

Universidad de Granada

Departamento de Filología Griega y Filología Eslava

TESIS DOCTORAL

Las memorias de Jatzís Mijalis Yannaris.
Análisis y valoración de su forma y su contenido

Doctorando: Konstantinos Fournarakis

Director: Moschos Morfakidis Filactos

Granada 2015

Editor: Universidad de Granada. Tesis Doctorales
Autor: Konstantinos Fournarakis
ISBN: 978-84-9125-769-1
URI: <http://hdl.handle.net/10481/43484>

Στον γιο μου
πατριδογνωσίας χάριν

- Αν είσαι, Κρήτη, μάνα μου, πες μου το για να ζήσω!”
- Παιδί μου! Με το στόμα σου γυρεύω να μιλήσω!”
(Π. Πρεβελάκης, “Νέος Ερωτόκριτος)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πρωτογνώρισα το Χατζημιχάλη Γιάνναρη μέσα από τις διηγήσεις του παππού μου. Συχνά μου έλεγε ότι, όταν ήταν μαθητής του «Ελληνικού», πήγε πρώτη φορά μαζί με τον πατέρα του στα Χανιά. Στη διαδρομή σταμάτησαν στο Μάλεμε και φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του γερο -αγωνιστή. Ήταν γύρω στα 1913. Η εντύπωση που του προξένησε ο Γενικός Αρχηγός της Κυδωνίας συνοψίζεται στη φράση: «Άγιος άνθρωπος, θεριό άντρας». Τα τελευταία χρόνια είχα την τύχη να μελετήσω το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και προσπάθησα να καταλάβω τι σήμαιναν αυτά τα λόγια. Κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου στο Αρχείο διάβασα μέσα στα μεγάλα και στρογγυλά γράμματα του Χατζημιχάλη, γράμματα σαν του μικρού παιδιού, που εκπέμπουν σταθερότητα και δυναμισμό, το συναξάρι της ζωής του, τις θυσίες και τα πάθη του. Άκουσα τον ήχο της φωνής του, άλλοτε γαλήνιο σαν του γερο- Νέστορα, όταν διηγείτο και συμβούλευε, άλλοτε δυνατό και φοβερό, σαν του Αίαντα, όταν εμπνύχωνε τα παλικάρια του, έτρεπε σε φυγή τους Τούρκους ή στηλίτευε την αδικία.

Στην “Ιλιάδα” ο θεϊκός Αχιλλέας, σαν αποσύρθηκε για λίγο απ’ τη μάχη, οργισμένος από την άδικη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα, πήρε τη λύρα του και άρχισε να τραγουδά τα κατορθώματα των παλικαριών του.

“Στων Μυρμιδόνων τ’ άρμενα και τις σκηνές σαν βγήκαν,
εκείνον την καρδιάν εκεί να ευφραίνει τον ευρήκαν
μ’ όμορφη και γλυκόφωνη κιθάρα πλουμισμένη,
ο πήχης της κι η κεφαλή ασημοκαμωμένη,
λάφυρο απ’ του Ηετίωνα, που κούρσεψε τη χώρα,
μ’ αυτή ευφραίνόταν, και γι’ αντρειές αντρών τραγούδα τώρα”.

(Οδύσσεια, ι 186-189, μετάφραση στο κρητικό ιδίωμα από τον Γιώργη Ψυχουντάκη)

Όμοια ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης, ο νέος Αχιλλέας της Κρήτης, όπως είπε ο πρόξενος Στίλλμαν, ο άνθρωπος της δράσης και του στοχασμού, ο αρχηγός των επαναστατών της Κυδωνίας, όταν αποσύρθηκε για λίγο από τις μάχες, συνέγραψε τα “Απομνημονεύματά” του και συνέθεσε μια έμμετρη ιστορική αφήγηση με έντονο το επικό στοιχείο, που την ονόμασε «Κρητικοπούλα». Συνέχισε το έργο του Αχιλλέα και του Ομήρου. Εξύμνησε τα ανδραγαθήματα των παλικαριών του, τα πάθη των ηρωικών Κρητικών, που αγωνίστηκαν για την Ελευθερία της Κρήτης και την Ένωσή της με την Ελλάδα.

Η πρόταση για την παρούσα διδακτορική διατριβή υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Γρανάδας στον Μάρτιο του 2010, όταν στην Πατρίδα μου άρχιζαν οι δυσκολίες με τις επιβολές των “Μνημονίων”. Πέντε χρόνια έπειτα η μελέτη ολοκληρώθηκε και υποβάλλεται για έγκριση. Σ' αυτό το πολύχρονο ταξίδι μέχρι να φτάσω στην Ιθάκη μου είχα την ενθάρρυνση και την καθοδήγηση του επόπτη καθηγητή μου κ. Μόσχου Μορφακίδη, ο οποίος, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζα, δεν μ' άφησε να χάσω τον στόχο μου. Η ευγνωμοσύνη μου γι' αυτό είναι παντοτινή. Ευχαριστώ επίσης τη φίλη συμφοιτήτριά μου, και τώρα καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου, κα Αντωνία Γιαννούλη με την οποία συζήτησα διάφορα εκδοτικά θέματα. Ο κ. Γιάννης Μάντακας, γέροντας Λακκιώτης, μου διευκρίνισε τη θέση πολλών τοπωνυμίων που αναφέρονται στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Ευχαριστώ τη δρ. Γιούλη Παπαδοπούλου, η οποία ήταν ο σύνδεσμος ανάμεσα σε εμένα και το Πανεπιστήμιο της Γρανάδας. Η εργασία δεν θα μπορούσε να περατωθεί, αν δεν υπηρετούσα ως αποσπασμένος φιλόλογος και ως προϊστάμενος έπειτα στην κιβωτό της κρητικής ιστορίας, τα ΓΑΚ - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, τα οποία διαφυλάσσουν το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Γι' αυτό ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση που έδειξαν στο πρόσωπό μου όλα αυτά τα χρόνια την Διευθύντρια των ΓΑΚ κα Μαριέττα Μινώτου και τον Πρόεδρο της Εφορείας των ΓΑΚ κ. Νίκο Καραπιδάκη.

Οφείλω ευχαριστίες και στους νεκρούς, που στάθηκαν φίλοι, οδηγοί, και συμπαραστάτες. Με αγάπη θυμάμαι τη φίλη, υπάλληλο των ΓΑΚ, Στέλλα Κρομμυδάκη. Ο καθηγητής μου Στυλιανός Αλεξίου υπήρξε οδηγός μου με το λόγο, το έργο και το παράδειγμά του. Ποτέ δεν θα λησμονήσω το πάθος του για την Κρήτη και τον κρητικό πολιτισμό. Τελευταίο μνημονεύω τον επαναστάτη-ποιητή, ο οποίος μου εμπιστεύτηκε τα χειρόγραφα του, μ' άφησε, καθώς τα διάβαζα, ν' αγγίξω πάνω στις αράδες τους το χέρι του και την ψυχή του.

Χανιά- Γρανάδα,

Οκτώβριος 2015

Κωνσταντίνος Φουρναράκης

Ζητούμενα, μεθοδολογία, βασικές θέσεις

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι να εξετάσει την πεζή και ποιητική επεξεργασία των αναμνήσεων του Χατζημιχάλη Γιάνναρη (1832-1916), γενικού αρχηγού της επαρχίας Κυδωνίας στις μεγάλες κρητικές επαναστάσεις του 1866-69, 1878, 1897-8. Η εξέταση του θέματός μας θα κινηθεί ανάμεσα σε δύο επιστήμες, τη φιλολογία και την ιστορία. Στόχος μας δεν είναι να γράψουμε μια νέα ιστορία της Κρήτης του 19ου αιώνα με βάση τα απομνημονεύματα και τα ποιήματα του Χατζημιχάλη. Βασική επιδίωξή μας είναι αφενός να ερευνήσουμε τους όρους σύνθεσης των πεζών και ποιητικών κειμένων του Χατζημιχάλη και αφετέρου να κρίνουμε την αξιοπιστία της μαρτυρίας ενός κρητικού αγωνιστή του 19ου αιώνα.

Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι τεράστιο σε όγκο και αδημοσίευτο. Κανείς μέχρι σήμερα δεν είχε ασχοληθεί με το συγγραφικό έργο του Χατζημιχάλη. Το μόνο που γνωρίζαμε πριν από λίγα χρόνια γι' αυτόν ήταν μερικά ατελή βιογραφικά σημειώματα δημοσιευμένα εδώ και εκεί. Πρώτη επιστημονική παρουσίαση του συγγραφικού έργου του Χατζημιχάλη επιχειρήθηκε από τον γράφοντα στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο του 2006. Ακολούθησε το 2008 η μεταπτυχιακή εργασία του για το ποίημα του Χατζημιχάλη “Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864” και διάφορα άρθρα δημοσιευμένα σε περιοδικά ή πρακτικά συνεδρίων. Συνεπώς, στη βιβλιογραφία δεν υπάρχουν κρίσεις ή εργασίες για το εξεταζόμενο θέμα παρεκτός από τις δική μας συμβολή.

Η βιβλιογραφία ειδικά για την κρητική επανάσταση του 1866 είναι σημαντική, λείπουν όμως μελέτες οι οποίες θα εξετάσουν την αξιοπιστία των ιστοριογράφων της, οι οποίοι ήταν σύγχρονοι ή πρωταγωνιστές ή είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με τα γεγονότα (Χατζημιχάλης Γιάνναρης, Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, Βασίλειος Ψιλάκης, Παρθένιος Περίδης, Στυλιανός Παπαδάκης, Στυλιανός Σταυρούδης, Αριστείδης- Παναγιώτης Κριάρης). Για τα “Απομνημονεύματά” του Μακρυγιάννη έχουν γραφτεί πολλές μελέτες, τις περισσότερες τις λάβαμε υπόψη μας, χωρίς ωστόσο να βρούμε σ' αυτές μια ιδιαίτερη μέθοδο προσέγγισης του λαϊκού λόγου. Θα θέλαμε εξαρχής να διευκρινίσουμε ότι η εργασία μας δεν περιορίζεται σε μια συγκριτική μελέτη του λόγου δύο αγωνιστών. Τα κείμενα του Χατζημιχάλη είναι κάτι ξεχωριστό και γι' αυτό δεν μπορούσαμε να τα προσεγγίσουμε με βάση τον λόγο του Μακρυγιάννη.

Ο Χατζημιχάλης έγραψε τις αναμνήσεις του σε μια ιδιόμορφη καθαρεύουσα, αλλά το υπόστρωμα της αφήγησής του είναι λαϊκό. Σε κανέναν άλλο λαϊκό ποιητή δεν παρατηρείται επίσης σε τόσο μεγάλη έκταση ο ποιητικός μετασχηματισμός των αναμνήσεων που διατύπωσε σε πεζό λόγο. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο μετασχηματισμός αυτός έδωσε την “Κρητικοπούλα”, ένα μακροσκελές ποίημα με επική πνοή, και όχι ένα έμμετρο απομνημόνευμα. Μια άλλη συγγραφική ιδιαιτερότητα του Χατζημιχάλη, που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη, είναι η εξής: ο πεζός λόγος του γράφτηκε στην καθαρεύουσα, η ποίησή του στο κρητικό ιδίωμα. Προς διερεύνηση

επίσης είναι η πρόθεση του Χατζημιχάλη να μεταβεί σε συγγενή είδη του αυτοδιηγητικού λόγου. Η ύπαρξη λογότυπων στην “Κρητικοπούλα” και επαναλαμβανόμενων θεμάτων (“θεματικών μοτίβων”) στα “Απομνημονεύματα” και την “Κρητικοπούλα” είναι τρόποι της λαϊκής σύνθεσης που, απ’ όσο γνωρίζουμε, δεν έχουν απασχολήσει τους μελετητές του Μακρυγιάννη.

Η εργασία μας χωρίζεται σε τρία μεγάλα κεφάλαια, που κάθε ένα τους περιλαμβάνει επιμέρους ενότητες διαφόρων θεμάτων. Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε σύντομα την προσωπικότητα του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Για να μην επαναλάβουμε ήδη γνωστά βιογραφικά στοιχεία, θα δώσουμε έμφαση στο πώς είδαν οι σύγχρονοί του τον Χατζημιχάλη. Οι προσωπογραφίες του Χατζημιχάλη που έχουμε από τη γραφίδα των Γ. Φλουράνης, Ι. Μπαλλώ, Β. Μπεράρ, Βλ. Γαβριηλίδη δείχνουν ότι επρόκειτο για ένα ξεχωριστό άτομο το οποίο έχαιρε εκτίμησης και κοινής αποδοχής. Εκτός από την πολεμική (στρατιωτική) πλευρά της προσωπικότητας του Χατζημιχάλη, η οποία είναι η περισσότερο γνωστή, επισημαίνουμε και κάποια άλλα στοιχεία (θρησκευτικότητα, παιδεία, φιλορωσική τοποθέτηση) τα οποία θα ξεδιπλωθούν και στην αφήγηση των “Απομνημονευμάτων” του.

Η παρουσίαση του “Αρχείου Χατζημιχάλη Γιάνναρη” πέρα από τις πληροφορίες σχετικά με τη συγκρότησή του, τις περιπέτειες και την πρόσκτησή του από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης θα δείξει την έγνοια του Χατζημιχάλη για τη διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης. Η αναλυτική περιγραφή των τετραδίων του “Αρχείου Χατζημιχάλη Γιάνναρη” θα βοηθήσει να κατανοήσουμε την αυθαίρετη ταξινόμηση, που έκανε ο Εμμανουήλ Γιάνναρης σ’ αυτά. Θα διαχωρίσαμε για πρώτη φορά τις παραλλαγές (διαφορετικές επεξεργασίες του κειμένου) των “Απομνημονευμάτων”, από τις διασκευές τμημάτων των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη, οι οποίες έγιναν μέσα στα τετράδιά του από συγγενείς του ή από τους συνεργάτες της εφημερίδας “Ακρόπολις” με τη συγκατάθεση του Χατζημιχάλη. Θα διαπιστώσουμε ότι η έννοια της “αντιγραφής” (η λέξη απαντάται και στον Μακρυγιάννη) για τους ολιγογράμματος αγωνιστές-συγγραφείς σήμαινε τη μεταγραφή των απομνημονευμάτων τους σε στρωτή καθαρεύουσα. Το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη είναι ένα απτό παράδειγμα συγγραφικής συνδημιουργίας. Παρ’ όλα αυτά εμείς θα ασχοληθούμε μόνο με την δημοσίευση και τον σχολιασμό των παραλλαγών, όπως σώζονται στα αυτόγραφα του Χατζημιχάλη. Οι διασκευές κρίνονται κατώτερες και ανάξιες λόγου. Θα δώσαμε ενδεικτικά παραδείγματα παραλλαγών των “Απομνημονευμάτων” από το 4ο και 8ο τετράδιο, που είναι αντίστοιχα η δεύτερη και πρώτη συνθετική επεξεργασία του κειμένου.

Όσοι κατά καιρούς προσπάθησαν να διαβάσουν τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη χάνονταν στο κυκεώνα των παραλλαγών και των διασκευών. Τη σύγχυση ενέτεινε και η μηχανική ταξινόμηση των “Απομνημονευμάτων” από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη σε εννιά “βιβλία”, όσα και τα τετράδια του Αρχείου. Συνεπώς ήταν αναγκαίο να προταθεί μια νέα ταξινόμηση του υλικού. Η προηγούμενοι ταξινομητές δεν έλαβαν υπόψη τους ότι τα κείμενα που απόκεινται στο 4ο τετράδιο ο

Χατζημιχάλης θεωρούσε ότι αποτελούν το δεύτερο βιβλίο. Με βάση αυτό θα προτείνουμε μια νέα ταξινόμηση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη σε τρία βιβλία, με την έννοια που δίδουν οι κλασικοί φιλόλογοι στη λέξη “βιβλίο” ταξινομώντας τις “Ιστορίες” του Ηροδότου ή του Θουκυδίδη. Προτείνουμε να προταχθεί η αφιέρωση του κειμένου, θα ακολουθήσουν τα προλογικά σημειώματα (προοίμια), οι συμπληρωματικές σημειώσεις για την ίδρυση των Λάκκων και τους οπλαρχηγούς της επαρχίας Κυδωνίας και να ακολουθήσουν τα τρία βιβλία των αναμνήσεών του.

Το πρώτο βιβλίο, σύμφωνα με την προτεινόμενη ταξινόμηση, αναφέρεται σε γεγονότα από τη γέννηση του ήρωα μέχρι το γάμο του το 1864. Το δεύτερο και σημαντικότερο βιβλίο είναι η εξιστόρηση της επανάστασης του 1866-1869. Στην πρώτη του μορφή (παραλλαγή) το δεύτερο βιβλίο είχε γραφτεί σε τρία τετράδια, τα οποία ενωμένα αποτελούν το 8ο τετράδιο (“βιβλίο” κατά τον Εμμανουήλ Γιάνναρη) του Αρχείου. Η δεύτερη παραλλαγή των ίδιων γεγονότων απόκειται στο 4ο τετράδιο. Το τρίτο βιβλίο είναι πολύ σύντομο και περιλαμβάνει τα γεγονότα από την μεταφορά του Χατζημιχάλη στην Κωνσταντινούπολη μέχρι τον Δεκέμβριο του 1877, όταν επέστρεψε από την Ρωσία στην Κρήτη για να λάβει μέρος στην επανάσταση του 1878.

Στην παρούσα μελέτη προτείνεται η συνέκδοση των διαδοχικών φάσεων επεξεργασίας των “Απομνημονευμάτων” (“παραλλαγών”) του Χατζημιχάλη Γιάνναρη σε αντικριστές σελίδες, κατά την πρότυπη έκδοση των “συνοπτικών” Ευαγγελίων. Με παραδείγματα αποδεικνύεται ότι δεν μπορούμε να απορρίψουμε μια παλαιότερη παραλλαγή, αλλά ότι η μία παραλλαγή διαφωτίζει την άλλη. Θα ακολουθήσουν παρατηρήσεις για τις αρχές που θα τηρηθούν στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Στην φιλολογική έκδοση, που προτείνουμε, θα διορθωθούν σιωπηρά τα ορθογραφικά λάθη σύμφωνα με τη γραμματική της καθαρεύουσας, αλλά θα τηρηθεί ακριβώς η φθογγολογία των λέξεων και θα παραμείνουν ανέπαφες οι πάμπολλες ασυνταξίες του. Στη φιλολογική έκδοση (με τον ίδιο τρόπο, σημειώνουμε, εκδόθηκαν και τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη) πιθανόν να δημιουργηθεί απορία στον αναγνώστη πώς συμβιβάζονται σε ένα ορθογραφημένο κείμενο τόσο πολλοί βαρβαρισμοί και σολοικισμοί.

Η ιδιόλεκτη καθαρεύουσα των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί “γλωσσικό εξάμβλωμα”. Γιατί όμως ο Χατζημιχάλης αν και είχε επίγνωση των γλωσσικών αδυναμιών του επέμενε να γράφει τον πεζό λόγο στην καθαρεύουσα; Είναι γεγονός ότι η καθαρεύουσα μάς στέρησε έναν νέο Μακρυγιάννη του κρητικού ιδιώματος. Τι θα μπορούσε να κατορθώσει ο Χατζημιχάλης γράφοντας στη γλώσσα του λαού μπορούμε να το διαπιστώσουμε από τα ποιητικά έργα του, την “Κρητικοπούλα”, τον “Ερχομό” και κυρίως από “τον γάμο Κρητικό εις Λάκκους Κυδωνίας 1864”, όπου το ιδίωμα φτάνει στη μέγιστη καθαρότητά του.

Ποια η αφηγηματική σύνταξη των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη; Είναι ένα άλλο ερώτημα που πρέπει ν' απαντηθεί. Ο αφηγητής περιορίζει τη διήγησή του στις αναμνήσεις του. Μία από τις βασικές μας θέσεις είναι ότι η σύνθετη συντακτική δομή της καθαρεύουσας (μετοχικές

προτάσεις, υποτεταγμένος και μακροπερίοδος λόγος) συνυπάρχει με ένα λαϊκό αφηγηματικό υπόστρωμα, όπου τα γεγονότα παρατίθενται χρονογραφικά, χωρίς συσχετίσεις και λογικές αποδείξεις. Τον διχασμό αλλά και τη σύγκληση με τον λαϊκό λόγο στα “Απομνημονεύματα” θα αποδείξουμε με ένα παράδειγμα. Θα παραθέσουμε δηλαδή στο κείμενο των καθαρευουσιάνικων “Απομνημονευμάτων” στίχους από την απλή, έμμετρη αφήγηση της “Κρητικοπούλας”.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι κατά τη μετατροπή του πραγματικού γεγονότος σε αφήγηση, η ανασύνθεση του γεγονότος επηρεάζεται από την οπτική γωνία και τους στόχους του αφηγητή. Από αυτό το αξίωμα δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί η διήγηση του Χατζημιχάλη. Θα το δείξουμε με ένα ενδεικτικό παράδειγμα από τη μάχη της Αράδαινας, που θα λέγαμε ότι ήταν, τηρουμένων των αναλογιών, το Βατερλώ της επανάστασης του 1866. Θα εξηγήσουμε επίσης γιατί ο Χατζημιχάλης δεν είναι ιστοριογράφος αλλά απομνημονευματογράφος, καταγραφέας δηλαδή αναμνήσεων. Ο ίδιος εξάλλου είχε επίγνωση ότι γράφει “σημειώσεις”, μια πρώτη ύλη για την ιστορία.

Με την ανάλυση της πεζής και ποιητικής εκδοχής των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη θα διαπιστώσαμε ότι απαντώνται κάποια επαναλαμβανόμενα θέματα, τα οποία ονομάσαμε “αφηγηματικά μοτίβα”. Θα θέλαμε κατ' αρχάς να διευκρινίσουμε ότι η λέξη μοτίβο στη συγκεκριμένη ανάλυση δεν σημαίνει διακοσμητικό θέμα, ούτε ταυτίζεται με την τυπική σκηνή. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο “αφηγηματικά θέματα” αλλά προτιμήσαμε τη λέξη μοτίβο, γιατί περιέχει και την έννοια της επανάληψης. Τέτοια “αφηγηματικά μοτίβα” είναι τα όνειρα, το τάμα σε έναν άγιο, η βουλή των γερόντων, η άφιξη των τούρκων διοικητών/απεσταλμένων του σουλτάνου, ο δόλος, οι υποταγμένοι, η τιμωρία των υποταγμένων, και κυρίως οι “σκηνές” μάχης. Η πραγματικότητα βέβαια στην οποία αναφέρεται η συγγραφή του Χατζημιχάλη δεν συντίθεται από προκαθορισμένα και έτοιμα αφηγηματικά μοτίβα, είναι όμως βέβαιο ότι κατά τη μετατροπή της ιστορικής πραγματικότητας σε αφήγηση γίνονται επιλογές, επαναλαμβάνονται και τονίζονται συγκεκριμένα περιστατικά. Θεωρούμε ότι αυτός είναι και ο βασικός λόγος της εμφάνισης στη διήγηση του Χατζημιχάλη των “αφηγηματικών μοτίβων”.

Το “αφηγηματικό μοτίβο” έχει κάποια σχέση με τις “τυπική σκηνή” ή “θέμα” (typical scene ή theme) των M. Parry και A.B. Lord, αλλά δεν ταυτίζεται, καθώς το έργο του Χατζημιχάλη πεζό και ποιητικό δεν είναι σύνθεση προφορική ούτε μηχανιστική. Ως γνωστόν, οι φιλόλογοι M. Parry και A.B. Lord μελετώντας δημοτικά αφηγηματικά τραγούδια των Σέρβων ανέπτυξαν τη θεωρία περί της προφορικής σύνθεσης των ομηρικών επών. Συγκεκριμένα ο M. Parry στη μελέτη του “The Making of Homeric Verse” χρησιμοποιεί τον όρο “τυπική σκηνή” για να ορίσει πράξεις / ενέργειες που επαναλαμβάνονται στα έπη και οι οποίες εμφανίζονται με τις ίδιες σχεδόν λεπτομέρειες και παρόμοια διατύπωση¹. Αυτό, σύμφωνα με τον M. Parry, σημαίνει ότι ο ποιητής

1 Βλ. M. Parry, *The Making of Homeric Verse*, The Collected Papers of Milman Parry, ed. Adam Parry, Oxford, 1971, σ. 404-407.

της Ιλιάδας και της Οδύσσειας ήταν υποχρεωμένος να ακολουθεί την παράδοση της προφορικής σύνθεσης, από την οποία προμηθευόταν έτοιμο υλικό παγιωμένων φράσεων (formulas/ λογότυπων) και σταθερά στοιχεία για να περιγραφούν τυικές επαναλαμβανόμενες πράξεις (π.χ. φιλοξενία). Ο A.B. Lord, συνεργάτης του M. Parry, ανάπτυξε, μετά τον αδόκητο θάνατο του Parry, ακόμη περισσότερο τη θεωρία της προφορικής σύνθεσης. Στο άρθρο του “Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos” αναλύει τη σύνθεση των ομηρικών και των αφηγηματικών τραγουδιών των Σλάβων με βάση το “θέμα” (theme), το οποίο ορίζει ως ένα επαναλαμβανόμενο στοιχείο της αφήγησης, το οποίο εμφανίζεται παραλλαγμένο σε διάφορα σημεία και μπορεί να ταυτιστεί με αυτό που άλλοι μελετητές όρισαν ως “τυπική σκηνή”². Τα θέματα διακρίνονται, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, σε ουσιώδη (essential) και διακοσμητικά (ornamental), τα οποία κατά περίπτωση δημιουργούν αφηγήσεις σύντομων ή εκτενέστερων τυπικών πράξεων αντίστοιχα³. Ο ίδιος μελετητής σε άλλο βιβλίο του καθορίζει τα “θέματα” ως ομάδες ιδεών που χρησιμοποιούνται με κανονικότητα στη διήγηση⁴.

Στην ίδια κατεύθυνση με τους προηγούμενους κινήθηκε και ο B. Fenik⁵, ο οποίος μελέτησε τις σκηνές μάχης της Ιλιάδας και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι απαρτίζονται από επαναλαμβανόμενες λεπτομέρειες και συνδυασμούς αυτών των λεπτομερειών, γεγονός που μαρτυρεί ότι ο ποιητής αντλεί το υλικό του από την παράδοση. Η αναλυτική εξέταση του περιεχομένου των “Απομνημονευμάτων” στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας μας και τα παραδείγματα αφήγησης μαχών της επανάστασης του 1866 στην “Κρητικοπούλα” δείχνουν ότι ο Χατζημιχάλης επανέρχεται σε προσφιλή του θέματα και ακολουθεί την ίδια σχεδόν πορεία στην έκθεσή τους. Αυτά τα “επανερχόμενα θέματα” τα ονομάσαμε “αφηγηματικά μοτίβα”. Τα “αφηγηματικά μοτίβα” του Χατζημιχάλη όμως δεν ταυτίζονται με τις τυπικές σκηνές, καθώς δεν πρόκειται για πράξεις που έχουν επινοηθεί από τον ποιητή για να υποστηρίξουν τη δράση μυθικών εν γένει προσώπων, δεν επαναλαμβάνονται τυποποιημένα και μηχανικά, αλλά αποδίδουν επεισόδια μιας ιστορικής πραγματικότητας την οποία έχει βιώσει ο αφηγητής⁶.

Γιατί γράφει απομνημονεύματα ο Χατζημιχάλης; Πέρα από την προτροπή της Ευγενίας Σκαραμαγκά, θα υπήρχαν και άλλα κίνητρα για να ασχοληθεί με τη συγγραφή ένας πολεμιστής μετά τον πόλεμο. Είναι η επιθυμία της υστεροφημίας; Η δικαιολόγηση πράξεων και επιλογών;

2 Βλ. A.B. Lord, “Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos”TAPA, 82, 1951, σ. 71-80.

3 Στα κείμενα του Χατζημιχάλη θα δούμε οι σκηνές της μάχης άλλοτε να περιγράφονται εκτενώς με όλα τα στοιχεία, και άλλοτε σύντομα.

4 A.B. Lord, *The singer of Tales*, Cambridge- Massachusetts, 1960, σ. 68.

5 B. Fenik, *Typical Battle Scenes in Iliad. Studies in the Narrative Techniques of Homeric Battle Description*, Wiesbaden, 1968, s. 2-5.

6 Κριτική στους άκαμπτους οπαδούς της θεωρίας των Parry- Lord άσκησε ο Οδυσσεύς Τσαγκαράκης, ο οποίος δεν δέχεται την τυποποίηση της ομηρικής ποίησης, επισημαίνοντας ότι η οι τυπικές σκηνές μπορεί να παρουσιάζουν κανονικότητες, αλλά η σύνθεση της κάθε μιας είναι ξεχωριστή και κάθε φορά σύμφωνη με τα αναγκαία συμφραζόμενα. Ο. Tsagarakis, *Form and Context in Homer*, Wiesbaden : Franzsteiner Verlag GMBH, 1982.

Παράλληλα είναι αξιοσημείωτο ότι ο Χατζημιχάλης δεν έρχεται σε αντιπαράθεση με άλλους αγωνιστές ούτε σε διάλογο με τα αντιρρητικά φυλλάδια που είχαν δει το φως της δημοσιότητας αμέσως μετά την επανάσταση. Θα δείξουμε με παραδείγματα ότι σε αυτό το σημείο ο Χατζημιχάλης διαφέρει ριζικά με τον Μακρυγιάννη.

Ένα άλλο θέμα που θα μας απασχολήσει είναι η μετάβαση που γίνεται στον πεζό λόγο του Χατζημιχάλη σε συγγενή λογοτεχνικά είδη (από την αυτοβιογραφία, στο απομνημόνευμα και από εκεί στην τοπική ιστορία). Δεν θα ασχοληθούμε με τη θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος, αλλά θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο με βάση τα θεωρητικά κείμενα. Η αυτοβιογραφία και το απομνημόνευμα είναι συγγενή λογοτεχνικά είδη, γι' αυτό και θα πρέπει να βρούμε την ειδοποίησή τους διαφορά. Από τους παλαιότερους κριτικούς μας, ο Γ. Π. Κουρνούτος, στην ακόμη και σήμερα αξιόλογη ανθολογία του για το “Απομνημόνευμα”, όρισε τα απομνημονεύματα ως “[...]εξιστόρηση γεγονότων με γενικό και μερικό ενδιαφέρον, που ύστερα από ένα χρονικό διάστημα την κάνει ο ίδιος ο δράστης τους ή και ο θεατής τους ο άμεσος. Κέντρο τους είναι ο αφηγητής και γύρω τους πλάθεται το ιστόρημα”⁷. Στη συνέχεια ο Κουρνούτος επιχειρεί να διακρίνει το απομνημόνευμα από την ιστορία, την αυτοβιογραφία και τη χρονογραφία, συγγενή λογοτεχνικά είδη. Ορθά παρατηρεί ότι: “ολότελα αντίθετα απ' την Ιστορία, τα Απομνημονεύματα είναι είδος λόγου με καθαρά το προσωπικό περιεχόμενό του, που δύσκολα μπορεί να απομονωθεί απ' την πράξη. Είναι η προέκταση της πράξης”. Όσον αφορά στη συγγένεια, αλλά και τη διαφορά του απομνημονεύματος και της αυτοβιογραφίας επισημαίνει: “Η ατομική ζωή του απομνημονευτή αποτελεί βέβαια το στίμολογίο της αφήγησής του, αλλά και αυτή τον απασχολεί κυρίως κατά τη συνάφειά της προς τα γύρω του σύγχρονα γεγονότα, που έχουν γενικότερη σημασία. Για τούτο και δεν αξιολογεί σωστά το αυτοβιογραφικό του υλικό”. Η διαφορά απομνημονεύματος και χρονογραφίας επίσης έγκειται στο ότι “Από την άλλη μεριά το άτομο του απομνημονευτή δεν εξαφανίζεται μέσα στα γεγονότα, όπως γίνεται με το άτομο του χρονογράφου”⁸.

Ο Απόστολος Σαχίνης, έχοντας υπ' όψει του την εργασία του Κουρνούτου, θέτει ξανά τον προβληματισμό για τη διαφορά των δύο συγγενών ειδών, του απομνημονεύματος και της αυτοβιογραφίας, την οποία και περιέγραψε ως εξής: “Στην αυτοβιογραφία π.χ. ο συγγραφέας επιμένει περισσότερο στο πρόσωπό του και στις ατομικές του πράξεις, ενώ στα απομνημονεύματα το περιβάλλον ζωντανεύει παράλληλα προς το άτομο· η συνάφεια δηλαδή του ατόμου προς τα γεγονότα που συμβαίνουν γύρω του είναι πιο φανερή στα απομνημονεύματα, παρά στην αυτοβιογραφία”⁹. Νομίζω ότι αξίζει να κρατήσουμε από τη σκέψη του Σαχίνη τη φράση ότι στην

7 Βλ. Γ.Π. Κουρνούτος, σ. 12.

8 Βλ. ό.π., σ. 12-13.

9 Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Προσεγγίσεις, δοκίμια κριτικής*, Μ. Καρδαμίτσας, Αθήνα 1989, σ. 243-244.

αυτοβιογραφία “συγγραφέας επιμένει περισσότερο στο πρόσωπό του και στις ατομικές του πράξεις”. Ο Κ. Θ. Δημαράς στην “Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας” αφιέρωσε ένα μεγάλο κεφάλαιο για το απομνημόνευμα, το οποίο ήταν ένα λογοτεχνικό είδος που κυριάρχησε στην ελληνική πνευματική ζωή του 19ου αιώνα. Γράφει χαρακτηριστικά: “Οι αγωνιστές, πολιτικοί και στρατιωτικοί, έχουν απόλυτη συνείδηση ότι εστάθηκαν μάρτυρες και συντελεστές ενός μεγάλου έργου. [...] Λογιώτατοι, λόγιοι, γραμματισμένοι κι αγράμματοι, πιάνουν το κοντύλι για να ιστορήσουν τα περιστατικά τους”.¹⁰

Παρ' όλα αυτά οι παλαιότεροι μελετητές αντιμετώπιζαν τα κείμενα αυτά μόνο ως πηγές πληροφοριών για τη συγγραφή της Ιστορίας με αποτέλεσμα να μην γίνεται καμία διάκριση ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την ιστοριογραφία. Ο Αθανάσιος Γριτσόπουλος σε εκτενέστατο μελέτημά του για την “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, που δημοσιεύτηκε στη “Μνημοσύνη”, χαρτογράφησε ύστερα από συστηματική έρευνα όλα τα απομνημονεύματα και την ιστοριογραφία του Αγώνα του 1821¹¹. Μειονέκτημα της εργασίας του είναι ότι παραθέτει χωρίς διάκριση τα “Απομνημονεύματα” μαζί με τις “Ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασεως”, έργα εντελώς διαφορετικά ως προς το ύφος, την πρόθεση των συγγραφέων τους, τους όρους δημιουργίας τους, την ταυτότητα αφηγητή-ήρωα της αφήγησης-συγγραφέα. Η ιστοριογραφία προσπαθεί με τη μελέτη των πηγών της ιστορίας, με τον συσχετισμό τους και την κριτική αντιμετώπισή τους να προσεγγίσει την ιστορική αλήθεια. Το απομνημόνευμα ως λόγος προσωπικός, εκφράζει τη βιωμένη εμπειρία του συγγραφέα. Στην ιστοριογραφία έχουμε μια ετεροδιηγητική αφήγηση μέσα από την οποία ένας τριτοπρόσωπος αφηγητής αναλαμβάνει να διηγηθεί όχι την προσωπική του ιστορία, αλλά την επιστημονική γνώση των γεγονότων του παρελθόντος. Στο απομνημόνευμα η αφήγηση δομείται με βάση τον βιοματικό χρόνο, όπως ακριβώς ανασύρεται από την προσωπική μνήμη, αντίθετα στην ιστοριογραφία ακολουθείται η αντικειμενική ιστορική χρονική αλληλουχία.

Η μονογραφία του Γρηγόρη Πασχαλίδη μας έδωσε ένα καλό θεωρητικό οπλισμό, γιατί παρουσιάζει τις θεωρητικές προσεγγίσεις των κριτικών της Δύσης σχετικά με την “Ποιητική της Αυτοβιογραφίας” και τα συναφή λογοτεχνικά είδη (απομνημόνευμα, ημερολόγιο, χρονικό, μαρτυρία). Οι θεωρίες αυτές ταξινομούνται από τον Πασχαλίδη σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με τις ερμηνευτικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν: α) οι “οντολογικές” προσεγγίσεις, που είναι ανιστορικές και κανονιστικές, εστιάζουν σε μια *ars poetica* της αυτοβιογραφίας, β) οι “φαινομενολογικές” που δίνουν έμφαση στο υποκείμενο της αυτοβιογραφίας και στην πρόθεσή του

10 Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, , σ. 250-251.

11 Βλ. Αθ. Τ. Γριτσόπουλος, “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-1971, σ. 33-253. Η εργασία του Α. Γριτσόπουλου είναι χρήσιμη ακόμη και σήμερα γιατί παραθέτει πληροφορίες και κρίσεις για τους απομνημονευματογράφους του 1821. Γι' αυτό και εμείς στην παρούσα εργασία δεν θεωρήσαμε σκόπιμο να επαναλάβουμε μια ιστορική αναδρομή στα απομνημονεύματα της ελληνικής γραμματείας του αγώνα του 1821. Έχουμε να παρατηρήσουμε, όμως, ότι από την εν λόγω εργασία απουσιάζουν τα αξιολογώτατα “Απομνημονεύματα” του Κ. Κριτοβουλίδη για την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη.

να γράψει για τον εαυτό του, γ) οι “πραγματολογικές” που εστιάζουν στην πρόσληψη της αυτοβιογραφίας και δ) οι “μεταδομικές”, που επικεντρώνονται στην αυτοαναφορική χρήση της γλώσσας και στην κειμενική κατασκευή¹². Ο Πασχαλίδης αντί για για τον όρο “προσωπική λογοτεχνία”, που είχε χρησιμοποιηθεί παλαιότερα, προτείνει τον όρο “αυτομμητικό γένος” για να προσδιορίσει “το σύνολο των πεζών κειμένων, διαφορετικής απεύθυνσης, έκτασης και μορφής, στα οποία ο συγγραφέας αναλαμβάνει άμεσα ή έμμεσα, την εκφωνητική λειτουργία (fonction énonciatif) και τα οποία διέπονται από την κυρίαρχη σκοπιμότητα και λειτουργία της αυτοαναπαράστασης”¹³.

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που συγκεντρώνει ο Γρ. Πασχαλίδης, αν και υποδηλώνουν την έλλειψη κριτικής ομοφωνίας, είναι πολύ χρήσιμες, γιατί μας βοηθούν να εξηγήσουμε τη διολίσθηση, που παρατηρήσαμε εξ αρχής στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, προς άλλα συγγενή είδη. Στην εργασία μας όμως θέλουμε να μεταβούμε από τη θεωρία στην πρακτική εφαρμογή της στα κείμενα του Χατζημιχάλη. Έτσι θα δείξουμε τις λεπτές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τριών συγγενών ειδών, του απομνημονεύματος, της αυτοβιογραφίας και της τοπικής ιστορίας, τα οποία είδη, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ταυτίζονταν παλαιότερα. Διευκρινίζουμε, βέβαια, ότι για να περιγράψουμε συλλήβδην τα πεζά κείμενα του Χατζημιχάλη θα χρησιμοποιήσουμε τη λέξη “Απομνημονεύματα” με την έννοια ότι περιέχουν αφηγήσεις γεγονότων από μνήμης, τις οποίες ο αφηγητής είχε βιώσει ή ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Γι’ αυτό και ο Χατζημιχάλης πολύ σοφά γράφει “οι σημειώσεις μου” για το σύνολο των πεζών αφηγήσεών του (βλ. β5, 60ν, β5, 75r, β5, 1,2). Άλλοι συγγραφείς απομνημονευμάτων χρησιμοποιούν τις λέξεις “ενθυμήματα”, “διηγήσεις, “υπομνήματα”.

Η θεωρία της αφηγηματολογίας του G. Genette, την οποία και ο Πασχαλίδης αναφέρει συχνά, μας βοήθησε στην κατανόηση του ιδιαίτερου τρόπου γραφής αυτής της “προσωπικής λογοτεχνίας”. Στην αναλυτική και κατά αφηγηματικές ενότητες εξέταση των “Απομνημονευμάτων” θα αναφερθούμε συχνά στη έννοια του αφηγητή.

Στο πρώτο και τρίτο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη (σύμφωνα με την ταξινόμηση που προτείνουμε) ο αφηγητής διηγείται περιστατικά της ζωής του από τη γέννησή του έως το 1864, και από το 1869 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1877, τα οποία αφορούν τη δημόσια ταυτότητα και δραστηριότητά του και γι’ αυτό το λόγο, σύμφωνα με την ταξινόμηση του Πασχαλίδη, πρόκειται για μια αυτοβιογραφία “συμβατικού” τύπου¹⁴. Για να μιλήσουμε με τους όρους του Genette, στα προαναφερθέντα βιβλία ο αυτοδιηγητικός αφηγητής αναλαμβάνει να

12 Βλ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 1993, σ. 17-37. Αξιοσημείωτο όμως ότι ο Πασχαλίδης στη βιβλιογραφία του δεν αναφέρει την παλαιά αλλά αξιόλογη εργασία του Γ. Π. Κουρνούτου, για τα ελληνικά δεδομένα.

13 Βλ. ό.π., σ.41.

14 Ο “συμβατικός” τύπος αυτοβιογραφίας κυριαρχεί κατά τον 19ο αιώνα. Βλ. Γρ. Πασχαλίδης, ό.π., σ. 60.

διηγηθεί γεγονότα στα οποία πρωταγωνιστεί. Ο ίδιος ο Χατζημιχάλης αντιλαμβάνονταν ότι αυτά τα κεφάλαια/ βιβλία των σημειώσεών του είχαν χαρακτήρα αυτοβιογραφίας (“βιογραφίας” όπως γράφει): “Από δω άρχεται η βιογραφία του Χ. Μ. Γ.”. Αρχή: “Εναντίον του χαρακτήρος, των αρχών μου αποφάσισα ν' αυτολογήσω*[...]” (β5, 74γ).

Αντιθέτως στο δεύτερο βιβλίο, το οποίο αναφέρεται στην εποχή της επανάστασης του 1866, παρατηρείται μια υποχώρηση της προβολής της προσωπικής ζωής του αφηγητή, για να έρθει στο προσκήνιο η ιστορία διαφόρων προσώπων που μετείχαν στις μάχες ή υπέστησαν τις οδυνηρές συνέπειες του πολέμου. Βασικός στόχος του συγγραφέα είναι η καταγραφή του αγώνα του 1866, όπως τον βίωσε ως αρχηγός της επαρχίας Κυδωνίας¹⁵. Γι' αυτό και γράφει χαρακτηριστικά στην αρχή του 4ου τετραδίου: “Ως βλέπη ο αναγνώστης ταπέναντι σημει/ουμένα η καθαυτό αρχή του μεγάλου τριετούς / αγόνος της Κρήτης του 1866-69. / άρχεται ούτος / από την Γραμπούσα.[...]”.

Στα κατάλοιπα του Χατζημιχάλη υπάρχουν επίσης αποχρώσεις ενδείξεις ότι σχεδίαζε να προσδώσει στη συγγραφή του το χαρακτήρα μιας χρονογραφίας του χωριού του και ευρύτερα της επαρχίας του την περίοδο της Τουρκοκρατίας, να μεταβεί δηλαδή από τον αυτοβιογραφία στην ιστοριογραφία. Η πρόθεσή του δεν ολοκληρώθηκε. Το μόνο που σώθηκε είναι ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για την ίδρυση του χωριού του, για τους επιφανείς Λακκιώτες, για τα χωριά και τους σημαντικούς αγωνιστές της επαρχίας Κυδωνίας, αντίστοιχα.

Δεν συμμεριζόμαστε την άποψη του Γρ. Πασχαλίδη ότι “η κοινή γλωσσική μορφή του αυτομμητικού γένους είναι ο πεζός λόγος και συνεπώς αποκλείονται απ' αυτό κάθε είδους ποιητικά κείμενα, ο λυρικός ή προσωπικός τόνος των οποίων τα κάνει να θεωρούνται αυτοαναπαραστασιακά”¹⁶. Εμείς θεωρούμε ότι τα ποιήματα του Kaisáριου Δαπόντε στο βιβλίο του “Κήπος Χαρίτων” και το στιχούργημα του Χατζημιχάλη “1878 /Ερχομός Χ”. Μ. Γιάνναρη /εις Κρήτην”, το οποίο αποτελεί ποιητική μεταφορά των αναμνήσεων του τρίτου βιβλίου του, είναι καθαρά αυτοβιογραφικά στιχουργήματα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, που είναι και το εκτενέστερο της εργασίας, γίνεται μια αναλυτική και κατά θεματικές ενότητες παρουσίαση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη, σύμφωνα με την προταθείσα ταξινόμηση της ύλης. Ο αναλυτικός σχολιασμός των “Απομνημονευμάτων” θα αποκαλύψει τα βασικά θέματα της διήγησης του Χατζημιχάλη και το λαϊκό υπόστρωμα του πεζού λόγου του αφηγητή, θα κρίνει την αξιοπιστία του αφηγητή, θα παρακολουθήσει την ιστορία του κινήματος του 1858, των “Προσηλυτιστικών”, της μεγάλης επανάστασης του 1866-1869 μέσα από την οπτική γωνία ενός λαϊκού αγωνιστή. Θα αποδείξει ότι βασικός στόχος του αφηγητή είναι να

15 Ο Γρ. Πασχαλίδης επισημαίνει ότι τέτοια “εξωστρεφή” απομνημονεύματα, τα οποία παραδοσιακά εντάσσονταν στην “προσωπική” λογοτεχνία, αν και χρησιμοποιούν τον αυτομμητικό λόγο, δεν διέπονται από την αυτοαναπαραστατική σκοπιμότητα. Γι' αυτό κατατάσσει τα κείμενα αυτά στο είδος της Μαρτυρίας, η οποία ως είδος προσωπικής ιστοριογραφίας καταθέτει την προσωπική εμπειρία σε κοινού ενδιαφέροντος ιστορικές περιόδους ή γεγονότα. Βλ. ό. π., σ. 41.

16 Βλ. ό.π., σ. 45.

προβάλλει τον εαυτό του και την επαρχία του. Σημαντικά γεγονότα που έγιναν σε άλλες επαρχίες ή άλλα στρατόπεδα δεν αναφέρονται. Από το τοπικιστικό πνεύμα δεν ξεφεύγει ούτε ο Χατζημιχάλης. Μέσα στην αφήγηση επισημαίνονται θέματα που αγνοούνται από την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία: τα συναισθήματα των απλών ανθρώπων, οι διαμάχες των πολεμιστών για λίγο αλεύρι, οι τρόποι εξαπάτησης του αντιπάλου, η τακτική του ανταρτοπόλεμου, η τιμωρία των υποταγμένων, η μεταστροφή των επαναστατών σε υποταγμένους, η σκύλευση των νεκρών, οι πορείες πάνω στα δύσβατα βουνά, η ασυνεννοησία των στρατιωτικών κ.α. Η ιστοριογραφία του 1866 έχει αναλωθεί κυρίως στο κορυφαίο γεγονός της καταστροφής της Μονής Αρκαδίου, στην αφήγηση πολεμικών γεγονότων και στις διπλωματικές πτυχές του αγώνα¹⁷.

Ο σχολιασμός του περιεχομένου των “Απομνημονευμάτων” του δευτέρου βιβλίου (τετράδια 4 και 8) γίνεται παράλληλα με την ποιητική εκδοχή της “Κρητικοπούλας” έτσι ώστε να αποδειχτεί η βασική μας θέση για την παράλληλη σύνθεση της πεζής και έμμετρης αφήγησης του Χατζημιχάλη και ότι αυτά τα κείμενα είναι αξεχώριστα γιατί το ένα δια φωτίζει το άλλο. Τα πεζά “Απομνημονεύματα” από το 1866 έως το 1877 έχουν μετασχηματιστεί από τον Χατζημιχάλη σε ποιητική αφήγηση¹⁸.

Στο τρίτο κεφάλαιο της διατριβής μεταβαίνουμε στην εξέταση της ποιητικής σύνθεσης της “Κρητικοπούλας”. Θα δείξουμε καταρχάς ότι η “Κρητικοπούλα” δεν αποτελεί απλά μια μεταφορά της πεζής αφήγησης σε στίχους. Για να αποκτήσουν τα ιστορικά γεγονότα ποιητική διάσταση εντάσσονται σε ένα ποιητικό σχέδιο, όπου γίνονται επιλογές, παραλείπονται λεπτομέρειες ή προσθέτονται ποιητικά και δραματικά στοιχεία, οτιδήποτε δηλαδή είναι αναγκαίο για να μετατραπεί η Ιστορία σε Ποίηση. Συγκρίνοντας αποσπάσματα από την “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα” θα δούμε πώς δημιουργείται η ποιητική της γλώσσα (ρυθμός, ποιητική πύκνωση, σχήματα λόγου). Το έργο του Χατζημιχάλη (πεζό και ποιητικό) είναι ένα παράδειγμα για

17 Η βιβλιογραφία της επανάστασης του 1866 είναι εκτενέστατη. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε μερικά έργα. Μνημειώδες θεωρείται το βιβλίο του Τιμόθεου Βενέρη, *Το Αρκάδι δια των αιώνων*, Αθήνα 1938. Η επιδίωξη για μια συνολική παρουσίαση της επανάστασης του 1866-69 κατέληξε σε μια ξερή παράθεση πολεμικών συγκρούσεων και πολιτικών γεγονότων στο βιβλίο του Ιωάννη Μαμαλάκη, *Η κρητική επανάσταση του 1866-69*, (έργον βραβευμένο από την Ακαδημία Αθηνών), Ι.Α.Α.Ε.Κ., Χανιά 1983. Η άχαρη καθαρεύουσα του συγγραφέα και η παράθεση μαχών, ονομάτων και τοπωνυμίων κουράζει υπερβολικά. Το έργο του Ν. Τσιριντάνη σχετικά με τα διπλωματικά και πολιτικά γεγονότα της επανάστασης του 1866-69 θεωρείται ανυπέρβλητο, γιατί τεκμηριώνει τα πολιτικά γεγονότα με πλήθος γραπτών πηγών: (*Η πολιτική και διπλωματική Ιστορία της εν Κρήτη επανάστασης του 1866-1869*, τόμοι Α-Γ, Αθήνα 1950-1951). Πολύτιμη είναι επίσης η έκδοση των εκθέσεων των ελλήνων προξένων στην Κρήτη την εποχή της επανάστασης του 1866-69. Βλ. Ελ. Πρεβελάκη και Βασ. Πλαγιανάκου Μπεκιάρη (επιμέλεια), *Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη Προξένων της Ελλάδος*, Μνημεία Ιστορίας Ακαδημίας Αθηνών, τ. Α+Β, 1967-1970.

18 Για τα υπόλοιπα επεισόδια των “Απομνημονευμάτων” έχουν σωθεί λαϊκές ρίμες διαφόρων λαϊκών στιχοπλόκων. Το επεισόδιο του Κυρτωμάδου παραδίδεται και από η ρίμα του Αναγνώστη Χαζίρη, το κίνημα του 1858 από την εκτενέστατη ρίμα του Αναγνώστη Ντούνη. Το επεισόδιο της φυλάκισης του Χατζημιχάλη από τον Ισμαήλ και της απόδρασής του στις 17-2-1862 αποτυπώθηκαν σε δύο ρίμες. Μόνο για τη φυλάκιση του Χατζημιχάλη από τον Χουσνή και τα “Προσηλυτιστικά” δεν σώθηκε κάποια λαϊκή ρίμα. Πρβλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, *Εν Χανίοις*, 2, Έκδοση του Δήμου Χανίων, Χανιά 2008, σ. 115-138.

να επιβεβαιωθεί η θεωρία του R. Jakobson για την “αναφορική” και την “ποιητική” λειτουργία της γλώσσας.

Η παράλληλη σύνθεση κειμένου από τον ίδιο συγγραφέα σε πεζό και ποιητικό λόγο, απ' όσο ξέρουμε, δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά μέχρι τώρα στη λογοτεχνία μας. Φέρνουμε παραδείγματα ομολογών περιπτώσεων από τη λαϊκή και την επώνυμη ποίηση, ιδιαίτερος από τον τρόπο σύνθεσης του Σολωμικού έργου. Τα “Απομνημονεύματα” θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα εκτενές πραγματολογικό σχόλιο για την “Κρητικοπούλα”.

Θα πρέπει επίσης να διερευνηθεί γιατί η “Κρητικοπούλα” δεν είναι έμμετρη αυτοβιογραφία του ποιητή. Πώς αλήθεια κτίζεται η πλοκή του ποιήματος για να μετατραπεί το απομνημόνευμα ή η ιστορία σε ποίηση; Οι ιδιαίτερα αξιόλογες αφηγηματικές τεχνικές του ποιήματος θα αναλυθούν με βάση τη θεωρία του G. Genette¹⁹. Το όνειρο του σύντεκνου, η εμφάνιση της Κρητικοπούλας, του Αγγέλου που εξηγεί το όνειρο, η διήγηση του πολέμου από τους τρεις φίλους- αδελφοποιητούς, οι αναδρομές, οι μεταδιηγήσεις, το κυκλικό σχήμα με την επανεμφάνιση του Αγγέλου στο τέλος του ποιήματος είναι αφηγηματικές τεχνικές που δεν απαντώνται στις απλοϊκές λαϊκές ρίμες.

Η “Κρητικοπούλα” εντάσσεται στη μακρά παράδοση των έμμετρων ιστορικών αφηγήσεων της ελληνικής γραμματείας και γι' αυτό θα επιχειρήσουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή (Πισίδης, Θεοδόσιος Διάκονος, Μανασσής, Μανόλης Σκλάβος, Αντώνιος Αχέλης, Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, Τραγούδι του Δασκαλογιάννη, Καμπουροπούλα κ.α.). Στη συνέχεια και κατά συνέπεια θα προχωρήσουμε στην εξέταση έμμετρων ιστορικών αφηγήσεων για την επανάσταση του 1866, τις οποίες θα ταξινομήσουμε σε δύο κατηγορίες: α) σε επώνυμες δημιουργίες λόγιων ποιητών και β) σε λαϊκές ρίμες οι περισσότερες ανώνυμων δημιουργών. Από τα ποιήματα των λόγιων ποιητών θα ανιχνεύσουμε τη διακειμενικότητα στα “Κρητικά” του Θεόδωρου Αφεντούλη, στην “Εκστρατεία του Ομέρ Πασσά κατά του Λασιθίου” του Ιωάννη Κωνσταντινίδη και στην “Κρητικοπούλα”. Και τα δύο φαίνεται με την πρώτη ματιά ότι έχουν επηρεάσει τον ποιητή της “Κρητικοπούλας”. Στη συνέχεια θα αποδείξουμε ότι στην “Κρητικοπούλα” ο Χατζημιχάλης χρησιμοποιεί τρόπους της προφορικής ποίησης (κρητικών δημοτικών τραγουδιών), αλλά το έπος του δεν συντέθηκε προφορικά. Για να ενισχύσουμε την άποψή μας θα επικαλεστούμε την άποψη του C.M. Bowra ότι ο ποιητής μεγάλων επών συνθέτει γραπτώς τα ποιήματά του. Όμως σε τι ομοιάζει και σε τι διαφοροποιείται η “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη από την απλοϊκή κρητική ρίμα; Πώς ο Χατζημιχάλης ξεπερνά τα είδη της ιστορικής ρίμας, τη βιογραφική ρίμα, τον έμμετρο εγκωμιαστικό κατάλογο και το μεμονωμένο ιστορικό επεισόδιο, για να συνθέσει σε μία ενότητα όλα τα επεισόδια του πολέμου του 1866-69; Η σύγκριση γίνεται με παραδείγματα από ρίμες του Ντούνη του Χαζίρη και της αδημοσίευτης συλλογής του Παύλου Βλαστού.

19 Βλ. Gérard Genette, *Σχήματα III*, μετφρ. Μ. Λυκούδης, επιμέλεια Ερ. Καψομένος, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2006.

Η ευεργετική επίδραση του “Ερωτόκτιτου” στην “Κρητικοπούλα” αποδεικνύεται με κειμενικά (φράσεις, στίχος, αφηγηματικές τεχνικές) και εξωκειμενικά στοιχεία (ο “Ερωτόκριτος” ήταν σπουδαιότερη καλλιτεχνική υποθήκη για τους ποιητές της Τουρκοκρατίας). Τη θέση μας θα ενισχύσουν οι απόψεις του Γ. Τερτσέτη και της Μ. Αλεξίου για τον εμβληματικό χαρακτήρα του “Ερωτόκτιτου” τον 19ο αιώνα. Η μυθική διαμάχη του Κρητικού Χαρίδημου και του Καραμανίτη Σπιθόλιοντα παρουσιάζεται στην “Κρητικοπούλα” στην ιστορική της διάσταση. Χαριτολογώντας ο Αντώνιος Γιάνναρης θα αποκαλέσει το ποίημα του θείου του “Ερωτόκριτο”.

Στην “Κρητικοπούλα” υπάρχει ένα βαρύ φορτίο μνήμης και βιώματος το οποίο εξωτερικεύεται από τους τρεις αδελφοκτούς. Δύο βασικά ερωτήματα θα απαντηθούν στη συνέχεια της διατριβής: γιατί η “Κρητικοπούλα” δεν είναι ιστορία σε στίχους και γιατί ανήκει στο είδος της ιστορικής επικής ποίησης. Υπάρχουν στοιχεία που συνδέουν το ποίημα του Χατζημιχάλη με την μακραιώνη ομηρική επική παράδοση; Επειδή κάποιος θα αντιτείνει ότι επική ποίηση δημιουργείται μόνο όταν τα ιστορικά γεγονότα περιβληθούν με την αχλή του μύθου και αφού υπάρξει η αναγκαία χρονική απόσταση από αυτά²⁰, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι το μυθικό παρελθόν από μόνο του δεν μπορεί να συγκροτήσει έπος. Ακόμη και σύγχρονα γεγονότα μπορούν να πάρουν επική διάσταση με τη γραφίδα ενός εμπνευσμένου ποιητή και γι’ αυτό επικαλούμαστε το παράδειγμα του κρητικού ποιητή Αχέλη. Εξάλλου δεν υφίσταται μόνο το έπος που αναφέρεται σε ένα μακρινό μυθικό παρελθόν, αλλά και το ιστορικό έπος που αναφέρεται στο πρόσφατο παρελθόν, παράδειγμα τα ιστορικά έπη του λησμονημένου Αντωνίου Ι. Αντωνιάδου (“Κρητής”, “Κατσαντώνης”, “Μεσολογιάς”, “Μάνα του γενιτσάρου”, “Ο εθελοντής της Κρήτης”, “Η χρυσομαλλούσα των Σφακιών κ.α.”)²¹.

Μπορεί να ισχύει η θέση μας ότι, τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη και η “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη είναι δύο σημαντικά μνημεία της ελληνικής γραμματείας του 19ου αιώνα, τα οποία έχουν γραφτεί στη γλώσσα του λαού; Γλώσσα της “Κρητικοπούλας” είναι το κρητικό ιδίωμα, στο οποίο έχουν παρεισφρήσει και μερικοί τύποι της καθαρεύουσας, χωρίς όμως να αλλοιώνουν το δημοτικό χαρακτήρα της σε “μικτή λόγια γλώσσα”. Από την επίδραση της λόγιας γλώσσας στο ρουμελιώτικο ιδίωμα δεν ξέφυγε ούτε ο Μακρυγιάννης, έδειξε αναλυτικά στη διατριβή της η Μάγδα Στουγγάδη²². Επίδραση των έντυπων εκδόσεων, επισημαίνουμε, φανερώνει και η αυθαίρετη χρήση του τελικού -ν στην

20 Πρβλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 36-48.

21 Ο Κ. Παλαμάς θεωρεί ότι ο Αντωνιάδης με τα ιστορικά έπη του είναι “ο μόνος γνήσιος στη διάθεσή του και στην τάση του επικός του Γένους” μας. Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τ. 12, εκδ. Μπίρης, Αθήνα, χ.χ., σ. 390. Βλ. για μια γενιότερη θεώρηση της “επικότητας” στο έργο του Α. Αντωνιάδη: Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Από το ‘Μισολόγγι’ του Δ. Σολωμού στη ‘Μεσολογιάδα’ του Α. Αντωνιάδη”, *Πεπραγμένα Ε’ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ*, επιμέλεια Κ. Δημάδης, τ. Β’, σ. 862-873. διαδικτυακά: www.eens.

22 Βλ. Μάγδα Στουγγάδη, “Ο λογιολατρισμός και η επίδρασή του στα γραφτά του Μακρυγιάννη”, *Δωδώνη*, 8, 1979, 111-215.

'Κρητικοπούλα'.

Εντοπίζονται επίσης λογότυποι (φόρμουλες) τους οποίους χρησιμοποίησε ο Χατζημιχάλης για να συνθέσει τους στίχους του έπους του και επισημαίνεται, για άλλη μια φορά, ότι παρ' όλα αυτά η "Κρητικοπούλα" δεν είναι προφορική δημιουργία. Σε τι διαφοροποιείται η γλώσσα και η στιχουργία της "Κρητικοπούλας" από την απλοϊκή ιστορική κρητική ρίμα; Γιατί εν τέλει δεν ισχύει για την "Κρητικοπούλα" η γνώμη του Γιάννη Αποστολάκη για την πεζολογία, τη μονοτονία και την πολυλογία της ιστορικής κρητικής ρίμας²³.

Μία από τις καλύτερες ποιητικές εικόνες στο ποίημα του Χατζημιχάλη είναι η προσωποποίηση της Κρήτης. Ο Χατζημιχάλης ενσάρκωσε, όπως ο Σολωμός, μέσα στο "άγιο βήμα της ψυχής του" τη μορφή της μάνας Κρήτης για να τη χαρίσει και στα άλλα τα παιδιά της. Παρατίθενται ανάλογα παραδείγματα προσωποποίησης της Κρήτης από το έργο ποιητών, όπως ο Μανόλης Σκλάβος, ο Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, η Αντωνούσα Καμπουροπούλα, ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης, ο Γεώργιος Παράσχος και άλλοι.

Στη συνέχεια αναπτύσσουμε με περισσότερα επιχειρήματα τη θέση που είχαμε διατυπώσει από το 2006 στο I' Κρητολογικό Συνέδριο, ότι ο Παντελής Πρεβελάκης ακολουθεί πιστά την "Κρητικοπούλα" του Χατζημιχάλη στην "Παντέρμη Κρήτη". Μετατρέπει μάλιστα σε μερικά σημεία την έμμετρη διήγηση του Χατζημιχάλη σε πεζό λαϊκό λόγο, κατά το πρότυπο του Μακρυγιάννη. Θα επισημάνουμε όμως ότι τα δύο έργα ("Κρητικοπούλα" και "Παντέρμη Κρήτη") διαφέρουν ριζικά στην αφηγηματική σύνταξη, στη οργάνωση δηλαδή της ιστορίας. Στην "Παντέρμη Κρήτη" τα γεγονότα παρατίθενται χρονολογικά σύμφωνα με τις αρχές της χρονογραφίας. Στην "Κρητικοπούλα" τα γεγονότα οργανώνονται σ' ένα ποιητικό σχέδιο, σύμφωνα με τις αρχές της λογοτεχνίας.

Η παράδοση του κειμένου της "Κρητικοπούλας" στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη θα μας απασχολήσει στη συνέχεια της εργασίας. Αφού διαπιστώσαμε ότι δεν σώθηκε το αυτόγραφο του ποιητή, αλλά ένα αντίγραφο μέσα στα τετράδιά του καμωμένο κατά πάσα πιθανότητα από τον Αντώνιο Βολάνη, θα πρέπει να εξετάσουμε, αν ο αντιγραφέας αντέγραφε πιστά. Το φαινόμενο θυμίζει αντίγραφα σε ποιήματα του Σολωμού που είχαν παρασκευάσει κάποιοι φίλοι του. Δύο είναι οι μάρτυρες του κειμένου της "Κρητικοπούλας", το αντίγραφο που σώθηκε στο 3ο τετράδιο και η πρώτη έκδοση του 1894, η οποία παραδίδει και τα υποσελίδια σχόλια. Αναλυτικά θα παρουσιάσουμε τις αρχές της δικής μας φιλολογικής έκδοσης του κειμένου της "Κρητικοπούλας" με βάση τους δύο μάρτυρες του κειμένου.

Η εργασία ολοκληρώνεται με μια κριτική στο μόνο κριτικό κείμενο που διαθέταμε μέχρι

23 Βλ. Γιάννης Αποστολάκης, *Το κλέφτικο τραγούδι*, Αθήνα 1950, σ. 96-97.

σήμερα για την “Κρητικοπούλα”, μια επιστολή του κλασικού φιλόλογου Αντωνίου Γιάνναρη, αδημοσίευτη μέχρι πρόσφατα. Ο Αντώνιος Γιάνναρης δεν κατανόησε την αξία του ποιήματος με αποτέλεσμα η κριτική του να είναι ατεκμηρίωτη και άδικη. Εξηγούμε τέλος γιατί η “Κρητικοπούλα” δεν μετασχηματίστηκε σε σύντομη λαϊκή ρίμα, γιατί δεν μελετήθηκε ως τώρα, γιατί δεν είχε αποτιμηθεί η λογοτεχνική της αξία, αν και είναι ένα μία σημαντικότερη ποιητική δημιουργία του 19ου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ο επαναστάτης- ποιητής

Ο Χατζημιχάλης ήταν για τους σύγχρονούς του ένας ήρωας φτιαγμένος από ομηρικό υλικό.

Είχε την ομορφιά, τη γρηγοράδα και την ορμητικότητα του Αχιλλέα, το σώμα, τη δύναμη και τη μαχητικότητα ενός Αίαντα. Ο Στίλλμαν, πρόξενος της Αμερικής στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 παρομοίασε τον Χατζημιχάλη με τον Αχιλλέα: «Πολλάκις παρατήρησα ότι οι Κρήτες ασυναισθήτως απειμούντο την ομηρικήν περιγραφὴν του Αχιλλέως προκειμένου περί του Χατζή Μιχάλη, κατὰ προτίμησιν εξυμνούντες ως κυριότατα αυτού χαρακτηριστικά την ταχύτητα των ποδιών, την μυθώδη αυτού ρώμη και το πελώριον αυτού αναστήματος»²⁴. Ο ιστορικός Β. Ψιλάκης αναφέρει στην “Ιστορία της Κρήτης” ότι ο Χατζημιχάλης καταγόταν από τη γενιά των Αιάντων²⁵.

Όσο κι αν αυτές οι μαρτυρίες έχουν έντονο το συναισθηματικό στοιχείο, είναι πολύτιμες για να δούμε πώς είδαν οι σύγχρονοί του τον Χατζημιχάλη. Στο πρόσωπό του εντοπίζουμε και εμείς αρετές που χαρακτηρίζουν τους μεγάλους της Ιστορίας. Ήταν γενναίος, οργανωτικός, συνετός στις αποφάσεις, αμετακίνητος στο δίκαιο, πάντα στο πλευρό των αδυνάτων. Εκτός από τις αναφορές του Στίλλμαν και του Ψιλάκη, παραθέτουμε στη συνέχεια χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τις περιγραφές των Γ. Φλουράνης, Ι. Μπαλλώ, Β. Μπεράρ, Β. Γαβριηλίδη για τον Χατζημιχάλη.

1

“Έχω ως γείτονα εις την καλύβην του στρατηγού, ένθα περί τους δέκα άντρας κατακλινόμεθα επί του αχύρου του δαπέδου, εντός χώρου στενωτέρου του μικρού σας υπνοδοματίου, έχω ως γείτονα και φίλον τον περίφημον Χατζημιχάλην.

Ευγενές τέκνον φυλής ευγενούς, την εκπροσωπεί καλώς. Κοιτάζτε την έκφρασιν των οφθαλμών του: δεν θα δυνηθήτε να συλλάβητε ούτε μίαν ταπεινήν σκέψιν, ούτε έν ποταπόν αίσθημα, ούτε μίαν προδοσίαν εν τη γενναία ταύτη ψυχή. Η φωνή του είναι γλυκειά και αρμονική. Όταν ομιλεί εις εμέ με την λαμπράν γλώσσαν του Ομήρου, τόσον καλώς διατηρουμένην εν τη Κρήτη, μου φαίνεται ότι γίνομαι νεώτερος κατὰ δύο χιλιάδες έτη και ότι ζω εις το πλευρόν του Αχιλλέως και του Αίαντος.

Υψηλόν παράστημα, μαύρη και πυκνή γενειάς, μέτωπον ευρύ και ευφυές, ιδού ποιος είναι ο ήρωας ούτος μετά του οποίου, το ελπίζω, θα έλθωμεν να σας συναντήσουμε μίαν ημέραν εις τας Αθήνας, μετά την πλήρη απελευθέρωσιν της πατρίδος του[...]”²⁶

24 Βλ. Stillman William., *The Cretan insurrection of 1866-7-8 with notes*, ed. G. Arnakis, Texas 1966, σ. 85. (πρώτη έκδοση 1878). Για τη μετάφραση βλ. Γεώργιος Καψωμένος. Βλ. « Μορφές Ημιθέων/ Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης», σύνταξη- επιμέλεια: Γ. Δ. Καψωμένου, Χανιά, 1966, σ.8. Ο Στίλλμαν (1828-1910) ήταν αμερικανός ζωγράφος και δημοσιογράφος. Διετέλεσε πρόξενος των Η.Π.Α. στη Ρώμη το 1861 και στα Χανιά το 1866.

25 «Η μεγάλη των Γιαννάρηδων γενεά (γενεά) εκ των σπαρτιατικών της Κυδωνίας Λάκκων. Ούτοι επτά όντες αδελφοί, υιοί του Γιάνναρη και συγγενείς του Σουδιανού Μάρκου Τζανή, του Φόβου, ήσαν πάντες Αίαντες το σώμα, μεγαλάνθρωποι καλούμενοι. Φοβεροί όντες το παράστημα και την όψιν, διήγον το πλείστον εν όρεσιν και σπηλαιόις, δίκην Κυκλώπων, η δημόδης δε μούσα και αι πολλαί περί αυτών παραδόσεις επανάγουσιν εν τοις χρόνοις εκείνοις εις τον των γιγάντων ως προς αυτούς βίον». Βλ. Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Μινώταυρος, (αναστατική έκδοση της έκδοσης του 1909), τ. Γ', σ.1551.

26 Βλ. L' Independance Hellenique, 49/24-1-67. Το κείμενο από το βιβλίο: Λεωνίδα Καλλιβερέτακης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1998, σ. 132-133.

“Προτιμούσαμε από τότε που τους γνωρίσαμε [τους Λακκιώτες], τους γενναίους συντρόφους του Χατζημιχάλη από όλους ίσως τους συμπατριώτες τους. Ο Χατζημιχάλης [...] είναι ο αρχηγός τους, ο καπετάνιος τους. [...] Τον Χατζημιχάλη τον αγαπούσαν το ίδιο και οι εθελοντές και οι επαναστάτες. Ήταν, σαν να λέμε, ο πολυαγαπημένος πατέρας, ο πατριάρχης της φυλής, άξιος από κάθε άποψη να εμπνέει εκτίμηση και αγάπη. Είναι ωραίος ανδρικός τύπος, ένας από τους ωραιότερους που γνώρισα στο νησί, όπου ωστόσο, δεν σπανίζουν οι ωραίοι άνδρες. Έχει προπάντων μεγάλη καρδιά, χαρακτήρα ευγενή και γενναίο. Το ανάστημά του είναι υψηλό και ευθυτενές, οι ώμοι του φαρδείς και καλοσχηματισμένοι. Είναι ρωμαλαίος και με καλές αναλογίες, με δέρμα μελαχρινό και ηλιοκαμένο σαν όλους τους ορεσίβιους. Μια μαύρη γενειάδα πλαισιώνει τη μορφή του, μορφή πολεμιστή κι ωστόσο γλυκιά και ήρεμη. Τα μαλλιά του είναι μαύρα, το μέτωπό του ευρύ, τα μάτια του ζοηρά και έξυπνα. Αυτός είναι ο Χατζημιχάλης ο γενναίος καπετάνιος των Λάκκων.

Η περπατησιά του είναι άνετη, φυσική και όλο ευγένεια, το μεγάλο του ανάστημα τον διακρίνει ανάμεσα στους άλλους, η φωνή του είναι γλυκιά και ο λόγος του ήρεμος, πράγμα σπάνιο τόσο για τους κρητικούς, όσο και για τους Έλληνες. Ήσυχος και σιωπηλός μέσα στις πιο βίαιες συζητήσεις, τις πιο σφοδρές χειρονομίες, δείχνει μόνο να χαμογελάει και αυτή είναι η απάντησή του στις θορυβώδεις εκδηλώσεις. Γνωρίζει άλλωστε ακριβώς πόσο αξίζουν και δεν μεγαλοποιεί ποτέ την πρόθεσή τους. Όταν το θελήσει μπορεί με μια μόνο λέξη, με ένα μόνο νεύμα να σταματήσει το χείμαρρο της ελληνικής πολυλογίας, να επιβάλει τη σιωπή, και όταν ασχολείται με επίδικες διαφορές το κάνει πάντα με απλότητα, λιτότητα, χωρίς παραφορά και χωρίς πάθος, με μια μετριοφροσύνη που επιβάλλεται μόνη της και μιαν αυθεντία που δεν σηκώνει καμιάν αντίρρηση. Ήταν ο τακτικός μας προμηθευτής, εμάς των ξένων, κι όταν τον είχαμε μαζί μας ήμαστε σίγουροι ότι θα ανεφοδιαζόμεστε ανάλογα με τους πόρους της επαρχίας. [...] Πόσες φορές επίσης δεν τον είδα να φτάνει στο σπίτι του Ζυμβρακάκη, έχοντας πίσω τους μερικές φτωχές γριές γυναίκες, γλωμές και αδύνατες ή τέσσερα πέντε μισόγυμνα παιδιά. Ο σπλαχνικός Χατζημιχάλης έλεγε να τους δώσουν λίγες μερίδες παξιμάδια ή λίγο αλεύρι, γιατί δεν ξεχνούσε ποτέ, ούτε τους μικρούς, ούτε τους αδύνατους, ούτε τους γέρους, ούτε τους ανάπηρους [...]”²⁷

“Οι Λακκιώτες υπήρξαν, επί έναν αιώνα, οι μεγάλοι πρόξενοι ανταρσιών. Ο Χατζημιχάλης είναι Λακκιώτης. Ο Χατζημιχάλης, που έκανε τόσες επαναστάσεις, σκότωσε τόσους Τούρκους, και είναι φίλος των Ρώσων! Ο θρύλος του γεμίζει τα βουνά. Τα δημοτικά τραγούδια τού αποδίδουν όλα τα

27 Βλ. Jules Ballot, *Histoire de l'insurrection crétoise*, Παρίσι, 1868, σ. 105-107, η μετάφραση είναι του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, βλ.ό.π., σ. 135-136. Ο Γάλλος εθελοντής Ιούλιος Μπαλλώ ή γνωστότερος στην Κρήτη με το ψευδώνυμο Ιούλιος Ανεμός, εκφράζει στο βιβλίο του αυστηρές κρίσεις ιδίως για τους Έλληνες, αλλά και τους ηγέτες της επανάστασης, όμως γράφει διθυραμβικά λόγια για τον Χατζημιχάλη.

κατορθώματα των αρχαίων ηρώων και όλες τις αρετές τους.

Είναι ο πιο ψηλός, ο πιο γενναίος απ' τους Κρητικούς. Γιατί από την εποχή του Αχιλλέα, η ομορφιά είναι η πρώτη αρετή των Ελλήνων ηρώων:

να ιδήτε το Μιχάλη
τ' όμορφο παλικάρι.

Είναι και ο πιο γενναίος. [...] Είναι και ο πιο πλούσιος. Έχει ένα σπαθί χρυσό, πιστόλια χρυσά, και ζώνες και φυσιγγιοθήκες διακοσμημένες με χρυσάφι. Ο τσάρος του δίνει καθημερινά ένα χρυσό ναπολεόνι. Τριάντα χρυσά ναπολεόνια το μήνα που τα μοιράζει στους πιο φτωχούς, προπάντων στα παλικάρια που μένουν στα βουνά, για ν' αποφύγουν την οργή των Τούρκων. [...]

Ο Χατζημιχάλης ξανανέβηκε στο χριστιανικό φρούριο των αρχαίων ημερών. Ο λαός κάτω περιμένει αυτό που το βουνό και η καρδιά θα βάλουν στην καρδιά του ήρωα. Ο Μίνως, λέει ο Στράβων, ανέβαινε κάθε εννιά χρόνια στην κορυφή της Ίδης. Συζητούσε εκεί πολλές μέρες με τον Δία, και μετέφερε στο λαό τους θαυμάσιους νόμους που του είχε αποκαλύψει ο Θεός. Το γυμνό οροπέδιο του Ομαλού βρίσκεται στο βάθος μιας λεκάνης, που την κυκλώνουν, απ' όλες τις πλευρές κάθετα βουνά.[...]

Πού είναι λοιπόν ο Χατζημιχάλης; Ένας απ' τους ανθρώπους μας έριξε έναν πυροβολισμό. Από έναν σωρό πέτρες ακατέργαστες, που κρύβεται στη σκιά του βουνού και φαίνεται ν' αποτελεί μαζί του ένα σώμα, ένας άνθρωπος βγήκε κυρτώνοντας το τεράστιο ανάστημά του. Το άσπρο του κασκέτο το δείχνει. Είναι εκείνος! Με μπότες από άγριο δέρμα, αλλά ντυμένος σύμφωνα με τον ευρωπαϊκό μ' ένα απλό γκριζό κουστούμι μας κοιτάει ν' ανεβαινουμε. Ο άνεμος παίζει με τη μεγάλη άσπρη γενειάδα του, που τη χαϊδεύει λίγο με τα ζαρωμένα δάκτυλά του[...]

Ο Χατζημιχάλης πάνω στην πόρτα του καλυβιού του κάθετα σε μία πέτρα. Από μακριά μας κάνει φιλικά σινιάλα. Το πρόσωπό του είναι γαληνεμένο. Τα μάτια του είναι τώρα χωρίς οργή. Η μεγάλη γενειάδα του κυματίζει στον άνεμο. Δυο μακριά φίδια από φυσίγγια διασταυρώνονται στο στήθος του. [...]

Το ενδιαίτημά του είναι φτιαγμένο από ακατέργαστες πέτρες και θάμνους. Τέσσερις τοίχοι τρυπημένοι από μια πόρτα, μια στέγη από πατημένο χώμα, μια εξέδρα πέτρινη καλυμμένη μ' ένα χαλί, τρεις πέτρες για εστία, μια κανάτα νερό, ένα χαμηλό τραπέζι και δυο ξύλινα σκαμνάκια χωρούν για τη χωριάτικη μεγαλιότητά του [...].

Πρωτοστάτησε στην εξέγερση του 1858 και του 1866, και βέβαια στην τωρινή. Αλλά σκέφτεται και λέει ότι θα είναι η τελευταία. “Αν η Ευρώπη αυτή τη φορά δεν επιλύσει το κρητικό ζήτημα, οι Κρητικοί δεν έχουν πια παρά να πάρουν τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους και να τα ρίξουν στη θάλασσα. Έπειτα θα βαδίσουν στο μακελειό κάτω από το τούρκικο μαχαίρι ή το ευρωπαϊκό κανόνι”. [...] Η τούρκικη τυραννία, συνεχίζει ο Χατζημιχάλης, 'πέθανε και δεν μπορεί να ξαναγεννηθεί. Ποιος θα μπορούσε να την υπερασπίσει στον πολιτισμένο κόσμο; Δυο αιώνες που

οι Τούρκοι κατέχουν την Κρήτη, τι έχουν κάνει γι' αυτό το νησί, το πιο μεγάλο, το πιο πλούσιο, το πιο γόνιμο του Αρχιπελάγους, το ρόδο της Ανατολής, τον παράδεισο της μελλοντικής Ελλάδος; Τα λιμάνια γέμισαν άμμους, οι δρόμοι καταστράφηκαν απ' τις βροχές, οι γέφυρες παρασύρθηκαν απ' τους χειμάρρους, οι πεδιάδες απογυμνώθηκαν από το κυνηγητό των ανθρώπων, οι πόλεις ερειπώθηκαν και άδειασαν από τις φυλακίσεις, τις εξορίες, τις πυρπολήσεις, και τις σφαγές. Πού είναι σήμερα η Κνωσός και η Γόρτυνα και οι εκατό πόλεις του Μίνωα; [...]"²⁸

4

“Ακούομεν από την Κρήτη μίαν γνώμη σοφήν, φωτεινήν πρακτικήν, εντός των ορίων της ανθρωπίνης λογικής, του ανθρωπίνως δυνατού.

Η γνώμη αυτή δεν προέρχεται από ονομαστικόν, αλλά από πραγματικόν επαναστάτην, και μάλιστα ένα από τους ηρωϊκότερους και αντιπροσωπευτικότερους άνδρας της Κρήτης, από μίαν Κορυφήν, από μίαν Δόξαν, από μίαν Παλαιάν Δρυν, από ένα γέρο Πλάτανο, τον Χατζή Μιχάλη Γιάνναρην [...].

Τας πνευματικάς του απολαύσεις ο κ. Χατζημιχάλης Γιάνναρης αφ' ότου προ ετών εδήλωσεν αποχήν από τα πολιτικά της πατρίδος του, και τώρα ως γνωστόν, δεν ασκεί τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα, δώσας παραίτησιν την οποίαν όμως τα λοιπά μέλη της Κυβερνήσεως επιμένουν να μην την θεωρούν δεκτήν, τας ζητεί εις τας αναμνήσεις του, εις την ανασκάλευσιν του πλήθους των σημειώσεων και εγγράφων του, εις τας εφημερίδας του και εις την αρκετά ποικίλην δια πολεμιστήν βιβλιοθήκην του, όπου εκτός των 'Θρησκευτικών μελετών" του Μαυροκορδάτου και ποικίλων ιστοριών του Κράτους και του Ελληνικού Έθνους, διέκρινα και διηγήματα του Ροΐδη και περιηγήσεις του Στλανλεϋ και ποιήματα του Σολωμού και του λόδρου Βύρωνος κ.α.

Πριν τον ιδω κατά πρόσωπον, η συστοιχία των όπλων που διατρέχει τους τοίχους και κάτι άγαρμπες φωτογραφίες με βλοσυρά βλέμματα, μ' έκαμαν να τον φαντάζομαι υπέρ το δέον πλήρη στρατιωτικής τραχύτητος.

Αλλά τα γαλανά, φωτεινά, γεμάτα καλωσύνη μάτια του, η ισχυρά αλλά μεταλλική και με κάποιαν απόχρωσιν ρυθμού του Κρητικού ιδιώματος φωνή του, μου έδωσαν, όταν τον ε γνώρισα θελκτικήν εντύπωση. Ή μάλλον τον αποδεικνύουν προνομιούχον Πρωτέα. Όσον φοβερός και στυγνός εις τας μάχας, τόσον γλυκός και εράσμιος εις του καλού καιρού τις συναναστροφάς.

Ανάστημα πρωτίστου μεγέθους. Γίγαντας αληθώς. Τα φρύδια του καμαρωτά, δασύτατα, που και για μουστάκια θα ήσαν ευρωστόματα ως προς τους πολλούς.[...].

Όπως θα ιδείτε και στα γραφόμενά του, δεν παραλείπει, αρέσκεται σχεδόν τονίζοντας, ότι είναι αγράμματος.

28 V. Bérard, *Κρητικές Υποθέσεις, οδοιπορικό 1897*, μετάφραση -εισαγωγή Γ. Μοραγλής, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 165-169. Ο V. Bérard ήταν Γάλλος φιλόλογος, ιστορικός, εθνολόγος, αρχαιολόγος. Περιηγήθηκε την Κρήτη το 1897 και δημοσίευσε το βιβλίο: *Les affaires de Crète* Deuxième édition, Armand Colin et Cie, Editeurs 1900.

Η αλήθεια είναι ότι το ψαλτήρι αποπετέλουν το εκπαιδευτικόν σύστημα επί Τουρκοκρατίας, αυτό δε εδιδάχθη από τον πατέρα του, παπάν, και ο κ. Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης. Αλλ' ο οποίος, παρ' όλην την ενωρίς επίδοσή του στα πολεμικά έργα, δεν αφήκε, το κατά δύναμιν, ακαλλιέργητους τας πρώτας γνώσεις του. Αυτοδίδακτος μεν, κατορθώνων όμως να συνδιαλέγεται λαμπρά και να γράφει- με εξαίρεσει της ορθογραφίας –εξάιρετα. Γλώσσαν ρέουσαν, ομαλήν, άπταιστον σχεδόν. Ούτε χυδαϊκήν, ούτε λογιωτατικήν –καίτοι την τελευταίαν ζηλεύει κάποτε –σχεδόν ομαλώς δημοσιογραφικήν. Φύσει εκτάκτως φιλόπονος, οξυνοίας δε και φιλοκαλίας δυνατής. Δεν διστάζομεν να ειπούμεν ότι αρτία μόρφωσις θα τον ανεδείκνυε εις λογοτέχνην. Ευρήκα ιδιόγραφα ποιήματά του – εκτός της “Κρητικοπούλας” που ένας γλωσσολόγος θα τα εύρισκε πολύτιμα δια την καθαρότητα του Κρητικού ιδιώματος, ο δε λαογράφος δια τα περίεργα των γαμηλίων έθιμα. [...]”²⁹.

Ιδιαίτερον ενδιαφέρον παρουσιάζει το λογοτεχνικό πορτρέτο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη, το οποίο φιλοτέχνησε ο Π. Πρεβελάκης, λαμβάνοντας υπόψη του τις μαρτυρίες ανθρώπων που τον γνώρισαν:

“Ο Χατζημιχάλης ο Γιάνναρης από τους Λάκκους, ο αρχηγός της Κυδωνίας, ήταν ένας θεόρατος άντρας, ήμερος στην όψη, βαθυγένης, και με φωνή που σούσε τις πέτρες. Στα νιάτα του είχε πάει ταξιμάρης στους Άγιους Τόπους, καθώς το μαρτυρά τ' όνομά του, και πιο ύστερα είχε κάμει τον καλόγερο στο μοναστήρι του Άη Γιώργης του Απανωσήφη για να χάσουνε τον ντορό του οι Τούρκοι. Όμως μήδε το χατζηλίκι, μήδε η καλογερική είχανε μαλακώσει την όχτηρήτά του για τον άπιστο, το εναντίο! Τη συδαυλίσανε μέσα του, και τώρα τον έκαιγε στασωθικά όπως μερικούς παπάδαρους στα Εικοσιένα. Τρεις – τέσσερους χρόνους πριν από το Σηκωμό, ο Χατζημιχάλης βρέθηκε να σαπίζει στις αλυσίδες, στη φυλακή των Χανιών, όπου τον είχε ρίξει ο Σμαήλ – πασάς, αφόντας τον έπιασε με μπαμπεσιά. Τέτοια ήταν η αγάπη που τούχεν η επαρχία του, που όλοι μικροί – μεγάλοι φορούσανε τα μαύρα όσον καιρό τότε ξέρανε στα σίδερα. Στο τέλος εκατάφερε να κόψει τις καδένες του, ν' ανοίξει τρύπα στο ντουβάρι και να πηδήσει στο χαντάκι που ζώνει τη φυλακή, όπου τον περιμένανε μια πενηνταριά χωριανοί του, μιλημένοι από τα πριν. Τότες είναι που χτίσαν οι Λακκιώτες πάνω στον Ομαλό το κλησουράκι του Άη Παντελεήμονα και που βγήκε το τραγούδι του Χατζημιχάλη, κοντά σ' ένα άλλο που τούχανε ταιριασμένο πρωτίτερα, όταν επήγε στον Κυρτομάδο με τον αξάδερφό του το Μιχελή κι ανεμοσκορπίσανε με τις ράβδες τους μια κοσαριά τουρκαλάδες που κάνανε ζέφκι στον καφενέ κι αναγελούσανε το Μόσκοβο. Τον πρώτο μήνα του Σηκωμού, τόχεν η μοίρα του να θρηνήσει τον αδερφό του τον Καπετάν Αντώνη, που σκοτώθηκε στη Μαλάξα. Εκεί, στον τόπο πούχε σωριαστεί, ο Χατζημιχάλης γονάτισε, πήρε στη ια του φούχτα το χέρι του σκοτωμένου, κ' έκαμε με το δεξί του το σταυρό του να δοξάσει το Θεό που βρήκε καλό θάνατο τ' αδέρφι του. Την άλλη νύχτα, πήγε πάνω στο μνήμα του, κάρφωσε στο χώμα τη μαχαίρα

29 Βλ. Βλάσης Γαβριηλίδης, εφ. “Ακρόπολις”, Κυριακή, 9Σεπτεμβρίου1912. (Ο Βλάσης Γραβριηλίδης (1848-1920) ήταν κορυφαίος Έλληνας δημοσιογράφος, δημοτικιστής, ιδρυτής της εφημερίδας “Ακρόπολις”).

του και τότε ξενύχτισε – σημάδι πως έκανεν όρκο να πάρει πίσω το αίμα του. Από κει και μπρος, ξεχύθηκε στην Κρήτη σαν ανεμική, δεν άφησε μια μέρα να χαθεί χωρίς ντουφέκι, κι οι Τούρκοι τότε μάθανε με τ' όνομα Καρα –σειϊτάνης [...].³⁰

Ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης γεννήθηκε στα 1832 στους Λάκκους Κυδωνίας, χωριό στις υπώρειες των Λευκών Ορέων. Ο Βασίλειος Ψιλάκης στην Ιστορία του αναφέρει ως έτος γέννησης που Χατζημιχάλη το 1827 “επί της εν Ναυαρίνω ναυμαχίας”³¹, ο Χατζημιχάλης όμως στα τετράδια των ‘Απομνημονευμάτων” του σημειώνει το έτος 1832 και σημειώνει ότι ήταν συνομήλικος με τον αγωνιστή Νικόλαο Μάντακα. Γενάρχης της οικογένειάς του θεωρείται ο Πέτρος Κόκκος, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση³², ήρθε στην Κρήτη από το Βυζάντιο. Ο Κόκκος απέκτησε τρία παιδιά, τον Αντώνη, τον Σκουλή και τον Γιάννη. Ο Αντώνης δολοφονήθηκε νέος και εκεί που τον σκότωσαν ο πατέρας του, σύμφωνα με την παράδοση, έκτισε ένα μικρό εικονοστάσι, όπου μεταγενέστερα οικοδομήθηκε ο καθεδρικός ναός του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων. Ο Σκουλής έγινε γενάρχης της οικογένειας των Σκουλάδων, γι’ αυτό και ο Χατζημιχάλης στα “Απομνημονεύματά” του ονομάζει τον σημαιοφόρο του Νικόλαο Σκουλά, που σκοτώθηκε στη μάχη της Πλεύνας, ανιψιό του. Ο τρίτος γιος του Κόκκου³³, ο Γιάννης, λόγω του πελώριου αναστήματός του ονομάστηκε Γιάνναρης και απέκτησε επτά παιδιά. Ένα από αυτά ήταν ο Εμμανουήλ, ο παππούς του Χατζημιχάλη, που λεγόταν και Γιανναροδάσκαλος, επειδή ήξερε λίγα γράμματα. Ο παππούς του Χατζημιχάλη πέθανε νέος και στο θάνατό του είπαν ένα μοιρολόι το οποίο καταγράφηκε από τον εγγονό του στα τετράδια των “Απομνημονευμάτων” του. Η οικογένεια Γιάνναρη ανέδειξε σπουδαίους αγωνιστές εναντίον των Τούρκων τον καιρό της κλεφτουριάς στην Κρήτη. Ο Νικόλαος και ο Ιωάννης Γιάνναρης,³⁴ αδελφοί του παππού του Χατζημιχάλη, είχαν σηκώσει τη σημαία της Επανάστασης του 1821 στους Λάκκους. Οι κληρονομικές αυτές καταβολές και η οικογενειακή παράδοση ήταν καθοριστικές για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Χατζημιχάλη.

Πατέρας του Χατζημιχάλη ήταν ο ιερέας Ιωάννης Γιάνναρης³⁵, γνωστός και ως Γιανναρόπαπας, πεντακοσίαρχος, πριν γίνει ιερέας. Πέθανε το 1867 στα Κύθηρα, όπου είχε καταφύγει πρόσφυγας, λόγω της επανάστασης του 1866. Η μητέρα του Χατζημιχάλη ονομαζόταν

30 Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Παντέρμη Κρήτη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., σ. 32-34 (α έκδοση 1945). Σημειώνουμε ότι “Καρά σεϊτάν” σημαίνει “μαύρος διάβολος, προσωνομία που είχαν δώσει οι Τούρκοι και στον Ι. Ουνιάδη.

31 Βλ. Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Μινώταυρος, τ. Δ, σ.2097, [ανατύπωση, α’ έκδοσης του 1909].

32 Βλ. Σκουλά Αχιλλέα Ι., *Οι Λάκκοι και οι Λακκιώται*, Χανιά, 1961, σ.45-46. . Η εγκατάσταση του Κόκκου στους Λάκκους πιθανόν έγινε μετά την αποτυχημένη προσπάθεια των Ενετών να ανακαταλάβουν την Κρήτη στα 1692. Βλ. Αχ. Ι. Σκουλά, *Ο Σκουλής Κόκκος και οι απόγονοί του*, Χανιά 1960, σ. 13-15

33 Βλ. Αχ. Σκουλά, *Οι Λάκκοι και οι Λακκιώται*, ό.π, σ.46.

34 Βλ. και [Χ’ Μιχάλης Γιάνναρης], *Η Κρητικοπούλα, ήτοι αγώνες και πάθη της Κρήτης του 1866*, Αθήνα 1894, σ. 26-28.

35 Βλ. Αχ. Σκουλά, ό.π, σ.47.

Μαρία, το γένος Ψυγυδάκη ή Μανωλικού από τα Κεραμειά και πέθανε όταν ο Χατζημιχάλης ήταν περίπου 15 χρονών. Ο Χατζημιχάλης ήταν τέταρτος στη σειρά από πέντε αδέρφια, τον Εμμανουήλ, τον Νικόλαο³⁶, τον Αντώνιο και τον Παναγιώτη. Οι δύο τελευταίοι υπήρξαν σπουδαίοι αγωνιστές στην επανάσταση του 1866-69 και σκοτώθηκαν και οι δύο μαχόμενοι την άνοιξη του 1867, λίγες μέρες ο ένας από τον άλλο (αναλυτικότερα στοιχεία στο δεύτερο κεφάλαιο).

Την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου ο Χατζημιχάλης για ν' αποφύγει τη σύλληψη από τους Τούρκους, κατέφυγε σε διάφορα μοναστήρια με την πρόφαση ότι θα γίνει μοναχός. Τον Σεπτέμβρη του 1855 τιμώρησε με τον ξάδελφό του Γιανναρομιχελή τους αγάδες που γιόρταζαν στο Κυρτωμάδο την άλωση της Σεβαστούπολης από τον Σουλτάνο και τους Αγγλογάλλους. Φυλακίστηκε για την επαναστατική του δράση από τους Τούρκους Διοικητές Κρήτης Βελή, Χουσνή και Ισμαήλ Χακίμ πασάδες. Στην τελευταία φυλάκισή του επί Ισμαήλ δραπέτευσε από τη φυλακή με τη βοήθεια των πιστών συντρόφων του από τους Λάκκους. Η αντιπαράθεσή του με τους Τούρκους είχε εμπνεύσει τη λαϊκή μούσα, η οποία συνέθεσε τέσσερις ρίμες για να γνωστοποιήσει και να εξυμνήσει τη δράση του.

Το 1864 ο Χατζημιχάλης παντρεύτηκε την Ελένη Κατάκη (Κάτη), κόρη του Χ" Νικολάου Κατάκη και της Αργυρώς το γένος Βλαζάκη και απέκτησε μία κόρη την Ελένη, σύζυγο Νικολάου Ζουρίδη. Η γυναίκα του Χατζημιχάλη, η δεκαπεντάχρονη Ελένη, πέθανε στη γέννα της, και στο κορίτσι που γέννησε έδωσαν το όνομά της. Για το γάμο του με την Ελένη Κατάκη έγραψε προς τη δύση της ζωής του (μετά το 1900) το γαμήλιο επύλλιο "Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας, 1864", το οποίο μελετήσαμε στη μεταπτυχιακή μας εργασία.

Ο Χατζημιχάλης είναι περισσότερο γνωστός ως στρατιωτικός ηγέτης της επαρχίας Κυδωνίας. Έλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο στο κίνημα του 1858 και έπειτα ως εκλεγμένος εκπρόσωπος του χωριού και ευρύτερα της επαρχίας του ηγήθηκε των κρητικών επαναστάσεων του 1866-1869, του 1878 και του 1897-1898. Αναλυτικά στοιχεία για την δράση του το 1858 και στην μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-69 καταγράφει στα "Απομνημονεύματά" του, τα οποία θα παρουσιαστούν στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης και τη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας ο πρίγκιπας Γεώργιος τον διόρισε βουλευτή Χανίων³⁷. Λίγο πριν από την ένωση της Κρήτης, το 1912 εξελέγη ομόφωνα πρόεδρος της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής³⁸ στην επαναστατική κυβέρνηση που διοικούσε την Κρήτη επ' ονόματι του Έλληνα βασιλιά. Το αξίωμα του προέδρου της Επιτροπής αντιστοιχεί με εκείνο του πρωθυπουργού, τηρουμένων των αναλογιών. Την 1η Δεκεμβρίου του 1913 μαζί με τον γηραιό οπλαρχηγό από τους Λάκκους Αναγνώστη Μάντακα

36 Ο Νικόλαος ήταν ο πατέρας του καθηγητή πανεπιστημίου, Αντωνίου Γιάνναρη.

37 βλ. Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Β, αρ.27/14-5-1901

38 βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Β, αρ.51/5-6-1912 και παράρτημα, τεύχος Β, αρ.34/25-6-1912.

ύψωσαν τη σημαία της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα στον Φιρκά (φρούριο-φυλακές), στο χώρο που παλαιότερα είχε φυλακιστεί. Την ίδια μέρα ο Βασιλιάς του απένειμε τον χρυσό σταυρό του Σωτήρος για την προσφορά του στην Πατρίδα. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του διέμενε τον περισσότερο χρόνο στο κτήμα του στο Μάλεμε και τα καλοκαίρια ανέβαινε στον Ομαλό. Πέθανε στις 20 Ιουλίου 1916 και ενταφιάστηκε με τιμές υποστράτηγου δίπλα στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στον Ομαλό.

Εκτός πολεμικός ηγέτης των επαναστατών της επαρχίας του ο Χατζημιχάλης υπήρξε άνθρωπος πολυταξιδεμένος για την εποχή του, πολυμαθής, βαθιά θρησκευόμενος και πάντα φίλος των Ρώσων. Για να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη προσωπογραφία του Χατζημιχάλη θα πρέπει να αναφερθούμε και σε αυτές τις πτυχές της προσωπικότητάς του. Ο Χατζημιχάλης “πολλών δ' ανθρώπων ίδεν άσπεα και νόον έγνω”, συμπεράνουμε από τις αρχειακές πηγές. Ήταν ένας από τους πιο κοσμογυρισμένους ανθρώπους της εποχής του, αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι τότε τα ταξίδια ήταν δύσκολα και οι οργανωμένες περιηγήσεις ανύπαρκτες στον ελληνικό χώρο. Στην Αγγλία ο ταξιδιωτικός πράκτορας Θωμάς Κουκ (Cook) πραγματοποίησε οργανωμένη λαϊκή εκδρομή μόλις το 1851 και το πρώτο ταξίδι στην Παλαιστίνη το 1869³⁹. Δεκάξι ετών, το 1848, ο Χατζημιχάλης πήγε οκτάμηνο προσκύνημα στους Αγίους Τόπους μαζί με τον πατέρα του και τον το μικρότερο αδελφό του, τον Παναγιώτη. Τα Ιεροσόλυμα και το Σινά επισκέφτηκε άλλες δύο φορές, το 1892⁴⁰ και λίγο πριν το θάνατό του το 1910⁴¹. Το 1869, μετά το τέλος της μεγάλης κρητικής επανάστασης εκτοπίστηκε ως πολιτικός εξόριστος στην Κωνσταντινούπολη. Από εκεί δραπέτευσε με τη βοήθεια ομογενών και του Ρώσου πρέσβη στην ομόδοξη Ρωσία. Έζησε κατά διαστήματα στην Οδησό, την Πολτάβα και το Ταϊγάνι και ταξίδεψε σε πόλεις της Κριμαίας, όπου υπήρχε έντονο το ελληνικό στοιχείο. Το 1877 καθώς επέστρεφε στην Ελλάδα για να λάβει μέρος στην επανάσταση του 1878 πέρασε το Κίεβο, τη Μόσχα, τη Βαρσοβία, περιηγήθηκε στη Βιέννη, την Τεργέστη και τη Βενετία. Στην Αθήνα έζησε από το τέλος του 1878 μέχρι το 1896 και όταν του το επέτρεπαν οι συνθήκες επισκεπτόταν την Κρήτη. Το 1890 και 1891 πραγματοποίησε πολύμηνο ταξίδι στις Κυκλάδες. Στην Τήνο πήγε για πρώτη φορά το 1860, όχι μόνο για προσκυνήσει την Παναγία, αλλά και για να παραλάβει συμπατριώτες του που είχαν φτάσει εκεί για να καταταχθούν στο Τάγμα των Κρητών. Την Τήνο, όπου μόναζαν δύο συναγωνίστριές του, επισκέφτηκε ξανά από τον Μάρτιο ως τον Απρίλιο του 1891⁴² και τον Δεκαπενταύγουστο του 1894, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή

39 Για τα ταξίδια του Κουκ στη Μεσόγειο και Μ. Ανατολή βλ. G. Deschamps, *Η Ελλάδα σήμερα, οδοιπορικό 1890*, μετφρ. Α. Δαούτη, Τροχαλία, Αθήνα, 1992, σ. 210-215

40 Βλ. επιστολές του Παύλου Παυλάκη προς τον Χατζημιχάλη στις 6-6- 1892 και του Αντωνίου Γιάνναρη στις 4-5- 1892, βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη (ΙΑΚ), 34/122).

41 Βλ. Συλλογή Γ. Κρέμου, 54 (ΙΑΚ), Σχέδιο επιστολής του Χατζημιχάλη με ημερομηνία 7-4-1910. Είναι γνωστή η λαϊκή παράδοση ότι θεωρείται ολοκληρωμένο το προσκύνημα (χατζιλίκι), όταν κάποιος πάει στους Αγίους Τόπους τρεις φορές.

42 Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, 34, επιστολές υπ' αρ. 34/109 και 110.

του ανιψιού του Παύλου Παυλάκη⁴³. Όταν δεν ταξίδευε, του άρεσε να περιηγείται τα εξωτικά μέρη μέσα από το διάβασμα των βιβλίων του Στάνλεϋ (Stanley)⁴⁴. Ο Γ. Σαρρής αναφέρει χαρακτηριστικά στον επικήδειο για τον Χατζημιχάλη: “Πώς τέλος πάντων θα τολμήση δι' ενός λόγου να εκθέση [...] τας περιπλανήσεις σου, περιπλανήσεις θρυλικάς από των δειράδων των Κρητικών βουνών μέχρι του Καυκάσου μέχρι της Παλαιστίνης και μέχρι του Ρήνου;”⁴⁵.

Η βαθιά πίστη του στην Ορθοδοξία είναι ένα άλλο θεμελιακό γνώρισμα της προσωπικότητάς του. Ο Χατζημιχάλης έζησε και πέθανε ως πιστός ορθόδοξος χριστιανός. Από μικρός μνήθηκε στην Ορθοδοξία βοηθώντας στο ψαλτήρι του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων και προοριζόταν να γίνει ιερέας για να διαδεχτεί στην ιεροσύνη τον πατέρα του. Έφηβος, το 1848, πήγε με τον πατέρα του προσκυνητής (χατζής) στους Αγίους Τόπους και από τότε πήρε το προσωνύμιο Χατζής (Χατζημιχάλης). Νέος γνώρισε για λίγο καιρό το μοναστικό βίο ως δόκιμος μοναχός στις μονές Αγίας Τριάδας των Τσαγκαρόλων, Πρέβελη και Επανωσήφη. Εννιά μήνες μετά το γάμο του πέθανε η σύζυγός του και έζησε την υπόλοιπη ζωή του ως κοσμοκαλόγερος - πολεμιστής. Μετείχε ανελλιπώς στην ορθόδοξη λατρεία, τηρούσε τις νηστείες, προσευχόταν καθημερινά. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος, όταν είχε φυλακιστεί από τον Χουσή πασά, επικαλούταν καθημερινά τη βοήθεια της Παναγίας λέγοντας τους “Χαιρετισμούς”. Στα 1858 συνέβαλε στην τόνωση του ορθόδοξου φρονήματος των συμπατριωτών του, για να περιοριστεί η προσηλυτιστική δράση των ουνιτών στα Χανιά. Ως μέλος του πληρώματος της Εκκλησίας εξέφραζε δυναμικά την άποψή του στην εκλογή των επισκόπων της Κυδωνίας. Πίστευε ότι ο Θεός τον προειδοποιούσε με συμβολικά όνειρα στις κρίσιμες στιγμές της ζωής του. Τα θεόσταλα όνειρα θεωρούσε ότι τον βοηθούσαν να πάρει σωστές αποφάσεις ή και να προλέγει την έκβαση μιας πολεμικής επιχείρησης⁴⁶. Το 1869 συναντήθηκε με τον Πατριάρχη και έκανε ενέργειες προς τους πλούσιους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης και της Ρωσίας να συνδράμουν στην ανοικοδόμηση της Μονής Αρκαδίου και στην επισκευή των ναών της Κρήτης. Στη επανάσταση του 1897 εκδίωξε με το στρατό του τους Τούρκους, που είχαν καταπατήσει το μετόχι της Παναγίας στην Αγία Κυδωνία και απέδωσε στην ορθόδοξη λατρεία τον ιστορικό πρωτοχριστιανικό ναό της Παναγίας που βρίσκεται ερειπωμένος κοντά στη λίμνη της Αγιάς⁴⁷.

Η πίστη του Χατζημιχάλη στην Ορθοδοξία επισφραγίστηκε και με την τελευταία θέλησή

43 Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη, φ. 5, επιστολή με ημερομηνία 21-8-1894.

44 Βλ. Βλάσης Γαβριηλίδης, εφ. “Ακρόπολις”, 9-9-1912. Ο Στάνλεϋ (1841-1904) ήταν περίφημος Αμερικανός δημοσιογράφος, εξερευνητής της Αφρικής και συγγραφέας ταξιδιωτικών εντυπώσεων.

45 Βλ. εφ. “Νέα Έρευνα”, 28-7-1916, αρ. φ. 1984.

46 Πρβλ. τη σημασία του θεόσταλτου οράματος για την έναρξη της επανάστασης του 1866, αλλά και για την οργάνωση της πλοκής της “Κρητικοπούλας”.

47 Η έδρα της επισκοπής Κυδωνίας μεταφέρθηκε κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο για περισσότερη ασφάλεια στα ενδότερα της επαρχίας, στο χωριό Αγιά βλ. G. Gerola, *Βενετικά Μνημεία Κρήτης*, έκδοση Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1933, σ. 61-63 και 72-73. Την εποχή της Ενετοκρατίας όλη η περιοχή ανήκε στη λατινική επισκοπή Κυδωνίας βλ. Σέργιος Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, I, Ηράκλειο 1940, σ. 186.

του, σύμφωνα με την οποία όρισε η περιουσία του μετά το θάνατό του να αφιερωθεί στο ναό του “προστάτη” του αγίου Παντελεήμονα στον Ομαλό, γιατί τον είχε σώσει το 1862, και το κληροδότημά του να διοικείται από πενταμελή επιτροπή αποτελούμενη από απογόνους των συναγωνιστών του και συγκεκριμένα ένα μέλος από τις οικογένειες Γιάνναρη, Πρώιμου, Νικολούδη, Κατάκη, Βολάνη και Μανολέ. Στα 1938 τα εγγόνια του, Μιχάλης Ζουρίδης και Κλεώνη Ζουρίδου, σύζυγος Αριστομένη Μητσοτάκη, προσέβαλαν τη διαθήκη του παππού τους και ζήτησαν από το δικαστήριο να την ακυρώσει μερικώς μέχρι του ποσοστού της νομίμου μοίρας της μητέρας τους με το αιτιολογικό ότι ο Χατζημιχάλης “έπασχε από φρενοβλάβεια λόγω θρησκευτικής μονομανίας”, η οποία του συσκότιζε τη διάνοια με αποτέλεσμα να μην μπορεί να κρίνει σωστά. Το δικαστήριο αφού εξέτασε τους μάρτυρες των διαδίκων και τα σχετικά έγγραφα, αποφάνθηκε ότι ο διαθέτης είχε “σώας τας φρένας” κατά την εποχή σύνταξης της Διαθήκης του και αφού έλαβε υπόψη ότι είχε καλυφθεί η νόμιμη μοίρα της θυγατέρας του απέρριψε τον ισχυρισμό των εγγονιών του και επέβαλε τα έξοδα του τριτανακοπτούμενου εις βάρος τους⁴⁸. Είναι χαρακτηριστική για το θέμα μας η κατάθεση ενός μάρτυρα: “[...] ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης ηγάπα την εκκλησίαν περισσότερο του συνήθους και ότι συνεπεία τούτου μετέβη δις εις τους Αγίους Τόπους εξ ου επωνομάσθη Χατζής και εδιάβαζε καθ' εσπέραν απόδειπνον και την πρωίαν αυγικό. Καταλήγων δε προσθέτει ότι ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης υπήρξε μέγας ανήρ και πατριώτης και ότι “είχε νου σαν πέντε νομάτους” (ανθρώπους) η δε προς την θρησκείαν κλίσις του προέδιδε άνδρα νουνεχίν και συνετόν”⁴⁹.

Σχετικά με τη θρησκευτικότητα του Χατζημιχάλη παραθέτουμε όσα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Εμμ. Ξηράς στο επικήδειο: “Η πίστις του προς τον Θεόν υπήρξεν ανέκαθεν θερμή και αμετάπτωτος. Πλειστάκις εν τω στρατοπέδω ο Χατζής εχάνετο, αναζητούμενος δε ίνα τω αγγελθή σπουδαία τις είδησις, ευρίσκετο εις απόκεντρόν τι μέρος προσευχόμενος εν κατανύξει και υψών το πνεύμα του προς τον Θεόν. Άνθρωπος κατ' εξοχήν πνευματικός προέλεγε πάντοτε τας μελλούσας να συγκροτηθώσι μάχας και προεγνώριζε τους μέλλοντας να φονευθώσι εκ των ανδρών του. Και εν καιρώ ειρήνης ουδέποτε παρημέλησε την προσευχήν του, οσάκις δε τις εξ ημών διενυκτέρευεν εις τον εν Μάλεμε πατριαρχικόν και φιλόξενον οίκον του την πρωίαν θα παρίστατο εις την πρωινήν προσευχήν του και θα τω εδίδετο εις ανάγνωσιν ο εξάψαλμος ή άλλο τι, μοναδικόν δε ήτο το ανάγνωσμα του μακαρίτου Αντ. Γιάνναρη ου η έντονος και μεταλλική φωνή ζωηρότατα απέδιδε τας εννοίας των αναγινωσκομένων”⁵⁰.

48 Η εφημερίδα “Βήμα του λαού” Χανίων στις 4-11-1938, αρ. φ. 772, δημοσίευσε αναλυτικά τα πρακτικά της δίκης και την υπ' αρ. 561 απόφαση, 9-6-1938, του Πρωτοδικείου Χανίων. Σημειώνουμε μόνο ότι και ο στρατηγός Μακρυγιάννης είχε κατηγορηθεί για θρησκοληψία και παράνοια κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

49 Εφημερίδα “Βήμα του λαού”, ό.π., σ. 1.

50 Εφ. Νέα Έρευνα φ. 1980/23-7-1916. Ο Χατζημιχάλης ομοιάζει ως προς πίστη με τους αγωνιστές του 1821, τον Κολοκοτρώνη, τον Κανάρη, τον Μιαούλη, τον Νικηταρά, τον Μακρυγιάννη που ήταν άνθρωποι βαθιά θρησκευόμενοι. Ο ευλαβής Μακρυγιάννης συχνά επικαλείται στα “Απομνημονεύματά του” και στα “Οράματα και

Ο Χατζημιχάλης υπήρξε σε όλη τη ζωή του πιστός φίλος των Ρώσων. Θεωρούσε μάλλον ότι η ομόδοξη Ρωσία θα βοηθούσε τον κρητικό αγώνα. Είκοσι τριών μόλις χρόνων ο Χατζημιχάλης υπερασπίστηκε την τιμή του τσάρου, τιμωρώντας την ύβρη των αγάδων στο Κυρτομάδω. Μετά την ίδρυση του Ρωσικού Προξενείου στα Χανιά το 1860, ανέπτυξε ιδιαίτερη φιλία με τον Σπ. Δενδρινό, ο οποίος ήταν ένας από τους υποκινητές της επανάστασης. Από το 1869 έως το 1877 κατέφυγε στη Ρωσία, όπου και βρήκε προστασία από τον Τσάρο, ο οποίος μάλιστα του χορήγησε μηνιαίο ισόβιο χρηματικό βοήθημα.

Ο Χατζημιχάλης συνήθιζε να λέει ότι είναι αγράμματος, όμως αυτό δεν είναι αλήθεια. Έμαθε λίγα γράμματα από τον ιερέα πατέρα του, γραφή και ανάγνωση, για να βοηθά στο ψαλτήρι. Στα 28 του χρόνια, όταν πήγε στην Αθήνα για να καταταχθεί στο Τάγμα Κρητών, διδάχτηκε την καθαρεύουσα στο σπίτι του Εμμανουήλ Αντωνιάδη. Ο γλωσσικός διχασμός που δημιουργήθηκε μέσα του, απ' τη μια η λαϊκή γλώσσα, από την άλλη η καθαρεύουσα, θα επηρεάσουν τα κείμενά του. Στη Ρωσία, επίσης, έμαθε λίγα ρωσικά. Δεν κατόρθωσε βέβαια να χειρίζεται άπταιστα την καθαρεύουσα, γι' αυτό και τα γραπτά του βρίθουν ασυνταξιών και γραμματικών λαθών. Πίστευε στην αξία της παιδείας και το αγαθό αυτό, το οποίο στερήθηκε, όταν ήταν νέος λόγω της σκλαβιάς θέλησε να το προσφέρει στους άλλους. Επέμεινε στον ανιψιό του, τον Αντώνιο Γιάνναρη, να σπουδάσει φιλολογία, γιατί θεωρούσε ότι με την επιστήμη αυτή θα υπηρετούσε καλύτερα την πατρίδα του και τον βοήθησε να κάμει λαμπρές σπουδές στην Ευρώπη. Ενημερωνόταν καθημερινά από τον Τύπο της εποχής και διάβαζε βιβλία λογοτεχνικού, ιστορικού, ταξιδιωτικού και θρησκευτικού περιεχομένου, όπως μαρτυρεί ο Βλάσης Γαβριηλίδης. Πιθανότατα είχε διαβάσει και τα λεγόμενα “Απομνημονεύματα” του Κ. Κριτοβουλίδη για την επανάσταση στην Κρήτη το 1821-1830, αφού για καιρό φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Εμμ. Αντωνιάδη, που ήταν εκδότης τους.

Τα Αρχείο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη

Η θέληση του Γενικού Αρχηγού Κυδωνίας Χατζημιχάλη Γιάνναρη για τη διάσωση της ιστορικής μνήμης με τη συγκρότηση μιας συλλογής ιστορικών πηγών υλοποιήθηκε με τη διαφύλαξη κάθε είδους εγγράφου, που τεκμηριώνει την ιστορία της Κρήτης την εποχή της Οθωμανικής κατάκτησης, αλλά και τη δράση του ως αρχηγού Κυδωνίας, τις σχέσεις του με συναγωνιστές και σπουδαία πρόσωπα της πολιτικής. Ο Χατζημιχάλης καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, ιδιαίτερα από την εποχή της επανάστασης του 1866 φύλασσε επιμελώς κάθε δημόσιο επαναστατικό έγγραφο, αλλά και κάθε ιδιωτική επιστολή, που είχε σταλεί προς αυτόν από σημαίνοντες και μη ανθρώπους της εποχής του. Οι επιστολές αυτές (περίπου τρεισήμισι χιλιάδες

θάματα” τον Θεό, την Παναγία και τους Αγίους. Προσευχόταν, έκανε μετάνοιες, εκκλησιαζόταν, έκτισε μια εκκλησία για να προσεύχεται. Έβλεπε οράματα, πολλές φορές συνομιλούσε με την Παναγία και τους Αγίους. Για τη θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη εκτός από τις παρατηρήσεις του Βλαχογιάννη, διαθέτουμε και το σπουδαίο κείμενο του Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ο στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και διδάσκαλος του γένους*, Αθήνα 1984.

έγγραφα) διατηρήθηκαν με αξιοθαύμαστη επιμέλεια από τον Χατζημιχάλη. Στην εφημερίδα «Ελευθέρα Γνώμη» Χανίων (5-10-1930/αρ. φ.1. σ.1-2) παρατίθενται μερικά από τα ονόματα των επιστολογράφων και σημειώνεται χαρακτηριστικά: «Εν ενί λόγω γεγονότα και δράσαντα πρόσωπα από του 1866-1916». Ο Χατζημιχάλης κράτησε και μερικά αντίγραφα επιστολών του σε τετράδια. Έτσι δημιουργήθηκε ένα τεράστιο σε μέγεθος και σημασία Αρχείο, το οποίο περιλαμβάνει επιστολές, αποκόμματα εφημερίδων και τα πολύτιμα τετράδια, τα οποία περιέχουν τα “Απομνημονεύματα” και τα ιστορικά ποιήματά του.

Ο Χατζημιχάλης ήταν φιλιαναγνώστης και φιλομαθής, σ' όλη τη ζωή του καλλιεργούσε το πνεύμα του. Από τη βιβλιοθήκη του όσα ελάχιστα βιβλία σώθηκαν, κατατέθηκαν στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και εντάχθηκαν στη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης στη σύντομη προσωπογραφία του Χατζημιχάλη που δημοσίευσε στην “Ακρόπολι”⁵¹, περιγράφει με λίγα λόγια τη βιβλιοθήκη του αγωνιστή και αναφέρει μερικούς τίτλους βιβλίων, που φανερόνουν την ευρύτητα των ενδιαφερόντων του αγωνιστή: Όμηρος, θρησκευτικές μελέτες, Ροΐδης, Ιστορία της Αγγλίας του Μάρλεϋ.

Το Αρχείο Χατζημιχάλη περιελάμβανε και έγγραφα της κρητικής επανάστασης του 1821, τα οποία ο ολιγογράμματος αγωνιστής είχε την πρόνοια να περισυλλέξει, πριν αρχίσει ο Ιωάννης Βλαχογιάννης να ασχολείται με τη συστηματική συλλογή και διάσωση των αρχείων. Το γεγονός υποδηλώνει ότι ο Χατζημιχάλης είχε συνειδητοποιήσει την αξία των ιστορικών τεκμηρίων για τη συγγραφή της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης. Το αίτημα της συγγραφής Ιστορίας της Κρήτης είχε θέσει ο Χατζημιχάλης μετά την επανάσταση του 1866 και στον Αντώνιο Αντωνιάδη⁵², τον γνωστό επικό ποιητή, αλλά και επιτυχημένο συγγραφέα σχολικών βιβλίων ιστορίας.

Τα έγγραφα του 1821 που είχε συλλέξει ο Χατζημιχάλης παραδόθηκαν στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης το 1933. Η απόδειξη παραλαβής, πρόχειρα συνταγμένη, γράφτηκε από τον Ν.Β. Τωμαδάκη, όπως φαίνεται από το γραφικό χαρακτήρα, αλλά υπογράφηκε από τον Ν. Παπαδάκη, διευθυντή τότε του Αρχείου⁵³. Στην απόδειξη παραλαβής δεν διευκρινιζόταν πώς περιήλθαν στην κατοχή του Χατζημιχάλη τα έγγραφα του 1821. Σήμερα τα έγγραφα αυτά έχουν αποσπαστεί από το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Όπως διαπιστώσαμε, πρόκειται για 295 έγγραφα της επονομαζόμενης πια Συλλογής Ζαχαρία Πρακτικίδη, τα οποία ταξινομήθηκαν χρονολογικά και καταγράφηκαν από τον Ν. Β. Τωμαδάκη, και δημοσιεύθηκαν από τον μετέπειτα διευθυντή του Αρχείου, Στυλιανό Μοτάκη, το 1954. Ο επιμελητής της έκδοσης δεν αναφέρει στην εισαγωγή του ότι τα έγγραφα προέρχονταν από το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Είχε πια ξεχαστεί ότι ο

51 εφ. “Ακρόπολις”, 9-9-1912.

52 Βλ. τετράδιο 6 Αρχείου ΧΜΓ (αντίγραφα επιστολών), σελ. 86-89.

53 Περισσότερο διαφωτιστική από το σημείωμα του Τωμαδάκη είναι μια πρόχειρη λίστα γραμμένη από τον Εμμ. Γιάνναρη και ένα ευχαριστήριο σημείωμα για να δημοσιευτεί στον τοπικό τύπο. Από αυτά συνάγεται ότι κατατέθηκαν στο Ι.Α.Κ. “περί τα 300” έγγραφα, που αφορούν την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη και βρέθηκαν στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη.

αγωνιστής της επανάστασης του 1866, Χατζημιχάλης Γιάνναρης, είχε αγοράσει στα 1881 από τον βιβλιοπώλη Αθηνών Εμμανουήλ Πρακτικίδη, γιο του Ζαχαρία Πρακτικίδη, τα χειρόγραφα της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη με σκοπό να αξιοποιηθούν από τους μελετητές για τη συγγραφή της Κρητικής Ιστορίας.

Αλλά και τα τετράδια με τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη κινδύνευσαν να χαθούν. Αρχικά παραδόθηκαν στην Ευγενία Σκαραμαγκά στο Ταϊγάνι για φύλαξη και επιστράφηκαν στον Χατζημιχάλη, το πιθανότερο μετά το 1878, όταν ο Χατζημιχάλης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Στη συνέχεια τα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη παραδόθηκαν μαζί με τα έγγραφα που αφορούσαν στην επανάσταση του 1821 στην Κρήτη στον γυμνασιάρχη και υφηγητή της Ιστορίας Γεώργιο Π. Κρέμο⁵⁴ για να τα χρησιμοποιήσει στη συγγραφή της νεώτερης ελληνικής Ιστορίας. Ο Αντώνιος Γιάνναρης αγωνιούσε για την τύχη των χειρογράφων και επανειλημμένα έγραψε στον θείο του να φροντίσει να μη χαθούν. Ο Κρέμος μετά από χρόνια επέστρεψε τα χειρόγραφα τετράδια των απομνημονευμάτων στον Χατζημιχάλη.

Μετά το θάνατο του Χατζημιχάλη το Αρχείο του βρισκόταν ξεχασμένο για πολλά χρόνια στην οικία του στο Μάλεμε. Ένα ξύλινο μπαούλο έκρυβε έναν ανεκτίμητο θησαυρό. Την ύπαρξη “χαρτιών” στο μπαούλο γνώριζε ο εγγονός του αγωνιστή, Μιχάλης Ζουρίδης, γεωπόνος, ο οποίος όταν ήταν μικρός έψαχνε τους φακέλους της αλληλογραφίας του παππού του για να βρει παλαιά γραμματόσημα. Δεν είχε όμως εκτιμήσει την ιστορική αξία των εγγράφων, ούτε σκέφτηκε να τα διασώσει. Το 1923 πέθανε η Ελένη Γιάνναρη- Ζουρίδη, μοναχοκόρη του Χατζημιχάλη, η οποία, αν και απόφοιτος του Αρσακείου, δεν φρόντισε για το Αρχείο του πατέρα της.

Δώδεκα χρόνια είχαν περάσει από τον θάνατο του Χατζημιχάλη και κανένας δεν είχε ενδιαφερθεί για την τύχη του Αρχείου του, ώσπου ο Εμμανουήλ Γιάνναρης, ανιψιός του Χατζημιχάλη, το Μάιο του 1928, μετά το θάνατο Νικολάου Ζουρίδη, γαμπρού του Χατζημιχάλη (προφανώς για ευνόητους λόγους), βρήκε το χειρόγραφο της “Κρητικοπούλας” και το κατέθεσε στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Ο διευθυντής του Αρχείου, Ν. Παπαδάκης, έστειλε ανακοίνωση προς το στις εφημερίδες των Χανίων για τις νέες προσκτήσεις αρχειακού υλικού. Από αυτά τουλάχιστον που διαβάζουμε στο πρωτόκολλο του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, ο Εμμανουήλ Γιάνναρης φαίνεται να αγνοεί το μέγεθος του Αρχείου θείου του. Δεν διευκρινίζει όμως πώς περιήλθε στα χέρια του τα κατατεθειμένο χειρόγραφο τετράδιο.

54 Γεώργιος Κρέμος (Λειβαδιά 1839- Αθήνα 1926), Γυμνασιάρχης, υφηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Συμπλήρωσε τη “Γενική Ιστορία” του Αναστάσιου Πολυζωΐδη. Για το επιστημονικό έργο του Γ. Κρέμου και τη διδασκαλία της επανάστασης του 1821 ως ξεχωριστό μάθημα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1832-1932)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2006, σ. 177, και 225-228. Για την τύχη των χειρογράφων του Χατζημιχάλη μαθαίνουμε από τις επιστολές του Αντωνίου Γιάνναρη στον θείο του. Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, επιστολές υπ' αρ. 118 (27-12-1891), 126 (14/26-2-1894) και 127 (9/21-4-1894) : “Τι απέγιναν τα ιστορικά χειρόγραφα άτινα παρέδωκας τω κ. Κρέμω; Μη χαθούν” (επιστολή υπ' αρ. 126). Σχετικά με την τύχη των “Απομνημονευμάτων” Χατζημιχάλη βλ. επιστολή Γ. Κρέμου στις 12-5-1902 (Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη).

Λίγο αργότερα, τον Ιούλιο του 1928, ο Εμμανουήλ Γιάνναρης εμφάνισε και κατέθεσε στο Δικαστήριο των Χανίων τη διαθήκη του θείου του, την οποία ως εκείνη τη στιγμή έλεγε ότι την είχε χάσει⁵⁵. Δώδεκα χρόνια δηλαδή μετά το θάνατο του Χατζημιχάλη αποκαλυπτόταν η θέληση του διαθέτη και σιγά-σιγά ερχόταν στο φως το Αρχείο του. Με τη διαθήκη του η περιουσία του Χατζημιχάλη (μεγάλη οικία στο Μάλεμε και εξοχική οικία (πύργος) στον Ομαλό) αφιερωνόταν στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στον Ομαλό και ο Εμμανουήλ Γιάνναρης οριζόταν πρόεδρος της Επιτροπής του Κληροδοτήματος Χατζημιχάλη Γιάνναρη⁵⁶.

Δυο χρόνια έπειτα, ο Εμμανουήλ Γιάνναρης, ως πρόεδρος του Κληροδοτήματος Χατζημιχάλη Γιάνναρη, απέσπασε μερικά χειρόγραφα (τα τετράδια υπ' αρ. 1 έως 5) του θείου του και αποκόμματα από την εφημερίδα “Ακρόπολη”, τα οποία κατέθεσε στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Σε επιστολή του ευχαριστούσε τον Διευθυντή του Αρχείου, γιατί διεξήλθε τα χειρόγραφα του θείου του και διευκρίνιζε ότι η κατάθεση “δεν είναι προς το παρόν οριστική”. Υποσχέθηκε ότι θα δώριζε οριστικά το Αρχείο Χατζημιχάλη αργότερα, αφού θα συγκέντρωνε και θα ταξινομούσε όλο το υλικό. Ο Ν. Παπαδάκης σημείωσε στο περιθώριο της επιστολής του Εμμανουήλ Γιάνναρη: “Δύναται να τα παραλάβη”.

Δημοσιεύουμε στη συνέχεια τα σχετικά με το Αρχείο Χατζημιχάλη έγγραφα που επέχουν και θέση πρωτοκόλλων παράδοσης και παραλαβής. Όπως συνάγεται το Αρχείο Χατζημιχάλη εισήχθη τμηματικά στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, και παρά τον όρο της δωρεάς (βλέπε παρακάτω συνεδρία 83η Εφορείας ΙΑΚ την 1-3-1937), να ταξινομηθεί, να συνταχθεί ευρετήριο και να παρουσιαστεί περιληπτικά σε επίπεδο εγγράφου το αργότερο μέσα σε μια διετία από την παραλαβή του, δεν είχε γίνει απολύτως τίποτα.

Παράθεση τεκμηρίων

1

<Η πρώτη κατάθεση χειρογράφων από το Αρχείο Χ" Μ. Γιάνναρη>

Αρ. πρωτ. ΙΑΚ:1019/27-5-1928

“[...] Η βιογραφία του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη εκτιθεμένη εις διαφόρους εφημερίδας. Μετά της

55 Θεωρώ ότι σκόπιμα ο Εμμανουήλ Γιάνναρης δεν δημοσιοποίησε τη Διαθήκη όσο ζούσε η κόρη και ο γαμπρός του Χατζημιχάλη, επειδή ο διαθέτης αφιέρωνε την εναπομείνασα περιουσία του στον Άγιο Παντελεήμονα και στο Κληροδοτήμα Χατζημιχάλη και όχι στην κόρη ή τα εγγόνια του.

56 Την αυτόγραφη διαθήκη του Χατζημιχάλη εντόπισα κατατεθειμένη στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Χανίων και κατέχω αντίγραφό της.

συλλογής των εφημερίδων τούτων κατετέθη και βιβλίον χειρόγραφον περιλαμβάνον το δημοσιευθέν ποίημα του Χατζή Μιχάλη “Η Κρητικοπούλα” και μέρος των περί της επαναστάσεως του 1866 Απομνημονευμάτων του. Παρεδόθη επίσης και φωτογραφία μεγάλου σχήματος εντός υαλοσκεπούς πλαισίου διαστάσεων 1,05*0,67. Η κατάθεσις έγινε υπό του Λοχαγού κ. Εμμ. Γιάνναρη, ο οποίος και ανέλαβεν εντολήν των λοιπών συγγενών να μεριμνήση περί ευρέσεως και καταθέσεως των όλων Απομνημονευμάτων του Χατζή Μιχάλη και περί της βιβλιοθήκης του αιμνήστου Αντωνίου Γιάνναρη. [...]

2

<Η κατάθεση της διαθήκης του Χ" Μ. Γιάνναρη δώδεκα χρόνια μετά το θάνατό του>

Εν Χανίοις, τη 19 Ιουλίου 1928

τ.σ. Ενώπιον του <Γραμματέως> του Πρωτοδικείου Χανίων

Λαμβάνω την τιμήν να καταθέσω ενώπιον υμών την συνημμένην αυτόγραφον διαθήκην του αποθανόντος κατά το 1916 θείου μου Αρχηγού Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη την οποίαν μοι ενεχείρισεν ούτος προ του θανάτου του εν Ομαλώ και την οποίαν είχαν απωλέσει ανευρών δε ταύτην καταθέτω σήμερον και παρακαλώ όπως την κηρύξητε κυρίαν εξετάζοντες τους κάτωθι μάρτυρας προς εξακρίβωσιν της υπογραφής του 1. τον Γεώργ. Σαρρήν δικηγόρον 2. τον Εμμ. Ξηράν, δικηγόρον 3. τον Μάρκον Μάντακαν, δικηγόρον 3. τον Χαράλαμπον Φανδρίδη, δικηγόρον 5. τον Παύλον Παυλάκην, έμπορον

ο αιτών

Εμμ. Ι. Γιάνναρης

λοχ. στρατολογίας

6. Εμμ. Νοκολούδη, λοχαγόν

7. Αντώνιον Μαλανδρήν

8. Σταύρον Κελαϊδήν

Ε. Ι. Γιάνναρης

Αίτησις

Εμμ. Ι. Γιάνναρη

λοχαγού

κατοίκου Χανίων

*επιφυλασσόμενος να προ-
τείνω και πλείστους άλ-
λους γνωρίζοντας την γραφήν
και υπογραφήν, εάν δεήση.

< Τα “Απομνημονεύματα” του Χ" Μ. Γιάνναρη και σκέψεις του Ν. Παπαδάκη για τη δημοσίευσή τους >

Αρ. πρωτ. ΙΑΚ: 1328

Εν Χανίοις τη 9 Απριλίου 1930

Προς τον κ. Εμμ. Ι. Γιάνναρη

Την υφ' υμών κατατεθείσαν εις το Αρχεῖον μας ιστορικὴν συλλογὴν του μακαρίτου Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη διεξήλθομεν μετὰ προσοχῆς, εὐρομεν δ' αὐτὴν αποτελουμένην:

α') Από πέντε βιβλία τύπου καταστίχων, ηριθμημένα (1,2,3,4,5) και περιέχοντα ιστορικά σημειώσεις περί της επαναστάσεως 1866-69, περί Λάκκων κλ. Προς δε και οικογενειακὴν βιογραφίαν, συνοπτικὰς βιογραφίας διαφόρων οπλαρχηγών, ποιήματα ιστορικά και ἄλλα διάφορα.

β') Από δύο ἄλλα ὅμοια ἀλλὰ μικρότερα βιβλία με ολίγας σημειώσεις, οικογενειακού κατὰ το πλείστον διαφέροντος.

γ') Από 65 φύλλα “Ακροπόλεως” των μηνών Σεπτεμβρίου, Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 1912, εις τα οποία ἔχει δημοσιευθῆ ἡ βιογραφία του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη και μέρος των Απομνημονευμάτων του περί της επαναστάσεως του 1866-69. (Λείπουσι τα φύλλα 1,4 και 5 Οκτωβρίου, ἀλλὰ τα εις αὐτὴ δημοσιευθέντα μέρη δύνανται να ευρεθῶσιν εις τα χειρόγραφα βιβλία).

δ') Από εφημερίδας περιεχούσας νεκρολογίας του Χ. Μιχάλη.

ε') Από φωτογραφίας του ιδίου και ἄλλων προσώπων.

Την συλλογὴν ταύτην την οποίαν ἀπὸ ιστορικῆς ἀπόψεως θεωρούμεν πολύτιμον δια τον λόγον της εγνωσμένης εντιμότητος και φιλαληθείας του τας εν αὐτῇ τας ιστορικὰς σημειώσεις γράψαντος, εταξινομήσαμεν προχείρως και περιεδέσαμεν. Ἀλλὰ φρονούμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητον και ἐπείγον να γίνῃ μία επιμελής εκκαθάρισις, ἀνευ της οποίας ἡ ὅλη συλλογὴ θα αποβάλῃ την ιστορικὴν της ἀξίαν, θα καταστῆ ἀχρηστος ως ἔχει προς ζημίαν και της Ἱστορίας και της μνήμης του γράψαντος και κοπιάσαντος.

Ἡ εκκαθάρισις δέον να αποσκοπῆ εις την αποχώρισιν του χρησίμου ιστορικού υλικού εκ των δημοσιευθέντων και μη μερών. Μετὰ ταῦτα ὅμως δέον να γίνῃ προσεκτικὴ ἐπεξεργασία ἀμφοτέρων των μερών τούτων, διότι εις μεν τα δημοσιευθέντα μέρη ἔχει ἐνιαχοῦ διασαλευθῆ ἡ ιστορικὴ ἀκρίβεια εκ παρανοήσεως του ἀναλαβόντος την δημοσίευσιν αὐτῶν, ἔχουσι δε γίνῃ και τινες περικοπαὶ αι οποίαι εἶχον μεν τότε λόγον τινὰ ἀλλὰ τώρα δεν πρέπει να παραλειφθῆ τίποτε ἐξ ὧσων ο γράψας ἔκρινε καλόν να μνημονεύσῃ. Εἰς δε τα μη δημοσιευθέντα μέρη ὑπάρχει, ως ἦτο ἐπόμενον, και γλωσσικὴ τις ἀκαταστασία. Θα συμπληρωθῆ ἀκολούθως ἡ βιογραφία εκ των μετὰ

θάνατον νεκρολογιών και, τέλος, θα εκδοθή το όλον Βιβλίον των Απομνημονευμάτων.

Και δια την αλληλογραφίαν, την οποίαν έχετε ακόμη παρ' υμίν, η αυτή περίπου εργασία θα πρέπει να γίνη. Να εκκαθαρισθή δε και αυτή, να τακτοποιηθή και να βιβλιοδετηθή. Πιστεύω δε ότι, και αν δεν κριθή αξία να εκδοθή εις ίδιον βιβλίον, είτε ως παράρτημα των Απομνημονευμάτων, θα χρησιμεύση πάντως προς συμπλήρωσιν και και διαφώτησιν των απομνημονευμάτων αυτών.

Αι εργασίαι αύται θα γίνουσι βεβαίως δια της επιμελείας και φροντίδος των κληρονόμων και δια καταλλήλου προσώπου, το οποίον πιστεύω ότι ευρίσκεται μεταξύ των κληρονόμων τούτων. Αλλ' υπάρχει και ξένον πρόσωπον λίαν κατάλληλον, το οποίον έχω λόγους να πιστεύω ότι θα αναλάμβανε την εργασίαν αντί λογικής τινος αμοιβής. Πάντως η εργασία πρέπει να γίνη.

Ο Διευθυντής του Ιστορικού Αρχείου

Ν. Ι. Παπαδάκης

4

<Επιστροφή των χειρογράφων>

Αρ. Πρωτ. ΙΑΚ: 1334/2-5-1930

Εν Χανίοις τη 29 Απριλίου 1930

Προς

Το Ιστορικόν Αρχείον Κρήτης

ενταύθα

Λαμβάνω την τιμήν να γνωρίσω υμίν την λήψιν του υπ' αρ. 1328/ 9-4-30 εγγράφου υμών πρός με και να εκφράσω προς υμάς τας θερμάς μου ευχαριστίας δια το ενδιαφέρον το οποίον εδείξατε διεξελθόντες ευθύς αμέσως το τμήμα της συλλογής των Απομνημονευμάτων του αιμνήστου θείου μου Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη το οποίον προσηγάγομεν υμίν.

Επήλθεν όμως ως φαίνεται εκ του εγγράφου σας παρεξήγησις, διότι ταύτα εθεωρήθησαν παρ' υμίν ως οριστικώς κατατεθέντα εις το Ιστορικόν Αρχείον, ενώ τούτο θέλη γίνη προσεχώς και μόνον αφού τακτοποιήσωμεν την όλην συλλογήν. Και λαβόμεν εν πλήρες αυτών αντίγραφον προτιθέμενοι να προβώμεν εις την δημοσίευσιν αυτών.

Παρακαλώ όθεν όπως μας επιστρέψητε ταύτα δια τον ανωτέρω λόγον υποσχόμενος προσεχώς να καταθέσω ταύτα οριστικώς εν τω υφ' υμάς Αρχείω μετά των επιλοίπων τα οποία κατέχομεν.

Μετά σεβασμού

Εμμ. Ι. Γιάνναρης

ταγματάρχης εν αποστρατεία

<Δωρεά ιστορικών βιβλίων>

Αρ. πρωτ. ΙΑΚ 1904/19-5-1933

Απόδειξις παραλαβή

Παραλήφθησαν από του κ. Εμμ. Γιάνναρη, ταγματάρχου εν αποστρατεία, τα κάτωθι, άτινα ούτος προσήνεγκε τω Ι. Αρχείω Κρήτης:

- 1)Εις τόμος της εφημερίδος Ελευθέρα Γνώμη (1930-1933 σειρά) δερματόδετος.
- 2)Εις τόμος του περιοδικού Ασπίς (1910-1911) δερματόδετος.
- 3)Είς τόμος της Κρητικής Επαναστάσεως του Jules Ballot, δεδεμένος.
- 4)Εις τόμος των Απομνημονευμάτων του Σκαλτσούνη, άδετος.
- 5)Φύλλα της εφημερίδος “Ακρόπολις” (1912) ένθα δημοσιεύονται τα απομνημονεύματα του ΧΗ Μιχάλη Γιάνναρη.
- 6)Εγγραφα των ετών 1866-1868 της αλληλογραφίας ΧΗ Μιχάλη Γιάνναρη δημοσιευθέντα εις την προαναφερθείσαν Ελευθέραν Γνώμην και τινα ανέκδοτα.
- 7)Δεσμίδες τινες εγγράφων των ετών 1820-1830.

Εν Χανίοις τη 19η Μαΐου 1933

Ο Διευθυντής του Ιστορ. Αρχείου Κρήτης

Ν.Ι. Παπαδάκης

6

<Κατάθεση της Αλληλογραφίας του Χ"Μ. Γιάνναρη και όροι της δωρεάς>

ΑΙΤΗΣΙΣ

Εμμ. Ι. Γιάνναρη

ταγμ. εν αποστρατεία

Εν Χανίοις τη 23η Φεβρουαρίου 1937

Προς την αξιότιμον

Διοικ. Επιτροπήν του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης

Ενταύθα

Κύριε Πρόεδρε,

Έχω την τιμήν να γνωρίσω Υμίν, ότι προτίθεμαι να προσφέρω εις το Ιστορικόν Αρχείον την ανά χείρας μας υπολειφθείσαν ανέκδοτον αλληλογραφίαν του αειμνήστου θείου μου Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη των ετών 1870- 1916, αποτελουμένη εκ τριών περίπου χιλιάδων εγγράφων, όπως φυλάσσηται ασφαλώς εν αυτώ και παρέχεται προς μελέτην και έκδοσιν, ή εκδοθή υπό του καθ' Υμάς Ιδρύματος, υπό τους εξής δύο όρους, και εφόσον προηγουμένως ήθελον ούτοι γίνει αποδεκτοί παρ' Υμών, ήτοι:

α') όπως έχω πάντοτε το δικαίωμα της δημοσιεύσεως των εγγράφων τούτων και της λήψεως ανεπισημών αντιγράφων, παρεχομένων μοι των σχετικών ευκολιών.

Β') όπως εντός διετίας από της καταθέσεως των εγγράφων τούτων το βραδύτερον, συνταχθή λεπτομερής καταγραφή των παρά της υπηρεσίας του Αρχείου, εν η θα μνημονεύεται ο χρόνος και τόπος προελεύσεως εκάστου εγγράφου, ο εκδότης και ο παραλήπτης του και μικρά του περίληψις, της καταγραφής δ' αυτής μοι χορηγηθή κεκυρωμένον αντίγραφον.

Μετά την γνωστοποίησιν της προσφοράς υπό τους ως άνω δύο όρους, θέλω παραδώσει τα έγγραφα, τα οποία είναι ήδη τεθειμένα εις χρονολογικήν σειράν, επί απλή καταμετρήσει αυτών.

Μετά πάσης τιμής

Ο αιτών

Ε. Ι. Γιάνναρης, ταγμ. εν απ.

7

<Αποδοχή της δωρεάς από το Ι.Α.Κ.>

Αρχείο Εφορευτικής Επιτροπής Ιστορικού Αρχείου Κρήτης

Συνεδρία 83η

Την 1ην Μαρτίου 1937

Προεδρία Κ. Καλεμικέρη, προέδρου.

Παρόντων του προέδρου και των μελών Εμμ. Γενεράλη, Νικ. Παλίδου, Ανδρ. Κνιθάκη και Αντ. Μαρή. Παρίσταται και ο εισηγητής Ν. Β. Τωμαδάκης, διευθυντής του Αρχείου.

Εν αρχή ο πρόεδρος εγνώρισεν εις την Επιτροπήν τας επανειλημμένας ενεργείας εις ας μετά του Διευθυντού του Ιδρύματος προέβη παρά τη Γενική Διοικήσει Κρήτης δια τα εκκρεμή ζητήματα του Αρχείου την έγκρισιν κατά την 74ην συνεδρίαν ληφθείσης αποφάσεως περί τροποποιήσεως του Κανονισμού του Ιδρύματος και την δημοσίευσιν νέου περί του Αρχείου νόμου εν ώ θα προβλέπεται και αύξησις της επιχορηγήσεως. Λέγει δ' ότι αι ενέργειαι αύται προσέκρουσαν, άγνωστον διατί, εις την Γενικήν Διοίκησιν και απέβησαν άκαρποι.

Η Επιτροπεία διαπιστώνει, ότι η κακή οικονομική κατάστασις του Ιδρύματος απαιτεί την συνέχισιν των ενεργειών, έως ου ληφθή μέτρον εξασφαλίζον την απρόσκοπτον λειτουργίαν του Ιδρύματος. Εξουσιοδοτεί δε τον κον Πρόεδρον δια τας περαιτέρω ενεργείας του.

Είτα εισάγεται η από 25 Φεβρουαρίου 1937 αίτησις του κ. Εμμ. Γιάνναρη, ταγμ. εν απ., δι' ής ούτος γνωρίζει ότι προτίθεται να προσφέρει εις το Ιστορικόν Αρχείον την ανά χείρας υπολειφθείσαν ανέκδοτον αλληλογραφίαν του αιμνήστου θείου του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη των ετών 1870- 1916, αποτελουμένην εκ τριών χιλιάδων περίπου εγγράφων, όπως φυλάσσεται ασφαλώς εν αυτώ και παρέχεται προς μελέτην και έκδοσιν, ή εκδοθή και υπό του Ιδρύματος, υπό τους εξής δύο όρους και εφ' όσον προηγουμένως ήθελον ούτοι γίνη αποδεκτοί παρά της

Επιτροπείας, ήτοι α') όπως έχει ο καταθέτης πάντοτε το δικαίωμα της δημοσιεύσεως των εγγράφων τούτων και της λήψεως ανεπισήμων αντιγράφων, παρεχομένων αυτώ των σχετικών ευκολιών και β') όπως εντός διετίας από της καταθέσεως των εγγράφων τούτων το βραδύτερον, συνταχθή λεπτομερής καταγραφή των παρά της Υπηρεσίας του Αρχείου, εν η θα μνημονεύεται ο χρόνος και ο τόπος προελεύσεως εκάστου εγγράφου, ο εκδότης και παραλήπτης του και μικρά τις περίληψις, της καταγραφής αυτής του χορηγηθή κεκυρωμένον αντίγραφον. Και ότι μετά την γνωστοποίησιν της αποδοχής της προσφοράς υπό τους ως άνω δύο όρους θέλει παραδώσει τα έγγραφα, τα οποία είναι ήδη τεθειμένα εις χρονολογικήν σειράν, επ' απλή καταμετρήσει αυτών.

Επί του προκειμένου ο Διευθυντής εισηγείται να γίνη δεκτή η προσφορά υπό τους ως άνω όρους, εκφραζομένων συγχρόνως των ευχαριστιών της Δ. Ε., αναγιγνώσκει δε και τα υπ' αριθ. 656 και 671 έγγραφα της Δ. Ε. και το υπ' αριθ. 2130 (1934) της Διευθύνσεως των Αρχείων, εξ ών φαίνεται και η σπουδαιότης του κατατεθειμένου αρχείου. Εξηγεί κατόπιν τα της δυσκολίας της ταξινομήσεως ελλείψει προσωπικού.

Μετά ταύτα η Διοικ. Επιτροπή εδέχθη την γενομένην προσφοράν υπό τους ως άνω δύο όρους και απεφάσισεν την έκφρασιν των ευχαριστιών της εις τον κ. Εμμ. Ι. Γιάνναρη. [...]

Περιγραφή τετραδίων και φύλλων που περιέχουν τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη.

Την εποχή της αυτοεξορίας του στο Ταϊγάνι της Ρωσίας ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης άρχισε να συγγράφει τα “Απομνημονεύματά” του, ύστερα από προτροπή της της Ευγενίας Σκαραμαγκά, πλούσιας και μορφωμένης αρχόντισσας του Ταϊγανίου. Εξιστόρησε σε αυτά τα έργα και τα πάθη της ζωής του, μιας ζωής άρρηκτα συνδεδεμένης με τους απελευθερωτικούς αγώνες της πατρίδος του. Τα “Απομνημονεύματά” του γραμμένα σε μια ιδιότυπη καθαρεύουσα με συντακτικά ανακόλουθα και γραμματικές αποκλίσεις, σε μια καθαρεύουσα ανάμεικτη με λίγες λέξεις του κρητικού ιδιώματος φέρουν πολλές επεξεργασίες απ' τον ίδιο και από λογίους συγγενείς του.

Η έρευνά μας διεξήχθη μέσα από ένα υλικό ογκώδες και αδημοσίευτο. Τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη βρίσκονται εγκατεσπαρμένα σε εννιά τετράδια που ονομάστηκαν βιβλία ή κατάστιχα. Το πρώτο μέλημά μας ήταν να καταγράψουμε, να αντιπαραβάλλουμε και να περιγράψουμε αυτά τα τετράδια. Οι δυσκολίες στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη δεν προέκυπταν τόσο από μεταγραφή των χειρογράφων, - αν και ο Χατζημιχάλης χαρακτήριζε τη γραφή του «ιερογλυφικά»⁵⁷- όσο από την εύρεση των παραλλαγών, το διαχωρισμό των διασκευών και την ταξινόμηση της ιστορικής ύλης. Αρχικά

57 Βλ. επιστολή του προς τον Γ. Αλεξανδρίδη τον Σεπτέμβριο του 1912. (Αρχείο Χ' Μ. Γιάνναρη) Δημοσιεύεται παρακάτω.

έπρεπε να ξεκαθαρίσουμε τι ήταν από το χέρι του Χατζημιχάλη Γιάνναρη και έπειτα αυτό να το τοποθετήσουμε σε μια λογική σειρά. Εκ των υστέρων βέβαια, το εγχείρημά μας μπορεί να φανεί αυτονόητο, όσοι όμως κατά καιρούς επιχείρησαν να διαβάσουν τα “Απομνημονεύματα” χάνονταν στον κυκεώνα των παραλλαγών και των διασκευών και εγκατέλειπαν την προσπάθεια. Από την αρχή διαπιστώσαμε ότι ο Χατζημιχάλης εξιστορούσε τα ίδια γεγονότα σε δύο ή περισσότερες επεξεργασίες, τις οποίες θα ονομάζουμε στο εξής παραλλαγές⁵⁸. Ο ίδιος αναφέρει ότι αγωνιζόταν να εκφράσει όσο το δυνατόν καλύτερα τα βιώματά του γι’ αυτό έγραφε και έσχιζε δυο και τρεις φορές⁵⁹. Δύο παραδείγματα: τα γεγονότα του Κυρτωμάδου παραδίδονται σε τρεις παραλλαγές. Τα γεγονότα από το Δεκέμβρη του 1866 έως τον Ιανουάριο του 1869 (τέλος επανάστασης), σε δύο παραλλαγές.

Επισημάναμε ότι στα τετράδια του Χατζημιχάλη δεν βρίσκονται μόνο τα αυτόγραφα του, αλλά και διασκευές των “Απομνημονευμάτων” σε άπταιστη καθαρεύουσα, που έγιναν ενόσω ζούσε ο συγγραφέας και με τη συγκατάθεσή του. Αποσπάσματα των “Απομνημονευμάτων” διασκευάστηκαν από τους ανιψιούς του, Αντώνιο και Εμμανουήλ Γιάνναρη, και από ένα άλλο άτομο, πιθανότατα τον Νικόλαο Ζουρίδη. Η διασκευή του Αντωνίου Γιάνναρη σε μια μικρή ενότητα των “Απομνημονευμάτων” έγινε στο Ταϊγάνι της Ρωσίας το 1873. Ένα άλλο παράδειγμα διασκευής: Οι 236 σελίδες του αυτογράφου του Χατζημιχάλη για τα γεγονότα από το 1832 ως το 1864 (τετράδιο υπ’ αρ. 9) διασκευάστηκαν από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη σε 59 σελίδες και από έναν άλλο διασκευαστή (πιθανότατα τον Νικόλαο Ζουρίδη), σε 22 μόλις σελίδες.

Μόνο σε 93 σελίδες των “Απομνημονευμάτων” δεν σώθηκε το αυτόγραφο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη, αλλά μια διασκευή του ανιψιού του Αντωνίου Γιάνναρη (βλ. παρακάτω τετράδιο υπ’ αρ. 4). Από τις σημειώσεις του συγγραφέα και των διασκευαστών μπορούμε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια τις περισσότερες παραλλαγές και διασκευές. Ως διασκευές θεωρούμε και τις δημοσιεύσεις μέρους των απομνημονευμάτων στις εφημερίδες «Ακρόπολις»⁶⁰ το 1912, «Εσπερινός Ταχυδρόμος» Χανίων 1916 και «Ελευθέρα Γνώμη» Χανίων το 1930.

Στην αναλυτική περιγραφή των τετραδίων του Χατζημιχάλη⁶¹ δεν οδηγηθήκαμε από στείρο σχολαστικισμό, ούτε από αρχαιολογικό ζήλο. Τη χρησιμότητα της αναλυτικής εξέτασης χειρογράφων Νεοελλήνων συγγραφέων ως απαρχή για την έρευνα και τη δημοσίευση των

58 Ο Γ.Μ. Σηφάκης προτείνει τον όρο αλλομορφα (<άλλη μορφή) για τις παραλλαγές του δημοτικού τραγουδιού, επειδή θεωρεί ότι η λέξη “παραλλαγή” προϋποθέτει ένα πρωτότυπο, μιαν αρχική μορφή. Βλ. Γ.Μ. Σηφάκης, *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο, 1988, σ. 115-121. Πιστεύω ότι η συγγραφή του Χατζημιχάλη ακολουθεί στην παραγωγή της διαφορετικό τρόπο από το δημοτικό τραγούδι. Ο Χατζημιχάλης είχε μπροστά του την αρχική μορφή / πρώτη επεξεργασία των “Απομνημονευμάτων” του και πάνω σ’ αυτήν συμπλήρωνε ή αφαιρούσε αφηγηματικές λεπτομέρειες ή διατύπωνε τα νοήματα κάπως διαφορετικά.

59 Βλ. εκ των Απομνημονευμάτων ΦΗ, δεσμ.2, σ. 41: “τρεις φορές τα έγγραφα εις τε το Ταϊγάνιον και το Ροστόβιον το 1874 και τα έσχισα-δεν μου άρεσαν-δεν εδυνάμην να τα τεργιάσω, όταν έθετα το ένα μου έλειπε το άλλον”.

60 Βλ. «Ακρόπολις» των Αθηνών από 12-9-1912 έως 28-10-1912. (Αρχειο Χ’ Μ. Γιάνναρη).

61 Εφεξής ΧΜ ή ΧΜΓ= Χατζή Μιχάλη-ς Γιάνναρη-ς.

κειμένων έδειξαν με εργασίες τους για τα σολωμικά χειρόγραφα ο Ν. Β. Τωμαδάκης, ο Λίνος Πολίτης και η Ελένη Τσαντσάνογλου. Για τις εκδόσεις και τα χειρόγραφα του Καβάφη διαθέτουμε τις εργασίες του Γ. Π. Σαββίδη και της Renata Lavanini⁶². Η έρευνά μας πολλά οφείλει στο ρηξικέλευθο παράδειγμα των προηγούμενων μελετητών. Για κάθε τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη παρέχονται πληροφορίες για το υλικό γραφής (διαστάσεις, σελίδες τετραδίου, κατάσταση χαρτιού κλπ), για το περιεχόμενο και για τον γραφέα του (Χατζημιχάλης ή διασκευαστής). Η περιγραφή των τετραδίων διαχωρίζει τα αυτόγραφα του Χατζημιχάλη και καταδεικνύει τις διασκευές των συν-δημιουργών του, το χρόνο δημιουργίας των παραλλαγών ή διασκευών, την εσφαλμένη ταξινόμηση του Εμμανουήλ Γιάνναρη. Από την συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου των τετραδίων συνάγεται ότι οι προηγούμενοι ταξινομητές δεν ακολούθησαν τη λογική και χρονολογική σειρά των γεγονότων, ούτε έλαβε υπόψη του τα διάφορα στάδια συγγραφής των παραλλαγών και των διασκευών.

Περιγραφή των τετραδίων του Αρχείου Χατζημιχάλη Γιάνναρη

Τετράδιο 1ο: Σταχλωμένο, διαστάσεων 0,20 * 0,16, χρώματος μαύρου με πράσινα νερά, φφ 360, αυτόγραφο Αντωνίου Γιάνναρη

Το τετράδιο φέρει στο εξώφυλλο κολλημένη μπλε ετικέτα στην οποία αναγράφεται: “X” Μιχάλη Γιάνναρη Βιβλίον 1ον / Σύνοψις ιστορικών σημειώσεων (δια χειρός Α.Ν. Γιάνναρη)”.

Στο verso του εξωφύλλου διαβάζουμε: “Βιβλίον υπ' αριθμόν 1” και πάνω αριστερά η εξής σημείωση, που έχει διαγραφεί: “Μένει ν' αντιγραφούν μέρος των σελίδων 87,88 (del)”⁶³. Και παρακάτω, στην ίδια σελίδα, υπάρχει η σημείωση:

“Βιβλίον υπ' αριθμόν ένα / 1” και στην απέναντι, δεξιά σελίδα υπάρχει η γνωστή εγχάρακτη σφραγίδα, που εικονίζει ένα χέρι να κρατεί σταυρό και κάτω γράφει: “X” ΜΙΧΑΗΛ ΓΙΑΝΝΑΡΑΚΗΣ” και από κάτω τη σημείωση:

“Αντιγράφησαν όλα μέχρι τη σελίδα 87-110/ Αλλά και τα εκείθεν μέχρι / τέλους του

62 Θεμελιώδες το παράδειγμα του Λ. Πολίτη για τα χειρόγραφα του Σολωμού: Δ. Σολωμός, *Αυτόγραφα Έργα*, Α' φωτοτυπίες, Β' τυπογραφική μεταγραφή, επιμέλεια Λίνου Πολίτη, Θεσσαλονίκη, 1964. Είχε, βέβαια, προηγηθεί η διδακτορική διατριβή του Ν.Β.Τωμαδάκη, *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1935, αλλά η εργασία του Πολίτη αντιμετώπισε συνολικότερα και σωστότερα το εκδοτικό θέμα των καταλοίπων του Σολωμού. Αξιόλογες είναι και οι εργασίες για το Αρχείο Κ.Π.Καβάφη: Γιώργος Σαββίδης, “Το Αρχείο Κ.Π.Καβάφη (μια πρώτη ενημερωτική έκθεση), *Νέα Εστία*, 74, 1963, σ. 1539-1447. Γιώργος Σαββίδης, *Οι καβαφικές εκδόσεις (1891-1932), περιγραφή και σχόλιο, βιβλιογραφική μελέτη*, Αθήνα 1966. Η Ελένη Τσαντσάνογλου, μελετώντας τα χειρόγραφα του Σολωμού πρότεινε τη λεγόμενη “αναλυτική” έκδοσή τους στη διατριβή της: *Μια λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού, το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, εκδοτική δοκιμή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982. Εξαιρετική, επίσης, η έκδοση των ατελών ποιημάτων του Κ.Π.Καβάφη από τη Renata Lavagnini, η οποία χρησιμοποίησε τη “διπλωματική” και τη “συνθετική” μέθοδο στην έκδοσή της: Κ. Π. Καβάφης, *Ατελή ποιήματα, 1818-1932*, φιλολογική έκδοση και σχόλια Renata Lavagnini, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1994.

63 Εφεξής στις φράσεις εντός εισαγωγικών τηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

βιβλίου τούτου, είναι εκτεθειμένα καλλίτερα εις το μεγάλο βιβλίον υπ' αριθ. 2 (4:supra), περιέχον, λεπτομερώς τα πολεμικά γεγονότα της επανάστασης / του '66/ Ε. Γ.”

Στην ετικέτα και στις προαναφερθείσες σημειώσεις αναγνωρίζουμε το γραφικό χαρακτήρα του πρώτου ταξινόμου του αρχείου, Εμμ. Γιάνναρη. Τα αντίγραφα, που μνημονεύονται δεν βρέθηκαν μέσα στο αρχείο ΧΜ. Κρατάμε όμως τη σωστή παρατήρησή του Εμμανουήλ Γιάνναρη ότι η περιληπτική διασκευή του Αντωνίου υπολείπεται της αυθεντικής αφήγησης του θείου του.

Ο γραφέας του τετραδίου και διασκευαστής των απομνημονευμάτων του ΧΜ⁶⁴, Αντώνιος Γιάνναρης, γράφει με καλλιγραφικά γράμματα στη “σελίδα τίτλου”⁶⁵:

“Σύνονις / ιστορικών τινων σημειώσεων / επί πάσης μεν εν γένει της νήσου Κρήτης ή μάλλον της επαρχίας Κυδωνίας / ιδίως δε επί {περί: del} της κόμης Λάκκων” και ακριβώς από κάτω ο ΧΜ θέτει τα ονόματα των συνδημιουργών: “υπό Χ. Μ. Γιανναράκης / (Α. Ν. Γιανναράκης)”⁶⁶.

Όπως δηλώνεται στην επιγραφή του εξωφύλλου, στη “σελίδα τίτλου”, αλλά και στην πρώτη αριθμημένη σελίδα από τον ίδιο τον ΧΜ, τα κείμενα του τετραδίου είχαν γραφεί από τον Αντώνιο Γιάνναρη, τον μετέπειτα καθηγητή Παν/μίου Αγίου Ανδρέα Σκωτίας, με βάση τις σημειώσεις του ΧΜ. Μεταγενέστερα ο ΧΜ πρόσθεσε με μολύβι στην αρχή του πρώτου αριθμημένου φύλλου την παρακάτω εξήγηση:

“Τα κάτωθεν εγράφησαν από τον Α. Ν. Γιάνναρη, μαθητής ούτος ακόμα και μεταβάς ούτος από Κρήτην εις Ρωσίαν εις Πολτάβαν προς συνάντησιν του θείου του Χ. Μ. Γιάνναρη”.

Όντως, από το συσχετισμό της αλληλογραφίας του Αντωνίου με τον θείο του τεκμηριώνεται ότι ο Αντώνιος επισκέφτηκε τον Χατζημιχάλη αρχές του 1873 στην Πολτάβα της Ρωσίας, και έτσι έχουμε και την ασφαλή χρονολογία συγγραφής του τετραδίου⁶⁷. Κατά την παραμονή του Πολτάβα και με τη συγκατάθεση του θείου του ο Αντώνιος διασκεύασε επί το λογιότερον και καλλιγραφικότερον μερικά κομμάτια από τα “Απομνημονεύματα” του ΧΜ. Στο κείμενο που είχε συντάξει ο ανιψιός του ο ΧΜ πρόσθεσε αργότερα με μολύβι λίγες επεξηγήσεις.

Μόνο σε τρεις σελίδες του τετραδίου (σ. 198, 200, 201) έχει αποτυπωθεί, πολύ μεταγενέστερα, με μπλε καρμπόν, η ανολοκλήρωτη προσπάθεια του Εμμ. Γιάνναρη να διασκευάσει την παράδοση για την καταγωγή των Λακκιωτών και την κατοίκηση του χωριού. Η παρουσία της

64 ΧΜ= Χατζημιχάλης Γιάνναρης

65 Ονομάσαμε συμβατικά την πρώτη σελίδα του κάθε τετραδίου, που κατά κανόνα στα τετράδια του ΧΜ δεν έχει αριθμηθεί, ως σελίδα τίτλου, κατ' αναλογία με τη σελίδα τίτλου στις έντυπες εκδόσεις βιβλίων, η οποία στα έντυπα λογαριάζεται στην αρίθμηση. Ως γνωστόν, από τη σελίδα τίτλου γίνεται η καταλογογράφηση των βιβλίων, γιατί αυτή δίνει πληροφορίες για τον συγγραφέα, τον τίτλο και το χρόνο έκδοσης του βιβλίου.

66 Εδώ ο Αντώνιος χρησιμοποιεί ακόμη την κατάληξη -άκης για το επίθετο του θείου του. Αργότερα όταν πια θα είναι καθηγητής στο Παν/μιο του Αγίου Ανδρέα θα συστήσει στο θείο του να υπογράψει ως Γιάνναρης (όχι Γιανναράκης).

67 Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, ΙΑΚ, επιστολή 31/ 1. Στην επιστολή με ημερομηνία 7-11-1872 ο Αντώνιος εκφράζει σκέψεις για τις σπουδές του και την επιθυμία του να μεταβεί στη Ρωσία για να συναντήσει το θείο του. Πρβλ. και “Απομνημονεύματα” τετράδιο 2 (βιβλίο τρίτο), σ. 32-33.

γραφής του Εμμανουήλ θεωρείται εντελώς παρείσακτη στο σώμα του τετραδίου. Παρ' όλα αυτά, τρεις θεωρούμε ότι είναι οι γραφείς στο πρώτο τετράδιο, δηλαδή ο ΧΜ και τα ανίμια του Αντώνιος και Εμμανουήλ. Δύο επισημάνσεις εν κατακλείδι: α) Η διασκευή του Αντωνίου Γιάνναρη είναι γραμμένα με μελάνι και με καλλιγραφικά, γεμάτα κεραίες, γράμματα τα οποία κουράζουν τον αναγνώστη β) δεν είναι όλες οι σελίδες του τετραδίου γραμμένες, αλλά ενδιάμεσα και στο τέλος ο Αντώνιος άφησε κενές, τις οποίες θα συμπλήρωνε, όταν θα ολοκλήρωνε τη διασκευή.

Παρουσίαση των περιεχομένων του τετραδίου:

φ. 1 r – 7 r : Ιστορική παράδοση για την κατοίκηση των Λάκκων.

Αρχή: “ Παράδοσις υπάρχει ότι προ χρόνων επί Ενετών κατώκησαν εις την κώμην των Λάκκων τρεις άνδρες ονομαζόμενοι Κόκκος, Μπίμπος και Θεόδωρος [...]”

φ. [8 v - 50 v]: άγραφα

φ. 51 r - 54 v : Βιογραφία Αντωνίου Ιωάννου Γιάνναρη, αδελφού ΧΜ, σε διασκευή του Αντωνίου Γιάνναρη. Το κείμενο είναι ανολοκλήρωτο. Ο ΧΜ σημείωσε μεταγενέστερα με μολύβι ως τίτλο: “Αντω - Ιω Γιάνναρη βιογραφία”. Αρχή: “Κατά το έτος 1849 εις των εγγόνων του Γιανναροδασκάλου Αντώνιος (Αναγνώστης) Γιάνναρης ονόματι, εξαιρετος κατά πάντα νέος αυθορμήτως συνέλαβε την ιδέαν, ουδενί εγκλήματι ή αιτία βιασθείς, του εις Ελλάδα μεταβήναι”.

φ. 55 r- 91 r: Η βιογραφία του ΧΜ από το 1856 (γεγονότα Κυρτομάδου) μέχρι τις μυστικές διαβουλεύσεις για την έναρξη της επανάστασης του 1866. Ο Ν. Παπαδάκης, πρώην Δ/ντής του Ι.Α.Κ., έθεσε στην αρχή του φ. 55 με κόκκινο μολύβι τον τίτλο: “Τα του Κυρτομάδου”. Όμως, αυτός ο τίτλος ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο μόνο των πρώτων φύλλων της αφήγησης.

φ. 92 v: άγραφο

φ. 93r - 196v: Από την έναρξη της επανάστασης του 1866 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1866, όταν ανακλύπτει το “της αρχηγίας ζήτημα”. Ο ΧΜ γράφει στην αρχή της σελίδας με μολύβι: “Επανάστασις δηλ. αρχήν 1866-69” και ακριβώς από κάτω ο Ν. Παπαδάκης σημειώνει με μολύβι: “από σελ. 6 μέχρι 120 του 4ου βιβλίου”, προφανώς εννοώντας ότι το κείμενο είναι διασκευή των “Απομνημονευμάτων” από το αυτόγραφο του ΧΜ του 4ου τετραδίου, ενώ στο τέλος του φ. 196 v ο ίδιος διευκρινίζει: “Συνέχειαν όρα εις βιβλίον 4ον σελ. 120 και εξής”.

φ. [197r] : άγραφο. Εφεξής τα φύλλα δεν έχουν αριθμηθεί.

φ. [198v]: Τίτλος: “Καταγωγή των νυν Λακκιωτών και κατώκησις των Λάκκων”. Τα γράμματα είναι αποτυπωμένα πάνω στο φύλλο με καρμπόν. Γραφή Εμμ. Γιάνναρη.

φ. [200 v -201 r]: “Καταγωγή των Λακκιωτών, κατώκησις των Λάκκων” - “Πάθη του εκ Λάκκων Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη”. Τα γράμματα αποτυπωμένα με καρμπόν. Σε τρία φύλλα λοιπόν (φ. 198, 200, 201) η αποτυχημένη προσπάθεια του Εμμ. Γιάνναρη να διασκευάσει την παράδοση για την καταγωγή των Λακκιωτών.

φ. [202 v- 360 v]: άγραφα.

Τετράδιο 2ο: σταχωμένο, διαστάσεων 0,23 * 0,18 χρώματος μαύρου, σελ. 203, χωρίς συνεχή αρίθμηση. Αυτόγραφο Χατζημιχάλη Γιάνναρη και Ν. Ζουρίδη(ς).

Στο εξώφυλλο η κολλημένη ετικέτα από τον Εμμ. Γιάνναρη αναφέρει: “Κατάστιχα Χ. Μ. Γιάνναρη / Βιβλίον 2ον / Βιογραφία (πρόχειρος) – Στίχοι / κλπ.”. Στην πίσω όψη του εξωφύλλου ο ανιψιός του, όταν ταξινομούσε την ύλη των τετραδίων, σημειώνει: “Βιβλίον υπ' αριθμόν -2-” και απέναντι στη δεξιά σελίδα: “Περιεχόμενα / 1) Εις 27 φύλλα το βον μέρος της βιογραφίας του Χ. Μ. Γιάνναρη / 2) Εις 11 φύλλα κατόπιν το αον της αυτής βιογραφίας / 3) Ποίημα του Γιανναροδάσκαλου αποθανόντος εξ ευλογιάς / 4) Ο βίος του Χ. Μ. Γιάνναρη ποιητικώς εκπεφρασμένος υπ' αυτού / 5) Παρουσίασις Χ. Μ. Γιάνναρη εις τον βασιλέα Γεώργιον το 1881 / 6) Παρουσίασις Χ. Μ. Γιάνναρη εις τον πρεσβευτήν της Ρωσίας το 1881”.

Επισημαίνω μόνο ότι ο Εμμ. Γιάνναρης κατανόησε ελλιπώς το θέμα του ποιήματος στις σελίδες 172-186, που είναι το ταξίδι της επιστροφής του ΧΜ στην Κρήτη και η επανάσταση του 1878, γι' αυτό και ο υπ' αριθ. 4 τίτλος περιεχομένων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Κάτω ακριβώς, στην ίδια σελίδα, υπάρχει κολλημένη ετικέτα από τον ΧΜ με τίτλο: “Ιστορικά περιπέτειαι / και άλλα διάφορα περιστατικά ΧΜ Γιάνναρη / κατά τας διαφόρους περιόδους της καταδρομής του”.

Η μορφή αυτή των σημειώσεων γράφτηκε αμέσως μετά το τέλος της επανάστασης του 1878. Η δεύτερη επεξεργασία των ίδιων σημειώσεων έγινε μετά το 1894 (βλ. παρακάτω “Εκ των Απομνημονευμάτων”).

Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή των περιεχομένων του 2ου τετραδίου:

σ.1 : Στη “σελίδα τίτλου” του τετραδίου (υπ' αριθ. 1) υπάρχει η επιγραφή: “Κατάστιχον Μέγα / Χ. Μ. Γιανναράκη / 1879”. Η χρονολογία αυτή μας παρέχει μια ασφαλή ένδειξη για το πότε άρχισε να γράφεται αυτό το τετράδιο. Πράγματι, τα απομνημονεύματα που καταγράφονται εδώ αφορούν στη ζωή του ΧΜ στη Ρωσία μετά το 1869 και κυρίως στη συμμετοχή του στην επανάσταση του 1878.

Κάτω από τον παραπάνω τίτλο βλέπουμε το αυτόγραφο στιχουργήματος του Ι. Γ. Βαλαβάνη⁶⁸: “Τη προσφιλεστάτη / Ελένη Χ. Μ. Γιάνναρου / επί τη νεοδημήτω αυτών οικία”⁶⁹. Το

68 Ο Ιωάννης Βαλαβάνης ήταν λόγιος από την Κερασούντα του Πόντου. Στο Αρχείο ΧΜ εντοπίσαμε τρεις επιστολές από την αλληλογραφία του ΧΜ με τον Πόντιο λόγιο. Στην πρώτη, που γράφτηκε στις 13-11-1874 από την Κερασούντα, ο Βαλαβάνης αναφέρεται στα ελληνικά γράμματα στην ακριτική περιοχή του Πόντου και το “Ελληνικό Φροντιστήριο”. Στη δεύτερη ο ΧΜ συγγαίρει τον Βαλαβάνη για το πρώτο του σύγγραμμα και ζητεί πληροφορίες για την εξορία του Παρθενίου Περίδου στον Πόντο (Ο αρχιμανδρίτης Π. Περίδης ήταν ηγετικό στέλεχος της επανάστασης του 1866, συναγωνιστής του ΧΜ). Βλ. αυτόγραφο σχέδιο επιστολής του ΧΜ στις 21-6-1875. Στην τρίτη επιστολή ο Βαλαβάνης πληροφορεί τον ΧΜ σχετικά με τον Περίδη. Βλ. επιστολή στις 5-4-1877. Ο Βαλαβάνης είχε συλλέξει δημοτικά τραγούδια του Πόντου, μερικά από τα οποία εξέδωσε ο Ν. Πολίτης στη μελέτη του με τίτλο: “Ακριτικά άσματα. Ο θάνατος του Διγενή”, *Λαογραφία*, Α', Αθήνα 1909.

69 Η οικία του ΧΜ, όμορφο δείγμα του λαϊκού νεοκλασικισμού, ευρίσκετο στο Παλαιό Φάληρο του Πειραιά. Επωλήθη στο Σύλλογο Κρητών Πειραιώς “Η Ομόνοια”, αλλά δυστυχώς κατεδαφίστηκε και στη θέση της ανηγέρθη τριώροφος οικοδομή, που στεγάζει τον εν λόγω σύλλογο.

στιχούργημα φέρει χρονολογία: “ Εν Πειραιεί, τη 1 Ιουλίου 1887”. Προφανώς η πρώτη σελίδα του τετραδίου χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα σαν σελίδα λευκώματος.

Παρουσίαση των περιεχομένων του 2ου τετραδίου

σ. 2 - 51 : Περιέχουν σε 27 φύλλα τα “Απομνημονεύματα” του ΧΜ μετά τη λήξη της επανάστασης του 1866 μέχρι την έναρξη της επανάστασης του 1878. Η ενότητα χωρίς τίτλο. Η αρίθμηση των φύλλων έχει γίνει με μολύβι από τον ΧΜ. Αρχή: “Καταδικασθήσης εις τα 1869 υπό της παρισιανής δικαιοσύνης και πάλιν η ταλέπορος Κρήτη να μένη εκούσα άκουσα εις την αφθέρητον εξουσίαν του Σουλτάνου (sic) [...]”

σ. [52- 92]: άγραφες. Εφεξής οι σελίδες δεν είναι αριθμημένες.

σ. [93 – 114] Συνοπτική διασκευή της βιογραφίας του ΧΜ από το 1856 μέχρι το 1869. Το αυτόγραφο του διασκευαστή Νικόλαου Ζουρίδη(;) φέρει τον τίτλο:“Βιογραφικά σημειώσεις Χ. Μ. Γιάνναρη / ληφθείσαι εξ αυτοβιογραφικών σημειώσεων”, τα φύλλα έχουν αριθμηθεί από το 1 έως το 22 , αλλά δεν έχει αναγραφεί ημερομηνία σύνταξης. Πιθανότατα πρόκειται για ένα σχέδιο διασκευής της βιογραφίας του ΧΜ, η οποία μετά από κάποιες διορθώσεις του Αντωνίου Γιάνναρη δημοσιεύτηκε στο ημερολόγιο του Κ. Σκόκου (Κωνσταντινίδη) το 1894. Πάνω στη διασκευή υπάρχουν διορθώσεις του ΧΜ με μολύβι ή και μελάνι. Θεωρώ, λοιπόν, ότι η διασκευή αυτή έγινε μετά το 1890, έτος κατά το οποίο ο Ν. Ζουρίδης αρραβωνιάστηκε την κόρη του ΧΜ, Ελένη⁷⁰.

σ. [115 - 131] άγραφα

σ. [132 - 133]: Το τραγούδι του Γιανναροδάσκαλου σε δεκατρία δίστιχα. Ο ΧΜ καταγράφει ένα λαϊκό μοιρολόι για το θάνατο του παππού του.

σ. [134 - 167]: άγραφα

σ. [168- 169]: Τίτλος: “Τραγούδι του στρατιώτου της Κρήτης εις το βουνόν της Κρήτης”. Στιχούργημα του ΧΜ σε δύο παραλλαγές. Η σημείωση στο φ. 169: “άλλον μάλλον μέλον” (sic) υποδηλώνει ότι ο ποιητής τραγουδούσε τις συνθέσεις του βασιζόμενος σε μελωδίες του δημοτικού τραγουδιού. Υπήρχε τότε για τους συνθέτες αυτή η αδιάσπαστη ενότητα λόγου και μέλους στο δημοτικό τραγούδι.

σ. [170 - 171]: άγραφες

σ. [172- 186]: Ποίημα για το ταξίδι της επιστροφής του ΧΜ στην Κρήτη το 1877. Τίτλος: “Από Ταϊγάνιον εν Κρήτη – 1877 κατά Μάϊον”. Είναι η ποιητική μορφή των απομνημονευμάτων, που υπάρχουν στις σ. 46-54 του ίδιου τετραδίου.

σ. [187 - 199]: άγραφες

σ. [200 - 201]: Τίτλος: “Αθήναι 14 Ιανουαρίου 1881 / Παρουσίασις - εις τον βασιλέαν / Χ Μ

⁷⁰ Πρβλ. επιστολές από το Λονδίνο του Αντωνίου Γιάνναρη προς τον θείο του, στις 18/ 30 Αυγούστου 1890 και 20 Νοεμβρίου 1890 με τις οποίες εκτός των άλλων τον πληροφορεί σχετικά με το κείμενο της βιογραφίας του που συνέταξε ο Νικόλαος – δεν αναφέρεται το επίθετο- για να δημοσιευτεί στο ημερολόγιο του Σκόκου. Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη φ. 1, 31/ 101 και 102 (ΙΑΚ).

Γιάνναρη / Διάλογος”. Καταγραφή διαλόγου μεταξύ βασιλέως Γεωργίου Α' και Χατζημιχάλη Γιάνναρη.

σ.[202 - 203]: Αρχή: “ Αθήναι 22 Μαρτίου 1881/ Παρουσιασθής εις τον Ρώσσον πρεσβευτήν [...] ”. Καταγραφή των απόψεων που εξέφρασε στον Ρώσο πρέσβη. Η τελευταία σελίδα είναι η εσωτερική όψη του οπισθόφυλλου (σ. 203).

Τετράδιο 3ο: σταχωμένο, διαστάσεων 0,30 * 0,20 εκ., χρώματος μαύρου, σελίδες 240 αριθμημένες. Η στάχωση έχει υποστεί φθορά. Αυτόγραφο Χατζημιχάλη Γιάνναρη και αντίγραφο της “Κρητικοπούλας” γραμμένο από τον Αντώνιο Βολάνη (;).

Στο εξώφυλλο επικολλημένη ετικέτα από τον Εμμ. Γιάνναρη με την επιγραφή:

“Βιβλίον υπ' αριθ. 3^{ov} / Ιστορικά χειρόγραφοι / σημειώσεις / Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη / Γεν. Αρχηγού Κυδωνίας / 1873”.

Στο οπισθόφυλλο επικολλημένη ετικέτα από τον ΧΜ με την επιγραφή:

“Σημειώσεις Χ. Μ. Γιάνναρη / περί των αγόνων της Κρήτης / εν Ταϊγανίω Ρωσίας / 1873”.

Άρα, έχουμε μια ασφαλή ένδειξη ότι τα κείμενα του τετραδίου άρχισαν να γράφονται στο Ταϊγάνι της Ρωσίας το 1873.

Περιεχόμενα του 3ου τετραδίου.

σ. 1 - 183 : Τίτλος: “Πάθη, αγώνες και περιπέτεια των χριστιανών της Κρήτης το 1866-69 αναμεμιγμένα μετά παλαιότερων” εν Ταϊγανίω 1875, υπό ΧΜ Γιάνναρη”.

Πρόκειται για πολύστιχο επικό ποίημα, το οποίο γράφτηκε το 1874 και στο οποίο, όταν δημοσιεύτηκε το 1894, δόθηκε ο τίτλος “Κρητικοπούλα”. Είναι αντίγραφο από το απολεσθέν αυτόγραφο του ΧΜ. Από το αυτόγραφο της “Κρητικοπούλας” εντοπίστηκε σε άλλο φάκελλο του Αρχείου μόνο ένα μικρό σπάραγμα μισής σελίδας. Σχετικά με το όνομα του αντιγραφέα δεν μπορώ αυτή τη στιγμή να εκφέρω οριστική απάντηση. Πάντως, αναθεωρώ παλαιότερη άποψή μου ότι ο αντιγραφέας ήταν ο Χ. Φανδρίδης. Περισσότερο θα ταίριαζε αντιγραφέας να είναι ο Αντώνιος Γιάνναρης, ο οποίος βρισκόταν στο Ταϊγάνι το 1873. Όμως, ο γραφικός χαρακτήρας του χφ δε μοιάζει με του Αντωνίου, όπως τον γνωρίζουμε από το 1ο βιβλίο και τις επιστολές του προς το θείο του. Εξάλλου, όπως συμπεραίνουμε από επιστολή του το 1892, ο Αντώνιος δεν είχε διαβάσει την “Κρητικοπούλα”, ζητά μάλιστα από το θείο του να του την αντιγράψει σε “ημίκλαστον χάρτην” για να την επιθεωρήσει πριν δοθεί στο τυπογραφείο⁷¹. Αν, λοιπόν, το αντίγραφο δεν έγινε το 1873, τότε πιθανόν να παρασκευάστηκε αργότερα, λίγο πριν το ποίημα δοθεί στο τυπογραφείο, από τον γραμματέα του ΧΜ, Αντώνιο Βολάνη. Σε αυτό συνηγορεί και ο γραφικός χαρακτήρας. Το

71 Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, επιστολή 126:14/26 Φεβρουαρίου 1894.

αντίγραφο φέρει λίγες διορθώσεις με μολύβι ή και μελάνι από το χέρι του ΧΜ.

σ. 184 - 224 : Από τα αίτια της επανάστασης του 1866 μέχρι την επαναστατική συνέλευση στην Αγία Κυριακή. Αυτόγραφο ΧΜ. Στο φ. 184 υπάρχουν διευκρινίσεις για το χρόνο, τον τρόπο και τον τόπο της συγγραφής. Τίτλος στο φ. 185: “ (1866) Ταϊγάνιον Ρωσσίας κατά 1873 εγράφησαν ταύτα υπό Χ Μ Γιάνναρη” Αρχή: Κατά Ιανουάριον του 1866 δύο άνδρες του δυτικού τμήματος Κρήτης ο Εμμανουήλ Ιω. Ζουριδάκης εκ των Λάκκων και ο Ιω. Φιωτάκης εξ Αγίας Ειρήνης του Σελίνου ήλθον εις την ακροτάτην δυτικήν παραλίαν κατά την θέσιν Κούτρην [...]”. Στο φ. 224 ο Εμμ. Γιάνναρης σημειώνει: “η συνέχεια εις άλλα βιβλία”.

σ. 225 – 240 : άγραφες

Τετράδιο 4ο: σταχωμένο, χρώματος μαύρου, με δερμάτινη ράχη, διαστάσεων 34*22 εκ. Σελίδες 356 αριθμημένες από τον ΧΜ. Από τη σελίδα 170 παρατηρούνται λάθη στην αρίθμηση. Συνολικά οι σελίδες που περιέχουν το κείμενο της διήγησης είναι 362. Αυτόγραφο ΧΜ και Αντωνίου Γιάνναρη, που γράφεται το 1873. Είναι η δεύτερη μορφή / επεξεργασία του δευτέρου βιβλίου των απομνημονευμάτων.

Στο πάνω μέρος του εξώφυλλου υπάρχει ετικέτα γραμμένη από τον ΧΜ:

“Η αρχή και αι πηγαί του αγόνος της Κρήτης / του 1866-69 / σημειώσης του Χ. Μ. Γιάνναρη / ευρισκομένου εις Ρωσσίαν 1870-2 το 1873”.

Ακριβώς από κάτω ο Εμμ. Γιάνναρης κόλλησε αργότερα άλλη μία ετικέτα με τον εξής τίτλο:

“Κατάστιχα / Χ^H Μιχάλη Γιάνναρη / Βιβλίον 4^{ov} / αι αρχικαί αιτίαι και ρίζαι της / επαναστάσεως του 66”.

Στην εσωτερική όψη του εξώφυλλου υπάρχει στάμπα του ρώσικου εργαστηρίου, που κατασκεύασε το τετράδιο, ενώ ο Εμμ. Γιάνναρης υπενθυμίζει για δεύτερη φορά: “Βιβλίον υπ' αριθμ. τέσσερα / 4”.

Στη “σελίδα τίτλου” ο ΧΜ γράφει:

“ Βιβλίον δεύτερον εμπεριέχει τας / διηγήσεις του 1866 Κρητηκού αγόνος. / Εν ταύφθα εισί αι αρχικαί και αληθείς ρίζαι / αυτού διηγούμεναι απλώς και αφελώς. / Ροστόβιον Ντόνου ή Ταναΐδος, Ρωσσίας 1873 / Μαρτίου 5 υπό Χ. Μ. Γ.”.

Μια μόνο επισήμανση· Οι προηγούμενοι ταξινόμοι δεν προβληματίστηκαν για ποιο λόγο ο ΧΜ ονόμασε το τετράδιο αυτό δεύτερο, και όχι τέταρτο, όπως ήθελε ο Εμμ. Γιάνναρης⁷². Στο ίδιο εκτός αρίθμησης φύλλο ο Εμμανουήλ σημειώνει: “Αντιγράφησαν προς δημοσίευσιν μέχρι την σελ. 33. / Μένει να αντιγραφούν τα υπόλοιπα, μέχρι τέλους / (περιέχοντα λεπτομερώς και απ' αρχής τα

72 Παρακάτω θα ταξινομήσουμε τα “Απομνημονεύματα” βάσει αυτής της σημείωσης του Χατζημιχάλη. Δεύτερο λοιπόν ήταν το βιβλίο που περιείχε τα απομνημονεύματα της επανάστασης του 1866.

πολεμικά γεγονότα της επανάστασης του / 1866 -9 / Ε. Γ.)". Πιο προσεκτικός ο Νικόλαος Παπαδάκης παρατηρεί και γράφει με μολύβι: "Εδημοσιεύθησαν μέχρι της σελ. 123 / Έχουσι καθαρογραφή μέχρι της / σελ. 126. Εκείθεν μέχρι τέλους / χρήζουσι καθαρογραφείσεως και πολλής / επεξεργασίας, δεν τελειώνουν εις το βιβλίον τούτο. / Ν. Ι. Π". "Έχουν καθαρογραφή" εννοεί ότι σ' αυτές τις σελίδες έχουν διασκευστεί από τον Αντώνιο Γιάνναρη σε σωστή καθαρεύουσα. Στην πίσω όψη του ίδιου φύλλου ο ΧΜ υπομνησκει:

"Ως βλέπη ο αναγνώστης ταπέναντι σημει/ουμένα η καθαυτό αρχή του μεγάλου τριετούς / αγόνος της Κρήτης του 1866-69. / άρχεται ούτος / από την Γραμπούσα, οι δύο ποιμενοκτηματία, / ο εξ Αγίας Ηρήνης Σελίνου Ιω. Φιώτης και ο εκ Λάκκων / Εμμ. Ιω. Ζουρίδης έθεσαν τα πρώτα θεμέλια. / Εις αυτούς οφίλεται η γενικήν αυτη της νήσου τα/ραχή, ήτο όμως προπολού προετιμασμένη και εγγιμονούσα / και επερίμενε ευκαιρίαν να εκραγή".

Ακολουθως ο Ν. Παπαδάκης σημειώνει με μολύβι: "Τα δύο πρώτα φύλλα θα έχουσι δημοσιευθή εις την "Ακρόπολιν" αλλά δεν ευρίσκονται τα φύλλα της εφημερίδος". Η παρατήρηση αυτή αφορά στη δημοσίευση στην εφημερίδα "Ακρόπολις" από τη σ. 1 έως σ. 123 του 4ου τετραδίου. Ο Ν. Παπαδάκης είχε αντιπαραβάλει το αυτόγραφο του ΧΜ με αποκόμματα από τη δημοσίευση μικρού μέρους των "Απομνημονευμάτων" στην "Ακρόπολη" του Βλάση Γαβρηλίδη. Σημείωσε μάλιστα με μολύβι ως σ. 123 τις ενότητες του χ/φ, που δημοσιεύτηκαν στην εν λόγω εφημερίδα⁷³. Δεν είχε όμως στη διάθεσή του την αρχή της σειράς των δημοσιευμάτων της "Ακροπόλεως", γι' αυτό αναφέρει ότι δεν ευρίσκονται τα φύλλα⁷⁴.

Στη σ. 1 αρχίζει η διήγηση της επανάστασης του '66 ως εξής:

"Κατά τον Ιανουάρ. 1866 Λακκιώτης τις του τμήματος Χανίων της επαρχίας Κυδωνίας Εμμ. Ιω. Ζουρηδάκης (ή Ζουρηδομάνολας) και Ιω. Φιωτάκης της Αγίας Ειρήνης Σελίνου του αυτού δυτικού τμήματος ευρισκόμενοι εις την ακροτάτι δυτικήν παραθαλασσία το Ακροτήριον Κούτρι Μεσογίων επιτυρόντες εκείθεν τα εαυτών ποίμνια, οίτινες ημέραν τινά λαμβάνουσιν άρνας, γιαγούρθια και γάλακτα και μηζήθρας μετακομησθέντες επί πλοιαρίω εν τω απέναντι τουρκικό φρουρίω Γραμβούσα προς πώλησιν της εκείθεν φρουράς [...]"

Δύο είναι οι γραφείς του 4ου τετραδίου: α) Από τη σ. 1 έως τη 19 έχουμε το αυτόγραφο του ΧΜ, το οποίο πάνω του φέρει διορθώσεις με κόκκινο μελάνι από το χέρι πιθανώς του Αντωνίου Γιάνναρη. β) Από την τελευταία παράγραφο της σελίδας 19 μέχρι τη σελίδα 126 έχουμε το αυτόγραφο του Αντωνίου Γιάνναρη με λίγες συμπληρώσεις από το χέρι του ΧΜ. γ) Από τη σελίδα

73 Όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω η δημοσίευση της "Ακρόπολις" δεν έγινε με πιστή μεταγραφή του χφ, αλλά αποτελεί διασκευή των Απομνημονευμάτων.

74 Τα αποκόμματα της εφημερίδας είχε δωρίσει στο ΙΑΚ ο Εμμ. Γιάνναρης. Από τη σειρά λείπει η εισαγωγή του Γαβρηλίδη, ο πρόλογος του συγγραφέα και τα γεγονότα που αναφέρονται στις τρεις πρώτες σελίδες του αυτογράφου. Διευκρινίζω και από τη θέση αυτή ότι τα δημοσιεύματα της "Ακρόπολις" δεν είναι πιστή μεταγραφή, αλλά διασκευή.

127 μέχρι τη σελίδα 356 [ή 362] (τέλος του τετραδίου) έχουμε πάλι το αυτόγραφο του ΧΜ. Οι σ. 1 έως 33, συγκεκριμένα ως τη φράση: “της Συνελεύσεως της επαρχίας” της σ. 33 του 4^{ου} τετραδίου έχουν σωθεί και σε μια άλλη παραλλαγή από το χέρι του ΧΜ στις σ. 184 μέχρι 224 του 3^{ου} τετραδίου. Συνεπώς μόνο για τις σελίδες 33-126 του 4^{ου} τετραδίου δε σώθηκε αυτόγραφο του ΧΜ.

Θεωρώ ότι η διασκευή του Αντωνίου στις σελίδες 33 -126 δεν έγινε απευθείας από τον προφορικό λόγο του θείου του, αλλά από κάποιο αυτόγραφο του ΧΜ, που δε σώθηκε. Η διασκευή αυτή είναι σε πολλές σελίδες δυσανάγνωστη λόγω των διαγραφών αλλά και των συμπληρώσεων πάνω στις ήδη γραμμένες γραμμές του τετραδίου. Όταν ο διασκευαστής δεν ήταν σίγουρος για κάποια λεπτομέρεια της διήγησης σημειώνει μέσα σε παρένθεση ένα ερωτηματικό ή την ένδειξη, γραμμένη με μικρότερα γράμματα: “εξεταστέα η παράγραφος αυτή”. Σε αρκετές σελίδες της διασκευής βρίσκουμε συμπληρώσεις του Χατζημιχάλη με μολύβι ή μελάνι. Οι συμπληρώσεις αυτές δηλώθηκαν στην παρούσα έκδοση με διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία (times new romans).

Το χειρόγραφο τελειώνει στη σ. [356] 362 με τη φράση: “[...]αφού οι υποτηθέμενοι ένοχοι Μα. να δώσωσι τον νενομησμένον όρκον περί της αθούτητός των και ούτως αποχωρήσθησαν οι του Κοπάσου”. Πρόκειται για το επεισόδιο της κλοπής των προβάτων του ΧΜ από τον Σφακιανό Κοπάση τον Σεπτέμβριο του 1868. Το χειρόγραφο σταματά απότομα, χωρίς να συμπεριλαμβάνει τη διήγηση των τελευταίων μηνών της επανάστασης. Η συνέχεια της διήγησης μέχρι το τέλος της επανάστασης δοσμένη σε μια δεύτερη μορφή βρίσκεται στο πρώτο μέρος του 8ου τετραδίου (σ. 1-140).

Το 4ο τετράδιο αποτελεί τη δεύτερη επεξεργασία των “Απομνημονευμάτων” για την επανάσταση του 1866. Η πρώτη μορφή των ίδιων γεγονότων υπάρχει στο 8ο τετράδιο.

Τετράδιο 5ο: σταχωμένο, διαστάσεων 0,22*80,34, χρώματος πράσινου, φφ. 143, ήτοι σελίδες 286. Από το φ. 160 η αρίθμηση των φύλλων αλλάζει από 1 έως 76 (τέλος τετραδίου). Η στάχωση έχει υποστεί φθορά. Αυτόγραφα ΧΜ, Εμμανουήλ Γιάνναρη και Αντωνίου Βολάνη(;).

Στο εξώφυλλο υπάρχει επικολλημένη ετικέτα από τον Εμμ. Γιάνναρη με τον εξής τίτλο:

“Κατάστιχα Χ^Η Μιχ. Γιάνναρη / Βιβλίον 5^{ον} / Σημειώσεις Διάφοροι (1904)”.

Τα κείμενα του τετραδίου γράφτηκαν σύμφωνα με τις χρονολογικές ενδείξεις από το 1904 έως το 1907. Και οι δυο όψεις του κάθε φύλλου αριθμούνται από τον ΧΜ με τον ίδιο αριθμό. Στην πίσω όψη του εξωφύλλου ο Εμμ. Γιάνναρης σημειώνει τα περιεχόμενα του τετραδίου και ποια κομμάτια είχε αρχίσει να καθαρογράφει. Όμως στο Αρχείο του ΧΜ δε βρέθηκαν αυτά τα αντίγραφα. Στο κάτω μέρος της σελίδας ο ΧΜ γράφει με μολύβι:

“Από την σελίδα 106 άρχεται διηγείται ο Χ. Μ. Γ. του 1858 – την μετάβασιν εκατών ανδρ εκ των πέντε Δ. επαρχιών απεσταλμένων από την προσωρινήν νεωσύστατην επιτροπήν να επαναστατήσουν και τάλλα δύο τμήματα Ρεθύμ και Ηρακλ και να συμεθέξουν, Ταντέγραψεν ο

Εμμ. Ιω. Γιάνναρης – τα Μπουτζουνάρια”.

Αναλυτικότερα, τα περιεχόμενα του τετραδίου:

φ. 1r- 8r: Τίτλος: Συμπληρωματικά σημειώσεις του 1866-9 υπό Χ. Μ. Γιάνναρη / Μάλεμε 19 Φεβρ 1904”. Στην ενότητα αυτή συναντούμε και τους εξής υπότιτλους: α) φ.5: “ προμήθεια τροφής του στρατοπέδου Κυδωνίας 1866” β) φ.6r: “Η αρχή, η δράσις, η επιμονή της τριετούς επανάστασεως της Κρήτης 1866”. γ) φ.7r: “Ο αριθμός των τουρκικών στρατευμάτων εν Κρήτη 1866-9”. Οι σημειώσεις αυτές αν και γράφτηκαν μεταγενέστερα, όταν ο ΧΜ ήταν σε μεγάλη ηλικία και κατοικούσε στο Μάλεμε, πρέπει να τεθούν ως αρχή των απομνημονευμάτων της επανάστασης του το 1866-69. Εδώ υπάρχει και ένα από τα προλογικά σημειώματα του συγγραφέα για το έργο του (για την κατάταξη της ύλης των τετραδίων βλ. παρακάτω)

φ. 9r-28r: Τίτλος: “Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864 [1865:del]”. Πολύστιχο ποίημα για το γάμο του ποιητή.

φ. 28v: Κρίσεις για την παρουσίαση της επανάστασης του 1866 στα βιβλία Ιστορίας του Παναγιώτη Κριάρη και του Γρηγορίου Παπαδοπετράκη. Αρχή: “Πολοί διαφιλονικούν την πρωτοβουλίαν, την αρχήν και τα αίτια της τριετούς επανάστασεως του 1866-9 της Κρήτης και διαστρέφουν την πραγματικήν αλήθειαν[...]”. Στο τέλος ένδειξη για το χρόνο συγγραφής: “Μάλεμε Κυδωνίας 1907 / Μαρτίου 1”.

φ. 29r-44r: Τίτλος: “ Βιβλίον δεύτερον εμπεριέχον τας διηγήσεις του Κρητικού αγώνος του 1866./ Ενταύθα εισίν αι αρχικαί και αληθείς ρίζαι αυτού διηγούμεναι απλώς και αφελώς. / Ροστόβιον Ντόνου ή Ταναίδος Ρωσσίας 1873/ Μαρτίου 5 υπό Χατ. Μ. Γιάνναρης”. Αρχή: “Κατά Ιανουάριον 1866 δυο άνδρες εκ του δυτικού τμήματος [...]”. Στην αρχή της προηγούμενης σελίδας (φ.28v) ο ΧΜ διευκρινίζει: “ Ταπέναντι αναφερόμενα αρχικά γεγονότα εύρον την προ πολού ανωμαλίαν και ετέθη το κίνημα επί των βάσεων αυτής”. Τα φύλλα αυτά περιέχουν μία διασκευή σε στραωτή καθαρεύουσα των πρώτων γεγονότων της επανάστασης του 1866. Στο τέλος του φ. 44r υπάρχει εκτενής συμπλήρωση από το χέρι του ΧΜ. Η διασκευή αυτή θα έγινε μετά το 1904 και θα πρέπει να παραβληθεί με τα φ. 185r-218v του 3ου τετραδίου, όπου σώζεται το αυτόγραφο του ΧΜ. Ο γραφικός χαρακτήρας στο τμήμα αυτό του τετραδίου μας οδηγεί να θεωρήσουμε ως πιθανό διασκευαστή τον Αντώνιο Βολάνη. Τα ίδια γεγονότα υπάρχουν καταγραμμένα στις σελίδες 1 έως 28 του 4ου τετραδίου.

φ.45r-59r: άγραφα.

φ. 60 r: Αρχή: “Μάλεμε Κυδωνίας εν Κρήτη / 28 Μαΐου 1907. / Δεν θα κατακριθώ, πιστεύω, από των νοημόνων τουλάχιστον των συμπατριωτών μου αν επιχειρίσω, να περιγράψω τας αραιτάς και τα ελατόματα των συγχρόνων συναγωνιστών[...]”. Σε ένα φύλλο η ανολοκλήρωτη προσπάθεια του ΧΜ να περιγράψει τους εξέχοντες συναγωνιστές του στην επανάσταση του '66. Πιθανόν να σχεδίαζε να ολοκληρώσει την περιγραφή στις άγραφες σελίδες που ακολουθούν.

φ.60v-70r: άγραφα.

φ.70v: Αυτόγραφο αντίγραφο επιστολής του ΧΜ προς την Ευγενία Σκαραμαγκά. Αρχή: “Ταϊγάνιον Ρωσσίας 1874 Αυγούστου 13. / Ευγενεστάτη μοι Κυρία Π. Σκαραμαγκά / εις Βιέννην”.

φ. 71r-73v: Αυτόγραφο αντίγραφο σημειώσεων για την Ιστορία των Λάκκων. Το αρχικό κείμενο, σύμφωνα με τη σημείωση, γράφτηκε στα 1871, αλλά δεν βρέθηκε στα κατάλοιπα του συγγραφέα. Αρχή: “Ταϊγάνιον Σεμ. 1871 / υπό Χ. Μ. Γιάνναρη. / Εν τη μεγαλονήσω του Αιγαίου η Κρήτη. Τρεις ώρας προς νότον της Αρχαίας Κυδωνίας (νύν Χανία), εις τους πρόποδας του οροπεδίου Ομαλός, κείται η κωμόπολις των Λάκκων[...]”. Στο πάνω περιθώριο του φ. 71r ο ΧΜ σημειώνει ένα χωρίο από τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου, ως εξής: “Ει καυκάσθαι δει τα της ασθενηςιας μου, καυχήσομαι. / Παύλος προς κορινθής β”.

φ. 74r- 84 r: Παρουσίαση της δράσης του ΧΜ και των συναγωνιστών του. Αυτόγραφο του ΧΜ. Τίτλος: “Αυτοβιογραφία Χ. Μ. Γιάνναρη Μάλεμε Κυδωνίας 1904”. Στο πάνω περιθώριο σημείωση από τον ίδιο τον ΧΜ: “Από δω άρχεται η βιογραφία του Χ. Μ. Γ.”. Αρχή: “Εναντίον του χαρακτήρος, των αρχών μου αποφάσισα ν' αυτολογήσω* κινούμενος από την ιδέαν ότι οι μεταγενέστεροι, όσοι έχουν την περιέργιαν να ερευνοούν και ν' αναξένουν* τα γεγονότα των προγενεστέρων[...]”. Στα φφ. 76v-84r παράθεση των χωριών της Κυδωνίας και των αγωνιστών, που έλαβαν μέρος στην επανάσταση. Στο φ. 76v ο υπότιτλος: “Διάκρισις των διαφόρων Ορεινών-Ριζιτών της επαρχίας Κυδωνίας πολεμιστών ανδρών κατά τον τριετή αγώνα της Κρήτης 1866-69”.

φ. 85r-87v: Τίτλος: “Σκέψις και απόφασις Χ. Μ. Γιάνναρη κατά την αποκατάστασιν του 1898”.

φ. 88r-105r: άγραφα.

[φ.106 r- 135r] : Εδώ η αρίθμηση αλλάζει από φφ. 1 έως 59. Σ' αυτές τις σελίδες ο Εμμ. Γιάνναρη διασκεύασε την αυτοβιογραφία του ΧΜ σε βιογραφία. Πρόκειται για τα γεγονότα από τη γέννηση του μέχρι το γάμο του, το 1864, τα οποία υπάρχουν στο 9ο τετράδιο. Ο διασκευαστής σημειώνει στο τέλος της διασκευής τα αρχικά του ονόματός του: “Ε. Ι. Γ.”. Στο πρώτο μισό της σελίδας 1 (φ. 106 r) ανολοκλήρωτη διασκευή της παράδοσης για την κατοίκηση των Λάκκων. Η βιογραφία του ΧΜ έχει τον τίτλο:

“Πάθη Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη”. Αρχή : “Φίλε μου, / Βαρυνθείς τας προτάσεις υμών και πολλών άλλων ζητούντων να μάθωσιν περί της ζωής μου [...]”

[φ. 135 v] ή σ. 60: Προλογικό σημείωμα για τα “Απομνημονεύματα”. Αρχή: “Μάλεμε 23 Ιανουαρίου 1907 Χ. Μ. Γιάνναρης / Λυπούμαι από ψυχής ότι δεν δύνομαι και ότι ευρέθην αδιδακτος γραμμάτων και παντάπασιν ακαλιέργητος [...]”.

[φ. 136 r- 140r] ή σ. 61-69: άγραφες.

[φ. 140v] ή σ. 70: Η θέληση του ΧΜ για την ταφή του. Τίτλος: “Η θέλησις και η διαταγήν του Χ. Μ. Γιάνναρη / Μάλεμε 10 Φεβρουαρίου 1904”.

[φ. 141r-142r] ή σ. 71-73: Σημειώσεις του ΧΜ για τη σχέση του με τον ύπατο αρμοστή Κρήτης,

πρίγκιπα Γεώργιο. Τίτλος: “Αι σχέσεις και απολαβαί X. Μ. Γιάνναρη προς και από Πρίγκιπα Γεώργιον, Αρμοστήν Κρήτης από την άφηξίν του μέχρι της αποχωρήσεως αυτού εκ της νήσου”. Στο τέλος ένδειξη χρονολογική: “Μάλεμε Κυδωνίας 20 Αυγούστου 1906 X. Μ. Γιάνναρη”.

[φ. 142 ν] ή σ.74 : Η τελευταία θέληση του ΧΜ σχετικά με τους δύο υπηρέτες του. Τίτλος: “Τελευταία διάθεσις και απόφασις του X. Μ. Γιάνναρη / Μάλεμε 8 Δεκεμβρίου 1906”.

[φ. 143 r-v] ή σ. 75-76 : Κρίση για την Ιστορία της Κρήτης του Παναγιώτη Κριάρη. Τίτλος: “Το δίκαιον εν τη θέσι του”.

Τετράδιο 6ο: σταχωμένο, χρώματος καφέ με άσπρα νερά, διαστάσεων 0,23*0,17, φφ.40/σελίδες80. Η στάχωση έχει υποστεί φθορά και τα φύλλα έχουν ενωθεί με λεπτό κόκκινο νήμα. Η αρίθμηση των φύλλων είναι διπλή. Αυτόγραφο ΧΜ.

Ο Εμμ. Γιάνναρης γράφει στην ετικέτα του εξωφύλλου:“Κατάστιχα / X^H Μ. Γιάνναρη / βιβλίον 6ον/ Παραδόσεις των Λάκκων (1874)”.

Στο οπισθόφυλλο υπάρχει ετικέτα γραμμένη από τον ΧΜ που αναφέρει:

“Παραδόσεις εκ των γερόντων περί των κατοίκων εκ των παλαιών γεγονότων των Λάκκων υπό X. Μ. Γιάνναρη εν Ρωσία 1874”. Στη “σελίδα τίτλου” διαβάζουμε την επιγραφή: “Κατάστιχον/ X^H Μ. Γιανναράκη/ έτος 1879”.

φ. 1r-20r ή σ. 1-40 της συνεχούς αρίθμησης: Η παράδοση για την κατοίκηση των Λάκκων. Στο φ. 1 ο ΧΜ σημειώνει τον τίτλο της ενότητας:

“Παραδόσεις ανέκδοτοι των εντιμωτέρων και σεβαστοτέρων γερώντων κατοίκων των Λάκκων σημειούμεναι ως αυτόπτου και αυτηκόου εκ των ιδίων εκείνων υπό X. Μ. Γιανναράκη” και πάνω αριστερά την ένδειξη του χρόνου συγγραφής: “Αθήναι 3 8κτομ 1877”.

Από αυτή συνάγεται ότι οι σημειώσεις για τις παραδόσεις των Λάκκων γράφτηκαν στην Αθήνα το 1877, βάσει σημειώσεων, που είχε καταρτίσει ο ΧΜ στη Ρωσία από το 1874. Αρχή: “Οι πρόγονοι οπλαρχηγοί και προεστοί των Ηρωϊκών λάκκων καθώς Νικολούδης, Γιανναρογιάννης, Μπολानαντώνης[...]”. Στο φ. 10ν ο ΧΜ σημείωσε, μεταγενέστερα, με άλλο μελάνι, τα εξής:

“Εν ακριβή λεπτολογία παραλείπονται πολλά των γεγονόντων. Ταύτα σημειώ και βεβαιώ ότι ήκουσα από τους ανωτέρω γερόντους των Λάκκων και υποσημειούμαι X. Μ. Γιάνναρης. Ταϊγάνιον Ρωσσίας 1877. κατά Ιούνιον”. Η δεύτερη αυτή χρονολογική ένδειξη συγγραφής δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Προφανώς όταν έγραφε ο ΧΜ τη χρονολογία, δεν θυμόταν ότι ήδη από το Μάιο του 1877 είχε αναχωρήσει από τη Ρωσία.

φ. 11r-14v: άγραφα.

φ. 15r-17v: Παρουσίαση των επιφανέστερων Λακκιωτών. Επιγραφή στη στο φ. 15v: “Σκιαγραφία των επί των ημερών μου επιζόντων λακκιωτών προυχόντων προεστών”.

σ. 73: Ατελές αντίγραφο απαντητικής επιστολής του ΧΜ προς τους αντιπροσώπους της Κυδωνίας

σχετικά με την έναρξη της επανάστασης του 1878. Αρχή: “Αθήναι 12 Νοεμ 1877 / Περιπόθητοι φίλοι και έντιμοι αντιπρόσωποι της ημετ Κυδωνίας [...]”.

Τετράδιο 7ο: σταχωμένο, χρώματος κυανού με μαύρα νερά, διαστάσεων 0,22*0,18 εκ., σελίδων 184. Ως τη σελίδα 45 υπάρχει αρίθμηση του ΧΜ. Αυτόγραφα ΧΜ, Αντωνίου Γιάνναρη και κάποιου άλλου αντιγραφέα, αταύτιστου ακόμη.

Στο εξώφυλλο πάνω σε τίτλο που είχε δώσει ο ΧΜ, έχει επικολληθεί από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη ετικέτα, που αναφέρει: “Κατάστιχα/ Χ^Η Μιχ. Γιάνναρη/ βιβλίον 7ον/αντίγραφα επιστολών του 1869-76”.

Στην πίσω όψη του εξωφύλλου ο ΧΜ σημείωσε τη διεύθυνση του ανιψιού του Αντωνίου στη Δρέσδη της Γερμανίας. Στη “σελίδα τίτλου” διαβάζουμε την επιγραφή: “Επιστολαί κ.λ.π.” και αποτυπωμένη την ανάγλυφη σφραγίδα του συγγραφέα, η οποία απεικονίζει ένα χέρι, που κρατεί σταυρό και από κάτω γράφει: “X" ΜΙΧΑΗΛ / ΓΙΑΝΝΑΡΑΚΗΣ”.

Στην πίσω όψη της “σελίδας τίτλου” ο συγγραφέας γράφει με μολύβι και διευκρινίζει: “Από Πολτάβα της Ρωσίας αρχομένης αλληλογραφίας του Χ. Μ. Γιάνναρη άμα τη εκεί αφήξι και την εγκατάστασίν του 1869” Στο οπισθόφυλλο υπάρχει ετικέτα γραμμένη από τον ΧΜ: “Αλιλογραφία από την Ρωσίαν Πολτάβα Οδησσόν Ταϊγάνιον κατά την προσφυγήν εκεί από Κωνσταντινώπολην του Χατζή Μ. Γιαννάρη 1869”.

Το τετράδιο περιλαμβάνει αντίγραφα επιστολών, που έστειλε ο ΧΜ σε επιφανή πρόσωπα από το 1869 μέχρι το 1876, από την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου πήγε πολιτικός κρατούμενος και μέχρι το 1876, όταν ήταν αυτοεξόριστος στη Ρωσία. Οι επιστολές δεν έχουν αντιγραφεί κατά χρονολογική σειρά. Μέχρι τη σελίδα 112 αναγνωρίζουμε το γραφικό χαρακτήρα του Αντωνίου Γιάνναρη, ο οποίος με προτροπή του θείου του αντέγραψε στο τετράδιο τα σχέδια των επιστολών, όταν το 1873 πήγε στην Πολτάβα. Από τη σελίδα 113 τα αντίγραφα αφορούν επιστολές από το 1874, όταν πια ο Αντώνιος είχε φύγει από τη Ρωσία⁷⁵. Στη συνέχεια και ως το τέλος του τετραδίου βρίσκουμε λίγα αντίγραφα επιστολών από το χέρι κάποιου άλλου γραφέα, αυτόγραφα αντίγραφα επιστολών του ΧΜ και τέλος μερικά αντίγραφα επιστολών στα ρωσικά, καμωμένα, πιθανολογώ, από τον προσληφθέντα οικοδιδάσκαλο των ρωσικών, ο οποίος δίδασκε τον ΧΜ και τους συντρόφους του τη ρωσική γλώσσα⁷⁶. Επισημαίνουμε ότι ο ΧΜ δεν είχε στείλει μόνο αυτές τις επιστολές, που τα αντίγραφά τους υπάρχουν στο 7ο τετράδιο, όπως συνάγεται από το πλήθος των απαντητικών επιστολών που βρέθηκαν στο Αρχείο ΧΜ, μόνο για το χρονικό διάστημα από το 1869 ως την άνοιξη του 1877.

75 Πρβλ. Επιστολή υπ' αρ. 2 του Αντωνίου Γιάνναρη προς το θείο του από τη Δρέσδη στις 18-4-1874 (Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη).

76 Στο 2ο τετράδιο των “Απομνημονευμάτων” αναφέρεται ότι ο Χατζημιχάλης και οι σύντροφοί του μάθαιναν ρωσικά με τη βοήθεια οικοδιδασκάλου β2, σ. 28-33).

Παραθέτουμε ακολούθως μια σύντομη περίληψη των επιστολών του ΧΜ, δηλώνοντας παράλληλα τον τόπο και το χρόνο της αποστολής καθώς και τον παραλήπτη. Ο αποστολέας τις περισσότερες φορές δεν σημειώνει τη διεύθυνση του παραλήπτη. Επισημαίνουμε, επίσης, μόνο τα αυτόγραφα του ΧΜ.

σ. 1-9: Κωνσταντινούπολη, 10-5-1869. Προς τον Λεωνίδα, αρχιμανδρίτη της Ρωσικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. [Σχετικά με την κατάσταση των ναών μετά την τελευταία κρητική επανάσταση. Παρακαλεί να δοθούν χρήματα για την ανοικοδόμηση της Μονής Αρκαδίου].

σ. 10-14: Οδησός, 25-5-69. Προς τον Δημήτριο Βερναρδάκη, εν Οδησώ⁷⁷. [Τα πάθη της Κρήτης μετά την επανάσταση. Η ζωή του ΧΜ στην ξενιτιά].

σ. 15-19: Πολτάβα, 13-6-1869. Προς τον Δημήτριο Βερναρδάκη. [Σχετικά με τη ζωή του ΧΜ στη Ρωσία. Ευχαριστεί για τη συνδρομή του Βερναρδάκη στο Δημοτικό Σχολείο των Λάκκων].

σ. 20-26: Πολτάβα, 13-6-1869. Προς τους εν Ελλάδι Κρήτες. [Περί της συστάσεως ορφανοτροφείου στην Αθήνα για τα ορφανά της Κρήτης].

σ. 27-29: Κωνσταντινούπολη, 2-5-1869. Προς τον Αμερικάνο ιερέα στην Αθήνα <William Binex>⁷⁸. [Ευγνωμονεί τον ιερέα, γιατί ανέλαβε την εκπαίδευση πέντε συγγενών του στην Αθήνα].

σ. 30-35: Πολτάβα, 17-6-1869. Προς τον Αλέξανδρο Μιχαηλίδη Γορτακόφ, βασιλικό καντσελιέρη των εσωτερικών υποθέσεων. [Εκφράζει την αφοσίωσή του στον Τσάρο. Διεκτραγωδεί τις συμφορές της Κρήτης και ζητεί τη βοήθεια της Ρωσίας για την ανόρθωση των εκκλησιών και των σχολείων της Κρήτης].

σ. 36-37: χ.τ. και χ.χ⁷⁹. Προς τον στρατηγό <Νικόλαο Παύλοβιτς>Ιγνάτιεφ⁸⁰, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Ευχαριστεί για όσα έπραξε γι' αυτόν και τους συμπατριώτες του. Εκφράζει την επιθυμία να μετοικήσει σε παράλια πόλη, όπου κατοικούν πολλοί ομογενείς].

σ. 37-39: χ.τ. και χ.χ. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Ευγνωμονεί τον Τσάρο, γιατί του παρέχει τα προς το ζήν. Παρακαλεί η κόρη του να μεταφερθεί στη Ρωσία, αφού η ελληνική κυβέρνηση δεν κήδετα γι' αυτήν].

σ. 39-40: χ.τ. και χ.χ. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Ο Χατζημιχάλης επιθυμεί να εγκατασταθεί στο Ταϊγάνι. Ο ανιψιός του Ν. Σκουλάς επιθυμεί να

77 Δημήτριος Βερναρδάκης (Ταϊγάνι1800- Πετρούπολη1870) πλούσιος μεγαλέμπορος, εθνικός ευεργέτης κρητικής καταγωγής. Ο πατέρας του που καταγόταν από τα Σφακιά κατέφυγε πρόσφυγας στη Ρωσία μετά την αποτυχία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη το 1770. Η μητέρα του γεννήθηκε στους Λάκκους, το χωριό του ΧΜ. Στον Δ. Βερναρδάκη αφιέρωσε ο Καλλίνικος Κριτοβουλίδης τα Απομνημονεύματά του για την επανάσταση του '21 στην Κρήτη.

78 Στο εξής μέσα σε γωνιώδεις αγκύλες προστέθηκαν ονόματα προσώπων ή τόπων, που παραλείπονται στις επιστολές. Πρβλ. Επιστολή του Αμερικάνου ιερέα Binex στον ΧΜ στις 15-5-1869. Αρχείο ΧΜ 24/2/1-9. Υποθέτω ότι ο Binex δίδασκε στην περίφημη σχολή του πάστορα Χιλλ, που βρισκόταν στην οδό Νικοδήμου 22 στην Πλάκα.

79 Εφεξής: χ. τ. = χωρίς δήλωση του τόπου, χ. χ. =χωρίς χρονολογία

80 Νικόλαος Ιγνάτιεφ (1832-1907). Ρώσος στρατηγός και διπλωμάτης. Ενίσχυσε την πολιτική του πανσλαβισμού και υποστήριξε τη δημιουργία της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

υπηρετήσει στον ρωσικό στρατό].

σ.40-41: χ.τ. και χ.χ. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Σχετικά με το βοήθημα που λαμβάνει από το “αυτοκρατορικό ταμείο”].

σ. 42: Πολτάβα, 28-8-69. Προς τον στρατηγό Πέτρο Κοτοεμπού⁸¹, διοικητή Οδησσού. [Δικαιολογεί, γιατί έγραψε στον Ιγνάτιεφ σχετικά με τη μετοίκηση του].

σ. 43-44: Πολτάβα, 30-9-1869. Προς τον Ν. Δραγούμη⁸², πρέσβη της Ελλάδας στην Πετρούπολη. [Ενημερώνει ότι περιμένει την κόρη του στη Ρωσία].

σ. 45-46: Πολτάβα, 14-6-1870. Προς τον στρατηγό Πέτρο Κοτοεμπού, διοικητή Χερσώνας. [Ενημερώνει ότι οι τουρκικές αρχές επέτρεψαν στην κόρη του να μεταβεί στην Κρήτη].

σ. 46-48: Πολτάβα, 14-6-1870. Προς τον Κωνσταντίνο Βαρβάτη⁸³, <στην Αθήνα>. [Ευχαριστεί για την ευμενή διάθεσή του προς τον ανιψιό του και τον ορίζει κηδεμόνα].

σ. 48-49: Πολτάβα, 11-7-1870. Προς τον Ιωάννη Δούμα⁸⁴.

σ. 50-51: Πολτάβα, 24-11-1870. Προς τον Θ. Ράλλη <στην Οδησό>. [Ευχαριστήρια επιστολή για τη φιλοξενία που παρείχε ο παραλήπτης στον ΧΜ. Αποστολή δώδεκα φωτογραφιών του ΧΜ].

σ. 52-53: Πολτάβα, 8-11-1870. Προς τον Πέτρο Κοτοεμπού, διοικητή Χερσώνας. [Παράκληση να διαβιβαστούν ευχαριστίες προς την κόμισσα Τολστόι⁸⁵ για την αποστολή στον ΧΜ εικόνων της αυτοκρατορικής οικογένειας].

σ. 54-60: άγραφες.

σ.61-63: Πολτάβα, 4-4-1870. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Σχετικά με την άφιξη του Ν. Σκουλά στην Πολτάβα. Έκφραση ευγνωμοσύνης για την εισαγωγή του Σκουλά στο ρωσικό στράτευμα. Επιθυμία να συναντηθεί με τον Ιγνάτιεφ στην Κριμαία].

σ. 63-64: Πολτάβα, 15-4-1870. Προς τον Σπυρίδωνα Αντωνιάδη⁸⁶, <στην Αθήνα>. [Σχετικά με τη ζωή του στη Ρωσία. Ευχαριστεί, επίσης, γιατί ο Αντωνιάδης δέχτηκε τον ανιψιό του Αντώνιο ως οικότροφο].

σ. 65-66: Πολτάβα, 15-4-1870. Προς τον Γεώργιο Κωνσταντινίδη⁸⁷. [Ευχαριστεί για τη γενναιοδωρία του Κωνσταντινίδη προς τον σπουδάζοντα Αντώνιο].

σ. 66-67: Πολτάβα, 15-4-1870. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην

81 Πρβλ β2, 23 όπου το όνομα γράφεται Κοτζεμπού(ς).

82 Νικόλαος Δραγούμης (Κων/πολη 1809- Αθήνα 1879) λόγιος και διπλωμάτης. Σε επιστολή της 24-9-1869 ο Δραγούμης αποκαλεί τον ΧΜ “στρατηγό”.

83 Κωνσταντίνος Βαρβάτης (τέλος ΙΗ'- 1901), καθηγητής της γαλλικής γλώσσας και λεξικογράφος.

84 Πιθανότατα εννοεί τον Ιωάννη Δουμά, που ασχολήθηκε με τους σιδηροδρόμους.

85 Σύζυγος του Ρώσου συγγραφέα Λέοντος Τολστόι.

86 Σπυρίδων Αντωνιάδης (Χαλέπα Χανίων 1818- Αθήνα 1873). Αδελφός του εκδότη και αγωνιστή της επανάστασης του 1821 Εμμανουήλ Αντωνιάδη και θείος του ποιητή Αντωνίου Αντωνιάδη. Διετέλεσε πληρεξούσιος της Κρήτης στην Εθνοσυνέλευση του Άργους, νομάρχης και υπουργός. Δημοσίευσε διοικητικές μελέτες.

87 Γεώργιος Κωνσταντινίδης, εύπορος λόγιος από την Οδησό.

Κωνσταντινούπολη. [Ενημερώνει ότι η πεθερά του και η πεντάχρονη κόρη του αναχωρούν από την Αθήνα για την Κρήτη, μετά από άδεια της Οθωμανικής κυβέρνησης. Ζητεί τη μέριμνα της Ρωσίας για τη μόρφωση της κόρης του].

σ. 68: Πολτάβα, 26-5-1870. Προς τον Μάρκο Ρενιέρη⁸⁸ <στην Αθήνα>. [Ζητεί πληροφορίες για τις σπουδές και τη διαγωγή του Αντωνίου. Αναφέρει ότι θα κάνει το παν για να σπουδάσει ο Αντώνιος].

σ. 69-70: Πολτάβα, 30-6-1870. Προς τον Σπυρίδωνα Αντωνιάδη, <στην Αθήνα>. [Σχετικά με τη διαβίωση του σπουδαστή Αντωνίου. Ακόμη και αν ο ανιψιός του θελήσει να διαμείνει σε άλλο σπίτι, ο Αντωνιάδης θα εξακολουθήσει να είναι κηδεμόνας του].

σ. 70-73: Πολτάβα, 12-7-1870. Προς τον Σπυρίδωνα Αντωνιάδη, <στην Αθήνα>. [Σχετικά με την οικονομική ενίσχυση των σπουδών του ανιψιού του και τις ενθαρρυντικές διαβεβαιώσεις καθηγητή Κωνσταντίνου Βαρβάτη για τη σταδιοδρομία του].

σ. 74-75: Πολτάβα, 25-7-1870. Προς τον στρατηγό Ν<ικόλαο> Ιγνάτιεφ, πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. [Ζητεί την προστασία της Ρωσίας για τους τρεις αγωνιστές συγγενείς του, που έφτασαν στην Πολτάβα και τη συνδρομή της για την εισαγωγή τους στη Στρατιωτική Ακαδημία].

σ. 76: Πολτάβα, 25-7-1870. Προς τον Μάρκο Ρενιέρη, <στην Αθήνα>. [Σχετικά με την άφιξη του Χριστούλη στη Ρωσία].

σ. 76-77: Πολτάβα, 23-8-1870. Προς τον Γ<εώργιον> Βουτσινά⁸⁹. [Σχετικά με τη ζωή του στη Ρωσία και την αποστολή χρημάτων για τις σπουδές του ανιψιού του].

σ. 78-80: Πολτάβα, 23-8-1870. Προς τον Σπυρίδωνα Αντωνιάδη <στην Αθήνα>. [Συγχαίρει τον Σπ. Αντωνιάδη για τη συμμετοχή του στην κυβέρνηση του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη⁹⁰. Ζητεί να μάθει νέα από την Ελλάδα].

σ. 80-81: Πολτάβα, 23-8-1870. Προς τον Μάρκο Ρενιέρη, <στην Αθήνα>. [Σχετικά με την επιχορήγηση των σπουδών του ανιψιού του. Ζητεί να μάθει νέα για την κατάσταση στην Ευρώπη και την Ελλάδα].

σ. 81-83: Πολτάβα, 14-9-1870. Προς τον Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη,⁹¹ <στην Αθήνα>. [Τον συγχαίρει για την εκλογή του στην κυβέρνηση Δεληγεώργη].

σ. 83-84: Πολτάβα, 3-10-1870. Προς τον Μάρκο Ρενιέρη. [Σχετικά με τη φυλάκιση του πεθερού του Νικολάου Κάτη (Κατάκη) λόγω της συμμετοχής του ΧΜ στην επανάσταση του '66].

σ. 85: Πολτάβα, 22-9-1870. Προς τον Σ<πυρίδωνα> Αντωνιάδη. [Αποστολή 300 ρουβλίων για τον

88 Μάρκος Ρενιέρης (Τεργέστη 1815-Αθήνα 1895), κρητικής καταγωγής καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και διοικητής της Τράπεζας Ελλάδος με σπουδαία συμβολή στις κρητικές επαναστάσεις.

89 Γεώργιος Βουτσινάς: Πάμπλουτος μεγαλέμπορας της Οδησού, στο σπίτι του οποίου έμεινε ο Χατζημιχάλης ένα μήνα, την άνοιξη του 1869. βλ. και όσα αναφέρει γι' αυτόν στο 2ο τετράδιο (β2, σ. 23).

90 Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, (1828-1879), πρωθυπουργός της Ελλάδας την περίοδο 1865-1877.

91 Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης (Χανιά 1818- Αθήνα 1880). Αντιστράτηγος και υπουργός των Στρατιωτικών τα έτη 1864, 1870-71 και 1877. Αδελφός του Ιωάννη Ζυμβρακάκη.

πεθερό του].

σ. 86-89: Πολτάβα, 30-3-1871. Προς τον <Ιωάννη> Αντωνιάδη, γυμνασιάρχη στον Πειραιά⁹². [Πληροφορεί σχετικά με τη ζωή του στην ξενιτιά. Ευχαριστεί για την αποστολή της “Κρητηΐδος”. Εκφράζει τις σκέψεις του για την προσφορά της Κρήτης στον πολιτισμό και τις συμφορές της από τους κατά καιρούς δυνάστες της. Διατυπώνει το αίτημα για τη συγγραφή της Ιστορίας της επανάστασης του 1866-69].

σ. 89-91: Πολτάβα, 4-5-1871. Προς τον Ιωάννη Βουτσινά⁹³. [Τον συγχαίρει για την προσφορά του στον Ελληνισμό και τον πληροφορεί ότι αυτός και οι σύντροφοί του μαθαίνουν τη ρωσική γλώσσα.

σ. 91-95: Πολτάβα, 5-5-1871. Προς τον Διοικητή της Πολτάβας. Πληροφορεί για την άφιξη στην Πολτάβα του συναγωνιστή του Εμμανουήλ Ζουρίδη και ζητεί οι συγγενείς του να υπηρετήσουν στο ρωσικό στρατό].

σ. 95-96: Πολτάβα, 15-4-1871. Προς τον <Ιωάννη> Δούμα. [Ευχαριστήρια επιστολή].

σ. 96-99: Πολτάβα, 20-5-1871. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ. [Η Ρωσία προστατεύει και βοηθά τον ίδιο και τους συγγενείς του. Αναφορά στο περίφημο “εξάρν” των συναγωνιστών του].

σ. 99-101: Πολτάβα, 4-6-1871. Προς τον επίσκοπο Σύρου και Τήνου Λυκούργο⁹⁴. [Παρακαλεί τον επίσκοπο να μεριμνήσει για τις συναγωνίστριές του, Δέσποινα Νικολούδη και Ειρήνη Λάφη, οι οποίες εμόναζαν στην Τήνο].

σ. 102-105: Πολτάβα, 3-8-1871. Προς την Ελληνική Κοινότητα του Ταϊγανίου. [Τα πάθη των Κρητικών στην τελευταία επανάσταση και η φιλανθρωπία των ομογενών της Ρωσίας].

σ. 105-108: Πολτάβα, 3-8-1871. Προς τον Ιωάννη Βουτσινά στο Ταϊγάνι^(sic). [Περί επανιδρύσεως και λειτουργίας του Δημοτικού Σχολείου Λάκκων].

σ. 108-110: Πολτάβα, 4-8-1871. Προς τον <Σπυρίδωνα> Δενδρινό⁹⁵. [Πληροφορίες σχετικές με τη ζωή του στην Ρωσία].

σ. 110-111: χ.τ. , χ.χ. Προς τον Χ. Γ. Κωνσταντινίδη. [Ο Αντώνιος επιθυμεί να συναντήσει τον ευεργέτη του, Κωνσταντινίδη].

σ. 111-112: χ.τ., 6-8-1871. Προς τον Γιάγκο Βουτσινά. [Σχετικά με τις σπουδές του ανιψιού του].

92 Αντωνιάδης Αντώνιος (1836-1905), φιλόλογος και γυμνασιάρχης, πολλάκις δαφνοστεφανωθείς ποιητής του Βουτσιναιίου Πανεπιστημιακού Ποιητικού Διαγωνισμού. Ποιητής του ιστορικού έπους “Κρητιΐδα”. Ο ΧΜ στην εν λόγω επιστολή τον αποκαλεί “νέο Επιμενίδη”. Ας σημειωθεί ότι ο αρχαίος Κρητικός υπήρξε νομοθέτης και ποιητής.

93 Ιωάννης Βουτσινάς του Γεωργίου, μεγαλέμπορος, που γεννήθηκε στην Οδησό, με καταγωγή από την Κεφαλλονιά. Έγραψε άρθρα υπέρ της Κρητικής επανάστασης του 1866 στην εφημερίδα “Αγγελιαφόρος Οδησού”. Ιδρυτής του Βουτσιναιίου Ποιητικού Αγώνος (1862-1877), που τελούταν υπό αιγίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών και άλλων φιλολογικών διαγωνισμών στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία.

94 Αλέξανδρος Λογοθέτης (1827-1875), διαπρεπής θεολόγος, καθηγητής του Παν/μίου Αθηνών και επίσκοπος Σύρου και Τήνου, γιος του Λυκούργου Λογοθέτη από τη Σάμο. Ο ΧΜ τον είχε γνωρίσει το 1860 στο σπίτι του Εμμανουήλ Αντωνιάδη.

95 Ο Σπυρίδων Δενδρινός (1811- 1875), διπλωμάτης, είχε διατελέσει πρόξενος της Ρωσίας στα Χανιά την περίοδο της επανάστασης του 1866.

- σ. 113-115: Ταϊγάνι, 10-8-1874. Προς τον <Κωνσταντίνο> Βασιιάδη στην Κωνσταντινούπολη⁹⁶. [Τον παρακαλεί να ενισχύσει οικονομικά το Δημοτικό Σχολείο Λάκκων].
- σ. 116-119: Ταϊγάνι, 13-2-1875. Προς τους Βασιιάδη στην Κων/πολη, Μ<άρκο> Βαρβάκη⁹⁷ στο Ταϊγάνι, Σπάρτατζη Αγγλία, Κωντογιάννη στην Πετρούπολη και Γιαννέτζη στην Τεργέστη”. [Πρόκειται για επιστολή με πολλούς αποδέκτες. Τους παρακαλεί να συνδράμουν στις σπουδές του ανιψιού του στη Γερμανία. Χαρακτηρίζει τον ανιψιό του “ο υιός μου πλέον”]. (Αυτόγραφο ΧΜ).
- σ. 120-123: χ.τ., 28-2-1871. Αντίγραφο αναφοράς εκ μέρους των Λακκιωτών προς τον “Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης”. Παρακαλούν να συνδράμουν στη λειτουργία της καταστραφείσης κατά την επανάσταση Δημοτικής Σχολής των Λάκκων (Αυτόγραφο ΧΜ).
- σ. 124-126: Ταϊγάνι, 30-9-1875. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ. [Ζητεί άδεια για να μεταβεί στην Αθήνα και να φροντίσει τις σπουδές της κόρης του]. (Αυτόγραφο του ΧΜ).
- σ. 127-132; Ταϊγάνι, 23-9-1875. Προς τον Κ<ωνσταντίνο> Κριάρη⁹⁸ στην Αθήνα. [Ζητεί να πληροφορηθεί τι σκέπτονται στην Ελλάδα για τις εξεγέρσεις στην Βοσνία- Ερζεγοβίνη] (Αυτόγραφο ΧΜ).
- σ.133-136: <Ταϊγάνι>, 25-3-1876. [Ομιλία στην Εμπορική Λέσχη Ταϊγανίου επ' ευκαιρία της εθνικής εορτής] (Αυτόγραφο ΧΜ).
- σ. 137-153: άγραφες.
- σ. 154-157: Πολτάβα, 13-10-1870. Προς τον στρατηγό Ιγνάτιεφ. [Ευχαριστήριο επιστολή σχετικά με την εισαγωγή του ανιψιού του Ν. Σκουλά στη Στρατιωτική Ακαδημία]. Ρωσιστί⁹⁹.
- σ. 158-161: άγραφες.
- σ. 162-164: <Πολτάβα>χ.τ., 10-10-1870. Προς τον Υπουργό Άμυνας της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. [Ευχαριστήρια επιστολή, γιατί ο ανιψιός του έμαθε ρωσικά και εισήχθη στη Στρατιωτική Ακαδημία]. Ρωσιστί.
- σ. 165-160: “Λόγος εκφωνηθείς από τον Αδαμάντιο Χαραμή προς τιμήν του ΧΜ σε συμπόσιο της Ελληνικής Κοινότητας Ταϊγανίου, παρόντων των ευεργετών Ιωάννη Σκαραμαγκά¹⁰⁰, Μ<άρκου> Βαρβάκη και <Μαρή>Βαλιάνου¹⁰¹” (Αυτόγραφο ΧΜ).
- σ. 170-173: 20-7-1870. Προς τον Κυβερνήτη της Πολτάβας. [Ευχαριστήρια επιστολή. Ο ανιψιός

96 Κωνσταντίνος Βασιιάδης (Ηπειρος 1821- Κων/πολη 1890) σπουδαίος φιλόλογος, ιδρυτής του “Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως”.

97 Μάρκος Βαρβάκης, γαιοκτήμονας από το Ταϊγάνι.

98 Κωνσταντίνος Κριάρης, (Αζογυρές Σελίνου 1797-1883) αρχηγός της επαρχίας Σελίνου στην επανάσταση του 1866.

99 Τα αντίγραφα των επιτολών στα ρωσικά πιθανότατα είναι γραμμένα με το χέρι του Ρώσου οικοδιδασκάλου στο σπίτι του Γιάνναρη. Η επιμελημένη γραφή, η σωστή ορθογραφία και σύνταξη είναι αδύνατο να προέρχονται από μαθητευόμενους στη δύσκολη ρωσική γλώσσα.

100 Ιωάννης Σκαραμαγκάς (Ταϊγάνι 1815-1900) μεγαλέμπορος από το Ταϊγάνι.

101 Μαρή Βαλιάνος (Κεφαλλονιά 1814 (-)- Ταϊγάνι 1896) μεγαλοεφοπλιστής και εθνικός ευεργέτης. Για τη σπουδαία θέση του στην Ιστορία της ελληνικής ναυτιλίας βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, “Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού”, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, 2003, σ. 101-102.

του, Ν. Σκουλάς, μαθαίνει τη ρωσική γλώσσα για να μπορέσει να εισαχθεί στη Σχολή]. Ρωσιστί. σ. 174-175: 11-3-1870. [Παρακαλεί για την εισαγωγή του ανιψιού του στη Στρατιωτική Ακαδημία]. Ρωσιστί.

σ. 176-178: 10-12-1870. Προς τον Διοικητή της Πετρούπολης. [Ευχαριστεί για τη φιλοξενία στην Πετρούπολη. Όσο κυλά αίμα στις φλέβες του θα θυμάται αυτή την επίσκεψη]. Ρωσιστί.

σ. 179-182: 17-7-1869. Προς τον Υπουργό Εξωτερικών Γκορτακόφ. [Ζητεί άδεια παραμονής στην Πολτάβα]. Ρωσιστί.

σ. 183-184: 16-7-1870. Προς τον Κυβερνήτη της Πολτάβας. [Αναφέρει ότι ο ανιψιός του Ν. Σκουλάς μαθαίνει ρωσικά και παρακαλεί να τον εγγράψουν στη Σχολή του Στρατού την 1η Σεπτεμβρίου]. Ρωσιστί.

Τετράδιο 8ο: Αποτελείται από τέσσερις δεσμίδες φύλλων, χωρίς εξώφυλλο. Τα φύλλα είναι διαφορετικής ποιότητας αρίγωτα, αλλά όμοιων διαστάσεων, 34*31 εκ. και έχουν συρραφεί σ' ένα σώμα με χοντρό νήμα. Η 2η, 3η και 4η δεσμίδες χαρακτηρίζονται από τον Χατζημιχάλη ως 1ο, 2ο και 3ο τετράδιο αντίστοιχα. Το 8ο τετράδιο αποτελείται συνολικά από 424 σελίδες. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Το πρώτο μέρος του 8ου βιβλίου: Η 1η δεσμίδα φύλλων του 8ου τετραδίου φέρει διπλή αρίθμηση. Ο ΧΜ αριθμεί κατά φύλλα από 1 μέχρι 70, ενώ μεταγενέστερα, όταν ενοποιήθηκε η αρίθμηση όλων των δεσμίδων προστέθηκε με κόκκινο μελάνι η σελιδαρίθμηση από το 1-140. Πάνω αριστερά στην πρώτη σελίδα έχει γραφτεί με κόκκινο μολύβι: “Βιβλ. 8ον”, το οποίο σημαίνει ότι η αρίθμηση του ενωμένου σώματος φύλλων εδόθη από τον πρώτο ταξινόμο του Αρχείου ΧΜ. Οι σελίδες της πρώτης δεσμίδας είναι γραμμένες μόνο από την μία όψη (verso), εκτός από δύο.

Τα γεγονότα που περιγράφονται εδώ αναφέρονται στο τέλος της επανάστασης του 1866, συγκεκριμένα από τις 24 Σεπτεμβρίου του 1868. Φαίνεται ότι είναι η δεύτερη επεξεργασία των γεγονότων που υπάρχουν στις σελίδες 383-424 του ίδιου βιβλίου (βλέπε παρακάτω 3ο τετράδιο του 8ου βιβλίου). Ως επικεφαλίδα υπάρχει η σημείωση: “Συνέχεια η εις Άγιον Ιω. Σφακίων διατριβήν μας”. Πλάγια, στο αριστερό περιθώριο της πρώτης σελίδας ο ΧΜ σημειώνει με άλλο μελάνι, προφανώς μεταγενέστερα: “Η τελευταία ώρα της υποταγής των Κρητών και οι τελευταίοι ομού μετά της γενικής Συνελεύσεως από Σαμαρία των Σφακίων καταδιωκόμενοι και ανέρχονται το χιονοσκεπαστον ξυλόσκαλον, τον Ομαλόν παρεδόθησαν εις τον Στρατάρχην τον Ζουμήν Κυδωνίας 1869”. Η σημείωση του περιθωρίου δεν έχει σχέση με τα γεγονότα που εξιστορούνται στις πρώτες σελίδες του χειρογράφου, αλλά με τον επίλογο. Η δεσμίδα των 140 σελίδων είναι προφανές ότι αναφέρεται στο τέλος της επανάστασης δεν μπορεί να είναι η αρχή του 8ου τετραδίου. Θεωρώ ότι οι σελίδες αυτές γράφτηκαν για να ολοκληρώσουν τη διήγηση του 4ου τετραδίου, το οποίο σταματά απότομα με το επεισόδιο της κλοπής των προβάτων και αποτελούν τη φυσική συνέχεια

της δεύτερης επεξεργασίας των απομνημονευμάτων του 4ου τετραδίου.

Να προσεχθεί ιδιαίτερος ότι ο ΧΜ διαγράφει με μολύβι από τη σελίδα 71 έως την πρώτη παράγραφο της 83 του 8ου τετραδίου, όπου διηγείται την τιμωρία του Κουτρουλογιάννη, ενός από τους υποταγμένους Λακκιώτες. Το επεισόδιο αυτό δεν αναφέρεται στο “3ο τετράδιο”, μία από τις τέσσερις δέσμες φύλλων (βλ. παρακάτω), που αποτέλεσαν το ονομαζόμενο “8ο βιβλίο”. Θεωρώ ότι ο ΧΜ στη δεύτερη επεξεργασία κατέγραψε το επεισόδιο, όμως ξανακοιτάζοντάς το μετά από χρόνια, αποφάσισε να το παραλείψει, για να μη θίξει την τιμή των συγχωριανών του, πολλώ μάλλον όταν πολλά μέλη της οικογένειας Κουτρούλη είχαν πολεμήσει και θυσιαστεί για την πατρίδα στην επανάσταση του '66.

1ο τετράδιο του 8ου βιβλίου: Η δεύτερη δεσμίδα του βιβλίου δεν έχει αριθμηθεί από τον ΧΜ, και εκτείνεται στις σελίδες 141-256 της ενιαίας αρίθμησης. Αυτή είναι η επεξεργασία των απομνημονευμάτων προηγείται της μορφής που γνωρίζουμε στις σελίδες 120 μέχρι το τέλος του 4ου βιβλίου (δες παραπάνω) και ελλείπει άλλων στοιχείων θα την θεωρούμε ως την πρώτη μορφή τους. Στην πρώτη σελίδα της δεσμίδας που θα μπορούσαμε να την πούμε “σελίδα τίτλου” διαβάζουμε την εξής επικεφαλίδα:

“Συνέχειαν της δειγησέως του Κρητικού αγώνος 1866 με 1869 / Ταϊγάνιον / Ρωσσίας / Σεπτεμβρίου 15 / 1873. / Τετράδιον / 1”. Στην ίδια σελίδα υπάρχει το σημαντικότερο αυτοσχόλιο ποιητικής του συγγραφέα:

“Ταύτα εσημηώθησαν καταρχήν από μνήμης και δεν φέρουν ημερομηνίας τακτικάς, μη έχων ο γράψας (Χ, Μ, Γιάνναρης) πλησίον του τας διασωθίσας επιστολάς και άλλας πηγάς, ώστε αφού αργότερα έλαβε ταύτας και τας ημερομηνίας εκ των σημειώσεων του Τζεπετομανόλη, αντέγραψε ταύτα και έθεσε ημερομηνίας ευρισκόμενος εις Ταϊγάνιον της Ρωσίας 1873 / Χ. Μ. Γιάνναρης”.

Ας θυμόμαστε καταρχάς ότι ο ΧΜ αριθμεί αυτό το τετράδιο ως πρώτο, αφού περιέχει διηγήσεις από το πρώτο έτος του πολέμου και συνεπώς η ταξινόμηση του Εμμανουήλ Γιάνναρη ως μέρος του 8ου βιβλίου είναι εντελώς αυθαίρετη και μόνο σύγχυση προξενεί. Στην πίσω όψη της “σελίδας τίτλου” υπάρχει η σημείωση:

“ [Τα] ταπέναντι είναι συνέχεια της από Λάκκουσ Μάχης και εξακολουθή προς το Σέλιον, δια της Φώκιας, Κακές Πλευραί, Ποροσέλια, Αγίαν Ειρήνην και προχωρεί καταλαμβάνοντας το Σέλιον”. Αυτό σημαίνει ότι η αφήγηση του πρώτου τετραδίου, όπως έχει σωθεί, αρχίζει από την 8η προς 9η Δεκεμβρίου 1866, όπως δηλώνει και μεταγενέστερη ένδειξη γραμμένη με κόκκινο μολύβι. Τα γεγονότα δηλαδή της έναρξης της επανάστασης, τα οποία σώζονται στις σελίδες 1-126 του 4ου βιβλίου και 184-224 του 3ου βιβλίου (βλ. παραπάνω) δεν υπάρχουν στη δεσμίδα φύλλων του πρώτου τετραδίου.

Στην πρώτη σελίδα του τετραδίου (δηλαδή στη σελίδα 142 της ενιαίας αρίθμησης του 8ου

βιβλίου) ο ΧΜ έθεσε μεταγενέστερα προφανώς, ως συνάγεται από το γραφικό χαρακτήρα και το μελάνι, διευκρινιστική σημείωση για την αφήγηση των πρώτων γεγονότων του τετραδίου:

“Η μεγάλη εισβολή του Μουσταφά από Λάκκους κατά της Φώκιας, τα Ποροσέλια, Αγίαν Ειρήνην, Επανηχώρι καθόλου του Σελίνου, αλλά κυρίως του Λάκκου Σγουράφου, Λιβαδά, Κουστογέρακον, την διαμονήν των επαναστατών, οίτινες αποσυρθέντες εις Ομαλόν επί της φοβεράς χιονιάς συνναντήσαντες καθ' οδόν από Κουστογέρακον, εις Ομαλόν αποθαμένα γυναικόπεδα- του Σινιόρου απαλικιανού¹⁰²- Κυδωνίας 3 μήτηρ με δύο παιδιά και άλλα”. Αρχή αφήγησης: “Ως είρηται οι πολέμιοι κατεδίοκον τους ημετέρους 800 περίπου (τα δύο τρίτα εθελοντών) γκαταπόδι εις τας τραχείς [...]”.

Η χρονική περίοδος που εξιστορείται είναι από τις αρχές Δεκεμβρίου 1866 μέχρι αρχές Ιουλίου 1867. Το χειρόγραφο σε μερικά σημεία είναι δυσανάγνωστο, επειδή η μελάνη έχει περάσει στην άλλη όψη της σελίδας. Γραφή ατημέλητη.

2ο τετράδιο του 8ου βιβλίου: Η τρίτη συρραμμένη δεσμίδα φύλλων του 8ου τετραδίου περιλαμβάνει τις σελίδες 257 μέχρι 352 της ενιαίας αρίθμησης και έχει στη “σελίδα τίτλου” την εξής επιγραφή:

“Δεύτερον τετράδιον Συνεχείας της Επαναστάσεως Κρήτης του 1866 μέχρι 69./ Ταϊγάνιον Ρωσσίας 10 Νοεμ. 1873 / 2”. Εδώ είναι γραμμένες και οι δύο όψεις των σελίδων. Στην πρώτη σελίδα του 2ου τετραδίου, δηλαδή στη σελίδα 258 του 8ου βιβλίου υπάρχει η διευκρίνηση: “Συνέχειαν του πρώτου τετραδίου της διηγείσεως του Κρητικού αγόνος 1866”.

Αρχή: “Η από Νύμβρου λοιπόν του Ρεσίτου έφοδος κατά των εν Ξεροκάμποις ημετέρων επιβοήθησε και του εν Ασκύφοις Μεμέτου να κυριεύση την Ταύρην [...]”. Η διήγηση καλύπτει τη χρονική περίοδο από αρχές Ιουλίου 1867 μέχρι τον Ιούνιο του 1868.

3ο τετράδιο του 8ου βιβλίου: Η τέταρτη συρραμμένη δεσμίδα περιλαμβάνει τις σελίδες 353-424 και στη “σελίδα τίτλου” διαβάζουμε:

“Τετράδειον διηγείσεων του εν Κρήτη / πολέμου 1866- μέχρι 69 / Τετράδιον 3 / Ταϊγάνιον Ρωσσίας 1874 Μαρτίου 1874 / Χ Μ Γ”.

Η διήγηση αρχίζει από τις 20 Ιουνίου 1868. Στη σελίδα 383 περιγράφει τον επεισοδιακό γάμο του Παπαλάμπη και η διήγηση φτάνει μέχρι το τέλος της επανάστασης με την παράδοση των τελευταίων αγωνιστών, που είχαν καταφύγει στο φαράγγι της Σαμαριάς (σ. 424). Τα ίδια γεγονότα σώθηκαν σε μια δεύτερη επεξεργασία στις σελίδες 1-146 του ίδιου βιβλίου (βλ. παραπάνω).

9ο τετράδιο: Χωρίς εξώφυλλα αποτελείται από μεγάλο σχήματος ριγωμένες σελίδες, διαστάσεων 32*20, ενωμένες με χοντρό νήμα, γραμμένες με μελάνι και στις δύο όψεις,

102 Εδώ εννοεί ότι η γυναίκα ήταν σύζυγος του Σινιόρη (Σινιώρακη) από το χωριό Αλικιανός Κυδωνίας.

αριθμημένες από τον συγγραφέα από το 1 μέχρι το 236. Αυτόγραφο ΧΜ.

Οι δύο πρώτες αριθμημένες σελίδες έχουν κοπεί από το σώμα του τετραδίου, άγνωστο για πιο λόγο. Περιέχουν την αφιέρωση της συγγραφής στην Ευγενία Σκαραμαγκά και τον πρόλογο των απομνημονευμάτων¹⁰³. Δυστυχώς έχουν χαθεί οι σελίδες υπ' αρ. 3 έως 6, και σ' αυτό το σημείο δημιουργείται χάσμα. Πιθανότατα στις σελίδες αυτές θα υπήρχε η εξιστόρηση της γενεαλογίας του συγγραφέα, η αφήγηση της σύλληψης του αδελφού του Αντωνίου από τον Βελή πασά και η αναφορά στο προσκυνηματικό ταξίδι των Γιαννάρηδων στους Αγίους Τόπους. Μια παραλλαγή των απολεσθέντων σελίδων του τετραδίου σώθηκε σε τέσσερα φύλλα ενωμένα με λεπτή κλωστή (βλ. Παρακάτω “εκ των απομνημονευμάτων του ΧΜ υπ' αρ. ΣΤ”). Το πρώτο συρραμμένο φύλλο (φ. 7r) φέρει διορθώσεις με κόκκινο μελάνι από το χέρι του Αντωνίου Γιάνναρη. Στο ίδιο φύλλο ο Νικόλαος Παπαδάκης σημείωσε σωστά με κόκκινο μολύβι: “Βιβλ. 9”.

Τα κείμενα του 9ου τετραδίου κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκαν το 1872, πριν αρχίσει η σύνθεση των απομνημονευμάτων για την επανάσταση του 1866. Πάντως, αρχές του 1873, η συγγραφή του 9ου τετραδίου ήταν ολοκληρωμένη, γιατί με βάση αυτή γράφτηκε η διασκευή του Αντωνίου, η οποία βρίσκεται στο 1ο τετράδιο. Η επιμελημένη γραφή στο 9ο τετράδιο υποδηλώνει ότι έχουμε τη δεύτερη επεξεργασία του κειμένου του ΧΜ, αν και σ' αυτό το τμήμα των απομνημονευμάτων δε σώθηκε άλλη παραλλαγή, εκτός μόνο από τις δύο παραλλαγές του επεισόδιου του Κυρτομάδου, και μια σελίδα για την επίσκεψη του Ισμαήλ στους Λάκκους, που βρίσκονται σε λυτές σελίδες (βλ. Παρακάτω “εκ των απομνημονευμάτων του ΧΜ”).

Η αφήγηση του 9ου τετραδίου ξεκινά με την περιπλάνηση του ήρωα σε διάφορα μοναστήρια. Το επεισόδιο του Κυρτομάδου αποτελεί μια άλλη ενότητα. Έπειτα εξιστορούνται τα γεγονότα της επανάστασης του 1858 και οι δύο φυλακίσεις και αποδράσεις του ΧΜ. Η εξιστόρηση του 9ου τετραδίου καλύπτει τη χρονική περίοδο από το 1852 μέχρι το έτος 1864, όταν συνέβη η πρώτη διαμαρτυρία των Λακκιωτών για την κακοδιοίκηση του Ισμαήλ πασά. Το γεγονός αυτό είναι ο συνδετικός κρίκος του 9ου τετραδίου με το 4ο όπου εξιστορείται η επανάσταση του '66.

Αρχή: “Προς την Κυρίαν Ευγενίαν Π. Σκαραμαγκά / Σεβα και Ευγενέστατη Κυρία Π. Σκαραμαγκά. / Προσκληθείς υπό ομογενών και φίλων να περιγράψω τας περιπετείας και τας κακώσεις του βίου μου δεν εξεπλήρωνα μέχρι τούδε την αίτησιν ταύτην, άτε δη δυσκολευόμενος να ποιήσω ως άθυς μνεϊαν θλιβερού παρελθόντος [...]”.

Λυτά φύλλα εκ των απομνημονευμάτων του Χατζημιχάλη

Στον Η' φάκελλο του αρχείου ΧΜ απόκεινται φύλλα λυτά ή και συρραμμένα με λεπτό νήμα, που

103 Επισημαίνω και από τη θέση αυτή ότι πρόκειται για μία από τις μορφές του προλόγου, επειδή μεταγενέστερα έδωσε και άλλες μορφές στον πρόλογο καθώς βλ. τετράδιο 5ο (βλ. Αναλυτική περιγραφή παραπάνω) και σε λυτά φύλλα “εκ των απομνημονευμάτων του ΧΜ” το υπ' αρ. Θ' δίφυλλο (βλ. παρακάτω).

περιέχουν αποσπάσματα από διάφορες επεξεργασίες των απομνημονευμάτων. Εξωτερικά ο υποφάκελλος που τα περιέχει φέρει την ένδειξη: “Εκ των απομνημονευμάτων του Χ. Μ. Γιάνναρη”¹⁰⁴.

Α΄: Είκοσι φύλλα (κόλλες διαγωνισμού), γραμμένα μόνο στο recto¹⁰⁵, ενωμένα σ΄ ένα σημείο με λεπτό νήμα και αριθμημένα από το 1 έως το 20. Αυτόγραφο Εμμανουήλ Γιάνναρη.

Τα φύλλα αυτά έχουν σαν εξώφυλλο μια διπλή άσπρη κόλλα, που πάνω φέρει τον τίτλο: “Χ. Μ. Γιάνναρη το τέλος της επανάστασης του 1866-69 / και η παράδοσις των επαναστατών”. Όμοιος τίτλος υπάρχει και στη σελίδα 1. Στο “εξώφυλλο” υπάρχει η σημείωση του Εμμανουήλ Γιάνναρη: “Ταύτα αντεγράφησαν υπ’ εμού εξ’ άλλων σημειώσεων του θείου μου Χατζή Μιχάλη και κατά δια διαταγήν του πολλά έτη προ του θανάτου του, ευρέθησαν δε σήμερα και αυτά εν τω αρχείω του / 10-4-30 Ε. Ι. Γιάνναρης, ταγ. Εν αποστρατεία”. Συνεπώς από την σημείωση αυτή συμπεραίνουμε ότι τα φύλλα αυτά περιέχουν μια διασκευή του τελευταίου μέρους των απομνημονευμάτων της επανάστασης του '66 και το σημαντικότερο ότι η διασκευή αυτή έγινε κατ’ εντολή του συγγραφέα¹⁰⁶. Στην ίδια σελίδα ο Ν. Παπαδάκης σημειώνει με μπλε μολύβι: “3-6 8/βρίου “Ακρόπολις” ελλείπει;”, το οποίο σημαίνει ότι η καθαρογραμμένη διασκευή προοριζόταν για την εφ. “Ακρόπολις”. Πράγματι, όπως σημειώνει ο ΧΜ στη σελίδα 85 (της συνεχούς αρίθμησης) του 8ου τετραδίου: “Απ’ ενταύθα αντεγράφησαν και εστάλησαν εις Αθήνας την Ακρόπολιν να τυπωθούν. Τουτέστι Η παράδοσις της Κρήτης του τριετούς πολέμου 1866 9”. Το μέρος αυτό δεν ευρέθη δημοσιευμένο στην “Ακρόπολι”. Μεταγενέστερα, το 1932, ο Εμμανουήλ Γιάνναρης το δημοσίευσε στην εφημερίδα “Ελευθέρα Γνώμη” Χανίων.

Αρχή: “Ευρισκόμεθα κατά τας αρχάς Ιανουαρίου 1869 επί των αποκρήμων βράχων της Σαμαριάς των Σφακίων, που αγριωτέραν όψιν δεν έχει ίσως να επιδείξη η φύσις[...]”.

Β΄: Δίφυλλα συρραμμένα με λεπτό νήμα. Το περιεχόμενο είναι σχετικό με τη ζωή του ΧΜ από το 1869 (τέλος επανάστασης) μέχρι το 1878(έναρξη της επανάστασης του 1878). Αυτόγραφο του ΧΜ.

Τα συρραμμένα δίφυλλα έχουν αριθμηθεί από τον ΧΜ από το 1 ως το 61. Μέχρι τη σελίδα 42 είναι γραμμένα και στις δύο όψεις. Από τη σελίδα 43 γραμμένα μόνο στο recto¹⁰⁷. Ο συγγραφέας τα αριθμεί σε 61 σελίδες. Χρησιμοποιείται όμως και αρίθμηση κατά τετρασέλιδο ως τη

104 Παρακάτω παρουσιάζονται κατά θέμα, αριθμημένα με τα κεφαλαία γράμματα αλφαβήτου.

105 Μόνο στη σελίδα 11ν υπάρχει μια μικρή παράγραφος, συμπλήρωση της σελίδας 11τ.

106 Στις σελίδες 15μέχρι 17 το τραγούδι - ρίμα του ΧΜ για το τέλος της επανάστασης γραμμένο από τον αντιγραφέα-διασκευαστή. Το τραγούδι είναι γνωστό και σε δύο παραλλαγές από αυτόγραφα του ΧΜ. Σχετικά με τη ρίμα αυτή βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, περ. *Εν Χανίοις*, τ. 2, 2008, σ. 118-119.

107 Εκτός από τις σελίδες 57 και 58 της αρίθμησης ΧΜ.

σελίδα 40, ήτοι 10 τετρασέλιδα¹⁰⁸. Στο verso της σελίδας 41 υπάρχει η σημείωση του ΧΜ: “Τον παρόντα 11 έκοψα εις φύλλα (sic) προς ευκολίαν του τυπογράφου”, η οποία υποδηλώνει ότι ο ΧΜ σχεδίαζε να εκδώσει τα απομνημονεύματά του. Στην τελευταία αριθμημένη σελίδα 61, σωστότερα 61ν, υπάρχει μια σημείωση από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη, γραμμένη κατά την αντίθετη φορά των ενωμένων φύλλων: “Αι περιπέτειαι του Χατζή Μιχάλη μετά το 1869 γραμμέναι από τον ίδιον τον ΧΜΓ”. Στην ίδια σελίδα ο Ν. Παπαδάκης επιστά την προσοχή του ταξινόμου: “Να τεθώσιν όπου ανήκει, προσεκομίσθησαν μεταγενέστερον των άλλων”. Από την αντιπαραβολή των χειρογράφων του αρχείου καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι τα φύλλα αυτά είναι η δεύτερη επεξεργασία των “Απομνημονευμάτων”, που βρίσκονται στο 2ο τετράδιο σ. 2 έως 54 (βλ. περιγραφή παραπάνω). Η επεξεργασία αυτή πρέπει να έγινε μετά το 1894, αφού εδώ αναφέρεται στη δημοσίευση της “Κρητικοπούλας”.

Αρχή: “ Εκ πολλών μερών και ατόμων προπολού μου προτίνουν να δώσω εις την δημοσιότητα όσα δηγιθώ βάσανα εκ των περιπετειών του μεγάλου και φοβερού τριετούς κρητικού αγόνος του 1866-9 [...]”.

Γ': Μία κόλλα αρίγωτη διπλωμένη στα δύο, που σχηματίζει τέσσερις όψεις. Τα του Κυρτομάδου. Αυτόγραφο ΧΜ.

Μη επιμελημένη γραφή με μολύβι και στις τέσσερις όψεις του φύλλου. Θεωρώ ότι είναι η πρώτη από τις τρεις επεξεργασίες του επεισοδίου του Κυρτομάδου (για τη δεύτερη επεξεργασία βλ. επόμενη παράγραφο).

Αρχή: “Είχε νυκτόσει, ότε εισήλθον εις το οθωμανικόν καφενείον [...]”

Τέλος: “ [...] όπου και οι της Κρήτης συνομόται με παρέλαβον συμμετοχον”.

Δ': Δύο διπλές κόλλες διαγωνισμού και μια μονή, γραμμένες με μελάνι μόνο στη μια όψη και αριθμημένες από το 1 έως το 5. Τα του Κυρτομάδου. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Πάνω σε κάθε σελίδα ο τίτλος: “Συνέχεια του Κυρτομάδου”, ενώ στο 5ν ο συγγραφέας σημειώνει με μολύβι: “Τέλος του Κυρτομαδιανού επεισοδίου”. Στα λυτά αυτά φύλλα σώθηκε η δεύτερη επεξεργασία του επεισοδίου του Κυρτομάδου. Η τρίτη, και οριστική επεξεργασία του επεισοδίου στο Κυρτομάδο βρίσκεται στην αρχή του 9ου βιβλίου.

Αρχή: “Είχε νυκτόσει, όταν εισήλθον εις το οθωμανικόν καφενείον [...]”

Τέλος: “[...] και το οποίον άδεται υπό του λαού εις τας συναναστροφάς μετ' ευφροσύνης (ενταύθα παύη το επισόδιον του Κυρτομάδου)”¹⁰⁹.

108 Στο έκτο τετρασέλιδο η σειρά της αρίθμησης είναι λαθεμένη, γιατί ξεκινά από το τέλος προς την αρχή 27-24.

109 Σχετικά με τη ρίμα που συνέθεσε ο λαϊκός ποιητής για το επεισόδιο στο Κυρτομάδο, και την απήχησή της στο λαό βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χ" Μιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, ό.π., σ. 169-175.

Ε΄: Ένα φύλλο γραμμένο και στις δύο όψεις. Η στάση των Λακκιωτών το 1904. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Στην πρώτη σελίδα ο τίτλος: “Η εν Κρήτη κατάσταση το 1904”. Το κείμενο είναι μια ατελής προσπάθεια ανάπτυξης των γεγονότων που προηγήθηκαν της επανάστασης του Θερίσου το 1905 και στα οποία είχαν ενεργό συμμετοχή οι Λακκιώτες. Γίνεται αναφορά στην φυλάκιση του ανιψιού του, Αντωνίου Γιάνναρη, από τον Πρίγκιπα. Σε άλλο υποφάκελλο του φακέλλου Η' εντοπίστηκαν αποκόμματα εφημερίδων σχετικά με τα γεγονότα του 1904, γεγονός που υποδηλώνει το ενδιαφέρον του ΧΜ γι' αυτά, αλλά και την πρόθεσή του να τα εκθέσει από τη δική του οπτική γωνία χρησιμοποιώντας ως βοηθητικό υλικό τα δημοσιεύματα του τοπικού τύπου.

ΣΤ΄: Τέσσερα φύλλα γραμμένα μόνο στο recto, συρραμμένα με λεπτό νήμα από το τέλος προς την αρχή, ήτοι 4, 3, 2, 1. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Μεταγενέστερη επεξεργασία της αυτοπαρουσίαση του ΧΜ, που συναντήσαμε στη αρχή του 9ου βιβλίου και στα φύλλα 74-76 του 5ου βιβλίου των απομνημονευμάτων του. Σημαντικά όσα αναφέρει για τη φυλάκιση του αδελφού του, Αντωνίου Γιάνναρη ή Παπαδάκη, αξιωματικού του ελληνικού στρατού, από τον Βελή πασά. Στην πρώτη σελίδα ο τίτλος: “Αυτοβιογραφία Χ. Μ. Γιάνναρη Μάλεμε Κυδωνίας 20 Φεβρουαρίου 1904”.

Αρχή: Εις τορινόν¹¹⁰ χωρίον της Κυδωνίας της Κρήτης την κομόπωλην Λάκκον εγενήθη κατά το έτος 1832 [...]”.

Ζ΄: Δίφυλλο αποσπασμένο από τετράδιο και γραμμένο μόνο στη μία όψη. Σπάραγμα από τις σημειώσεις της “Κρητικοπούλας”. Αντίγραφο από τον Αντώνιο Βολάνη(;).

Στο πρώτο φύλλο ο αριθμός 21, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχαν και άλλα φύλλα τα οποία δεν σώθηκαν. Είναι το μοναδικό τεκμήριο των σημειώσεων του ποιήματος “Η Κρητικοπούλα” (βλ. παραπάνω βιβλίο 5ο). Οι σημειώσεις αυτές μας είναι γνωστές μόνο από την έντυπη έκδοση του ποιήματος που έγινε στην Αθήνα το 1894. Το σωζόμενο απόσπασμα από τις σημειώσεις αναφέρεται στις καπετάνισσες των Λάκκων και στον Γιανναρόγιαννη, ήρωα που έδρασε την εποχή της κλεφτουριάς στην Κρήτη¹¹¹. Το θέμα που γεννάται είναι, αν οι υποσελίδιες σημειώσεις στην έντυπη έκδοση της Κρητικοπούλας είναι όπως ακριβώς γράφτηκαν από τον ΧΜ ή συντάχθηκαν από κάποιο εγγράμματο συγγενή του, πιθανόν από τον Α. Βολάνη, με τις οδηγίες του ΧΜ. Εκτίμησή μου, πάντως, είναι ότι η καθαρεύουσα των σημειώσεων δεν μοιάζει καθόλου με την καθαρεύουσα του Χατζημιχάλη, όπως τη γνωρίσαμε στα “Απομνημονεύματά” του με τους σολοικισμούς και τους

110 Διάβαζε: εις τ' ορεινόν

111 Βλ. τις σελίδες 26-27 των σημειώσεων της έντυπης έκδοσης.

βαρβαρισμούς.

Η': Μονόφυλλο, διαστάσεων 22*17,5 γραμμένο και στις δύο όψεις. Έγγραφο εντολή σχετικά με την ταφή του. Αυτόγραφο ΧΜ.

1r: Αρχή: “Προς άπαντας τους οικίους, συγγενείς, φίλους, γνωρίμους και αγαπητούς μου[...]”. 1v: Τίτλος: “ Τελευταία θέλεις και παραγγελίαν του Χ. Μ. Γιάνναρη εις τον ενταφιασμόν του”¹¹².

Θ': Δίφυλλο κόλλας διαγωνισμού, γραμμένο μόνο στη μια όψη, αριθμημένο σε σ. 1 και 2. Μία μορφή του προλόγου των απομνημονευμάτων, σύντομη γενεαλογία και αρχή του Κυρτομάδου. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Τίτλος στη σελίδα 1: “Αυτοβιογραφία ΧΜ Γιάνναρη 11 Αυγούστου 1912”. Στην ίδια σελίδα ο Ν. Παπαδάκης σημειώνει στο πλάι με μολύβι: “Ακρόπολις 12 Σ/βρίου 1912”, εννοώντας προφανώς ότι βάσει του σημειώματος αυτού έγινε η δημοσίευση στην “Ακρόπολι”. Το κείμενο είναι μια νέα επεξεργασία των σελίδων 74-76 του 5ου βιβλίου και περιέχουν μια μορφή του προλόγου των απομνημονευμάτων και τη γενεαλογία (βλ. παραπάνω)¹¹³.

Αρχή: “Έναντίον του χαρακτήρος μου και των αρχών μου τη προτροπή και συμβουλή πολλών νωειμόνων συμπατριωτών μου απεφάσισα ναυτολογίσω”¹¹⁴ [...]”.

Ι': Δίφυλλο, με γραμμένες τις σελίδες μόνο στο recto, αριθμημένες από τον ΧΜ σε 1 και 2. Απόσπασμα από τα απομνημονεύματα του '66. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Στη δεύτερη σελίδα η σημείωση: “Δια την εφημερίδα / Ακρόπολις, / εις Αθήνας”. Συνεπώς, το αντίγραφο του ΧΜ παρασκευάστηκε για να αποσταλεί στην εφημερίδα. Θέμα του αποσπάσματος είναι η προσπάθεια του Μουσταφά να κυριεύσει τον Ομαλό κατά τον Ιανουάριο του 1867. Τίτλος: “Η αντικατάστασις του Ισμαήλ Χιότου, υπό του Μουσταφάπασα αλβανού και παλαιού Γ. Διοικ. και δεδοκιμασμένου υπό των Κρητών”.

ΙΑ': Μονόφυλλο, διαστάσεων 26*21, γραμμένο και στις δύο όψεις. Αυτόγραφο ΧΜ.

Μικρό σπάραγμα της πρώτης επεξεργασίας- μορφής του 9ου βιβλίου. Το φύλλο φέρει στο πάνω μέρος την ανάγλυφη σφραγίδα του ΧΜ και την ένδειξη “αριθ. 36 τριακοστός έκτος συνέχειαν”. Οι υπόλοιποι αριθμοί (σελίδες) δε σώθηκαν. Είναι όμως σημαντικό γιατί δείχνει ότι υπήρχε και πρώτη μορφή επεξεργασίας του 9ου βιβλίου από την οποία σώθηκε μόνο το επεισόδιο

112 Βλ. πρώτη δημοσίευση στο Κωνσταντίνος Φουρναράκης,

113 Πρβλ. Στο verso του δεύτερου φύλλου τη σημείωση: “αριθ. 2 αυτοβιογρ. Χ.Μ.Γ του πέμπτου βιβλίου 5”.

114 Διάβαζε: ν' αυτολογίσω, δηλαδή να περιαυτολογίσω.

του Κυρτομάδου και αυτό το φύλλο. Το ευρεθέν σπάραγμα αφορά στην επίσκεψη του Ισμαήλ πασά στους Λάκκους το 1864.

Αρχή: “Οι Λακκιώται διατρέξαντες τους αρμοδίους ορηνοὺς βοσκούς και προετημάσαντες οπτούς άρνας, κυνηγέσια αγρίμια, λαγοοὺς και πέρδικας [...]”.

IB': Δίφυλλο κόλλας διαγωνισμού, γραμμένο μόνο στη μια όψη, αριθμημένο από 1 έως 2. Αυτόγραφο του ΧΜ.

Το πρώτο φύλλο είναι κομμένο στο πάνω μέρος, χωρίς όμως να επηρεάζεται το κείμενο. Είναι μια μεταγενέστερη επεξεργασία του προλόγου των απομνημονευμάτων και της γενεαλογίας, όπως δηλώνει και η σημείωση με μολύβι στο 1ν: “Η γενεαλογία του Χ. Μ Γιάνναρη αυτοδηγούμενη υπ' αυτού του ιδίου Μάλεμε Κυδωνίας 14 Αυγούστου 1912”. πρβλ. Παραπάνω υπ. Αριθ. Θ'.

Αρχή: “Ταϊγάνιον Ρωσίας 1873-4 / Επεχείρησα και ανέλαβα έργον σοβαρότατον και μάλιστα εκτός των δυνάμεών μου [...]”.

Χρόνος συγγραφής των “Απομνημονευμάτων”

Ο Χατζημιχάλης αρχίζει να γράφει τα “Απομνημονεύματά” του σε ηλικία σαράντα χρονών. Η σύγκριση του Γιάνναρη με τον Μακρυγιάννη είναι αναπόφευκτη. Ο Μακρυγιάννης ήξερε και αυτός “ολίγον γράψιμον” που τον βοηθούσε στις εμπορικές συναλλαγές του πριν την επανάσταση και το 1829 στο Άργος, διορισμένος από τον Καποδίστρια ως αρχηγός της Εκτελεστικής Δύναμης Πελοποννήσου και Σπάρτης, όταν ήταν τριάντα τριών χρονών περίπου, ζήτησε από τους φίλους του να του μάθουν “κάτι περισσότερον” για να γράψει τα απομνημονεύματά του: “και για να μην τρέχω εις τους καφφενέδες και τα άλλα τοιαύτα και δεν τα συνηθώ- (ήξερα ολίγον γράψιμον, ότι δεν είχα πάγη εις δάσκαλο από τα αίτια οπού θα ξηγηθώ, μην έχοντας τους τρόπους) περικαλούσα τον έναν φίλον και τον άλλον και μ' έμαθαν κάτι περισσότερον εδώ εις το Άργος, οπού κάθομαι άνεργος.”¹¹⁵ Ο χρόνος συγγραφής των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη αρχίζει το 1829 μέχρι και με διακοπές εκτείνεται ως τις αρχές της δεκαετίας του 1850¹¹⁶.

115 Βλ Στρατηγός Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα, χ.χ., ανατύπωση ά έκδοσης του 1907 από τον Γ. Βλαχογιάννη, σ. 89.

116 Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη γράφτηκαν κατά διαστήματα: Το 1ο βιβλίο και τα δύο πρώτα κεφάλαια του 2ου βιβλίου στο Άργος από 29 -2-1829 ως το τέλος του 1831. Το 2ο βιβλίο ολοκληρώθηκε στο Ναύπλιο από το 1832 ως το 1833. Από το πρώτο κεφάλαιο μέχρι το τέταρτο κεφάλαιο του 3ου βιβλίου γράφτηκαν στην Αθήνα από τον Ιούνιο του 1833 μέχρι τις 14-8-1840. Ο συγγραφέας θεώρησε ότι η συγγραφή του περατώθηκε σ' αυτό το σημείο και ζητούσε συνδρομητές για να τη δημοσιεύσει. Αργότερα αποφάσισε να συμπληρώσει και τα μεταγενέστερα γεγονότα. Το πέμπτο κεφάλαιο του 3ου βιβλίου μέχρι το τέλος της διήγησης γράφτηκε στην Αθήνα από τον Οκτώβριο του 1844 μέχρι τον Απρίλιο του 1850. Ο πρόλογος και ο επίλογος γράφτηκαν, αφού ολοκληρώθηκαν τα απομνημονεύματα, το 1850.

Ο Γιάνναρης άρχισε να γράφει στο Ταϊγάνι τις αναμνήσεις του από την επανάσταση του 1866 τρία χρόνια μετά τη λήξη της επανάστασης. Με το τέλος της επανάστασης του 1878 έγραψε σύντομες σημειώσεις για τη ζωή του από το 1869 μέχρι το 1877, όταν κατέβηκε στην Κρήτη με ένα καΐκι για να πάρει μέρος στην επανάσταση του 1878. Προς την τελευταία δεκαετία της ζωής του από το 1904 κοίταξε ξανά τα χειρόγρατά του και πρόσθεσε κάποιες σημειώσεις στο 5ο τετράδιό του. Το 1912 η “Ακρόπολις” του Γαβριηλίδη αρχίζει το 1912 δημοσίευσε σε διασκευή τις πρώτες 126 σελίδες του 4ου τετραδίου μαζί με ένα συμπίλημα προλογικών σημειώσεων.

Αναλυτικότερα: Για το πρώτο βιβλίο (καταγωγή οικογένειας, γεγονότα Κυρτωμάδου, διώξεις του Γιάνναρη από τουρκική διοίκηση μέχρι το 1864) δεν έχει σωθεί ένδειξη χρόνου συγγραφής. Ένα μέρος του θα πρέπει να γράφτηκε πριν από το δεύτερο βιβλίο, πιθανότατα προς το τέλος του 1872 (Παραδόσεις, γεγονός του Κυρτομάδο), αφού αυτά τα γεγονότα διασκευάστηκαν από τον ανιψιό του Αντώνιο Γιάνναρη αρχές του 1873, όταν ο τελευταίος βρέθηκε κοντά στο θείο του στην Πολτάβα (βλ. τετράδιο υπ' αρ. 1).

Τα απομνημονεύματά για την επανάσταση του 1866-69 άρχισαν να γράφονται το 1873 στο Ταϊγάνι της Ρωσίας αρχικά από μνήμης και αργότερα προστέθηκαν ημερομηνίες από το ημερολόγιο του Τσεπέτη(βλ. τετράδιο υπ' αρ. 8). Συγκεκριμένα, στο 8ο τετράδιο (ά μορφή) σώζονται οι εξής ημερομηνίες για το χρόνο συγγραφής: το πρώτο μέρος του άρχισε να γράφεται στις 15 Σεπτεμβρίου 1873, το δεύτερο στις 10 Νοεμβρίου του 1873 και το τρίτο στις 27 Μαρτίου 1874. Σε επτά μήνες δηλαδή, είχε ολοκληρωθεί, σε αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα, η πρώτη μορφή των Απομνημονευμάτων του 1866. Στο 3ο τετράδιο (αρχή της διήγησης του αγώνα του 1866) υπάρχει επίσης σημείωση για τον τόπο και τον χρόνο, που συμφωνεί με τα προηγούμενα: “Ταϊγάνι 1873”. Αλλά και στο 4ο τετράδιο, που, όπως είπαμε, θεωρούμε ότι είναι η β' μορφή των απομνημονευμάτων του για το 1866 υπάρχει η υπόμνηση: “Ροστόβιον Ντόνου ή Ταναΐδος 1873 Μαρτίου 5 1873”. Η ημερομηνία αυτή προφανώς σημειώθηκε μεταγενέστερα.

Έπειτα, τον Οκτώβρη του 1877, στην Αθήνα, δηλαδή προτού κατέβει στην Κρήτη για την επανάσταση του 1878, έγραψε την ενότητα για τις Παραδόσεις των Λάκκων, βάσει σημειώσεων που είχε κρατήσει στο Ταϊγάνι το 1874¹¹⁷. Το συντομότερο “τρίτο βιβλίο” γράφτηκε πιθανότατα αμέσως μετά την επανάσταση του 1878, όταν ο οπλαρχηγός κατέφυγε στην Αθήνα. Την τελευταία δεκαετία της ζωής του ο Γιάνναρης έγραψε στο υπ' αρ. 5 τετράδιο συμπληρωματικές ενότητες (αυτοβιογραφικές σημειώσεις, οι συναγωνιστές στο στρατόπεδο Κυδωνίας, κρίσεις για τις Ιστορίες της Κρήτης, που είχαν εν τω μεταξύ δημοσιευτεί) για να ενταχθούν στα απομνημονεύματά του, όταν θα έβλεπαν το φως της δημοσιότητας.

117 Σε μια μεταγενέστερη σημείωση στο 5ο τετράδιο αναφέρει ότι το κείμενο για τις Παραδόσεις των Λάκκων είχε γραφτεί στο Ταϊγάνι το 1871 (β5, 71r). Η σημείωση αυτή δεν είναι σωστή ως προς τον τόπο, γιατί το 1871 βρισκόταν ακόμη στην Πολτάβα.

Οι παραλλαγές των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Με τις σωζόμενες παραλλαγές των “Απομνημονευμάτων” μπορούμε να μελετήσουμε αφενός τον αγώνα του συγγραφέα για τη μορφή του κειμένου του και αφετέρου διαφορετικές εκφάνσεις της αφήγησης, μέσα από την ανάπτυξη ή την παράλειψη προτάσεων, παραγράφων, ενοτήτων. Ο αφηγητής κρατά σταθερό το κεντρικό θέμα και ανάλογα με τον επιδιωκόμενο σκοπό διηγείται με λεπτομέρειες ή συνοπτικά το ίδιο γεγονός. Γι' αυτό προτείνουμε τη συνέκδοση των παραλλαγών, αφού κάθε παραλλαγή δια φωτίζει τη διήγηση από διαφορετική γωνία, προσδίδει πολυμορφία και πολυφωνία στο έργο. Οι παραλλαγές μπορούν να χωριστούν σε τρεις βασικές κατηγορίες: σε αντικαταστάσεις λέξεων, σε παράλειψη προτάσεων (ή παραγράφων), σε προσθήκη προτάσεων (ή παραγράφων). Οι σωζόμενες παραλλαγές είναι αναγκαίο να παρατεθούν μαζί καθώς η μία αναπτύσσει ή παραλείπει λεπτομέρειες από το ίδιο γεγονός. Σε λίγες περιπτώσεις έχουν παραλειφθεί γεγονότα από μια προγενέστερη επεξεργασία, επειδή ο συγγραφέας θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να δημοσιοποιηθούν εκείνη τη στιγμή για να μη θιγούν πολιτικά πρόσωπα ή συναγωνιστές του (ιστορία του Κουτρουλογιάννη στο 8ο και 4ο τετράδιο και οι αντιπαραθέσεις των αρχηγών το 1877 στο 2ο τετράδιο και στα ενωμένα με νήμα φύλλα).

Στη συνέχεια επιλέξαμε δύο τυχαία παραδείγματα από το 8ο και 4ο τετράδιο (γεγονότα σχετικά με την επανάσταση του 1866) για να δούμε πώς παραλλάσσεται η διήγηση σε κάθε μορφή. Αν και στο 8ο τετράδιο η διήγηση είναι κατά βάση σύντομη, ο αφηγητής επιλέγει να διηγηθεί το γεγονός της καταστροφής του πλοίου “Αρκαδίου” και τη συνάντησή του με τον πλοίαρχο Κουρεντή με πολλές λεπτομέρειες, ενώ στο 4ο τετράδιο, όπου οι διηγήσεις είναι αναλυτικές, ο αφηγητής αποφασίζει να πυκνώσει τη διήγηση σε μια μικρή παράγραφο. Στην πρώτη μορφή (8ο τετράδιο) ο αφηγητής αναδιηγείται την ιστορία, που είχε ακούσει σχετικά με την καταστροφή του πλοίου “Αρκάδι” στο ακρωτήριο Κριός: Το “Αρκάδι” χτυπιέται από τουρκικό, χάνει τη μία ρόδα του και ο πλοίαρχος διατάσσει το πλήρωμα και τους πρόσφυγες Κρητικούς να το εγκαταλείψουν. Το κατεστραμμένο πλοίο ρυμουλκείται και μεταφέρεται ως λάφυρο στην Κωνσταντινούπολη. Ο πλοίαρχος Κουρεντής καταπτοημένος διέρχεται με τους άνδρες του την επαρχία Κισσάμου, χωρίς να βρει υποστήριξη, και καταλήγει στον Ομαλό, όπου δέχεται τη συμπαράσταση και τη φιλοξενία του Χατζημιχάλη. Μετά το τραπέζι οι δύο άντρες συνομιλούν για την απελευθέρωση της Κρήτης. Ο Κουρεντής είναι αισιόδοξος και πιστεύει ότι σε δυο μήνες από εκείνη τη στιγμή η Κρήτη θα είναι ελεύθερη. Ο Χατζημιχάλης είναι επιφυλακτικός, γνωρίζοντας την ασυμφωνία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Πριν αποχωριστούν οι δυο ήρωες στοιχηματίζουν για το τι θα συμβεί. Αν κερδίσει ο Κουρεντής, ο Χατζημιχάλης θα του δώσει δύο φορτώματα από το καλύτερο τυρί του νησιού. Αν χάσει ο Κουρεντής, θα αγοράσει στον Χατζημιχάλη το καλύτερο κιάλι απ' την Αθήνα. Η διήγηση της συνάντησης των δύο αγωνιστών είναι ανεπιτήδευτη και χαριτωμένη, δίνει ένα διαφορετικό

τόνο στα “Απομνημονεύματα” του πολέμου.

Η δεύτερη μορφή της διήγησης, όπως σώζεται στο 4ο τετράδιο είναι συντομότερη, αν και κατά τεκμήριο στο 4ο τετράδιο οι διηγήσεις αναπτύσσονται εκτενέστερα. Γιατί αυτή η συμπύκνωση του γεγονότος στα απολύτως αναγκαία; Η διήγηση των συνθηκών καταστροφής του πλοίου παραλείπεται πιθανότατα, επειδή δεν αποτελεί βίωμα του συγγραφέα. Όμως απρόσμενα παραλείπεται και η συνομιλία του Γιάνναρη με τον πλοίαρχο Κουρεντή, το πιο ενδιαφέρον από λογοτεχνική σκοπιά σημείο της διήγησης. Ίσως στην επεξεργασία του 4ου τετραδίου ο αφηγητής ήθελε να δώσει σε άλλα περιστατικά έμφαση. Ο Χατζημιχάλης, αν και καταγράφει τις σκέψεις του, είναι κατά βάση ένας προφορικός αφηγητής, ο οποίος άλλοτε αφηγείται με λεπτομέρειες ένα γεγονός και άλλοτε επιλέγει να αναφερθεί σ' αυτό συνοπτικά.

Α' Παράδειγμα: <Η καταστροφή του πλοίου “Αρκάδι” και η τύχη του πλοίαρχου>

Πρώτη μορφή, στο 8ο τετράδιο

β8, σ. 276 [...] Τον καιρόν τούτο αποβίβασε [εις] το “Αρκάδιον” τροφάς¹¹⁸ εις Αγίαν Ρουμέλην και μη δυνηθέν ν' αποφορτώση, ένεκα των εμφανισθέντων κατά τα πέριξ ατμοπλοίων, κατέφυγε ανοικτά κατά της Αφρικής τας θαλάσσας την δ' επαύριον επλησίασε ν' αποβιβάση το λοιπόν φορτίον κατά τον κάμβον Κριόν έπεσε κατά τουρκικού, ον περιέμενε αυτόν κεκρυμμένον όντως εν τινι λιμενίσκω.

Το εχθρικών* ετοιμού όντος πυροβολήσας το “Αρκάδιον” άμα επλησίαζε εις εαυτόν, εξ ου θραύσας την μίαν ρόδα, ο μη δυνάμενον ν' απομακρυνθή συνεπλάκησαν τοφεκούντες* και πυροβολούντες αμφοτέρα*, μέχρις ου πλησιάσαντες* και άλλα εχθρικά περιεκύκλωσαν το Αρκάδιον”. Τότε ο πλοίαρχος αυτού Κουρεντής αποβιβάσας το πλήρωμα του Αρκαδίου επί της ξηράς και τας οικογενείας, ας είχε παραλάβη την προηγουμένην διέτεξε έπειτα την πυρπόλησιν αυτού.

Οι μεν εχθροί παραλαβόντες το πυρποληθέν ατμόπλοιον [ον] ο περιτυλίζαντες αυτόν δια κηροπάνων και άλλων βοηθητικών μέσων προς δε περιδέσαντες αυτό, έλκυσαν ως νεκρόν τα εαυτών εις Χανία και εκείθεν εις Κωνσταντινούπολι* κηρύττοντες εαυτών μέγαν θρίαμβον και καταστροφήν της επαναστάσεως, ενώ μέχρις ου μάθωμεν μόλις εν τω δυτικώ τμήματι εκόμισαν εξ Ελλάδος τρία άλλα. //

β8, σ. 277 Ο Κουρεντής τέλος πάντων μετά από την αποτυχίαν του καταβεβλημένος παραλαβόν το συγκείμενον εξ 70 ανθρώπων πλήρωμά του, εδιευθύνθη* εκ της ακροθαλασσίας κατά των πλησίων χωρίων της Κισσάμου και μη ευρών, ως μοι είπεν κατόπι, υποστήριζιν εκείθεν, κατέφυγε κατά την Κυδωνίαν διανύσας δύο ημέρας έως ου πρόφθασε¹¹⁹ εις Ομαλόν.

118 τροφάς
119 προφθάσε

Ενταύθα υπήρχε φρουρά της Κυδωνίας, άτινα αμέσως μας επληροφόρησε εις Καρανοσκάφιδα περί της καταστροφής του “Αρκαδίου” και της αφίξεως του πλοίαρχου μετά του ελεεινού πληρώματός αυτού. Την αυτήν αμέσως εσπέραν από Μαραθιανά προετοιμάσαμεν 6 φορτώματα σταφυλάς, σύκα, κρέατα εκ του στρατοπέδου μας, άτινα αποστείλαμεν του Κουρεντή εις Ομαλόν.

Την επαύριον μας επαναλαμβάνει η ημετέρα φρουρά ότι ο πλοίαρχος ευρίσκεται εις κακήν θέσιν ως εκ της ανυποδησίας, γυμνότητος και όλως αποθεαρρυσμένης καταστάσεως αυτού τε και του πληρώματος.

Διευθύναμεν και πάλιν διπλάσια τρόφιμα, έπειτα παραλαβών μεθ' εαυτού την σωματοφυλακήν μου εδιευθύνθη προς αντάμωσιν του Κουραντή. Ο άνθρωπος αυτός και το όντι ήτον καταπτοημένος ως εκ της αποτυχίας του, συλλογιζόμενος τας κακάς συνεπειάς, ας ίσως φέρη αυτή της επαναστάσεως και το τελευταίον την διατήρησιν και μετακόμησιν αυτού τε και του πληρώματος εις Ελλάδα.

Συνδιαλεχθέντες και ενθαρρύνας εγώ αυτόν όσον ηδυνάμην, παρακινήσας δ' αυτόν να παραλάβη το σώμα του και κατέλθη μετ' εμού εις το στρατόπεδον δια να διασκεδασθούν της αποτυχίας εκσυλογή (sic) [η περισυλλογή;] υποσχεθείς επίσης αυτού να επενεργήσω¹²⁰ όλα τα περαιτέρων¹²¹ δια την τροφοδότησιν και δι' αναχώρισίν¹²² του εις Ελλάδα. //

β8, σ. 278 Την επιούσαν λοιπόν κατελθόντες συμπαραλαβόντες και τους 70 άνδρες του πληρώματος εις τα Καρανοσκάφιδα και εκείθεν μετακομισθέντες εις Μεσκλά μετά του στρατοπέδου, διότι ο εις Σκηνέ Μεμέτ πασσάς είχε σηκωθεί εκείθεν.

Ο Κουρεντής ελθών εν τω στρατοπέδω ενεθαρρύνθη, αφού¹²³ μάλιστα εψήσαμεν και το κλεπτικόν αρνίον, εχόρευαν και τον κλεπτικόν χορόν οι της Στερεάς Ελλάδος 400 διαμένοντες εκεί τότε λιπαροί, οι δε Κρήτες χορέψαντες την* πυρρήχην.

Εν τη ευθυμία του ο πλοίαρχος συνδιαλεγόμενος επέσχετο* την απελευθέρωσιν της νήσου μέχρι του Οκτωμβρίου* του αυτού '67 έτους, ήγουν μετά δύο μήνας. Αντικρούσας εγώ, φοβούμενος απεκρίθην την ασυμφωνίαν και ζηλοτυπίαν των Δυνατών της ημέρας, ότι να ελπίζωμεν την ελευθερίαν μας απ' άλλων, ειμή αν ηδυνάμεθα αυτοί ημείς να καταβάλωμεν τον κατακτητήν. Τότε ο Κουρεντής διαβεβαιώσας, ως γνωρίζων δήθε* τα τελευταία και τα καθέκαστα, επρότεινε, όστις θέλει ας στοιχηματίσει μαζί μου. Τέλος εγώ δώσας αυτού την χείραν μου, υποσχεθείς αυτού ό,τι αν μου ζητήση, ό,τι εάν δύναμαι να ανταποκριθώ εις το ζήτημά του, εάν δηλαδή επαληθεύση η υπόσχεσίς του υπέρ της ελευθερίας μέχρι του Οκτωβρίου. Ούτος μοι εξήτησε δύο φορτώματα εκ του καλύτερου τυρού της Κρήτης, εάν νικήση, εγώ δ' απαιτήσας ένα καλύτερον δίοπτρον το

120 δεπενεργήσω
121 περετέρον
122 δαναχωσίν του
123 Αφ' ου

ευρισκόμενον εις Αθήνας και ούτω απεχωρίσθημεν. //

Δεύτερη μορφή, στο 4ο τετράδιο

β4, 244 Διατρίβοντες εις τας ανωτέρων θέσεις μας ανήγγειλον η του εν Ομαλώ φρουρά μας, ότι επυρπολήθη το ατμόπλοιον “Αρκαδίον” και ο πλοίαρχος του Κουρεντής μετά των μηχανικών και του πληρώματος διεσώθησαν και ήδη ευρίσκοντο εν Ομαλώ, πλην καταξεσχισμένοι, ανυπόδητοι και ελεεινοί από του κόπου, πείνης και λύπης των. Την αυτήν εκείνην ημέραν εσπεύσαμεν τρία φορτώματα, άρτου, σταφυλάς και κρέατος αυτών προς ανακούφισιν, την δ' επαύριον, παραλαβών τοσαύτα με μικράν συνοδείαν ανήλθον και έσμιξα τον Κουρεντήν.

Αφού με διηγήθην την πτώσιν και αποτυχίαν του “Αρκαδίου” συγκεκινημένος και εν απελπισία ευρισκόμενος, παρεκίνησα αυτόν να παραλάβη το πλήρωμα και με ακολουθήση να κατεβώμεν εκεί ένθα διέμενε το στρατόπεδόν, όπως διασκεδάση την ταραχήν της ψυχής του και τας ανάγκας των ανθρώπων του, έως ου γράψωμεν εκείθεν και προς τον πρόξενον της Ελλ<άδος> και δώσει τας δεούσας πληροφορίας εν Ελλάδα και σταλή πλοίον να παραλάβη αυτόν και το πλήρωμα, καθώς και έγινε”.

Το δεύτερο παράδειγμα παραλλαγών αντλείται από το επεισόδιο της συνάντησης του Χατζημιχάλη με την Αντωνούσα Καστανοπούλα (Καστανάκη), η οποία είχε ντυθεί αντρικά και συμμετείχε στις μάχες της επανάστασης του 1866. Η πρώτη μορφή διήγησης (στο 8ο τετράδιο) δεν έχει λογοτεχνικές αξιώσεις. Ο αφηγητής από την πρώτη στιγμή αποκαλύπτει το όνομα της γυναίκας και εξηγεί τη συμπεριφορά του. Η δεύτερη αφήγηση (στο 4ο τετράδιο) αποκτά περισσότερο ενδιαφέρον, όχι μόνο λόγο του γεγονότος, αλλά του τρόπου με τον οποίο αναπτύσσεται. Στην δεύτερη παραλλαγή δεν αποκαλύπτεται από την αρχή ότι ο άγνωστος στρατιώτης ήταν γυναίκα. Η απόκρυψη της πληροφορίας, η απορία και η οργή του ομοδιηγητικού αφηγητή για τον “αναιδή” στρατιώτη, η αποκάλυψη τής ταυτότητας του στρατιώτη μέσα από τη συζήτηση του Γιάνναρη με τον Σκαλίδη, παρ' όλες τις λεκτικές αδυναμίες, ξαφνιάζει ευχάριστα τον αναγνώστη: “Ήτον λοιπόν ο στρατιώτης η Αντωνούσα Καστάνη, ενδεδυμένη ανδρίσεια και οπλοφορούσα απαραλλάκτως ως οι στρατιώται της Κρήτης”.

Β' παράδειγμα: < Η συνάντηση με την πολέμαρχο Αντωνούσα >

Α' μορφή, στο 8ο τετράδιο

β8, 291 +Την αυτήν ώραν συνελθόντες εις οικίαν τινά του Σκινέ οι Κριάρης, Σκαλίδης και εγώ συζητούντες περί των διατρεχόντων, εισήλθε εντός του δωματίου η Αντωνούσα Καστάνη, ενδεδυμένη ανδρίσεια και οπλοφόρα, ενεγκαλίσθη την οικοδέσποινα, ασπασάμενη αυτή και ζητούσα αυτής ψωμί. Εγώ βλέψας προς αυτήν και νομίσας αυτήν άνδραν με έκπληξε* το ασύνηθες εκείνο διάβημα, όστις ερωτώ τους συναδέλφους μου τίνοσ τούτων ανήκει ο αυθάδης και αχρείος στρατιώτης. Ούτοι νομίσαντες ότι εγώ εγνώριζον την Αντωνούσα εχαμογέλασαν και ούτω

εννόησα¹²⁴ τον μετασχηματισμόν της πολεμάρχου Αντωνούσας¹²⁵.

Β' μορφή, στο 4ο τετράδιο

β4, σ. 260 Ενώ ιστάμενοι εις ιδιαίτερον δωμάτιον οι τρεις συνομιλούντες εις ον ήτον και η οικοκυρά της οικίας κρατούσα εις τας χείρας βρέφος και θηλάζουσα, ιδού στρατιώτης και εισερχόμενος αγερώχος και ούτε ομιλών, ούτε ερωτών ημάς ή άλλον, αλλά προχωρών έφθασε εκεί όπου ήτον η γυνή, εναγκαλίσθη¹²⁶ την οικοδέσποινα και καθήσας //

β4, σ. 261 επί των γονάτων της, επαρακαλούσε αυτήν να του δώση ψωμί ή άλλην τινά τροφήν. Εγώ στρέψας προς αυτόν και αναταραχθείς ανηρώτησα τους συναδέλφους, τίνας είναι αυτός ο αυθάδης και αισχρός στρατιώτης. Ο Σκαλίδης εις ον ανήκε, στραφείς προς εμέ γελών χωρίς¹²⁷ λόγον καν να εκφρασθή. Εγώ ξεθυμώσας περισσότερο, επαναλαμβάνω, συστήνω αυτών την απειθαρχίαν και χαμέρπειαν των ανδρών των αποτεινόμενος και εξυβρίζω* τον στρατιώτην να εξέλθη της οικίας, διότι βεβαίως και η δύστυχος οικοδέσποινα καταστενοχωρείτο ή μάλλον έντρομος αποσύρετο να εκφύγη, νομίζουσα προσβεβλημένη την εαυτήν της κατά τα αυστηρά έθιμα του τόπου και εγώ επίσης ύβριν μου ενόμισα το έκτακτον τούτο και ασυνήθιστον κατά της συνεπαρχιώτισσάς μου φαινόμενον.

Ο Κριάρης φαίνεται εγνώριζε ποίος ήτον ο στρατιώτης αλλ' εσιωπούσε¹²⁸ και όμως επιτέλους αποκρίνεται προς τον Σκαλίδη λέγων, διατί δεν διατάττεις τον άνθρωπόν σου να έβγη έξω και μας αφήση ησύχους. Ο Σκαλίδης τότε αποτεινεται [προς] εις εκείνον παρακαλών κατ' όνομα “Αντωνούσα”, ειπών “πήγαινε έξω διότι έχομεν έργον”. Ήτον λοιπόν ο στρατιώτης η Αντωνούσα Καστάνη, ενδεδυμένη ανδρίσεια και οπλοφορούσα απαραλλάκτως ως οι στρατιώται της Κρήτης, εγώ δε δεν εγνώριζον ότι αύτη είχε μεταποιήσει την ενδυμασίαν της γνωρίζων μόνον ότι επολέμει εντός της επαρχίας της οσάκις επαρουσιάζετο ανάγκη με γυναικεία ενδύματα.

Οι διασκευές των “Απομνημονευμάτων” Χατζημιχάλη

Τα “Απομνημονεύματα” τού Χατζημιχάλη υπέστησαν κατά καιρούς διάφορες επεξεργασίες με την έγκριση του συγγραφέα τους. Το Αρχείο Χατζημιχάλη θέτει ένα σπουδαίο ζήτημα για τη φιλολογία, την συνδημιουργία ενός έργου από τον επιμελητή, τον διορθωτή ή διασκευαστή των χειρογράφων ενός συγγραφέα. Οι ολιγογράμματοι αγωνιστές αποδέχονταν μια “αντιγραφή” των χειρογράφων τους από κάποιον εγγράμματο. Γράφει ο Μακρυγιάννης: “Ως άνθρωπος μπορώ να

124 ενοήσαν
125 In m. σ. 290-291
126 εναγαλίσθη
127 χωρίς
128 αλλεσιοπούσε

πεθάνω και ή τα παιδιά μου ή άλλος τα αντιγράψει και να τα βγάλη στο φως”¹²⁹. Η λέξη αντιγραφή δεν σημαίνει εδώ πιστή μεταγραφή του χειρογράφου, αλλά γλωσσικός καθαρισμός του, ώστε να είναι δημοσιεύσιμο. Και ο Χατζημιχάλης επιδίωκε να βρεθεί κάποιος συγγενείς του να μεταγράψει σε στρωτή λόγια γλώσσα τα “Απομνημονεύματά” του. Γι’ αυτό με τη συγκατάθεσή του μέσα στα τετράδιά του επέτρεψε να γίνουν διασκευές των “Απομνημονευμάτων” του από τους Αντώνιο Γιάνναρη, Νικόλαο Ζουρίδη, Εμμανουήλ Γιάνναρη και Αντώνιο Βολάνη. Οι διασκευές, όπως θα δούμε, ακολουθούν το τυπικό της καθαρεύουσας, υστερούν όμως σε αφηγηματική δύναμη.

Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η σύγχρονη κειμενική θεωρία στρέφεται στην εξέταση της κοινωνικής ιστορίας του έργου και όχι στην αναζήτηση του ιδανικού, του αρχετύπου κειμένου, όπως ακριβώς δημιουργήθηκε από τον συγγραφέα. Σύμφωνα με την κοινωνική θεωρία της κριτικής των κειμένων, το τυπωμένο κείμενο ενός συγγραφέα είναι ένα συλλογικό προϊόν πολλών παραγόντων, στους οποίους εκτός από τον συγγραφέα, συγκαταλέγονται οι συγγενείς και οι φίλοι του συγγραφέα, οι αντιγραφείς του χειρογράφου του, οι επιμελητές και οι τυπογράφοι. Το έργο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη αποτελεί παράδειγμα εφαρμογής της κοινωνικής θεωρίας των κειμένων, αφού οι μορφωμένοι συγγενείς του καταπιάστηκαν με τον γλωσσικό “καθαρισμό” ή την ταξινόμηση των “Απομνημονευμάτων του.

α) Διασκευές Αντωνίου Γιάνναρη

Η πρώτη διασκευή του Αντωνίου Γιάνναρη σώζεται στο υπ' αρ. 1 σταχωμένο τετράδιο του Αρχείου ΧΜ στις σελ. 1 έως 96. Ο ΧΜ σημειώνει με μολύβι: “[Τα αυτόθεν del] Τα κάτωθεν εγράφησαν από τον Α. Ν. Γιάνναρη μαθητής ούτος ακόμα και μεταβάς ούτος από Κρήτην εις Ρωσίαν την Πολτάβαν προς συνάντησιν του θείου του Χ.Μ. Γιάνναρη”.

Η διασκευή του Αντωνίου αποτελεί συνοπτική απόδοση α) της ιστορικής παράδοσης περί Λάκκων, β) του 9ου τετραδίου και γ) του πρώτου μέρους του 4ου τετραδίου του Χατζημιχάλη. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι 236 σελίδες μεγάλου σχήματος του 9ου τετραδίου (δηλαδή το πρώτο βιβλίο, που περιέχει τα γεγονότα προ του 1866) συμπυκνώθηκαν από τον Αντώνιο σε 33 σελίδες μικρού σχήματος (σελίδες 55 έως 88 του 1 τετραδίου). Η επεξεργασία αυτή έγινε αρχές του 1873 όταν ο Αντώνιος, πριν από την ολοκλήρωση των σπουδών του στο Βαρβάκειο, αναζητώντας προσανατολισμό για την επαγγελματική του σταδιοδρομία, μετέβη στην Πολτάβα, όπου διέμενε ο θείος του¹³⁰. Ένα ζήτημα που προκύπτει είναι αν ο Αντώνιος Γιάνναρης διασκεύασε την προφορική

129 Πρβλ. από επιστολή του Χατζημιχάλη στην εφημερίδα 'Ακρόπολις' τον Σεπτέμβριο του 1912 “[...] αναθέτων εις αυτόν την αντιγραφὴν των ιερογλυφικῶν μου” (Αρχείο Χ" Μ. Γιάνναρη).

130 Ο Αντώνιος γράφει από την Αθήνα στο θείο στις 7-11-1872 μεταξύ άλλων: “Εγώ (και ομολογώ την αμαρτίαν μου) δεν έχω σκοπόν να διατρίψω ενταύθα επί πολύν χρόνον· η μόνη μου επιθυμία είνε να έλθω και εγώ εις τινά πόλιν της Ρωσίας και αδιάφορον αν αύτη είνε το Ταϊγάνιον ή το Ροστόβιον ή η Οδυσσός^(sic) ή η Πολτάβα ή άλλη τις

διήγηση του θείου του ή αν είχε μπροστά του μια πρώτη μορφή των ιστορικών σημειώσεων του θείου του. Θεωρώ ότι συνέβη το δεύτερο.

Η διασκευή του Αντωνίου είναι καλλιγραφημένη και επί το αρχαιοπρεπέστερον¹³¹, απαλλαγμένη σολοικισμών και βαρβαρισμών, υπολείπεται όμως στην αφηγηματική τέχνη. Μπορεί ο γραπτός λόγος του ολιγογράμματος ΧΜ να μειονεκτεί λόγω των σολοικισμών, κερδίζει όμως τον αναγνώστη με την ειλικρίνεια που εκθέτει το συσσωρευμένο πάθος του και τη δραματικότητα της βιωμένης ιστορίας. Διαφορετικό είναι το ύφος της διασκευής του Αντωνίου. Ο χρόνος προσδιορίζεται με εκφράσεις, που νομίζεις ότι προέρχονται από αττικιστή συγγραφέα: “νυκτός επιγενομένης”, “ην περί πλήθουσαν αγοράν”, ημέρας άρτι επιφωσκούσης”, “περί πρώτον ύπνον”, “περί όρθρον”, “ερχομένων νύκτωρ”, “περί δε όρθρον βαθύν άφνω”. Άψογη, πραγματικά, τεχνολογία, αλλά αφήγηση στεγνή και άκαμπτη. Ο Αντώνιος στριμώχνει σε μια υποσημείωση (!), για ν' αναφέρουμε μόνο ένα παράδειγμα, τη δραματική περιπέτεια του ΧΜ κατά τη φυλάκισή του από τον Βελή, τον αγώνα και την αγωνία του ατόμου, που συνθλίβεται από την ιστορική στιγμή. Αδόκιμη είναι και η απρόσμενη μεταβολή του αφηγηματικού προσώπου. Ο τριτοπρόσωπος αφηγητής μετατρέπεται σε πρωτοπρόσωπο από τη σ. 64 και εξής, ο οποίος διηγείται σε άπταιστη λόγια γλώσσα τη δράση του στην επανάσταση. Ο διασκευή του Αντωνίου δίνει την εντύπωση ότι η αφήγηση υπαγορεύτηκε στον γραφέα δια στόματος του αφηγητή- πρωταγωνιστή. Αν ο ΧΜ δεν φρόντιζε να διασώσει και τα αυτόγραφα του, θα σχηματίζαμε εσφαλμένη εντύπωση για την εγγραμματοσύνη και το ύφος του.

Αδυναμία, επίσης, της διασκευής του Αντωνίου είναι οι αοριστολογίες σε αρκετά σημεία του κειμένου: σκοτώθηκε κάποιος, έφτασε κάποιος, έγινε κάπου. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο διασκευαστής σημείωσε ένα ερωτηματικό μέσα σε παρένθεση, προφανώς για να γίνει πιο συγκεκριμένος σε μια άλλη επεξεργασία. Γενικά θα λέγαμε ότι η διασκευή του Αντωνίου είναι ένα πρωτόλειο έργο εγγράμματος μαθητή γυμνασίου της εποχής εκείνης.

Οι πρώτες επτά σελίδες της διασκευής περιλαμβάνουν την ίδρυση των Λάκκων και την γενεαλογία των Λακκιωτών και σύντομη αναφορά στα πάθη των Λακκιωτών επί Τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα μετά το φόνο του γενίτσαρου Βέργερη, και τη δράση των Λακκιωτών στην επανάσταση του '21 -μέσα σε μιάμιση σελίδα. Αρχή της διήγησης: “Παράδοσις υπάρχει ότι προ χρόνων επί των

πόλις Με τούτο δεν εννοώ ότι θέλω και καλά να Σας γείνω άμεσον βάρος χωρίς να το διατάξητε· όχι θείε[...]. βλ. Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη, (Ι.Α.Κ.) 32/1”. Ο Αντώνιος Γιάνναρης δεν παρέμεινε πολόν καιρό στη Ρωσία, γύρισε στην Αθήνα, τελείωσε το γυμνάσιο και μετέβη στη Δρέσδη για να σπουδάσει. Αρχικά σκεφτόταν να καταταγεί στον γερμανικό στρατό. Αργότερα αλλάζει επαγγελματικό προσανατολισμό, με προτροπή του θείου του, σπουδάζει κλασσική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Οι αμφιταλαντεύσεις του για τις σπουδές του περιγράφονται σε επιστολές που έστειλε προς το θείο του. Βλ. Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη, ό.π. επιστολή 32/2 με ημερομηνία 6/18-4-1874 (για την κατάταξη στο στρατό) και επιστολή 32/4 με ημερομηνία 6/18-10-1874 (για τις σπουδές στη Λειψία).

131 Σταχυολογούμε μερικές μόνο στομφώδεις φράσεις: “μετεβιβάσθη εις τας ουρανίους και αιώνιους μονάς”, “υετός επέρχεται”, “μέλαινα κη παρακολουθεί”, “τούργον τάχ' αυτό δείξει”, “ρερυπωμένοι και τετραηλισμένοι”, “ίνα παρασκευάσωσι την υστάτην διαμονήν αυτού”.

Ενετών κατώκησαν εις την κόμην Λάκκων τρεις άνδρες ονομαζόμενοι Κόκκος, Μπίμπος και Θεόδωρος [...]”. Σημαντικότερη είναι η υποσημείωση στη σ. 6, την οποία δε βρίσκουμε στις άλλες παραλλαγές, σχετικά με τα γεωγραφικά όρια του χωριού των Λάκκων, ήδη από το 18ο αιώνα. Τα όρια ενός κατεξοχήν κτηνοτροφικού χωριού έπρεπε να είναι πάντα σαφώς προσδιορισμένα. Παραθέτω αυτούσια την υποσημείωση του Αντωνίου Γιάνναρη: “Τότε δε εγένετο τούτο [εννοεί το φόνο του γενίτσαρου Βέργερη] αιτία ώστε να εκταθώσι τα όρια των Λακκιωτών από Φωκών, των Κακών Πλευρών, των Ποροσελίων, της Αγκαθωπής, του Ληνοσελίου, του Αγουζίου, των Ξηρολιμνίων, του Πλακοσελίου και του Κλίματος ή συντομότερον από Σελίνου μέχρι των Σφακίων, μέχρι του Θερίσσου”.

Οι σελίδες 8 έως 50 του τετραδίου της διασκευής είναι άγραφες και προφανώς επρόκειτο να συμπληρωθούν με σημειώσεις για την ιστορία των Λάκκων την περίοδο από το 1821 ως το 1830 και τη σύντομη βιογραφία του Γιανναροδάσκαλου, παππού του ΧΜ.

Ακολουθεί στις σελίδες 51-54 βιογραφία του Αντωνίου Γιάνναρη ή Παπαδάκη, μεγαλύτερου αδελφού του ΧΜ., πριν την επανάσταση του '66. Περιληπτικά η διήγηση αναφέρεται στην κατάταξη του Αντωνίου στην Ελληνική Χωροφυλακή, στο προσκύνημα του παπά Γιάννη Γιάνναρη και των δύο μικρότερων υιών του στα Ιεροσόλυμα (1857), στη μετάβαση του παπά Γιάννη στην Ελλάδα για να συναντήσει τον Αντώνιο, στην επιστροφή του Αντωνίου στην Κρήτη, στη σύλληψη και στην επτάμηνη φυλάκιση του Αντωνίου, ως Έλληνα υπηκόου, τέλος στην αποφυλάκισή του με παρέμβαση του Έλληνα προξένου.

Αρχή του χειρογράφου: “Κατά το έτος 1840 εις των εγγόνων του Γιανναροδάσκαλου, Αντώνιος (Αναγνώστης) Γιανναράκης ονόματι, εξαίρετος κατά πάντα νέος [...]”. Στο περιθώριο της ενότητας αυτής ο ΧΜ σημείωσε με μολύβι: “Του Αντω – Ιω Γιάνναρη βιογραφία”. Σημειώνεται εδώ ότι στο “δεύτερο βιβλίο” ο Χατζημιχάλης θα αναφερθεί στο θάνατο του αδελφού του Αντωνίου, που σκοτώθηκε στη μάχη του Αλιγάνου Κυδωνίας.

Οι επόμενες σελίδες περιέχουν περιληπτική απόδοση της περιόδου από το 1856 (επεισοδίου του Κυρτωμάδου) μέχρι τις παραμονές της επανάστασης του 1866. Η επιγραφή με κόκκινο μολύβι: “Τα του Κυρτωμάδου” στη σ. 55, γραμμένη πιθανόν από τον ταξινόμο Γ. Κατσιαδάκη, δεν αποδίδει το περιεχόμενο, αφού μόνο οι τρεις πρώτες σελίδες (σ. 55-57) αναφέρονται στο επεισόδιο του Κυρτωμάδου. Αναλυτικότερα: Από τη σελ. 58 αρχίζει η διήγηση για το κίνημα του 1858 (Η συμπεριφορά του πασά Βελή, οι δυσβάσταχτοι φόροι, οι συνεννοήσεις για το κίνημα, η εξάπλωση του κινήματος σε όλη την Κρήτη, οι αντενέργειες του πασά, η συμβολή του Έλληνα προξένου, η παραχώρηση των προνομίων 1858). Ακολουθεί συνοπτική αναφορά στην πολιτεία των Τούρκων διοικητών μετά το κίνημα του 1858 μέχρι το κίνημα του 1866 (η αδικία και η σκληρότητα των πασάδων οδηγούν του χριστιανούς στην καθολική εκκλησία των Χανίων, οι Τούρκοι εξορίζουν σημαίνοντα πρόσωπα του χριστιανικού στοιχείου, αναφορά στον Τούρκο Διοικητή του 1860, η

συνάθροιση- διαμαρτυρία του Ομαλού στα 1864 και οι αρνητικές απαντήσεις της Πύλης στις εκκλήσεις των χριστιανών). Από τη σ. 88 αρχίζει η εξιστόρηση της επανάστασης του 1866: ο Αυστροπρωσικός πόλεμος έδωσε αφορμή να εκδηλωθεί στην Κρήτη το κίνημα του 1866. Οι Λακκιώτες σκέφτονται να καταλάβουν τη νησίδα Γραμβούσα για να τη χρησιμοποιήσουν ως στρατιωτική βάση. Η εξιστόρηση αρχίζει ως εξής: “Όθεν εκραγέντος του μεταξύ Αυστρίας και Πρωσίας πολέμου ο λαός ευκαιρίαν τούτ' ενόμισεν και ενέκρινε την υπό των προταϊών προταθείσαν γνώμην περί του ατυχούς τούτου τελευταίου κινήματος, ούπερ η πρωτίστη αρχή ήδε εστί [...]”.

Στο πάνω περιθώριο της σ. 93 έχει γραφτεί με μολύβι από τον ΧΜ, όταν επιθεωρούσε μεταγενέστερα τα τετράδιά του: “Επανάστασις - δηλ. αρχήν 1866-69” και από κάτω δι' άλλης χειρός, πιθανόν του Ν.Β. Γωμαδάκη: “από σελ. 6 μέχρις 120 του 4ου βιβλίου”. Δίνουμε περιληπτικά το περιεχόμενο της διασκευής για την επανάσταση του 1866: Ο ΧΜ μαθαίνει από Λακκιώτες για το σχεδιαζόμενο κίνημα¹³² (σ. 93). Συνάντηση ΧΜ με Αναγνώστη Παναγιωτάκη από Παλαιά Ρούματα, Ι. Καρκαβάτσο από Σφακιά και Ιωάννη Ξηράκη από Κάμπους (σ. 94). Οι συγχωριανοί προτρέπουν τον ΧΜ να μετέχει στο κίνημα. Διάλογος ΧΜ και Χ" Βολάνη (σ. 95). Συγκέντρωση στον Ομαλό αντιπροσώπων από τις δυτικές επαρχίες. Διαβεβαίωση για τη συμμετοχή του ΧΜ στο κίνημα (σ. 95-97). Η στάση του προξένου της Ρωσίας (σ. 98). Δοξολογία στο ναό Αγίου Αντωνίου των Λάκκων την Τρίτη της Διακαινησίμου (σ. 99-100). Συνέλευση στα Κουτσούνια. Οι αντιπρόσωποι κάθε επαρχίας (σ. 101-102). Αποστολή αντιπροσωπίας στις ανατολικές επαρχίες του νησιού. Άφιξη των Χανιωτών στο Αρκάδι και στο νομό Ηρακλείου (σ. 102-106). Όρκος επαναστατών στο μετόχι της Αγίας Κυριακής (σ. 108). Ο λαός εκλέγει αρχηγό των όπλων τον Δημήτριο Καλλέργη (σ. 109-110). Άφιξη των πρώτων εθελοντών και πρώτη αψιμαχία στην Κάντανο (σ. 111). Η μάχη στο Σταυρό Καντάνου (σ. 112-116). Πρόσκληση στον Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη να αναλάβει την αρχηγία (σ. 117). Έκκληση του Κώστα Βολουδάκη να φυλαχτεί από τους άνδρες του ΧΜ η περιοχή της Μαλάζας. Μάχη των Βρυσσών (σ. 118). Οι Λακκιώτες στη μάχη της Μαλάζας (σ. 119-120). Διορισμός επιτροπής επισιτισμού στο στρατόπεδο Κυδωνίας (σ. 121). Άφιξη Μουσταφά πασά. Οι Λακκιώτες αρνούνται τα προνόμια του Μουσταφά (σ. 122-124). Η Δέσποινα Νικολούδη και η Ειρήνη Λάφη ράβουν τη σημαία της επανάστασης με το σύνθημα “Ένωσις ή Θάνατος” (σ. 125). Μάχη μεταξύ Πασπαρών και Αλιγάνου. Ηρωικός θάνατος Ι. Βολάνη και Α. Γιαννακάκη (σ. 126-134). Αψιμαχίες μετά τη μάχη του Αλιγάνου (σ. 135-140). Διαφωνίες οπλαρχηγών για τη μάχη στην Κάντανο. Οι στρατιώτες του ΧΜ δίνουν μάχη στα Παλαιά Ρούματα (σ. 141-145). Η επαρχία Σφακίων ζητεί να οριστεί προεστώσα του αγώνα. Αντίδραση ΧΜ. (σ. 146-148). Εισβολή του Μουσταφά στους Λάκκους και πυρπόληση αυτών (σ. 149-154). Μάχη Θερίσου.

132 Το κείμενο δεν είναι χωρισμένο σε κεφάλαια- ενότητες. Οι τίτλοι, που αποδίδουν συνοπτικά το περιεχόμενο, δόθηκαν από τον γράφοντα.

Ηρωικός θάνατος Ανδρέα Βολάνη και Στρατή Παπίλαρη (σ. 155-158). Μάχη εις την Αγυιάν (σ. 159-168). Μάχη στη Δρακώνα Κεραμειών (σ. 169-172). Αφιξη Ιωάννη Ζυμβρακάκη. Είδηση της ολέθριας μάχης του Βαφέ (σ. 173-175). Η φιλότουρκη διαγωγή μερικών Σφακιανών (175-176). Μάχη στις Καρές Αποκορώνου (σ. 177-180). Απραγματοποίητα σχέδια του στρατοπέδου Κυδωνίας. Αγγελία της μάχης στο Καστέλλι Κισσάμου (σ. 181-182). Εισβολή του Μουσταφά πασά στους Λάκκους, δεύτερη μάχη (183-192). Προσπάθεια να κρατηθεί η Ζούρβα (σ. 193-194). Τα γυναικόπαιδα στέλνονται στα νότια παράλια (σ. 195). Αναφύεται το περί της αρχηγίας ζήτημα (σ. 196).

Από το χέρι του Αντωνίου Γιάνναρη έχουμε άλλη μια διασκευή για τα πρώτα γεγονότα της επανάστασης του 1866, η οποία σώζεται στις σελίδες 19 μέχρι της 126 του 4ου τετραδίου. Περιλαμβάνει τα γεγονότα από την κάθοδο των Λακκιωτών στο Σκινέ, προτού αρχίσουν οι πολεμικές συγκρούσεις, μέχρι την 8η Δεκεμβρίου '66. Το διασκευασμένο μέρος παρουσιάζεται στην έκδοσή μας με γραμματοσειρά “calibri”, ενώ το αυτόγραφο του Χατζημιχάλη και τα εμβόλιμα σχόλια του Χατζημιχάλη στη διασκευή του Αντωνίου με χαρακτήρες “times new romans”.

β) Διασκευή Νικολάου Ζουρίδη (·)

Σύμφωνα με όλες της ενδείξεις πρέπει να θεωρήσουμε ως διασκευαστή της σύντομης βιογραφίας του Χατζημιχάλη από το 1856 μέχρι το τέλος της επανάστασης του 1866 τον Νικόλαο Ζουρίδη, γαμπρό του Χατζημιχάλη. Η διασκευή στο 2ο τετράδιο του Αρχείου φέρει τον τίτλο: “Βιογραφικαί σημειώσεις X. Μ. Γιάνναρη / ληφθείσαι εξ αυτοβιογραφικών σημειώσεων”, εκτείνεται σε 22 φύλλα και γράφτηκε γύρω στο 1890, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα τετράδια του Χατζημιχάλη χρησιμοποιήθηκαν από τον ίδιο ή τους συγγενείς του σε διάφορες χρονικές περιόδους¹³³. Η διασκευή παραπαίει ανάμεσα στην τριτοπρόσωπη και πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Αρχή της διασκευής: “Ο X Μ Γιάνναρης εγεννήθη το 1833 (ή 31) κατά τινά άλλην αυτοβιογραφικήν σημείωσιν από τον ιερέαν Ιωάννην κοινώς Γιανναρόπαπαν και την Μαρίαν Αντ. Μανοϊλικού [...]”. Ο Γιάνναρης διορθώνει τη χρονολογία γεννήσεώς του με μολύβι ως εξής: “εγεννήθη 1832 Δεκέμβριον”. Ο διασκευαστής αναφέρεται κυρίως στα γεγονότα από το 1856 έως το 1864, τα γεγονότα δηλαδή του πρώτου βιβλίου (τετράδιο υπ' αρ. 9). Την επανάσταση του 1866-69, την κορυφαία περίοδο της δράσης του Χατζημιχάλη, ο διασκευαστής προσπερνά σε μισή σελίδα του τετραδίου (!), χωρίς να αναφέρει την προσφορά και δράση του βιογραφούμενου σ' αυτήν. Εντελώς αδέξια επίσης μεταβαίνει από το πρώτο στο τρίτο αφηγηματικό πρόσωπο στο τέλος του κειμένου: “[...] Πρώτος ήναψε πυρ ο Κριάρης προσβληθείς εις τον Πλατανέ και εγενικεύθη ο αγών του 1866-69 μάχαι, κόκκαλα, πεθαμένοι. Η συνθήκη των Παρισίων είπε την τελευταίαν

133 Πρβλ. χρονολογικές ενδείξεις στο 5ο τετράδιο από το 1904 έως το 1912, αλλά και τη διασκευή του Αντωνίου Βολάνη στις πρώτες σελίδες του 4ου βιβλίου για την επανάσταση του 1866.

σκληράν λέξιν εις τους Κρήτας οίτινες επειράθησαν τότε να αντιστώσι πλην μάτην, έλλειψις πολεμοφοδίων, χειμών άγριος και πείνα τους εξηνάγκασαν να καταθέσωσι τα όπλα και ο Χ. Μ. παραδοθείς εκ των τελευταίων ήχθη εις [τας φυλακάς] Χανία και όπου ο στρατάρχης Χουσείν Αυνή πασάς με έδωκεν εις φύλαξιν εις τον χριστιανόν φίλον μου Τζανήν”.

γ) Διασκευή Αντωνίου Βολάνη (:)

Από το γραφικό χαρακτήρα συνάγεται ότι ο Αντώνιος Βολάνης πρέπει να είναι εκείνος που διασκεύασε με καλλιγραφημένα γράμματα τις πρώτες σελίδες του των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη για την επανάσταση του 1866. Η διασκευή αυτή, που έμεινε ανολοκλήρωτη, βρίσκεται στις σελίδες 29-44 του 5ου τετραδίου και αντιστοιχεί στις σελίδες 1-28 του 4ου τετραδίου. Στην τελευταία παράγραφο ο Χατζημιχάλης συμπλήρωσε τα εξής¹³⁴: “[...] Προς τούτο προετοιμασθέντες με όσας πιστόλας είχομεν, διηρέθημεν εις εμπροσθοφυλακήν και οπισθοφυλακήν και διήλθομεν μεταξύ του τακτικού στρατού όστις αδιαφόρως εθεώρει ημάς και των εντοπίων, οίτινες αναταραχθέντες μετ' εξηγηριωμένου βλέμματος έβλεπον ημάς διερχομένους.

Τα βήματα αραιούντες ημείς, όσον απομακρυνόμενοι, ίνα μη δώσωσμεν αφορμήν εξαληγορίας* (ολιγορίας;) να ξεμανήσωσι* οι εντόπιοι οθωμανοί και μας επιτεθώσι, διότι τοιούτον τι, ούτε είχαμεν εντολήν αναχωρούντες εκ Μπουτζουναρίων να πράζωμεν, ούτε ημείς αυτοί δεν επιδιώκαμεν τουναντίον αισθανόμενοι μάλιστα την αδυναμίαν μας ως μεμονωμένοι, ασύντακτοι, τότε δε και άοπλοι, επομένως αποφεύγαμεν πάσαν σύγκρουσιν.

Φθάσαντες προ των Περιβολίων ή σταματήσαντες εις το Τουρκοχώρι Πηγή, εμείναμεν εις Μαρουλάν, του ακουράστου, ακρεφνού πατριώτου παπά Μαρουλιανού, οποίος την επιούσαν μας οδήγησε κατ' αίτησίν μας λοξώς προς τον Πρινέ – Ατζιπόπουλον, δια να μη προσκρούσωμεν πλησιάσωμεν εις το φρούριον Ρεθύμνης και δώσομεν αφορμήν παρεξηγήσεως, την οποίαν ως ανωτέρω είρηται αποφεύγαμεν”.

δ) Διασκευές Εμμανουήλ Γιάνναρη

α) Μια ανολοκλήρωτη διασκευή των Παραδόσεων για την ίδρυση των Λάκκων άφησε ο Εμμανουήλ Γιάνναρης σε τρεις σελίδες του 1ου τετραδίου (σ. 198, 200-201).

β) Η βιογραφία του Χατζημιχάλη στις σ. 1-59 (106 r-135r) του 5ου τετραδίου, “Πάθη Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη”, που έγραψε ο Εμμανουήλ Γιάνναρης, βασίζεται στην αυτοβιογραφία του Χατζημιχάλη, που βρίσκουμε καταγεγραμμένη στο 9ο τετράδιο. Οι 236 σελίδες του αυτογράφου του Χατζημιχάλη αποδόθηκαν από το διασκευαστή περιληπτικά σε στρωτή καθαρεύουσα μέσα σε 59 σελίδες.

134 Το κείμενο του ΧΜΓ το γράψαμε με χαρακτήρες times new romans.

γ) Σε είκοσι φύλλα διασκευάστηκαν από τον Εμμ. Γιάνναρη τα τελευταία γεγονότα της επανάστασης του '66 για να σταλούν στην “Ακρόπολι”: “Ταύτα αντεγράφησαν υπ' εμού εξ' άλλων σημειώσεων του θείου μου Χατζή Μιχάλη και κατά διαταγήν του πολλά έτη προ του θανάτου του, ευρέθησαν δε σήμερον και αυτά εν τω αρχείω του / 10-4-30 Ε. Ι. Γιάνναρης, ταγ. Εν αποστρατεία”, σημειώνει επί λέξει ο διασκευαστής. Πρόκειται για διασκευή των τελευταίων σελίδων του 4ου τετραδίου.

δ) Η διασκευή των “Απομνημονευμάτων” στην “Ελευθέρα Γνώμη” Χανίων¹³⁵, που εξέδωσε ο Εμμ. Γιάνναρης, ακολουθεί τη διασκευή της “Ακροπόλεως” με ελάχιστες διαφορές. Σε ένα τόμο της εφημερίδας «Ελευθέρα Γνώμη», που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, υπάρχει ιδίόχειρη σημείωση του Εμμ. Ι. Γιάνναρη, που αναφέρει τα εξής: «Τα προ του 1866 Απομνημονεύματα του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη δεν εδημοσιεύθησαν εις την «Ελευθέραν Γνώμην». Μετά το υπ' αριθμ. 109 φύλλον της παρούσης «Ελευθέρας Γνώμης» δεν εδημοσιεύθησαν απομνημονεύματα ειμή μόνον το τέλος της επαναστάσεως του 1866-9 εις τα φύλλα 131 και εξής.[131-138]. Τα παραληφθέντα και μη δημοσιευθέντα απομνημονεύματα της επαναστάσεως 1866-9 ευρίσκονται εις το υπ' αριθ. 4^{ον} βιβλίον των απομνημονευμάτων Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη σελίς 294 και εξής κατατεθειμένον εις το Ιστορικόν Αρχείον Κρήτης».

Ούτε ο μικρανεπιός τού Χατζημιχάλη, Εμμανουήλ Ι. Γιάνναρης, τήρησε την εξαγγελία του ότι θα δημοσιεύσει «επί λέξει» τα αυτόγραφα. Όσα αποσπασματικά παρουσίασε στην εφημερίδα του είναι μια περιληπτική απόδοση σε ανεκτή καθαρεύουσα των αναμνήσεων του θείου του. Το μεγαλεπήβολο σχέδιο να παρουσιαστεί από την εφημερίδα του το Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Χάθηκε χρόνος, ενώ από το 1930 θα μπορούσαμε να έχουμε τα αυθεντικά “Απομνημονεύματα” σε βιβλίο και όχι λειψές διασκευές στοιχειοθετημένες σε εφημερίδα.

ε) Διασκευή εφημερίδας “Ακρόπολις”

Η εφημερίδα “Ακρόπολις” του Βλάση Γαβριηλίδη άρχισε να δημοσιεύει από τις 12 Σεπτεμβρίου μέχρι 5 Οκτωβρίου 1912 τα “Απομνημονεύματα” του Γιάνναρη. Οκτώ χρόνια πριν, το 1904, στην ίδια εφημερίδα είχαν δημοσιευθεί τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη¹³⁶. Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης είχε στείλει χειρόγραφες σημειώσεις του στην εφημερίδα, και όπως αναφέρει σε επιστολή του τα τρία συρραμμένα τετράδια (προφανώς εννοεί το υπ' αρ. 8 βιβλίο του Αρχείου). Φαίνεται ότι ο Γαβριηλίδης ήθελε να καταγραφεί ο προφορικός λόγος του Χατζημιχάλη, γι' αυτό και είχε αποφασίσει να στείλει στο Μάλεμε, όπου κατοικούσε ο Χατζημιχάλης, τον

135 Βλ. «Ελευθέρα Γνώμη» Χανίων από φύλλο 8 έως 138/14-10-1930 έως 22-10-1932. Δημοσιεύτηκε ένα μέρος από τα γεγονότα της επανάστασης του 1866 και το τέλος της επανάστασης, που δεν είχε δημοσιευτεί στην “Ακρόπολιν” μαζί με επιστολές από το Αρχείο Χ'Μ. Γιάνναρη.

136 Το 1907 τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη εκδόθηκαν σε βιβλίο. Τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη δεν εκδόθηκαν ακόμη σε βιβλίο.

συντάκτη της “Ακροπόλεως” Σοφοκλή Φαρμακίδη, αλλά εν τω μεταξύ κηρύχθηκαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Σοφοκλής Φαρμακίδης παρουσιάστηκε στον στρατό. Όπως προκύπτει από τη σχετική αλληλογραφία, την οποία δημοσιεύουμε στη συνέχεια, μετά την επιστράτευση του Φαρμακίδη, ο Χατζημιχάλης πρότεινε στον Γαβριηλίδη να αναλάβει τη διασκευή των “ιερογλυφικών” του ο Λακκιώτης Γεώργιος Σαρρής, φοιτητής της Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιος τελικά έκανε τη διασκευή των “Απομνημονευμάτων” στην “Ακρόπολη”. Η “Ακρόπολις” δημοσίευσε ένα πολύ μικρό μέρος των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη, την αφιέρωση στη Σκαραμαγκά, έναν πρόλογο και μερικές σελίδες όπου εξιστορούνται τα γεγονότα από την αρχή της επανάστασης του 1866 μέχρι τις 8 Δεκεμβρίου 1866 (β4, σ. 1-123 και β8, σ. 84-140).

Ο Βλάσης Γαβριηλίδης ομολογεί ότι με φειδώ έκανε διορθωτικές επεμβάσεις στο λόγο του Χατζημιχάλη: “Έλαβα την τιμήν να επιφορτισθώ από τον πολυσέβαστον πρεσβύτην την επεξεργασίαν των ιστορικών απομνημονευμάτων του. Εφοβήθην την γλωσσικήν πλημμυρίαν του. Μάταιος -κατά το πλείστον- ο τοιούτος φόβος. Ομολογούμεν ότι με άκραν φειδώ εβάλαμεν κάπου κάπου πεννιά, εντελώς ασήμαντον, π.χ. Ένεκα ορθότερας συντακτικής εκφοράς ή δια να περικόψωμεν ασκόπους επαναλήψεις να συντάσσωμεν πολυλογίας, να σχετίσωμεν τα σχετικά, να σαφηνίσωμεν σκοτεινά σημεία. -αρυόμενοι το φως από προφορικάς επεξηγήσεις του συγγραφέως. Άλλωστε, εάν προχωρούσαμεν εις σοβαράς φραστικάς αλλοιώσεις, το έρον θα έχανε μέρος της αξίας του, συνισταμένης όχι μόνον εις την ουσίαν των γεγονότων αλλά και εις την μορφήν της διηγήσεως αυτών. Θα εγινόμεθα ένοχοι ιεροσυλίας¹³⁷.”

Οι επεμβάσεις, βέβαια, του Γαβριηλίδη στο κείμενο του Χατζημιχάλη είναι πολύ δραστηκότερες. Αναφέρω ένα παράδειγμα: Όπως δημοσιεύτηκε ο πρόλογος των “Απομνημονευμάτων” στην «Ακρόπολη», αποτελεί ένα συμπύλημα περικεκομμένων και γλωσσικά αλλοιωμένων παραγράφων από τα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Παραλείφθηκε, επίσης, η εκτενής αφιέρωση του συγγραφέα και αντ’ αυτής προτιμήθηκε μια σύντομη επιστολή προς την Ευγενία Σκαραμαγκά. Φαίνεται ότι οι γραμματικές και συντακτικές αποκλίσεις στο κείμενο του Χατζημιχάλη δεν ήταν ανεκτές στους αναγνώστες της «Ακροπόλεως», γι’ αυτό οι διασκευαστές εξομάλυναν γλωσσικά όσες σελίδες δημοσίευσαν. Εξάλλου, έχει παρατηρηθεί ότι και ο Βλαχογιάννης εφάρμοσε γλωσσικές εξομαλύνσεις και φωνολογικές μεταβολές στα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη, όταν τα δημοσίευσε, για να κάνει πιο κατανοητό το ρουμελιώτικο ιδίωμα.¹³⁸

Ακολούθως δημοσιεύονται σχετικές επιστολές, που αφορούν στην έκδοση της

137 Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις», 9-9-1912.

138 Βλ. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *Οράματα και θάματα*, μεταγραφή Αγγ. Παπακόστα, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, σ. 33-34 και 294.

“Ακροπόλεως”.

A'

Εφημερίς “Ακρόπολις”¹³⁹

Αθήναι τη 12 Αυγούστου 1912

Αγαπητέ και έξοχέ μου φίλε,

Όλα τα χειρόγρατά σας ελήφθησαν.

Ενόμισα καλόν να σας στείλω τον καλλίτερόν μας Συντάκτην, τον κύριον Σοφοκλήν Φαρμακίδην, δια να καταρτισθούν καλλίτερα. Εσείς θα του διηγήσθε και αυτός θα κρατή σημειώσεις και θα τα γράψη εδώ. Θα γίνουν ωραιότατα. Πρέπει να έχουνε την βούλα της δικής Σας αφήγησης. Να μη ξεχρωματισθούνε από σας.

Αλλά διατί να μείνη έξω η δράσις σας του 1866-1869. Εκρύφθη το κορύφωμα της ωραίας ζωής σας. Πρέπει και αυτά να συμπεριληφθούν.

Επρόκειτο να κινήση αύριον δια τα Χανιά ο κ. Σοφοκλής Φαρμακίδης, αλλά [;] να πάη εις τη Σάμο και έτσι θα τον έχετε εκεί τα τέλη της εβδομάδος.

Σας ευχαριστώ
ο εγκάρδιος φίλος Σας
B. Γαβριηλίδης

B'

Εφημερίς “Ακρόπολις”

Γραφείον Διαχειριστού

Αθήναι τη 24 Αυγ. 1912.

Αξιότιμε κύριε
X^H Μιχάλη Γιάνναρη
εις Μάλεμε

Την 13 τρέχοντος ελάβομεν την 12 ιδίου επιστολήν μετά πολλών χειρογράφων Σας. Την επομένην δε ημέραν σας ετηλεγραφήσαμεν ότι στέλλομεν συντάκτην μας, ο οποίος πράγματι

139 Η επιστολή δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά. Πρβλ. το σχολιασμό της στα Πρακτικά του I' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.

ανεχώρησε την 15 Αυγ. ερχόμενος προς αντάμωσίν Σας.

Σήμερον ελάβομεν και νέαν επιστολήν, άνευ ημερομηνίας όμως, περιέχουσας και νέα χειρόγραφα.

Ο προς υμάς αποσταλείς συντάκτης μας κ. Σοφ. Φαρμακίδης, αν και παρήλθον 9 ημέραι από της αναχωρήσεώς του δεν μας έγγραψε ούτε λέξιν και δεν γνωρίζομεν πού ν' αποδώσωμεν την σιωπήν του. Μήπως ησθένησε; Παρακαλούμεν αν ευρίσκεται πλησίον Σας να του ειπήτε να μας γράψη και αν δεν ευρίσκητε εις το χωρίον Σας, να μας γράψετε ό,τι γνωρίζετε περί αυτού, αν ήλθε προς αντάμωσίν Σας ή όχι κλπ.

Ο κ. Γαβριηλίδης απουσιάζει από της 11 τρέχοντος εις Γερμανίαν.

Διατελούμεν μετά σεβασμού και άκρας εκτιμήσεως

Ο διαχειριστής
Γ. Αλεξανδρίδης¹⁴⁰

Γ'

(Αντίγραφο επιστολής ΧΜ Γιάνναρη¹⁴¹)

Μάλεμε – Σεμ- 1912

Αξιότιμε κύριε

Γεώργιε Αλεξανδρίδη

και διαχειριστά της εφημ. “Η Ακρόπ<ολις>”.

Την προς εμέ επιστολήν σας έλαβα και αμέσως απαντώ υμίν.

Αναφέρετε εν τη επιστολή σας ότι ελάβετε δύο τηλεγραφήματα και επίσης δύο γράμματά μου και έχει καλώς, δεν αναφέρετε όμως ένα δέμα με τρία ραμμένα τετράδια των τελευταίων σημειώσεών μου¹⁴², τουτέστι αναφέρουν περιστατικά εκ των προτελευταίων περιπετειών μου και επιθυμώ να μάθω, αν ελήφθησαν.

Μου αναγγέλετε ότι ο κ. Δημο^(sic) Φαρμακίδης εκλήθη και ανέλαβε υπηρεσίαν εν τη Γ. Εθνικήν ελλ. Επιστρατείαν και προς του οποίου τας χείρας ευρίσκονται αι σημειώσεις μου.

Βεβαίως ούτος παρέλαβε τα τετράδια τα αναγράφοντα τας σημειώσεις μου με την υπόσχεσιν να τα προφυλάξη, αφού αντιγράψη το απάνθισμα και δημοσιεύση τα μέρη τα μη προσκρούοντα και θίγοντα τας προσωπικάς ελλείψεις και φιλιτιμίας.

140 Αρχείο ΧΜΓ, Πρώτη δημοσίευση.

141 Αρχείο ΧΜΓ. Πρώτη δημοσίευση. Διορθώθηκαν τα ορθογραφικά λάθη.

142 Προφανώς εννοεί τα χειρόγραφα των Απομνημονευμάτων, τα οποία είχαν κατά καιρούς περάσει σε διάφορα χέρια αρχικά τα έλαβε ο Θ. Σολωμός για να τα παραδώσει την Ευγενία Σκαρामαγκά, κατόπιν στάλθηκαν στην Ελλάδα, έπειτα τα πήρε ο Γ. Κρέμος με σκοπό να τα αξιοποιήσει στη συγγραφή της Ιστορίας του, έπειτα από πολλές οχλήσεις επιστράφηκαν στον συγγραφέα τους, στάλθηκαν έπειτα στην εφημερίδα “Ακρόπολις”.

Πιστεύω δεν θα μας επιτρέψουν οι δυνατοί να συγκρουσθούμε μετά του σφαγέως μας, επομένως δε θα βραδύνη να επιστρέψη και επαναλάβη το έργο του ο κύριος Δημοσθένης^{143(sic)}, αλλ' εν περιπτώσει συμβή το εναντίον, παρακαλώ να περισυλέξητε τας σημειώσεις μου αυτάς να τας ασφαλίσετε.

Σας έγγραφα και δεν μου αναφέρε<τε> αν εν εμφανίσθη προς υμάς ένας νέος φοιτητής Γεώργιος Ιω. Σαρρής¹⁴⁴, ανεπιός μου, τον οποίον σας εσύστηνα να του αναθέσετε την αντιγραφήν των σημειώσεών μου, οποίος ως εντόπιος και ειδικός του τόπου, των ιδιοτήτων της γλώσσης κλ.π. Θα σας ευκολύνη.

Περί τούτων όλων απάντησίν σας και αν επανήλθε ο αγαπητός κ. Γαβριηλίδης εκ του εν Ευρώπη ταξιδιού του.

Μεθ' υπολήψεως
Χ. Μ. Γιάνναρης

Υ.Γ. Ζητήσετε τον εν λόγω ανεπιόν μου Γ. Ιω. Σαρρήν, φοιτητήν της Νομικής, να τον συστήσετε προς τον Κ. Γαβριηλίδην, δια να τον παραλάβη δια λογαριασμόν μου, αναθέτων εις αυτόν την αντιγραφήν των ιερογλυφικών μου – είναι σεμνός, ευφυής, εργατικός και θα σας ευχαριστήση”.

στ') Διασκευή εφημερίδας “Εσπερινός Ταχυδρόμος” Χανίων 1916

Λίγες μέρες πριν από το θάνατο (20-6-1916) τού Χ" Μιχάλη Γιάνναρη, η εφημερίδα “Εσπερινός Ταχυδρόμος” Χανίων δημοσίευσε μια εκτενή επιστολή του, με ημερομηνία Μάλεμε, 16-6-1916. Σ' αυτήν ο Χατζημιχάλης δίνει μια συνοπτική έκθεση της δράσης από το 1869 μέχρι την κάθοδό του στην Κρήτη το 1878, προβάλλοντας ιδιαιτέρως τη βοήθεια της Ρωσίας προς αυτόν. Η επιστολή αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί μια περιληπτική απόδοση ενός τμήματος του δευτέρου τετραδίου.

Προτεινόμενη ταξινόμηση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη¹⁴⁵.

Τα απομνημονεύματα του Χατζημιχάλη Γιάνναρη απόκεινται σε εννιά “βιβλία”. Η λέξη βιβλίο δόθηκε από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη κατά τη δική του ταξινόμηση και μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση. Στην πραγματικότητα τα βιβλία, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, είναι τετράδια διαφόρων σχημάτων, τα οποία αριθμήθηκαν μηχανικά από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη,

143 Από παραδρομή. Ήθελε να γράψει Σοφοκλής.

144 Γεώργιος Ι. Σαρρής, έπειτα γνωστός δικηγόρος Χανίων. Τον χαρακτηρίζει ανιψιό του ως απόγονο των πρώτων οικιστών των Λάκκων.

145 Τα τετράδια (βιβλία) του Χατζημιχάλη Γιάνναρη βρίσκονται στους κάτωθι φακέλους του αρχείου του:

- Φ8 περιέχει τα β1, β2, β3
- Φ9 περιέχει τα β4, β5,β6,
- Φ10 περιέχει 88, β9,(και υποφάκελοι με λυτά φύλλα)

χωρίς να ληφθεί υπόψη η χρονολογική ή θεματική τους σχέση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί σύγχυση ως προς τη δομή της αφήγησης των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη. Τη σύγχυση αυτή προσπαθήσαμε να ξεκαθαρίσουμε με το διαχωρισμό των παραλλαγών και των διασκευών και της κατάταξη της ιστορικής ύλης σε κείμενο με λογικό ειρμό.

Αφού ξεχωρίσαμε τα αυτόγραφα κείμενα επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε το περιεχόμενό τους με μια λογική σειρά. Δεν ήταν δυνατόν στην έκδοση να ακολουθήσουμε την αρίθμηση των εννέα τετραδίων ή “βιβλίων” του Αρχείου Χατζημιχάλη, όπως έγινε από τον Εμμανουήλ Γιάνναρη, γιατί προκύπτει εντελώς ασυνάρτητο κείμενο. Κατατάξαμε τα τετράδια των “Απομνημονευμάτων” με τρόπο ώστε να έχουμε ένα κείμενο με χρονική και λογική αλληλουχία. Έπειτα η ταξινόμηση των τετραδίων χωρίστηκε με βάση το περιεχόμενο συμβατικά σε τρία βιβλία. Με τη λέξη βιβλία εμείς εννοούμε τις τρεις κύριες ενότητες των “Απομνημονευμάτων”. Ο όρος είναι παρμένος από την ταξινόμηση της ιστορικής ύλης των αρχαίων Ελλήνων ιστορικών σε βιβλία, που καμία σχέση δεν έχει με τα τετράδια.

Σύμφωνα με την ταξινόμηση που προτείνουμε θα προταχθεί των “Απομνημονευμάτων” η αφιέρωση στην Ευγενία Σκαραμαγκά, η οποία παρακίνησε τον Χατζημιχάλη να γράψει. Έπειτα τέσσερα προλογικά σημειώματα γραμμένα σε διαφορετικές περιόδους θα απαρτίζουν ένα εκτενές προοίμιο από το οποίο συνάγονται σπουδαία συμπεράσματα για το σκοπό της συγγραφής και τις αρχές της ιστοριογραφίας, όπως καθορίζονται από το συγγραφέα.

Ακολουθεί μια ενότητα που περιλαμβάνει τις ιστορικές παραδόσεις για την ίδρυση των Λάκκων, τη γενεαλογία των Λακκιωτών, τους παλαιούς ήρωες του χωριού, την παρουσίαση ονομαστικά όλων των οπλαρχηγών της Κυδωνίας.

Το πρώτο βιβλίο¹⁴⁶ αναφέρεται στην καταγωγή του Χ’ Μ. Γιάνναρη, στο προσκύνημά του στους Αγίους Τόπους, στα γεγονότα του Κυρτομάδου, στην επανάσταση του 1858 και στις διώξεις και φυλακίσεις που υπέστη απ’ τους Τούρκους διοικητές Βελή, Χουσνή, και Ισμαήλ, στην κατάταξη του Χατζημιχάλη στο τάγμα Κρητών, στο αντιοθωνικό κίνημα, στις απόπειρες απόδρασής του από τις φυλακές, στην επιτυχημένη απόδραση του το 1862 και στην ένοπλη διαμαρτυρία του ’64.

Δεύτερο βιβλίο¹⁴⁷ ονομάστηκε από τον ίδιο τον Χατζημιχάλη αυτό που περιέχει τα “Απομνημονεύματα” της επανάστασης του 1866. Είναι το εκτενέστερο βιβλίο και σώζεται σε δύο παραλλαγές. Η άρτια δομημένη αφήγηση περιλαμβάνει στο πρώτο μέρος της αιτίες και την έναρξη του αγώνα, στο μεσαίο τη διεξοδική εξιστόρηση των μαχών στο τμήμα των Χανίων και στο τελευταίο την κάμψη και το τέλος της επανάστασης με την παράδοση των τελευταίων μαχητών στο φαράγγι της Σαμαριάς.

146 Περιλαμβάνει τα γεγονότα που αναφέρονται στο τετράδιο 9 και λυτά φύλλα.

147 Περιλαμβάνει τα γεγονότα που αναφέρονται στα τετράδια 3, 4, 8.

Το τρίτο βιβλίο¹⁴⁸ παραδίδεται σε δύο επεξεργασίες, και είναι το συντομότερο. Αναφέρεται στην εξορία του Χατζημιχάλη στην Κων/πολη στην απόδρασή του στη Ρωσία, στη ζωή του στην ομόδοξη χώρα και στην επάνοδό του στην Κρήτη κατά την επανάσταση του 1878.

Συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων των “Απομνημονευμάτων”, σύμφωνα με τη δική μας ταξινόμηση:

- ΑΦΙΕΡΩΣΗ
- ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ
- ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΛΑΚΚΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ
- Α' ΒΙΒΛΙΟ (τα γεγονότα από το 1832 έως το 1864)
- Β' ΒΙΒΛΙΟ (τα γεγονότα από το 1866 έως το 1869)
- Γ' ΒΙΒΛΙΟ (τα γεγονότα από το 1870 έως το 1877)

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΥΛΗΣ ΣΕ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ ΒΑΣΕΙ ΤΗΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΗΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΜΑΣ¹⁴⁹

- ΑΦΙΕΡΩΣΗ
β9,σ.1-2
Παραλλαγές:
β5, φ. 70 v
Φ 10 “εκ των Απομνημονευμάτων” σε δύο λυτά φύλλα

Σημείωση: Η αφιέρωση του έργου στην Ευγενία Σκαραμαγκά βρίσκεται στις δύο πρώτες σελίδες του 9ου τετραδίου. Στο 5ο τετράδιο εντοπίσαμε μια συντομότερη παραλλαγή και στον 10ο φάκελλο σε δύο λυτά φύλλα (“Εκ των Απομνημονευμάτων”) μια άλλη εκτενέστερη μορφή της αφιέρωσης. Η χρονολογία 1875 που φέρει η πρώτη σελίδα του δίφυλλου (Φ10) τέθηκε από τον πρώτο ταξινόμο και σίγουρα δεν είναι σωστή.

- ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ / ΠΡΟΟΙΜΙΑ

Προκύπτουν από τη σύνθεση των παρακάτω αυτόγραφων σημειώσεων του Χατζημιχάλη Γιάνναρη.

148 Περιλαμβάνει τα γεγονότα που αναφέρονται στο τετράδιο 2 και λυτά φύλλα.

149 Εξήγηση συντομογραφιών: Φ = φάκελος του αρχείου, β = τετράδιο (βιβλίο) του αρχείου, σ . = σελίδα βιβλίου, φ. = φύλλο βιβλίου, υποφ. = υποφάκελος, εφ. = εφημερίδα.

- i. β5,σ.60 ν “Λυπούμαι από ψυχής [...]”
- ii. β5,σ.28 ν “Πολλοί διαφιλονικούν [...]”
- iii. β5, σ. 75r “ Το δίκαιον εν τη θέσει του [...]”
- iv. β5, σ. 60r
- v. β5,σ.1r-8r (α' παραλλαγή) και Φ.10', υποφ. Η',σ.1-2(β' παραλλαγή) “Επεχείρησα έργον [...]”
- vi. β5,σ.74r - 75 r (α' παραλλαγή) και Φ. 10 ,υποφ. Η, 2φύλλα (β' παραλλαγή) “Εναντίον του χαρακτήρος μου [...]”

ΔΙΑΣΚΕΥΗ: Η διασκευή της εφημερίδας “Ακρόπολις” αποτελεί συμπίλημα των παραπάνω σημειώσεων.

- ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΛΑΚΚΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

Οι παραδόσεις για τους Λάκκους βρίσκονται εγκατεσπαρμένες σε δύο τετράδια και αρκετές διασκευές:

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

β6, σ. 1 r -17v και 132 - 133

β5, φ. 71r – 73 v

ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ:

- i. β1, σ.1-7 Αντωνίου Γιάνναρη
- ii. β5, σ.106 Εμμ. Γιάνναρη
- iii. β1, σ.198 Εμμ. Γιάνναρη
- iv. β1, σ.200-201 Εμμ. Γιάνναρη

Τα χωριά της Κυδωνίας και οι οπλαρχηγοί τους

β5, 75r-84r

Αυτοβιογραφικές σημειώσεις

* Α' ΒΙΒΛΙΟ

Ιστορική περίοδος από το 1855 έως το 1864 :

β 9,σ.7-236 (λείπουν οι σελίδες 3-6)

Σημείωση:μόνο για τα γεγονότα του Κυρτομάδου υπάρχουν άλλες δυο παραλλαγές.

Δηλαδή : β9,12-22 και Φ10 ,υποφ. Η,2^η δεσμής σε δύο επεξεργασίες, η προγενέστερη με μολύβι.

ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ: β1,σ.55-91 Αντ. Γιάνναρη

β5,σ.1-59 Εμμ. Γιάνναρη

β2,σ.1-22 Ν. Ζουρίδη(;

* Β' ΒΙΒΛΙΟ Επανάσταση 1866 - 1869

α) Ιστορική περίοδος: οι αρχικές αιτίες του 1866 έως 8 Δεκεμβρίου 1866.

Σύντομη εισαγωγή: β3,σ.184

Για τα γεγονότα από αρχικές αιτίες έως Ιούλιο 1866:

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ:

i. β 3,σ.185-224

ii. β 4,σ.1-33.

Για τα γεγονότα από Ιούλιο 1866 έως Δεκέμβριο 1866:

β 4,σ.33-126.

Σημείωση: Μόνο για τα γεγονότα που περιγράφονται στις σελίδες β4, σ. 33-126 δεν έχουμε το αυτόγραφο του Χατζημιχάλη. Η απουσία αυτογράφου του Χατζημιχάλη συμπληρώθηκε με τη διασκευή του Αντωνίου Γιάνναρη, που υπάρχει στο β4, σ. 33-126.

ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ:

i. β 4,σ.33-126(βλέπε προηγούμενη σημείωση)

ii. β 5,σ.29-44 (αντιστοιχούν στις σ.1-28 του β 4)

iii. β 1,σ.93-196 Αντ. Γιάνναρη (αντιστοιχούν στις σ.6-120 του β4)

iv. Εφ. “Ακρόπολις” (Διασκευή Βλάση Γαβρηλίδη και Σοφοκλή Φαρμακίδη από τη σελίδα 1 έως 123 του 4ου βιβλίου)

v. Εφ. “Ελευθέρα Γνώμη” (Διασκευή Εμμανουήλ Γιάνναρη από σ. 1 έως [294] 296 του 4ου βιβλίου].

β) Ιστορική περίοδος :από 9 Δεκεμβρίου 1866 έως 24 Σεπτεμβρίου 1868

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ:

β4,σ.127-356(αντιστοιχούν στις σ.141-382 του β8)

β8,σ.141- 382 (τετράδια 1, 2, μέρος του 3)

γ) Ιστορική περίοδος: από 24 Σεπτεμβρίου 1868 έως τέλος της επανάστασης

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

β8, σ. 1-70 (1-140)

β8 σ. 383 – 424 (μέρος του 3ου τετραδίου)

ΔΙΑΣΚΕΥΕΣ

- i. Φ10,υποφ.Η,2^η δεσμής,20 φύλλα Εμμ. Γιάνναρη.(αντιστοιχούν στις σ.42-140 του β8)
- ii. Εφ. “Ακρόπολις” (αντιστοιχούν στις σ.42-140 του β8)
- iii. Εφ. “Ελευθέρα Γνώμη” (αντιστοιχούν στις σ. 42-140 του β8, παραλλαγή του Εμμ. Γιάνναρη)

Στην παρούσα έκδοση οι δύο παραλλαγές της διήγησης για την επανάσταση του 1866-69 ταξινομούνται ως εξής:

Συνοπτική ταξινόμηση των Παραλλαγών για την Επανάσταση 1866-69

Α' Παραλλαγή: β3, σ. 185-224 (αρχικές αιτίες, οργάνωση αγώνα έως τον Ιούλιο του 1866)

β8, σ. 141- 424 (τετράδια 1, 2, 3) από 9 Δεκεμβρίου 1866 έως τέλος επανάστασης

(Η πρώτη παραλλαγή είναι και η προγενέστερη, σύμφωνα με σημείωση του συγγραφέα στην αρχή του 1ου τετραδίου του β8, ότι δηλαδή έγραψε αρχικά από μνήμης στα τρία τετράδια (συρραμμένα φύλλα)¹⁵⁰, και έπειτα, αφού έλαβε το ημερολόγιο του Ιωάννη Τσεπέτη, συμπλήρωσε περισσότερες λεπτομέρειες στα τετράδια β4, και β8 σ. 1-140)

Β' Παραλλαγή: β4, σ. 1-362 [356] (αρχικές αιτίες, οργάνωση αγώνα έως 24 Σεπτεμβρίου 1868)

β8, σ. 1-140 (από 24 Σεπτεμβρίου 1868 έως το τέλος της επανάστασης)

* Γ' ΒΙΒΛΙΟ:

Ιστορικά γεγονότα από το 1870-1877.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ:

- i. β 2,σ.2-54
- ii. Φ10,υποφ.Η,σ.1-61 λυτά φύλλα

Σημείωση: διασκευές στο Γ' Βιβλίο δεν υπάρχουν.

150 Βλ. παραπάνω αναλυτική περιγραφή τετραδίων ή “βιβλίων”, σύμφωνα με την ορολογία του Εμμ. Γιάνναρη.

Πρόταση για συνοπτική έκδοση των Παραλλαγών

Εκατόν σαράντα χρόνια και πλέον χρόνια μετά τη συγγραφή τους τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη παρέμεναν στην αφάνεια. Άξιζε γι’ αυτά αυτή η τύχη; Σίγουρα λιγότερα χρόνια απαιτήθηκαν μέχρι την πρώτη ανακάλυψη του Μακρυγιάννη από τον Βλαχογιάννη το 1907. Τι στάθηκε εμπόδιο τόσα χρόνια για τη δημοσίευση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη; Θεωρώ ότι αρχικά απέτρεψε τη δημοσίευση η ακαταστασία με την οποία παραδίδονται τα κείμενα στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Αταξινόμητες παραλλαγές, που βγήκαν από το χέρι του Χατζημιχάλη, συνυπάρχουν με τις διασκευές άλλων. Οι γλωσσική ακαταστασία των “Απομνημονευμάτων” είναι η δεύτερη αιτία. Σήμερα πια έχουν κοπάσει οι διαμάχες για το γλωσσικό ζήτημα, η δημοτική είναι επίσημη γλώσσα του κράτους, οι συνθήκες έχουν ωριμάσει και μπορούμε να δεχτούμε με νηφαλιότητα, χωρίς ωραιοποιήσεις και γραμματικές βελτιώσεις το λόγο των ανθρώπων που έγραφαν στην καθαρεύουσα, ενώ δεν γνώριζαν καλά τους κανόνες της. Τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη θα δημοσιευθούν εκατόν πενήντα χρόνια από την έναρξη της επανάστασης του 1866, αφού ταξινομήθηκαν και ξεκαθαρίστηκαν οι παραλλαγές του συγγραφέα από τις διασκευές άλλων.

Στην παρούσα μελέτη προτείνεται η συνέκδοση των διαδοχικών φάσεων επεξεργασίας των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη, τις οποίες προσδιορίζουμε με τον όρο παραλλαγές. Η έκδοσή μας συνεπώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *variorum edition* (έκδοση παραλλαγών)¹⁵¹, με την έννοια ότι παραθέτει όλες τις υφιστάμενες κειμενικές παραλλαγές των αυτογράφων του Χατζημιχάλη. Προτείνουμε τη συνέκδοση των παραλλαγών σε αντικριστές σελίδες γιατί πρώτον ο συγγραφέας δεν κατέστρεψε τις προγενέστερες μορφές και δεύτερον γιατί υπάρχουν διαφορές στη διατύπωση και στο περιεχόμενο και συνεπώς δεν μπορούμε να επιλέξουμε για έκδοση μόνο την τελευταία επεξεργασία. Η μία παραλλαγή διαφωτίζει την άλλη, όπως ακριβώς στις παραλλαγές των δημοτικών τραγουδιών¹⁵².

Εξυπακούεται ότι στην έκδοσή μας περιλαμβάνονται μόνο οι παραλλαγές των αυτογράφων του Χατζημιχάλη και όχι οι διασκευές άλλων (π.χ. συγγενών Χατζημιχάλη ή εφ. “Ακρόπολις”). Οι παραλλαγές των “Απομνημονευμάτων” θα θέλαμε να εκδοθούν σε αντικριστές σελίδες, για να έχει ο αναγνώστης μια “σύννοψη”, δηλαδή ταυτόχρονη οπτική παράθεση και των δύο μορφών του κειμένου. Η λέξη “σύννοψη” χρησιμοποιείται εδώ με την αρχαία σημασία (συν+όψις), όπως στην καταγραφή σε παράλληλες στήλες των τριών πρώτων κειμένων των Ευαγγελίων της Καινής Διαθήκης (αποστόλων Ματθαίου, Μάρκου, Λουκά) τα οποία μπορούν να εξεταστούν μαζί, ώστε να

151 Πρβλ. την έκδοση “The new variorum edition of Shakespeare”, στην οποία περιλαμβάνει όλες οι σωζόμενες παραλλαγές του κειμένου του συγγραφέα και μια επιλογή από σχόλια που έχουν κάνει κατά καιρούς οι εκδότες του έργου.

152 Βλ. παραλλαγές δημοτικών τραγουδιών στο: Jeannaraki Anton, Άσματα Κρητικά/Kretas Volkslieder, Leipzig, 1876.

διαπιστωθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενο¹⁵³. Σημειώνεται ότι και ο Γρηγόριος Σηφάκης ξεπερνώντας τη “φιλολογική” και τη “λαογραφική” μέθοδο πρότεινε τη συνοπτική έκδοση των δημοτικών τραγουδιών.¹⁵⁴

Δίνουμε δύο τυχαία παραδείγματα για να δείξουμε την ανάγκη συνέκδοσης των παραλλαγών σε αντικριστές σελίδες. Η πρώτη μορφή των “Απομνημονευμάτων” (τετράδιο 8) είναι σύντομη και λιτή. Η δεύτερη (τετράδιο 4) είναι εκτενέστερη και δραματικότερη. Μέσα από τις σωζόμενες παραλλαγές πορούμε να παρακολουθήσουμε τον συγγραφικό αγώνα, να συγκρίνουμε την ποιητική και πεζές διατύπωση του ίδιου θέματος, να κατανοήσουμε τα επιτεύγματα και τις αποτυχίες.

<Ο θανάσιμος τραυματισμός του Αντωνίου Ιωάννου Γιάνναρη>

<p>Α΄ παραλλαγή: β8, 211: «πέντε ώρας ανταποκρινώμεθα καρτερικώς εξ όλων των θέσεων. Τέλος απεσύρθημεν προς τα Καμπιά, αφού φονευθείς ο αδελφός μου πολυπαθής Αντώνιος, παρελάβαμεν αυτόν εις θέρισσον. Εν τη του Χοιροσπήλαιου πρώτην μάχην εκτός του αδελφού μου εφονεύθησαν και έτεροι δύο, Τούρκοι εφονεύθησαν τρεις και επληρώθησαν πέντε».</p>	<p>Β΄ παραλλαγή : β4, 173 «Οι πολέμιοι έχασαν εις την μάχην ταύτην αρκετούς ιθαγενείς. Τότε πληγωθείς και ο αδελφός μου, πολυπαθής Αντώνιος, λαβών την σφαίραν επί της μασχάλης και μείνασα εντός αυτού, επέζησε αγωνιών οκτώ ημέρας. Ούτος πληγωθείς εντός της μάχης καθ’ ην ώραν εχθροί και φίλοι ευρίσκοντο κρισημότητα και αποστείλας αυτόν εις Θέρισσον τη συνδρομή άλλων, και εκείθεν αναχωρήσας διά ζούρβας και Ομαλόν όπου απέθανεν εντός της εβδομάδος μή δυνηθείς εγώ ή μη ευκαιρήσας να του χρησιμεύσω εις ανεύρεσιν ιατρού και μήτε εν τη θανή του παρευρέθην ειμί μαθών τον κίνδυνον αυτού εις Κάμπους και Κεραμειά ευρισκομένου, αλλά αργά πλέον και σπεύσας μετά του μικροτέρου αδελφού Παναγιώτου, του μετά δώδεκα έμέρες φονευθέντος και τούτου εν τη μάχη Κουτσουναρίων και σχήσαντες την απέραντον</p>
---	--

153 Στις διηγήσεις των τριών “συνοπτικών” Ευαγγελίων εντοπίζονται διαφορές αλλά και πολλά κοινά στοιχεία. Οι ερευνητές της Καινής Διαθήκης, εκτός από την ερμηνεία των κειμένων έχουν ασχοληθεί και με το πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ των τριών πρώτων Ευαγγελίων. Βλ. Σάββας Αγουρίδης, *Εισαγωγή εις την Καινήν Διαθήκην*, Γρηγόρη, 1991..

154 Βλ. Γ. Μ. Σηφάκης, Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988, σ. 201-208.

	χιόνα, τη συνδρομή τινών νεανίων εφθάσαμεν εις Ομαλόν το εσπέρας της υπό τινός αχράδος ενταφιάσεώς του εις το γιωργικού τον οικίσκον».
--	--

<Μάχη στη Μονή Γωνιάς>

<p>A' Παραλλαγή: β8, σ. 240 Την 14 εξελθόντες δύο φρεγάτες του λιμένος Χανίων, έχοντες εν αυταίς ως τρεις χιλ<ιάδας> στρατού, εδιευθύνθησαν εις το απέναντι ακρωτήριο Ροδωπού, δυτικώς, όπως πυρπολήσωσι την εν αυτή παραθαλασσία μονή της Κυρίας Γωνιάς, δι ης προδοθείσα ότι αποκρύπτει ενδύματα και έμπιπλα* των επαναστατών, προς δε και ότι τροφοδοτεί τούτους. Έτρεφον προς τούτοις αι αρχαί πάθος και εγδίκησιν δια τους δύο Παρθενίους, μοναχούς αυτής, οίτινες έλαβον μέρος μέγαλον εις την επανάστασιν απ' εξ αρχής δραστηρίως και μετ' αυταπαρνήσεως επενεργούντων, οποία εξητούσαν κατάλληλον ευκαιρία, όπως εξεγδικήσωσι. Αι δύο φρυγάται επλησίασαν προ της μονής και ρίψασαι τινάς λέμβους, επήραν εντός αυτών τον ηγούμενον και τους προύχοντες* μοναχούς εξανάγκασον, ίνα μαρτυρήσωσι, όσα εγίνωσκον κατά της Επαναστάσεως, προς τούτοις ταχέως να παραδώσωσι τα όσα έκρυπτον εν τη μονή πράγματα των //</p> <p>β8,σ. 241 επαρχιών. Ο ηγούμενος αποποιηθείς να ομολογήση κατά την επιθυμίαν των ωμοβόρων* ανακριτών προτιμήσας κάλλιως να δεσμευθή μετά των συν αυτώ αδελφών και εις την εικτηρήν των Χανίων αποπεμφθέντες αυθωρεί.</p>	<p>B' Παραλλαγή: β4 σ. 210 Τη 14 τρέχοντος* εξελθούσαι* του λιμένος Σούδα δύο δίκροτα ατιμόπλοια και άλλα δευτερεύοντα έχοντες περίπου τρεις χιλιάδας στρατού και διαταγήν να πλησιάσωσι κατά τα παράλια του Ακρωτηρίου Ροδωπού και πυρπολήσωσι την Μονήν της Κυρίας Γωνιάς, προδοθέντες φαίνεται οι // β4, σ. 211 [209]καλόγεροι δι' όσα πράγματα των πλησιοχώρων, ως επί πλείστον ενδύματα, επρόφθασαν οι κάτοικοι εν τη καταστροφή των να καταφύγωσι και ενχειρίσωσι των μοναχών, ως το μόνο άσυλον τότε η ρηθείσα Μονή, και το κυριώτερον πάθος εγδικήσεως εξητούσαν της μονής ταύτης δια τους δύο Παρθενίους, μοναχοί* της Μονής και οίτινες συνεμερίσθησαν απ' εξ αρχής τον αγώνα και ούτε βήμα δεν απεμακρίνησαν μέχρι του τελευταίου. Ο δε γέρων Παρθένιος ομολογουμένως παρ' όλων μαρτυρείται ότι ήτον και εχρησίμευε ως το πρώτιστον στερέωμα του πολιτικού σωματείου και εν γένει ο σύνδεσμος του αδελφισμού* και της τιμιότητος διό* και πεπαιδευμένου αρκούντως. Εμάθανον αι αρχαί επίσης ότι οι μοναχοί της Γωνιάς ετροφοδότουν τους επαναστάτας και φθάσαντα τα ειρημένα πολεμικά πλοία έξωθεν της Μονής, εμ* παραθαλασσία ούσα, και εν τω άμα υψώσασα σημαία εχθροπραξίας, προς τούτοις και</p>
--	---

<p>Τότε εξεμανήσαντες οι εν τοις πολεμικοίς ελικοκινήτοις (sic) (ελικοκινήτοις;) πασάδαι απέβασαν τον στρατόν και αφού απεγύμνωσαν την μονήν κατεσπάραξαν τους εν αυτούς αδυνάτους μοναχούς, ο μεν στρατός εξηπλώνετο κατά τον κύκλον χωριδίων* Γριμπιλιανά, Αφράτα και Ροδωπού, τα δε πολεμικά πλοία έστρεψαν τα πυρόβολα* κατά του ναού και επί μία ώρα επυσοκρότουν* κατά του ιερού και παλαιού τούτου κειμηλίου.</p> <p>Οι εν τοις πέριξ ημέτεροι ήκουσον την αιφνίδιον των εχθρών επέδρασιν* εν τη αύτη καταλήλω θέσει προς πόλεμον μεταξύ Κισσάμου και Κυδωνίας και ως περωτά έρρεσαν εκ των δύον επαρχιών τούτων, οι μεν Κανίτζος, Μαυρογένης μετά πολλών άλλων Κισσα<μιτών> εκ Ροδωπού επέπεσαν εκ των δυτικών θέσεων, οι δε Κυδωνιάται εκ Γερανίου, Μάλεμε και Καμισιανά υπό τους Ιω<άννην> Σταματάκην, Μπελεγρή, Χατζηροχατζή, έχοντες μέρος των Λακκιωτών, οι δε Τζεπέται τους Θερσιανούς ομοίως εξηγριωμένοι όρμησαν ανατολικονοτίως κατά των Τούρκων και άμα ιδόντες μάλιστα την πυρπόλησιν και ερήμωσιν του ναού, εξεμάνησαν και αψηφούντες τα τε εχθρικά όπλα και εκφενδονίζοντα πυρόβολα κατ' αυτών//</p> <p>β8,σ. 242 έτρεψαν εις φυγήν τους πολεμίους, οίτινες διωκόμενοι εις τους κατωφερές* λόφους κατά την παραθαλασσίαν εφόνευσαν και επλήγωσαν πλείστους αυτών, εως ου διαβιβασθώσι κατατρομασμένοι* εις τα πλοία. Μάλιστα εν τη καταδιώξει αυτών ο υπό τον</p>	<p>ρίπτονται τρία πυρόβολα υπέρ* της Μονής, σημεία να εννοήσουν τα κινήματα των μοναχών και αν αναφανώσι εκείθεν εν τη Μονή επαναστάται εξ ων δικαιολογούμενοι να πυρπολήσωσι αυτήν.</p> <p>Οι κατά την Μονήν πυροβολισμοί, κατετρόμαξαν τους μοναχούς και όσοι των αόπλων και ασθενών ήσαν εκ των πλησίων χώρων συνηρθοισμένοι εις το ιερόν εκείνον άσυλον, οίτινες καταθορυβημένοι εξήλθον του περιβόλου της Μονής, αναζητώντες καταφύγιον εις τα πέριξ. Την ταραχήν βλέπουν οι εν τοις πλοίοις ναυαρχούντες Τούρκοι, την οποίαν απέδωσαν κρύπτραν* επαναστατών εις τους φυγαδεύοντας επαναστάτας. Ρίψαντες εις την θάλασσαν αμέσως τας φελούκας αποβιβάζοντες τον στρατόν εις την ξηράν και συλλαμβάνουσι τους μοναχούς, μετεκόμισαν εις τα πλοία και γυμνώσαντες πάσαν την Μονήν, όσα κινητά έμπιπλα* και ενδύματα, ξένα και της Μονής ευρεθέντα, όλα τα άρπασαν, τα οποία άξιζαν ουκ ολίγαι χιλιάδαι, τα οποία ανήκον τριών επαρχιών, τα πολυτιμότερα διασωθέντα κειμήλια.</p> <p>Ληστεύοντες και διαρπάζοντες την Μονήν οι στρατοί κατεσπάραττον¹⁵⁵//</p> <p>β4, 212 [210]τους παρευρισκομένους αδυνάτους μοναχούς και δούλους της Μονής, οίτινες, όσοι ηδύναντο, έσπευδον φεύγοντες επί* των πλοίων επυροβολούσαν, πολλούς [δε] μεν επλήγωσαν, κοράσιον δε ιερέως εφόνευσαν, του από Βλαχερωνίτισσα παπά Σπυρίδωνος.</p> <p>Ο κανονοβολισμός* και οι δραπέται</p>
---	--

Τζεπέτην σημαιοφόρος του Θερίσου, Γ. Λεβεντάκης, συνέλαβε εχθρικήν σημαίαν, αφού δια πιστολίου εφόρευσε τον Τούρκον σημαιοφόρον. Εκ των ημετέρων εφονεύθησαν 4 και επληγώθησαν 5, πληγωθέν και εν κοράσιον, του παπά Σπυρίδωνος εκ Βλαχερονίτισσας.

επληροφόρησαν τους εις χωρία Ροδωπού, Αφράτα ευρισκομένους οπλαρχηγούς, το πρώτον Μαυρογένη, Α. Κανίτζον, σπεύσαντες μετ' ευαρίθμων στρατιωτών άνωθεν της Μονής, επέπεσαν αμέσως πυροβολούντες τους παρά τη Μονή πολεμίους. Επήυξησεν από θαλάσσης και της ξηράς και ο στρατός διετάχθη να εφορμήση κατά των ολίγων ημετέρων υποστηριζόμενος υπό των πυροβόλων, και καταρχάς μεν περισταλέντες οι ημέτεροι, εκάθεξαν οχυράς θέσεις, αλλ' εντός ολίγου προφθάνουν τρεις της Κυδωνίας γνωστοί οπλαρχηγοί, Σταματογιάννης, Μπελεγής, Λακκιώται, και Εμμ. Τζεπέτης του Θερίσου μετά 300 εκλεκτών πολεμιστών, οίτινες από πέντε ώρας μακράν, ήκουσαν την μάχην εις Γωνία¹⁵⁶, έδραμον¹⁵⁷ και έφθασαν εντός ώρας ασθμαίνοντες επί τας κορυφάς Γρυμπιλιανά.

Οι επίκουροι Λακκιώται και Θερισιανοί επίλεκτοι δεν εξήτησαν οχυρώματα τουλάχιστον ν' αναπνεύσωσι, αλλά δάκνοντες¹⁵⁸ τα φέσια (καλύμματα) εις τους οδόντας και ως δειψαλέοι λέοντες ρίπτονται κατά των πολυαρίθμων Τούρκων, ανακράζοντες, “ακόμα θα τους βλέπετε τους τυράννους και ληστιάς της πατρίδος μου;”.

Η εφόρμησις τούτων ανεθάρρυνεν και τους πρώτους και αναλαμβάνοντες και ούτοι την καταδίωξιν, εξωτόπισαν* και κατεδίωξαν τους Τούρκους μέχρι της παραθαλασσίας, αποπλίζουσι αυτούς, όπλα και σημαίας, οίτινες μετά κινδύνου διεσώθησαν οι πλείστοι υπό την

156 Γινία
157 έδρομον
158 δακόντες

	<p>υπεράσπισιν των πυροβόλων, μετακομιζόμενοι* δια των λέμβων των τα διαρπαχθέντα της Μονής και άλλας αυθαιρεσίας. //</p> <p>β4, σ. 213 [211] Διεκρίθησαν δε εις την μάχην ταύτην Θερισιανοί και Λακκιώται, αμιλλώμενοι κατά το σύνηθες και ο συλλαβών την εχθρικήν σημαίαν Γ. Λεβεντάκης, ος και σημαιοφόρος του Θερίσου.</p> <p>Εφονεύθησαν εκ των ημετέρων 4 και επληγώθησαν 5, εκ δε των εχθρών δεν έχει αμφιβολία ότι έχασαν δεκαπλασίους.</p> <p>Τον ηγούμενον Καλλίνικον Κοκκινάκη, Λακκιώτην, προηγουμένους και προύχοντα μετεκόμισαν εις Χανία, να μαρτυρήσουν όσα γινώσκουν περί της επαναστάσεως και να ανακαλέσουν τους Παρθενίους εκ των στρατοπέδων, προς τούτοις αν δεν ακούσουν εις την πρόσκλησιν της Μονής των, να αποκηρύξωσι και αφορίσουν αυτούς, οίτινες εκών άκων* επήκουσαν πλην εις μάτην.</p>
--	--

Παρατηρήσεις στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Η έκδοση των παραλλαγών και ο καταρτισμός ενός κειμένου με λογικό ειρμό ήταν ένα έργο δύσκολο και χρονοβόρο και έπρεπε να προηγηθεί του φιλολογικού και ιστορικού σχολιασμού. Ήταν ανάγκη να καταρτιστεί το κείμενο των “Απομνημονευμάτων”, γιατί η παραπομπές στα άτακτα ταξινομημένα και σε πολλά σημεία κακογραμμένα αυτόγραφα του Χατζημιχάλη ήταν αδύνατη.¹⁵⁹ Θεωρούμε ότι η έκδοση ενός κειμένου είναι σημαντικότερη εργασία για τη φιλολογική επιστήμη, αν και τα τελευταία χρόνια, έχει κάπως ατονίσει η ενασχόληση με εκδοτικά θέματα. Υπενθυμίζω τις περίφημες εκδόσεις των αρχαίων ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί κυρίως από ξένους φιλόλογους. Στο χώρο των κρητολογικών σπουδών είναι γνωστή η διατριβή του Νικολάου Παναγιωτάκη στην οποία εξέδωσε κριτικά και σχολίασε το ποίημα του Θεοδοσίου Διακόνου σχετικά με την ανακατάληψη της Κρήτης από τον Νικηφόρο

159 Ο Βλαχογιάννης αναφέρει ότι χρειάστηκε δεκαεπτά μήνες για να ολοκληρώσει τη μεταγραφή του αυτογράφου του Μακρυγιάννη. Εμείς χρειαστήκαμε πολύ περισσότερο καιρό, επειδή η μεταγραφή γινόταν κατά διαστήματα, όποτε υπήρχε χρόνος.

Φωκά, η έκδοση του “Ερωτόκριτου” από τον Ξανθουδίδη αρχικά και τον Αλεξίου μεταγενέστερα, “Η Πανώρα” του Χορτάτση από τον Εμμ. Κριαρά (αρχικά με τον τίτλο “Γύπαρης”). Σημαντικές είναι επίσης οι εκδοτικές προτάσεις για πανομοιότυπη, φιλολογική, συνθετική ή αναλυτική έκδοση του σολωμικού έργου ¹⁶⁰.

Αν αναζητούμε το κείμενο πρότυπο, το αυθεντικό κείμενο του συγγραφέα, στην περίπτωση που έχει έχει σωθεί το αυτόγραφο του, τότε αυτό το αυθεντικό κείμενο μπορεί να γίνει προσιτό στον αναγνώστη με τη φωτομηχανική έκδοση. Όταν όμως το κείμενο σώζεται σε διαφορετικές παραλλαγές, σκορπισμένο, φύρδην μίγδην, σε διάφορα τετράδια και ραμμένα φύλλα, όπως στην περίπτωση του Γιάνναρη δεν μπορεί να το κατανοήσει ο αναγνώστης. Τότε ο φιλολογικός επιμελητής θα πρέπει να παραθέσει το υλικό με ένα λογικό ειρμό, διαφορετικά ο αναγνώστης θα χαθεί σε ένα κυκεώνα παραλλαγών και διασκευών. Σύγχυση στην πρόσληψη του κειμένου προξενούν επίσης οι κακογραφίες, τα σβησίματα, οι ορθογραφικές αποκλίσεις και οι παραδρομές του συγγραφέα. Ο ρόλος λοιπόν του φιλολογικού επιμελητή είναι υποστηρικτικός. Σε καμία περίπτωση δεν αλλοιώνει την πρόθεση του συγγραφέα, δεν διορθώνει τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες του κειμένου ή τα σφάλματα, μόνο αν πρόκειται ολοφάνερα για κάποια αβλεψία.

Η διπλωματική ή η φιλολογική έκδοση είναι διαμεσολαβήσεις που βοηθούν τον σύγχρονο αναγνώστη, που δεν έχει μεγάλη εξοικείωση με παλαιά χειρόγραφα, να διαβάσει το κείμενο. Όμως από τη στιγμή που αντικαθιστούμε με τυπογραφικά στοιχεία τον γραφικό χαρακτήρα του συγγραφέα, χάνουμε την πρωτότυπη εικόνα της γραφής, και δημιουργούμε ένα είδωλό της με τα άψυχα ομοιόμορφα τυπογραφικά στοιχεία, καταργούμε την ιδιομορφία, την προσωπική ταυτότητα, η οποία φαίνεται στο αυτόγραφο του συγγραφέα. Κανείς δεν μπορεί να διαπιστώσει ακόμη και σε μια διπλωματική έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη την εκπληκτική, όντως, δύναμη και τη σταθερότητα, που εκπέμπει η γραφή του.

Προτιμήσαμε έπειτα από πολύ σκέψη τη φιλολογική έκδοση. Διορθώθηκαν δηλαδή τα ορθογραφικά λάθη σύμφωνα με τη γραμματική της καθαρεύουσας, αλλά τηρήθηκε ακριβώς η φθογγολογία των λέξεων και παρέμειναν ανέπαφες οι πάμπολλες οι ασυνταξίες. Τέθηκαν κόμματα, όπου απουσιάζουν στις μεγάλες περιόδους λόγου και εισαγωγικά για να δηλωθεί η ξαφνική εισβολή του ευθέως λόγου. Καταλήξαμε να προκρίνουμε τη φιλολογική έκδοση, γιατί το κείμενο του Χατζημιχάλη θα είναι περισσότερο προσιτό στον αναγνώστη και στον ειδικό μελετητή. Η διπλωματική έκδοση αν και βρίσκεται πιο κοντά στην ορθογραφία του χειρογράφου, απωθεί και

160 Τα πολυσήμαντα και πολυδύναμα σολωμικά αυτόγραφα δημιούργησαν δύο αντιμαχόμενες εκδοτικές τάσεις στη νεοελληνική φιλολογία, από τη μια μεριά τις συνθετικές ή κριτικές και από την άλλη τις αναλυτικές ή γενετικές εκδόσεις του σολωμικού έργου. Στις συνθετικές εκδόσεις κατατάσσονται οι εκδόσεις Πολυλά - Πολίτη και Αλεξίου και άλλων. Αναλυτικές εκδόσεις έργων του Σολωμού παρουσίασαν στις διδακτορικές διατριβές τους η Ελένη Τσαντάνογλου και η Κατερίνα Τικτοπούλου.

μπερδεύει τον αναγνώστη και χρησιμοποιείται κυρίως για δικαιοπρακτικά έγγραφα (παλαιές διαθήκες, συμβόλαια). Η βασική, λοιπόν, εκδοτική αρχή που τηρήσαμε στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη ήταν η πιστή τήρηση της φωνολογίας, των γραμματικών και συντακτικών ιδιομορφιών του κειμένου, αλλά με διόρθωση των ορθογραφικών αβλεψιών.

Στην φιλολογική έκδοση προβληματισμό δημιούργησε η απόδοση κάποιων ανύπαρκτων λέξεων, όπως για παράδειγμα η λέξη //genitira//. Ο Γιάνναρης ορθογραφεί [γενήτηρα / γεννητηρα passim] και δεν πρόκειται για παραδρομή του χεριού, αφού η λέξη επαναλαμβάνεται με την ίδια γραφή. Σ' αυτή την περίπτωση γράψαμε “γενήτειρα” με αστερίσκο, γιατί προφανώς ο Χατζημιχάλης εννοούσε “γενέτειρα”. Σε όσες περιπτώσεις δεν μπορέσαμε να δώσουμε κάποια λύση, αφήσαμε αυτούσια τη γραφή του συγγραφέα με την ένδειξη “sic”. Τα μειονεκτήματα της φιλολογικής έκδοσης είναι ότι δεν μπορεί να συμβιβάσει τους σολοικισμούς και βαρβαρισμούς με ένα ορθογραφήμένο κείμενο, δημιουργώντας μια αντιφατική εικόνα για την εγγραματοσύνη του συγγραφέα.

Άλλες εκδοτικές επισημάνσεις είναι οι εξής: Κλείσαμε σε παρενθέσεις, όπως στο χ/φ, όποια λέξη της καθαρεύουσας ή συχνότερα της τουρκικής επεξηγεί ο συγγραφέας π.χ. Θα σε συστήσω εις το δοβλέτι (κυβέρνησιν) β9, 147. Οι επεξηγήσεις αυτές υποδηλώνουν την έγνοια του συγγραφέα, που θέλει να γίνει κατανοητός από τον αναγνώστη του. Δεν κλείσαμε όμως σε παρενθέσεις τις παρενθετικές προτάσεις, όπως κάνει ο συγγραφέας, αλλά σε κόμμα. Π.χ. “Εγνώρισες, με φαίνεται, επρόσθεσε, τον καθαρόν και ευθύν δρόμον” 147. [χ/φ: (επρόσθεσε)]. Λέξεις ή φράσεις πάνω από τη γραμμές ή στα περιθώρια του φύλλου, που έχουν προστεθεί από τον συγγραφέα μεταγενέστερα, όταν ξαναδιάβασε το κείμενό του για να το βελτιώσει έχουν δηλωθεί στο υπόμνημα. Ο συγγραφέας συνηθίζει να χωρίζει με κόμμα τις ειδικές προτάσεις, ενώ στις μεγάλες περιόδους λόγου συνήθως δεν χρησιμοποιεί κόμμα για να χωρίσει τα άλλα είδη των προτάσεων ή τις μετοχές. Δεν τηρήσαμε το κόμμα μπροστά από τις ειδικές, μόνο σε περιπτώσεις που ήταν επεξηγήσεις. Στις μεγάλες περιόδους λόγου θέσαμε διακριτικά κόμμα όπου ήταν αναγκαίο για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, χωρίς αυτές οι επεμβάσεις να δηλωθούν στο υπόμνημα. Τα σημεία στίξης, βέβαια, ως εξωκειμενικές ενδείξεις για τον τόνο της φωνής, δεν μπορούν να αποδώσουν πλήρως τον τόνο της φωνής του Γιάνναρη. Πάντως οι μεγάλες περίοδοι λόγου από τις οποίες απουσιάζουν κατά κανόνα τα σημεία στίξης υποδηλώνουν την εργώδη προσπάθεια να ειπωθούν και να αιτιολογηθούν γρήγορα όσα το δυνατό περισσότερα γεγονότα. Στην αόριστη αντωνυμία δεν έγινε αναγκαστική έγκλιση τόνου, αλλά διατηρήθηκε ως έχει στο χειρόγραφο. Στις περιπτώσεις όμως που ο συγγραφέας ανεβάζει τον τόνο στην προηγούμενη συλλαβή θέλοντας να κάνει έγκλιση, αλλά δημιουργεί σύγχυση με την ερωτηματική αντωνυμία, όπως για παράδειγμα, όταν γράφει: “εχώρεον οι αξιωματικοί μετά τίνων νεανίδων” 155 διορθώσαμε σε “εχώρευον οι αξιωματικοί μετά τινων νεανίδων”.

Το λιτό φιλολογικό υπόμνημα δεν περιλαμβάνει τις πάμπολλες ορθογραφικές αποκλίσεις του χειρογράφου, αλλά μόνο γραφές που διορθώθηκαν, γιατί αποτελούν lapsus calami ή είναι ομόηχες λέξεις που έπρεπε να ορθογραφηθούν σύμφωνα με το νόημα. Ευχής έργο θα ήταν τα “Απομνημονεύματα” να εκδοθούν και σε φωτομηχανική ανατύπωση των ταξινομηθέντων αυτογράφων, για να έχει ο αναγνώστης την πραγματική εικόνα της γραφής του Χατζημιχάλη και να αντιπαραβάλει, αν θέλει, τα χωρία της μεταγραφής, όπως έχει γίνει με τα χειρόγραφα του Σολωμού και του Μακρυγιάννη.

Η Γλώσσα των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Οι γλωσσαμύνητες δεν θα βρουν στα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη Γιάνναρη τη γλυκιά αττική μέλισσα ενός Ξενοφώντα, την άψογη καθαρεύουσα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, τη θελκτική λογιόσυνη του Σπυρίδωνα Τρικούπη. Σε κάθε σελίδα των χειρογράφων του αγωνιστή Κυδωνίας εντοπίζονται πλήθος βαρβαρισμοί και σολοικισμοί. Προτού όμως απορρίψουμε το κείμενο του Χατζημιχάλη, θα πρέπει να κατανοήσουμε, γιατί ο συγγραφέας επέλεξε να εκφραστεί στην καθαρεύουσα, σε μια γλωσσική μορφή που δεν κατείχε πλήρως. Γιατί, αλήθεια, η τόσο πεισματική προτίμηση της καθαρεύουσας, γιατί η λατρεία των τελικών -νι, ακόμη και όπου δεν απαιτείται από την καθαρεύουσα; Ας έχουμε καταρχάς υπόψη μας ότι την εποχή του Χατζημιχάλη, τα απομνημονεύματα και η ιστορία γράφονταν στην καθαρεύουσα. Τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα στην εφημερίδα “Ακρόπολι” του 1904 και κανείς τότε δεν τα πρόσεξε, αφού τόσο διέφεραν από το επίσημο γλωσσικό όργανο. Θυμίζουμε επίσης ότι συγγραφείς μας, που υπερασπίστηκαν τη δημοτική, όπως ο Εμμανουήλ Ροΐδης και ο Δημήτριος Βερναρδάκης, προτίμησαν να γράφουν στην καθαρεύουσα, στη γλώσσα της διοίκησης. Η καθαρεύουσα ήταν το επίσημο γλωσσικό όργανο και όποιος ήθελε να εισακουστεί δημόσια και να διαβαστεί από τους μορφωμένους όφειλε να ακολουθήσει αυτή την τεχνητή γλώσσα. Εξάλλου, μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν υπήρχαν δημοσιευμένα πολλά πεζά κείμενα στη δημοτική, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν γλωσσικό πρότυπο. Το πεζό αριστούργημα του Σολωμού, “Η γυναίκα της Ζάκυθος”, ήταν άγνωστο τότε. Χωρίς κανένα λογοτεχνικό πρότυπο λοιπόν, δεν ήταν εφικτό να γράψει ο Χατζημιχάλης πεζό λόγο στη δημοτική γλώσσα.

Ο Γιάννης Κιουρτάκης σε ένα σημαντικό άρθρο του έδειξε ότι η παρουσία της καθαρεύουσας στον λόγο του λαϊκού θεάτρου σκιών είναι πυκνή και εξήγησε γιατί συνέβη αυτή η διάβρωση: “Είναι λοιπόν επόμενο να διαβρώνεται από μια γλώσσα που αποτελεί το επίσημο όργανο επικοινωνίας του νέου κράτους, αλλά και μια βασική συνιστώσα του νεότερου αστικού πολιτισμού. [...] Έτσι οι καραγκιοζοπαίχτες που δουλεύουν τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, ιδιαίτερα στον αθηναϊκό μπερντέ, χρησιμοποιούν συχνά πυκνά αυτή τη γλώσσα που ταυτίζεται με την κοινωνική ευπρέπεια – εν μέρει για να ικανοποιήσουν το μικροαστικό τμήμα του κοινού τους,

μα άλλο τόσο για να δικαιωθούν οι ίδιοι στα μάτια των “σπουδαγμένων” που εξακολουθούν συχνά να περιφρονούν την τέχνη τους”. Το αποτέλεσμα ήταν οι περισσότεροι καραγκιοζοπαίχτες στην προσπάθειά τους να μιμηθούν τη λόγια γλώσσα απίθανα γλωσσικά μαργαριτάρια, ελληνικούρες και σολοικισμούς¹⁶¹. Οι παρατηρήσεις αυτές του Κιουρτσάκη θα βοηθήσουν να κατανοήσουμε γιατί ο Χατζημιχάλης επέμενε να γράφει τον πεζό λόγο στην καθαρεύουσα.

“Γλωσσικό εξάμβλωμα” θα μπορούσε επίσης κάποιος να χαρακτηρίσει τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη¹⁶². Ο ακατάστατος εξαρχαισμός, οι συχνότατοι σολοικισμοί και βαρβαρισμοί του κειμένου του οδηγούν πολλές φορές σε ένα γλωσσικό υβριδικό έκτρωμα, που προσκρούει στην αισθητική του αναγνώστη με ευαίσθητο γλωσσικό αισθητήριο¹⁶³. Η ιδιόλεκτη καθαρεύουσα του Χατζημιχάλη, που δεν μιλήθηκε ούτε γράφηκε ποτέ από κανέναν άλλο, πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες της εποχής, τις εξουσιαστικές κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες πραγματώνεται. Σημειώνουμε ότι ο Χατζημιχάλης είχε επίγνωση των γλωσσικών αδυναμιών του και θα ήθελε οι ανιψιοί του να αναλάβουν το έργο της διόρθωσης, του γλωσσικού καθαρισμού των “Απομνημονευμάτων” του. Έτσι με τη συγκατάθεση του συγγραφέα προέκυψαν οι λεγόμενες διασκευές, για τις οποίες μιλήσαμε παραπάνω.

Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα γραμματικών και συντακτικών ιδιομορφιών του κειμένου του Γιάνναρη, που αντλήθηκαν από την αρχή μόνο του πρώτου βιβλίου (9ο τετράδιο) των “Απομνημονευμάτων”:

α) Κατάχρηση της γενικής ακόμη και της ονομαστικής απόλυτης μετοχής: *Επανελθόντων πάντων ημών εις την μονήν και ζητήσαντες β9, 11, *ήλθον οι βέηδες συνεννοηθέντων και των κατοίκων β9, 12, *Συναθροισαμένων τούτων [...] και εφοδιασθέντων [...] επέπεσαν β9, 16, *όπως συλλάβη τινα επί των χειρών, και τω όντι συλλαβόντες αλλήλους β9, 16, *Κατακρυφθέντων τέλος και

161 Γιάννης Κιουρτσάκης, “Η καθαρεύουσα του Καραγκιόζη, 'λόγιες' διαστρεβλώσεις και λαϊκές αντιστάσεις”, *Αντί*, τεύχος 230, 29-4-1983, σ. 42. Εξάλλου, πόσοι δεν γελάσαμε βλέποντας σε παλιές ελληνικές ταινίες τη Γεωργία Βασιλειάδου και τη Δέσποινα Στυλιανοπούλου να ξεστομίζουν απίθανα γλωσσικά μαργαριτάρια, στην προσπάθειά τους να εκφραστούν στην καθαρεύουσα, στη γλώσσα των λογίων και της αστικής τάξης στα μέσα του 20ου αιώνα. Στη νεότερη λογοτεχνία παρατηρείται μερικές φορές ανάμειξη του επίσημου και ανεπίσημου ύφους, της δημοτικής με την καθαρεύουσα, για διαφορετικούς κάθε φορά στόχους. Στο “Τρίτο Στεφάνι” του Κ. Χατζή, για παράδειγμα, ο λόγος των γυναικών του μυθιστορήματος αναμειγνύεται με ρητά και εκφράσεις της καθαρεύουσας που παραπέμπουν στο γραπτό ή τον επίσημο δημόσιο λόγο. Αυτό γίνεται εσκεμμένα και υποδηλώνει την επιθυμία των γυναικών να συμμετέχουν στο δημόσιο λόγο.

162 Ο Αδαμάντιος Κοραής έγραφε σχετικά με τη γλώσσα του “Ερωτόκριτου”: “Ομολογώ ότι δεν είναι νόστιμος διατριβή να αναγιγνώσκη τις τον Ερωτόκριτον και άλλα τοιαύτα εξαμβλώματα της ταλαιπώρου Ελλάδος”. Βλ. Βιτσέντος Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1980, σ. ρε'.

163 Πρβλ. τις γλωσσικές αποκλίσεις από το τυπικό της λόγιας γλώσσας (παρατονισμοί, άσκοπη χρήση του τελικού -νι, ανακόλουθα, ελλειπτικές προτάσεις) έχουν παρατηρηθεί και στο “Χρονικό” του Σφραντζή. Βλ. Γεωργίου Σφραντζή, *Βραχύ Χρονικό*, εισαγωγή Δήμητρα Μονιού, Κανάκης, 2006, σ. 24-26. Από την άλλη, η χρήση της ζωντανής γλώσσας της εποχής του από τον Ιωάννη Μαλάλα (6ος αιώνας) είχε ενοχλήσει παλαιότερα τους οπαδούς του γλωσσικού αρχαϊσμού. “[...] Ο Μαλάλας είναι τόσο αγροίκος και κατά την ιστοριογραφικήν του τέχνην και κατά την ιστορικήν του αντίληψιν και κατά την γλώσσαν, όσον ουδείς ποτε των προ αυτού ιστοριογράφων υπήρξεν” Βλ. Κάρολος Κρουμπάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Ι, Αθήνα 1897, σ. 659.

διασκεδασθέντων αυτών απεσύρθημεν β9,16, *Αδυνατιμένου ησθανόμην ενταύθα εμαυτού, β9, 35 *αποστείλας τον διερμηνέα του, του είκοσι έτη υπηρετών 43, *Ταύτα ειπόν ο Κανάρης και απήλθον του προξενείου β9, 49 (ονομαστική), *ούτε όντες ούτοι παρόν δεν δύναται ν' αρνηθή β9, 49 (ονομαστική), *Ενταύθα προσκληθέντες οι θείοι αυτού Βόντζηδες, προύχοντες της κώμης και πληροφορηθέντων του σκοπού απεκρίθησαν ούτω β9, 50, *Ξενίσας ημάς τότε και καθίσαντες εις τινά μέρος αποσερθέντες και παραμείναντες έως ου την μέσην της ημέρας, ιδού οι του γαμβρού συνοδεύοντες χρυσοαργυροπλισμένοι Καλλικραθιανοί μετ' ευφημιών και πυροβολισμών αθσμάινοντες καταφθάνουσι β9, 52, *Καθήμενοι ημείς ακίνητοι ως μη φορούντες ένδυμα του γάμου και παρατηρηθέντες φαίνεται εκ των νεοελθόντων ηρώτησαν τίνες ημείς.β9,52 (ονομαστικές), *Ο καλός ούτος πατριώτης αναχωρούντες ημείς επρόσθεσε β9, 54 (ονομαστική)

β) Συσώρευση και κατάχρηση μετοχών, μετοχές αντί για ρήμα: *Τον οίνον αυθωρεί κομίσας ο διαταχθείς, αλλ' εγχειρίσας β9, 14, *προσθέσας, περιφρονών, ότι είναι διαταγμένος β9, 15, *ους ερωτήσας περί των συμβεβηκότων και πληροφορηθείς β9, 18 (μετοχή στη θέση ρήματος), *ήνοιξαν κατά την απαίτησίν μας ως εισελθόντες εν αυτή β9, 22 (μετοχή στη θέση ρήματος), *Διαμένοντες φυλακή και διαβάντος της προθεσμίας του Βελή, οι μεν γέροντες εξήτησαν β9, 22 (γενική απόλυτη), *Εκπληρώσαντες τας του Ζεραγά διαταγάς και κατερχόμενοι ένθα καθήμενοι οι του Βελή υπασπισταί [...], οίτινες β9, 26 (μετοχή αντί για ρήμα), * αποκρινόμενος του καλούντος, παρακαλών β9, 27, *τάγμα στρατού αμέσως περιστοιχεί ημάς κρατούντος τα όπλα ανά χείρας και στεμένας τας λόγχας καθ' ημών του μεν προπορευομένου, του δε παρακολουθούντος β9, 29, *Την δευτέραν [τρίτην] από ταύτης του πλοίου αγκυροβολήσαντος εν τω της Ρεθύμνης λιμένι, ένθα αποβιβασθέντες, διευθυνομένων ημών παρά άλλου στρατού εις τας της πόλεως ασφαλείς φυλακάς. β9, 29(περίοδος λόγου χωρίς ρήμα, μόνο με μετοχές στη θέση του ρήματος), *οίτινες εμπορευόμενοι εις την πόλιν β9, 30 (αναφορική πρόταση που εκφέρεται με μετοχή),*α κρατών μετά των δύο αυτού χειρών μεθ' όλης αυτού της δυνάμεως, τύψας με κατά του ώμου, άτινα θραυσθείσα εις τεμάχιαβ9, 35, *εξαντληθείς όμως και διαχυθέντος του αίματος αυτού, επροχώρησε ως ένα διάστημα και επί του ειρημένου λόφου λιγοθυμήσας και πεσών όπισθεν λίθου β9, 38, *αφού ολίγον ανελάβομεν εκ της κακώσεως, αναζητήσας ημάς από Χανιά ο Βελής και αποσταλέντες της Ρεθύμνης, εκεί δώσαντες τους συγγενείς μας εγγυητάς δια το μέλλον, πληρώσαντες δε και εκατόν λίρας των ιατρών και τους εν Κυρτομάδω πληγωθέντας, β9, 41, *Αναδεχθείς το βαρύ φορτίον το ανατεθέν υπό των συμπολιτών μου και αναθέσας αυτώ εγώ την επιούσαν αδιστάχτως τω χρηστώ Κανάρη β9, 47 (περίοδος λόγου μόνο με μετοχές, χωρίς ρήμα), *ου διακοινώσαντες την υπόθεσιν, αμέσως εγκαταλείψας το κτήριον και οδηγήσας ημάς διά του Λουτρού και Εμπρόσγιαλον δια πλοιαρίου εις την των Γρηγοράκηδων οικίαν β9, 50 (πρόταση χωρίς ρήμα), *Μαθόντες τον σκοπόν και πλησιάσαντες οι Ανδρουλιδάκαι Παυλής και Γεωργάκης, ο Προκόπιος Α. Παπαδάκης προς ον μέρος καθήμενοι ημείς, και πληροφορησαμένων αυτών, ενεγκρίναντες να γένη τι, αλλ' είπον β9, 52

(συσσώρευση και ονομαστικές), *ερωτά εάν έχομεν ανάγκη τροφής, όστις και προσφέρας εκ της των εργατών β9, 53 (μετοχή στη θέση ρήματος), *ότε λίαν πρωί την επαύριον οδηγηθέντες διά της Ρέντας προς το Μελιδόνι του Αποκορώνου β9, 53 (χρονική πρόταση που εκφέρεται με μετοχή), *Διευθυνθέντες εις Κάμπους και συναντήσαντες [...] όν χαιρετήσαντες δε β9, 54 *Ακούσαντες ημείς τα παρά του Θερσιανού λεχθέντα εγκατελείψαμεν το Θέρισον και εσπευσμένοι επανερχόμενοι διά της Ζούρβας εις Λάκκους, νυκτός ήδη διαγενομένης β9, 58, *Ευρόντες διασκορπισμένους τους Λακκιώτας εις τους περίξ λόφους των Λάκκων οπλοφορούντας και κατερεθισμένους όντας, τρίζοντες τους οδόντας β9, 58

γ) βαρβαρισμοί (στην έκδοση συνοδεύονται με αστερίσκο): *σεβασθής β9, 1 (σεβαστής), *γενήτειρος 2 (γενέτειρα), *γινωσκούσα 7 (:γιγνώσκουσα), *ανεγνωρισθήσαι 7 (:ανεγνωρίσθησαν), *υπερασπισθίν 7 (:υπερασπίσθην), *δέοντος 7 (δεόντως), *αντεπίπληξε 8 (:επέπληξε), *πέλεκος 8 (:πελέκεως), *το αυτό εσπέρας 9, *λαμβόντες 11 (λαβόντες), *ειδοποιόντες 11 (:ειδοποιούντες), *αποπένη 11 (:αποπέμψη), *δι' ουδήποτε 14 (:δι' οιουδήποτε), *ο διανομές 14 (:διανομεύς), *προχωρέσας 15 (:προχωρήσας), *ήρχηξαν 15 (:ήρχησαν), *επέπεσαν 16 (:επέπεσον), *καταμηνούσι 21 (:καταμηνύουσι), *διαβάντος της προθεσμίας 22 (:διαβάσης), *διηγήσεις, οίτινες 23 (:αίτινες), *ειδοποιόντες 24 (:ειδοποιούντες), *επιμείναμεν 24 (:υπομείναμεν), *βλέποντες απορούμενοι [...] προς δε και χάιρονται 25, *εφόβοντο 25 (:εφοβούντο), *τον γέρων 27 (:γέροντα), *ράβδον, άτινας 27 (:ήντινα), *Αποστείλων 28 (:αποστείλας), *εξηπληρωθώσι 28 (:εκπληρωθώσι), *Η φυλακή ά διεμέναμεν 30 (: εν η), *εδιευθύνθημεν 31 (:διηυθύνθημεν), *άτινα 35 (:ήτις), *παρηκουλουθούντες 35 (:παρακολουθούντες), *α 35 (:ην), *άτινα 35 (:ήτις), *Αδυνατιμένου 35 (αδυνατισμένου), *εγδικείτο 37, *το συμβεβηκόν 39 (:συμβεβηκός), *αμνησθία 39, *μέναντες 39, *άτινα 40,40, 43 (:ήντινα), *συγγκεκινηθείς 40 (συγκινηθείς), *μέγισθον 40 (:μέγιστον), *ότινα 42 (:όντινα), *την αυθαδία 42 (:την αυθάδειαν), *υποδείκνυε 44 (υπεδύκνυε), *λευθερώσητε 45, *Συνελαβόντες 47 (συλλαβόντες), *εξεφρασθώσι 48 (εκφρασθώσι), *παρόν 48 (οι αντιπρόσωποι) (:παρόντες), *αείμησθον 49, *Η άφιξι 51, *εξεφρασθήτε 51, *ενεμψύχωσε 51, *αποσερθέντες 52, *ασθμαίνοντες 52 ασθμαίνοντες, *ενεγκρίναντες 52, *καθεδήποτε τρόπου 56 (:καθ' οιουδήποτε), *την γενήτειρα 57 (:γενέτειρα), *καθομένων 58 (:καθήμενων)

δ) σολοικισμοί: *να κατατρεχθώσιν επί των μερών εκείνων, οίτινες προ των ομμάτων της κεντρικής αρχής απενεργούσαν 7, *Συναπαντήσας λοιπόν τινά εκριζούσε αγριοελαίας 8, *εις την φήμην, α έχαιρε 8, *Τούτου εγένετο αιτίαν 8, *Αν και ολίγον εσόμενον εγώ του κινήματος τούτου 7, *οι δε τινές των χριστιανών εκών άκων κεκλεισμένων 12, *τα της αυτής ημέρας πεπραγμένων 13, *εν μικρόν λυχνάριον, ον διέμενε [...] ίνα κρεμάση τούτον 15, *κατά της κορυφής διασχίσας επί δύο αύτη (:ταύτην) 15, *κηροί και τραπέζαι αναπεταχθέντα εις τεμάχια επί της οδού 15, *επί κραββάτων και εις ίππων 18, *εν τω νοσοκομείον 21, *Της κυβερνήσεως λοιπόν αναμφιβόλως θέλουσι μας παραδώσειν 21, *δεν ήτον δυνατόν να λάθη τον πλέον ανίδεον 23, *Ο Βελής κατεσπευσμένως

διατάξας δύο ταγμάτων στρατού και τον αστυνόμον 24, *των μέτρων, ων ελήφθησαν 25 (αναφορική έλξη), *αποποιείτο άγνοιαν των γεγονότων 25, *κατακυλιόμενος δε τρεις ίσως οργέων διαστήματι. 33, *κατά τη άμμω της παραθαλασσίας 34, *ήρχιξε [εννοείται ο λαός] να παραπονείται και να γογγύζει κατά της ανόμου του διοικητού αποφάσεως και διοικήσεως, εκτός δε τούτου παραμελήσας [εννοείται ο Βελής] τας υποθέσεις του λαού και περιφερόμενος από το κυνήγιον εις την Χαλέπα 46, *ούτε όντες ούτοι παρόν δεν δύναται ν' αρνηθή τα παράπονά σας 49, *ους έχουν τας αρμοδίους πληροφορίας. 49, *Ιω Σ. Βολάνη<v>, ο πεσών πρώτον θύμα 50, *άνευ την συγκατάθεσιν της επαρχίας ταύτης 52, *Κυριακή, Απριλίου 24, άτινα επλησίαζε 56, *ων εδημηγόρησαν τα περί της ανάγκης 57, *δισταγμένοι απεκρίθησαν 57, *δράξαντες εις τα όπλα 59, *Οι γέροι εκών άκων συνήλθον 59

ε) τελικό ν: ονομαστική και γενική με -ν, κατάχρηση ή παράλειψη όπου χρειάζεται: *τα πρόσω 9, (:πρόσω) *είχεν έλθειν 12, (:έλθει) *του Ν. Καντιλάκην 12, (γενική με -ν) *ένθε και ένθε 15 (απουσία-ν) *πρώτην ενέργειαν 18 (ονομαστική με -ν) *η των Παρισίων δήθεν πολιτικήν, (ονομαστική με -ν) 19 *κατ' ίδια 20 (χωρίς -ν) *ήτον 20 (με -ν) *κάθε εποψίαν 23 *κατευθεία 23 (χωρίς -ν) *μάτη 24 *ενδυνθέντες 31 (:ενδυνθέντες) *προσεχώρου 34 (χωρίς -ν) *κύκλον 34 (:κύκλω) *βάδη 36 (χωρίς -ν) *ένθε και ένθε 36, 37 *την Ελλάδα 42 (αιτιατική χωρίς -ν) *του προϊσταμένουν 43 (γενική με -ν) *εις τεμάχια 43 (κατάχρηση -ν), *η ενέργειαν 44, *ίδων 44 (:ίδω) *εις Ελλάδα 45 *εκτανθώσι 48 *την επιούσα 50 *του Μανουσογιαννάκην 51, *εις Σφακίαν 52, *την του εξαδέλφου μου Μουτσουνικολάκην οικίαν 54 (και στη γενική-ν), *είχον λάβειν 55 *όσον περισσότερον αριθμός 56 (:όσος περισσότερος), *η ενέργειαν 56 (τελικό -ν στην ονομαστική), *είχεν προσθέσειν 59

στ) Νοηματική σύγχυση από την εσφαλμένη χρήση των αντωνυμιών: *επληροφόρησε την κεντρικήν των Χανίων αρχήν, άτινα αποστείλασα συμβούλους και εξεταστάς των πεπραγμένων β9, 17 (αναφορική πρόταση που εισάγεται με λάθος αναφορική αντωνυμία και εκφέρεται με μετοχή, αντί για ρήμα), *και ξένη τινα χείρα εις την αυστηράν καταδιώξιν μας, οίτινες και προετοιμασθέντες να απέλθωμεν β9, 18-19, *διατρυπάται, ος λιγοθυμήσας ούτος και πεσών επί των αιμάτων καταγής άλαλος β9, 33, *Όστις αποστείλας τους συμβούλους και πληροφορών ημάς ότι η υπόθεσις μας συζητείται από του *Σουλτάνου και των Ευρωπαϊκών δυνάμεων β9, 39 (κύρια πρόταση εισαγόμενη με αντωνυμία), *εναντίον αυτού δι ης απάτης μεταχειρίσθη, όστις ίσως όλα ταύτα συνέτεινον εις την απελευθέρωσιν μας β9, 41, *Το εσπέρας της αυτής ημέρας ανήλθομεν εις Άγιον Ιωάννην, οίτινες και διανυκτερεύσαμεν εν τη οικία του πιστου εξαδέλφου μου Γιανναρομιχελή β9, 50, *επανέλθετε σήμερον οκτώ του Αναληψίου, 1 Μαΐου 1856, οίτινες θα συνεννοηθώμεν μετά των λοιπών επαρχιωτών β9, 52, *ερωτά εάν έχομεν ανάγκη τροφής, όστις και προσφέρας εκ της των εργατών β9, 53, *όπου εξηγήθημεν αλλήλοι λεπτομερέστερον, όστις μαθών τα καθέκαστα αποκρίθη ούτος β9, 54.

ζ) λέξεις- τύποι της δημοτικής μέσα στην καθαρεύουσα: *αρχίζαμεν 57, *ο γούμενος 9, *ταμένοι 9, *το εσπέρας 11,* της ύβρης 12*ξημερώματα 17 *αναρίμματα 23*επιδευτερώνει 24*οι φυλακωμένοι 24,25*ρεμπάρτα 25*καμπαέτι 26 *εχαλάσαμεν 26 *αιματοκυλισμένος, 28 *κουτζούρια 28 *αμπαρίου 29 *καταπόδι 29,32 *το εσπέρα 31 *ραυδιζόμενος 35*καταμαραμένος 36*σπρώχνουσι 36*γόβας 37 *καταματωμένον 38 *καϊμακάμην 39 *θέλομεν προσπαθείν 40 *ξουραφίσας 40 *έχθεσιν 40 *εφυλάκωσε 43 *ήρχιξε 46 *ποθενά 47 *χωροφύλακου 49 *έκλεξαν 50 *την στεφάνωσιν 51 *χρυσοαργυροπλισμένοι 52 *Αναληγίου 52 (:Αναλήψεως) *του βαθύ βαράγγου 52 (:φαράγγι) *μαδάραις 53 (:άγονα, άδεντρα όρη)

η) Ορθογραφικά σφάλματα. Ένα εντελώς τυχαίο δείγμα από ορθογραφικά λάθη που απαντώνται στα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη παραθέτουμε στη συνέχεια. Κανένα ορθογραφικό σφάλμα δεν συμπεριλαμβάνεται στο υπόμνημα της πρώτης έκδοσης των “Απομνημονευμάτων”. Παρατηρείται γενικά μια ιδιαίτερη προτίμηση στο -η, το -ο και το -αι: *αλλαζονήαν β9,91 *χριστηανηκού β9,9 *ηλικρυνώς β9,93 *ηρότεισεβ9,9 *κρασοπολοίον β9,97 *πυγή (αντί πηγή), *εσθανθείς β9,98 *αιριμοκκλήσιων (το) β9,101 *αίτιμοι β9,111 *παραδείδη β9,161 *παραθαλασσίης β9,173 *ειθηκής και ηλικής β9,173 *εξεπήτοιδαίς β8, τ. 2, 283 *εγγένη β8, 286 *εγκήσεος β8, 286 *εξ ανάγκασαν β8, 295 *εξ' οπλοίσθησαν β8, 308 *ειμησίης β8, 325 *εδιαιφθήνθαιμεν β8, 322 *επηροής β8, 326 *εκδιαλημάτων β8, 337 *ίδισιν β8, 345 *είτι (ήτοι) β8,361 *αμφηβολείαν β8, 365 *ακοίνητος β8, 365 *κατιφής (κατηφείς) β8, 410 *αίνια (έννοια) β8, 410 *παντοπόλι β8, 411 *υπέ (ειπέ) β8, 412 κλπ.

Συμπληρωματικές παρατηρήσεις για τις ορθογραφικές ιδιομορφίες του Χατζημιχάλη. Σχεδόν σταθερά η αύξηση των ρημάτων γράφεται στα αυτόγραφα του Χατζημιχάλη με -αι αντί για -ε: *διαισκόρησε β.8, 266 *δαιμερήσθησαν β8, 270 *διάμηναι β8, 279 *διαίσπασε β8, 281 *διαικυρύζαμεν β8, 286 *διαίταξε β8, 299 *διαίβημεν β8, τ2., 311 *διαισώθη β8, τ.2, 325 *δαιινυκτερεύσαμεν β8, τ3, 366 *διαίταξαν β8,394 κλπ.

Οι προθέσεις και οι κτητικές αντωνυμίες στο ορθογραφικό σύστημα του Χατζημιχάλη συνενώνονται με τη λέξη που αναφέρονται: *μεθεαυτού β9, 98 *εξεθελοντών β9, 166 *ενδυμάτωντων β9,169 *διάπαντώς β8, 366 *διυποθέσεις β9,129 *υπαυτών β9,139 *μετεπιστολής β9,152 *επάμβονος β9,153 *κατευφθύα β8, 274 *μετεμού β8, 275, ενενί β8, 284 *καταπέτησιν β8, 288 *μαζίμου β8, 278 *ορκωνμας β8, 284 *αγώναμας β8, 286 κλπ.

Δίπλα στους συνδυασμούς του ευ και αυ γράφεται ένα -φ: *ενταύφθα β9, 127 *συνεβουλεύφθημεν β9,167 *πορευφθώσι β9,175 *διαιφθυνθέντες β9,175 *αύφθονα β9,195 *ευφθύνην β8, 309 *αφθαδώς β8, 380 κλπ.

Είναι γεγονός ότι ο εξαρχαϊσμός των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη μας στέρησε έναν νέο Μακρυγιάννη του κρητικού ιδιώματος. Η ελλιπής γνώση της καθαρεύουσας και το

ετερόκλητο πολλές φορές γλωσσικό υλικό δίνει ένα κείμενο ιδιόμορφο, ανομοιόμορφο, ακανόνιστο, κάτι ανάμεσα στην καθαρεύουσα και τη δημοτική, έναν τεχνητό γλωσσικό κώδικα, ένα κείμενο στο οποίο αντιπαλεύει η ατημέλητη ροή του προφορικού λόγου με τις αυστηρές μετοχικές προτάσεις της καθαρεύουσας. Οι σχοινοτενείς παράγραφοι, οι προτάσεις επί προτάσεων χωρίς κόμμα φανερόνουν την επιθυμία του ανθρώπου που θέλει να πει πολλά, να βγάλει από μέσα του τα βασανιστικά βιώματα, να δικαιολογήσει τις επιλογές του, να αθανατίσει τους συντρόφους του. Ο Χατζημιχάλης δεν σταματά, δεν τεμαχίζει τις προτάσεις, θέλει να εκφράσει τόσα πολλά και μόνο το τέλος της σελίδας είναι το όριο για να σταματήσει τη διήγηση. Η πεζή αφήγηση εμφορείται στο μεγαλύτερο μέρος της από ένα πνεύμα πλατειασμού. Η συντακτική δομή παραγράφων ανελίσσεται σε μια κλιμακούμενη εισροή δευτερευουσών και μετοχικών προτάσεων, αντίθετα με το γοργό και λακωνικό ύφος των σύντομων φράσεων της ποιητικής μορφής στην “Κρητικοπούλα” και στην ρίμα “Ερχομός Χ” Μ. Γιάνναρη εις Κρήτην” .

Στη συνέχεια παραθέτουμε δύο μόνο παραδείγματα κουραστικής υποτακτικής σύνδεσης στα “Απομνημονεύματα”. Τον μακρόσυρτο και ασθματικό λόγο επιτείνει στο αυτόγραφο του Χατζημιχάλη η έλλειψη σημείων στίξης:

[...]ότι επιθυμείτε να είναι παρόν και οι αντιπρόσωποι των δυνάμεων, διότι, προσθέσας, κατά την νέαν συνθήκην και υπόσχεσιν του Σουλτάνου, ο Διοικητής άνευ των αντιπροσώπων τούτων, ο Διοικητής δεν δύναται να πράξη τίποτα, ούτε όντες ούτοι παρόν δεν δύναται ν’ αρνηθή τα παράπονά σας, προς δε και να σας βλάβη, εξηκολούθη δε έτι, “εάν δε εγώ δεν ερωτηθώ ως εκ μέρους της κυβερνήσεώς μου, προσωρινώς ήδη διευθύνω το Γαλλικόν προξενείον, και αναμφιβόλως θα προσκολληθώ, προς δε και αφού υμείς έλθομεν, ζητήσετε τότε την άδειαν και εγγύησιν των αντιπροσώπων, ίνα προσκαλέσητε γενικώς την νήσον και σημειώσητε εγγράφως τα παράπονα του λαού”

*Ούτος ήτον προύχοντας της κόμης Μελιδονίου και συγγενείς του ήρωος Σήφακα, ου ο υιός του αδελφού, Αντωνίου Σήφακα και ανιψιός εκ του Κακουρονικολάκη, ευρεθείς εις Φρασκά και ακούσας τα παρ’ ημών εκεί λεχθέντα, έσπευσε προ ημών και ελθών εις Μελιδόνι επροδιάθεσε τον θεϊον αυτού β9, 53

Η δυσχερής έκφραση στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη οφείλεται στην κακή μίμηση της καθαρεύουσας και στην έμμονη ιδέα του συγγραφέα να εκφραστεί σε μια γλωσσική μορφή την οποία δεν κατείχε πλήρως. Τι θα κέρδιζε η ελληνική γραμματεία, αν τα “Απομνημονεύματα” γραφόταν στη δημοτική, μπορούμε να το φανταστούμε από την ποιητική εκδοχή της “Κρητικοπούλας” και του “Ερχομού”. Ο ακαλαίσθητος πλατειασμός του πεζού λόγου του Χατζημιχάλη μετατρέπεται στον ποιητικό λόγο της “Κρητικοπούλας” σε λακωνικούς αλλά

περιεκτικούς δεκαπεντασύλλαβους με σφρίγος και εκφραστικότητα. Παράγραφοι ή ολόκληρες σελίδες του πεζού λόγου καταφέρνουν να χωρέσουν σε ένα μόνο εκφραστικό και εύστοχο στίχο.

“Γιατί λοιπόν τα εκδίδετε όλα αυτά” είχε πει κάποτε η Μαρώ Σεφέρη σχετικά με τη δημοσίευση των χειρογράφων σχεδιασμάτων του “Βαρνάβα Καλοστέφανου” του συζύγου της¹⁶⁴. Στην περίπτωση του Χατζημιχάλη όμως δεν έχουμε τα σχέδια ενός έργου, αλλά την ολοκληρωμένη μορφή των “Απομνημονευμάτων” του, η οποία έπρεπε να τοποθετηθεί σε χρονολογική και λογική αλληλουχία. Ο Χατζημιχάλης ήθελε να δημοσιεύσει τα “Απομνημονεύματά” του, αλλά δεν ευτύχησε να βρει κάποιον επιμελητή- εκδότη. Με την ανολοκλήρωτη (δημοσιεύτηκαν διασκευασμένες μόνο 126 σελίδες από τα χειρόγραφα), πλημμελέστατη και αντιεπιστημονική (λόγω της απόκλισης από το αυτόγραφο του συγγραφέα) εκδοτική εκδοχή της εφημερίδας “Ακρόπολις”, ο αναγνώστης δεν μπορούσε να σχηματίσει σαφή εικόνα της αξίας των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη.

Η αφηγηματική σύνταξη των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Το κείμενο των “ιστορικών σημειώσεων” του Χ" Μ. Γιάνναρη είναι αφήγηση βιωμάτων από μνήμης. Οτιδήποτε δεν το είχε ζήσει ο ίδιος ο αφηγητής ή δεν το έχει ακούσει από τους συντρόφους του, τους Λακκιώτες, δεν καταγράφεται. Το γεγονός αυτό περιορίζει το εύρος της διήγησης. Στο κείμενο δεν εκτίθενται όλα τα γεγονότα των επαναστάσεων του 1858, 1866 και 1878. Το κορυφαίο ιστορικό γεγονός του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου, για παράδειγμα, μνημονεύεται σε μία και μοναδική φράση, χωρίς κανένα σχολιασμό. Οι μάχες της επανάστασης του 1866, που είχαν διεξαχθεί στις άλλες επαρχίες της Κρήτης, παραλείπονται. Είναι επιβεβαιωμένο ότι κάθε αφηγητής δημιουργεί το αφήγημά του (προφορικό ή γραπτό) με μια επιλογή γεγονότων πραγματικών ή επινοημένων, σημαντικών ή ασήμαντων και την οργάνωσή τους σε μία ενότητα. Όταν ο αφηγητής θέτει ως σκοπό την ίδια τη διήγηση μιας ιστορίας βρίσκεται πιο κοντά στο πεδίο της λογοτεχνίας, ενώ γράφει Ιστορία, όταν ερευνά, κρίνει, συνδέει, ερμηνεύει, κατανοεί και αποκαθιστά τη λογική αλληλουχία των γεγονότων. Τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη δεν είναι Ιστορία, αλλά όπως ο ίδιος συχνά αναφέρει “σημειώσεις” (β5, 1, β5, 2. β5, 75γ κλπ) χρήσιμες για τον επιστήμονα ιστορικό. Η διήγηση του Χατζημιχάλη δεν διεκδικεί την αποδεικτική δύναμη της ανακάλυψης της αλήθειας. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στο να εντάξουμε το κείμενο στο πεδίο των “Απομνημονευμάτων”.

Η αφηγητής του απομνημονεύματος μαρτυρεί τη δική του αλήθεια μέσα από τα δεδομένα της γλώσσας, φωτίζοντας ή συσκοτίζοντας κατ' επιλογήν. Μέσα από τη μαρτυρία του Χατζημιχάλη ο ιστορικός θα μνηθεί στον τρόπο σκέψης ενός λαϊκού πολεμικού αρχηγού, ενός ατόμου, που λόγω

164 Βλ. *Εκδοτικά Προβλήματα και απορίες, Πρακτικά Συνεδρίου στη Μνήμη του Γ.Π. Σαββίδη*, Αθήνα 2002, σ. 198.

της θέσης του ήταν πάντα κοντά στους στρατιώτες, κοντά στα πεινασμένα γυναικόπαιδα. Θα γνωρίσει τον τρόπο πολεμικής δράσης των Κρητικών, που ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες και υπάκουαν σε τοπικούς-επαρχιακούς “καπεταναίους”. Ο πόλεμος του 1866 διεξαγόταν χωρίς κεντρικό συντονισμό, κάθε οπλαρχηγός είχε δική του σημαία (“μπαϊράκι). Λίγες φορές μπόρεσαν να συνεργαστούν οι οπλαρχηγοί για να φέρουν ένα καίριο πλήγμα στον εχθρό. Η δράση των χριστιανών της Κρήτης περιοριζόταν στην τακτική του ανταρτοπόλεμου, σε μικρής κλίμακας πολεμικά επεισόδια, σε τοπικές αιμαχίες.

Η αφηγηματική σύνταξη των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη στηρίζεται στην αντιθετική δομή και στην χρονική ακολουθία. Είναι η εξιστόρηση της διαμάχης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων της Κρήτης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Αυτή είναι και η δομή της σκέψης και κατά συνέπεια και της αφήγησης των απλών ανθρώπων, οι οποίοι δεν αναζητούν τα αίτια και τις συνέπειες ενός γεγονότος, δεν συνδέουν γεγονότα, αλλά παραθέτουν τις εμπειρίες των στη γραμμική διάσταση του χρόνου. Το ύφος όμως της πεζής διήγησης του Χατζημιχάλη δεν είναι απλοϊκό, δεν συνάδει δηλαδή με τη δομή της λαϊκής προφορικής αφήγησης. Ο αφηγητής δηλαδή ντύνει με το επίσημο ύφος της καθαρεύουσας μια αφήγηση κατά βάσει λαϊκή και αυτό είναι η βασικότερη ιδιομορφία των “Απομνημονευμάτων” του. Ο Μακρυγιάννης, παρ’ όλες τις πιέσεις που δέχτηκε από τη λόγια γλώσσα, κατόρθωσε να κρατήσει τη λαϊκή αφήγηση στη δομή και τη γλώσσα, δημιουργώντας ένα ιδιόμορφο λαϊκό λογοτεχνικό ύφος. Οι λόγιοι απομνημονευματογράφοι μας από την άλλη, ο Κ. Κριτοβουλίδης, ο Νικόλαος Σπηλιάδης, για παράδειγμα, έμειναν πιστοί στη γλωσσική τους παράδοση, έδωσαν απομνημονεύματα με ενιαία αφηγηματική δομή και ύφος. Ο Χατζημιχάλης ζει στα “Απομνημονεύματά” του έναν διχασμό προσπαθώντας να ταιριάξει τη λαϊκή δομή της αφήγησης με μια καθαρεύουσα φορτωμένη με απόλυτες μετοχές και αρχαιοπρεπείς εκφράσεις.

Το φαινόμενο του γλωσσικού διχασμού συνήθως εκδηλώνεται σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Για παράδειγμα, κατά τον 19ο αιώνα ο λαός των αγροτικών περιοχών μιλούσε την δημόδη γλώσσα, και ένιωθε μειονεκτικά, όταν δεν κατανοούσε την καθαρεύουσα, τη γλώσσα των μορφωμένων, που μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους είχε γίνει η επίσημη γλώσσα του κράτους. Οι λόγιοι περιφρονούσαν τη γλώσσα του λαού, όπως φαίνεται στον “Διάλογο” του Σολωμού, εμβληματικό κείμενο για την κατανόηση του γλωσσικού διχασμού της ελληνικής κοινωνίας κατά τον 19ο αιώνα¹⁶⁵. Είναι αξιοπρόσεχτο ότι ο γλωσσικός διχασμός στην περίπτωση του Χατζημιχάλη συνυπάρχει στο ίδιο πρόσωπο, αφού ο ίδιος έγραφε τα ποιήματά του στο κρητικό

165 Ο Εμμ. Κριαράς μελέτησε το φαινόμενο της βυζαντινής διγλωσσίας, βλ. Εμμ. Κριαράς, “Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας”, *Βυζαντινά*, 8, 1976, σ. 216-243. Για το δίγλωσσο έργο του Σολωμού αξιόλογη είναι η μελέτη της Αφροδίτης Αθανασοπούλου, “Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας των ελληνοϊταλικών του Σολωμού”, *Πόρφυρας*, αφιέρωμα στον Δ. Σολωμό, 95-96, 2001, σ. 197-232.

ιδίωμα, αλλά, χρησιμοποιούσε μιαν ιδιόμορφη καθαρεύουσα, στις επίσημες συνεδριάσεις της Κρητικής Βουλής, στη σύνταξη αποδεικτικών για τους συναγωνιστές του, στην επιστολογραφία του, στα “Απομνημονεύματά” του¹⁶⁶.

Οι απλές συντακτικές δομές που συναντάμε στο λαϊκό λόγο, οι σύντομες προτάσεις, η επανάληψη του συντακτικού σχήματος (υποκείμενο ρήμα, αντικείμενο), η παράθεση των βασικών όρων της πρότασης με ελάχιστους προσδιορισμούς, η παρατακτική σύνδεση των προτάσεων, συντακτικές δηλαδή δομές εύληπτες από τους απλούς ανθρώπους απουσιάζουν από τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Στα “Απομνημονεύματα” η σύνταξη είναι περίπλοκη, στρυφνή πολλές φορές, με υποτακτική σύνδεση προτάσεων, με αλληπάλληλες γενικές και ονοματικές απόλυτες μέσα σε αφύσικα μεγάλες περιόδους λόγου. Θεωρούμε ότι αυτό συνέβη, γιατί το είδος των απομνημονευμάτων επέβαλε έναν λόγο περισσότερο επίσημο, αντίθετο με το λαϊκό λόγο που είχε καλλιεργηθεί στις ιστορικές κρητικές ρίμες. Όσα απομνημονεύματα είχε υπόψη του ο Χατζημιχάλης ήταν γραμμένα σε μια παγερή καθαρεύουσα. Παρ' όλα αυτά ο λόγος του Χατζημιχάλη, όπως παρατήρησε ο Βλάσης Γαβριηλίδης, έχει τον τρόπο να κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη¹⁶⁷. Ακόμη και μέσα στην ακαλαίσθητη καθαρεύουσα δηλαδή ότι μπορούν να βρεθούν σελίδες με εκφραστικότητα, αμεσότητα, με δραματική πνοή.

Το λαϊκό ύφος, όσο και αν είναι δυσδιάκριτο με τη πρώτη ματιά στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, είπαμε ότι φανερώνεται στη δομή της αφήγησης, στη χρονολογική δηλαδή παράθεση των γεγονότων και των μαχών, όπως θα δείξουμε παρακάτω στην αναλυτική συνεξέταση της “Κρητικοπούλας” και των “Απομνημονευμάτων” (βλ. και συσχετικό πίνακα “Απομνημονευμάτων” και “Κρητικοπούλας”). Αλλά και οι αγώνες λόγων, οι αντιπαραθέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων δεν προέρχονται, νομίζω, από τους αγώνες λόγων της αρχαίας ρητορικής που συναντούμε στην Ιστορία του Θουκυδίδη, αλλά από τους αγώνες λόγων των “αρχαϊκών” κοινωνιών, όπου κάθε αντίπαλος, πριν να δείξει τη δύναμή του έργω στη μάχη, έδιδε ένα δείγμα της ικανότητάς του στο λόγο. Αντιθετικοί λόγοι έχουν επισημανθεί και στις λαϊκές ρίμες αλλά και στο λαϊκό θέατρο της ίδιας εποχής¹⁶⁸. Το λαϊκό υφολογικό υπόστρωμα στα “Απομνημονεύματα” εκδηλώνεται επίσης με τη μορφή σύντομων παρομοιώσεων¹⁶⁹ ή ξαφνικών

166 Όπως με πληροφόρησε ο εγγονός του Μπελεγρή, ο οποίος θυμάται τις διηγήσεις της γιαγιάς του Εργίνας (Ειρήνης) Πρώιμου, άρσε στον Χατζημιχάλη να μιλά στην καθαρεύουσα, όταν πήγαινε στην Κρητική Βουλή και όταν καθόταν στο καφενείο του Κήπου, που βρισκόταν εκεί κοντά.

167 “Ακρόπολις”, ό.π.

168 Περίφημη είναι η διαμάχη λόγω ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα στο Α της Ιλιάδας.

169 Οι παρομοιώσεις των μαχητών με άγρια ζώα είναι ένας λογοτεχνικός τρόπος που χρησιμοποιήθηκε από τα χρόνια του Ομήρου έδειξε ο Bruno Snell. Ο τρόπος αυτός, συμπληρώνουμε εμείς έφτασε μέχρι τους λαϊκούς ριμαδόρους του 19ου αιώνα. “Τα ζώα των ομηρικών παρομοιώσεων δεν είναι απλά σύμβολα, αλλά ιδιαίτεροι φορείς ζωικών δυνάμεων και ως τέτοιους φορείς τα συναντάμε στις εικαστικές τέχνες του 7ου αιώνα [...] Η πρόταση “Ο Έκτωρ είναι σαν λιοντάρι” δεν είναι μια απλή παρομοίωση που περιορίζει την αοριστία και την αμορφία της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά δηλώνει μια πραγματική σχέση”. βλ. Bruno Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σ. 268-270.

“εισβολών” του ευθύ λόγου, γεγονός που πιστοποιεί ότι τα δύο κείμενα (ποιητικό και πεζό) συγκοινωνούν στην αφηγηματική σύνταξη. Ακολουθούν παραδείγματα.

α) Αγώνες λόγων στα “Απομνημονεύματα” και την “Κρητικοπούλα”

“Απομνημονεύματα”: “Αυτός, έτι εξηκολούθη, έχει ορκωμοσίαις και εταιρείαις επί μόνον να ταράσσουν τον φιλήσυχον λαόν και την του Πατισάχ κυβέρνησιν, αλλά τώτα ετελείωσαν πλέον τα σχέδια και αι ραδιουργίαι αυτού και των οπαδών του”. Όταν ανέφερε περί τον Μουλά και Χαμίτ βέη, εστάθην όρθιος και ηθέλησα να απαντήσω, αλλ' εξαγριωμένος ανακράζας, “σιώπα, σκυλί!”.

Τελειώσαντος αυτού των ανωτέρων και έτι πολλών άλλων, εξήτησα την άδειαν ν' απαντήσω, όστις λυσσωδώς βλέπων με, αποκρινόμενος, “Λέγε, σκυλί, αντάρτη, τα δικαιώματά σου!”. “Προς τον Χαμίτ βέη και Μουλά, ως αναφέρετε, αποκρινόμενος, επήγα μετ' άλλων ουχί ως άτομον, εφ' εαυτού μου, δι' υποθέσεις ιδιαιτέρας μου, αλλά ως αντιπρόσωποι του λαού, και απεσταλμένοι παρά της αναγνωρισμένης υπό του Σουλτάνου επιτροπής και εχρεωστούσα να εκτελέσω, νομίζω, το καθήκον μου, ερωτήσαντες αυτούς και παρακαλέσαντες εκ μέρους της γενικής της Κρήτης επιτροπής, ίνα μη ούτοι επεμβαίνωσι εις τα παραχωριθέντα του λαού δικαιώματα υπό του Σουλτάνου”.

β9/130 Τότε δια δριμυτάτης κραυγής με διακόψας: “Ακόμα, πανούργε, λαοταράκτη, θα δικαιώνεσαι! Βλέπετε, προσθέσας προς τους παρακαθημένους, με ποίον πειτήδιον τρόπον ικανοποιείται; Ετελείωσαν οι δρόμοι σου και ήλθε το τέλος. Πάρε τον”, εφώναξε των φυλάκων. Σταθείς εγώ όρθιος και ειπών “ο Ιησούς¹⁷⁰ μας παραγγέλλει “μη φοθήσθε από των αποκτεινάντων το σώμα, την δε ψυχήν μη δυναμένων απολέσαι”. “Τι λέγει;”, εφώναξε. Εξερχόμενος ήκουσα τον Μητροπολίτην και τω απεκρίθην ότι περί θρησκευτικών τι ομίλησεν.

“Κρητικοπούλα”: Αμέσως μπέμπει κήρυκα, τους προύχοντα εκάλει,

[...]να κατεβούνε στο Σκινέ, έχουν δουλειά μεγάλη.

Να κατεβούν οι γέροντες, υποταγή να δώσουν

κι αν αρνηθούνε ακριβότατα, έχουν να το πληρώσουν.

Με μάνητα αποκρίνονται κι αγέρωχα του λένε:

«πριν να πατήσεις Αρβανέ, τα σπίθια μας τα καίμε.

Δεν μας ξυπούνε προσταγές και τουρκικές φοβέρες,

τα λάβαμ' ούλα κατά νου από καιρό 'πό μέρες.

Μια λύπη μόνον μας κρατεί οι Λάκκοι ανέ καούνε

και δεν προφτάζουν άρματα μ' αίμα να πλερωθούνε». (κεφ. 83-84, 1652-1660)

β) Κοινές παρομοιώσεις στην πεζή και ποιητική εκδοχή:

“Απομνημονεύματα”: β4, 114 ήρξαντο βρυχόμενοι εξ όλων των οχυρωμάτων ως λέοντες, β4, 212 δάκνοντες τα φέσια (καλύμματα) εις τους οδόντας και ως δειψαλέοι λέοντες ρίπτονται κατά των πολυαρίθμων Τούρκων, β4, 219 όρμησαν ως λέοντες στρατιώται της γραμμής κατά του συζύγου της, β4, 225 εμάχοντο και αμιλλώμενοι αμφοτέροι ως λέοντες, β4, 236 Οι Λάκκοι είχαν άνδρας πολεμιστάς αφόβους και ως λέοντες επολεμούσαν, β4, 299 εξώρμουν και ερρίπτοντο εις τα εχθρικά χαρακώματα ως λέοντες, β4, 338 εξώρμουν και ερρίπτοντο εις τα εχθρικά χαρακώματα ως λέοντες, β8, 15 ερρίφθησαν ως λέοντες κατά των εχθρικών λέμβων.

“Κρητικοπούλα”: Σαν λέοντες οι Χριστιανοί, σαν τίγρεις λυσσιασμένοι 1581, και συγκροτούν σαν λέοντες μεγαλοτάτη μάχη 2138, Σαν λέοντες οι Έλληνες τας θέσεις των κρατούνε 3511, σαν λέοντες στους άπιστους ρίκτονται, σα πετρίτες 3786.

γ) “Εισβολές” ευθύ λόγου στα “Απομνημονεύματα” και την “Κρητικοπούλα”

*δια δε εις την Γαλατά μετάβασιν αυτού εξηγηθείς ότι “επειδή είδον την τοιαύτην θέσιν ενόμισα καλόν ίνα ο ίδιος πορευθώ και διαθέσω την κατάστασιν¹⁷¹ [...]”β9, 17, *Τούτου ένεκα πειρώμεθα της δραπετεύσεως και “θέλομεν προσπαθείν της απελευθερώσεώς μας έως ου να απαλλαχθώμεν ή να μας φονεύσητε, δια να μην βλέπωμεν τους τιμίους και ατίμους ανθρώπους” β9, 40, *και ήδη επανήλθε να ζήση εις την πατρίδαν του, επαναλαμβάνων ο Βελής “και τι εθνικόν έχεις”, απαντών, “είμαι υπήκοος Έλλην” β9, 43, *αλλ’ ο Βελής απαντών αγερόχως και αυθαδώς, ότι δεν γνωρίζει να έχει υπό κράτησιν ξένης εθνικότητος υπήκοον, ει μη ένα κρητικόν οποιός ανόητως λέγει ότι είναι υπήκοος της Ελλάδος “αλλ’ εγώ, επαναλαμβάνει, έχω ανά χείρας συνθήκη, άτινα δεν αναγνωρίζει από του ’36 και ύστερον Κρήτα και υπήκοον Έλληνα” β9,43, *Ο Βελής επαναλαμβάνει οργισμένος, “θα σε στείλω εις την Μπιγάζα”, “ούτε εκεί, εδευτέρωσε ο αδελφός μου, δεν πήγα”. 44 *[...]ενεγκρίναντες να γένη τι, αλλ’ είπον, “οριστικόν τώρα δεν αποφασίζομεν ως μη είναι η ώρα αρμόδιος, πλην, εξηκολούθησαν, επανέλθετε[...] β9, 52, *διατί δεν διηγόμεθα τα της περιодίας μας, “μήπως είμεθα ημείς προδόται, είπον, και φοβήσθε να ακούσωμεν ό,τι ενεργείτε;”β9, 55, *επιπλήττει τους αποθαρρημένους επειπών: “ό,τι κάμουν οι γείτονές μας, Λακκιώταις, προς όφελος της Πατρίδος, είμεθα έτοιμοι και ημείς να συνδράμωμεν μετ' αυτών” β9, 57

Στην “Κρητικοπούλα” βρίσκουμε ανάλογα παραδείγματα εισβολής του ευθύ λόγου:

Κάποιοι φωνιάζουν δυνατά από μεγάλα σπίθια,

“όρκον να απογράψομε, το πράμ’ αν είν’ αλήθεια”(κεφ 35, 751-2)

Ορκόνουνται εις τον Χριστόν, σ’ Αγίους, σ’ Αποστόλους,

“όποιος αλλάξει φρόνημα να τουφεκάται απ’ όλους.

Ο αρνητής απ’ όλους μας, τον όρκ’ όποιος πατήσει,

ο τόπος όπου θα σταθεί, να σκάσει, να βουλίσει”. (κεφ 38, 789-792)

171 Στο αυτόγραφο του Χατζημιχάλη δεν υπάρχουν εισαγωγικά, για να φανεί ο ευθύς λόγος. Γενικά η στίξη του χειρογράφου είναι ελλιπέστατη.

Φωνιάζει, τρέχει ο λαός λέει των επιτρόπω,
“τον Τούρκο πλιό δεν θέλομε στον εδικό μας τόπον”.
Διατάσσετ’ η Επιτροπή, θέλομ’ αυτή την ώρα
να γράψετε του Ισμαήλ, να φεύγ’ απού τη χώρα.
Έγραψαν εις τα γράμματα, είπαν και με το στόμα,
“τον Τούρκο αποκηρύττομε κι ας μας σκεπάσει χώμα”. (κεφ. 68, 1154-1162)

Το κείμενο του Χατζημιχάλη με όλους τους μακαρονισμούς στη διατύπωση κρατά την απλοϊκότητα του λαϊκού λόγου στην έκθεση της ιστορίας. Η αναλυτική συνεξέταση της αφήγησης στα “Απομνημονεύματα” και την “Κρητικοπούλα” αποδεικνύει αυτή τη βασική μας θέση. Εδώ θα δώσουμε μόνο ένα παράδειγμα. Μέσα στο κείμενο των “Απομνημονευμάτων” παρεμβάλλουμε με πλάγια στοιχεία στίχους από την “Κρητικοπούλα”, για να φανεί εντονότερα ο γλωσσικός διχασμός του Γιάνναρη (λαϊκή δομή αφήγησης vs καθαρεύουσα γλώσσα), αλλά και η λαϊκή σύνταξη της αφήγησης:

Απομνημονεύματα β4, 230: Οι εκείθεν προιδόντες ότι αδύνατον ήτον ν' αντικρούσωσι οι ολίγοι την κατά της Ανωπόλεως μεγάλην στρατειάν των πολεμίων

[*Από θαλάσσης, και ξηράς πανστρατιά προβαίνουν*

με το τραγούδ' οι Έλληνες ανεβοκατεβαίνουν (Κρητ. 3101-2)]

και γνωρίζοντες οι κάτοικοι της Ανωπόλεως ότι δεν υπάρχουν πηγαί, ειμή μόνον τα εντός της κώμης πηγάδια, εσκεφθήσαν ούτοι ίνα φαρμακώσωσι* τα ύδατα των πηγαδίων, οίτινες και πριν της υποχωρήσεως μία ημέραν συνήθροισαν φλόμους, ους κατέκοψαν εις τμήματα, έρριψαν εν αυτοίς εκτός ενός εξ ου είχαν ανάγκη να πίνωσι οι ίδιοι μέχρις της τελείας αποχωρήσεως εις την πλησίον οχυράν Αράδαιναν.

[*Φτάνουν εις την Ανώπολιν, με μάνητα μαλώνουν,*

φλόμους ερρίζαν στο νερό, τσι Τούρκους φαρμακώνουν (Κρητ. 3013-4)].

β4, 231 Οι από την Ανώπολιν ημέτεροι μετά των δύο τρίτων των λοιπών θέσεων, απεσύρθησαν και οχυρώθησαν εις Αράδαινα την χωρίζουσαν αυτήν, της Ανωπόλεως η απέραντος και βαθυτάτη φάραγξ παρ' ης υπάρχουν μόνον τρεις διαβάσεις

[*Σύρουνται στην Αράδαινα, την φάραγγα κρατούνε* (Κρητ. 3105)].

Εκεί Κρήτες και εθελονταί περί τας δύο χιλιάδας ετοποθετήθησαν, αφού πρώτον συνεκρότησαν συμβούλιον οι τε εχθροί των επαρχιών και εθελοντών σωματάραχαι, απεφάσισαν και διετάχθησαν οι μεν Κυδωνιάται να καθέξωσι την ανωτάτην αρκτικώς είσοδον και παραπλεύρως αυτών, οι υπό τους Κριάρου και Κορκίδου Σελινιώται

[*Εις του βουνού τους πρόποδας, το πέραμα κρατούσι*

η Κυδωνία και Σέλινο, οι Τούρκοι δεν κοτούσι (Κρητ. 3109-3110)]

Εἰς τὸ μέσον ἐνέκριναν νὰ μένωσι οἱ ἐθελονταὶ συμβοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν,
[Στὸ κέντρον οἱ ἐθελονταὶ, οἱ Στερολλαδίτες,
ἐπέσασι ἡρωϊκὰ σαν τσι Μαραθωνίτες (Κρητ. 3111-12)]

ὡς εἰδημονεστέρων ἐν ἀνάγκῃ ὑποχωρήσεως, ἐνθα ἦτον ἀνακτημένη* ἡ εἰσοδος καὶ ἀκατόρθωτος
ἡ διάβασις ἐκεῖθεν τῶν πολεμίων

[Ἐκ' ἦτον ἡ διάβασις καὶ ἡ σκάλα ποῦ περνούσαν,
τὴν οὐχρῶσαν δυνατὰ καὶ τὴν φιλονικούσαν (Κρητ. 3113-4)].

Τὸ ἄλλον ἄκρον τῆς φάραγγος, νοτίως κατὰ τὸ περιθαλάσσιον, θέσιν Διαλεσκάρη, κατεῖχε ὁ γέρον
Κωσταρός μετ' ἄλλων εἰδημόνων ἰθαγενῶν τῶν περὶ ξωρίων Λιβανιανῶν, Ἀγίου Ἰω<άννη>, Γογονή κ.λπ.

[Τὸ τέλος πρὸς τὴ θάλασσα πρὸς τοῦ Διαλεσκάρη
εβλέπασιν οἱ Σφακιανοὶ ἐκεῖ μὴ ξεβαρκάρει. (Κρητ. 3115-6)]

Ὁ Ζυμβρακάκης διέμενε μετὰ πολλῶν ἰθαγενῶν [Γογονή] Παυλή, Μωράκη, Καβρού, Ἀνωπολιτῶν κ.λπ., ἀπὸ ἀνατολὰς θέσιν Πηγαδάκια, ἀνωθεν, βορείως τῆς Ἀνωπόλεως.

[Στα βορινὰ Ἀνωπόλεως ἐμὲν' ὁ Ζαμπρακάκης,
ἐκεῖ 'σαν κι ἄλλοι Σφακιανοὶ καὶ ὁ Πετροπουλάκης.

Ἐκεῖ κρατοῦσαν τὴν γραμμὴν, πάνω στα Πηγαδάκια,
ὁ Γογονῆς κι ἐμάχοντο τ' Ἀποκορωνιωτάκια.

Ἐκεῖ μαζ' ἦτον κι ὁ Μαθθίος, ἀντρας τ' Ἀποκορώνου,
πιστότατος στὸ σύνθημα καὶ δυνατὸς τοῦ πόνου (Κρητ. 3119-24)]

Τὴν 11 Ἰουλίου οἱ πολέμοι ἐπροχώρησαν κατὰ τὴν Ἀράδαινα, ἀφοῦ ἀπέκρυσαν τοὺς ἀντικρούσαντας αὐτοὺς πρώτον, κατὰ τῶν περὶ ξ τοῦ στρατοπέδου τῶν Ἀνωπολίτας καὶ λοιποὺς εὐαρίθμους, ὅπου καὶ μαχόμενος φονευθεὶς ὁ ἐξ ἡρωϊκῆς οἰκογενείας ἀρχηγὸς αὐτῶν Τζελεπῆς ἢ
Δασκαλάκης.

[Ἐπέσανε καὶ Κρητικοί, [...],
ὁ Τσελεπῆς τσ' Ἀνώπολης, ποῦ μοιάζανε τῶν δράκων (Κρητ. 3159-60)]

Πλησιάσαντες δ' οὗτοι εἰς τὸ ἀντίπερα τῆς ἀπὸ Ἀράδαινας φάραγγος ἤρχιξε* ἀμέσως
σφοδρῶτα μάχη, ἐξηκολούθη ἡμέρα καὶ νύκτα ἀνευ ἀποτελέσματος.

[Διακοπὴ δὲν ἔκαμε ὁ πόλεμος κ' ἡ φλόγα,
ἀπὸ πρῶι μέχρι νυκτὸς ἐπέφταν μυδροβόλα (Κρητ. 3125-6)].

Οἱ Λακκιῶται μάλιστα καὶ μέρος Σελινιωτῶν τὴν πρώτην ἡμέραν διαβάντες τὴν φάραγγα επετέθησαν κατὰ τῶν ἐχθρικῶν προχωμάτων, οἵτινες δις καὶ τρεῖς ἀποδίωξαν τοὺς προφύλακας τῶν
θέσεών των.

[Δυο τρεῖς φορές ἐπέρασαν κι ἐπέσαν οἱ Λακκιῶτες,
στα μιτιρίζια τῶν ἐχθρῶν μαζὶ κ' οἱ Σελινιώτες (Κρητ. 3131-2)]

β4, 232 Την επιούσαν 12η ο Ομέρ διευθύνων εκ της θαλάσσης τας κινήσεις και βλέπει την αντίστασιν εκ μέρους των ημετέρων, προς δε την ζημίαν των στρατευμάτων του και το αδύνατον της προόδου αυτού

[δεν ημπορεί Ομέρ -πασάς τους άλλους να πατήσει (Κρητ. 3130)

και καταστρέφουν οι Έλληνες πλήθος Οσμανιλήδες (Κρητ. 3128)]

αποβίβασε υπό την θάλασσαν δια μικρών πλοίων μέρος του στρατού,

[Εδαιμονίζετ' ο Ομέρ, τα κρέατα δαγκάνει,

σ' τσι βάρκες βάνει τον στρατόν, στα νώτα τονε βγάνει (Κρητ. 3133-4)]

περιστοιχισμένου υπ' ιθαγενών Τούρκων του Ηρακλείου κατά την υπό του Κωσταρού κατεχομένην θέσιν Διαλεσκάρι, εξεδίωξεν αυτούς εκείθεν μετά αντιστάσεως αρκούσης,

[και ζάφνου φαίνετ' ο στρατός εις του Διαλεσκάρη.

Ο Κωσταρός δεν ημπορεί τσι Τούρκους να γυρίσει

και δεν προφθάνει τσ' Έλληνες να τσι πληροφορήσει (Κρητ. 3134-6)]

,αφού πρώτον εφόνευσαν οι ημέτεροι τον διαβόητον ιθαγενήν Δελή Χουσεϊνί, του οποίου τον θάνατον έκλαυσαν οι συντοπίτες του απαρηγόρητοι.

[Εσκότωσαν πολλούς εκεί, τον Ντελή-Χουσεϊνή,

τον ζακουσμένον Κρητικόν, το στράτευμα εθρήνει. (Κρητ. 3139-40)]

Αποχωρούντων των παρά τον Κωσταρόν λοξώς και βορειοδυτικώς βεβιασμένοι, δεν εδυνήθησαν όχι μόνο να πλησιάσωσι και συνενωθούν μετά των εν Αραδαίνη λοιπών, χρησιμεύσωσι εις αντίστασιν ή τουχάλιστον πληροφορήσωσι αυτούς

[και δεν προφθάνει τσ' Έλληνες να τσι πληροφορήσει (Κρητ. 3136)]

ότι αποβιβάσθησαν εχθροί εις Διαλεσκάρι και ότι επροχώρεσαν κατά των νώτων και ήδη οι εν Αράδαινα ευρίσκονται περικυκλωμένοι, αλλά αποκόψαντες αυτούς και αίφνης εισέπεσαν από τα νώτα αυτών οι Τούρκοι άρχιξε* η αλληλομαχία.

[Σαν λύκοι τρέχουν οι Έλληνες να τους περιορίσουν,

μα τους κυκλώνουν, δεν μπορούν οπίσω να γυρίσουν. (Κρητ. 3141-2)].

Συνάμα δε μετά την από βήμασιν* των πολεμίων εκ Διαλεσκάρι, την επίθεσιν εκ των νώτων των ημετέρων, οι από το αντίπερα εχθροί της φάραγγος εν εκείνη τη ώρα επλησίασαν κατά το χείλος της φάραγγος και εξ όλων των θέσεων εκκινούσε ο εχθρικός στρατός γενικόν πυρ των όπλων και πυροβόλων,

[Ούλοι οι Τούρκοι τουφεκούν, τουφέκια και κανόνια,

οι σάλπιγγες κατακτυπούν, ως κάνουνε τ' αμόνια (Κρητ. 3145-6)]

οι δ' ημέτεροι ούτε αμυδρώς ηδυνήθησαν ν' ακούσωσι ή νοήσουν την κατ' αυτών περικύκλωσιν εκ των αποβιβασθέντων. Μάτην οι εν τοις άκροις πρώτοι των ημετέρων συγκρουσθέντες αναφωνούσαν και παρεκάλουν τους εντός της Αράδαινας να αποχωρήσωσι και οι μεν έσπευδον

δρομαίοι κατά το κέντρον,

[Φτάνουν και τους εθελοντάς, στην μέση που βαστούνε,

οι Κρήτες των εφώναζαν, καθόλου δεν δροικούνε (Κρητ. 3143-4)]

πρώτοι ιδόντες τον κίνδυνον, ίνα πληροφορήσωσι τους λοιπούς περί της απωλείας των, οι δε σποράδην, όσον έκαστος ηδύνετο, κατέφευγον εις τα πέριξ όρη.

Η σάλπιγξ των ημετέρων εσάλπιξε την υποχώρησιν, αλλά τις ακούει αυτήν; Το γενικόν πυρ των εχθρών έπιπτε ως κεραυνός κατ' αυτών, από 100 βημάτων απόστασιν.

[Ούτε Ελλήνων σάλπιγγες, ούτε φωνές δροικούνται,

από την ράχιν τους τραβούν, τότε μόνο κινούνται (Κρητ. 3148-9)

Τρομακτικούς τσι κεραυνούς οι Τούρκοι σφενδονίζουν (Κρητ. 3107)]

Οι ιδόντες τα πράγματα Λακκιώται μού διηγήθησαν τα ανωτέρων και πλείστα τόσα θλιβερά συνάμα και ηρωικά, άτινα αδυνατών, ούτε είμαι αρμόδιος να περιγράψω. //

β4, σ. 233 Τέλος πάντων η υποχώρησις έγινε άνευ τάξεως και οι ευρεθέντες Σελινιώται και Λακκιώται εκτός της περικυκλώσεως όπως ουν κατείχον τους πρόποδας των ορέων έσπευσαν άμα είδον την ανάγκη εις βοήθειαν των κινδυνευόντων εν τω κέντρω εθελοντών κ.λπ, οίτινες ως έλεγον ουκ ολίγον συνέτεινον, αποκρούοντες την πρόοδον των πολεμίων εν τη λυσσώδη αλληλομαχία, των μεν ορμούντων όπως διανοίξωσι την διάβασιν, των δε εχθρών ίνα παρεμποδίσωσι και κατασφάξωσι καθ' ολοκληρίαν αυτούς.

[Οι Κρήτες βρίστουν τ' άσχημα, οι θελοντές κλεισμένοι

κ' οι μεν, κ' οι δε, εμάχοντο, ωσάν απορπισμένοι. (Κρητ. 3149-50)]

Μερίς εκλεκτών Στερεολλαδιτών φουστανελάδων, εκ των προσφάτως αφιχθέντων, ευρεθείσα εντός οχυρού ναϊδίου κατά το κέντρον εις μικροτάτην απόστασιν, δι' ου έπιπτεν ως ραγδαίας βροχής αι εχθρικάί βολαί εκ του απέναντι και ανωφερούς της φάραγγος, καθ' ον καιρόν εγένετο η συμπλοκή και μη γνούσα καθόλου τα διαδραματιζόμενα εις τα όπισθεν αυτών, κατά των συναδέλφων των, ως μαχόμενοι λυσσωδώς κατά των έμπροσθεν ότε ιδούσα εαυτή περιστοιχουμένη παρ' εχθρών, έμεινε εντός του ναϊδίου φονεύουσα και φονευομένη μέχρις ου είχαν πολεμοφόδια και τελειωσάντων τούτων, οι ζώντες έτι, εξήλθον ξιπήρεις διασχίζοντες τας ορδάς μέχρις ου έπεσε και ο τελευταίος.

[Σε κλησιδάκ' εκλείστηκαν μέρος Στερεολλαδίτες,

μέχρις ενός επέσσασι, σφάζουντ' απ' Αρβανίτες (Κρητ. 3157-8)]

Η λυπηρά αύτη υποχώρησις των χριστιανών απεθάρρυνε και διασκόρπισε τα λείψανα της Αραδαίνης ως ουδεμίαν άλλην περίστασιν. Υποχωρούντες εκ του κόπου και δειψης πολλοί των λεπτών και ασυνηθίστων εις την σκληραγωγίαν εκ των εθελοντών προπάντων, έπιπτον λιγοθυμούντες και τινές εις τας χείρας και ώμους των Λακκιωτών απέθαναν άνευ πληγής ή άλλης τινός αιτίας. Ανεψιός μου τις, Ιω, Εμμ. Παπαγιανναράκης διέσωσε τινάς τυχών να φ'ερη μεθ'

εαυτού ολίγον ύδωρ εις αραγόν (δέρμα αιγός) και αγουρίδας (αώρους στραφυλάς) δι' ων μέσων μετεχειρίσθησαν οι Λακκιώται εις τους πλέον απελπισμένους και όλως ημιθανείς εθελοντάς έτριβον επί των στομάτων αυτών τας αγουρίδας επιβοηθούντες αυτούς από απόστασιν εις απόστασιν διαβαίνοντες τα άγρια όρη, τους τραχείς και ανύδρους βράχους μέχρις ου έφερον αυτούς εις Κρούσσα, ένθα υπήρχε ύδωρ και ήσαν συνηθρισμένοι οι λοιποί. //

*[Απόσπασαν οι Κρητικοί, εθελοντάς με πόνους,
πολλοί ελιποθύμησαν, τους σήκωσαν στους νόμους
Από νερό, 'πό κούραση, 'πό πείνα ζαντλημένοι,
στα Κρούσια αποσύρονται και πέφτουν λιγωμένοι.
Οι Κρητικοί εθελοντάς στους νόμους των βαστούνε,
και αγγουρίδες για νερό, δούδουν, παρηγούνε. (Κρητ. 3151-6)]*

β4, 234 Εν τη σπουδαία, αλλά καταλήξασα κατά των ημετέρων ολεθρία μάχη της Αράδαινας έπεσαν αρκετοί εκ των ημετέρων, των πλείστων τούτων ζωντανών κατακρεουργηθέντων, εις υπήρξε και ο αρχεταιριστής γενναίος οπλαρχηγός και διάσημος δια των ατομικών και παντρικών* του ανδραγαθημάτων Πρωιμομιχελής ή Μπελεγρής, του οποίου τον θάνατον και υστέρησιν [δεν] έκλαυσαν όχι μόνον οι Λάκκοι, αλλ' όλον το δυτικόν τμήμα και οι τούτου εθελονταί, γνωρίζοντες πάντες την αξίαν και την σημασίαν του εις την επανάστασιν. //
*[Επέσανε και Κρητικοί, ο Πρώιμος των Λάκκων,
ο Τσελεπής τσ' Ανόπολης, που μοιάζανε των δράκων. (Κρητ. 3159-60)]*

Το χαρισματικό άτομο και η κοινότητα των Λάκκων

Η αφήγηση στο 1ο και το 3ο βιβλίο (σύμφωνα με τη δική μας ταξινόμηση) συγκροτείται από μια σειρά συμβάντων, στα οποία κεντρικό πρόσωπο είναι ο αφηγητής της ιστορίας. Το άτομο αποκτά μεγάλη σπουδαιότητα και η συμβολή του στο ιστορικό γίνεσθαι θεωρείται καθοριστική. Ο Χατζημιχάλης προβάλλεται στο 1ο βιβλίο ως επικός ήρωας που άλλοτε με τη βοήθεια του ξαδέρφου του Γιανναρομιχελή τραυματίζει με το σπαθοράβδι του είκοσι δύο αγάδες, άλλοτε σπάει τα δεσμά της φυλακής με σχεδόν μυθικό τρόπο, άλλοτε απελευθερώνεται από τη φυλακή με εντολή του τούρκου διοικητή και του Μητροπολίτη, για να ηρεμήσει τους συγχωριανούς του. Ο ήρωας - αρχηγός, ο ήρωας πρόμαχος της κοινότητας περιβάλλεται με μυθικές ιδιότητες. Είναι το εξαιρετικό άτομο, που πρέπει με κάθε θυσία να προστατευτεί και να επιζήσει, γιατί από την ύπαρξή του εξαρτάται και η επιβίωση της κοινότητας. Γι' αυτό οι σύντροφοί του και το Εξάρι βοηθούν στην απελευθέρωσή του και κτίζουν το ναό τού Αγίου Παντελεήμονα ως ένδειξη ευχαριστίας προς τον Άγιο για τη σωτηρία του αρχηγού τους.

Στο 2ο βιβλίο, το εκτενέστερο και σημαντικότερο, ο αφηγητής διηγείται κυρίως συλλογικές πράξεις και συμπεριφορές μιας ομάδας πολεμιστών, των Λακκιωτών στην επανάσταση του 1866.

Προβάλλονται τα επιτεύγματα των συντρόφων του Χατζημιχάλη, τα ονόματα των οποίων δεν έχει διασώσει καμιά άλλη ιστορική συγγραφή. Το ήθος και οι πράξεις των ανθρώπων της κοινότητας των Λάκκων, οι οποίοι έδωσαν τον όρκο για ένα μεγάλο σκοπό, να δουν την πατρίδα τους ελεύθερη. Υποφέρουν εκούσια τα δεινά του πολέμου και απορρίπτουν τις δελεαστικές προτάσεις των τούρκων διοικητών. Όλες αυτές οι συμπεριφορές και οι πράξεις των αφανών της ιστορίας συγκροτούν τις πολιτισμικές αξίες του τόπου στη συγκεκριμένη εποχή. Μέσα από τη συσσώρευση των ηρωικών πράξεων μιας μικρής κοινότητας ανθρώπων ο αφηγητής κατορθώνει να παρουσιάσει ένα μικρό δράμα και μ' αυτόν τον τρόπο να κινήσει τη συμπάθεια στην ψυχή του ακροατή-αναγνώστη. Αφηγείται λεπτομερώς τις πράξεις των συγχωριανών του, του Εξαριού, των αμάχων, των πολεμιστών, υποδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη βαρύτητα της κοινότητας στη δημιουργία της ιστορικής πράξης.

Πρωταγωνιστές της διήγησης στο 2ο βιβλίο είναι οι Λακκιώτες. Αυτοί αριστεύουν, «οι ταχύποδες και ειδήμονες των θέσεων», «οι αγωνισταί της Κυδωνίας», «η σημαία των Λάκκων» και ο ανώνυμος λαός, του οποίου τα έργα και τα πάθη έχει λησμονήσει η ιστοριογραφία των λογίων. Ο Χατζημιχάλης δεν διεκδικεί την πρωτοβουλία της Επανάστασης του 1866. Η αρχή της βρίσκεται στον πόθο της ελευθερίας μιας ομάδας παλληκαριών απ' τους Λάκκους. Οι ακριβοί εταίροι του Χατζημιχάλη τον όρισαν αρχηγό, όπως οι Μυρμιδόνες τον Αχιλλέα, κι αυτός αποδέχτηκε το φρόνημα και τη θέληση της κοινότητας.

Θα έλεγα ότι ο Χατζημιχάλης είναι ο κατεξοχήν επικός απομνημονευματογράφος μας. Όχι μόνο γιατί θέμα του είναι ο πόλεμος Κρητικών και Τούρκων, αλλά κυρίως γιατί εξυμνεί κατορθώματα πολλών ηρώων. Ως γνωστόν, ο Αριστοτέλης απέρριπτε το βιογραφικό έπος και το θεωρούσε αντιεπικό, γιατί προβάλλει συμβάντα από τη ζωή ενός ήρωα¹⁷². Στην αφήγηση των μαχών ο Χατζημιχάλης ακολουθεί την εξής τυπική πορεία: καθορισμός του τόπου της μάχης - πολεμικό συμβούλιο - ορισμός των θέσεων - επίθεση - μάχη - αριστείες - αποτελέσματα - ταφή των νεκρών - περίθαλψη των τραυματιών - μετακίνηση σε ασφαλές μέρος. Αυτή ήταν βέβαια η πορεία μιας μάχης στην πραγματικότητα, αλλά η επανάληψη αυτού του θέματος σε όλη την έκταση του δευτέρου βιβλίου των “Απομνημονευμάτων” και στην “Κρητικοπούλα” μας οδήγησε στην σκέψη ότι έχουμε επανάληψη τυπικών θεμάτων/σκηνών, προσφιλή τεχνική των λαϊκών αφηγητών από την εποχή του Ομήρου.

Πολλές μάχες γίνονται εκ του συστάδην και οι Κρητικοί προκαλούν ονομαστικά τους ιθαγενείς Τούρκους να μονομαχήσουν, όπως και στην Ιλιάδα. Οι τρεις νυχτερινές επιθέσεις στο στρατόπεδο του Ραούλ θυμίζουν τη “Δολώνεια” της “Ιλιάδας”, αν και ο συγγραφέας, όταν έγραφε

172 “[...] διο πάντες εοίκασιν αμαρτάνειν όσοι των ποιητών Ηρακλήϊδα και Θησηϊδα και τα τοιαύτα ποιήματα πεποιήκασιν” Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, μετφρ. Σ. Μενάνδρου-εισαγωγή, κείμενο, ερμηνεία Ι. Συκουτρή, Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, χ.χ. VIII1-3, 1451a. Σχόλια του Ι. Συκουτρή στη σ. 139.

αυτό το επεισόδιο δεν φαίνεται να είχε υπόψη του την “Ιλιάδα”. Η πολεμική δύναμη των αντιπάλων δεν υποτιμάται. Ομηρικά παράλληλα αφηγηματικά και ιδεολογικά σχήματα εντοπίζονται στις εξής περιπτώσεις: α) Οι αριστείες του Πρωιμομιχελή, του Ζουρδιοχριστοδούλη, του Μάντακα κ.α. β) Οι περιγραφές των τραυμάτων και οι σχετικές αναφορές στους πρακτικούς γιατρούς. γ) Οι παρομοιώσεις της μάχης. δ) Η προσπάθεια αποτροπής της σκύλευσης. ε) Η αγάπη των Λακκιωτών για τα όπλα. στ') Η παρουσία του Θεού σε κάθε στιγμή του αγώνα. ζ) Η φροντίδα της ταφής των νεκρών.

Κινητήριος δύναμη των δρώντων προσώπων της αφήγησης είναι το ηρωικό ιδανικό, η δόξα που αποκτιέται στον πόλεμο. Κρήτες και εθελοντές φιλονικούν για τις ανδραγαθίες, οι επαρχίες αμιλλώνται για την πρωτιά, τα παλικάρια θέλουν να γραφτεί τ' όνομά τους στις εφημερίδες και τις εκθέσεις. Αυτό σημαίνει ότι τα ιδανικά και οι αξίες των ανθρώπων της εποχής του Ομήρου και των χριστιανών της Κρήτης στα μέσα του 19ου αιώνα δεν διέφεραν πολύ.

Οι δύο βασικοί πυλώνες της αφήγησης, η δράση του ξεχωριστού ήρωα (1ο και 3ο βιβλίο) και ο έπαινος της ανδρείας των Λακκιωτών (2ο βιβλίο) καθορίζουν εκ προοιμίου τα όρια, το σχέδιο και το είδος της διήγησης. Η αφήγηση του Χατζημιχάλη αποδίδει την έναρξη των επαναστάσεων στους Λακκιώτες. Η διερεύνηση των αιτίων της αποτυχίας του '66, ο αντίκτυπος των επαναστάσεων σε διπλωματικό επίπεδο¹⁷³, η αφήγηση ηρωικών πράξεων σε άλλες επαρχίες της Κρήτης δεν περιλαμβάνεται στην αφήγηση. Η πορεία της διήγησης στο 2ο βιβλίο είναι τυπική: η σύλληψη της ιδέας, η προετοιμασία του αγώνα, ο αγώνας (μια σειρά από μάχες), το τέλος του αγώνα. Οι μάχες της τριετούς επανάστασης διαδέχονται η μια την άλλη και συγκροτούν τον κύριο κορμό της διήγησης, δίνοντας και στο κείμενο τη μορφή ενός πολεμικού απομνημονεύματος. Κάθε μάχη μπορεί να σταθεί μόνη της στη διήγηση, απαρτίζει δηλαδή μια νοηματική ενότητα, ένα ανεξάρτητο αφήγημα. Λίγες είναι οι μάχες (όπως του Σωμαρίου βλ. β4, 140-155) τις οποίες ο αφηγητής διηγείται με κάθε λεπτομέρεια, εξηγώντας τις κινήσεις, τις θέσεις, την τακτική των εμπολέμων. Οι περισσότερες μάχες περιγράφονται συνοπτικά. Το βάρος στη διήγηση πέφτει στην παρουσίαση των ανδραγαθιμάτων των Λακκιωτών και σε ανεκδοτολογικά περιστατικά, που φανερώνουν την πρόσληψη του πολέμου από τον λαό και τους αγωνιστές.

Σημαντική θέση στη διήγηση των μαχών έχουν οι ανδραγαθίες. Όπως ο Όμηρος, ο Χατζημιχάλης προβάλλει στη μάχη τον ήρωα που διαπρέπει, που αριστεύει. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης αναφέρει ότι στη βιβλιοθήκη του Χατζημιχάλη υπήρχαν τα ομηρικά έπη. Θα ήταν

173 Για τη διερεύνηση της διπλωματικής ιστορίας της επανάστασης του 1866 διαθέτουμε δύο πολύ αξιόλογες μελέτες:

α) Γ. Παπαντωνάκη, *Η διπλωματική ιστορία της Κρητικής Επανάστασης του 1866*, Αθήνα 1926. και β) Τσιριντάνης Νικόλαος, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη επανάστασης του 1866-69*, τ. Α, Β', Γ', Αθήνα 1950-1951. Σημαντικές και οι παρατηρήσεις του Γ. Ασπρέα για την ασυνεννοησία των πολιτικών, του αγγλόφιλου Δ. Βούλγαρη και του ρωσόφιλου Α. Κουμουνδούρου. Βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, Β', σ. 11.

παρακινδυνευμένο όμως να πούμε ότι ο Χατζημιχάλης έγραψε για τις αριστείες των συμπολεμιστών του έχοντας ως πρότυπο τον Όμηρο. Θα ήταν σωστότερο, αν ερμηνεύαμε τις ομοιότητες στις δύο διηγήσεις μέσα στα πλαίσια της συγκρότησης των προφορικών λαϊκών αφηγήσεων. Ο λαϊκός αφηγητής αρέσκεται να διηγείται τα εξαιρετικά έργα των ηρώων στις μάχες. Εξάλλου ο τρόπος διεξαγωγής των πολεμικών συγκρούσεων ήταν σχεδόν όμοιος από τα χρόνια του Ομήρου ως την εποχή του Χατζημιχάλη. Θέλουμε να πούμε μ' αυτό ότι οι αντίπαλοι στον πόλεμο μάχονταν σώμα με σώμα, έβλεπε ο ένας το πρόσωπο του άλλου, δεν είχαν ανακαλυφθεί τότε τα σύγχρονα όπλα μεγάλου βεληνεκούς και μαζικής καταστροφής. Στο πεδίο της μάχης αναδεικνυόταν ο γενναίος άνθρωπος, όχι η απρόσωπη μηχανή, που σκορπά το θάνατο αδιακρίτως. Παραθέτουμε στη συνέχεια τις εκτενέστερες αριστείες του Χριστοδούλη (Ζουρίδη) (β4, 147, 148, 151) και του Πρωιμομιχελή ή Μπελεγρή (β4, 235-236). Από τα τελευταία λόγια των αγωνιστών προβάλλει το ήθος του ήρωα, ο οποίος πεθαίνει αγωνιζόμενος για την ελευθερία του. Τα άρματα, το πολυτιμότερο αντικείμενο του Κρητικού, κληροδοτούνται στα παιδιά του, για να συνεχίσουν αυτά τον αγώνα. Μετά τον θάνατο του πολεμιστή αρχίζει πάνω από το πτώμα του μάχη για να μην τον σκυλεύσουν. Σ' αυτά τα σημεία η διήγηση, μ' όλες τις γλωσσικές αδυναμίες της, αποκτά τραγικότητα και ενδιαφέρον:

<Αριστεία Χριστοδούλη>

[...]Ο μεγαλόκαρδος ούτος μετά του μικρού, αλλ' αφόβου σώματός του, άμα ιδών τους Αλβανούς προσεγγίσαντες όπισθεν των χαρακωμάτων του, συνεσφύχθη και συνεκετρώθη κατά την είσοδον του μονοπατίου, ενουθέτει και υπαγόρευε εις την απόκρουσιν των ξιφοκούντων εκείθεν Αλβανών, έχων θραυσμένη την μίαν κάννη του δικάνου του, και ολιγίστους ακόμη πυροβολιτάς προς αντίκρουσιν. //

Απέτρεπε λοιπόν ο Χριστοδούλης τους νέους του να μην εξοδεύωσι τα φουσέκια των, έστω και επί του κρέατος των Αλβανών, οδήγη μόνον έτοιμα και γεμάτα να κρατούν αυτοί τα όπλα των, και δια των στομιών των όπλων να ωθούν και κρημνίζουν τους Αλβανούς και μόνον εν συμπλοκή να εκκενούν αυτά. Ούτως εξηκολούθησαν ώρας τινάς και οι μεν εχθροί επυροβόλουν κάτωθεν όρθια τα όπλα των, χωρίς να βλέπουν τους αντιπάλους, οι δε ημέτεροι έστρεφον κατ' αυτών τα όπλα άνευ πυροβολισμού και δια των χειρών συνελάμβανον τα όπλα οι μεν των δε.

[...] Είκοσι μόλις βημάτων επροχώρησε υπέρ των οχυρωμάτων ο αείμνηστος Χριστοδούλης και εχθρική σφαίρα διαπερά τα πλευρά του μεγαλονύχου αγωνιστού. Ριφθείς χαμαί και κάνει το σημείον του σταυρού επί του μετώπου, έπειτα ανακράξας μεγαλοφώνος “αδέλφια, συγχωράτε μου και ο Θεός χωρέσας! Πάρτε τα αιματωμένα άρματά μου να μη τα μολύνουν οι Τούρκοι και δώσετέ τα των παιδιών μου να τα φυλάξουν, ώστε να μεγαλώσουν και αυτά να τα μεταχειριστούν κατά των βαρβάρων, εάν σήμεραν σεις δεν ελευθερώσετε την πατρίδα μας”. Την αυτήν στιγμήν ευρεθείς εγώ

παρών και ακούσας τα ανωτέρων* εκ του στόματός του, μετ' άλλων πολλών, του Βογιατζόγλου και του Πρωιμοσήφη, ο οποίος πηδήσας εις ον μέρος εσπάραται έτι ο φονευθείς και λαβών τα όπλα του, διότι αυτήν την στιγμήν, ως είρηται αι εχθρικάί σφαίραι διέβαινον και διεσταύρωνον ως κόφινος μελίτσια δραπετεύοντα". (β4, 147, 148, 151)

<Αριστεία Μπελεγρή>

Εν τη σπουδαία, αλλά καταλήξασα κατά των ημετέρων ολεθρία μάχη της Αράδαινας έπεσαν αρκετοί εκ των ημετέρων, των πλείστων τούτων ζωντανών κατακρεουργηθέντων, εις υπήρξε και ο αρχεταιριστής γενναίος οπλαρχηγός και διάσημος δια των ατομικών και παντρικών* του ανδραγαθημάτων Πρωιμομιχελής ή Μπελεγρή, του οποίου τον θάνατον και υστέρησιν [δεν] έκλαυσαν όχι μόνον οι Λάκκοι, αλλ' όλον το δυτικόν τμήμα και οι τούτου εθελονταί, γνωρίζοντες πάντες την αξίαν και την σημασίαν του εις την επανάστασιν. //

Ούτος έμενε με τους εθελοντάς πλησίον των Νικολαΐδου και Σμολένσκην περιελθών εκείθεν, ίσως προς κατασκόπευσιν των θέσεων εκείνων, καθ' ην ώραν έγινε η επίθεσις εκ των νότων υπό των εχθρών και ιδών αυτόν εθελοντής μάς εδιηγήθη τα εξής:

Ριφθείς μετά των εθελοντών ως οδηγός κατά των εμφανισθέντων εκ των νότων, μαχόμενοι και επροχώσουν να διασχίσωσι τους πολεμίους, ότε τρωθείς εις τον μηρόν και θραυσθέντος του ποδός δεν εδύναντο να κινήται, όστις καθίσας επ' αρχάδος* προετοιμάζετο, και αντέκρουσεν των κατ' αυτού σπευδόντων πολεμιών. Ο ειρημένος εθελοντής ζητεί αυτού να του δώση το όπλον του και αν σωθή να το μεταδώση των Λακκιωτών και δοθή εις τα παιδιά του, αλλά απαντά ο γενναιόφρων Πρώιμος, "δεν αποχωρίζομαι από τον πιστόν σύντροφόν μου, έως ου αναπνέω, αλλά θα μάχομαι με αυτόν και να αποθάνω, ως απόθαναν οι πρόγονοί μου δια την ελευθερίαν".

Δεν απομακρύνθη ο εθελοντής 50 βήματα και στρέψας ίδε τους εχθρούς και περιεκύκλωσαν τον Μπελεγρή, αλλ' ούτος εκλέξας, ως έλεγε, ένα του οποίου πυροβολεί, έρριψε χαμαί και εν τω άμα επέπεσεν ξιφήρης και κατέκοψαν αυτόν.

Πολλάκις νουθετών εγώ του ν' απέχη των μεμονομένων αυτού εκδρομών και παρατόλμων επιθέσεων, ίνα μη υστερήση άώρως της συνδρομής του την επανάστασιν, εγκαταλείψει δε και την επταμελή οικογένειά του εις τους δρόμους, όστις αποκρινάμενος, "αυτή είναι η εποχή απού φανερώνονται οι άνδρες, σήμεραν ήλθε η ώρα να ξετελέσωμεν όσα δεν εμπόρεσαν οι παππούδες και πατέρες μας. Ταύτην την εποχήν δεν την βρίστομεν* καθημέραν, εγώ εξητούσα να εύρω αυτήν την περίστασιν να ιδώ τι αξίζω, δεν θέλω ν' αποθάνω εις την παλέτζα μου (στρώμα) με γιατρούς, αλλά εις τον μπόλεμον*, ως απόθαναν οι μπαρπάδες* και παππούδες μου, αλλά θα αφήσω παιδιά ορφανά και εμέ ορφανόν με άφησε ο πατέρας μου, ας ελευθερώσωμεν την πατρίδα μόνον και εκείνη θα φροντίση περί αυτών." //

Του ειρημένου τα προτερήματα και αι χάρητες, η γενναιότης, το ελκυστικόν και η επιρροή

[ήσαν] εις όλα τα στρατόπεδα του τμήματός μας, ήσαν γνωστά. Οι Λάκκοι είχαν άνδρας πολεμιστάς αφόβους και ως λέοντες επολεμούσαν και όλοι ούτοι υπετάσσοντο εις αυτόν και με ένα νόημά του, ερρίπτοντο εις το πυρ, πλην προπορευομένου πάντοτε και εις όλας τας επιχειρήσεις του εσκέπτεντο* το πριν, καλώς και άμα έκανε την απόφασιν δεν ήτον πλέον επιστροφήν, ούτε αντιλογία. (β4, 134-135).

Με αρνητικό πρόσημο σηματοδοτούνται στην αφήγηση οι πράξεις όσων είχαν υποταχθεί στους Τούρκους τον καιρό της Επανάστασης, όπως η ευρυμαθής Ελισάβετ Κονταξάκη, η οποία προέτρεπε στους επαναστάτες να δηλώσουν υποταγή στους Τούρκους και να δεχτούν την αγγλική προστασία, ο Τσιριντάνης και ο Κοπάσης, πρόκριτοι των Σφακίων, οι οποίοι είχαν συνεργαστεί με τον εχθρό, ο Καζάκος και ο Παπαδαναγνώστης οι οποίοι αυτομόλησαν στους Τούρκους προς το τέλος της επανάστασης. Παρ' όλα αυτά ο αφηγητής δείχνει κατανόηση για τους υποταγμένους χωρικούς και συγχωρεί, εν τέλει, τον μετανοούντα Λακκιώτη Κουτρουλογιάννη. Ο λαός την περίοδο της επανάστασης χωρίζεται σε δύο βασικές κατηγορίες, τους υποταγμένους και τους επαναστάτες. Από τους υποταγμένους κάποιοι υποκρίνονταν υποταγή και βοηθούσαν τους επαναστάτες. Σκληρή ήταν η τιμωρία για τους υποταγμένους συνεργάτες των Τούρκων (κάψιμο περιουσιών, εμπαιγμός). Αναλυτικότερα για τους υποταγμένους και τους επαναστάτες θα αναφερθούμε σε άλλη ενότητα της εργασίας μας. Εδώ παραθέτουμε μόνο δύο παραδείγματα από την παρουσίαση δύο υποταγμένων, πρώην επαναστατών, του Παπαδαναγνώστη και του Καζάκου:

<Ο Παπαδαναγνώστης>

β4, σ. 283 παρασυρόμενοι υπό του τότε προϊσταμένου των Παπαδαναγνώστη, του αισχρού και ατίμου, του και μέχρι τούδε υπηρετούντος, καταγωγής εξ άλλης νήσου. Ο μονομανής και κενόδοξος ούτος μισάνθρωπος επροσκολλήθη μετά των Τούρκων και υποσχέθη του Ραούφ ψυχικώς να υπηρετήση καθώς και υπηρέτησε και υπηρετεί ως άλλος Εφιάλτης και δι' ου τας προτροπάς και αμέσους οδηγίας πολλάκις επετέθην κατ' ημών επιτυχώς ο εχθρός εξ απροόπτων θέσεων, νυκτερινάς εφόδους, φονεύσας ουκ ολίγους των ανδρών μας [...].

β4, 339 Τον εν Ομαλώ τακτικόν στρατόν προσεκλήθη να οδηγή κατά τας δυσβάτους διαβάσεις της νυκτός ο κακός δαίμων των Μεσκλών Παπαδαναγνώστης, όστις και δεχθείς μετά των οπαδών του διεπέρασε την νύκτα απαρατήρητος [...]

β8, 7 οπαδοί ψευτοέλληνες του Παπαδαναγνώστου ήσαν συνηρθοισμένοι εις την χαράν του αδελφού του και ο ιθαγενής του Αλικιανού οπλαρχηγός Τούρκος Μουλά Μπαχρής μετά των ιδικών του παρευρέθη εις τους γάμους προς τιμή του ασυνειδήτου αδελφού του νυμφίου, αλλά και πρωτοκουμπάρος έγινε αλλάξας τα στέφανα δι' άλλου χριστιανού[...]

<Ο Καζάκος>

β4, 312 Τον καιρό τούτον συνελήφθη υπό των Κισσαμιτών ο Β. Καζάκος με του υπηρετούντος την τουρκικὴν σημαία σώματός του, συγκειμένου από 22 χρισ<τιανών> και 7 οθωμανών, της υπ' σημαίας και του ιδίου αυτού πληγωθέντος κατά τον μερόν*. Ο ειρημένος Β. Καζάκος, οπλαρχηγός του Ακρωτηρίου Σούδας της Κυδωνίας, κατεδιώκετο//

β4, 313 πριν της επανάστασεως υπό των αρχών δύο περίπου ἔτη δι' αρπαγὴν κορασίου Ακρωτηριανού επίσης τινός Χατζή ..., το οποίον δωδεκαετές κοράσιον ζήτησας ούτος δια να συζευχθῆ και μη συγκατανεύσας του πενθερού, επροσκάλεσε ο Καζάκος οπαδούς και δια της βίας άπραξε αυτό. Το κοράσιον, αφού ούτος έφθειρε, εγκατέλειψε του πατρός του, ούτος δε φεύγων από επαρχίαν εις άλλην κρυπτόμενος, και ελθούσα η επανάστασις του 66, εννοείται ωφελήθη της περιστάσεως, προσεκολλήθη εις αυτήν.

Οι αρχηγέται όμως αυτής ίνα μη προσάψωσι μώμον εις το κίνημα και ενοχοποιηθῆ ως μη γνησία επανάστασις του φιλησύχου λαού καθώς και εκηρύττετο, απειοίθησαν να δεχθώσι πολλούς τοιούτους οπαδούς των ως και τον ανωτέρων* Καζάκον, έως ου το κίνημα υπήρχε ειρηνικόν. Προβάντος* δε της επανάστασεως εις το πολεμικόν εδιορίσθη εις τας αρχάς οπλαρχηγός των 13 χωριών του Ακρωτηρίου, αλλ' μετ' ου πολύ ελθών εκ Ναυπλίου άλλος τις κομματάρχης της περιφερείας εκείνης, ο Τζούχλαρης, γενναίος πολεμιστής και επίμον πατριώτης, έλαβε την οπλαρχηγίαν αντί του Καζάκου, εκλεχθείς εις αυτήν υπό των οπλιτών ως ικανοτέρου και εντιμοτέρου. Τότε ο Καζάκος δυσαρεστηθείς, απετάνθη προς εμέ ζητών να τον υποστηρίξω εναντίον της εκλογής των οπαδών του, αλλ' εγώ αποδείξας αυτού το άδικον και άνομον ειπόν εις αυτόν να υπομείνη και επιμείνη ακολουθών την επαρχίαν του, έως ου εύρομεν ευκαιρίαν να καθέξη ή την αυτήν θέσιν ή άλλην τινά. Ούτος δεν ήκουσε τας οδηγίας μου, αλλά καταφεύγων εις τον Ζυμβρ<ακάκην> ζητών υπ' αυτού διορισμόν και υποστήριξιν την αυτήν ως και παρ' εμού [...].

Ο αφανής λαός στη διήγηση του 2ου βιβλίου των “Απομνημονευμάτων” (τετράδια 4 και 8) ανεβαίνει στο προσκήνιο. Διαμορφώνει τα γεγονότα, γίνεται υποκείμενο της ιστορίας, πάσχει από τα δεινά του πολέμου. Με ιδιαίτερη φροντίδα ο αφηγητής δίνει τις συναισθηματικές αντιδράσεις των απλών ανθρώπων, που βρέθηκαν στη δίνη του πολέμου, τον αρχικό ενθουσιασμό, έπειτα την απόγνωση, τον φόβο, την οργή. Τις ψυχολογικές διαστάσεις του πολέμου, οι οποίες στην παλαιότερη ιστοριογραφία μας έμεναν αδιερεύνητες¹⁷⁴. Ο πεζός λόγος του Χατζημιχάλη είναι βαθύτατα συναισθηματικός και βασίζεται, θα λέγαμε, στα αφηγηματικά πρότυπα των δραματικών έργων. Παρ' όλη τη στρυφνή καθαρεύουσα του Χατζημιχάλη είναι στιγμές που ο αφηγητής κατορθώνει να μεταδώσει στον αναγνώστη συγκίνηση. Ο Χατζημιχάλης είχε ψέξει σ' ένα σχόλιο

174 Ανάλογες περιγραφές του συναισθήματος των απλών ανθρώπων συναντάμε και στο ποίημα του Χατζημιχάλη “Γάμος Κρητικός, εις Λάκκους Κυδωνίας 1864”. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης,

του τον ιστορικό Βασίλειο Ψιλάκη για το ξηρό και ψυχρό ύφος του¹⁷⁵.

<Τα συναισθήματα των Λακκιωτών μετά τον όρκο>

Βλέπων δε ούτος τοις εν τω ναώ τους μεν ιερείς πολεμικάς ευχάς αναγιγνώσκοντας, άνδρας δε και γυναίκας και παιδιά επί γονάτων ισταμένους συνεκινείτο, νομίζω, εις ψυχικήν μεγάλην συγκίνησιν. Τελευτώντων των ιερέων, αναστάντος του Παρθενίου και μετά δακρύων εις τους οφθαλμούς κατανυκτικόν λογύδριον εκφωνήσαντος, πάντων οι οφθαλμοί δακρύων πληρωθεισών. Απολύσεως δε γενομένης εξήλθον οι άνθρωποι εν τη πλαταία* και ένθα έβλεπε τις νεανίας // περιχαρείς τα όπλα λαμβάνοντες μετά ζέσεως αυθόρμητοι, ένθα δε μητέρας ασπαζόμενας τους οπλοφόρους υιούς των επευχόμεναι καλήν έκβασιν και εκεί τους πατέρας μετ' ασπαζόμενους τα εαυτών τέκνα πλήρεις δακρύων, ότι μη δυναμένων παρακολουθήσαι ως οδηγοί των απείρων έτι νεανιών. Θέαμα σπαραξικάρδιον ήτον εν εκείνη τη στιγμή να βλέπη τις εις πάντων τους οφθαλμούς δάκρυα εκ χαράς και θλίψεως προερχόμενα γερόντων πολιών κόμην έχόντων μετά λιγμών περιφερόμενοι και ανεμίμησκον τοις νέοις τα στρατηγικά κινήματά των και τας εκτάκτους περιπλοκάς, την επιμονήν και καρτεριάν επί τοις διαφόροις συμπτώμασι, ήγουν τον κίνδυνον, την κακουχίαν, την πείναν και την διαφοράν των εχθρικών όπλων μετά των παλαιών και τέλος την ανισότητα του πληθυσμού. β4/ 18, 19

<Τα γυναικόπαιδα βιώνουν τις ολέθριες συνέπειες του πολέμου>

Επειδή τουρκικήν* φρεγάτα εις Σούγια είχε προσποιηθή το ευρωπαϊκόν κατά τα παράλια εκείνα και ανυψώσασα την ευρωπαϊκήν σημαίαν, τα άθλια γυναικόπαιδα έρρευσαν από τα πλάγια και σπήλαια απροφύλακτα εις την πλησίον ακροθαλασσίαν ανακράζοντες* και εξήτουν την προστασίαν του, ότε ανοίγει τα πορτέλα του και αυθωρεί ήρξατο πυροβολών κατά του συσσωρευθέντος πλήθους, όπου πολλά επλήγωσε και εφόνευσε. β4/134

Οι δυστυχείς υποτεταγμένοι εκρύπτοντο εντός των οικιών των και υπό κάτω των διασταυρωμένων πυρών εκαρδιοκτυπούσαν, συλλογιζόμενοι περί του μέλλοντός των, εάν οι εχθροί υπερισχύσουν, οίτινες και επιτέλους πολλοί ελεύθεροι εδραπέτευον εν μέσω των πυρών κατέφευγον προς ημάς, ζητώντες επιμόνως και δεόμενοι εκ μέρους των λοιπών να υποχωρήσωμεν ημείς αφ' εαυτών. β4/218

<Η δυστυχής μήτηρ με το νεκρό βρέφος>

Η δυστυχής μήτηρ κρατούσα το βρέφος της εν ταις αγκάλαις, κεκλεισμένη εντός οικίας

175 Πάνω σε επιστολή του Β. Ψιλάκη με ημερομηνία 21-9-1910, ο Γιάνναρης σημειώνει τα εξής: «Ηλεγξα αυστηρώς τον Β. Ψιλάκη ότι το έργον του καθόλου είναι πεζόν- επιπλέον και ότι την Τουρκοκρατίαν του έγγραψε άλλος [...]» (Αρχείο Χ" Μ. Γιάνναρη).

μετά του συζύγου αυτής, ότε εγίνοντο εις τους γείτονας αι σφαγαί και αρπαγαί και επιτέλους θραυσθείσα η θύρα της οικίας των, όρμησαν ως λέοντες στρατιώται της γραμμής κατά του συζύγου της και συλλαβόντες αυτόν, ελόγιζον και ανεφώνουν, “πού είναι τα ριάλια σου και τα χρουσάφια σου γκιαούρη;”. Και επιτέλους του πυροβολούν κατά την κεφαλήν <και> έπεσε νεκρός, η δε γυνή κρατούσα το εξάμηνον βρέφος, αλλά και προσπαθούσα να διασώση την ζωήν του ανδρός της, ρίπτεται εν τω μέσω των Τούρκων και συλλαβών αυτήν αξιωματικός, σπρώχνει εν ιδιαιτέρω δωματίω και πρώτον κόπτει εκ του τραχήλου της χρυσά, μποτόνια ονομαζόμενα. // Αποσπάσας δ' επίσης και εκ των χειρών χρυσά δακτυλίδια, επιτέλους και εξητούσε να μιάνη αυτής την τιμήν, αλλά αφρίζουσα και περιφρονεί τον Τούρκον αξιωματικόν και μεγαλοφώνος κράζουσα, “σφάξε με και με μουλαζίμη σαν και τον άνδρα μου, γιατί δεν σου περνά να σφάξης τους πολεμάρχους, καλλίτερα ν' αποθάνω τιμημένος παρά να με ξυβρίσης ζωντανή”. β4/ 219, 220

Άλλες ιδιομορφίες των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Μια συνεχής ροή εικόνων του μνημονικού, συνταγμένων σε χρονική αλληλουχία, αποτελούν το κείμενο του Χατζημιχάλη. Ίσως ήταν καλύτερα που δεν έφτασαν τότε μέχρι το Ταϊγάνι τα διάφορα απολογητικά ή εριστικά φυλλάδια των Μπαρθόλδου, Ψύχα, Ζυμβρακάκη, Σταυρούδη, Στ. Παπαδάκη, Πετροπουλάκη για την επανάσταση του '66, τα οποία κυκλοφόρησαν αμέσως μετά τη λήξη της επανάστασης (βλ. Βιβλιογραφία). Αν τα είχε μπροστά του ο απομνημονευματογράφος, η ροή των αναμνήσεών του θα καταστρεφόταν. Ο αφηγητής θα έγραφε διαλεγόμενος με τα προαναφερθέντα κείμενα και όχι αναμνησκόμενος. Θα συγκροτούσε ένα απολογητικό κείμενο, λαμβάνοντας υπόψη του τα γραφόμενα, για παράδειγμα, του Στυλιανού Παπαδάκη, ο οποίος ανήκε στο στρατόπεδο των ανατολικών επαρχιών και έγραψε με ιδιαίτερα σκληρή γλώσσα για τις επιλογές και τις πράξεις των αγωνιστών από τις δυτικές επαρχίες του νησιού¹⁷⁶. Αν παρακινιόταν στο γράψιμο από ένα άλλο βιβλίο, δεν θα γνωρίζαμε ατόφια τη συναισθηματική μνήμη του αφηγητή, τη λαχτάρα του να βγάλει στην επιφάνεια αυτό το απόθεμα της μνήμης. Ό, τι μας διηγείται, λοιπόν, ο Χατζημιχάλης είναι η διατήρηση των ιστορικών στιγμών στη μνήμη του, όπως ο ίδιος μαρτυρεί: “Ταύτα εσημειώθησαν κατ' αρχήν από μνήμης και δεν φέρουν ημερομηνίας τακτικάς, μη έχων ο γράψας X. Μ. Γιάνναρης πλησίον του τας διασωθείσας επιστολάς και άλλας πηγάς” (β8, σ. 141). Αργότερα, στη δεύτερη επεξεργασία της καταγραφής του χρησιμοποίησε το ημερολόγιο του αγωνιστή Ιωάννη Τσεπέτη, για να

176 Στ. Παπαδάκης, *Απομνημονεύματα της εν της εν Κρήτη επανάστασεως του 1866 και τα κατ' αυτήν διαδραματισθέντα μυστήρια*, Αθήναι 1870 και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Φατριαστικές αντιπαραθέσεις και εμπαιθείς κατηγορίες στην επανάσταση του 1866”: η διαμάχη Στ. Σταυρούδη και Στ. Παπαδάκη”, *Πεπραγμένα του Συνεδρίου για τα 100 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου (υπό δημοσίευση).

επιβεβαιώσει μερικές χρονολογίες. Η δομή και το περιεχόμενο των αναμνήσεων έμειναν αμετάβλητα. Ο Χατζημιχάλης παραδίδει μια γνώση αισθητηριακή, αφηγείται δηλαδή μόνο όσα είδε και άκουσε. Τα ιστορικά γεγονότα δεν προσεγγίζονται επιστημονικά και ο συγγραφέας δεν έχει καμιά αυταπάτη γι' αυτό. Όσα έγραψε αποτελούν απλώς την πρώτη ύλη για τον ιστορικό, ο οποίος θα τα συγκρίνει με άλλες πηγές και θα κρίνει την αξιοπιστία τους.

Ο Χατζημιχάλης είχε ψέξει τον Γρηγόριο Παπαδοπεράκη και τον Παναγιώτη Κριάρη για τη μεροληψία τους και ονόμασε ειρωνικά, αλλά εύστοχα, τα ιστοριογραφικά έργα τους “Σφακιανιάδα” και “Κριαριάδα” αντίστοιχα. Βέβαια, κρίνοντας αμερόληπτα, παρατηρούμε ότι και η οπτική γωνία του Χατζημιχάλη περιορίζεται ή επικεντρώνεται στη δράση των Λακκιωτών του. Με τη συγκριτική μέθοδο θα αναλύσουμε ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, τη μάχη στο φαράγγι της Αράδαινας, για να δούμε την παρουσίασή της από διαφορετικούς αφηγητές. Το παράδειγμα είναι ενδεικτικό, δεν είναι στους στόχους αυτής της εργασία η συγκριτική ανάλυση όλων των ιστορικών γεγονότων της επανάστασης του 1866. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα μιας άλλης διατριβής. Πάντως είναι σίγουρο ότι και με μια εξαντλητική συγκριτική ανάλυση θα καταλήξουμε στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή κατά τη μετατροπή του πραγματικού γεγονότος σε ιστορική αφήγηση, η ανασύνθεση ή η ερμηνεία του γεγονότος επηρεάζεται από την οπτική γωνία, το ιδεολογικό φορτίο, τη ρητορική δεινότητα, τους κρυφούς ή φανερούς στόχους του αφηγητή. Η περιγραφή του προξένου Σακόπουλου για το εν λόγω γεγονός είναι διατυπωμένη με άριστη γλώσσα, η οποία όμως δεν ξεπερνά το επίπεδο της ενημερωτικής δημοσιοϋπαλληλικής / προξενικής έκθεσης. Ύφος αυστηρό, λιτή αναφορά, απουσία λεπτομερειών. Ο επίσκοπος Γρηγόριος Παπαδοπετράκης εξάρει τη συμβολή των Σφακιανών στη μάχη και για να μειώσει τις άλλες επαρχίες, κατηγορεί τον Μιχαήλ Κόρακα, αρχηγό ανατολικών επαρχιών και τον Σελινιώτη Κωνσταντίνο Κριάρη, επειδή τάχα δεν βοήθησαν τους Σφακιανούς. Ο Ψιλάκης, σύγχρονος των γεγονότων, αλλά όχι αυτόπτης μάρτυρας, αφού την εποχή της επανάστασης του '66 βρισκόταν στη Σύρο, παραθέτει ελάχιστα για τη μάχη, και αναπαράγει εντελώς άκριτα την “Ιστορία των Σφακίων” του Παπαδοπετράκη. Ο Κριάρης περιγράφει αναλυτικά τη μάχη της Αράδαινας, όπως ο Χατζημιχάλης, αποκαθιστά τη μνήμη του πατέρα του, διαλέγεται με τους προηγούμενους ιστορικούς και ελέγχει τα ιστορικά ατοπήματα του Παπαδοπετράκη και Ψιλάκη. Αναφέρει επίσης ότι ο Χατζημιχάλης έλαβε μέρος στη μάχη, ενώ δεν ευσταθεί. Ο Χατζημιχάλης περιγράφει με αρκετή ενάργεια τη μάχη, την οποία του διηγήθηκαν οι Λακκιώτες του, δίνει λεπτομέρειες για τις θέσεις που κατέλαβαν οι επαρχιακοί αρχηγοί στο φαράγγι και δεν ξεχνά να εξάρει την ανδρεία των Λακκιωτών και του Μπελεργή. Η μάχη της Αράδαινας καταγράφεται βέβαια από τον Χατζημιχάλη όχι επειδή ήταν καθοριστική για την έκβαση του αγώνα, αλλά επειδή σ' αυτήν συμμετείχαν οι Λακκιώτες. Αργότερα ο λαϊκός

αφηγητής της “Παντέρμης Κρήτης” του Πρεβελάκη εξιστορεί στο κρητικό ιδίωμα τη μάχη της Αράδαινας έχοντας ως βάση την καθαρευουσιάνικη διήγηση του Χατζημιχάλη. Στο Α' Παράρτημα παρατίθενται οι αφηγήσεις για τη μάχη της Αράδαινας (Ιούλιος 1867) ώστε να διαπιστωθούν οι διαφορετικές οπτικές γωνίες των αφηγητών, η αφηγηματική δομή τους και το ύφος τους (τα κείμενα της μάχης της Αράδαινας δημοσιεύονται στο Παράρτημα).

Ειπώθηκε ήδη ότι ο Χατζημιχάλης ανακαλεί εικόνες μέσω της συναισθηματικής μνήμης, δεν επεξεργάζεται τις αναμνήσεις του λογικά ή καλύτερα επιστημονικά. Συνεπώς δεν λαμβάνει υπόψη του τις αντιρρήσεις που είχαν διατυπωθεί για ένα θέμα, δεν ενδιαφέρεται να συσχετίσει το μέρος με το όλον, μια ανιμαχία στη δυτική Κρήτη με το γενικό πλαίσιο του πολέμου, να επαληθεύσει διαλεκτικά όσα γράφει, να καταθέσει τις διαφορετικές απόψεις. Οτιδήποτε άλλο αξιοσημείωτο συνέβη σε μια δεδομένη χρονική στιγμή στις άλλες επαρχίες της Κρήτης ή σε διπλωματικό επίπεδο δεν αφορά την αφήγησή του. Η διαλεκτική αντιμετώπιση των ανθρωπίνων πεπραγμένων είναι ίδιον της επιστημονικής ιστοριογραφίας, η οποία θέτει ως πρωταρχική στόχευση την προσέγγιση της αλήθειας του γεγονότος, άσχετα αν την κατορθώνει τελικά. Πρόθεση του επιστήμονα ιστορικού είναι η αντικειμενικότητα, την οποία προσπαθεί να επιτύχει με την επαλήθευση των συμπερασμάτων του μέσα από το περιεχόμενο των πηγών και την παράθεση διαφορετικών εξηγήσεων για το ίδιο γεγονός. Ένα γεγονός είναι σημαντικό, όταν μπορεί να διευκρινιστεί η σχέση του με το όλον μιας ιστορικής κατάστασης και η επίδραση που είχε στις ιστορικές εξελίξεις που ακολούθησαν. Επίσης, χαρακτηριστικό γνώρισμα της επιστημονικής ιστοριογραφίας είναι η εξήγηση των αιτίων ή του αιτίου ενός γεγονότος, η διερεύνηση δηλαδή του σύνολου των αναγκαίων και επαρκών όρων, χωρίς τους οποίους δεν μπορεί να υπάρξει ιστορικό γεγονός. Όσον αφορά στη συγγραφή του Χατζημιχάλη είναι φανερό ότι δεν διακρίνει το σημαντικό από το απλό συμβάν, αλλά παραθέτει αδιακρίτως όσα συμβάντα υπέπεσαν στην αντίληψη του αφηγητή, όσες μάχες έλαβε ο ίδιος μέρος ή οι Λακκιώτες του. Το κορυφαίο γεγονός του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου, είπαμε και παραπάνω, μνημονεύεται στα Απομνημονεύματα με μία λέξη¹⁷⁷, η υποταγή του οροπεδίου Λασιθίου σε δύο γραμμές (!). Απλή αναφορά γίνεται επίσης στη μάχη των Βρυσών Αποκορώνου στην οποία θριάμβευσαν τα χριστιανικά όπλα, καθώς και στη μάχη του Βαφέ, στην οποία θυσιάστηκαν τόσοι εθελοντές. Αυτές οι παραλείψεις συμβαίνουν για τον απλούστατο λόγο ότι δεν συμμετείχαν σ' αυτές τις μάχες οι Λακκιώτες. Αγνοείται επίσης στην αφήγηση του Χατζημιχάλη η διαρκώς μεταβαλλόμενη

177 Η θυσία του Αρκαδίου γέννησε τον φιλοκρητισμού των λαών της Ευρώπης και της Αμερικής για τους χριστιανούς της Κρήτης, ο οποίος εκδηλώθηκε με δημοσιεύματα στον τύπο, με αποστολή ευρωπαϊών εθελοντών, με εράνους και ομιλίες στα κοινοβούλια της Δύσης. Εξέχουσες μορφές του φιλοκρητισμού, ο όρος πλάθεται εδώ κατ' αναλογία με τη λέξη φιλελληνισμός, ήταν οι Σάμουελ Χάου, Γ. Γαριβάλδης και Β. Ουγκώ. Επιστολή του Ουγκώ δημοσίευσε η εφ. Παλιγγενεσία στις 26-11-1868, αρ. φ. 1051, λίγες ημέρες δηλαδή μετά το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου.

στάση των Μ. Δυνάμεων της εποχής και της ελληνικής κυβέρνησης για το Κρητικό ζήτημα¹⁷⁸.

Οι αναγκαίοι και επαρκείς όροι, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, που προκάλεσαν τις επαναστάσεις του 1858 και 1866-69 ήταν η βούληση μερικών Λακκιωτών για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, για τη μείωση της επαχθούς φορολογίας, για την απελευθέρωση από την τουρκική διοίκηση και την ένωση με την Ελλάδα. Αν είχε σωθεί μόνο η μαρτυρία του Χατζημιχάλη, θα μέναμε με την εντύπωση ότι το κίνημα του 1858 προκλήθηκε και εκτελέστηκε από τους Λακκιώτες. Αλλά και η ιδέα της επανάστασης του 1866-69 αποδίδεται στη διήγηση του Χατζημιχάλη σε δύο βοσκούς, έναν Λακκιώτη και έναν Σελινιώτη που σκέφτηκαν να καταληφθεί Γραμβούσα και να χρησιμοποιηθεί ως βάση για την επανάσταση. Ο Χατζημιχάλης προσδίδει μεγάλη σημασία στο ατομικό κίνητρο και φτάνει, με κάποια αφέλεια, να το θεωρεί ως ιστορικό αίτιο. Η βούληση και πάλι μόνο των Λακκιωτών δημιούργησε στη συνέχεια τις βάσεις της επανάστασης (πρόσκληση στον Ομαλό των αντιπροσώπων από τις άλλες επαρχίες του νομού Χανίων, πρώτη ορκωμοσία της επανάστασης, απόφαση για συνάθροιση στο μετόχι της Αγίας Κυριακής των πληρεξουσίων). Αν δεν γνωρίζαμε από άλλες ιστορικές πηγές ότι η επανάσταση του 1866 κυοφορούνταν σ' ολόκληρη την Κρήτη ως αντίδραση για την κακοδιοίκηση του Ισμαήλ πασά, θα μέναμε με την εντύπωση που αφήνει η αφήγηση του Χατζημιχάλη. Είναι βέβαιο όμως ότι οι παρεμβάσεις του Ισμαήλ είχαν κινητοποιήσει από το 1865 τις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης. Όπως προκύπτει από το Αρχείο Π. Κορωναίου¹⁷⁹ ο πρόξενος της Ρωσίας Δενδρινός από τις αρχές του Φεβρουαρίου 1866 συνομιλούσε στο Ηράκλειο για το σχεδιαζόμενο κίνημα με τον υποπρόξενο Ι. Μητσοτάκη. Την άποψη ότι οι Λακκιώτες ήταν οι πρωτουργοί της επανάστασης του 1866 υιοθετεί και ο λαϊκός αφηγητής της “Παντέρμης Κρήτης”¹⁸⁰, ο οποίος ακολουθεί πιστά την πεζή και έμμετρη αφήγηση του Χατζημιχάλη.

Μια άλλη ιδιομορφία της διήγησης του Χατζημιχάλη είναι η επανάληψη σταθερών “αφηγηματικών μοτίβων”, όπως τα ονομάσαμε, σε συγκεκριμένα σημεία της αφήγησης. Θα πρέπει να διευκρινιστεί, βέβαια, ότι η πραγματικότητα δεν συντίθεται από αφηγηματικά μοτίβα, όμως κατά τη μετατροπή της πραγματικότητας σε αφήγηση γίνονται επιλογές και τονίζονται συγκεκριμένα περιστατικά. Στη διήγηση του Χατζημιχάλη εντοπίστηκαν τα εξής αφηγηματικά μοτίβα¹⁸¹: α) η άφιξη ενός νέου Τούρκου διοικητή αγγέλλεται στην αρχή της

178 Από την αλληλογραφία του ΧΜΓ έχουν δημοσιευτεί οι επιστολές του Σπ. Αντωνιάδου στον Χατζημιχάλη όπου φαίνεται ότι ο αγωνιστής ήταν ενήμερος για τις διαθέσεις των Μ. Δυνάμεων και τις κυβερνητικές μεταβολές στην Ελλάδα. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χ” Μιχάλη Γιάνναρη”, εν Χανίοις, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, τ. 5, 2011, σ. 261-282.

179 Αρχείο Π. Κορωναίου, συλλογή 17, *Δοκίμιον Κρητικής Ιστορίας* (ΙΑΚ) κεφ. 5

180 Π. Πρεβελάκη, *Παντέρμη Κρήτη*, ά έκδοση 1945, Εστία, 4η έκδοση, χ.χ., σ. 9.

181 Αναλυτικά παραδείγματα αναφέρονται στην ενότητα όπου εξετάζονται η δομή και το περιεχόμενο των

διήγησης και εγκαινιάζει μια νέα ενότητα στη αφήγηση β) η δυσπιστία αφηγητή για τους Σφακιανούς στην επανάσταση του 1858 και 1866 επαναλαμβάνεται σε καίρια σημεία της διήγησης γ) ο δόλος των αντιπάλων για να υποτάξουν τους χριστιανούς και οι δελεαστικές προτάσεις τους δ) η επίκληση στο Θεό για τη λύτρωση από μια δύσκολη κατάσταση - το τάμα - η σωτηρία - εκπλήρωση του τάματος, ε) η εμφάνιση των απεσταλμένων του πασά για συνομιλία με τους Λακκιώτες, πριν από την έκρηξη των επαναστάσεων στ) ο φιλέταιρος Χατζημιχάλης νοιάζεται και συμβουλεύει τους συντρόφους του ζ) η βουλή των γερόντων των Λάκκων διαλέγεται με την τουρκική διοίκηση και λαμβάνει αποφάσεις, πριν από σημαντικά γεγονότα η) τα όνειρα, που προειδοποιούν τον ήρωα για την έκβαση ενός γεγονότος θ) η μνεία όσων αρίστευσαν στη μάχη ι) η μάχη και απολογισμός της (νεκροί- τραυματίες)¹⁸² ια) η τιμωρία των υποταγμένων ιβ) η τειχοσκοπία (ο πασάς ή οι πρόξενοι παρακολουθούν από τα τείχη των Χανίων μάχες που διεξήχθησαν στη γύρω περιοχή). Τα επαναλαμβανόμενα αυτά μοτίβα υποδηλώνουν το λαϊκό υπόστρωμα της αφηγηματικής δομής. Τα αφηγηματικά αυτά μοτίβα θεωρούμε ότι έχουν σχέση με τα “themes” των M. Parry- A. Lord, αν και η σύνθεση του Χατζημιχάλη δεν είναι προφορική. Η λεπτομερής εξέταση των “Απομνημονευμάτων” στη συνέχεια και ο χωρισμός τους σε αφηγηματικές ενότητες θα βοηθήσει στο να γίνει περισσότερο κατανοητή η θέση μας.

Η προτροπή της Ευγενίας Σκαραμαγκά ήταν προφανώς ένα κίνητρο για να αρχίσει ο συγγραφέας το γράψιμο. Πρόθεση του Χατζημιχάλη, όπως ο ίδιος ομολογεί, ήταν να απαθανάτισει τους συναγωνιστές του στον αγώνα του '66. Κοντά όμως σ' αυτά είναι και οι ανομολόγητες προθέσεις κάθε συγγραφέα απομνημονευμάτων, στα οποία, αναπόφευκτα, η έκθεση της προσωπικής ιστορίας συμπλέκεται με την Ιστορία, ο προσωπικός χρόνος με τον ιστορικό χρόνο. Εντονότερα φαίνεται η εστίαση προς την προβολή της προσωπικής ιστορίας στο πρώτο και τρίτο βιβλίο της συγγραφής. Ο λόγος που ωθεί τον Χατζημιχάλη στο πρώτο μέρος να περιαυτολογήσει ήταν για να κάνει γνωστές σ' όσους δεν γνώριζαν τις διώξεις του από τους Τούρκους διοικητές μέχρι την επανάσταση του 1866. Αναμφισβήτητα ο απομνημονευματογράφος διέθετε μεγάλο κύρος ως οπλαρχηγός της επαρχίας του, ως ο κατ' επιλογήν και αξία ηγέτης της κοινότητάς του. Ήθελε όμως να διαλύσει και κάθε σκοτεινό σημείο από την πολιτεία του, κάθε υπόνοια σχετικά με την κουμπαριά του με τον Ισμαήλ πασά, η οποία θα είχε σχολιαστεί αρνητικά¹⁸³. Μέσα από τη διήγησή του αφήνει να φανεί ότι ο Ισμαήλ από απηνής διώκτης του έγινε φίλος και κουμπάρος του από πολιτική σκοπιμότητα. Η λυκοφιλία τους κράτησε λίγους μήνες μόνο.

“Απομνημονευμάτων”.

182 Σημειώνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του δευτέρου βιβλίου των “Απομνημονευμάτων” (ή τετράδια 4, 8) και η “Κρητικοπούλα” συντίθεται από σύντομες ή εκτενέστερες αφηγήσεις μαχών.

183 Πρβλ. Βασίλειος Ψιλάκης, Δ', ό. π., σ. 2152: “[...]ανήρ πολλών αντάξιος, ο περί ου πολλάκις εμνήσθημεν Χατζημιχάλης Γιάνναρης, απετάχθη εγκαίρως ετι της μετά των περί των Ισμαήλ συγχρωτήσεως[...].”

Ο Γιάνναρης αποφεύγει στο κείμενό του την αντιπαράθεση με πολιτικούς ή στρατιωτικούς με τους οποίους διαφώνησε την εποχή της επανάστασης του '66. Πολύ διακριτικά αφήνει, όπως ο ίδιος γράφει, στους ιστορικούς να σχολιάσουν τα στρατηγικά σφάλματα των συναγωνιστών του σε διάφορες στιγμές του αγώνα. Αν και δεν συμφωνούσε με τα ψηφίσματα περί αγγλικής ηγεμονίας στην Κρήτη, αφού πρόδιδαν το στόχο του αγώνα, την Ένωση, δεν μνησικακεί μ' όσους είχαν αντίθετη άποψη. Αυτοπαρουσιάζεται ως διαλλακτικός και νουνεχής οπλαρχηγός, τιμώμενος απ' όλους. Δεν ωθείται στη συγγραφή από πικρία, οργή ή αντιδικία με άλλους οπλαρχηγούς. Δεν ανοίγει διάλογο με άλλα κείμενα, αλλά καταγράφει νηφάλια τις αναμνήσεις του. Ο Χατζημιχάλης απέφυγε, νομίζω, εσκεμμένα τον διάλογο με άλλα κείμενα, την παράθεση τεκμηρίων, δεν εξέφρασε αντιρρήσεις, επικεντρώνοντας την αφηγηματική πράξη μόνο στο πεδίο της ανάμνησης. Ο Γιάνναρης δεν αμύνεται, δεν υπερασπίζεται, τουλάχιστον φανερά, τον εαυτό του. Δίνει την εντύπωση ότι είναι σίγουρος για την ευμενή κρίση του αναγνώστη. Πουθενά στο κείμενό του δεν θα δούμε να συνδέει το ήθος του με την αξιοπιστία του κειμένου του¹⁸⁴. Πουθενά δεν θα βρούμε τις εκρήξεις οργής του Μακρυγιάννη¹⁸⁵. Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι στην Κρήτη, παρά τις τοπικιστικές σφοδρές αντιθέσεις και τις διαμάχες πολιτικών και οπλαρχηγών διαφόρων επαρχιών, δεν ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος. Αντίθετα, ο Μακρυγιάννης έλαβε μέρος στον εμφύλιο πόλεμο (1823-1825) και δέχτηκε πιθανά τις επικρίσεις των αντιπάλων του για τη δράση του και τη γρήγορη ανέλιξή του στα αξιώματα μετά την επανάσταση και γι' αυτό γράφει εν “βρασμό ψυχής”. Ο Μακρυγιάννης ωθείται στο γράψιμο από πρόθεση να αποκαταστήσει τη διαστρεβλωμένη, κατά την άποψή του, αλήθεια, να προστατεύσει την υστεροφημία του. Ρητορεύει ως θεματοφύλακας των ιερών και οσίων της πατρίδας. Διαλέγεται με τα κείμενα των αντιπάλων του, οργίζεται, νουθετεί, θρηνεί για το κατόντημα της πατρίδας του. Θέλει να αποκαταστήσει την αλήθεια σ' ό,τι αφορά το πρόσωπό του, να δώσει το πραγματικό μέγεθος της προσφοράς του στον Αγώνα, γι' αυτό και δεν περιορίζεται στο να γράψει τις αναμνήσεις του, “όσα έπραξα εις την μικρήν μου ηλικία και όσα εις την κοινωνία, όταν ήρθα σε ηλικία, και όσα δια την πατρίδα μου ... και όσα είδα και ξέρω απούγιναν στον Αγώνα”. Κάκιζε και ειρωνευόταν τον Φαναριώτη Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και άλλους που ήρθαν σε ρήξη με τους Ρουμελιώτες¹⁸⁶. Επέκρινε τον Σουρμελή και τον Φαρμακίδη, που δημοσίευαν στις εφημερίδες αναληθείς περιγραφές των μαχών του κάστρου των Αθηνών και

184 Πρβλ. Μακρυγιάννης: “Αν είμαι τίμιος άνθρωπος, θέλω γράψη την αλήθεια, καθώς έγιναν τα γραφόμενα, οπού σας σημειώνω, όλοι οι αναγνώσται έχετε χρέος πρώτα να 'ρευνήσετε δια την διαγωγή μου, πώς φέρθηκα εις την κοινωνία και Αγώνα και αν τιμίως φέρθηκα, βάλετε βάση και εις τα γραφόμενά μου[...]”. Αρχείον Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, τ. Α', Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, 1907 (εισαγωγή- έκδοση Ιωάννου Βλαχογιάννη) Ανατύπωση από τις εκδόσεις Μπάυρον, χ.χ. σ. 89-90

185 Πρβλ. Μακρυγιάννης: “[...] αλλά ο ζήλος της πατρίδος μου δίνει αυτήνη την αγανάκτησιν και δεν μπόρεσα να γράψω γλυκότερα”, ό.π., σ. 85.

186 “Ο εκλαμπρότατος Μαυροκορδάτος ήτον σύνφωνος κι αυτός, ο Φαναριώτης, εις το σκέδιον να ξεκάμουν τους στρατιωτικούς. [...] Η γυναικα με τα μουστάκια, ο Κωσταμπόταρης, ο Στάικος και οι άλλοι του όμοιοι, οπού τον θυματίζουν και τους θυματίζει, τον λένε “Εκλαμπρότατον” και τους λέγει “Γενναιότατους”, πού αγωνίστηκαν αυτείοι, οι φίλοι του οι Γενναιότατοι;” ό.π., σ. 140-141.

του Φαλήρου το 1827 στις οποίες είχε λάβει μέρος¹⁸⁷ και τους ιστοριογράφους / απομνημονευματογράφους του Αγώνα, επειδή πίστευε ότι διαστρέβλωναν την αλήθεια:

“Έβαλε κι ο Κολοκοτρώνης τον Πρωτοσύγγελο Αρκαδιάς και τον εγκωμιάζει πόσον ηρωισμόν έδειξε εις την επανάστασίν μας. Μίαν παρατήρηση κάνω του Πρωτοσυγγέλου 'στοριογράφου ονομαζομένου Φραντζή. Λέγει δια τους Ρουμελιώτας πολλά αναντίον μας τους εις τον αγώνα και εις τον εμφύλιον πόλεμον. Θα βρεθούν άλλοι προκομμένοι 'στοριογράφοι ν' αποδείξουν αυτά και το αίτιον της φατρίας, και τότε το κοινό πληροφοριέται την αλήθεια. Ως πατριώτης Ρουμελιώτης και αυτόφτης ζηγήθηκα τα αίτια, όταν διατάχθηκα αναντίον του εφύλιου πολέμου, και δεν ταπαναλαμβάνω.

Έφκειασε μια ιστορία κι ο Περραιβός κ' εγκωμιάζει τους Σουλιώτες, του λόγου του και τη συντροφιά του. Λέγει δια μένα, όταν ήρθαμεν εις τον Ανάλατον υπέρ των πολιορκημένων των Αθηνών, ότι τους έσφαλα εγώ. Έχει δίκιον ο Περραιβός. Μ' εννιά χιλιάδες ασκέρι αυτείνοι εις τον Φαληρέα, πεζούρα και καβαλλαρία, κι άφησαν όλες τους τις θέσες και κανόνια και νερό και τα πήραν οι Τούρκοι. Τώρα εγκωμιάζεται αυτός ο ίδιος”¹⁸⁸.

Αυτοβιογραφία, απομνημόνευμα, τοπική ιστορία

Όπως θα διαπιστώσουμε από την αναλυτική εξέταση της αφήγησης των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη στο πρώτο βιβλίο (τετράδιο 9) το αυτοβιογραφικό στοιχείο υπερισχύει¹⁸⁹. Ο αφηγητής δηλαδή στο πρώτο τμήμα της αφήγησής του εκθέτει τα κατορθώματά του, που συγκροτούν την ηρωική ταυτότητα, η οποία τον επέβαλε ως αρχηγό της επαρχίας. Οι πρώτες μετεφηβικές εκδηλώσεις του εναντίον των Τούρκων μαζί με τον ξάδελφό του τον Γιανναρομιχελή εισάγουν τον ήρωα στη δημόσια σφαίρα. Ο ηρωικός χαρακτήρας διαπλάθεται μέσα από την αντιπαράθεση με τον Τούρκο, σε έναν αγώνα προσωπικό, που δεν είναι οργανωμένος από την κοινότητα. Δυο αφίθυμοι νέοι (ο Χατζημιχάλης και ο Γιανναρομιχελής) παίρνουν την πρωτοβουλία να εκδικηθούν την ύβρη των αγάδων, φυλακίζονται, κινδυνεύουν τον έσχατο κίνδυνο και τελικά απελευθερώνονται. Στις πρώτες ενότητες του πρώτου βιβλίου θα λέγαμε ότι έχουμε ένα αφήγημα διαμόρφωσης, που τηρουμένων των αναλογιών, έχει κοινά στοιχεία με το “μυθιστόρημα της διαμόρφωσης”

187 «Φκειάνει το ρεπόρτο ο αρχηγός, το στέλνει να το βάλη εις τον τύπον· κι έλεγε ότι η σημερινή μπατάγια είναι του Μακρυγιάννη, ότι αυτός διοίκησε. [...] Γράφω του τυπογράφου, οπού ηταν ο Φαρμακίδης, μου γράφει τα αίτια. Αφού ειδε αυτό ο Γκόρδον, ως φιλαλήθης πείσμως· πιάστη με τον Νοταρά», ό.π., σ. 280.

188 Βλ. ό.π., σ. 383-384.

189 Ο Γρηγόρης Πασχαλίδης στη διατριβή του σημειώνει ότι η αυτοβιογραφία κατατάσσεται μαζί με τα συγγενικά της είδη σε μια ενιαία λογοτεχνική κατηγορία που ονομαζόταν παλαιότερα “προσωπική λογοτεχνία” (litterature persomelle ή intime). Αυτός ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα για να περιγράψει την ολοένα αυξανόμενη παραγωγή κειμένων με κοινό παρονομαστή την υιοθέτηση ενός εξομολογητικού και προσωπικού τόνου. Βλ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, ό.π., σ.39.

(γνωστό και ως “Bildungsroman”)¹⁹⁰. Για το πρώτο και τρίτο βιβλίο θα ταίριαζε το ακόλουθο εισαγωγικό σημείωμα (προοίμιο): “Από δω άρχεται η βιογραφία Χ.Μ.Γ. Εναντίον του χαρακτήρος, των αρχών μου απεφάσισα ν' αυτολογήσω, κινούμενος από την ιδέαν, ότι οι μεν μεταγενέστεροι, όποιοι έχουν την περιέργειαν ναν ερευνούν και ν' αναξένουν* τα γεγονότα των προγενεστέρων, θα διευκολύνονται, όταν εύρωσι εκτεθειμένα, έστω και ατελή καθόλα. [...] Εγεννήθην εις την ορεινήν κωμόπολιν των Λάκκων Κυδωνίας κατά την μαρτυρίαν των γονέων και άλλων γερόντων το 1832, μία ημέρα μετά του Νικόλα Ιω. Μάνδακα, συγχωρίου μου, και συναγωνιστού μου. Οι γονείς μου ήσαν Ιω. Εμμ. Γιάνναρη ή Γιανναροδοσκάλου και η μήτηρ μου Μαρία Αντω. Ψιγουδάκη ή Μανωλικού. Παιδιόθεν φαίνεται και καθώς ομολογούν οι γνωρίσαντές με ομοιάζα λέγουν τον πάππου μου και έκλινα, έτεινα προς τας τάσεις της μεγάλης οικογενείας μου, Γιαννάρηδων[...]”(β5/74γ).

Κέντρο της διήγησης στο πρώτο βιβλίο είναι ο Χατζημιχάλης. Πρωταγωνιστής είναι το άτομο, το προικισμένο με ιδιαίτερα χαρίσματα, που ενεργεί ως εκπρόσωπος της κοινότητας. Η διήγηση της σύλληψης και φυλάκισης του Χατζημιχάλη από τους πασάδες Βελή και Ισμαήλ, αλλά και ο αγώνας της κοινότητας για τη σωτηρία του ήρωα, επιβεβαιώνει την εξέχουσα θέση που επιφυλάσσει η διήγηση αλλά και η κοινότητα στο χαρισματικό άτομο. Το πρώτο βιβλίο κλείνει με το γάμο του Χατζημιχάλη στα 1864¹⁹¹, χρονική στιγμή που σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη νεότητα στην ωριμότητα του ήρωα. Ο αυτοβιογραφικός λόγος του Χατζημιχάλη ανήκει, σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο του Γρ. Πασχαλίδη σε μια “συμβατικού τύπου” αυτοβιογραφία, με δεδομένο ότι ο συγγραφέας εστιάζει τη διήγησή του σε γεγονότα που αφορούν τη δημόσια εικόνα και δραστηριότητά του και αποφεύγει τον εξομολογητικό τόνο και την έκθεση της προσωπικής του ζωής¹⁹².

Στο δεύτερο βιβλίο (τετράδια 4 και 8) ο Χατζημιχάλης, ώριμος άντρας πια, ηγείται της οργανωμένης κοινότητας για έναν κοινό σκοπό. Το αυτοβιογραφικό στοιχείο σ' αυτό το μέρος της αφήγησης υποχωρεί βαθμιαία, η προβολή του εαυτού του εξασθενεί, ώσπου εξαφανίζεται εντελώς, και στο προσκήνιο της διήγησης έρχεται η ομάδα των συναγωνιστών του Χατζημιχάλη και η κοινότητα των Λάκκων. Μια σειρά από μάχες, πορείες πάνω στα βουνά και εξαιρετικές πράξεις των Λακκιωτών στην επανάσταση του 1866 συνθέτουν το

190 Για ένα ευρύτερο θεωρητικό προβληματισμό πάνω μυθιστόρημα της διαμόρφωσης Βλ. Σαχίνης Απόστολος, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας: το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, Εστία, ⁴1983, και Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, “Αυτοβιογραφικός λόγος: Ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα της εφηβείας, *Εντευκτήριο*, 7, τευχ. 27-28, 1994. Για το ότι το μυθιστόρημα της διαμόρφωσης δεν περιορίζεται στα χρόνια της εφηβείας βλ. Κίρκη Κεφαλέα, “Αποκάλυψη στη νήσο Φράξο (John Fowles, *Ο Μάγος*)”, εφ. “Βήμα” 1-6-1997, σ. 8-9.

191 Οι σελίδες που αφορούν στο γάμο του Χατζημιχάλη έχουν διαγραφεί στο χειρόγραφο από τον ίδιο, γεγονός που φανερώνει ότι ο συγγραφέας δεν ήθελε να επεκτείνει την αυτοβιογραφία του πέρα από τη δημόσια σφαίρα.

192 Ο Γρηγόρης Πασχαλίδης ταξινομώντας τις θεωρητικές προσεγγίσεις κριτικών της Δύσης αναφέρει τρεις τύπους αυτοβιογραφίας: τον συμβατικό, τον λογοτεχνικό και τον νεωτερικό. Βλ. Γρ. Πασχαλίδης, *ό.π.*, σ. 51- 73. Για τον συμβατικό τύπο αυτοβιογραφίας βλ. *ό.π.*, σ. 60-63.

αφήγημα του δευτέρου βιβλίου, δίνοντας στην αφηγηματική πράξη χαρακτήρα “Απομνημονεύματος”¹⁹³. Στο δεύτερο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” του υπάρχει στην αρχή η εύγλωττη σημείωση: “Ως βλέπει ο αναγνώστης τ' απέναντι σημειωμένα η καθαυτό αρχή του μεγάλου τριετούς αγώνος της Κρήτης του 1866-9, άρχεται ούτος από την Γραμπούσα, οι δύο ποιμενοκτηματíαι, ο εξ Αγίας Ειρήνης Σελίνου Ιω. Φιώτης και ο εκ Λάκκων Εμμ. Ιω. Ζουρίδης έθεσαν τα πρώτα θεμέλια. Εις αυτούς οφείλεται η γενικήν* αυτή της νήσου ταραχή, ήτο όμως προ πολλού προετοιμασμένη και εγκυμονούσα και επερίμενε ευκαιρίαν να εκραγή”. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι ο ποιητής Αντώνιος Ι. Αντωνιάδης έγραψε το 1867 το έπος “Κρητικής” σε νεοελληνικό δακτυλικό εξάμετρο για να εξυμνήσει τον Λακκιώτη Δράκο και τους Λακκιώτες. Σύμφωνα με τη μυθική συστοιχία ο Δράκος μπορεί να παραβληθεί με τον Χατζημιγάλη. Οι πρώτοι στίχοι του έπους, που διαδραματίζεται βέβαια, τον καιρό της Ενετοκρατίας, έχουν ως εξής:

Ψάλλω ηρώων ανδρών τα παθήματα, οίτινες όρη
πύργον κρατούν δυνατόν κατά πάσης εφόδου τυράννων.
Έχουσι δ' όπλα αργυρά αντ' επίπλων των χαύνων ανθρώπων,
έχουσι δε μουσικήν την ηχώ των μακρών τουφεκίων [...]
Ήσαν δε τότε' εις Λάκκους πολλοί και περίφημοι άνδρες,
άρχοντες όπλων, λεόντων ισχύν κεκτημένοι και θάρρος.
Πλην υπέρ πάντας αυτούς άστρον έλαμπε φέγγον το θέρος
νέος Λακκιώτης, τους πόδας ταχύς και ωραίος το σώμα.
Ήτο λιγνός κ' υψηλός ως κυπάρισσος, ήτις επ' όχθης
κείται χειμάρρου και παίζει προς ήρεμον αύραν πελάγους.

Στο συντομότατο τρίτο βιβλίο ο αφηγητής επαναφέρει τη διήγηση γύρω από τον εαυτό του, αφηγούμενος τις περιπέτειές του από το 1869, όταν μεταφέρθηκε στην Πόλη ως πολιτικός κρατούμενος, τη μετάβασή του στη Ρωσία, τις γνωριμίες του με πάμπλουτους ομογενείς και την επάνοδό του στην Κρήτη για να συμμετέχει στην επανάσταση του 1878. Με άλλα λόγια δηλαδή παρατηρείται μια ταυτότητα αφηγητή, ήρωα της αφήγησης και συγγραφέα. Άρα στο τρίτο βιβλίο εισβάλλει ξανά η αυτοβιογραφική πρόθεση¹⁹⁴. Ο ίδιος ο συγγραφέας γράφει στην αρχή του 2ου τετράδιου (όχι βιβλίου): “Βιογραφία (πρόχειρος)”(β2, σ.1). Πρόχειρος σημαίνει ότι η αφήγηση δεν έχει αναπτυχθεί με λεπτομέρειες, είναι

193 Όπως θα δούμε παρακάτω κατά τον ποιητικό μετασχηματισμό των γεγονότων της επανάστασης του 1866, στο έπος “Η Κρητικοπούλα” το ατομικό στοιχείο εξαφανίζεται.

194 Το λογοτεχνικό είδος της αυτοβιογραφίας αρχίζει να αναπτύσσεται κατά τον 19ο αιώνα. Πρόγονος του είδους θα πρέπει να θεωρηθεί το βιβλίο “Εξομολογήσεις” του Αγίου Αυγουστίνου, στο οποίο ο συγγραφέας καταγράφοντας την πνευματική του περιπέτεια μας δίνει έμμεσα και μια μορφή αυτοβιογραφίας. Βλ. και Αγίου Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις* τ. Α+Β, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 1999, Α', σ. 79-80.

σημειώσεις, που χρήζουν επεξεργασίας. Στο τρίτο βιβλίο βρίσκουμε το σχέδιο της διήγησης, μια περιληπτική εξιστόρηση της ζωής του αφηγητή, σε πενήντα περίπου σελίδες, τις οποίες μάλλον σκεπτόταν να γράψει ξανά. Μόνο ένα επεισόδιο στον δεκαετή χρόνο της αφήγησης παρουσιάζεται ολοκληρωμένα: το ταξίδι της επιστροφής του στην Κρήτη τον Δεκέμβριο του 1877.

Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο Χατζημιχάλης αρχικά σχεδίαζε να γράψει την ιστορία των Λάκκων και γι' αυτό στις σημειώσεις του βρίσκουμε ένα κεφάλαιο που αναφέρεται στις παραδόσεις για την ίδρυση των Λάκκων, στη γενεαλογία των Λακκιωτών και στους επιφανείς Λακκιώτες προγόνους¹⁹⁵. Σ' αυτές τις σελίδες ο αφηγητής αναλαμβάνει να διηγηθεί την ιστορία του χωριού των Λάκκων κατά την Τουρκοκρατία (βλ. τετράδια 5 και 6). Έχουμε το ανάλογο παράδειγμα από την "Ιστορία των Αθηνών" που εξέδωσε ο Δ. Σουρμελής το 1834¹⁹⁶, το οποίο μπορεί να φωτίσει καλύτερα την πρόθεση του Χατζημιχάλη. Κέντρο της αφήγησης, αν ο συγγραφέας είχε το χρόνο να επεξεργαστεί όλες τις σελίδες των "Απομνημονευμάτων" του, θα γινόταν οι Λάκκοι, το χωριό του, πάντα σε σχέση με τον αγώνα τους εναντίον των Τούρκων. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα: α) "Εν τη μεγαλονήσω του Αιγαίου η Κρήτη, τρεις ώρας προς νότον της αρχαίας Κυδωνίας, νυν Χανία, εις τους πρόποδας του οροπεδίου ο Ομαλός κείται η κωμόπολις των Λάκκων. Τρεις άνδρες πρόσφυγες εκ των πλησιοχώρων κατά τας παραδόσεις των πατέρων ημών προσέφυγον και οίκησαν ενταύθα κατά την παρακμήν της Ενετοκρατίας, ονομαζόμενοι, ο μεν εις Θεόδωρος, ο δε δεύτερος Μπίμπος και ο τρίτος Κόκκος. Επί των ονομάτων αυτών επωνομάσθησαν αι θέσεις εις ας εκατοίκησαν και μέχρι την σήμερον αι συνοικίαι, ούτως ονομάζονται Θεοδωριανά, Μπιμπιανά και Κοκκιανά[...] (β5, 71r). β) "Εν τω δυτικώ τμήματι της Κρήτης, τρεις ώρας περίπου νοτιοδυτικώς εκ της αρχαίας Κυδωνίας (τα νυν Χανία) προς τους πρόποδας του Ομαλού κείται η κωμόπολις των Λάκκων, οριζομένη ανατολιοβορεινά, τέταρτον της ώρας κατωφερώς επί βαθέως ρύακος ή ποταμού αεί ρευστού υπό των Μεσκλών (αρχαίας πόλεως Ριζινίας). Τέταρτον ή ημίσειαν ώραν επίσης ανατολικώς επί της κορυφής κείται το ορεινόν πολεμικόν χωρίον του Θερίσου, γενήτειρα* των οπλαρχηγών Χάληδων [...]". (β6, 1v).

Μετά το 1904, όταν η Κρήτη ήταν ελεύθερη και ο Χατζημιχάλης γέροντας πια ξανακοίταξε τις ιστορικές σημειώσεις του, θέλησε να τις δημοσιεύσει, αλλά δίνοντάς τους άλλη μορφή. Αποφάσισε τότε, όπως δείχνουν οι προσθήκες στο 5ο τετράδιο (β5), να προσδώσει στη συγγραφή

195 Φαίνεται ότι το αρχικό σχέδιασμα των σημειώσεων για την ιστορία των Λάκκων γράφτηκε στο Ταϊγάνι και αντιγράφηκε στο 5ο τετράδιο μετά το 1904. Τις σημειώσεις αυτές επεξεργάστηκε και συμπλήρωσε το 1877.

196 Βλ. Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά των υπέρ ελευθερίας αγώνα: αρχομένη από της επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, διηρημένη σε τρία βιβλία, Εν Αιγίνη, τυπ. Α. Κορομηλά, 1834. όπως σημειώνει ο συγγραφέας στον πρόλογο- αφιέρωση προς τον Όθωνα: "Ταύτης της Πόλεως τας προσπαθείας κατά τον υπέρ της ελευθερίας αγώνα θέλεις ιδή Βασιλευ! εις την παρούσαν βίβλον [...]."

του το χαρακτήρα σημειώσεων για μια ιστορία της επαρχίας του¹⁹⁷. Η επαρχία Κυδωνίας ή καλύτερα του στρατοπέδου Κυδωνίας το 1866, γίνεται με αυτές τις σύντομες προσθήκες το κέντρο της διήγησης. Για να μιλήσουμε με τους όρους της αφηγηματολογίας του G.Gennete ο Χατζημιχάλης μεταβαίνει από την αυτοδιηγητική ή ομοδιηγητική (όπου ο αφηγητής είναι πρωταγωνιστής ή μέτοχος στη δράση) στην ετεροδιηγητική αφήγηση (όπου δεν μετέχει στην ιστορία), αναλαμβάνει να αφηγηθεί όχι την προσωπική του ιστορία, αλλά την Ιστορία, την ιστορία της επαρχίας Κυδωνίας¹⁹⁸. Καταγράφει τα χωριά της επαρχίας Κυδωνίας και τους αγωνιστές τους αρχίζοντας ως εξής: “Την επαρχία Κυδωνίας αρκετά εκτεταμένη, αριθμούσα 95-100 χωριά και πληθυσμόν 18 - 20 χιλιάδας κατοίκων, την είχα διηρημένη εις τέσσερα τμήματα, δύο την ορεινήν και δύο την πεδινήν [...]” (β5, 8r). Η πρόθεση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε τελικά.

Η πρόθεση του συγγραφέα για μετακίνηση από το ατομικό στο συλλογικό επίπεδο, από την υποκειμενική, στην “αντικειμενικότερη” ιστορική συγγραφή μπορεί να εξηγηθεί μέσα από την περιρρέουσα πνευματική και πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής. Πρέπει να λάβουμε υπ' όψει μας ότι είχε προηγηθεί η δημοσίευση της “Ιστορίας των Σφακίων” του Γρηγορίου Παπαδοπετράκη το 1884 και η “Ιστορία της Κρήτης” του Παναγιώτη Κριάρη το 1901 (η πρώτη έκδοση), ιστορίες που προέβαλαν απροκάλυπτα η πρώτη την επαρχία των Σφακίων και συγκεκριμένα η δεύτερη τα κατορθώματα της επαρχίας Σελίνου. Συνεπώς ο Γιάνναρης θεώρησε επιβεβλημένο να απαντήσει στο τοπικιστικό πνεύμα των δύο προηγούμενων ιστοριογράφων¹⁹⁹, να παρουσιάσει δηλαδή τη συμβολή της επαρχίας του στους αγώνες κατά των Τούρκων. Για να το επιτύχει συμπλήρωσε ως εισαγωγικά κεφάλαια στα “Απομνημονεύματά” του εκτενείς σημειώσεις για τους οπλαρχηγούς της επαρχίας Κυδωνίας και κρίσεις για τους ιστοριογράφους Παπαδοπετράκη και Κριάρη.

Το 1892, ο ιερομόναχος Παρθένιος Περιίδης, καταγόμενος από την επαρχία Κισάμου, έγραψε τις αναμνήσεις του από την επανάσταση του 1866, οι οποίες δημοσιεύτηκαν το 1900, με επιμέλεια του Ι. Π. Λιονή²⁰⁰. Ο Περιίδης δεν κινείται από διάθεση προβολής της επαρχίας του και

197 Ο Απόστολος Σαχίνης έχει διατυπώσει με καθαρότητα τη διαφορά ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την ιστορική αφήγηση: “Πρώτα πρώτα ξεχωρίζουν [τα απομνημονεύματα] από την ιστορία και τη χρονογραφία, γιατί στα απομνημονεύματα κυριαρχούν το ατομικό στοιχείο και η υποκειμενική κρίση. Όποιος γράφει απομνημονεύματα δεν ενδιαφέρεται για την αντικειμενική και εξακριβωμένη έκθεση των περιστατικών, αλλά για το άτομό του και για την ατμόσφαιρα των περασμένων χρόνων, σε σχέση πάλι με το άτομό του”. Βλ. Απόστολος Σαχίνης, ό.π., σ. 243.

198 Βλ. Ερατοσθένης Κατωμένος, *Αφηγηματολογία*, Αθήνα 2004, σ. 137-138. Ο Γρ. Πασχαλίδης σε αυτές τις περιπτώσεις μιλά για διολίσθηση του αυτοβιογραφικού λόγου προς το σύστημα της ιστορικής αφήγησης και φέρνει ως παράδειγμα την περίπτωση του πρώτου κεφαλαίου των “Σελίδων Αυτοβιογραφίας” του Γ.Θ.Βαφόπουλου, όπου εκτός από την αρχική και την τελική σελίδα του ο συγγραφέας αφηγείται την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Γευγελής, από την αρχαιότητα έως το 1913. Βλ. Γρηγόρης Πασχαλίδης, ό.π. σ. 82.

199 Θυμίζουμε ότι και οι απομνημονευματογράφοι της επανάστασης του 1821 εμφορούνται από αυτό το τοπικιστικό πνεύμα. Γράφει ο Μακρυγιάννης εναντίον της Ιστορίας του Περραιβού, αλλά δεν συνειδητοποιεί ότι και ο ίδιος πέφτει στο ίδιο λάθος: “Εφκασε μια ιστορία κι ο Περραιβός κι εγκωμιάζει τους Σουλιώτες, του λόγου του και την συντροφιά του. Λέγει για μένα, όταν ήλθαμεν εις τον Ανάλατον υπέρ των πολιορκημένων των Αθηνών, ότι έσφαλα εγώ. Έχει δίκιον ο Περραιβός. Μ' εννιά χιλιάδες ασκέρι αυτήνοι εις τον Φαληρέα, πεζούρα και καβαλαρία, κι άφησαν όλες τις θέσες και κανόνια και νερό και τα πήραν οι Τούρκοι. Τώρα εγκωμιάζεται και ο ίδιος. [...]”. Βλ. Ι. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 390.

200 Παρθένιος Περιίδης, *Απομνημονεύματα Παρθενίου Περιίδου, Η Κρητικής Επανάστασις του 1866*, εκ του

προσπαθεί να είναι όσον το δυνατόν αντικειμενικότερος. Γράφει χαρακτηριστικά: “Ούτε Σφακιανοί, ούτε Σελινιώται, ούτε Κισαμίται ή Κυδωνιάται ή Αποκορωνιώται υπάρχουν δι' ημάς. Ημείς κατεστρώσαμεν όσας είχομεν σημειώσεις έχοντες υπ' όψιν Κρήτας, γνήσια τέκνα της μητρός Ελλάδος”²⁰¹. Εξηγεί επίσης στον πρόλογο ότι η διήγησή του είναι “περιληπτική” στηρίχθηκε στη μνήμη και περιορίστηκε στις επαρχίες του τμήματος Χανίων. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν δύο εκτενείς αναφορές στο ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου και στην καταστροφή του Οροπεδίου Λασιθίου από τον Ομέρ. Λόγω γήρατος ο Περίδης δεν μπόρεσε να αναπτύξει και να ολοκληρώσει το έργο του, γι' αυτό και τα γεγονότα από την άνοιξη του 1867 (εκστρατεία του Ομέρ στην ανατολική Κρήτη) ως το τέλος της επανάστασης τον Ιανουάριο του 1869 την συμπύσσει σε δύο σελίδες. Μεταγενέστερα, ο Ν. Τσιριντάνης, που καταγόταν από τα Σφακιά, άσκησε κριτική στη συγγραφή του Περίδη για να ανασκευάσει τις κατηγορίες εναντίον του αντεπαναστάτη Τσιριντάνη²⁰².

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι λίγο αργότερα, το 1909, ολοκληρώθηκε η “Ιστορία της Κρήτης” της Βασιλείου Ψιλάκη, διδάκτορα Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Λειψίας, η οποία γράφτηκε κατά το πρότυπο της τριμερούς διαίρεσης της ευρύτερης Ελληνικής Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγόπουλου (αρχαία, βυζαντινή και νεότερη εποχή). Είναι επίσης αξιοπερίεργο ότι ο Ψιλάκης που ως ιστορικός είχε στη διάθεσή του όλες τις πηγές, ανεξέταστα αναπαράγει σε πολλά σημεία την ιστορική διήγηση του Γρηγορίου Παπαδοπετράκη. Το 1938 ο Μιχάλης Αναστασάκης έγραψε την “Ιστορία της επαρχίας Κισάμου” ως αντιστάθμισμα στις προηγούμενες τοπικές ιστορίες²⁰³ και αργότερα ο Κωνσταντίνος Δουνάκης επιχείρησε να συνθέσει την ιστορία της επαρχίας Αποκορώνου, χωρίς τελικά να την ολοκληρώσει (έμεινε στην αρχαία εποχή)²⁰⁴. Συνεπώς και οι πέντε επαρχίες του νομού Χανίων (Κυδωνία, Σφακιά, Κίσαμος, Σέλινο, Αποκόρωνας) έχουν

τυπογρ. Ι. Π. Λιονή, Αθήνα 1900. Ο Παρθένιος Περίδης (1812-1903). Λόγιος ιερομόναχος, πρωτοργός της επανάστασης του 1866. Γεννήθηκε στη Ρογδιά Κισάμου και πέθανε το 1901 στη Μονή Γωνιάς. Υπέστη φοβερές διώξεις από τους Τούρκους και κατόρθωσε να δραπετεύσει από τον Πόντο, όπου τον είχαν εξορίσει μετά την επανάσταση του 1866, μπαίνοντας μέσα σε ένα φέρετρο. Το Αρχείο Π. Περίδη, κυρίως τα εισερχόμενα της αλληλογραφίας του, σώζεται στη Μονή Γωνιάς. Έγραψε Απομνημονεύματα για την επανάσταση του 1866 αποτέλεσαν μία από τις πηγές για την επανάσταση του '66 των ιστορικών της Κρήτης, Ψιλάκη και Κριάρη. Για τη δράση και την προσωπικότητά του βλ. Κ. Αργυρόπουλος, “Παρθένιος Περίδης”, Κ.Φ.Σκόκου, Ημερολόγιον 1905, 335-340. Στο βιβλίο του Λ. Βιδαλάκη δημοσιεύονται και σημαντικές επιστολές του: Λυκούργος Βιδαλάκης, *Παρθένιος Περίδης ο Κρης*, Αθήνα 1970.

201 Π. Περίδης, ό.π., σ. 18.

202 Βλ. Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 645-650.

203 Μιχ. Ν. Αναστασάκης, *Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας*, Χανιά 1938. Μιχαήλ Αναστασάκη, *Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1984, Πρόλογος Τάσου Λιγνάδη (δεύτερη έκδοση), του ίδιου, *Αι αξίες της Κισάμου*, Χανιά 1954. Ο Μιχαήλ Ν. Αναστασάκης (1870-1967) ήταν γιος του οπλαρχηγού της Κισάμου στην επανάσταση του 1866, Νικολάου Αναστασάκη. Σπούδασε ιατρική, υπηρέτησε ως γιατρός στην επαρχία του και έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους. “Ίατροφιλόσοφος, φιλόστωρ, πατριώτης και αγωνιστής” γράφει στο σύντομο προλογικό σημείωμα της δεύτερης έκδοσης της ιστορίας του ο Τ. Λιγνάδης. Διευκρινίζουμε ότι δεν έγραψε απομνημονεύματα αλλά ιστορία, λαμβάνοντας υπόψη του τις προηγούμενες ιστορίες της Κρήτης και τις μαρτυρίες των επιζώντων της επαρχίας του, επικεντρώνοντας τη διήγησή του στην επαρχία Κισάμου και στους αγώνες της εναντίον των Τούρκων.

204 Κωνσταντίνος Δουνάκης, *Ιστορία της επαρχίας Αποκορώνου Κρήτης*, Αθήνα 1968. Ο Κ. Δουνάκης (1866-1944) δημόσιος υπάλληλος, ήταν γιος του ριμαδόρου Αναγνώστη Δουνάκη (Ντουνάκη) ή Ντούνη. Το πρώτο μέρος της Ιστορία της επαρχίας Αποκορώνου προφανώς γράφτηκε πριν από το 1944, βρέθηκε στα κατάλοιπά του και εκδόθηκε από τα παιδιά του το 1968.

να επιδείξουν τη δική τους τοπική ιστορία, τις δικές τους δάφνες στους αγώνες εναντίον των Τούρκων. Το φαινόμενο αυτό αξίζει να μελετηθεί περαιτέρω, δεδομένου ότι δεν συνέβη σε κανέναν άλλο νομό της Κρήτης.

Ο ταγματάρχης Ι. Ζυμβρακάκης δέχτηκε επικρίσεις αμέσως μετά την επανάσταση από τον γερμανό καθηγητή Βαρθόλδη για τη διαχείριση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη δυτική Κρήτη μέσα από την έκδοση φυλλαδίου: “Μένδελσων Βαρθόλδου, Ο εθνικός αγών της Κρήτης, Εν Αλεξανδρεία, εκ του τυπογραφείου Μ.Κ. Νομικού, 1870. Τις αιτιάσεις του Μενδελσώνος Βαρθόλδου (Mendelson- Bartholdy Kar.) ανασκεύασε αρχικά ο Ιωάννης Ζυμβρακάκης με ένα ανάλογο μικρό απαντητικό βιβλίο: “Απάντησις Ιωάννου Ζυμβρακάκη, ταγματάρχου των Γενικών Επιτελών του Ελληνικού στρατού, πρώην γενικού αρχηγού του τμήματος Χανίων, προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μενδελσώνα Βαρθόλδην, τον περιγράψαντα τον τελευταίον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Πέρρη και Βάμπα, 1870”. Έπειτα τον Ζυμβρακάκη και τους εθελοντές υπερασπίστηκε με ένα ανάλογο βιβλιάριο ο Ν. Ψύχας, που εκδόθηκε την ίδια χρονιά: “Επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων ή ανασκευή χωρίων τινων της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του καθηγητού Μενδελδώνος Βαρθόλδου, υπό Νικολάου Σ. Ψύχα, ανθυπαπιστού του Ελληνικού πεζικού, Αθήνησι εκ του τυπογραφείου Νικήτα Πάσσαρη, 1870”. Στα βιβλία αυτά ο Ζυμβρακάκης και ο Ψύχας απαντούν σε συγκεκριμένες αιτιάσεις του Βαρθόλδη, ελέγχουν τα ψεύδη και προσπαθούν να αποκαταστήσουν τη δική τους αλήθεια. Ο Ζυμβρακάκης μάλιστα θεωρεί ότι ο Βαρθόλδη μεροληπτεί υπέρ του συνταγματάρχη Κορωναίου και αρκετές φορές μέσα στο κείμενό του ενίσταται και εξίσταται κατά της συγγραφής του Βαρθόλδου με το σχήμα της αποστροφής:

“Εξίσταμαι τη αληθεία, Κύριε, εκ της υμετέρας αδίκου περιγραφής, και αγνοώ τον λόγον διον εμέ, μη ειδότες, τα πράγματα μη γινώσκοντες, τα κρίνατε και τα κατακρίνατε κατά το δοκούν, αποδίδοντες εις εμέ παν κακόν παρ' άλλων πραχθέν και εις άλλους παν καλόν πραχθέν παρ' εμού.

Η τιμή απαιτεί να ομολογήσητε, το ασύγνωστον τούτο αμάρτημα αποπλανηθέντες εκ δολίων εισηγήσεων. Όπως εγώ ως αξιωματικός και ως άνθρωπος τίμιος την τιμήν υπερφιλώ, ούτω και υμείς, ως ανήρ λόγιος και ευγενής, την τιμήν δέον να σέβησθε, την τιμήν δέον να μην προσβάλητε.”²⁰⁵

Αμέσως μετά την επανάσταση εκδόθηκαν επίσης μερικά “αντιρρητικά” βιβλιάρια, με πνεύμα έντονα τοπικιστικό. Με αυτά τα δημοσιεύματα ο Χατζημιχάλης δεν ανοίγει διάλογο, αξίζει όμως να δούμε σύντομα το περιεχόμενό τους. Εξάλλου πολλά από τα πρόσωπα που αντιπαραθέτονται (π.χ. Ζυμβρακάκης, Κωσταρός, Κελαϊδής, Σκαλίδης) θα τα συναντήσουμε και

205 Ιωάννης Ζυμβρακάκης, *Απάντησις Ιωάννου Ζυμβρακάκη προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μενδελδώνα Βαρθόλδην* [...], Εν Αθήναις 1870, σ. 40.

στη διήγηση του Χατζημιχάλη και γι' αυτό τα λάβαμε υπόψη μας.

Τον Αύγουστο του 1869 λίγους μήνες μετά τη λήξη της επανάστασης, ο Σφακιανός Στυλιανός Σταυρούδης εξέδωσε φυλλάδιο με τίτλο: “Το υπουργείον Ζαΐμη επί του ζητήματος των θυμάτων της Κρήτης” στο οποίο καταφέρεται εναντίον της κυβέρνησης Θρασυβούλου Ζαΐμη, η οποία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είχε απεμπολήσει την υπεράσπιση των κρητικών δικαίων στο Συνέδριο του Παρισιού και είχε προκαλέσει αδελφοκτόνα διαίρεση στους Κρήτες πρόσφυγες, χορηγώντας τα χρηματικά βοηθήματα όχι ανάλογα με τις υπηρεσίες εκάστου στον αγώνα, αλλά με βάση τις συμπάθειες ή τις αντιπάθειες της.

Οι πληρεξούσιοι και οπλαρχηγοί του τμήματος Ηρακλείου αναίρεσαν τις αιτιάσεις του Σταυρούδη με δημοσιεύματα στον Τύπο. Σ' αυτούς απάντησε ο Σταυρούδης με δεύτερο φυλλάδιο, που δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 1869 και τιτλοφορείται “Απάντησις προς το υπουργείον Ζαΐμη και τους εκμεταλλευτάς της Μεγάλης Ιδέας”. Ο Σταυρούδης προστατεύει τον εαυτό του, τους ομοϊδεάτες του, τις δυτικές επαρχίες και ιδιαίτερα τα Σφακιά από τις κατηγορίες των Ηρακλειωτών. Θεωρεί ότι τα διαβήματα προς την Μ. Βρετανία, που συνέταξε με τις οδηγίες του Κωσταρού το 1868 ήταν η μόνη εφικτή λύση για να παύσει ένας καταστροφικός πόλεμος. Μ' αυτόν τον τρόπο πίστευε ότι θα δίδοταν στους Κρητικούς η δυνατότητα να ευημερήσουν κάτω από την προστασία της Μ. Βρετανίας, η οποία είχε αποδείξει τον καθοριστικό της ρόλο στην έκβαση της επανάστασης του 1821. Ακόμη και τα προνόμια του Ααλή θεωρεί ότι θα έπρεπε να δεχτούν οι επαναστάτες, όσο ήταν καιρός, καταφεύγοντας σε έναν επωφελή συμβιβασμό.

Ο Σταυρούδης προσπαθεί να μειώσει την αξιοπιστία “της έντιμης και ευγενούς συμμορίας”, “τους έντιμους αναιρετάς” των ανατολικών επαρχιών, δηλαδή τη “φατρία” των Παπαδάκη, Σαρολίδη, Μιχελιδάκη, Βιστάκη εκθέτοντας τη συμπεριφορά τους στην επανάσταση. Για τον Σταυρούδη αυτοί ήταν “εξημμένοι κεφαλαί, κούφοι και ματαιόδοξοι νεανίαί”. Από τους Χανιώτες αποκηρύσσει μόνον ένα άτομο, τον Αναγνώστη Σκαλίδη, εχθρό των Ζυμβρακάκηδων και συνεπώς ομόφρονα των Ανατολικών. Πίστευε ότι οι Ζυμβρακάκηδες είχαν διασυρθεί άδικα από την “κακολογία, τη ραδιουργία και την κακεντρέχεια” των αντιπάλων τους. Το κεντρικότερο σημείο του κειμένου, που δεν έχει επισημανθεί μέχρι στιγμής από τους μελετητές, είναι η καταδίκη της Μεγάλης Ιδέας, σε εποχή μάλιστα έξαρσης του εθνικισμού και της διαμόρφωσης των σύγχρονων εθνικών κρατών: “Αλλά δεν γνωρίζετε έμφορονες Μεγαλοϊδεάται ότι το φόβητρον τούτο, το άλλοτε κρημνίζον και αναβιβάζον κυβερνήσεις εις την Ελλάδα κατέπεσε, και ήδη η Μ. Ιδέα όπως υμείς εννοείτε αυτήν, όπως την εκμεταλεύησθε δια ν' αποκτήσητε δόξαν, ή δια να εξασκήσητε υλικά συμφέροντα, ουχί δε και δια να βελτιώσητε πράγματι την τύχη του Ελληνισμού και κατ' εξοχήν του δούλου. Η μεγάλη Ιδέα ευρίσκεται ήδη εις τα αρχεία μόνον της ιστορίας με τα μελανότερα χρώματα περιγραφομένη, διότι την κατεδίκασαν τα επί ματαίω χυθέντα αίματα του Ελληνισμού σύμπαντος και τόσων φιλελλήνων εν Κρήτη κατά το 1841, εν Θεσσαλία και Ηπείρω κατά το 1854

και εν Κρήτη εκ δευτέρου κατά το 1866.....”²⁰⁶

Έλεγχος και αντιλογία των ισχυρισμών του Σταυρούδη είναι τα “Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866 και τα κατ' αυτής διαδραματισθέντα μυστήρια” του Στυλιανού Παπαδάκη που δημοσιεύτηκαν τον Ιανουάριο του 1870²⁰⁷. Αξίζει να σταθούμε στη λέξη “μυστήρια” του τίτλου. Μας πηγαίνει κατευθείαν στο ομώνυμο λογοτεχνικό είδος, που γεννήθηκε στη Γαλλία γύρω στο 1840, γνωστά είναι τα “Μυστήρια των Παρισίων” του Eugene Sue, το οποίο υποσχόταν να φανερώσει την αθλιότητα του υποκόσμου, την εγκληματικότητα, τις κοινωνικές αντιθέσεις στις μεγαλουπόλεις του 19ου, ικανοποιώντας έτσι την επιθυμία του αναγνωστικού κοινού για την αποκάλυψη του κακού και την απονομή δικαιοσύνης²⁰⁸. Τα μυστήρια όμως του 1866 δεν είναι προϊόν μυθοπλασίας, αλλά ιστορικά γεγονότα. Ο Παπαδάκης θα ξεσκεπάσει στα μυστήρια του 1866 “πράξεις ανόσιες, επιβουλές ανθρώπων υποκρινομένων τους πατριώτας δια των χειλέων, δια δε των έργων δακνόντων και δηλητηριαζόντων την πατρίδα”.

Κατά τον Παπαδάκη, το μυστικό υπόμνημα που συνέταξε ομάδα από τις δυτικές επαρχίες ήταν ολέθριο²⁰⁹. “Ούτω λοιπόν ερρίφθη ο κύβος. Η Κρήτη παρεδόθη εις το πυρ και τον σίδηρον, το δε έθνος συνεπώς εισήρχετο εις τας συνεπείας μιας αβούλου και μη προπαρασκευασμένης πάλης περί των όλων, εκ της ακρισίας τινών εν Αθήναις, του φθόνου και της ιδιοτελείας του Ζυμβρακάκη, της μωρίας του Κωσταρού, όστις από μελισσουργός και βουνόμος ενομίσθη ότι ηδύνατο να εννοή και λύη πολιτικά ζητήματα και της κενοδοξίας του Παρθενίου του μηδεμίαν συνείδησιν έχοντος”.(σ. 27)

Ο Παπαδάκης εκθέτει τις μεταπτώσεις των επαναστατών της δυτικής Κρήτης στο θέμα της ένωσης και τις αντιθέσεις που δημιουργήθηκαν. Θεωρεί ότι οι ανατολικοί φάνηκαν τελικά “ενωτικότεροι και επαναστατικότεροι πάντων”(σ. 30). Το μισό σχεδόν κείμενο του Παπαδάκη αναφέρεται στον βίο και την πολιτεία τριών φίλων του Σταυρούδη από τις δυτικές επαρχίες: του Ιωάννη Ζυμβρακάκη, του Κωσταρού Βολουδάκη, του ιερομονάχου Παρθενίου Κελαϊδή Ο Ζυμβρακάκης “συνδαύλιζε τους τμηματισμούς”, ήταν “κενόδοξος”, “ραδιούργος”, “φατριαστής”,

206 Στυλιανός Σταυρούδης, *Απάντησις προς το υπουργείον Ζαΐμη και τους εκμεταλλευτάς της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα 1869, σ. 62.

207 Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866 και τα κατ' αυτής διαδραματισθέντα μυστήρια, υπό Στυλιανού Παπαδάκη, πρώην πληρεξουσίου της επαρχίας Μεραμπέλου παρά τη γενική Συνελεύσει των Κρητών, Αθήναι εκ του τυπογραφείου Ραδαμάνθους, 1870. Ιδιοκτήτης του τυπογραφείου ήταν ο Ρεθύμιος Εμμανουήλ Βυβιλάκης, που ήταν ενωτικός και σφοδρός αντίπαλος των Ζυμβρακάκηδων. Βλ. και Μιχάλης Τρούλης, *Εμμανουήλ Βυβιλάκης, η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο 2005.

208 Τα μυστήρια ή απόκρυφα, κατά την ελληνική μετάφραση, γνώρισαν μεγάλη άνθιση και στην Ελλάδα. Σημειώνουμε μερικούς τίτλους: Γ. Ασπρίδη, *Αθηνών Απόκρυφα*, 1848, Π. Ιωαννίδη, *Απόκρυφα της Κωνσταντινουπόλεως*, 1866, Δ. Ν. Λυμπερίου, *Απόκρυφα Σύρου*, 1866. Το μυθιστόρημα “Οι Αθλιοι των Αθηνών” του Ι. Κονδυλάκη, 1895, μπορεί να θεωρηθεί ως το επιστέγασμα του είδους.

209 Πρβλ. Μαμαλάκης Ιωάννης, *Ο αγώνας του 1866-69 για την ένωση της Κρήτης: Ι. Η επιβολή της Ιδέας*, Θεσσαλονίκη 1942, και Ν. Β. Τωμαδάκης, “Το μυστικόν υπόμνημα της 15/27 Μαΐου 1866”, *Αθηνά*, 47, 1947, σ. 222-236.

“αδρανής”, “ανίκανος” και “δειλός”²¹⁰. Σώθηκε από τον τουφεκισμό με παρέμβαση του Λ. Λόγιου. Ο Κωσταρός ήταν “ιδιοτελής”, “όργανο του Ισμαήλ και της Αγγλίας”²¹¹. Ο Κελαϊδής “υποκριτής”, “εγωιστής”, “μηχανορράφος”²¹². Με δυο λόγια οι σύντροφοι του Στ. Σταυρούδη ήταν “νάνοι, προδότες και τυφλά όργανα των ξένων” (σ.45). Ο αναιρετής πιστεύει ότι η ανατολική Κρήτη έχει να επιδείξει σπουδαίους τουρκοφάγους αγωνιστές, όπως ο Καζάνης, ο Βασιλογιώργης, ο Κουρμούλης, ο Μαστραχάς, ο Κοκκίνης, ο Κόρακας, ο Σφακιανάκης, ο Ζωγράφος κ.α., σε αντίθεση με τη δυτική, όπου οι επαναστάτες “τυροκομούσαν και ραδιουργούσαν στον Ομαλό και τη Σαμαριά”, αντί να πολεμούν.

Ενώ ο Σταυρούδης τυπώνει στη Σύρο τη δική του εκδοχή για την επανάσταση, απαντώντας στον Παπαδάκη, αυτοκτονεί εκεί από τη λύπη του για την έκβαση της επανάστασης ο Λόγιος. Δεν γνωρίζουμε, αν οι δύο πολιτικοί αντίπαλοι συναντήθηκαν ποτέ στη Σύρο, αν αντάλλαξαν δυο κουβέντες. Τίτλος του κειμένου του Σταυρούδη: “Η εν Κρήτη επανάστασις του 1866 και οι εξ Ηρακλείου Απομνημονευματογράφοι αυτής”, το μοναδικό αντίτυπο του οποίου σώζεται κολοβό²¹³. Σ' αυτό ο συγγραφέας ελέγχει τους νέους “καλαμαράδες” του Ηρακλείου που σήκωσαν τη σημαία της διαίρεσης στην Κρήτη και αγαναχτεί: “Αι δα! Και δια τούτου θέλουσιν αφανισθή τα Χανία, φρονείτε, και ούτω πρωτεύσει το Ηράκλειον”. Ήθελε με το δημοσίευσμά του να προστατεύσει τις δυτικές επαρχίες από τον εξευτελισμό, την ιστορική εξόντωση και τους επιφανείς αγωνιστές των Χανίων από τον διασυρμό. Για να το επιτύχει υποβαθμίζει τους αντιπάλους του, χαρακτηρίζοντάς τους “απόλεμους”. Εξαιρεί τις γενναίες δυτικές επαρχίες, ιδιαιτέρως τη γενέτειρά του, τα Σφακιά, και θεωρεί ότι όλες οι επαναστάσεις ξεκίνησαν από το νομό Χανίων.

Εν κατακλείδι διαπιστώσαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας ότι στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη παρατηρούνται δύο βασικές ιδιομορφίες που έχουν να κάνουν αφενός με τη μείξη του λόγιου και του λαϊκού (καθαρεύουσα γλώσσα σε λαϊκή αφηγηματική δομή) και αφετέρου τη μείξη συγγενών λογοτεχνικών ειδών. Από την αυτοβιογραφία δηλαδή, ο αφηγητής -συγγραφέας μεταβαίνει στο απομνημόνευμα και από εκεί στη χρονογραφία του χωριού του και ευρύτερα της επαρχίας του. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι ο Χατζημιχάλης στο κείμενό του δεν διαλέγεται με τα διάφορα “αντιρρητικά” ή “απαντητικά”

210 Θα έλεγα ότι ο Στ. Παπαδάκης κρίνει με βάση την αρχή του μανιχαϊσμού για το απόλυτο καλό ή κακό.

211 Διαφορετική εκτίμηση για τη συμβολή του Κωσταρού στην επανάσταση του 1866 έχει ο ιστορικός από τη δυτική Κρήτη Β. Ψιλάκης. Βλ. Ιστορία της Κρήτης, ό.π., σ. 2162, 2376, 2390.

212 Διαφορετικές εκδοχές για την πολυσχιδή προσωπικότητα του Π. Κελαϊδή μπορεί να διαμορφώσει ο μελετητής μελετώντας το Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδή, το οποίο απόκειται στα ΓΑΚ- Ιστορικό Αρχείο Κρήτης ή διαβάζοντας το βιβλίο του Σταύρου Κελαϊδή, *Ο Παρθένιος Γ. Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)*, Χανιά 1930. Η διαμετρικά αντίθετη παρουσίαση της προσωπικότητας του Κελαϊδή, και τόσων άλλων ιστορικών προσώπων, αποτελεί δείγμα αφενός άκριτου επαίνου και αφετέρου άκριτης κριτικής. Η βιογραφία, δύσκολο ιστορικό και λογοτεχνικό είδος, πολλές φορές κινείται στα όρια της λιβελογραφίας ή της αγιολογίας.

213 Η εν Κρήτη Επανάστασις του 1866 και οι εξ Ηρακλείου απομνημονευματογράφοι αυτής, υπό Στ. Α. Σταυρούδου, γενικού γραμματέως της Κεντρικής Επιτροπής του πολιτικού κινήματος του 1858 και γενικού στρατιωτικού γραμματέως του Αρχηγείου του Τμήματος Χανίων εν τη επαναστάσει του 1866, Εν Ερμούπολει Σύρου, τύποις Ρ. Πρίντζη, 1870 σ. 1-88.

φυλλάδια που εκδόθηκαν αμέσως μετά την επανάσταση του 1866, αλλά καταγράφει νηφάλια τις αναμνήσεις του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Αναλυτική εξέταση μορφής και περιεχομένου των “Απομνημονευμάτων”

Η αφιέρωση της συγγραφής (β5, 70ν, β91-2, φ.1-Η)

Η αφιέρωση της συγγραφής είναι αρκετά εκτενής και διασώζεται σε τρεις μορφές (παραλλαγές), γραμμένη σε διαφορετικά φύλλα και τετράδια. Η συντομότερη μορφή χαρακτηρίστηκε ως πρώτη μορφή επεξεργασίας. Σύμφωνα με τα χειρόγραφα, τον Αύγουστο του 1874 ο συγγραφέας είχε ολοκληρώσει τουλάχιστον την αρχική μορφή των “Απομνημονευμάτων” του και αφιέρωσε το πόνημά του στην ευγενέστατη αρχόντισσα Ευγενία Πέτρου Σκαραμαγκά, χάρη στην οποία ασχολήθηκε με τη συγγραφή²¹⁴. Η Ευγενία ήταν νύφη της διαπρεπούς οικογένειας Σκαραμαγκά, οικογένειας πλοιοκτητών, εμπόρων και εθνικών ευεργετών, οι οποίοι κατάγονταν από τη Χίο. Ο Γιάνναρης κατά τη διαμονή του στο εξωτερικό, έπειτα από τη λήξη της επανάστασης του 1866, γνώρισε διαπρεπείς Έλληνες της διασποράς, όπως τον Ιωάννη Σκαραμαγκά, γιο του Πέτρου, “κυρίαρχο του εμπορίου του Βόλγα και της Αζοφικής” και τους αδελφούς Βαλλιάνους, μεγαλοεφοπλιστές, εθνικούς ευεργέτες και ιδρυτές της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Με τις γνωριμίες αυτές επιδίωκε να κερδίσει ισχυρούς οικονομικούς και ηθικούς συμπαραστάτες στον αγώνα της Κρήτης. Η Ευγενία Πέτρου Σκαραμαγκά σύμφωνα με τη μαρτυρία του αφηγητή, είχε δείξει τα

214 Κλάδοι της αριστοκρατικής και οικονομικά ισχυρής οικογένειας των Σκαραμαγκαδών από τη Χίο εγκαταστάθηκαν στα σημαντικότερα εμπορικά και ναυτιλιακά κέντρα της Ευρώπης και ασχολήθηκαν με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Το 1869 η Εταιρεία Σκαραμαγκά του Ταϊγανίου συμμετέχει στην ίδρυση της Διεθνούς Εμπορικής Τράπεζας. Η εταιρεία απέκτησε τεράστια δύναμη μετά το γάμο της Μαριέττας, κόρης του Πέτρου Σκαραμαγκά, με τον Παντιά Ράλλη και την ίδρυση της Εταιρείας Ράλλη -Σκαραμαγκά, που κατείχε την πρώτη θέση μεταξύ των εμπορικών οίκων του Ταϊγανίου στην εξαγωγή σιτηρών, λιναρόσπορου και μαλλιού προς τη Μ. Βρετανία. Περισσότερες πληροφορίες για την οικογένεια Σκαραμαγκά βλ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (www. ime.gr) αναζήτηση στο Εγκυκλοπαίδεια του Μείζονος Ελληνισμού. Βλ. και Κονδύλης Γεώργιος, *Ιστορία τριών οικογενειών της μεγάλης διασποράς, Σκαραμαγκά, Σκανδαβή, Κονδύλη*, Αθήνα 1994. Για την εγκατάσταση Ελλήνων στη νότια Ρωσία βλ. Βουλή των Ελλήνων, *Οι Έλληνες στη Διασπορά*, 15ος-21ος αιώνας, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή -Hering, Ευριδίκη Αμπατζή, Αθήνα 2006, σ. 191-202.

φιλάνθρωπα αισθήματά της στα ορφανά παιδιά των αγωνιστών του 1866. Ο φιλόφρων λόγος του Χατζημιχάλη για τη “σεβαστή” και “μεγαλοφυή” Ελληνίδα (β9, 1) υποδηλώνει και τον σεβασμό του οπλαρχηγού στη γυναίκα²¹⁵.

Από το προοίμιο των 'Απομνημονευμάτων” φαίνεται ότι ο Χατζημιχάλης εκπληρώνει ένα αίτημα, μια επιθυμία της αρχόντισσας Ευγενίας Σκαραμαγκά για την καταγραφή των αναμνήσεών του, την παραγωγή του κειμένου. Αν και δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για να αμφισβητηθεί η παρακίνηση της Σκαραμαγκά στο να καταπιαστεί ο κρητικός αγωνιστής με το γράμμα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι ο συγγραφέας με μια ισχυρή δόση μετριοφροσύνης θέλει να υποδηλώσει στον αναγνώστη του ότι δεν πήρε μόνος του την απόφαση για να περιαιτολογήσει. Κάθε αφηγητής, ως γνωστόν, απευθύνεται σε ένα πραγματικό ή υπονοούμενο αναγνώστη ή ακροατή. Ο Χατζημιχάλης διηγείται στην Σκαραμαγκά την πολυτάραχη ζωή του, αλλά κοινωνός της διήγησής του θα γίνει ο κάθε αναγνώστης, ο κάθε ευήκοος πολιτικός ή ιστορικός, ο οποίος θα θελήσει αντλήσει παραδείγματα και πληροφορίες για την επαναστατημένη Κρήτη στα μέσα του 19ου αιώνα, στοιχεία για την πολεμική των Λακκιωτών και για τη πολυτάραχη ζωή του Χατζημιχάλη. Σημειώνεται εδώ ότι η ποιητική εκδοχή της επανάστασης του 1866, όπως αποτυπώθηκε από τον ίδιο συγγραφέα στην “Κρητικοπούλα” αφιερώθηκε στους νέους της Κρήτης με την προτροπή να μάθουν τα περασμένα και να ολοκληρώσουν τους αγώνες των προγόνων τους, να φανούν αντάξιοί τους, να εκπληρώσουν τους πόθους των προγόνων, να ελευθερώσουν την Κρήτη.

Μετά από πολύ χρόνο, σκέψη, αμφιβολία, δυσκολία αρχίζει η περιπέτεια της γραφής: “[...] δυσκολεύομενος να ποιήσω και αύθις μνειάν θλιβερού παρελθόντος” (β5, 70v). Η ανάμνηση δυσάρεστων καταστάσεων λειτουργούσε αποτρεπτικά. Οι θλιβερές αναμνήσεις του πολέμου και των άλλων περιπετειών της ζωής του απωθούνταν στο υποσυνείδητο και με δυσκολία έβγαιναν στην επιφάνεια, “[...]το έργον είναι δεινόν δι εμαυτόν και δια τους συμπαθόντας συμπολίτας μου σκληρόν, ό συνδέει αμφοτέρων τα δεινά πάθη, αγώνας τε και καταστροφάς;”, αναφέρει ο ίδιος (Φ10, σ.2). Ο συγγραφέας τραγικών καταστάσεων βιώνει με τη διαδικασία της ανάμνησης για δεύτερη φορά τα γεγονότα και αυτό του προκαλεί ανείπωτο πόνο. Η ανάκληση των αναμνήσεων ήταν για τον συγγραφέα μια επώδυνη διαδικασία. ““[...]ότι το έργον είναι δεινόν δι' εμαυτόν, και δια τους συμπαθόντας συμπολίτας μου σκληρόν, ον συνδέει αμφοτέρων τα δεινά πάθη, αγώνας και καταστροφάς, ν' αναδράμω εις το στάδιον ένθα ιδίοις ωσίν ήκουσα τους κλαυθμούς και οδυρμούς και ιδίοις όμμασιν είδον αιματόφυρτα θύματα και τραγικότατα θεάματα[...]” (β9, 1). Αυτήκοος και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων θα συνδέσει την ατομική του μοίρα με τη μοίρα των

215 Στη διήγηση της επανάστασης του 1866, όπως θα δούμε, ο Χατζημιχάλης θα αναφερθεί αρκετές φορές στη συμβολή των γυναικών στον αγώνα. Ιδιαίτερη μνεία κάνει στο πολεμικό σώμα που συγκρότησαν οι πενήντα Λακκιώτισσες και στην πολέμαρχο Καστανοπούλα.

τραγικότετων θυμάτων του πολέμου, ιδιαίτερα στην αφήγηση του δεύτερου βιβλίου των “Απομνημονευμάτων”(Φ10, σ.2).

Η ιδέα της επώδυνης ανάκλησης των αναμνήσεων εκφράζεται ποιητικά και στην “Κρητικοπούλα”:

Μέρα και νύχτα βάσανο κ' αιώνιο φαρμάκι
με τυραννούν και τ' άντερα μου βγάνουν με καμάκι.
Θυμίζονέ μου βάσανα και χρόνους περασμένους,
όπου πολλοί του Έθνους μου, τσ'είχουν λησμονησμένους.
Μ' εξαναγκάζουν, μ' ενοχλούν, να γράψω, να κηρύξω,
μ' ό,τι μπορώ κι όπως μπορώ, τα ρούχα μου να ρίξω.
 (“Κρητικοπούλα”, κεφ. 1. στ. 3-8)

Ο συγγραφέας συστήνεται στην αρχόντισσα Ευγενία Σκαραμαγκά (και στους αναγνώστες που ενδεχομένως θα διαβάσουν τη συγγραφή του) ως εντελώς αγράμματος: “[...] εις άνθρωπον, ως εμέ αγράμματον εντελώς να περιγράψη σοβαρά ιστορικά γεγονότα τριών ετών 1866-9 είναι τόσον δύσκολον, τσοούτον ακατόρθωτον”. Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται τόσο στο προοίμιο των “Απομνημονευμάτων” του: “[...] ευρέθην αδίδακτος γραμμάτων και παντάπασιν ακαλλιέργητος” (β5, 60ν), όσο και στην ποιητική εκδοχή της “Κρητικοπούλας”:

“Δεν δύναμαι και δεν μπορώ, γράμματα δεν γνωρίζω, /
να μπω σ' αυτόν τον κίνδυνον, μα πάλ' αποφασίζω” (στ. 9-10).

Σε άλλο σημείο της εργασίας μας εξηγήσαμε ότι ο Χατζημιχάλης δεν ήταν αγράμματος. Είχε μάθει στην Κρήτη ανάγνωση και γραφή, τα γνωστά “κολλυβογράμματα”, και στην Αθήνα το 1861 διδάχθηκε από οικοδιδάσκαλο την καθαρεύουσα. Συνεπώς η “προγραμματική” δήλωση του συγγραφέα για την αγραμματοσύνη του είναι όντως ψευδής. Είναι περισσότερο ένας κοινός τόπος επίδειξης μετριοφροσύνης, για να κερδίσει τη συμπάθεια και την ανοχή του αναγνώστη, τόπος που απαντάται συχνά σε συγγραφείς απομνημονευμάτων, όπως στα “Απομνημονεύματα” του στρατηγού Μακρυγιάννη: “ότι είμαι αγράμματος και δεν μπορώ να βαστήσω τακτική σειρά 'σ τα γραφόμενά μου”²¹⁶. Θα έλεγα ότι στο σημείο αυτό υπάρχει μια αντινομία: Ένας άνθρωπος απλός, ασπούδαχτος, ταπεινός, που δεν του αρέσει να επιδεικνύει την αξία του, αποφασίζει να καταπιαστεί με ένα είδος λόγου κατεξοχήν εγωκεντρικό, το απομνημόνευμα και την αυτοβιογραφία.

Ο Χατζημιχάλης επίσης θέλει να προκαταλάβει ευνοϊκά τον αναγνώστη σχολιάζοντας το ύφος του, “την ανορθόγραφον και ασύντακτον απλουστάτην διηγησίην” (Φ. 10, σ.2). Εν μέρει είναι αληθής αυτός ο χαρακτηρισμός. Όντως εντοπίζονται πάμπολλες ανορθογραφίες και ασυνταξίες στα

216 Στρατηγού Μακρυγιάννη “Απομνημονεύματα”, επανέκδ. α' έκδοσης, Μάυρον Αθήνα, χ.χ., σ. 85 (Πρόλογος).

χειρόγραφο του, το ύφος όμως του πεζού λόγου του σε καμιά περίπτωση δεν είναι απλό, όταν επιδιώκει να μιμηθεί τους ιστοριογράφους της καθαρεύουσας. Οι σχοινοτενείς περίοδοι λόγου και οι αλλεπάλληλες μετοχικές προτάσεις κάνουν τη διήγηση περίπλοκη, λίαν κουραστική και και μερικά σημεία δυσκολονόητη. Το υπόστρωμα του λόγου του, ή καλύτερα η αφηγηματική δομή του, όπως δείξαμε παραπάνω, είναι λαϊκή.

Η αφήγηση, κατά δήλωση του απομνημονευματογράφου, είναι αληθινή, όχι πλαστή, αφού διηγείται εμπειρίες από τον πόλεμο, περιπέτειες και πάθη του ίδιου και των χωριανών του, περιλαμβάνει δηλαδή όσα είδε και άκουσε ο αφηγητής: “[...] ένθα ιδίοις ωσίν ήκουσα τους κλαυθμούς και οδυρμούς και ιδίοις όμμασιν είδον” (β9, σ.1). Ο συγγραφέας κάνει εκ προοιμίου ένα συμφωνητικό με τον αναγνώστη του για την αλήθεια και όχι την αληθοφάνεια της διήγησης. Ας έχουμε όμως υπ’ όψει μας ότι τα πεπερασμένα όρια της ανθρώπινης όρασης και της ακοής, της βιωματικής γνώσης γενικότερα, περιορίζουν και το εύρος της αφήγησης. Άρα, αν ο Χατζημιχάλης διηγηθεί όσα είδε και άκουσε, θα περιορίσει την αφήγηση μόνο σε γεγονότα που είχε ίδια αντίληψη, με συνέπεια τα υπόλοιπα εξίσου σημαντικά που συνέβησαν εκείνη την εποχή στην Κρήτη δεν περιλαμβάνονται στη συγγραφή του.

Γιατί τελικά ασχολείται ο Χατζημιχάλης, ένας “αγράμματος” πολεμιστής μετά το τέλος της επανάστασης του 1866 με τη συγγραφή; Το ερώτημα είναι φιλοσοφικό και όχι φιλολογικό. Θεωρώ ότι πρώτιστα με την αποτύπωση της εμπειρίας του προσπαθεί να ξεφύγει από τη λήθη που προκαλεί ο χρόνος και ο θάνατος στα έργα των ανθρώπων. Ύστερα η γραφή, η εξωτερίκευση των συναισθημάτων του, είναι και ένας τρόπος για να λυτρωθεί ο ίδιος από τις οδυνηρές εμπειρίες που τον βασανίζουν. Είναι και μια έμμεση απολογία και δικαιολογία μαζί, γιατί οι επαναστάτες του 1866 μπήκαν σε ένα τόσο καταστροφικό πόλεμο. Όλα αυτά υπονοούνται. Κοντά σ’ αυτά που υποδηλώνονται, αναφέρεται ρητώς ως αιτία της συγγραφής η παρακίνηση της Ευγενίας Σκαραμαγκά. Το έργο προσφέρεται ως ανταπόδοση της ευεργεσίας για την υλική και ηθική βοήθεια της Σκαραμαγκά στα ορφανά της Κρήτης. Η συγγραφή αυτή θα έχει και ένα πρακτικό αποτέλεσμα, θα παρακινήσει τους φιλελεύθερους ανθρώπους και τους πολιτικούς, για να ασχοληθούν με το κρητικό Ζήτημα: “[...] κινήσαι την περιέργειαν των ευθυφρονούντων φιλελευθέρων ανδρών και αυτών έτι ίσως των καλουμένων πολιτικών” (β9, 1. Πρβλ. β5, 70ν και Φ. 10, σ.1).

Από το κείμενο του Χατζημιχάλη πληροφορούμαστε ότι τα “Απομνημονεύματά” του παραδόθηκαν στην Ευγενία Σκαραμαγκά δια του Θεμιστοκλή Σολομού, Έλληνα προξένου στο Ταϊγάνι. Έτσι αρχίζει η περιπέτεια των χειρογράφων του Χατζημιχάλη, που πολλές φορές κινδύνεψαν να χαθούν μετακινούμενα από τη Ρωσία, στην Αθήνα, στην Κρήτη.

Τα προοίμια των “Απομνημονευμάτων” (β5, 60ν, β5, 75r και β5, 28ν)

Τα τρία σύντομα κείμενα που διαπραγματεύονται γενικές σκέψεις για την ιστορική

συγγραφή γράφτηκαν αφού ολοκληρώθηκαν τα “Απομνημονεύματα”, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του Χατζημιχάλη, από το 1904 ως το 1907. Ο όρος προοίμιο δεν υπάρχει στον κείμενο του Χατζημιχάλη. Η τοποθέτηση των κειμένων αυτών στην αρχή της αφήγησης έγινε από τον γράφοντα για την έκδοση του κειμένου των “Απομνημονευμάτων”. Το αρχικό σχέδιο της συγγραφής φαίνεται ότι δεν προέβλεπε την ύπαρξη “προοιμίων”²¹⁷. Το Προοίμιο Α', αν και γράφτηκε μεταγενέστερα από το Β', τοποθετήθηκε στην έκδοση πρώτο, γιατί εκφράζει μια γενικότερη ιδέα. Τα Προοίμια Β' και Γ' ασκούν κριτική στις Ιστορίες της Κρήτης που δημοσιεύτηκαν μετά τη συγγραφή των “Απομνημονευμάτων”.

Στο πρώτο Προοίμιο ο συγγραφέας θέτει ως στόχο των ιστορικών σημειώσεών του να εξυμνήσει τα μεγάλα και θαυμαστά έργα των των Κρητικών κατά τις τρεις τελευταίες επαναστάσεις (1858, 1866, 1878), να απαθανατίσει τους αγώνες των συμπολεμιστών του και να διδάξει τους νεώτερους αναγνώστες. Γράφει χαρακτηριστικά: “Λυπούμαι από ψυχής, ότι δεν δύνομαι και ότι ευρέθην αδίδακτος γραμμάτων και παντάπασι ακαλλιέργητος να εξυμνήσω τους άθλους και τα μεγάλα και φοβερά πολεμικά έργα των συναγωνιστών και συναθλητών μου των τριών επαναστάσεων εν τη τυραννουμένη γενήτειρά μου Κρήτη από του Ασιάτου Δεσπότη [...] προς ενθάρρυνσιν των μεταγενεστέρων απογόνων του και αιώνιον μνημόσυνον αυτών τούτων των αγωνιστών” (β5, 60ν). Στο Α' Προοίμιο, στη φράση “να εξυμνήσω τους άθλους και τα μεγάλα και φοβερά έργα” ανιχνεύεται πιθανή επίδραση του Ηροδότου²¹⁸, αν και ο Χατζημιχάλης έχει επίγνωση ότι δεν γράφει Ιστορία, αλλά σημειώσεις, που θα αποτελέσουν την πρώτη ύλη για τη συγγραφή Ιστορίας. Η συγγραφή χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ως “σημειώσεις” (β5, 60ν)²¹⁹, και αυτός νομίζω ότι είναι ο πιο ταιριαστός τίτλος, όταν θα δημοσιευθεί η συγγραφή του. Θα προσθέταμε μόνο το επίθετο “ιστορικός”, “ιστορικές σημειώσεις” δηλαδή. Εξάλλου η συγγραφή του δεν είναι ένα εντελώς καθαρό απομνημόνευμα, αλλά λαμβάνει πολλές μορφές σαν τον μυθικό Πρωτέα και μετέχει σε πολλά συγγενή είδη. Ξεκινά ως αυτοβιογραφία στο πρώτο βιβλίο, γίνεται έπειτα απομνημόνευμα στο δεύτερο βιβλίο, ενώ σε ένα κοίταγμα που κάνει ο συγγραφέας προς τη δύση του βίου του θα προτιμούσε η συγγραφή του να πάρει τη μορφή της τοπικής ιστορίας, γι' αυτό και πρόσθεσε κεφάλαια για για την ίδρυση των Λάκκων, τους οπλαρχηγούς Κυδωνίας, τους σημαίνοντες Λακκιώτες.

Ο Χατζημιχάλης δίνει τα κύρια γνωρίσματα του επιστήμονα ιστορικού: “εγγράμματος, δίκαιος, αμερόληπτος, τίμιος”, το ήθος του οποίου είναι η εγγύηση για την αντικειμενικότερη παρουσίαση του παρελθόντος. Ο δίκαιος και αμερόληπτος ιστορικός δεν θα αρκεστεί στα

217 Βλ. αναλυτικά την καταγραφή των τετραδίων των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη.

218 Πρβλ. “Ηροδότου Αλικαρνησέως ιστορίας απόδειξις ήδε, ως μήτε τα γενόμενα εξ ανθρώπων τωι χρόνωι εξίληλα γένηται, μήτε μεγάλα τε και θαυμαστά, τα μεν Έλλησι, τα δε βαρβάρωισι αποδεχθέντα, ακλεά γένηται, τα τε άλλα και δι' ην αιτήην επολέμησαν αλλήλωισι.” Ηρόδοτος, I, 1.

219 Και σε άλλα χωρία των “Απομνημονευμάτων” κάνει λόγο για “σημειώσεις”, βλ. β5, σ. 75r, β5, σ. 2, Φ. 10, σ. 1.

γραφόμενα του Χατζημιχάλη, αλλά θα ανατρέξει και σε άλλες πηγές, όπως τα διπλωματικά αρχεία, τις εκθέσεις των προξένων, θα κρίνει, θα συγκρίνει, για να προσεγγίσει την αλήθεια²²⁰. Η ενασχόληση με τη συγγραφή είναι μια βαριά ευθύνη για την οποία δεν κατέχει τα απαραίτητα εφόδια. Τα ίδια θα πει ποιητικά στο προοίμιο της “Κρητικοπούλας”:

“Δεν δύναμαι και δεν μπορώ, γράμματα δεν γνωρίζω,
να μπω σ’ αυτόν τον κίνδυνον, μα πάλ’ αποφασίζω.
Έκαμα την απόφασιν, το χρέος μ’ επιβάλλει,
στο μέγα χάος να ρικτώ, αφού φοβούνται άλλοι.(στ. 9-12)”

Ο συγγραφέας υποκύπτει στην ευθύνη να διασώσει τους άθλους των συναγωνιστών του και τα πάθη των Κρητικών. Τα περί της αδυναμίας του να ανταποκριθεί σ' ένα τόσο υψηλό εγχείρημα, όπως η συγγραφή, (“ευρέθην αδίδακτος γραμμάτων και παντάπασι ακαλλιέργητος”, β5,σ. 60ν) πρέπει να εκληφθεί ως έκφραση ταπεινοσύνης. Έχουμε επισημάνει αρκετές φορές ότι ο Χατζημιχάλης δεν ήταν αγράμματος και ότι δια βίου καλλιεργούσε το πνεύμα του με το διάβασμα. Σίγουρα όμως δεν μπορούσε να γράψει όπως οι λόγιοι της εποχής του, να τηρήσει άψογα το τυπικό της καθαρεύουσας, γι' αυτό και βρίσκουμε τόσα γραμματικά και συντακτικά λάθη στο χειρόγραφο του.

Το δεύτερο προοίμιο προήλθε ως αντίδραση στην έκδοση της “Ιστορίας της Κρήτης” του Παναγιώτη Κριάρη. Αν και στην αφήγηση των αναμνήσεών του ο Χατζημιχάλης είναι νηφάλιος, ήπιος και προσηγής, αποφεύγει δηλαδή τις κατηγορίες ή τις δυσμενείς κρίσεις εναντίον άλλων αγωνιστών με τους οποίους είχε διαφορετικές απόψεις, στο δεύτερο προοίμιό του όμως συγκεντρώνει όλη την πικρία του εναντίον του ιστοριογράφου Παναγιώτη Κριάρη, γιατί, κατά τη γνώμη του, ο ιστορικός δεν σεβάστηκε τα γεγονότα και ήταν μεροληπτικός. Θεωρούσε ότι ο Κριάρης πρόβαλε κυρίως τους αγώνες του Κωσταντή Κριάρη και υποκύπτοντας στις οικογενειακές και τοπικιστικές αξιώσεις αποσιώπησε τους άθλους του Χατζημιχάλη και της Κυδωνίας. Ο απομνημονευματογράφος πιστεύει ότι οι σημειώσεις (“Απομνημονεύματα”) του γράφτηκαν για να

220 Το ζήτημα περί αληθείας απασχολεί τους συγγραφείς και τους φιλοσόφους της επιστήμης της ιστορίας από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη γνώμη μερικών αρχαίων ελλήνων συγγραφέων: α) Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, I, 22, 2-4: “τα δε έργα των πραχθέντων εν τω πολέμω ουκ εκ του παρατυχόντος πυνθανόμενος ηξίωσα γράφειν, ουδ' ως εμοί εδόκει, αλλ' οίς τε αυτός παρήν και παρά των άλλων όσων δυνατόν ακριβεία περί εκάστου επεξελεθών. Επιπόνως δε ηυρίσκετο, διότι οι παρόντες τοίς έργοις εκάστοις ου ταυτά περί των αυτών έλεγον, αλλ' ως εκατέρων τις ευνοίας ή μνήμης έχοι. Και ες μεν ακρόασιν ίσως το μη μυθώδες αυτών απερπέστατον φανείται. [...]”, β) Πολύβιος, *Ιστορίαι*, I, 14, 4-6: “και γαρ φιλόφιλον είναι τον αγαθόν άνδρα και φιλόπατριν και συμμισείν τοίς φίλοις τους εχθρούς και συναγαπάν τους φίλους. Όταν δε το της ιστορίης ήθος αναλαμβάνη τις, επαλαθέσθαι χρη πάντων των τοιούτων, και πολλάκις μεν ευλογείν και κοσμείν τοίς μεγίστοις επαίνοις τους εχθρούς, όταν οι πράξεις απαιτώσι τούτο, πολλάκις δε ελέγχειν και ψέγειν επονειδίστως τους αναγκαοτάτους, όταν αι των επιτηδευμάτων αμαρτία τούθ' υποδεικνύωσιν. Ωσπερ γαρ ζώου των όψεων αφαιρεθεισών αχρειούται το όλον, ούτος εξ ιστορίας αναιρεθείσης της αληθείας το καταλειπόμενον αυτής ανωφελές γίνεται διήγημα” γ) Λουκιανός, *Πως δει ιστορίαν συγγράφειν*, 41: “Τοιούτος ουν μοι ο συγγραφεύς, έστω άφοβος, αδέκαστος, ελευθερος, παρρησίας και αληθείας φίλος, ως ο κωμικός φησίν, τα σύκα σύκα, την σκάφην δε σκάφην ονομάσων, ου μίσει ουδέ φιλία νέμων ουδέ φειδόμενος ή ελεών ή αισχυνόμενος ή δυσωπούμενος, ίσος δικαστής, εύνους άπασιν άρχι του μη θατέρω τι απονείμαι πλείον του δέοντος, ξένος εν τοίς βιβλίοις και άπολις, αυτόνομος, αβασίλευτος, ου τι τώδε ή τώδε δόξει λογιζόμενος, αλλά τι πέπρακται λέγων[...]”.

θέσουν τα γεγονότα στη σωστή τους διάσταση, να εξαλείψουν την αδικία εις βάρος των Λακκιωτών, να θέσουν κατά τον τίτλο του συγγραφέα “το δίκαιον εν τη θέσει του” (β5, σ. 75r).

Η πρώτη μορφή της “Ιστορία της Κρήτης” του Παναγιώτη Κριάρη εκδόθηκε το 1902 και είναι ουσιαστικά μια Ιστορία της επανάστασης του 1866, γιατί σε αυτήν πέφτει το κύριο βάρος της ιστορικής αφήγησης. Ελάχιστες αναφορές γίνονται στην επανάσταση του 1821 στην Κρήτη ή σε προγενέστερες περιόδους της Κρητικής ιστορίας. Αργότερα, το 1931 ο Παναγιώτης Κριάρης ακολουθώντας το πρότυπο του Ν. Ψιλάκη εξέδωσε τρίτομη Ιστορία της Κρήτης από την αρχαιότητα έως την επανάσταση του 1866²²¹.

Εξετάζοντας αναλυτικότερα το δεύτερο προοίμιο συμπεραίνουμε ότι ο Χατζημιχάλης απέδιδε τη συγγραφή της Ιστορίας στον τον Αριστείδη Κριάρη²²², αν και το έργο είχε εκδοθεί με το όνομα του αδελφού του Παναγιώτη²²³. Είναι γεγονός ότι η συγγραφή του Κριάρη μειώνει την πολεμική πρωτοκαθεδρία του Χατζημιχάλη και προβάλλει περισσότερο τους αγώνες του Κωνσταντίνου Κριάρη. Όπως συνάγεται από βιβλιογραφικό σημείωμα (“βοηθήματα έντυπα και χειρόγραφα”) στην αρχή της Ιστορίας του Κριάρη, ο Χατζημιχάλης είχε εμπιστευτεί τα “Απομνημονεύματά” του στους Κριάρηδες, για να αξιοποιηθούν στη ιστορική τους συγγραφή και ως εκ τούτου ο αρχηγός της Κυδωνίας περίμενε περισσότερες αναφορές για την πολεμική δράση του. Επειδή αυτό δεν συνέβη, ο Χατζημιχάλης τοποθετεί το “δίκαιο στη θέση του”, αφαιρώντας για χάρη του εαυτού του τα “πρωτεία” από τους άλλους αρχηγούς. Επισημαίνει ότι ο Κριάρης και οι αρχηγοί Μαυρογένης και Γογονής δεν υπήρξαν οι πρωτουργοί των επαναστάσεων 1858 και 1866, γιατί έτυχε να υπηρετούν στην τουρκική χωροφυλακή. Ο Κριάρης μάλιστα είχε φτάσει στον βαθμό του τσαούση (λοχία), όταν άρχισε η επανάσταση του 1866. Παρ' όλα αυτά δεν αμφισβητεί τη γενναιότητα και η προσφορά του Κριάρη μετά την προσχώρησή του στον Αγώνα, μάλιστα καταθέτει ότι ο Κριάρης “διεκρίθη επί τόλμη και γενναιότητι”.

221 Βλ. Παναγιώτη Κριάρη, *Ιστορία της Κρήτης από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τέλους της επαναστάσεως του 1866*, Εν Χανίοις 1902. Ο Αριστείδης Κριάρης εμφανίζεται ως εκδότης του έργου, για το οποίο είχε πάρει χορηγία από την Κρητική Πολιτεία. Αργότερα εκδόθηκε η τρίτομη νέα Ιστορία της Κρήτης του Π. Κριάρη. Βλ. Παναγιώτης Κ. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης (Νέα) από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1930-1938, απ' όπου και οι παραπομπές.

222 Αριστείδης Κριάρης (1858-1924). Νομικός και πολιτικός, διακρίθηκε στην επανάσταση του 1878 Το 1882 διορίστηκε πρωτοδίκης στα Χανιά, μέχρι το 1887, όταν εξελέγη βουλευτής Χανίων. Το 1889 μαζί με άλλους πληρεξουσίους εκήρυξε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και έγινε βασικό στέλεχος της επανάστασης του 1889. Αφού έλαβε αμνηστία επανήλθε στα Χανιά και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου. Κατά την επανάσταση του 1896-7 εξελέγη γενικός αρχηγός Σελίνου. Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας διορίστηκε δήμαρχος Χανίων. Το 1901 και 1903 εξελέγη βουλευτής Χανίων και το 1904-1906 διετέλεσε υπουργός των Εσωτερικών της Κρητικής Πολιτείας. Το 1912 εξελέγη πληρεξούσιος στην επαναστατική Συνέλευση και με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων συμμετείχε με σώμα επίλεκτων Κρητών στις πολεμικές επιχειρήσεις. Αρχικά σφόδρα αντιβενιζελικός, τα τελευταία χρόνια της ζωής του συμφιλιάθηκε με τον Ελ. Βενιζέλο και έγινε υμνητής του. Σημαντική είναι η συμβολή του στη διάσωση των δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης με μια Συλλογή που πρωτοεκδόθηκε το 1903 και επανεκδόθηκε συμπληρωμένη το 1920.

223 Παναγιώτης Κριάρης. Ο μικρότερος γιος του αρχηγού Σελίνου γεννήθηκε στον Αζωγυρέ το 1866. Αξιωματικός του Πυροβολικού, συμμετείχε στον πόλεμο του 1897 και στην κατάληψη της Κρήτης από τον ελληνικό στρατό. Αποχώρησε από το στράτευμα το 1914 με το βαθμό του αντισυνταγματάρχη. Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης απόκειται το σπαθί του.

Αναγκαία θεωρούμε σε αυτό το σημείο μια σύντομη παρουσίαση της μορφής και αποτίμηση της δράσης του Κωνσταντίνου Κριάρη²²⁴ με αφορμή όσα αναφέρει ο Χατζημιχάλης. Ο Κωνσταντίνος Κριάρης ή Μπενής (Μπενιουδάκης) γεννήθηκε στο Κουστογέρακο²²⁵ Σελίνου το 1798. Παντρεύτηκε στον Αζωγυρέ²²⁶ Σελίνου και εκεί γεννήθηκαν τα παιδιά του Γεώργιος, Ιωάννης, Αριστείδης, Εμμανουήλ και Παναγιώτης, τα μεγαλύτερα από τα οποία πολέμησαν στις επαναστάσεις του 1866 και 1878 στο πλευρό του πατέρα των. Ο Κ. Κριάρης έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1821 υπό την αρχηγία του αδελφού του Ιωάννου Κριάρη και ανακηρύχθηκε οπλαρχηγός της επαρχίας του. Συμμετείχε επίσης στην επανάσταση του 1841 και μετά τη λήξη και αυτής της επανάστασης διέφυγε στην Ελλάδα, όπου και τιμήθηκε με το αργυρό αριστείο και εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο. Μετά το 1843 επέστρεψε στην Κρήτη και διορίστηκε από τον Μουσταφά πασά μουλαζίμης (ανθυπολοχαγός) της χωροφυλακής. Εκείνη την εποχή οι Τούρκοι εμπιστευόνταν σε τολμηρούς και γενναίους χριστιανούς την επιβολή της τάξης, είναι εξάλλου γνωστά τα αρματολίκια πριν από την επανάσταση του 1821. Ο διοικητής Κρήτης Μουσταφά πασάς, πανούργος διπλωμάτης και στρατιωτικός²²⁷, πίστευε ότι με την ένταξη του Κριάρη στην τουρκική χωροφυλακή θα συγκρατούσε έναν αδάμαστο πολεμιστή και θα τον έστρεφε εναντίον των χριστιανών. Ο Κριάρης ανέπτυξε αξιοσημείωτη δράση στην καταδίωξη των ατάκτων στοιχείων, αλλά γρήγορα έγινε ύποπτος στις τουρκικές αρχές λόγω της μεροληπτικής του στάσης υπέρ των χριστιανών. Μόλις έγινε γνωστό το κίνημα του 1858, εγκατέλειψε την υπηρεσία του στους Τούρκους και τάχθηκε στο πλευρό των χριστιανών. Διορίστηκε διοικητής 6.000 ανδρών που ανέλαβαν τη φρούρηση των θέσεων των επαναστατών από Μπουτσουνάρια μέχρι τα Τσικαλαριά. Μετά το πέρας και αυτού του κινήματος, το οποίο έληξε χωρίς πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων της Κρήτης, ο Κριάρης επέστρεψε στην τουρκική χωροφυλακή και έφτασε μέχρι το βαθμό του τσαούση (λοχία)²²⁸.

Στην επανάσταση του 1866 αφού εγκατέλειψε την υπηρεσία του, μετέβη από τους πρώτους στα Μπουτσουνάρια και στο μετόχι της Αγίας Κυριακής, όπου συνεδρίαζαν οι αντιπρόσωποι των χριστιανών της Κρήτης και τάχθηκε ευθύς με το μέρος των επαναστατών. Με την έναρξη του

224 Σημαντικότερα στοιχεία για τη δράση του Κ. Κριάρη, εκτός από τα Αρχεία των γιων του Παναγιώτη και Αριστείδη Κριάρη, που απόκεινται στο ΓΑΚ- Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, αντλούμε και από τη ρίμα που δημοσίευσε ο Π. Φαφουτάκης, Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων, Εν Αθήναις 1889, σ. 113-114.

225 Στο χωριό αυτό έδρασε ο Γεώργιος Καντανολέων, αρχηγός της τελευταίας επανάστασης κατά των Ενετών το 1527.

226 Σε επιγραφή εντοιχισμένη στο ναό της Μονής των Αγίων Πατέρων του Αζωγυρέ διαβάζουμε ότι ο Κ. Κριάρης υπήρχε ανακαινιστής του ιερού προσκυνηματος, δείγμα της ευσεβείας του Αρχηγού της επαρχίας Σελίνου. Βλ. και Αντώνης Πλυμάκης, *Στα βήματα του οσίου Ιωάννη του Ερημίτη και των συν αυτώ 98 θεοφόρων πατέρων*, Χανιά, 2015, σ. 30.

227 Οι ιστορικοί της Κρήτης επισημαίνουν την εξυπνάδα και τη διπλωματικότητα του Μουσταφά. Ψιλάκης αρέσκειται σε χαρακτηρισμούς των Πασάδων της Κρήτης. Βλ. Βασίλειος Ψιλάκης, *ό.π.*, Δ, σ. 2203.

228 Όπως θα δούμε στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, ο Κριάρης δεν υστέρησε σε γενναιότητα του Χατζημιχάλη στην επανάσταση του 1866. Ήταν ριψοκίνδυνος πολεμιστής, πρώτος έμπαινε στη μάχη.

τριετούς πολέμου ανακηρύχθηκε Αρχηγός της επαρχίας Σελίνου και αναδείχτηκε ένας από τους σπουδαιότερους ήρωες του 1866. Η πρώτη μάχη της επανάστασης του 1866, στις 17 Αυγούστου του 1866 διεξήχθη υπό την αρχηγία του στην περιοχή του Σταυρού Καντάνου, αναγκάζοντας τούς Τούρκους να εγκαταλείψουν το φρούριο της Καντάνου. Στη μάχη αυτή είδε μπροστά στα μάτια του να κατακρεουργείται από τους Τούρκους ο αδελφός του Θεόδωρος. Πολέμησε γενναία σε όλες σχεδόν τις μάχες που διεξήχθησαν στις επαρχίες Σφακίων, Κυδωνίας, Σελίνου, Κισάμου. Μετά τη λήξη της επανάστασης του 1866, αρνήθηκε να παραδοθεί και προσπάθησε διαφύγει στην Ελλάδα. Περικυκλώθηκε όμως από τουρκικό απόσπασμα και έπειτα από μια άνιση μάχη στην οποία τραυματίστηκε βαριά αναγκάστηκε να παραδοθεί²²⁹. Οδηγήθηκε για εννέα μήνες στις φυλακές των Χανίων, απ' όπου με επέμβαση των Προξένων των Μ. Δυνάμεων αποφυλακίστηκε και μετέβη στον Αζωγυρέ, το χωριό του. Από εκεί διέφυγε λάθρα για την Αθήνα, όπου η Επιτροπή των Αγωνιστών του απένειμε τον τίτλο του συνταγματάρχη. Αν και ογδόντα χρονών το 1878 επανήλθε στην Κρήτη και συμμετείχε ως αρχηγός της επαρχίας Σελίνου στις μάχες της επανάστασης του 1878. έπειτα και από αυτή την επανάσταση κατέφυγε στην Αθήνα, όπου πέθανε το 1884 και κηδεύτηκε με στρατιωτικές τιμές και δημοσία δαπάνη.

Η μομφή του Χατζημιχάλη περί της “ψευδοϊστορίας” των Κριάρη δε βασίζεται σε λογικά ή επιστημονικά επιχειρήματα για την αλήθεια. Είναι μια απλά αναπόδεικτη πρόταση. Έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η αφήγηση στην “Ιστορία” του Π. Κριάρη δεν γίνεται με άξονα τη βιογραφία του πατέρα Κωνσταντή Κριάρη. Είναι μια αφήγηση που προσπαθεί να περιλάβει όλα τα γεγονότα του τριετούς αγώνα σ' όλα τα μέρη της Κρήτης. Επειδή οι πηγές του συγγραφέα προέρχονται κυρίως από την δυτική Κρήτη, αναπτύσσεται αναλυτικότερα η συμβολή του ν. Χανίων και των αγωνιστών του. Σε όποιες μάχες έλαβε μέρος ο Κ. Κριάρης επισημαίνεται αναλυτικότερα η δράση του, ενώ περιορίζεται ο χώρος αφήγησης για τη συμβολή του Χατζημιχάλη. Αυτό όμως σε καμιά περίπτωση δεν μετατρέπει το ιστορικό αφήγημα του Π. Κριάρη σε μια αφήγηση με πρωταγωνιστή τον Κωνσταντίνο Κριάρη, σε μια “Κριαριάδα”, κατά την έκφραση του Χατζημιχάλη. Εξάλλου η γενναιότητα, η εντιμότητα και το παράτολμο θάρρος του Κριάρη δεν αμφισβητείται σε κανένα σημείο της αφήγησης του Χατζημιχάλη. Η κριτική του Χατζημιχάλη στρέφεται εναντίον των υιών του Κριάρη οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, προέβαλαν περισσότερο τα κατορθώματα του πατέρα τους.

Στο τρίτο προοίμιο ο αγωνιστής της Κυδωνίας επεκτείνει την κριτική του εκτός από το έργο του Κριάρη στους Ηρακλειώτες ιστορικούς και στον Σφακιανό ιστορικό Γρηγόριο Παπαδοπετράκη. Κυριότερος εκπρόσωπος των ιστοριογράφων του τμήματος του Ηρακλείου ήταν ο Στυλιανός Παπαδάκης, αν και ο Χατζημιχάλης δεν τον κατονομάζει²³⁰. Τους Ηρακλειώτες εννοεί

229 Πρβλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2456-2460.

230 Στυλιανός Παπαδάκης, *Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866 και τα καθ' εαυτήν*

όταν αναφέρει ότι διαφιλονικούν για την πρωτοβουλία της επανάστασης. Είναι γνωστό ότι από την εποχή εκείνη, αλλά και σήμερα ιστοριογράφοι από το Ηράκλειο θεωρούν ότι τα “Μοναστηριακά”, μια έντονη διαμαρτυρία των κατοίκων της ανατολικής Κρήτης (Ηράκλειο και Λασιθί) το 1865, σχετικά με τη διαχείριση των εσόδων της μοναστηριακής περιουσίας, ήταν ο προάγγελος της επανάστασης του 1866²³¹. Ο Χατζημιχάλης έχει σαφώς αντίθετη γνώμη: Τα Μοναστηριακά είχαν διευθετηθεί ειρηνικά το 1865, ενώ η επανάσταση του 1866 οργανώθηκε στο νομό Χανίων²³².

Έπειτα τα βέλη του Χατζημιχάλη στρέφονται και κατά της “Ιστορία των Σφακίων” που έγραψε ο επίσκοπος Γρηγόριος Παπαδοπετράκης. Το βιβλίο χαρακτηρίζεται από τον Χατζημιχάλη περιπαικτικά “Σφακιανιάδα”, κατά το “Ιλιάδα”. Όπως η “Ιλιάδα” εξιστορεί τον δεκάχρονο πόλεμο στην Τροία, το ίδιο και η “Σφακιανιάδα” εξυμνεί τη δράση της επαρχίας των Σφακίων στους κρητικούς αγώνες από την τουρκική κατάληψη της Κρήτης μέχρι το 1888²³³.

Ο συγγραφέας της “Ιστορίας των Σφακίων” Γρηγόριος Παπαδοπετράκης είχε γεννηθεί στο ορεινό χωριό Καλλικράτης Σφακίων και διδάχτηκε τα εγκύκλια γράμματα στη Μονή της Αγίας Τριάδας Χανίων. Απεβίωσε στο Παρίσι το 1889. Σπούδασε θεολογία στην Αθήνα και γνώριζε ευρωπαϊκές γλώσσες. Συμμετείχε στην επαναστάση του 1866 ως μέλος και πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών και έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις με τους πολιτικούς της Αθήνας. Ως πληρεξούσιος στη Γενική Συνέλευση της επανάστασης του 1878, μέλος της ενδεκαμελούς Επιτροπής που διαπραγματεύτηκε τη Σύμβαση της Χαλέπας²³⁴. Η “Ιστορία των Σφακίων” που συνέγραψε όταν εκλέχτηκε επίσκοπος Ιεράς (Ιεράπετρας) και Σητείας χαρακτηρίζεται από τους ιστορικούς ιδιαιτέρως μεροληπτική. Μόνη έγνοια του στο βιβλίο αυτό είναι η έξαρση της επαρχίας του, την οποία επιδιώκει εις βάρος της υπόλοιπης Κρήτης. Για τον Παπαδοπετράκη όλες οι επαναστάσεις της Κρήτης ξεκινούν, οργανώνονται και τελειώνουν στα Σφακιά. Οι Σφακιανοί ήταν για τον συγγραφέα η κινητήριος δύναμη της κρητικής ιστορίας. Υποτιμητικά αναφέρεται για τους

διαδραματισθέντα μυστήρια, Αθήνα 1870. Για τη διαμάχη Χανιωτών και Ηρακλειωτών στην επανάσταση του 1866, βλ. Κωνσταντίνος Φουρνάρης, “Φατριαστικές αντιπαραθέσεις και εμπαιθείς κατηγορίες στην επανάσταση του 1866” ανακοίνωση στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο κατά τη διάρκεια Συνεδρίου που οργάνωσε η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, υπό δημοσίευση στα Πρακτικά.

231 Βλ. Θεοχάρης *Λετοράκης*, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1995, σ. 360: “Δύο κυρίως ήταν οι αφορμές που οδήγησαν τους Κρήτες σε νέα δυναμική και αποφασιστική αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία: η επιβολή νέων φόρων, παρά τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν, και το λεγόμενο Μοναστηριακό ζήτημα”. Για τα Μοναστηριακά” βλ. και Ψιλάκης, ό.π., Δ', 2153-4 και Τσιριντάνης, *Πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866-69*, τ. Α-Γ, Αθήνα 1950-1951, Α, σ. 68-100.

232 Ανάλογες απόψεις με τον Χατζημιχάλη διατυπώνει ο πρωτοργός της επανάστασης του 1866 Παρθένιος Περίδης, “Σημειωτέον, ότι το ζήτημα τούτο ουδεμίαν είχαν σχέσιν μετά του ζητήματος όλης της Κρήτης και εσφαλμένως τινές των Ηρακλειωτών σχετίζουν αυτό μετά του γενικού ζητήματος, διότι η λοιπή Κρήτη ουδεμίαν γνώσιν είχαν, ότι υπήρχεν Μοναστηριακόν ζήτημα εν Ηρακλείω, διότι τούτο υπάρξεν πολύ πρότερον του 1866” βλ. Απομνημονεύματα Παρθενίου Περίδου, *Η Κρητική Επανάστασις του 1866*, επιμέλεια Ι. Π. Λιονή, Αθήνα 1900, σ. 29.

233 Πρβλ. την κρίση του Παρθενίου Περίδη για την “Ιστορία” του Παπαδοπετράκη. Περίδης, ό.π., σ. 18: “πανηγυρικός υπέρ της επαρχίας Σφακίων και των κατοίκων της”.

234 Βιογραφικά στοιχεία για την πατριωτική του δράση βλ. και Μιχαήλ Βλαβογιλάκης, *Πρωτοπόροι της Κρητικής ελευθερίας*, Χανιά 2013, σ. 49-53.

Κρητικούς της ανατολικής Κρήτης με τους οποίους ως ιεράρχης δεν είχε καθόλου καλές σχέσεις. Όταν εκλέχτηκε επίσκοπος Ιεροσητείας ήταν ήδη μεγάλος σε ηλικία και αφοσιώθηκε στη συγγραφή της Ιστορίας της γενέτειράς του, αδιαφορώντας εντελώς για τις ανάγκες του ποιμνίου του. Η ιστορική μεροληψία του είναι εξόφθαλμη, γι' αυτό δικαίως το έργο του ονομάζεται από τον Χατζημιχάλη “Σφακιανιάδα”²³⁵.

Συμπληρωματικές εισαγωγικές σημειώσεις για την επανάσταση του 1866-69

“Επεχείρησα έργον σοβαρότατον ...”

(β5/1-8 και β5/60r και Φ10 , τετρασέλιδο “Εκ των Απομνημονευμάτων”)

Οι σημειώσεις αυτές γράφτηκαν το 1904, την εποχή που γράφεται και το β' Προοίμιο, στην αρχή του υπ' αρ. 5 τετραδίου, και αποτελούν συνοπτική παρουσίαση της συγγραφής και της οργάνωσης του αγώνα του 1866.

Επισημαίνεται ξανά η αιτία που παρακίνησε τον Χατζημιχάλη να ασχοληθεί με τη συγγραφή των ιστορικών σημειώσεων (“Απομνημονευμάτων”) και για άλλη μια φορά ονομάζεται το κείμενό του “Σημειώσεις” ο πιο ταιριαστός τίτλος, όταν θα εκδοθούν τα “Απομνημονεύματα”²³⁶.

Σε αντίθεση με άλλους συγγραφείς, που κρατούν ερμητικά κλειστό τον τρόπο παραγωγής του έργου τους, ο Χατζημιχάλης δίνει σημαντικές πληροφορίες για τις συνθήκες και τον τρόπο παραγωγής του. Ο συγγραφέας γράφει από μνήμης, χωρίς να έχει πάρει μαζί του επίσημα έγγραφα, ημερολόγια, επαναστατικά φυλλάδια ή βιβλία, τα οποία θα τον βοηθούσαν να ανακαλέσει τα γεγονότα, να δει διαφορετικές προσεγγίσεις τους, να τα βάλει στη σωστή χρονολογική σειρά τους. Μόνο του εφόδιο η ισχυρή μνήμη, παράγοντας εκ των ων ου άνευ για να γίνει κάποιος συγγραφέας²³⁷.

Έγγραφα για την οργάνωση της επανάστασης δεν είχε ο Χατζημιχάλης στα χέρια του, γιατί του τα είχε ζητήσει ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής²³⁸, για να τα διαφυλάξει στη Μήλο και

235 Παραθέτουμε μερικές χαρακτηριστικές φράσεις μέσα από την ιστορία του Παπαδοπετράκη στις οποίες φαίνεται η έξαρση των Σφακιανών και η υποτίμηση των υπόλοιπων Κρητικών, ιδιαίτερα των Κατωμεριτών (όσων κατοικούσαν στα πεδινά) και των κατοίκων του Λασιθίου, των ανθρώπων που είχε κληθεί να ποιμάνει(!): “Μόνοι οι Σφακιανοί, ως συνήθως οξυδερκέστεροι και προνοητικότεροι εις τα αφορώντα την όλην πατρίδα” σ. 111, “...άλλο κέντρον ελευθέρας ενεργείας εν Κρήτη δεν υπήρχεν” σ. 186, “Διότι πολλοί δουλόφρονες (των πεδινών επαρχιών) και όλης της αποκτηνωμένοι δεν ήθελον να αποχωρισθώσι τους αγάδες των, ως η Σητεία και το Λασιθί” σ. 188.

236 Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, Το συγγραφικό έργο του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Αναφορά στο Αρχείο του, *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Γ5, Χανιά, 2011, σ. 45,

237 Επικαλούμαι και τη γνώμη του Ιερού Αυγουστίνου ο οποίος στο 10ο βιβλίο των Εξομολογήσεων αναγορεύει τον Θεό “κάτοικο της Μνήμης”. Βλ Αγίου Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις*, τ. Α+Β, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 1999, σ. Α, 75-75 και Β, σ. 117-119.

238 Ο ιερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδής γεννήθηκε στο εγκαταλελειμμένο σήμερα χωριό Μουρί Σφακιών το 1830 και πέθανε στη Σύρο το 1905. Αδελφός της Μονής Γωνιάς και μαθητής του Παρθενίου Περιδή, συμμετείχε από τους πρώτους στις μεγάλες κρητικές επαναστάσεις από το 1858 και εξής. Πολύγλωσσος και μορφωμένος υπηρέτησε στην προσωρινή πολιτική διοίκηση τον αγώνα του 1866. Ιερέας και δάσκαλος στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης παρακινούσε τους ομογενείς να ενισχύουν τους αγώνες της Κρήτης. Εψηφισμένος επίσκοπος Κισάμου το 1880, δεν αποδέχτηκε τη μητρόπολη, επειδή θεωρούσε ότι θα αναγκάζοταν να υπακούει στα κελεύσματα της τουρκικής εξουσίας. Λόγω του πληθωρικού, φίλαρχου, ισχυρού χαρακτήρα και της

εκεί, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο ιερωμένος τα κατέστρεψε, επειδή παρουσίαζαν τους Λακκιώτες και Σελινιώτες ως υποκινητές της επανάστασης. Ο Χατζημιχάλης στα “Απομνημονεύματά” του θα επιδιώξει να καταρρίψει, ακόμη και χωρίς την παράθεση αυθεντικών εγγράφων, την πρωτοκαθεδρία της επαρχίας Σφακίων. Όπως θα δούμε θεωρεί ότι πρωτεργάτες του αγώνα του 1866 προέρχονταν από τις επαρχίες Κυδωνίας και Σελίνου, με προεξάρχοντες του Λακκιώτες, ενώ η επαρχία των Σφακίων άργησε να λάβει μέρος.

Αργότερα, σε άλλη φάση επεξεργασίας των αναμνήσεών του, ο Χατζημιχάλης ζήτησε από τον ανιψιό του Αντώνιο Γιάνναρη να φέρει στο Ταϊγάνι το “Ημερολόγιο” του οπλαρχηγού Εμμανουήλ Τσεπέτη, το οποίο τον βοήθησε να επιβεβαιώσει χρονολογικά τα γεγονότα και του ανέτρεψε σε ορισμένα σημεία όσα είχε σημειώσει από μνήμης. Ο αγράμματος Τσεπέτης έγραφε ακριβώς όπως ο Μακρυγιάννης, χωρίς να χωρίζει καμία λέξη, χωρίς ορθογραφία, χωρίς στίξη²³⁹. Είχε όμως προνοήσει να σημειώνει χρονολογίες, τόπο, κύρια πρόσωπα, νεκρούς και τραυματίες της κάθε μάχης του στρατοπέδου Κυδωνίας. Τα ορνιθοσκαλίσματα του Τσεπέτη βοήθησαν τον Χατζημιχάλη να προσδιορίσει την ακριβή χρονολογία μαχών που δόθηκαν στον ίδιο τόπο σε διαφορετικές εποχές και να θυμηθεί τα αποτελέσματα των μαχών σε νεκρούς και τραυματίες. Το έργο του Χατζημιχάλη ήταν επίπονο. Τρεις φορές, κατά τα γραφόμενα του, έγραψε τις σημειώσεις του για να βελτιώσει τη διατύπωση ή να προσθέσει λεπτομέρειες των γεγονότων²⁴⁰.

Προς τη δύση του βίου του, το 1904, ο Χατζημιχάλης θεάται το παρελθόν και κάνοντας έναν απολογισμό στις συμπληρωματικές εισαγωγικές σημειώσεις του θεωρεί ότι λίγοι ήταν οι οργανωτές της επανάστασης του 1866, οι αρχικοί συνωμότες. Το ζήτημα της αποδοχής από χριστιανούς των Χανίων αξιωμάτων στην τουρκική διοίκηση θίγεται ξανά από τον συγγραφέα. Οι άνθρωποι αυτοί έβλεπαν αρχικά με επιφύλαξη τα επαναστατικά κινήματα, στο τέλος όμως προσχωρούσαν στην επανάσταση, πολλοί μάλιστα αναδείχτηκαν σημαντικοί αρχηγοί, όπως ο Μαυρογένης, Γαλαναντώνης, Γογονής, Κριάρης, Καμπούρης, Πελιβάνης. Το θέμα, όπως σημειώθηκε παραπάνω, απασχόλησε τον συγγραφέα και στο λεγόμενο Β' Προοίμιο των “Απομνημονευμάτων”. Ο Χατζημιχάλης στην πλατιά διήγηση τού δεύτερου βιβλίου δίνει την εντύπωση ενός νηφάλιου, συγκρατημένου, προσηνή αφηγητή, του οποίου η συγγραφική

αγάπης του για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τα Σφακιά, είχε δημιουργήσει πολλές δυσარέσκεις στους συναγωνιστές του. Ο Στυλιανός Παπαδάκης τον περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα. Τον χαρακτηρίζει “υποκριτή”, “εγωιστή”, μηχανορράφο”. Διαφορετικές εκδοχές για την πολυσιχιδή προσωπικότητα του Π. Κελαϊδή μπορεί να διαμορφώσει ο μελετητής μελετώντας το Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδή, το οποίο απόκειται στα ΓΑΚ- Ιστορικό Αρχείο Κρήτης ή διαβάζοντας το βιβλίο του Σταύρου Κελαϊδή, *Ο Παρθένιος Γ. Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)*, Χανιά 1930.

239 Αυτό διαπιστώσαμε από ένα μικρό ημερολόγιό του για την επανάσταση του 1878 που σώθηκε στο Αρχείο Π. Κριάρη και απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Ο εκδότης του θα αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα.

240 Για τις σωζόμενες επεξεργασίες των “Απομνημονευμάτων” του έγινε αναλυτικός λόγος σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, στο κεφάλαιο της περιγραφής και ταξινόμησης των τετραδίων που ατάκτως περιείχαν τις σημειώσεις του. Βλ. Και εκ των Απομνημονευμάτων ΦΗ, δεσμ.2, σ. 41: “ τρεις φορές τα έγραψα εις τε το Ταϊγάνιον και το Ροστόβιον το 1874 και τα έσχισα-δεν μου άρεσαν-δεν εδυνάμην να τα τεργιάσω, όταν έθετα το ένα μου έλεπε το άλλον”.

στρατηγική έγκειται στο να παρουσιάσει τις μάχες στη δυτική Κρήτη και να εξυψώσει τους Λακκιώτες του. Μόνο στο συντομότερο τρίτο βιβλίο, που γράφτηκε μετά την επανάσταση του 1878, καταγράφεται ένα αρνητικό σχόλιο για τον αρχηγό της επαρχίας Κισάμου Αναγνώστη Σκαλίδη. Τι ώθησε τον Χατζημιχάλη τριάντα ακριβώς χρόνια μετά την ολοκλήρωση των “Απομνημονευμάτων” να αναφερθεί αρνητικά στους συναγωνιστές του, αλλά χωρίς να παραθέσει κανένα συγκεκριμένο τεκμήριο. Προσπαθούμε να κατανοήσουμε τα γραφόμενα του γηραιού πια αγωνιστή, γιατί και ο ίδιος δεν φαίνεται να πιστεύει κατά βάθος ότι οι συγκεκριμένοι αρχηγοί στάθηκαν κατώτεροι των περιστάσεων²⁴¹. Για μια σωστότερη ερμηνεία, θα πρέπει να ληφθεί υπ’ όψη ότι οι “Συμπληρωματικές Σημειώσεις” γράφονται μετά την απαλλαγή της Κρήτης από την τουρκική σκλαβιά, στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, σε καιρό απολογισμού, στην εποχή που ο κάθε αγωνιστής θέλει να λάβει το μερίδιο της ανταμοιβής του. Και ο Χατζημιχάλης μάλλον αισθάνεται αδικημένος με την ελλιπή αναφορά στην προσωπικότητα και την πατριωτική του δράση στις “Ιστορίες της Κρήτης” του Παπαδοπετράκη, του Κριάρη, του Ψιλάκη. Τότε του δόθηκε και η ευκαιρία να τονίσει την πατριωτική του δράση, ότι ποτέ δεν συνεργάστηκε με τους Τούρκους και ότι ποτέ δεν ανέλαβε αξιώματα στην τουρκική διοίκηση σε αντίθεση με άλλους συναγωνιστές του.

Οι επικρίσεις αυτές έρχονται ως επακόλουθο και της δημοσίευσης των “Ιστοριών της Κρήτης”. Ας έχουμε υπ’ όψει μας ότι εκείνη την εποχή γραφόταν η “Ιστορία της Κρήτης” του Βασιλείου Ψιλάκη, στην οποία γίνεται λόγος για την προσέγγιση του Ισμαήλ Χακίμ πασά και Χατζημιχάλη. Η προσέγγιση έγινε με πρωτοβουλία του Ισμαήλ για καθαρά πολιτικούς λόγους²⁴². Όπως δείξαμε στην αδημοσίευτη εισέτι μεταπτυχιακή μας εργασία ο Ισμαήλ, διώκτης του Χατζημιχάλη αρχικά, έγινε παράνομος του Χατζημιχάλη στα 1864 δια του αντιπροσώπου του Νικολάου Βαρούχα στην προσπάθειά του να αναχαιτιστεί η επαναστατική ορμή του γενικού αρχηγού Κυδωνίας. Είναι πάντως απολύτως βέβαιο ότι ο Χατζημιχάλης δεν συνεργάστηκε ποτέ με τον Ισμαήλ, ούτε ανέλαβε δημόσιο αξίωμα επί Τουρκοκρατίας.

Ο συγγραφέας συνεχίζει τα εισαγωγικά σημειώματα των “Απομνημονευμάτων” του με την περιληπτική παρουσίαση της πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης της επανάστασης του 1866. Όσον αφορά στην πολιτική οργάνωση του αγώνα του 1866, πληροφορούμαστε ότι η αρχική Επαναστατική Επιτροπή μετονομάστηκε αργότερα σε Επαναστατική Συνέλευση, η οποία αποκήρυξε την εξουσία του Σουλτάνου στις 16 Αυγούστου του 1866 στο Μπρόσνερο

241 Είναι γνωστό ότι στα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη συχνότατα διατυπώνονται επικριτικά σχόλια και βαριές κατηγορίες για άλλους πρωταγωνιστές του Αγώνα. Από τη φαρμακερή γραφίδα του Στρατηγού της Ρούμελης δεν γλιτώνει ούτε ο Γέρος του Μοριά.

242 Πρβλ. Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης, Ιστορία της Κρήτης*, τ. Δ', εκδόσεις Μινώταυρος, ανατύπωση της έκδοσης του 1909, σ. 2154: “Ούτως εξογκουμένου οσημέραι ακατασχέτως του επαπειλούντος κατακλυσμού, ίνα μη παρασυρθή αναξίως εν τη δίνη και εν τω στροβίλω εκείνω ανήρ πολλών αντάξιός, ο περί ου πολλάκις εμνήσθημεν Χατζημιχάλης Γιάνναρης, απετάχθη εγκαίρως έτι της μετά των περί τον Ισμαήλ συγχρωτίσεως [...]”.

Αποκορώνου²⁴³ και εξέλεξε τους αρχηγούς κάθε επαρχίας. Είχε προηγηθεί λίγες μέρες νωρίτερα η αποστολή πολεμοφοδίων και των πρώτων εθελοντών από την Ελλάδα, οι οποίοι αποβιβάστηκαν στη χερσόνησο του Ροδωπού²⁴⁴.

Για την προμήθεια της τροφής των στρατοπέδων και της Συνέλευσης, διευκρινίζει ο απομνημονευματογράφος, διορίστηκαν επιμελητές που εισέπρατταν την δεκάτη σε είδος, ούτως ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες της σίτισης. Έπειτα συγκροτήθηκε στην Ελλάδα η Επιτροπή προμηθειών της Σύρου, η οποία έστειλε με ατιμόπλοια στα παράλια της Κρήτης τα αναγκαία τρόφιμα. Τα θρυλικά καταδρομικά “Αρκάδι” και “Ένωσις” αντιμετώπιζε με σοβαρούς κινδύνους (τις τρικυμίες και τις περιπολίες του τουρκικού στόλου) έφερναν κυρίως αλεύρι, είδος δυσεύρετο, για την παρασκευή ψωμιού²⁴⁵. Τα πλοία αυτά και στη συνέχεια ο Άγγλος πλοίαρχος Πιμ και ο Ρώσος Βουτακόφ έσωσαν χιλιάδες γυναϊκόπαιδα μετεφέροντάς τα στην Ελλάδα.

Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας στις “Συμπληρωματικές σημειώσεις” παρέχει μια επισκόπηση των δυνάμεων των αντιπάλων στην οποία φαίνεται η συντριπτική υπεροχή των Τούρκων. Επικαλείται τη μαρτυρία του Αλή Σαντριάζαμη, σύμφωνα με την οποία ο τουρκικός στρατός στην Κρήτη ανερχόταν στις 140.000. Αντίθετα, συγκεντρωμένοι οι στρατιώτες του δυτικού τμήματος δεν ξεπερνούσαν κατά τους υπολογισμούς του τις 4-5 χιλιάδες και αυτοί μάχονταν εναντίον 13 έως 27 χιλιάδων στρατού²⁴⁶. Το δυτικό τμήμα της Κρήτης (Χανιά), ιδιαίτερα τα χωριά της Ρίζας (των Λευκών Ορέων) και δη οι Λάκκοι γνώρισαν τη μανία πολυάριθμου τουρκικού στρατού, ακατάπαυστα τη φωτιά και την καταστροφή.

Ο Χατζημιχάλης περιορίζει την παρουσιάσή του στο στρατόπεδο της Κυδωνίας, στο οποίο ήταν αρχηγός. Κατά συνέπεια ο χώρος θέτει και τα όρια της αφήγησης. Οι υπόλοιπες επαρχίες της Κρήτης, ακόμη και οι όμορες δεν έχουν θέση στη διήγησή του. Θα αναφερθεί σ' αυτές και στους αρχηγούς τους μόνο σε σχέση με το στρατόπεδο Κυδωνίας και εφόσον σε κάποιες μάχες έτυχε να πολεμήσουν μαζί. Συγκεφαλαιώνουμε, λοιπόν και εμείς: Η επαρχία Κυδωνίας είναι αρκετά εκτεταμένη, περιλαμβάνει περίπου 100 χωριά. Στην επανάσταση του 1866 διαιρέθηκε σε τέσσερα τμήματα, στα οποία τοποθετήθηκαν τμηματικοί αρχηγοί. Στο δυτικό ορεινό ορίστηκε τμηματικός

243 Βλ. και Βασίλειος Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2190: “Διακήρυξις δε (manifeste) της Γεν. Συνελεύσεως από Μπροσνέρου (16/28 Αυγούστου 1866) προς τους εν Χανίοις Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων ήγγελεν εις αυτούς την απόφασιν του Κρητικού Λαού, ότι διεκδικεί τα *απαράγραπτα* αυτού διακτώματα συνεπής προς τον όρκον των πατέρων αυτού από του 1821”. Πρβλ. *εφ. Αιών*, φ. 2155 της 29ης Αυγούστου 1866.

244 Πρβλ. Β. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2188.

245 Ο ιερομόναχος Παρθένιος Περιίδης αναφέρει την τροφή των κρητών επαναστατών: “Εντός σάκκου (σακουλιού) έθετεν τέσσερα το πολύ καύκαλα παξιμάδι, ολίγην ποσότητα τυρού και ολίγας ελαίας. Με αυτά ο σκληραγωγημένος ο Κρης διέρχεται τέσσερας και πέντε ημέρας, χωρίς να εκφέρει καμμίαν διαμαρτυρίαν πείνας.” βλ. Παρθένιος Περιίδης, *ό.π.*, σ. 103-104.

246 Οι εκτιμήσεις του συγγραφέα για τις δυνάμεις των χριστιανών είναι σε γενικές γραμμές σωστές. Στο Αρκάδι, για παράδειγμα, είχαν κλειστεί 950 χριστιανοί, από τους οποίους μόνο οι 250 ήταν μάχιμοι. Οι πολιορκημένοι του Αρκαδίου μάχονταν με δύναμη 10.000 ανδρών τουρκικού στρατού. Ο Ιλαρίων Σκίνερ αναφέρει ότι 1200 έως 1500 χριστιανοί αποτελούσαν σπουδαίο στρατιωτικό σώμα κατά την επανάσταση του 1866. Βλ. Ιλαρίωνος Σκίνερ, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το 1867*, Εν Αθήναις 1868, σ. 42.

αρχηγός ο Λακκιώτης Αναγνώστης Μάντακας, στο αντίστοιχο πεδινό ο Λακκιώτης Εμμανουήλ Μαυρογένης, ο οποίος είχε μετοικήσει στο Σιρίλι Κυδωνίας, στο ανατολικό ορεινό ο γέρο αγωνιστής των Κεραμιών Λυβιοπέτρος και στο αντίστοιχο πεδινό ο Ιωάννης Σ. Σπυριδάκης από τον Γαλατά. Για να ικανοποιηθούν οι αξιώσεις των οικογενειών Τσεπέτη και Κολοκυθά δημιουργήθηκε κατόπιν το μεσαίο τμήμα με τμηματικό αρχηγό τον Εμμανουήλ Τσεπέτη²⁴⁷. Γενικός αρχηγός της Κυδωνίας εκλέχθηκε ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης. Οι επαναστατικές αρχές εγκαθίδρυσαν φρουραρχεία, δικαστήρια, αγροφυλακή και τέσσερις αποθήκες εφοδιασμού²⁴⁸, ούτως ώστε να διατηρηθεί η τάξη και η απονομή δικαιοσύνης μετά την αποκήρυξη της τουρκικής εξουσίας.

Στο στρατόπεδο Κυδωνίας υπήρξε σύμπνοια και ομόνοια κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Μοναδική εξαίρεση, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η περίπτωση του Βασιλείου Καζάκου, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια της αφήγησης. Η πρόθεση του Χατζημιχάλη να παρουσιάσει τον χαρακτήρα των σημαντικότερων πρωταγωνιστών της επανάστασης έμεινε ανολοκλήρωτη (β5, 60 γ). Η γνώμη του πάντως για τον γηραιό Κωσταρό Βολουδάκη, αρχηγό Αποκορώνου είναι θετική σε αντίθεση με του Στυλιανού Παπαδάκη, ο οποίος παρουσίασε τον Κωσταρό σαν μισητό όργανο των Άγγλων και συνεργάτη του Ισμαήλ²⁴⁹. Είναι φυσικό οι κρίσεις που διατυπώνονται για διάφορα πρόσωπα από απομνημονευματογράφους, συναγωνιστές ή ιστορικούς να μην συμφωνούν, γιατί ο καθένας θεάται από διαφορετική οπτική γωνία το πρόσωπο και κρίνει ανάλογα με το συμφέρον, τις συμπάθειες ή τις αντιπάθειες του.

“Εναντίον του χαρακτήρος μου ...”

(β5, 74γ- 75γ και Φ10, τετρασέλιδο εκ των Απομνημονευμάτων”)

Το 1904 ο συγγραφέας προσθέτει το εισαγωγικό σημείωμα που αρχίζει με τη φράση “Εναντίον του χαρακτήρος μου...”, κείμενο περιαντολογίας, γι' αυτό και επικαλείται την εύνοια του αναγνώστη. Η δεύτερη, συντομότερη επεξεργασία του γράφτηκε το 1912 και δημοσιεύτηκε στην “Ακρόπολι”. Με το εν λόγω εισαγωγικό σημείωμα τα απομνημονεύματα αποκτούν και τη διάσταση της αυτοβιογραφίας, γι' αυτό ο Χατζημιχάλης γράφει χαρακτηριστικά: “Από εδώ άρχεται η βιογραφία του Χ.Μ.Γ”. Το λογοτεχνικά είδη του απομνημονεύματος και της αυτοβιογραφίας είναι συγγενικά, επειδή η διήγηση στηρίζεται σε βιωματικό υλικό. Η διαφορά τους έγκειται στο κατά πόσο προβάλλεται το εγώ του συγγραφέα σε κάθε περίπτωση. Αν κέντρο και σκοπός της

247 Όπως είδαμε παραπάνω, ο Εμμ. Τσεπέτης έστειλε το ημερολόγιό του στη Ρωσία για να επιβεβαιώσει ο Χατζημιχάλης τις χρονολογίες, και τις απώλειες των χριστιανών και μουσουλμάνων.

248 Για την αποθήκη στο Ομαλό θα γίνει μνεία στην κυρίως αφήγηση, το επαναστατικό δικαστήριο, όπως θα δούμε, θα καταδικάσει σε θάνατο τον Β. Καζάκο. Οι αγροφύλακες, όπως συνάγεται από σχετικά έγγραφα, προσπαθούσαν να επιβάλλουν την τάξη σε μια κοινωνία που λιμοκτονούσε.

249 Διαφορετική εκτίμηση για τη συμβολή του Κωσταρού στην επανάσταση του 1866 έχει ο ιστορικός από τη δυτική Κρήτη Β. Ψιλάκης. Βλ. ό.π., σ. 2162, 2376, 2390.

διήγησης είναι η ζωή και η προσωπικότητα του γράφοντος, τότε το κείμενο κλίνει προς την αυτοβιογραφία. Αν η διήγηση ξεφεύγει από την προβολή του εαυτού μας, περιλαμβάνει και τη δράση άλλων προσώπων μέσα στην ιστορία, τότε το κείμενο είναι απομνημόνευμα²⁵⁰.

Θα πρέπει να επισημάνουμε εξαρχής ότι στο πρώτο βιβλίο των Απομνημονευμάτων του (τετράδιο υπ' αρ. 9) κυριαρχεί και προβάλλεται έντονα το πρόσωπο του Χατζημιχάλη. Το εξέχον άτομο, ο νεαρός επαναστάτης γίνεται η κινητήριος δύναμη των ιστορικών γεγονότων. Ο ηγετικός ρόλος στο κίνημα του 1858 και οι διώξεις του αφηγητή- συγγραφέα από τους πασάδες Βελή, Χουσνή και Ισμαήλ επισκιάζουν κάθε άλλο γεγονός. Ο συγγραφέας, βέβαια, σπεύδει να αμβλύνει την εντύπωση από την υπέρμετρη προβολή του εαυτού του λέγοντας ότι η ύπαρξη και η δράση του συνδέεται ακατάλυτα με τη ζωή και τους αγώνες των συναγωνιστών του από τους Λάκκους, τους αφανείς ήρωες που δεν είχαν την τύχη να επιζήσουν ή δεν γνώριζαν γράμματα για να καταγράψουν τα κατορθώματά τους, να δώσουν τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα, να απαθανατίσουν το όνομά τους. Όσοι δεν ευνοήθηκαν από τη Φήμη, όπως το θρυλικό Εξάρι, όσοι μένουν άγνωστοι, έχει χρέος και προς τον Θεό και την κοινωνία να γράψει, να κοινοποιήσει τους κόπους και τα αξιοθαύμαστα έργα τους για την Πατρίδα.

Πληροφορίες για τον τόπο, την ημερομηνία γέννησης (1832)²⁵¹, τους γονείς του (Ιωάννη και Μαρία²⁵²) και τη γενιά του συγκροτούν το συνοπτικό βιογραφικό σημείωμα του συγγραφέα. Χρονική αφετηρία για τη δημόσια δράση και τις περιπέτειες του βίου του είναι η αρχή του Κριμαϊκού Πολέμου, το 1853. Λόγω της φιλωρωσικής του στάσης ο νεαρός αγωνιστής κρύβεται σε μοναστήρια, για ν' αποφύγει τη δίωξη των Τούρκων. Μετέρχεται την καλογερική, αλλά δεν σκοπεύει να γίνει μοναχός. Η ψυχή του ποθεί τη δράση για την Κρήτη. Τον Σεπτέμβρη του 1855, μετά την κατάληψη της Σεβαστούπολης από τους Αγγλογάλλους και Τούρκους εκδηλώνει τα φιλωρωσικά του αισθήματα σ' ένα καφενείο του χωριού Κυρτομάδος. Τραυματίζει σοβαρά με τον ξάδελφό του τους τούρκους αγάδες που διασκέδαζαν για τη νίκη των Τούρκων. Αυτή η πράξη του ατίθασου νεαρού έχει ως συνέπεια την πρώτη δίωξη- φυλάκιση από την τουρκική διοίκηση. Ακολουθούν και άλλες διώξεις. Αποκορύφωμα της δράσης και των παθών του ήταν η επανάσταση του 1866. Τα αδέρφια του Αντώνιος και Παναγιώτης μαχόμενοι σκοτώνονται από τους Τούρκους. Ο απολογισμός βαρύς: πάνω από ογδόντα Λακκιώτες σκοτώθηκαν στη μεγάλη επανάσταση, οι πλείστοι συγγενείς του.

250 Πρβλ. Γρ. Πασχαλίδης, ό.π., 41.

251 Δεν υπάρχει ομοφωνία στις πηγές για το έτος γέννησης του Χ' Μ. Γιάνναρη. Ο Ψιλάκης αναφέρει ότι γεννήθηκε το 1827 "επί της εν Ναυαρίνω ναυμαχίας βλ. Β. Ψιλάκης, όπ, Δ', σ. 2097. Στη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει το έτος 1830. Νομίζω ότι θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπ' όψη μας τη μαρτυρία του συγγραφέα για το έτος 1832.

252 Η μητέρα του το γένος Ψιγουδάκη ή Μανωϊλικού καταγόταν από τα Κεραμειά, χωριό της ανατολικής Κυδωνίας.

Ιστορικές παραδόσεις των Λάκκων- Γενεαλογίες (β5/71r- β5/73v και β6/1r-17v και β6/132- 132)

Το κεφάλαιο για τις Παραδόσεις των Λάκκων γράφτηκε το 1877 στην Αθήνα βάσει σημειώσεων που είχε κρατήσει ο συγγραφέας το 1874 (και όχι το 1871) ευρισκόμενος στο Ταϊγάνι. Οι σημειώσεις για τις ιστορικές παραδόσεις αποφασίστηκε να ενταχθούν αργότερα στα “Απομνημονεύματα”. Αφού ολοκληρώθηκε δηλαδή κατά το μεγαλύτερο μέρος της η συγγραφή, θέλησε ο συγγραφέας να δώσει και τη διάσταση της τοπικής ιστορίας στο κείμενό του με την προσθήκη ιστορικών παραδόσεων για την ίδρυση του χωριού του και ιστορικών σημειώσεων για επιφανείς Λακκιώτες. Η τοποθέτηση του κεφαλαίου στην αρχή της διήγησης των “Απομνημονευμάτων” έγινε από τον γράφοντα.

Οι λαογράφοι εξηγούν ότι οι ιστορικές διηγήσεις πλάθονται από τον λαό για να ερμηνευθούν διάφορα γεγονότα, τοπωνύμια και να αιτιολογηθούν παράξενα φαινόμενα. Διαφέρουν από τους μύθους, επειδή αναφέρονται σε ιστορικά πρόσωπα και συγκεκριμένους τόπους²⁵³. Ο Νικόλαος Πολίτης στα καθ' ημάς συνέλεξε και μελέτησε τις νεοελληνικές παραδόσεις και τις κατέταξε σε διάφορα είδη²⁵⁴. Την ίδια περίπου εποχή με τον Πολίτη ή λίγο νωρίτερα και ο κρητικός λαογράφος Παύλος Βλαστός συνέλεξε κρητικές παραδόσεις και τις κατέγραψε σε ιδιαίτερο τόμο της πολύτιμης Συλλογής του, που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Δυστυχώς η Συλλογή του Βλαστού παραμένει μέχρι τώρα αδημοσίευτη, με συνέπεια η γνώση μας για τις ελληνικές παραδόσεις να στηρίζεται κυρίως στη Συλλογή του Πολίτη²⁵⁵. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι ο Βλαστός δεν έχει καταγράψει την ιστορική παράδοση που αναφέρει ο Χατζημιχάλης.

Σύμφωνα με την παράδοση των πρεσβυτέρων Λακκιωτών το χωριό τους ιδρύθηκε την ύστερη Ενετοκρατία, όταν ο άρχοντας του Αλικιανού, Νταμολέν, που φθονούσε τον κρητικό άρχοντα των Μεσκλών, Καντανολέοντα, μηχανεύτηκε τον αρραβώνα της κόρης του Σοφίας με τον γιο του Καντανολέοντα, Πέτρο. Κάλεσε λοιπόν ο Νταμολέν στο αρχοντικό τους Μεσκλινούς, όπου είχε στήσει ένα “μηχάνημα ολέθριον” και πατώντας οι καλεσμένοι έπεφταν στο υπόγειο, όπου σφάζονταν από τους άνδρες του Ενετού άρχοντα. Από τους οπλαρχηγούς των Μεσκλών, όσοι σώθηκαν κατέφυγαν στα ορεινά. Τρεις απ' αυτούς, ο Θεόδωρος, ο Κόκκος και ο Μπίμπος κατοίκησαν στους Λάκκους. Απ' αυτούς κατάγονται οι μεγάλες οικογένειες των Λάκκων και τα

253 Για τις παραδόσεις βλ. Δημήτριος Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σ. 151-157 και Μιχαήλ Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Οδυσσέας Αθήνα 2004, σ. 325-335, και Στέφ. Δ. Ήμελλου, *Λαογραφικά, τ. Α', Δημώδεις Παραδόσεις*, Αθήνα 1988.

254 Βλ Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, Νέα Ελληνική Μυθολογία τ. Α' Αθήνα 1871, τ. Β' 1874, του ιδίου, *Παραδόσεις, τ. Α' και Β'*, Αθήνα 1904. Διαφορετικές ταξινομήσεις από αυτήν του Ν. Πολίτη έχουν προτείνει οι Γ. Μέγας, Στ. Κυριακίδης, Δ. Λουκάτος. Βλ. και Μ. Ioannidou- Barbarigou, “Classification des legendes populaires grecques” *Λαογραφία*, 22, 1965, σ. 179-184.

255 Βλ. χειρόγραφο τόμο: Παύλου Βλαστού του Κρητός, *Λαογραφία Κρήτης ή ιστορικοί παραδόσεις*, συλλογή πολυετής και πολύμοχθος, εν Ρεθύμη 1888.

ονόματα τριών συνοικιών του χωριού: τα Θεοδωριανά, τα Κοκκιανά και τα Μπιμπιανά²⁵⁶.

Είναι αναγκαίο σ' αυτό το σημείο ένα μικρό σχόλιο σχετικά με την παράδοση του οικισμού των Λάκκων, καθώς είναι αρκετά γνωστή μια παραλλαγή της παράδοσης αυτής, την οποία επεξεργάστηκε λογοτεχνικά ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος στους “Κρητικούς Γάμους”. Ο Ζαμπέλιος διαφοροποιείται ως προς την καταγωγή του Καντανολέοντα, τον οποίο θεωρεί ότι δεν ήταν από τα Μεσκλά, γειτονικό χωριό στους Λάκκους, αλλά από το Κουστογέρακο (Χριστογέρακο) Σελίνου. Η Αναστασία Παπαδία- Λάλα απέδειξε στη διδακτορική της διατριβή τον ιστορικό πυρήνα της αφήγησης του Ζαμπέλιου, που είναι το ιστορικό πλαίσιο της τελευταίας εξέγερσης των αγροτών της δυτικής Κρήτης με αρχηγό τον Καντανολέοντα από το Κουστογέρακο²⁵⁷. Η επανάσταση αυτή έγινε το 1527 και όχι το 1570, όπως πίστευε ο Ζαμπέλιος. Στις πηγές όμως που ερεύνησε η Παπαδία -Λάλα δεν βρέθηκε το επεισόδιο των “Κρητικών Γάμων, οι ματωμένοι γάμοι δηλαδή του Πέτρου και της Σοφίας και η εξόντωση των επαναστατών από τον δόλιο Νταμολίν. Έως ότου βρεθούν ιστορικά τεκμήρια, φρονεί η ιστορικός, θα πρέπει να θεωρούμε το επεισόδιο των γάμων του Πέτρου και της Σοφίας ως επινόηση της λογοτεχνικής φαντασίας του Ζαμπέλιου.

Η μνεία της ιστορικής παράδοσης στα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη θεωρώ ότι πιθανότατα οδηγεί στην πηγή της έμπνευσης του Ζαμπέλιου, που ήταν κάποια προφορική παράδοση. Η ύπαρξη της παράδοσης αυτής στο χωριό των Λάκκων ήταν γνωστή την εποχή του Χατζημιχάλη και από εκεί την κατέγραψε πριν την επανάσταση του 1866, ο Αντώνιος Ι. Αντωνιάδης, φιλόλογος και ποιητής, τότε που δίδασκε στο Γυμνάσιο των Χανίων. Ο επικός ποιητής είχε επισκεφτεί τους Λάκκους στον γάμο του Χατζημιχάλη και επανειλημμένως τα ορεινά χωριά των Λευκών Ορέων για να συλλέξει δημοτικά τραγούδια, έθιμα και παραδόσεις. Η λακκιώτικη εκδοχή της ιστορικής αυτής παράδοσης αποτέλεσε το κύριο θέμα του έπους “Κρητίζ”, που υποβλήθηκε στον Πανεπιστημιακό Διαγωνισμό του 1867²⁵⁸. Μόνο που στην “Κρητιίδα”, τα ονόματα είναι διαφορετικά. Ο Νταμολίν (Μολίνος) ονομάζεται Τάσκας, ο Πέτρος, Δράκος με καταγωγή από τους Λάκκους, η Σοφία, Βιτωρία. Η εξέγερση, ο έρωτας των νέων και ο δόλος του Ενετού άρχοντα είναι όμοια. Στην “Κρητιίδα” του Αντωνιάδη εποχές και πρόσωπα συμπλέκονται, παρατηρείται δηλαδή, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γ. Σεφέρη, μια μυθική συστοιχία. Έτσι ο Βενετός άρχοντας Τάσκας μπορεί να ταυτιστεί με τον Ισμαήλ πασά, ενώ ο Δράκος με τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη, ο οποίος, σημειωτέον, είχε γνωρίσει την απάτη του Ισμαήλ (Τάσκα) με τη φυλάκισή του στον Φιρκά. Στο

256 Πρβλ. Αχιλλέας Σκουλάς, *Οι Λάκκοι και οι Λακκιώται*, Χανιά 1961, σ. 22-25.

257 Για τη λογοτεχνική απόδοση των γεγονότων της επανάστασης του 1527 βλ. Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Κρητικοί Γάμοι*, επιμέλεια Α. Καραθανάση, Αθήνα, 1989, για την ιστορική εξέταση του περιστατικού στη διδακτορική διατριβή βλ. Παπαδία -Λάλα Αναστασία, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528)*, η επανάσταση του Γαδανολέου-Λυσογιώργη, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1983.

258 Βλ. Αντωνιάδης Ι. Αντώνιος, *Κρητίζ, ήτοι ο Λακκιώτης Δράκος και της Κρήτης οι ορεινοί*, έπος ποιηθέν μεν υπό Αντωνίου Αντωνιάδου, καθηγητού εν Πειραιεί, τυχόν δε του πρώτου επαίνου εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του φιλογενούς Κ. Βουτσινά, τη 7η Μαΐου 1867, εκδίδεται δαπάνη Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1868.

έπος, ένας γέροντας ασκητής, που μπορεί να ταυτιστεί με τον άγιο Ιωάννη τον Ερημίτη του Γουβερνέτου προφητεύει την επανάσταση 1866. Επειδή το μυθιστόρημα του Ζαμπέλιου γράφτηκε μετά την “Κρητιίδα” το 1871, θεωρώ ότι ο Ζαμπέλιος πήρε το μύθο από τον Αντωνιάδη και αφού ερεύνησε τα ενετικά αρχεία έγραψε τους “Κρητικούς Γάμους” εμπλουτίζοντας το πρώτο μέρος του βιβλίου του ιστορικά στοιχεία περί της Ενετοκρατίας στην Κρήτη.

Από τη γενιά του Κόκκου, όπως μαρτυρούσαν οι παλαιοί Λακκιώτες, κατάγονται οι Γιαννάρηδες. Ο Κόκκος, αναφέρει ο Χατζημιχάλης, είχε γεννήσει τρεις γιους, τον Γιάννη, τον Σκουλή και τον Αντώνη. Τον Αντώνη τον σκότωσαν κλέφτες που ήθελαν να του πάρουν τα πρόβατά του και ο πατέρας του τον έθαψε σε οικόπεδο που βρισκόταν πάνω από το σπίτι του, όπου μεταγενέστερα κτίστηκε ο ναός του Αγίου Αντωνίου, ο καθεδρικός ναός των Λάκκων. Από τον Σκουλή κατάγονται οι Σκουλάδες και άλλες οικογένειες. Από τον Γιάννη, που ονομάστηκε Γιάνναρης λόγω της μεγάλης σωματικής του διάπλασης, ο γενάρχης των Γιαννάρηδων. Ο παλιός πρόγονος Γιάνναρης γέννησε πέντε γιους και δύο θυγατέρες. Ένας από τους γιους του, ο Εμμανουήλ Γιάνναρης ή Γιανναροδάσκαλος ήταν ο παππούς του Χατζημιχάλη. Ο Γιανναροδάσκαλος γέννησε τον Χ' Ιωάννη Γιάνναρη ή Γιανναρόπαπα, τον πατέρα του Χατζημιχάλη, και δύο θυγατέρες.

Αναλυτικότερα αναπτύσσει ο Χατζημιχάλης τις ιστορικές παραδόσεις για την ίδρυση του χωριού και τις γενεαλογίες των σημαντικών οικογενειών στην παραλλαγή που απόκειται στο υπ' αρ. 6 τετράδιο που γράφτηκε το 1878. Στο χειρόγραφο αυτό προσθέτει και τη συνοπτική παρουσίαση εξαιρετών γερόντων, προεστών και τουρκομάχων των Λάκκων. Ένας απ' αυτούς στα μέσα του 17ου αιώνα ήταν ο Ζανομάρκος (Ζανή Μάρκου), απηλής διώκτης αρχικά των Ενετών και κατόπιν των Τούρκων. Ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή του πελώριου γίγαντα Ζανή Μάρκου, όπως την δίνει ο Χατζημιχάλης: Η παράδοση αναφέρει ότι σκότωσε τον Τούρκο τοπάρχη Ρεμεντάνη και του έφαγε το συκώτι. Τον καιρό των κλεφταρματολών, πριν από την επανάσταση του 1821, έδρασε ο γιγαντώσωμος Γιανναρονικόλας, που είχε γίνει το φόβητρο των Τούρκων. Ο ιστορικός Βασίλειος Ψιλάκης αντλεί ιστορικά στοιχεία για τα προεπαναστατικά χρόνια από την προφορική παράδοση των Λάκκων και αναφέρει χαρακτηριστικά: “Η μεγάλη των Γιαννάρηδων γενέ εκ των σπαρτιατικών της Κυδωνίας Λάκκων. Ούτοι επτά ^(sic) όντες αδελφοί, υιοί του Γιάνναρη και συγγενείς του Μάρκου Τζανή, του Φόβου, ήσαν Αίαντες το σώμα, μεγαλάνθρωποι καλούμενοι. Φοβεροί όντες το παράστημα και την όψιν διήγον το πλείστον εν όρεσι και σπηλαιίσι δίκην Κυκλώπων, η δημώδης δε μούσα και πολλαί περί αυτών παραδόσεις επανάγουσι εν τοις χρόνοις εκείνοις εις τον των Γιγάντων ως προς αυτούς βίον”²⁵⁹.

Για τον παππού του Χατζημιχάλη τον Γιανναροδάσκαλο, άντρα γενναίο και όμορφο, που

259 Βλ. Βασίλειος Ψιλάκης, τ. Γ', όπ., σ. 1551

ήξερε και λίγα γράμματα, καταγράφεται στις τελευταίες σελίδες του υπ' αρ. 6 τετραδίου το μοιρολόι για τον πρόωρο θάνατό του. Από τους γέροντες που γνώρισε ο Χατζημιχάλης και οι οποίοι έδρασαν στην επανάσταση του 1821 ξεχωρίζαν για την νοημοσύνη και την ανδρεία τους οι Σκουλονικόλας, Μαντακογιάννης, Χαζιραναγνώστης, Νικολουδογιάννης²⁶⁰ και Σκουλομιχάλης. Οι σοφοί γέροντες των Λάκκων αντιπροσώπευαν το χωριό στην τουρκική διοίκηση. Άλλοι σημαντικοί Λακκιώτες ήταν ο εκκλησιαστικός επίτροπος Σταματογιώργης, ο οξύνους Μανωλές και οι πρακτικοί γιατροί Καλατζομανώλης και Κοκκινοπαναγιώτης. Δεν είναι στους στόχους αυτής της εργασίας να ασχοληθεί με τη γενεαλογία των Λάκκων ή με τη βιογραφία τόσων προσώπων. Ο στρατηγός Αχιλλέας Σκουλάς, που καταγόταν από τους Λάκκους, ασχολήθηκε σε δύο βιβλία του με τα εραλδικά ζητήματα του χωριού του, έχοντας ως πρότυπο τον Χατζημιχάλη. Ας θεωρηθούν τα βιβλία του ως ένα εκτενές σχόλιο σε όσα αναφέρονται στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη²⁶¹. Αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο την παρούσα μελέτη είναι να εξηγήσει το λόγο των ιστορικών παραδόσεων στα “Απομνημονεύματα” του Γιάνναρη. Η παράδοση περί της ιδρύσεως του χωριού έχει σχέση με την πρόθεση του συγγραφέα να καταστήσει εν δυνάμει βασικό θέμα της αφήγησής του τους Λάκκους και τους Λακκιώτες. Οι γενεαλογίες των σπουδαίων οικογενειών του χωριού σηματοδοτούν τη βασική ιδέα του συγγραφέα και της εποχής του ότι η γενναιότητα των πολεμιστών των Λάκκων είναι αποτέλεσμα ηρωικής καταγωγής.

Οι αγωνιστές της Κυδωνίας (β5/75r-β5/84r)

Σε άλλο εισαγωγικό σημείωμα ο Χατζημιχάλης καταγράφει σε ένα μακρύ κατάλογο τα χωριά και τους αγωνιστές Κυδωνίας. Γύρω στα 100 είναι τα χωριά της επαρχίας Κυδωνίας και περίπου 20 χιλιάδες οι κάτοικοί στα μέσα του 19ου αιώνα. Η παράθεση των σπουδαιότερων χωριών της Κυδωνίας και των αγωνιστών που ανέδειξαν θα πρέπει να συσχετιστεί με τους ποιητικούς καταλόγους των ηρώων στο έπος “Κρητικοπούλα” (κεφ. 27). Την εποχή των επαναστάσεων του 19ου αιώνα τα χωριά της Κρήτης έσφυζαν από ζωή, ήταν πυρήνες του τοπικού λαϊκού πολιτισμού και αστείρευτη πηγή αγωνιστών. Οι Λάκκοι, για παράδειγμα, ένα κεφαλοχώρι της Κυδωνίας, την εποχή των επαναστάσεων του 19ου αιώνα μπορούσε να δώσει ως εννιακόσια όπλα για τον πόλεμο, σύμφωνα με ασφαλείς υπολογισμούς. Τρεις φορές πυρπολήθηκαν οι Λάκκοι κατά την επανάσταση του 1866 και δεκατρείς πύργοι οικοδομήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή για να ελέγχουν του ατίθασους Λακκιώτες. Με αρκετή υπερηφάνεια ο Χατζημιχάλης θεωρεί τους Λακκιώτες αποτελεσματικούς ηγήτορες των πολέμων και περιζήτητους συμπολεμιστές, ικανούς να

260 Αξιοσημείωτο είναι το ιστορικό ανέκδοτο που καταγράφει ο Χατζημιχάλης ανάμεσα στον Νικολουδογιάννη και τον γιατρό Βωμ.

261 Βλ. Σκουλάς Αχιλλέας, *Ο Σκουλής Κόκκος και οι απόγονοί του*, Χανιά 1960 και Σκουλάς Αχιλλέας Ι., *Οι Λάκκοι και οι Λακκιώται*, Χανιά, 1961.

συμβάλουν αποτελεσματικά στην επιτυχή έκβαση μιας μάχης.

Επειδή οι Λάκκοι και οι Λακκιώτες είναι σε πολλά σημεία των “Απομνημονευμάτων” το θέμα της αφήγησης, θεωρούμε αναγκαίο να δείξουμε την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και τα όρια του χωριού. Η κοινότητα των Λάκκων διοικείτο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας κατά το κοινοτικό σύστημα²⁶². Οι γέροντες του χωριού αντιπροσώπευαν τους Λάκκους στην Τουρκική Διοίκηση, συγκέντρωναν τους φόρους, αποφάσιζαν κατά την Τρίτη του Πάσχα (Τρίτη των Σκολώ) για τις νομές, τις σχέσεις τους με την τουρκική Διοίκηση και τις γειτονικές κοινότητες, επιλαμβάνονταν για θέματα παιδείας. Στην ορεινή κοινότητα των Λάκκων ανήκαν χιλιάδες στρέμματα βοσκότοπων, γύρω από την κοινότητα και στο οροπέδιο του Ομαλού. Οι ορεινές αυτές εκτάσεις γης ήταν η βασική πηγή πλούτου, αναγκαία για την επιβίωση των Λακκιωτών. Ελάχιστη είναι η καλλιεργήσιμη γη (ανοικτά χωράφια για λίγα δημητριακά και εποχιακά κηπευτικά) στις απότομες κλιτύες πάνω στις οποίες είναι χτισμένες οι γειτονίες των Λάκκων. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ως τα μέσα του 20ου οι Λακκιώτες υπερασπίζονταν αυτές τις δημόσιες γαίες από την επιβουλή των γειτόνων τους κυρίως από τα χωριά Ορθούνη και Καρανοσκάφίδα.

Τα όρια της δικαιοδοσίας της κοινότητας των Λάκκων ήταν καθορισμένα με βεράτια σουλτανικά φερμάνια και αυτά επικαλούνταν οι Λακκιώτες ακόμη και μετά την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα για να εξασφαλίσουν τους βοσκότοπους της κοινότητας²⁶³. Η διαμάχη του τούρκου τοπάρχη των Λάκκων με τους γενιτσάρους των Καρανοσκάφιδων (γειτονικού χωριού) για την κάρπωση του τιμαριού “Λάκκοι- Ομαλός” τερματίστηκε υπέρ του αγά των Λάκκων με βεράτιο του 1798. Σε νέα έριδα των Λακκιωτών και των γειτόνων τους το 1813, την εποχή που ήρθε στην Κρήτη ο Χατζή Οσμάν πασάς επιβεβαίωσε τα προνόμια του τιμαριού των Λάκκων με σουλτανικό φερμάνι και εγγραφή του τίτλου στο κτηματολόγιο του Σουλτάνου (δεφτερχανέν). Τα αυτά δέχτηκαν και την όσιμη Τουρκοκρατία οι Γενικοί Διοικητές Κρήτης Τζεβάτ, Ρεούφ και Ανθόπουλος πασάς²⁶⁴.

262 Για τη λειτουργία του κοινοτικού συστήματος στην Τουρκοκρατία έχουν γραφτεί αξιόλογες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά: Ιάκωβος Τ. Βισβίτζης, “Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν”, *L' Hellenisme Contemporain*, Athenes, 1953 (το άρθρο δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα “Μυριόβιβλος”), Κοντογιώργης Γ, *Κοινωνική και πολιτική αυτοδιοίκηση*, οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας, εκδ Λιβάνης 1982, Ε. Λιάτα, “Οι κοινότητες”, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.2. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003 και Μελέτης Η. Μελετόπουλος, *Κοινοτισμός, το έργο του Κωνσταντίνου Καραβίδα και οι συγγενείς προσεγγίσεις*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2013.

263 Από έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι στο νομό Χανίων πολλά χειμαδιά είναι κοινοτικά και δημόσια. Οι κοινότητες των Λάκκων, Μεσκλών και Ροδωπού κατέχουν μεγάλα χειμαδιά. Πρώτα η Τουρκική Διοίκηση και έπειτα η Κρητική Πολιτεία και το Ελληνικό κράτος κατείχαν δημόσιες γαίες- χειμαδιά. Κοινοτικά χειμαδιά χαρακτηρίζονται στο ακρωτήριο της Γραμβούσας οι τοποθεσίες Αγκάραθος, Τηγάνι, Πρινοδάσι, Σφακόλακκος, τα κοντινά νησιά Ήμερη και Άγρια Γραμβούσα, Ποντικός. Στο ακρωτήριο Σπάθα οι τοποθεσίες Πιπερές, Αι-Λιάς, Τουρκαύλακο, Κατελούρα, Μονόλιθος. Όλα αυτά ενοικιάζονταν στους ποιμένες. Βλ. Αρχείο Βουλής Κρητών, 1903, αρ. εγγρ. 499 πρότασις του βουλευτού Ν. Αναστασάκη (19-5-1903) Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Θα άξιζε να βρεθούν και παραδείγματα από τους υπόλοιπους νομούς.

264 Βλ. Εμμανουήλ Ξηράς,, “Το ζήτημα της Μαδάρας των Λάκκων”, εφ. “Αλήθεια”, αρ. φ. 742, 30-5-1926. Ο Ξηράς ήταν διακεκριμένος Λακκιώτης νομικός, συγγενής του Χ'Μ. Γιάνναρη. Είναι περισσότερο γνωστός για τη

Ο δικηγόρος Ιωάννης Ξηράς το 1926 για να κατοχυρώσει το θεσμό των κοινοτικών βοσκότοπων επικαλείται την τουρκική νομοθεσία και την κατάθεση που έδωσε ο Χ" Μ. Γιάνναρης, λίγο πριν από τον θάνατό του. Σύμφωνα με την κατάθεση τα σύνορα που απαρτίζουν την περιφέρεια της κοινότητας των Λάκκων ξεκινούν από την τοποθεσία Χαρτζιαλαίνας, Καβαλαρές τα χαράκια, της Μέλισσας τα χαράκια και τη Μουτσουδιά μέχρι τον κύριο δρόμο προς την επαρχία Σελίνου, δηλαδή τις Κακές Πλευρές, προς τον Σελινιώτικο Γύρω του Ομαλού. Η πληρωμή μάλιστα από τους Λακκιώτες της τιμής του αίματος (ντιγέτι), κατά το μουσουλμανικό νόμο, για το φόνο ενός γενιτσάρου στη θέση Ζουμή υποδηλώνει ότι η περιοχή ανήκε στην κοινότητα των Λάκκων. Όσον αφορά το ζήτημα της νομής ο Χατζημιχάλης δεχόταν ότι η κοινότητα των Λάκκων μετά τη μετανάστευση των Λακκιωτών στα πεδινά των επαρχιών Κισάμου και Κυδωνίας και τη μεταβίβαση χρήσης των γαιών στους γείτονές της, διατηρούσε ακέραιο το δικαίωμα την νομής στα κοινοτικά κτήματα που είχαν πωληθεί. Οι γείτονές τους μπορούσαν να σπέρνουν και να θερίζουν τον καρπό, αλλά τα "αποκάλαμα" (χόρτο που μένει μετά το θερισμό) ανήκαν στα κοπάδια της κοινότητας των Λάκκων²⁶⁵.

Οι βοσκότοποι της κοινότητας των Λάκκων αποτελούσαν δημόσιες τουρκικές γαίες (miriye) και είχαν παραχωρηθεί ως τιμάρια. Ο Σουλτάνος, σύμφωνα με τον ιερό νόμο, έδινε με παραχωρητήρια (βεράτια) τα τιμάρια στους σπαχήδες με αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες (μετά τον 17ο αιώνα τιμάρια παραχωρούνταν και σε άλλους αξιωματούχους). Οι τούρκοι τιμαριούχοι έδιναν στους ραγιάδες να καλλιεργούν τις δημόσιες γαίες. Οι ραγιάδες καρπώνονταν ένα μέρος από τα εισοδήματα και ήταν υποχρεωμένοι να αποδώσουν στον τιμαριούχο τους προβλεπόμενους κάθε φορά φόρους. Εφόσον οι ραγιάδες δεν άφηναν τη γη ακαλλιέργητη για μια τριετία και εφόσον εκπλήρωναν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις γίνονταν κληρονομικοί επίμορτοι καλλιεργητές, διατηρούσαν δηλαδή εφ' όρου ζωής το δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης της γης και μετά το θάνατό τους το δικαίωμα αυτό μεταβιβαζόταν στους γιους τους, ανεξάρτητα από τη θέληση του τιμαριούχου. Αν οι ραγιάδες δεν είχαν γιους, το δικαίωμα μεταβιβαζόταν στους πλησιέστερους συγγενείς τους. Μπορούσαν επίσης να μεταβιβάζουν σε τρίτους το δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης της δημοσίας γης με την προϋπόθεση καταβολής φόρου μεταβίβασης²⁶⁶.

Όσον αφορά στα κοινοτικά κτήματα των Λάκκων αυτά προφανώς προέρχονται από τη μεταβίβαση χρήσης των δημοσίων τουρκικών γαιών στους ραγιάδες Λακκιώτες, οι οποίοι απέκτησαν το δικαίωμα να μεταβιβάζουν τη χρήση τους κληρονόμους τους. Από την κατάθεση του

συμμετοχή του στο κίνημα της 22 Σεπτεμβρίου 1908, το οποίο κατέληξε το αρμοστικό καθεστώς στην Κρητική Πολιτεία και εισήγαγε το ελληνικό σύνταγμα. Βλ. Στέλλα Κ. Αλιγιζάκη, *Η επαναστατική προκήρυξη της 22 Σεπτεμβρίου 1908, Συμβολή στην Κρητική ιστορία της Αυτονομίας*, Αθήνα 1982.

265 Βλ. εφ. "Αλήθεια", φύλλα 743 / 1-6-1926, 745 / 3-6-1926, 745 / 4-6-1926. Τα άρθρα υπογράφει ο Λακκιώτης δικηγόρος Εμμ. Ξηράς.

266 Σχετικά με τις δημόσιες γαίες και το τιμαριωτικό σύστημα στην Τουρκοκρατία βλ. αναλυτικά Δημήτρης Θ. Σιάτρας, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 46-56.

X" Μ. Γιάνναρη συνάγεται ότι τα κοινοτικά κτήματα δεν μπορούσαν να πωληθούν. Επομένως οι Λακκιώτες είχαν μεταβιβάσει μόνο το δικαίωμα χρήσης και κάρπωσης ενός μέρους των γαιών στους κατοίκους των γειτονικών χωριών, αλλά κρατούσαν για πάντα τη χρήση της νομής. Εν κατακλείδει, οι δημόσιες γαίες στην περιφέρεια των Λάκκων συνέβαλαν στην καλλιέργεια του κοινοτικού πνεύματος. Την έκφραση αυτού του πνεύματος, πολύ έντονου σε σχέση με άλλα χωριά της Κρήτης, ανιχνεύουμε στα “Απομνημονεύματα” του Γιάνναρη, όπου η συμμετοχή των Λακκιωτών στην επανάσταση του 1866 γίνεται ο κύριος σκοπός της διήγησης του δεύτερου βιβλίου.

Τα καθήκοντα του αρχηγού της επαρχίας Κυδωνίας Χατζημιχάλη Γιάνναρη στις επαναστάσεις του 1866, 1878 και 1897 ήταν σημαντικά και ποικίλα. Για το ήθος του, αναφέρει ο απομνημονευματογράφος, ας μιλήσουν όσοι τον γνώρισαν. Υπενθυμίζουμε ότι αυτές οι σελίδες γράφονται είκοσι χρόνια μετά την κύρια σύνθεση, γι' αυτό και οι επικρίσεις του Χατζημιχάλη για τον εγωιστικό χαρακτήρα των τμηματικών αρχηγών Αναγνώστη Μάντακα και Εμμανουήλ Μαυρογένη. Τους αναγνωρίζει όμως γενναιότητα και εντιμότητα στις επαναστάσεις. Ο κατάλογος συνεχίζεται με την παρουσίαση των οπλαρχηγών των Λάκκων. Πολλοί απ' αυτούς είχαν πέσει μαχόμενοι κατά την επανάσταση. Ο συγγραφέας καταγράφει, μνημονεύει και επαινεί. Τα ονόματα συνοδεύονται από ένα επίθετο ή ρήμα που συνοψίζει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους ή την εξαιρετική πράξη τους. Μετά τους οπλαρχηγούς μνημονεύονται οι πληρεξούσιοι των Λάκκων, οι εκπρόσωποι δηλαδή του χωριού στα πολιτικά όργανα της επανάστασης (Γενική Συνέλευση και Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση της Κρήτης). Σημειώνουμε ότι έκφραση που επαναλαμβάνεται “στύλος του κινήματος / της συνωμοσίας / των συνεταίρων/ εις μεταβολάς / ακούραστος” και στην ποιητική μορφή “του τόπου μας οι στύλοι” στ. 778 και “ο στύλος της Θρησκείας” (“Κρητικοπούλα”στ. 998) μάλλον είναι παρμένη από την εκκλησιαστική υμνογραφία (πρβλ. Ως στύλος ακλόνητος της Εκκλησίας και λύχνος αείφωτος της οικουμένης, σοφέ εδείχθης, Χαράλαμπες [...]).

Οι αξιώσεις των Σφακιανών να αναγνωριστούν ως ξεχωριστό τμήμα κατά την επανάσταση του '66 απέτυχαν χάρη στην πολιτική ευστροφία του Λακκιώτη πληρεξουσίου Ν.Ι. Νικολούδη. Ο ηρωικός κατάλογος συμπληρώνεται και με τα ονόματα των οπλαρχηγών από τα άλλα τμήματα της επαρχίας Κυδωνίας. Πολλούς από τους οπλαρχηγούς τους έχει ήδη αναφέρει σε προηγούμενες σελίδες. Μερικοί ήταν απόγονοι ηρώων της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη ή έδρασαν το 1821, όπως ο γηραιός οπλαρχηγός των Κεραμειών, Λιβιοπέτρος²⁶⁷.

Όλος ο μακρύς αυτός ηρωικός κατάλογος, που τόσο έντονα θυμίζει τους καταλόγους των νεών στον Όμηρο, ακολουθεί το ρυθμό του δεκαπεντασύλλαβου στην “Κρητικοπούλα” και

267 Ο τάφος του Λιβιοπέτρου, ωραίο δείγμα λαϊκής γλυπτικής, σώζεται δίπλα στο ναό της Παναγίας των Κεραμειών.

διευρύνεται περιλαμβάνοντας και τους οπλαρχηγούς των υπόλοιπων επαρχιών του νομού Χανίων (Κίσαμος, Σέλινο, Αποκόρωνας- Σφακιά). Στην “Κρητικοπούλα” η πρόθεση του αφηγητή είναι διαφορετική. Εκεί θέλει να επεκτείνει τις πληροφορίες του και πέρα από τα όρια της Κυδωνίας. Η καταληκτική παράγραφος όμως του καταλόγου στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη θέτει το θέμα από εκεί που είχε ξεκινήσει (β5/84r): Την πρωτοκαθεδρία των Λάκκων στα επαναστατικά κινήματα. Οι Λακκιώτες, όσοι κατοικούσαν στους Λάκκους και όσοι ήταν εγκατεστημένοι σε άλλα χωριά, είχαν την πρωτοβουλία του αγώνα του 1866. Η πρόθεση του συγγραφέα είναι φανερή. Κέντρο της διήγησης γίνονται και πάλι οι Λάκκοι και οι Λακκιώτες. Το απομνημόνευμα σε ορισμένες σελίδες γίνεται τοπική ιστορία, πιο συγκεκριμένα η ιστορία ενός χωριού και των ηρωικών κατοίκων του.

Βιβλίο Πρώτο

Η εποχή της καλογερικής (β9, 7-12)

Το πρώτο βιβλίο των απομνημονευμάτων παρουσιάζει κυρίως τη δράση του ήρωα από το 1854 μέχρι το 1865. Θα έλεγα ότι αυτά είναι τα χρόνια της διαμόρφωσης του Χατζημιχάλη, αυτά που θα τον αναδείξουν αρχηγό στην επανάσταση του 1866. Τηρουμένων των αναλογιών στο πρώτο μέρος έχουμε ένα Bildungsroman, την αφήγηση δηλαδή της διαμόρφωσης του νεαρού ήρωα, την απόδοση της ηρωικής ιδιότητας στο πρόσωπό του. Η εξιστόρηση στο πρώτο βιβλίο αρχίζει από τον αντίκτυπο που είχε στην Κρήτη ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και ειδικότερα η αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά, από το Μάιο του 1854. Ως γνωστόν, η Κατοχή του Πειραιά έγινε για να εξαναγκαστεί ο Όθωνας να αποκηρύξει την επανάσταση στη Ήπειρο και στη Θεσσαλία και να τηρήσει ουδετερότητα στον πόλεμο²⁶⁸. Το γεγονός αυτό αποθράσυνε τους Τούρκους, οι οποίοι άρχισαν και στην Κρήτη τις απειλές, τις διώξεις, και τις συλλήψεις όσων θεωρούσαν ύποπτους να εγείρουν στάσεις²⁶⁹. Ο Διοικητής της Κρήτης Μεχμέτ Εμίν πασάς²⁷⁰ είχε ως αρχηγό της αστυνομίας τον σκληροτράχηλο διώκτη των χριστιανών Χουσνή βέη. Για να

268 Για τον Κριμαϊκό πόλεμο και την αγγλογαλλική κατοχή του Πειραιά βλ. Ψιλάκης, Δ, 2096 και Στέφανος Παπαδόπουλος, Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών), τ. ΙΓ', σ. 144-166. Σημειώνουμε ότι στην εξέγερση της Θεσσαλίας και Ηπείρου πολέμησαν, όπως πάντα, και Κρητικοί. Στην ατυχή μάχη της Καλαμπάκας, 16-6-1854, συμμετείχαν 350 Κρητικοί με αρχηγό τον Κίτσο Τζαβέλα. Επίσης ο Μαθιός Μυλωνογιάννης, οπλαρχηγός Αποκορώνου Χανίων, πολέμησε στην Ήπειρο.

269 Την πληροφορία του Χατζημιχάλη για τη δυσμενή στάση των Τούρκων μετά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1853 επιβεβαιώνει και ο ιστορικός Β. Ψιλάκης. Ο Χατζημιχάλης όμως αποσιωπά τη συνάθροιση στον Ομαλό με πρωτοβουλία αρχηγών της επαρχίας Σελίνου για να σχεδιαστεί η παράλληλη εξέγερση της Κρήτης με αφορμή τον Κριμαϊκό πόλεμο. Ο πρόξενος της Ελλάδας στα Χανιά Δ. Περόγλους απέτρεψε τους Κρητικούς, διότι όλη η Ευρώπη είχε συνασπιστεί εναντίον της Ρωσίας. Πιθανώς ο Χατζημιχάλης δεν αναφέρεται στη συνάντηση του Ομαλού το 1854, επειδή δεν είχε γίνει με πρωτοβουλία των Λακκιωτών. Για το γεγονός βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2096. Για τις πρωτοβουλίες των Λακκιωτών στις επαναστάσεις βλέπε τον σχολιασμό σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας.

270 Ο Μεχμέτ Εμίν πασάς χαρακτηρίζεται από τον Β. Ψιλάκη 'ανήρ πολύ σοβαρός και πεπειραμένος', σε αντίθεση με τον ζαμπίτη του (αρχηγό χωροφυλακής) Χουσνή ο οποίος χαρακτηρίζεται "φρενήρης". Βλ. Ψιλάκης, Δ. 2095. Ο Χουσνή θα οριστεί λίγο αργότερα Διοικητής Κρήτης.

αποφύγει ο Γιάνναρης τη σύλληψη, κατέφυγε με τον συγγενή του Γ. Κωσταντάκη σε διάφορα μοναστήρια, άλλοτε προσποιούμενος ότι θέλει να μονάσει και άλλοτε ότι εκπληρώνει κάποιο τάμα. Ο Γιάνναρης έζησε τη μοναστική ζωή για ένα χρόνο, από το Μάιο του 1854 μέχρι το Πάσχα του 1855. Αρχικά κατέφυγε στην Αγία Τριάδα των Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι²⁷¹, όπου ηγούμενος ήταν ο Γεράσιμος Στρατηγάκης, επίσκοπος Κισάμου από το 1861 και ηγετικό στέλεχος της επανάστασης του 1866. Επόμενος σταθμός τους ήταν η Μονή Αγίου Ιωάννη Πρέβελι, νότια του νομού Ρεθύμνου, όπου εκείνη την εποχή προΐστατο ο δραστήριος ηγούμενος Νείλος Μοσχοβίτης (1823-1862). Από εκεί πήραν τον δρόμο για τη Μονή Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη, στο κέντρο του Νομού Ηρακλείου.

Μετά την πανήγυρη του Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη, στην οποία συμμετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι²⁷², οι δόκιμοι καλόγεροι μεταφέρθηκαν στο μετόχι του μοναστηριού, που βρισκόταν κοντά στο χωριό Χουδέτσι. Μια μέρα μετά την εργασία στο μετόχι οι δύο δόκιμοι καλόγεροι ήπιαν κρασί και ευρισκόμενοι σε ευθυμία τραγούδησαν ρίμες υπέρ του τσάρου της Ρωσίας. Ο συγγραφέας χωρίς να το επιδιώκει παρέχει μια φιλολογική μαρτυρία για τις συνθήκες γένεσης της ιστορικής ρίμας, η οποία σχεδόν πάντα είναι σύγχρονη με τα γεγονότα που εξιστορούνται²⁷³. Ένας καϊμακάμης άκουσε τα τραγούδια και διέταξε να συλληφθούν οι αίτιοι. Με εγγύηση του ηγουμένου οι δυο ατίθασοι νέοι εγκατέλειψαν την καλογερική και επέστρεψαν στο χωριό τους.

Το επεισόδιο του Κυρτομάδου (β9, 12-18)

Τον Σεπτέμβρη του 1855 ο Χατζήμιχάλης κατέβηκε με συγγενείς του στο χωριό Κυρτομάδο για να συλλέξει τις πρώτες ελιές. Τότε ορίστηκε με σουλτανικό διάταγμα να γιορταστεί σ' όλη την αυτοκρατορία η πτώση της Σεβαστουπόλεως (8-9-1855)²⁷⁴. Μουσουλμάνοι του Κυρτομάδου με αγάδες από τα Χανιά συγκεντρώθηκαν με μουσικούς στο καφενείο του χωριού για να εορτάσουν τη νίκη της Τουρκίας²⁷⁵. Έπιαν κρασί, τραγουδούσαν

271 Μονή στο Ακρωτήρι Χανίων, από τις ευρωστότερες και σημαντικότερες της Κρήτης, κτίστηκε την εποχή της Ενετοκρατίας από τους αδελφούς Τζαγκαρόλους, εξελληνισμένους Ενετούς. Έδρα στα νεότερα χρόνια του Ιεροδιδασκαλείου Κρήτης.

272 Είναι γνωστό ότι οι Μουσουλμάνοι ευλαβούνται τον άγιο Γεώργιο. Κάθε χρόνο οι χριστιανοί και μουσουλμάνοι ποιμένες συγκέντρωναν τα ζώα έξω από το μοναστήρι για να τα ευλογήσει ο ιερέας.

273 Παρακάτω πληροφορούμαστε για ιστορικές ρίμες υπέρ του Σουλτάνου, που τραγουδούσαν οι Μωαμεθανοί για να γιορτάσουν την κατάληψη της Σεβαστούπολης (βλ. β9 12-18).

274 Η Σεβαστούπολη στη χερσόνησο της Κριμαίας είναι ο μοναδικός ρωσικός ναύσταθμος στον Εύξεινο Πόντο. Με την κατάληψή του οι Αγγλογάλλοι επιδίωκαν να εξουδετερώσουν κάθε στρατιωτική ενέργεια της Ρωσίας στην Ανατολή. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1855 αφού κατελήφθη από τη γαλλική μεραρχία το Μαλακόφ η άμυνα της Σεβαστουπόλεως κατέπεσε και ο Ρώσος στρατηγός Γκορτακόφ αναγκάστηκε να εκκενώσει την πόλη, αφού πρώτα την πυρπόλησε, κατεδάφισε τα οχυρά της και βύθισε τα εναπομείναντα πλοία στο ναύσταθμο. Το Νοέμβριο οι Ρώσοι κατέλαβαν το τουρκικό φρούριο του Καρς. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος τερματίστηκε με την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων το 1856.

275 Ο Β. Ψιλάκης αναφέρει και άλλες εκδηλώσεις των Τούρκων κατά της Ρωσίας, όπως την πυρπόληση ομοιώματος του Ρώσου προξένου Μεντζικόφ. "Τότε είδον, 'οτι έμαθον παρ' ημών οι Μουσουλμάνοι, οι της Κρήτης τουλάχιστον, να κρεμώσι και αυτοί και καίωσι Ιούδαν, με την διαφοράν όμως ότι την θέσιν του Ισκαριώτου εδώ

ιστορικά τραγούδια για την κατάληψη της Σεβαστούπολης, ύβριζαν τον Τσάρο και την πίστη των χριστιανών. Στο καφενείο έφτασε ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και ο ξάδελφός του Γιανναρομιχελής²⁷⁶. Οι δύο νέοι τιμώρησαν με τα σπαθοράβδια τους τους Τούρκους διαλύοντας το γλέντι. Με αρκετή παραστατικότητα και ψυχική εφορία περιγράφει ο αφηγητής τα κτυπήματα, την ανατροπή των τραπεζιών και των κεριών, τη θραύση των μουσικών οργάνων, τη σύγχυση και τον τρόμο των Τούρκων, τις έντρομες χανούμισσες. Σημειώνουμε ότι εκείνη την εποχή οι Κρητικοί δεν μπορούσαν να κατέχουν όπλα, γι' αυτό χτυπούσαν με τα σπαθοράβδια. Αποτελεσματικά κτυπήματα με σπαθοράβδια αναφέρονται και στο έπος του Διγενή Ακρίτη. Το επεισόδιο του τραυματισμού των επτά αγάδων από τους δύο νεαρούς Κρητικούς έγινε αμέσως δημοτικό τραγούδι (ρίμα), που τραγουδιόταν στα κρητικά συμπόσια²⁷⁷. Ο Χατζημιχάλης γίνεται λαϊκός ήρωας στα είκοσι τρία χρόνια του²⁷⁸. Το επεισόδιο του Κυρτομάδου είναι η απαρχή της ηρωικής δράσης του Χατζημιχάλη, η πρώτη πράξη ανυπακοής στην τουρκική διοίκηση.

Η πρώτη φυλάκιση (β9, 18-41)

Η αντίθεση πράξη των δύο νεαρών, επέφερε την οργή του νέου Τούρκου διοικητή Βελή πασά²⁷⁹. Ο ιστορικός χρόνος στη διήγηση μετράται και με τον ερχομό στα Χανιά κάθε νέου διοικητή. Οι τραυματισμένοι Τούρκοι και οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων απαιτούν την τιμωρία των ενόχων. Ο Χατζημιχάλης επισημαίνει την παρουσία του Άγγλου προξένου (Ογκλειί) στο σεράι του πασά²⁸⁰. Αν και δεν μπορούμε να διασταυρώσουμε από άλλη πηγή αυτή τη λεπτομέρεια, θα πρέπει να είναι αλήθεια. Η τιμωρία των νέων, που εκδήλωσαν απερίφραστα την υποστήριξή τους στη Ρωσία, αποκτά και πολιτική διάσταση, αφού εκείνη την εποχή η Αγγλία και Γαλλία ήταν αντίπαλες της Ρωσίας.

Η αντιπροσωπία των σεβάσμιων δημογερόντων από τους Λάκκους, που κατέβηκε στα Χανιά για διαπραγματεύσεις κρατήθηκε προσωρινά, μέχρι να παραδοθούν οι δύο νέοι. Ο Βελής χρησιμοποιώντας δόλια πολιτική κάλεσε τους ατίθασους νέους στα Χανιά και τους φυλάκισε

κατείχεν ομοίωμα του Μετζικόφ [...] ο δε Χουσνής ως μαινόμενος ήτο ο μέγας τελετάρχης. βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2097.

276 Η γιαγιά του Γιανναρομιχελή (Γιανναράκη Μιχάλη) ήταν αδελφή του παππού του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Παντρεύτηκε στον άγιο Ιωάννη Σφακίων και τα παιδιά της πήραν το επώνυμο της μητέρας τους. Έτσι προέκυψε από μια γυναίκα ο κλάδος της οικογένειας των Γιαννάρηδων στα Σφακιά. Το φαινόμενο η μητέρα να δίνει το επώνυμο στα παιδιά της φαίνεται ότι δεν ήταν εντελώς σπάνιο στην Κρήτη του 18- 19ου αιώνα. Βλ. και β6, 9π.

277 Για τη ρίμα του Κυρτομάδου, την αναφορά του επεισοδίου του Κυρτομάδου από έναν ιστορικό τον Βασίλειο Ψιλάκη, την ώσμωση λαϊκής ποίησης και ιστοριογραφίας βλ. αναλυτικά Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το Δημοτικό Τραγούδι”, *Εν Χανίοις*, τόμος 2, 2008, σ. 126-130, όπου αναδημοσιεύεται όλο το κείμενο του Ψιλάκη και συγκρίνεται με τη ρίμα.

278 Σύμφωνα με τον Β. Ψιλάκη “το συμβάν εξελήφθη αρχή επαναστατικού κινήματος”. Βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2097.

279 Ο Βελή Εδδίν Ριφαάτ πασάς ήταν γιος του Μουσταφά πασά Γκιριτλή. Η μητέρα του ήταν χριστιανή των Χανίων, το γένος Βολανάκη. Είχε λάβει τόσο τη μουσουλμανική παιδεία όσο και την ελληνική. Από τους Γάλλους μισιοναρίους στα Χανιά έμαθε άπαιστα και τα γαλλικά.

280 Ο Άγγλος ήταν φίλος του Βελή. Βλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2104: “ο αχαρακτήριστος Ογγλεϋ”.

στο Φιρκά με την ψεύτικη υπόσχεση ότι θα τους άφηνε ελεύθερους μόλις περάσει ο μήνας²⁸¹. Καθώς περνούσε ο καιρός, ο Βελής διεμήνυσε με τον σύμβουλό του Α. Κοπάση²⁸² ότι η αποφυλάκιση των νεαρών ήταν πια στη δικαιοδοσία του Σουλτάνου και των Προξένων. Έπειτα απ' αυτά οι δύο νέοι σχεδιάζουν την απόδρασή τους. Για να μη γίνουν αντιληπτές οι ενέργειές τους, διηγούνται τα βράδια στους Μωαμεθανούς διάφορα παραμύθια. Οι νεαροί φαίνεται ότι γνώριζαν καλά τη λαϊκή προφορική παράδοση και την αγάπη των Μουσουλμάνων για τους μύθους²⁸³. Όμως η διόρυξη του τοίχου της φυλακής έγινε αντιληπτή και τα δυο ξαδέλφια, αφού δέθηκαν με αλυσίδες, μετήχθησαν σε μέρος όπου φυλάκιζαν τους πλέον επικίνδυνους κατάδικους.

Τα φυλακισμένα ξαδέλφια εξεγείρονται για τη βάνουση συμπεριφορά των δεσμοφυλάκων και για τη στάση τους αυτή ρίχνονται αρχικά σε απομόνωση και στη συνέχεια μεταφέρονται με πλοιάριο στις φυλακές του Ρεθύμνου²⁸⁴. Είναι αξιοσημείωτη η ευαισθησία που δείχνουν οι νεαροί κρητικοί φυλακισμένοι σε θέματα που αφορούν την πίστη τους και τον σεβασμό προς τους γέροντες. Η υπεράσπιση της Ορθόδοξης πίστης γίνεται βασικό μέλημα του Χατζημιχάλη, όπως θα δούμε παρακάτω.

Τα ξαδέλφια επιχειρούν και νέα απόδραση από τις φυλακές του Ρεθύμνου με τη βοήθεια των αδελφών Περσιμιτζάκη. Ο απομνημονευματογράφος εξιστορεί λεπτομερώς τη σκληρή ζωή στη φυλακή, τα καταναγκαστικά έργα, την προμήθεια των εγχειριδίων, την εξαπάτηση των φρουρών. Δίνει επίσης πολύτιμες πληροφορίες για το σύστημα σωφρονισμού την περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας. Η εξιστόρηση της απόδρασης και της καταδίωξης των δύο νέων γίνεται με ακρίβεια και ζωντάνια. Ο αναγνώστης παρακολουθεί την αγωνιώδη προσπάθεια διαφυγής, το κυνηγητό μέσα στα σοκάκια της πόλης, την καταδίωξη προς την ανατολική πόρτα του κάστρου, την ονομαζόμενη των Περιβολίων, πάνω στα τείχη, και έπειτα προς τη δυτική πύλη. Στην καταδίωξη συμμετέχουν κάτοικοι του Ρεθύμνου, χωροφύλακες, Αφρικανοί μουσουλμάνοι, οι

281 Οι φυλακές του Φιρκά σώζονται και σήμερα και βρίσκονται στο δυτικό μυχό του παλαιού λιμανιού των Χανίων, (Σήμερα τα κτήρια χρησιμοποιούνται από το Ναυτικό Μουσείο και την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στον προαύλιο του Φιρκά (φιρκάς=φυλακή) θα γίνει η ύψωση της ελληνικής σημαίας του 1913, παρουσία των αγωνιστών Χατζημιχάλη Γιάνναρη και Αναγνώστη (Χαράλαμπος) Μάντακα, του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου.

282 Κοπάσης Ανδρέας (ο πρεσβύτερος) ή Κοπασαντρουλής, από την Ανώπολη Σφακίων, παππούς του νεότερου Κοπάση Ανδρέα, τελευταίου ηγεμόνα της Σάμου. Υπήρξε σύμβουλος επί μισθώ της τουρκικής διοίκησης και μεσάζοντάς της τον καρπό των επαναστάσεων. Οι Κρήτες σύμβουλοι των πασάδων ήταν μισητοί στον λαό και αποκαλούνταν “μουζεβίρηδες” ή “άθλια δωδεκάδα του πασά”. Ως σύμβουλος του Μουσταφά και Βελή πασά αποκήρυξε τις επαναστάσεις του 1841, 1858, 1866. Το 1867 συνόδευσε τον στρατό του Μουσταφά κατά την εισβολή του στα Σφακιά.

283 Γνωστή τοις πάσι η ανατολίτικη παράδοση των Μύθων της Χαλιμάς, αγαπητή ιδιαίτερα στους Μουσουλμάνους, που γρήγορα έγινε και κτήμα των χριστιανών της Ανατολής.

284 Οι φυλακές του Ρεθύμνου βρίσκονταν στην λεγόμενη σήμερα Φορτέτσα (ακρόπολη του κάστρου Ρεθύμνου). Αρκετές πληροφορίες δίνει επίσης το κείμενο για την πόλη του Ρεθύμνου, την ανατολική και τη δυτική θύρα του κάστρου, την τάφρο που υπήρχε νότια του φρουρίου. Η ανατολική πύλη (των Περιβολίων) βρισκόταν στο τέρμα της σημερινής οδού “Αρκαδίου” προς τον “Αγνώστο”.

λεγόμενοι Χαλικούτηδες²⁸⁵ και ποιμένες που έβοσκαν τα ζώα τους έξω από το κάστρο. Με κινηματογραφική, θα λέγαμε, ακρίβεια περιγράφονται τα κτυπήματα που δέχεται και δίνει στους διώκτες του ο Χατζημιχάλης, αλλά και το απεγνωσμένο άλμα του από τα τείχη του κάστρου μέσα βούρκο της τάφρου (χάνδακα). Μαθαίνουμε επίσης για τα οκτώ σοβαρά κτυπήματα που δέχτηκε στο κεφάλι ο Γιανναρομιχελής από ποιμένες, εκτός των τειχών, την ιατρική έκθεση για τη σοβαρή κατάσταση της υγείας τους, που συνέταξε ο γιατρός Ιωάννου Πολιουδάκης²⁸⁶, τις εκκλήσεις των προκρίτων και του επισκόπου Ρεθύμνου προς τον Βελή. Τέλος, συγγενείς από τους Λάκκους και τα Σφακιά, αφού εγγυήθηκαν προσωπικά και πλήρωσαν μεγάλη χρηματική αποζημίωση στους τραυματισμένους του Κυρτομάδου, πέτυχαν την απελευθέρωση του Χατζημιχάλη και του Γιανναρομιχελή.²⁸⁷

Τα προηγηθέντα του κινήματος του 1858 (β9, 41-45)

Το 1856 ο Γιάνναρης επέστρεψε στο χωριό του και αρραβωνιάστηκε την εννιάχρονη Ελένη Κατάκη²⁸⁸. Το 1857 ο πατέρας του Χατζημιχάλη μετέβη στην Ελλάδα για να επαναφέρει στην Κρήτη τον μεγαλύτερο γιο του Αντώνιο, ο οποίος υπηρετούσε στην ελληνική αστυνομία και είχε αποκτήσει ελληνική υπηκοότητα και διαβατήριο με το επίθετο Παπαδάκης²⁸⁹. Γενικότερη πολιτική της Τουρκικής Διοίκησης εκείνης της εποχής ήταν να μην αναγνωρίζει την ελληνική υπηκοότητα στους Κρητικούς, που είχαν την τουρκική ιθαγένεια, εξανάγκαζε μάλιστα, όσους είχαν αλλάξει υπηκοότητα να την ανακαλέσουν και να κάψουν το ελληνικό τους διαβατήριο. Όσοι ως δείγμα πίστης και υποταγής στην τουρκική εξουσία έκαιγαν το ελληνικό διαβατήριο αποποιούμενοι την ελληνική υπηκοότητα, ονομάζονταν από τον λαό “πυροφυτλάτοι”, διότι με θειάφι (πυροφύτιλο) σε ένδειξη εξαγνισμού έκαιγαν τα διαβατήρια²⁹⁰.

285 Οι Χαλικούτηδες (Αφρικανοί της Κρήτης) ήταν μουσουλμάνοι της Βορείου Αφρικής και είχαν μεταφερθεί από τους Τούρκους στην Κρήτη ως σκλάβοι και αφού απέκτησαν την ελευθερία τους ασχολούνταν με κατώτερα επαγγέλματα για την κοινωνία της εποχής, όπως του αχθοφόρου, του καθαριστή βόθρων, του σφαγέα, του νεροκουβαλητή. Στα Χανιά ζούσαν μέσα σε καλύβες (χαλικουραριά) στη συνοικία του Κουμ -Καπί, είχαν δικό τους τζαμί και κάποιες τελετές που διέφεραν από αυτές των κρητών μουσουλμάνων. Στις επαναστάσεις φανατίζονταν από τους Τούρκους και διέπρατταν βιαιότητες κατά των Χριστιανών. Τους Αφρικανούς αναφέρει και ο Αντώνιος Αντωνιάδης στην “Κρητιδίδα” μόνο που εκεί ποιητική αδεία τοποθετεί την έλευσή τους στην Κρήτη την εποχή της Ενετοκρατίας. Βλ και Χαρίδημος Παπαδάκης, *Οι Αφρικανοί στην Κρήτη, Χαλικούτες*, Ρέθυμνο, 2008.

286 Γιατρός από τα Σφακιά, σπούδασε την Ιατρική στην Πίζα της Ιταλίας. Βοήθησε πολλούς αρρώστους και τραυματίες Κρητικούς στις επαναστάσεις. Μετά το 1878 εξελέγη βουλευτής. Είναι συγγραφέας μιας “Ιστορίας της Κρήτης”, η οποία λανθάνει πού ακριβώς ευρίσκεται. Ενέργειες για τον εντοπισμό της έγιναν πρόσφατα από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

287 Για την αμνηστία που έδωσε ο Βελή στους δύο νέους πρβλ. Ψιλάκης, Δ., ό.π., σ. 2101.

288 Για τους αρραβώνες στην παιδική ηλικία γενικά και τον γάμο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη βλ. Κωνσταντίνου Φουρναράκη, *Χατζημιχάλη Γιάνναρη, Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας*, μεταπτυχιακή εργασία, Γρανάδα 2008.

289 Αντώνιος Γιάνναρης ή Παπαδάκης ήταν μεγαλύτερος αδελφός του Χατζημιχάλη. Το δεύτερο επίθετο συνδέεται με την ιερατική ιδιότητα του πατέρα του, άρα ο γιος του παπά> το παπαδάκι> ο Παπαδάκης.

290 Βλ. και Β. Ψιλάκης, Δ. 2095.

Μόλις ο Αντώνιος Γιάνναρης έφτασε στην Κρήτη, φορώντας προκλητικά τη στολή της ελληνικής αστυνομίας, συνελήφθη από την τουρκική διοίκηση και κλείστηκε στη φυλακή. Ο Διοικητής, σύμφωνα με τις εντολές που είχε λάβει, δεν αναγνώριζε την ελληνική υπηκοότητα στον Αντώνιο Γιάνναρη²⁹¹. Τελικά με ενέργειες του προξένου της Ελλάδας Νικολάου Κανάρη, γιου του θρυλικού μπουρλοτιέρα Κωνσταντίνου Κανάρη, ο Αντώνιος αποφυλακίστηκε και επέστρεψε στην Ελλάδα. Όπως θα δούμε παρακάτω, κατέβηκε στην Κρήτη το 1866 για να λάβει μέρος στην επανάσταση και σκοτώθηκε στη μάχη του Αλιγάνου.

Αξιοσημείωτοι είναι από λογοτεχνική άποψη οι διάλογοι, του Βελή με τον Αντώνιο Γιάνναρη και του Βελή με τον Κανάρη κατά τον περίπατό τους στη Σερσεμπίλια²⁹², γιατί είναι σαν να έχουμε μπροστά μας τα πρόσωπα που ομιλούν. Τους διαλόγους φαίνεται να άκουσε ο συγγραφέας τον μεν πρώτο κατά τη δημόσια ανάκριση του αδελφού του²⁹³, τον δεύτερο έμμεσα λόγω της επικοινωνίας του συγγραφέα με τον Έλληνα πρόξενο για το ζήτημα του αδελφού του.

Το κίνημα του 1858 (β9, 46-102)

Το κίνημα του 1858 είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για να εξεταστεί η ματιά ενός απομνημονευματογράφου και ενός ιστορικού στην παρουσίαση των γεγονότων. Η βιβλιογραφία για το κίνημα του '58 είναι πολύ φτωχή. Μόνο τη σύντομη μονογραφία του Γιάννη Γρυντάκη διαθέτουμε για τα γεγονότα του 1858, η οποία έχει τον περίεργο για μελέτη τίτλο: “Σφάζετε... Σφάζουμε”. Ο Ρεθύμιος ιστορικός αγνοεί την εκδοχή των γεγονότων όπως περιγράφονται από τον Χατζημιχάλη και τον Αναγνώστη Ντούνη. Αξιοποιώντας κυρίως τα έγγραφα του ρωσικού υποπροξενείου Ρεθύμνου θεωρεί ότι η επανάσταση του 1858 ξεκίνησε από το Ρέθυμνο και οργανώθηκε στα Χανιά. Στη συνέχεια θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε τις διαφορετικές οπτικές γωνίες στην προσέγγιση των γεγονότων ανάμεσα στον Χανιώτη απομνημονευματογράφο Χατζημιχάλη Γιάνναρη και στον Ρεθεμνιώτη ιστορικό Γιάννη Γρυντάκη.

Ο Χατζημιχάλης αρχίζει την αφήγησή του παρέχοντας μια γενική εικόνα της αφόρητης φορολογίας, της κακοδιοίκησης και του έκλυτου βίου του Γενικού Διοικητή Βελή²⁹⁴ πασά για να

291 Το ίδιο συνέβη και στον μοναχό της Αγίας Τριάδας, Ιωακείμ Καλαμαρίδη (Καλαμαράκη, κατά το κρητικότερον) από το Σέλινο, ο οποίος είχε αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Για να μην φυλακιστεί, κατέφυγε στο Αυστριακό προξενείο και απεστάλη στην Ελλάδα. Επανήλθε στην Κρήτη το 1866 και κατακρεουργήθηκε από τους Τούρκους στη μάχη του Βαφέ.

292 Σερσεμπίλια, περίφημο αγρόκτημα (μετόχι) του Μουσταφά πασά και του γιου του Βελή πασά στα Περιβόλια, κοντά τα Χανιά. Σήμερα ιδιοκτησία Μαργαρίτη- Αεράκη.

293 Ο Βελής απειλούσε τον Αντώνιο ότι θα τον στείλει στη Μπιγάζα=Βεγγάζη ή στο Ταραμπουλούσι=Τραπεζούντα, τόπους εξορίας των επαναστατών.

294 Ο Βελή Εδίν Ριφαάτ πασάς, μεγαλύτερος από τους γιούς του Μουσταφά πασά του λεγομένου Γκιριτλή=Κρητικού, γεννήθηκε στα Χανιά. Η μητέρα του Βελή ήταν χριστιανή από την οικογένεια των Βολανάκηδων. Ο Βελής γνώριζε την ελληνική, τουρκική και γαλλική γλώσσα και σπούδασε στο Παρίσι. Η

αιτιολογήσει το ξέσπασμα του κινήματος του 1858. Ο φόρος της στρατολογίας για τους μη μουσουλμάνους κρητικούς ανερχόταν σε ένα εκατομμύριο γρόσια. Οι εισφορές για όσους δεν εκτελούσαν αγγαρείες στα έργα οδοποιίας ήταν δυσβάσταχτες. Ο διοικητής δεν ενδιαφερόταν για τα προβλήματα του φτωχού λαού, αλλά διήγε βίο έκλυτο, διασκεδάζοντας στα συμπόσια με την οικογένεια του Άγγλου πρέσβη Όγκλεϊ (Ongley). Αυτές ήταν οι βασικές αιτίες που οδήγησαν τον λαό να διαμαρτυρηθεί και να ζητήσει την αντικατάσταση του “παραλελυμένου” κυβερνήτη²⁹⁵.

Ο απομνημονευματογράφος παρουσιάζει τους Λάκκους και τον εαυτό του ως πρωταγωνιστές του κινήματος. Σύμφωνα με το κείμενο, η κοινότητα των Λάκκων πρώτη σ' όλη την Κρήτη συνέλαβε την ιδέα της οργάνωσης διαμαρτυρίας κατά της πολιτείας του Βελή και οι Λακκιώτες ανέθεσαν στον νεαρό Χατζημιχάλη να συνεννοηθεί με τον Έλληνα πρόξενο και τους προύχοντες των άλλων επαρχιών για την οργάνωση κινήματος. Ας έχουμε υπόψη μας ότι με τον ίδιο τρόπο παρουσιάζει ο Χατζημιχάλης και την οργάνωση της επανάστασης του 1866, δηλαδή τη σύλληψη της ιδέας από τους Λακκιώτες, τη συμμετοχή του Χατζημιχάλη, τις συνεννοήσεις με την υπόλοιπη Κρήτη, τη σύναξη των δυτικών επαρχιών στον Ομαλό. Είναι χαρακτηριστικές οι φράσεις και μας οδηγούν στην πρόθεση του συγγραφέα να καταστήσει τους Λάκκους και τον εαυτό του το κέντρο της διήγησης : “Συλλαβόντες πρώτοι οι Λάκκοι την ιδέα [...]” και “Αναδεχθείς [ο Χ"Μ] το βαρύ φορτίον το ανατεθέν [...]” (β9, 47). Ειπώθηκε παραπάνω ότι ο Γιάννης Γρυντάκης, που δεν έλαβε υπόψη του τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, θεωρεί ότι το κίνημα του 1858 ξεκίνησε από ένα επεισόδιο στο Ρέθυμνο στις αρχές Απριλίου και στη συνέχεια, αρχές Μαΐου οργανώθηκε στα Χανιά²⁹⁶.

Ο Γ. Γρυντάκης συμπεραίνει από τις κινήσεις του υποπροξένου της Ελλάδας στο Ρέθυμνο ότι σχεδιαζόταν κάποιο κίνημα. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι σε κανένα σημείο της σωζόμενης αλληλογραφίας του υποπροξένου με τον πρόξενο της Ελλάδας δεν αναφέρεται ρητά ότι σχεδιαζόταν κάποια επαναστατική κίνηση στο Ρέθυμνο, μόνο ότι ο υποπρόξενος

ανάληψη των καθηκόντων του Γ. Διοικητή μετά το Χάτι Χουμαγιούν έδωσε ελπίδες στους Χριστιανούς για καλύτερευση των συνθηκών της ζωής τους, που γρήγορα διαψεύστηκαν. Ο Βελή πασάς σε για να προσεταιριστεί τους Ορθόδοξους παραχώρησε το οικογενειακό του σαπουνοποιείο και έδωσε ένα αξιοσέβαστο χρηματικό ποσό, για ν' ανεγερθεί ο καθεδρικός ναός των Χανίων, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα και τιμάται στα Εισόδια της Θεοτόκου. Σύμφωνα με την παράδοση, το σαπουναριό του Μουσταφά είχε κτιστεί πάνω σε κατεστραμμένο ναό της Θεοτόκου. Γι' αυτό σε μια γωνία του σαπουνοποιείου είχε τοποθετηθεί μικρή εικόνα της Παναγίας την οποία οι χριστιανοί εργάτες φρόντιζαν καθημερινά και άναβαν ακοίμητη κανδήλα. Αυτή η εικόνα διασώθηκε και είναι η περίπυστη εικόνα του μητροπολιτικού ναού των Χανίων.

295 Για την ιδιωτική ζωή του Βελή αναφέρει ο ιστορικός Β. Ψιλάκης, (Δ, ό.π., σ. 2014) και τα εξής χαρακτηριστικά: “Μόνον μετά του Άγγλου Προξένου, του αχαρκτηρίστου Όγγλεϋ, συνδήγε σκανδαλωδώς εν Χαλέπα ημερονοκτώως ή μάλλον μετά της ευειδούς και φιλαρέσκου αυτού συζύγου. Αι αδιάλειπτοι συνδιασκεδάσεις αυτών, τα πολυτελή συμπόσια και οι χοροί εξήπτον την αντιζηλίαν του σοβαρού και εμβριθούς Προξένου της Γαλλίας [...]”. Η κρητική ιστοριογραφία αναλωνόταν στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου με τους χαρακτηρισμούς των ηγετών, όπως έκαναν και οι βυζαντινοί χρονογράφοι.

296 Βλ Γιάννης Γρυντάκης, *Σφάζετε...Σφάζουμε, η κρητική επανάσταση του 1858, γεγονότα και διπλωματία*, Αθήνα 2007, σ. 43-49.

ζήτησε άδεια αρκετών ημερών για να μεταβεί στα Χανιά και αυτό θεωρήθηκε ως ένδειξη της επικείμενης εξέγερσης. Έχοντας αυτή τη στιγμή στη διάθεσή μας τις δύο εκδοχές, του Γρυντάκη και Χατζημιχάλη, για το κίνημα του '58 μπορούμε να καταθέσουμε εν συντομία και τα δικά μας συμπεράσματα. Θεωρούμε λοιπόν ότι μεμονωμένα επεισόδια διαμαρτυρίας για τη βαριά φορολογία του Βελή θα υπήρξαν σε όλες της περιοχές της Κρήτης. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι το επεισόδιο που καταγράφηκε στο Ρέθυμνο προηγείται των άλλων, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε ως προπομπό επαναστατικού κινήματος. Ήταν ένα επεισόδιο διαμαρτυρίας, αλλά μόνο του δεν μπορούσε να γίνει μοχλός για επανάσταση, γιατί του έλειπε η οργανωμένη μορφή αντίστασης και η ευρεία λαϊκή συμμετοχή. Η αγανάκτηση για την πολιτική του Βελή ήταν έκδηλη σ' όλη την Κρήτη, αλλά οι διαμαρτυρίες πήραν μορφή οργανωμένου επαναστατικού κινήματος στα Χανιά.

Στα απομνημονεύματα του Χατζημιχάλη η εξέγερση παρουσιάζεται ως ιδέα και οργάνωση των Λακκιωτών σε συνεννόηση με τον πρόξενο της Ελλάδας Νικόλαο Κανάρη και με συγκέντρωση των δυτικών επαρχιών στο οροπέδιο του Ομαλού. Με το ίδιο ακριβώς σχήμα, δηλαδή με έμφαση στην πρωτοβουλία των Λακκιωτών, με προβολή του καθοριστικού ρόλου του Χατζημιχάλη, με ενημέρωση από τον Χατζημιχάλη του Έλληνα προξένου και των αρχηγών των άλλων επαρχιών της Κρήτης θα παρουσιαστεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και η επανάσταση του 1866. Είναι μια συγγραφική τακτική που θέλει να προβάλλει την τοπική κοινότητα από την οποία κατάγεται ο συγγραφέας και θέλει να αγνοεί ανάλογες πρωτοβουλίες ή σκέψεις που πιθανότατα συνέβησαν σε άλλες περιοχές. Η τοπικιστική αυτή θέαση των γεγονότων επαναλήφθηκε στη μονογραφία του Γιάννη Γρυντάκη, ο οποίος ως Ρεθύμιος, θεωρεί ότι τα γεγονότα σχεδιάστηκαν στο Ρέθυμνο. Το βέβαιο είναι ότι σ' όλη την Κρήτη υπήρξε γενική δυσαρέσκεια για την πολιτική του Βελή πασά και σ' όλο το νησί θα γίνονταν συνεννοήσεις των χριστιανών για απείθεια στις αξιώσεις του Βελή.

Ο Αναγνώστης Ντούνης, που καταγόταν από τους Λάκκους, αλλά είχε γεννηθεί στην επαρχία Αποκορώνου, και όπως προκύπτει από την ιστορική ρίμα του ήταν φιλικά κείμενος προς τον Χατζημιχάλη και τους Λακκιώτες, δίνει μια άλλη εκδοχή, περισσότερο συλλογική, παρουσιάζει δηλαδή την εξέγερση ως ιδέα των πέντε δυτικών επαρχιών (των Χανίων) και την πρωτοβουλία της οργάνωσης στους Σελινιώτες. Παραθέτω χαρακτηριστικούς στίχους της έμμετρης αφήγησης:

[...]Δίνουν και παίρνουνε γραφαίς οι πέντε Επαρχίαις,
Να συναχτούν να γράψουνε ούλαις των τσ' αιτίαις.
Το Σέλινο, ως τ' άκουσε, εγείνηκ' εταιρεία,
Γράφει γραφή και στέλνει στη στη Σφακιαν' Επαρχία.

Πρώτη γραφή που στείλανε, εις το Βαρδινογιάννη,
τον καπετάνιο των Σφακιών, γράφουν του πώς να κάνη[. . .]²⁹⁷

Στη συνέχεια, η έμμετρη εξιστόρηση του Ντούνη δεν διαφέρει από αυτήν του Χατζημιχάλη. Αυτή μάλιστα η ομοιότητα στην αφήγηση των γεγονότων δημιουργεί ένα σοβαρό φιλολογικό πρόβλημα σχετικά με τη σχέση των δύο κειμένων, που χρήζει διερεύνησης. Με άλλα λόγια εγείρεται η απορία αν ο Χατζημιχάλης και ο Ντούνης αποδίδουν ο μιν πρώτος σε πεζή μορφή και ο δεύτερος σε στίχους μια προφορική παράδοση διαμορφωμένη στους Λάκκους ή αν ο ένας από τους δύο προηγείται στη σύνθεση της αφήγησης των γεγονότων του 1858, την οποία αφήγηση ο άλλος έλαβε υπόψη του για να συνθέσει το δικό του κείμενο. Γνωρίζουμε ότι ο Αναγνώστης Ντούνης ήταν μια γενιά μεγαλύτερος από τον Χατζημιχάλη. Αλλά αυτό δεν είναι ένα ασφαλές κριτήριο για να πούμε ποιο κείμενο προηγείται. Η διερεύνηση αυτή ξεπερνά τους στόχους αυτής της εργασίας και μόνο υποθέσεις μπορούμε να διατυπώσουμε αυτή τη στιγμή, ελπίζουμε να παρακινήσει άλλους ερευνητές για να βρουν το αρχικό κείμενο, λαμβάνοντας υπ' όψει τους ανάλογες εργασίες.

Αλλά ας επιστρέψουμε τώρα στο κείμενο του Χατζημιχάλη. Οι Λακκιώτες, σύμφωνα με τα γραφόμενά του του ανέθεσαν να μεταβεί στα Χανιά και να συναντηθεί με τον Νικόλαο Κανάρη, τον Έλληνα πρόξενο, γιο του θρυλικού μπουρλοτιέρη και πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Κανάρη. Ο Πρόξενος διακρινόταν για την εμπειρία του σε λεπτούς διπλωματικούς χειρισμούς, έχαιρε εκτίμησης από τους χριστιανούς και τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων και μπορούσε να κατευθύνει τους χριστιανούς της Κρήτης σε σωστές ενέργειες. Απολύτως θετικές κρίσεις για τον Νικόλαο Κανάρη διατυπώνει και ο Γιάννης Γρυντάκης στο βιβλίο του²⁹⁸. Ο διπλωμάτης πέτυχε τότε ό,τι δεν μπορούσαν να πετύχει άλλες φορές η δύναμη των όπλων. Μετά από μια μακρά περίοδο κατά την οποία υπηρέτησαν στο Ελληνικό Προξενείο των Χανίων άνθρωποι αδρανείς και αδιάφοροι, ο Ν. Κανάρης και στη συνέχεια ο Ν. Σακόπουλος κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 ήταν φωτεινές εξαιρέσεις, που πολύ βοήθησαν τους αγώνες των Χριστιανών.

Στη συνέχεια της διήγησης ο Χατζημιχάλης καταγράφει έναν εκτενή διάλογο που είχε με τον Ν. Κανάρη. Στο 7ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη βρέθηκαν σημειώσεις διαλόγων που είχε με δύο σημαίνοντα πρόσωπα²⁹⁹. Σημειώσεις όμως από τον διάλογο Κανάρη- Χατζημιχάλη δεν βρέθηκαν. Κατά συνέπεια θεωρούμε ότι ο διάλογος ανακαλείται και καταγράφεται από μνήμης μετά από μια δεκαπενταετία αποδίδοντας το γενικό νόημα των λόγων που διατυπώθηκαν στο παρελθόν. Ο Χατζημιχάλης εξέθεσε στον πρόξενο Κανάρη την κατάσταση, όπως είχε

297 Αναγνώστης Ντούνης, *Οι Αγώνες της Κρήτης*, ποιήματα εκδιδόμενα υπό Κ. Δουνάκη, Χανιά 1910, σ. 17. Διατηρείται η ορθογραφία του εντύπου.

298 Γιάννης Γρυντάκης, ό.π., σ. 190-192, 207-208.

299 Βλ. Τετράδιο 7ο, σ. 200-203 (συνομιλίες με Γεώργιο Α' και Ρώσο πρέσβη).

διαμορφωθεί λόγω της κακοδιοίκησης του Βελή πασά. Η συμβουλή του Κανάρη ήταν να ενημερωθούν το μεσαίο και ανατολικό τμήμα της Κρήτης για το σχεδιαζόμενο κίνημα, οι δυσαρεστημένοι χριστιανοί να συγκεντρωθούν χωρίς όπλα σε ένα μέρος του νομού Χανίων με την παρουσία των προξένων των Μ. Δυνάμεων και να υποβάλλουν τα αιτήματά τους στον Σουλτάνο.

Φεύγοντας από το Ελληνικό Προξενείο ο Χατζημιχάλης συναντήθηκε με τον Εμμανουήλ Μαυρογένη³⁰⁰, Λακκιώτη στην καταγωγή που κατοικούσε στην πεδινή Κυδωνία, στα όρια με την επαρχία Κισάμου και τον Δ. Σαρειδάκη από την επαρχία Σελίνου και τους ανακοίνωσε τα σχέδια των Λακκιωτών και τις οδηγίες του Ν. Κανάρη. Όταν ο Μαυρογένης και ο Σειραδάκης έσπευσαν στον Κανάρη και ζήτησαν περαιτέρω οδηγίες αυτός τους παρέπεμψε στον Χατζημιχάλη. Δεν έχουν βέβαια σωθεί οι μαρτυρίες του Σειραδάκη και Μαυρογένη, πάντως από τα γραφόμενα που προνοητικά συνέθεσε ο Χατζημιχάλης φαίνεται ο απομνημονευματογράφος να διεκδικεί και στο κίνημα του '58 τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε και τη διαφορετική εκδοχή: Στην προφορική παράδοση και την ιστοριογραφία το κίνημα αυτό έχει καταγραφεί ως η “επανάσταση του Μαυρογένη”, επειδή ο ισχυρός Μαυρογένης, που υπηρετούσε στην τουρκική χωροφυλακή, μόλις ξέσπασε το κίνημα, εγκατέλειψε την Υπηρεσία του, τάχθηκε με τους επαναστάτες, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο και η συμβολή του θεωρήθηκε καθοριστική και έτσι πέρασε στη συλλογική μνήμη³⁰¹.

Υλοποιώντας, όπως ειπώθηκε, τις οδηγίες του Κανάρη στάλθηκαν ταχυδρόμοι στις δυτικές επαρχίες (Σέλινο, Κίσαμο, Σφακιά) για να ενημερώσουν προύχοντες και καπεταναίους για το σχεδιαζόμενο κίνημα. Η κοινότητα των Λάκκων εξέλεξε τον Χατζημιχάλη και άλλους σημαίνοντες νέους να μεταβούν στην επαρχία Σφακίων για τις συνεννοήσεις, όσον αφορά στην οργάνωση της επανάστασης. Το ωραιότερο κομμάτι σε αυτό το σημείο της αφήγησης είναι η πορεία των Λακκιωτών μέσα στα φαράγγια και πάνω στα όρη, που δεν συναντάται σε κανένα βιβλίο ιστορίας. Ο Χατζημιχάλης προτάσσει την εμπειρία του από το κίνημα και αυτή η πεζοπορία ήταν τόσο σημαντική. Για να γίνει κατανοητό το μέγεθος της πεζοπορίας του Χατζημιχάλη και των συναδέλφων του πρέπει να σημειωθεί ότι στην επαρχία Σφακίων περιλάμβανε διοικητικά και τη σημερινή επαρχία Αποκορώνου.

Ο Χατζημιχάλης με τους συντρόφους του άφησαν τους Λάκκους, ανέβηκαν στο οροπέδιο του Ομαλού, διέσχισαν το φαράγγι της Σαμαριάς και βγήκαν στην Αγία Ρουμέλη, στα νότια παράλια των Σφακίων. Οι Αγιορουμελιώτες δεν έδειξαν προθυμία να συμμετέχουν στο κίνημα

300 Εμμανουήλ Στ. Μαυρογένης (Λάκκοι 1808- Συρίλι Κυδωνίας 1884). Ο Μαυρογένης σύμφωνα με τον Ψιλάκη ορίστηκε στο κίνημα στρατιωτικός αρχηγός Κυδωνίας. Πρβλ. Β. Ψιλάκης Δ., 2110.

301 Ο Θεοχάρης Δετοράκης ονομάζει στην Ιστορία του το κίνημα του 1858 “Κίνημα του Μαυρογένη”. Βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σ. 358-359. Πρβλ. την κριτική που ασκεί ο Γιάννης Γρυντάκης, ό.π., σ. 13-14.

και οι Λακκιώτες ανέβηκαν το δρόμο για το ορεινό και δυσπρόσιτο χωριό Άγιος Ιωάννης. Εκεί ζούσε ο γνωστός Γιανναρομιχελής, ξάδερφος του Χατζημιχάλη. Οι Βότζηδες όμως ήταν διστακτικοί. Έπειτα μετέβησαν στα Λιβανιανά όπου συνάντησαν τον καπετάνιο Βαρδουλαναγνώστη, ο οποίος δέχτηκε να τους ακούσει και τους οδήγησε με βάρκα ξανά προς τα νότια παράλια (Εμπρόσγιαλος και Λουτρό) για να συναντηθούν με τους πλοιοκτήτες Γρηγοράκηδες. Νύχτα αναχώρησαν από το σπίτι των Γρηγοράκηδων για να μην γίνουν αντιληπτοί από τον φιλότουρκο Τσιριντάνη και μετέβησαν στο χωριό Φρασκά (Βρασκάς), όπου ζούσε ο Μανουσογιαννάκης, εξέχων Σφακιανός επαναστάτης.

Εκείνες τις μέρες ο Μανουσογιαννάκης πάντρευε την κόρη του και τριακόσιοι καλεσμένοι από το χωριό Καλλικράτης είχαν φτάσει στο σπίτι του. Ο Χατζημιχάλης κάνει μια σύντομη παρέμβαση με την οποία περιγράφει τον κρητικό παραδοσιακό γάμο. Οι Λακκιώτες, αναφέρει, ένιωσαν αμηχανία, γιατί δεν φορούσαν κατάλληλα ενδύματα για να συμμετέχουν στη στεφάνωση. Ο Μανουσογιαννάκης φάνηκε ότι συναινούσε με την ιδέα της εξέγερσης, αλλά λόγω του γάμου θα αποφάσιζε οριστικά έπειτα από μια εβδομάδα. Όπως προκύπτει από το Αρχείο Αγωνιστών, ο Μανουσογιαννάκης έλαβε ενεργά μέρος στο κίνημα ως αρχηγός των Σφακιανών, σώζεται μάλιστα σε έγγραφο έκτυπο σφραγίδας της επανάστασης του 1858, όπου υπογράφει ως αρχηγός της επαρχίας του³⁰². Ο Χατζημιχάλης παρουσιάζεται εφεκτικός ως προς τον Μανουσογιαννάκη. Απόλυτα αρνητική είναι η κρίση του για τον Σφακιανό προύχοντα Τσιριντάνη, τον οποίο θα δούμε παρακάτω στο ρόλο σφοδρού αντεπαναστάτη στα 1866. Γενικά ο Χατζημιχάλης τηρεί μια επικριτική στάση όσον αφορά στη συμμετοχή των Σφακιανών στο κίνημα, γιατί οι περισσότεροι Σφακιανοί δεν έδειχναν διάθεση να αρχίσουν μια νέα επανάσταση, να χάσουν τα προνόμια και την ησυχία τους και να καταστρέψουν για άλλη μια φορά την επαρχία τους³⁰³.

Διαβαίνοντας οι Λακκιώτες ταχυδρόμοι το φαράγγι της Ίμβρου³⁰⁴ με ανοδική πορεία έφτασαν στ' Ασκύφου, όπου συναντήθηκαν με τον άρχοντα του χωριού Μαυροπατέρα³⁰⁵ και διανυκτέρευαν στο σπίτι του. Η αγανάκτηση των χριστιανών της Κρήτης για την πολιτική του Βελή πασά δεν περιοριζόταν στα φτωχά λαϊκά στρώματα. Είχε αγγίξει και τους προύχοντες των

302 Αρχείο Αγωνιστών, φάκελος Αναγνώστη Μανουσογιαννάκη (I.A.K.). Ο γηραιός Μανουσογιαννάκης ήταν σεβαστός από όλους. Είχε λάβει μέρος στην επανάσταση του 1821 και θεωρείτο ως το πιο έμπιστο πρόσωπο της επαρχίας Σφακίων.

303 Ο Γρηγόριος Παπαδοπετράκης στην Ιστορία του αναφέρει σχετικά με απειλές του Βελή εναντίον των προυχόντων των Σφακίων, έπειτα κάνει λόγο για προθυμία των Σφακιανών και στην επόμενη σελίδα επισημαίνει ότι οι Σφακιανοί ήταν δυσαρεστημένοι γιατί δεν είχαν την πρωτοβουλία του αγώνα. Ο Ι. Μουρέλλος συντάσσεται με τη γνώμη του Χατζημιχάλη, γράφοντας στην Ιστορία του ότι οι Σφακιανοί ήταν επιφυλακτικοί και έφερναν προσκόμματα για το κίνημα, βλ. Ιωάννης Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Β, Εκδόσεις Ερωτόκριτου, Ηράκλειο Κρήτης 1950 σ. 1035. Το θέμα για την στάση των Σφακιανών στις επαναστάσεις επανέρχεται στα 'Απομνημονεύματα' και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αφηγηματικό μοτίβο.

304 Η παράδοση αναφέρει ότι Σφακιανοί από το χωριό Ίμβρος αποίκησαν το νησί του ανατολικού Αιγαίου που σήμερα ανήκει στην Τουρκία.

305 Οι Μαυροπατέρες κατείχαν την κρητική ευγένεια την περίοδο της Ενετοκρατίας.

χωριών. Η βαριά φορολογία και η καταπάτηση των προνομίων του Χάττι Χουμαγιούν έπληττε πρώτα τους ευκατάστατους χριστιανούς της υπαίθρου.

Ο Χατζημιχάλης και οι Λακκιώτες συνέχισαν την πορεία δια της Ρέντας και έφτασαν στο Μελιδόνι Αποκορώνου όπου συνάντησαν τον Νικόλαο Κακούρη, ένθερμο υποστηρικτή του αγώνα. Ο Κακούρης τους συμβούλευσε να περάσουν από τους Κάμπους, ορεινό χωριό της επαρχίας Κυδωνίας, και να συνεννοηθούν με τον ισχυρό προεστό Μουτσονικολάκη. Ο Μουτσονικολάκης έδειξε να συναινεί με το κίνημα και υποσχέθηκε να αποστείλει έμπιστό του στους Λάκκους για να λάβει περισσότερες πληροφορίες. Στην επόμενη επανάσταση, του 1866, ο προύχοντας Μουτσονικολάκης (Νικόλαος Μουτσάκης) ήταν εντελώς αντίθετος και κατά τη διάρκειά της συντάχθηκε με το πλευρό της τουρκικής διοικήσεως.

Από τους Κάμπους οι Λακκιώτες ταχυδρόμοι κατευθύνθηκαν προς τα Κεραμειά και από εκεί έφτασαν στη συνοικία Θυμιά, στο σπίτι του σπουδαίου αγωνιστή Λιβιοπέτρου (Πέτρου Λιβιάκη), ο οποίος αμέσως υπάκουσε στη “φωνή της Πατρίδος”. Η πορεία συνεχίστηκε δια μέσου των ορεινών χωριών Δρακώνα, Θέρισσο, Μεσκλά ώσπου οι ταχυδρόμοι έφτασαν νύχτα στους Λάκκους. Εκεί σαράντα χωριανοί τους τους περίμεναν και ζητούσαν να μάθουν το αποτέλεσμα της περιοδείας. Μόνον όταν οι παρευρισκόμενοι υπέγραψαν τον κατάλογο της ορκωμοσίας, ο Χατζημιχάλης τους αποκάλυψε τι είχε συζητηθεί με τους Σφακιανούς. Εντωμεταξύ έφτασαν στους Λάκκους και οι απεσταλμένοι από το Σέλινο και ανέφεραν ότι βρήκαν θετική ανταπόκριση από τους προύχοντες των ορεινών χωριών Κουστογέρακου και Λιβαδά. Το ίδιο συνέβη και στην Κίσαμο. Ένθερμος εκπρόσωπος του κινήματος στην Κίσαμο ήταν ο ισχυρός άνδρας Εμμ. Μαυρογένης, που καταγόταν από τους Λάκκους³⁰⁶. Η σημαντική συμμετοχή των χριστιανών προυχόντων στο κίνημα δεν έχει καταγραφεί σε καμία ιστορία, γι' αυτό και η μαρτυρία του Χατζημιχάλη είναι πολύτιμη για τη βαθύτερη διερεύνηση των κινήτρων δράσης του πληθυσμού (β9, 45-55).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Χατζημιχάλη, για να οργανώσουν καλύτερα το κίνημα οι Λακκιώτες, ειδοποίησαν τους προύχοντες των δυτικών επαρχιών να συγκεντρωθούν στον Ομαλό στις 24 Απριλίου. Το οροπέδιο του Ομαλού λόγω της θέσης του, βρίσκεται στο ορεινό σημείο σύγκλησης των επαρχιών Κυδωνίας, Σελίνου και Σφακίων και λόγω της δυσκολίας προσέγγισής του, αποτελούσε ανά τους αιώνες καταφύγιο, ορμητήριο και τόπο συνάντησης των κρητικών επαναστατών³⁰⁷.

306 Ρηγή και ελλιπής είναι η παρουσίαση των γεγονότων του κινήματος του 1858 από τον ιστορικό Β. Ψιλάκη. Πρβλ. Β. Ψιλάκης, Δ., 2109. κ.ε. Ο Χατζημιχάλης υπερέχει, αν και το γράψιμό του στην καθαρεύουσα είναι “απελέκητο”.

307 Το οροπέδιο του Ομαλού στο δυτικό άκρο του ορεινού όγκου των Λευκών Ορέων, σε υψόμετρο 1050 μ., αποτελείται από μια ευρύτατη πεδιάδα που έχει σχήμα ακανόνιστου κύκλου, διαμέτρου 4 χιλιομέτρων περίπου, η οποία περιβάλλεται από βουνά. Τα νερά που συγκεντρώνονται σ' αυτό βρίσκουν διέξοδο από μια μεγάλη οπή στα Β.Δ. του οροπεδίου, η οποία ονομάζεται Χώνος. Βλ. Στέργιος Σπανάκης, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, 5, 1950, σ.

Συνηθιζόταν την εποχή της Τουρκοκρατίας οι χριστιανοί που ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες να βρίσκονται όλοι μαζί μετά το Πάσχα και να συζητούν οτιδήποτε αφορούσε τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους, να εκφράζουν τα παράπονά τους στους προεστούς και αν οι συνθήκες το επέτρεπαν να σχεδιάζουν νέες επαναστάσεις. Επισημαίνουμε εδώ ότι οι χριστιανοί των δυτικών επαρχιών συγκεντρώθηκαν ξανά στον Ομαλό το 1864 για να συζητήσουν τα κακώς κείμενα της διοίκησης του Ισμαήλ πασά και το 1866 για να θέσουν τις βάσεις της νέας εξέγερσης. Ο Χατζημιχάλης δίνει έμφαση στις συγκεντρώσεις του Ομαλού, θεωρεί το οροπέδιο ως τον γενέθλιο τόπο των επαναστάσεων. Το αφηγηματικό θέμα της σύναξης στον Ομαλό επανέρχεται έντονα και στην έμμετρη αφήγηση της επανάστασης του 1866.

Η σύναξη του Ομαλού το 1858 θα ήταν διευρυμένη, αφού θα περιλάμβανε όχι μόνον τους Λακκιώτες, αλλά και τους προύχοντες από τις άλλες δυτικές επαρχίες, εκτός από τα Σφακιά. Ο απομνημονευματογράφος εξηγεί ότι κράτησαν μακριά τους Σφακιανούς εκείνη τη στιγμή φοβούμενοι μήπως εγείρουν αξιώσεις για να ηγηθούν του αγώνα. Η αντιδικία που υπήρχε ανάμεσα στους Λακκιώτες και τους Σφακιανούς για τα πρωτεία γίνεται εντονότερη τα επόμενα χρόνια. Ο Χατζημιχάλης θα επανέλθει πολλές φορές σε αυτό το θέμα. Λέγεται ότι ποτέ οι Λακκιώτες δεν συγχώρεσαν στον εαυτό τους ότι οι Σφακιανοί το 1821 τους πήραν την αρχηγία του Αγώνα. Στα 1821 οι Σφακιανοί ήταν σαφώς ισχυρότεροι από όλους τους κρητικούς, είχαν οικονομική άνεση και στόλο. Οι πρώτες συνελύξεις εκείνης της επανάστασης έγιναν στα Σφακιά, οι Σφακιανοί, φιλοπόλεμος και άγριος λαός, επιβλήθηκαν στους υπόλοιπους Κρητικούς, πρωταγωνίστησαν και στην κατάληψη της νησίδας της Γραμβούσας στα βορειοδυτικά παράλια της Κρήτης το 1825, μετείχαν σε πειρατικές καταδρομές. Η συμπεριφορά αυτή των Σφακιανών δυσαρεστούσε πολλούς Κρητικούς³⁰⁸. Η κατάσταση όμως είχε αλλάξει άρδην το 1858. Οι Σφακιανοί είχαν χάσει τη δύναμή τους και στις δυτικές επαρχίες του νησιού θέλησαν να έχουν τον πρώτο λόγο οι Λακκιώτες. Ο Χατζημιχάλης επισημαίνει στη διήγησή ότι οι γείτονές τους από τα Μεσκλά και το Θέρισο συντάχθηκαν με τους Λακκιώτες και υπάκουσαν στο κάλεσμά τους. Ο πολεμικός αρχηγός των Μεσκλιανών, Στρατής Παπίλαρης, είπε χαρακτηριστικά, όχι βέβαια στην καθαρεύουσα: “ό,τι κάμουν οι γείτονές μας, Λακκιώταις, προς όφελος της

32., Μ. Δέφνερ, *Οδοιπορική εντυπώσεις εις την δυτικήν Κρήτην*, Σύλλογος προς διάδοσιν των ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα, χ.χ. (1918;), σ. 216-217.

308 Για τους Σφακιανούς σε σχέση με τους υπόλοιπους Κρητικούς βλ. ενδεικτικά έγγραφο του Μιχαήλ Κομνηνού Αφεντούλιεφ, διοικητή της Κρήτης το 1822, με ημερομηνία 28-8-1822: “[...] οι δεσπότες της Κρήτης οι Σφακιανοί τους αδικούν με το παραπάνω, και όλοι εδυσάρεστησαν και γυρεύουν να φύγουν ως βλέπετε από την αναφοράν των [...]”, ΙΛΑΕΚ, *Μνημεία Κρητικών Επαναστάσεων*, τ. Α' (1821-1822, εκ του εθνικού τυπογραφείου, Αθήνα 1977, σ. 142. και Π. Νικολαΐδης, *Κριτική και Ιστορική Σύνοψις των εν Κρήτη διατρεζάντων από της πτώσεως του πρώτου διοικητού αυτής υπέως Αφεντούλιεφ μέχρι σήμερα*, Μεσολόγγιον, εκ της Τυπογραφίας Δ. Μεσθενέως, 1824: “[...]Μήτηρ του εξολοθρευτικού τούτου τέρατος εστάθη η εις επάπειρον αναΐδεια και σκληροκαρδία των Σφακιανών[...]”, δημοσιεύεται ό.π., σ. 236.

Πατρίδος, είμεθα έτοιμοι και ημείς να συνδράμωμεν μετ' αυτών”.

Οι επόμενες σελίδες των απομνημονευμάτων αναφέρονται στην άφιξη στους Λάκκους των Τούρκων αξιωματούχων Ζείρη βέη και Ζείραγά, εντεταλμένων της Διοίκησης για την είσπραξη των φόρων³⁰⁹. Το επεισόδιο αυτό έχει καταγραφεί αναλυτικά και στη ρίμα του Αναγνώστη Ντούνη, που ήδη αναφέραμε. Ήταν Σάββατο, 23 Απριλίου, εορτή του αγίου Γεωργίου³¹⁰, όταν εμφανίστηκαν στους Λάκκους οι Τουρκαλβανοί με στρατιωτικό απόσπασμα 150 ανδρών, για να καταγράψουν τους φορολογούμενους της κοινότητας και να συλλάβουν τους ανήσυχους επαναστάτες. Η αφήγηση του Χατζημιχάλη και η ρίμα του Ντούνη συμφωνούν απόλυτα. Ο αφηγητής της αρχικής διήγησης φαίνεται ότι ήταν Λακκιώτης, γι' αυτό και γνωρίζει με τόσες λεπτομέρειες τι ακριβώς συνέβη στους Λάκκους εκείνη τη μέρα. Παραθέτω μόνο λίγους στίχους από την έμμετρη διήγηση:

Ένα Σαββάτ' ο Ζεραγάς σ' τση τέσσερης η ώρα,
με καβαλλάρους και πεζούς ξεκίνησ' απ' τη Χώρα.
Πάει στη Λάκκους το χωριό τσοί προεστούς μαζόνει
“ποιος πούστης από λόγου σας λέει πως δεν πλερόνει;
τα γρόσια να μαζώξετε ώστε να ξημερώση [...]³¹¹

Οι αντάρτες των Λάκκων, περίπου 200 άτομα, μόλις ειδοποιήθηκαν από κάποιον Θερισιανό όπιστους Λάκκους κατευθύνεται τουρκικός στρατός, έσπευσαν και ακροβολίστηκαν στους πέριξ λόφους του χωριού. Το δίκτυο πληροφόρησης για της κινήσεις του αποσπάσματος αναλαμβάνουν έπειτα βοσκοί των Λάκκων, που ενημερώνουν για τις προθέσεις των Τούρκων. Σε ελεύθερο πλάγιο λόγο μεταδίδεται η γνώμη των αντιπάλων για τους “ακαταπάτητους” Λάκκους, που απηχεί και τη γνώμη του ίδιου του συγγραφέα για το χωριό του. Οι αντάρτες εξοργίζονται από τις διαδόσεις και τη συμπεριφορά των Τούρκων και μετακινούνται προς την είσοδο του χωριού, στη θέση Κοπράνα, για να κτυπήσουν το στρατιωτικό απόσπασμα. Συγκρατούνται όμως από τους πιο ψύχραιμους και αναβάλουν την επίθεση έως ότου ειδοποιηθούν οι εκπρόσωποι από τις γειτονικές επαρχίες να συγκεντρωθούν στους Λάκκους.

Οι γέροντες των Λάκκων προϋπαντούν τους Τούρκους στη θέση Σελλί, μπροστά από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Αντωνίου. Ο αφηγητής σε ευθύ λόγο μεταδίδει την αιτία της άφιξης των Τούρκων: καταγραφή των κατοίκων και υπολογισμός της φορολογίας. Με σκληρότητα συμπεριφέρονται οι Τούρκοι στους γέροντες. Τους μαστιγώνουν για να μην αποκρύψουν κανένα όνομα. Παλαιό έθιμο στους Λάκκους έδιδε στους γέροντες τη δυνατότητα να συνομιλούν με

309 Πρβλ. Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, (νέα έκδοση) τ. Γ' Αθήνα 1932-1938, σ. 57-61 και Γιάννης Γρυντάκης, *ό.π.*, σ. 96.

310 Στους Λάκκους υπάρχει παλαιά βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Την άνοιξη, μετά το Πάσχα, ήταν η κατάλληλη εποχή για τη συγκέντρωση των φόρων, αλλά και των διαβουλεύσεων μεταξύ των χριστιανών. Όμοιο αφηγηματικό μοτίβο θα δούμε και στην επανάσταση του 1866.

311 Αναγνώστης Ντούνης, *ό.π.*, σ. 18 (διατηρείται η ορθογραφία του εντύπου).

τους Τούρκους για τα ζητήματα του χωριού. Η ηγετική θέση των γερόντων του χωριού, η συγκέντρωση των γυναικόπαιδων στο ναό, το πνεύμα της αρμονικής συνεργασίας των μελών της κοινότητας, η αλληλεγγύη των γειτονικών κοινοτήτων και των επαρχιών, όπως δίνονται από τον απομνημονευματογράφο, είναι σημαντικές ψηφίδες για όποιον θέλει να εξετάσει την οργάνωση των κοινοτήτων στην Κρήτη την ύστερη Τουρκοκρατία, καθώς ο θεσμός των Δημογεροντιών στην Κρήτη κατοχυρώθηκε με σουλτανικό φερμάνι μετά το κίνημα του 1858.

Την επομένη, 24 Απριλίου, ημέρα Κυριακή ο πατέρας του Χατζημιχάλη, παπά Εμμανουήλ Γιάνναρης και οι υπόλοιποι οι ιερείς του χωριού κάλεσαν τους Λακκιώτες στις εκκλησίες. Ο αφηγητής στρέφει αρχικά το βλέμμα του τους γέροντες, τις γυναίκες και τα παιδιά που βρίσκονται στους ναούς. Διαισθάνονταν ότι το κίνημα θα έφερνε νέες καταστροφές στους Λάκκους. Γεμάτη δύναμη είναι η εικόνα, παρά τον άχαρο καθαρευουσιάνικο χρωματισμό, των γερόντων και των παιδιών που πεσμένοι στα γόνατα δέονται και των γυναικών που εκλιπαρούν τους συζύγους τους να μείνουν ήσυχoi, να μην πάρουν τα όπλα. Το βλέμμα ενός ιστορικού δεν μπορεί να συλλάβει αυτές τις “εμπρεσιονιστικές” εικόνες, καθώς ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη γενική σύλληψη και ερμηνεία των γεγονότων.

Ξημερώματα οι ένοπλοι αντάρτες των Λάκκων έστειλαν επιστολή προς τους Τούρκους ζητώντας τους να σταματήσουν την απογραφή του πληθυσμού και ν' αποχωρήσουν από το χωριό τους. Δεν αποδέχονταν την παρουσία των μπέηδων, γιατί είχαν συνεννοηθεί με τις γειτονικές επαρχίες να στείλουν παρακλητική αναφορά στον Τούρκο Διοικητή σχετικά με την επιβολή των νέων φόρων. Αρχικά οι Τούρκοι απήφισαν την δύναμη των ανταρτών. Όταν όμως είδαν, κατά το μεσημέρι, να συγκεντρώνονται στους Λάκκους περίπου 200 οπλοφόροι από από τα Κεραμειά και τους Κάμπους υπό την ηγεσία του προεστού Μουτσονικολάκη³¹² και του οπλαρχηγού Λιβιοπέτρου³¹³, άλλαξαν γνώμη. Εν τω μεταξύ έφτασαν στους Λάκκους οι Σελινιώτες από τη νότια πρόσβαση του Ομαλού, το Καθάργιο Σελλί και ο Μαυρογένης με τους Κισαμίτες από την Τρικοικιά. Οι συναθροισμένοι επαναστάτες ήταν οργισμένοι, οπλισμένοι και αποφασισμένοι.

Στη ρίμα του Ντούνη διαβάζουμε:

Την Κυριακή ξημέρωμα έφτασ' ο Μαυρογένης

“Έδά, μπουρμά, θενά τσοι δης ποι' ειν' οι γεβεντισμένοι.

Την όρεξη την ψεσινή έχεις τηνε ακόμης,

312 Ο Μουτσονικολάκης, προεστός των Κάμπων, ορεινού χωριού της ανατολικής Κυδωνίας, συντάχθηκε με τους κινηματίες το 1858. Στην επανάσταση του 1866 εμφανίστηκε να συμπλέει ως απεσταλμένος με τις απόψεις της τουρκικής διοίκησης. Η στάση του το 1866 αμαύρωσε ό,τι πατριωτικό είχε κάνει στην επανάσταση του 1858. Ο ιστορικός Ψιλάκης τον κρίνει αρνητικά για τη συνεργασία του με τον Τούρκο Διοικητή το 1866: “[...]ο οποίος έκτοτε μάλιστα απώλεσε πάσαν υπόληψιν, ενώ το 1858 ήτο αληθώς η ψυχή του κινήματος εκείνου”, βλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2152-2153.

313 Ο Λιβιοπέτρος από τα Θυμιά Κεραμειών έλαβε μέρος παρά το προχωρημένο της ηλικίας του και στην επανάσταση του 1866. Ο τάφος του υπάρχει στην Παναγία Κεραμειών.

απούρθες να πουστολογάς, να μάσε κερατώνης;³¹⁴»

Ο Χατζημιχάλης, ως ηγέτης της κοινότητας, κάλεσε τους Τούρκους να εγκαταλείψουν το χωριό του. Βλέποντας οι Τούρκοι τη δύναμη των ένοπλων χριστιανών, έδειξαν διάθεση συμβιβασμού. Υποχώρησαν από τις αξιώσεις τους και ζήτησαν απ' τους επαναστάτες να μην τους επιτεθούν, αλλά να τους προστατεύσουν και να τους οδηγήσουν με ασφάλεια μέχρι τα Χανιά. Συμπληρώνοντας τα δεδομένα της αφήγησης του απομνημονεύματος έχουμε να επισημάνουμε ότι το κίνημα του 1858 δεν ξεκίνησε ως ειρηνική πολιτική επανάσταση, όπως εσφαλμένα γράφεται³¹⁵. Οι Τούρκοι υπολόγισαν την αντίδραση των ενόπλων που διαμαρτύρονταν σε όλη την Κρήτη και για να μην εξελιχθεί η διαμαρτυρία σε αιματοχυσία αναγκάστηκαν να δεχτούν τα αιτήματα των Χριστιανών. Ο αφηγητής περιγράφει τον φόβο και την αμηχανία των Τούρκων με μια αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια, την οποία βλέπουμε να επαναλαμβάνεται αυτούσια και στη ρίμα του Αναγνώστη Ντούνη: Οι Τούρκοι είχαν καθίσει σε κάποιο σπίτι να φάνε για το μπαϊράμι και μόλις είδαν τη συγκέντρωση των επαναστατών, από τα τρεμάμενα χέρια μερικών έπεφτε το κρέας. Άπρακτοι και καταβεβλημένοι, αναφέρει ο αφηγητής, πήραν το δρόμο προς τα Χανιά, περιστοιχισμένοι από 2.000 περίπου ενόπλους χριστιανούς.

Τη στιγμή που η νεολαία των Λάκκων διασκέδαζε, επειδή νόμιζε ότι όλα είχαν τελειώσει, οι γεροντότεροι συσκέπτονται στο σπίτι του πεθερού του Χατζημιχάλη σχετικά με τις επόμενες κινήσεις τους. Το σχόλιο του αφηγητή δεν είναι αμελητέο, υποδηλώνει τη διαφορά στην εκτίμηση των πραγμάτων ανάμεσα στους νέους και τους ηλικιωμένους της κοινότητας, για την οποία συχνά κάνει λόγο ο αφηγητής- συγγραφέας³¹⁶. Οι προϊστάμενοι γέροντες αποφάσισαν πρώτον να αποσταλούν ένοπλες φρουρές στις επαρχίες για τη διατήρηση της τάξης, δεύτερον να διαβεβαιωθούν οι Τούρκοι για την ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας τους, και τρίτον οι χριστιανοί να στείλουν πληρεξουσίους στη συνάθροιση των Μπουτσουναρίων (ή Κουτσουναρίων)³¹⁷. Σ' αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι η διήγηση του Χατζημιχάλη διαποτισμένη από το τοπικισμό πνεύμα παρουσιάζει τις αποφάσεις αυτές ως έμπνευση των Λακκιωτών. Οι Λακκιώτες γέροντες όμως δεν ενεργούσαν μόνοι τους, αλλά έθεσαν σε ισχύ προειλημμένες αποφάσεις που αφορούσαν όλη την Κρήτη και ενεργούσαν σύμφωνα με τις οδηγίες του Έλληνα προξένου Ν. Κανάρη. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι στη συνάθροιση στα Μποτσουνάρια έλαβαν μέρος πληρεξούσιοι απ' όλη την Κρήτη, οι οποίοι έφτασαν στα Χανιά,

314 Βλ. Αναγνώστης Ντούνης, ό.π., σ. 18

315 Ο Θ. Δετοράκης ονομάζει το κίνημα “πολιτικό” και θεωρεί πρωτεργάτη του τον Μαυρογένη. σ. 358.

316 Το ίδιο αφηγηματικό μοτίβο θα επαναληφθεί, όπως θα δούμε, και στην επανάσταση του '66, τότε που οι εγκρατείς γέροντες συνιστούσαν αποφυγή της ένοπλης σύγκρουσης, ενώ οι ευερέθιστοι νέοι την επεδίωκαν διακαώς.

317 Περιοχή νότια της πόλεως των Χανίων, όπου πηγές νερού, κατάλληλος τόπος για συναθροίσεις. Η λέξη μπουτσουνάρι σημαίνει κρουνός νερού. Στο ίδιο μέρος θα γίνει και η μία από τις πρώτες συνελεύσεις του 1866. Στην περιοχή αυτή υπήρχε και μετόχι με την περιφέρη βίλα “Σερσελίλλα” του Μουσταφά πασά.

έδρα του Γενικού Διοικητή Κρήτης εκείνη την εποχή, για να του επιδώσουν την από κοινού διαμαρτυρία τους.

Σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, του οποίου η μαρτυρία επιβεβαιώνεται ως αληθινή, η επιτήρηση της τάξεως στο κίνημα του 1858 ανατέθηκε στον Κ. Κριάρη για την επαρχία Σελίνου και στον Εμμ. Μαυρογένη για τις επαρχίες Κυδωνίας και Κισάμου. Και οι δύο αυτοί αγωνιστές είχαν υπηρετήσει στην τουρκική χωροφυλακή και έχαιραν σεβασμού τόσο από τους Χριστιανούς, όσο και από τους Μουσουλμάνους. Οι ένοπλοι Λακκιώτες κατευθύνθηκαν προς τα υψώματα της Μαλάξας (Κεραμειών) για να προστατεύουν τους πληρεξουσίους που συναθροίζονταν άοπλοι στα Μπουτσουνάρια. Πράγματι, οι πληρεξούσιοι της Κρήτης για να δείξουν στον Βελή ότι είχαν καλές προθέσεις, προσέρχονταν άοπλοι, σκέπτονταν όμως και τη σφαγή των 150 προκρίτων το 1833 στις Μουρνιές των Χανίων, (Διαμαρτυρία των Μουρνιδών)³¹⁸, σε κοντινή απόσταση από τα Μπουτσουνάρια, και λάμβαναν προφυλάξεις.

Το επόμενο περιστατικό είναι αξιοπρόσεκτο, γιατί ο συγγραφέας μνημονεύοντάς το θέλει να επισημάνει το ήθος των Λάκκων: Ο Α. Γεωργιάς, σύμβουλος του Τούρκου Διοικητή, συνάντησε τους Λακκιώτες που κατευθύνονταν στα Μπουτσουνάρια και τους ενεχείρισε επιστολή του στρατιωτικού υποδιοικητή Χουσνή, ο οποίος υποσχόταν ότι, αν οι Λακκιώτες έμεναν ήσυχοι και έπαυαν τη συνεργασία με “ταραχοποιούς και ραδιούργους”, θα είχαν “ασυδοσία”³¹⁹ και θα λάμβαναν πολλά “προνόμια και δικαιώματα”³²⁰. Οι Λακκιώτες απέρριψαν τα προνόμια, γιατί θεώρησαν την κοινότητά τους μέρος αναπόσπαστο όλης της Κρήτης.

Στα Μπουτσουνάρια συγκροτήθηκε Προσωρινή Επιτροπή του κινήματος, η οποία διόρισε τον Π. Σεργάκη, δάσκαλο των Λάκκων, ως γραμματέα, απηύθυνε πρόσκληση στις γειτονικές επαρχίες να στείλουν πληρεξουσίους και διόρισε εξωτερική και εσωτερική φρουρά³²¹. Ήταν αρχές του Μαΐου και ακόμη ανέμενε η Προσωρινή Επιτροπή την άφιξη των πληρεξουσίων από την υπόλοιπη Κρήτη μετακινούμενη στις νότιες παρυφές των Χανίων, στη γραμμή από τα Μπουτσουνάρια, Ατζουμπανά μέχρι την Αγία Ελεούσα³²².

Ο αφηγητής πλέκει στη συνέχεια το εγκώμιο του “πατριωτικοτάτου Κανάρου”, ο οποίος έδινε οδηγίες για την προστασία των συγκεντρωμένων επαναστατών, συνεννοείτο με τους Ευρωπαίους προξένους και απέτρεψε επίθεση του τουρκικού στρατού στους επαναστάτες. Οι Ευρωπαίοι πρόξενοι των Χανίων ήταν ενήμεροι για τα αιτήματα των Χριστιανών της Κρήτης, αλλά μόνο το Γαλλικό και Ελληνικό Προξενείο υπό την καθοδήγηση του Κανάρη

318 Για τη Διαμαρτυρία των Μουρνιδών Βλ. Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 352-355.

319 Η λέξη εδώ σημαίνει απαλλαγή από τους φόρους.

320 Το ίδιο αφηγηματικό μοτίβο των δελεαστικών προτάσεων του Τούρκου επαναλαμβάνεται στη διήγηση της επανάστασης του 1866 και στην ‘Κρητικοπούλα’ στ. 1481-1491.

321 Πρβλ. την οργάνωση της επανάστασης του 1866:

322 Ο ναός της Αγίας Ελεούσας (Αγία Λεούσα την αναφέρει η ρίμα του Ντούνη) σώζεται μέχρι σήμερα και βρίσκεται νότια του οικισμού Νεροκούρου.

συμπαραστάθηκαν. Προξενείο της Ρωσίας δεν είχε ιδρυθεί ακόμη στα Χανιά. Το Αγγλικό και το Αυστριακό Προξενείο κράτησαν ουδέτερη στάση, δήλωσαν μάλιστα απερίφραστα ότι δεν επρόκειτο να υπερασπιστούν επαναστάτες.

Δυο εκπρόσωποι του Βελή, ο Κοπάσης, χριστιανός σύμβουλος και ο Μπάντρης, ένας επιφανής μουσουλμάνος, στάλθηκαν στους εξεγερθέντες Χριστιανούς για να τους συνειτίσουν. Σε αυτό το σημείο της διήγησης ο απομνημονευματογράφος μεταβαίνει από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο, παραθέτοντας τον διάλογο των εκπροσώπων του Διοικητή και των Χριστιανών. Οι εκπρόσωποι του Βελή φεύγουν χωρίς αποτέλεσμα (β9, 72,73). Με υπόδειξη του Βελή πασά, οι Τούρκοι της υπαίθρου εγκατέλειψαν τα σπίτια και τις περιουσίες τους και κλείστηκαν για ασφάλεια στο κάστρο των Χανίων.

Η επόμενη ενέργεια του πασά ήταν να πείσει τον επίσκοπο Κυδωνίας Καλλίνικο να αποκηρύξει τους επαναστάτες³²³. Ο επίσκοπος ευρισκόμενος σε ψυχολογική πίεση υπέστη αποπληξία και πέθανε. Αξίζει να σημειωθεί στις σελίδες 72 και 73 εντοπίζεται ένα αφηγηματικό μοτίβο που θα το δούμε να επαναλαμβάνεται επακριβώς στη διήγηση των γεγονότων της επανάστασης του 1866 (“αποστολή εκπροσώπων του πασά-απόρριψη προτάσεων”): Οι ίδιοι απεσταλμένοι Κοπάσης και Μπάντρης, αλλά με άλλον Διοικητή, με τα ίδια περίπου λόγια θα απευθυνθούν προς τους Χριστιανούς. Θα ακολουθήσει έπειτα η φυγή των Μουσουλμάνων στα κάστρα. Το αφηγηματικό αυτό μοτίβο επαναλαμβάνεται ποιητικά και στην “Κρητικοπούλα”³²⁴.

Περί τα μέσα Μαΐου, σημειώνει ο Χατζημιχάλης, είχαν φτάσει οι Πληρεξούσιοι απ' όλη την Κρήτη, συνέταξαν αναφορά και την απέστειλαν στον Σουλτάνο. Του κειμένου αυτού έλαβαν γνώση και οι Ευρωπαίοι Πρόξενοι εκτός του Άγγλου. Ο Βελής για να διασπάσει τους επαναστάτες, συνεννοήθηκε με τους Σφακιανούς, που τελευταίοι είχαν φτάσει για τη Συνέλευση, μέσω του προκρίτου Σ. Ρουσάκη³²⁵. Τους υποσχόταν ότι θα επαυξήσει τα προνόμια

323 Το γεγονός του θανάτου του επισκόπου Καλλίνικου ο Χατζημιχάλης το προσπερνά με μία μόνο πρόταση, ενώ ο ιστορικός Β. Ψιλάκης (Δ, σ.2113-2114) το αφηγείται με λεπτομέρειες και δραματικό ύφος, παρουσιάζοντάς το εν είδει μαρτυρολογίου. Ο επίσκοπος ήταν λαοφιλής και είναι αξιοπρόσεκτο είναι γιατί ο ευλαβέστατος Χατζημιχάλης δεν έδωσε περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν. Θεωρώ ότι ο απομνημονευματογράφος αν και γνωρίζει, δεν δίνει στοιχεία για τις συνθήκες θανάτου του Καλλίνικου, επειδή στην υπόθεση εμπλεκόταν ο τουρκόφιλος μητροπολίτης Κρήτης Ιωαννίκιος ή Ξεφλούδης, ο οποίος μετά από λίγες μέρες πέθανε και αυτός στα Χανιά. Ο λαός εκδήλωσε το μίσος του προς τον Μητροπολίτη Ιωαννίκιο και κανείς δεν παρέστη στην κηδεία του, εκτός απ' έναν παπά. Η φιλότουρκη Ελισάβετ Κονταξάκη, μορφωμένη στη Σχολή Χιλλ και δασκάλα των παιδιών του Βελή πασά, διηγείται σε επιστολή της το γεγονός του θανάτου του φίλου της Ιωαννίκιου. Για την επιστολή βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Η Εκκλησία της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας*, ό.π., σ. 368-373. Φαίνεται ότι ο Χατζημιχάλης δεν αναφέρεται αρνητικά για στον Ιωαννίκιο από σεβασμό προς την Εκκλησία. Ανάλογα, όπως θα δούμε θα πράξει και στην παρουσίαση του Μητροπολίτη Κρήτης Διονυσίου Χαριτωνίδη, μετέπειτα οικουμενικού πατριάρχη.

324 Βλ. “Κρητικοπούλα” κεφ. 61-64. Χαρακτηριστικοί στίχοι: Φαρμόζει την διαταγήν, γράμματα ετοιμάζει./ να τρέξουν εις τσι Χριστιανούς, δυό σύμβουλοι φωνιάζει./ Ο γεις ήτονε χριστιανός, Κοπάσης η γενιά του, /Μπάντρη αγάς του αλλουνού, φαρμάκι η καρδιά του” (στ. 1133-1136) και “Από καιρό οι μπέηδες, του τόπου οι αγάδες, /στα κάστρα αποκλειστήκανε, φεύγουν 'πού τσ' αραγιάδες./ Τα σπίθι' αφήκαν έρημα, τα πράγματα στην τύχη / και τα χαρέμια μάθασι να παίζουν το τεσπίχι” (στ. 1253-1256).

325 Η μετάβαση του Ρουσάκη στα Χανιά έγινε με μυστικότητα και προφυλάξεις. Ο Σφακιανός εισήλθε στο κάστρο από μια μικρή πόρτα, τη Χαλεπιανή ονομαζόμενη, η οποία σώζεται ως σήμερα δίπλα στο ρήγμα της πύλης της Άμμου, ανατολικά των τειχών.

της επαρχίας τους και θα τους χαρίσει το στρατιωτικό φόρο (β9, 75-76). Ο Ρουσάκης μετέφερε την επιστολή στους πληρεξουσίους των Σφακίων και ο Χατζημιχάλης “κεκρυμμένος ων” παρακολούθησε τη συνομιλία των και την αναφέρει. Από τη συζήτηση προέκυψε ότι οι περισσότεροι Σφακιανοί με προεξάρχοντα τον Τζιριντάνη θέλησαν να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη Κρήτη και να αποδεχτούν τις προτάσεις του Βελή. Τους αντέτειναν οι συνεπαρχιώτες τους Βαρδινογιάννης και Μανουσογιαννάκης, οι οποίοι τους έπεισαν τελικά ότι το ζήτημα ήταν παγκρήτιο, και ότι θα ήταν κακόηθες οι Σφακιανοί να αποστατήσουν από τον γενικό στόχο. Αντιθετικά, παρουσιάζονται στη διήγηση οι “προϊστάμενοι των Λάκκων” οι οποίοι ορκίζονται κάτω από μια χαρουπιά να μην παύσουν να αγωνίζονται για τα δικαιώματα του λαού και να μην υπηρετήσουν την τουρκική διοίκηση. Η στάση των Σφακιανών στους αγώνες της Κρήτης είναι ένα από τα αφηγηματικά θεματικά μοτίβα, γιατί απασχολεί συχνά τον Χατζημιχάλη στις αναμνήσεις του τόσο στη διήγηση της επανάστασης του 1866 όσο και στην “Κρητικοπούλα”³²⁶.

Η μετάβαση στη νέα αφηγηματική ενότητα γίνεται με την άφιξη στα Χανιά του Αχμέτ πασά ως προσωρινού διοικητή (β9, 77-84). Ο χρόνος της αφήγησης δηλαδή υπολογίζεται με βάση τις εναλλαγές των Τούρκων Διοικητών της Κρήτης. Αυτό είναι ακόμη ένα αφηγηματικό μοτίβο, το οποίο θα επαναληφθεί αρκετές φορές στον πεζό και ποιητικό λόγο του Χατζημιχάλη. Ο τρόπος αυτός της αφηγηματικής σύνταξης είναι καθαρά λαϊκός. Ανάλογη μετάβαση στο χρόνο μέσω της εναλλαγής των Αυτοκρατόρων παρατηρούμε στις βυζαντινές χρονογραφίες των Ζωναρά, Γλυκά και Μανασσή. Η αναλυτική συγκριτική εξέταση όμως των χρονογράφων και του νεοέλληνα απομνημονευματογράφου ξεπερνά τους στόχους αυτής της εργασίας. Επηρεασμένος από τις λαϊκές αφηγήσεις ο λόγιος ιστορικός της Κρήτης Βασίλειος Ψιλάκης θα χρησιμοποιήσει αυτή την τεχνική. Αλλά για τις επιδράσεις του λαϊκού λόγου στο κείμενο της ιστορίας του Ψιλάκη έχω μιλήσει διεξοδικά και με παραδείγματα σε άλλη εργασία³²⁷.

Η απάνθρωπη συμπεριφορά, οι πυροβολισμοί, οι διώξεις κατά Χριστιανών από φανατικούς οπαδούς του Βελή, αναφέρει ο Χατζημιχάλης, ανάγκασαν την Πύλη να στείλει στα Χανιά τον Αχμέτ πασά. Οι σχέσεις των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων λόγω του κινήματος ήταν ιδιαίτερα άσχημες. Η κατάσταση θύμιζε περισσότερο προετοιμασία για πολεμική σύγκρουση. Πολλοί Χριστιανοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να καταφύγουν στην Ελλάδα. Οι οπαδοί του Βελή απαγχόνισαν για εκφοβισμό έναν νεαρό χριστιανό και πολλές διωκόμενες οικογένειες βρήκαν προστασία στην καθολική εκκλησία των Χανίων. Ο Χατζημιχάλης, φανατικός

326 Υπενθυμίζουμε ότι λίγες σελίδες παραπάνω (β9, 50-53) ο Χατζημιχάλης έχει διηγηθεί τη διστακτικότητα των Σφακιανών να συμμετέχουν στο κίνημα. Το θέμα της στάσης των Σφακιανών θα μπορούσε να λογιστεί ως ένα αφηγηματικό μοτίβο που επαναλαμβάνεται τόσο στην πεζή και όσο και στην έμμετρη απόδοση των αναμνήσεών του: “Το στράτευμα ξεβάρκαρε εις των Σφακίων τη χώρα,/ τον Τζιριντάνη προσκαλεί κ’ υπόσχεταί του δώρα./ «Γράψε στους συμπολίτας σου, σ’ ούλη την επαρχία, / νά ’ρθούν να προσκυνήσουνε κι έχουν ασυδοσία». / Μια μερίδα ασήμαντος μετά του Τζιριντάνου,/ υπόσχονται οι Σφακιανοί, πόλεμον πως δεν κάνουν” (Κρητικοπούλα, στ. 2433-2438).

327 Βλ. Κωνσταντίνος Φουρνάρης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, ό.π., σ. 128-130.

ορθόδοξος, δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει εδώ την ανθρωπιστική παρέμβαση της “Παπιστανικής Εκκλησίας” (Παπικής Εκκλησίας) και ενός “φραγκόπαπα” των Χανίων³²⁸.

Για να βρεθεί μία λύση στο πρόβλημα, ρόλο διαμεσολαβητή ανάμεσα στους Χριστιανούς και στην Τουρκική Διοίκηση ανέλαβε ο Κωστάκης Αδοσίδης πασάς³²⁹, χριστιανός αξιωματούχος της Πύλης. Ο Αδοσίδης απέστειλε στη συνέλευση των Χριστιανών στα Μπουτσουνάρια αντίγραφο με τα προτεινόμενα προνόμια και απ' την άλλη πλευρά οι Χριστιανοί, σε συνεννόηση με τον Κανάρη, πίεζαν για διορθώσεις επί του κειμένου και περισσότερα προνόμια. Οι σκληρές διαπραγματεύσεις μεταξύ Χριστιανών και Διοίκησης κράτησαν αρκετές μέρες. Η Επιτροπή των Χριστιανών και ο λαός, περίπου 5.000 άτομα, διεμήνυσαν στον Αχμέτ ότι δεν θα υποχωρήσουν και δεν θα διαλυθούν, αν δεν υπογραφεί ένα κείμενο που θα ικανοποιούσε το λαό και θα περιέχει τις μεγαλύτερες δυνατές παραχωρήσεις. Ο Χατζημιχάλης συμμετείχε στην ομάδα η οποία μετέφερε τα έγγραφα προς τον Ν. Κανάρη και την Τουρκική Διοίκηση και έτσι είχε άμεση γνώση των πολύ διακριτικών διπλωματικών χειρισμών του Έλληνα προξένου³³⁰.

Σε μια μικρή παρέκβαση ο συγγραφέας αναφέρει τρία γεγονότα που εξελίχθηκαν παράλληλα με όσα διηγήθηκε. Εκείνο τον καιρό είχε φτάσει στα Χανιά μια δούκισσα από την Ολλανδία³³¹, που όταν έμαθε για το κίνημα, μετέβη στο μέρος όπου συνεδρίαζε η Επιτροπή και έγινε ένθερμη υποστηρίχτρια των Χριστιανών. Το δεύτερο γεγονός είναι η δράση των οπαδών του Βελή, οι οποίοι με κάθε αθέμιτο τρόπο προσπάθησαν να τον διατηρήσουν στην εξουσία. Το τρίτο, η περίεργη τιμωρία ενός προδότη χριστιανού από το Κακοδίκι³³², που καταδικάστηκε με την τοποθέτηση πυρακτωμένης σφραγίδας στο μέτωπό του³³³.

Μετά την ανάκληση του Αχμέτ πασά, στάλθηκε στα Χανιά νέος Διοικητής Κρήτης ο Σαμής πασάς³³⁴, ο οποίος ζήτησε να διαλυθεί η Συνέλευση των Χριστιανών, για να επέλθει ειρήνευση

328 Ο ναός της Παναγίας των καθολικών και το μοναστήρι των Φραγκισκιανών, το οποίο λειτουργούσε εκείνη την περίοδο και ως νοσοκομείο βρίσκεται ακόμη και σήμερα απέναντι ακριβώς από τον καθεδρικό ναό των Ορθοδόξων. Ο Χατζημιχάλης εκφράζεται εντελώς αρνητικά για τους καθολικούς λίγο αργότερα, όταν ο καθολικός ιερέας π. Σεραφίνο θα προσπαθήσει να προσηλυτίσει στον καθολικισμό τους ορθοδόξους των Χανίων.

329 Κωστής (Κωστάκης) Αδοσίδης πασάς, διετέλεσε αργότερα γενικός διοικητής Λασιθίου. Ανάλογη διπλωματική αποστολή του ανατέθηκε και στην επανάσταση του 1878.

330 Ο Κανάρης για να μην κατηγορηθεί ότι κινούσε τα νήματα για των ενεργειών των Χριστιανών για τα προνόμια, είχε εξέλθει από την πόλη των Χανίων και διέμενε προσωρινά στο μοναστήρι της Κυρίας Γωνιάς στο Κολυμπάρι, όπου και συναντιόταν με εκπροσώπους της Επιτροπής. Ο Β. Ψιλάκης, που δεν γνώριζε καλά τα γεγονότα, γράφει με κάποια αφέλεια: “Ο Ελληνικός Πρόξενος Κανάρης επί τω λόγω ότι έκαμνε χρήσιν λουτρών διέμενεν τότε εν τη Μονή της Κυρίας Γωνιάς.”. Βλ. Β. Ψιλάκης, Δ., ό.π., σ. 2111.

331 Άγνωστη παραμένει η Ολλανδή αυτή, γιατί μέχρι τώρα δεν βρέθηκε σε άλλη πηγή το όνομά της. Η υπόθεση ότι πρόκειται για τη Γερμανίδα Marie Esperance von Schwartz δεν ευσταθεί. Αξιόλογο πάντως είναι αυτό το τεκμήριο για ευρωπαϊκές περιηγήτριες στην Κρήτη τον 19ο αιώνα.

332 Χωριό της επαρχίας Σελίνου. Ο χωρικός που τιμωρήθηκε δεν αναφέρεται σε άλλη πηγή και συνεπώς δεν γνωρίζουμε το όνομά του.

333 Το περίεργο αυτό το μέσο τιμωρίας, αν επιβλήθηκε, παραπέμπει στο σφράγισμα του Αντίχριστου της “Αποκάλυψης”. Πιθανότητα είναι μια συγγραφική επινόηση. Σφράγιση με πυρακτωμένη σφραγίδα χρησιμοποίησαν οι Βυζαντινοί κατά την Εικονομαχία.

334 Το αφηγηματικό μοτίβο της μετάβασης στο χρόνο με την αλλαγή των Διοικητών επαναλαμβάνεται. Ο Αβδουραχμάν Σαμής πασάς ήταν γέρος, όταν ανέλαβε τη διοίκηση της Κρήτης. Καταγόταν από την Τρίπολη της

στον τόπο και να επιστρέψουν οι Μουσουλμάνοι της υπαίθρου στα σπίτια τους. Οι Χριστιανοί συνέχιζαν τις πιέσεις τους και προς τον καινούργιο Διοικητή, για να πετύχουν μια σειρά από ευεργετήματα που αφορούσαν την οργάνωση της Δημογεροντίας³³⁵, τα ορφανικά κτήματα, την αμνήστευση των κατά καιρούς κινηματιών, την διασφάλιση της τιμής των χριστιανών, την ανάπτυξη της οικονομίας (κατασκευή λιμανιών, εμπόριο, φορολογικές ατέλειες).

Ο συγγραφέας στη συνέχεια διηγείται τις δόλιες αντιδράσεις της άρχουσας τάξης των Μουσουλμάνων, η οποία έβλεπε να περιορίζεται η οικονομική και κοινωνική ισχύς της με την παραχώρηση προνομίων στους Χριστιανούς. Αυτή η καταγραφή αποτελεί μια πολύτιμη μαρτυρία, εντελώς άγνωστη από άλλες πηγές. Είδαμε παραπάνω τη διήγηση για τη συμμετοχή των επιφανών Χριστιανών στο κίνημα του 1858. Κατά συνέπεια, ο λόγος ήρθε και στη συμπεριφορά των πλουσίων Μουσουλμάνων. Ο δόλος του φυλετικού εχθρού είναι ένα σταθερό αφηγηματικό μοτίβο το οποίο επαναλαμβάνεται σε αρκετά σημεία της διήγησης του Χατζημιχάλη. Συνήθως οι Χριστιανοί στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη κατορθώνουν να μείνουν αλώβητοι από τις μηχανές του εχθρού σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο. Η “Κρητίζ” του Αντωνίου Αντωνιάδη και οι “Κρητικοί Γάμοι” του Σπ. Ζαμπέλιου είχαν αναδείξει λογοτεχνικά το μοτίβο της δόλιας παγίδευσης των Κρητών επαναστατών³³⁶.

Θεωρώ ότι στην περίπτωση αυτή ένα λογοτεχνικό μοτίβο, γνωστό στον Χατζημιχάλη από την “Κρητιίδα”, περνά στην αφηγηματική σύνταξη του απομνημονεύματος. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε βέβαια εδώ ότι τα πραγματικά γεγονότα δεν προκύπτουν ούτε συντάσσονται με αφηγηματικά μοτίβα, η αφήγηση όμως των πραγματικών γεγονότων ακολουθεί μια αφηγηματική τεχνική, η οποία άλλα γεγονότα προβάλλει πιο πολύ, άλλα τα αποκρύπτει εντελώς, άλλα τα επαναλαμβάνει εμφιαστικά σε συγκεκριμένα σημεία, έτσι ώστε να δημιουργούνται τα αφηγηματικά μοτίβα.

Πελοποννήσου και γνώριζε άπταιστα τα ελληνικά. Βλ. Ψυλάκης, ό.π., σ. 2121. Ο Χατζημιχάλης γράφει Σαμή πασάς. Σωστότερο το Σαμήχ.

335 Δημογεροντίες οργανώνονται επίσημα στην Κρήτη μετά το κίνημα του 1858. Οι Δημογεροντίες αναλάμβαναν να διαμεσολαβούν προς τη Τουρκική Διοίκηση και να διευθετούν υποθέσεις των χριστιανών. Οι διευθετήσεις των χριστιανικών υποθέσεων ήταν για πολλούς αιώνες αποκλειστικό προνόμιο του καδή ή του επισκόπου. Συμφωνούμε απόλυτα με την κρίση που διατύπωσε ήδη από το 1871 Ανώνυμος συγγραφέας στο βιβλίο του: Σφάλματα των εν Ελλάδι επί της Κρητικῆς Επαναστάσεως του 1866, 67, 68, υπό μέλους τινός της επαναστάσεως, ου την διαμονήν εν Τουρκία ήδη ο Σουλτάνος αρνείται” (1871) [εφεξής: Σφάλματα], σ. 7: “Ο χωρισμός των ορφανικών ταμείων και η Δημογεροντία έδωσαν μεγάλη ώθηση στην πρόοδο του χριστιανικού στοιχείου εν Κρήτη”. Για τον καταστατικό χάρτη των Δημογεροντιών της Κρήτης βλ. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, “Περί δημογεροντιών Κρήτης”, *Επιστημονική Επετηρίδα*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Πέτρας και Χερρονήσου, τ. Α', 2010, σ. 233-255 και Ιστορική Συλλογή 43 (Ι.Α.Κ.).

336 Σημειώνουμε ότι ο Αντωνιάδης στην “Κρητιίδα” χρησιμοποιεί την τεχνική της “μυθικής συστοιχίας”. Η Ενετοκρατία και η Τουρκοκρατία συμφύρονται. Το ίδιο και τα πρόσωπα. Ο δόλιος Ενετός Τάσκας χρησιμοποιεί τον δόλο για να εξοντώσει τον Λακκιώτη Δράκο. Βλ. ιδιαίτερα ραψωδία Ε', ενδεικτικοί στίχοι: “θέλεις λοιπόν ευτελής και πανούργος / όργανον πράξεως νέας ατίμου να γίνω και πάλιν” απαντά ο γιος του Τάσκα. Βλ. Αντωνίου Ι. Αντωνιάδης, Κρητίζ, έπος τυχόν του πρώτου πλαιίνου εις τον Βουτσειναίον ποιητικόν διαγωνισμόν, έκδοσις 4η, Εν Χανίοις τυπ. “Η Πρόοδος”, 1899, σ. 89 (ά έκδοση 1867). Στους “Κρητικούς Γάμους” ο δόλιος Τάσκας λέγεται Ντα Μολίν (Μολίνος). Είναι γνωστό πώς παγίδευσε τους επαναστάτες του Καντανολέοντα και τους εξόντωσε στον πύργο του.

Ας γυρίσουμε όμως στην αφήγηση του Χατζημιχάλη: Οι σημαίνοντες Μουσουλμάνοι των Χανίων, λοιπόν, απεργάζονταν την εξόντωση της Επιτροπής των Χριστιανών, όταν θα μετέβαινε στα Χανιά για να συνομιλήσει με τον Σαμήχ³³⁷. Η Επιτροπή όμως ενημερώθηκε εγκαίρως για τη μηχανορραφία των Μουσουλμάνων, επικαλέστηκε την υπεράσπιση του Σαμήχ και κατόρθωσε να μεταβεί με ασφάλεια στην πόλη και να εγκατασταθεί στην Ελληνική Σχολή. Οι Τούρκοι εξοργίστηκαν με τη στάση του Σαμήχ και έλεγαν χαρακτηριστικά: «ενίκησαν τον Σουλτάνον οι γιαούροι (άπιστοι)». Με δόλο επίσης σκεφτόταν και ο επιφανής Χαμήτ μπέης³³⁸ να εξοντώσει την Επιτροπή των Χριστιανών, αλλά όταν τα σχέδιά του έγιναν γνωστά, μια ομάδα Χριστιανών τον επισκέφθηκε στο μετόχι του αφενός για να του εξηγήσει ότι τα παραχωρηθέντα προνόμια θα ωφελούσαν όλους τους Κρητικούς, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα, και αφετέρου να τον απειλήσει πως θα πυρπολούσαν την περιουσία του, αν συνέχιζε τις ραδιουργίες του.

Οι αντιδράσεις των επιφανών Τούρκων συνεχίζονταν. Όχι μόνο οι πλούσιοι μπέηδες, αλλά και ο καδής (ιεροδικαστής) των Χανίων, όταν αντιλήφθηκε ότι η κρατική περιουσία και η δική του επιρροή μειώνονταν, έφερνε προσκόμματα στην παραχώρηση χρημάτων και ομολογιών που ανήκαν στη δικαιοδοσία της νεοσυσταθείσας Δημογεροντίας³³⁹. Η Επιτροπή και πάλι απέστειλε αντιπροσώπους στον καδή (ανάμεσα σ' αυτούς ήταν και ο συγγραφέας³⁴⁰) και κατόρθωσε να σταματήσει τις επεμβάσεις και την αντίπραξή του. Ο συγγραφέας καταγράφει επίσης δόλια πρόταση του Σαμήχ για να καταστήσει την Επιτροπή υποχείριό του. Και πάλι όμως οι Χριστιανοί αντιλαμβάνονται εγκαίρως τις προθέσεις των Τούρκων και κατορθώνουν μείνουν ακέραιοι³⁴¹.

Έπειτα από την παραχώρηση των ειδικών προνομίων³⁴², το κίνημα του 1858 έληξε στα Χανιά προς το τέλος Ιουλίου και ο Σαμήχ ζήτησε από την Επιτροπή να διαλυθεί και κάθε ένας να επιστρέψει στα έργα του. Επειδή όμως στα ανατολικά τμήματα (Ρεθύμνης και Ηρακλείου) δεν είχαν ενημέρωση, παρέμεναν ενεργές οι τοπικές επαναστατικές Επιτροπές. Ο Διοικητής ζήτησε από

337 Η έδρα της Συνέλευσης μετακινήθηκε ακόμη πιο κοντά στην πόλη των Χανίων και εγκαταστάθηκε στο μετόχι του Αγίου Ελευθερίου στις Μουρνιές, το οποίο διατηρείται ως σήμερα δίπλα στο Κρατικό Νοσοκομείο Χανίων.

338 Χαμήτ Βέης χαρακτηρίζεται από τον Χατζημιχάλη 'επίσημος, ηγεμών, πλουσιότατος'. Ήταν εξισλαμισμένος χριστιανός. Είχε τεράστια περιουσία και ένα μετόχι με βίλα, τη λεγόμενη σήμερα "Βίλα Κουκουναρά" στις Μουρνιές. Στη βίλα αυτή είχε φιλοξενηθεί ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ, γι' αυτό λεγόταν και "βίλα Σουλτανιγιέ". Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) ο Χαμήτ βέης διετέλεσε Δήμαρχος Χανίων.

339 Η παρατήρηση του Χατζημιχάλη, όπως συνάγεται από την αφήγηση είναι πολύ σωστή. Οι Δημογεροντίες διοικούνταν σύμφωνα με τον κώδικα του Αρμενόπουλου. Πρβλ. Ψιλάκης Δ, ό.π., σ. 2118.

340 Ο Χατζημιχάλης είναι αυτόπτης μάρτυρας ως αντιπρόσωπος της Επιτροπής των Χριστιανών στις συζητήσεις με τους Τούρκους και γνώριζε τους δόλους και τις αντιδράσεις τους.

341 Συνήθως βέβαια υπάρχουν και μερικοί που ενδίδουν. Είδαμε παραπάνω ότι ενέδωσαν στις προτάσεις του Βελή κάποιοι Σφακιανοί. Οι προτάσεις του Σαμήχ πλάνεψαν τρεις Χριστιανούς, αλλά το γενικό φρόνημα έμεινε ακέραιο.

342 Τα προνόμια του 1858 ουσιαστικά ήταν η εφαρμογή κάποιων ελευθεριών που έδινε το Χάττι Χουμαγιούν του 1856. Με τα προνόμια του 1858 οι Κρητικοί δεν πλήρωναν άλλους φόρους εκτός από τη δεκάτη και το στρατιωτικό, δίδοταν το δικαίωμα στους Χριστιανούς να συστήσουν Δημογεροντίες και να οπλοφορούν. Το φιρμάνι δημοσιεύτηκε στις 7 Ιουλίου του 1858 και γι' αυτό οι ιστορικοί θεωρούν ότι τότε τερματίστηκε και το κίνημα. Όπως όμως είδαμε από τη διήγηση του Χατζημιχάλη χρειάστηκε αρκετός χρόνος για να πειστούν οι Τούρκοι άρχοντες να τα εφαρμόσουν.

την Επιτροπή του τμήματος Χανίων να ενημερώσει τους υπόλοιπους Κρητικούς για την ειρήνευση του τόπου. Για το σκοπό αυτό μετέβη στο Ρέθυμνο τριμελής αντιπροσωπία (ένα μέλος της ήταν ο Χατζημιχάλης) η οποία συναντήθηκε με τους επαναστάτες και τον ηγούμενο Γαβριήλ στην Ιερά Μονή Αρκαδίου³⁴³ και αφού τους ενημέρωσε για τα πεπραγμένα στα Χανιά, κατόρθωσαν να πείσουν τις τοπικές Επιτροπές να καταθέσουν τα όπλα³⁴⁴. Η παρουσία και μόνο του Χατζημιχάλη, γνωστού στο Ρέθυμνο από την προηγούμενη αντιστασιακή δράση του, ήταν εγγύηση για την αλήθεια των λόγων του.

Όπως οι μεγάλες ομηρικές μάχες τελειώνουν με φαγοπότι, το ίδιο και ο συγγραφέας δεν θέλει να παραλείψει από την αφήγησή του τη φιλοξενία και το φαγοπότι, που γεύτηκαν οι απεσταλμένοι της Επιτροπής στο σπίτι των Περσιμιτζάκηδων στον Πρινέ³⁴⁵ μετά την ευτυχή κατάληξη του κινήματος.

Ενώ μέχρι τώρα ο αφηγητής παρουσιαζόταν ως ομοδιηγητικός, διηγούμενος σε τρίτο πρόσωπο όσα είχε μάθει ο “Χατζημιχάλης ο Κυδωνιεύς”, όπως αναφέρεται στο β9, σ. 75, η αφήγηση στη συνέχεια λαμβάνει ένα πιο προσωπικό τόνο. Ο αφηγητής γίνεται πρωτοπρόσωπος (αυτοδιηγητικός), γιατί μεταβαίνει προς την έκθεση γεγονότων που αφορούν κυρίως τον ίδιο. Λόγω της υπερβολικής κόπωσης και της θέρμης του καλοκαιριού ο Χατζημιχάλης, καθ' οδόν από το Ρέθυμνο προς τα Χανιά, αρρώστησε βαριά³⁴⁶. Ο αφηγητής παραθέτει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τους τρόπους θεραπείας και τη διαφωνία λαϊκής ιατρικής και επιστήμης. Πιστεύει ότι θεραπεύτηκε χάρη στις απανωτές αφαιμάξεις των πρακτικών γιατρών (“εκ των δύο χειρών χένοντες* πρωί και εσπέρας ανά μια οκά αίματος”), στο νυστέρι και στο ζωμό της όρνιθας και απορρίπτει ολοφάνερα τη θεραπευτική αγωγή των σπουδαγμένων γιατρών³⁴⁷.

Τα γεγονότα μετά το κίνημα του '58 (β9/101-121)

Με μια σύντομη παρέκβαση (β9, 101) ο Χατζημιχάλης αναφέρει ότι οι Επαναστάτες του '58 εκπλήρωσαν το τάμα τους επισκευάζοντας το ναό της Αγίας Ελεούσας, όπου είχε συνεδριάσει η Επιτροπή του κινήματος. Με έρανο συλλέχθηκαν δυο χιλιάδες γρόσια, και ορίστηκε επιστάτης της εκτέλεσης του έργου ο γηραιός αγωνιστής Αναγνώστης Μανουσογιαννάκης. Η παρέκβαση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αφηγηματικό θεματικό

343 Σημαντική πληροφορία για την επαναστατική δράση του νεαρού ηγούμενου Γαβριήλ Μαρινάκη ήδη από το κίνημα του 1858.

344 Τις περισσότερες αντιρρήσεις για την κατάθεση των όπλων έφερε ο Μάξιμος Δασκαλάκης, μορφωμένος δημογέροντας του Ρεθύμνου.

345 Θυμίζουμε ότι οι Περσιμιτζάκηδες είχαν βοηθήσει τον Χατζημιχάλη, όταν ήταν φυλακισμένος στο Ρέθυμνο. Το χωριό Πρινές σήμερα, μετά τις σπουδαίες αρχαιολογικές ανακαλύψεις είναι γνωστότερο ως “Αρχαία Ελεύθερα”.

346 Η περιοχή του Αλμυρού (σήμερα Γεωργιούπολη) ήταν ελώδης.

347 Η αφαιμάξη ήταν ένα μέσο θεραπείας για πάρα πολλές ασθένειες από αρχαιοτάτων χρόνων και γινόταν, επειδή πίστευαν ότι πρέπει να φύγει από το σώμα το μολυσμένο αίμα. Λογοτεχνικά έχει εκφραστεί η αντίθεση μαγείας και επιστήμης στο διήγημα “Θάνατος παλληκαριού” του Κ. Παλαμά.

μοτίβο. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο αφηγητής θα αναφερθεί σε ανάλογες επικλήσεις προς τον Θεό και τους Αγίους σε δύσκολες στιγμές, όπως στον άγιο Παντελεήμονα, στον άγιο Αντώνιο, στον άγιο Νικόλαο³⁴⁸. Η σύντομη αυτή παρέκβαση δεν υποδηλώνει μόνο την βαθιά πίστη του συγγραφέα, αλλά και επιβεβαιώνει την ιστορική πραγματικότητα για την ίδρυση και ανακαίνιση ναών μετά την ευτυχή κατάληξη του κινήματος του 1858.

Μια καινούργια αφηγηματική και χρονική ενότητα αρχίζει με την έλευση του Χουσνή πασά ως νέου Διοικητή Κρήτης³⁴⁹. Δεν είχε περάσει πολύς καιρός από την παραχώρηση των προνομίων του '58 και ο Χουσνή έκανε τα πάντα για να τα ακυρώσει (β9, 102). Η οργάνωση και η πολιτική επιρροή των ηγητόρων του λαού (των “δημαγωγών” γράφει με θετική σημασία συγγραφέας) τον ανησυχούσε. Δημογέροντες, όπως ο Παύλος Μωράκης, ο Χ'Γεώργης Κοκκινάκης και ο Μάξιμος Δασκαλάκης³⁵⁰ παύθηκαν, φυλακίστηκαν ή εκτοπίστηκαν, γιατί εργάστηκαν για την εφαρμογή των προνομίων και υπερασπίστηκαν τα δίκαια του χριστιανικού λαού. Ένα χρόνο μετά την παραχώρηση των προνομίων, ο Χουσνή ουσιαστικά τα καταργεί με την παύση των αιρετών δημογερόντων και την αντικατάστασή τους με δοτούς. Ο καθηγητής στο ημιγυμνάσιο Χανίων Βασίλειος Ψιλάκης αποπέμφθηκε από την Κρήτη, επειδή είχε την ελληνική υπηκοότητα και θεωρούνταν ύποπτος για υποκίνηση ταραχών³⁵¹. Στη φυλακή οδηγήθηκε και ο γηραιός αγωνιστής και ισχυρός παράγοντας των Σφακίων Κωσταρός Βολουδάκης³⁵². Έφτανε ο καιρός που ο νέος Διοικητής θα εκδικείται και τον Χατζημιχάλη.

Ο Χατζημιχάλης προτού αφηγηθεί την σύλληψη και φυλάκισή του από τον Διοικητή, περιγράφει αναλυτικά τον χαρακτήρα του Χουσνή. Ο “πονηρός και μισέλλη” Χουσνή στεκόταν πάνω σε τρίποδα, στολισμένος με τα παράσημά του, και παίρνοντας αφορμή άλλοτε από ένα χωρίο του Ευαγγελίου, άλλοτε του Κορανίου ή του Μωσαϊκού Νόμου ανέπτυσε στους ραγιάδες την πολιτική του θεωρία για υπακοή στον κυρίαρχο, στον εκπρόσωπο της κοσμικής

348 Πρβλ. Απομνημονεύματα, β9, 211-212, 220 και β4, 78, 83.

349 Η περιγραφή του Χουσνή από τον Ψιλάκη είναι αποκαλυπτική: “Ούτος εκ του χωρίου Λάλα της Πελοποννήσου καταγόμενος, ήτο ανυπόφορος φανατικός, γινώσκων δε την ελληνικήν γλώσσαν και μένεα πνέων κατά παντός Ρωμιού και δη Έλληνος την υπηκοότητα, τα έκαμνε συχνάκις θάλασσαν, κατά την κοινήν φράσιν, [...] Εις τοιούτος, άνευ ουδεμιάς υπερβολής θα ήτο πολίτης το ολιγώτερον φρενοκομείου”. Β. Ψιλάκης, Δ, ό.π., 2095. Ο Χουσνής τοποθετήθηκε Διοικητής Κρήτης τον Φεβρουάριο του 1859.

350 Με βάση αυτοβιογραφικό υπόμνημα του Μάξιμου Δασκαλάκη, το οποίο απόκειται στο αρχείο Κρητών Αγωνιστών του Ι.Α.Κ. (Αγωνιστές Ρεθύμνου, αρ. 209) έχει δημοσιευτεί μια σύντομη βιογραφία του από άγνωστο συγγραφέα. Στη βιογραφία ο Μάξιμος Δασκαλάκης εμφανίζεται ως υπερασπιστής των συμφερόντων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και πολέμιος του προσηλυτισμού, είχε στείλει μάλιστα και επιστολή στους Κρήτες με ημερομηνία 27-12-1859, όταν το ζήτημα των “προσηλυτιστικών” είχε πάρει μεγάλη διάσταση. Βλ. Μάξιμος Δασκαλάκης, Συμβολή εις την Κρητικήν Ιστορίαν, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ταρσόπουλου, 1902. Για τις διώξεις των Δημογερόντων που μνημονεύει ο Χατζημιχάλης βλ. και Ψιλάκης, σ. 2126-7.

351 Ο διδάκτορας φιλολογίας και καθηγητής Βασίλειος Ψιλάκης έγραψε μεταγενέστερα την “Ιστορία της Κρήτης”, χωρίζοντάς την σε αρχαία, βυζαντινή και νεώτερη κατά το πρότυπο του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Σωστά ο Χατζημιχάλης σημειώνει ότι γεννήθηκε στα Περιβόλια Κυδωνίας, αν και έχει επικρατήσει η λαθεμένη άποψη του Ν.Β. Τωμαδάκη ότι γεννήθηκε στο Καστέλλι Κισάμου Χανίων.

352 “[...] συλλαμβάνει τον εν Βαφέ έγκριτον πατριώτην και πολύμητιν Σφακιανόν Κώσταν Βολουδάκην, ον απέγει εις Χανία δέσμιον και τυραννεί και βασανίζει, όπως μάθη παρ' αυτού σχέδια ανύπαρκτα” Ψιλάκης, ό.π., σ. 2129.

εξουσίας. Αν έβλεπε πως οι ακροατές πείθονταν, προχωρούσε και σε άλλα σοφίσματα, λέγοντας ότι τα προνόμια του 1858 δεν είχαν δοθεί με σουλτανικό φερμάνι³⁵³, αλλά εξαρτιόνταν από τον εκάστοτε Διοικητή, ο οποίος μπορούσε να τα τροποποιήσει ή και να τα καταργήσει. Αν κάποιος έφερνε αντιρρήσεις στις σοφιστίες του ή τον έλεγχε με ερωτήματα, στέλλονταν δεμένος στη φυλακή.

Ο Χατζημιχάλης παραθέτει στο κείμενο του μια αγόρευση του Χουσνή στον Αλικιανό, έδρα τότε της επαρχίας Κυδωνίας, στην οποία αγόρευση ήταν αυτήκοος μάρτυρας. Ο Χουσνής “σημαιοστόλιστος φέρων εν τω τέλει του κόρφου του και του ελληνικού του Σωτήρος σταυρόν”, αναφέρει και ο Β. Ψιλάκης, δημηγορούσε ως επιθεωρητής της τάξης και απόλυτος πληρεξούσιος της κεντρικής εξουσίας απαιτώντας από τους ηγέτες των Χριστιανών να τον διαβεβαιώσουν ότι θα προέβαιναν στη σύλληψη και παράδοση στη Διοίκηση κάθε χριστιανού ταραχοποιού. Σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν την ποινή των παρανομούντων. Ο Χατζημιχάλης τού αντέτεινε ότι οι αντιπρόσωποι των χριστιανών δεν ήταν δυνατόν να υποσχεθούν την πραγματοποίηση τόσο δύσκολου έργου. Τότε ο Χουσνής, σαν εξαγριωμένος σκύλος, γράφει ο απομνημονευματογράφος, επιτέθηκε με λόγια, κατηγορώντας τους “λαοπλάνους” εκπροσώπους των Χριστιανών που δεν άφηναν το λαό να επιδοθεί στα ειρηνικά έργα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένας ιστορικός, ο Β Ψιλάκης, ασχολείται και αυτός με την προσωπογραφία του Διοικητή και αναφέρει τις ίδιες σωματικές αντιδράσεις του βάνουσου Χουσνή (ανόρθωση τριχών, κιτρινόμαυρο χρώμα, τρεμούλα).³⁵⁴

Μετά το επεισόδιο του Αλικιανού, ο Χατζημιχάλης, που ταυτίζεται με τον αφηγητή της ιστορίας, σχεδίασε να φύγει στην Ελλάδα, για να αποφύγει τη φυλάκιση. Μετέβη γι' αυτό με τον φίλο του Ιωάννη Βολάνη στη Μονή Κυρίας Γωνιάς περιμένοντας για οκτώ μέρες κάποιο πλοiάριο. Το ταξίδι όμως ματαιώθηκε³⁵⁵ και ο Χατζημιχάλης επέστρεψε στους Λάκκους. Με πρωτοβουλία³⁵⁶ των Λακκιωτών προσκλήθηκαν οι πρόκριτοι³⁵⁷ των γειτονικών επαρχιών στον Ομαλό, όπου ορκίστηκαν να μην εγκαταλείψουν το Νησί, αλλά να προστατεύσουν τα προνόμια του λαού και να βοηθήσουν ο ένας τον άλλο, αν τους επετίθετο ο Χουσνής. Στο τμήμα αυτό της αφήγησης εντοπίζονται δύο στοιχεία τα οποία επαναλαμβάνονται στην αρχή της διήγησης σημαντικών γεγονότων: Η πρωτοβουλία δράσης των Λακκιωτών εναντίον της τουρκικής αρχής

353 Ο ειδικός νόμος των προνομίων, όπως είπαμε, επικυρώθηκε μετά από πολλές διαπραγματεύσεις στις 7 Ιουλίου 1858.

354 Ο Ψιλάκης γνώριζε εξ ιδίας αντίληψης το βάνουσο χαρακτήρα του Χουσνή. Στη συγκεκριμένη περιγραφή είναι πιθανόν να επηρεάστηκε από τον Χατζημιχάλη, τις χειρόγραφες σημειώσεις του οποίου είχε λάβει υπ' όψει του όταν έγραφε την Ιστορία της Κρήτης. Μαθαίνουμε από τον Β. Ψιλάκη ότι ο Χουσνής είχε παρασημοφορηθεί από τον υπουργό της Ελλάδας Α.Ρ. Ραγκαβή για τη συμβολή του στην πάταξη της ληστείας στα σύνορα με τη Θεσσαλία. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2126.

355 Πρβλ. Ματαίωση ταξιδιού του Χατζημιχάλη προς την Αθήνα τον Νοέμβριο του 1868 από το ίδιο μέρος.

356 Πρβλ. β9, 47

357 Ο συγγραφέας του αποκαλεί και “δημαγωγούς” με θετική σημασία.

και ο όρκος. Ο αφηγητής αποδίδει την αρχική έμπνευση της ιδέας της αντίστασης στους Λακκιώτες, γιατί θέλει να καταστήσει πρωταγωνιστή της αφήγησης την κοινότητα των Λάκκων. Με ίδιο αφηγηματικό μοτίβο είδαμε ότι αρχίζει το κίνημα του 1858, με το ίδιο μοτίβο θα αρχίσει την αφήγηση και της επανάστασης του 1866³⁵⁸, αλλά και της επανάστασης του 1878³⁵⁹. Η ορκωμοσία εξάλλου δεσμεύει τους ήρωες της κοινότητας να τηρήσουν τον όρκο και προοικονομεί την τροπή των γεγονότων. Το Νοέμβριο του 1859 οι Λακκιώτες έδωσαν όρκο, εκτός των άλλων, ότι θα υπερασπιστούν οποιοδήποτε μέλος της κοινότητας δεχόταν την καταδίωξη του Διοικητή. Ο όρκος αυτός είχε ως συνέπεια να απελευθερώσουν από την φυλακή τον Χατζημιχάλη³⁶⁰.

Στις σελίδες β9, 110-122 ο συγγραφέας αφηγείται με αρκετές λεπτομέρειες τη σύλληψή του από τους στρατιώτες της Τουρκικής Διοίκησης. Το επεισόδιο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ξεχωριστό διήγημα, μπορεί να σταθεί ανεξάρτητα από την υπόλοιπη αφήγηση³⁶¹. Τα χρονικά όρια της αφήγησης εκτείνονται από το βράδυ της 14ης Νοεμβρίου 1859 έως το ξημέρωμα της επόμενης μέρας³⁶². Ο λόγος στη συγκεκριμένη ενότητα είναι μακροπερίοδος με πολλά συντακτικά ανακόλουθα, που υποδηλώνουν την ψυχική ένταση του συγγραφέα κάτω από το βάρος πολλών αναμνήσεων. Ο ήρωας γίνεται πάλι το κέντρο της αφήγησης ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά ο αφηγητής γίνεται αυτοδιηγητικός.

Η αφήγηση έχει ως εξής: Ο Χουσνής έστειλε τον μπίμπαση (χιλίαςρχο) Μεμέτ πασά με τάγμα διακοσίων στρατιωτών (ζουάβων) για να συλλάβει τον Χατζημιχάλη³⁶³. Ήταν νύχτα της

358 Πρβλ. Κίνημα του 1858: “Συνελαβόντες πρώτοι οι Λακκιώται την ιδέα του να ερωτήσωσι τους αντιπροσώπους των προστάτιδων δυνάμεων, εάν υπάρχει τινά ελπίδα και εάν έχωσι την υπεράσπισιν των όπως κινήθωσι. Πρώτον όμως ενόμισαν αρμόδιον ν’ αποτανθώσι κατ’ ιδίαν και συμβουλευθώσιν τον αντιπρόσωπον της Ελλάδος”, β9, 47. Μετά το 1858: “συσκεφθέντες οι υποφθαλιμούμενοι* των Λακκιωτών υπό της αρχής ίνα γράψωμεν όρκον γραπτόν εφ’ ου να υπογραφθώμεν ημείς πρώτοι, προς δε κατόπι να εφελκώσωμεν τους Κυδωνιάτας, κατόπι το δ<υτικόν> τμήμα, ει δυνατόν και όλην την νήσον”. Στην επανάσταση του 1866: “Συναχθέντων τούτων και κλείσαντες τας θύρας του ναού επαρουσίασαν τον εξής όρκον, ον κύψαντες τας κεφαλάς έμπροσθεν της εικόνας του Σωτήρος, ανέγνωσε εις τούτον: “Ομνύομεν εν ονόματι της Αγίας και Αδαιρέτου Τριάδος οι κάτωθεν υπογεγραμμένοι, ότι από σήμερον, συνδεδεμένοι και αδιάσπαστοι ως αδελφοί, αποφασίζομεν να ενεργήσωμεν υπέρ της πατρίδος μας ό,τι δυναθώμεν” β4, 47.

359 Η επανάσταση του 1878 παρουσιάζεται ως έργο ενός Λακκιώτη (του Χατζημιχάλη), που κατεβαίνει από τη Ρωσία.

360 Πρβλ. Ο όρκος του 1866 θα δεσμεύσει τους Λακκιώτες να αρχίσουν με αυταπάρνηση ένα πολύχρονο και πολυαίμακτο αγώνα που κράτησε τρία χρόνια (β4, 5).

361 Πρβλ. παραπάνω το επεισόδιο του Κυρτομάδου με την ίδια λεπτομερή ανάπτυξη.

362 Η σύλληψη του Χατζημιχάλη έγινε τον Νοέμβριο του 1859. Η χρονολογία 1858, που υπάρχει στα απομνημονεύματα δεν ευσταθεί. Από τη λήξη της επανάστασης του 1858, το τέλος του καλοκαιριού έως τη φυλάκιση του Χατζημιχάλη από τον Χουσνή μεσολαβεί ένας χρόνος.

363 Ο Ψιλάκης έχει υπόψη του τα Απομνημονεύματα του Χατζημιχάλη, αν και αντί για τον Μανωλέ, αναφέρει τον Βολανογιάννη. Πιο αξιόπιστος είναι ο παθών και καταγραφέας της εμπειρίας του. Αξιοσημείωτο ότι ο Ψιλάκης προβάλλει ήρωες και όχι γεγονότα: “[...] και αιφνιδίως αποστέλλει τάγμα όλων Τούρκων Ζουάβων (μετά περισκελίδων κοκκινοβαφών όντων) εις Λάκκους τους οποίους καταλαβόν εξ απρόοπτου συλλαμβάνει τον Χατζημιχάλην Γιάνναρην και τον Βολανογιάννην και απάγει αυτούς δεσμίους μετά μυριών χλευασμών εις Χανία, εια τα οποία ενώ εισήρχοντο οι νικηταί ούτοι εξήλθεν εις προϋπάντησιν των νικητών αυτών πλήθος μεσημεράδων και φαυλοβίων, οίτινες τουρκολογούντες ανέκραζον τρέχοντες: “Επιάσαμε, μωρέ, το Χριστό σας, το Θεό σας” Ψιλάκης, ό.π., σ. 2129-2130. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Χουσνής ενίσχυσε την τουρκική χωροφυλακή, η οποία καταπίεζε με τον πιο απάνθρωπο τρόπο τους Χριστιανούς.

14ης Νοεμβρίου 1859, όταν ο Μεμέτ πασάς περίζωσε το χωριό. Ο χιλιάρχος πολιόρκησε έπειτα το σπίτι του πεθερού του Χατζημιχάλη, όπου κατά πληροφορίες κοιμόταν ο ήρωας των Λάκκων. Η αφήγηση αποκτά αρκετή ζωνρότητα και ενδιαφέρον καθώς πληροφορούμαστε τις μάταιες προσπάθειες του Χατζημιχάλη να διαφύγει από την καμινάδα ή να τρυπήσει τον μεσότοιχο³⁶⁴, τις αντιδράσεις του πεθερού του και των γυναικών, το στήσιμο των τριών γειτόνων στην πόρτα του σπιτιού με την απειλή ότι θα τουφεκίζονταν, αν δεν παραδίδονταν ο ήρωας, τα λόγια που ανταλλάχθηκαν με το τουρκικό απόσπασμα, όλα αυτά μέσα σε μια φεγγαρόφωτη νύχτα, με το φως της σελήνης να προδίδει τη σκιά του ήρωα μέσα στο σπίτι και τους περισσότερους συγχωριανούς, οι οποίοι θα υπερασπίζονταν τον ήρωά τους, να βρίσκονται στο Ομαλό κοντά στα ποιμίνα τους. Ο Χατζημιχάλης αντιλαμβάνεται το ανώφελο της αντίστασης στη δεδομένη στιγμή και αποφασίζει να παραδοθεί οικειοθελώς για να μην οδηγήσει στη “γενική εξολόθρευση των Λάκκων”. Ο μουσουλμάνος σαλπικτής σαλπίζει τη σύλληψη του ήρωα. Ο Χατζημιχάλης δένεται με σκοινί μαζί με τον Μάρκο Μανωλέ³⁶⁵ για να μεταφερθεί στα Χανιά. Στην Κοπράνα, φυσική είσοδο των Λάκκων προς βορρά, Λακκιώτες στήνουν καρτέρι για να πυροβολήσουν το τουρκικό απόσπασμα που μεταφέρει τους συλληφθέντες. Οι γέροι και οι γυναίκες τους αποτρέπουν από μια τέτοια απερίσκεπτη πράξη: “οι γέροι και οι γυναίκες, οίτινες εκρεμάσθησαν επί των τραχήλων αυτών, δεόμεναι* και δακρυρροούσι*, ίνα μη πυροβολήσωσι διότι αμέσως έλεγον θα σφάξωσι τον Χ.Μ.”.

Το τάγμα με τους δύο συλληφθέντες προκαλεί μεγάλη εντύπωση στους θεατές καθώς προχωρεί με επισημότητα προς τα Χανιά. Οι Λακκιώτες που κατοικούσαν στα πεδινά χωριά³⁶⁶ έσπευσαν να δουν τους συγχωριανούς τους. Η στρατιωτική μουσική παιάνιζε τη σύλληψη του Χατζημιχάλη από τον Κλαδισό μέχρι το μέγαρο του πασά. Χαρούμενοι Μωαμεθανοί και κατηγορεί Χριστιανοί έβλεπαν τον Χατζημιχάλη να εισέρχεται λίαν πρωί στο κάστρο των Χανίων από τον Κάτολα³⁶⁷. Ένας Αλβανός βλέποντας τον ήρωα, αναφώνησε :“Βαλαϊ, μπιλαϊ, ήθελα να είμαι εγώ αυτήν την ώρα εις την θέσιν αυτουνού του ανθρώπου και ας απόθαινα* το εσπέρας*”. Ο λαός αντιλαμβάνεται την ιδιαίτερη σημασία του ήρωα και με τα λόγια ενός αλλοεθνή κορυφώνεται η προβολή του εξέχοντος προσώπου στη διήγηση. Στο διοικητήριο

364 Πρβλ. ανάλογη προσπάθεια με διάρρηξη του τείχους για να δραπετεύσει από τον Φιρκά.

365 Ο Μ. Μανωλέ (Μανωλεδομάρκος) συνελήφθη με την κατηγορία ότι μετέφερε κάποια ειδοποίηση προς τον Χατζημιχάλη.

366 Το μετόχι της Επισκοπής Αγίας νοίκιαζαν από τους Τούρκους οι Ζουρίδηδες από τους Λάκκους. Το 1898 ο Χατζημιχάλης με τους Λακκιώτες το απελευθέρωσε και το απέδωσε στην τοπική εκκλησία. Στο Κυτρομάδο κατοικούν ακόμη και σήμερα απόγονοι της οικογένειας Γιάνναρη.

367 Η κεντρική είσοδος της πόλης των Χανίων, η γνωστή στα χρόνια της Ενετοκρατίας ως πόρτα Ρεθεμνιώτα, έχει καταστραφεί μετά το ρίγμα που δημιουργήθηκε στο τείχος την εποχή της Κρητικής Πολιτείας για να ενώσει την παλιά με την πόλη έξω από τα τείχη. Κάτολας λέγεται ακόμη και σήμερα ο δρόμος που από την πύλη του κάστρου οδηγούσε στο εσωτερικό του. Στον Κάτολα υπήρχαν και εξακολουθούν να υπάρχουν μετά το ρήγμα στα τείχη διάφορα μαγαζιά.

μέγαρο ο Χουσνής απήγειλε στον ήρωα την κατηγορία³⁶⁸ και διέταξε τον πολιτάρχη να ρίξει τον Χατζημιχάλη στη φυλακή.

Με μια μικρή παρέκβαση (“Επανερχόμενος προς τα πρωινά της αυτής ημέρας των ημετέρων”) ο αφηγητής διηγείται όσα συνέβησαν στους Λάκκους το πρωινό της ίδιας μέρας. Όταν οι Σελινιώτες έμαθαν για τη σύλληψη του Χατζημιχάλη, τηρώντας τον όρκο τους, συγκεντρώθηκαν με διακόσιους οπλοφόρους για να βοηθήσουν τους γείτονές τους. Μετά την αναχώρηση του τουρκικού αποσπάσματος από τους Λάκκους θεωρήθηκε περιττή η ένοπλη σύναξη. Ο Νικόλαος Γιάνναρης³⁶⁹, αδελφός του Χατζημιχάλη, κάλεσε με επιστολή τους προύχοντες Σελινιώτες στη θέση Φώκιες του Ομαλού, όπου την επομένη έφτασε και ο υιός του Αναγνώστη Μανουσογιαννάκη³⁷⁰. Εκεί αποφασίστηκε ομόφωνα να επιδοθεί διαμαρτύρηση προς τους προξένους των Δυνάμεων στα Χανιά για τις άδικες επιθέσεις των Τούρκων στους Χριστιανούς και την καταστρατήγηση των προνομίων. Έπειτα συντάχθηκε χωριστή αναφορά στον Γάλλο πρόξενο Du Touge ζητώντας του να αναλάβει την προστασία της Κρήτης³⁷¹. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η εμπιστοσύνη που έδειξαν οι Χριστιανοί στον Γάλλο πρόξενο, θα δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για τα “Προσηλυτιστικά”.

Η φυλάκιση του Χ' Μ. Γιάνναρη από τον Χουσνή (β9/122-130)

Μετά τη μικρή παρέκβαση (“Επανερχομαι και πάλιν επί του κειμένου[...]”)ο αφηγητής εξιστορεί τις ανακρίσεις στις οποίες για δεκατρείς μέρες τον υπέβαλε ο Χουσνής για να του αποσπάσει πληροφορίες για την ορκωμοσία και τους συνωμότες. Ένα βράδυ στη φυλακή ο Χατζημιχάλης διάβαζε τους “Χαιρετισμούς” και συλλογιζόταν το τέλος του μετά την απόφαση του Διοικητή να τον στείλει στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης. Όταν αποκοιμήθηκε είδε ένα όνειρο: Του φαινόταν ότι βρέθηκε σε μια κωμόπολη, όπου υπήρχε μια εκκλησία με “ύψιστο τρούλο”. Δύο επίσημοι άνδρες έκαναν σινιάλο στον Χατζημιχάλη να τους ακολουθήσει, αλλά αυτός ήθελε να κατευθυνθεί προς τον ναό. Τότε εμφανίστηκε ένας γραμματοκομιστής, ο οποίος του ενεχείρισε διάφορα έγγραφα. Σε μια εφημερίδα διάβασε τον στίχο: “ούτω οι ευσεβείς εν εκάστω αυλώ εικονίζον* τον Χριστόν”³⁷². Η ερμηνεία του ονείρου θα δοθεί αρκετές σελίδες

368 Αφορμή για τη σύλληψη ήταν η επιστολή του αδελφού του Χατζημιχάλη, Αντωνίου από την Αθήνα, η οποία έπεσε στα χέρια του πασά. Πραγματική αιτία ήταν η συμμετοχή του Χατζημιχάλη στο κίνημα του 1858 και η πολιτική του Χουσνή για εκτοπισμό ή φυλάκιση όσων από τους αντιπροσώπους των Χριστιανών ξεχώριζαν για τη δράση τους.

369 Αδελφός του Χατζημιχάλη, πατέρας του καθηγητή Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αγίου Ανδρέα Σκωτίας, Αντωνίου Γιάνναρη.

370 Σύμφωνα με τη διήγηση ο Μανουσογιαννάκης έστειλε τον γιο του για να συνεννοηθεί με τον Χατζημιχάλη για τη μετάβασή τους στην Ελλάδα. Ο Β. Ψιλάκης αναφέρει ότι ο Μανουσογιαννάκης κατέφυγε τελικά στην Ελλάδα, πληροφορία που επιβεβαιώνεται στη συνέχεια της διήγησης του Χατζημιχάλη.

371 Θεωρώ ότι η επιστολή προς τον Πρόξενο της Γαλλίας συντάχθηκε από τον υιό Μανουσογιαννάκη, τον Ιωσήφ, ο οποίος ήταν μορφωμένος και γνώριζε άπταιστα τη γαλλική.

372 Η φράση απηχεί προφητικά κείμενα και θα πρέπει να συσχετιστεί με τις επτά σάλπιγγες της “Αποκάλυψης”

αργότερα δια στόματος του Μητροπολίτη Κρήτης. Το όνειρο όπως καταγράφεται στα “Απομνημονεύματα” υποδεικνύει στοιχεία της προσωπικότητας του συγγραφέα, κυρίως τη βαθιά του θρησκευτικότητα. Αναλυτικά κατέγραψε τα όνειρά του και ο Μακρυγιάννης, τα οποία ήθελε ως ένα συμπλήρωμα των “Απομνημονευμάτων” του. Οι επιμελητές του βιβλίου Μακρυγιάννη έδωσαν τον τίτλο “Οράματα και θάματα”. Το όνειρο στην ελληνική λογοτεχνία από τον Όμηρο και τον Σολωμό και ως τη Μάρω Δούκα θα μπορούσε να είναι θέμα μιας άλλης διατριβής³⁷³. Θα πρέπει γυρίσουμε πίσω στον Χατζημιχάλη και να ερμηνεύσουμε το κείμενο / τη μαρτυρία του διά του Χατζημιχάλη και να θυμηθούμε την καταλυτική σημασία του ονείρου που βλέπει ο Σύντεκνος ξημερώματα Κυριακής, ένα όνειρο που κινητοποιεί τα δρώντα πρόσωπα (Κρητικούς) στην “Κρητικοπούλα”. Το όνειρο εκτός από καταλυτικός μοχλός της δράσης είναι και ένα αφηγηματικό μοτίβο στη διήγηση του Χατζημιχάλη.

Γυρνώντας στα “Απομνημονεύματα” πληροφορούμαστε ότι ο Χατζημιχάλης μεταφέρθηκε στο αμπάρι ενός πλοίου (“καταβόθρα” το λέει) από τα Χανιά στο Ηράκλειο, έδρα της Μητρόπολης Κρήτης. Στο σημείο αυτό της διήγησης επανέρχεται το αφηγηματικό μοτίβο της προσπάθειας για την απελευθέρωση του ήρωα από φίλους ή θαυμαστές του. Σε αυτή την περίπτωση η λύτρωση του ήρωα επιχειρείται στο λιμάνι από άγνωστους οπλοφόρους Υδροσπεισιώτες, αλλά αποτυγχάνει. Ο ήρωας μεταφέρεται από το Διοικητήριο έως τη Μητρόπολη και πιέζεται από τις Αρχές αφενός να αποκαλύψει τους συνεργάτες του στην ορκωμοσία του Ομαλού και αφετέρου να πείσει τους αρχηγούς των χριστιανών, που είχαν καταφύγει στην Αθήνα, να επιστρέψουν στην Κρήτη. Προφανώς ο Χουσνής υπολόγιζε αυτό που σήμερα αποκαλείται πολιτικό κόστος, την αρνητική εικόνα για τη διοίκηση που θα μετέφεραν οι χριστιανοί αρχηγοί στους αντιπροσώπους των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Το γράμμα, το οποίο με υπόδειξη του Χουσνής έγραψε ο Χατζημιχάλης στους οπλαρχηγούς, για να επανακάμψουν, υποδηλώνει την ανησυχία του Διοικητή, αλλά και την εξέχουσα θέση που κατέχει ο κεντρικός ήρωας της διήγησης συγκριτικά με τους συμπατριώτες του.

Θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερος η σκηνή της ανάκρισης του Χατζημιχάλη από τις δύο κορυφές της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας, τον Χουσνής και τον Μητροπολίτη και ότι οι δύο αυτές εξουσίες βρίσκονταν σε αγαστή συνεργασία. Ο ευσεβής συγγραφέας δεν διανοείται να χαρακτηρίσει τον Μητροπολίτη Διονύσιο³⁷⁴, θρησκευτικό αρχηγό των χριστιανών της

του Ιωάννη.

373 Βλ. ενδεικτικά Δ.Ν.Μαρωνίτης, “Υπνος, Αγρυπνία, Όνειρα στα ομηρικά έπη”, *Όψις Ενυπνίου, Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο 1993, σ. 3-22., Μαρίνου Φαλιέρου, *Ερωτικά όνειρα*, κριτική έκδοση Arnold Van Gemert, Θεσσαλονίκη, 1980, Δ. Σολωμός, *Ποιήματα και πεζά*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1994 (ιδιαίτερα το ποίημα “Η Τρίχα”), Μάρω Δούκα, *Έλα να πούμε ψέματα*, μυθιστόρημα, Αθήνα 2014. Ο Ι. Μακρυγιάννης κατέγραψε όνειρα/οράματα και θαυματουργικές επεμβάσεις σε ένα κείμενό του που εκδόθηκε ογδόντα χρόνια μετά τα “Απομνημονεύματά”, με τον τίτλο: “Οράματα και θάματα”, επιμ. Άγγελου Παπακόστα, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988.

374 Διονύσιος Χαριτωνίδης ο εξ Ανδριανουπόλεως, Μητροπολίτης Κρήτης από το 1858 έως το 1868 και έπειτα

Κρήτης, “Τουρκοπολίτη”, όπως θα γράψει μεταγενέστερα ο Ψιλάκης. Την ανάκριση του Χατζημιχάλη στην Ελληνική Σχολή παρακολουθούν δημογέροντες, ηγούμενοι και χριστιανοί σύμβουλοι, ο αριθμός των οποίων, 5.000 άτομα, είναι σίγουρα υπερβολικός, όμως αναγκαίος για να προβληθεί η βαρύνουσα σημασία του ήρωα. Μέσα σ' αυτό το πλήθος προβάλλει ένα άτομο, ο Χατζημιχάλης. Επισημαίνουμε και πάλι ότι στο πρώτο βιβλίο είναι έντονη η παρουσία του ήρωα – συγγραφέα σε αντίθεση με το δεύτερο, όπου κυριαρχεί η κοινότητα, το εμείς, ως φορέας της δράσης και κέντρο της αφήγησης.

Η αφήγηση, στην ενότητα που εξετάζουμε, καταλήγει σε διάλογο ανάμεσα στον κατήγορο Χουσνή και τον κατηγορούμενο Χατζημιχάλη. Ο Χουσνής ονομάζει τον Χατζημιχάλη “Αχιλλέα” και τον κατηγορεί ως υποκινητή στάσεων (“λαοταράκτη”) και καταστροφέα της ηρεμίας του τόπου³⁷⁵. Στον αντίλογό του ο Χατζημιχάλης εξηγεί ότι ουδέποτε ύβρισε τον Μουλά και τον Χαμήτ βέη, αλλά ότι μαζί με άλλους αντιπροσώπους των χριστιανών ζήτησε να μην καταπατούνται τα παραχωρηθέντα απ' τον Σουλτάνο προνόμια. Λίγα χρόνια αργότερα και ο πρόξενος της Αμερικής Στίλμαν θα παρομοιάσει τον Χατζημιχάλη με τον Αχιλλέα για το επιβλητικό του ανάστημα, την αρχαϊκή ομορφιά, τη γενναιότητα, τις ηγετικές ικανότητές του³⁷⁶. Ο Αχιλλέας ήταν ο πολεμικός αρχηγός των Μυρμιδόνων, ο Χατζημιχάλης των Λακκιωτών και ευρύτερα των χριστιανών της δυτικής Κρήτης. Ο λόγος του Χατζημιχάλη τελειώνει με μια αγέρωχη φράση παρμένη από το Ευαγγέλιο³⁷⁷: “μη φοθήσθε από των αποκτεινόντων το σώμα, την δε ψυχήν μη δυναμένων απολέσαι”, λόγος που παραπέμπει στην ανάκριση του Χριστού. Επισημαίνουμε ξανά ότι ο συγγραφέας επιλέγει να αφηγηθεί ό,τι κάθε φορά εξυπηρετεί τον σκοπό του, να προβάλλει το ξεχωριστό άτομο, τον ηγέτη της κοινότητας τον Λάκκων, που υφίσταται του Χριστού τα πάθη για χάρη των χριστιανών συμπολιτών του.

Τα “Προσηλυτιστικά” (β9/ 130- 142)

Στη συνέχεια ο αφηγητής διηγείται τα “Προσηλυτιστικά” που συνέβησαν στα Χανιά κατά τον Δεκέμβριο του 1859³⁷⁸, όταν ο Χατζημιχάλης βρισκόταν φυλακισμένος στο Ηράκλειο. Η αφηγηματική ενότητα αρχίζει με τη φράση: “Ήδη ανάγκη να επαναφέρωμεν τας ενεργείας και καρπούς...”. Ο απομνημονευματογράφος λοιπόν αφηγείται την προσπάθεια της Καθολικής

Οικουμενικός Πατριάρχης (1887-1899). Φιλότουρκος ιεράρχης, στενός συνεργάτης της Τουρκικής Διοίκησης. Βλ. και Μ.Ε.Ε.

375 Πρβλ. όσα αναφέρει ο Ψιλάκης, σ. 2130.

376 Βλ. Stillman W., *The Cretan insurrection of 1866-7-8*, ό.π., σ. 85.

377 Κατά Ματθαίον 10, 28

378 Επισημάναμε παραπάνω ότι η χρονολογία 1858 στο κείμενο των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη δεν είναι σωστή. Μια εμπεριστατωμένη διερεύνηση των “Προσηλυτιστικών” έχει δώσει ο Μανόλης Πεπονάκης, τον οποίο ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή για την αποστολή της μελέτης του. Βλ. Μανόλης Γ. Πεπονάκης, Η εσωτερική κατάσταση στην το 1859-1860 και η Ρωμαιοκαθολική προπαγάνδα”, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, 18-19, Ρέθυμνο 1999/2000, σ. 113-217. Βλ. και Κάλια Καλλιατάκη- Μερτικοπούλου, Τα “Προσηλυτιστικά” στην Κρήτη, 1859-1860, *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο 2005, σ. 179-194. Σημειώνεται ότι οι προηγούμενοι μελετητές δεν αναφέρονται στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη.

Αρχιεπισκοπής Κρήτης, που έχει έδρα τα Χανιά, να προσηλυτίσει τους ορθοδόξους χριστιανούς στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Αφορμή για την πράξη αυτή των Καθολικών έδωσαν οι Αντιπρόσωποι των ορθοδόξων χριστιανών, οι οποίοι, συνεδριάζοντας στις Φώκιες του Ομαλού, ζήτησαν με παρακλητική επιστολή προς τον Γάλλο Πρόξενο να θέσει υπό την προστασία της Γαλλίας τους καταπιεσμένους Ορθοδόξους της Κρήτης. Ο Γάλλος αδυνατώντας να επέμβει φανερά και φοβούμενος την αντίδραση των άλλων Δυνάμεων, παρέπεμψε τους Ορθόδοξους Κρητικούς στην Καθολική Εκκλησία των Χανίων να ζητήσουν προστασία. Πρώτος προσήλθε στον καθολικό ιερέα (“φραγκόπαπα” τον ονομάζει ο Χατζημιχάλης) κάποιος Κοντογιάννης από τον Αποκόρωνα³⁷⁹, ο οποίος καταγράφηκε σε ένα ειδικό βιβλίο³⁸⁰, διάβασε το Σύμβολο της Πίστεως και ως αποδεικτικό της προσχώρησής του στην υπεράσπιση του Γαλλικού έθνους έλαβε έναν σταυρό και μια σημαία της Γαλλίας. Ο Κοντογιάννης έκαμε την αρχή. Οι κατατρομαγμένοι και καταπιεσμένοι από τον Χουσνή Ορθόδοξοι απεμπολούσαν ψεύτικα την θρησκευτική ταυτότητά τους, η οποία την εποχή εκείνη ισοδυναμούσε με την εθνική και έτρεχαν σωρηδόν στον καθολικό ιερέα Serafino da Caltanissetta (π. Σεραφίνο) ζητώντας την προστασία της Γαλλίας. Σε καμία περίπτωση όμως δεν ήθελαν να προσχωρήσουν στον καθολικισμό.

Η αθρόα προσέλευση των Ορθοδόξων στην καθολική εκκλησία ανάγκασε τον προεδρεύοντα βέη να αποστείλει στον διοικητή Χουσνή πασά, που βρισκόταν στο Ηράκλειο, έκθεση του περιστατικού. Καταθρομβημένος ο Χουσνής για την προσχώρηση των υπηκόων του στον καθολικισμό, κάλεσε σε συνεργασία τον Διονύσιο, Μητροπολίτη Κρήτης, για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα. Ακολούθως απέστειλε δύο έμπιστους συμβούλους του στον Χατζημιχάλη, οι οποίοι προσπάθησαν να του αποσπάσουν πληροφορίες για τη δράση των συνεταίρων του (“να μαρτυρήσει τους εταιριστάς”) και του υποσχέθηκαν ότι αν συγκατανεύσει στις προτάσεις του Διοικητή, θα απελευθερωθεί. Ο Χατζημιχάλης όμως απέρριψε τις προτάσεις τους.

Ο αναγνώστης του απομνημονεύματος παρακολουθεί τον εξέχοντα ήρωα της αφήγησης εν μέσω της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας της Κρήτης. Την παραμονή της εορτής του Αγίου Σπυρίδωνα (11 Δεκεμβρίου 1859– ο αφηγητής ενθυμείται) ο Χατζημιχάλης μεταφέρθηκε στο μητροπολιτικό μέγαρο για την τελευταία ανάκριση ενώπιον του Διοικητή και του

379 Βλ. και Ψιλάκης 2133-2134. Πολύ καλύτερα παρουσιάζονται τα προσηλυτιστικά από τον Χατζημιχάλη. Ο Ψιλάκης μένει στην επιφάνεια των γεγονότων, δεν εξετάζει τις βαθύτερες αιτίες και αποσιωπά τα αποτελέσματα.

380 Το βιβλίο αυτό, σύμφωνα με καταγεγραμμένη παράδοση κήκε από τους Ορθοδόξους, πετάχτηκε στην πυρά του σαπουναριού. Όπως με διαβεβαίωσε ο εφημέριος της Καθολικής Εκκλησίας των Χανίων, πατήρ Νικόλαος Ρούσος, το βιβλίο δεν κήκε, αλλά φυλάσσεται στο Αρχείο της Καθολικής Εκκλησίας. Περιέχει περίπου 5.000 ονόματα χριστιανών Κρητικών. Διευκρινίζουμε ότι οι κατατρεγμένοι χριστιανοί προσέφευγαν στην Καθολική Εκκλησία για να βρουν προστασία από τη Γαλλία και όχι για να αλλάξουν το δόγμα τους. Ο Ανώνυμος συγγραφέας παρατηρεί σωστά: “Οι οξύνους Κρητικοί εφεύρον μετ' ου πολύ το αντιφάρμακον της πολιτικής του Χουσνή, τον πλαστόν δυτικισμόν”, βλ. Ανώνυμος, *Σφάλματα*, σ. 8.

Μητροπολίτη. Οι Σύμβουλοι του Ηρακλείου στην Τουρκική Διοίκηση παρακολουθούσαν τη διαδικασία και ένας γραμματέας κατέγραφε την απολογία του ήρωα. Μετά την απολογία ο Χατζημιχάλης οδηγήθηκε στο ναό του Αγίου Μηνά³⁸¹, όπου ενώπιον των δύο ηγετών και μπροστά στην ωραία Πύλη έδωσε όρκο πίστεως και υποταγής στον Πατισάχ (Σουλτάνο). Ο Μητροπολίτης δικαιολόγησε ιδιαίτερος στον Χατζημιχάλη τη συμπεριφορά του κατά την ανακριτική διαδικασία, λέγοντας ότι όσα έπραξε ήταν προσποιήσεις. Την επομένη, εορτή του Αγίου Σπυρίδωνος, ο Μητροπολίτης λειτούργησε μνημονεύοντας τον Χατζημιχάλη³⁸². Ο αφηγητής είναι άνθρωπος ευλαβής και πιστεύει ότι η απελευθέρωσή του οφείλεται στη βοήθεια του Αγίου Σπυρίδωνα. Μετά το τέλος της λειτουργίας ο Χατζημιχάλης διηγήθηκε στον Μητροπολίτη το όνειρο που είχε δει στη φυλακή. Ο Μητροπολίτης γίνεται εξηγητής του ονείρου, “ξεδιαλύνει” το όνειρο³⁸³: Οι χριστιανοί (σε κάθε αυλό) είναι όσοι κατέφυγαν στους Καθολικούς, οι δύο μεγάλοι άνθρωποι είναι η Διοικητής και ο Μητροπολίτης, που βοήθησαν τον Χατζημιχάλη να απελευθερωθεί και να επιστρέψει στα Χανιά, η πόλη με τη μεγαλοπρεπή εκκλησία το Ηράκλειο.

Την επομένη μέρα και ενώ ο Χατζημιχάλης βρισκόταν υπό επιτήρηση στο Ηράκλειο, ο Μητροπολίτης μετέβη με τη βασιλική φρεγάτα στα Χανιά για να εξετάσει τα γεγονότα, να περιστείλει την ορμή του λαού και να επαναφέρει τους υπηκόους του Σουλτάνου στο πάτριό δόγμα. Ο τόπος της αφήγησης εναλλάσσεται, άλλοτε παρακολουθούμε τα τεκταινόμενα στα Χανιά και άλλοτε στο Ηράκλειο. Σκοπός της αφήγησης και σ' αυτές τις παραγράφους είναι να εξαρθεί ο απαράμιλλος ήρωας, που εμφανίζεται ανάμεσα στις δύο εξουσίες να ενεργεί ως ο καθοριστικός παράγοντας για τη αποκατάσταση της τάξης στα Χανιά. Τα στοιχεία που σηματοδοτούν ότι ο ήρωας είναι πρόσωπο μοναδικό και με τεράστιο κύρος είναι επιγραμματικά τα εξής: α) ο Μητροπολίτης μεταβαίνει στα Χανιά με συστατική επιστολή του Χατζημιχάλη, για να προσεγγίσει στους Χανιώτες, β) ο Χουσνής μετά τη δημηγορία του στον λαό καλεί τον Χατζημιχάλη για καφέ και επίσημη συνομιλία, γ) ο Αντωνιάδης, εκπρόσωπος της Ελλάδας, παρατηρεί ότι ήταν “τερατούργημα” η φυλάκιση ενός τόσο διακεκριμένου χριστιανού, δ) ο “κιαχιά=κεχαγιά βής και ο Μητροπολίτης ζητούν από τον Διοικητή να επισπευσθεί η επάνοδος του ήρωα στα Χανιά, “διότι τα πράγματα βαίνουν σκοτεινά”, ε) ο Χατζημιχάλης και ο Διοικητής επιστρέφουν στα Χανιά με τη βασιλική κορβέτα (φρεγάτα), στ) ένας απλοϊκός αγωγιάτης θαυμάζει τον Χατζημιχάλη, ζ) η επίσημη είσοδος του Χατζημιχάλη στην πόλη των

381 Στο μικρό Άγιο Μηνά, γιατί ο περικαλλής μητροπολιτικός ναός του Ηρακλείου κτίστηκε αργότερα.

382 Χαρακτηριστικά αναφέρεται: “είμαι ταμένος να λειτουργήσω επ' ονόματί σου και να σου εβγάλω* μερίς* και να σε μνημονεύσω”. “εβγάλω μερίς”, εννοεί την μερίδα από το πρόσφορο, όπου μνημονεύονται ονόματα ζώντων και τεθνεώτων. Σημειώνουμε ότι την ημέρα της εορτής του Αγίου Νικολάου, 6-12-1877, ο ήρωας της αφήγησης θα σωθεί από το πνιγμό στη θάλασσα (βλ. 3ο βιβλίο).

383 Πρβλ. Το όνειρο του Συντέκνου (ο Συντέκνος θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Χατζημιχάλη) και την εξήγησή του από τον Άγγελο στην “Κρητικοπούλα” κεφ. 4 έως 15.

Χανίων πάνω σε χρυσοστόλιστο ίππο. Όλα αυτά, που ο αφηγητής επιλέγει να τα διηγηθεί λεπτομερώς, επισημαίνουν εμφατικά την θαυμαστή επιρροή του Χατζημιχάλη στον λαό.

Η δήθεν “αλλαξοθησκία” (β9/143-152)

Ο αφηγητής σχολιάζει μέσα από μια διαλογική συζήτηση τη μαζική προσφυγή των Ορθοδόξων στον καθολικό ιερέα και εύστοχα παρατηρεί ότι ο λαός προσερχόταν στους Καθολικούς όχι για να αλλάξει το δόγμα του, αλλά για να βρει υπεράσπιση από ένα ισχυρό έθνος³⁸⁴. Και εύστοχα παρατηρεί για την εξαπάτηση του απλού λαού: “Η δόλιος αυτή του Γάλλου οδηγία ενομίσθη υπό του απλουστέρου λαού πολιτική και αληθινή της Γαλλίας υπεράσπισις και ως εκ της απολιπσίας* του ένεκα της ωμής καταδρομής των προυχόντων του”. Τα “Προσηλυτιστικά” άρχισαν να εξαπλώνονται και στην υπόλοιπη Κρήτη. Οι απελπισμένοι Ορθόδοξοι της Κρήτης επικαλούνταν τη γαλλική υπηκοότητα, για να αποφύγουν τη φορολογία και την καταπίεση των Τούρκων. Οι αθρόες εγγραφές στη βίβλο των Καθολικών (“κατόλικους” τους ονομάζει ο συγγραφέας) προκάλεσαν όχι μόνο την αντίδραση του Τούρκου διοικητή και του Μητροπολίτη, οι οποίοι έβλεπαν να χάνουν το προσοδοφόρο ποίμνιό τους, αλλά και των Προξένων των άλλων Δυνάμεων στα Χανιά, οι οποίοι έβλεπαν να ενισχύεται επικίνδυνα η επιρροή της Γαλλίας στην Κρήτη³⁸⁵.

Με τη διήγηση υποβάλλεται εντέχνως ότι, αν ο Χατζημιχάλης δεν επανερχόταν στα Χανιά, το ζήτημα των ‘Προσηλυτιστικών’ δεν θα έβρισκε λύση. Ιδιαίτερα θα πρέπει να προσεχθεί η είσοδος του ήρωα πάνω σε χρυσοστόλιστο άλογο από τη θέση Μνήμα του Μπάρμπο³⁸⁶ μέχρι το κάστρο των Χανίων και τη διαδρομή από το Κρύο Βρυσάλι, μπροστά από το ναό των Καθολικών μέχρι το Κονάκι (μέγαρο) του Πασά. Την πορεία του ήρωα-νικητή παρακολουθούν οι Χριστιανοί χαρούμενοι. Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με την είσοδο του αλυσοδεμένου και ταπεινωμένου Χατζημιχάλη στα Χανιά μετά τη σύλληψή του, που παρακολουθήσαμε παραπάνω.

384 Οι πρώτοι καπουτσίνιοι μοναχοί ήρθαν στα Χανιά το 1567, την εποχή της Ενετοκρατίας. Βλ. *I cappucini, a cura di Vicenzo Criscuolo*, Roma 1994, σ. 842-844. Το 1674 με την ίδρυση Γαλλικού Προξενείου Χανίων η τοπική Καθολική Εκκλησία τίθεται υπό την προστασία του Γαλλικού Έθνους. Βλ. Ignazio da Seggiano, “Documenti in editi sull’ Apostolato dei Minori Cappuccini nell’ Vicino Oriente (1623-1683)”, *Collectanea Francescana*, 23, 1953, σ. 320-321. Ευχαριστώ τον π. Νικόλαο Ρούσσο, της Καθολικής Εκκλησίας Χανίων, για την υπόδειξη των βιβλίων. Ο Μ. Πεπονάκης παρατηρεί ότι η ενίσχυση του γαλλικού εμπορίου στην Κρήτη κατά το α’ μισό του 18ου αιώνα είχε ως συνέπεια και την αύξηση των Γάλλων και της ιεραποστολής καπουτσίνων στο Νησί. Από το 1841 έως το 1847 έφτασαν στα Χανιά έξι καπουτσίνιοι μεταξύ αυτών και ο Σεραφίνο. Βλ. Μ. Πεπονάκης, ό.π., σ. 163-165.

385 Η Γαλλία είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον της για την κατάληψη της Κρήτης από 1783. Ο Υπουργός των Ναυτικών της Γαλλίας έγραψε για την Κρήτη σε υπόμνημα στον βασιλιά της Γαλλίας: “[...] είναι σε πλεονεκτική θέση, για να καταστήσει κυρίαρχη στην Ανατολή τη δύναμη εκείνη που θα εξουσιάζει το νησί”. Βλ. Μ. Πεπονάκης, ό.π., σ. 168-169.

386 Το μνήμα του Μπάρμπο, θολωτό ταφικό μνημείο (κουμπές) για τον γαζή που έπεσε στην πολιορκία των Χανίων λέγεται σήμερα Κουμπές και δυστυχώς έχει μετατραπεί, μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών, σε κατοικία ο πρώτος όροφος και σουβλατζίδικο το ισόγειο, εκεί όπου υπήρχε ο τάφος του Μπάρμπο. Ανατολικότερα η περιοχή ονομάζεται μετόχι του Μπάρμπο.

Στο Διοικητήριο ο Χατζημιχάλης εξέφρασε το φόβο του ότι μπορεί να προκαλέσει στους συμπατριώτες του αρνητικά σχόλια ο συγχρωτισμός του με τον Πασά (“...ότι έγινα προσήλυτός σας και ότι εξαγοράσθην υπό της κυβερνήσεως”). Είδαμε ότι στα προοίμια των “Απομνημονευμάτων” ο συγγραφέας τονίζει επανειλημμένα τον ανυπότακτο χαρακτήρα του, σε αντίθεση με άλλους οπλαρχηγούς. Και στην αρχή της διήγησης της επανάστασης του 1866 θα προσπαθήσει να διασκεδάσει κάθε αμφιβολία ή κατηγορία για τη σχέση του με την Τουρκική Διοίκηση. Ο Τούρκος διοικητής τον καθησυχάζει γελώντας και του προτείνει να τον στεφανώσει³⁸⁷. Ο Χατζημιχάλης αρνείται επικαλούμενος ότι η αρραβωνιαστικά του είναι μόλις δέκα χρονών και αυτό απαγορεύεται από τους ιερούς κανόνες.

Από το Διοικητήριο των Χανίων ο ήρωας μετέβη στον άλλο πόλο της τοπικής εξουσίας, στην Επισκοπή³⁸⁸, όπου βρήκε τον Μητροπολίτη Κρήτης και τον επίσκοπο Κυδωνίας Μισαήλ να κάθονται απελπισμένοι καθώς τα “Προσηλυτιστικά” εξαπλώνονταν και στους άλλους νομούς. Το ορθόδοξο ποίμνιο στην υπόλοιπη Κρήτη προσερχόταν στους καθολικούς ιερείς και δεν ανταποκρινόταν στις εκκλήσεις των αρχιερέων του (“επί των δύο άλλων φρουρίων εξήπτετο τότε περισσότερον”). Ο εξέχων ήρωας παρεμβαίνει για να λυθεί το ζήτημα του προσηλυτισμού. (Το επίθετο εξέχων αποδίδεται στον ήρωα της αφήγησης, για να δειχτεί ο κεντρικός ρόλος του στη διήγηση, δεν έχει συναισθηματικό φορτίο, ούτε εκφράζει κρίση). Ο Χατζημιχάλης εξήγησε στους προεστούς των χωριών της Κυδωνίας (οι Λακκιώτες δεν είχαν καταγραφεί) ότι η Γαλλική Κυβέρνηση δεν συναινούσε με τις ενέργειες των Καθολικών των Χανίων και ως εκ τούτου δεν παρείχε καμία υπεράσπιση στους Ορθόδοξους υπηκόους του Σουλτάνου, επεσήμανε δε ότι η εγγραφή στο βιβλίο ήταν μια δήλωση υποταγής στον Πάπα. Ακούγοντας οι Πρόκριτοι τα σχέδια του “μπαπιστανισμού”³⁸⁹ οργίστηκαν, γιατί σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν να αλλαξοπιστήσουν. Παραμονές Χριστουγέννων του 1859 ο Χατζημιχάλης με άδεια του Χουσνή πήγε στο χωριό του και συμβούλευσε τους συμπατριώτες του να απέχουν από το σχέδιο της παπικής προπαγάνδας.

Τα “Προσηλυτιστικά” επέφεραν αλλαγές στη Διοίκηση και στις σχέσεις της Πύλης με τους Ευρωπαίους. Ο Τούρκος Διοικητής βρέθηκε αμήχανος, μη μπορώντας να δικαιολογήσει στην Κυβέρνησή του την απείθεια των υπηκόων του. Ισχυρές συγκρούσεις δημιουργήθηκαν και στη διπλωματία, καθώς οι Ευρωπαίοι πρόξενοι υπέβλεπαν τον Γάλλο συνάδελφό τους. Η μαζική στροφή των Ορθοδόξων υπό την δίθην προστασία της Γαλλίας ανησύχησε και το Πατριαρχείο

387 Ηπιότερος από τον Ψιλάκη είναι ο Χατζημιχάλης στους χαρακτηρισμούς του για τον Χουσνή. Ο Ψιλάκης έχει εξαντλήσει όλα τα αρνητικά επίθετα και τις πιο άσχημες φράσεις όταν περιγράφει τον Χουσνή: “ο νέος της Κρήτης Φάλαρις” σ. 2131, “μανιακός Χουσνής” 2133, “εις σειληνός” 2136”.

388 Το κτήριο της Επισκοπής υπήρχε απέναντι από τον μικρό και ταπεινό, αλλά κατασκευασμένο από τον Αγίων Αναργύρων, τον μητροπολιτικό τότε ναό της πόλης, ανατολικά του κάστρου των Χανίων, στην τούρκικη συνοικία, σώζεται μέχρι σήμερα, αλλά εγκαταλειμμένο.

389 Το λεξικό αυτό μάρτυρα είναι πλασμένο από τον Χατζημιχάλη, αντί της λέξης “παπισμός”.

Κωνσταντινουπόλεως, που έστειλε ιεροκήρυκες στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης για να τονώσουν το θρησκευτικό αίσθημα των Κρητικών³⁹⁰. Ο ιεροκήρυκας “Γλυκής” (Νικηφόρος Γλυκάς), που έδρασε στα Χανιά δημοσίευσε και ένα αντιρρητικό θρησκευτικό φυλλάδιο³⁹¹. Τα “Προσηλυτιστικά” έληξαν το καλοκαίρι του 1860. Οι διαμαρτυρίες των διπλωματών κατά του Τούρκου Διοικητή για την απείθεια των Ορθοδόξων ανάγκασαν την Υψηλή Πύλη να τον απομακρύνει από την Κρήτη. Στη θέση του διορίστηκε ο Ισμαήλ Ραχμή πασάς³⁹².

Η παρουσία των Ρώσων (β9/ 153-158)

Ως πρώτη άμεση συνέπεια των Προσηλυτιστικών ήταν η ίδρυση γενικού Ρωσικού Προξενείου στα Χανιά, σύμφωνα με όσα συνάγονται από τη διήγηση του απομνημονευματογράφου. Αρχές του 1860 έφτασε στη Σούδα εκπρόσωπος της ομόδοξης Ρωσίας για να εξετάσει το θέμα του “θρησκευτικού αναβρασμού”. Συνομίλησε με τον πρόξενο της Ελλάδας Αϊβατζίδη³⁹³, δώρισε στη χριστιανική Εφορεία των Χανίων μια αρχιερατική στολή, επισκέφθηκε τη Μονή Γωνιάς και δέχτηκε ορθόδοξους Χανιώτες στο αυτοκρατορικό δίκροτο. Είναι σημαντικότερη η περιγραφή της φιλοξενίας των Κρητικών στο πλοίο, αφού εκφράζει με μοναδικό τρόπο τον ενθουσιασμό και την ευχαρίστηση του φιλορώσου αφηγητή. Ο Χατζημιχάλης με μια ομάδα νέων από τους Λάκκους μεταβαίνει στο πλοίο και συμμετέχει έπειτα από τη λειτουργία στο “πλουσιοπάροχον και μεγαλοπρεπές” γεύμα³⁹⁴. Έγιναν προπόσεις υπέρ του Τσάρου. Η στρατιωτική μουσική παιάνιζε στη μεγάλη αίθουσα του πλοίου και μερικές Χανιώτισσες χόρευαν με Ρώσους αξιωματικούς. Όντως ασυνήθιστο για τα αυστηρά ήθη οι γυναίκες να χορεύουν με ξένους αξιωματικούς. Πιθανόν όμως αφού ήταν Ορθόδοξοι, να έγινε κατ' εξαίρεση. Στο κατάστρωμα με λύρες και βιολιά οι υπόλοιποι Κρητικοί χόρευαν παραδοσιακούς κρητικούς χορούς.

“Ολίγον ύστερον”, αναφέρει ο αφηγητής, έφτασε ο πρώτος Ρώσος πρόξενος στα Χανιά, ο Σπυρίδων Δενδρινός, ομογενής από την Κέρκυρα (όχι από την Ιθάκη, όπως γράφει ο Χατζημιχάλης), ο οποίος θα δούμε ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επανάσταση του 1866. Η ίδρυση του Ρωσικού Προξενείου στα Χανιά συνέβη το 1860, όπως μπορούμε να γνωρίζουμε από το Αρχείο του Αυτοκρατορικού Ρωσικού Προξενείου που παραδόθηκε στο

390 Πρβλ. “[...] αποστείλασα τον αρχιμανδρίτην Γλυκάν εις Χανιά και τον ιεροδιάκονον Γώγον Λέσβιον εις Ηράκλειον”. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2135. Ο Χατζημιχάλης δίνει την πληροφορία ότι ο Λέσβιος έγινε μητροπολίτης Σταυροδρομίου.

391 Το φυλλάδιο αυτό δεν σώθηκε. Ο Νικηφόρος Γλυκάς χειροτονήθηκε έπειτα μητροπολίτης Μηθύμνης Λέσβου.

392 Μετά την απομάκρυνση του Χουσνή νέος διοικητής διορίστηκε ο Ισμαήλ Ραχμή πασάς ο Τεπελενλής, εγγονός του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Διοίκησε το νησί για μικρό χρονικό διάστημα και δεν πρέπει να συγχέεται με τον επόμενο διοικητή Ισμαήλ Χακίμ πασά από την Χίο. Σημειώνεται ότι τα προσηλυτιστικά επέφεραν σαρωτικές αλλαγές προσώπων. Μετατέθηκαν οι πρόξενοι Αγγλίας, Γαλλίας και Ελλάδας. Ακόμη και ο Μητροπολίτης Διονύσιος υπέβαλε την παραίτησή του, αλλά δεν έγινε δεκτή. Βλ. Κάλλια Καλλιατάκη- Μερτοκοπούλου, ό.π., σ. 190.

393 Αρνητική είναι η περιγραφή του Αϊβατζίδη από τον Ψιλάκη βλ, σ. 2128, 2137.

394 Πληροφορούμαστε ότι ο Χατζημιχάλης ειδοποιήθηκε από κάποιον Μπλούμ, Ρώσο κάτοικο των Χανίων, γιος του οποίου ήταν γείτονας και φίλος του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα.

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση από τον Γ. Ζουέφ, τελευταίο πρόξενο της Ρωσίας στα Χανιά.

Ο συγγραφέας συνεχίζει να προβάλλει την ηγετική προσωπικότητα του κεντρικού ήρωα της αφήγησης. Ο Δενδρινός μετά από μερικές μέρες ζήτησε να δει τον Χατζημιχάλη. Ο διάλογος μεταξύ Προξένου και του Λακκιώτη ήρωα παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τους στόχους του ρωσικού παράγοντα στην Κρήτη. Το Προξενείο, αναφέρει ο Δενδρινός, ιδρύθηκε για να υπερασπίζει τους Ορθόδοξους και να επιτηρεί την Κρήτη, που λόγω της σπουδαίας γεωγραφικής της θέσης έγινε πολλές φορές το “μήλον της έριδος” για τις Μ. Δυνάμεις. Η Ρωσία εξάλλου ήθελε πάντα να ισχυροποιήσει τη θέση της στη Μεσόγειο. Ο Χατζημιχάλης κάνει συστάσεις στον Δενδρινό για την επιλογή της προσωρινής κατοικία του, εκφράζει τα φιλορωσικά του αισθήματα και επισημαίνει ότι προσβλέπει σε “υπεράσπισιν αληθινήν και αδελφικήν χείραν βοηθείας” από τον Τσάρο. Η εγκατάσταση του Προξένου στο κτήριο του Ρωσικού Προξενείου στον Τοπανά³⁹⁵ γιορτάστηκε με δοξολογία, έπαρση της ρωσικής σημαίας και κανονιοβολισμούς. Την έπαρση της ρωσικής σημαίας στο Προξενείο, προσθέτει ο Ψιλάκης, έκανε ο Χατζημιχάλης³⁹⁶.

Ο Χατζημιχάλης στην Αθήνα- Πιστός στην παράδοση (β9/159-164)

Την άνοιξη του 1860 ο Χατζημιχάλης μετέβη στην Αθήνα για να εγγράψει τον ανιψιό του Αντώνιο, τον μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου του Αγίου Ανδρέα Σκωτίας, στη Ριζάρειο Σχολή³⁹⁷. Τρεις σημαίνοντες κρητικής καταγωγής Έλληνες, ο Μάρκος Ρενιέρης, ο Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης και ο Αντώνιος Παπαδάκης³⁹⁸, προσκαλούσαν με εντολή του Δημητρίου Βερναρδάκη³⁹⁹, πλούσιου Κρητικού ομογενή της Ρωσίας, δέκα Κρητικόπουλα για να μορφωθούν στη Ριζάρειο, να γίνουν δάσκαλοι και να διδάξουν στην Κρήτη. Η παρουσία του αφηγητή στην Αθήνα δίνει αφορμή να αναφερθεί στην αφήγησή του σε τρία σημαντικά θέματα: την παιδεία του, την τήρηση των παραδόσεων και το αντιοθωνικό κίνημα.

395 Τοπανάς ονομάζεται η χριστιανική συνοικία, δυτικά του κάστρου των Χανίων. Εκεί λειτούργησε πρώτα το Ρωσικό Προξενείο. Πολύ αργότερα, την εποχή της Κρητικής Πολιτείας μεταφέρθηκε στη συνοικία Χαλέπα, εκτός των τειχών, όπου υπήρχαν και τα προξενεία των υπολοίπων Μ. Δυνάμεων.

396 Βλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2138.

397 Στη Ριζάρειο, την ονομαστή ιερατική σχολή, που λειτουργούσε στο κέντρο της Αθήνας, ο Αντώνιος έμεινε πολύ λίγο καθώς ήταν φιλάσθενος. Τον αντικατέστησε ο νεαρός Γεώργιος Μπλαζάκης (ή Βλαζάκης), τον οποίο θα δούμε ως γραμματέα της επαρχίας Κυδωνίας στην Επανάσταση του 1866.

398 Περισσότερα για τους ισχυρούς αυτούς φίλους του Χατζημιχάλη θα δούμε στο δεύτερο βιβλίο των Απομνημονευμάτων (επανάσταση 1866).

399 Ο πατέρας του Δημητρίου Βερναρδάκη ήταν Λακκιώτης και η μητέρα του Σφακιανή. Συγγενής και συνονόματος του Δημητρίου Βερναρδάκη, το γνωστό δραματουργό και καθηγητή του Πανεπιστημίου. Με χρήματά του κτίστηκε και λειτούργησε η Ελληνική Σχολή των Λάκκων. Ο Βερναρδάκης ήταν και ο χορηγός της έκδοσης του βιβλίου για την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη, το οποίο συνέγραψε ο Κ. Κριτοβουλίδης και εκδόθηκε από το τυπογραφείο του Κωνσταντίνου Αντωνιάδου, αδελφού του Εμμανουήλ Αντωνιάδου. Γι' αυτό ο Κριτοβουλίδης αφιέρωσε την έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του στον Δημήτριο Βερναρδάκη.

Ο Χατζημιχάλης φιλοξενείτο στην Αθήνα στο σπίτι του Εμμανουήλ Αντωνιάδη⁴⁰⁰. Μια μέρα ο γέρο Αντωνιάδης, αναφέρει ο αφηγητής, ζήτησε να μάθει απ' τον Χατζημιχάλη, αν οι Κρητικοί φορούν ακόμη την παραδοσιακή ενδυμασία και αν τραγουδούν τα δημοτικά τραγούδια. (Διαπιστώνεται ότι στις μεγάλες πόλεις είχε αρχίσει να επιβάλλεται σιγά-σιγά ο ξενόφερτος συρμός ένδυσης, όμως στα χωριά οι Κρητικοί έμεναν πιστοί στην κρητική ενδυμασία). Η απεμπόληση της πάτριας ενδυμασίας και η υιοθέτηση της “ψώρας της Ευρώπης”, σχολιάζει ο γέρο Αντωνιάδης, θα φέρει την καταστροφή. Ο Χατζημιχάλης (συγγραφέας-αφηγητής)⁴⁰¹ τραγουδά στον Αντωνιάδη τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης, τα “αρχαία της πατρίδος μας κειμήλια”, αυτά που σήμερα αποκαλούνται ριζίτικα τραγούδια. Η εμμονή στην διαφύλαξη της παραδοσιακής κρητικής ενδυμασίας είναι ένα θέμα που απασχολεί τον αφηγητή και στη συνέχεια της διήγησης. Η απέκδυση της πολύτιμης (μεταφορικά και κυριολεκτικά) κρητικής ενδυμασίας από τον Χατζημιχάλη και τους συντρόφους του και η ένδυση της στρατιωτικής μετά την ένταξή τους σε Τάγμα του ελληνικού στρατού, γεμίζει τον αφηγητή με ενοχές. Γι' αυτό και με κάθε μέσο επεδίωξε αυτός και οι σύντροφοί του την αποκατάσταση της βλάβης με την κατασκευή καινούργιων κρητικών ενδυμάτων, όταν το Τάγμα διαλύθηκε.

Το θετικιστικό πνεύμα κρίνεται αρνητικά από τον αφηγητή. Τα ειρωνικά σχόλια του Αντωνιάδη και του φοιτητή της θεολογίας Λυκούργου Λογοθέτη, έπειτα επισκόπου Τήνου,⁴⁰² για τη νηστεία εξοργίζουν τον πιστό στις θρησκευτικές παραδόσεις Χατζημιχάλη: “Εγώ άλλον δεν γνωρίζω, ειμή να σέβομαι και να εξακολουθώ τους παραδοθέντας υπό των γονέων μου όρους” αναφέρει χαρακτηριστικά.

Η διήγηση μάς δίνει και σημαντικότερες πληροφορίες για την παιδεία του αφηγητή. Ο Χατζημιχάλης διψούσε πάντα για μάθηση. Τα “κολλυβογράμματα” (ανάγνωση από τα εκκλησιαστικά βιβλία και γραφή) που είχε διδαχτεί από τον πατέρα του, δεν του ήταν αρκετά. Αν και μεγάλος στην ηλικία, ζήτησε από τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη κάποιον οικοδιδάσκαλο για να μάθει τη λόγια γλώσσα. Αν δεχτούμε ότι ο Χατζημιχάλης γεννήθηκε το 1832 ήταν τότε 28 χρονών. Αν όμως δεχτούμε ως σωστή τη μαρτυρία του Β. Ψιλάκη ότι ο Χατζημιχάλης γεννήθηκε στα 1827, τότε ήταν 33 χρονών, όσο περίπου και ο Μακρυγιάννης, που έμαθε στο Άργος λίγα γράμματα, για μπορέσει να καταγράψει τα “Απομνημονεύματά” του. Δεν θέλουμε να

400 Εμμανουήλ Αντωνιάδης (1791-1863). Γεννήθηκε στα Χανιά και έζησε στην ελεύθερη Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Αγωνιστής της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη και εκδότης στο Ναύπλιο και την Αθήνα της εφημερίδας “Αθηνά”. Για την προσωπικότητα και το έργο του βλ. τη μονογραφία της Σοφίας Α. Αντωνιάδη, *Εμμανουήλ Αντωνιάδης, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος 1791-1863*, Αθήνα 1971.

401 Γνωρίζουμε ότι ο Χατζημιχάλης ήταν ένας από τους καλύτερους τραγουδιστές κρητικών δημοτικών τραγουδιών (ριζίτικων) βλ. Αντώνιος Γιάνναρης, *Kretas Volkslieder nebst distichen und sprichwortern, Ασμάτα Κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*/ von Anton Jeannarakis, Leipzig, 1876, σ. vi.

402 Λυκούργος Λογοθέτης, επίσκοπος Τήνου, Σύρου και Μυκόνου και καθηγητής του Πανεπιστημίου. Διαφαίνεται ότι η θετικιστική σκέψη είχε εισχωρήσει ακόμη και στη Θεολογική Σχολή των Αθηνών, οι περισσότεροι καθηγητές της οποίας είχαν σπουδάσει σε προτεσταντικά πανεπιστήμια. Λίγα χρόνια αργότερα ο Λυκούργος έγινε επίσκοπος στην Τήνο.

ταυτίσουμε τους δύο συγγραφείς όσον αφορά στο επίπεδο της ελληνομάθειάς τους, δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε το γεγονός ότι και οι δύο μαθαίνουν γράμματα αρκετά μεγάλοι. Ο Χατζημιχάλης ξεκινά βέβαια έχοντας λίγα γραμματικά εφόδια, ο Μακρυγιάννης είναι εντελώς αγράμματος.

Δι' εξόδων του Αντωνιάδη ο Χατζημιχάλης διδάχτηκε ως ένα βαθμό την καθαρεύουσα αρχικά από έναν συμπατριώτη του φοιτητή της ιατρικής, αργότερα από άλλον οικοδιδάσκαλο. Ο Χατζημιχάλης κάλεσε στην Αθήνα τον φίλο του Γεώργιο Κωνσταντάκη. Για πέντε μήνες οι δύο φίλοι και συναγωνιστές παρακολουθούσαν τα μαθήματα και έπειτα ανέβαιναν στον Λυκαβηττό για να διαβάσουν⁴⁰³. Η επίδραση της καθαρεύουσας είναι αισθητή στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Αν και ο συγγραφέας δεν έγινε πλήρης κάτοχος της γλώσσας των γραμματιζόμενων, εκφράστηκε στον πεζό λόγο με αυτήν, μιμούμενος τα ιστοριογραφικά κείμενα της εποχής του. Μην ξεχνάμε ότι ένα βιβλίο γραμμένο σε υπερκαθαρεύουσα γλώσσα, που θα άσκησε επίδραση στον Χατζημιχάλη, τα “Απομνημονεύματα” του Κ. Κριτοβουλίδη για την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη⁴⁰⁴, είχε εκδοθεί έναν χρόνο πριν, το 1859, στο τυπογραφείο του Κ. Αντωνιάδη, αδελφού του Εμμανουήλ Αντωνιάδη. Ο Μακρυγιάννης κοντά στους γραμματικούς έμαθε μόνο να γράφει (με ένα δικό του σύστημα) και να διαβάξει. Έτσι η γλώσσα των δασκάλων δεν μπόρεσε να καταστρέψει εντελώς το δικό του γλωσσικό όργανο.

Το Τάγμα των Κρητών (β9/165-177)

Με πρωτοβουλία του Χαράλαμπου Ζυμβρακάκη και του υπουργού των Στρατιωτικών Δημητρίου Μπότσαρη⁴⁰⁵ συγκροτήθηκε το επίλεκτο Τάγμα Κρητών για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην Κρήτη, όταν θα άρχιζε ένα νέο επαναστατικό κίνημα⁴⁰⁶. Ένθερμοι υποστηρικτές του εγχειρήματος ήταν ο επίσκοπος Μισαήλ Αποστολίδης⁴⁰⁷ και ο Δημήτριος

403 Με τον Κωνσταντάκη είχαν περάσει μαζί την περιπέτεια ως δόκιμοι μοναχοί, όπως είδαμε στην αρχή της αφήγησης. Μαζί ανεβαίνουν στο Λυκαβηττό για να διαβάσουν. Η Αθήνα στα 1860 ήταν η πρωτεύουσα του νεοκλασικισμού, με υπέροχα κτήρια, κήπους και καταπράσινους λόφους.

404 Βλ. Κ. Κριτοβουλίδη, *Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδας πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859.

Για τη ζωή του Καλλίνικου Κριτοβουλίδη αντλούμε στοιχεία από μια εκτενή σημείωσή του στα Απομνημονεύματά του με τίτλο “Συμβάντα και εις αυτόν τον ίδιον απομνηματιστήν κατ’ εκείνην την περίστασιν”, βλ. “Κ. Κριτοβουλίδη, *Απομνημονεύματα*”, σ. 287 υποσημείωση (α) και από τον επικήδειο που εκφώνησε ο Νίκανδρος Ζανούβιος, λόγιος ιερωμένος, στον φίλο και συμπατριώτη του Κ. Κριτοβουλίδη. Σύμφωνα με αυτόν, ο Κριτοβουλίδης καταγόταν από τους Αρμένους Αποκορώνου, αλλά γεννήθηκε στα Χανιά το 1792 (για τον επικήδειο βλ. εφημερίδα “*Αλήθεια*” των Αθηνών στις 15-7-1868). Τα “Απομνημονεύματά” του είναι μια έγκυρη πηγή για την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη.

405 Γιος του ήρωα του 1821 Μάρκου Μπότσαρη, διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών.

406 Ο ιστορικός Β. Ψιλάκης καταγράφει το διάλογο Ζυμβρακάκη και Μπότσαρη σχετικά με τη συγκρότηση του Τάγματος. Νομίζουμε ότι μια τέτοια λεπτομέρεια δεν έχει θέσει σε ένα βιβλίο Ιστορίας. Πιθανή πηγή του διαλόγου είναι το χειρόγραφο του Χατζημιχάλη. Βλ. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2141.

407 Μισαήλ Αποστολίδης, Μητροπολίτης Πατρών, Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πρώτος καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου. Γεννήθηκε στο Μελισσουργειό Κισάμου Χανίων και διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα στη Μονή Γωνιάς Κισάμου. Ένθερμος πατριώτης, σπούδασε στη Βαυαρία. Πέθανε στην Αθήνα το 1863.

Καλλέργης⁴⁰⁸. Διοικητής του Τάγματος ορίστηκε ο μονόφθαλμος αξιωματικός Δ. Πασχάλης από τη Χίο⁴⁰⁹. Ο αφηγητής θυμάται ότι ως εκπρόσωπος των Κρητικών συναντήθηκε στα ανάκτορα με τον Όθωνα και ζήτησε τη συμπαράσταση του Βασιλιά για να εκπληρωθούν οι στόχοι τού Τάγματος. Με αρκετές μάλιστα λεπτομέρειες καταγράφει τον διάλογο που διημείφθη⁴¹⁰.

Παρά τις απαγορεύσεις των τουρκικών αρχών, νέοι Κρητικοί κυρίως από τις δυτικές επαρχίες προσπάθησαν να μεταβούν στην Ελλάδα για να καταταχθούν στο “Τάγμα των Κρητών”, όπως ονομάστηκε από τη βασίλισσα Αμαλία. Εντύπωση προξενεί το γεγονός, γιατί ο αφηγητής- Χατζημιχάλης δεν αναφέρει ονόματα σημαντικών Κρητικών που είχαν καταταγεί στο Τάγμα, όπως ο Καζάκος και ο Βαρδίδης.

Τον Μάρτιο του 1861⁴¹¹ στην πανήγυρη του Ευαγγελισμού αποβιβάστηκε στην Τήνο ο Πάνος Κολοκοτρώνης⁴¹² με τον Χατζημιχάλη και στρατιωτικό άγημα για να παραλάβουν 150 Κρητικόπουλα που είχαν πάει ως προσκυνητές, στην πραγματικότητα όμως για να μεταβούν στην Αθήνα και να καταταχθούν στο Τάγμα.⁴¹³ Η μεταφορά των Κρητικών συνάντησε εμπόδια. Ο πλοίαρχος φοβόταν τις αντιδράσεις της Τουρκίας⁴¹⁴. Με τη δυναμική παρέμβαση του Πάνου Κολοκοτρώνη, αναφέρει ο αφηγητής, ξεπεράστηκαν τα προσκόμματα και οι Κρητικοί επιβιβάστηκαν στο πλοίο. Αφού οι Κρήτες έφτασαν στον Πειραιά, παρατάχθηκαν σε στοίχους και με τη συνοδεία μουσικής οδηγήθηκαν στο κέντρο της Αθήνας και κατατάχθηκαν στο Τάγμα.

Το Τάγμα όμως δεν ευτύχησε να έχει μεγάλη διάρκεια και να δώσει τους καρπούς που ανέμεναν. Η στρατιωτική εκπαίδευση των επίλεκτων Κρητικών ανησυχούσε τις Μ. Δυνάμεις και την Τουρκία γι' αυτό και με παρεμβάσεις τους στον Όθωνα μετά από λίγο καιρό το Τάγμα διαλύθηκε. Εκείνη την εποχή βρισκόταν στην Αθήνα και ο αδελφός του Χατζημιχάλη, Παναγιώτης⁴¹⁵, ο οποίος μάλιστα δέχτηκε επίθεση φιλοβασιλικών στρατιωτών από τη Λακωνία,

408 Δημήτριος Καλλέργης (1803-1867) κρητικής καταγωγής στρατιωτικός και διπλωμάτης. Αρχηγέτης του κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

409 Ο Πασχάλης είχε διασωθεί από τη Σφαγή της Χίου και είχε σπουδάσει στην Κέρκυρα. Ήταν αξιωματικός μορφωμένος, γλωσσομαθής και φιλοκρή. Βλ. και Β. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2141.

410 Ο Όθωνας ήταν υπέρμαχος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Το είχε αποδείξει και στην επανάσταση του 1841. Βλ. και Ανδρέας Σκανδάμης, *Σελίδες Πολιτικής Ιστορίας και Κριτικής: η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος, 1832-1862*, Αθήνα 1961, σ. 197-201. Έχουμε να παρατηρήσουμε, βέβαια, ότι οι Μ. Δυνάμεις δεν σκέπτονταν το ίδιο ρομαντικά.

411 Σύμφωνα με τον Ψιλάκη ο στρατός των Αθηνών την ημέρα εκείνη ήταν σε επιφυλακή από το φόβο διαδηλώσεων. Βλ. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2143.

412 Ο νεότερος γιος του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη.

413 Ο αφηγητής ενθυμείται ότι στην Τήνο είχαν καταφθάσει προσκυνητές από όλα τα μέρη του Ελληνισμού. (“απεβιβάσθημεν εν τη μέση του πλήθους των εκ των διαφόρων τόπων προσκυνητών”). Για τα ταξίδια του Χατζημιχάλη στην Τήνο, τις Λακκιώτισσες μοναχές- αγωνίστριες, τον επίσκοπο Λυκούργο, τις περιγραφές του Ι. Κονδυλάκη, τη βοήθεια που παρείχε η τουρκική Διοίκηση για τη μετάβαση των Κρητικών προσκυνητών στην Τήνο, και την όμορφη έμμετρη επιστολή του Χατζημιχάλη προς την Αργυρώ Ζυμβρακάκη, στην οποία περιγράφεται ο ναός της Θεομήτορος Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Μια έμμετρη επιστολή του Χ" Μιχάλη Γιάνναρη από την Τήνο, παρατηρήσεις ως προς τη θρησκευτικότητά του”, *Εν Χανίοις*, 3, 2009, σ. 121-152.

414 Πρόξενος της Τουρκίας στην Αθήνα ήταν τότε ο Χαλίλ βέης, ο οποίος διαμαρτυρόταν και απειλούσε για τις μετακινήσεις των Κρητικών στην Αθήνα. Βλ. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 2142.

415 Αξιοπρόσεχτο ότι ο Χατζημιχάλης δεν αφιέρωσε δυο σειρές για την περιπέτεια του αδελφού του Παναγιώτη,

όπως παραδίδει ο Ψιλάκης. Στο αρνητικό κλίμα κατά των Κρητικών συνέβαλαν οι συνωμοτικές κινήσεις εναντίον του Όθωνα στις οποίες πρωτοστατούσαν κρητικής καταγωγής Έλληνες. Αυτό είχε ως συνέπεια το Τάγμα να διαλυθεί και οι 180 περίπου Κρητικοί να αποταχθούν. Χωρίς δουλειά, στέγη και τροφή οι Κρητικοί περιφέρονταν στην Αθήνα και δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να επιστρέψουν στην Πατρίδα τους. Είχαν όμως μείνει και χωρίς τις κρητικές ενδυμασίες τους που τις έβγαλαν για να φορέσουν τις στολές του ελληνικού στρατού. Οι απότακτοι απαίτησαν να ενδυθούν ξανά τα κρητικά ρούχα και όχι τα ευρωπαϊκά, για να γυρίσουν στην Κρήτη. Ήταν ντροπή γι' αυτούς να παρουσιαστούν στο Νησί με ευρωπαϊκά ενδύματα (“ησθάνοντο την ενδυμασίαν ταύτην ως ύβριν των”).

Η αντιοθωνική συνωμοσία και η διάλυση του Τάγματος των Κρητών (β9/ 177- 197)

Και οι τρεις προσπάθειες των Κρητικών της Αθήνας να μυσήσουν τους νεοσύλλεκτους Κρητικούς σε συνωμοσία κατά του Όθωνα απέτυχαν. Ο Χατζημιχάλης υποδείκνυε στους αρχηγούς της συνωμοσίας αφενός το ανέφικτο, αβάσιμο και παιδαριώδες του σχεδίου, αφετέρου το άδικο μιας τέτοιας πράξεως, αφού οι Κρητικοί πήγαν στην Αθήνα, όχι για να αναμειχθούν στα εσωτερικά πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας, αλλά για να εκπαιδευτούν στα στρατιωτικά και να πολεμήσουν έπειτα τους εχθρούς τους. Ο Ζυμβρακάκης, σημαίνον στέλεχος της Αντιοθωνικής Εταιρείας⁴¹⁶, συμπληρώνει ο Ψιλάκης, κατηγορήθηκε ως συνωμότης και φυλακίστηκε στο Ναύπλιο⁴¹⁷. Αυτό ήταν και η χαριστική βολή για την εκδίωξη των Κρητικών από την Αθήνα.

Αρνούμενοι να ενδυθούν τα ενδύματα της εποχής οι αποταχθέντες Κρήτες στρατιώτες κατευθύνθηκαν γυμνοί στο κέντρο της Αθήνας και ζήτησαν τη συνδρομή των Αθηναίων (“Αύθις τινών απογυμνωθέντων και ρίπτοντες τα στρατιωτικά καταγής, έτρεξαν κατά των Ανακτόρων”).

η οποία είχε σχέση με τα Αντιοθωνικά της Αθήνας και τη διάλυση του Τάγματος. Θεωρώ ότι αυτό γίνεται για να μην εξασθενήσει η θέση του κεντρικού ήρωα της αφήγησης. Στον Ψιλάκη αντίθετα μεταξύ άλλων διαβάζουμε: “[...] δύο στρατιώται του πυροβολικού Λάκωνες παραμονεύοντες όπισθεν της Καπνικαρέας, επιπίπτουσι εξ ενέδραςκατά του Παναγιώτου Γιάνναρη, αδελφού του Χατζημιχάλη, ο οποίος καταταγμένος εν τω Πυροβολικώ και κατά τύχην ευρέθη περί τα Παπλωματάδικα, και δια ξύλων και ροπάλων, ενώ ήσαν συστρατιώται, περιάγουσι τον πελώριον άνδρα εις κακίστην κατάστασιν, του οφθαλμού αυτού κινδυνεύοντος να εξορυχθή. Το πραξικόπημα τούτο παρεσκευασμένον ον προς διάλυσιν του Κρητικού Τάγματος, ως θα είδομεν, διαδοθέν εν ακαρεί και ασραπηδόν, ανεστάτωσεν τους εν τω τάγματι Κρήτας [...]”. Βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2143.

416 Το Αντιοθωνικό κίνημα θα κορυφωθεί δύο χρόνια αργότερα, στις 2 Φεβρουαρίου στην Αθήνα και στις 10 Οκτωβρίου στο Ναύπλιο, και θα οδηγήσει στην έξωση του Όθωνα. Στα Ναυπλιακά του 1862 θα λάβουν μέρος πολλοί Κρητικοί. Ένας από τους πιο γνωστούς πεσόντες στα Ναυπλιακά ήταν ο Περικλής Φανδρίδης, εγγονός του στρατηγού της Κρήτης το 1821 Βασιλείου Χάλη. Σημαντικότερες μαρτυρίες για τη συμμετοχή των Κρητικών στα αντιοθωνικά κινήματα δίνει η Χανιώτισσα ποιήτρια και φεμινίστρια Αντωνούσα Καμπουροπούλα, μία από τις πρώτες γυναίκες συγγραφείς μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Βλ. Αντωνούσα Καμπουροπούλα, *Η μνήμη, ήτοι τα συμβάντα της Ναυπλιακής και Οκτωβριανής Επαναστάσεως*, ποίημα της Αντωνούσης Ι. Καμπουροπούλας, εκ Χανίων της Κρήτης, εν Αθήναις τύποις, Η φιλόμουσος Λέσχη, 1863. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Αντωνούσα Καμπουροπούλα, μια λησμονημένη Χανιώτισσα ποιήτρια (1870-1875)”, *Εν Χανίοις* 4, Δήμος Χανίων 2010, σ. 233-272.

417 Βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2144.

Η Αστυνομία τους καταδίωξε και συνέλαβε τον Χατζημιχάλη ως υποκινητή της στάσης των Κρητικών⁴¹⁸. Τρεις φιλοκρήτες φοιτητές διενήργησαν έρανο και συγκέντρωσαν χρήματα για την αγορά κρητικών ενδυμασιών⁴¹⁹.

Εν τω μεταξύ η μυστική αστυνομία παρακολουθούσε στενά τον Χατζημιχάλη και επεδίωκε με κάθε τρόπο να απομακρύνει από την Αθήνα τους Κρητικούς. Λίγες μέρες αργότερα οι αποταχθέντες Κρητικοί με επικεφαλής τον Χατζημιχάλη συγκεντρώθηκαν στη Νομαρχία Αττικής, όπου ο συμπατριώτης τους Σπυρίδων Αντωνιάδης⁴²⁰, Νομάρχης Αττικοβιοτιάς, τους συνέστησε να εγκαταλείψουν το συντομότερο την Αθήνα. Ο φιλέταιρος Χατζημιχάλης παίρνει το λόγο εξ ονόματος των Κρητικών, εκφράζει την πικρία και την απογοήτευσή του για την αποτυχία του μεγάλου σκοπού τους. Ο Β. Ψιλάκης, που πιθανόν είχε λάβει πληροφορίες από τον Χατζημιχάλη για να συντάξει την “Ιστορία της Κρήτης”, αναφέρει τα εξής: “Τοιούτον το τέλος του περιβοηθέντος τότε εν Αθήναις Κρητικού Τάγματος, εις το οποίον είχαν σπεύει τότε άλκιμοι και σφριγώντες νεανίαι ατενίζοντες εις επιδίωξιν μελλούσης εθνικής δράσεως. Εκ της αθλίας εκείνης συμπεριφοράς της Κυβερνήσεως προς τους μετά τосαύτης αυταπαρνήσεως προσδραμόντας νέους εκ Κρήτης εξερεθισθέντες οι εν Ελλάδι Κρήτες μετέσχον της εν Ναυπλίω επαναστάσεως (2 Φεβρουαρίου 1862) οι εκεί πολυπληθείς μετανάσται, ότε και εφονεύθη ο λαμπρός νέος Περικλής Ν. Φανδρίδης, υπαξιωματικός του ιππικού [...]”⁴²¹.

Από τον Πειραιά ο Χατζημιχάλης και οι σύντροφοί του μεταφέρθηκαν στη Σύρο με πολεμικό πλοίο⁴²². Έπειτα από μια σύντομη παραμονή τους στο λοιμοκαθακτήριο της Σύρου, τους Κρητικούς πλησίασε ο πρόξενος της Τουρκίας, αρμένικης καταγωγής, και τους ανέφερε ότι μπορούν να επιστρέψουν στην Κρήτη, μόνο αφού λάβουν τουρκικό διαβατήριο. Οι Κρητικοί

418 Πρωθυπουργός ήταν τότε ο Ανδρέας Μιαούλης. Η Κυβέρνηση Μιαούλη πήρε την ονομασία “Υπουργείο Αίματος”.

419 Ο πατέρας του φοιτητή Περόγλου είχε διατελέσει πρόξενος της Ελλάδας στα Χανιά την περίοδο βασιλείας του Όθωνα.

420 Ο Σπυρίδων Αντωνιάδης γεννήθηκε στην Χαλέπα το 1789 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1873. Υπηρέτησε τους κρητικούς αγώνες από τη θέση του πολιτικού και το ελληνικό κράτος από θέσεις δημόσιου λειτουργού. Νεότατος έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1821, συμμετέχοντας το 1823 στην Επαναστατική Συνέλευση, που έγινε στην Αρκούδαινα (σήμερα Αρχοντική) Ρεθύμνου. Κατά την περίοδο της Γραμβούσας (1825-1828) συνεργάστηκε με τον πρεσβύτερο αδελφό του, Εμμανουήλ, για την εδραίωση και επιτυχία του αγώνα της Κρήτης. Διορίστηκε γραμματέας της Βουλής κατά την 8^η περίοδο (1827-28) και εκλέχθηκε πληρεξούσιος των παροίκων Κρητών στην Δ^η “κατ’ επανάληψιν” και “κατά συνέχειαν” Εθνική Συνέλευση (Δεκ. 1831-Αυγ. 1832). Η Αντωνούσα Καμποροπούλα στα “Ποιήματα Τραγικά” (1840) θυμάται την προσφορά του Σπ. Αντωνιάδη το '21 και τον καλεί σ’ ένα νέο κίνημα. Βλ. Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χατζημιχάλη Γιάνναρη”, *Εν Χανίοις*, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, 5, 2011, σ. 261-282.

421 Βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2144-5.

422 Στο λιμάνι της Σύρου που ήταν ένα από τα σημαντικότερα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους η ακτοπολιτική εταιρεία Λογγό εγκαινίασε από το 1840 την εβδομαδιαία γραμμή Σύρος- Κρήτη. Το 1857 ιδρύθηκε από τον Ανδρέα Κριαρά, Σφακιανό στην καταγωγή, η Ελληνική Ατμοπλοία Σύρου που καθιέρωσε και δεύτερο δρομολόγιο μεταξύ Σύρου και Κρήτης. Ευνόητο είναι ότι όταν στην Κρήτη ξεσπούσαν επαναστατικά κινήματα η ατμοπλοία διέκοπτε τα δρομολόγια. Ο Β. Ψιλάκης τονίζει τη βίαιη απομάκρυνση των Κρητικών: “[...] περισυναγαγούσα αυτούς η Κυβέρνησις Μιαούλη και εμβαλούσα εις πολεμικόν πλοίον μετήγαγεν υπό φρουρά λόχου υπό την αρχηγία του λοχαγού του πεζικού Πετμεζά εις Σύρον, οτότε εξωρίσθησαν άλλοι με εις Ρόδον και άλλοι εις Κρήτη, εξ ων οι πλείστοι εφυλακίσθησαν υπό των Τούρκων”. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2144.

όμως αρνήθηκαν κατηγορηματικά να χαρακτηριστούν Τούρκοι υπήκοοι. Εκείνον τον καιρό βρισκόταν στη Σύρο και ο νέος πρόξενος της Γαλλίας, περιμένοντας πλοίο για να μεταβεί στα Χανιά⁴²³. Ο Γάλλος πρόξενος ανέφερε στους Κρητικούς την πληροφορία, ότι οι Τούρκοι θεωρούσαν ένοχο τον Χατζημιχάλη. Καμία εγγύηση για την ασφάλεια του Χατζημιχάλη δεν μπορούσε να δώσει και γι' αυτό προτάθηκε στον ήρωα να παραμείνει στη Σύρο και να επιστρέψουν στην Κρήτη μόνο οι σύντροφοί του. Ο Χατζημιχάλης όμως δεν δέχτηκε να απαρνηθεί τους συντρόφους του. Αυτός τους είχε καλέσει στην Αθήνα, αυτός τους είχε υποσχεθεί ότι θα πετύχαιναν το καλύτερο, αυτός ήταν ο αρχηγός τους και θα ήταν ανέντιμο και προδοτικό να τους εγκαταλείψει μόνους στο έλεος των Τούρκων. Θα κατέβαιναν όλοι μαζί στην Κρήτη και μαζί θα αντιμετώπιζαν τους κινδύνους. Το θεματικό μοτίβο του φιλέταιρου Χατζημιχάλη θα επανέλθει πολλές φορές στην αφήγηση των “Απομνημονευμάτων” του 1866. Το σχήμα είναι σε πολλά σημεία της διήγησης το ίδιο: Ο αρχηγός των στρατιωτών, ο Χατζημιχάλης, νοιάζεται, προστατεύει, και σώζει τους εταίρους του. Από την άλλη μεριά και οι εταίροι σέβονται, υπακούν τον αρχηγό, δίνουν ακόμη και τη ζωή τους για χάρη του.

Ο αρχηγός Χατζημιχάλης και οι πιστοί φίλοι του ναύλωσαν ένα παλιό πλοiάριο για να μεταβούν κρυφά στην Κρήτη, χωρίς να λάβουν τούρκικο διαβατήριο. Στη διαδρομή το τρεχαντήρι έβαλε νερά και οι Κρητικοί αναγκάστηκαν να αποβιβαστούν στη Μήλο. Αφού έμειναν μερικές μέρες στη Μήλο, φιλοξενούμενοι από τους συμπατριώτες τους⁴²⁴, επιβιβάστηκαν στην τράτα ενός Σφακιανού και κατευθύνθηκαν προς το ακρωτήριο Σπάθα, δυτικά των Χανίων. Ο επιδέξιος καπετάνιος παραπλάνησε την τουρκική ναυτική περίπολο και ο Χατζημιχάλης αποβιβάστηκε με ασφάλεια στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στις Μένιες.⁴²⁵ Έπειτα από μια τόσο μεγάλη περιπέτεια ήταν αναγκαίο το φαγητό και η ανάπαυση. Το ίδιο συμβαίνει και μετά από κάθε μεγάλη μάχη στην Ιλιάδα. Ο φιλέταιρος Χατζημιχάλης και οι σύντροφοί του έφαγαν πλουσιοπάροχα, αναπαύτηκαν στη Μονή Γωνιάς, όπου τότε προϊστάτο ο χωριανός τους Καλλίνικος Κοκκινάκης, πέρασαν από την αποικία τους, το παράλιο Μάλεμε, και κατευθύνθηκαν στους αγαπημένους τους Λάκκους⁴²⁶. Ήταν Ιούλιος του 1861⁴²⁷.

Η σύλληψη και η φυλάκιση του Χατζημιχάλη (β9 /198- 207)

423 Ο Γάλλος πρόξενος ονομαζόταν Β. Μπερτράν. Αντικατέστησε τον κόμη Ντι Τουρ (Du Tour) που είχε αναχωρήσει από τα Χανιά στις 15-3-1860 (πληροφορία του π. Νικολάου Ρούσου, από το Αρχείο της Καθολικής Εκκλησίας Χανίων).

424 Στη Μήλο είχαν καταφύγει πολλοί Κρητικοί μετά την επανάσταση του 1821. Το χωριό Αδάμαντας Μήλου κατοικείται από απογόνους των Κρητικών, οι οποίοι δεν ξεχνούν μετά από τόσα χρόνια την καταγωγή τους.

425 Άγιος Γεώργιος Μένιες, μετόχι της Μονής Γωνιάς, στην άκρη του ακρωτηρίου Σπάθα, στην Κίσαμο Χανίων. Μια ανάλογη θαλασσινή περιπέτεια από τα Κύθηρα μέχρι το ακρωτήριο Σπάθα (Ροδωπού) θα δούμε στο 3ο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη.

426 Λίγοι από τους Κρητικούς που κατάγονταν από το Θέρισσο και τον Αποκόρωνα, αναφέρει ο αφηγητής, πήραν το δρόμο για τα δικά τους χωριά.

427 Η ημερομηνία Ιούλιος 1860 στο αυτόγραφο του συγγραφέα προδήλως δεν είναι σωστή.

Η επόμενη αφηγηματική ενότητα αφορά στα γενόμενα που συνέβησαν μετά την επάνοδο του Χατζημιχάλη στην Κρήτη. Το αφηγηματικό μοτίβο με το οποίο ξεκινά η νέα αφηγηματική ενότητα είναι η άφιξη του νέου Τούρκου Διοικητή Κρήτης, του Ισμαήλ Β' Χεκίμ πασά⁴²⁸. Επισημαίνουμε ότι από αυτό το σημείο και μέχρι το τέλος του πρώτου βιβλίου των “Απομνημονευμάτων” η διήγηση επικεντρώνεται στη ζωή του αφηγητή -συγγραφέα. Σε δεύτερο πλάνο παρακολουθούμε και τη δράση των ανθρώπων της κοινότητας των Λάκκων σε σχέση όμως με το κύριο πρόσωπο της διήγησης. Η εστίαση στον αυτοδιηγητικό αφηγητή κορυφώνεται. Ο αφηγητής επιλέγει να επικεντρωθεί μόνο σε ό,τι αφορά τον ίδιο σε σχέση με την Τουρκική Διοίκηση. Στο διάστημα των τριών και πλέον χρόνων που καλύπτει η διήγηση μέχρι το τέλος του 9ου τετραδίου δεν θα συναντήσουμε πληροφορίες για τη γενικότερη κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμού στην Κρήτη, τα μέτρα του νέου Διοικητή για την παιδεία, την οικονομία, την ασφάλεια, τη διοίκηση⁴²⁹.

Έμμεσες μόνο αναφορές και πάντα σε σχέση με τον κεντρικό ήρωα εντοπίζουμε για άλλους αγωνιστές, που υπέστησαν διώξεις. Αντίθετα, ένα γνωστότατο δημοτικό τραγούδι (ρίμα) προσεγγίζει το περιστατικό συνολικά, δεν επικεντρώνεται δηλαδή μόνο στο πρόσωπο του Χατζημιχάλη. Μνημονεύει ισότιμα τους Καζάκο, Μπουγιούκαλη και Κούβο⁴³⁰ και άλλους ανώνυμους Κρητικούς, που είχαν την ίδια τύχη, φυλακίστηκαν από τον Διοικητή. Ο αριθμός “χίλια” στη ρίμα για τα φυλακισμένα Κρητικόπουλα είναι σίγουρα υπερβολικός, αφού από τη διήγηση του Χατζημιχάλη οι φυλακισμένοι αγωνιστές ήταν περίπου τριάντα. Προσέχουμε, πάντα σε σχέση με τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, ότι ο ανώνυμος ριμαδόρος καταγράφει το έτος του περιστατικού (1861), την αιτία (αγωνιστές ήσαν νεοφερμένοι από τον Μοριά), τα κύρια πρόσωπα σε αντιθετική διάταξη (Αγωνιστές και Διοικητής)⁴³¹.

Στα χίλια οχτακόσια, έτος εξήντα ένα

ως χίλια Κρητικόπουλα βρίσκονται φλακιασμένα.

Κλάψετε μάνες τω Χανιώ, του Κάστρου και Ρεθέμους,

428 Ο Ισμαήλ Β' ήταν ελληνικής καταγωγής. Οι γονείς του σκοτώθηκαν στη σφαγή της Χίου το 1822. Ο μικρός χριστιανός εξισλαμίστηκε, μορφώθηκε και σπούδασε την ιατρική στο Παρίσι. Ο αδελφός του ζούσε στην Αθήνα και ήταν φραγκοράφτης. Ήταν γαμπρός του Μουσταφά πασά Κιριτλή και κουνιάδος του Βελή πασά. Στην αρχή της θητείας του έδειξε μια φιλολαϊκή πολιτική προκειμένου να κερδίσει το χριστιανικό στοιχείο. Επέτρεψε να ανασυσταθεί το ημιγυμνάσιο Χανίων, στο οποίο δίδαξε ο ποιητής της “Κρητιδός” Α. Αντωνιάδης. Ο Ψιλάκης που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση των Τούρκων διοικητών αναφέρει τα εξής: “ήλθεν η σειρά της περιβολής της λεοντής μετά την πρότερον αλωπεκήν” Βλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2140. Ο Χατζημιχάλης γράφει τα εξής για τον νέο Διοικητή: “Ισμαήλ, χριστιανός συλληφθείς παιδίον εκ Χίου, πεπαιδευμένου και ιατρού, κατόχου ευρωπαϊκών γλωσσών και της ελληνικής”.

429 Ο ιστορικός χρόνος στις σελίδες που εξετάζουμε είναι από το τέλος του 1861 έως το 1864.

430 Ο Ψιλάκης αναφέρει για τους συλληφθέντες αγωνιστές: “[...] εν οίς ο Χατζημιχάλης και ο Μυλοποταμίτης αρματωλός γαμβρός του παπά Κρασιώτη Κούβος, αποσταλείς ούτος εις τας φυλακάς της Ρόδου, οπόθεν ύστερον εδραπέτευσεν ενδόξως ως θα είδομεν, εν τη Μονή Αρκαδίου τω 1866, συλληφθέντες δια δόλου και απάτης από τον Ισμαήλ”. Βλ. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2144. Ειπώθηκε παραπάνω ότι ακόμη και ο αδελφός του Χατζημιχάλη, Παναγιώτης Γιάνναρης, στρατιώτης στον ελληνικό στρατό εκείνη την εποχή, απουσιάζει από την αφήγηση.

431 Όλη η ρίμα δημοσιεύεται και στο Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, *Εν Χανίοις*, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, 2, 2008, 130-132.

γιατί τσι γιους σας έχουνε σίδερα φορτωμένους.

.....
Λέει των και ξεχωριστά για το Χατζή Μιχάλη,
Καζάκο και Μπουγιούκαλη που ‘σαν πολλά μεγάλοι.
Γιατί ‘σαν απού το Μωριά κι οι τρεις νεοφερμένοι,
κι από πασά και σύβουλους ήσαν κατατρεμένοι.

Η αφήγηση της ιστορίας της φυλάκισης του ήρωα στα “Απομνημονεύματα” τού Χατζημιχάλη έχει ως ακολούθως: Μετά την αναχώρηση του Ισμαήλ Α' πασά από τα Χανιά διορίστηκε διοικητής Κρήτης ο Ισμαήλ Β' Χεκίμ πασάς, ο εξωμότης⁴³². Πρώτο μέλημα τού νέου Διοικητή, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, ήταν να συλλάβει τους Κρητικούς, που είχαν επιστρέψει από το Τάγμα Κρητών, επειδή δήθεν θα υποκινούσαν στάσεις. Ως μέσον για την επίτευξη του σκοπού του χρησιμοποίησε τον Λακκιώτη στην καταγωγή Εμμανουήλ Μαυρογένη, ο οποίος τότε υπηρετούσε στην τουρκική χωροφυλακή. Ο Μαυρογένης “με το πρόσχημα φίλου και πιστού χωργιανού”⁴³³ έπεισε τους αθώους γέροντες των Λάκκων ότι ο Χατζημιχάλης έπρεπε να παρουσιαστεί στον Ισμαήλ, ειδάλλως οι Λάκκοι θα ερχόταν αντιμετώπι με την εκδίκηση των Τούρκων. Οι εύπιστοι γέροντες πείστηκαν στους όρκους του Μαυρογένη και ο Χατζημιχάλης ενέδωσε στις παραινέσεις των γερόντων να εμφανιστεί στον Διοικητή ως εκπρόσωπος των Λακκιωτών και να δηλώσει πίστη και υποταγή. Για τη σημασία της “βουλής” των γερόντων στην κοινότητα των Λάκκων έχουμε μιλήσει σε προηγούμενη παράγραφο. Η γνώμη τους ήταν καθοριστική για την εξέλιξη της υπόθεσης και αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα αφηγηματικό μοτίβο⁴³⁴.

Αν και η ερμηνεία του προειδοποιητικού ονείρου που είδε ο Χατζημιχάλης ήταν ξεκάθαρη, δεν στάθηκε δυνατή να αποτρέψει την είσοδό του στα Χανιά⁴³⁵. Ούτε η

432 Πρβλ. πώς τραγουδεί ο ριμαδόρος την έλευση του Ισμαήλ. “Απόθαν’ ο Σουλτάνος μας κι άλλαξ’ ο βασιλιάς μας / κι έμπεψε άλλο διοικητή κ’ έκαψε την καρδιά μας./ Στα χίλια οχτακόσια, έτος εξήντα ένα [...]. Η δομή της αφήγησης στα Απομνημονεύματα του Χατζημιχάλη είναι λαϊκότροπη, ενώ η γλώσσα καθαρευουσιάνικη. Το ίδιο έχουμε εξηγήσει ότι συμβαίνει και στην Ιστορία του Βασιλείου Ψιλάκη. Η αφήγηση της ιστορίας του είναι καθαρά λαϊκή, μάλιστα εντοπίστηκαν ολόκληρα κομμάτια από ρίμες ή λαϊκές διηγήσεις, ενώ η γλώσσα του άψογη καθαρεύουσα.

433 Για τη συμβολή του Εμμανουήλ Μαυρογένη στο κίνημα του 1858 μίλησε ο αφηγητής σε άλλη αφηγηματική ενότητα. Σε αυτό το σημείο της διήγησης τα σχόλια του αφηγητή δεν είναι καθόλου θετικά για τον συγχωριανό του.

434 Υπενθυμίζουμε ότι, μέχρι αυτό το σημείο της αφήγησης, οι γέροντες εκπροσώπησαν την κοινότητα στην Τουρκική Διοίκηση στο επεισόδιο του Κυρτομάδου, στο κίνημα του '58, επί Χουσνή και Ισμαήλ. Στη συνέχεια της διήγησης θα παρακολουθήσουμε την παρουσία τους σε κρίσιμες στιγμές της επανάστασης του 1866. Ποιητικός μετασχηματισμός του γεγονότος εντοπίζεται στην “Κρητικοπούλα”, στις αγορεύσεις των γερόντων στην σύναξη του Ομαλού και στην απάντηση προς τον Μουσταφά πασά. Το ίδιο αφηγηματικό μοτίβο χρησιμοποιεί και ο ποιητής Αντώνιος Αντωνιάδης στο έπος του “Κρητής”, ιδιαίτερα στην Η ραψωδία, όπου οι τρεις γέροντες των Λάκκων, ο Γέρακας, Μάνδαξ και Πάλλας συνομιλούν για σπουδαίες υποθέσεις στον Ομαλό. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι σε νεοελληνικό δακτυλικό εξάμετρο: “Ένθα δ' η γη τ' Ομαλού, σχηματίζει πεδίων επ' όρους / άνδρες ορείται βουλάς να σκεφθώσι μεγάλας συνήλθον [...]. βλ. Α. Αντωνιάδης, ό.π., Η, σ. 189-195.

435 Πρβλ. Το όνειρο που είδε ο Χατζημιχάλης στη φυλακή του Ηρακλείου και την ερμηνεία του Μητροπολίτη ως

προειδοποίηση του συντέκνου του Ιωάννη Εμμ. Καλαϊτζάκη. Ο ήρωας της διήγησης μεταβαίνει προς το κάστρο των Χανίων συνοδεία των γερόντων και του Μαυρογένη. Είναι μια μετάβαση από την ελευθερία των βουνών στην ανελευθερία του κάστρου των Χανίων, στην έδρα του Διοικητή. Η περιγραφή της μετάβασης του Χατζημιχάλη στα Χανιά έχει πολλές ομοιότητες με προηγούμενη επί του διοικητή Χουσνή. Συνοδευόμενος ο ήρωας, περνά τη γέφυρα του Κλαδισού και την πύλη του κάστρου και οδηγείται στον νέο Διοικητή. Την προσαγωγή παρακολουθούν οι Χριστιανοί κατηφείς και οι Μουσουλμάνοι χαρούμενοι⁴³⁶.

Ο ήρωας παραδίδεται στον Διοικητή, “με παρέδωσαν του Διοικητού εν τω βασιλικώ μεγάρω”, γράφει χαρακτηριστικά. Αν η λέξη “παρέδωσαν” κρύβει ένα σημειολογικό βάθος, θεωρώ ότι ο συσχετισμός με τη διήγηση της παράδοσης, ανάκρισης και φυλάκισης του Ιησού δεν είναι άστοχος. Η σύντομη διαλογική σκηνή ανάμεσα στον Διοικητή και τον ήρωα κρατά κάτι από την αμεσότητα του προφορικού λόγου σε ένα κείμενο φορτωμένο από μετοχές και σόλοικες συντάξεις: “Φαίνεσαι εύμορφος νέος, αλλ’ ως φαίνεται εκ των πράξεων είσαι χωρίς νουν”. “Έχω, εξοχότατε, τον ιδικόν μου, του απαντώ, και ουχί τον edikón σας”. Ο ήρωας οδηγείται στο Φιρκά (δεσμοτήριο) με τη σύμφωνη γνώμη του Γάλλου και Άγγλου προξένου. Οι γέροντες των Λάκκων νιώθουν όχι μόνο την απάτη του Ισμαήλ, αλλά και τους εαυτούς τους σαν συνεργούς στη σύλληψη του χωριανού τους. Την ίδια μέρα οδηγήθηκε στη φυλακή και ένας άλλος καταταγείς στο Τάγμα των Κρητών, ο Ιωάννης Καζάκος, που εν τω μεταξύ είχε φτάσει στα Χανιά από τη Σύρο⁴³⁷.

Για να γυρίσουμε στη ρίμα, που περιγράφει το επεισόδιο, επισημαίνουμε ότι ο ανώνυμος ριμαδόρος στιχουργεί και τη σύλληψη του Καζάκου. Δεν προχωρεί όμως στην αφήγηση άλλων περιστατικών που συνέβησαν μετά τη φυλάκισή τους, στη λύτρωση ή στο θάνατο των συλληφθέντων. Όπως έχουμε εξηγήσει σε άλλη εργασία σχετικά με τη δομή της αφήγησης της ιστορικής κρητικής ρίμας, ο ανώνυμος ριμαδόρος επικεντρώνεται σε ένα μόνο περιστατικό (“περί πράγμα εν”) και συνεπώς μένει μόνο στη σύλληψη και φυλάκιση των αγωνιστών και όχι στις προσπάθειες για απόδρασή τους. Το περιστατικό της απόδρασης θα ήταν θέμα για τη σύνθεση μιας άλλης ρίμας. Πολλά γεγονότα από τη ζωή ενός μόνο ήρωα θα συνέθεταν ένα βιογραφικό επύλλιο, μια ιστορική βιογραφία⁴³⁸.

Την ίδια ώρα στα Χανιά φέρνουν και τον Καζάκο,
με τον Χατζή ‘τον ο πασάς και παν του το μαντάτο.

και το όνειρο του Συντέκνου στην 'Κρητικοπούλα'.

436 Και αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αφηγηματικό μοτίβο. Πρβλ. επί Χουσνή’.

437 Η οικογένεια Καζάκου καταγόταν από τη Ρωσία (το επίθετο προέρχεται από το εθνικό Κοζάκος), εγκαταστάθηκε στο Ακρωτήριο Χανίων, απέκτησε ελληνική συνείδηση και πρωτοστάτησε στους απελευθερωτικούς αγώνες της Κρήτης. Ο Ιωάννης Καζάκος και ο αδελφός του Βασίλειος ήταν οπλαρχηγοί του Ακρωτηρίου Κυδωνίας.

438 Παράδειγμα βιογραφικής ρίμας είναι η ρίμα του Μιχαήλ Κόρακα της συλλογής Π. Φαφουτάκη(σ. 107-113) και τα ιστορικά τραγούδια του Κισσαμίτη Μιχάλη Μαριανάκη, που εκδόθηκαν στα Χανιά το 2002.

Ευτός τσι βάνει στη φλακή, σίδερα τσι φορτώνει,
κι εκείνους που τσι φέρνουνε γλήγορα τσι πλερώνει.

.....

Από τα “Απομνημονεύματα” πληροφορούμαστε ότι οι συλληφθέντες Χατζημιχάλης και Καζάκος ανακρίθηκαν πολλάκις από τον Διοικητή προκειμένου να αποσπαστούν πληροφορίες για τη σύσταση του Τάγματος και τη μετάβασή των εξασκημένων στρατιωτών στην Κρήτη.

Ο αφηγητής διηγείται με αρκετές λεπτομέρειες δύο περιστατικά κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του: την εισαγωγή ενός μαχαιριού στη φυλακή και την τριήμερη στάση των φυλακισμένων τα Χριστούγεννα του 1861. Η στάση είχε ως αποτέλεσμα να ληφθούν επιπλέον μέτρα επιτήρησης, οι απειθαρχοί αγωνιστές (περίπου τρεις δεκάδες) να μεταφερθούν αρχικά στον Τοπχανά⁴³⁹ και έπειτα στην επισκευασμένη νότια πτέρυγα του Φιρκά, κατανεμημένοι σε τρία κελιά.

Η απόδραση του Χατζημιχάλη (β9/ 208-224)

Στη συνέχεια ο αφηγητής διηγείται με λεπτομέρειες το επεισόδιο της απόδρασής του από τον Φιρκά. Η ενότητα αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αυτοτελές διήγημα, σαν αυτό του επεισοδίου του Κυρτομάδου, που εξετάσαμε στην αρχή των ‘Απομνημονευμάτων’. Η πρόθεση του αφηγητή να γράψει την ιστορία του στην καθαρεύουσα διέλυσε σε πολλά σημεία τη νοηματική αλληλουχία και κατέστρεψε την αμεσότητα και τη γλαφυρότητα που θα είχε ο προφορικός του λόγος. Η πολυσέλιδη αυτή καταγραφή θέλει και πάλι να προβάλλει τον μοναδικό ήρωα, το παλληκάρι που για χάρη του αξίζει να διακινδυνεύουν οι εταίροι του τη ζωή τους, τον άνθρωπο που περιβάλλεται από θεϊκή προστασία, χωρίς την οποία θα ήταν ακατόρθωτη η σωτηρία του.

Από τον Ιανουάριο του 1862, όταν οι συλληφθέντες αγωνιστές έμαθαν σχετικά με τη μεταγωγή τους στις φυλακές της Πόλης, άρχισαν να καταστρώνουν σχέδια για να δραπετεύσουν. Η απόδραση όμως δεν μπορούσε να κατορθωθεί ούτε με χρηματισμό, ούτε με αφοπλισμό της φρουράς, ούτε με τη βοήθεια των πλουσίων χριστιανών Ζ. Ρενιέρη και Ερρ. Μοάτσου⁴⁴⁰. Μια σκέψη υπήρξε να ανοιχτεί μια τρύπα στο τείχος, από την οποία να διαφύγουν.

Ο αφηγητής αναφέρει σημαντικές πληροφορίες για την επικοινωνία των φυλακισμένων με μηνύματα, τα οποία έκρυβαν μέσα σε τσιγάρο, για τη χρήση των ούρων που διευκόλυνε στην κοπή

439 Το κτήριο του Τοπχανά (πυριτιδαποθήκης) σώζεται ακέραιο μέχρι σήμερα, έξω από τον περίβολο των φυλακών, προς δυσμάς του Κάστρου των Χανίων. Το κτήριο του Τοπχανά και οι διπλανές φυλακές του Φιρκά κτίστηκαν επί Ενετοκρατίας. Τα βόρεια κελιά των φυλακών βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Στη βόρεια έπαλξη του Φιρκά υψώθηκε στις 1-12-1913 παρουσία του Βασιλιά Κωνσταντίνου Β', του Πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, του Χατζημιχάλη και πλήθους Κρητικών η ελληνική σημαία κατά την επίσημη τελετή ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

440 Και οι δύο ήταν απόγονοι οικογενειών που έφεραν την ενετική ευγένεια την εποχή της Βενετοκρατίας και κατόρθωσαν να ανακτήσουν μεγάλες περιουσίες την εποχή της Τουρκοκρατίας. Ο Τζανής Ρενιέρης κατοικούσε στο Γαλατά, χωριό κοντά στα Χανιά και είχε οριστεί σύμβουλος του Ισμαήλ.

των αλυσίδων, για τα συνθήματα και τις αλληγορικές φράσεις με τις οποίες επικοινωνούσαν με τους συνεργάτες τους έξω από τη φυλακή.

Ο φυλακισμένος αρχηγός των Λακκιωτών ειδοποίησε με συνθηματικό τρόπο τους Λακκιώτες να είναι έτοιμοι, όταν τους χρειαστεί. Έπειτα ο Ιωάννης Πιλάλης εισήγαγε κρυφά στη φυλακή σμίλες και λίμες και όλα ήταν έτοιμα για τη μεγάλη στιγμή. Ο Χατζημιχάλης όρισε τη μέρα της απόδρασης, την πρώτη του ραμαζανίου, όταν οι μουσουλμάνοι αποκαμωμένοι από το νυκτερινό φαγοπότι, δεν θα αντιλαμβάνονταν τις κινήσεις των φυλακισμένων. Η μέρα αυτή συνέπιπτε με την Κυριακή της Τυρινής των Ορθοδόξων. Πριν ξημερώσει η 17η Φεβρουαρίου 1862, δεκαεννιά ψυχωμένοι Λακκιώτες είχαν κατέβει από το χωριό για να απελευθερώσουν τον αρχηγό τους. Ο αφηγητής τούς θυμάται καθένα χωριστά, όπως επίσης και τις θέσεις που κατέλαβαν σε ομάδες, άλλοι στην κεντρική θύρα του Καλέ Καπισί, άλλοι κάτω από τα τείχη, και άλλοι στη δυτική άκρη του φρουρίου ως επικουρία. Στην ομάδα προστέθηκε και ο αδελφός του Ιωάννη Καζάκου, ο Βασίλειος, που υπηρετούσε στον ελληνικό στρατό και είχε κατέβει στην Κρήτη για να βοηθήσει στην απελευθέρωση του αδελφού του⁴⁴¹.

Οι Λακκιώτες αναλογίζονταν το παράτολμο του εγχειρήματος, γι' αυτό και επικαλέστηκαν τη βοήθεια του Αγίου Παντελεήμονα και έκαμαν τάμα⁴⁴², αν σωθεί ο αρχηγός τους να κτίσουν εκκλησία στο Ομαλό στη χάρη του. Οι προσπάθειες των φυλακισμένων να διαρρήξουν τα ισχυρά ενετικά τείχη αποτυγχάνουν και απογοητευμένοι εγκαταλείπουν το εγχείρημα. Μόνο ο Χατζημιχάλης με δύο αγωνιστές από τ' Ασκύφου και έναν από τα Ανώγεια, τον Κουτζοκέρη, συνέχιζαν την προσπάθεια με καταματωμένα χέρια. Τελικά βρήκαν μια μικρή ρωγμή στο τείχος, η οποία είχε ανοιχτεί από τους Σφακιανούς αγωνιστές Πωλογιωργάκη, Πρωτόπαπα, Χ. Ρούσο και τον Λακκιώτη Δράκο Μορωνάκη, το 1827, όταν είχαν φυλακιστεί στο ίδιο μέρος⁴⁴³. Η οπή είχε επισκευαστεί πρόχειρα και ήταν δυνατή η διάνοιξή της ξανά. Ο Χατζημιχάλης βγήκε από την οπή στον εσωτερικό περίβολο του φρουρίου, διέφυγε με παράδοξο τρόπο από τους φρουρούς και έπεσε από τις επάλξεις των τειχών προς τη βραχώδη ακτή, που λόγω του χειμώνα την κάλυπταν τα

441 Ο Ιωάννης Καζάκος δεν επιχείρησε εκείνη τη στιγμή να φύγει από τον Φιρκά. Όπως θα δούμε στη συνέχεια της διήγησης, ο Βασίλειος Καζάκος θα συλληφθεί από τους επαναστάτες προς το τέλος της επανάστασης του 1866 με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Το έκτακτο στρατοδικείο των επαναστατών, στο οποίο μετείχε και ο Χατζημιχάλης, τον καταδίκασε σε θάνατο χωρίς κανένα ελαφρυντικό.

442 Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι οι 19 Λακκιώτες επικαλέστηκαν πρώτα τη βοήθεια του αγίου Παντελεήμονα έξω από το παλαιό εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα (κτισμένο την εποχή της Ενετοκρατίας) στο χωριό Φουρνέ, που βρίσκεται στο δρόμο πριν από τους Λάκκους. (Πληροφορία κ. Ιωάννη Μάντακα, συνταξιούχου διευθυντή Υγειονομικού, ετών 85, Σεπτέμβριος 2014). Ο Χατζημιχάλης γράφει ότι ζήτησαν τη βοήθεια του Αγίου μόλις έφτασαν στον ποταμό Κλαδισό, είσοδο της πόλης από δυτικά. Το τάμα είναι ένα αφηγηματικό μοτίβο καθώς θα το δούμε να επαναληφθεί και σε άλλα σημεία της διήγησης.

443 Το επεισόδιο της φυλάκισης των αγωνιστών στο Φιρκά κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 έχει αποτυπωθεί σε ένα σύντομο ριζιτικό δημοτικό τραγούδι της Κρήτης. Βλ. Σταμάτης Αποστολάκης, *Ριζίτικα, τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Γνώση, Αθήνα 1993, σ. 143. Το επεισόδιο της φυλάκισης των αγωνιστών στον Φιρκά το 1827 υπονοείται στην τραγωδία "Η Λάμπρω" (α' έκδοση, Μεσολόγγι, 1861). Βλ. Αντωνούσα Καμπουροπούλα, *Η Λάμπρω*, τραγωδία εις πράξεις πέντε, εισαγωγή, επιμέλεια Κωνσταντίνος Φουρνάρης, Έρεισμα, Χανιά 2013, σ. 129.

κύματα. Οι πιστοί εταίροι του Χατζημιχάλη φύλαγαν από κάτω και έτρεξαν σε βοήθεια. Ο Ν. Νικολούδης με θάρρος και χαρά αναφώνησε: “μη φοβείσαι, Χατζή, εδώ είναι τα καλύτερα παλληκάρια των Λάκκων και θαν* αποθάνουν δια σε και οποίοι κρατούν κύκλω το φρούριον οπλισμένοι”. Από το φρούριο διέφυγε επίσης ο Κουτζοκέρης χωρίς να τραυματιστεί, ενώ ο Χ. Νιωτάκης τραυματίστηκε θανάσιμα από την πτώση.

Οι τρεις ομάδες των Λακκιωτών, που συμμετείχαν στην επιχείρηση, περιστοίχισαν τον Χατζημιχάλη, την πολύτιμη “θήρα” τους, και άρχισαν να ανεβαίνουν στο χωριό τους. Μόλις άρχισε να ξημερώνει, έφτασαν στην Κοπράνα, φυσική είσοδο των Λάκκων προς βορρά. Οι Λακκιώτες υποδέχτηκαν τον αρχηγό τους με πυροβολισμούς χαράς. Ακολούθησε γενικός πυροβολισμός από όλα τα περίχωρα.

Η επίτευξη του σχεδίου και η διάσωση του αρχηγού των Λακκιωτών δεν αποδίδεται από τον αφηγητή στην ανθρώπινη μόνο δύναμη, αλλά κυρίως στη βοήθεια του Θεού και του Αγίου Παντελεήμονα. Αυτό επισημαίνεται πολλές φορές μέσα στην αφήγηση. Ο πατέρας του Χατζημιχάλη (ο Γιανναρόπαπας) δεόταν στο Θεό για τη σωτηρία του παιδιού του. Ακόμη και η μόλις δώδεκα χρονών μνηστή του Χατζημιχάλη, η Ελένη Κατάκη, κλεισμένη στο δωμάτιό της προσευχόταν στην Παναγία. Και ο ευσεβής Ζουρίδης στο μετόχι της Επισκοπής Κυδωνίας διάβαζε τους Οίκους της Θεοτόκου. Και τα παλληκάρια που κατέβαιναν για να βοηθήσουν τον αρχηγό τους επικαλέστηκαν τη βοήθεια του Αγίου Παντελεήμονα και όρισαν τον Άγιο αρχηγό της επιχείρησης.

Μια βαθιά πίστη διαπερνά όλη την αφήγηση, μια λαϊκή πίστη, όπως εντοπίστηκε και στα γραπτά των αγωνιστών της ελληνικής επανάστασης, του Κολοκοτρώνη, του Μακρυγιάννη και τόσων άλλων. Η επιτυχία σε κάθε μάχη δεν θεωρείται ως αποτέλεσμα του ανθρώπινου νου, αλλά κυρίως ως υπερφυσική βοήθεια. Όμοια αντίληψη είχαν και οι πολεμιστές την εποχή του Ομήρου. Δύο φορές μέσα στην αφήγηση επισημαίνεται από τους συναγωνιστές του Χατζημιχάλη ότι ο αρχηγός τους σώθηκε με τη βοήθεια του Αγίου και όχι με τη δική τους γενναιότητα. Ο Ι. Βολάνης είπε χαρακτηριστικά: “ο Άγιος Παντελεήμων ήκουσε τας παρακλήσεις μας, αμέσως πρέπει να εκτελέσωμεν και ημείς τας υποσχέσεις μας ο ναός του κτισθή εις Ομαλόν” και ο Ν. Νικολούδης συμπλήρωσε: “Κύριοι, η σημερινή ημέρα θεωρείται θαυματουργός, παράδοξον είκοσι άνθρωποι να πατήσωμεν το φρούριον των Χανίων, να ατιμάσωμεν πασσάδες και στρατούς, δια πολλά έτη θα συνομιλείται η σημερινή πράξις μας, αλλά μην την αποδώσωμεν εις την γενναιότητά μας, διότι είναι απίστευτος, αλλ' εις του Αγίου Παντελεήμονος την βοήθειαν, του οποίου αμέσως πρέπει να κτίσωμεν το μοναστήριον εις τον Ομαλόν, ως υποσχέθημεν”. Έτσι η διήγηση αιτιολογεί πώς κτίστηκε ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στον Ομαλό, ο οποίος έμελλε να γίνει το σημείο εκκίνησης της επανάστασης του 1866 στη δυτική Κρήτη⁴⁴⁴.

444 Υπενθυμίζουμε ότι η “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη αρχίζει με τη δέηση και τη σύναξη του λαού στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού, όπου ερμηνεύεται από τον Άγγελο το όνειρο του Συντέκνου.

Ο Αντώνιος Αντωνιάδης⁴⁴⁵, φιλόλογος και πολλακίς βραβευθείς ποιητής του Βουτσιναίου Ποιητικού Αγώνος, τότε βρισκόταν στα Χανιά και άκουσε για την παράτολμη απόδραση του Χατζημιχάλη από τον Φιρκά. Στο έπος του “Ο Εθελοντής της Κρήτης” που εκδόθηκε το 1881 θυμάται το γεγονός. Αξίζει να προσέξουμε τούτο μόνο, ότι “Εις την κάθειρξιν εκείνην πρώτον εδηλώθη πόσον / όλ' η Κρήτη τον ηγάπα [τον Χατζημιχάλη]”, πεποίθηση που διαπερνά και όλη την αφήγηση των “Απομνημονευμάτων”.

“Όμως υπέρ πάντας έχει φήμην ο Χατζημιχάλης,
της ατρόμου ψυχής τούτου, της καρδιάς της μεγάλης,
αποτέλεσμα υπήρξαν πολλαί στάσεις και ματαίως
εις την φυλακήν εκλείσθη των Χανίων ο γενναίος
ανήρ έφυγε τρυπήσας
με το σίδηρον τον τοίχον, μέγα πήδημα ποιήσας.

Εις την κάθειρξιν εκείνην πρώτον εδηλώθη πόσον
όλ' η Κρήτη τον ηγάπα, τον ελάτρευεν ανθ' όσων
έπαθεν υπέρ εκείνης, πένθους έφερεν σημείον,
όσον ήτο καθειγμένος, εις παν υψηλόν χωρίον,
ανταρσίαν δε μεγάλην
εμελέτων, μόνον ίνα σώσουν τον Χατζημιχάλην⁴⁴⁶.

Ο Ισμαήλ πασάς και οι Λάκκοι, η διαμαρτυρία του 1864 (β9/225-235)

Ο στρατός του Ισμαήλ δεν κατόρθωσε να συλλάβει τους δραπέτες. Ο Χατζημιχάλης με τον Κουτζοκέρη και οι διωκόμενοι ως Έλληνες υπήκοοι Βασίλειος Καζάκος και Αντώνιος Γιάνναρης, φυγοδικούσαν στα βουνά και στα κοντινά χωριά της Κυδωνίας για να αποφύγουν νέα σύλληψη. Ο αφηγητής θυμάται με συγκίνηση την περίθαλψη που έτυχαν από τους κατοίκους των ορεινών χωριών: “οι χριστιανοί εδεικνουν τόσον θερμόν ενθουσιασμόν και σέβας αληθινόν προς ημάς, ο αδυνατεί να περιγράψει ουχί η ασθενή* μου χειρ, αλλά και του

445 Περισσότερα στοιχεία για τον Α. Αντωνιάδη, το επικό στοιχείο στο έργο του και σχετική βιβλιογραφία βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Από το ‘Μισολόγι’ του Δ. Σολωμού στη ‘Μεσολογγιάδα’ του Α. Αντωνιάδη, μια ποιητική ασυνέχεια”, ανακοίνωση στο *Ε’ Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*, διαδικτυακά: www.eens.

446 Αντώνιος Α. Αντωνιάδης, *Ο εθελοντής της Κρήτης*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1881, σ. 127. Με το σχήμα της “μυθικής συστοιχίας” είπαμε ότι έχει γραφτεί το έπος “Κρητής” του Α. Αντωνίου Αντωνιάδη. Ο Δράκος από τους Λάκκους, που φυλακίστηκε από τους Ενετούς στον Φιρκά, τρύπησε, όπως ο Χατζημιχάλης τον τοίχο και δραπέτευσε. Δεν χωρεί καμία αμφιβολία ότι Δράκος και Χατζημιχάλης ταυτίζονται. Παραθέτουμε μερικούς χαρακτηριστικούς στίχους από το έπος: “Οίνου δε πλήρη ασκόν (εν ω θέλω εγώ εργαλεία / θέση μ' αυτά να τρυπήση ο Δράκος τον πέτρινον τοίχον) / άμα λαβούσα και άρτον (εντός θέλω ρίνην και γράμμα / βάλη, το σχέδιον όπως αυτό το εμόν αναπτύξω [...])”, βλ Αντωνιάδης, *Κρητής*, ό.π., σ. 215.

εμπειροτέρου δυσκόλως να ζωγραφίση”. Πρόταση του Μπουγιούκαλου για την οργάνωση ενός νέου κινήματος διαμαρτυρίας εναντίον του Διοικητή δεν γίνεται αποδεκτή. Με ενέργειες του Χαράλαμπου Ζυμβρακάκη και Σμυρνιού τραπεζίτη Ματζαλή χορηγείται στους Χατζημιχάλη, Καζάκο και σε δύο άλλους αγωνιστές αμνηστία με σουλτανικό φερμάνι.

Ο Χατζημιχάλης κατέβηκε στο κτήμα του φίλου του Τζ. Ρενιέρη και ζήτησε να δει επικυρωμένη μετάφραση του φερμανιού. Αφού οι υπάλληλοι του Ισμαήλ επέδειξαν στον ήρωα το μεταφρασμένο φερμάνι, ο Χατζημιχάλης μπήκε στο κάστρο των Χανίων και παρουσιάστηκε στον Ισμαήλ για να τον ευχαριστήσει. Ο Ισμαήλ για να πάρει με το μέρος του τον Χατζημιχάλη, του πρότεινε να τον στεφανώσει με την δεκαεξάχρονη Ελένη Κατάκη. Ο γάμος έγινε τον Οκτώβρη του 1864 και ο Ισμαήλ, επειδή δεν μπορούσε να συμμετέχει σε χριστιανικό μυστήριο, στεφάνωσε τον Χατζημιχάλη δια αντιπροσώπου του, του γιατρού Ν. Βαρούχα⁴⁴⁷. Στους Λάκκους πήγαν για τη στεφάνωση πολλοί καλεσμένοι μεταξύ αυτών, ο επίσκοπος Κυδωνίας και ο γυμνασιάρχης Α. Αντωνιάδης. Πέντε μέρες κράτησαν τα έθιμα του γάμου και η περιποίηση των καλεσμένων.

Σημειώνεται ότι ο απομνημονευματογράφος έχει διαγράψει το μέρος που αναφέρεται στο γάμο του, προφανώς επειδή θεώρησε ότι η διήγηση για τον γάμο δεν ταιριάζει με τη θεματική του υπόλοιπου βιβλίου που είναι η έξαρση του αγωνιστικού πνεύματος του ξεχωριστού ήρωα των Λάκκων και η δημόσια εικόνα του ήρωα.

Ο Ισμαήλ για να προσεταιριστεί τους ατίθασους Λακκιώτες άρχισε να τους καλοπιάνει με διάφορους τρόπους. Επιχορηγούσε τη λειτουργία της Σχολής των Λάκκων, τους διευκόλυνε στην καταβολή των φόρων, κολάκευε τους προεστούς. Εξακολουθούσε όμως να καταπιέζει τα άλλα χωριά και τις γειτονικές επαρχίες και να καταπατεί τα προνόμια του 1858.

Αντιπρόσωποι από τις γειτονικές επαρχίες και Λακκιώτες ανέβηκαν τον Ιούνιο του 1864 στον Ομαλό για να εκφράσουν ειρηνικά τα παράπονά τους στη Διοίκηση⁴⁴⁸. Ο Ισμαήλ πήρε τον δωδεκαετή γιο του, ανέβηκε στο οροπέδιο του Ομαλού, συναντήθηκε με τους εκπροσώπους των δυτικών επαρχιών, άκουσε τις διαμαρτυρήσεις τους, θαύμασε τη μαγευτική φύση του οροπεδίου και γεύτηκε υπέροχα φαγητά⁴⁴⁹. Υποσχέθηκε μάλιστα ότι θα διαβίβαζε τα έγγραφα παράπονα των εκπροσώπων του λαού προς τον Σουλτάνο και θα ικανοποιούσε τα αιτήματά τους. Ποτέ όμως δεν πραγματοποιήθηκαν αυτές οι υποσχέσεις. Μετά απ' αυτό ο λαός ζητούσε την κατάλληλη ευκαιρία για να εξεγερθεί ξανά.

447 Για τον γάμο του ο Χατζημιχάλης έγραψε ένα υπέροχο γαμήλιο επύλλιο το οποίο παρουσίασα στη μεταπτυχιακή μου εργασία: Κωνσταντίνος Φουρναράκης, *Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864*, γαμήλιο επύλλιο, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Γρανάδας, 2008

448 Ο Ψιλάκης τοποθετεί χρονικά την ειρηνική διαμαρτυρία του Ομαλού στο τέλος του 1864. Βλ. Β. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ.

449 Είναι η μοναδική φορά σε όλο το έργο του Χατζημιχάλη που ο αφηγητής εκφράζει δια του Ισμαήλ τον θαυμασμό του για το κρητικό τοπίο και τα προϊόντα του τόπου.

Βιβλίο δεύτερο: Η επανάσταση του 1866-69

Το σχέδιο κατάληψης της Γραμβούσας – η ορκωμοσία (β4/ 1-5)

Η εξιστόρηση της μεγάλης κρητικής επανάστασης του 1866 αρχίζει με το σχέδιο κατάληψης της άγονης βραχονησίδας Γραμβούσας, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά της Κρήτης. Δύο ποιμένες, ένας Λακκιώτης και ένας Σελινιώτης που έβοσκαν τα πρόβατά τους, κατά τον Ιανουάριο του 1866, στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου της Γραμβούσας, στο Κούτρι, συνέλαβαν την ιδέα της κατάληψης του περιφημου φρουρίου της Γραμβούσας, για να το χρησιμοποιήσουν ως βάση και ορμητήριο της καινούργιας επανάστασης του 1866.

Το φρούριο της νησίδας Γραμβούσας κτισμένο από τους Ενετούς σε βράχο 150 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας είχε καταληφθεί από τους επαναστάτες το 1825 με ευφύες σχέδιο. Για τρία χρόνια η Γραμβούσα αποτέλεσε ελεύθερο, αυτόνομο έδαφος, το οποίο διοικείτο από την “Επαναστατική Επιτροπή της Γραμβούσας” και το “Κρητικό Συμβούλιο”, πολιτικά όργανα που συντόνιζαν τον αγώνα σε όλη την Κρήτη⁴⁵⁰. Από την Γραμβούσα ξεκινούσαν οι Καλησπέρηδες, διενεργώντας ανταρτοπόλεμο. Η Πολιτεία της Γραμβούσας κατηγορήθηκε για πειρατική δραστηριότητα και κατελήφθη με απόφαση των Μ. Δυνάμεων το 1828. Η Γραμβούσα αποτελούσε σύμβολο για τους επόμενους επαναστάτες, γι' αυτό ήθελαν να την ανακαταλάβουν και να τη χρησιμοποιήσουν ως βάση για τον αγώνα τους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξιστόρηση της επανάστασης του 1866 αρχίζει με το νέο σχέδιο κατάληψης της Γραμβούσας, το οποίο έχει ως πρότυπο το παλαιότερο του 1825 (εξαπάτηση της φρουράς, δηλητηρίαση των φρουρών, έφοδος). Οι εποχές βέβαια είχαν αλλάξει, οι Κρητικοί το 1866 δεν διέθεταν ναυτική δύναμη, όπως το 1821, και συνεπώς η κατάληψη της Γραμβούσας, σχολιάζει ο αφηγητής, θα ήταν ανώφελη και μάταιη. Την ίδια γνώμη θα είχε και ο στρατιωτικός Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης, αν κατόρθωνε να φτάσει στην Τήνο ο απεσταλμένος των Λακκιωτών. Παρ' όλα αυτά η σκέψη των δύο ποιμένων, αλλά και η εξιστόρησή της από τον αφηγητή περιέχει ένα βαθύτερο συμβολισμό, που δεν μπορεί να μείνει απαρατήρητος. Συνδέει τον αγώνα του 1866 με τον πρώτο ξεσηκωμό της Κρήτης στα 1821. Αυτό φαίνεται εντονότερα στην “Κρητικοπούλα” μέσα από τις “αγορεύσεις” των γερόντων και των καπετανισσών που είχαν ζήσει τα γεγονότα του 1821⁴⁵¹.

Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο της διήγησης είναι ότι η σύλληψη της ιδέας της επανάστασης κατακυρώνεται σε έναν Λακκιώτη και έναν Σελινιώτη⁴⁵², αλλά η οργάνωση του

450 Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Η περιμάχητη Πολιτεία της Γραμβούσας” ανακοίνωση στο ΙΑ Κρητολογικό Συνέδριο (υπό δημοσίευση). Για την περίοδο της Γραμβούσας (1825-28) βλ. και Κ. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδας πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859.

451 Βλ. “Κρητικοπούλα” κεφ. 25-30.

452 Ο Χατζημιχάλης δεν είναι ιστορικός. Αν ενδιαφερόταν να αναζητήσει την ιστορική αλήθεια της επανάστασης

αγώνα αποδίδεται στους Λακκιώτες, οι οποίοι αμέσως ενημέρωσαν για το σχέδιο τον πολεμικό αρχηγό της κοινότητας, τον Χατζημιχάλη, που τότε βρισκόταν στο Ακρωτήρι Χανίων. Ο Χατζημιχάλης συζήτησε την ιδέα με τον αρχηγό της επαρχίας Αποκορώνου Κωσταρό Βολουδάκη και έμειναν σύμφωνοι να ενεργήσουν με εχεμύθεια και να ενημερώσουν περί των σχεδίων και εκπροσώπους των άλλων δυτικών επαρχιών (Σφακίων, Κισάμου και Σελίνου).

Οι ορμητικοί όμως Λακκιώτες δεν γνώριζαν τι είχε συζητήσει ο αρχηγός τους, αλλά και δεν είχαν υπομονή για χρονοβόρες διαβουλεύσεις. Γι' αυτό και συγκεντρώθηκαν στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων την Τρίτη του Πάσχα (τότε 30-3-66) και έδωσαν όρκο ενωμένοι να αγωνιστούν για την απελευθέρωση της Πατρίδας τους. Θα έφταναν ως την αυτοθυσία για την επίτευξη του μεγάλου σκοπού τους: “[...]και μέχρι αυτού του θανάτου να υπερασπισθώμεν μετά των λοιπών συμπατριωτών τα καταπατηθέντα δικαιώματα του τόπου μας υπό των τουρκικών αρχών το πρώτον και, αν ακολούθως εγκριθή ομοφώνως, προχωρήσωμεν συγκεντρωμένοι και μέχρι της απελευθερώσεώς της από του βαρβαρικού της Τουρκίας ζυγού”. Σ' αυτήν την ορκωμοσία ο Χατζημιχάλης δεν παραβρέθηκε, γιατί βρισκόταν στο Ακρωτήρι. Συμμετείχαν όμως, τα αδέρφια του Αντώνιος και Παναγιώτης. Οι “ιδρυτές” της συνωμοσίας, της στάσης εναντίον των Τούρκων, με επιστολές κάλεσαν στον Ομαλό σε σύναξη τους αρχηγούς των γειτονικών επαρχιών. Η πρόθεση του αφηγητή είναι ολοφάνερη: Η επανάσταση του 1866 διοργανώθηκε από τους Λακκιώτες και στους Λάκκους έγινε η πρώτη ορκωμοσία.

Ο αφηγητής ίσως αγνοεί, αφού δεν έχει την εποπτεία όλων των πηγών ή ηθελημένα αποκρύπτει ότι και σε άλλα μέρη της Κρήτης γίνονταν συνεννοήσεις, ότι μια ανάλογη ορκωμοσία έγινε, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ν. Αναστασάκη, ιστορικό της επαρχίας Κισάμου, λίγο νωρίτερα, στις 20 Φεβρουαρίου 1866. Ο Κισαμίτης ιστορικός, πιθανόν και αυτός κινούμενος από το πνεύμα της εξύμνησης της επαρχίας του γράφει μεταξύ άλλων:

“[...] Εν Κυδωνία προέβαινον εις αδελφοκτοσύνας. Εις Ομαλόν οι Λακκιώται και Σελινιώται, εις Αποκόρωνα οι Αποκορωνιώται εις Φρε και εις Κίσαμον εις Γωνιάν και Πανέθυμον, εν μεγίστη μυστηκότητι.

Οι εις την Μονήν Γωνιάς επικοινωνούν μετά του εν Χανίοις Κέντρου δια του Συνεπαρχιώτου των, δραστηρίου, επιτηδείου, ικανού και μεγάλης εμπιστοσύνης ανδρός Νικαλάου Πατσιμίδου. Περί την 20ην Φεβρουαρίου 1866 ούτος εξελθών εις Γωνιάν, ένθα ήτο Ηγούμενος ο Παρθένιος Φρυδάκης εκ Σπηλιάς, ιερομόναχοι Παρθένιος Περίδης, θεολόγος εξ Εννέα Χωρίων και Παρθένιος Κελαϊδής, καταγόμενος εκ Σφακίων, μαθητής του Περίδου, [...].

του 1866, θα άρχιζε από τη διερεύνηση των αιτίων που τη δημιούργησαν, όπως ακριβώς αποτυπώνονται και στις Αναφορές που συνέταξαν οι αντιπρόσωποι των χριστιανών της Κρήτης την άνοιξη του 1866. Για τα αίτια της και τα κείμενα των Αναφορών στον Σουλτάνο και τους Προξένους, βλ. Ν. Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 160-165, 171-173 και Ιωάννης Μαμαλάκης, Η Κρητική Επανάσταση του 1866-69, ό.π., σ. 41-54, 472-480. Βασικά κίνητρα κατά τον πρόξενο της Ελλάδας Σακόπουλο ήταν ο πόθος της ελευθερίας και η ένωση βλ. Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, (Μ.Ε.Ι.), 9-4-1866, αρ. 232, ΑΥΕ/ΚΥ/Μ7/224.

Αφού εξήγησεν ο πρώτος τους σκοπούς των συνεννοήσεων καθ' όλην την Κρήτην, τας καλώς πληροφορίας του συναγωνιστού στρατηγού Καλέργη και καθόρισαν την διαγραφομένη πορείαν, ήτις θα ήτο κοινή καθ' όλην την Νήσον, προέβησαν εις ένορκον επί του Ιερού Ευαγγελίου διαβεβαίωσιν: 'ότι θα συνεχίσωσι τον Ιερών Αγώνα' και εν αποτυχία βελτιώσεων Διοικητικών, θα φθάσωσι μέχρι της Ενώσεως [...] Συγχρόνως εγένοντο καθ' όλην την Κρήτην αι αυταί ορκωμοσίαι. Μετά είκοσι ημέρας συνήλθον εις Λάκκους, πέντε έως οκτώ εξ εκάστης Επαρχίας [...]'»⁴⁵³.

Ο Χατζημιχάλης εντάσσεται στον αγώνα (β4, 6-13)

Ας γυρίσουμε όμως στην αφήγηση του Χατζημιχάλη για την οποία έχουμε δύο παρατηρήσεις που επαληθεύονται καθ' όλη τη διάρκεια της διήγησης του δευτέρου βιβλίου. Η πρώτη αφορά την έντονη τοπικιστική διάθεση του αφηγητή (Οι Λακκιώτες συλλαμβάνουν την ιδέα του αγώνα, οι Λακκιώτες κάνουν την πρώτη ορκωμοσία, οι Λακκιώτες ηγούνται των άλλων επαρχιών κλπ.). Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στη μετατόπιση του κέντρου βάρους της διήγησης του πρώτου βιβλίου από τον ξεχωριστό ήρωα, τον Χατζημιχάλη, στην κοινότητα των Λάκκων, από το ατομικό στο συλλογικό, από τον ατομικό ηρωισμό στη δράση και ευθύνη της κοινότητας των Λάκκων.

Το πρώτο κάλεσμα των Λακκιωτών στους εκπροσώπους των γειτονικών επαρχιών δεν είχε επιτυχία. Οι Σελινιώτες έδειχναν επιφυλακτικοί και δεν αποκάλυψαν τον σκοπό της μετάβασής τους. Η παρουσία του αρχηγού των Λακκιωτών, όπως συνάγεται από τη διήγηση, ήταν αναγκαία για να προσδώσει κύρος στα σχέδια για επαναστατικό κίνημα. Οι Λακκιώτες μετέβησαν στο Ακρωτήρι για να πείσουν τον Χατζημιχάλη να παρευρεθεί στη σύναξη του Ομαλού. Ο Ν. Νικολούδης⁴⁵⁴ τον συμβούλευσε να εξετάσει τα πράγματα και να στοιχηθεί με τη γνώμη της κοινότητας. Προτού πάει στους Λάκκους, ο Χατζημιχάλης πέρασε από τον Ισμαήλ για να τον καθησυχάσει και ενημέρωσε για τη σύναξη του Ομαλού τους οπλαρχηγούς Κισάμου Α. Παναγιωτάκη, Σφακίων Γ. Καρκαβάτσο και Αποκορώνου Ματθαίο Μυλωνογιάννη⁴⁵⁵. Ο τελευταίος ανέλαβε να μεταφέρει τα σχεδιαζόμενα στον Κωσταρό Βολουδάκη. Την παραμονή της σύναξης, που είχε οριστεί την Κυριακή, μετά τον εσπερινό στον Άγιο Αντώνιο οι ιδρυτές της συνωμοσίας πλησίασαν τον Χατζημιχάλη για να καταλάβουν τις προθέσεις του. Απ' όσα αφήνει να διαφανούν στο κείμενο της διήγησης, ο Χατζημιχάλης ήταν αρχικά διστακτικός για μια νέα

453 Μιχαήλ Αναστασάκη, *Ιστορία της Κισάμου επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1984, Πρόλογος Τάσου Λιγνάδη (πρώτη έκδοση 1938), σ. 97-98.

454 Σημειώνεται ότι ο Ν.Νικολούδης είχε πρωτεύοντα ρόλο στη δραπέτευση του Χατζημιχάλη από τη φυλακή το 1862.

455 Σημαντικότετος αγωνιστής και οπλαρχηγός της επαρχίας Αποκορώνου από το χωριό Κεφαλά. Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης σώζεται ο υπ' αρ. 64 Α φάκελος με έγγραφα τα οποία αποδεικνύουν τη δράση του στις επαναστάσεις. Βλ και Παντ. Μυλωνογιάννης, *Καπετάν Μαθιός*, μυθιστορηματική βιογραφία, εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1993.

επανάσταση.

Η πρόβλεψή του για τις συμφορές που περίμεναν τους Λάκκους και για τους ογδόντα νεκρούς Λακκιώτες θεωρώ ότι δεν λέχθηκε τότε: “Συλλογησθείτε καλά – βλέπω τας κεφαλάς μόνας και τους τάφους 80 τουλάχιστον κορυφαίων των Λάκκων”. Η φράση αυτή γράφτηκε στα “Απομνημονεύματα”, όταν ήταν γνωστά τα αποτελέσματα του αγώνα, περισσότερο για να αποφευχθεί η κατηγορία ότι ο Χατζημιχάλης ενέπλεξε τους συμπατριώτες του σε ένα αιματηρό ατελέσφορο αγώνα.

Οι γέροντες εξάλλου των Λάκκων, επιζήσαντες αγωνιστές του 1821, αναθυμόνταν τις καταστροφές που βίωσαν στον Αγώνα του 1821 και απέτρεπαν από έναν νέο ξεσηκωμό: “[...] μετά αναστενεγμού ήρχιζαν* ανασκευάζοντες θλιβεράς επενθυμήσεις των όσων υπέσθησαν από '21 μέχρι 27, το '41 και τα εκ σποράδη* υπό γιαννητσάρων* και αρχών, αποτρέποντες τους πεπυρωμένους νέους κατά του παρόντος να πυρπολήσωσι τον ωραίον τόπον και αναπτυγμένην Νήσον”.

Η παρέμβαση / συμβουλή των γερόντων σε κάθε κρίσιμη στιγμή της κοινότητας είδαμε ότι είναι ένα επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο. Στην ποιητική εκδοχή της των γεγονότων στο έπος “Κρητικοπούλα” οι γέροντες θυμίζουν στους νεότερους τα παλαιά βάσανα των Χριστιανών στη σύναξη του Ομαλού⁴⁵⁶. Σ' αυτό το σημείο της διήγησης αποκαλύπτεται μια αντίθεση ανάμεσα στα γηρατειά και τη νεότητα. Η ίδια ιδέα βρίσκεται ποιητικά διατυπωμένη στην “Κρητικοπούλα”:

Γέρος ψαρός σηκώνεται, κουμπίζ' εις το ραβδί του,
που τυραννίστηκε σ' αυτά, εις ούλη την ζωήν του. (στίχοι 315-6)

.....

Άλλος γέρος σηκώνεται, πού 'χε πολλούς αγώνας
τον πρώτο σέρνει, σταματά κι αρχίζει σαν χειμώνας. (στίχοι 347-8)

.....

«Πολλά μας είπες, μάρμπα μου, μ' ακούσετε κι εμένα,
να πω για τσι βασανισμούς, αλλ' είναι περασμένα. (στ. 373-4)

Οι γέροντες των Λάκκων αποτρέπουν από το επαναστατικό κίνημα, ενώ οι “πυρωμένοι” νέοι με ορμητικότητα και αποφασιστικότητα επιλέγουν την επανάσταση και εξαναγκάζουν τον Αρχηγό τους να τους ακολουθήσει: “Σύντεκνε!, αι προ σε χάριτες των Λακκιωτών δεν είναι ολίγαι ούτε μικραί! [...] Θα σε φονεύσωμεν, έκραξε νέος τις, Γεώργιος Καζάλης, αν δεν συμμετάσχης”. Το αίμα των νέων βράζει, ενώ οι γέροντες, είναι

456 Βλ. “Κρητικοπούλα” ό.π., κεφ. 23-33.

από τη φύση τους πιο εφεκτικοί, γιατί το αίμα τους είναι ψυχρότερο, σύμφωνα με τη λαϊκή ιατρική, η οποία έχει αποτυπωθεί και στον “Ερωτόκριτο”⁴⁵⁷. Ο Χατζημιχάλης δεν είχε άλλη επιλογή από το να ακούσει τη θέληση της κοινότητας. Έπρεπε να φανεί χρήσιμος: “Αλλ’ η ζωή ενός, ανθρώπου μη δυναμένου να καταστή ωφέλιμος είναι περιττή”. Η παρατήρηση ότι κεντρικό πρόσωπο της διήγησης του δευτέρου βιβλίου δεν είναι ο μοναδικός ήρωας, αλλά η κοινότητα των Λάκκων επαληθεύεται και απ’ αυτό: Η ιδέα του ξεσηκωμού δεν ανήκει στον Αρχηγό αλλά στους στρατιώτες του.

Την επομένη (ημέρα Κυριακή) συγκεντρώθηκαν στον Ομαλό οι εκπρόσωποι των επαρχιών του Δυτικού Τμήματος. Ο Χατζημιχάλης δεν ήταν παρών, γι’ αυτό οι εκπρόσωποι των επαρχιών ήταν διστακτικοί στην αποκάλυψη του σκοπού της συνάθροισής τους. Μόνο όταν παρουσιάστηκε ο Χατζημιχάλης στη θέση Βδέστη, όπου εν τω μεταξύ είχε μεταφερθεί η συνάθροιση, μίλησαν ανοικτά για τη σχεδιαζόμενη επανάσταση. Για άλλη μια φορά τα παλληκάρια προτρέπουν τον Αρχηγό να ηγηθεί του νέου αγώνα: “Εις το όνομα Κυρίου! Εμπρός όλοι και δεν θα αποτύχωμεν, όταν συνδεδεμένοι και με καθαρά ψυχήν συνασπισθώμεν [...]”. Ο κύβος ερρίφθη, όπως λέγει ο αφηγητής, αν και πάλι συσκοτίζεται η παρουσία και η γνώμη των παριστάμενων οπλαρχηγών από τις άλλες επαρχίες.

Οι Λακκιώτες έλαβαν απόφαση να καλέσουν πληρεξούσιους από όλη την Κρήτη σε ένα συγκεκριμένο μέρος για να τους ενημερώσουν για την επανάσταση. Μέχρι να πραγματοποιήσουν την παγκρήτια σύσκεψη, θα παραπλανούσαν τον Διοικητή.

Ενημέρωση των επαναστατών και η θέση του Δενδρινού (β4, 14- 17)

Οι Λακκιώτες αλληλογραφούσαν και ενημέρωναν τις άλλες επαρχίες της δυτικής Κρήτης, τον επίσκοπο Κισάμου Γεράσιμο Στρατηγάκη⁴⁵⁸, τον γέροντα της Μονής Γωνιάς Παρθένιο Περίδη⁴⁵⁹, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή ασπάσθηκαν την ιδέα της επανάστασης. Έμενε να συμπράξει και η επαρχία Σφακίων. Η Προσωρινή Επιτροπή των

457 Βλ. Massimo Peri, *Του πόθου αρρωστημένος, ιατρική και ποίηση στον “Ερωτόκριτο*, μτφ. Α. Αθανασοπούλου, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 1999σ. 47-48. Πρβλ. Ερωτόκριτος, Γ 823-4: Γιατί τα τόσα γερατιά την όραξη μαργώνου, / τη δύναμη λιγαίνουσι, το φόβο δυναμώνου”.

458 Ο Γεράσιμος Στρατηγάκης γεννήθηκε στο Σιρικόρι Κισάμου, έγινε μοναχός στη Μ. Αγίας Τριάδος Τζαγκαρόλων και εξελέγη επίσκοπος Κισάμου με τη βούληση του λαού της επαρχίας του, ο οποίος πίεσε το Πατριαρχείο να αποκαταστήσει εκ νέου την αρχαία επισκοπή Κισάμου, αποσπώντας την από την Κυδωνιάς. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο, ήταν μάλιστα μαζί με τον Μισαήλ Κυδωνιάς αυτός που επικύρωσε τις υπογραφές των επαναστατών. Έλαβε μέρος στη μάχη του Καστελλίου Κισάμου το 1866 εμψυχώνοντας τους πολεμιστές. Για την επαναστατική του δράση εκδιώχθηκε από την Κρήτη και έζησε στην Αθήνα. Λίγο πριν τον θάνατό του μετέβη στην Κρήτη. Με τη διαθήκη άφησε την περιουσία του για ιδρυθεί το ιεροδιδασκαλείο Μονής Αγίας Τριάδος. Ο τάφος του βρίσκεται σε περίοπτη θέση στον περίβολο της Μονής. Επίσημα έγγραφα της Εκκλησίας που αφορούν στον Γεράσιμο βλ. Τωμαδάκης, *Η Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας*, 1645-1898, Αι Πηγαί, Αθήνα 1974, σ. 39 και 459-460.

459 Παρθένιος Περίδης (1812-1903). Λόγιος ιερομόναχος αγωνιστής, αδελφός της Μ. Γωνιάς Κισάμου, μεγάλη μορφή της επανάστασης του 1866.

Λάκκων αλληλογραφούσε με τους οπλαρχηγούς των επαρχιών της δυτικής Κρήτης και συνομιλούσε για να κερδίζει χρόνο με τον Τούρκο Διοικητή. Όπως συνάγεται πάλι ο αφηγητής δίνει την πρωτοβουλία των κινήσεων στους Λακκιώτες. Οι άλλες επαρχίες ακολουθούν.

Δύο φορές εστάλησαν αντιπρόσωποι των Λακκιωτών στον πρόξενο της Ρωσίας Δενδρινό, για να ζητήσουν τη συμβουλή και τη βοήθειά του. Ο Δενδρινός απέπεμψε τους απεσταλμένους λέγοντάς τους να μείνουν ήσυχοι και να μην ελπίζουν σε βοήθεια της Κυβέρνησής του και των Ευρωπαίων (“Άγε, αγγέλων τους αποστείλαντάς σε ότι χείρας* βοήθειας δεν βλέπω [...]). Οι Λακκιώτες όμως δεν πτοούνταν από την αρνητική θέση του Προξένου και όρισαν νέα σύναξη στον Αλικιανό, όπου αποφασίστηκε για τρίτη φορά να στείλουν απεσταλμένους στον Πρόξενο για να ζητήσουν τη συμβουλή του. Ο Δενδρινός για άλλη μία φορά τους είπε να μην περιμένουν βοήθεια από κανέναν. Το μόνο που συνιστούσε ήταν να γίνει μια ειρηνική (άοπλη) διαμαρτυρία.

Ο αφηγητής συστηματικά υποβαθμίζει το ρόλο του Προξένου της Ρωσίας στο επικείμενη επανάσταση, αν και είναι γνωστό ότι μετά την απάντηση της Πύλης στην αναφορά των Χριστιανών ο Δενδρινός συνέστησε στους επαναστάτες να προβούν στην αποκήρυξη του Σουλτάνου και όχι στην απομάκρυνση του Ισμαήλ⁴⁶⁰. Και αυτό γίνεται από έναν αφηγητή που ποτέ δεν έκρυψε την αγάπη του για τη Ρωσία. Όπως συνάγεται η Ρωσία ήταν ενήμερη για τις κινήσεις των Χριστιανών της Κρήτης το 1866 και για αντιπερισπασμό προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υποκινούσε το κίνημα. Εξάλλου από το τέλος του 1865 ο Ρώσος υποπρόξενος στο Ηράκλειο Ι. Μητσοτάκης είχε μνηθεί σε οργάνωση για την απομάκρυνση του Ισμαήλ⁴⁶¹. Γιατί ο αφηγητής παρουσιάζει τον Δενδρινό λίαν αρνητικό στην ιδέα της επανάστασης; Μία εξήγηση μπορεί να δοθεί γι' αυτήν την επιλογή του, ότι θέλησε να κατακυρώσει την ιδέα και την οργάνωση της επανάστασης του 1866 στην

460 Σε αντίθεση με όσα ισχυρίζεται ο Χατζημιχάλης, είναι βέβαιο ότι ο Δενδρινός ήταν ένθερμος υποστηρικτής της επανάστασης. Ο Ανώνυμος συγγραφέας επισημαίνει ότι από τις πρώτες μέρες του Μαρτίου του 1866 ο Δενδρινός επανερχόμενος από τη Ρωσία πέρασε από το Ηράκλειο και έδωσε οδηγία προς τον Ιωάννη Μητσοτάκη. Και καταλήγει με τα εξής χαρακτηριστικά: 'Μετά την επίδοσιν της αναφοράς, αναμφιβόλως ο κύριος Δενδρινός, ο γενικός διευθυντής του σχεδίου, ωδήγησε τους πληρεξουσίους και επέδωσαν υπό τον τίτλον της μυστικότητος ετέραν αναφοράν προς τους Προξένους των Τριών Μεγάλων Δυνάμεων' και παρακάτω “Το κατ' εμ' ε φρονώ ότι η Ρωσία ωθούσα τα πράγματα έκτοτε, εξ ενός όπως κατά την τακτικήν της αδυνατεί την Τουρκίαν δια των επαναστάσεων, και εξ άλλου ίσως ενόμισαν αρμόδιον καιρόν όπως σχίση τότε την συνθήκην του 1856” βλ. Ανώνυμος, *Σφάλματα*, ό.π., σ. 9 και 10. Στην ανέκδοτη “Ιστορία της Κρήτης” ανώνυμου συγγραφέα, ο οποίος φαίνεται φιλότουρκος, θεωρεί ότι η επανάσταση παρακινήθηκε από τους Κρητικούς της Αθήνας και την Ρωσία: “Οι εν Κρήτη Πρόξενοι και Πράκτορες της Ρωσίας και Ελλάδος έλαβον ενεργητικόν μέρος υπέρ της επαναστάσεως των Κρητών” βλ. Ανωνύμου, *Ιστορία της Κρήτης*, 7 (Ι.Α.Κ.), σ. 8. Για τη ρωσική πολιτική και τη δράση του Δενδρινού βλ. Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 117-124. Παρομοίως η Ιωάννα Διαμαντούρου επισημαίνει ότι η Ρωσία ένιωσε ταπεινωμένη από τον Κριμαϊκό και επεδίωκε να βγει από την απομόνωση λαμβάνοντας πάλι το ρόλο του υπερασπιστή των Ορθοδόξων. Βλ. Ι. Διαμαντούρου, “Η Κρητική Επανάσταση του 1866-69”, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, (Εκδοτικής Αθηνών)ΠΓ', Αθήνα 1977, σ. 254.

461 Βλ. Αρχείο Π. Κορωναίου (Ι.Α.Κ.), 23, σ. 67. και Ιωάννης Μαμαλάκης, *Η κρητική επανάσταση του 1866-69*, Χανιά 1983, σ. 35 και 55-56.

κοινότητα των Λάκκων⁴⁶², στα παλληκάρια των Λάκκων που έκαμαν την πρώτη ορκωμοσία. Ούτε καν στον εαυτό του. Τη βασική θέση του Χατζημιχάλη ότι ο αγώνας του 1866 δεν υποκινήθηκε από την Ρωσία ή την Ελλάδα τη βρίσκουμε διατυπωμένη ένα χρόνο μετά την επανάσταση και στο βιβλίο του Νικολάου Ψίχα: “ Δια της πραγματείας του ταύτης αποδεικνύει ο κύριος Μένδελσων, ότι πλανώνται οικτρώς οι υποστηρίζοντες ότι ο κρητικός αγών υπεκινήθη υπό της Ελλάδος ή της Ρωσίας”⁴⁶³.

Ο Διοικητής Ισμαήλ πασάς κάλεσε στα Χανιά τους εξέχοντες της κοινότητας Χατζημιχάλη και Αναγνώστη Μάντακα με την πρόφαση ότι ήθελε να ηρεμήσει τους στασιαστές. Με θεία επέμβαση όμως οι οπλαρχηγοί των Λάκκων δεν έπεσαν στα δίκτυα του Ισμαήλ. Ο Θεός προειδοποίησε τον Χατζημιχάλη με “φοβερά οπτασία” τη νύκτα. Οι Λακκιώτες ερμήνευσαν το όνειρο και απέτρεψαν τους ήρωες να πάνε στα Χανιά. Σ' αυτό το σημείο ο αφηγητής επαναλαμβάνει με συντομία το αφηγηματικό μοτίβο του ονείρου. Ο ευσεβής Χατζημιχάλης θεωρούσε ότι ο Θεός τον προειδοποιούσε μέσω των ονείρων.

Οι πρώτες κινήσεις των Λακκιωτών (β4, 18-22)

Την Τετάρτη της Μεσοπεντηκοστής του 1866 όλοι οι Λακκιώτες συγκεντρώθηκαν στο καθεδρικό ναό του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων όπου έγινε δοξολογία και παράκληση. Στην “Κρητικοπούλα” το γεγονός της δέησης προς τον Θεό, που σηματοδοτεί την απόφαση για επανάσταση, μετασχηματίζεται ποιητικά και μετακινείται τοπικά στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού⁴⁶⁴ (αντί για τον Άγιο Αντώνιο των Λάκκων). Για τον αφηγητή ο πόλεμος του 1866 παίρνει τη μορφή επίσημης τελετής με τη θέληση του Θεού. Στο ναό του Αγίου Αντωνίου ήταν παρών και ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, ο οποίος μετά το πέρας της τελετής εκφώνησε συγκινητικό λογύδριο. Η ψυχρή ιδιόμορφη καθαρεύουσα του αφηγητή αποκτά σ' αυτό το σημείο κάποια ζωντάνια περιγράφοντας τον ενθουσιασμό και τη συγκίνηση του λαού: “Απολύσεως δε γενομένης εξήλθον οι άνθρωποι εν τη πλαταία και ένθα έβλεπε τις νεανίας περιχαρείς τα όπλα λαμβάνοντες μετά ζέσεως αυθόρμητοι, ένθα δε μητέρας ασπαζομένας τους οπλοφόρους υιούς των επευχόμεναι καλήν έκβασιν και εκεί τους πατέρας μετ'* ασπαζομένους τα εαυτών τέκνα* πλήρεις δακρύων, ότι μη δυναμένων παρακολουθήσαι ως οδηγοί των απείρων έτι νεανιών”. Είναι σημαντική αυτή η περιγραφή,

462 Το ίδιο μοτίβο είδαμε ότι επαναλαμβάνεται και στο κίνημα του 1858. Μόνο που εδώ το κέντρο βάρους δεν είναι ο ίδιος ο αφηγητής, αλλά η κοινότητα του χωριού του.

463 Ν. Ψύχας, Επαναστατική εικόν, ό.π., σ. 5.

464 Βλ. “Κρητικοπούλα”, κεφ. 11-17. Επισημαίνεται και εδώ η ποιητική διάσταση της “Κρητικοπούλας”, ότι δεν είναι ένα απλό χρονογράφημα της επανάστασης του '66. Αυτά που μετασχηματίζουν την ιστορική αφήγηση σε ποίηση είναι η εμφάνιση της Κρητικοπούλας στην αρχή, η επιφάνεια του Αγγέλου στην αρχή και στο τέλος της διήγησης και οι διάλογοι των αδελφοκτών. Ο Π. Πρεβελάκης στην “Παντέρμη Κρήτη” έχοντας υπόψη του την “Κρητικοπούλα” ξεκινά τη διήγησή του για το 1866 με την δέηση στον Άγιο Παντελεήμονα (και όχι στον άγιο Αντώνιο των Λάκκων).

γιατί μας δίνει γλαφυρά τον παλμό των απλών ανθρώπων, των γυναικών, των γερόντων, των νέων⁴⁶⁵, στοιχεία, που αγνοούνται από την επίσημη ιστοριογραφία.

Μετά την ιεροτελεστία στον Άγιο Αντώνιο οι Λακκιώτες χωρισμένοι σε ομάδες οπλοφόρων και αόπλων κατέβηκαν χαμηλότερα για να ειδοποιήσουν τους κατοίκους των χωριών Φουρνέ και Σκινέ για τη συγκέντρωση στον Αλικιανό. Μόλις ο Ισμαήλ πληροφορήθηκε τις κινήσεις τους, έστειλε Δημογέροντες να εξετάσουν το σκοπό και την υποκίνηση της συγκέντρωσης. Η αντιπροσωπία των Δημογερόντων ρώτησε τα αιτήματα των συγκεντρωμένων και έλαβε απ' αυτούς τη διπλωματική απάντηση ότι σκοπός δεν ήταν η ανατροπή του καθεστώτος, αλλά η διεκδίκηση των δικαιωμάτων /προνομίων των Χριστιανών. Ο αφηγητής μνημονεύει όλα τα ονόματα των Δημογερόντων -απεσταλμένων του Διοικητή. Δείχνει ιδιαίτερη συμπάθεια για τον Κωσταρό Βολουδάκη, ο οποίος προσποιούνταν τον φίλο του Ισμαήλ⁴⁶⁶. Ο Αναγνώστης Γογονής, που τόλμησε να χαρακτηρίσει την ιδέα του λαού παράλογη, λίγο έλειψε να κατακερματιστεί⁴⁶⁷.

Την επομένη, πεντακόσιοι στασιαστές Λακκιώτες, Σελινιώτες και άλλοι απ' τα χωριά της Κυδωνίας μετέβησαν στη θέση Κάστελλος της Αγίας Κυριακής Βαρυπέτρου, μιας οχυρής θέσης κοντά στα Χανιά. Από εκεί έστειλαν γράμματα για να ειδοποιήσουν και τις άλλες επαρχίες των Χανίων, αλλά και το κεντρικό και ανατολικό τμήμα της Κρήτης (Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Λασιθί). Σε λίγες μέρες στην Αγία Κυριακή συγκεντρώθηκαν από τις δυτικές επαρχίες περίπου 4.500 χιλιάδες. Για την ασφάλεια των συγκεντρωμένων συγκροτήθηκε εξωτερική και εσωτερική φρουρά και εξελέγησαν οι πληρεξούσιοι των επαρχιών του νομού Χανίων (Κυδωνίας, Κισάμου, Σελίνου, Αποκορώνου). Οι Σφακιανοί δεν είχαν ακόμη εκδηλώσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Χατζημιχάλης αν και εκλέχθηκε πληρεξούσιος, παραχώρησε τη θέση του στους Ν. Μάντακα και Ν. Νικολούδη.

Στάλθηκαν ξανά ενημερωτικές επιστολές στους Σφακιανούς και στους οπλαρχηγούς της υπόλοιπης Κρήτης για να συμμετέχουν στον αγώνα. Επειδή όμως δεν λάμβαναν απάντηση, αποφασίστηκε μια αντιπροσωπία 100 ατόμων από τις δυτικές επαρχίες να μεταβεί στην ανατολική Κρήτη για να τους καλέσει σε γενική συνέλευση στο μετόχι της Αγίας Κυριακής Βαρυπέτρου Χανίων.

465 Οι γέροντες συμβουλεύουν με την πείρα τους τους νεότερους στα πολεμικά. Για τη θέση των γερόντων στην κοινότητα έγινε λόγος παραπάνω.

466 Αντικρουόμενες είναι οι απόψεις των ιστορικών για τη στάση του Κωσταρού. Ο Ψιλάκης την κρίνει θετική, γιατί με τη δήθεν φιλία του εξαπατούσε τον Ισμαήλ: “[...] ηγούμενου του του πολυμήτιος και επιφανούς πατριώτου γέροντος Κωσταρού, να διαβουκολήσωσι τον Ισμαήλ” βλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2162. Ο Στυλιανός Παπαδάκης, εκ αντιπάλων του Ηρακλείου, κατακρίνει ως προδοτική τη στάση του. Βλ. Στυλιανός Παπαδάκης, *Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866 και τα κατ' αυτής διαδραματισθέντα μυστήρια*, Αθήναι, τυπ. Ραδαμάνθους, 1870, σ. 89-101.

467 Λίγο αργότερα ο Αναγνώστης Γογονής εντάχθηκε στην επανάσταση ως οπλαρχηγός της επαρχίας Αποκορώνου.

Η αποστολή στις ανατολικές επαρχίες (β4, 23-28)

Ο Χατζημιχάλης συμμετείχε στην αντιπροσωπία που μετέβη στην κεντρική και ανατολική Κρήτη. Στην ενότητα αυτή παρακολουθούμε την πεζοπορία των εκατό χριστιανών της δυτικής Κρήτης στα ορεινά του νομού Ρεθύμνης. Ανάλογη ομόθεμη διήγηση, όπως ήδη επισημάνθηκε, συναντήσαμε πριν από το κίνημα του 1858, όταν και πάλι ο Χατζημιχάλης είχε μεταβεί στα Σφακιά για να ενημερώσει για το κίνημα.

Πρώτος σταθμός στην οδοιπορία των Χανιωτών την άνοιξη του 1866 ήταν στο Μουρί Αλμυρού στην οικία των Καυκαλάδων. Έπειτα πέρασαν από τις Βρύσες και από εκεί ανέβηκαν στα Δράμια, όπου συνάντησαν κάποιον Αλή βέη, ενοικιαστή του βακουφίου. Οι Χανιώτες έπεισαν τον Οθωμανό και άλλους ντόπιους Τούρκους ότι το κίνημα είναι ειρηνικό και αφορά στην ελάφρυνση της φορολογίας. Διανυκτέρευσαν ύστερα στη Μονή Ρουστίκων και από εκεί έστειλαν επιστολές προς τους επιφανείς των επαρχιών Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου να συγκεντρωθούν στο Αμάρι.

Συχνά ο αφηγητής στα Απονημονεύματα, όπως και στην “Κρητικοπούλα” αναφέρει τα “γράμματα” και τις “γραφές” με τις οποίες επικοινωνούσαν οι επαναστάτες. Αρκετά απ' αυτά τα γράμματα έχουν διασωθεί σε διάφορες ιστορικές συλλογές του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης⁴⁶⁸.

Στη συνέχεια η αντιπρόσωποι μετέβησαν στο Ατσιπόπουλο, κοντά στο Ρέθυμνο, όπου έτυχαν ιδιαίτερης περιποίησης από τους κατοίκους του χωριού. Μαθαίνοντας τις κινήσεις της αντιπροσωπίας ο Ισμαήλ, έστειλε τον Ι. Σιγανό και άλλους Δημογέροντες στο Ατσιπόπουλο για να πείσουν τους κατοίκους να απόσχουν από το κίνημα. Οι επαναστάτες απ' τα Χανιά τους καθυσάχασαν για το σκοπό της παρουσίας τους και έπειτα μετέβησαν στη Μονή Αρκαδίου. Εκεί βρήκαν συγκεντρωμένους περίπου 1.500 ανθρώπους από το νομό Ρεθύμνης. Ο ηγούμενος Γαβριήλ Μαρινάκης, “ένθερμος προστάτης” των συγκεντρωμένων, εκλέχθηκε πρόεδρος της Τμηματικής Επιτροπής Ρεθύμνου. Σωστά ο αφηγητής σημειώνει: “Έν γενει δε το Αρκάδιον κατέστη κέντρον και ο μοχλός του μεσαίου διαμερίσματος”. Από το Αρκάδι η αντιπροσωπία των επαναστατών χωρίστηκε σε δύο ομάδες, για να συνεχίσει την ενημέρωση και στο τμήμα του Ηρακλείου.

Η πρώτη ομάδα των αντιπροσώπων με αρχηγό τον Κισαμίτη δικολάβο Εμμανουήλ Φουντουλάκη (Φουντούλη) μετέβη στη Μεσαρά για να ενημερώσει τους αρχηγούς Κόρακα και Ρωμάνο. Στη διαδρομή πέρασε από τις Μονές Ασωμάτων και Πρέβελη. Ο αφηγητής, αν και δεν ήταν παρών στη συνάντηση, αναφέρει ότι ο ο Παΐσιος⁴⁶⁹, επίσκοπος Λάμπης,

468 Βλ. Βιβλιογραφία (Αρχεία). Πρβλ. “Κρητικοπούλα”. Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται αναλυτικός σχολιασμός αυτής του επαναλαμβανόμενου αφηγηματικού μοτίβου.

469 Ο επίσκοπος Λάμπης και Σφακίων Παΐσιος Κιρμπάς εξακολουθεί να είναι μια γκριζα, αινιγματική μορφή στην

συμμερίσθηκε την ιδέα της επανάστασης μαζί με τους μοναχούς των μοναστηριών της δικαιοδοσίας του.

Ο αφηγητής κρατά μια διακριτική στάση απέναντι στον Παΐσιο, με σεβασμό παρουσίασε και τον Μητροπολίτη Κρήτης Διονύσιο (“Τουρκοπολίτη” για τους Κρητικούς) όπως έχουμε δει παραπάνω. Να υποθέσουμε ότι αρχικά ο Παΐσιος είδε θετικά το κίνημα αλλά άλλαξε στην πορεία; Πάντως είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 οι επαναστάτες τον έλεγαν Τουρκοπαΐσιο και τον αποκήρυξαν δημόσια για τη συνεργασία του με τους Τούρκους. Ο Πάνος Κορωναίος, αρχηγός του τμήματος Ρεθύμνης, στα κατάλοιπα του αδημοσίευτου αρχείου του τον θεωρεί υπεύθυνο για την καταστροφή του Αρκαδίου, και ως τον μόνον που συνεργάστηκε με τον Μουσταφά πασά: “εις απάσας [τας επαρχίας] αυτών έγγραφεν, εις τους ηγουμένους των Μονών, εις τον Αρχιερέαν ή μάλλον τον αρχιουδά Λάμπης, αλλ’ ουδείς απήντησε πλην του τελευταίου τούτου, όστις ουχί ολίγον συνετέλεσεν εις το τραγικόν δράμα”⁴⁷⁰. Την ίδια άποψη με τον Κορωναίο έχει και ο Ψιλάκης: “ιδία δε σκανδαλώδης είχε καταστεί η διαγωγή του επισκόπου Λάμπης Παΐσιου (μη Κρητός και τούτου) ο οποίος και τότε και μέχρι τέλους επρωταγωνίστη εν τη του φοβερού δράματος του Αρκαδίου θυσία και ταις αντεθνικαίς ενεργείαις εν γένει [...]”⁴⁷¹. Ο Π. Κριάρης παραθέτει την επιστολή του Παΐσιου προς τον Μουσταφά: “Σας ειδοποιώ, ως και προφορικώς, εμείναμε σύμφωνοι, ότι εις το Αρκάδι πρέπει να υπάγεται δια να το καταστρέψετε, διότι δια της καταστροφής αυτού επιτυγχάνεται την καταστροφήν όλων των επαρχιών του τμήματος Ρεθύμνης [...]”⁴⁷². Μόνο ο ιστοριοδίφης Ν. Σταυρινίδης συνάδει με τον Χατζημιχάλη⁴⁷³. Ο Σταυρινίδης πρόσεξε στα “Απομνημονεύματα” του Ιλλαριώνος Σκίνερ την συνάντηση του αρχηγού Κόρακα με τον Παΐσιο τον Μάρτιο του 1867 και διερωτάται πώς ήταν δυνατόν ο αρχιεπαναστάτης Κόρακας να συναντηθεί με έναν προδότη επίσκοπο, λίγους μήνες μετά το δράμα του Αρκαδίου.

Η δεύτερη ομάδα των αντιπροσώπων απ' τα Χανιά πήγε στα Ανώγεια, όπου συναντήθηκε με τον Μ. Σκουλά και άλλους χωριανούς. Οι Ανωγειανοί αμέσως ασπάσθηκαν την ιδέα της επανάστασης. Από εκεί οι αντιπρόσωποι έστειλαν επιστολές προς τον υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ηράκλειο, Ι. Μητσοτάκη, ένθερμο υποστηρικτή της επανάστασης. Δεν προχώρησαν όμως ανατολικότερα, γιατί θεωρήθηκε επικίνδυνο. Με πολλές προφυλάξεις, λόγω των ενεδρών που είχαν στήσει τουρκικά αποσπάσματα, και

επανάσταση του 1866.

470 Αρχείο Π. Κορωναίου, 23, 2, Ι.Α.Κ., Επιστολή Π. Κορωναίου σπος την Κεντρική Επιτροπή Αθηνών, με ημερομηνία 15-11-1866.

471 Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., Γ', (1909), σ. 946-7.

472 Π. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της επαναστάσεως του 1866*, Χανιά 1902, σ. 265.

473 Νικόλαος Σταυρινίδης, *Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, Ηράκλειο 1972, σ. 334.

αφού πέρασαν από διάφορα μέρη, επέστρεψαν στο μετόχι της Αγίας Κυριακής.

Η υπογραφή της αναφοράς και οι επόμενες κινήσεις (β4, 28- 32)

Εν τω μεταξύ οι πληρεξούσιοι όλης της Κρήτης συγκεντρώθηκαν στο μετόχι της Αγίας Κυριακής, κοντά στα Μπουτσουνάρια⁴⁷⁴, και συγκρότησαν Κεντρική Επιτροπή⁴⁷⁵. Στις 16 Μαΐου (σύμφωνα με τον αφηγητή) συντάχθηκε η αναφορά προς τον Σουλτάνο⁴⁷⁶, η οποία υπογράφηκε από τους Πληρεξουσίους της Κρήτης και επικυρώθηκε από τους επισκόπους Γεράσιμο Κισάμου και Μισαήλ Κυδωνίας. Εκτός όμως από την αναφορά προς τον Σουλτάνο, με την οποία ζητείτο σε γενικές γραμμές η επαναφορά των προνομίων του Χάττι Χουμαγιούν, οι πληρεξούσιοι από τις δυτικές επαρχίες απεφάσισαν να οδηγήσουν τα πράγματα σε άλλη κατεύθυνση με τη σύνταξη ενός μυστικού υπόμνηματος προς τις Μ. Δυνάμεις. Στο μυστικό υπόμνημα ζητούσαν όχι μόνο την καλύτερευση των συνθηκών της ζωής τους, αλλά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα⁴⁷⁷.

Όπως γίνεται γνωστό από τα “Απομνημονεύματα” του Ηρακλείωτη Στυλιανού Παπαδάκη, οι πληρεξούσιοι των ανατολικών επαρχιών της Κρήτης ήταν αντίθετοι με το μυστικό υπόμνημα, τη ρήξη με τον Σουλτάνο, τον πόλεμο. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι πληρεξούσιοι αναγκάστηκαν να συγκεντρωθούν στην αποθήκη (ελαιοτριβείο) του μετοχίου, όπου για ώρες λογομαχούσαν περί του πρακτέου. Στη μυστική αυτή σύναξη μίλησε με φλογερά λόγια ο Παρθένιος Περίδης για να πείσει τους πληρεξουσίους, που είχαν αντίθετη άποψη. Το μυστικό υπόμνημα υπογράφηκε από 92 άνδρες και εστάλη προς τους προξένους της Αγγλίας, Γαλλία, Ρωσίας, Αμερικής και Ελλάδας⁴⁷⁸.

Στην “Κρητικοπούλα” ένας ανώνυμος παπάς μίλησε με “πυρωμένη γλώσσα” στο ναό της Αγίας Κυριακής. Από τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη μαθαίνουμε ότι αυτός ήταν ο Π. Περίδης⁴⁷⁹. Στην έμμετρη απόδοση των γεγονότων πληροφορούμαστε

474 Τα Μπουτσουνάρια ήταν κατάλληλα για σύναξη, γιατί εκεί υπήρχαν πηγές νερού και δέντρα που προστάτευαν από ήλιο, ενώ δίπλα οι επαναστάτες είχαν τα υψώματα από τα οποία θα μπορούσαν να διαφύγουν. Για τη συνάθροιση στα Μπουτσουνάρια και στο πλησίον μετόχι της Αγίας Κυριακής βλ. και Παρθένιος Περίδης, *Απομνημονεύματα, η κρητική επανάσταση του 1866*, Αθήνα 1900, σ. 334-34, Βασίλειος Ψιλάκης, ό.π., σ. 875.

475 Η άποψη του Σταύρου Κελαϊδή ότι ο αρχιμανδίτης Παρθένιος Κελαϊδής εκλέχθηκε γενικός Πληρεξούσιος της Επιτροπής δεν προκύπτει από τα έγγραφα. Βλ. Στ. Κελαϊδής, *Ο Παρθένιος Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)*, Εν Χανίοις 1904, σ. 7.

476 Για τους επικρατέστερους συντάκτες της Αναφοράς προς τον Σουλτάνο βλ. Ιωάννης Π. Μαμαλάκης, *Η Κρητική επανάσταση*, ό.π., σ. 49. Ο Παρθένιος Περίδης στα “Απομνημονεύματά” του ισχυρίζεται σε τρίτο πρόσωπο ότι ήταν ο συντάκτης της, βλ. Παρθένιος Περίδης, ό.π., σ. 33. Για το κείμενο της Αναφοράς και τα αιτήματα των Χριστιανών βλ. Νικόλαος Τσιριντάνης, Α, ό.π., σ. 160-165. Η Αναφορά φέρει ημερομηνία 14-5-1866.

477 Θεωρείται ότι το μυστικό υπόμνημα συντάχθηκε με τη σύμφωνη γνώμη του Ελληνικού Προξενείου, του Κωσταρού, και του Παρθενίου Περίδη, ο οποίος και έπεισε τους διαφωνούντες. Για το μυστικό υπόμνημα έχει γραφτεί ειδική μελέτη. Βλ. Γωμαδάκης Νικόλαος, “Το μυστικόν Κρητικόν Υπόμνημα της 15/27 Μαΐου 1866”, *Αθηνά*, 47, 1937, σ.222-236. Για το μυστικό υπόμνημα βλ. και Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 168-189. Ο Στυλιανός Παπαδάκης στα Απομνημονεύματά του χαρακτήρισε ολέθρια απόφαση τη σύνταξη του Μυστικού Υπομνήματος. βλ. ό.π., σ. 14.

478 Για τους υπογράφοντες το υπόμνημα βλ. και Ν. Τσιριντάνης, ό.π., σ. 175.

479 Για την ποιητική απόδοση των πολιτικών ζυμώσεων στην Αγία Κυριακή βλ. “Κρητικοπούλα” κεφ. 45-

επίσης ότι ένας κακός Πρόξενος, “παλιοπρόξενος” αποκάλυψε το περιεχόμενο του μυστικού υπομνήματος στην τουρκική Διοίκηση⁴⁸⁰.

Ένας παπάς εστάθηκε με πυρωμένη γλώσσα,
και διηγείται στον λαόν τα βάσανα τα τόσα.

«Χριστιανοί, απόγονοι Ελλήνων των μεγάλων
ως πότε θά ’στε στον ζυγόν και παίγνιο των άλλων;

Ως πότε θα ανέχεστε δουλείαν λαοφθόρον
κι ως πότε θα πληρώνετε εις τον αγά τον φόρον;

Ιδού καιρός αρμόδιος, ιδού καιρός ωραίος,

οι άγγελοι σας προσκαλούν στο ιερόν σας χρέος. (Κρητικοπούλα 60, 1085-1902)

.....

Φέρνουν τα υπομνήματα και τ’ απογράφουν όλοι,
πέντε προξένων τά’δωκαν εις των Χανιώ την πόλιν.

Τούτο βαστούνε μυστικό, Τούρκος να μη το μάθει
πως γράφουν εις τσι Βασιλείς των Κρητικών τα πάθη.

Αλλ’ ένας παλιοπρόξενος, σκυλί ξεβαφτισμένο,

επρόδωκε το μυστικό στον Τούρκο, το κρυμμένο. (Κρητικοπούλα, 61, 1117-1122)

Μετά την επίδοση του υπομνήματος, η Προσωρινή Επιτροπή ζήτησε από τον Ρώσο πρόξενο Δενδρινό τη συμβουλή του για τις επόμενες κινήσεις. Ο Δενδρινός την συμβούλευσε να αποφευχθεί κάθε συμπλοκή με τον τουρκικό στρατό, ώσπου να υπάρξουν οι κατάλληλες ετοιμασίες.

Επειδή ήταν επικίνδυνο η Προσωρινή Επιτροπή των επαναστατών να βρίσκεται σε ένα σημείο, αναμένοντας την απάντηση της Υ. Πύλης στην Αναφορά, μετακινήθηκε προς τον Άγιο Γεώργιο Κεραμειών, ορεινό χωριό της Κυδωνίας, όπου διέμεινε οκτώ μέρες. Εκεί έφτασε αντιπροσωπία του Ισμαήλ και ζήτησε από την Επιτροπή να διαλυθεί. Βλέποντας την αμετάθετη απόφαση των Χριστιανών ο Ισμαήλ κέλεσε στρατό και προέτρεψε τους Τούρκους να κρυφτούν στα φρούρια. Από τα Κεραμιά οι επαναστάτες έστειλαν επιστολές στους Κρητικούς της Αθήνας (Δημ. Καλλέργη, Βερναρδάκη, Χ. Ζυμβρακάκη, Σ. Αντωνιάδη, Μ. Ρενιέρη, Α. Παπαδάκη, Νικολαΐδη) ζητώντας τους συμβουλές και

64.

480 Ο Ανώνυμος κατηγορεί τον Δερσέ (Derché), Γάλλο πρόξενο στα Χανιά, ότι αποκάλυψε το μυστικό Υπόμνημα: “[...] ως άλλος κατάσκοπος και ουχί ως αντιπρόσωπος του μεγάλου Γαλλικού έθνους”, Ανώνυμος, Σφάλματα, ό.π., σ. 10.

υποστήριξη.

Στη συνέχεια η μετάβαση της Επιτροπής στο Θέρισο δεν έγινε δεκτή από τους ντόπιους και γι' αυτό η Επιτροπή αναγκάστηκε να πάει στη Δρακώνα και στους Κάμπους Κυδωνίας. Για τη γενική αρχηγία του Αγώνα προτάθηκε ο στρατηγός Δημήτριος Καλλέργης, αλλά αυτός την αποποιήθηκε⁴⁸¹. Η πρόταση να γίνει αρχηγός ο Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση των πληρεξουσίων της ανατολικής Κρήτης.

Η Επιτροπή ονομάστηκε Επαναστατική Συνέλευση και πρώτος πρόεδρος της ορίστηκε ο Κωσταρός Βολουδάκης. Διοργανώθηκε επαναστατική αστυνομία και δικαστήριο. Στις 8 Ιουλίου⁴⁸², στο Μπρόσνερο Αποκορώνου, όπου είχε μετακινηθεί η Συνέλευση, τρεις απεσταλμένοι του Διοικητή, ο Μπάντρης αγάς, ο Κοπάσης, και κάποιος Αιγύπτιος πασάς μετέφεραν την απάντηση της Πύλης στην Αναφορά των Χριστιανών. Στην απάντηση όχι μόνο δεν γινόταν λόγος για ικανοποίηση των αιτημάτων των Χριστιανών, αλλά ζητήθηκε ο αποπλισμός τους. Ο Χατζημιχάλης επισημαίνει ότι η απόρριψη των αιτημάτων του χριστιανικού πληθυσμού είχε ως συνέπεια να υψωθεί τρίσημη επαναστατική σημαία, που είχε στη μέση τον σταυρό⁴⁸³. Από άλλες πηγές⁴⁸⁴ γνωρίζουμε ότι οι πληρεξούσιοι της Κρήτης στις 16-8-1866 από το Μπρόσνερο επέδωσαν επαναστατική διακήρυξη στους Προξένους και στις 21-8-1866 (π.η.) εξέδωσαν στο Ασκύφου επαναστατική προκήρυξη. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί τυπικά την έναρξη της επανάστασης, γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια της διήγησης ο Κ. Κριάρης είχε δώσει την πρώτη μάχη στο Σέλινο από τις 16 Αυγούστου του 1866.

Στην “Κρητικοπούλα” (στ. 1133 και εξής) διαβάζουμε για τους απεσταλμένους του Διοικητή που πήγαν στο Μπρόσνερο και την απάντηση που πήραν από τους Έλληνες:

“Φαρμόζει την διαταγήν, γράμματα ετοιμάζει,
να τρέξουν εις τσι Χριστιανούς, δυό σύμβουλοι φωνιάζει.
Ο γεις ήτονε χριστιανός, Κοπάσης η γενιά του,

481 Για να είμαστε πιο σαφείς θα πρέπει να σημειώσουμε, αυτό που αποσιωπάται από τον Χατζημιχάλη. Ο Καλλέργης όχι μόνο αποποιήθηκε την αρχηγία, αλλά συμβούλευσε τους Κρητικούς να μην επαναστατήσουν. Βλ. Ανώνυμος, *Σφάλματα*, ό.π., σ. 12 και 36. Θεωρώ ότι η απουσία γενικού στρατιωτικού αρχηγού βόλεψε τις φιλοδοξίες των κατά τόπους οπλαρχηγών, έβλαψε όμως τον αγώνα του 1866.

482 Για την απάντηση του Σουλτάνου στην Αναφορά των χριστιανών της Κρήτης, βλ και Τσιριντάνης, Α, ό.π., σ. 262-268. Η ημερομηνία που σημειώνει ο Χατζημιχάλης αφορά στο παλαιό ημερολόγιο. Στις 20 Ιουλίου είχε φτάσει η απάντηση στα Χανιά. Πρβλ. Π. Περίδης, ό.π., σ. 61-63. Πρώτο θύμα της επανάστασης από την πλευρά των Τούρκων θεωρείται από τον Περίδη (και τον Ψιλάκη) ο Μπάντρης αγάς, ο οποίος σε μια λογομαχία στον Αποκόρωνα φονεύθηκε από τον Ιωάννη Κλωνάρη.

483 Από τον πρόξενο Ν. Σακόπουλο που γράφει εκθέσεις τη στιγμή που διεξάγονται τα γεγονότα, μαθαίνουμε ότι: “Υψωσαν λοιπόν εν ονόματι του Υψίστου την ιεράν σημαίαν της επαναστάσεως. Η σημαία αύτη συνίσταται εκ τεσσάρων σημαίων εις το αυτό, ήτοι της ελληνικής, της ρωσικής της γαλλικής και της αγγλικής και εκ της εικόνας του Σωτήρος εν τω μέσῳ”. Βλ. Μ.Ε.Ι. Ν. Σακόπουλος προς Επ. Δεληγεώργην, αρ. 402, Χανιά 24-7-1866, ΑΥΕ/ΚΥ-Μ2/43. Πρβλ. Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 267 και Κριάρης, Γ', ό.π., 142.

484 Βλ. Ι. Μαμαλάκης, *Η Κρητική Επανάσταση*, ό.π., σ. 69-71.

Μπάντρη αγάς του αλλουνού, φαρμάκι η καρδιά του.
Έφταξαν μεσ' στο Μπρόσνερο, χωριό τ' Αποκορώνου,
εκεί ήτο η Επιτροπή από ολίγου χρόνου.
Στην μέσην μπαίνουν του λαού, λέσι των επιτρόπων,
να παν να ησυχάσουνε, μη χάνουνε τον κόπον.
«Διαταγή του Πατισάχ ήρθε απού την Πόλιν,
τ' άρματα να μας δώσετε και ν' απογράψουν όλοι.
Απάντησις του Πατισάχ εις την αναφοράν σας
γράφει να παραδώσετε αμέσως τ' άρματά σας.

.....
Φωνιάζει, τρέχει ο λαός λέει των επιτρόπω,
“τον Τούρκο πλιό δεν θέλομε στον εδικό μας τόπον”.
Διατάσσει η Επιτροπή, θέλομ' αυτή την ώρα
να γράψετε του Ισμαήλ, να φεύγ' απού τη χώρα.
Έγραψαν εις τα γράμματα, είπαν και με το στόμα,
“τον Τούρκο αποκηρύττομε κι ας μας σκεπάσει χώμα”.

Με επίσημη αναφορά η Επαναστατική Συνέλευση αποκήρυξε τον Σουλτάνο και ο πόλεμος ήταν πια γεγονός. Ακολούθως αποφασίστηκε να στέλλονται από κάθε επαρχία στη Γενική Συνέλευση δύο πληρεξούσιοι, να οριστούν στρατόπεδα σε κάθε επαρχία και να συγκροτηθεί με ψήφισμα Κεντρική Υπέρ των Κρητών Επιτροπή στην Αθήνα. Ο αφηγητής-Χατζημιχάλης σχολιάζει ότι με αφορμή τον Αυστροπρωσικό Πόλεμο του 1866 οι επαναστάτες είχαν την ελπίδα ότι θα μπορούσε να λυθεί και το ζήτημα της Κρήτης⁴⁸⁵.

Τα πρώτα πολεμοφόδια- Η μάχη στο Σταυρό Καντάνου (β4, 33- 42)

Με επιλογή του αφηγητή η διήγηση στο εξής περιορίζεται σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή της κοινότητας των Λάκκων στον αγώνα: “Εξιστορών τα μέχρι τούδε δύναμαι να είπω ότι ήμην ενήμερος των πραγμάτων σχεδόν γενικώς. Ενταύθα όμως διακλαδιζόμενου του πράγματος και πολυπλοκοτέρου καθισταμένου θέλω περιορισθή εις τα κατά την επαρχίαν μου και εις τα προς ταύτα σχέσιν έχοντα” (β4, 33). Οι Λακκιώτες το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου 1866 δέχτηκαν επίθεση από πολυάριθμους εχθρούς, αλλά υποχώρησαν χωρίς αντίσταση λόγω έλλειψης πολεμοφοδίων. Αυτή εξάλλου ήταν και η συμβουλή του Δενδρινού.

485 Ο Αυστριακός Πόλεμος του 1866 διήρκησε από τις 15 Ιουνίου έως 22 Ιουλίου του 1866, μεταξύ Αυστριακών και Πρώσων στη Βοημία, μεταξύ Αυστριακών και Ιταλών στο Τιρόλο, μεταξύ των συμμαχικών δυνάμεων της Αυστρίας και της Πρωσίας στην κοιλάδα του Μείν. Η ηττηθείσα Αυστρία αναγκάστηκε να υπογράψει συνθήκες ειρήνης από Αύγουστο έως Οκτώβριο του 1866 με τα κράτη που ήλθε σε σύγκρουση.

Στις 11 Αυγούστου προσάραξε στο ακρωτήριο Ροδωπού πλοiάριο, το οποίο μετέφερε κρητικούς αγωνιστές και τα πρώτα πολεμοφόδια, 100 βαρέλια πυρίτιδα και 200 οκάδες μόλυβδο. Ακολούθησε και άλλο πλοίο με τους πρώτους δώδεκα εθελοντές με αρχηγό τον Βογιατζόγλου και τον σαλπικτή Νάσο. Οι Λακκιώτες παίρνουν τα αναγκαία εφόδια για την επαρχία τους και προετοιμάζονται για μάχη. Η είδηση για την πρώτη αιμαχία της επανάστασης, που έγινε στον Πλατανέ Σελίνου⁴⁸⁶, μεταξύ του οπλαρχηγού Κωνσταντίνου Κριάρη και των εντοπίων Τούρκων, βρήκε τους Λακκιώτες να παρασκευάζουν φυσέκια. Στο κεφάλαιο 66 της “Κρητικοπούλας”, το ποιητικό υποκείμενο αναφέρει ότι η αποστολή των πρώτων πολεμοφοδίων στη δυτική Κρήτη ουσιαστικά σηματοδοτεί την έναρξη του αγώνα:

Ήρθαν πολεμοφόδια στα Ροδωπού, στα βράχη,
με Κρητικούς, μ' εθελοντές, τώρα θ' αρχίζει η μάχη.

Ο Κωνσταντίνος Κριάρης με επιστολή του ζήτησε τη βοήθεια των Λακκιωτών για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους στον Σταυρό Καντάνου, κορυφογραμμή, ανάμεσα στα χωριά Κάντανο και Κακοδίκι. Οι Λακκιώτες έσπευσαν για να βοηθήσουν τους Σελινιώτες και πήραν θέσεις σε μέρος όπου θα εμπόδιζαν τη διέλευση των Τούρκων προς το Κακοδίκι. Οι Τούρκοι τους επιτέθηκαν και κινδύνευσαν σοβαρά έως ότου να φτάσουν στην κορυφή, όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι μαχητές του Κριάρη. Εν τω μεταξύ οι αγωνιστές που πολεμούσαν στη βάρδια του Κριάρη ενισχύθηκαν από τον Εμμ. Μαυρογένη και χριστιανούς από τα γύρω χωριά του Σελίνου. Έτσι οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν με μεγάλες απώλειες. Απολογισμός της μάχης: εβδομήντα Τούρκοι και πέντε Χριστιανοί νεκροί, ανάμεσα σ' αυτούς ο αδελφός του Κριάρη, ο Θεόδωρος, κατακρεουργήθηκε από τους Τούρκους. Ένας ταχυδρόμος που είχαν στείλει οι Τούρκοι της Καντάνου στα Χανιά για να ζητήσει βοήθεια, συνελήφθη από Λακκιώτες και εκτελέστηκε.

Λίγες μέρες αργότερα το στρατόπεδο Κυδωνίας έλαβε επιστολή για να μετακινηθεί προς τη γραμμή του Αποκόρωνα για να εμποδίσει τους Τούρκους στη Μαλάξα και μοιράζεται σε τρία τμήματα. Από τα Μεσκλά ο Χατζημιχάλης έμαθε για τη μάχη των Βρυσών Αποκορώνου⁴⁸⁷ και τη συνθηκολόγηση των Τουρκοαιγυπτίων. Ένα τμήμα του στρατοπέδου Κυδωνίας αντιμετώπισε επιτυχώς στις 6-9-66 στον Πύργο της Μαλάξας τους εχθρούς⁴⁸⁸.

486 Σύμφωνα με υποσελίδια σημείωση στην “Κρητικοπούλα” (σ. 63, ά έκδοση) η μάχη του Πλατανέ έγινε στις 16-8-1866. Για τη μάχη στο Σταυρό Καντάνου, βλ. Π. Περίδης, ό.π., σ. 76-77. Στη μάχη συμμετείχαν και πολεμιστές από την επαρχία Κισάμου, βλ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 110.

487 Η Μάχη των Βρυσών Αποκορώνου έγινε στις 28-8-66 και θεωρείται μία από τις πιο επιτυχημένες της επανάστασης. Ο στρατός των Τουρκοαιγυπτίων αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει και οι Χριστιανοί να πάρουν πολλά λάφυρα. Ο Χατζημιχάλης δεν είχε λάβει μέρος σ' αυτήν τη μάχη και γι' αυτό δεν την περιγράφει. Πρβλ. Παρθένιος Περίδης, ό.π., σ. 78-84. Για τη μάχη αυτή έγραψε ο Θ. Αφεντούλης μία ραψωδία στο ποίημα του 'Κρητικά' (βλ. αυτόθι στο τρίτο κεφάλαιο αναλυτική παρουσίαση του ποιήματος).

488 Ο διασκευαστής Αντώνιος Γιάνναρης σημειώνει στις παραγράφους που αφορούν στη μάχη του πύργου Μαλάξας “εξεταστέα”. Όπως προκύπτει από τη συνέχεια της διήγησης ο Χατζημιχάλης δεν ήταν παρών στη μάχη του Πύργου της Μαλάξας.

Η άφιξη του Μουσταφά πασά - Μάχη Κεραμειών (β4, 43-58)

Μια καινούργια αφηγηματική ενότητα αρχίζει με το αφηγηματικό μοτίβο της άφιξης του στρατιωτικού διοικητή Μουσταφά πασά⁴⁸⁹ (“Εν τούτω τω μεταξύ ανακληθέντος του Ισμαήλ αφίκετο εκ Κων/πόλεως ο Μουσταφά πασάς. Ούτος απεστάλη διότι διοικήσας άλλοτε επί 35 έτη την νήσον εγνώριζε κάλλιστα Κρήτην τε και Κρήτας”). Όμοια διαβάζουμε και στην “Κρητικοπούλα”:

Νέον στρατάρχη Μουσταφά μπέμπουν από την Πόλιν,
οι Κρητικοί τον ξέρουνε, τον Αρβανίτη, όλοι. (κεφ. 73, στ. 1471-72)

Από τις πρώτες ενέργειες του Μουσταφά μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ήταν η αποφυλάκιση του προεστού Κυδωνίας Χατζή Γεώργη Κοκκινάκη και η αποστολή του με υποσχέσεις στους γέροντες των Λάκκων για να τους πείσει να παραδώσουν τα όπλα. Οι Λακκιώτες όμως απέρριψαν τα προνόμια του Μουσταφά, έσκισαν τις προκηρύξεις του και επέλεξαν τη συνέχιση τον Αγώνα. Η τρίσημη σημαία των Λούπηδων⁴⁹⁰ του 1821 μεταποιήθηκε από Λακκιώτισσες (κατόπιν καλογραίες) και έγινε το σύμβολο του στρατοπέδου Κυδωνίας στη νέα επανάσταση. Συγκροτήθηκε Επιτροπή επισιτισμού και πολεμοφοδίων για την επαρχία Κυδωνίας.

Μετά την εκπνοή της εκεχειρίας, ο Μουσταφά πασάς εξεστράτευσε με πολυάριθμο στρατό εναντίον του στρατοπέδου Κυδωνίας προς τη Μαλάξα και κατέλαβε τους λόφους του Αλιγάνου και Πασπάρων. Τον λόφο της Παναγιάς τον κρατούσαν οι Έλληνες. Ενώ το αρχικό σχέδιο ήταν οι Χριστιανοί να αποσυρθούν σε ψηλότερες θέσεις και από εκεί να αποκρούσουν τις επιθέσεις του Μουσταφά, μερικοί ενθουσιώδεις νέοι Λακκιώτες κρατώντας τη σημαία όρμησαν κατά των Τούρκων. Οι σφαίρες έπεφταν σαν χαλάζι (η παρομοίωση είναι χαρακτηριστική και επαναλαμβάνεται ως λογότυπος στην “Κρητικοπούλα”) εναντίον του γενναίου σημαιοφόρου Χριστούλη. Ένα τμήμα του τουρκικού στρατού κύκλωσε τους επαναστάτες για να τους συλλάβει εκ των νότων με αποτέλεσμα οι Λακκιώτες να κινδυνεύσουν σοβαρά και να σκοτωθούν εκλεχτοί στρατιώτες. Στο τέλος οι Λακκιώτες υποχώρησαν προς ασφαλέστερες θέσεις πάνω στους λόφους υποστηριζόμενοι από αγωνιστές γειτονικών επαρχιών, οι οποίοι εν τω μεταξύ είχαν σπεύσει για βοήθεια. Στη μάχη σκοτώθηκε ο Ιωάννης Βολάνης, ο Γ. Γιαννακάκης, ο Μ. Βουλγαράκης και άλλοι.

Ο αφηγητής διηγείται λεπτομερώς τον τραυματισμό του Γ. Γιαννακάκη και την

489 Ο Μουσταφά Ναϊλής ο Γκιριτλής, Αλβανικής καταγωγής, θεωρούσε την Κρήτη ως δική του κατάκτηση και πολλές φορές νόμιζε ότι θα μπορούσε να γίνει ανεξάρτητος ηγεμόνας της. Πήρε το προσωνύμιο Γκιριτλής που σημαίνει Κρητικός. Είχε πολεμήσει στην επανάσταση του 1821, είχε παντρευτεί Χανιώτισσα χριστιανή, το γένος Βολανάκη και διέθετε τεράστια περιουσία. Βλ. και Β. Ψιλάκης Δ, ό.π., σ. 2092.

490 Λούπης Γεώργιος και Νικόλαος, αγωνιστές του 1821 -1830 από τα Σκορδαλού (γειτονικό χωριό των Λάκκων) Κυδωνίας.

προσπάθειά του του Στρατή Παπίλαρη να σηκώσει το συγγενή του από το πεδίο της μάχης, για να μην πέσει στα χέρια των εχθρών και σκυλευτεί. Η σκηνή είναι ομηρική και αποκτά κάποια ζωντάνια με τη διαλογική σκηνή. Καθώς ο Παπίλαρης ανασήκωνε τον τραυματισμένο, μια σφαίρα ξανακτύπησε τον τραυματία. Ο Γιαννακάκης κατάλαβε ότι το τέλος πλησίαζε. (“Άφες με, Στρατή, λέγει τότε, μη φονευθής και συ”, και όντως οι εχθροί είχαν εφορμήσει πάλιν και τας χείρας έτεινον ίνα συλλάβωσι αμφοτέρους. “Λυπούμαι, τω λέγει ο Παπίλαρης, διότι δεν δύναμαι να σε πάρω τουλάχιστον νεκρόν, να μη σε καύσωσι οι εχθροί, μένω όμως εγώ να συναποθάνομεν”. “Όχι, προς Θεού, ανέκραξεν ο νέος, πήγαινε γρήγορα, και χαιρέτα μου τα τέκνα μου”. “Δος μου, λοιπόν τα όπλα σου επανέλαβεν ο Παπίλαρης”. “Δεν είναι πρόπον ν' αποθάνω ανεκδίκητος”, ήτον η τελευταία φωνή του αξιολόγου τούτου νέου”)⁴⁹¹. Ένας Τούρκος που όρμησε να κόψει το κεφάλι του τραυματισμένου, έπεσε νεκρός. Κατόπιν άλλοι Τούρκοι έπεσαν πάνω στον Γιαννακάκη και τον έκοψαν κομμάτια.

Καθώς οι Λακκιώτες υποχωρούσαν, μια σφαίρα κτύπησε τον πρωτεργάτη της επανάστασης Ι. Βολάνη (“Υγιαίνετε, φίλοι, και πατρίς”, είπε και ούτος και εξέπνευσε”). Ο Λακκιώτης ήρωας Βολάνης μνημονεύεται στην “Κρητικοπούλα”:

“Εκεί στη μάχη έλαβε μαρτυρικό στεφάνι
των Λάκκων ο πρωταθλητής, κλαίν’ τον Μπολανογιάννη.
Έπεσαν κι άλλοι διαλεκτοί και πρώτοι αντρωμένοι
αυτά τα κουβεδιάζουνε οι τρεις αδερφωμένοι”. (Κεφ. 73, στ. 1503-6)

Όσοι τραυματισμένοι δεν μπόρεσαν να απομακρυνθούν από το πεδίο της μάχης, κατακρεουργήθηκαν από τους Τούρκους και στη συνέχεια τα πτώματά τους κάηκαν. Ο Μουσταφάς χτύπησε και την επομένη τους επαναστάτες, οι οποίοι εν τω μεταξύ είχαν ενισχυθεί με αγωνιστές από τον Αποκόρωνα και απέκρουσαν με επιτυχία την επίθεση. Έτσι, ο Μουσταφάς αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Στη μάχη αυτή τραυματίστηκε ο γιος του Κωσταρού. Οι μαχητές της διήμερης πεισματώδους μάχης των Κεραμειών έλαβαν για την τόλμη τους τον έπαινο των ξένων, που παρακολουθούσαν τη μάχη από τις επάλξεις των Χανίων⁴⁹².

Οι αξιώσεις των Σφακιανών - Η πρώτη πυρπόληση των Λάκκων (β4, 59-72)

Μετά την αποτυχία του Μουσταφά να υποτάξει τους επαναστάτες στα Κεραμειά, έστειλε τον πολυάριθμο στρατό του δια μέσου της επαρχίας Κισάμου για να βοηθήσει τους Τούρκους της Καντάνου Σελίνου. Οι επαναστάτες των πέντε δυτικών επαρχιών, περίπου 5.000,

491 Τα τελευταία λόγια των αγωνιστών πριν ξεψυχήσουν θα ναφερθούν και στη συνέχεια της διήγησης, αποτελούν δηλαδή ένα αφηγηματικό μοτίβο.

492 Η μάχη αυτή των Κεραμειών έλαβε χώρα στις 10 και 11 Σεπτεμβρίου 1866. Συνηθίζονταν οι ξένοι πρόξενοι που διέμεναν στα Χανιά να παρακολουθούν από τα τείχη της πόλης τις μάχες που γίνονται στον κάμπο των Χανίων ή στα γύρω υψώματα. Το γεγονός θυμίζει την ομηρική “Τειχοσκοπία” και είναι ένα επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο.

συνεννοήθηκαν να κατευθυνθούν στην επαρχία Σελίνου, για να κτυπήσουν τους Τούρκους. Και ενώ οι επαναστάτες είχαν καταλάβει επίκαιρες θέσεις γύρω από την Κάντανο, έλαβαν επιστολή από τη Γ. Συνέλευση να αφήσουν ανενόχλητη τη διέλευση των Τούρκων προς τα Χανιά. Περίπου 4.000 Τούρκοι της Καντάνου με τη συνοδεία ισχυρής στρατιωτικής δύναμης κατευθύνονταν προς τα Χανιά. Ένα σώμα από 100 Κυδωνιάτες με αρχηγό τον Χατζημιχάλη πορευόταν παράπλευρα με τους Τούρκους. Σκοπός του αποσπάσματος των Χριστιανών, που ενώθηκε εν τω μεταξύ και με άλλους Κυδωνιάτες ήταν να αποτρέψει λεηλασίες των διερχομένων Τούρκων, να τους παρενοχλεί και να προκαλεί φθορές στον στρατό τους. Όπως αναφέρει ο απομνημονευματογράφος, κατά τις διήμερες αψιμαχίες που σημειώθηκαν δυτικά των Παλαιών Ρουμάτων, έξω από τις Βουκολιές, στο Κοντομαρί και το Γεράνι σκοτώθηκαν 94 Τούρκοι και 17 Χριστιανοί.

Οι οπλαρχηγοί των δυτικών επαρχιών αποφάσισαν να υπερασπιστούν με τους στρατιώτες τους τη γραμμή από το Μόδι Κυδωνίας μέχρι τα Γυρίσματα του Αποκορώνου. Η πρόταση των τριών εκπροσώπων των Σφακιανών (Π. Κελαϊδή, Σ. Ρουσάκη και Π. Ανδρουλιδάκη) να αναγνωριστεί η επαρχία των Σφακίων ως η προϊσταμένη του αγώνα του 1866 απορρίφθηκε με το αιτιολογικό ότι θα δημιουργούσε διχόνοια στις επαρχίες και αποπροσανατολισμό από τον μεγάλο σκοπό. Το θέμα της αρχηγίας της επαρχίας Σφακίων και της επιβολής της στις υπόλοιπες επαρχίες της Κρήτης απασχολεί τον αφηγητή του απομνημονεύματος σε πολλά σημεία της διήγησης, όπως θα δούμε.

Οι Σφακιανοί είχαν ηγηθεί του αγώνα του 1821. Οι πρώτες επαναστατικές συνελεύσεις του 1821 έγιναν στα Σφακιά. Όμως ο εγωισμός, η φιλαρχία και το απότομο του χαρακτήρα των Σφακιανών δημιούργησαν προβλήματα και αντιδράσεις⁴⁹³. Στην επανάσταση του 1866 αφενός οι συνθήκες είχαν αλλάξει, και τα Σφακιά δεν διέθεταν ούτε τα πρόσωπα, ούτε τα μέσα για να ηγηθούν του αγώνα. Εξάλλου, οι συνεννοήσεις του προεστού Τσιριντάνη με τους Τούρκους, όπως θα δούμε στη συνέχεια, γέμισαν με δυσπιστία τους υπόλοιπους Κρητικούς. Η διήγηση του Χατζημιχάλη αναδεικνύει ακόμη μια φορά τις αντιζηλίες που υπήρχαν ανάμεσα στις επαρχίες της Κρήτης ως προς την επαναστατικότητα και την προσφορά τους στην πατρίδα. Στόχος τοπικών λογίων από τις επαρχίες Σφακίων, Κισάμου, Σελίνου μεταγενέστερα, όπως και του

493 Βλ. ενδεικτικά τις κρίσεις του Ζ. Πρακτικίδη, επιφανή αγωνιστή της επανάστασης του 1821, στο ημερολόγιό του: “Ταύτην την προ πολλού (ή μάλλον ειπείν εξυπαρχής του ατάκτου τούτου πολέμου) υποπτευομένην φθοράν επροξένησε εις τους Σφακιώτας η υπερηφάνεια, φιλαργυρία και αισχροκέρδεια. Η υπερηφάνεια, διότι ήθελον μόνοι να γένωσι κύριοι απάσης της Κρήτης, εγκαυχώμενοι εις την ασύγκριτον ανδρείαν των και πριν του πολέμου διαμοιραζόμενοι τα των εχθρών χωρία και μετόχια. Φευ της κουφότητας των ασυνειδήτων! Η φιλαργυρία, επειδή εις τας κατά καιρόν ελλείψεις των πολεμικών εφοδίων, μολονότι είχαν γεμάτα τα σεντούκια, δεν ετόλμα κανείς να καταθέσει εις το Κοινόν δια την εξαγορά των [...]” ΙΛΑΕΚ, Μνημεία των Κρητικών Επαναστάσεων, επανάστασις 1821-1830, τ. Πρώτος, Αθήνα 1978. και την Κριτική και Ιστορική Σύνοψιν του Π. Νικολαΐδου, που εκδόθηκε στο Μεσολόγγι το 1824: “Μήτηρ του εξολοθρευτικού τούτου τέρατος εστάθη των Σφακιώτων η εις επάπειρον αναιδεια και σκληροκαρδία”. βλ. όπ’, σ. 236.

Χατζημιχάλη στα “Απομνημονεύματα”, ήταν να προβάλλουν με έντονα τοπικιστικό πνεύμα τους αγώνες της επαρχίας τους.

Στη συνέχεια ο αφηγητής διηγείται την εισβολή των Τούρκων στους Λάκκους και την πυρπόληση του χωριού. Οι Λακκιώτες πληροφορήθηκαν ότι ο πολυάριθμος στρατός του Μουσταφά κατευθυνόταν στους Λάκκους και ζήτησαν τη βοήθεια της Συνέλευσης και του οπλαρχηγού Κορκίδη, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η Συνέλευση, σχολιάζει ο αφηγητής, αποτελούμενη εκείνη τη στιγμή κυρίως από Σφακιανούς, ουδέν ενήργησε και ο Κορκίδης απάντησε ότι οι άνδρες του είχαν ανάγκη από λίγη ξεκούραση, πολεμοφόδια και ενδύματα. Οι Λακκιώτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό τους, έκρυσαν τα γυναικόπαιδά τους στα όρη και τις σπηλιές, μετέφεραν τα φάρμακα και τα πυρομαχικά στο δύσβατο φαράγγι της Μέλισσας. Γνωρίζοντας ο Μουσταφά πασάς την αδυναμία των Λακκιωτών, διαίρεσε τον στρατό του σε τέσσερα τμήματα και επιτέθηκε στους Λάκκους από τέσσερα διαφορετικά σημεία, τα οποία ο αφηγητής θυμόταν και αναφέρει με ακρίβεια. Εκατόν πενήντα μόνο επαναστάτες (65 Λακκιώτες, 15 εθελοντές, λίγοι Σφακιανοί υπό τον Γιανναρομιχελή και 50 Σελινιώτες του Κριάρη) ανέλαβαν να υπερασπιστούν τους Λάκκους, παρενοχλώντας τον τουρκικό στρατό, αφού ήταν αδύνατο να έρθουν σε μια κατά μέτωπο σύγκρουση. Οι επαναστάτες κατέλαβαν τους λόφους των Λάκκων Σαβουρέ και Αμυγδάλους, αλλά γρήγορα αποσύρθηκαν προς το Σπαθί και τη Μέλισσα, ενώ οι εχθρικές σφαίρες έπεφταν πάνω τους σαν βροχή. Ο μόνος αντιπερισπασμός μπόρεσαν να κάνουν ήταν μικρές νυχτερινές επιθέσεις. Τρεις ημέρες έμεινε ο Μουσταφά στους Λάκκους καταστρέφοντας και λεηλατώντας τα πάντα. Παράλληλα έστειλε προτάσεις στους Λακκιώτες για υποταγή και συνεργασία. Οι Τούρκοι έσκαψαν τη γη στους Λάκκους και πήραν το λάδι και τα σιτηρά, που είχαν κρυμμένα οι Λακκιώτες. Την τρίτη μέρα, μετά την απόρριψη των προτάσεων του Μουσταφά, διατάχθηκε γενική πυρπόληση των Λάκκων⁴⁹⁴. Βλέποντας από τη θέση Κυνηγού τους καπνούς της πυρπόλησης ο Αντώνιος Γαλάνης (Γαλαναντώνης)⁴⁹⁵, προεστός των Λάκκων, είπε στον Μ. Μάντακα ότι θα ήταν καλύτερα να προσποιηθούν υποταγή, για να σώσουν το χωριό τους. Οργισμένος ο Μάντακας από τη σκέψη του Γαλαναντώνη, του επιτέθηκε και τον σκότωσε. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, σχολιάζει ο αφηγητής, οι Κάτηδες, συγγενείς του θύματος, απέσυραν τη σύμπραξή τους στους επαναστάτες⁴⁹⁶.

494 Ο Έλληνας πρόξενος στην έκθεσή του αναφέρει ότι ο Μουσταφάς ανέσκαψε εκ θεμελίων την οικία του Χατζημιχάλη.

495 Ο Γαλαναντώνης είχε λάβει με τους επαναστάτες ενεργό μέρος στο κίνημα του 1858. Παρακάτω στο β4, 104 αναφέρεται ότι ο αδελφός του, Χατζή Εμμανουήλ Γαλάνης, δυσαρεστηθείς από τον φόνο του αδελφού του δήλωσε υποταγή στον Μουσταφά.

496 Το επεισόδιο του φόνου του Γαλαναντώνη έχει καταγραφεί και από την προφορική παράδοση, αν και κάπως διαφορετικά. Είναι χαρακτηριστικός ο διάλογος που κατά την παράδοση διημείφθη ανάμεσα στον Γαλαναντώνη και τον Μάντακα: “Θωρείς μπρέ σπαούλιο πώς εκάματε το χωριό;” και ο Μάντακας οργισμένος του απάντησε “Μωρέ, κοκκινογουρούνα, ως πότε θα σ' έχω να ζεις”. Ταυτόχρονα έστρεψε το όπλο και τον πυροβόλησε και τον τραυμάτισε θανάσιμα. Πριν ξεψυχήσει ο τραυματίας εκάλεσε τους επτά γιους του και τους είπε: 'Εκδίκηση δεν θέλω να πάρετε, αλλά να συμπράξετε στην επανάσταση με τους Μαντάκηδες για την απελευθέρωση της Κρήτης

Η πρώτη πυρπόληση των Λάκκων, που έγινε στις 27-9-66, έχει δοθεί αναλυτικότερα και ποιητικότερα στην “Κρητικοπούλα”. Οι στίχοι που την αποδίδουν είναι από τους καλύτερους του ποιήματος, ως προς τη γλώσσα, τις ποιητικές εικόνες, τη σύνταξη:

“ Οι Λάκκοι οι βαριόμοιροι στέκουν μεμονωμένοι,
το χρέος των θα κάμουσι κι ας είν' ορφανεμένοι.
Βλέπουν που πόδας τουρκικός στέκει να τσι μολύνει,
φωνιάζουν χέρα με φωθιά νά 'ψει να τσι ξεπλύνει. (1663-1666)

.....

Πρώτη φωθιά με το στρατό ο Μουσταφάς προτείνει,
οι Λάκκοι να ξεριζωθούν, πέτρα μην απομείνει.
Διατάσσει ούλο τον στρατό, φωθιά εις τσι Λακκιώτες,
κολώνες απού τον καπνό βλέπουν οι στρατιώτες.
Οι στύλοι μαύροι φαίνονται και σαν χρωματισμένοι,
απού τα δάκρια του λαού ήσαν σγουραφισμένοι.
Στέκουν Λακκιώτες πολεμούν και λένε με ελπίδα:
«καείτε Λάκκοι σαν κερι, θυσία στην Πατρίδα». (στ. 1681- 1688)

Η μάχη του Θερίσου -Το επεισόδιο στην Αγιά (β4, 73-83)

Μετά την ολοκλήρωση της καταστροφής των Λάκκων ο Μουσταφάς στράφηκε προς την πυρπόληση των γειτονικών χωριών, Μεσκλών, Θερίσου, Φουρνέ. Μία ομάδα επαναστατών από την Κυδωνία αντιμετώπισε τους εχθρούς στη θέση Κολλητές Πέτρες. Οι επαναστάτες των γειτονικών επαρχιών έφτασαν πολύ καθυστερημένα για να βοηθήσουν τους Λάκκους. Η καταστροφή του χωριού είχε συντελεστεί. Οι Λακκιώτισσες προσέφεραν στους διψασμένους στρατιώτες νερό μέσα από αραγούζ= ασκούς.

Στις 30 Σεπτεμβρίου ο Μουσταφά πασάς δέχτηκε συντονισμένη επίθεση στο Θερίσο από Κυδωνιάτες, Κισαμίτες και Σελινιώτες επαναστάτες, οι οποίοι κατόρθωσαν να κρατήσουν τις θέσεις τους από Αλιάκες Θερίσου μέχρι Δρακώνα και να αποτρέψουν την πυρπόληση των Κεραμειών. Εφομώντας στους Τούρκους ο οπλαρχηγός των Μεσκλών Στρατής Παπίλαρης, σκοτώθηκε. Αφού οι επαναστάτες έθαψαν το νεκρό ήρωα, περικύκλωσαν τους Τούρκους στη θέση Βουιδαρόλιθος και τους προξένησαν πολλές απώλειες. Σύμφωνα με τον αφηγητή, στη μάχη των Αλιακών Θερίσου, κατά τον Σεπτέμβρη του 1866, σκοτώθηκαν 353 Τούρκοι και 11 επαναστάτες. Εκτός από τον Παπίλαρη, σκοτώθηκαν ο Ανδρέας Βολάνης, ο νέος Βιδινάκης και

από τους Τούρκους”. Την τελευταία επιθυμία του τραυματία εκτέλεσαν στο ακέραιο τα παιδιά του”. βλ. Γεώργιος Κουτρούλης, Η προσφορά των Λακκιωτών στην επανάσταση του 1866-69, εφημερίδα *Χανιώτικα νέα*, 16-7-2011, σ. 27. Θεωρώ ότι η μαρτυρία του Χατζημιχάλη, αν και πιο συγκρατημένη είναι πιο αξιόπιστη.

οι δύο γιοι του Φιώτη από το Θέρισσο, ο ένας μάλιστα, αφού αιχμαλωτίστηκε, κήκε ζωντανός. Υπενθυμίζουμε ότι για τον αριθμό των σκοτωμένων ο αφηγητής συμβουλευτήκε τις ημερολογιακές σημειώσεις του ολιγογράμματος οπλαρχηγού Εμμ. Τσεπέτη. Για τη μάχη του Θερίσου ο ποιητής- αφηγητής αναφέρει στην “Κρητικοπούλα”:

“ ο Μουσταφάς ’πό Θέρισσο έφυγε νικημένος,
Χαρούμενοι οι Έλληνες κι ο Τούρκος μαύρες μέρες,
στο Θέρισσο μένει στρατός, κείτεται σαν σαρδέλες.

.....
Επέσανε Χριστιανοί, δυο πρώτοι φονευτήκαν,
Μπολάνης και Παπίλαρης π’ ούλοι τσι λυπηθήκαν.
Ήσαν γενναίοι Αρχηγοί και με την παρρησία,
Λακκιώτης, άλλος Μεσκλιανός κι εις την ορκομωσία.
Έπεσαν και Θερισσιανοί μαζί και Σελινιώτες
π’ ακολουθούσαν στη φωθιά, ωσάν και τσι Λακκιώτες. (στ.1712-1714 και 1723-1728)

Την ίδια μέρα (30-9-66) συνέβη άλλο ένα γεγονός στο χωριό Αγιά. Εικοσιοκτώ Λακκιώτες επικαλέστηκαν τη βοήθεια του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων για να επιτεθούν εναντίον των Τούρκων της Αγιάς (Αγιας)⁴⁹⁷. Φτάνοντας στην Αγιά οι επαναστάτες των Λάκκων θυμήθηκαν ότι στο ναό του Αγίου Εσταυρωμένου βρίσκονταν τα κόκαλα των προγόνων τους που είχαν θυσιαστεί σε μία από τις μάχες του 1821⁴⁹⁸. Έχοντας ως συνέταιρο στην επιχείρηση τον Άγιο Αντώνιο, αναφέρει ο αφηγητής, εφόρμησαν εντός του χωριού, διασκόρπισαν τους Τούρκους, άλλους συνέλαβαν, άλλους σκότωσαν. Στη συνέχεια οι αντάρτες καταδίωξαν τους Μουσουλμάνους μέχρι τους λόφους Μονοκούμαρο και Τηγανίτη. Ο αφηγητής περιγράφει τον τρόπο θανάτωσης ανυπεράσπιστων Μουσουλμάνων και μνημονεύει ονομαστικά τις αριστείες των παλληκαριών των Λάκκων, Χριστούλη, Β. Καλαντζή, Χατζή Παναγιώτη Γιάνναρη, Μ. Μπελεγρή, Ι.Μ. Βολάνη, Χαζηροστρατή, Ι. Μαυρογενάκη. Πανικόβλητοι οι Τούρκοι διέδιδαν ότι ο στρατός των Χριστιανών τους σφάζει ανηλεώς και προχωρεί στα Χανιά. Ο ευσεβής αφηγητής κάνει τον απολογισμό: Οι εικοσιεννιά Λακκιώτες (28 παλληκάρια και ένας ο άγιος Αντώνιος, σύνολο 29) σκότωσαν εικοσιεννιά Τούρκους και πήραν εικοσιεννιά ζώα. Ευνόητο ότι το επεισόδιο της Αγιάς, τοπικού ενδιαφέροντος μόνο, απαθανάτιστηκε χάρη στην πεζή και την ποιητική καταγραφή του από τον Χατζημιχάλη. Ανάλογες επιθέσεις ανταρτών θα σημειώθηκαν

497 Το αφηγηματικό μοτίβο της επίκλησης ενός Αγίου (πρβλ. του Αγίου Παντελεήμονα στην απόδραση του Χατζημιχάλη) επαναλαμβάνεται στη διήγηση.

498 Η σωστή γραφή του τοπωνυμίου είναι Αγιά, ως η έδρα της παλαιάς επισκοπής Κυδωνίας. Δίπλα στη λίμνη σώζονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παναγίας. Ο Αντώνιος Γιάνναρης, παρ' όλα αυτά έγραφε: Αγιά=οδός. Ο ναός του Αγίου Εσταυρωμένου, κοιμητήριο του χωριού, σώζεται μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με την παράδοση, εκεί θάφτηκαν 150 επαναστάτες το 1821.

σε όλη την Κρήτη. Δεν καταγράφηκαν όμως και γρήγορα λησμονήθηκαν:

“Μία μερίδα Λακκιωτών, ωσάν δαιμονισμένοι,
στην Πισκοπή κι εις την Αγυιά πέφτουν σαν λυσσιασμένοι.
Εικοσιενιά ήσαν αυτοί και σφάξανε τριάντα,
ούλοι καβαλικέψανε κι έφυγαν εις την μάντα.
Απίστευτο το τόλμημα και μοιάζει παροιμία,
μα ζωντανές Αράπισσες έμπεψαν στα Χανιά”. (Κρητικοπούλα, στ. 1732-1738)

Η μάχη στο Σαμωνά Αποκορώνου - Η πυρπόληση των Κάμπων (β4, 84- 90)

Το στρατόπεδο Κυδωνίας μετακινήθηκε στις αρχές Οκτωβρίου 1866 προς τον Αποκόρωνο και στρατοπέδευσε μαζί με αγωνιστές από τις επαρχίες Κισάμου και Σελίνου στο ορεινό χωριό Κάμποι Κυδωνίας. Ο Αναγνώστης Γογονής με Αποκορωνιώτες και Ασκυφιώτες προσπάθησε να εμποδίσει τη διάβαση του Μουσταφά στον Στύλο Αποκορώνου, αλλά απέτυχε. Ο Χατζημιχάλης έμαθε για την αποτυχία του Γογονή και κατέλαβε το χωριό Σαμωνά της επαρχίας Αποκορώνου προκειμένου να αναχαιτίσει την ορμή του τουρκικού στρατού. Τον ακολούθησαν επαναστατικά σώματα από το Σέλινο και την Κίσαμο. Στη μάχη του Σαμωνά ο Παναγιώτης Γιάνναρης, αδελφός του Χατζημιχάλη, και ο Γ. Μπελεγρής (ή Πρώιμος) ζήτησαν την άδεια του αρχηγού να διαβούν προς τα χαρακώματα των Τούρκων. Αν και ο Χατζημιχάλης δεν ενέκρινε μια τόσο επικίνδυνη ενέργεια, ο Παναγιώτης Γιάνναρης όρμησε προς τα εχθρικά χαρακώματα, ακολουθούμενος από αγωνιστές των δυτικών επαρχιών. Ο στρατός των Τούρκων, αποτελούμενος κυρίως από Αιγυπτίους, κρύφτηκε μέσα στα σκίνα για να αποφύγει την επίθεση. Μια ομάδα Λακκιωτών πυροβολούσε τους Τούρκους από τα σπίτια του χωριού. Η αριστεία του Παναγιώτη Γιάνναρη και του Μπελεγρή ήταν απaráμιλλη. Αφού τελείωσαν τα φυσέκια και ήρθε η νύχτα, έληξε και η μάχη (“άλλως τε δε και της νυκτός επερχομένης, αφήκαμεν τον εχθρόν εν απελπισία”). Έτσι, με τον ερχομό της νύκτας τελειώνουν και οι μάχες της Ιλιάδας. Ο διασκευαστής της αφήγησης, Αντώνιος Γιάνναρης, ανιψιός του Χατζημιχάλη, σημειώνει να αναζητηθούν στοιχεία για τον αριθμό των φονευμένων. Οι επαναστάτες μετά τη μάχη διανυκτέρευαν σε πλησιέστερα και ψηλότερα από τον Σαμωνά χωριά. Τη νύχτα ο αρχηγός του Σελίνου Κριάρης με τους στρατιώτες του έκανε νυκτερινές επιθέσεις τους εχθρούς, οι οποίοι προσέρχονταν σε μια πηγή για να ξεδιψάσουν.

Ο αφηγητής θυμάται ότι σε μια σπηλιά οι επαναστάτες βρήκαν κουκιά και λίγο αλεύρι. Δείπνησαν με τα ξερά κουκιά και την άλλη μέρα έφτιαξαν πίτες, που τις έψησαν σε πιθάρι. Αυτές οι λεπτομέρειες για την καθημερινή ζωή των ανταρτών είναι ό,τι σημαντικότερο μπορούμε να αντλήσουμε από την αφήγηση του απομνημονεύματος, καθώς δεν υπάρχουν στα βιβλία ιστορίας και στα επίσημα έγγραφα του 1866. Μετά τη μάχη του Σαμωνά οι επαναστάτες

βρέθηκαν χωρίς πυρομαχικά. Ο Μουσταφάς γνωρίζοντας την έλλειψη πολεμοφοδίων στο επαναστατικό στρατόπεδο, επιτέθηκε στους επαναστάτες και τους απώθησε ως την Τσακίστρα των Κάμπων. Έπειτα εισήλθε χωρίς αντίσταση στους Κάμπους και τους πυρπόλησε⁴⁹⁹. Τα ίδια γεγονότα ποιητικά μετασχηματισμένα στην 'Κρητικοπούλα' έχουν ως εξής:

“Οι βάρδιες σέρνουν τη φωνή, ειδοποιούν εγκαίρως,
οι Τούρκοι φεύγουν βιαστικοί στου Σαμωνά το μέρος. (1745-6)

.....
Πριν φτάξουν εις του Σαμωνά, στον Στύλο απαντούνται,
κυκλώνουσι τσ' Αράπηδες, με μάνητα κτυτούνται.

Βραδ' ήτο πλιό στου Σαμωνά, χέρια με χέρι' αρχίζουν,
με το τουφέκι, με σπαθί τσι Τούρκους απορπίζουν.

Φωνές, κραυγές οι Χριστιανοί από παντού φωνιάζουν,
σαν στο κουράδι ρίχονται, τσι Μυσιριώτες σφάζουν.

Μα τούτοι οι κακόμοιροι κρύφτονται μες τσι σκίνους,
αλλά τα Κρητικόπουλα τσι βγάνουν, δεν τσ' αφήνουν. (1753-1760)

.....
Σε τρύπες βρίστουνε κουκιά κι αλεύρι μια σακκούλα
σε γάστρες το ζυμώνουσι τη νύκτα μια -μ- πατούλια.

Ο Μπελεγρής το ζύμωνε εις τα Κυργιακοσέλλια
κι οι άλλοι φέρνουν το νερό, τα ξύλα τα κοπέλια.

Βαθειάν αυγή το φούρνισαν και νηστικοί, πεινάνε,
μ' ο Μουσταφάς επλάκωσε, φεύγουν πριχού να φάνε. (1771-1776)

.....
Πριν ξημερώσει, σ' τσι κορφές έξαφνα τον θωρούσι
λείπουν πολεμοφόδια να τονε πολεμούσι.

Γύρου των Κάμπων στέκουνε ούλες οι -γ-επαρχίες,
χωρίς φυσέκια και νερό, χωρίς ζωοτροφίες”. (1887-1790)

Η μάχη του Βαφέ- Η υποταγή των Σφακιανών -Η μάχη στα Πεμόνια (β4, 91-99)

Ο Χατζημιχάλης έμαθε για την άφιξη του Ιωάννη Ζυμβρακάκη και των εθελοντών του⁵⁰⁰

499 Για την ιστορία του ορεινού χωριού Κάμποι Κυδωνίας και ως δείγμα σύγχρονης τοπικής ιστορίας ενός χωριού, βλ. Μιχάλης Κατσανεβάκης, *Κάμποι*, η Ρίζα, Χανιά 1998.

500 Ο ταγματάρχης Ιωάννης Ζυμβρακάκης είχε γεννηθεί στον οικισμό Γαρίπα Περιβολίων Κυδωνίας (κοντά στην πόλη Χανίων) σπούδασε στη Σχολή των Ευελπίδων και μετεκπαιδεύτηκε στο Μετς της Γαλλίας. Ήταν αδελφός του Χαράλαμπου Ζυμβρακάκη, αντισυνταγματάρχη και υπουργού των Στρατιωτικών τότε. Στην Κρήτη έφτασε με το “Πανελλήνιο” την 1 Οκτωβρίου 1866 και αποβιβάστηκε στο Λουτρό Σφακιών ή κατ' άλλους στον Μπρόσγαλο. Μαζί του είχε ένα σώμα από 300 εθελοντές, αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του ελληνικού στρατού και φοιτητές

και έσπευσε να τον συναντήσει στον Βαφέ, χωριό της επαρχίας Αποκορώνου. Φρόντισε μάλιστα για την τροφοδοσία των εθελοντών, που στερούνταν τα απαραίτητα για να ζήσουν.

Για την άφιξη του Ζυμβρακάκη στο Μπρόσγαλο Σφακίων (Χώρα Σφακίων) αναφέρονται τα εξής στην “Κρητικοπούλα”:

“Χαρούμενοι οι Χριστιανοί νικούν στο Χωριδάκι
κι αντίπερα στο Μπρόσνερο θωρούν το Ζαμπρακάκη.

Στο Μπρόσγαλο ξεβάρκαρε κι ανέβαινε στα γόρη

κ’ έτρεξε με το σώμα του τον πόλεμον εθώνει”. (κεφ. 88, 1761-1764)

Όταν όμως ο Χατζημιχάλης αντιλήφθηκε από τον οικισμό Σελλί το στρατό του Μουσταφά να κατευθύνεται προς τον Βαφέ, δεν έσπευσε προς τα εκεί. Στη διήγηση, βέβαια, προβάλλει ως δικαιολογία ότι οι στρατιώτες του ήταν ρακένδυτοι και χωρίς πολεμοφόδια και γι’ αυτό “βρέθηκε στην ανάγκη” να μεταβεί στους Λάκκους, απ’ όπου θα συγκέντρωνε στρατιώτες και έπειτα θα επανέκαμπτε στον Αποκόρωνα για να βοηθήσει τον Ζυμβρακάκη. Όταν βρέθηκε στους Λάκκους, διηγείται ο Χατζημιχάλης, έφτασε η είδηση για τη μάχη του Βαφέ και τη βαριά ήττα που υπέστησαν οι εθελοντές του Ζυμβρακάκη από τον Μουσταφά⁵⁰¹.

Στην πραγματικότητα ο αφηγητής (Χατζημιχάλης) διαφώνησε με τον Ζυμβρακάκη για τον τρόπο διεξαγωγής της μάχης. Γνωρίζοντας καλά τις ιδιαιτερότητες του πολέμου στην Κρήτη θεωρούσε βέβαιη την αποτυχία μιας κατά παράταξη μάχης και γι’ αυτό αρνήθηκε να βοηθήσει τους εθελοντές του Ζυμβρακάκη. Ο ιστορικός Μένδελσον Βαρθόλδου ψέγει τον Χατζημιχάλη για την επιλογή του⁵⁰². Ο Ζυμβρακάκης απάντησε στον Βαρθόλδου ότι η μάχη του Βαφέ δεν επέφερε την ολοκληρωτική καταστροφή των Ελλήνων. Αναφέρει επίσης ότι είναι ψεύδος ότι ο Χατζημιχάλης αρνήθηκε να συμμετάσχει στη μάχη και ότι τότε βρέθηκε στον Βαφέ έχοντας μαζί του δέκα με δεκαπέντε Λακκιώτες και όχι με χίλιους άνδρες, όπως ισχυρίζεται ο Βαρθόλδου⁵⁰³. Ο

του Πανεπιστημίου. Βλ. Ι.Π.Μαμαλάκης, Η κρητική επανάσταση του 1866-69, ό.π., σ. 86-87. Βλ. και Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη 24/1/1/1: Επιστολή του Χαράλαμπου Ζυμβρακάκη, στις 28-9-66, προς τον Χ".Μ.Γ. στην οποία ενημερώνει για την άφιξη του αδελφού του Ιωάννη Ζυμβρακάκη στην Κρήτη.

501 Η μάχη του Βαφέ έλαβε χώρα στις 13 Οκτωβρίου 1866. Έχουμε αναλυτική περιγραφή της μάχης από τον Π. Περίδη, ο οποίος βρέθηκε στη μάχη και λίγο έλειψε να σκοτωθεί. Ο Περίδης αναφέρει ότι 800 μαχητές από τη δυτική Κρήτη και εθελοντές υπό την καθοδήγηση του Ζυμβρακάκη πολέμησαν με 30.000 τούρκους στρατιώτες. Παρατηρούμε επίσης ότι ο Χατζημιχάλης δεν αναφέρει την παρουσία στη μάχη του Βαφέ του Κριάρη, αρχηγού της επαρχίας Σελίνου και των διακοσίων πενήντα επαναστατών από την επαρχία Κισάμου. Ο ριψοκίνδυνος Κριάρης μάλιστα είχε ορμήσει πρώτος προς τους Τούρκους. Βλ. Π. Περίδης, ό.π., σ. 108-110. Πρβλ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 114-117. Εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι ήταν λάθος η κατά παράταξη μάχη που είχε προκρίνει ο Ζυμβρακάκης, επειδή ήταν αδύνατο οι τριακόσιοι άμαθοι από τις συνθήκες του πολέμου και πεινασμένοι εθελοντές να αντιπαραταχθούν στον στρατό του Μουσταφά. Βρέθηκαν όμως και χωρίς καμία βοήθεια. Εκ των υστέρων βέβαια θα λέγαμε ότι ο επιτιθέμενος στρατός του Μουσταφά θα μπορούσε να κτυπηθεί εκ των νώτων από τους στρατιώτες του Χατζημιχάλη. Γεγονός πάντως είναι ότι η ήττα στον Βαφέ κλόνησε το θάρρος των εθελοντών.

502 Βλ. Καρόλου Μενδελδσώνος Βαρθόλδου, *Οι περί ελευθερία της Κρήτης αγώνες*, τύποις Χρυσογέλου, Ελληνικόν Βιβλιοπωλείον Πέτρου Γ. Ζερβάτη-Πετράκη, εν Οδησώ, 1891, σ. 51 (πρώτη έκδοση στο: Κάρολος Μένδελσων Βαρθόλδου, *Ο εθνικός αγών της Κρήτης*, εν Αλεξανδρεία 1870). Ευθύνες επιρρίπτονται και στον Ζυμβρακάκη, βλ. και Τσιριντάνης, Α', ό.π., σ. 460-472.

503 Βλ. Ι. Ζυμβρακάκης, *Απάντησις*, ό.π., σ. 10-13.

εθελοντής Νικόλαος Ψύχας παραδίδει επίσης σημαντικότερες λεπτομέρειες για τη μάχη του Βαφέ, δεν αναφέρει όμως τη διχογνωμία Χατζημιχάλη και εθελοντών⁵⁰⁴.

Στην “Κρητικοπούλα” (κεφ 88, στ. 1797- 1846) ο Χατζημιχάλης περιγράφει αναλυτικότερα και εναργέστερα τη μάχη του Βαφέ, τον τρόπο παράταξης των αντιμαχόμενων, τα αποτελέσματα. Αυτό που αποκρύπτεται στα “Απομνημονεύματα”, η διαφωνία του Χατζημιχάλη με τους εθελοντές για το σχέδιο της μάχης καταγράφεται ποιητικά στην “Κρητικοπούλα” με τη χαρακτηριστική φράση: “Οι νέοι δεν εδέχτηκαν καθόλ’ αυτή τη γνώμη”. Τα αίτια της αποτυχίας του Βαφέ ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” τα αφήνει να τα εξετάσουν άλλοι. Επαναλαμβάνουμε με αφορμή το συγκεκριμένο παράδειγμα τη βασική μας θέση για παράλληλη ανάγνωση και έκδοση όχι μόνο των παραλλαγών, αλλά και της ποιητικής και πεζής μορφής των κειμένων του Χατζημιχάλη, επειδή η μία μορφή διαφωτίζει την άλλη, το ένα κείμενο λειτουργεί ως σχόλιο στο άλλο.

“Εις τον Βαφέ οι αρχηγοί τον Ζαμπρακάκη βρίστων,
με σέβας τονε χαιρετούν, πρώτον τονε κηρύττων.
Μα στον Βαφέ οι Κρητικοί και οι νεοφερμένοι,
ακούονται παράπονα, πως ήσαν πεινασμένοι.
Δεξιά, ζερβά οι προεστοί τα θρόφιμα ζητούσι,
τους Αθηναίους σμίγουνε και τους παρηγορούσι.
Με τρεις ημέρες Αρβανός προβαίν’ απού του Βάμου,
μά ’ναι μακρά που του Βαφέ, δεν έχου ίντα του κάμουν.
Οι νέοι με καλ’ άρματα, τρέχουν κι ακροβολούνε,
υβρίζουνε τσ’ αράπηδες και τσι περιγελούνε.
Ενύκτωσε κι οι Έλληνες στην θέση των ’πιστρέφουν,
στένουν σ’ τσι βάρδιες των καλά κ’ επάγρυπνοι προσέχουν. (1797-1808)

.....

Οι Κρητικοί εσκέφτηκαν, η μάχη πώς να γίνει
και είπαν μέρος του στρατού εις τον Βαφέ να μείνει.
Μία μερίδα Κρητικών τον τόπο να γνωρίζουν
και οι πολλοί ψηλότερα για να τσ’ υπερασπίζουν.
Οι νέοι δεν εδέχτηκαν καθόλ’ αυτή τη γνώμη,
οπίσ’ αφήνουν το Βαφέ και προχωρούν ακόμη.
Πρώτη φορά θωρούν Τουρκιά, φιλότιμοι είν’ οι νέοι,

504 Ν. Ψύχας, *Η επαναστατική εικών των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων* ή ανασκευή χωρίων τινών της περιγραφούσης τον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων πραγματείας του καθηγητού Μενδελσώνος Βαρθόλδου, υπό Νικολάου Σ. Ψύχα, ανθυπολοχαγού του πεζικού, ό.π., σ. 16-21. Στη σ. 19 αναλυτική κατάσταση της δύναμης των επαναστατών. Συνολικά υπολογίζονται σε 580 άτομα.

τον Χάρον δεν λογιάζουνε, θάνατος δεν τσι μέλει. (1815-1822)

.....
Η νίκη ήτο των Τουρκών κι η ήττα των Ελλήνω,
την πλιότερη εξήγησιν εις άλλους την αφήνω.
Βροχή και μπάλες τούρκικες, δέρνουντ' οι νικημένοι,
στ' Ασκύφου φτάνουν οι φτωχοί το βράδυ απορπισμένοι.
Μεγάλη αποθάρρυνσιν, μεγάλ' απορπισία,
έφερ' η μάχη του Βαφέ κι η απερισκεψία.
Το σώμα κείνο το καλό εκατακομμαθιάστη,
το άνθος εσκοτώθηκε και ζωντανό επιάστη". (1833-1840)

Ο Ζυμβρακάκης με τους εναπομείναντες εθελοντές αποσύρθηκε στο οροπέδιο του Ασκύφου⁵⁰⁵ και βρισκόταν σε άκρα απελπισία εξαιτίας της αποτυχίας της μάχης του Βαφέ, του χειμώνα, της έλλειψης των αναγκαίων και της δήλωσης υποταγής των περισσότερων Σφακιανών. Ο απομνημονευματογράφος, που όπως γνωρίζουμε, είναι επιφυλακτικός με τους Σφακιανούς, παραθέτει τις πράξεις τους, χωρίς να εκφέρει κρίσεις: Ο προύχοντας Τσιριντάνης απέτρεψε τρεις φορές την προσέγγιση στα Σφακιά του πλοίου "Πανελλήνιο" το οποίο μετέφερε πολεμοφόδια⁵⁰⁶, ο Ανδρέας Κοπάσης πέτυχε μέσα σε δύο μέρες να λάβει έγγραφη δήλωση υποταγής των Σφακιανών, τα λιγοστά τρόφιμα που είχαν φτάσει στα Σφακιά λεηλατήθηκαν από τους ντόπιους. Μια μερίδα Σφακιανών, που δεν είχε προσκυνήσει τον Μουσταφά (ο Π. Κελαϊδής, ο Κωσταρός, που κατάγονταν από τα Σφακιά, και οι Ανδρουλιδάκηδες) έκανε τις πρώτες ενέργειες για να υπαχθεί η Κρήτη υπό καθεστώς αγγλικής ηγεμονίας⁵⁰⁷. Μόνο για τη στάση του τοπάρχη Τσιριντάνη ο Χατζημιχάλης γράφει στην "Κρητικοπούλα". Τα υπόλοιπα θέματα πολιτικής και τοπικής φιλοτιμίας για τους Σφακιανούς αναφέρονται ακροθιγώς στο κείμενο των "Απομνημονευμάτων".

Αμέσως μετά του Βαφέ το «Πανελλήνιο» φτάνει
στον Μπρόσγιαλο, μα τό 'διωξαν γνώμη του Τσιριντάνη.
Και διαδούδεται παντού, έδιωξαν το παπόρι,

505 Χωριό της επαρχίας Σφακίων, κοντά στην επαρχία Αποκορώνου. Οι Ασκυφιώτες, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, υποστήριζαν τους επαναστάτες. Πρβλ και Ι. Ζυμβρακάκης, Απάντησις, ό.π., σ, 16 (εκατόν πενήντα μαχητές από τα Σφακιά ενώθηκαν με το σώμα του Ζυμβρακάκη).

506 Ομοίως ο Ι. Ζυμβρακάκης αναφέρει ότι στα δυτικά Σφακιά ο Τσιριντάνης ενεργούσε ως "άλλος Σατανάς" και έδιωξε το πλοίο "Πανελλήνιο" λέγοντας: "Φύγετε όσον τάχιστα, οι Κρήτες υποτετάγησαν, ρίψατε εις την θάλασσαν όσους έχετε σάκκους, ίνα μη ενοχοποιήσετε την χώραν", βλ. Ι. Ζυμβρακάκης Απάντησις, ό.π., σ. 15 Ο Ν. Ψύχας, επίσης αρκετές φορές χαρακτηρίζει τον Τσιριντάνη "εθνοκατάρατο", βλ. ό.π., σ. 48, 100. . Αρνητικές κρίσεις γι' αυτόν εξέφρασε και ο Παρθένιος Περίδης, ο οποίος αναφέρει ότι μετά την επανάσταση του 1866 ο Τσιριντάνης πέθανε από τη λύπη του περιφρονημένος από Έλληνες και Τούρκους βλ. ό.π., σ. 39 και 111-115. Ο Ν. Τσιριντάνης στην "Ιστορία" του προσπαθεί να ανασκευάσει τις κρίσεις του Περίδη και να παρουσιάσει μια καλύτερη εικόνα για τον πρόγονό του, βλ. Τσιριντάνης, ό.π., σ. 645-650.

507 Το θέμα της αγγλικής ηγεμονίας στην Κρήτη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα διχάσει την ανατολική και τη δυτική Κρήτη το 1868 και θα έχει σοβαρές συνέπειες για την πορεία της επανάστασης.

Ο Χατζημιχάλης απέστειλε στ' Ασκύφου τον Νικόλαο Μάντακα (πληρεξούσιο Κυδωνίας) για να πείσει τους εθελοντές του Ζυμβρακάκη να εγκαταλείψουν τα Σφακιά και να μεταβούν στην επαρχία του, όπου θα έβρισκαν περισσότερη ασφάλεια και υπεράσπιση. Ο Ζυμβρακάκης δέχτηκε την πρόταση. Αποφασίστηκε να δοθεί μάχη στο χωριό Πεμόνια Αποκορώνου⁵⁰⁸ για να διαψευστεί η φήμη της κάμψης της επανάστασης μετά την ήττα του Βαφέ και την υποταγή των Σφακίων. Ο εθελοντής Νικολαΐδης, ο Παναγιώτης Γιάνναρης, ο Μ. Μπελεγής και ο Κ. Κριάρης προπορευόμενοι των υπόλοιπων επαναστατών όρμησαν με τις σημαίες τους και κύκλωσαν τα Πεμόνια, όπου είχε στρατοπεδεύσει ο Μεχμέτ πασάς. Η ορμή των επαναστατών ήταν τόσο σφοδρή, που έφερε σε δύσκολη θέση το οχυρωμένο στα σπίτια του χωριού τουρκικό στρατό⁵⁰⁹. Δύο από τους επαναστάτες, ο Γεώργιος Κριάρης και ο Παναγιώτης Γιάνναρης τραυματίστηκαν στην προσπάθειά τους να αποσπάσουν τουρκικές σημαίες που βρίσκονταν στα δώματα των σπιτιών του χωριού. Όμως μια ξαφνική ραγδαία βροχή αχρήστευσε τους πυρόλιθους των όπλων και ανέκοψε την ορμή των επαναστατών. Έτσι βρήκε την ευκαιρία ο Μεμέτ πασάς να επιτεθεί στους επαναστάτες και να τους καταδιώξει μέχρι το Μελιδόνι. Την καταδίωξη του Μεχμέτ αναχαίτισε ο ταγματάρχης Κ. Φρουδάκης⁵¹⁰, ο οποίος με το παράδειγμά του έδωσε θάρρος στους επαναστάτες να αντισταθούν. Εν τω μεταξύ κατέφθασε και ένα σώμα Ασκυφιωτών που επιτέθηκε στους Τούρκους και τους ανάγκασε να υποχωρήσουν. Ο συγγραφέας δεν θυμάται τον αριθμό των νεκρών σ' αυτή τη μάχη και στο χειρόγραφο του αφήνει χώρο για να τον συμπληρώσει. Η μάχη στα Πεμόνια περιγράφεται χωρίς ουσιαστικές διαφορές στην “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα”:

“Πλησίον του Μελιδονιού, εις το χωριό Πεμόνια,
εις τα ταμπούρια η Τουρκία κρυμμένη από τα χιόνια.
Οι πολεμάρχοι σκέφτονται κι απ' ούλους συζητείται,
μάχη να τώνε κάμουνε, αμέσως απαιτείται.
Τα πράματα χαλάρωσαν, χωρίς αρχή βαδίζουν
και απρακτούν οι Αρχηγοί, πώς είναι δεν γνωρίζουν.
Εκρίθη κ' εκινήσασι την μάχην ν' αρχινίσουν,

508 Τα Πεμόνια είναι χωριό της επαρχίας Αποκορώνου. Η μάχη στα Πεμόνια διεξήχθη προς το τέλος Οκτωβρίου 1866.

509 Για τη μάχη των Πεμονίων, βλ. και Ι. Ζυμβρακάκης, Απάντησις, ό.π., σ. 16, Περίδης, ό.π., σ. 116-117. Ο Γεώργιος Κριάρης ήταν ένας από τους γιους του αρχηγού Σελίνου Κ. Κριάρη. Ο Παναγιώτης Γιάνναρης ήταν αδελφός του Χατζημιχάλη.

510 Ο Κυριάκος Φρουδάκης είχε γεννηθεί στη Σπηλιά Κισάμου και ήταν αξιωματικός του ελληνικού στρατού. Ο Χατζημιχάλης τον χαρακτηρίζει γηραιό, γιατί ήταν γύρω στα 55. Αξιωματικός με ικανότητα και θάρρος θα σκοτωθεί λίγες μέρες αργότερα, στις 20-11-66, στη μάχη που δόθηκε στο Καστέλλι Κισάμου. Για τον Φρουδάκη βλ. και Αναστασάκης, ό.π., σ. 127

εις τα Πεμόνια τρέχουνε, τσι Τούρκους να πατήσουν.
Δυο μπαϊράκια πάν' ομπρός, των Λάκκων και Σελίνου,
μέσα στα χαρακώματα τα τουρκικά τα μπήχνουν.
Βάνουν τσι Τούρκους στο χωριό, μέσα τσ' αποσφαλίζουν,
φωθιά θα τωνα βάλουνε, φωνιάζουν, φοβερίζουν.
Οι Έλληνες μερκό καιρό δεν ήσανε σε μάχη
και τρέχουν ανυπόμονοι Τούρκος να τωνα λάχει.
Ανέβησαν στα δώματα, σαν δαίμονες ορμούσι,
να πάρουν τσι σημαίες των Τούρκων προσπαθούσι.
Ο Παναγιώτης Γιάνναρης έτρεξε στη σημαία,
Κριαρογεώργης ακολουθά, πληγώθηκαν στη χέρα.
Η τύχη των παλιότουρκων κ' ήρθε βροχή μεγάλη
και τ' άρματα των Χριστιανών μένουν σ' άσχημο χάλι". (στ. 1861-1880)

Η μάχη στο Καστέλλι Κισάμου (β4, 100-102)

Στη διήγηση της μάχης του Καστελλίου Κισάμου⁵¹¹ ο αφηγητής γίνεται ομοδιηγητικός, αφού δεν μεταφέρει την εμπειρία του, αλλά τη διήγηση της μάχης, όπως την άκουσε από άλλους που συμμετείχαν σ' αυτήν. Είχε πληροφορηθεί, λοιπόν, ότι στα δυτικά παράλια της Κρήτης είχαν αποβιβαστεί σώματα εθελοντών με αρχηγό τον απόστρατο συνταγματάρχη Χρίστο Βυζάντιο⁵¹². “Οι νεωστί ελθόντες ξένοι”, διηγείται ο αφηγητής, καλούσαν σε συνάθροιση τους επαναστάτες για να δώσουν μάχη και να καταλάβουν το φρούριο της Κισάμου. Στην επιχείρηση θα χρησιμοποιούσαν και κανόνια που ο Συνταγματάρχης είχε φέρει από την Ελλάδα. Αρκετοί Κυδωνιάτες, Λακκιώτες και Σελινιώτες μετέβησαν στο Καστέλλι Κισάμου για να δώσουν μαζί με τους Κισαμίτες και τους εθελοντές τη μάχη. Ο Χατζημιχάλης δεν βρέθηκε στην Κίσαμο, αλλά σχεδίαζε να επιτεθεί αιφνιδιαστικά στους Τούρκους που βρίσκονταν στα Κουτσουνάρια⁵¹³.

Η μάχη στο Καστέλι Κισάμου κράτησε δύο μέρες, στις 19 και 20 Νοεμβρίου 1866. Ενώ αρχικά οι Χριστιανοί φαινόταν ότι νικούν έξω από το φρούριο, δύο φρεγάτες βομβάρδισαν τις

511 Κωμόπολη με βενετσιάνικο φρούριο στα βορειοδυτικά της Κρήτης.

512 Ο Χρίστος Βυζάντιος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και είχε υπηρετήσει στην επανάσταση του 1821 υπό τη διοίκηση του Κάρολου Φαβιέρου. Στην Κρήτη έφτασε στις 2 -11-66 με σώμα 300 εθελοντών μεταξύ των οποίων ήταν και ο Γάλλος φιλοκρητικός Γουσταύος Φλουράνης (Gustave Flourens). Στο Καστέλλι Κισάμου ο Φλουράνης έλαβε “το βάπτισμα του πυρός” επισημαίνει ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης στη διδακτορική διατριβή του. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1998, σ. 109-113. Ο ίδιος ερευνητής παραθέτει μεταφρασμένη μια επιστολή του Φλουράνης για τη μάχη, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφ. *Independance Hellenique*, αρ. 48/17-1-67: “Πήρα στις 2 Δεκεμβρίου [ν.η.] στο Καστέλλι Κισάμου, τα πρώτα μου πολεμικά μαθήματα, μέσα σε βροχή από οβίδες και βόμβες που μας έριχνε μια τούρκικη φραγάδα. Δίπλα μου, ένας άνθρωπος σκοτώθηκε, ένας άλλος τραυματίστηκε θανάσιμα. Έφερα πίσω μαζί μου από τη μάχη τα τέσσερα μέλη μου και το μυαλό μου σώα και αβλαβή”. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης (μετάφραση), ό.π., σ. 113.

513 Λόγω της έλλειψης ενός γενικού στρατιωτικού αρχηγού στην επανάσταση του 1866, κάθε αρχηγός επαρχίας ή οπλαρχηγός ακολουθούσε το δικό του σχέδιο και οδηγούσε όπου ήθελε τους άνδρες του.

θέσεις τους και αχρήστευσαν τα πυροβόλα τους. Η απόπειρα κατάληψης του φρουρίου της Κισάμου απέτυχε και το μόνο που προξένησε ήταν απώλειες για τους επαναστάτες: 31 νεκροί, μεταξύ αυτών ο ταγματάρχης Κυριάκος Φρουδάκης (Φρυδάκης), δύο ιερείς από το Σέλινο και ένας νέος, ο Μαυροδημητράκης. Για τη μάχη του Καστελλίου Κισάμου διαθέτουμε την αναλυτική και αξιόπιστη περιγραφή του Π. Περίδη⁵¹⁴, που ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Μεταγενέστερα έγραψαν και άλλοι ιστορικοί γι' αυτήν. Οι πληροφορίες του Χατζημιχάλη για τη μάχη του Καστελλίου Κισάμου στα “Απομνημονεύματα” και στην “Κρητικοπούλα” είναι ίδιες. Αλλάζει μόνο η διατύπωση και η γλωσσική μορφή:

«Είδησες έχομε καλές, Χανιώτες πολεμάρχοι,
να φέρομε περισπασμό, πρέπει να γίνει μάχη.
Μ' ούλα σας τα στρατεύματα στην Κίσσαμον να πάτε,
εις το Καστέλλι την Τουρκιά ούλοι να πολεμάτε. (κεφ 91, 1907-1910)

.....
Έξαφνα φτάνουν γράμματα με ταραχή, με ζάλη
ότ' ήρθε ο Βυζάντιος με στρατιά μεγάλη.
Όξ' αποπίσω δεύτερος με γράμμα, με μουτζέδες
έφταξεν ο Σαράτσογλους κι έφερε σισανέδες.
Γράφουν από την Κίσσαμον, τσι πρώτους, στα Πεμόνια
πως έφεραν μια μουσική κι έφεραν και κανόνια.
Τση Παναγιάς μεσ' στο στρατό φωνιάζει ένα κοπέλι,
πάνε πολλοί στην Κίσσαμο να πάρουν το Καστέλλι.
Μαθαίνουν οι οπλαρχηγοί ότ' ήρθαν σισανέδες,
κανόνια, όπλα, μουσική, και πλήθος τσεπανέδες.
Τρέχουν και συμμαζώνονται ώς έξ- επτά χιλιάδες,
και το Καστέλλι τριγυρνούν κι αρχίζουν τσι καυγάδες.
Επαίξασι την μουσική, στένουν τα πυροβόλα,
πολιορκούν το φρούριο απού τα πλάγια όλα.
Η μάχη αρχίζει με χαρά και φοβερά προχώρει,
παπόρια φτάνουν στο γυαλό, όπου χαλούν τα όρη.
Το φρούριο που λόγιαζαν οι Έλληνες να πάρουν,

514 Βλ. Π. Περίδης, ό.π., 126-130. Πρβλ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 121-125. Το σχέδιο του Βυζάντιου για εκπόρθηση του φρουρίου δεν εφαρμόστηκε από τους ντόπιους οπλαρχηγούς και οι δύο τουρκικές φρεγάτες ολοκλήρωσαν την καταστροφή της επιχείρησης. Η Γενική Συνέλευση χαρακτήρισε “άκαιρο και άσκεπτο” την προσβολή στο φρούριο της Κισάμου. Βλ. Π. Κριάρης, ό.π., Ιστορία, ό.π., σ. 272. Ο Ιωάννης Ανδρουλάκης επίσης παραθέτει από τις προγενέστερες τοπικές ιστορίες το σχέδιο του Βυζάντιου και δίνει έναν αναλυτικό κατάλογο των αρχηγών και οπλαρχηγών που έλαβαν μέρος στη μάχη. Βλ. Γιάννη Εμμ. Ανδρουλάκη, *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125πΧ. - 1922)*, Ηράκλειο 1997, σ. 227-230.

επλέρωσαν μ' αίμα πολύ, δεν έφυγαν του Χάρου.

Εχάθηκαν Κρήτες πολλοί κι εθελοντές μεγάλοι,

πίκρα γίνεται η χαρά, και συλλογή η πάλη.

Κομματί βόλι φόνεψε τον αρχηγόν Φρυδάκη

και άλλη μπόμπα έσχισε τον Μαυροδημητράκη.

Παλικαράδες έπεσαν παπάδες του Σελίνου,

εκείνοι που θα γράψουσι, ας εύρουν να τα κρίνουν. (κεφ. 93, 2027-2050)

Η δεύτερη μάχη των Λάκκων (β4, 103-116)

Δέκα μέρες πριν από τη μάχη στο Καστέλλι Κισάμου, στις 9 Νοεμβρίου, είχε συντελεστεί η θυσία της Μονής Αρκαδίου, γεγονός που συντάραξε την Ελλάδα και την Ευρώπη. Όμως στα “Απομνημονεύματα”, που εξετάζουμε, δεν υπάρχει καμία αναφορά στο ολοκαύτωμα της Μονής παρά μόνο η φράση: “Έν τούτω τω μεταξύ ο Μουσταφάς μεταβάς, ως είρηται, εις τας επαρχίας Ρεθύμνης είχε καταστρέψει το Αρκάδιον”. Ο αφηγητής, όπως είδαμε, έκανε γνωστό από την αρχή ότι στα “Απομνημονεύματά” του θα αναφερθεί μόνο στη δράση του στρατοπέδου Κυδωνίας και των Λακκιωτών και συνεπώς δεν περιλαμβάνει στη διήγησή του γεγονότα που συνέβησαν σε άλλους νομούς της Κρήτης, όπου δεν είχαν συμμετάσχει οι Λακκιώτες⁵¹⁵.

Αφού κατέστρεψε το Αρκάδι, ο Μουσταφάς επέστρεψε στα Χανιά και στις 27 Νοεμβρίου 1866⁵¹⁶ εξεστράτευσε κατά τον Λάκκων. Κατασκήνωσε στη γραμμή Σκινέ έως Βατόλακο⁵¹⁷ και ζητούσε την κατάλληλη ευκαιρία να προχωρήσει προς τους Λάκκους. Στα Μεσκλά⁵¹⁸ βρισκόταν η Γενική Επαναστατική Συνέλευση, ο Ζυμβρακάκης, αρχηγός του τμήματος Χανίων, ο Πάνος Κορωναίος⁵¹⁹, αρχηγός του τμήματος Ρεθύμνης, ο Μιχαήλ Κόρακας, αρχηγός των ανατολικών επαρχιών της Κρήτης, ο Παυλής Ντεντιδάκης, οπλαρχηγός Τεμένους, πληρεξούσιοι από τις ανατολικές επαρχίες, οι ανυπότακτοι οπλαρχηγοί των Σφακίων Τσόντος,

515 Σημειώνουμε ότι στην “Κρητικοπούλα”, που δεν είναι έμμετρο απομνημόνευμα, αλλά η επική παρουσίαση του αγώνα του 1866 συνολικά, ο ποιητής αναφέρει διεξοδικά το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου, με στίχους από τους καλύτερους μέσα στο έπος του. Βλ. “Κρητικοπούλα” κεφ. 90-92.

516 Προφανώς η γραφή “27 Οκτωβρίου” που υπάρχει στο χειρόγραφο είναι λάθος από παραδρομή.

517 Τα πεδινά χωριά Σκινές και Βατόλακος βρίσκονται στο δρόμο που οδηγεί τους Λάκκους. Είναι κατάφυτα με πορτοκαλιές.

518 Μεσκλά, γειτονικό χωριό ανατολικά των Λάκκων, σε λίγο χαμηλότερο υψόμετρο από τους Λάκκους, τόπος με πηγές και πυκνή βλάστηση. Σύμφωνα με την παράδοση, που αναφέρει ο Χατζημιχάλης, Μεσκλιανοί, μετά την επανάσταση του Καντανολέοντα (1527) και την καταστροφή του χωριού τους αποίκησαν τους Λάκκους. Στο χωριό σώζονται βυζαντινές εκκλησίες και ερείπια αρχαίου ειδωλολατρικού ναού.

519 Ο Πάνος Κορωναίος, μετά την καταστροφή του Αρκαδίου μετέβη στο νομό Χανίων και συναντήθηκε με το στρατόπεδο Κυδωνίας. Από όσα παραδίδει ο Χατζημιχάλης, ο Κορωναίος φαινόταν απογοητευμένος για την πορεία της επανάστασης: “δεν υφίσταται πλέον επανάστασις εις την Κρήτην[...]” είχε πει χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια της διήγησης ο Κορωναίος θεωρείται ότι υποκίνησε την επιστροφή των εθελοντών στην Ελλάδα (β4, 140). Παρ' όλα αυτά ο Κορωναίος δεν εγκατέλειψε την Κρήτη εκείνη τη στιγμή. Το Αρχείο Κορωναίου που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης περιέχει σημαντικά έγγραφα για την επανάσταση του 1866 στην Κρήτη και ένα σχέδιο κειμένου για τη συγγραφή Ιστορίας της επανάστασης του 1866.

Α. Καβρός, Γ. Καρκαβάτσος και Βουγιούκαλης, Κυδωνιάτες και Λακκιώτες, οι Σελινιώτες με τον αρχηγό τους Κ. Κριάρη. Εκεί θα γινόταν συμβούλιο για να αποφασιστεί το σχέδιο της απόκρουσης του Μουσταφά. Στο συμβούλιο των αρχηγών υπό την προεδρία του Π. Περίδη, προέδρου της Επαναστατικής Γενικής Συνελεύσεως⁵²⁰ αποφασίστηκε η συνέχιση του αγώνα, η διεξαγωγή μάχης στους Λάκκους και η σύναψη δανείου υπέρ της επανάστασης.

Εν τω μεταξύ ο Μουσταφά πασάς χρησιμοποίησε πανουργίες, υποσχέσεις και απειλές για να πείσει τους Λακκιώτες να υποταχθούν. Δια του Χατζή Μανώλη Γαλάνη τους υποσχέθηκε προνόμια και ζήτησε να συναντήσει τους γέροντες⁵²¹. Οι Λακκιώτες απέρριψαν για άλλη μια φορά τις προτάσεις του και άρχισαν ετοιμασίες για να αναμετρηθούν με τον στρατό του και έστειλαν τις οικογένειές τους στο οροπέδιο του Ομαλού για περισσότερη ασφάλεια.. Ανύπαντρες Λακκιώτισσες βοηθούσαν στην ανέγερση πρόχειρων προμαχώνων στις θέσεις Σαβουρέ και Κερατίδι.

Ο αυτοδιηγητικός αφηγητής των “Απομνημονευμάτων” περιγράφει εκτενώς τη μάχη των Λάκκων, γιατί είχε συμμετάσχει σ' αυτήν. Θα λέγαμε ότι ήταν μια σημαντική αναμέτρηση, αφού είναι μία από τις λίγες φορές, που έλαβαν μέρος αρχηγοί από όλη την Κρήτη, επαναστάτες και εθελοντές από την Ελλάδα και την Ευρώπη. Καταρχάς ο αφηγητής, γνώστης του τόπου, αναφέρει λεπτομερώς οι θέσεις που κατέλαβαν οι επαναστάτες για να αποκρούσουν τον Μουσταφά: οι Θερισιανοί⁵²² κατέλαβαν την περιοχή από Αλιάκες Θερίσου ως τον Φλωμέ και οι Κεραμιανοί⁵²³ από Δρακώνα μέχρι το Θέρισσο για να αποκρούσουν πιθανή επίθεση του Μουσταφά από τα ανατολικά. Ο Κορωναίος και ο Κόρακας τοποθετήθηκαν στη Ζούρβα. Περίπου εκατόν Σφακιανοί και Λακκιώτες μετέβησαν και κατέλαβαν τον λόφο Κεφάλια μπροστά από τα Καρανοσκάφια⁵²⁴. Οι εθελοντές διαιρέθηκαν σε τέσσερα τμήματα και τοποθετήθηκαν με Λακκιώτες στο Κοπροκεφάλι, στο Κερατίδι⁵²⁵, στην Κάτω Σαβουρέ, στο Αχλαδίδι, λόφους

520 Η επαναστατική Συνέλευση ήταν το ανώτατο πολιτικό όργανο της επανάστασης. Βλ. Π. Περίδη, ό.π., σ. 153.

521 Ο Χατζή Μανώλης Γαλάνης ήταν αδελφός του φονευθέντος Αντωνίου Γαλάνη. Μετά το φόνο του αδελφού του υποτάχθηκε στον Μουσταφά.

522 Το οχυρό Θέρισσο, γειτονικό χωριό των Λάκκων, προς τα ανατολικά, γνωστό περισσότερο για την επανάσταση του Θερίσου το 1905, είχε αναδείξει δικούς του οπλαρχηγούς το 1866. Σημαντικότερος απ' αυτούς ήταν ο Εμμ. Τσεπέτης, ο οποίος κατέγραφε συνοπτικά στο ημερολόγιό του τις ημέρες των μαχών και τον αριθμό τραυματιών και σκοτωμένων. Όπως ειπώθηκε παραπάνω το ημερολόγιο του Τσεπέτη χρησιμοποίησε ο Χατζημιχάλης για να επιβεβαιώσει ορισμένες χρονολογίες.

523 Κεραμειά ή Κεραμιά, χωριό της επαρχίας Κυδωνίας, ανατολικά των Λάκκων. Σημαντικότερος οπλαρχηγός του το 1866 ήταν ο Λιβιοπέτρος.

524 Καρανοσκάφια, βορειοδυτικά των Λάκκων. Επισημαίνουμε ότι στην “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα” εντοπίζουμε μια ασάφεια όσον αφορά στη συμμετοχή των Σελινιωτών. Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής αναφέρει ότι στα Καρανοσκάφια είχαν τοποθετηθεί και επαναστάτες από την επαρχία Σελίνου: “Και του Σελίνου αρχηγού της Κυδωνίας μέρος / κρατούν Καρανοσκάφια και του Ζουμή το μέρος” (κεφ 95, 2093-4). Αντιθέτως στα “Απομνημονεύματα” δεν κάνει καμία μνεία για τη συμμετοχή των Σελινιωτών, αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά ότι “Κατ' εκείνην δε την ώραν ή και πρότερον ακόμη ηκούοντο και πέραν των Λάκκων νοτίως προς Φώκιας πυροβολισμοί. Ήσαν ο Βυζάντιος και ο Κριάρης οίτινες είχαν σπεύσει εις βοήθειαν, αλλά δεν έφθασαν εν καιρώ”^{β4}, 115-16. Για τη μάχη των Λάκκων στις 30-11-1866 και τη συμμετοχή των Σφακιανών σε αυτήν βλ. και Ι. Ζυμβρακάκης, Απάντησις, ό.π., σ. 21-22.

525 Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής είναι πιο ακριβής, λέγοντας ότι στο Κερατίδι εκτός από τους Λακκιώτες

δίπλα τους Λάκκους. Ιδού και η διάταξη των επαναστατών στην ποιητική διατύπωση της “Κρητικοπούλας”:

“Ο Κορωνάιος, Κόρακας την Ζούρβα αναλαμβάνουν
και τα πολεφόδια φυσέκια για να κάνουν.
Και του Σελίνου αρχηγοί της Κυδωνίας μέρος
κρατούν Καρανοσκάφιδα και του Ζουμή το μέρος.
Λακκιώτες με τους Σφακιανούς παίρνουσι την Κεφάλα,
Καράνου, τα Μουραθιανά και ούλη την καυκάλα.
Οι Κάμποι και το Θέρισσο, πολλοί Κυδωνιάτες
τη Ζούρβα προφυλάττουσι, καλά κρατούν τσ’ Αλιάκες,
στο Κερατίδι των Λακκών εθελοντές, Λακκιώτες,
του Ηρακλείου αρχηγοί, μαζί με Ρεθεμνιώτες”. (στίχοι, 2091-2100)

.....

Στις 30 Νοεμβρίου, ημέρα εορτής του Αγίου Ανδρέα, αφού εξέπνευσε η διορία που είχε δώσει ο Μουσταφάς στους Λακκιώτες, εξεστράτευσε πανστρατιά και επιτέθηκε στους επαναστάτες εκ των νότων, πρώτα στους ευρισκομένους στην Κεφάλα. Οι υπερασπιστές της Κεφάλας προσπάθησαν να αποκρούσουν την επίθεση, όμως ήταν αδύνατο να αναχαιτίσουν τον πολυάριθμο τουρκικό στρατό. Οι Τούρκοι εισήλθαν στα Καρανοσκάφιδα, έκαψαν τα σπίτια του χωριού και ατίμασαν γυναίκες. Οι Λακκιώτες βλέποντας από το Κερατίδι τη δεινή θέση των υπερασπιστών της Κεφάλας έσπευσαν να τους βοηθήσουν. Συναντήθηκαν με το τουρκικό στράτευμα στη θέση Γιάλεπε και κατόρθωσαν να καλύψουν τους υποχωρούντες από την Κεφάλα και να σωθούν από τις εχθρικές σφαίρες καταφεύγοντας στις Αχλαπιδιές, ένα παρακείμενο φαράγγι. Το πεζό κείμενο μπορεί να παραβληθεί με το ποιητικό:

“Οι σάλπιγγες του Μουσταφά παίζουν, κτυπούν το μάρσι,
τα πλάγια εμαυρίσανε, προς τα Καράνου πάσι.
Τρέχουν, πιάνουν το ρίζωμα και πέφτουν στην Κεφάλα,
κατά των υπερασπιστών απάνω στην καυκάλα”. (2115- 2118)

.....

Οι Τούρκοι ήταν πια “προ των πυλών” των Λάκκων. Οι αρχηγοί των ανατολικών επαρχιών, οι εθελοντές και οι Κρητικοί μετακινήθηκαν από το λόφο Αχλαδίδι και τα Παπαδιανά, γειτονιά του χωριού, για να αποκρούσουν τον Μουσταφά από τους λόφους Πάνω και Κάτω Σαβουρέ. Μια σφοδρότατη μάχη σώμα με σώμα διεξήχθη στις Σαβουρές. Οι Τούρκοι προσπαθούσαν με μανία να υψώσουν τις σημαίες τους στους λόφους, που κατείχαν οι

και τους εθελοντές βρίσκονταν και οι επαναστάτες από τις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης.

επαναστάτες. Ο αφηγητής μνημονεύει τα ονόματα των Κρητικών και εθελοντών που μάχονταν με απaráμιλλη γενναιότητα. Αργά το απόγευμα τα πυρομαχικά των επαναστατών τελείωσαν. Οι επαναστάτες βρέθηκαν κυκλωμένοι. Τότε ο αξιωματικός Πετρίτσης διέταξε γενική υποχώρηση για να μην πέσουν οι χριστιανοί στα χέρια των Τούρκων. Εθελοντές και επαναστάτες κατήλθαν το δασώδες φαράγγι (Δρυγιάρακα), που βρίσκεται κάτω από το χωριό Λάκκοι, και καλυπτόμενοι από το σκοτάδι της νύχτας προχώρησαν προς το οχυρό χωριό Ζούρβα, απέναντι από τους Λάκκους.

Η περιγραφή της μάχης στο λόφο Σαβουρέ είναι σίγουρα πιο εναργής στην “Κρητικοπούλα”, απ’ ό,τι στην ψυχρή καθαρεύουσα των “Απομνημονευμάτων”:

“Οι Χριστιανοί μαζώνονται στη Σαβουρέ στη ράχη
και συγκροτούν σαν λέοντες μεγαλοτάτη μάχη.
Κρατούν 'πού την Περιστέρε, να πάει στο Κυδώνι
και μάχονται και κάνουνε, ως κάνουν οι δαιμόνοι.
Σημαίας Τούρκων ντοπικών δεκάδα πλησιάζουν
και προηγούνται του στρατού, αγέρωχα καλπάζουν.
Η μια κατόπιν της αλλής εξαπλωθήκαν κάτω,
μπαϊρακτάρη κυλιντρούν <σ'> τσι δέτες άνω κάτω.
Τάγματα και συντάγματα διαταγές λαμβάνουν
την Σαβουρέ να πάρουσι ζώντες ή ν' αποθάνουν.
Τα πυροβόλα ρίχνουνε βόλια και μυδροβόλα,
τα πεζικά λυσσούν, ορμούν, αλλ' αποκρούνται όλα.
Έξ' ώρες απαλεύγουσι κι οι Τούρκοι δεν μπορούσι
τη Σαβουρέ να πάρουσι, λίγο πισθοχωρούσι.
Με την καρδιά οι εθελοντές, με απελπισιά οι Κρήτες,
εμάχοντο στη Σαβουρέ σαν τσι Μαραθωνίτες”. (2197- 2152)

Ο αφηγητής τελειώνει την περιγραφή της μάχης με το επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο της αναφοράς στους αριστεύσαντες μαχητές και του απολογισμού νεκρών και τραυματιών. Στη μάχη των Λάκκων σκοτώθηκαν δύο Ιταλοί Γαριβαλδινοί και τραυματίστηκε ο Μαυροβούνιος αξιωματικός Μιχαήλ Καλογέροβιτς⁵²⁶. Από τους σημαίνοντες κρητικούς τραυματίστηκαν ο Σφακιανός Βουγιούκαλος και ο Λακκιώτης Ν. Χαζίρης. Ένας Αθηναίος εθελοντής σώθηκε από θαύμα κρυμμένος για μέρες μέσα σε ένα κιβώτιο. Συνολικός

526 Ο νεαρός Μαυροβούνιος λοχαγός Καλογέροβιτς τραυματίστηκε στο χέρι. Ενάμιση χρόνο αργότερα τραυματίστηκε σοβαρότερα και χρειάστηκε να μετακομιστεί στην Αθήνα, όπου και πέθανε αρχές Ιουλίου 1868. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 106-107.

απολογισμός: 82 Τούρκοι νεκροί και 113 τραυματίες, 7 Έλληνες νεκροί και 11 τραυματίες.

Παραθέτουμε και τον απολογισμό της μάχης στην ποιητική του διάσταση:

“Έπιασαν Γαριβαλδινόν, ένα και τότε σφάζουν,
εις την Κοπράνα που ’φευγε, ζώντα τον κομματιάζουν. (2177-8)

.....
Έπεσαν Έλληνες πολλοί, απάνω στο μουράκι
και εξαναπληγώθηκε Χατζής το Χαζηράκη.
Ήτο του Τσουδερού ανιμιός, από τσι φονευμένους
κι οπλαρχηγός Μπουγιούκαλης από τσι πληγωμένους”. (στ. 2183-2186)

Για τη δεύτερη μάχη των Λάκκων διαθέτουμε και την περιγραφή του Ν. Ψύχα, η οποία δεν διαφέρει στα κύρια σημεία της από όσα αναφέρει ο Χατζημιχάλης, προβάλλει όμως ιδιαίτερα τη δράση των εθελοντών⁵²⁷.

Καταφυγή στα νότια παράλια και η καταδίωξη στις Φώκιες (β4, 116-126)

Το σχέδιο του Ζυμβρακάκη για να υπερασπιστούν, μετά τη μάχη των Λάκκων, την Ζούρβα, δεν εφαρμόστηκε. Οι αρχηγοί Κορωνάιος, Ζυμβρακάκης, Τσουδερός, Βυζάντιος με ένα τμήμα των εθελοντών και ο Χατζημιχάλης με τους Λακκιώτες εγκαταλείπουν την Ζούρβα και αφού πέρασαν από τις Φώκιες και τη Χωστή, κατέληξαν, για περισσότερη ασφάλεια, στον Ομαλό. Στις Φώκιες, τοποθεσία στη μέση περίπου της διαδρομής από Λάκκους ως Ομαλό, έμειναν οι αξιωματικοί Γενίσαρλης, Σαράτσογλους, Τριτάκης με περίπου οκτακόσιους εθελοντές και μικρές ομάδες Σφακιανών, Αποκορωνιωτών, Σελινιωτών με τους αρχηγούς τους.

Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής/ ποιητής διηγείται για την εγκατάλειψη της Ζούρβας και τη στρατοπέδευση στις Φώκιες μεταξύ άλλων και τα εξής:

“Την Ζούρβα θα ’περασπιστούν, φωνάζουν οι Λακκιώτες,
θα κάμομε το χρέος μας, ως Κρήτες στρατιώτες.
Ο Ζυμπρακάκης μόνοι μας είπε «δεν μπορούμε,
τόση τουρκιά να στέσομε, πρέπει ν’ αποσυρθούμε. (κεφ. 96, στ. 2205-8)

.....
Στη Φώκια μονομέριασαν εθελοντές και Κρήτες,
Συνέλεψις και αρχηγοί, πλήθος πολύ, οπλίτες. (κεφ. 98, 2229-30)

.....
Στη Φώκια ο Γενίσαρλης, Σαράτσογλους, Τριτάκης,
Κριάρης, ο Πρωτόπαπας, ο Γογονής, Τσοντάκης.

527 Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 33-38.

Σ' ένα μιτατοκάθισμα, βουιδόσπιτα δύο τρία,
έμεναν οι εθελονταί τρισάθλια και κρύα".(κεφ. 98, 2237-40)

Τα γυναικόπαιδα που είχαν καταφύγει πριν απ' τη μάχη των Λάκκων στον Ομαλό, παρακινήθηκαν να κατέβουν στα νότια παράλια για να σωθούν. Κείνο τον καιρό πέρασε από την Παλαιόχωρα Σελίνου ο Άγγλος πλοίαρχος Πιμ και παρέλαβε τριακόσια γυναικόπαιδα, τα οποία μετέφερε στην Ελλάδα⁵²⁸. Ο αφηγητής των "Απομνημονευμάτων" και της "Κρητικοπούλας" ενδιαφέρεται ιδιαίτερος για την τύχη των γυναικόπαιδων και παρακολουθεί την προσπάθειά τους να σωθούν:

“Φήμ’ ήρθ’ απού το Σέλινο, ο Πήμ της Αγγλίας
επήρε γυναικόπαιδα κ’ επήγε στις Αθήνας.
Από καιρό η Συνέλεψις κι οι αρχηγοί ζητούνε
πλοία, τα γυναικόπαιδα για να βαρκαριστούνε.
Απού τα όρη, τα βουνά, τα σπήλαια, τα δάση,
παίρνουν τα γυναικόπαιδα, στη θάλασσα τα πάσι.
Και των Λακκιώτων στ’ Ομαλό και την λοιπήν επαρχία,
τα κατεβάζουν οι άντρες των στην παραθαλασσία”.(κεφ. 98, 2243-50)

Την ώρα που συμβαίνουν όλα αυτά με τα γυναικόπαιδα, σε έναν αγροτικό οικίσκο του Ομαλού οι αρχηγοί Κορωναίος και Ζυμβρακάκης έθεσαν για πρώτη φορά το ζήτημα της γενικής αρχηγίας. Ο Κορωναίος, ως συνταγματάρχης, θεωρούσε ότι δικαιούταν την αρχηγία. Ο Ζυμβρακάκης, απ' την άλλη, αν και ταγματάρχης, δεν δεχόταν να παραιτηθεί από το αξίωμα του αρχηγού της δυτικής Κρήτης. Ο απόστρατος συνταγματάρχης Βυζάντιος, περισσότερο διακριτικός και διαλλακτικός, δεν απαιτούσε κανένα αξίωμα. Ο αφηγητής στη διαμάχη που δημιουργήθηκε φαίνεται να παίρνει το μέρος του Ζυμβρακάκη. Για το ίδιο θέμα διαβάζουμε και στην "Κρητικοπούλα" τα εξής:

“Ο Κορωναίος έμενε μετά του Ζαμπρακάκη
κι εσυζητούσαν γι’ αρχηγόν σ’ ένα βουιδόσπιτάκι.
Ο Ζαμπρακάκης απαντά, το ζήτημά ’ναι ξένο,
των Κρητικών να ’κλέξουνε, εγώ δεν επεμβαίνω”. (κεφ. 98, στ. 2255-8)

Στις 7 Δεκεμβρίου οι επαναστάτες που βρισκόταν στις Φώκιες έλαβαν γράμμα από τον Λακκιώτη Χριστόδουλο Καντιδάκη (Καντιδοχριστόδουλο ή Μπιλαλάκη) να εγκαταλείψουν τις

528 Για την παραλαβή των γυναικόπαιδων με το πλοίο "Assurance" του Άγγλου πλοίαρχου Pym, βλ. Άγγλου τινός, *Η Κρητική επανάσταση του 1866 μέχρι του 1868*, ό.π., σ. 25 και Τσιριντάνης, Α, 'ο.π., σ. 568-579.

Φώκιες, γιατί επρόκειτο να τους επιτεθεί ο Μουσταφάς. Ο Καντιδάκης, εξηγεί ο αφηγητής⁵²⁹, είχε αναγκαστεί να δηλώσει υποταγή στον πασά για να σώσει την οικογένειά του και εκτελούσε διαταγή του Κοπάση, συμβούλου του πασά, να οδηγήσει τα τουρκικά στρατεύματα στις Φώκιες. Παρ' όλα αυτά ο Καντιδάκης δεν ήθελε να βλάψει τους χωριανούς του, και προσποιούμενος ότι θα μετέβαινε για κατασκοπία, έφτασε μέχρι τις Φώκιες και τον Ομαλό για να ενημερώσει αυτοπροσώπως τους επαναστάτες για το σχέδιο του Μουσταφά. Δυστυχώς δεν έγινε πιστευτός και αποπέμφθηκε ως προδότης. Ο Χατζημιχάλης από τον Ομαλό αντιλήφθηκε τον κίνδυνο που διέτρεχαν όσοι βρίσκονταν στις Φώκιες και κατέβηκε με λιγοστούς Λακκιώτες μέχρι τα Νερατζόπορτα, τοποθεσία μεταξύ Φώκιες και Ομαλού. Δίστασε όμως να φτάσει ως τις Φώκιες, για να παρακινήσει τους εθελοντές να απομακρυνθούν από αυτή τη θέση. Για να δικαιολογήσει το σφάλμα του, επικαλείται τόσο την απροθυμία των αρχηγών να τον συνδράμουν, όσο και το δριμύ ψύχος, εξαιτίας του οποίου το βρέφος του Μπελεγρή κατέστη ημιθανές και τα σαγόνια των στρατιωτών του κτυπούσαν ασταμάτητα.

Με τις ίδιες λεπτομέρειες διηγείται και ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” το επεισόδιο με τον Καντιδοχριστόδουλο, και την απροθυμία των υπολοίπων επαναστατών να συνδράμουν τους ευρισκόμενους στις Φώκιες:

“Ο Μουσταφάς εβάλθηκε τη Φώκια να πατήσει
κι εζήτησε κατάσκοπον τον τόπον να γνωρίσει.
Μαζί του μένει Αντρουλής, εκείνος ο Κοπάσης,
Λακκιώτη επροσκάλεσε, τού 'πε να τσι περάσει.
Του Καντιδοχριστόδουλου το μυστικό προτείνει,
που πήγε την γυναίκα του, να σώσει, τούτον κρίνει. (κεφ.98, 2261-66)

.....
Γυρίζουν λεν των αρχηγών, τον κίνδυνο που τρέχουν
αλλά φοβούνται την βροχή, που σκέπασμα δεν έχουν”. (κεφ, 98, 2261-2)

Από τα Νερατζόπορτα ο Χατζημιχάλης είδε, ξημερώνοντας η 8η Δεκεμβρίου, το στρατό του Μουσταφά να ανηφορίζει στις Φώκιες. Οι Τούρκοι αφού έσφαξαν τους προσκόπους των επαναστατών, ξεκίνησαν γενική καταδίωξη. Οι αιφνιδιασμένοι εθελοντές δεν μπορούσαν να αμυνθούν, καθώς αγνοούσαν τις ιδιαιτερότητες των κρητικών κακοτράχαλων βουνών. Με πολλές δυσκολίες υποχώρησαν ψηλότερα, προς τα δύσβατα Ρείκια, για να σωθούν. Με το

529 Το ζήτημα της υποταγής κάποιων Λακκιωτών στους Τούρκους απασχολεί ιδιαίτερα τον Χατζημιχάλη. Θα επανέλθει σε αυτό κατά την εξιστόρηση των γεγονότων του έτους 1868, όταν η επανάσταση βρισκόταν σε παρακμή. Όπως συνάγεται από τη διήγηση, ο Καντιδάκης βρέθηκε στους Λάκκους και αναγκάστηκε να δηλώσει υποταγή, για να μην σκοτώσει ο πασάς την οικογένειά του. Για την επίθεση του Μουσταφά στις Φώκιες στις 8-12-1866 και την αποπομπή του Καντιδοχριστόδουλου από τον Κριάρη, βλ. και Περίδης, ό.π., σ. 132-135.

αφηγηματικό μοτίβο του απολογισμού των νεκρών και πληγωμένων τελειώνει η διήγηση της καταδίωξης. Από τους εθελοντές δεκατρείς σκοτώθηκαν, οι έντεκα απ' αυτούς σφάχτηκαν μετά την αιχμαλωσία τους.

Ίδιες ακριβώς η δομή και οι λεπτομέρειες της αφήγησης και στην “Κρητικοπούλα” σχετικά με τη σφαγή στις Φώκιες:

Βαθειά αυγή παρατηρούν το θέατρον ομπρός των,
τες αστραπές και τσι φωνές, σφαγή των αδερφών των.
Της Φώκιας οι πολεμιστές υπόφεραν το πάθος,
διότι ως απρόσεκτοι έκαμαν μέγα λάθος.
Οι Τούρκοι κατεδίωξαν, στα Ρείκια επροχώρουν,
κ' οι Έλληνες ν' αντισταθούν καθόλου δεν εμπόρουν. (κεφ. 98, 2261-66)

.....

Σημειώνεται ότι στην πεζή μορφή των “Απομνημονευμάτων” ο αφηγητής δεν διηγείται το επεισόδιο της σύλληψης γυναικόπαιδων που βρισκόταν στη Ζούρβα. Ο Μουσταφά πασάς υποσχέθηκε να τα απελευθερώσει, αν έπειθαν τους επαναστάτες να καταθέσουν τα όπλα. Οι Λακκιώτες ειδοποίησαν τον Μουσταφά με λόγια και γράμματα πως δεν πρόκειται να υποταχθούν ακόμη κι αν θανατώσει τα παιδιά τους. Το διάλογο Μουσταφά και επαναστατών είχε υπόψη του ο Πρεβελάκης⁵³⁰ από την “Κρητικοπούλα” και τον μετασχηματίζει σε πεζή δημοτική γλώσσα με πολλά ιδιωματικά στοιχεία στην “Παντέρμη Κρήτη”:

“ Μένουν τα γυναικόπαιδα στου Μουσταφά τη χάρη
και μέμπει τον Μουλά -Μπαχρή στη Ζούρβα να τα πάρει.
Ούλες οι οικογένειες ήσαν των οπλοφόρων,
ο Μουσταφάς τας σύναξε, με λευτερίας όρον.
Αν έλθουνε οι άντρες σας να δώσουν τ' άρματά των
κ' υποταχθούν στον Πατισάχ, θα πάρουν τα παιδιά των.
Οι πλιότερ' όμως τού 'γραψαν, σκληρά του απαντούνε,
«μάθ' Αρβανέ ότ' όρκος μας, γράφ' όλοι να χαθούμε».
Άνθρωπον μέμπουν να του πεί στου Μουσταφά να πάει,
ούλα τα γυναικόπαιδα, ας ψήσει να τα φάει.
«Μα κι αν τα πάρομ' από σε κι αν δεν λευτερωθούνε
γή πάλι θ' αποθάνουνε γή θα ξενιτευτούνε.
Μη φοβερίζεις το λοιπόν, να δείχνεις τα παιδιά μας,
ούλα τ' αποφασίσαμε για την Ελευτεριά μας.

530 Βλ. Παράρτημα κειμένων, όπου παρατίθενται τα δύο κείμενα για να είναι ευχερέστερη η σύγκριση.

Τον Χάροντα ως σύντροφο, τιμήν την ανθρωπιά μας,
τα πράματά μας έκαψες, ψήσε και τα παιδιά μας». (κεφ, 97, 2213-2228)

Ο Μουσταφά πασά και οι επαναστάτες στο Σέλινο, το της αρχηγίας ζήτημα (β4, 127- 132 και β8, 143-153)

Καταδιωκόμενοι οι επαναστάτες από τον Μουσταφά φτάνουν στις Κακές Πλευρές, στα όρια Κυδωνίας και Σελίνου και αφού χωρίστηκαν σε τρία τμήματα υπό τη διεύθυνση των τριών τμηματικών αρχηγών, ακολούθησαν διαφορετική πορεία. Ο Ζυμβρακάκης με τους περισσότερους εθελοντές κατέλαβε την απομονωμένο, αλλά οχυρό Αχλαδίδι. Οι δύο άλλοι αρχηγοί, Κορωναίος και Βυζάντιος, κατέληξαν στο Κουστογέρακο Σελίνου⁵³¹, όπου εν τω μεταξύ είχαν μεταβεί εκπρόσωποι της Επαναστατικής Συνέλευσης και υπήρχε αποθήκη τροφοδοσίας.

Μια ομάδα Λακκιωτών υπό τον Χατζημιχάλη επέστρεψε στον Ομαλό για να κρύψει πολεμοφόδια και φάρμακα, που είχαν εγκαταλείψει οι επαναστάτες. Εκεί συναντήθηκαν με τους εξαντλημένους από την καταδίωξη αξιωματικούς των εθελοντών, τους οποίους και οδήγησαν μέχρι το Αχλαδίδι, όπου βρισκόταν ο Ζυμβρακάκης. Ο αφηγητής δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία για τις συνθήκες διαβίωσης των ανταρτών. Το χιόνι και η βροχή κτυπούσε ακατάπαυστα εθελοντές και Λακκιώτες, που διανυκτέρευαν στο Αχλαδίδι κάτω από κυπαρίσσια, πεινασμένοι και ρακένδυτοι. Την επομένη μέρα οι ευρισκόμενοι στο Αχλαδίδι αναγκάστηκαν να μεταβούν στο Κουστογέρακο. Έτσι, όλοι οι αρχηγοί της επανάστασης βρέθηκαν στο οχυρό Κουστογέρακο Σελίνου. Ο αφηγητής μάς πληροφορεί και για το στρατό του Μουσταφά, που είχε κατασκηνώσει στα πλάγια των Ποροσελλίων (προς το Σέλινο). Από το ψύχος και την πλημμύρα πέθαναν ή πνίγηκαν 73 στρατιώτες του (πιθανόν πνίγηκαν προσπαθώντας να περάσουν τον χείμαρρο της Αγίας Ειρήνης).

Στο Κουστογέρακο οι ευρισκόμενοι τμηματικοί αρχηγοί έθεσαν ξανά το ζήτημα της γενικής αρχηγίας. Η Γενική Συνέλευση ζήτησε τη γνώμη των εντοπίων οπλαρχηγών, οι οποίοι αποφάνθηκαν να μην εκλεγεί άλλος γενικός αρχηγός, αφού είχε αναγορευθεί αρχηγός ο Δ. Καλλέργης⁵³², αλλά να παραμείνουν τρεις τμηματικοί αρχηγοί, ο Ζυμβρακάκης στα Χανιά, ο

531 Ο Ζυμβρακάκης ειδοποίησε τον Κορωναίο και Βυζάντιο να φυλάζουν τα Ποροσέλια για να εμποδίσουν την είσοδο του Μουσταφά στο Σέλινο, αλλά αυτοί αμέλησαν. Βλ. Ι. Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 25-27. Κουστογέρακο στο οποίο κατέληξαν οι αξιωματικοί είναι ορεινό, οχυρό χωριό του Σελίνου. Σημειώνεται ότι είναι το χωριό του Γεωργίου Καντανολέοντος, ηγέτη της τελευταίας επανάστασης κατά των Ενετών (1527). Το χωριό αναφέρει ο Καστροφύλακας ως "Christogeraco"=Χριστού το Γεράκι και υπήρξε σύνορο των φεούδων των Σκορδιλών, των Μουσούρων και των Αγιοστεφανιτών.

532 Σημειώνεται ότι ο Δημήτριος Καλλέργης δεν είχε αποδεχτεί την αρχηγία. Άρα η ανάθεση της αρχηγίας στον Καλλέργη ήταν εντελώς εικονική. Το επιχείρημα της Γ. Συνέλευσης και των οπλαρχηγών της δυτικής Κρήτης ήταν ουσιαστικά ένας διπλωματικός ελιγμός υπέρ του Ζυμβρακάκη. Η επανάσταση όμως στερήθηκε τον ιθύνοντα νου ενός γενικού αρχηγού, που θα μπορούσε να συντονίζει καλύτερα τις πολεμικές επιχειρήσεις. Με τρεις τμηματικούς αρχηγούς οι δυνάμεις των επαναστατών διασπάστηκαν σε τρία τμήματα και κάθε αρχηγός ενεργούσε αυτόνομα και

Κορωνάιος στο Ρέθυμνο και ο Μ. Κόρακας συνεπικουρούμενος από τον Βυζάντιο στο Ηράκλειο. Αποφασίστηκε επίσης κάθε τμηματικός αρχηγός να επανέλθει στο τμήμα του (νομό του) προς αναζωογόνηση της επανάστασης. Ανάμεσα στους τμηματικούς αρχηγούς “επεκράτη λεπτή τις ψυχρότης” (β4, 131), σχολιάζει ο αφηγητής, γι’ αυτό και φάνηκαν απρόθυμοι να αντιμετωπίσουν από κοινού τον Μουσταφά στο Σέλινο⁵³³.

Πρβλ.: “Η Γενική Συνέλευσις των αρχηγών του τόπου,
το ζήτημα ανέθηκε και φεύγει από του κόπου.
Ούλοι του τόπου οι αρχηγοί σύμφων’ αποφασίζουν,
από καιρόν ανώτατον Καλλέργη αναγνωρίζουν.
Ούλοι τό ’γραψαν στην αρχή, Συνέλευσις το στέργει
να ’ρθεί στη Κρήτη αρχηγός, έμπεσαν του Καλλέργη”.
(Κρητικοπούλα, κεφ. 98, 2319-24)

Ο αφηγητής του απομνημονεύματος αναφέρεται στη συνέχεια στους εθελοντές: Το θάρρος των εθελοντών είχε εκλείψει. Οι δύσκολες συνθήκες του ανταρτοπόλεμου, ο βαρύς χειμώνας, οι απώλειες στον Βαφέ και στις Φώκιες, η έλλειψη ενός στρατιωτικού ηγέτη είχαν επιδράσει αρνητικά στην ψυχολογία τους. Δεν πίστευαν πια στη δυνατότητα αναζωπύρωσης της επανάστασης και οι περισσότεροι ήθελαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Διαδόθηκε μάλιστα ότι μετά απ’ αυτά η Κρήτη κατέθεσε τα όπλα. Η Συνέλευση ζήτησε εγγράφως τη γνώμη των αρχηγών για τη συνέχιση ή λήξη του αγώνα. Οι Κρήτες οπλαρχηγοί αποφάνθηκαν υπέρ της συνέχισης και σ’ αυτό βρήκαν ένθερμο υποστηρικτή τον Ζυμβρακάκη⁵³⁴.

Πρβλ. Πολλοί από τους εθελοντάς φωνιάζουσι κι ελέγαν
“έπαυσ’ η Επανάστασις” κι αν είχαν πλοία, φεύγαν.
(Κρητικοπούλα, κεφ. 98, 2333-4)

Βαθμηδόν ο Μουσταφά πασάς κυρίευσε την επαρχία Σελίνου. Άλλοι Σελινιώτες κατέφευγαν στα παράλια για να σωθούν, άλλοι προσποιούνταν υποταγή για να μην καούν τα χωριά τους και άλλοι έδιωχναν, κατ’ εντολή του Μουσταφά, όσους επαναστάτες κρύβονταν εκεί

γι’ αυτό αναποτελεσματικά.

533 Η συμφωνία των αρχηγών μετά τη συζήτηση περί γενικής αρχηγίας, όπως αποτυπώνεται στη φράση: “τα ανωτέρων* οριστικώς λεχθέντα και πάντες εμείναμεν σύμφωνοι και ευχαριστημένοι” (βλ. β8, 150) δεν επαληθεύεται στη συνέχεια. Αυτό που τελικά επικράτησε ήταν η ασυμφωνία και η ψυχρότητα. Ο Ι. Ζυμβρακάκης στην “Απάντησή” του αναφέρεται στα τρία διοικητικά διαμερίσματα και στους πολεμικούς αρχηγούς τους κατά την επανάσταση του 1866. Ο ταγματάρχης Ζυμβρακάκης δεν δέχτηκε να παραχωρήσει τη γενική αρχηγία του αγώνα στον βαθμολογικά ανώτερό του συνταγματάρχη Π. Κορωνάιο. Του επιρρίπτει μάλιστα ευθύνες για την καταστροφή του Αρκαδίου λέγοντας ότι ήταν απών από τη μάχη Βλ. Ζυμβρακάκης, *Απάντησις*, ό.π., σ. 5, 17-18 και 24-25. Θετικότερη είναι η κρίση του ανώνυμου Άγγλου για τον Κορωνάιο βλ. Άγγλου τινός, *Η Κρητική επανάστασις του 1866 μέχρι του 1868*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Θέμιδος, 1869, σ. 19. Για τις έριδες των ελλήνων αξιωματικών και την εισβολή του Μουσταφά στο Σέλινο, βλ. Τσιριντάνης, Α’, ό.π., σ. 582-591 και 592-598.

534 Ο Κορωνάιος και οι περισσότεροι εθελοντές του αναφέρει ο Ζυμβρακάκης, ήταν απελπισμένοι, ο ίδιος επέμενε στη συνέχιση της επανάστασης. Μερικοί εθελοντές επιβίβαστηκαν σε τουρκικά πλοία για να γυρίσουν στην Ελλάδα. Ι. Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 28.

από τις γειτονικές επαρχίες.

Πρβλ. Ο Τούρκος εις το Σέλινο με χώρις κόπο μπήκε,
εκάθισε μερκό καιρό κι ατάραχος εβγήκε.

(Κρητικοπούλα, κεφ. 98, 2311-12)

.....

Οι κάτοικοι της ορεινής τούτης της επαρχίας,
πρώτη φοράν κατέφυγαν στας παραθαλασσίας.
Πολλοί παραδοθήκασι, καθώς σ' ούλα τα μέρη,
για να γελάσουν τον Πασά, νά 'ρθεί το καλοκαίρι.

(Κρητικοπούλα, κεφ. 98, 2337-40)

Το δράμα των γυναικόπαιδων και ο πλοίαρχος Βουτακώφ (β4, 132-137 και β8, 155-167)

Επισημαίνουμε ότι η παραλλαγή της διήγησης για τη σωτηρία των γυναικόπαιδων από τον Βουτακώφ, όπως καταγράφεται στο 8ο τετράδιο, είναι πιο σύντομη. Όσες λεπτομέρειες τόπου, χρόνου, προσώπων, αιτίας λείπουν απ' αυτήν, συμπληρώνονται στη διήγηση του 4ου τετραδίου. Κάποιες φορές όμως και στη συντομότερη παραλλαγή μπορεί να υπάρχει μια λεπτομέρεια που δια φωτίζει την άλλη παραλλαγή της διήγησης. Στην ενότητα όπου εξετάστηκαν οι παραλλαγές και η έκδοσή τους, έχει επισημανθεί ότι η μόνη ενδεδειγμένη μέθοδος παρουσίασης των κειμένων του Χατζημιχάλη είναι η συνέκδοση όλων των παραλλαγών (“συνοπτική” έκδοση). Μέσα από τις διηγήσεις της συγκεκριμένης ενότητας θα δώσουμε δύο παραδείγματα για να γίνει πιο ξεκάθαρη η θέση μας.

Το πρώτο: Στην πεζή παραλλαγή του 8ου βιβλίου ο αφηγητής αναφέρει το θάνατο της Μαρίας Μακρινάκη- Συνιόρη από την πείνα και το ψύχος, χωρίς λεπτομέρειες και χωρίς ιδιαίτερη δραματική έξαρση. Η Μακρινάκη ήταν μία από τις γυναίκες που είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους για να γλιτώσουν τα αντίποινα των Τούρκων και ζητούσαν καταφύγιο στα βουνά ή στα πλοία που εμφανίζονταν στα νότια παράλια:

“[...]άτινα και απήλθον προς τον Ομαλόν, όπου διαβαίνοντας τα τραχέα και χιονοσκεπή μέρη της μεταξύ Όχρας και Αχλαδίδιον πολλά έμειναν ξηρά επί του πάγους, ως η Μαρία Μακρινάκη, γυνή του Ν. Συνιόρου, με τα δύο της παιδιά επί της αγκάλης, όντινα* ανεύρομεν μετά δύο ημέρας ξεπαγωμένα και άλλα αγνώριστα και επέγραψε* ο Φλονράς”(β8, 155).

Στη διήγηση, όπως καταγράφεται στο 4ο βιβλίο δίνονται δραματικές λεπτομέρειες για την ηλικία και τον θάνατο των δύο παιδιών:

“[...]Και τοιαύτη η κατάστασις των οικογενειών τούτων εξηκολούθησαν την πορείαν των προς τον Ομαλόν δια των χιονοσκεπών ορέων 8 ωρών ανωμάλου* και δασώδη θέσεων, ένθα πολλαί ψυχαί γυναικόπαιδα απαντούσαμεν μετά 10 ημέρας αποξηρανθέντα νεκρά εις όλον τον

κυπαρισσέ* και εξών έγγραψε ο Γάλλος Φλονράς, ιδών αυτά ιδίοις όμμασι, ως η Μαρία Μακρινάκη γυνή του από Αλικιανού Ν. Συνιόρη μετά δύνων* παίδων, το εν δωδεκαετές θυγάτριον, ανεύρομεν καθήμενον νεκρόν επί πριναρίου και οκταμηνιαίον βρέφος αποξηρανθέν* εις τους κόπλους της νεκράς μητρός, θηλάζων και έτι νεκράς της μητρός έως ότου αποξηράνθη κρατών εις το στόμα τον μαστόν”. (β4, 132).

Το δεύτερο παράδειγμα: Από τις παραλλαγές του 4ου και 8ου τετραδίου μαθαίνουμε ότι στον “Αλέξανδρο Νεύσκη” επιβιβάστηκε και ο εθελοντής Πετρίτσης, ο οποίος μετέβη στην Αθήνα κατ' εντολή του Ζυμβρακάκη, για να παραλάβει από την Επιτροπή (Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή) τρόφιμα και ρουχισμό. Το 8ο τετράδιο, αν και συντομότερο, συμπληρώνει μια λεπτομέρεια σχετικά με το είδος των αναγκαίων τροφών (ρόβι για τα βόδια) που μετέφερε ο Πετρίτσης από την Αθήνα. Η λεπτομέρεια αυτή παραλείφθηκε στο 4ο τετράδιο, αφού δεν επηρεάζει την αλληλουχία των γεγονότων, παρέχει όμως χρήσιμα στοιχεία για όποιον θέλει να μελετήσει τα είδη της τροφοδοσίας των επαναστατών:

β4, 137: “Τέλος κατέληξε ούτως η ομιλία μας μετά του ναυάρχου και απήλθομεν, ουδ' ούτος παρέλαβε εν τω πλοίω του 1.200 ψυχάς μεθ' ων ήσαν πολλοί εθελονταί, πληγωμένοι Κρήτες, ο αρχιερέυς της Κισσάμου και Σελίνου, Γεράσιμος, θερμός υπερασπιστής του αγώνος, και ο Α. Πετρίτζης σταλείς από μέρους του Ζυμβρακάκη, ίνα παραλάβη τροφάς, ενδύματα δια τους εθελοντάς του”.

Πρβλ. β8, 167: “Κατέληξε η ομιλία ούτως και διαβιβάζων όλην την νύκταν και την επιούσα, ανεχώρησε έχων εν τω πλοίω του 1.500 ψυχάς, και τον αρχιερέα Κισσάμου Γεράσιμον. Δια του μέσου τούτου ο Ζυμβρακάκης απέστειλε εις Αθήνας μεθ'* εντολής τον Α. Πετρίτζην προς την Επιτροπήν δια τροφήν και ενδύματα των ημυγύμων εθελοντών αυτού, όπως οριστικώς ο ίδιος ο Πετρίτζης τα φέρει μεθ' αυτού, οποίος ενός 15 ημερών αποβίβασεν ολόκληρον φορτίον εις Εννέα Χωριά Κισσάμου και αμέσως διευθύνθη εις Ομαλόν ένθα είμεθα κεκρυμμένοι υπό της χιόνος και είχομεν τροφήν ρόβιον, όσπρια πικρότατα, άτινα οι Κρήτες μεταχειρίζονται εις τους βόας προς ενδυνάμωσιν αυτών”.

Μετά τα παραδείγματα των παραλλαγών, ας πιάσουμε το νήμα της διήγηση των γεγονότων από το σημείο που το αφήσαμε. Αφού δεν φαινόταν τα ευρωπαϊκά πλοία, μερικά γυναικόπαιδα από την Κυδωνία, διηγείται ο απομνημονευματογράφος, αποχωρούσαν από το Σέλινο και διαβαίνοντας τα χιονισμένα βουνά δια του οροπεδίου Ομαλού επέστρεφαν στην Κυδωνία. Μετά από μέρες⁵³⁵ οι επαναστάτες επιστρέφοντας στον Ομαλό βρήκαν πεθαμένα γυναικόπαιδα από το κρύο και την πείνα, ανάμεσα σ' αυτά και τη Μαρία Μακρινάκη η οποία πέθανε με τα δύο παιδιά της, το ένα

535 Σ' αυτό το σημείο η αφήγηση δεν είναι απόλυτα γραμμική. Οι επαναστάτες βρήκαν στα βουνά πεθαμένη τη μάνα με τα παιδιά της στις 19 Δεκεμβρίου 1866 κατά την επιστροφή τους από την Όχρα και την Τρυπητή προς τον Ομαλό (βλ. και β4, 138).

δωδεκαετές, το άλλο που ήταν οκτώ μηνών βρέθηκε νεκρό πάνω στο στήθος της πεθαμένης μάνας του. Για τα πεθαμένα γυναικόπαιδα έγραψε και ο Γάλλος φιλοκρητικός εθελοντής Γουσταύος Φλουράνς⁵³⁶.

Πρβλ. “Καράβια δεν εφάνηκαν τσι φαμελιές να παίρνουν,
οι ξένες εις την Τρυπητήν ’πό πείνα υποφέρνουν.
Το χιόνι τσι πολιορκεί, πολλά παιδιά κι η μάνα
στα δάση χιονιστήκασι, έπεσαν κι αποθάναν.
Πολλοί απάντηξαν αυτά, νεκρά, αγκαλιασμένα,
τα είδε κι ο καλός Φλοράνς στο χιόνι ξεραμένα.
Συνιόρη η νεκρά γυνή, με δυό παιδιά μαζί της,
το ένα βυζανόμενο κ’ εκράθειε το βυζί της”. (κεφ, 98, 2344-2350)

Εν τω μεταξύ οι τμηματικοί αρχηγοί του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου είχαν εγκαταλείψει το Σέλινο και οδηγούμενοι από Σφακιανούς αγωνιστές πέρασαν τα Σφακιά με κατεύθυνση τα τμήματά τους. Ο Ζυμβρακάκης με τους εναπομείναντες εθελοντές και τους Κυδωνιάτες αποσύρθηκε στην οχυρή τοποθεσία της Όχρας, πάνω από το χωριό Κουστογέρακο, απ' όπου υπήρχε η δυνατότητα επιτήρησης του όρμου της Τρυπητής, στα νότια παράλια. Μια μέρα οι επαναστάτες είδαν με τα κιάλια από την Όχρα μια φρεγάτα στα ανοικτά της Τρυπητής. Ο Ζυμβρακάκης παρακάλεσε τον αξιωματικό του μηχανικού Νικολαΐδη⁵³⁷ και τον Χατζημιχάλη να μεταβούν ως την Τρυπητή για να πάρουν πληροφορίες από τους Ευρωπαίους για την υπόθεση της Κρήτης και να παρακολουθήσουν την επιβίβαση των γυναικόπαιδων στο πλοίο. Πλησιάζοντας οι δύο επαναστάτες είδαν τη ρωσική σημαία του πλοίου “Ναύαρχος Αλέξανδρος Νεύσκη”. Αφού το πλοίο έμεινε αρόδο, ο καπετάνιος απέστειλε με βάρκες ναύτες στη στεριά για ν' αναγνωρίσει, αν σ' αυτό το μέρος είχαν κρυφτεί γυναικόπαιδα που περίμεναν να επιβιβαστούν. Λίγες μέρες νωρίτερα, σχολιάζει ο αφηγητής, μετά την άφιξη του πλοιάρχου Πιμ, μια τουρκική φρεγάτα στον όρμο της Σούγιας, προσποιούμενη ότι είναι ευρωπαϊκή άνοιξε πυρ και σκότωσε μερικά γυναικόπαιδα που την πλησίασαν⁵³⁸. Έτσι εξηγείται γιατί οι υπερασπιστές των αμάχων, δύσπιστοι από το

536 Γουσταύος Φλουράνς (1838-1871), γιος Γάλλου ακαδημαϊκού, έκανε λαμπρές σπουδές και εξελέγη καθηγητής της Φυσικής Ιστορίας στο Κολέγιο της Γαλλίας. Περηγητής και μαχόμενος δημοσιογράφος στο Παρίσι, Βρυξέλλες, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Νάπολη. Εθελοντής στην κρητική επανάσταση του 1866, πολίτης της Κρήτης και πληρεξούσιος βουλευτής του Κρητικού Λαού. Ήρθε σε σύγκρουση με την Καθολική Εκκλησία και τις κυβερνήσεις σε Γαλλία, Ελλάδα, Τουρκία, Ιταλία. Μέλος της Παρισινής Κομούνας σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια της εξέγερσης το 1871. Περισσότερα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του στο βιβλίο του Λ. Καλλιβρετάκη, το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω.

537 Νικόλαος Νικολαΐδης, υπολοχαγός του μηχανικού, με αξιόλογες σπουδές στην Πολυτεχνική Σχολή της Γαλλίας. Διδάκτωρ επιστημών του Πανεπιστημίου των Παρισίων, καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων, άφησε την έδρα του και κατατάχθηκε εθελοντής για να πολεμήσει στην Κρήτη το 1866. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 130.

538 Σύμφωνα με την παραλλαγή στο β8, 157 το τουρκικό πολεμικό δεν άνοιξε πυρ στα γυναικόπαιδα που βρίσκονταν στη Σούγια, αλλά στην Παλαιόχωρα Σελίνου. Η παραλλαγή β8, 157 δίνει και αριθμό συγκεντρωμένων

προηγούμενο συμβάν, άρχισαν να πυροβολούν κατά του ρωσικού πλοίου. Οι Ρώσοι ανέμιζαν σημαίες, ύψωναν τα καπέλα τους και φώναζαν στους επαναστάτες ότι είναι χριστιανοί, φίλοι και προστάτες τους. Οι επαναστάτες κατάλαβαν ότι το πλοίο δεν ήταν εχθρικό και έπαυσαν να πυροβολούν, συγχρόνως όμως παρουσιάστηκαν σε απόσταση βολής από τη ρωσική ναυαρχίδα τέσσερα τουρκικά ατμόπλοια. Ο Ρώσος ναύαρχος πήρε θέση μάχης και ετοίμασε τα κανόνια του πλοίου για βολή. Βλέποντας την αποφασιστικότητα τού Ρώσου ο Τούρκος καπετάνιος αποχώρησε μένοντας απλός θεατής στην παραλαβή των αμάχων.

Το θέαμα των γυναικόπαιδων που αποχωρίζονταν τους άντρες υπερασπιστές τους ήταν σπαραξικάρδιο, αναφέρει ο αφηγητής, σε μία από τις καλύτερες, θεωρούμε, στιγμές της πεζής διήγησης. Οι γυναίκες αποχαιρετούσαν με δάκρυα τους άντρες τους, δίνοντάς τους κουράγιο. Έμπαιναν στο πλοίο, έκαναν το σταυρό τους και το φιλούσαν λέγοντας πως είναι ο σωτήρας τους. Βλέποντας το θέαμα αυτό ο πλοίαρχος Βουτακώφ σκούπιζε τα δάκρυά του⁵³⁹.

Ο Νικολαΐδης, που μιλούσε γαλλικά, ζήτησε από έναν ρώσο αξιωματικό να συναντηθεί με τον πλοίαρχο. Ο πλοίαρχος Βουκατώφ δέχτηκε φιλόφρονα τον Νικολαΐδη και τον Χατζημιχάλη. Συζήτησαν για τις θέσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο ζήτημα της Κρήτης, τις οποίες βρήκαν θετικές. Ο Βουτακώφ τους εξήγησε ότι ενεργούσε αντίθετα με τη γνώμη της Τουρκίας για την παραλαβή των γυναικόπαιδων, αφού ότι ο Σουλτάνος είχε συγκατανεύσει για την παραλαβή μόνο εθελοντών. Ο αφηγητής (φιλορώσος σε όλη τη ζωή του) διαπίστωσε ιδίους όμμασι τα φιλόφρονα αισθήματα του πλοίαρχου. Χίλιες διακόσιες ψυχές, γυναίκες, παιδιά, τραυματίες επιβιβάστηκαν στο ποίο, ανάμεσα σ' αυτούς και ο αγωνιστής επίσκοπος Κισάμου Γεράσιμος Στρατηγάκης. Τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη είναι σημαντικά και γι' αυτόν τον λόγο, επειδή μας παρέχουν μια εναργέστατη εικόνα για τις απώλειες, τις κακουχίες και τα συναισθήματα των αμάχων, γεγονότα για τα οποία συνήθως δεν ενδιαφέρεται η επίσημη ιστοριογραφία.

Ποιητικά διατυπωμένα τα προαναφερθέντα γεγονότα στην “Κρητικοπούλα” έχουν ως εξής:

Κατόπιν φαίνεται' άλλη μια στην Τρυπητή ξαμώνει,
ήτο ο Ρούσος Βουτακώφ, μεγάλη δε σιμώνει.
Ήτον ο Ρούσος Ναύαρχος, μα 'χει καλόν αέρα,
οι φαμελιές του φώνιαζαν προστάτη και πατέρα.
Οι οπλοφόροι βλέπουσι, εχθρόν τονε θαρρούσι,
στρέφουν τα όπλα κατ' αυτού και του πυροβολούσι.

αμάχων. Για την προσποίηση του τουρκικού διαβάζουμε επίσης στην “Κρητικοπούλα”: Μα μια φρυγάδα τουρκική σημαία φέρει ξένη/ σιμώνει με προσποίηση, τσι φαμελιές να παίρνει. / Τρέχουν τα γυναικόπαιδα για να βαρκαριστούνε, / κ' οι φίλοι γίνονται εχθροί, σκληρά πυροβολούνε./ Με την απάτην φόνεψαν γυναίκες και κοπέλια [...],” (στ. 2365-70).

539 Για την παραλαβή των γυναικόπαιδων από τον πλοίαρχο Βουτακώφ, κατά τον Δεκέμβριο του 1866, βλ. Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 24 (εκτιμά ότι στη ρωσική φρεγάτα επιβιβάστηκαν 1.200 ψυχές). Βλ και Περίδης, ό.π., σ. 139-140 και Τσιριντάνης, Α, ό. π., σ. 579-582.

Ματαίως κρούει σήμαντρα, σηκώνει και σημαίας,
μ' οι Κρητικοί Τούρκον τον λέν', δόλιον σαν τας γραίας.
Μέσα στην ανακάτωση, του Τούρκου τα καράβια,
επρόβαλαν κ' επιάσασι του ρωσικού τα πλάγια.
Στένουνται γύρω, τρίγυρα τα τουρκικά τα πλοία,
σενιάλα ανεβάζανε κ' εκάναν ομιλία.
Διατάσ' ευθύς ο Βουτακώφ κι ανοίγουν τα πορτέλα,
τρεις κ' ενενήντα φαίνονται μπουρμπάδες σαν βαρέλια.
Οι Τούρκοι φοβερίζουνε κι οι Ρούσοι δεν προσμένουν,
με βιάση ανεβάζουνε σημαία του πολέμου.
Ο Τούρκος αναγκάζεται και πάει με την λέμβον
κι ο Βουτακώφ, με διαταγή «ήρθα εδώ, σου λέγω!»
Επάνω στο κατάστρωμα μαζί συνομιλούνε,
ο Τούρκος υποχώρησε κ' οι δυο αποχαιρετούνε.
Τότε ο Ρούσος Ναύαρχος διατάσσει με τη βία,
εννέα βάρκες νά'βγουνε όξω στη παραλία.
Μαζεύγουν γυναικόπαιδα, τσι πληγωμένους παίρνουν,
στον «Νεύσκην τον Αλέξανδρον» του Ναύαρχου τα φέρνουν.
Την ναυαρχίδα τριγυρνούν, στρέφουν το πρόσωπόν των,
κι ούλα τα γυναικόπαιδα έκαναν τον σταυρόν των.
Μέρα και νύκτα βάνουσι, το πλοίον εφορτώσαν
και παίρνουν γυναικόπαιδα ως χίλια πεντακόσια.
“Σώσε μας από την σφαγήν, φύλαξε την τιμήν μας
και αν μας σώσεις σήμερα, θα είσαι ο σωτήρ μας”.
Της πλώρης το παράθυρο ο Βουτακώφ ανοίγει,
βλέπει κι ακούει τσι φωνές, τα δάκρυά του σφουγγίζει.
Ναύτες κι αξιωματικούς διατάσσει να βοηθούνε
τους δυστυχείς, όσον μπορούν, να υπερασπιστούνε,
ρούχα να δώσουν των γδυμνών, θροφή των πεινασμένων,
και θεραπείαν δυνατή των μπαλωταρισμένων.
Τα μένοντα εφώναζαν «πάρε μας στην Ελλάδα»,
«μείνετε κ' επανέρχομαι μέσα στην εβδομάδα».
(Κρητικοπούλα, κεφ. 100, 2371-2408)

Ο Μουσταφάς, αφού υπέταξε την επαρχία Σελίνου, οδήγησε τα στρατεύματά του στα Σφακιά. Πέρασε πρώτα τον στρατό του από την Όχρα, για να επιτεθεί τους επαναστάτες, αλλά δεν τους βρήκε εκεί⁵⁴⁰. Στη συνέχεια μετακόμισε δια θαλάσσης το στράτευμά στα νότια παράλια των Σφακίων (Αγία Ρουμέλη⁵⁴¹ και Μπρόσγιαλο⁵⁴²) και κατόρθωσε να προσελκύσει με το μέρος του πολλούς παράλιους Σφακιανούς τάζοντάς τους δώρα και προνόμια. Όσοι όμως Σφακιανοί κατοικούσαν στα ορεινά χωριά των Σφακίων (Ασκούφου, Καλλικράτη, Ασφένδου, Ίμβρο, Ανώπολη, Μουρί) οι λεγόμενοι Αγορίτες=Ορεινοί, προσποιούνταν υποταγή και περίμεναν την κατάλληλη ευκαιρία να κτυπήσουν τον Μουσταφά.

Διαδιδόταν ότι οι εθελοντές έφυγαν ή ζητούσαν πλοία να φύγουν και ότι οι Σφακιανοί είχαν υποταχθεί στον Μουσταφά λαμβάνοντας προνόμια. Η προδοσία μιας μερίδας Σφακιανών είχε δυσαρεστήσει πολύ τις άλλες επαρχίες, σχολιάζει ο απομνημονευματογράφος.

Στον Ομαλό πραγματοποιήθηκε συμβούλιο υπό την προεδρία του Ζυμβρακάκη και αποφασίστηκε οι δυτικές επαρχίες να εισβάλουν στα Σφακιά για να αναζωογονήσουν την επανάσταση. Στις 6 Ιανουαρίου 1867 οπλοφόροι από την Κυδωνία και το Σέλινο και εθελοντές του Ζυμβρακάκη πέρασαν το φαράγγι της Σαμαριάς και έφτασαν στην Αγία Ρουμέλη, όπου συναντήθηκαν με τον Κριάρη και τον Α. Μάντακα, οι οποίοι έμεναν εκεί κατασκοπεύοντας τους Τούρκους.

.....
Πρβλ. Έκριναν απροσκάλεστοι να παν να πολεμήσουν

κι αν κρύφτουν πράμα οι Σφακιανοί θα των το μολοήσουν.

Κρυφά κινούν απ' Ομαλόν σ' Αγιά - Ρωμέλη φτάνουν,

νύκτα τας θέσεις πιάνουσι, ποτέ καιρόν δεν χάνουν.

Ακλούθηξαν οι Σφακιανοί από τον Αϊ -Γιάννη,

με τον Γιανναρομιχελή, δικοί Βαρδινογιάννη. (Κρητικοπούλα, κεφ. 103, στ. 2475-80)

Ο Χατζημιχάλης στη συνέχεια διηγείται αναλυτικά τη μάχη της Αγίας Ρουμέλης, μιας μάχης που διεξήχθη, όπως και οι περισσότερες της επανάστασης του 1866, με την τακτική του ανταρτοπόλεμου. Όσον αφορά στην τοπογραφία της μάχης θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι

540 Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι στις 19 Δεκεμβρίου οι επαναστάτες εγκατέλειψαν την Όχρα και επέστρεψαν στον Ομαλό. Αν παρέμεναν στην Όχρα διέτρεχαν μεγάλο κίνδυνο να κυκλωθούν από τον Μουσταφά και να καταστραφούν. Η απόφασή τους να εγκαταλείψουν την Όχρα αποδίδεται από τον Χατζημιχάλη στη Θεία Πρόνοια.

541 Αγία Ρουμέλη, χωριό που βρίσκεται στην έξοδο του φαραγγιού της Σαμαριάς, στα νότια παράλια. Στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στα μέσα του Μαΐου του 1941, ο Βασιλιάς και η ελληνική Κυβέρνηση, για να μην πέσουν στα χέρια των Ναζί, πέρασαν πεζή το φαράγγι της Σαμαριάς και από την Αγία Ρουμέλη επιβίβαστηκαν σε πλοίο για την Αίγυπτο.

542 Μπρόσγιαλος ή Εμπρός Γιαλός ή Ομπρόσγιαλος, είναι ο κύριος συνοικισμός των Σφακίων, δίπλα στο λιμανάκι, σήμερα Χώρα Σφακίων.

Τούρκοι είχαν κατασκηνώσει στα νότια παράλια (περιοχή Αγίας Ρουμέλης) και οι επαναστάτες επιχείρησαν να τους επιτεθούν από τα υψώματα που βρίσκονταν ακριβώς πάνω τους.

Στην σύσκεψη που έγινε υπό τον Ζυμβρακάκη αποφασίστηκε οι επαναστάτες να καταλάβουν τη νύχτα την Πόντα και το Σωμάρι και να επιτεθούν με το πρώτο φως της ημέρας στους Τούρκους που είχαν στρατοπεδεύσει στην παραλία. Το Σωμάρι (ή “Σαμάριον”) βρίσκεται αριστερά της Αγίας Ρουμέλης, τόπος ομαλός και εύκολα προσβάσιμος, στον οποίο είχε κατασκηνώσει μια μικρή τουρκική φρουρά, είκοσι περίπου ατόμων⁵⁴³. Η Πόντα βρίσκεται δεξιά της Αγίας Ρουμέλης, ύψωμα δύσβατο, άδενδρο και κρημνώδες, πάνω από την παραλία⁵⁴⁴. Ο αρχηγός του Σελίνου Κ. Κριάρης με τους πολεμιστές του είχαν καταλάβει τη Φασκομηλωπή, ύψωμα πάνω από το παράλιο Σωμάρι.

Ο Σελινιώτης οπλαρχηγός Κορκίδης, υπαρχηγός του Κριάρη, πρότεινε να επιτεθεί και να καταλάβει το Σωμάρι, συνεπικουρούμενος από τους εθελοντές και μέρος της Κυδωνίας⁵⁴⁵. Στους Λακκιώτες και στον αρχηγό τους Χατζημιχάλη ανατέθηκε να καταλάβουν μαζί με λίγους Κεραμειανούς και τον εθελοντή αξιωματικό Βογιατζόγλου τη δύσβατη Πόντα. Το σχέδιο προέβλεπε επίσης την τοποθέτηση φρουράς στο μονοπάτι που οδηγεί από την παραλία στο ορεινό χωριό Άγιος Ιωάννης Σφακίων⁵⁴⁶. Στις θέσεις που θα καταλάμβαναν οι επαναστάτες, τους οδήγησαν μερικοί ανυπότακτοι Σφακιανοί, καλοί γνώστες του τόπου.

Μετά από πολύωρη πεζοπορία οι Λακκιώτες και οι συναγωνιστές τους έφτασαν πριν ξημερώσει στην Πόντα και κατέλαβαν κατάλληλες θέσεις, φτιάχνοντας πρόχειρα οχυρώματα. Κανείς δεν ήθελε να φανεί κατώτερος, αλλά όλοι συναγωνίζονταν ποιος θα καταλάβει την πιο κατάλληλη θέση απέναντι στους Τούρκους. Από την Πόντα οι επαναστάτες έβλεπαν στην παραλία τους Τούρκους που είχαν ανάψει φωτιές και συνομιλούσαν αμέριμνοι. Ο Ζουριδοχριστόδουλος (Χριστοδούλης) κάλεσε τον Χατζημιχάλη να του δείξει πού είχε στήσει το οχυρό του. Η θέση ήταν πολύ εκτεθειμένη, πάνω ακριβώς από τους Τούρκους, και ο Αρχηγός του τον απέτρεψε να μπει σε κίνδυνο χωρίς αποτέλεσμα. Ο Χριστοδούλης όμως δεν άλλαξε γνώμη, αλλά ζήτησε από τον Χατζημιχάλη πέντε νέους για να πολεμήσουν από εκείνο το σημείο.

Οι μαχητές που βρίσκονταν στην Πόντα έβλεπαν ότι ο Κορκίδης δεν είχε προχωρήσει στην κατάληψη του Σωμαρίου, σύμφωνα με την υπόσχεσή του. Ο απομνημονευματογράφος

543 Το Σωμάρι και η Πόντα βρίσκονται σε απόσταση περίπου 500 μέτρα. Η μάχη της Αγίας Ρουμέλης έγινε στις 8-1-1867.

544 Η παραλία της περιοχής είναι μαγευτική και σ' αυτήν βρίσκεται το περίφημο εκκλησάκι του Αποστόλου Παύλου, το οποίο έκτισε ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος κατά τις αρχές του 11ου αιώνα. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, *Ο κρητικός Άγιος κυρ Ιωάννης ο Ξένος, Κίσαμος*, 1996, σ. 53.

545 Για τη μάχη της Αγίας Ρουμέλης βλ. και Περίδης, ό.π., σ. 146-147, και Αναστασάκης, ό.π., σ. 134-135. Οι δύο προηγούμενοι αναφέρονται στην παρουσία μαχητών από την επαρχία Κισάμου στη μάχη. Από την παραλλαγή 8, 174 μαθαίνουμε ότι τον Κορκίδη συνόδευε και ο Σελινιώτης οπλαρχηγός Γ. Γεωργιακάκης.

546 Άγιος Ιωάννης Σφακίων, χωριό σε υψόμετρο 780 μέτρα, στις νότιες κρημνώδεις υπώρειες των Λευκών Ορέων.

θεωρεί ότι, αν ο Κορκίδης εξουδετέρωνε την τούρκικη φρουρά στο Σωμάρι, οι μαχητές της Πόντας δεν θα διέτρεχαν κίνδυνο και οι απώλειες του εχθρού θα ήταν μεγάλες. Παρ' όλα αυτά οι διακόσιοι μαχητές της Πόντας δεν έχασαν το θάρρος τους. Με το ξημέρωμα δόθηκε το σύνθημα της έναρξης της μάχης, η οποία διήρκεσε τρεις ώρες. Οι επαναστάτες κτυπούσαν από το ύψωμα τους Τούρκους όπως ο κεραυνός το κοπάδι και οι σφαίρες έπεφταν σαν τη βροχή. Αυτές τις σύντομες παρομοιώσεις τις βρίσκουμε και στην 'Κρητικοπούλα', αδιάψευστο τεκμήριο ότι οι πεζές και η έμμετρη παραλλαγή είναι "συγκοινωνούντα δοχεία".

Από την επίθεση των επαναστατών ο στρατός των ατάκτων Τουρκοκρητικών αιφνιδιάστηκε και τρομοκρατήθηκε. Έβλεπες τότε άλλους να τρέχουν να κρυφτούν, άλλους να πλένονται στις όχθες ενός ποταμιού, άλλους να κατουρούν και να κρατούν τα ρούχα τους, άλλους να κοιμούνται ακόμη στις σκηνές και άλλους για να σωθούν να πέφτουν στη θάλασσα. Στο άτακτο και στους τακτικό τουρκικό στράτευμα επικράτησε σύγχυση, σαν αυτή του βλέπουμε στον συρφετό της αγοράς. Έχοντας στήσει τα όπλα πυραμίδες, οι στρατιώτες κρύβονταν στις σκηνές ή στις πικροδάφνες, κοντά στις εκβολές του χειμάρρου.

Πρβλ. Την -μ- Πόντα κι ούλη την γραμμήν νύκτα καταλαμβάνουν
κ' οι Τούρκοι στ' ακροθάλασσο κακό στο νου δεν βάνουν.

Κυδωνιάτες διαλεκτοί μαζί και αρχηγός των
την -μ- Πόντα νύκτα πιάνουνε, κρατούν το μυστικό των.

Κτίζουν τα μιτιρίζια των στην Πόντα κι αντιπέρα,
και ξημερών' οι Έλληνες φωνάζουν «καλημέρα».

Η καλημέρα σαν πρικιά εφάνη των αγάδων,
ο πρωινός χαιρετισμός από των αραγιάδων.

Μπάλες διασταυρώνονται, τους Τούρκους ξαφνιάζουν,
φεύγουν με χάρις άρματα, Αλλάχ! Αλλάχ! φωνάζουν.

Κοιμούντ' οι ντόπιοι κι ο στρατός, τρέχει απάνω κάτω,
πού ν' αποδώσουν σκέφτονται το θλιβερό μαντάτο.

Ο ένας στέκει, πλύνεται κι ο άλλος το βρακί του
κρατεί και τρέχει 'δώ κι εκεί να σώσει την ζωήν του.

Την κεφαλήν σκεπάζουνε, τι το συμβάν δεν βλέπουν,

οι μπάλες των Χριστιανών ωσάν φουρτίνα πέφτουν. (κεφ. 103, στ. 2483-2498)

Έβλεπες απ' τη μια οι τούρκοι αξιωματικοί να βγάζουν με τις ξιφολόγχες τούς στρατιώτες που κρύβονταν στις σκηνές και να στέλνουν βοήθεια στο Σωμάρι και από την άλλη μεριά οι επαναστάτες της Πόντας (ο Χατζημιγάλης με τους Λακκιώτες του) κτυπούσαν με τα τουφέκια τους τον τουρκικό λόχο που κατευθυνόταν στο Σωμάρι. Κάποιοι μάλιστα απ' αυτούς

έτρεξαν προς τα κάτω για να καταλάβουν το Σωμάρι, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Τότε σκοτώθηκε κατά λάθος, από φίλια πυρά, ο γιος του Βολανομιχάλη. Οι εθελοντές αδελφοί Μπότσαροι⁵⁴⁷ που έβλεπαν απ' τη Φασκομηλωπή, φώναζαν “ζήτω οι Λακκιώτες” και έστρεψαν τα πυρά τους στους Τούρκους του Σωμαρίου.

Οι Μποτσαρέοι αντικρύ κρίζουν «ζήτω Λακκιώτες,
απού 'στε πρώτοι στη φωτιά, μεγάλοι πατριώτες».(κεφ. 103, 2501-2)

Έπειτα από ώρα οι αξιωματικοί των Τούρκων κατόρθωσαν να οργανώσουν το στράτευμα και να χρησιμοποιήσουν το ορεινό πυροβολικό. Η πάλη των δύο αντιπάλων ήταν σφοδρή. Και τα δύο μέρη, από την Πόντα οι Έλληνες, από την παραλία οι Τούρκοι, προσπαθούσαν να αντικρούσουν την αιφνίδια επίθεση. Είχε πια φτάσει μεσημέρι και οι Τούρκοι δεν είχαν κατορθώσει να υποτάξουν τους επαναστάτες. Γι' αυτό έστειλαν μια βάρκα για να ζητήσουν από τους Τούρκους, που βρισκόταν στο Λουτρό⁵⁴⁸, ενισχύσεις. Οι επαναστάτες, αναφέρει ο αφηγητής, πυροβόλησαν τη βάρκα από την Πόντα και σκότωσαν τους στρατιώτες. Η θάλασσα βάφτηκε κόκκινη.

Οι Τούρκοι διέταξαν γενική έφοδο κατά της Πόντας και έστειλαν άλλους στρατιώτες με βάρκα να ειδοποιήσουν το στρατό τους στο Λουτρό. Έπειτα από δύο ώρες έφτασαν τα τουρκικά ταχύπλοα. Αρχικά ο “Ξεκατινιάρης” και έπειτα τα θωρηκτά και μια φρεγάτα εκσφενδόνιζαν τα πυρά τους κατά της Πόντας και αποβίβασαν επτακόσιους Αλβανούς στρατιώτες. Οι επαναστάτες, που φύλαγαν σε άλλα σημεία, έβλεπαν τους “κεραυνούς” των Τούρκων και θεωρούσαν βέβαιη την καταστροφή των συμπολεμιστών τους. Ήταν συγκλονιστικό το θέαμα να βλέπεις τις πέτρες στο άγονο εκείνο μέρος να κτυπιούνται από τα τηλεβόλα και να εκσφενδονίζονται στον αέρα. Οι αποκλεισμένοι στην Πόντα μια ελπίδα είχαν, να έρθει η νύχτα για να υποχωρήσουν με τους τραυματίες. Μια ομάδα επαναστατών από τον Άγιο Ιωάννη Σφακίων άρχισε να πυροβολεί πάνω από την Πόντα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα, αφού οι βολές τους δεν ήταν δυνατόν να πλήξουν σε τόσο μεγάλη απόσταση τους Τούρκους. Απ' αυτούς τους πυροβολισμούς μάλιστα δημιουργήθηκε σύγχυση στους επαναστάτες της Πόντας, γιατί νόμισαν ότι οι Τούρκοι τους περικύκλωσαν εκ των νώτων.

Ο αφηγητής κάνει ιδιαίτερη μνεία στην αριστεία του Ζουριδοχριστοδούλη, του “μεγαλόψυχου πατριώτη” όπως τον αποκαλεί⁵⁴⁹. Τα θωρηκτά έβαλαν συνεχώς κατά του οχυρώματός του, που ήταν εκτεθειμένο πάνω στον κρημνό. Ο ήρωας προσπάθησε να ανέβει σε μια ψηλότερη θέση, αλλά μια σφαίρα τον βρήκε στα πλευρά. Πριν ξεψυχήσει έκαμε το σημείο

547 Γιοι του Κωστή Μπότσαρη, αδελφού του Μάρκου Μπότσαρη.

548 Λουτρό, παράλιος οικισμός των Σφακίων. Από τη στεριά επικοινωνεί με το χωριό Ανόπολη μόνο με μονοπάτι, και από τα Σφακιά με πλοιάρια. Τόπος σύναξης των καπεταναίων της Κρήτης κατά την επανάσταση του 1821.

549 Στην “Κρητικοπούλα” αναφέρεται μόνο το όνομα του Χριστοδούλη Ζουρίδη, ως ένας από τους φονευθέντες. Δεν περιγράφεται η αριστεία του, τα τελευταία λόγια του, η αποτροπή της σκύλευσής του. Το πεζό κείμενο διαφωτίζει περισσότερο την ποιητική διήγηση.

του σταυρού και φώναξε στους συμπολεμιστές του: “αδέρφια, συγχωράτε μου και ο Θεός 'σχωρέσει σας! Πάρτε τα αιματωμένα άρματά μου να μη τα μολύνουν οι Τούρκοι και δώσετέ τα των παιδιών μου να τα φυλάξουν, ώστε να μεγαλώσουν και αυτά να τα μεταχειριστούν κατά των βαρβάρων, εάν σήμερα σεις δεν ελευθερώσετε την πατρίδα μας⁵⁵⁰”. Κάτω από καταγισμό σφαιρών, όπως πετούν οι μέλισσες από την κυψέλη, ο Πρωιμοσήφης⁵⁵¹ έτρεξε προς τον μελλοθάνατο και πήρε τα άρματά του. Η σκηνή της αριστείας, αλλά και της αποτροπής της σκύλευσης του νεκρού θυμίζει έντονα ανάλογες μάχες στην Ιλιάδα.

Είχε αρχίσει να βραδιάζει, όταν οι επαναστάτες, αφού πήραν τους τραυματισμένους και έριξαν πέτρες πάνω από το πτώμα του Χριστοδούλη, υποχώρησαν εξαντλημένοι και διψασμένοι προς την κορυφή της Πόντας, για να γλιτώσουν. Ο Χατζημιχάλης έδωσε χρήματα σ' έναν Σφακιανό για να τους φέρει νερό. Σε δυο άλλους υποσχέθηκε ανά δύο λίρες, αν έβρισκαν τον τραυματία Δημήτριο Παπαδάκη από τον Πλατανιά, νεκρό ή ζωντανό. Οι Σφακιανοί και ο Σκουλομανώλης εντόπισαν τη χαράδρα που είχε πέσει ο τραυματίας και τον έσυραν με λουριά. Η αξίωση πληρωμής για την πραγματοποίηση μιας αποστολής κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν είναι μια αμελητέα λεπτομέρεια στη διήγηση. Φαίνεται ότι ηρωισμός και ο πατριωτισμός συνυπήρχαν με το προσωπικό συμφέρον. Είναι μάλιστα γνωστό ότι προτού συγκροτηθεί εθνικός στρατός, οι περισσότεροι επαναστάτες έμπαιναν στον αγώνα προσδοκώντας να πάρουν μισθό από τα χρήματα που έστελναν οι διάφορες Επιτροπές και μοίραζαν οι αρχηγοί.

Οι Τούρκοι κατέλαβαν την κορυφή της Πόντας, αλλά οι Λακκιώτες είχαν προλάβει να αποχωρήσουν. Οι πληρεξούσιοι των Λάκκων αναχώρησαν προς τον Άγιο Ιωάννη, όπου βρισκόταν η Συνέλευση. Οι υπόλοιποι επαναστάτες, αδύναμοι να αντιδράσουν, πήραν τους τραυματίες και εισήλθαν στο φαράγγι της Σαμαριάς.

Ιδού και η συνέχεια της περιγραφής της μάχης του Σωμαρίου (Αγίας Ρουμέλης) στην “Κρητικοπούλα”:

.....
Κι από την Φασκομηλωπήν εθελοντές και Κρήτες,
ξορμούν κατά του Σωμαριού, πετούν σαν τσι πετρίτες.
Τ' άρματα τα ελληνικά ρίκτουν τσι κεραυνούς των,
φονεύγουν, καταστρέφουνε, τρομάζουν τους εχθρούς των.
Οι Τούρκοι αξιωματικοί έχασαν την σειρά των,
με τα σπαθιά τους βιάζουνε να πιάσουν τ' άρματά των.

550 Στο β8, 188 διαβάζουμε, για παράδειγμα, την καθαρευουσιάνικη μεταγραφή των λόγων του Χριστοδούλη.

551 Στο β8, 188 ο αφηγητής δεν αναφέρει το όνομα του Πρωιμοσήφη, αλλά γενικά ότι τα άρματα του Χριστοδούλη πήρε: “Νεανίας εξ επισήμου γενεάς”. Το χωρίο είναι ενδεικτικό και για την πεποίθηση του αφηγητή ότι η πολεμική αρετή είναι συνάρτηση ευγενικής καταγωγής. Η ιδέα αυτή υπάρχει και στα ομηρικά έπη. Οι σπουδαίοι πολεμιστές είναι βασιλιάδες και αρχοντόπουλα.

Ζητούν με βία του στρατού το θάρρος να εμπνεύσουν,
και τους αναστηλώνουσι, στη θάλασσα μη -μ- πέσουν.
Από Βοριά έχουν φωθιά, την θάλασσα 'π' τον Νότον,
οι αστραπές και οι βροντές τσι τράλισαν κι ο κρότος.
Σ' τσι σφάκιες, τσι φασκομηλιές, μέσα τσι ποταμίδες
τρυπώνουν και τα όπλα των στένουνε πυραμίδες.
Από πρωί 'ξακολουθεί, η μάχη δεκατίζει,
και ο στρατάρχης τι να πει, να κάμει δεν γνωρίζει.
Άλλο παρά την θάλασσα δεν έχουν σωτηρία,
κι άλλο δεν περιμένουσι παρά αιχμαλωσίαν.
Ώρες επτά των Χριστιανών τα άρματα νικούνε,
και του Σουλτάνου οι στρατοί στο αίμα κολυμπούνε.
Βάρκα πετούν στην θάλασσα οι Τούρκοι τρομασμένοι,
του στόλου γράφουν στο Λουτρό ότ' είναι απορπισμένοι.
Τήνε γυρίζουν μπούμπουρα οι μπάλες των Ελλήνων,
το χρώμ' αλλάζει το νερό, γίνεται σαν τον οίνον.
Δεύτερον πάλιν προσπαθεί με κόπ' απομακραίνει,
τον στόλον από Πρόσγιαλο ειδοποιεί και φέρνει.
Πρώτα τα πλοία τ' αλαφρά κι ύστερα οι φρυγάδες,
προβαίνουν τα θωρακωτά, με τρομερές μπουρμπάδες.
Τα μυδροβόλα σαν βροχή, τα βόλια σαν χαλάζι,
την γην ξεθεμελιώνουσι, μα γιούχα των φωνιάζει.
Εξαβαρκάραν Αρβανούς, την άμμον εγεμώσαν,
από στεριά και θάλασσα, το τακτικό εσώσαν.
Τσαντίρια στένουν στη σειρά, φαίνονται σαν ομπρέλες
κι οι σκοτωμένοι τακτικοί κοίτουνται σαν σαρδέλες.
Έκαψαν τα φουσέκια των οι Έλληνες κι η νύκτα
τσι Τούρκους ανακούφισε κι ανάστειλε την ήττα.
Έπεσαν άντρες διαλεκτοί, οπλαρχηγοί μεγάλοι,
ο Ζουριδοχριστόδουλος, Βολάνηδες και άλλοι. (κεφ. 103, στ. 2503-2538)

Ο αφηγητής αναφέρει τα ονόματα των οκτώ τραυματιών και των δύο φονευθέντων στη μάχη της Πόντας (τυπικό αφηγηματικό μοτίβο) και σχολιάζει τη διήγησή του. Την χαρακτηρίζει

μακριά, ξηρή και άχαρη, όμως πιστή και αληθινή⁵⁵². Περιτολόγησε, αναφέρει, γιατί ήθελε να κατανοήσουμε πώς συγκροτούνταν οι μάχες σε εκείνο τον πόλεμο και τη σπουδαιότητα αυτής της μάχης. Το αφηγηματικό μοτίβο της περιγραφής μιας μάχης, στη μάχη της Αγίας Ρουμέλης αναπτύχθηκε εκτενώς, έχουμε δηλαδή ένα παράδειγμα, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του A. Lord, μετάβασης από τα ουσιώδη (essential) στοιχεία του αφηγηματικού μοτίβου στα διακοσμητικά (ornamental).

Διαμάχες για λίγο ψωμί – Ο Μουσταφάς στο Ασκύφου (β4, 156- 160 και β8, 193-197)

Στο χωριό Σαμαριά⁵⁵³ οι ανερχόμενοι μαχητές από την Αγία Ρουμέλη συναντήθηκαν με τους οπλαρχηγούς Κισάμου και επτακόσιους Κισαμίτες, οι οποίοι κατέρχονταν το φαράγγι για να τους συναντήσουν στην Αγία Ρουμέλη και να αγωνιστούν μαζί. Η μάχη, όπως είδαμε παραπάνω, είχε τελειώσει. Καθ' οδόν οι Κισαμίτες αφαίρεσαν ένα φορτίο με ψωμί, απ' αυτά που στέλνονταν από την αποθήκη του Ομαλού για τους μαχητές της Αγίας Ρουμέλης. Οι “αρτοκομιστές” παρέδωσαν τις αποδείξεις του φορτίου στον Ζυμβρακάκη και μη γνωρίζοντας τα πρόσωπα είπαν ότι το ψωμί αφαίρεσαν κάποιοι Λακκιώτες.

Έπειτα από τα παράπονα του Ζυμβρακάκη προς τον αρχηγό των Λακκιωτών, συγκλήθηκε σύσκεψη, κατά την οποία αποδείχτηκε ότι οι άρπαγες του ψωμιού ήταν οι Κισαμίτες. Ο Ζυμβρακάκης κάλεσε τον γενικό αρχηγό της Κισάμου Γ. Καμπούρη και τον επέπληξε αυστηρά τόσο για την καθυστερημένη άφιξή του, όσο και για την αρπαγή της τροφής που προοριζόταν για τους πολεμιστές και τους τραυματίες της μάχης της Αγίας Ρουμέλης.

Είναι φανερό ότι τα λόγια του Ζυμβρακάκη προσέβαλαν το φιλότιμο μιας ολόκληρης επαρχίας και εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι Κισαμίτες και Σελινιώτες, ιδιαίτερα οι αρχηγοί Αναγνώστης Σκαλίδης και Κωνσταντίνος Κριάρης, δυσαρεστημένοι από τη συμπεριφορά του Ζυμβρακάκη, απέσυραν την εμπιστοσύνη τους προς τον τμηματικό αρχηγό Χανίων και έφυγαν μόνοι τους προς τον Σελινιώτικο Γύρο. Αργότερα, μάλιστα, με επίσημο έγγραφο οι Σκαλίδης και Κριάρης αποκήρυξαν τις ενέργειες του Ζυμβρακάκη⁵⁵⁴.

552 Αναλυτικότερα, με τέσσερα επιχειρήματα, σχολιάζεται η μακρά διήγηση της μάχης στο β8, 192. Θα λέγαμε ότι σε αυτό το σημείο βρίσκουμε ένα αυτοσχόλιο ποιητικής. Ο συγγραφέας σχολιάζει το ίδιο το έργο του. Από αυτοσχόλια ποιητικής βρίθκει, για παράδειγμα, η “Πάπισσα Ιωάννα” του Ροΐδη.

553 Μικρό χωριό, στην μέση του φαραγγιού της Σαμαριάς, το οποίο εγκαταλείφθηκε το 1965 μετά την ανακήρυξη του φαραγγιού σε εθνικό δρυμό. Στον οικισμό υπάρχει η βυζαντινή εκκλησία της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, απ' όπου πήρε και το φαράγγι το όνομά του: Σία Μαρία > Σια Μαριά > Σαμαριά. Λόγω του φαραγγιού, ο ήλιος φαίνεται στο χωριό μόνο για λίγο, το μεσημέρι. Για τη Σαμαριά και την ιστορία της βλ. Φορέας Διαχείρισης Εθνικού Δρυμού Σαμαριάς και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, *Το φαράγγι της Σαμαριάς, καταφύγιο ζωής, ορμητήριο ελευθερίας*, Χανιά 2008, σ.93-140.

554 Θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω η αξιοπιστία του της διήγησης του Χατζημιχάλη ότι οι Κισαμίτες έφτασαν αργά, μετά τη μάχη της Αγίας Ρουμέλης, αφού έχουμε τη μαρτυρία του Π. Περίδη ότι οι μαχητές από την επαρχία Κισάμου ήταν παρόντες στη μάχη, είχαν μάλιστα τοποθετηθεί στη θέση Φασκομηλωπή. Βλ. Περίδης, ό.π., σ. 146. Το ίδιο εξάλλου αναφέρει και ο Ζυμβρακάκης στην απάντησή του, το 1870, ότι οι Κισαμίτες έλαβαν μέρος στη μάχη της Αγίας Ρουμέλης, βλ. Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 33-34. Για την αποκήρυξη του Ζυμβρακάκη από τους

Απλή αναφορά στο γεγονός γίνεται στην “Κρητικοπούλα”. Δεν εξηγούνται οι αφορμές αλλά και οι συνέπειες που αυτό είχε. Έτσι, το κείμενο των “Απομνημονευμάτων” λειτουργεί ως ένα εκτενές σχόλιο στο παρακάτω δίστιχο της “Κρητικοπούλας”:

Η Κυδωνία, Σέλινο κι αργά οι Κισσαμίτες

για το ψωμί πιαστήκανε, τούτοι με τσι Ριζίτες. (κεφ. 103, στ. 1481-2)

Η διήγηση σε αυτή την ενότητα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφενός γιατί μας πληροφορεί για την τροφοδοσία των πεινασμένων επαναστατών και τις έριδες που φύονταν μεταξύ αρχηγών και Ζυμβρακάκη. Το φαγητό των επαναστατών, όταν επαρκούσε μέσα από ένα υποτυπώδες σύστημα τροφοδοσίας ήταν εντελώς σπαρτιατικό, λίγο ψωμί ή παξιμάδι και ελιές. Κάθε επαρχία είχε τη δική της αποθήκη. Όταν έφτανε ένα φορτίο από την Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή στα παράλια γινόταν ομηρικοί καβγάδες ανάμεσα στους επαναστάτες των διαφόρων επαρχιών για το ποιος θα πάρει το περισσότερο. Ο Παρθένιος Περίδης δίνει σημαντικές πληροφορίες για την τροφή των ανταρτών εκείνη την εποχή.⁵⁵⁵

Έχουμε να παρατηρήσουμε στα αναφερόμενα στη διήγηση των “Απομνημονευμάτων” ότι όση ανάγκη για λίγο ψωμί είχαν οι μαχητές του Χατζημιχάλη και του Ζυμβρακάκη μετά τη μάχη, την ίδια ακριβώς είχαν και οι Κισσαμίτες, που οδοιπορούσαν από το δυτικό άκρο του νησιού για να φτάσουν στη Σαμαριά. Η κατηγορία του Ζυμβρακάκη, εξάλλου, ότι οι Κισσαμίτες δεν είχαν φτάσει εγκαίρως για να λάβουν μέρος στη μάχη δεν ευσταθεί⁵⁵⁶. Είδαμε ότι οι συγκεντρωμένοι στον Ομαλό κατέβηκαν στις 6 Ιανουαρίου το φαράγγι και στις 7 προς 8 έδωσαν τη μάχη. Ήταν αδύνατο για τους επαναστάτες της επαρχίας Κισάμου να ανέβουν πεζή σε μια μέρα τα Λευκά όρη, να κατέβουν τη Σαμαριά και να φτάσουν στην Αγία Ρουμέλη. Ο αφηγητής, καλυμμένα βέβαια, παίρνει το μέρος του Ζυμβρακάκη και θεωρεί υπεύθυνο της ψυχρότητας και

Κισσαμίτες αργότερα Βλ. Στυλιανός Παπαδάκης, ό.π., σ. 78-82. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι οι Κισσαμίτες και οι Σελινιώτες μετά την παρεξήγηση με τον Ζυμβρακάκη στη Σαμαριά δεν αποσύρθηκαν από τον αγώνα, αλλά βρισκόταν πάντα στο πλευρό των Κυδωνιατών και έλαβαν μάλιστα μέρος στην πρώτη γραμμή υπό τις οδηγίες του Ζυμβρακάκη σε επόμενες μάχες, όπως για παράδειγμα στη μάχη στα Μπουτσουνάρια, στις 20-3-67.

555 “Λοιπόν ο Κρης μεταβαίνων εις το στρατόπεδον, εις το οποίον επρόκειτο να παραμείνη τέσσαρας ή και πέντε ημέρας έκαμνε την εξής προμήθειαν τροφίμων: εντός σάκκου (σακκουλίου) εξ εκείνων όλοι οι χωρικοί της Κρήτης φέρουσι εις την ράχην των, έθετε τέσσερα το πολύ καύκαλα παξιμάδι (καύκαλον ονομάζουν οι Κρήτες το ήμισι ενός άρτου εις δύο κεχωρισμένον) ολίγη ποσότητα τυρού και ολίγας ελαιάς[...]” βλ. Π. Περίδης, ό.π., σ. 103-104., Στην παραλλαγή β8, 200 ο Χατζημιχάλης καταγράφει και άλλες πληροφορίες σχετικά με την τροφοδοσία: πολλές φορές οι υποταγμένοι Χριστιανοί αγόραζαν τρόφιμα από τα Χανιά και με τη σειρά τους τα έδιναν με πληρωμή στους επαναστάτες. Η ίδια πληροφορία βρίσκεται και στο β4, 170-171. Η τροφοδοσία γινόταν κατ' επαρχία, όταν υπήρχαν χρήματα, βλ. β4, 161. Στα “Απομνημονεύματά” του διαβάζουμε ότι μια μέρα οι εθελοντές βρήκαν ένα σακί με ρόβι, όσπριο για τροφή βοδιών, και πεινασμένοι όπως ήταν το έφαγαν άβρεχτο. Πρήστηκαν και πολύ νόμιζαν ότι θα πεθάνουν, βλ. β4, 163. Σε άλλες περιπτώσεις η μια επαρχία που είχε δάνειζε αυτήν που δεν είχε τρόφιμα ή αγόραζαν με πίστωση από τους χωρικούς ζώα, δίνοντας αποδείξεις / επαναστατικές ομολογίες που ποτέ δεν αποπληρώθηκαν, βλ. β4, 229.

556 Ως απλή υπόθεση θα χαρακτηρίζαμε και τη γνώμη του Ζυμβρακάκη ότι οι Κισσαμίτες θα άρπαζαν κατά την επιστροφή τους τα τρόφιμα από την αποθήκη του Ομαλού. Η πρόβλεψη του δεν επιβεβαιώθηκε από την εξέλιξη των γεγονότων.

της διαμάχης, που δημιουργήθηκε, τον αρχηγό Κισάμου Αναγνώστη Σκαλίδη. Είδαμε σε προηγούμενη ενότητα την ασυμφωνία των αρχηγών ως προς το ζήτημα της αρχηγίας. Οι αντιζηλίες των αρχηγών για τα πρωτεία και τη δόξα, που συνοδεύονταν από ανάλογες χρηματικές ενισχύσεις των Επαναστατικών Επιτροπών, δεν ήταν φαινόμενο σπάνιο στις επαναστάσεις. Έντονες διαμάχες επίσης θα δούμε στη συνέχεια ανάμεσα στους οπλαρχηγούς και πληρεξουσίους της Ανατολικής και Δυτικής Κρήτης, οι οποίες λίγο έλειψε να εξελιχθούν σε εμφύλια σύγκρουση μέσα στην επανάσταση⁵⁵⁷.

Εν τω μεταξύ οι ορεινοί Σφακιανοί (“Αγορίτες”) έστειλαν πρόσκληση του Ζυμβρακάκη, που βρισκόταν στον Ομαλό, να συγκροτήσουν μάχη εναντίον του Μουσταφά στ’ Ασκύφου (Λάκκος του Ασκύφου= οροπέδιο του Ασκύφου), για να διαψεύσουν όσα γράφονταν εναντίον τους για προδοσία⁵⁵⁸. Ο Ζυμβρακάκης πήρε το μήνυμα και έδωσε εντολή οι μαχητές που ήταν στον Ομαλό να προετοιμαστούν, φτιάχνοντας σφαίρες για τα παλιά όπλα, τους μουτζενίγους, τα καριοφύλια και τα νεότερα αγγλικά μινιέ των εθελοντών⁵⁵⁹. Το χιόνι όμως και η έλλειψη τροφών ματαίωσε την εκστρατεία του Ζυμβρακάκη στα Σφακιά.

Ορεινοί Σφακιανοί, Αποκορωνιώτες και πολεμιστές της ανατολικής Κυδωνίας καταδίωξαν τον στρατό του Μουσταφά από το οροπέδιο της Κράπης⁵⁶⁰ μέχρι το Μπρόσνερο και του προξένησαν σοβαρές απώλειες, όπως έμαθε έπειτα ο αφηγητής: (“Εμάθομεν τέλος οι εν Ομαλώ την φυγήν του Μουσταφά από Σφακία και την κατ’ αυτού επίθεσιν και καταδίωξιν[...]). Η διήγηση σε αυτό το σημείο, όπως και στην “Κρητικοπούλα” για το ίδιο γεγονός, αποδεικνύεται ότι είναι ετεροδιηγητική:

Ο Μουσταφάς εσκέφτηκε ν’ αποσυρθεί στ’ Ασκύφου

κ’ οι Σφακιανοί με πονηριά πεζόβολον του ρίκτουν.

Το χαρακτήρα των Σφακιώ ξέρει, δεν απατάται,

ν’ αναχωρήσ’ ο Μουσταφάς θέλει, μα τσι φοβάται.

Με γνώμες δυο οι προύχοντες στον Λάκκον συναχτήκαν,

υπήκοοι ειρηνικοί μένουν, υποσχεθήκαν.

557 Βλ. αναλυτικότερα την ανακοίνωση: Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Φατριαστικές αντιπαραθέσεις και εμπαιθείς κατηγορίες [...], ό.π., (υπό δημοσίευση).

558 Στο Αρχείο του Ιωάννου Ζυμβρακάκη (Α.Ι.Ζ.) που απόκειται στο Ι.Α.Κ., υπάρχουν επιστολές που υπογράφουν οι οπλαρχηγοί Σφακιών (Π. Μοράκης, Γ. Κατκαβάτσος, Λ. Τσοντάκης) και ο Λακκιώτης Ν. Νικολουδάκης, που αναφέρουν την εισβολή του Μουσταφά στο Ασκύφου (Α.Ι.Ζ., 32/2/14, 32/2/17), καθώς και επιστολή του Ν. Νικολουδάκη στις 19-1-67, στην οποία μαθαίνουμε για τα παράπονα των Σφακιανών λόγω της απουσίας των Λακκιωτών στην καταδίωξη του Μουσταφά (Α.Ι.Ζ., 32/2/18). Βλ. και Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 34.

559 Περισσότερες λεπτομέρειες για την παραλαβή του μολύβδου από το Λαύριο και τον τρόπο παρασκευής 300 σφαιρών βρίσκουμε στην παραλλαγή β8, 197.

560 Για τη μάχη των επαναστατών με τον Μουσταφά στο Ασκύφου- Κράπη, βλ. και Περίδης, ό.π., σ. 140-150. Κράπη: μικρό οροπέδιο στις βόρειες κλιτύες των Λευκών Ορέων, πάνω από το χωριό Εμπρόσνερο (Μπρόσνερο). Από την Κράπη αρχίζει ο Λαγγός του Κατρέ, απ’ όπου επικοινωνεί το οροπέδιο του Ασκύφου με τα Σφακιά και την επαρχία Αποκορώνου. Παρατηρούμε ότι η καταδίωξη του Μουσταφά από τους επαναστάτες έγινε από την Κράπη μέχρι το χωριό Μπρόσνερο του Αποκορώνου.

Μα γράφουν των επαρχιών ζητούσι τσ' οπλοφόρους,
να τρέξουν το ταχύτερον, να πιάσουνε τσι πόρους.
Βροχή και χιόνι 'μπόδισε τσι μακρινούς να φτάζουν,
τα μπροστινά να πιάσουνε και τον Πασά να φράξουν.
Έμειναν μόνο Σφακιανοί και Αποκορωνιώτες,
αλλ' εδροσίσαν την καρδιά να σφάζουν Μισιριώτες.
Αποφασίζ' ο Μουσταφάς και φεύγει για την Κράπη
λόχοι πολλοί του σφάζονται, σοροί μένουν δεμάτι.
Τ' άρματα δεκατίζουνε των Σφακιανών ραγιάδων
«υποταγή μας δώσετε, φωνιάζουν, των αγάδων.
Εμείς σας δώκαμε οψές, σήμερα σεις χρωστείτε,
τ' άρματα να μας δώσετε και να παραδοθείτε».
Από την πλάτη του κολούν τα πλάγια και την ράχη,
κ' ετέλειωσε στο Μπρόσνερο αιματηρά η μάχη. (κεφ. 104, 2553-2572)

Ο Γουσταύος Φλουράνς (β4, 160, 163-164 και β8, 198, 205-206)

Ο αφηγητής κάνει ιδιαίτερη μνεία στον Γάλλο φιλοκρητικό Γουσταύο Φλουράνς, ο οποίος με τον αγώνα του και τα γραπτά του πολύ βοήθησε τους επαναστατημένους Κρητικούς. Ο “εξ οικογενείας επίσημος και ευπαιδευτος” Γάλλος (β4, 160) είχε κατέβει στην Κρήτη τον Νοέμβριο του 1866 με το σώμα του Βυζάντιου. Ο αφηγητής ενθυμείται ότι στην επανάσταση του 1866 ο Χατζημιχάλης, ο Ζυμβρακάκης, ο Νικολαΐδης και ο Φλουράνς έμεναν στον Ομαλό σε ένα κατάλυμα, “πενιχρό οικίσκο” και “αχυρώνα” το ονομάζει. Για να ζεσταθούν, άναβαν ξύλα και απ' τον καπνό πρήζονταν και πονούσαν τα μάτια τους⁵⁶¹. Κάποιο πρωί πάνω στο μαύρο πανωφόρι του Φλουράνς περπατούσαν εκατοντάδες ψείρες. Ο Χατζημιχάλης τις έδειξε στον Φλουράνς και αυτός ατάραχος του απάντησε ελληνικά “Τοιούτον επεθύμην* ιδείν εμαυτόν”⁵⁶². Πολλές φορές, επίσης θυμάται ότι για να μετριάσουν την πείνα τους, έκλεψαν την πίτα του Ζυμβρακάκη, που έκρυβε στο προσκέφαλό του, λέγοντάς του ότι την πήραν τα ποντίκια τη νύχτα. Ο Ζυμβρακάκης το είχε πιστέψει, ώσπου συνέλαβε τον Νικολαΐδη αντί του ποντικού. Αυτή η πίτα, η λειψή και μισοψημένη μέσα στα κάρβουνα ήταν η τροφή του επίσημου Γάλλου φίλου της Κρήτης.

Για τη ζωή του στον Ομαλό στην επανάσταση του 1866 ο Φλουράνς έχει γράψει σε μια ανταπόκρισή του:

561 Στα προβλήματα που δημιουργούσε ο καπνός στον πνιγηρό οικίσκο αναφέρεται και ο Φλουράνς σε επιστολή του, την οποία δημοσιεύουμε παρακάτω.

562 Ο Γ. Φλουράνς ήταν ελληνομαθής. Στο Αρχείο του Χ" Μιχάλη Γιάνναρη σώζεται επιστολή του προς τον αρχηγό Κυδωνίας γραμμένη ελληνιστί.

“Ζώμεν εδώ εις την πλέον γραφική χώραν, ην δύναται τις να φαντασθή. Ο Ομαλός, ως υποδηλοί η ονομασία του, είναι μία κοιλάς, μία κοιλάς αρκετά μεγάλη εν σχέσει με την συνήθη έκταση των κρητικών κοιλάδων. Περιβάλλεται και περικλείεται πανταχόθεν υπό σειράς ορέων, εις τρόπον ώστε να μη διακρίνηται η άγουσα εκτός αυτής οδός και να έχει τις, εν μέσω άκρα γαλήνης, την αίσθησιν ότι έχει αποκοπή ολοκλήρου του κόσμου.

Ό, τι έχει σχέση σχέση εις τον φυσικόν κόσμον ομοιάζει προς την Ελβετίαν. Αι αυταί χιονοσκεπεείς κορυφαί των ορέων, η αυτή ενίοτε βλάστησις. Αλλά ό,τι έχει σχέσιν με τον κόσμον των ανθρώπων ουδόλως ομοιάζει προς ταύτην. Η Ελβετία έχει την ευτυχίαν από πολλού χρόνου να απελευθερωθή από τον αυτοκρατορικόν ζυγόν, ευρίσκει τις εκεί χαριτωμένα σαλέ, λευκόν άρτον, γάλα, βούτυρον. Εδώ, αντιθέτως, η απολυταρχία αρπάζει δια της βίας από τους δυστυχείς κατοίκους όλα τα μέσα διαβίωσης [...].”

Δεν δύνασθε να διανοηθήτε την αθλιότητα των καλυβίων, εις τα οποία έχομεν στρατοπεδεύσει επί του παρόντος. Και πρέπει να θεωρούμεθα ευτυχείς που δεν πρέπει να είμεθα υποχρεωμένοι να στρατοπεδεύωμεν εις την ύπαιθρον! Ορισμένα ζώα έχουν μεγαλυτέρας ανέσεις εις τας φωλεάς των, εξ όσων απομένουν εις τας κατοικίας των δυστυχών Κρητών. Σας γράφω τας γραμμάς ταύτας εν μέσω καπνού, ο οποίος με τυφλώνει, ανακαθείμενος επί του υγρού χώματος⁵⁶³.

Ο αφηγητής του “Απομνημονεύματος” θυμάται επίσης τον ηρωισμό του Γάλλου επαναστάτη. Μια μέρα, αναφέρει, στις 27 Ιανουαρίου 1867, σε μια μάχη με τον στρατό του Σεβρέτ, στις Φώκιες του Ομαλού⁵⁶⁴, ο Φλουράνς βγήκε από το οχύρωμά του και εντελώς ακάλυπτος φώναξε με ενθουσιασμό, “Δεχθήτε, βάρβαροι, την σφαίραν μου”, Συγχρόνως εκκένωσε το όπλο του στους νιζάμηδες (τούρκους τακτικούς στρατιώτες), που ήταν απέναντί του. Οι αδελφοί Μπότσαροι (Βοτσαραίοι) βλέποντας ότι ο Φλουράνς θα σκοτωνόταν από τις σφαίρες που θέριζαν γύρω του σαν το δρεπάνι το στάρι⁵⁶⁵, τον έσυραν και τον προφύλαξαν πίσω από έναν βράχο. Τότε τραυματίστηκε ο ένας απ' αυτούς και πέθανε μετά από λίγο⁵⁶⁶. Το

563 Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνς*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1998, σ. 128.

564 Στην παραλλαγή του τετραδίου 8 ο τόπος διεξαγωγής της μάχης προσδιορίζεται περισσότερο: “μεταξύ Μουτζουδιάς και Τρικούκιās” που κείνται μετά τις Φώκιες. Εάν δεν είχαμε την παραλλαγή του τετραδίου 8, θα αγνοούσαμε δύο τοπωνύμια: “Εις μάχην τινά σπουδαίαν εκείθεν μεταξύ Μουτζουδιάς και Τρικούκιās εν ώρα ζωηρού πυροβολισμού, ο φιλέλλην Γουσταύος Φλονράς λαβών ούτος όπλον και αναβάς επί του χαρακώματος, 100 βημάτων απόστασιν, εξεκκένωσε αυτό εναντίον των εχθρών, και μεγαλοφώνως κράζας “δέξω, βάρβαρε, την σφαίραν μου”, βλ. β8, 205-6.

565 Σύντομες παρομοιώσεις παρμένες από τις ασχολίες του αγρότη βρίσκουμε και στην έμμετρη “Κρητικοπούλα” τις οποίες θα εξετάσουμε στην ενότητα για την “Κρητικοπούλα”.

566 Βοτσαραίοι/ Μποτσαραίοι: πρόκειται για τα αδέλφια Μάρκο, ανθυποπλοίαρχο, Χρίστο ή Κίτσο, ανθυπολοχαγό του πεζικού, παιδιά του Κωστή Μπότσαρη, αγωνιστή του 1821, γερουσιαστή, αδελφού του Μάρκου. Τα είδαμε και στη μάχη της Αγίας Ρουμέλης να εμψυχώνουν τους Λακκιώτες. Ο Κωστής είχε ακόμη δύο μικρότερους γιους, τον Γεώργιο και τον Αθανάσιο. Ο Χατζημιχάλης δεν θυμάται τα ονόματά τους, και γράφει ότι τον έναν απ' αυτούς τον έλεγαν Κωστή, αντί για το σωστό ότι ήταν γιοι του Κωστή Μπότσαρη, και ότι μαζί τους ήταν και ο εξάδελφός, πράγμα που δεν ευσταθεί, αφού ο εξάδελφός τους, Δημήτριος Μ. Μπότσαρης, ήταν υπουργός των Στρατιωτικών στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου: “[...] παρατηρήσας αυτόν ο πλησίος Κωστής

επεισόδιο της μάχης στις Φώκιες βρίσκουμε ποιητικά διατυπωμένο και στην 'Κρητικοπούλα'.

Ένας Φραντσέζος, ο Φλουράνς, στη μάχη μια ημέρα,
εφώνιαζε αδυνατά: «να, μπάρμπαρε, μια σφαίρα».
Των Μποτσαραίων συγγενής τρέχει και τον κωλώνει,
μ' αυτόν μια σφαίρα εχθρική χτυπά και τον σκοτώνει.
Αυτός ο Γάλλος ήτονε πολύ ενθουσιασμένος,
στους Έλληνας, στον πόλεμον, όλ' αφοσιωμένος. (κεφ. 106, 2611-2616)

Για την προσωπικότητα και το έργο του Γουσταύου Φλουράνς διαθέτουμε τώρα τη διδακτορική διατριβή του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη⁵⁶⁷. Από αυτή την εργασία επισημαίνουμε μόνο ότι ο Γ. Φλουράνς πολιτογραφήθηκε με απόφαση της Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών "πολίτης Κρης" και ότι το 1868 εκλέχθηκε από τη Συνέλευση βουλευτής Κρήτης και επεχείρησε μαζί με άλλους έντεκα επαναστάτες-βουλευτές να εισέλθει στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Είδαμε την παρουσίαση του επαναστάτη Φλουράνς από τον Χατζημιχάλη⁵⁶⁸. Αξίζει να παραθέσουμε εδώ μία επιστολή του Φλουράνς την οποία φαίνεται η εκτίμηση του Γάλλου για τον Χατζημιχάλη:

“Έχω ως γείτονα εις την καλύβην ένθα περί τους δέκα άνδρας κατακλινόμεθα επί του αχύρου του δαπέδου, εντός χώρου στενωτέρου του μικρούσας δωματίου, έχω ως γείτονα τον περίφημον Χατζημιχάλην.

Ευγενές τέκνον φυλής ευγενούς, την εκπροσωπεί καλώς. Κοιτάξατε την έκφρασιν των οφθαλμών του: δεν θα δυνηθήτε να συλλάβητε ούτε μίαν ταπεινήν σκέψιν, ούτε εν ποταπόν αίσθημα, ούτε μίαν προδοσίαν εν τη γενναία ταύτη ψυχή. Η φωνή του είναι γλυκεία και αρμονική. Όταν ομιλεί εις εμέ με την λαμπράν γλώσσαν του Ομήρου, τόσον καλώς διατηρουμένη έτι εν Κρήτη, μοι φαίνεται ότι γίνομαι νεώτερος κατά δύο χιλιάδας έτη και ότι ζω εις το πλευρόν του Αχιλλέως και του Αίαντος.

Υψηλόν παράστημα, μαύρη και πυκνή γενειάς, μέτωπον ευρύ και ευφυές, ιδού ποίος

Βότζαρης και έτερος εξάδελφος αυτού, του Φλονράς εκτεθειμένου όντα*, και δράξαντες, ίνα αποσύρωσι αυτόν του οχυρώματος, τρωθείς την πτέρναν ο συγγενής του Βότζαρη απεβίωσε μετά δύο ημέρας”, βλ, β8, 205.

567 Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,ό.π. Όπως γράφει στον πρόλογο της διατριβής του ο Λ. Καλλιβρετάκης, “Η υποστήριξη της διατριβής μου στη Σορβόννη στις 11 Μαρτίου 1983 στάθηκε, μεταξύ άλλων, αφορμή για έναν ακόμη διαξιφισμό γύρω από τη σκοπιμότητα των βιογραφιών στην ιστορία[...], βλ. ό.π., σ. 17. Για την αποστολή του στην Αθήνα ως βουλευτής Κρήτης και την απέλασή του, βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 226-249. Φωτογραφία του με τους υπόλοιπους Κρήτες βουλευτές απόκειται στη φωτογραφική συλλογή του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης.

568 Σημειώνεται ότι ο Λ. Καλλιβρετάκης δεν είχε μελετήσει τα “Απομνημονεύματα” και στην “Κρητικοπούλα” του Γιάνναρη, γι' αυτό και στο βιβλίο του δεν αναφέρει την κρίση του Χατζημιχάλη για τον Φλουράνς και τις χαρακτηριστικές σκηνές από τη ζωή τους στον Ομαλό, όπως τις περιγράφει ο αρχηγός Κυδωνίας. Ο Καλλιβρετάκης επίσης δεν έλαβε υπ' όψιν του την κρίση του Ανώνυμου για τον Φλουράνς και τους υπόλοιπους Ευρωπαίους εθελοντές που πολέμησαν στην Κρήτη, η οποία είναι συλλήβδην αρνητική. Βλ. Ανώνυμος, Σφάλματα, ό.π., σ. 40-44.

είναι ο ήρωας ούτος μετά του οποίου, το ελπίζω, θα έλθωμεν να σας συναντήσωμεν μίαν ημέραν εις Αθήνας, μετά την πλήρη απελευθέρωσιν της πατρίδος του”⁵⁶⁹.

Αψιμαχίες στην Κυδωνία- Νυκτερινές επιθέσεις- Αντίποινα (β4,160- 172 και β8, 198- 208)

Μετά την αποτυχία της καθυπόταξης των Σφακίων, ο Μουσταφάς επέστρεψε στα Χανιά οργισμένος. Συγκαλούσε συμβούλια και σκεπτόταν πώς θα αναιρέσει όσα προηγουμένως είχε γράψει στην Υψηλή Πύλη (Πόρτα) για την υποταγή των Σφακιανών. Τελικά το Συμβούλιο του πασά αποφάσισε να αναλάβει τη διεύθυνση των όπλων ο νέος απεσταλμένος της Πύλης, Σερβέρ(τ) εφέντης⁵⁷⁰, και ο Μουσταφά πασάς να περιοριστεί στα διοικητικά καθήκοντα.

Για τα γράμματα που είχε στείλει ο Μουσταφά στον Σουλτάνο, αλλά και την αλλαγή στη διεύθυνση του στρατεύματος αναφέρονται στην “Κρητικοπούλα” τα εξής:

Έγραψε του κυρίου του, η Κρήτη υπετάχθη

κι από τους κλέφτες ο στρατός κι ο ίδιος απαλλάχθη. (κεφ. 103, 2541-2)

.....

Απορπισμένοι στα Χανιά και ντροπιασμένοι φτάνει,

τον πόλεμον άλλος πασάς γράφουν κι αναλαμβάνει. (κεφ. 104, 2575-6)

Ο νέος στρατάρχης έθεσε στόχο να υποτάξει τον Ομαλό, στον οποίο έδρευε το στρατόπεδο Κυδωνίας και οι εθελοντές του Ζυμβρακάκη. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι εκείνη την εποχή ο Ομαλός ήταν το σημαντικότερο κέντρο της επανάστασης. Ο Σερβέρ πήρε λοιπόν τον στρατό του και εξεστράτευσε δια του Αλικιανού προς τις Φώκιες για να εισέλθει στον Ομαλό⁵⁷¹. Μόλις οι επαναστάτες του Ομαλού έμαθαν τις κινήσεις του Τούρκου στρατάρχη, κάλεσαν τις γειτονικές επαρχίες να συγκεντρωθούν στις Φώκιες, για να διακόψουν την είσοδο του τουρκικού στρατού στο οροπέδιο. Οι γειτονικές επαρχίες ανταποκρίθηκαν αμέσως στο κάλεσμα και κατέλαβαν τις θέσεις γύρω από τις Φώκιες⁵⁷². Οι Κισαμίτες με τους αρχηγούς τους

569 Βλ. Independance Hellenique, αρ.49/24-1-1867. Η επιστολή δημοσιευμένη και στο Λ. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 133.

570 Ο Σερβέρ εφέντης, απεσταλμένος της Πύλης, που έφτασε στις 12-1-67 στα Χανιά, φαίνεται κατά την διήγηση του Β. Ψιλάκη να περιορίστηκε σε διοικητικά καθήκοντα και στην εκλογή πληρεξουσίων για την Κωνσταντινούπολη, βλ. Περίδης, ό.π., σ. 154 και Ψιλάκης, ό.π., Δ, σ. 2268-9. Έτσι οι προαναφερθέντες ιστορικοί αναφέρουν ως αρχηγό της εκστρατείας κατά των επαναστατών, που βρισκόταν στις Φώκιες Ομαλού- Χωστή, τον Αλή Σαρχό και όχι τον Σερβέρ πασά / εφέντη. Ο Χατζημιχάλης, αντίθετα, όταν διηγείται τις μάχες, που διεξήχθησαν τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1867, κάνει λόγο για τρεις πολεμικούς αρχηγούς των Τούρκων τον Σερβέρ, τον Σαρχό και τον Μεμέτ. Ο Αλή Σαρχός στη διήγηση του Χατζημιχάλη φαίνεται σαν στρατιωτικός διοικητής της επαρχίας Κισάμου. Βέβαια στην “Κρητικοπούλα” διηγείται, σωστά, ότι ο Αλή Σαρχός και όχι ο Σερβέρ εξεστράτευσε κατά της Φώκιας- Χωστής κλπ. Φαίνεται ότι ο Αλή Σαρχός και ο Μεμέ(χ)τ δρούσαν κάτω από τις οδηγίες του Σερβέρ εφέντη. Σ’ αυτήν την εργασία ακολουθούμε την αφήγηση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη και παράλληλα την σχολιάζουμε στα σημεία που δεν συμφωνεί με άλλες πηγές.

571 Σημειώνεται ότι υπάρχει και ο δρόμος που οδηγεί στις Φώκιες μέσω των Λάκκων. Ο Σερβέρ προτίμησε τον δρόμο από τα χωριά Αλικιανό, Σκινέ, Χωστή, Χλιαρό, Φώκιες για να εισέλθει στον Ομαλό, πιθανώς γιατί φοβόταν την αντίσταση που θα αντιμετώπιζε, αν περνούσε από τον άλλο δρόμο, των Λάκκων.

572 Σημειώνεται ότι λίγες μόνο μέρες είχαν περάσει από την παρεξήγηση που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στον Ζυμβρακάκη και τους Κισαμίτες για το ψωμί. Παρ’ όλα αυτά οι Κισαμίτες και Σελινιώτες οπλαρχηγοί και ιδιαίτερα

τοποθετήθηκαν στα Ασκύδια, μικρό οικισμό απέναντι και δυτικά από τη Χωστή⁵⁷³. Οι Σελινιώτες και ο αρχηγός τους Κ. Κριάρης έπιασαν θέσεις προς τις Κακές Πλευρές, στον δρόμο από τις Φώκιες, ο οποίος οδηγεί στο Σέλινο. Οι Κυδωνιάτες με τους εθελοντές του Ζυμβρακάκη κατέλαβαν τη γραμμή από την πηγή του Ζουμή, τους λόφους Μουτζουδιά και Τρικουκιά ως τις Φώκιες. Οι επαναστάτες πράττοντας ευφυώς επιτέθηκαν στον στρατό του Σερβέρ στη Χωστή, πριν προλάβει αυτός να προχωρήσει προς τις Φώκιες. Έτσι τον καθήλωσαν εκεί, περικυκλώνοντάς τον για δυο περίπου εβδομάδες. Ο Σερβέρ βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση τόσο από την εξάντληση των τροφίμων, όσο και από τη βαριά κακοκαιρία, καθώς ήταν τέλη του Γενάρη. Στην “Κρητικοπούλα” διαβάζουμε για τα ίδια γεγονότα:

Στη Φώκια ο Αλής- Σαρχός στρέφει τα βήματά του,
κατά Σελίνου κι Ομαλού προβαίνει η στρατιά του.
Από Σκινέ λοξοδρομεί κι εις την Χωστή ριζώνει,
τον τριγυρνούν οι Έλληνες, τον βιάζουν, κει σκηνώνει.
Συνάζονται του τμήματος ούλες οι επαρχίες,
στο χιόνι απάνω πολεμούν, κάνουν τσι κατοικίες.
Από την Δύσιν η Κίσαμος κατέλαβε τ’ Ασκίδια,
το Σέλινο, τα Νοτικά, λαμβάνει τα Πευκίδια.
Κρατούν και τσι Κακές Πλευρές, τον δρόμον του Σελίνου
να προχωρέσει κει μεριά βήμα δεν τον αφήνουν.
Την Φώκια οι εθελονταί κατέχουνε με άλλους,
τα βορινά Κυδωνιείς τους λόφους τους μεγάλους.
Αρχίνιξε η συμπλοκή απάνω εις το χιόνι,
οι άντρες απού τον θυμόν μάχονται σαν δαιμόνοι.

Στα τέλη Ιανουαρίου 1867 οι ευρισκόμενοι επαναστάτες στις Φώκες διενεργήθηκαν εκλογές για την ανάδειξη των αρχηγών και οπλαρχηγών στις δυτικές επαρχίες και την απονομή στρατιωτικών τίτλων σε άλλους επαναστάτες (χιλιάρχος, πεντακοσίαρχος, εκατόνταρχος). Τότε επισήμως εδόθη και η αρχηγία στον Χατζημιχάλη και στους υπόλοιπους αρχηγούς. Το Αρχείο Αγωνιστών, που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης βρίθεται από έγγραφα, λεγόμενα “καπετανοχάρτια”, τα οποία φαίνεται να έχουν εκδοθεί και υπογραφεί εκείνη την εποχή⁵⁷⁴.

ο Αναγνώστης Σκαλίδης, που περισσότερο είχε δυσαρεστηθεί, παραμέρισαν την πικρία τους και έτρεξαν να υπερασπιστούν τις Φώκιες για το καλό της επανάστασης και τη σωτηρία του Ομαλού.

573 Χωστή, ορεινός οικισμός, απέναντι από τον Πρασέ. Τα Ασκ(ύ)idia δεν κατοικούνται πια.

574 Βλ. Αρχείο Αγωνιστών ΙΑΚ (1858-1898). Ιστορική Συλλογή 64, φάκελοι 83. Για την εκλογή του Χατζημιχάλη Γιάνναρη ως γενικού αρχηγού Κυδωνίας στις Φώκιες τον Ιανουάριο του 1867 και την τροφοδοσία του στρατοπέδου του, βλ. και β8, 214. Και ο Ι. Ζυμβρακάκης αναφέρεται στην έκδοση των πιστοποιητικών για τη συμμετοχή στον αγώνα του 1866 (Α.Ι.Ζ., 32/2/32).

Αποκλεισμένος ο Σερβέρ από το χιόνι, τη βροχή και τους επαναστάτες έστειλε έναν ταχυδρόμο στα Χανιά για να ζητήσει επικουρία, η οποία όμως δεν έφτασε ποτέ, γιατί οι επαναστάτες τον συνέλαβαν και σκότωσαν. Απελπισμένοι οι στρατιώτες του Σερβέρ έκοβαν τα δέντρα της περιοχής για να ζεσταθούν, αλλά εις μάτην, αφού το ψύχος ήταν τόσο δριμύ και οι σκηνές των στρατιωτών ήταν μέσα στο νερό. Όμως και η κατάσταση των επαναστατών δεν ήταν καλύτερη ζώντας μέσα στα χιόνια, πεινασμένοι και σχεδόν ανυπόδητοι.

.....
Πρβλ. Μέρα και νύκτα πολεμούν στους λόφους οι αγάδες
από το κρύο και βροχή ψοφούν οι Αραπάδες.
Κόβουν τα ελαιόδεδρα, τ' αμπέλια ξεριζώνουν,
ζητούν φωτιά να ζεσταθούν σαν άψυχοι παγώνουν.
Κ' οι Έλληνες δεν είναι καλλιά, ούλα τα υστερούνται,
όμως χαρούμενοι πηδούν πάνω στο χιόνι ορχιούνται. (κεφ. 106, 2587-2606)

Στις αρχές Φεβρουαρίου⁵⁷⁵ σαράντα Λακκιώτες και ο αρχηγός τους συγκεντρώθηκαν στη θέση Ζουμή και αποφάσισαν να επιτεθούν τη νύχτα στο στρατόπεδο του Σερβέρ που είχε κατασκηνώσει στη Χωστή. Αφού πέρασαν τους λόφους Μουτζουδιά και Τρικούκιά έφτασαν νύχτα στο στρατόπεδο των Τούρκων χωρίς να γίνουν αντιληπτοί. Εξουδετέρωσαν την εσωτερική φρουρά και βρέθηκαν στη μέση του καταυλισμού πυροβολώντας στις σκηνές. Αιφνιδιασμένοι οι Τούρκοι άρχισαν να πυροβολούν ατάκτως χωρίς να γνωρίζουν πού βρίσκεται ο εχθρός. Μέχρι να κατανοήσουν τι ακριβώς είχε συμβεί και να διατάξουν την παύση του πυρός, πολλοί Τούρκοι σκοτώθηκαν μεταξύ τους. Ο αφηγητής έμαθε από υποταγμένους Χριστιανούς ότι οι φονευθέντες Τούρκοι από τη νυχτερινή επίθεση στη Χωστή ήταν περίπου εκατό.

Πρβλ. Σαράντα διαλεκτήκασι Λακκιώται κι αρχηγός των
και εις το τσαντίρι του Σαρχού ρίκτουν τον κεραυνό των.
Την νύκτα πέφτουν μέσα των, τσαντίρια τουφεκίζουν,
φονεύουν πρώτους του στρατού, τ' ασκέρι δεκατίζουν. (κεφ. 106, 2607-2610)

Λίγες μέρες έπειτα εκατόν ογδόντα Λακκιώτες και εθελοντές πραγματοποίησαν δεύτερη νυχτερινή επίθεση εναντίον του Μεμέτ πασά που είχε κατασκηνώσει χαμηλότερα, στο χωριό Σκινέ⁵⁷⁶. Η επιχείρηση αυτή ήταν δυσκολότερη από την πρώτη, λόγω της μεγαλύτερης

575 Οι παραλλαγές της διήγησης δεν συμφωνούν ως προς την ημερομηνία της νυχτερινής επίθεσης, αν ήταν η 1 ή 4η Φεβρουαρίου 1867. Είναι λογικό, γιατί ο Χατζημιχάλης δεν κρατούσε πολεμικό ημερολόγιο. Τρία χρόνια μετά τη λήξη της επανάστασης έγραψε τις αναμνήσεις του. Για τις νυχτερινές επιθέσεις του Χατζημιχάλη στις αρχές Φεβρουαρίου 1867 βλ. και Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 35.

576 Ο Μεμέτ πασάς ήταν ένας από τους ανώτερους αξιωματικούς του Μουσταφά, τον οποίο είδαμε στη μάχη των Πεμονίων. Το χωριό Σκινές (ή Σκηνές) βρίσκεται στον δρόμο προς Ομαλό, μετά τον Αλικιανό, και είναι ένα από τα γνωστότερα πορτακαλοχώρια του νομού Χανίων. Στην κοινότητα Σκινέ υπαγόταν παλαιότερα και ο οικισμός Χλιαρό, που βρίσκεται λίγο ψηλότερα από τον Σκινέ. Πιθανόν το τοπωνύμιο Σκινές ετυμολογείται από το φυτό σκίνος και όχι από τη σκηνή, γι' αυτό και επικράτησε να γράφεται με -ι.

απόστασης από τις θέσεις των επαναστατών, στην ασφαλή περιοχή Φώκιες. Οι επαναστάτες, αφού χωρίστηκαν σε δύο ομάδες, έφτασαν νύχτα στον Σκινέ και άνοιξαν πυρ εναντίον του στρατοπέδου των Τούρκων. Έντρομοι οι Τούρκοι από τον ξαφνικό καταιγισμό των πυρών δεν κινήθηκαν από τη θέση τους, αλλά αμύνονταν από τις σκηνές τους. Μετά την επίθεση οι επαναστάτες υποχώρησαν σε ψηλότερα μέρη και βρέθηκαν στη θέση Βούβα (λάκκος με αμπελώνες), κοντά στους Λάκκους. Ο αφηγητής έμαθε από υποταγμένους Χριστιανούς του χωριού Φουρνέ ότι ο Μεμέτ έχασε αρκετούς άνδρες του κατά τη νυχτερινή επίθεση. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα αντίποινα που διέπραξε ο Μεμέτ την επομένη μέρα.

Για να εκδικηθεί τον θάνατο των στρατιωτών του, ο Μεμέτ συνέλαβε αρκετούς υποταγμένους Χριστιανούς από διάφορα χωριά της Κυδωνίας. Αφού διαχώρισε τους Ριζίτες (ορεινούς) από τους Κατωμερίτες (κατοίκους των πεδινών χωριών), σκότωσε είκοσι δύο από τους Ριζίτες και έκρυψε τα πτώματά τους. Στο σημείο αυτό έχουμε μια μεταδιήγηση γεγονότων, την οποία άκουσε ο αφηγητής από διαφορετικούς μάρτυρες, γι' αυτό και οι δύο παραλλαγές διαφέρουν αρκετά ως προς την παρουσίαση της θανάτωσης των υποταγμένων, αλλά και ως προς τον αριθμό των συλληφθέντων (72 ή 150 οι συλληφθέντες;). Στην παραλλαγή του 4ου τετραδίου (β4, 169) πληροφορούμαστε ότι οι είκοσι δύο Ορεινοί θανατώθηκαν δια ξίφους ή απαγχονισμού. Πολύ πιο δραματικά διηγείται ο αφηγητής τη θανάτωση των υποταγμένων στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου (β8, 204-6): αφού ο Μεμέτ τους τύφλωσε και πέθαναν, πέταξε τα πτώματά τους σε λίμνη⁵⁷⁷. Η παραλλαγή του 8ου τετραδίου αναφέρεται επίσης στη διαμαρτυρία των συγγενών των θυμάτων προς τον Μουσταφά, στην αποζημίωση που τους εδόθη και στην παραφροσύνη μιας μάνας που έχασε τους δυο γιους της. Αντίθετα, στο 4ο τετράδιο αναφέρεται μια πληροφορία, που λείπει από το 8ο: Η παρέμβαση του δημογέροντα Τζανή Ρενιέρη (κουμπάρου, όπως είδαμε του Χατζημιχάλη) στον Διοικητή για να σωθούν οι συλληφθέντες. Σημειώνεται επίσης ότι η δεύτερη νυχτερινή επίθεση στον Σκινέ και το γεγονός της θανάτωσης των εικοσιδύο “υποτεταγμένων” Χριστιανών δεν αναφέρεται στην “Κρητικοπούλα”.

Ως τα μέσα του Φεβρουαρίου έμεινε αποκλεισμένος ο στρατός του Σερβέρ στη Χωστή. Αλλά και οι επαναστάτες λόγω της κακοκαιρίας και της πείνας δεν είχαν πια αντοχή να χτυπήσουν τον Σερβέρ και άρχισαν να αποσύρονται προς τον Ομαλό και τα πέριξ χωριά. Ο Σερβέρ αναγνώρισε την αδυναμία των επαναστατών και αποφάσισε να υποχωρήσει κρυφά, μετακινώντας τους στρατιώτες του δια του χωριού Ορθούνι προς τον Σκινέ. Έγκαιρα αντιλήφθηκαν ο Κριάρης και οι Λακκιώτες την απόφαση του Σερβέρ και τον καταδίωξαν από

577 Ο Χατζημιχάλης γράφει στις 11-2-67 προς τον Ι. Ζυμβρακάκη ότι “από τους συλληφθέντες^(sic) εις Φουρνέ εχάλασαν άνοθεν^(sic) του Αλικιανού 21 ανδρών εξ εκείνων 6 Λακκιώτων”, βλ. Α.Ι.Ζ., 32/ 2/49. Συσχετίζοντας την αφήγηση του Χατζημιχάλη και το μαρτύριο του νεομάρτυρα αγίου Γεωργίου Διβόλη από τον Αλικιανό, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι ο νεομάρτυρας ήταν ένας από τους φονευθέντες από τον Μεμέτ. Για τον βίο, την πολιτεία και την ασματική Ακολουθία του αγίου Γεωργίου του Διβόλη, βλ. Τίτος Σιλλιγαρδάκης, *Κρητικόν Λειμωνάριον*, Αθήνα 1984, σ. 236-248. Η μνήμη του νεομάρτυρα εορτάζεται την 7η Φεβρουαρίου.

τους δυτικούς λόφους του Ορθουνίου μέχρι το χωριό Χλιαρό. Θα συνέχιζαν τη μανιώδη καταδίωξη, αλλά σταμάτησαν εκεί για να μην κυκλωθούν από ένα τάγμα του Σερβέρ, το οποίο είχε κρυφτεί στα νότια τους. Για την καταδίωξη του Σερβέρ από τους επαναστάτες διαβάζουμε στην “Κρητικοπούλα”:

Μούτε ομπρός δεν προχωρεί κι οπίσω δεν κινείται,
μέρες πολλές Αλή - Σαρχός στενά πολιορκείται.
Αραιώσαν οι Έλληνες επά και εκεί σκορπίσαν,
οι Τούρκοι δεν το γνώριζαν 'πό κει δεν εκουνήσαν.
'Πό κρύο, 'πό ανυποδησιά, οι Χριστιανοί πεινούνε,
στον Ομαλόν οι εθελοντές ούλοι αποχωρούνε.
Δεν έφυγαν ανέμοιροι κι όσ' ήσαν κει μανθάνουν,
τρέχουν' στ' Ορθούνι, <σ'> τσι κορφές τον Σάρχον προλαμβάνουν.
Από τα πλάγια του κτυπούν, την ράχιν αρχινίζαν
και τον ζυγώνουν στο Χλιαρό, τον αποχαιρετήξαν.
Έπεσε πλήθος του Σαρχός σ' αυτήν την εκστρατεία
και ταχυδρόμους έπιασαν εις την πολιορκία. (κεφ. 106, 2617-2628).

Παρατηρούμε σε αυτή την αφηγηματική ενότητα ότι οι δύο νυχτερινές επιθέσεις δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο την τακτική των επαναστατών εκείνη την εποχή. Επειδή ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστεί ο εχθρός με παράταξη τακτικού στρατού λόγω της υπεροχής του σε έμφυχο και υλικό δυναμικό, οι επαναστάτες προτιμούσαν την τακτική του ανταρτοπόλεμου, που ήταν αποτελεσματικότερη. Ο κλεφτοπόλεμος ήταν μια δοκιμασμένη πολεμική τακτική από προηγούμενες επαναστάσεις και μπορούσε να φέρει αποτέλεσμα. Ο Καλλίνικος Κριτοβουλίδης στα “Απομνημονεύματά” για την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη αναφέρει συχνά αιφνιδιαστικές επιθέσεις ομάδων επαναστατών κατά των Τούρκων. Ξεκινούσαν από τα ορεινά χωριά και μετά το 1825 από το ορμητήριο της νησίδας Γραμβούσα και σκορπούσαν τον τρόμο στους Τούρκους. Έμπαιναν στα σπίτια των ευκατάστατων Τούρκων, τους σκότωναν και έπαιρναν ζώα και τρόφιμα. Επειδή οι περισσότερες επιθέσεις κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη γινόταν τη νύχτα, οι επαναστάτες αυτοί ονομάζονταν “Καλησπέρηδες”, γιατί με το “καλησπέρα” έμπαιναν στα σπίτια των Τούρκων και τους σκότωναν. Για να πατάξουν το φαινόμενο και σε αντιστάθμισμα με τις ενέργειες των επαναστατών οι Τούρκοι δημιούργησαν επίλεκτες ομάδες που τις ονόμαζαν “Ζουρίδες”. Ζουρίδα στην Κρήτη λένε την αλεπού, ζώο που κυνηγά τη νύχτα⁵⁷⁸.

578 Για τους “Καλησπέρηδες” και τις “Ζουρίδες” βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, Ιστορία της Κρήτης, ό.π., σ. 341.

Στη διήγηση του Χατζημιχάλη εκτός από το κυρίαρχο αντιθετικό σχήμα Τούρκοι vs Επαναστάτες, τους οποίους χωρίζει χάσμα αγεφύρωτο, που εκδηλώνεται με μάχες και αλληλοσκοτωμούς, υπάρχει και επαναλαμβάνεται συχνά το αντιθετικό σχήμα Υποταγμένοι vs Επαναστάτες. Πρόκειται για υποταγμένους στους Τούρκους Χριστιανούς, οι οποίοι για να σώσουν τη ζωή τους δήλωναν ή προσποιούνταν υποταγή και συνεργασία με τους Τούρκους. Ως τώρα ο αφηγητής διηγήθηκε για την υποταγή των παράλιων Σφακιανών και άλλων μεμονωμένων περιπτώσεων, όπως του Εμμανουήλ Γαλάνη, ο οποίος προσχώρησε στους Τούρκους μετά τον φόνο του αδελφού του, και του Καντιδοχριστόδουλου, ο οποίος προσποιούνταν υποταγή για να σώσει την οικογένειά του. Σ' αυτή την ενότητα μαθαίνουμε για υποταγμένους Χριστιανούς που κατοικούσαν σε χωριά της Κυδωνίας, στον Φουρνέ, Πρασέ, Χωστή.

Έχουμε να παρατηρήσουμε ότι στο σχήμα Υποταγμένος vs Επαναστάτης το χάσμα δεν είναι αγεφύρωτο, αφού συχνά οι Υποταγμένοι συνεργάζονται με τους Επαναστάτες και βοηθούν με τον τρόπο τους τον αγώνα. Μετέφεραν πληροφορίες ή συνέβαλαν ουσιαστικά στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος των Επαναστατών με την αγορά τροφίμων και ρούχων από τα Χανιά και τη μεταπώλησή τους στους Επαναστάτες. Ο επαναστάτης- αφηγητής δεν εκφράζει αρνητικές κρίσεις για τους Υποταγμένους, αλλά για τους Προδότες, τους Χριστιανούς δηλαδή που φανερά συνεργάζονταν με τους Τούρκους εξυπηρετώντας τα συμφέροντά τους. Οι προδότες ήταν λίγοι, κυρίως Σύμβουλοι των πασάδων και δύο προεστοί των Σφακιών, για τους οποίους μιλήσαμε σε προηγούμενη ενότητα. Το χάσμα εδώ (Προδότης vs Επαναστάτης) είναι αγεφύρωτο.

Πληρεξούσιοι στην Πόλη - Μάχη στον Αϊκυργιάννη Κισάμου (β4, 172-173 και β8, 208-209)

Στις αρχές του 1867 με απόφαση του Τούρκου Διοικητή εκλέχθηκαν δια της βίας πληρεξούσιοι από τους υποταγμένους χριστιανούς και στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη χωρίς την θέλησή τους, για να αποδείξουν στον Σουλτάνο ότι η Κρήτη είχε πια υποταχθεί. Τέτοιες πλαστές εκλογές, που μνημονεύει ο αφηγητής, δεν έγιναν μόνο στον Δραπανιά Κισάμου⁵⁷⁹ και στον Αποκόρωνα, αλλά σε όλη την Κρήτη. Οι επαναστατικές αρχές από την πλευρά τους διαμαρτύρονταν στους προξένους για την παρανομία. Σε στίχους διατυπωμένο το γεγονός έχει ως εξής:

Από καιρόν φιλήσυχους, δικούς του υπαλλήλους,

⁵⁷⁹ Δραπανιάς: κεφαλοχώρι στο κέντρο της επαρχίας Κισάμου, έδρα του επισκόπου Κισάμου για λίγο διάστημα κατά την Τουρκοκρατία. Από τις 15-2-67 οι Πληρεξούσιοι της Κισάμου παρακολουθούσαν τις κινήσεις του εχθρού και ζητούσαν ενισχύσεις, βλ. Αρχείο Ιωάννου Ζυμβρακάκη (εφεξής: Α.Ι.Ζ., 32/2/56). Επίσης για την απόφαση των οπλαρχηγών Κισάμου να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους στα Τοπόλια (Α.Ι.Ζ., 32/2/40). Για την αποστολή Πληρεξουσίων στην Κωνσταντινούπολη βλ., Τσιριντάνης, ό.π., σ. 712-717.

στην Πόλη τους απέστειλε ωσάν πληρεξουσίους.
Συνέλεγης και αρχηγοί γράφουν στα προξενεία,
στην Πόλη μπέμπει ο Πασάς ανθρώπους με τη βία. (κεφ. 105, 2577-2580)

.....

Στη μάχη του Αϊκυργιάννη Κισάμου ο αφηγητής δεν είχε λάβει μέρος, την αναφέρει όμως γιατί σ' αυτήν είχαν λάβει μερικοί αγωνιστές από το στρατόπεδο Κυδωνίας. Συνεπώς, ο αφηγητής γίνεται σε αυτό το σημείο ετεροδιηγητικός, δεν μεταφέρει την εμπειρία του, αλλά την πληροφορία κάποιου άλλου. Αυτός είναι και ο λόγος που γίνεται απλή αναφορά στη μάχη, η περιγραφή δεν είναι αναλυτική, όπως για παράδειγμα, στη μάχη της Αγίας Ρουμέλης, στην οποία ο αφηγητής συμμετείχε. Για να θυμηθούμε τον Α. Lord σ' αυτήν την περιγραφή μάχης ο αφηγητής μένει στα ουσιώδη (essential).

Η μάχη του Αϊκυργιάννη (τοποθεσία Σταυράκια)⁵⁸⁰ έγινε στις 2 Μαρτίου του 1867 ανάμεσα στους επαναστάτες της Κισάμου, του Σελίνου, τους λιγοστούς της Κυδωνίας και στον στρατό του Αλή Σαρχός. Οι τοπικοί λόγιοι-ιστοριοδίφες της επαρχίας Κισάμου την αφηγούνται αναλυτικά, δίνοντας τις ακριβείς θέσεις των επαναστατών, το σχέδιό τους τα συμμετέχοντα πρόσωπα, τα αποτελέσματα και τους λόγους της υποχώρησης των επαναστατών⁵⁸¹. Ο Σαρχός με ισχυρές δυνάμεις επιτέθηκε στους επαναστάτες, οι οποίοι είχαν καταλάβει κατάλληλες θέσεις γύρω από τα Σταυράκια και αμύνονταν αποτελεσματικά, προξενώντας στους αντιπάλους τους μεγάλες απώλειες. Δεν μπόρεσαν όμως να αντέξουν την πίεση των τουρκικών στρατιωτικών ενισχύσεων και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Οι απώλειες των Τούρκων ήταν δεκαπλάσιες. Τότε τραυματίστηκε και ο Γιαννουδοβαρδάκης, οπλαρχηγός Κισάμου⁵⁸².

Ο αφηγητής με μια σχεδόν ακατάληπτη παράγραφο (β4, 173), λόγω της διατύπωσης των σκέψεών του σε κακοποιημένη καθαρεύουσα, προσπαθεί να δικαιολογήσει την απουσία του από τη μάχη στον Αϊκυργιάννη Κισάμου. Κάποιος νέος Τούρκος αξιωματικός, αναφέρει, που επιτηρούσε με το στρατό του στην περιοχή της Αγ(υ)ιάς Κυδωνίας, δεν του επέτρεπε να προχωρήσει πέρα από αυτά τα όρια και να λάβει μέρος στις εκστρατείες των άλλων επαρχιών.

580 Η μάχη έγινε ανατολικά του χωριού Αϊκυργιάννης, στον ορεινό αυχένα που ονομάζεται Σταυράκια, και χωρίζει τις το χωριό Καλάθηνες από το Βλάτος. Από τη θέση Σταυράκια περνούσε τότε ο μοναδικός δρόμος που ένωσε το Καστέλλι Κισάμου (έδρα της επαρχίας) με τα Εννιά Χωριά, νοτιοδυτικά, και την επαρχία Σελίνου, άρα το σημείο ήταν ιδιαίτερα στρατηγικό για την επικοινωνία. Βλ. και Αρχείο Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη (εφεξής: Α.Χ.Μ.Γ.) 24/1/3/6: επιστολή του Ιωάννη Ζυμβρακάκη προς τον Χ".Μ.Γ., που έχει συνταχθεί στις 3-3-67 ενημερώνει για την υπερίσχυση του Σαρχού στην Κίσαμο. Πρβλ. Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 36.

581 Βλ. Μ. Αναστασάκης, ό.π., σ.141-143 και Γιάννης Εμμ. Ανδρουλάκης, ό.π., σ. 232-235. Έχει σωθεί έκθεση της μάχης του Αϊκυργιάννη υπογεγραμμένη από τον Γ. Γιαννουδοβαρδάκη, οπλαρχηγό Κισάμου (4-3-67), βλ. Α.Ι.Ζ., 32/2/56).

582 Το αφηγηματικό μοτίβο του απολογισμού των φονευθέντων και τραυματιών φαίνεται εναργέστερα στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου, στην οποία δίδονται ακριβή αριθμητικά στοιχεία (βλ. β8, 209). Προφανώς τα στοιχεία αυτά έχουν παρθεί από το ημερολόγιο του Εμμ. Τσεπέτη, οπλαρχηγού Κυδωνίας, ο οποίος συμμετείχε στη μάχη.

Αυτό βέβαια είναι μια δικαιολογία, καθώς επιβεβαιώνεται ότι μερικοί οπλαρχηγοί από την Κυδωνία έλαβαν το μήνυμα των Κισαμιτών για βοήθεια και κατόρθωσαν να βρίσκονται στη επαρχία Κισάμου. Για τη μάχη του Αϊκυργιάννη αναφέρονται στην “Κρητικοπούλα” τα εξής:

Στέκεται [ενν. ο Σαρχός] εις τ' Αλικιανού πολλά συλλογιασμένους,
κ' απέναντι του Μουσταφά εβγήκε ντροπιασμένος.
Εδιάλεξε την Κίσσαμον, πάει να δοκιμάσει,
μ' ούλα του τα στρατέματα ζητά για να περάσει.
Στον Αϊκυργιάννη απαντά τα όπλα των Ελλήνων,
τρέχουν τον αποδέχονται με της Κισσάμου οίνον.
Μ' αυτού του κακοφαίνεται, ζητά να τσι προσβάλλει,
συναπαντούνται με θυμό, κάνουν μεγάλην πάλη.
Εμάχετο η Κίσσαμος μαζί κι οι Σελινιώτες,
εχόρτασαν τα χέρια των των Συμπραγού Λακκιώτες.
Η μάχη ξακολούθησε και μέχρι του Σταυράκη,
ετότες επληγώθηκε το Γιαννιουδοβαρδάκη. (κεφ. 107, 2629-2640)

Η μάχη του Χοιρόσπηλιου Κυδωνίας (β4, 173-175 και β8, 210-211)

Χοιρόσπηλιος ονομάζεται ο λόφος που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Αγιά και Αλικιανός Κυδωνίας⁵⁸³, χωριά στα οποία είχαν κατασκηνώσει τουρκικά αποσπάσματα. Στις 7 Μαρτίου του 1867 τετρακόσιοι Λακκιώτες, αποφάσισαν να καταλάβουν τον λόφο του Χοιρόσπηλιου με σκοπό να παρασύρουν εκεί τους Τούρκους στρατιώτες της Αγιάς, και ευκολότερα να τους καταστρέψουν. Αφού λοιπόν οι Λακκιώτες πέρασαν από τον Φουρνέ και καθυσύχασαν τους υποταγμένους χριστιανούς, κατέλαβαν τον Χοιρόσπηλιο.

Την αυγή της 8ης Μαρτίου 1867 μια ομάδα σαράντα περίπου Λακκιωτών έφτασε μέχρι τις σκηνές των Τούρκων στρατιωτών και άρχισε να τους πυροβολεί και έπειτα προσποιήθηκε υποχώρηση για να τους παρασύρει προς τον Χοιρόσπηλιο. Η μάχη θα είχε θετικά αποτελέσματα για τους επαναστάτες, αν δεν έφταναν ενισχύσεις τούρκικου στρατού. Οι Λακκιώτες, χωρίς να το περιμένουν, περικυκλώθηκαν από τακτικό και άτακτο τουρκικό στρατό από τρία σημεία: από τον Αλικιανό, απ' την Αγιά και απ' τα περίχωρα των Χανίων⁵⁸⁴. Η εξιστόρηση της μάχης του

583 Για μια άλλη μάχη που δόθηκε στην ίδια περιοχή στις 15-3-1878 ο Σπ. Σπυριδάκης έχει γράψει μια πολύστιχη ρίμα (827 στίχοι), όπου δίνονται πολλές λεπτομέρειες για τον τόπο και τους συμμετέχοντες σ' αυτήν. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Η ιστορική ρίμα ‘Η μάχη του Αλικιανού, 15 Μαρτίου 1878’, η αφήγηση της μάχης”, *Εν Χανίοις, Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων*, τ. 7, (2013), σ. 201-244. Για τον Χοιρόσπηλιο κυρίως στις σελ. 226, 228-29, 230.

584 Η παραλλαγή του 8ου τετραδίου διευκρινίζει το αμυντικό σχέδιο των Τούρκων (β8, 210). Εάν δεν υπήρχε αυτή η παραλλαγή δεν θα γνωρίζαμε από ποια σημεία κυκλώθηκαν οι Λακκιώτες. Εντελώς ασαφής και γλωσσικά άτακτη είναι η εξιστόρηση στην παραλλαγή του 4ου τετραδίου: “Η μάχη εξηκολούθη τοιαύτη φονητική* και αιματηρά ώρας τινάς ότε εκ των δύο* στρατοπέδων του Αλικιανού δήλον ότι της Αγιάς τάγματα τινά μετά

Χοιρόσπηλιου τελειώνει με τον απολογισμό της (απώλειες αντιπάλων)⁵⁸⁵. Στη μάχη τραυματίστηκε στη μασχάλη και ο Αντώνιος Γιάνναρης⁵⁸⁶, αδελφός του Χατζημιχάλη. Μεταφέρθηκε μέσω Θερίσου και Ζούρβας στον Ομαλό, όπου και πέθανε από το τραύμα του μέσα σε μια εβδομάδα. Ο Χατζημιχάλης έμαθε για την κρίσιμη κατάσταση του αδελφού του, ενώ βρισκόταν στα Κεραμειά. Πήρε τον μικρότερο αδελφό του, τον Χατζή Παναγιώτη, αυτόν που σκοτώθηκε έπειτα από δώδεκα μέρες σε μάχη στα Μπουτσουνάρια, και διασχίζοντας τα χιονισμένα βουνά έφτασε στον Ομαλό. Ήταν όμως αργά. Εκείνη τη μέρα τον είχαν θάψει κάτω από μian αγλαδιά. Στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου αναφέρεται μόνο το όνομα του αδελφού του, χωρίς καμία άλλη διευκρίνιση ή δραματική έξαρση για τον τραυματισμό του και τον ενταφιασμό του.

Τη μάχη του Χοιρόσπηλιου αναφέρει εντελώς επιγραμματικά ο Β. Ψιλάκης, χωρίς ωστόσο να κάνει λόγο για το θάνατο του Αντωνίου Γιάνναρη⁵⁸⁷. Οι υπόλοιποι ιστορικοί της επανάστασης του 1866 σιγούν γι' αυτή την αψιμαχία, πιθανότατα επειδή σ' αυτήν είχαν την πρωτοβουλία μόνο Λακκιώτες. Απορία προξενεί επίσης ότι η μάχη του Χοιρόσπηλιου τον Μάρτιο του 1867 δεν παρουσιάζεται ποιητικά στην "Κρητικοπούλα", αλλά συμφύρεται με άλλη μάχη που έγινε στην ίδια περιοχή τον Ιούνιο του 1867, την τρίτη μάχη του Χοιροσπήλιου, κατά την οποία σκοτώθηκαν δύο νέοι από τους Λάκκους, ο Σκουλής Κατάκης και ο Ν. Βερυβάκης και όχι ο Αντώνιος Γιάνναρης⁵⁸⁸:

Εσκότωσαν οι Χριστιανοί πολλούς εις το μουράκι,
μα κ' οι Λακκιώτες έχασαν Αντώνη Γιανναράκη.
Έχασε και άλλον αδελφόν σπουδαίον Αρχηγός των,
που τον αναζητήξανε, μάλιστα ο στρατός των. (κεφ. 125, 3271-4)

Στην παραλλαγή της αφήγησης, όπως καταγράφεται στο 8ο τετράδιο, μαθαίνουμε για μια

πολλούς αγώνας και αιμάτων αυτών διέσωσαν τους κυκλωθέντας εαυτών*".

585 Γενικόλογος είναι ο απολογισμός της μάχης στο 4ο τετράδιο: "Οι πολέμοι έχασαν εις την μάχην ταύτην αρκετούς τακτικούς και ιθαγενείς[...]". Με συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου: "Εν τη του Χοιροσπήλιου πρώτην μάχην εκτός του αδελφού μου εφονεύθησαν και έτεροι 2, επληρώθησαν 4-5, Τούρκοι εφονεύθησαν 3 και επληρώθησαν 5". Στη διήγηση του 4ου τετραδίου ο αφηγητής δεν θυμόταν καλά και αναφέρει ως έναν από τους σκοτωμένους και τον νέο Βερυβάκη, αλλά παρακάτω σημειώνει ότι αυτός σκοτώθηκε εκεί σε άλλη μάχη.

586 Στο πρώτο βιβλίο (9ο τετράδιο του Αρχείου Χ" Μ.Γ.) είδαμε ότι ο Αντώνιος Ι. Γιάνναρης ή Παπαδάκης είχε λάβει την ελληνική υπηκοότητα και είχε υπηρετήσει στην ελληνική χωροφυλακή. Το 1857 συνελήφθη από την τουρκική διοίκηση, φυλακίστηκε και στην συνέχεια απελάθηκε. Τον είδαμε επίσης ως έναν από τους πρωτεργάτες στην ορκωμοσία του 1866. Αυτός είναι και ο συντάκτης του όρκου των Λακκιωτών και όχι ο ανιψιός του Αντώνιος Νικολάου Γιάνναρης, όπως συνήθως εσφαλμένα γράφεται, ο κατόπιν καθηγητής πανεπιστημίου. Ο Αντώνιος Ιωάννου Γιάνναρης ήταν παντρεμένος με κόρη από την οικογένεια Βέλανου των Λάκκων, αλλά δεν είχε αποκτήσει παιδιά. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, "Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χ" Μιχάλη Γιάνναρη", ό.π., σ. 267.

587 Β. Ψιλάκης, ό.π., Δ, σ. 2280.

588 Για τη μάχη του Χοιρόσπηλιου στις 26 Ιουνίου του 1867, βλ. β4, 221 και β8, 252.

συμπλοκή που έγινε λίγες μέρες μετά τη μάχη του Χοιρόσπηλιου, στις 17 Μαρτίου '67⁵⁸⁹. Η εξιστόρηση αυτή έχει παραλειφθεί στη μεταγενέστερη επεξεργασία του 4ου τετραδίου, πιθανότατα επειδή ως θέμα της έχει την τιμωρία ενός υποταγμένου. Ο αφηγητής χαρακτηρίζει το επεισόδιο ως “δεύτερη μάχη / πόλεμο του Χοιρόσπηλιου”. Δεν πρόκειται όμως για μάχη, αλλά για συμπλοκή επαναστατών με τους Τούρκους. Όπως συνάγεται από την αφήγηση, κάποιος υποταγμένος χριστιανός του Φουρνέ είχε καταδώσει στους Τούρκους τους επαναστάτες, που πήγαιναν να καταλάβουν τον Χοιρόσπηλιο στις 8 -3- 67. Σαράντα Λακκιώτες για να πάρουν εκδίκηση, κατέβηκαν στον Φουρνέ και συνέλαβαν τον υποταγμένο μαζί με άλλους δέκα ομοϊδεάτες του. Οι συγγενείς του θύματος διαμαρτυρήθηκαν στον τούρκο αξιωματικό και αυτός για αποκατάσταση της βλάβης απέστειλε “πέντε τάγματα” για να συλλάβουν τους δράστες και να απελευθερώσουν τους ομήρους. Οι επαναστάτες όμως πρόλαβαν να αποσυρθούν στα δύσβατα Καμπιά, ορεινή τοποθεσία μεταξύ Χοιρόσπηλιου και Ζούρβας. Στην συμπλοκή αυτή σκοτώθηκαν είκοσι Οθωμανοί.

Η μάχη στα Μπουτσουνάρια - Η σημαία των εθελοντών (β4, β8, 214-224)

Ο τμηματικός αρχηγός, Ι. Ζυμβρακάκης, κάλεσε από το Θέρισο τις γειτονικές επαρχίες να μεταβούν στην Κυδωνία και να δώσουν μια μάχη, ώστε να διαψευστούν τα θρυλούμενα περί υποταγής της Κρήτης μετά μάλιστα την αποστολή των δοτών πληρεξουσίων στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι στο Θέρισο συγκεντρώθηκαν 2.000 περίπου επαναστάτες από την Κυδωνία, το Σέλινο και την Κίσαμο και 200 εθελοντές. Σ' αυτούς προστέθηκαν έπειτα και 150 αγωνιστές από τα Σφακιά. Το αρχικό σχέδιο ήταν να συγκροτηθεί μάχη στην περιοχή του Χοιρόσπηλιου, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της προσέλευσης του αντιπάλου προς τις θέσεις των επαναστατών, αλλά αυτή τη φορά με τη σύμπραξη επαναστατών από τρεις επαρχίες. Το Σέλινο θα τοποθετούνταν στην ανατολικά, στους λόφους από το Καστέλλι Βαρυπέτρου μέχρι τα Καμπιά, η Κίσαμος στα δυτικά, από τον Φουρνέ μέχρι τα Μεσκλά, η Κυδωνία με τους εθελοντές στο κέντρο, στην περιοχή του Χοιρόσπηλιου. Το σχέδιο προέβλεπε μια ομάδα Λακκιωτών να προσελκύσει τους Τούρκους στρατιώτες προς τον Χοιρόσπηλιο και στη συνέχεια να γίνει γενική επίθεση των επαναστατών από τρία μέτωπα. Οι αρχηγοί των επαρχιών έμειναν σύμφωνοι με το σχέδιο και αποσύρθηκαν να ξεκουραστούν.

Στην “Κρητικοπούλα” διαβάζουμε για το σχέδιο των επαναστατών τα εξής:

Στ' Αλικιανού, εις την Αγιά, Τούρκοι πολλοί σταθμεύουν
κι εις τα Περβόλια των Χανιών άλλοι παραμονεύουν.

589 Βλ. β8, 213. Στις προηγούμενες σελίδες του ίδιου τετραδίου παρεμβάλλονται δύο σελίδες (β8, 210-211) με σημειώσεις γεγονότων που συνέβησαν τον Ιούνιο του 1867: η καταδίωξη Μουλά Μπαχρή, η πυρπόληση από τους επαναστάτες ογδόντα κατοικιών Τούρκων σε δεκαπέντε χωριά της Κυδωνίας.

Μαζώνονται στο Θέρισο ως τρεις χιλιάδες άντρες,
στέκουν να πολεμήσουνε 'πό των Χανιώ τσι μπάντες.
Συμβούλιον οι αρχηγοί πολέμου συγκροτούνε,
των οπλοφόρων σύμφωνα λέσι να 'τοιμαστούνε.
Τ' Αλικιανού, και την Αγιά, Καστέλλι, Μπουτσουνάρια,
διατάσσονται να πολεμούν αύριο τα παλικάρια.
Μετά χαράς τον πόλεμον άκουσαν και προσμένουν,
τα όπλα καθαρίζουνε, έτοιμοι περιμένουν. (κεφ. 107, 2643-2652)

Ο αφηγητής διακόπτει για λίγο την αφήγηση της μάχης και αφηγείται ένα επεισόδιο με τους εθελοντές. Τη μέρα που έγινε το πολεμικό συμβούλιο για το σχέδιο της μάχης, θυμάται, οι εθελοντές ζήτησαν από τον Ζυμβρακάκη να αγωνιστούν έχοντας δική τους σημαία. Μέχρι τότε οι εθελοντές πολεμούσαν συνήθως κάτω από τη σημαία των Λάκκων. Ο Ζυμβρακάκης τους εξήγησε ότι η συγκρότηση χωριστού τμήματος με δική του σημαία συνεπάγεται υποχρεώσεις μεγάλες και μάλιστα σε συνθήκες άτακτου πολέμου. Η φιλοτιμία των εθελοντών ήταν τόσο ισχυρή που οι λόγοι του Ζυμβρακάκη δεν μπορούσαν να την κάμψουν⁵⁹⁰. Αφού κάλεσαν ιερέα για αγιασμό, οι εθελοντές περιέφεραν την καινούργια σημαία τους σε όλο το επαναστατικό στρατόπεδο. Οι Κρητικοί εξέφρασαν τον ενθουσιασμό τους για τους εθελοντές με γενικό πυροβολισμό. Όπως θα δούμε στη συνέχεια η σημαία των εθελοντών αγωνίστηκε στην πρώτη γραμμή της μάχης στα Μπουτσουνάρια.

Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής περιγράφει τη σημαία “άσπρη και μαύρη με σταυρό, πλαθειά, μακρά, ωραία” και ραψωδεί όσα γνωρίζουμε στις πεζές παραλλαγές της διήγησης ως εξής:

Εθελοντές και Κρητικοί κινούν φιλονικίες,
οι μεν κ' οι δε παράδειγμα φέρουν ανδραγαθίες.
Το σώμα των εθελοντών πολλά παραπονείται,
σημαία σκέφτεται, ζητά μονάχο να 'δηγείται.
Συνεννοείται, ομιλεί, τραβγέται μοναχό του,
την άδειαν πάει, ζητά από τον αρχηγόν του.
Φρόνιμα αποκρίνεται, ο Ζαμπρακάκης λέει,
“σημαία αν υψώσετε, μεγάλα έχει χρέη.
Εσείς ως στρατιωτικοί γνωρίζετ' η σημαία

590 Τον Φεβρουάριο του 1867 είκοσι τέσσερις εθελοντές υπογράφουν επιστολή προς τον Ι. Ζυμβρακάκη για να διαμαρτυρηθούν ότι δεν αναφέρονται στις πολεμικές εκθέσεις, βλ. Αρχείο Ιωάννου Ζυμβρακάκη (εφεξής Α.Ι.Ζ.), 32/2/55. Επιθυμία όλων των μαχητών ήταν να δουν τα ονόματά τους στις πολεμικές εκθέσεις: “Από του ανωτάτου τον βαθμόν μέχρι του ελαχίστου στρατιώτου των λαβόντων μέρος εις την Κρητικήν Επανάστασιν επροτίμουν αντί πάσης άλλης αμοιβής την έκθεσιν εις την δημοσιότητα ολίγων λέξεων περί σπουδαίου πολεμικού έργου υπό τούτου πραχθέντος έστω και ψευδώς” Βλ. Ανώνυμος, *Σφάλματα*, ό.π, σ. 16.

προφύλαξιν , υποχρέωση σ' αυτήν νύκτα και μέρα.
Και όπλα τ' ολιγότερον τρακόσια ν' ακλουθούσι,
να την φυλάττουν πιστικά, να την περιφρουρούσι.
Και στερεοί εθελονταί αδύνατον να μένουν,
δεν βλέπετε τσι Κρητικούς, τα πόσα υποφέρνουν".
Επέμειναν κ' ενίκησαν, σηκώνουν την σημαίαν,
άσπρη και μαύρη με σταυρό, πλαθειά, μακρά, ωραία.
Τον ιερέα προσκαλούν κι ούλη την συνοδείαν,
με τας σημαίας των Κρητών ψάλλουν δοξολογίαν. (κεφ. 107, 2653-2670)

Μετά τη μικρή παρέμβαση για τη σημαία των εθελοντών, αφηγητής συνεχίζει την πεζή διήγηση με λόγο ασθμαίνοντα, με μεγάλες αφηγηματικές ενότητες χωρίς σημεία στίξης και τελεία, με αλλεπάλληλες μετοχικές προτάσεις και σύνταξη στρυφνή. Ενώ, λοιπόν, όλα ήταν έτοιμα, αφηγείται, για να εκτελεστεί το αρχικό σχέδιο της μάχης, οι συγκεντρωμένοι στο Θέρισο επαναστάτες ειδοποιήθηκαν από τον Μπικογιώργη, οπλαρχηγό της Παναγιάς Κεραμειών⁵⁹¹ ότι τα οχυρώματα των Τούρκων στα Μπουτσουνάρια⁵⁹² ("Κουστουνάρια" ή "Κουτσουνάρια" στην καθαρευουσιάνικη εκδοχή) είχαν ενισχυθεί με ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό στρατιωτών. Η είδηση αυτή ανέτρεψε το αρχικό σχέδιο για μάχη στον Χοιρόσπηλιο. Στο πολεμικό συμβούλιο αποφασίσθηκε να μεταβεί, προτού ξημερώσει στην Παναγιά, ένα κλιμάκιο υπό τη διεύθυνση του Κριάρη για να κατασκοπεύσει τις εχθρικές θέσεις. Το πρωί και οι υπόλοιποι επαναστάτες ανέβηκαν από το Θέρισο στην Παναγιά και πληροφορήθηκαν από τον Κριάρη ότι όντως υπήρχαν στρατεύματα στα οχυρώματα κοντά στα Μπουτσουνάρια, τα οποία όμως δεν εκινούνται.

Ο Χατζημιχάλης προσκάλεσε τους οπλαρχηγούς των Κεραμειών και ιδιαίτερος τον έμπειρο γέροντα αγωνιστή του 1821 Λιβιοπέτρο και να τους συμβουλέψει πώς έπρεπε να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Οι οπλαρχηγοί των Κεραμειών, καλοί γνώστες των ιδιαιτεροτήτων του πολέμου στην Κρήτη, απέκλεισαν τη διεξαγωγή μιας μάχης με κατά μέτωπον επίθεση στους εχθρούς. Είπαν επίσης ότι είναι προτιμότερο, αφού καταληφθεί ο ορεινός όγκος της Μαλάζας ανατολικά και δυτικά η ορεινή ζώνη από Καμπιά ως το Καστέλλι Βαρυπέτρου, η μάχη να δοθεί με το τέχνασμα

591 Η Παναγιά είναι ένα από τα δεκαοκτώ ορεινά χωριά του πρώην δήμου Κεραμειών, το δυτικότερο, όπως βλέπουμε από βορρά, το οποίο κείται πάνω από τα Μπουτσουνάρια. Η απόσταση από τον λόφο της Παναγιάς ως τα Μπουτσουνάρια που βρίσκονται στα πεδινά, υπολογίζεται περίπου στα τέσσερα χιλιόμετρα. Γενικόλογα ο αφηγητής κάνει λόγο για "ομίλιον" =μίλι απόσταση. Συνεπώς ο Μπικογιώργης μπορούσε να παρατηρήσει από ψηλά τις κινήσεις του τουρκικού στρατού.

592 Τα Μπουτσουνάρια βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από τα Χανιά, περίπου μισή ώρα με τα πόδια. Οι ωκύποδες επαναστάτες θα διένυαν την απόσταση ακόμη πιο γρήγορα. Είδαμε ότι στα Μπουτσουνάρια (=πηγές νερού) μεταφέρθηκε η Γενική Συνέλευση των Πληρεξουσίων της Κρήτης πριν την έναρξη της επανάστασης του 1866. Σε κοντινή απόσταση από τα Μπουτσουνάρια βρίσκεται το μετόχι της Αγίας Κυριακής και πάνω από το μετόχι το οχυρό ύψωμα Καστέλλι Βαρυπέτρου, εκεί όπου σήμερα έχει κτιστεί η νέα μονή της Αγίας Κυριακής.

της προσέλευσης του αντιπάλου πάνω στο χωριό της Παναγιάς. Οι Τούρκοι θα παρασύρονταν ως τα υψώματα της Παναγιάς και θα κυκλώνονταν από δυτικά, ανατολικά και νότια από τους επαναστάτες. Επρόκειτο για γνωστή τακτική εφαρμοσμένη τώρα σε διαφορετικό τόπο.

Ετοίμασαν τα σχέδια κι εδιάταξαν να θέσουν
και εις την Αγιά, Βαρύπετρο βαθεία αυγή να πέσουν.
Την νύκτα ησυχάζουνε κ' οι άνθρωποι κοιμούνται,
μα έξαφνα τους αρχηγούς μπέμπουν κ' ειδοποιούνται.
Απού τα Κάτω Κεραμιά πέμπουν τον ταχυδρόμον,
στα Μπουτσουνάρια, στην κορφή Τούρκοι κρατούν τον δρόμον.
Αμέσως τρέχουν και καλούν πενήντα παλικάρια,
κι απ' ούλο το στρατόπεδο να πιάσουν κει τα πλάγια.
Πολλά πρωί οι επίλοιποι βιασμένοι ξεκινούσι,
τση Παναγιάς εφτάξασι, τα βραδινά χαλούσι.
Κι απείς εσυναχτήκασι στον τόπον οι αρχηγίες,
απού τσι ντόπιους αρχηγούς ζητούν πληροφορίες.
Έδωκε γνώμη και βουλή ο γέρο -Λιβιοπέτρος,
αν θέλουσι να πολεμούν και να νικούν με μέτρος.
Να καταλάβουν τσι κορφές κύκλο στα Μπουτσουνάρια
και να κινήσουν πόλεμον πενήντα παλικάρια. (κεφ. 107, 2671-2685)

Όμως το σχέδιο δεν εφαρμόστηκε, γιατί ο παράτολμος αρχηγός του Σελίνου Κ. Κριάρης, επέμενε να γίνει αιφνιδιαστική κατά μέτωπον επίθεση στα οχυρώματα των αντιπάλων, λέγοντας θυμωμένα: “εγώ φρονώ να κάμωμεν επίθεσιν, γιουρούσι, κατευθείαν εις τας κορυφάς κατά των Τούρκων εκείνων, όπου φαίνονται, μα αρκεταίς χιλιάδες είμεθα συναγμένοι και δεν φοβούμεθα”(β4, 179) ή κατά την άλλη παραλλαγή “τόσαι χιλιάδες είμεθα και ακόμα θα φοβόμεθα τους παλαιοτούρκους*,” (β8, 217). Ευνόητο, βέβαια, ότι ο Κριάρης δεν μιλούσε στους αγράμματους πολεμιστές στην καθαρεύουσα. Πήρε λοιπόν ο Κριάρης τη σημαία του και τους Σελινιώτες του και κατέβηκε ορμητικά από τα υψώματα της Παναγιάς στα Μπουτσουνάρια. “[...]και μεγαλοφώνως κράζας, “σημαιοφόρε, εμπρός”, ορμήσας μετά της σημαίας του την πλαγιάδα*, κατά την κοιλάδα”. Όταν τον είδε ο Μπελεγρής, σημαιοφόρος των Λάκκων, ζήτησε την άδεια του αρχηγού του να τρέξει και αυτός με άλλους Λακκιώτες στα οχυρώματα των αντιπάλων. Ήταν ζήτημα πολεμικής φιλοτιμίας. Οι Λακκιώτες δεν ήταν πρόπον να υστερήσουν σε γενναιότητα από τους Σελινιώτες και τον αρχηγό Κριάρη. Αν και ο Χατζημιχάλης καταλάβαινε το δύσκολο του εγχειρήματος, έδωσε τη συγκατάθεσή του στον Μπελεγρή (Μ. Πρώιμο). Ο Χατζημιχάλης παρέμεινε στην Παναγιά για να οργανώσει την οπισθοφυλακή, την οποία ανέθεσε σε Κισαμίτες και στον Παπαδαντώνη.

Ο Μπελεγρής με τη σημαία των Λακκιωτών⁵⁹³ όρμησε προς την πεδιάδα συναγωνιζόμενος τον Κριάρη για το ποιος θα στήσει πρώτος τη σημαία απέναντι από τις θέσεις των Τούρκων. “Η των Λάκκων τότε σημαία, χυθείσα επί του κατωφερές* και οι άνδρες αναπηδούντες ανά δύο τας ροδοδάφνας και λοιπούς θάμνους, επρόφθασαν την του Κριάρου σημαία εις τους πρόποδας της κορυφής” (β8, 218). Από τις “ροδοδάφνες” που συναντούσαν οι Λακκιώτες στη κάθοδό τους φαίνεται ότι ακολουθήθηκε η πορεία του ποταμού Κλαδισού από την Παναγιά ως την πεδιάδα.

Λακκιώτες και Σελινιώτες όρμησαν στα πρώτα οχυρώματα των αντιπάλων και κατόρθωσαν να τους εκδιώξουν από αυτά. Έμνε βέβαια να αντιμετωπίσουν και άλλους που βρίσκονταν στα επόμενα οχυρώματα. Εν τω μεταξύ και οι εθελοντές αποφάσισαν να επιτεθούν στους Τούρκους με τη δική τους σημαία. Δεν δέχονταν να μείνουν ως οπισθοφυλακή, αφού μάλιστα την προηγούμενη αποφάσισαν να αγωνίζονται ανεξάρτητα, με το δικό τους σώμα. Για τον αρχηγό του σώματος των εθελοντών, Χαρίλαο Αναγνωστόπουλο, ήταν ζήτημα στρατιωτικής φιλοτιμίας να βρεθούν στην πρώτη γραμμή μαζί με τους Σελινιώτες και τους Λακκιώτες.

Οι Εθελοντές προχώρησαν αγέρωχα προς τις θέσεις του Κριάρη και του Μπελεγρή. Ήταν όμως αδύνατο να συνεχίσουν ως αυτές και γι' αυτό στράφηκαν δεξιά, προς το μετόχι της “Ροδιάς” (Χαροδιάς) με σκοπό να επιτεθούν στους Τούρκους εκ των νότων. Ο Χατζημιχάλης παρακολουθούσε από την Παναγιά την επιχείρηση και διαπίστωνε πόσο πολύ εκτεθειμένοι ήταν οι συναγωνιστές του. Γι' αυτό και με τον Σφακιανό Α. Βαρδουλέ και τους Κισαμίτες Καμπούρη και Σκαλίδη κατέλαβαν το ύψωμα Καστέλλι Βαρυπέτρου, απέναντι από τα Μπουτσουνάρια, για να βοηθήσουν τους επαναστάτες σε περίπτωση υποχώρησης⁵⁹⁴.

Δεν άκουσαν την συμβουλή, προστάζουν οι στρατιώτες,
να πέσουν, να τρομάξουσι τσι Τούρκους τσι Χανιώτες,
Η μάχη των Μπουτσουναριών η σοβαρά θα γίνει
οι Πρόξενοι την βλέπασι, ιστορική θα μείνει.

593 Η λέξη σημαία, εκτός από το γνωστό σύμβολο που αποτυπώνεται συνήθως σε ύφασμα, δηλώνει και ένα στρατιωτικό τμήμα. Άρα ο Μπελεγρής δεν πήγε στη μάχη μόνος. Πήρε τη σημαία και το στρατιωτικό τμήμα των Λακκιωτών και κατέβηκε στη μάχη. Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης φυλάσσεται η σημαία των Λάκκων. Το κοντάρι της καταλήγει σε σταυρό-ξιφολόγη. Ο σημαιοφόρος θα μπορούσε να τρυπήσει με τον σταυρό-ξιφολόγη τα σώματα των αντιπάλων.

594 Ο αρχηγός Χατζημιχάλης συγκρινόμενος με τον αρχηγό Κριάρη και τον αδελφό του Παναγιώτη φαίνεται περισσότερο συγκρατημένος, γιατί δεν έτρεξε μαζί με αυτούς σε μια κατά μέτωπο επίθεση. Ήξερε να ελέγχει τα συναισθήματά του και να προφυλάσσει τον εαυτό του. Στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου η μετακίνησή του στο ύψωμα Καστέλλι του Βαρυπέτρου για να βοηθήσει τους μαχόμενους στα Μπουτσουνάρια φαίνεται ως απαίτηση του Α. Βαρδουλέ: “[...]κατέφθανε τότε και ο Α. Βαρδουλές, οπλαρχηγός Λιβανιανών και πρωτοεταρτιστής Σφακιών, έχων μετ' αυτού 80 Σφακιώτας, ον παρεκάλεσα να τρέξη ούτος και καταλάβη την Αγίαν Κυριακήν και Βαρανιανά κατά του Βαρυπέτρου. Μετά χαράς δεχθείς την πρότασίν μου ο Βαρδουλές αλλά προσποηθείς ότι δεν γνωρίζει ούτε την διάβασιν των μερών, ούτε τας αναγκαίας θέσεις, ας πρέπει να καθέξη και δώσας αυτού τον από Θέρισον Φωτογιώργην, ως οδηγόν, αλλ' επίμενε*, ει δυνατόν, ο ίδιος τον συνοδεύσω μέχρι τινός*” (β8, 220). Στην μεταγενέστερη παραλλαγή του 8ου τετραδίου η καθοδος ως το ύψωμα Καστέλλι παρουσιάζεται ως αυθόρμητη κοινή απόφαση: “Αμέσως ο αρχεταιριστής Βαρδουλαναγνώστης αναγνωρίσας και ούτος την ανάγκην των υποδεχθέντων εις Καστέλιον θέσεων, ευχαρίστως ηκολούθησε μετά των ανδρών του και κατελάβαμεν εγκαίρως τα μέρη εκείνα[...].” (β4, 184).

Δυό μπαϊράκια πάν' ομπρός των Λάκκων και Σελίνου
 τρέχουν σαν σιδηρόδρομος κι εις την κορφή τα μπήχνουν.
 Χύνονται σαν την αστραπή ως χίλια παλληκάρια,
 τα πρώτα οχυρώματα παίρνουν στα Μπουτσουνάρια.
 Απού τα χαρακώματα τ' ασκέρι του Σουλτάνου,
 μ' άρματα δεν πυροβολεί με την βοήν τον βγάνουν.
 Οι Τούρκοι από τα Χανιά εβλέπασι τον δρόμον,
 θα πάρουν και το φρούριο ελέγασι με πόνον.
 Αρχίζ' η αλληλοσφαγή, με λύσσα πολεμούνε,
 κι οι Τούρκοι αποσύρονται, στα τείχη να κρυφτούνε.
 Περικυκλούν οι Έλληνες τσι Τούρκους γύρου γύρου,
 σφάζουνε και φωνιάζουνε πως θα τσι λουροσύρουν.
 «Τι πάθεται αγαδόπουλα; Ήρθαμε να σας δούμε,
 μαζί σας μέσα στα Χανιά να φάμε και να πιούμε».
 Τούτο φωνιάζου[ν] οι Χριστιανοί, πειράζουσι τσ' αγάδες,
 που δεν ελογαριάζασι ανθρώπους τσ' αραγιάδες. (κεφ. 107, 2687-2706)

Η μάχη εξακολουθούσε δριμύτατη και οι Τούρκοι έμεναν ακίνητοι στα οχυρώματά τους. Οι αρχές των Χανίων και οι πρόξενοι μπορούσαν να βλέπουν από το κάστρο τη μάχη καθώς η απόσταση μέχρι τα Μπουτρουνάρια δεν είναι μακρινή (αφηγηματικό μοτίβο). Βλέποντας οι Τούρκοι ότι ο στρατός τους κινδύνευε να κυκλωθεί διέταξαν τάγματα στρατού και οπλοφόρους να βγουν απ' το κάστρο των Χανίων και να προσβάλουν εκ των νότων τους εθελοντές. Οι συναγωνιστές των εθελοντών μάταια προσπαθούσαν να τους βοηθήσουν από μπροστά. Τότε σκοτώθηκε ο Χαρίλαος Αναγνωστόπουλος, “ο ακράδαντος στύλος της επανάστασεως και του εκλεκτού τούτου σώματος” (β8, 219), όπως λέει ο αφηγητής, και τραυματίστηκε ο σημαιοφόρος του. Με δυσκολία απομάκρυναν οι ντόπιοι επαναστάτες τους εθελοντές από τα πυρά της μάχης, “[...]οι πλείστοι των μεταξύ δύο εχθρικών πυρών και ανερκόμενοι* από δέτη* ως δέτη και από τοιχίδα* έως τοιχίδα έφθασαν εις τα πρώτα φιλικά οχυρώματα καταπελπισμένοι” (β8, 221).

Οι Τούρκοι με μεγάλη δύναμη ορμούσαν στους επαναστάτες φωνάζοντας “αμέτι μουχαμέτι”⁵⁹⁵. Οι επαναστάτες βρίσκονταν σε δεινή θέση. Αντιστέκονταν, μα ήταν αδύνατο να αναχαιτίσουν τους Τούρκους. Μια σφαίρα διαπέρασε το μάτι του Χατζή Παναγιώτη Γιάνναρη, αδελφού του Χατζημιχάλη, και έπεσε νεκρός. Τραυματίστηκε και ο σημαιοφόρος του Μαυρογένη. Σκοτώθηκαν εκλεκτοί πολεμιστές από το Σέλινο, που μάχονταν μαζί με τον Γ. Κορκίδη. Ο γηραιός

595 “Αμέτι, μουχαμέτι”, η φράση είναι επίκληση προς τον προφήτη Μωάμεθ. Ο Χατζημιχάλης την εξηγεί ως “ζωή ή θάνατος” (β8, 222). Στην παραλλαγή του 4ου τετραδίου διαβάζουμε: “φονιάζοντες “αμετ μουχαμέτ, σπεύσετε όλοι οι πιστοί εις βοήθειαν” (β4, 181) . Θεωρώ ότι πρόκειται για επίκληση στον προφήτη Μωάμεθ= Μωχάμετ. Μεταφορικά η φράση σημαίνει τη μεγάλη επιμονή για μια πράξη.

αρχηγός Κ. Κριάρης απομονώθηκε με λίγους συμπολεμιστές του και λίγο έλειψε να φονευθεί. Τότε κάποιος φώναξε πως συνέλαβαν τους αρχηγούς. Οι επαναστάτες άρχισαν να υποχωρούν άτακτα. Τους παρείχαν κάλυψη οι ευρισκόμενοι στο ύψωμα Καστέλλι Βαρυπέτρου. Μετά τη μάχη οι επαναστάτες επέστρεψαν στο Θέρισσο μεταφέροντας εκεί και τους τραυματίες.

Έφταξαν οι εθελονταί, υστερινοί με τάξη
κι εζήτα η Σημαία των ξεχωριστά να πράξει.
Περνούν τα οχυρώματα, ζερβά των Τούρκων τρέχουν,
μπόμπες και μπάλες των Τουρκών ωσάν φουρτίνα βρέχουν.
Τρέχουν Λακκιώτες με αυτούς ως οδηγοί στον τόπον,
κι αφού τσι πυροβολισμούς γίνετ' ημέρα σκότος.
Φωνιάζουν αφού τα Χανιά «αμέτη μουχαμέτη,
όσοι πιστοί, και χάνεται το τούρκικο μιλέτι».
Αρπούν τουφέκια στα Χανιά, όσοι πιστοί γλακούνε,
στα Μπουτσουνάρια φώνιαζαν να μη παραδοθούνε.
Το σώμα των εθελοντών Κρήτες αναστηλώνουν,
απού τον τόσον κίνδυνον, που βρίσκεται το σώνουν.
Πέφτει Αναγνωστόπουλος και ο σημαιοφόρος,
τσι σκοτωμένους παραιτούν και τρέχουν εις το όρος.
Μικρόψυχοι στα πισινά την ταραχή δροικούνε,
φωνιάζουν, ενικήθηκαν, τρέχουν κι αποχωρούνε.
Άκουσαν κι άλλοι διαλεκτοί, την τάξιν των χαλούνε,
και οι γενναίοι την Τουρκιά να στένουν δεν μπορούνε.
Μέρος αντρείων στέκουσι, ωσάν θεριά παλεύουν,
να σταματήσουν την Τουρκιά και βήμα βήμα φεύγουν. (κεφ. 107, 2707-2726)

Ο απολογισμός της μάχης είναι θλιβερός. Και οι δύο αντίπαλοι είχαν νεκρούς και τραυματίες⁵⁹⁶. Οι Τούρκοι έκοψαν τα κεφάλια του Χαρίλαου Αναγνωστόπουλου⁵⁹⁷, αρχηγού των εθελοντών και του

596 Τα αριθμητικά στοιχεία για τους νεκρούς και τους τραυματίες δεν συμφωνούν στις δύο πεζές παραλλαγές και στην ποιητική διατύπωση της “Κρητικοπούλας”: “Εκ των 36 φονευμένων και πληγωμένων των ημετέρων πολλοί εφονεύθησαν εν τη υποχωρήσει[...]” (β4, 185), “Εις την μάχην ταύτην εφονεύ[θησαν εκ των ημετέρων 15 και επληγώθησαν 25, των πολεμίων 34 και επληγώθησαν 38 κατά μαρτυρίαν τουρκικήν”. (β4, 223), “Πέφτουν εκεί τριάντα δύο που πολεμούν με πάθος, /Κυδωνιάται, 'θελονταί και του Σελίνου άνθος” (κεφ. 107, 2727-8)

597 Ο Ν. Ψύχας παραδίδει τα του θανάτου του Αναγνωστόπουλου και την αποκοπή της κεφαλής του, δεν αναφέρει όμως τίποτα για το θάνατο και το κεφάλι του Χ' Παναγιώτη Γιάνναρη: “[...]απόλεσαν τον λεοντόκαρδον Χαρίλαον Αναγνωστόπουλον, ανθυπασιστη του Πεζικού (δ) ο αείμνηστος ούτος ήρωσ έπεσεν εγγύς της σημαίας βληθείς εις το μέτωπον. Οι Τούρκοι εκλαβόντες αυτόν εκ της μελανής γενειάδος του αντί του Ζυμβρακάκη, όστις, ως εμάνθανον, έφερε το γένειον, απέτεμον την ωραιάν κεφαλήν του και εμπήξαντες λόγχην περιέφερον αυτήν εν θριάμβω [...]βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 65. Είναι φανερό ότι όλα στην αφήγηση αυτή βλέπονται από την οπτική γωνία του ενός εθελοντή. Σε επιστολή του Ν. Ψύχα στις 24-3-67 προς τον Ν. Βεάκη γίνεται εκτενής αναφορά στη μάχη των Κουστουναρίων και στο θάνατο των ηρώων Χαρίλαου Αναγνωστόπουλου και Παναγιώτη Γιάνναρη, βλ. Α.Ι.Ζ., 32/2/ 83.

Χατζή Παναγιώτη Γιάνναρη και τα περιέφεραν στο κάστρο των Χανίων. Του Παναγιώτη μάλιστα το κρέμασαν ως τρόπαιο στη κεντρική πύλη της πόλης λέγοντας ότι είναι του Χατζημιχάλη. Την επομένη ένας χριστιανός από τον Γαλατά⁵⁹⁸ εξαγόρασε τα κεφάλια και τα έθαψε σε μνήμα του χωριού του. Τα πτώματα των σκοτωμένων θάφτηκαν πρόχειρα στο πεδίο της μάχης από υποταγμένους χριστιανούς των Περιβολίων⁵⁹⁹, επειδή ήταν αδύνατο οι επαναστάτες να πλησιάσουν στην περιοχή.

Στη διήγηση της μάχη των Μπουτσουναρίων παρακολουθούμε πλήρως αναπτυγμένο ένα τυπικό αφηγηματικό μοτίβο περιγραφής μιας μάχης: α) σχέδιο/α επαναστατών, β) θέσεις στο πεδίο της μάχης, γ) διεξαγωγή της μάχης και αριστεύοντες πολεμιστές, δ) απολογισμός της μάχης, ε) φροντίδα για τους νεκρούς και τους τραυματίες.

Πέφτουν εκεί τριάντα δυό που πολεμούν με πάθος,
Κυδωνιάται, 'θελονταί και του Σελίνου άνθος.
Τας κεφαλάς Χαρίλαου, Χατζή του Γιανναράκη
οι Τούρκοι τας εκρέμασαν πάνω στο μπαϊράκι.
Του Παναγιώτη του Χατζή ξεχωριστά βαστούνε,
κι οι Τούρκοι μέσα στα Χανιά τρέχουν να την ιδούνε.
«Επιάσαμε τον ζωντανόν, είν' του Χατζή Μιχάλη,
που σήκωσ' επανάσταση του Πατισάχ κεφάλι».
Έπεσαν Κρητικόπουλα, τα πρώτα παλικάρια,
τα κόκκαλά 'ναι σκροπιστά τώρα στα Μπουτσουνάρια.
Κρίμα και τους εθελοντάς, το άνθος του Ζαμπράκου,
το σχέδιον ήτο κακό και επήγανε του κάκου.
Τρεις μέρες μέσα στα Χανιά τσι κεφαλές γυρίζουν,
και των Προξένων δείχνου τσι, τσι Κρητικούς υβρίζουν. (κεφ. 107, 2727- 2740)

Σημειώνεται, τέλος, ότι η παραλλαγή του 4ου τετραδίου παραδίδει δύο λεπτομέρειες που λείπουν από την παραλλαγή της διήγησης στο 8ο τετράδιο, τις ακόλουθες: α) Οι αγάδες που πολεμούσαν με άσπονδο μίσος κατά των Χριστιανών στα οχυρώματα των Μπουτσουναρίων ήταν Τουρκοκρητικοί που είχαν εγκαταλείψει τις περιουσίες τους σε διάφορα χωριά του νομού Χανίων και κατοικούσαν, για περισσότερη ασφάλεια, στα περίχωρα των Χανίων. Οι πιο ευκατάστατοι νοίκιαζαν σπίτια μέσα στο κάστρο (β4, 182-183). β) Η δεύτερη σημαντική λεπτομέρεια είναι ότι ένας Ιταλός αυτόμολος (όχι εξωμότης) που πολεμούσε με τους Τούρκους

598 Γαλατάς, προάστιο δυτικά των Χανίων

599 Τα Περβόλια είναι προάστιο των Χανίων, στα νότια της πόλης, το οποίο ευρίσκεται κοντά στα Μπουτσουνάρια.

ύψωσε την ώρα της μάχης μια παραπλανητική λευκή σημαία⁶⁰⁰, που δημιούργησε σύγχυση στους επαναστάτες και συνέβαλε στην καταστροφή τους (β4, 184).

Αυτό που θα θέλαμε να επισημάνουμε με αφορμή τις διαφορές στη διήγηση των παραλλαγών είναι ότι κάθε φορά ο αφηγητής κρατά τα κυριότερα σημεία που περιστατικού, πάνω στα οποία προσθέτει ή αφαιρεί πληροφορίες ανάλογα με το σκοπό που θέλει να εξυπηρετήσει κάθε φορά. Γι' αυτό, αν το επαναλάβουμε, είναι επιβεβλημένη η συνέκδοση των παραλλαγών.

Για τη μάχη στα Μπουτσουνάρια σώθηκε και η διήγηση του Ν. Ψύχα ο οποίος την αφηγείται από την οπτική γωνία των εθελοντών και κατά συνέπεια μας παρέχει λεπτομέρειες για τη συμβολή του εθελοντικού σώματος σε αυτή⁶⁰¹. Σε υποσημείωση δίνει ακριβή δύναμη των επαναστατών ανά επαρχία, συγγέει όμως στην αφήγηση τον Κριάρη με τον Λιβιοπέτρο και αγνοεί τα σχέδια της μάχης, τις θέσεις κάθε ομάδας, την τοπογραφία της μάχης. Συγκρίνοντας τις δύο αφηγήσεις θεωρούμε ότι σαφώς υπερέχει του Χατζημιχάλη.

Ενθαρρυντικές ειδήσεις -Διαμάχες για το αλεύρι (β4, 186-187, 190-191 και β8, 224-226)

Μετά την αποτυχία των επαναστατών στα Μπουτσουνάρια ήρθαν ειδήσεις ενθαρρυντικές από την Αθήνα για την εξέλιξη της επανάστασης. Ο Ζυμβρακάκης διάβασε τα παραρτήματα των εφημερίδων και έδωσε θάρρος στους αποθαρρυσμένους εθελοντές και ντόπιους επαναστάτες.

Πρβλ. Επέστρεψαν οι Έλληνες στο Θέρισο το βράδυ,
δεξιά ζερβά εκάθοντο με συλλογή μεγάλη.

Μέσα σ' αυτήν την συλλογήν γράμματα τωνε φέραν,
γράφουσ' η Κρήτη γλήγορα κηρύσσειτ' ελευτέρα. (κεφ. 108, 2745-2748)

Ενώ το στρατόπεδο της Κυδωνίας βρισκόταν στο Θέρισο, έφτασε η είδηση ότι ένα

600 Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται ως ορθή και από τη διήγηση του Ν. Ψύχα: “Ο Ιταλός ούτος αυτόμολος ηυτομόλησε εις τους Τούρκους εκ των επαναστατών, καθ' ων εμάχετο φανατικώτατα, κατά δε την μάχην ταύτη έπεσεν ανδρείως, αλλ' ατίμως μαχόμενος. Οι πλείστοι των εθελοντών διηύθυνον κατ' αυτού τον σκοπόν των, έως ου τον εφόνευσαν”. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 64. Δεν θα πρέπει όμως να μείνουμε με την εντύπωση ότι οι Ιταλοί εθελοντές δεν πολέμησαν με αυταπάρνηση στο πλευρό των Κρητικών. Ο Αντώνης Λιάκος έχει δημοσιεύσει μια σημαντικότερη μελέτη για τη συμβολή των γαριβαλδινών εθελοντών στην Κρήτη. Από τους 80 ξένους εθελοντές που πολέμησαν στην Κρήτη το 1866 οι 50 ήταν Ιταλοί. “Από αυτούς 28 σκοτώθηκαν ως τον Ιανουάριο του 1867, σύμφωνα με υπολογισμούς της Ιταλικής πρεσβείας”. Πολλοί τραυματίστηκαν, μερικοί αιχμαλωτίστηκαν και οι υπόλοιποι αναχώρησαν σιγά σιγά ως τον Σεπτέμβριο του 1867”. Βλ. Αντώνης Λιάκος, “Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη”, *Παλίμνηστον*, 14/15, 1994-1995, σ. 191-224. Το παράθεμα στη σελ. 206.

601 Νικόλαος Ψύχας, ό.π., σ. 61-65. “αλλ' ο Λιβιοπέτρος (sic), παρά τα διατεταγμένα, εποιήσατο έναρξιν του πυρός[...]" σ. 61, “ενώ δε οι λοιποί Κρήτες κατελάμβανον το Σαμάρι (sic), οι εθελονταί κατήρχοντο εν μέσω πυρός διεσταυρωμένου, οπότεν βλήμα διαπεράσαν την κοιλίαν του σημαιοφόρου [...]", σ. 62.

καταδρομικό άφησε στον όρμο της Σούγιας Σελίνου τρόφιμα και πολεμοφόδια από την Ελλάδα⁶⁰². Οι Λακκιώτες με τον Χατζημιχάλη και το μεγαλύτερο μέρος της Κυδωνίας, ανέβαλαν την πορεία προς τον Αποκόρωνα και κατευθύνθηκαν γρήγορα στη Σούγια για να πάρουν το μερίδιο που αναλογούσε στην επαρχία τους. Ο αφηγητής παραπονιέται ότι οι επαρχίες της Κυδωνία και του Αποκόρωνα (και το μεσαίο τμήμα του Ρεθύμνου) ήταν αδικημένες κατά τη διανομή, επειδή σ' αυτές τις επαρχίες δεν προσέγγιζαν πλοία. Από τα τετρακόσια σακιά αλεύρι που είχαν ξεφορτωθεί στη Σούγια, οι Σελινιώτες άφησαν για την Κυδωνία εβδομήντα. Όταν οι Λακκιώτες διαπίστωσαν την αδικία, αφόπλισαν και κτύπησαν (έδωσαν "ραβδές") τους άνδρες του υπαρχηγού Κορκίδη, οι οποίοι μετέφεραν με τα ζώα τους το μερίδιο του Σελίνου. Αν δεν κάνετε δίκαιη τη μοιρασιά, είπαν, "επά θα ξαπλωθούμεν ούλοι".

Η προσβολή για την επαρχία Σελίνου ήταν μεγάλη και ο Κορκίδης εξαγριωμένος ζητούσε εκδίκηση. Η διένεξη θα κατέληγε σε εμφύλια διαμάχη με απρόβλεπτες συνέπειες, αν δεν παρενέβαιναν οι πιο συνετοί. Οι δύο επαρχίες που συμπολεμούσαν την προηγούμενη μέρα στα Μπουτσουνάρια λίγο έλειψε να αλληλοεξοντωθούν για το αλεύρι. Δεν ήταν η μοναδική φορά που συνέβη αυτό κατά την επανάσταση. Ανάλογο επεισόδιο είδαμε ότι διεξήχθη και μετά τη μάχη της Αγίας Ρουμέλης, τότε που μάλωσαν Κυδωνιάτες και Κισαμίτες για λίγο ψωμί (β4, 156). Ο αγώνας για την Ένωση διεξαγόταν παράλληλα με τον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης και μάλιστα χωρίς την παρουσία ενός γενικού αρχηγού. Αυτό αποτελεί άγνωστο πεδίο εξέτασης για την επίσημη ιστοριογραφία, η οποία ερευνά κυρίως τα διπλωματικά και πολεμικά γεγονότα της επανάστασης του 1866.

Στη "Κρητικοπούλα" η αφηγητής παραλείπει τις προσβλητικές για την εικόνα των επαναστατών λεπτομέρειες και αναφέρει μόνο την εκφόρτωση των πολεμοφοδίων στη Σούγια.

Ήρθε το «Πανελλήνιον» εγράφασι στην Σούγια,

ούλοι πυροβολήσασι από χαρά με φούρια.

Εστρέψανε στο Σέλινο οι αρχηγοί και πάνε,

μπαρούτι να 'φοδιαστούν, να βρουν ψωμί να φάνε.

Παίρνουν πολεμοφόδια στον Ομαλόν τα φέρνουν, (κεφ. 198, 2749-2753)

.....

602 Στο 4ο τετράδιο αναφέρεται ότι το πλοίο που μετέφερε τα τρόφιμα ήταν το Αρκάδι", ενώ στην "Κρητικοπούλα" το "Πανελλήνιο". Αυτό συμβαίνει, γιατί ο αφηγητής καταγράφει ή ραψωδεί από μνήμης και πρώτιστος σκοπός του δεν είναι η επιστημονική έρευνα ή η αποκάλυψη της αλήθειας. Η Σούγια βρίσκεται στα νότια παράλια. Η διαδρομή που ακολούθησαν οι Λακκιώτες για να φτάσουν ως στη Σούγια ήταν η εξής: από το Θέρισσο ανέβηκαν τον Ομαλό και στη συνέχεια κατέβηκαν από τον Σελινιώτικο Γύρο του Ομαλού στα νότια παράλια της Κρήτης. Ο Χατζημιχάλης υπολογίζει ότι απαιτούνται γι' αυτή τη διαδρομή 15 ώρες. Αυτοί όμως, για να προλάβουν τη μοιρασιά, έφτασαν σε 5 ώρες(!).

Λακκιώτισσες συστήνουν δικό τους εκστρατευτικό σώμα (β4, 188-189)

Σε αυτό το σημείο της διήγησης των “Απομνημονευμάτων” υπάρχει μια μικρή παρέκβαση, που διακόπτει τη διήγηση για την εκφόρτωση των εφοδίων και τη διαμάχη που ακολούθησε. Στην παρέκβαση αυτή ο αφηγητής διηγείται τη σύσταση εκστρατευτικού σώματος από πενήντα τέσσερις ανύπαντρες Λακκιώτισσες, κόρες από τις σημαίνουσες οικογένειες των Λάκκων. Το γεγονός, βέβαια, συνέβη λίγο αργότερα, κατά τον Μάιο του 1867, γι’ αυτό ο Χατζημιχάλης σημειώνει στο χειρόγραφο του: “Το κατωτέρων* επεισόδιον ανήκει εις το έτος 1867. Εν τω μεταξύ* του καλοκαιρίου από Μάρτιον ως Αύγουστον [...]”. Στη διάρκεια της επανάστασης οι Λακκιώτισσες βοηθούσαν τους πολεμιστές στις μάχες που γίνονταν γύρω από τους Λάκκους, μεταφέροντας νερό και πολεμοφόδια ή κτίζοντας πρόχειρα οχυρώματα. Τον Μάιο του 1867 ζήτησαν την άδεια από τον Αρχηγό της Κυδωνίας να συστήσουν δικό τους εκστρατευτικό σώμα. Ο αφηγητής παραδίδει σε ευθύ, αλλά δυστυχώς καθαρευουσιάνικο, λόγο όσα του είπαν: “[...]ώστε καλά εσκεφθήκαμεν και οριστικώς αποφασίσαμεν να πάρωμεν και εμείς τα όπλα να συναποθάνωμεν με τους πατέρας και τους συγγενείς μας”.

Ο Χατζημιχάλης τους εξήγησε τη μεγάλη ευθύνη που θα αναλάμβαναν και συνέστησε να το ξανασκεφτούν. Ανυποχώρητες αυτές, απευθύνθηκαν στον ηγούμενο της Μονής Γουβερνέτου να τους συντάξει μια επίσημη αναφορά με το αίτημά τους για να την επιδώσουν στον αρχηγό Χατζημιχάλη. Μετά από αυτό ο Αρχηγός έδωσε την συγκατάθεσή του και απέστειλε στον Έλληνα Πρόξενο στα Χανιά επιστολή ζητώντας του να φροντίσει για την ενδυμασία και τον εξοπλισμό του νέου εκστρατευτικού σώματος. Οι Λακκιώτισσες είχαν δική τους σημαία⁶⁰³ και τους δόθηκαν όπλα. Μια μέρα στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού επέδειξαν την ευστοχία τους στη σκοποβολή. Αρχηγός του σώματος ανέλαβε η Δέσποινα Χ. Νικολούδη, σημαιοφόρος η Ειρήνη Γ. Λαφάκη και υπαρχηγός η Αικατερίνη Σ. Σταματάκη. Μετά την λήξη της επανάστασης και οι τρεις έγιναν μοναχές, οι δύο πρώτες στη Μονή Κεχροβουνίου της Τήνου⁶⁰⁴, η τρίτη στη Μονή Κορακιών Χανίων.

Στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη βρέθηκε η αυθεντική αναφορά των Λακκιωτισσών προς τον Χατζημιχάλη, που είχε συντάξει ο ηγούμενος του Γουβερνέτου⁶⁰⁵. Στο τέλος του

603 Η σημαία των Λακκιωτισσών, κατά τον Χατζημιχάλη, έγραφε “Ελευθερία ή Θάνατος”. Στο γαλλικό περιοδικό “L’ Illustration, Journal Universel” του 1867 βρίσκουμε μια διαφορετική περιγραφή της σημαίας, όπως θα δούμε παρακάτω.

604 Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Μια έμμετρη επιστολή του Χατζημιχάλη Γιάνναρη από την Τήνο· παρατηρήσεις ως προς την θρησκευτικότητά του”, Εν Χανίοις, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, 3, 2009, σ. 135-139ό.π., σ. Οι μοναχές- αγωνίστριες έζησαν σε απόλυτη πενία. Αίτησή τους προς την Κρητική Πολιτεία να λάβουν βοήθημα για την προσφορά τους στον αγώνα απορρίφθηκε. Βλ. ό.π., σ. (όπου και φωτογραφίες των αιτησέων τους). Σώθηκαν δύο συγκινητικότερες επιστολές των καλογραιών από το μοναστήρι της Τήνου προς τον Γιάνναρη με τις οποίες εκλιπαρούν τον Αρχηγό να τους στείλει λίγο λάδι. Βλ. Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Ο Χατζημιχάλης ζήτησε από τον επίσκοπο Τήνου Αλέξανδρο Λογοθέτη (καθηγητή της Θεολογικής Σχολής και επίσκοπο Σύρου και Τήνου (1866-1875) να προστατεύσει τις συναγωνίστριές του.

605 Βλ. Α.Χ.Μ.Γ. 24/1/5/24.

χειρογράφου υπάρχει αυτόγραφη διαφωτιστική σημείωση του Χατζημιχάλη:

“Προς τον Αρχηγόν της Κυδωνίας κ. Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη

Ορμώμεναι αι κάτωθεν εις σε Κύριε Αρχηγέ ζητούμεν να μας οπλίσης δια να χύσωμεν το αίμα μας μετά των αδελφών μας εις τον βωμόν της Μητρός μας Κρήτης. Την δέησίν μας κύριε Αρχηγέ να λάβητε υπ’ όψιν σας τάχιστα

11 Μαΐου 1867

Αι υπό την διαταγήν σας Λακκιώτισσαι

1 Δεσποινιά Νικολουδοπούλα

2 Ειρήνη Λαφοπούλα

3 Μαριγώ Νικολουδοπούλα

4 Μαριγώ Πατρικοπούλα

5 Αικ. Πατρικοπούλα

6 Στυλ. Αντρεδοπούλα

7 Ελένη Φιλισοπούλα

8 Μαριγώ Σαριδοπούλα

9 Ελένη Σαριδοπούλα

10 Αικ. Μαλντροπούλα

11 Αργυρώ Μαλαντροπούλα

12 Αικ. Σηφοπούλα

13 Καλλίτζα Σηφοπούλα

14 Εργίνη Ακρωτηριανωπούλα

15 Σοφούλα Κουτρολοπούλα

16 Ελένη Κουτρολοπούλα

17 Θεοχάρα Φεραροπούλα

18 Μαριγώ Φεραροπούλα

19 Αναστασία Κωνσταντοπούλα

20 Αικ. Κουκουλοπούλα

21 Εργίνη Κουκουλοπούλα

22 Σοφούλα Καλατζοπούλα

23 Μαριγώ Μιχελεδοπούλα

24 Ελένη Πλεπλεδοπούλα

25 Ανέζα Πλεπλεδοπούλα

26 Σοφούλα Πλεπλεδοπούλα

27 Εργίνη Μανουσοπούλα

- 28 Μαριγώ Στυλιανοπούλα
- 29 Αργυρώ Δρακοπούλα
- 30 Ανέζα Καλατζοπούλα
- 31 Μαριγώ Γιαννακοπούλα
- 32 Μαριγώ Μαναροπούλα
- 33 Σοφάρα Πατεροπούλα
- 34 Δεσποινιά Βερυβοπούλα
- 35 Αντωνούσα Αντριγιανοπούλα
- 36 Ελένη Αντριγιανοπούλα
- 37 Αργυρώ Ζουριδοπούλα
- 38 Ανέζα Παππαδοπούλα
- 39 Αικ. Μιχελετοπούλα

[Στην τελευταία σελίδα (4) η σημείωση μεταγενέστερη δια χειρός του Χατζημιχάλη Γιάνναρη]:

Αναφορά των 40 Λακκιωτισσών νεανίδων ζητούσαι όπλα

11 Μαΐου 1867

Συνεστήθη το σώμα των κορασίων των Λακκιωτισσών ανελθόν εις 54. Κατασκεύασε και σημαία υπό Αικ. Σηφοπούλα, η δε επικεφαλής Δέσποινα Χ. Νικολουδάκη, εις μίαν μάχην επληρώθησαν 3, η σημαία «Ένωσις ή Θάνατος» //

Το Αρχηγείον των εδιόρισε δια να τας διευθύνη τον φρόνιμον οπλαρχηγόν των Λάκκων Εμμ. Μ. Σκουλά. Όπλα δεν ευρέθησαν να οπλισθούν όλαι και διελύθησαν”.

Ο ηρωισμός των Λακκιωτισσών, των “νέων Αμαζόνων”, όπως γράφηκε χαρακτηριστικά, έγινε αμέσως γνωστή στην Ευρώπη με εκτενέστατη επιστολή (του Γ. Φλουράνης πιθανότατα) στο περιοδικό “L’ Illustrasion Journal Universel” από το οποίο παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

“Σε όλους τους πατριωτικούς πολέμους υπάρχουν γυναίκες που αφοσιώνονται στον αγώνα και μάχονται ηρωικά. Η Ζαν ντ’ Άρκ ήταν ίσως η πιο διάσημη, αλλά δεν είναι η μόνη που αξίζει τιμές και υστεροφημία. Υπήρξε μια γυναίκα στην Τουλούζη που την εποχή του πολέμου των Albigeois φημολογείται ότι μπορούσε να πετά πέτρες με εξαιρετική ακρίβεια. [...] Στη Ισπανία, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Σαραγόσας γυναίκες στέκονταν με τα όπλα στις επάλξεις και σκότωναν τους εχθρούς. Τέλος η Ελλάδα τιμά τη μνήμη της πανέμορφης και θαρραλέας Μπουμπουλίνας που μαχόταν σε στεριά και θάλασσα [...]. Τη μνήμη αυτής της ηρωίδας ακολουθεί μια ολόκληρη λεγεώνα Αμαζόνες της Κρήτης Δείτε πως ένας αξιωματικός εθελοντών τις περιγράφει σε επιστολή προς έναν φίλο του στην Αθήνα: “Σήμερα είχα πάει να δω τον Χατζημιχάλη. Επιτρέψτε μου να σας αναφέρω ένα περιστατικό που δεν έχει προηγούμενο και που

με συγκίνησε μέχρι δακρύων. Πενήντα κοπέλες από τους Λάκκους, οι περισσότερες ξανθιές και όμορφες εξασκούνταν στο σημάδι. Δεν μπορώ να σας περιγράψω πόσο εύστοχες ήταν οι βολές τους. Είχαν μια σημαία και η σημαιοφόρος τους είναι μια νεαρή μοναχή. Περνούν από απίστευτες δοκιμασίες προκειμένου να πάρουν όπλα από τον Χατζημιχάλη, γιατί δίνει μόνο στις καλύτερες. [...] Μπορείτε να φανταστείτε από τον ενθουσιασμό των γυναικών, πόσο σίγουροι και αποφασισμένοι είναι οι άντρες. Και σας εγγυώμαι πως δεν πρόκειται να αφήσουν τα όπλα προτού κατακτήσουν την ελευθερία τους και πως προτιμούν τον θάνατο από τη σκλαβιά. Η Φιλοκρητική Επιτροπή των Αθηνών αμέσως μόλις ενημερώθηκε για το περιστατικό φρόντισε να διασφαλίσει τον εξοπλισμό αυτής της γυναικείας φάλαγγας. Κάθε Αμαζόνα οπλίστηκε με καραμπίνα και ξιφολόγχη. Επιπλέον εξοπλίστηκαν με φυσιγγιοθήκες που προσαρμολοζονται στις ζώνες τους. Η στολή τους είναι ίδια με εκείνη των ανδρών: φέσι, λευκή φουστανέλα και γκέτες από δέρμα ζώου. Μόνο που αντί για μακριές γκέτες οι γυναίκες φορούν κοντές, μέσα από τις οποίες μπαίνει φαρδύ παντελόνι. Πάνω από τον ρουχισμό τους καλύπτονται με χλαμύδα.

Η σημαία, στα ελληνικά χρώματα, έχει από την μίαν πλευρά έναν σταυρό και από την άλλη την εικόνα της Παναγίας, της Παρθένου, στεφανωμένη με αστέρια, που συνθλίβει με το πόδι της το κεφάλι ενός φιδιού. Και γράφει ρήσεις Αποστόλων⁶⁰⁶: “Ο Θεός διάλεξε τους αδύνατους για να αντιμετωπίσουν τους δυνατούς” και “Καταβαράθρωσε τους ισχυρούς και ανύψωσε τους ταπεινούς.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σύντομα η φάλαγγα των Αμαζόνων της Κρήτης θα αναφέρεται και θα θαυμάζεται από όλον τον κόσμο[...]⁶⁰⁷.

Στην “Κρητικοπούλα” γίνεται επίσης ιδιαίτερη αναφορά για τις παρθένες των Λάκκων, που συγκρότησαν δικό τους εκστρατευτικό σώμα:

Πενήντα νέες σ’ Ομαλό, Λακκιώτισσες παρθένες
όπλα ζητούν να των δοθούν, στέκουν αρματωμένες.
Σημαία κάνουν χωριστή, το σύμβολον κεντούνε
«Ένωσις» και μοναχές τωνε θέλουν να πολεμούνε.
Στον Πρόξενον τον Έλληνα, Σακόπουλο το γράφουν,
δι’ άρματα και ενδύματα πενήντα υπογράφουν.
Έθεκαν επί κεφαλής την Δεσποινιά κ’ Ειρήνη,
και την σημαίαν έλαβε του Σήφη η Κατερίνη.
Μια μέρα στη σκοποβολή, δίπλα ’πού τα πηγάδια,
πυροβολούν κι εντρόπιασαν είκοσι παλικάρια.

606 Συνηθίζονταν στις σημαίες να γράφονται διάφορες φράσεις από το Ευαγγέλιο ή εκφοβιστικές για τον εχθρό. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Η ιστορική ρίμα ‘Η μάχη του Αλικιανού, 15-3-1878· η αφήγηση της μάχης”, ό.π., σ. 205-206.

607 Βλ. L’ Illustration Journal Universel, τ. XLIX, Paris, 1867, σ. 102. Η μετάφραση είναι της Μαρίας Μυστακίδου. Φανερό ότι ο επιστολογράφος έχει πάρει τις πληροφορίες από τον Χατζημιχάλη το 1867 ή ήταν αυτόπτης μάρτυρας.

Ήσαν και Γάλλοι κ' έβλεπαν σ'εκείνο το λιβάδι
ένδεκα εβαρέσανε κοράσια στο σημάδι.
Πολλά 'παθαν να βοηθούν, μάλιστα τον χειμώνα,
σήμερον δυό μονάζουσι Τήνου στον Παρθενώνα. (κεφ. 123, σ. 3179-3192)

Η άφιξη του Ομέρ πασά- Συμπλοκές στον Λούλο και στη Μαλάξα (β4, 191-200, β8, 226-232)

Με το αφηγηματικό μοτίβο της έλευσης του νέου πασά αρχίζει μια νέα αφηγηματική ενότητα⁶⁰⁸, που περιλαμβάνει τα πεπραγμένα κατά τη διάρκεια της διοίκησης της Κρήτης από τον Ομέρ πασά. Στις αρχές Απριλίου του 1867 οι Λακκιώτες και ο Ζυμβρακάκης που είχαν αποσυρθεί στον Ομαλό, έμαθαν για την αντικατάσταση του Μουσταφά πασά από τον Ομέρ πασά (Μερ ή Μέρη κατά το λαϊκότερον). Μαζί είχε φτάσει η φήμη για τις εξαιρετικές πολεμικές ικανότητες του στρατηγού. Η Συνέλευση της Κρήτης επεσήμανε ότι έφτανε η ώρα της αναμέτρησης με τον φοβερό στρατάρχη και παράλληλα ενθάρρυνε τους επαναστάτες με την ιδέα ότι η θεία δίκη θα τιμωρούσε τον εξωμότη Ομέρ, τον Μιχάλη Λάττα από την Κροατία (1801-1871).

“Έκ της μεγάλης φήμης, ας* διεσαλπίσθη εφ' όλης της νήσου περί της εμπειρίας και στρατηγικής ικανότητος του νέου τούτου στρατάρχου Ομέρ πασσά, εκαταγινόμεθα* και ημείς πάσαις δυνάμεσι συγκροτούντες τμηματικά και κατ' ιδίαν συμβουλίων, τη υποκινήσει και εμψυχώσει εκ* της Συνελεύσεως [...] (β8, 226-7).

Ο μέγας τούτος της Πύλης στρατιωτικός αφήχθη εις Χανίαν μετ' επάρσεως τοσαύτης, ώστε δεν εκατοίκησε εντός της πόλεως των Χανίων, [...] “αι επίσημοι και ιδιωτικά οδηγία περί του προσώπου τούτου παρίστανον φοβερόν τον άνδραν και ακατανίκητον [...]” (β4, 191-2).

“[...] ότι έχουν ν' απολαύσουν με μεγαλόσχημον μεν στρατηγόν, αλλ' εξωμότην και άτιμον, τον οποίον θα τιμωρήση η θεία δίκη αυτή τουθ' όπερ οι ζητώντες εντίμως δια του αίματός των την ελευθερίαν των και την ανεξαρτησίαν της Αγίας πίστεώς των από του βαρβάρου ζυγού, έχουν τον θεόν βοηθόν και βεβαίαν την επιτυχίαν (β4, 192).

Και η έμμετρη εκδοχή του ίδιου συμβάντος:

“Ήρθε η φήμη στρατηγού του ξακουσμένου Μέρη,
αφέντης του τον έστειλε και εις άλλα πολλά μέρη.
Με φόβον εσυστήνανε των Κρητικών τον Μέρη,
πως η Τουρκιά κι ο Πατισάχ, δεν έχει άλλο ταίρι. (κεφ. 108, 2755-8)

.....
«Αδερφοκτέ και φίλε μου, έμαθες τα καινούρια,

608 Το τυπικό αυτό αφηγηματικό μοτίβο έχει επισημανθεί πολλές φορές στη διήγηση του Χατζημιχάλη. Τον ίδιο μοτίβο θα χρησιμοποιήσουν μεταγενέστερα, επηρεασμένοι από τον Χατζημιχάλη, ο ιστορικός Β. Ψιλάκης και ο λογοτέχνης Π. Πρεβελάκης στην παρουσίαση των γεγονότων της επανάστασης του 1866. Ο Ομέρ ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 28-3-1867.

έχομε ν' απαλέξομε όχι με άσπρα βούγια.

Εμπέσανέ μας, φίλε μου, τον ξακουσμένον Μέρη,
απού τον έχ' ο Βασιλιάς εις το δεξιό του χέρι.

Τον έμπεψε αφέντης του στην Κρήτη μ' εξουσία,

να καταστρέψει τον ραγιά, να σώσει την Τουρκία.

Περήφανος, κενόδοξος, τον λένε φαντασμένο,

μ' οι Τούρκοι δεν τον αγαπούν τον ρωμιοτουρκεμένο». (κεφ. 109, 2775-82)

Εν τω μεταξύ διαδόθηκε η φήμη ότι ο Ομέρ σκόπευε να επιπέσει στον Αποκόρωνα και να κυριεύσει τα Σφακιά. Αρχές Απριλίου ο Ζυμβρακάκης κατέβηκε από τον Ομαλό και μετέβη τον Αποκόρωνα, απ' όπου προσκάλεσε τις επαρχίες της δυτικής Κρήτης να συγκεντρωθούν εκεί για αναχαιτίσουν την εισβολή του Ομέρ προς τα Σφακιά. Οι αγωνιστές από τις μακρινές επαρχίες (Σέλινο και Κίσαμος) ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα, οι Λακκιώτες, αναφέρει ο απομνημονευματογράφος, θεώρησαν ότι δεν έπρεπε εκείνη τη στιγμή να εγκαταλείψουν την επαρχία τους, αλλά να μείνουν στην περιοχή τους για να προστατεύσουν τα γυναικόπαιδά τους από ενδεχόμενη επιβουλή του Ομέρ.

“Αι μακριναί λοιπόν επαρχιαί ήρξαντο ως ανεύθυνα* του απειλούντος κινδύνου να διευθύνονται δια της Κυδωνίας εκείθεν, ως η Κίσαμος και το Σέλινο, η δε Κυδωνία ετοιμή ούσα, αλλά δεν ηδύνατο να απέλθη ή δεν ήτον φρόνιμον να εγκαταλείψει την επαρχίαν, πριν έτι να εξέλθη της πόλεως ο Ομέρ και βεβαιωθούν οι Κυδωνιείς περί της θετικής διευθύνσεώς του, πού θα επιπέση[...]” (β4, 193).

Την ημέρα του Πάσχα, 16 Απριλίου 1867, ο Ομέρ ξεκίνησε από τα Χανιά με το στράτευμά του και κατασκήνωσε στο Στύλο Αποκορώνου, χωριό στα όρια των επαρχιών Κυδωνίας και Αποκορώνου. Την ίδια μέρα οι επαναστάτες του στρατοπέδου Κυδωνίας ζήτησαν άδεια, εν όψει της μεγάλης γιορτής, για να συναντηθούν με τις οικογένειές τους, οι οποίες κρύβονταν στις σπηλιές. Την επομένη μέρα, διαδόθηκε ότι ο Ομέρ βρισκόταν ήδη στον Αποκόρωνα. Οι αρχηγοί των Λάκκων ανακάλεσαν την άδεια που είχαν δώσει στους στρατιώτες τους και ετοιμάστηκαν να μεταβούν στον Αποκόρωνα.

“Συνέπιπτε το Πάσχα η* 16 του μηνός, ήτοι Απριλίου και οι άνθρωποι εξήτησαν την άδειαν να απέλθωσι εκ του στρατοπέδου εις την αυτήν ημέραν προς τας πλησίας κεκρυμμένας οικογενείας αυτών επί τοις βράχοις και παρηγορήσωσι τουλάχιστον την δυστυχίαν των[...]” (β4, 193).

Ενώ, λοιπόν, είχαν συγκεντρωθεί 350 Κυδωνιάτες και ετοιμάζονταν να μεταβούν στον

Αποκόρωνα για να πολεμήσουν τον Ομέρ, ήρθε η φήμη ότι πολυάριθμος⁶⁰⁹ τουρκικός στρατός είχε συγκεντρωθεί στον Λούλο των Κεραμειών, χωριό της Κυδωνίας⁶¹⁰. Ο σαλπικτής Νάσος⁶¹¹ κάλεσε τους Κυδωνιάτες σε συνάθροιση. Έτσι η πορεία προς τον Αποκόρωνα αναβλήθηκε και οι επαναστάτες της Κυδωνίας προχώρησαν στα Κεραμειά και έστησαν τη σημαία τους στην κορυφή Ορθός Πόρος, πάνω από τον Λούλο, απ' όπου είδαν στην πλατεία του χωριού (ή κατά την παραλλαγή του 8ου τετραδίου σε κάποια “έπαυλη”(=εξοχική οικία) μια ομάδα Τούρκων στρατιωτών να τρώγουν αγκινάρες. Ο Ν. Μάντακας διέταξε τον Νάσο να σαλπίσει το μάρσι (=επίθεση). Η σημαία των Λάκκων χύθηκε ως αστραπή από το ύψωμα προς την πλατεία του χωριού, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι οι Τούρκοι. Από την αιφνιδιαστική επίσκεψη των Λακκιωτών οι Τούρκοι στρατιώτες διασκορπίστηκαν τρομαγμένοι προς τους πύργους της Μαλάξας για να σωθούν. Ο αφηγητής με ένα γνωστό αφηγηματικό μοτίβο εκφράζει την αδυναμία του να περιγράψει αυτό που πραγματικά συνέβη⁶¹² και κάνει τον απολογισμό της μάχης: Πολλοί Τούρκοι σκοτώθηκαν, από τους Κυδωνιάτες σκοτώθηκαν τέσσερις και τραυματίστηκαν τρεις.

“Η λυσσώδης εκείνη καταδίωξις και ορμή δεν περιγράφεται εκ της αστενής* μου χειρός, <ας> υποθέση ο αναγνώστης εκ της αρχικής επιθυμίας των ημετέρων πόσον ενθαρρυνθέντες, αφού μάλιστα δεν απήντησαν αντίστασιν”. (β4, 195).

Το πρωί της επόμενης μέρας οι πρόσκοποι του στρατοπέδου Κυδωνίας ειδοποίησαν τους Λακκιώτες ότι είδαν πολλούς Τούρκους στρατιώτες να κατευθύνονται στη Μαλάξα⁶¹³ και την προφυλακή των επαναστατών, αποτελούμενη από πενήντα άτομα, να υποχωρεί. Αμέσως επαναστάτες από την Κυδωνία έσπευσαν να βοηθήσουν την προφυλακή, αλλά ήταν δύσκολο να φέρουν επιτυχία λόγω της εξάντλησης των πολεμοφοδίων τους και των υπέρτερων δυνάμεων του τουρκικού στρατού, που συνεχώς έφταναν από τα Χανιά. Από τα Χανιά και τη Σούδα αξιωματούχοι και πρόξενοι έβλεπαν τη μάχη⁶¹⁴. Και οι δύο αντίπαλοι μάχονταν με μίσος. Κατά τις επιθέσεις πολλοί φώναζαν τους αντιπάλους τους ονομαστικά, καθώς ήταν ντόπιοι. Στο τέλος οι

609 Ο αριθμός των 8.000 Τούρκων στρατιωτών φαντάζει υπερβολικός και λέγεται περισσότερο για να δικαιολογηθεί η απόφαση των Λακκιωτών να πάνε στον Λούλο αντί να μεταβούν στον Αποκόρωνα. Νομίζω ότι θα επρόκειτο για ένα-δυο λόχους, οι οποίοι είχαν μεταβεί με τον αξιωματικό τους στον Λούλο για να κατασκοπεύσουν τις θέσεις των επαναστατών. Η γνώμη του αφηγητή ότι επρόκειτο για σχέδιο αντιπερισπασμού δεν ευσταθεί. Είναι χαρακτηριστική η λεπτομέρεια ότι οι αμέριμνοι Τούρκοι παράτησαν τις αγκινάρες που έτρωγαν στο πιάτο (β8, 228)

610 Ο Χατζήμιχάλης θυμάται ότι στο χωριό αυτό είχε διαξαχθεί και η πρώτη μάχη της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη. Πρβλ. Κ. Κριτοβουλίδης, ό.π., σ. 8.

611 Ο Νάσος ήταν σαλπικτής του ελληνικού στρατού και είχε φτάσει στην Κρήτη με τον συνταγματάρχη Βυζάντιο.

612 Πρβλ. “Κρητικοπούλα” κεφ.1, 9-10: Δεν δύναμαι και δεν μπορώ, γράμματα δεν γνωρίζω,/ να μπω σ’ αυτόν τον κίνδυνον, μα πάλ’ αποφασίζω.

613 Η Μαλάξα κείται στα υψώματα πάνω από το λιμάνι της Σούδας. Εκεί υπήρχαν τουρκικοί στρατιωτικοί πύργοι, τους οποίους κατέστρεψαν οι επαναστάτες το 1897. Στην περιοχή της Μαλάξας και στις θέσεις Αλιγάνου-Πασπάρης είχαν γίνει πολλές μάχες ήδη από την επανάσταση του 1821. Όπως παρατηρεί ο αφηγητής, η περιοχή είναι κατάλληλη για μάχες ατάκτων, το μειονέκτημα για τους επαναστάτες είναι ότι η Μαλάξα βρίσκεται απέναντι από τη Σούδα και σε κοντινή απόσταση από τα Χανιά.

614 Το μοτίβο της “τειχοσκοπίας” το είδαμε και στη μάχη των Μπουτσουναρίων.

μαχητές της Κυδωνίας αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν.

Ο αφηγητής πλέκει το εγκώμιο των αγωνιστών της Κυδωνίας, οι οποίοι μάχονταν με αυταπάρνηση, “σαν λιοντάρια” και αμιλλώντο να κάμουν ανδραγαθίες, για να γραφτεί το όνομά τους στις πολεμικές εκθέσεις. Στη μάχη ιδιαιτέρως άριστευσε ο Ν. Μαντακάκης (Μαντακοκοκόλης). Έξι ήταν οι νεκροί της Κυδωνίας σ' αυτή τη μάχη, ανάμεσα σ' αυτούς οι Λακκιώτες Εμμ. Μαυρογένης, τροφοδότης του στρατοπέδου, και ο Δ. Μαλινδρετάκης. Τους δύο αυτούς Λακκιώτες δεν πρόλαβαν να τους απομακρύνουν από το πεδίο της μάχης και οι Τούρκοι βεβήλωσαν τα πτώματά τους· αφού έκοψαν τα κεφάλια τους και τους κατακερμάτισαν, πέταξαν τα μέλη τους στην πυρά. Οι Κυδωνιάτες αφού έθαψαν τους υπόλοιπους νεκρούς στο χωριό Αλετρουβάρι, πήραν τους τραυματίες και επέστρεψαν στο Θέρισο.

Οι συμπλοκές στον Λούλο και Μαλάξα δεν ραψωδούνται στην “Κρητικοπούλα”. Παρατηρούμε επίσης ότι στη συντομότερη παραλλαγή του 8ου βιβλίου η διήγηση περιορίζεται στην περιγραφή των δύο συμπλοκών στην Κυδωνία χωρίς πολλά επεξηγηματικά σχόλια. Στην παραλλαγή του 4ου τετραδίου όμως ο αφηγητής διανθίζει την αφήγησή του με σχόλια αφενός για να δικαιολογήσει την απουσία των Λακκιωτών στον Αποκόρωνα και αφετέρου να επαινέσει τις πολεμικές αρετές των συνεπαρχιωτών του. Ένα πνεύμα έντονου τοπικισμού διαπνέει αυτή την ενότητα. Λόγω της έλλειψης ενός γενικού πολεμικού ηγέτη, ο οποίος θα είχε στην προσταγή τους όλους τους αρχηγούς των επαρχιών, κάθε τοπικός αρχηγός μπορούσε να ενεργεί κατά το δοκούν. Ο συλλογισμός ότι οι μαχητές της επαρχίας Κυδωνίας ανέβαλαν τη μετάβασή τους στον Αποκόρωνα για να προφυλάξουν τα γυναικόπαιδά τους, ενώ οι “μακρινές” επαρχίες μπορούσαν να μεταβούν όπου τις καλούσαν, είναι, κατά τη γνώμη μας, έωλος.

Η προσπάθεια του Ομέρ να εισβάλει στα οροπέδια Ασκύφου και Καλλικράτη Σφακίων (β4, 200-204 και β8, 232- 236)

Αφού οι Λακκιώτες και οι υπόλοιποι οπλαρχηγοί Κυδωνίας άφησαν φύλακες σε επίκαιρες θέσεις για την προστασία των οικογενειών τους, διαιρέθηκαν σε δύο τμήματα για να μεταβούν προς τα Σφακιά⁶¹⁵. Εν τω μεταξύ είχε φτάσει η είδηση ότι ο Ομέρ πασάς προσπαθούσε να εισβάλει στα Σφακιά από δύο διόδους: από το οροπέδιο του Ασκύφου (δια του στρατηγού του Με(χ) μέτ, Μεμέτη ή Μεμένταρου κατά το λαϊκότερο) και από το οροπέδιο του Καλλικράτη (ο ίδιος ο Ομέρ πασάς). Σε αυτή τη δύσκολη περίσταση, οι οπλαρχηγοί των Σφακίων, Καρκαβάτσος και Τσόντος, έστειλαν επιστολές προς τους Κυδωνιάτες για να σπεύσουν σε βοήθεια. Στις 22 Απριλίου οι

615 Από τις 11-4-67 οι Πληρεξούσιοι της Κυδωνίας στη Γ. Συνέλευση από τους Κομιτάδες των Σφακίων καλούσαν τους Κυδωνιάτες να μεταβούν στα Σφακιά. Βλ. Α.Χ.Μ.Γ. 24/1/4/13. Την ίδια μέρα και ο προηγούμενος της Αγίας Τριάδας Γρηγόριος (Παπαδοπετράκης) πληροφορούσε τον Χατζημιχάλη, ότι “ο εχθρός εκίνησε πανστρατιά για τα Σφακιά [...], βλ. Α.Χ.Μ.Γ. 21/1/4/12. Είδαμε ότι ο αφηγητής του απομνημονεύματος έμμεσα δικαιολογείται για τη μη έγκαιρη μετάβαση των Κυδωνιατών στα Σφακιά. Για την απόθεση του Ομέρ από τα Σφακιά βλ. Ζυμβρακάκης, *Απάντησις*, ό.π., σ. 38-39.

Λακκιώτες και οι οπλαρχηγοί του δυτικού τμήματος Κυδωνίας (400 άτομα περίπου) ξεκίνησαν από τον Ομαλό για να φτάσουν στα Σφακιά. Πήραν το δρόμο διαβαίνοντας τις δύσβατες χιονισμένες κορφές των Λευκών Ορέων, για να βρεθούν το συντομότερο δυνατόν, κοντά στους υπόλοιπους μαχητές. Αφού διανυκτέρευσαν στα μιτάτα του Δρυ, πέρασαν από τις κορφές Πλακοσέλι, Τριαμάτη, Κακό Καστέλλι, Άγιο Πνεύμα (υψόμετρο περίπου 2450 μ.) και σύντομα βρέθηκαν στην Ταύρη, μικρό οροπέδιο πάνω από το Ασκύφου. Από την Ταύρη κατέβηκαν χαμηλότερα, πάνω από τη Στέρνα του Δέσκου, όπου βρισκόταν ο Ζυμβρακάκης. Από εκεί είδαν τη μάχη που διεξαγόταν ανάμεσα στον Με(χ)μέτ πασά, στρατηγό του Ομέρ, και τις δυνάμεις των επαναστατών. Οι Λακκιώτες διατάχθηκαν να πυροβολήσουν για να ενθαρρύνουν τους μαχητές. Ο πυροβολισμός αυτός έφερε για λίγο σύγχυση, γιατί οι μαχητές στο οροπέδιο του Ασκύφου νόμισαν ότι κυκλώθηκαν από εχθρικά στρατεύματα. Τελικά, όμως κατόρθωσαν να τρέψουν σε φυγή το στράτευμα του Μεχμέτ πασά⁶¹⁶.

Κατεβαίνοντας οι Λακκιώτες και οι υπόλοιποι Κυδωνιάτες προς τη Στέρνα του Δέσκου συνενώθηκαν με τους μαχητές που αποσύρονταν μετά τη μάχη στο Ασκύφου και μετέφεραν τραυματισμένο τον οπλαρχηγό Σφακίων Εμμανουήλ Καρκαβάτσο, ο οποίος έπειτα από λίγες μέρες πέθανε. Στη σπουδαία αυτή μάχη, στην οποία νίκησαν τα ελληνικά όπλα, έλαβαν μέρος επαναστάτες από όλες τις δυτικές επαρχίες, εκτός από τους 400 Κυδωνιάτες, που είχαν ξεκινήσει την προηγούμενη ημέρα από τον Ομαλό.

Τα ίδια γεγονότα μετασχηματισμένα σε στίχους στην “Κρητικοπούλα” εμμένουν στην ηρωική έξαρση, χωρίς λεπτομέρειες και έκθεση των πραγματικών γεγονότων όσων αφορά τους Λακκιώτες:

.....
Έξαφνα σ’ Αποκόρωνα, <σ’>τσι Βρύσες διαιρείται,
από Κουρνοπατήματα ο ίδιος οδηγείται [ενν. ο Ομέρ].
Μπέμπει Μεμέτη κι οδηγεί πολύν στρατόν στην Κράπη,
κι αυτός μ’ άλλον διπλάσιον τρέχει στον Καλλικράτη. (κεφ, 112, 2823-6)

.....
Πιάνει ο Μεμέτης Μπρόσνερο με δεκατρείς χιλιάδες,
με Κρητικούς, με Αρβανούς, με πλήθος Αραπάδες.
Γράφουν, στον Ομαλόν ζητούν, να σπεύσ’ η Κυδωνία,
που περιμένανε κι εκεί την μάχην αιφνιδία.
Μ’ εξακοσίους διαλεκτούς ανέβησαν τα όρη,
σε πέντε ώρες έφταξαν, μ’ έτρεχαν σαν παπόρι.

616 Η μάχη στο Ασκύφου εναντίον του Ομέρ έγινε στις 23 Απριλίου του 1867, ημέρα της εορτής του Αγίου Γεωργίου. Λέγεται ότι οι επαναστάτες έβλεπαν τον Άγιο Γεώργιο καβαλάρη να τους βοηθά. Βλ. και Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 68. Για τη μάχη στο Ασκύφου εναντίον του Ομέρ βλ. και Περίδης, ό.π., σ. 162-164, Αναστασάκης, ό.π., σ. 138-140 και Τσιριντάνης, Β', ό.π., σ. 201-205.

Πάνω στην ώρα έφταξαν με σάλπιγκα στην ράχιν
 και σαν ανεμοστρόβιλος ερίχτηκαν στην μάχην.
 Αρχίζουν ακροβολισταί κατόπιν θυμωμένοι
 κι η μάχη πάει σοβαρά, πέφτουν σαν λυσσιασμένοι.
 Παράκληση με τον παπά διαβάζουνε στη μέση,
 τον Ζαμπρακάκη ρώτηξαν να τώνε δείξει θέση.
 Έρχεται μέγας πόλεμος κι από τα δύο μέρη,
 Νίκη! Φωνιάζουν οι Έλληνες με το γδυμένο μαχαίρι.
 Μάχουντ' οι Κρήτες, 'θελοντές, την μάχην ξετελεύγουν,
 σε πέντε μέρη οι Έλληνες στην Κράπη θριαμβεύουν.
 Έβιασαν τον Μεμένταρο κ' επίστρεψε <σ> τσι Βρύσες,
 να βρεί νερό τ' ασκέρι του φοβάται και τσι Κρήσες. (κεφ. 113, 2835-2852)

Την ίδια μέρα η Επαναστατική Συνέλευση της Κρήτης, που τότε έδρευε στην Ίμβρο Σφακίων, και οι οπλαρχηγοί των Σφακίων προσκαλούσαν τους επαναστάτες να μεταβούν στον Καλλικράτη για να εμποδίσουν την εισβολή του Ομέρ πασά στο οροπέδιο του Καλλικράτη⁶¹⁷. Στον Καλλικράτη είχε εγκαίρως μεταβεί ο Πάνος Κορωναίος με τους Ρεθύμνιους επαναστάτες για να εμποδίσουν την είσοδο του Ομέρ. Με διαταγή του Ζυμβρακάκη στάλθηκαν στον Κορωναίο επικουρίες επαναστατών του δυτικού τμήματος (Χανίων)⁶¹⁸. Οι 400 επαναστάτες της Κυδωνίας όμως δεν έφτασαν στον Καλλικράτη, αλλά έμαθαν στη Στέρνα του Δέσκου τα ευχάριστα νέα, ότι δηλαδή ο Κορωναίος και οι μαχητές του απέκρουσαν τον Ομέρ και τον ανάγκασαν να στρέψει τα νώτα του προς το Ρέθυμνο ([...] “μανθάνομεν ότι [ενν. ο Ομέρ] αποκρούσθη εντελώς και ότι έστρεψε τα νώτα και ήδη διευθύνεται κατά του Ρεθύμνου”. (β4, 204)⁶¹⁹.

Η ανεπιτυχής προσπάθεια του Ομέρ να εισβάλει στον Καλλικράτη αναφέρεται και στην “Κρητικοπούλα” εκτενώς.:

.....
 Ομέρ -πασάς επρόφταξε κτυπά τον Καλλικράτη,
 να ξελουθρέψει λόγιαζε, μα τού 'βγαλε το μάτι.

617 Καλλικράτης, χωριό της κοινότητας Πατσιανού, κτισμένο σε μικρό οροπέδιο που επικοινωνεί με την επαρχία Ρεθύμνου. Πατρίδα του Γρηγορίου Παπαδοπετράκη, συγγραφέα της Ιστορίας της επαρχίας Σφακίων. Για τη μάχη στον Καλλικράτη βλ και Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 68-69.

618 Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Κρήτης από την έδρα της, το ορεινό χωριό Άγιος Ιωάννης Σφακίων, ενημερώνει στις 5-5-67 για τη “λαμπρά νίκη” των χριστιανών εναντίον των Τούρκων. Η επιστολή υπογράφεται και από τον Π. Κορωναίο. Βλ. Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/5/21.

619 Πρβλ. “Εφοδιασμένοι καλώς οι 600 Κυδωνιάται και έτοιμοι όντες να επιπέσωσι κατά των εχθρών, αλλ' εν τω μεταξύ αποχωρησάντων των πολεμίων ή εκ της ραγδαίας βροχής ή νομίσαντες αδύνατον την διάσπασιν των ημετέρων εκ των ειρημένων οχυρών θέσεων. Επανελθόντες και ημείς μετ' ολίγων εις τας ίδιαις μας θέσεις και στρατοπεδεύσαντες από του Δέσκου την στέρνα μέχρι της Ρέντας, περιεμέναμεν εκεί άπρακτοι ημέρας τινάς[...].” (β8, 236)

Τόνε κρατούν ώρες πολλές, φαίνονται πως νικούνε,
τα πλήθη όμως των εχθρών παντού περικυκλούνε.
Επολεμούσαν, άφριζαν, μάχουντ' απορπισμένοι,
μ' από το μέγα όνομα, δεν ήσαν φοβισμένοι.
Γράφουν στην Κράπη και ζητούν βοήθεια να μπέψουν,
στον Καλλικράτη γλήγορα οι περιττοί να τρέξουν.
Ο κίνδυνος στον Μπρόσνερο έπαψε κι η φουρτούνα,
και πεντακόσι αναχωρούν, φτάνουν 'πό μια κατούνα.
Επρόφταξαν σ' ένα καιρόν κι εις ώρα του κινδύνου,
από την ράχιν του κτυπούν, πολλούς στο πλάι ρίχνου.
Ως τρεις χιλιάδες Έλληνες κρατούν τον Καλλικράτη,
με δεκοχτώ εμάχοντο κι έφταξε το μιντάτι.
'Νούς Σφακιανού, ένα σκυλί σαν δώδεκα πολέμα,
εξέσχιζε κ' επλήγωνε κ' οι Τούρκοι το ετρέμαν.
Ομέρης βλέπει, δεν μπορεί ομπρός να προχωρέσει
κι αν ίσως κ' εξακολουθεί, το τρίτο θ' απωλέσει.
Τ' αλλού στρατάρχου έμαθε αίφνης την ατυχίαν
και σκέφτεται και προσπαθεί να φύγει μ' ησυχίαν.
Το βράδυ επλησίασε κ' ευρίσκει ευκαιρία,
με πόνο του, αναχωρεί σε άλλην επαρχία. (κεφ. 114, στ. 2859-2880)

Ο Ομέρ προς το Λασίθι- Πεθαμένα γυναικόπαιδα στον Αποκόρωνα-Αψιμαχίες στον Αποκόρωνα (β4, 204-207 και β8, 236-239)

Εκείνο τον καιρό διαβαίνοντας ο Ομέρ από τα Κουρνοπατήματα Αποκορώνου προς το Ρέθυμνο αποκεφάλισε για εκφοβισμό κάποιους υποταγμένους. Όταν έμαθαν το γεγονός οι κάτοικοι των γύρω χωριών, κρύφτηκαν στα χιονισμένα βουνά για να σωθούν. Όπως έμαθε ο αφηγητής του απομνημονεύματος, εβδομήντα άτομα πέθαναν πάνω στις χιονισμένες μαδάρες του Αποκόρωνα (τμήμα των Λευκών Ορέων) από το ψύχος και την πείνα.⁶²⁰ Το ίδιο γεγονός περιγράφεται και σε στίχους στην “Κρητικοπούλα”:

Ετούτος εις την διάβα του έκοψ' εφτά γερόντους,
που πήγαιναν υποταγή να δώσουν των χωριών τους.
Γιαμιάς ακούσαν πανταχού, την μάνητα τ' Ομέρη
και φεύγουν από τα χωριά στα χιονισμένα μέρη.

620 Το θάνατο των ανθρώπων στα όρη του Αποκόρωνα αναφέρει και ο Ν. Ψύχας, αλλά αυτός ανεβάζει τον αριθμό σε 200 ψυχές. Βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 71-72.

Απού τον Αποκόρωνα, πάνω στα κυπαρίσσια,

ογδόντα εξεπάγιασαν, παιδιά, γυναίκες ήσαν. (κεφ. 113, 2853-8)

Έπειτα ο Ομέρ στράφηκε κατά του κεντρικού τμήματος της Κρήτης για να υποτάξει το Οροπέδιο Λασιθίου. Μετά τη μάχη του Καλλικράτη οι Ρεθεμνιώτες με τον Κορωναίο και μια ομάδα δυσαρεστημένων με τον Ζυμβρακάκη εθελοντών απήλθαν προς τα ανατολικά για να βοηθήσουν τους επαναστάτες του Ηρακλείου και Λασιθίου⁶²¹.

Η διήγηση στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη σχετικά με την αιματηρή πορεία του Ομέρ από το Ρέθυμνο στο Λασιθί και την κατάληψη του Οροπεδίου Λασιθίου περιορίζεται⁶²² στην αναφορά τούτου μονάχα: “[...]οι του μεσαίου τμήματος αρχηγοί και στρατιώται παρηκολούθησαν τον Ομέρη, ομού και το Γ. Τροφοδοτείο της Επανάστασεως, συνεστήθη αυτό και ετροφοδότει την μετ’ ολίγη συγκροτηθείσαν σπουδαία τριήμερον μάχη του Λασιθίου εις Ηράκλειον.” (β4, 204). Ας θυμηθούμε, βέβαια, ότι στην αρχή των “Απομνημονευμάτων” ο Χατζημιχάλης είχε δηλώσει ότι θα διηγηθεί μόνο τις μάχες του στρατοπέδου Κυδωνίας, ότι θα γράφει μόνο για όσα είχε προσωπική πληροφόρηση ή ήταν αυτόπτης μάρτυρας και πάντα σε σχέση με την επαρχία Κυδωνίας. Συνεπώς με τα “Απομνημονεύματά” του δεν μπορούμε να έχουμε μια γενική εποπτεία για το τι συνέβη σε όλες τις επαρχίες της Κρήτης κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866.

Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής θέλει να είναι πιο αντικειμενικός, γι’ αυτό προσθέτει μερικά κεφάλαια σε στίχους για να διηγηθεί και τη συμβολή των ανατολικών περιοχών της Κρήτης στην επανάσταση. Έτσι αναφέρεται εκτενέστερα την κατάληψη του Οροπεδίου Λασιθίου από τον Ομέρ⁶²³. Με το λογοτεχνικό στρατήγημα της εισαγωγής δύο αφηγητών από το Ηράκλειο και το

621 Στη δυσαρέσκεια εθελοντών με τον Ζυμβρακάκη αναφέρεται και ο Ν. Ψύχας, (βλ. ό.π., σ. 70-71) ο οποίος με αναλυτικότερη επιχειρηματολογία προσπαθεί να αιτιολογήσει την απόφαση του Ζυμβρακάκη να μην μεταβεί στους ανατολικούς νομούς της Κρήτης και να πολεμήσει εκεί τον Ομέρ (ό.π., σ. 69-70). Ο Ψύχας μνημονεύει επίσης τα ονόματα εθελοντών που εγκατέλειψαν τον Ζυμβρακάκη και μετέβησαν στο Λασιθί: Μ. κα Α Β(Μπ)ότσαρης, Β(Μπ)αϊρακτάκης, Λώρης, Σπηλιόπουλος, Ζαφειρίου, Νερουτσόπουλος και άλλοι.

622 Είπαμε παραπάνω ότι ο Χατζημιχάλης δεν διηγείται στα “Απομνημονεύματά” του τα γεγονότα της ανατίναξης του Αρκαδίου. Σημαντικές είναι οι σύντομες πληροφορίες της παραλλαγής β8 για τους οπλαρχηγούς που αντιμετώπισαν τον Ομέρ στα ανατολικά τμήματα: “Ημετέρων αρχηγούντων των γηραιών, ιθαγενού* Μ. Κόρακα, εθελοντών Δημητρίου Δημητρακαράκου, Πετροπουλάκη, Κορωναίου και πολλών οπλαρχηγών και σωματαρχών εκ των τριών τμημάτων και μέλη της Συνελεύσεως αποσταλλέντα, ίνα τροφοδοτώσι και δια προσωπικής αυτών παρουσίας ενθαρρύνουσι* την επίσημον αυτήν εκστρατεία.” (β8, 236). Η Συνέλευση επίσης μετακινήθηκε προς τα ανατολικά.

623 Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης απόκειται το Αρχείο του Ανατολικού Τμήματος της Κρήτης από όπου ο ερευνητής μπορεί να αποκομίσει μια πλήρη εικόνα για τους αγωνιστές των ανατολικών επαρχιών της Κρήτης, τις μάχες και τη διοίκηση στο τμήμα αυτό τον καιρό της επανάστασης του 1866 στην Κρήτη.

Σημειώνουμε μόνο ότι το ιστορικό μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ πασά, spina nel cuore*, Άγρα, Αθήνα ⁵1995”, διαδραματίζεται την εποχή που ο Ομέρ και ο στρατηγός του Ισμαήλ Φερικ πασά μάχονταν για να καταλάβουν το Λασιθί.

Ο Ισμαήλ Φερικ πασάς (Παπαδάκης) είχε γεννηθεί στο χωριό Ψυχρό Λασιθίου και ήταν γιος του ιερέα Φραγκιά Καμπάνη (Παπαδάκη). Όταν ήταν οκτώ ετών, το 1823, αιχμαλωτίστηκε μαζί με τον αδερφό του Αντώνιο Παπαδάκη και πουλήθηκε στην Αλεξάνδρεια. Ο Αντώνιος κατόρθωσε να φύγει από την Αίγυπτο, να σταδιοδρομήσει στη Ρωσία και να αποκτήσει πολλά χρήματα. Ο Ισμαήλ, που στο μεταξύ είχε αλλαξοπιστήσει, παρέμεινε στην Αίγυπτο, όπου ανέλαβε μεγάλα πολιτικά και στρατιωτικά αξιώματα. Το 1867 στάλθηκε στην Κρήτη για να βοηθήσει τον τουρκικό στρατό στην κατάπιξη της επανάστασης. Μετά τη μάχη του Λασιθίου επιστρέφοντας στο Ηράκλειο ο Ισμαήλ πέθανε στα Σπήλια. Η αιτία του θανάτου του δεν έχει διευκρινιστεί. Άλλοι ισχυρίζονται ότι πέθανε από

Ρέθυμνο, του Συμπέθερου και Σύντεκνου αντίστοιχα, δίδεται η δυνατότητα να διηγηθούν στον Χανιώτη Αδερφοκτό τα βασικότερα γεγονότα που συνέβησαν σε όλη Κρήτη κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866. Παραθέτουμε ενδεικτικούς στίχους από τη διήγηση της εκστρατείας του Ομέρ στο Ρέθυμνο, Ηράκλειο και Λασιθί:

.....
Οι Έλληνες εδώ κι εκεί 'που τα Σφακιά ξαπλώνουν
μ' ούλα των τα στρατέματα τον Μέρη ταπεινώνουν.
Χαρούμενοι οι νικητές, οι πλείστ' αναχωρούσι,
περνούν τα Ρεθεμνιώτικα, του Μέρη ακλουθούσι.
Ομπρός κι οπίσω του Πασά τα ζάλα του να βλέπουν,
ν' απλώσει σαν τον Μουσταφά, βήμα δεν τ' επιτρέπουν.
Φθάνει στα Ρεθεμνιώτικα, κλιτός κι απορπισμένος
τον Μυλοπόταμο περνά, βρίσεται κυκλωμένος.
Του δούδουν κι άλλο μάθημα της Ίδης οι στραθιώτες,
τρακόσιους σφάζουν στο Λαγκό, το πλείστο Μισιριώτες.
Προφτάν' απού Ηράκλειον ο ξακουστός Ρεσίτης
και σώζει τσ' αποδέλοιπους ανάθρεμμα τση Κρήτης.
Τρέχουν της Ίδης τα παιδιά τον δρόμον κει του κλείου
και του κολλούν δεξιά ζερβά μέχρι του Ηρακλείου. (κεφ. 115, 2881-2894)

.....
Ο Ζαμπρακάκης έμεινε να βλέπει τον Μεμέτη,
μάχες στον Αποκόρωνα κάνουν με το νομπέτι.
Εθελονταί και Κρητικοί τρέχουν εις το Λασιθί,
τροφοδοτείον γενικόν είπασι και συστήθη. (κεφ. 115, στ. 2901-2904)

.....
Κρίνουν κ' εις το Ηράκλειον, το ορεινό Λασιθί
μ' εφτά μερών επιμονή μάχη φιλονικήθη.
Κινά 'πού το Ηράκλειο μεγάλ' ετοιμασία,
στην Πεδιάδα προχωρεί, νομίζει ησυχία.
Επρόφταξε στους πρόποδας κι ευρίστ' ετοιμασμένους

τραύμα που είχε λάβει κατά τη διάρκεια της μάχης και άλλοι ότι δηλητηριάστηκε από τον Ομέρ πασά, ο οποίος κατάλαβε ότι ο Ισμαήλ έβλεπε με συμπάθεια τους χριστιανούς, ενθουμούμενος την καταγωγή του. Εκείνη την εποχή ο αδελφός του Ισμαήλ Αντώνιος Παπαδάκης, μέλος της Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής χρηματοδοτούσε την επανάσταση και έστειλε πολεμοφόδια στην Κρήτη. Λέγεται ότι όταν έμαθε για τον θάνατο του αδελφού του είπε: 'Δυστυχής εγώ, ίσως εφονεύθη (ο Ισμαήλ) εξ ενός των αποσταλέντων υπ' εμού όπλων'. Συγκλονιστική είναι η λογοτεχνική απόδοση από τη Ρέα Γαλανάκη της επίσκεψης του Ισμαήλ Φερικ πασά στο ερειπωμένο πατρικό του σπίτι.

τους Έλληνας στην είσοδο, καλά οχυρωμένους. (κεφ. 115, 2913-2918)

.....
Την τρίτη μέρα κάνουνσι μεγαλοτάτη μάχη,
την νύκτα μπέμπει τον στρατόν και ζών' απού τη ράχιν.
Οι Έλληνες κυκλώνουνται, λοξοδρομούν λιγάκι,
μα αντιστέκουν, πολεμούν, απάνω στο μουράκι. (κεφ. 115, στ. 2931-2934)

.....
Τέθιοι η νίκη του Ομέρ, αυτός ο θρίαμβός του,
απού περίμεν' απ' αυτόν ο μέγας κύριός του. (κεφ. 115, στ. 2941-2)

Μετά την αποχώρηση του Ομέρ από τα Σφακιά οι τετρακόσιοι του στρατοπέδου της Κυδωνίας μετέβησαν στον Αποκόρωνα για να επιτηρούν τις κινήσεις του Με(χ) μέτ πασά. Ο Χατζημιχάλης ήταν ανάγκη να επιστρέψει στην επαρχία του, για να διευθετήσει κάποιες ταραχές που είχαν προκύψει από “ιδιοτελείς καπεταναίους”. Αφού έλαβε την έγκριση των συναγωνιστών της επαρχίας του, μετέβη στην Κυδωνία. Όσοι Κυδωνιάτες, σύμφωνα με τη διήγηση του Χατζημιχάλη⁶²⁴, παρέμειναν στον Αποκόρωνα προέβησαν σε οκτώ αψιμαχίες με το στρατό του Μεχμέτ στα χωριά Βαφές, Τζιτζιφές, Νίππος, στο διάστημα από τις 20 Μαΐου ως τις 15 Ιουνίου. Αυτά τα έμαθε ο αφηγητής από τους ντόπιους και τους συναγωνιστές του αργότερα (ετεροδιηγητική αφήγηση)⁶²⁵.

Στον Αποκόρωνα προέκυψε ξανά το ζήτημα της φιλοδοξίας. Οι ευρισκόμενοι Κυδωνιάτες στον Αποκόρωνα δυσαρεστημένοι με τον Ζυμβρακάκη, επειδή δεν ανέφερε στις εκθέσεις τα ανδραγαθήματά τους, αλλά πρόβαλε άλλους οπλαρχηγούς, έφυγαν από τον Αποκόρωνα και επανήλθαν στην επαρχία τους⁶²⁶.

Στην πεζή διήγηση ο Χατζημιχάλης αφήνει να εννοηθεί ότι στην επιτήρηση του Αποκόρωνα συμμετείχαν μόνο οι Κυδωνιάτες. Αντίθετα στους στίχους της “Κρητικοπούλας” είναι πιο αντικειμενικός στιχουργώντας ότι όλες “οι επαρχίες των Χανιών” πολεμούσαν καθημερινώς τον Μεχμέτ.

Σε τούτο το διάστημα στο τμήμα των Χανιώτων,

624 Όπως προκύπτει από τα Απομνημονεύματα του Ν. Ψύχα, τα οποία σε αυτό το σημείο είναι σαφέστερα από τα Απομνημονεύματα του Χατζημιχάλη, στην επιτήρηση και στις αψιμαχίες στον Αποκόρωνα δεν συμμετείχαν μόνο οι Κυδωνιάτες, αλλά και Αποκορωνιώτες με τους αρχηγούς τους Γογονή, Σήφακα και Μυλωνογιάννη, Κισαμίτες με αρχηγό τον Σκαλίδη, Σελινιώτες με αρχηγό τον Κριάρη και εθελοντές υπό τις οδηγίες του Ζυμβρακάκη. Βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 74-85. Ο Ζυμβρακάκης ορθά σκεπτόμενος ανέμενε και δεύτερη επίθεση του Μεχμέτ στα Σφακιά και είχε στρατοπεδεύσει στον Αποκόρωνα, για να εμποδίζει την είσοδο του Μεχμέτ στα Σφακιά.

625 Βλ. επιστολή οπλαρχηγών της Κυδωνίας, στις 23-5-67, προς τον Χατζημιχάλη, για τις μάχες που συμμετείχαν στον Αποκόρωνα, Α.Χ.Μ.Γ. 24/1/5/30.

626 Δυστυχώς, λίγες μέρες αργότερα, στις 28 Ιουνίου ο Μεχμέτ, θα βρει την ευκαιρία να εισβάλει στο Ασκύφου Σφακίων. Οι Κυδωνιάτες, οι Σελινιώτες, οι Αποκορωνιώτες και οι Κισαμίτες είχαν αφήσει αφύλακτο τον Αποκόρωνα.

με τον Μεχμέτ ανοίγουσι χορόν των στρατιώτων.
Στ' Αποκορώνου την καρδιά, εις του Βαφέ τον γύρον,
δεν πολεμά αντρίστικα, κρύπτεται σαν τον χοίρον.
Οι επαρχίες των Χανιών τον περιτριγυρίζουν,
τον πολεμούν καθημερινώς, το γιούχα του χουβίζουν. (κεφ. 117, 2953-2958)

.....

Οι εκθέσεις προκαλούν αντιζηλίες στις επαρχίες – ο άτακτος πόλεμος (β4, 206-210, β8, 239-240)

Ο αφηγητής εξηγεί ότι κατά τη διάρκεια της επανάστασης γράφονταν πολεμικές εκθέσεις, οι οποίες στέλνονταν στη Γ. Συνέλευση της Κρήτης και δημοσιεύονταν στις εφημερίδες της Αθήνας. Για την επαρχία Κυδωνίας τις εκθέσεις μέχρι τότε συντάσσει ο Ι. Ζυμβρακάκης. Ο Κριάρης για το Σέλινο και ο Χιονουδάκης (Χιονιάς) για τα Σφακιά⁶²⁷ είχαν δικούς τους γραμματικούς και έγραφαν τα πολεμικά κατορθώματα της επαρχίας τους. “Οι πάντοτε αδικημένοι Κυδωνιάται”, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, θεωρούσαν ότι ο Ι. Ζυμβρακάκης μεροληπούσε υπέρ των φίλων του οπλαρχηγών άλλων επαρχιών και αδικούσε την επαρχία Κυδωνίας. Γι' αυτό και παραπονούνταν, αλλά ο Ζυμβρακάκης διασκεδάζε την πικρία τους λέγοντας να μην δίνουν σημασία στις εκθέσεις, που γράφονταν για να φιλοτιμήσουν τους ταραξίες και τους αδύναμους και να περιμένουν την αδέκαστη ιστορία να φανερώσει τους πραγματικούς ήρωες της επανάστασης. Στην αρχή οι αγωνιστές της Κυδωνίας πείθονταν στα λόγια του Ζυμβρακάκη και περιφρονούσαν όσους απαιτούσαν να γράφονται τα ονόματά στις εφημερίδες. Δεν ήθελαν όμως να υποτιμάται η επαρχία τους.

Τα παράπονα των Κυδωνιατών έφτασαν και στον αρχηγό τους, τον Χατζημιχάλη, που βρισκόταν (από τις αρχές Μαΐου 1867) στο Ομαλό “θερμαινόμενος” από πυρετό. Για να μη συνεχιστεί η αδικία, ανέλαβε ο ίδιος ο Χατζημιχάλης να συντάσσει τις εκθέσεις για τους ηρωισμούς της επαρχίας του. Έπειτα προσέλαβε ως γραμματέα του στρατοπέδου τον Α. Κυδωνάκη, σπουδαστή στη Ριζάρειο. Ο αφηγητής παρατηρεί ότι πολλά σπουδαία έργα των Λακκιωτών έμειναν στη λήθη λόγω της απουσίας στην αρχή της επανάστασης ενός έμπιστου γραμματικού. Γράφοντας το απομνημόνευμά του, ισχυρίζεται, θα φανερώσει για πρώτη φορά όσα δεν είχαν γίνει γνωστά.

Όπως διαπιστώσαμε από επιστολή που απόκειται στο Αρχείο του Χατζημιχάλη, οι Πληρεξούσιοι της επαρχίας Κυδωνίας ζητούσαν, από τις αρχές Απριλίου 1867, με επιμονή από τους οπλαρχηγούς να αποκατασταθεί η πολεμική εικόνα της επαρχίας τους μέσα από τις

627 Σταμάτιος Χιονουδάκης, υπάλληλος του Υπουργείου Οικονομικών, κατήλθε στην Κρήτη μετά το πρώτο έτος της επανάστασης και εξελέγη αρχηγός της επαρχίας Σφακιών.

πολεμικές εκθέσεις⁶²⁸. Αλλά και οι εθελοντές έγραφαν στον Ζυμβρακάκη εκφράζοντας παράπονα για τη μη δημοσιοποίηση των κατορθωμάτων τους. Είναι επίσης βέβαιο ότι ο Ζυμβρακάκης έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια για την επαρχία της Κυδωνίας και τον Χατζημιχάλη. Το αρχηγείο του Ζυμβρακάκη έδρευε κυρίως στην Κυδωνία και οι εθελοντές του είχαν ενταχθεί αρχικά την ομάδα των Λακκιωτών. Ο Ζυμβρακάκης ζούσε στο ίδιο κατάλυμα με τον Χατζημιχάλη στον Ομαλό, για ένα διάστημα και είδαμε ότι δεν είχε καλές σχέσεις με τους αρχηγούς των επαρχιών Σελίνου και Κισάμου. Ήταν δυνατόν να εξυμνήσει ανθρώπους με τους οποίους είχε ψυχρανθεί;⁶²⁹ Αλλά και τους περισσότερους Σφακιανούς κανείς δεν τους συμπαθούσε εκείνη την εποχή. Συνεπώς, δημιουργούν εύλογες απορίες τα παράπονα των αρχηγών της Κυδωνίας για τη μη δημοσιοποίηση της πολεμικής αρετής τους από τον Ζυμβρακάκη.

Δημοσιεύουμε στη συνέχεια την αδημοσίευτη επιστολή των Πληρεξουσίων Κυδωνίας σχετικά με την υστεροφημία της επαρχίας τους. Η επιστολή φαίνεται ότι έχει γραφτεί δια χειρός Π. Σεργάκη, δασκάλου και πληρεξουσίου Κυδωνίας:

“Προς τον Αρχηγόν και οπλαρχηγούς της επαρχίας Κυδωνίας κτλ. Εν Ροδακίνω τη 2 Απριλίου 1867.

Κύριοι.

Λάβετε με τον κομιστήν της επιστολής μας κύριον Ιωάννην Κουκουλάκη άλλα πενήντα λουδοβίκια δια τας στρατιωτικάς ανάγκας της επαρχίας τα οποία πρέπει να εξοδεύονται μόνον δι' εκείνους οίτινες παρευρίσκονται τακτικώς εις το στρατόπεδον και να εΐναι ένας και μόνος ο τροφοδότης του στρατού και όχι να μοιράζονται εις τους οπλαρχηγούς, διότι τότε δεν εξοδεύονται με δικαιοσύνην και ούτως ακολουθούν παράπονα αναμεταξύ σας. Κύριοι, υμείς ο αρχηγός, καθώς και οι οπλαρχηγοί έχετε χρέος απαραίτητον να επαργυπνήτε νύκτα και ημέρα να εΐναι συγκεντρωμένοι πάντοτε οι στρατιώται της επαρχίας μας και να ήσθε απέναντι του εχθρού χωρίς ποτέ να διαλύεσθε κάμνοντες δε συγχρόνως και πολέμους καθώς και αψιμαχίας και καρτέρια νυκτερινά και να μας γράφητε αμέσως λεπτομερείς εκθέσεις να τας καταχωρούμεν εις τας εφημερίδας προς τιμήν της ημών επαρχίας και δια να φημίζονται πρεπόντως οι Ήρωές της, ως φημίζονται χωρίς έργα οι στρατιώται λοιπών επαρχιών. Λάβετε λοιπόν Κύριοι τα

628 Βλ. Α.Χ.Μ.Γ. 23/1/4/10.

629 Ο Ν. Ψύχας που έγραψε το βιβλίο του για να ανασκευάσει τις κατηγορίες για τον Ζυμβρακάκη και να προβάλει τη μαχητικότητα των εθελοντών γράφει για τον Σκαλίδη: “Πρωτουργός των εισηγήσεων τούτων ηπήρξεν ο Κισσαμίτης Σκαλίδης. Άνθρωπος φύσει οξύνοος και ραδιούργος, εσπούδαζε πάντοτε να δυσφημή και διασύρη το όνομα του αρχηγού Ζυμβρακάκη, όστις ομολογουμένως ουδέποτε τον δυσηρέστησεν, ο Σκαλίδης καίτοι μη έχων μεγάλην εν Κισσάμω επροήν, ως μη οδηγήσας πλείονες των 100 ανδρών εις το στρατόπεδον [εν. του Αποκορώνου] δεν εραδιούργει επί σκοπώ προδοσίας ή ατομικών συμφερόντων· φαίνεται δε ότι εχρησίμευεν ως όργανον ανθρώπων, εχθρικών προς τον Ζυμβρακάκη διακειμένων”. Στην επόμενη σελίδα συμπληρώνει για τον Κριάρη: “Ο γεναίος οπλαρχηγός και ακραιφνής πατριώτης, αλλά δύσνους Κριάρης, δυσареστηθείς κατά του αρχηγού Ζυμβρακάκη, απήλθε πρώτος του στρατοπέδου την 5 Ιουνίου 1867 και μετ' αυτού οι Κισσαμίται υπό τον Σκαλίδην”. Βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 81-82.

απαιτούμενα μέτρα δια να επαναφέρητε την ημετέραν επαρχίαν εις την πρωτέραν δόξαν και να τιμήσωμεν τα γεγυμνωμένα οστά των πατέρων μας, διότι κατά την αδράνειαν υμών, μη γράφοντες εγκαίρως τας εκθέσεις των γιγνωμένων εις την επαρχίαν μας πολέμων προλαμβάνουν άλλοι οι τυχόντες και γράφουν και τοιουτοτρόπως καταστρέφονται άπαξ δια παντός άπαντα τα δικαιώματα της επαρχίας μας και ούτε καν ακούεται το όνομάτης ή των αγωνιζομένων της τέκνων ημή μόνον Κριγιάρης και Κόρακας και τινες των λοιπών επαρχιών οι οποίοι δεν ηγωνίσθησαν ως υμάς. Μην λοιπόν κοιμάσθε αλλά εξυπνύσατε διότι εις ύστερο θα το μετανοήσητε και θα έχητε και την αμαρτίαν των αγωνιζομένων στρατιωτών. [...]

Ταύτα πάντα σας κάμνομεν γνωστά και μένομεν με την αδελφικήν αγάπην

Οι αδελφοί σας

Ο Ηγούμενος της Μ.Γ. Μισαήλ / Παναγιώτης Σεργάκης/ Γρηγόριος Φραγκοδημητράκης/ Ν. Τραχαλάκης / Ιωάννης Κοκαλάκης / Ν. Μάντακας, / Μισαήλ Ιερομόναχος⁶³⁰

Στην “Κρητικοπούλα” βρίσκουμε δύο δίστιχα για τις αντιδράσεις που είχαν δημιουργήσει οι πολεμικές εκθέσεις.

Δεν ήθελαν οι Χριστιανοί να γράφουσιν εκθέσεις,
μα τούτα τα γραψίματα μασκαραλίκια λέσι. (κεφ. 86, 1715-6)

.....
Εθελοντές και Κρητικοί κινούν φιλονικίες,
οι μεν κ' οι δε παράδειγμα φέρουν ανδραγαθίες. (κεφ. 107, 2653-4)

Στη συνέχεια της διήγησης ο αφηγητής, με αφορμή μια συμπλοκή χριστιανών και μουσουλμάνων, αναφέρεται γενικά στις συνθήκες μάχης των ατάκτων. Το περιστατικό έχει ως εξής: Στις 17 Ιουνίου 1867 μερικοί επαναστάτες της Κυδωνίας εξόρμησαν τη νύχτα από τα υψώματα των Καμπίων προς την πεδιάδα για να κλέψουν τα ζώα των μουσουλμάνων του Βαμβακόπουλου. Οι Κυδωνιάτες μουσουλμάνοι αντιλήφθηκαν εγκαίρως την κλοπή των ζώων, αντέδρασαν και καταδίωξαν τους χριστιανούς μέχρι τα λημέρια τους, υβρίζοντας και φωνάζοντάς τους “διάλε την μπουκιά απού φάτε απ' αυτά τα αιγιδοπρόβατα”⁶³¹. Αφού τελείωσε η συμπλοκή και βρέθηκαν σε ασφαλείς θέσεις, οι αντίπαλοι γνωστοποιούσαν ο ένας στον άλλο το αποτέλεσμα της συμπλοκής και τις απώλειες κάθε πλευράς. Αυτό ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο στις συμπλοκές ατάκτων, αναφέρει ο αφηγητής.

630 Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/4/10. Με όμοιο θέμα επιστολή έχει σταλεί στις 31-3-67 από τους Πληρεξουσίους Κυδωνίας προς τον αρχηγό και υπαρχηγούς της Κυδωνίας

631 Και οι ύβρεις των αντίμαχων ήταν μια μορφή επίθεσης, όπως γνωρίζουμε από την Ιλιάδα. Ο Αχιλλέας για να μην σύρει το ξίφος του, βρίζει με τα χειρότερα λόγια τον Αγαμέμνονα. Ο Ν. Ψύχας αναφέρει ότι όταν οι χριστιανοί κατόρθωναν να εκτοπίσουν τους μουσουλμάνους τους φώναζαν: “αίμα να χέσης”. Βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 81.

Οι μάχες γινόταν εκ του συστάδην, οι αντίπαλοι γνωρίζονταν προσωπικά μεταξύ τους, μιλούσαν την ίδια γλώσσα και πολλές φορές συνέβαινε, κατά παράδοση, πριν από τη μάχη οι ντόπιοι χριστιανοί και μουσουλμάνοι να προκαλούν ονομαστικά ο ένας τον άλλο, να επαίρονται για τις ανδραγαθίες τους ή να αναφέρουν τους σκοτωμένους σε μια προηγούμενη μάχη. Μ' αυτόν τον τρόπο πληροφορούνταν οι χριστιανοί για τις απώλειες των Τούρκων στις αιμαχίες. Αφού τέλειωνε η συνομιλία, δινόταν το σύνθημα και άρχιζε η μάχη. Μετά τη μάχη οι μουσουλμάνοι φρόντιζαν να απομακρύνουν τους νεκρούς και να μαζέψουν με σπόγγο το αίμα τους. Αν οι χριστιανοί σκύλευαν κάποιον νεκρό μουσουλμάνο, αυτός θεωρούνταν μολυσμένος και οι ομόθρησκοί του τον άφηναν άταφο. Σε άλλες διηγήσεις μάθαμε ότι, αν δεν προλάβιαν οι χριστιανοί να πάρουν τους σκοτωμένους τους από το πεδίο της μάχης, οι μουσουλμάνοι έκοβαν τα πτώματα και τα έριχναν στην πυρά. Το κόψιμο της κεφαλής του αντιπάλου ήταν έθιμο κοινό και στις δύο εθνότητες⁶³².

Η αποτροπή της σκύλευσης των νεκρών, η φροντίδα για τους σκοτωμένους, οι συνομιλίες των αντιπάλων πριν από τη μάχη, το κάλεσμα σε ένα αγώνισμα θανάτου ανθρώπων, που γνωρίζονταν μεταξύ τους, θυμίζει έντονα τις συνθήκες με τις οποίες πολεμούσαν Τρώες και Έλληνες κατά τον τρωικό πόλεμο. Στην Ιλιάδα οι ήρωες καλούν ονομαστικά τους αντιπάλους τους πριν απ' τη μάχη και προσπαθούν να αποτρέψουν τη σκύλευση του νεκρού με άλλες πολυαίμακτες μάχες. Οι συνθήκες διεξαγωγής του πολέμου τον 19ο αιώνα λίγο διέφεραν από την εποχή του Ομήρου. Δεν είχαν εφευρεθεί ακόμη τα πυρηνικά μαζικής καταστροφής, τα εκηβόλα όπλα, τα αεροπλάνα.

Ο Ιωάννης Κονδυλάκης μας έχει δώσει λογοτεχνικά ένα διάλογο ανάμεσα σε δύο αντιπάλους κατά την πολιορκία του κάστρου της Κισάμου το 1897. Δύο φίλοι, γεννημένοι στον ίδιο τόπο, γίνονται εχθροί μέσα στη δίνη της ιστορίας των εθνικών επαναστάσεων του 19ου αιώνα, χωρίς όμως να χάνουν την ανθρωπιά τους⁶³³:

“[...]Και ήρχισαν διάλογοι μεταξύ αυτών και των επαναστατών, οίτινες εγνωρίζοντο μεταξύ των. [...] Άλλος δε βραχύσωμος και μονόφθαλμος επαναστάτης, προκύψας με προφύλαξιν από μίαν γωνίαν, είπε προς τους ισταμένους επί του τείχους Τούρκους: 'Φωνάζτε, μωρέ, του Στραβοχαλίλη απού τη Σπηλιά να 'ρθη να του πω". Μετ' ολίγας στιγμάς ο καλούμενος ενεφανίσθη επί του τείχους. Ήτο μονόφθαλμος και αυτός. Και ήρχισαν φιλικαί διαχύσεις μεταξύ των μονόφθαλμων. Ο Τούρκος είχε σιγάρον εις το αυτί του και το έρριψε κάτω, καλών τον φίλον του επαναστάτην να το πάρη: “Έλα, μωρέ Γιώργη, να πάρης το τσιγάρο”. Αλλ' ο Γιώργης

632 Σε προηγούμενη ενότητα ο αφηγητής διηγήθηκε ότι οι Τούρκοι έκοψαν τις κεφαλές του Χ. Αναγνωστόπουλου και του Π. Γιάνναρη. Στην “Κρητικοπούλα” μαθαίνουμε ότι το Εξάρι των Λάκκων έκοψε τα κεφάλια επτά Τούρκων και τα πήγε τρόπαιο στον Χατζημιχάλη : “Πιαστούς εσφάζασι εφτά, δεν τωνε κάμαν χάρη / κι επήρασι τσι κεφαλές των Λάκκων το Εξάρι” (κεφ. 137, 3635-6).

633 Βλ. Βασίλειος Φρ. Τομαδάκης, *Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη, Άγνωστα Απομνημονεύματα (1905), από τη συμμετοχή του στην επανάσταση του 1897*, Αθήνα 2002, σ. 208-209.

εδίσταζε δισπιστών: “Αντρίστικα, μωρέ Χαλίλη;”. “Αντρίστικα, βαλλαί!, εβεβαίωσεν ο Τούρκος. Μετά την διαβεβαίωσιν ταύτην την τόσον επίσημον, ο Στραβογιώργης επλησίασε με θάρρος και επήρε το δώρον του Στραβοχαλίλη, όστις γελών, του έλεγεν άνωθεν: “Είντα, εσένα, μωρέ Γιώργη θα σκοτώσω, απόυ 'χομε τόσα ξένα οζά φαγωμένα μαζί;”.

Στην “Κρητικοπούλα” συναντάμε, σε διάφορα σημεία, χαρακτηριστικούς διαλόγους μουσουλμάνων και χριστιανών κατά τη διάρκεια των μαχών:

.....

Οι Σελινιώτες αρχηγοί κι ούλοι οι Κυδωνιάτες
εμάχοντα στα πέριξι κι εφώνιαζαν: «Μουρτάτες,
μ’ απάτη τα μεσάνυκτα, δεν ήρθετε σαν άντρες,
θα το πληρώσεις Μουσταφά αυτό σ’ αυτές τσι μπάντες». (κεφ. 88, 1781-4)

.....

Τρίζουν τα δότια οι Έλληνες, ότι τους απατήσαν,
σαν κλέφτες εξαβάρκαραν και δεν των εμηνύσαν.
«Γιατί, πουτάνες, κράζουσι, δεν ήρθετε σαν πρώτας,
μ’ ούλα τα όπλα που ’χετε, μ’ ούλους τους στρατιώτας; (κεφ. 117, στ. 3015-8)

.....

«Δίκιό ’χετε, μπρέ Βαλλαϊ, σ’ ούλα, που μάσε λέτε,
πως πολεμούμε άναντρα, κακότερ’ από κλέφτες.
Κι εμείς το λέμε οι Κρητικοί κ’ οι Αρβανίτες βράζουν,
μα οι πασάδες του νιζάμ έτσιδα μας προστάζουν. (κεφ. 118, στ. 3027-30)

.....

Προβαίνουν, τσ’ αποδέχονται και τσι καλημερίζουν,
τι αγαπούν τους ερωτούν, τι θέλουν, τι ορίζουν.
«Εδά θα δείτε, μπρέ Ρωμιοί, θα μάθ’ η αφεδιά σας»,
«λάβετε, Τούρκοι, το λοιπόν, για την αυθάδειάν σας». (κεφ. 131, στ. 3479-3480)

.....

Αψιμαχία στη Μονή Γωνιάς (β4, 210-213, β8, 240-242)

Ο αφηγητής πληροφορείται από επαναστάτες του στρατοπέδου Κυδωνίας για μια συμπλοκή μεταξύ επαναστατών και Τούρκων στη Μονή Γωνιάς Κισάμου⁶³⁴. Εξηγήσαμε παραπάνω ότι στο απομνημόνευμα καταγράφει όχι μόνο το προσωπικό του βίωμα αλλά και

634 Η Μονή Γωνιάς (Παναγίας, Κυρίας Γωνιάς) κτίστηκε την εποχή της όψιμης Ενετοκρατίας στην παραλία, στη ανατολική γωνία του ακρωτηρίου Σπάθα. Αδιάψευστος μάρτυρας του κανονιοβολισμού της Μονής το 1867 είναι ένα βόλι σφηνωμένο στον εξωτερικό τοίχο του ιερού βήματος. Για τη μάχη στη Μονή Γωνιάς βλ. αναλυτική περιγραφή της από τον Αναστασάκη, ό.π., σ. 143-151. Ο Αναστασάκης, βέβαια, αναφέρεται μόνο στους Κισαμίτες που έλαβαν μέρος στη μάχη.

προβάλλει τη συμβολή των αγωνιστών της Κυδωνίας στην επανάσταση. Συνεπώς, η ακόλουθη αφήγηση είναι ετεροδιηγητική. Στις 13 Ιουνίου εμφανίστηκαν στη Μονή Γωνιάς δύο δίκροτα ατιμόπλοια συνοδευόμενα από άλλα μικρότερα. Τα πλοία είχαν, κατά την εκτίμηση του αφηγητή, τρεις χιλιάδες στρατό και είχαν λάβει εντολή να κτυπήσουν τη Μονή, προπύργιο της επανάστασης, για να εκδικηθούν τους δύο Παρθένιους (Περίδη και Κελαϊδή)⁶³⁵, τους πρωτουργούς του αγώνα και βοηθούς των επαναστατών. Τα πλοία κανονιοβόλησαν το μοναστήρι και στη συνέχεια αποβίβασαν στρατό ο οποίος συνέλαβε μοναχούς, τραυμάτισε ασθενείς λαϊκούς και λεηλάτησε μεγάλης αξίας πολύτιμα σκεύη και έπιπλα, αφιερώματα στην Μονή των τριών επαρχιών. Επαναστάτες της Κισάμου που επιτηρούσαν την περιοχή⁶³⁶, ο Μαυρογένης και ο Κανίτσος, μόλις έμαθαν το γεγονός, έσπευσαν στα υψώματα, που βρίσκονται πάνω από τη Μονή και πυροβολούσαν τους μουσουλμάνους. Εν τω μεταξύ ήρθαν ως επικουρία και Κυδωνιάτες υπό την αρχηγία των Σταματογιάννη, Μπελεγρή, Τσεπέτη και με ορμή επέπεσαν κατά των Τούρκων απωθώντας τους στα πλοία. Λέγεται μάλιστα ότι ένας αγωνιστής από το Θέρισσο πήρε μια σημαία τούρκικη. Οι Τούρκοι κατέφυγαν στα πλοία αφήνοντας τα κειμήλια που είχαν αρπάξει. Ο ηγούμενος Καλλίνικος, Λακκιώτης στην καταγωγή, μεταφέρθηκε στα Χανιά για να αποκαλύψει στον Διοικητή όσα γνώριζε για την επανάσταση και να αποκηρύξει τους Παρθένιους. Στη συμπλοκή αυτή από τους επαναστάτες σκοτώθηκαν 4 και τραυματίστηκαν 5, οι αντίπαλοι υπολογίζεται ότι θα είχαν διπλάσιους νεκρούς. Γυρίζοντας οι Λακκιώτες στο χωριό τους υπό την καθοδήγηση του Πρώιμου συνεπλάκησαν εκ του συστάδην με τούρκικο απόσπασμα στη συνοικία Σηφιανά, αλλά κατόρθωσαν να ξεφύγουν. Στη συμπλοκή τραυματίστηκε ένας εθελοντής.

Δημοσιεύουμε παρακάτω την επιστολή του Μιχάλη Πρώιμου (Μπελεγρή), με την οποία ο Χατζημιχάλης πληροφορήθηκε για πρώτη φορά τα γεγονότα στη Γωνιά. Διαβάζοντάς την διαπιστώνουμε ότι ο αυθόρμητος λαϊκός λόγος του Πρώιμου έμεινε ανέπαφος από τη φθορά της καθαρεύουσας. Αυτή η γλωσσική μορφή θυμίζει έντονα τη γλώσσα του Μακρυγιάννη:

“Εἰς τον Γενικόν αρχηγόν -X- Μ

Μάθε ότι ότι Ομέρης ήλθε στα Χανιά κι εβγήκε σήμερα εις την Γωνιά. Έπαιξε το πρωί καμπόσες κανονιές κι εδώκανε και δυο κανονιές στην εκκλησία. Έβγαλε και ασκέρι έξω όντεν

635 Το σύντομο σχόλιο του αφηγητή για τον γηραιό μοναχό Παρθένιο Περίδη, λόγιο ιερωμένο, πρωτεργάτη της επανάστασης και πρώτο πρόεδρο της Συνέλευσης και Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης στην επανάσταση του 1866, υποδηλώνει τη βαθιά εκτίμηση που είχε ο αφηγητής γι' αυτόν: “Ο δε γέρον Παρθένιος ομολογουμένως παρ' όλων μαρτυρείται ότι ήτον και εχρησίμευε ως το πρώτιστον στερέωμα του πολιτικού σωματείου και εν γένει ο σύνδεσμος του αδελφισμού* και της τιμιότητος διό* και πεπαιδευμένου ακούοντως”.

636 Όπως διαπιστώνουμε από την επιστολή του Μ. Πρώιμου, που δημοσιεύεται παρακάτω αρχηγός του αποσπάσματος της επαρχίας Κισάμου που έλαβε μέρος στην αιμαχία της Μονής Γωνιάς ήταν ο Αναγνώστης Σκαλίδης, συγγενής του Π. Περίδη. Παρ' όλα αυτά ο Χατζημιχάλης αποφεύγει να τον αναφέρει στην διήγησή του. Υπενθυμίζουμε ότι στη διένεξη Ζυμβρακάκη και Σκαλίδη για το ψωμί ο Χατζημιχάλης πήρε διακριτικά το μέρος του Ζυμβρακάκη.

έπαιξε τσι κανονιές κι έπιασε βάρδια στον ανεμόμυλο και χάλασε και τα κελιά τσ' εκκλησίας. Τότες λοιπόν ο Σκαλίδης των έβαλε και εγώ ακροβολισμόν* κι εμέστωσε ο πόλεμος από τα Γριμπιλιανά να πάει την Μαραθοκεφάλα και βαστούσανε όλα τα ψηλά οι δικοί μας. Εμάθαμε, λοιπόν, ως τώρα βράδυ πως εχάλα<σε> η εκκλησιά και μάθαμε πως θα σηκωθεί οβάρδιες από το Μονοδέντρι και την Αγία Μαρίνα χωρίς άλλο το πρωί κλπ.

Αναφέρεται ότι ο Λεβεντάκης από το Θέρισσο επήρε μια σημαία από τους Τούρκους.

1867 Ιουνίου 13

Βρύσες, Μιχάλης Πρωιμάκης^{637,7}

Οι Κυδωνιάτες πυρπολούν τα σπίτια των Τούρκων- Μάχες των Κυδωνιατών στο Γεράνι και στο Χοιρόσπηλιο (β4, 214- 221 και β8,211-212, 243-252)

Στη συνέχεια ο αφηγητής διηγείται συμπλοκές που διεξήχθησαν τον Ιούνιο του 1867 στην επαρχία Κυδωνίας, συγκεκριμένα λίγες μέρες πριν από την εισβολή του Ομέρ στα Σφακιά.

Στις 23 Ιουνίου, λοιπόν, 450 επαναστάτες από την Κυδωνία πήραν απόφαση να συλλάβουν ζωντανό ή νεκρό τον ισχυρό τοπάρχη του Αλικιανού Μουλά Μπαχρή, ο οποίος έστηνε, μαζί με ντόπιους Τούρκους ενέδρες, σκοτώνοντας τους διερχόμενους από τα μέρη εκείνα χριστιανούς. Το σχέδιο των Κυδωνιατών ήταν, χωρισμένοι σε τέσσερα τμήματα, να κυκλώσουν και να συλλάβουν τον Μπαχρή, αλλά ο Μπαχρής ειδοποιήθηκε και ξέφυγε των κυνηγών. Γεμάτοι θυμό οι Λακκιώτες, που έχασαν ένα τέτοιο θήραμα, κατέβηκαν στον Αλικιανό, πυρπόλησαν για αντίποινα τα σπίτια του Μπαχρή και κατέκοψαν τα δέντρα του⁶³⁸. Του έστειλαν μάλιστα μήνυμα ότι αυτό έγινε για παραδειγματισμό και ως εκδίκηση για τους φόνους των άοπλων χριστιανών. Στη συνέχεια οι Κυδωνιάτες ξεκίνησαν μιαν ανελέητη πυρπόληση περίπου 300 σπιτιών Τουρκοκρατικών σε δεκατρία πεδινά χωριά της Κυδωνίας. Από την εκδικητική μανία τους δεν γλίτωσαν ούτε τα σπίτια χριστιανών που είχαν κατηγορηθεί ως προδότες, όπως αυτό του Χονδροστυλιανάκη. Το βράδυ οι επαναστάτες διανυκτέρευσαν στο πεδινό χωριό Κοντομαρί, αποικία των Λακκιωτών⁶³⁹, όπου προσπάθησαν να πείσουν τους

637 Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/6/46 (Διορθώθηκαν τα ορθογραφικά λάθη).

638 Την εποχή της επανάστασης του 1866 πυρπολήσεις για αντίποινα γίνονταν και από τους δύο αντιπάλους. Παρακολούθησαμε ήδη τις πυρπολήσεις οικιών χριστιανών από τον Μουσταφά πασά στους Λάκκους, στα Μεσκλά, στο Θέρισσο, στους Κάμπους. Πρβλ. Ν. Ψύχας, σ. 85-86. Ευνόητο ότι αυτό συνέβαινε σε όλη την Κρήτη.

639 Με αφορμή τη διανυκτέρευση των Λακκιωτών στο Κοντομαρί, ο αφηγητής κάνει μια αρκετά μεγάλη παρέκβαση στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου στην οποία αναφέρεται στις "αποικίες" των Λακκιωτών (β8, 243-246). Κατά τις αρχές του 19ου αιώνα κάτοικοι των Λάκκων είχαν φύγει από το χωριό τους και μετοίκησαν στα πεδινά χωριά της Κυδωνίας και στην Κίσαμο. Το Μάλεμε, το Κοντομαρί, τα Ζυμβραγού, το Γεράνι ήταν μερικά απ' αυτά. Ο Εμμ. Μαυρογένης, εξέχων αγωνστής του 1858 και του 1866 είχε εγκατασταθεί στο Συρίλι, κοντά στην επαρχία Κισάμου. "Οι απάνω και κάτω Λακκιώται", οι ορεινοί και οι πεδινοί, ήταν συνδεδεμένοι ως αδέρφια προερχόμενα από την ίδια οικογένεια. Στον καιρό των επαναστάσεων μπορούσαν όλοι μαζί να συγκροτήσουν ένα στρατιωτικό σώμα 800 ανδρών και πάνω. Η παρέκβαση επιβεβαιώνει το τοπικιστικό πνεύμα που επικρατούσε στις επαρχίες της Κρήτης. Κάθε ισχυρή κοινότητα και κάθε επαρχία είχε το δικό της στρατιωτικό σώμα, δρούσε χωριστά και πολλές φορές ήταν αντίζηλος με τις άλλες.

αποστασιοποιημένους κατοίκους να συμμετέχουν στην επανάσταση⁶⁴⁰.

Αξίζει δούμε όσα αναφέρονται στην “Κρητικοπούλα” για την πυρπόληση των τουρκικών περιουσιών. Ο πόλεμος είναι σκληρός και για τους δύο αντιπάλους. Ωμότητες διέπραξαν και οι Τούρκοι και οι Χριστιανοί:

Οι Χριστιανοί ξεσκίζονται, φωνιάζουν με καυγάδες,
να τώνε δώσουν άδεια, να κάψουνε τσ’ αγάδες.
Τα σπίθια, τα μετόχια των βλέπουν κατεστραμμένα,
και των Τουρκών ανέγγιγα, πάντα προφυλαμένα.
Σαν είδεν η Συνέλευσις, τους Βασιλείς δεν γνοιάζει,
να κάψετε τα τουρκικά, με διαταγές προστάζει.
Στην Κυδωνίαν έφταξαν τα γράμματα τα πρώτα,
στα Σκαφιδάκια ο στρατός χαίρεται κι αναρώτα.
Εδόθηκε η άδεια οι Τούρκοι να καούνε,
κι όσ’ έχουνε την όρεξιν, ούλοι να πυρπολούνε.
Αμέσως το στρατόπεδον, απού τα Σκαφιδάκια,
μ’ ένα τσιρίτι του Σκινέ έπιασε τα μουράκια.
Μ’ εξακοσίους κυνηγούς ακλούθα κι αρχηγός των,
έπεσαν κ’ εκατάστρεφαν ό,τ’ ήύρισταν ομπρός των.
Τριάντα τέσσερα χωριά καίγουν σε πέντε ώρες,
επροκηρύχθη στα χωριά των Κρητικών, τσι χώρες.
Καίνε κι οι άλλοι Χριστιανοί τσι Κρητικούς αγάδες
και καθάρισαν το Νησί, ’πό κόπους, ’πό μπελάδες.(κεφ. 126, 3323-3340).

Οι αγάδες που έβλεπαν τα σπίτια τους να καίγονται, ζήτησαν τη βοήθεια στρατού από τα Χανιά. Οι επαναστάτες της Κυδωνίας ειδοποιήθηκαν ότι τα τουρκικά στρατεύματα πλησίαζαν το Γεράνι⁶⁴¹, χωριό κάτω από το Μόδι και κατέλαβαν θέσεις δυτικά του Γερανίου. Οι Τούρκοι κατέλαβαν θέσεις ανατολικά. Μια πεισματώδης μάχη ανάμεσα στους δύο αντιπάλους κράτησε πέντε ώρες. Πότε οι χριστιανού εκτόπιζαν τους μουσουλμάνους από τις θέσεις τους, πότε οι μουσουλμάνοι επανέρχονταν στις θέσεις των. Οι υποταγμένοι χριστιανοί του χωριού κρύβονταν στα σπίτια τους και ζητούσαν να αποχωρήσουν για να μην τους καταστρέψουν οι Τούρκοι. Επειδή οι επαναστάτες δεν ήταν ασφαλείς μέσα στο Γεράνι, το εγκατέλειψαν και οχυρώθηκαν στο Ξηροκάμπι, ασφαλέστερη θέση προς νότο. Μόλις το χωριό αφέθηκε ανυπεράσπιστο,

640 Υπενθυμίζουμε ότι στο Γεράνι διέμενε ο δημογέροντας Χατζή Γεώργιος Κοκκινάκης, Λακκιώτης στην καταγωγή, που είχε “ησυχαστικά φρονήματα”, ήταν δηλαδή αντίθετος με την επανάσταση του 1866. Όμως στο κίνημα του 1858 είχε συμμετάσχει και είχε φυλακιστεί για τη δράση του (πρβλ. β4, 43).

641 Γεράνι, παράλιο χωριό της επαρχίας Κυδωνίας. Η παραλλαγή του 8ου τετραδίου παρέχει ακριβή στοιχεία της τοπογραφίας του: “Το Γεράνι κείμενον εις κοιλάν* έχων εξ ανατολών τους λόφους του Μοδίου, εκ δυσμών δε άλλους λόφους, καλυμμένους εξ ελαιώνων[...]” β8, 248.

εφόρμησαν σ' αυτό οι Τούρκοι σφάζοντας, ατιμάζοντας και λεηλατώντας. Οι γυναίκες ολόλυζαν. Άλλη έκλαιγε τον σκοτωμένο άντρα τους, άλλη το παιδί τους, άλλη τον πατέρα της. Οι δύστυχες ξέσκιζαν τα πρόσωπά τους⁶⁴², έσερναν τα μαλλιά τους και έκρυβαν από ντροπή το πρόσωπό τους για την απώλεια της “τιμής” τους (παρθενίας). Η δραματικότητα στη διήγηση κορυφώνεται με την εξιστόρηση του πάθους μιας γυναίκας του Γερανίου. Ο Τούρκος αφού σκότωσε το σύζυγό της για να του πάρει τα χρήματα (“πού είναι τα ριάλια σου και τα χρυσάφια σου γκιαούρη;”, του είπε) απέκοψε με το ξίφος τα χρυσά μπουτόνια (περιδέριο με χρυσά νομίσματα) της γυναίκας και ήθελε να τη βιάσει. Εκείνη σφίγγοντας στην αγκαλιά της το βρέφος της φώναξε στον Τούρκο στρατιώτη: “σφάξε με και με μουλαζίμη σαν και τον άνδρα μου, γιατί δεν σου περνά να σφάξης τους πολεμάρχους[...]”. Τότε ο στρατιώτης πυροβόλησε το βρέφος στο κεφάλι. Η γυναίκα κλαίγοντας γοερά, κρατώντας το σκοτωμένο της βρέφος, πέρασε μέσα από τις ορδές των Τούρκων και έφτασε στο στρατόπεδο των Κυδωνιατών. Έπειτα απίθωσε μπροστά στον Χατζημιχάλη το βρέφος λέγοντας τούτο μόνο: “Λάβε, αρχηγέ, Χατζή Μιχάλη, τον καρπό των έργων σου!”.

Στις 26 Ιουνίου 1867 οι Λακκιώτες κατέλαβαν το Χοιρόσπηλιο και έστειλαν 27 παλληκάρια να επιέσουν στις σκηνές των Τούρκων της Αγιάς. Στόχος τους ήταν να παρασύρουν τους Τούρκους στο Χοιρόσπηλιο. Το σχέδιο αυτό είδαμε ότι είχαν προσπαθήσει να το εφαρμόσουν στον ίδιο τόπο, τον Μάρτιο, χωρίς επιτυχία. Τότε είχε σκοτωθεί ο Αντώνιος Γιάνναρης. Και τον Ιούνιο του '67 το εγχείρημα των Λακκιωτών, απέτυχε.

Η εισβολή των Τούρκων στα Σφακιά τον Ιούνιο του 1867 (β4, 222-231 και β8, 252-263)

Μετά την καταστροφή του Λασιθίου, ο Ομέρ πασάς επέστρεψε στα Χανιά και έβαλε σε πράξη το σχέδιο υποταγής των Σφακίων. Το σχέδιο ήταν ακριβώς όμοιο με εκείνο της αποτυχημένης εισβολής στις 23-4-1867. Θα επιχειρούσε δηλαδή ταυτόχρονη εισβολή στην επαρχία Σφακίων δια μέσου των δύο εισόδων της, των οροπεδίων Ασκύφου και Καλλικράτη. Από τη δίοδο του Ασκύφου θα εισέβαλε ο στρατιωτικός Με(χ)μέτ πασάς, ο οποίος είχε παραμείνει στον Αποκόρωνα μετά την αποτυχημένη πρώτη εισβολή. Από τη δίοδο του Καλλικράτη θα εισέβαλε ο Ρεσίτ πασάς (Ρεσίτης)⁶⁴³, ο οποίος ήταν στρατιωτικός διοικητής του Ηρακλείου. Τα στρατεύματα του Ρεσίτ πασά επιβιβάστηκαν στους Καλούς Λιμένες, νότια του Ηρακλείου, και αποβιβάστηκαν στο Φραγκοκάστελλο Σφακίων. Για δεύτερη φορά ο Κορωναίος με τους επαναστάτες από το Ρέθυμνο παρατάχθηκε να εμποδίσει την είσοδο του Ρεσίτ στον

642 Το ξέσχιμα του προσώπου και το ξερίζωμα ή το κόψιμο των μαλλιών (“τζαγκρουνομάδισμα”, στο κρητικό ιδίωμα) είναι ένδειξη βαθιάς λύπης και ανείπωτου πένθους, γνωστή από την ελληνική αρχαιότητα.

643 Αφού έληξε η επανάσταση ο Γιάνναρης, συναντήθηκε με τον Ρεσίτ πασά στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο τελευταίος είχε μεταβεί ως ανώτατος αξιωματικός του Σουλτάνου. Βλ. Απομνημονεύματα Χατζημιχάλη, β2, 7.

Καλλικράτη. Ο Ζυμβρακάκης, οι Πληρεξούσιοι της Κρήτης και οι Σφακιανοί⁶⁴⁴ εγκαίρως αντιλήφθηκαν τις προθέσεις των Τούρκων και έστειλαν επιστολές στις επαρχίες των Χανίων και Ρεθύμνης για να σπεύσουν στα Σφακιά.

Ο Μεχμέτ πασάς βρήκε σχεδόν αψύλακτο το δρόμο από τον Αποκόρωνα προς τα Σφακιά. Ο Ζυμβρακάκης με τους 150 εθελοντές και λίγους Αποκορωνιώτες δεν ήταν αρκετοί για να αντιμετωπίσουν τον Μεχμέτ. Στο χωρίο Αλίκαμπος, ο Ζυμβρακάκης λίγο έλειψε να συλληφθεί από τους άνδρες του Μεχμέτ. Έτσι, ο Μεχμέτ χωρίς ισχυρή και συντονισμένη αντίσταση πέρασε την Κράπη και στις 28 Ιουνίου 1867 κατέλαβε το οροπέδιο του Ασκύφου.

Ο Ρεσίτ πασάς αποκρούστηκε δύο φορές από τον Κορωναίο και τους Σφακιανούς στον Καλλικράρη, αλλά κατόρθωσε να κυριεύσει το οροπέδιο. Έπειτα προχώρησε από το Ασφένδου στην Ίμβρο, όπου βρήκε μικρή αντίσταση από τους επαναστάτες.

Τα προσκλητήρια του Ζυμβρακάκη βρήκαν τους πεντακόσιους περίπου επαναστάτες της Κυδωνίας στη Ζούρβα, όπου αναπαύονταν μετά την αποτυχημένη συμπλοκή στο Χοιρόσπηλιο (26-6-1867). Οι Κυδωνιάτες, παραμερίζοντας τη δυσαρέσκειά τους, υπάκουσαν στην έκκληση του Ζυμβρακάκη για βοήθεια. Αφού ανέβηκαν στον Ομαλό, κατήλθαν το φαράγγι της Σαμαριάς, και έφτασαν νότια, στην Αγία Ρουμέλη⁶⁴⁵, όπου συνάντησαν τον Νικολαΐδη με νεοφερμένους εθελοντές. Από εκεί ανέβηκαν τις απότομες πλαγιές των Λευκών Ορέων, διήλθαν τον Άγιο Ιωάννη και την Αράδαινα, ώσπου έφτασαν βορειότερα στα υψώματα πάνω από το λεκανοπέδιο της Ίμβρου. Ήταν όμως ήδη αργά. Την ώρα που έφταναν οι Κυδωνιάτες, οι Ρεθύμνιοι και οι Σφακιανοί υποχωρούσαν μετά τη μάχη, στα νότια υψώματα της Ίμβρου, στη θέση Ξηρόκαμπος. Ξεπερνώντας την αρχική σύγκυση που δημιουργήθηκε⁶⁴⁶, οι Κυδωνιάτες προφύλαξαν αποτελεσματικά τους μαχητές που υποχωρούσαν. Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο αφηγητής για τους ορεινούς μαχητές της Ίδης, που είχαν φτάσει από τα Ανώγεια Ρεθύμνου. Οι Λακκιώτες τους έδιναν θάρρος φωνάζοντας: “Ανωγειανοί, επιθυμήσαμεν να βρεθούμεν και πολεμήσωμεν μαζί και ιδού η ώρα, μη φεύγετε απού τον πόλεμον, σταθείτε να παίζωμεν μπάλαις μαζί των

644 Βλ. Επιστολές - εκκλήσεις των οπλαρχηγών Σφακίων και των Πληρεξουσίων Κυδωνίας στις 14-6-67 (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/6/48 και 49). Ομοίως και ο Ι. Ζυμβρακάκης από τη Στέρνα του Δέσκου γράφει στις 16-6-67: “Εν ονόματι όθεν του Χριστού και της Πατρίδος να σπεύσητε να έλθητε ενταύθα εσπευσμένως, παραιτούντες κατά μέρος πάσαν άλλην υπόθεσιν [...], Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/6/52. Δραματική είναι και η έκκληση στις 17-6-67 της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης από τις Αλώνες Ρεθύμνου προς τον Χατζημιχάλη και τον Μάντακα να τρέξουν στα Σφακιά: “Πατριώται, η ώρα είναι κρίσιμος και το αποτέλεσμα της μάχης ταύτης θα τελειώση τον αγώνα μας αρκεί να τον αποκρούσωμεν και την δευτέραν ταύτην φοράν, και να διδάξωμεν ότι δεν προσβάλλονται τόσο εύκολα οι Κρήτες εις τας θέσεις των και ότι δεν διαιρούνται [...]”, Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/6/54. Για τη μάχη και την κατάληψη του Ασκύφου από τους Τούρκους βλ. και Ζυμβρακάκης, ό.π., σ. 48.

645 Δύο μήνες πριν, στις 23-4-1867, οι επαναστάτες της Κυδωνίας είχαν ακολουθήσει διαφορετική πορεία, αναβαίνοντας τις κορυφές των Λευκών Ορέων, για να βρεθούν το συντομότερο δυνατόν στο Ασκύφου των Σφακίων. Η διαδρομή της 27ης Ιουνίου ήταν σαφώς πιο μεγάλη. Πιθανόν το πέρασμα από την Αγία Ρουμέλη να έχει σχέση με τη διανομή τροφίμων, αφού ήδη ένα πλοίο σταλμένο από Κεντρική Επιτροπή των Αθηνών είχε αποβιβάσει εθελοντές και τρόφιμα.

646 Σύγκυση στους μαχητές που υποχωρούσαν, δημιουργήθηκε και στις 23 Απριλίου από τους πυροβολισμούς των Κυδωνιατών. Τα γεγονότα αυτά είναι ενδεικτικά του τρόπου που πολεμούσε ένας στρατός ατάκτων.

τυράννων τση πατρίδα μας”. Κατά την υποχώρηση έφτασαν και άλλες επικουρίες από τα δυτικά, τα σώματα των εθελοντών αξιωματικών Σμολένσκη⁶⁴⁷ και Νικολαΐδη. Οι επαναστάτες κατόρθωσαν να αποσυρθούν σε ασφαλέστερο μέρος, αλλά υπερίσχυσαν οι Τούρκοι και κυριεύσαν το Ξηρόκαμπο. Μετά τη γενική υποχώρηση οι επαναστάτες έφτασαν νύχτα στην Ταύρη, πάνω από το Ασκύφου, όπου είχε στρατηγείο ο Ζυμβρακάκης.

Ο Ρεσίτ πέρασε από την Ίμβρο στο οροπέδιο του Ασκύφου και ενώθηκε με τις δυνάμεις του Μεχμέτ. Οι επαναστάτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Ταύρη, η οποία βρισκόταν κοντά στους εχθρούς και να μετακινηθούν νοτιότερα. Ο Ζυμβρακάκης πήγε στην ορεινή περιοχή Σκαφιδάκια και οι Κυδωνιάτες στο Μουρί Σφακίων, δυσπρόσιτο χωριό, όπου είχε μεταφερθεί και η Επαναστατική Κυβέρνηση.

Με μια μικρή παρέκβαση ο αφηγητής αναφέρεται στους μετανιωμένους κατοίκους των Σφακίων, που ήθελαν να απομακρύνουν από πάνω τους τη ντροπή της υποταγής και γι' αυτό πολέμησαν τους Τούρκους υπό την καθοδήγηση του Στ. Χιονιά. Άφησαν τα υπάρχοντά τους στη λεηλασία και απομάκρυναν τις οικογένειές τους σε δυσπρόσιτες σπηλιές.

Στα ορεινά και κατάξερα βουνά των Σφακίων οι Λακκιώτες υπέφεραν από έλλειψη τροφίμων και νερού και μια μέρα έξι απ' αυτούς μπήκαν σε ένα “μελισσόκηπο” (μελισσοουργείο) που βρισκόταν μεταξύ του Μουρίου και της Ανωπόλεως για να διασκεδάσουν την πείνα τους. Ο ιδιοκτήτης των μελισσών που παραφύλαγε, πυροβόλησε και σκότωσε έναν νέο από τους Κυδωνιάτες. Μετά απ' αυτό το περιστατικό οι εθελοντές χωρίστηκαν σε δύο μερίδες, και ο μεν Σμολένσκη υποστήριζε το θύμα, ο δε Νικολαΐδης τον θύτη. Ο Χατζημιχάλης δεν ήθελε ν' αναμειχθεί στη διένεξη και απομακρύνθηκε στην Αράδαινα. Το θλιβερό αυτό συμβάν, συνετέλεσε, κατά τον αφηγητή, στο να αρρωστήσει ο Χατζημιχάλης και να καταστεί αδύναμος να ηγηθεί των Κυδωνιατών σε εκείνη τη δύσκολη περίσταση. Αφού παρέδωσε την αρχηγία, για όσο διάστημα θα απουσίαζε, στον Αναγνώστη Μάντακα, στους Σταμαθιανούς και στον Μπελεγρή, αναχώρησε στις 8 Ιουλίου 1867 για την Αγία Ρουμέλη και από εκεί ανέβηκε το φαράγγι της Σαμαριάς και κατέληξε στον Ομαλό.

Οι Τούρκοι ήθελαν να ολοκληρώσουν την άλωση των Σφακίων με την υποταγή μερικών χωριών στο κέντρο και νότια της επαρχίας, γι' αυτό και οδήγησαν στρατό από τον Εμπρόσγιαλο (Χώρα Σφακίων) προς την ορεινή Ανώπολη. Οι Ανωπολίτες με αρχηγό τον Τσελεπή, απόγονο του Δασκαλογιάννη⁶⁴⁸, υπερασπίστηκαν το χωριό τους γενναία, αλλά δεν μπόρεσαν να

647 Κωνσταντίνος Σμολένσκη (1843-1915), απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων, μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία και Γαλλία. Διακρίθηκε στην κρητική επανάσταση του 1866 ως εθελοντής λοχαγός και ως συνταγματάρχης στον πόλεμο του 1897. Έφτασε ως το βαθμό του αντιστράτηγου. Διετέλεσε δύο φορές υπουργός στρατιωτικών.

648 Ο Ιωάννης Βλάχος ή Δασκαλογιάννης ήταν ο ηγέτης της επανάστασης του 1770 στην Κρήτη, η οποία είχε υποκινηθεί από τη Ρωσία. Πλούσιος και μορφωμένος πλοιοκτήτης ξεκίνησε την επανάσταση από τα Σφακιά, αλλά δεν έλαβε ποτέ τη βοήθεια από τους Ρώσους. Συνελήφθη και πέθανε με μαρτυρικό τρόπο στο Ηράκλειο (γδάρθηκε ζωντανός).

αναχαιτίσουν τους Τούρκους. Κατά τη συμπλοκή σκοτώθηκε και ο Τσελεπής. Οι Ανωπολίτες γνώριζαν ότι το χωριό τους θα έπεφτε σύντομα στα χέρια των Τούρκων, γι' αυτό και έριξαν φλόμους (δηλητηριώδες φυτό) στα πηγάδια από τα οποία υδροδοτούνταν η Ανώπολη εκτός από ένα. Οι Τούρκοι κυριεύσαν την Ανώπολη και έτρεξαν διψασμένοι να πιουν νερό. Στις τρεις μέρες που έμειναν στην Ανώπολη, τριακόσιοι Τούρκοι στρατιώτες δηλητηριάστηκαν, από τους οποίους οι πλείστοι πέθαναν.

Η περιγραφή της εισβολής των Τούρκων στα Σφακιά στην πεζή διήγηση καθίσταται αρκετά δυσνόητη στα “Απομνημονεύματα” λόγω της ακαταστασίας στην παρουσίαση των γεγονότων στο χρόνο, των σολοικισμών και της ταχύτητας καταγραφής των αναμνήσεων. Το αποτέλεσμα όλων αυτών δίνει μια διήγηση ασθματική, χωρίς παύσεις. Ο αφηγητής με αρκετή ειλικρίνεια διηγείται την πορεία των Λακκιωτών μέχρι τα Σφακιά για να λάβουν μέρος στη μεγάλη, αλλά άνιση μάχη. Αποφεύγει βέβαια τις κρίσεις για τις παραλείψεις ή αστοχίες των πρωταγωνιστών. Αναφέρεται στη μαχητικότητα των Ανωγειανών, αποσιωπά όμως την παρουσία μαχητών από τις δυτικές επαρχίες, όπως το Σέλινο και τον Αποκόρωνα. Για τα γεγονότα στα Σφακιά διαθέτουμε και την αναλυτική περιγραφή του Ν. Ψύχα, δοσμένη από την οπτική γωνία των εθελοντών και του Ζυμβρακάκη. Ο Ψύχας επισημαίνει ότι οι επαναστάτες από τις δυτικές επαρχίες αδιαφόρησαν στις εκκλήσεις του Ζυμβρακάκη. Υπερίσχυσαν η αντιζηλία και η διχόνοια ανάμεσα στις επαρχίες. Το αποτέλεσμα ήταν ο εχθρός να καταλάβει και να λεηλατήσει τα Σφακιά. Παραθέτουμε μερικά αποσπάσματα από τα σχόλια του Ν. Ψύχα, αντικειμενικού καταγραφέα των γεγονότων:

“Η μοίρα εδείχθη ευμενής προς τους πολεμίους, διανύσας δεκαεπτά μόνον ημέρας προς εξαφανισμόν της επαρχίας Σφακίων, διότι αι αντιζηλίας και αι δυσαρέσκειαι των Κρητών διηκόλυνον την επιτυχίαν των προθέσεών των, ενώ ο στόλος επεβοήθει τας κινήσεις των⁶⁴⁹.
[...]

Αποφεύγοντες διαλάβωμεν, ως είθισται, τι ήθελε συμβή, εάν Σελινιώται, Κυδωνιείς, Κεραμειανοί και Κισσαμίται έσπευδον εις τας προσκλητηρίους του αρχηγού Ζυμβρακάκη επιστολάς και της Κυβερνήσεως τα πατριωτικά παραγγέλματα [...]. Οι αγράμματοι Κρήτες δεν διέβλεψαν οποίον ήθελεν είσθαι το αποτέλεσμα της απουσίας των παρά του Μεχμέτ προσβληθείσας θέσεις της Κράτης. Αλλ' ο εχθρός οπωσδήποτε θα εισήρχετο εν Σφακίοις· Οι Κρήτες συνήχθησαν κατόπιν! Αδιάφορον, ώφειλον να σπεύσωσιν· ο εχθρός έπρεπε να πληρώση ακριβά την τιμήν της εισόδου.

Τοιαύτα και χείρονα τούτων εισί τ' αποτελέσματα των αγροίκων αντιζηλιών, αίτινες υφίστανται έτι εν Ελλάδι τη ελευθέρα ... και μ' όλα ταύτα το επαναστατικόν φρόνημα διετηρήθη

649 Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 87.

ακμαίον [...].⁶⁵⁰

Στην “Κρητικοπούλα” βρίσκουμε διεξοδικά την περιγραφή της εισβολής του Μεχμέτ και του Ρεσίτ στα Σφακιά, με τη διαφορά όμως ότι στην έμμετρη μορφή κυριαρχεί η πατριωτική έξαρση, η εξύμνηση της αντίστασης των επαναστατών με αποτέλεσμα, αν δεν υπήρχαν τα Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη, τα σχόλια ή άλλες πηγές να μέναμε με την εντύπωση ότι οι επαναστάτες βγήκαν νικητές, ότι οι Λακκιώτες βρέθηκαν εγκαίρως στη μάχη και απέκρουσαν αποτελεσματικά τους αντιπάλους. Γράφει χαρακτηριστικά στο ποίημα:

“Τα μπαϊράκια τρέχουσι ’πό κάθε επαρχία, / ουλημερνής και ουληνουκτής να σφάζουν στα Σφακιά”. Οι Λακκιώτες φαίνεται σαν να λαμβάνουν μέρος στη μάχη και να σκοτώνουν τους εχθρούς: “Λακκιώτες είν’ οι κυνηγοί, εδρόσισαν τα χέρια / με τα τουφέκια σκότωναν πολλούς και με μαχαίρια”. Εντελώς αντίθετη με την πραγματικότητα είναι η πληροφορία ότι τα μουράκια(= μικροί λόφοι) της Ίμβρου γέμισαν με πτώματα Τούρκων από δώδεκα στρατιωτικά σώματα(= μπαϊράκια): “Των ντόπιων Τούρκων έφταξαν δώδεκα μπαϊράκια / κ’ εκοκκινήσαν απ’ αυτά τση Νίμπρος τα μουράκια”. Ο αφηγητής και στην “Κρητικοπούλα” μνημονεύει τη γενναιότητα των Ανωγειανών μαχητών. Η νύχτα, όπως και στα ομηρικά ποιήματα, έρχεται και σταματά την επική μάχη στα Σφακιά: “Νύκτα τους εξεχώρισε να μην πυροβολούνε”.

Μανθάνουν πως Ομέρ -πασάς κάνει ετοιμασίες,
μα άγνωστον αν στον Χανιών θα πέσει τσ’ επαρχίες.
Μαζώνει τα στρατέματα εις τους Καλούς Λιμένας,
κ’ εις τα καράβια τά ’βαλε, δεν το ’ξευρε κανένας.
Συνάζει και τσι Κρητικούς, των δούδει τον Ρεσίτη,
φεύγει απού τα Καστρινά, φτάνει στου Ψηλορείτη.
Στας επαρχίας τμήματα στέκουν συλλογισμένοι,
στο Ρέθεμνος οι αρχηγοί να πάνε εσπευμένοι.
Οσ’ ήσαν πλησιέστεροι, φτάνουν στον Ψηλορείτη,
παν’ να συναπαντήσουνε τον άγριον Ρεσίτη.
Μέσα στην ανακάτωσιν οι Έλληνες μανθάνουν,
κύκλω στο Φραγγοκάστελλο στρατέματ’ κει βγάνουν.
Εμπήκ’ ο Μέρης στα Σφακιά με την κατεργαρίαν,
και των Ελλήνων οι αρχηγοί μένουν εις απορίαν.
Μα κι ο Ρεσίτης δεν αργεί, φτάνει στον Καλλικράτη,
το μέρος του ξεσφάλισε, δούδει τ’ αλλού μιντάτι.
Έφοδος στον Αλίκαμπο μια νύκτα του Μεμέτη

650 N. Ψύχας, ό.π., σ. 91-92.

τον Ζαμπρακάκ' αναζητά, αμέτη μουχαμέτη.
Τον δρόμον του ξακολουθεί, μπαίνει στ' Ασκύφου μέσα,
με τον Ρεσίτη να βρεθεί, μα κει τον διαιρέσαν.
Τρέχουν από το Μπρόσνερο πού 'τον το Ζαμπρακάκη,
συναπαντούσι τον εχθρόν στην Νίμπρο, στο μουράκι.
Ορμούν τη μάχ' αρχίζουσι, ζητούν να εμποδίσουν
τον χείμαρρον τ' Ομέρ-πασά, ομπρός μη προχωρήσουν.
Τα μπαϊράκια τρέχουσι 'πό κάθε επαρχία,
ουλημερνής και ουληνυκτής να σφάζουν στα Σφακία.
Από τ' Ασκύφου πιάνουσι τση Νίμπρος τες πλαγιάρες,
μ' Αρβανιτάδες πολεμούν, με Κρήτες, μ' Αραπάδες.
Ήσαν απού το Ρέθεμνος, πάνω απού τ' Ανώγεια,
πολεμισταί και γλήγοροι μα 'σαν κοντοί στα μπόγια.
Μέσα στη βράση, στη βοή έφταξαν οι Λακκιώτες,
που 'χουν στον τόπον την καρδιά κ' είναι και παιγνιδιώτες.
Σμίγουν με τους Ανωγειανούς, που ζουν κοντά στην Ίδην
τους νέους πού 'ρθαν 'θελοντάς με τον Νικολαΐδη.
Η μάχη αναφερώνεται, τα βήματα μετρούνε
οι Τούρκοι ήσαν νικηταί, τώρα 'πισθοχωρούνε.
Ζερβά Σμολένσκης μάχεται, οι Σφακιανοί δεξιά 'σαν,
οι Τούρκοι που προόδευαν την τάξιν των έχασαν.
Του Ζαμπρακάκη οι θελοντές κ' οι Αποκορωνιώτες,
πέρα στην Ταύρην μάχουνταν μαζί κ' οι Σελινιώτες.
Έφταξ' από το Ρέθεμνος στ' Ασκύφ' ο Κορωναίος,
μ' ανθρώπους κ' εξακολουθεί να μάχεται γενναίως.
Πόλεμος βράζ' εδώ κι εκεί μαύρον καπνόν υψώνει,
μήτε ν' ακούσει δεν μπορεί, τον άνθρωπον θαμπώνει.
Κ' οι Κρήτες Τουρκ' εδείλιασαν κ' οι Μαύροι του Βερούτη,
κ' οι Έλληνες μυρίζονται και τρώνε το μπαρούτι.
Των ντόπιων Τούρκων έφταξαν δώδεκα μπαϊράκια
κ' εκοκκινήσαν απ' αυτά τση Νίμπρος τα μουράκια.
Βρασμόν ψυχής κ' εκδίκησιν σύμφωνοι προσπαθούνε,
αλλήλους να νικήσωσι, τα βήματα μετρούνε.
Φωνιάζουν που την μιάν μεριάν, τρέχουν από την άλλην,
ουλημερνής 'ξακολουθεί με ταραχήν μεγάλην.

Μέσα στα δάσ' οι μεν τους δε φωνιάζουν και ζυγώνουν,
στα κυπαρίσσια σαν λαγούς φτάνουν και τους σκοτώνουν.

Λακκιώτες είν' οι κυνηγοί, εδρόσισαν τα χέρια
με τα τουφέκια σκότωναν πολλούς και με μαχαίρια.

Τρίζουν τα δότια οι Έλληνες, ότι τους απατήσαν,
σαν κλέφτες εξαβάρκαραν και δεν των εμηνύσαν. (κεφ. 117, 2959-3016)

.....
Νύκτα τους εξεχώρισε να μην πυροβολούνε,
εις τα Σκαφίδια σύρονται να βρουν νερό να πιούνε.

Εστράτεψαν εις το Μουρί κ' εζούσαν με σταφύλια
κι οι Τούρκοι μένουν αντικρύ μακράν ολίγα μίλια. (κεφ. 118, 3033-3036)

Το ακόλουθο επεισόδιο, που συνέβη κατά την εισβολή του Ομέρ στα Σφακιά, αναφέρεται αναλυτικά στην “Κρητικοπούλα”, δεν καταγράφεται στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Σε μία υποσημείωση στο βιβλίο του Ν. Ψύχα γίνεται μνεία του γεγονότος και πιθανότατα από εκεί το έχει αντλήσει ο Χατζημιχάλης. Έχουμε να παρατηρήσουμε όμως ότι ο βιασμός της νεαρής παρθένου από τον Ομέρ δεν αναφέρεται στον Ψύχα. Θεωρούμε ότι ο Χατζημιχάλης για να δημιουργήσει περισσότερη συγκίνηση περιέγραψε σε στίχους μια συνήθη τακτική των τουρκικών στρατευμάτων, τον αποπνιγμό αμάχων με εύφλεκτες ύλες⁶⁵¹ και τον βιασμό των γυναικών. Ο αφηγητής παραβάλλει τον βιασμό της ανώνυμης κόρης, το 1867, με τον βιασμό και την απώλεια της “τιμής” (παρθενίας) μια άλλης Σφακιανής, της κόρης του Δασκαλογιάννη, το 1770⁶⁵².

Στο βιβλίο του Ν. Ψύχα διαβάζουμε τα εξής:

“Ο εν Φραγκοκαστέλω κατεσκηνωμένος εχθρός στενοχωρήσας τα έν τινι σπηλαίω, εκεί που εγγύς κειμένω, καταφυγόντα γυναικόπαιδα (α)Ίνα εισδύση τις εις το επί αποτόμου βράχου κείμενον τούτο σπήλαιον, ανάγκη να βαδίση επί ατραπού μη επιτρεπούσης την διάβασιν δύο ομού ανθρώπων. Τούτου δ' ένεκα είναι απόρθητον. Τα εν αυτώ καταφυγόντα με τα πολυτιμότερα των ενδυμάτων και σκευών των γυναικόπαιδα και οι φυλάσσοντες το στόμιον ευάριθμοι οπλίται [...] δεν εσκέφθησαν ότι η βαθύνοια του εχθρού ήθελεν εφεύρει τρόπον να αποδιώξη αυτούς εκ του σπηλαίου δια του δι' αχύρων βεβρεγμένων καπνίσματος. Εβεβαιούτο τότε παρ' απάντων, ότι ο μετά του Ομέρ πασά συνδιαλεγόμενος πρόξενος της Γαλλίας, όστις είχεν μεταβή εις το εχθρικόν στρατόπεδον, χάριν διασκεδάσεως, εμεσολάβησε δια την σωτηρία των καπνισθέντων

651 Οι πιο γνωστές θανάτωσεις με αυτόν τον τρόπο συνέβησαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 στα σπήλαια της Κρουνερίδας Αποκορώνου, της Μιλάτου Μεραμπέλου και Μελιδονίου Ρεθύμνου, όπως γνωρίζουμε από την Ιστορία του Κριτοβουλίδη. Βλ. Κ. Κριτοβουλίδης, ό.π., σ.55, 216, 269-271.

652 Βλ. *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, έκδοση- σχόλια. Βασίλειος Λαούδρας, Ηράκλειον Κρήτης 1947, στ. 811-12: Δασκαλογιαννοπούλες μου, ετσά τονε γραφτό σας / Τούρκας παιδί να μυριστή στη νειότης τον αθό σας”.

“Μπακαλέων” και επέτυχεν αυτήν”.⁶⁵³

.....
Στην βράσιν γυναικόπαιδα τόπον φυγής ζητούνε,
κι εις σε μια τρύπα μπαίνουνσι, σε σπήλιο να σωθούνε.
Του Πατισάχ το στράτεμα τον τόπον ξεγδυμώνει,
στην τρύπα φτάνει μια βραδιά κ’ έξαφνα τα πλακώνει.
Προστάζουν να παραδοθούν στου Βασιλιά τ’ ασκέρι
γή θα τα κάψουν με φωθιά, τα σφάζουν με μαχαίρι.
Δεν θέλουν να παραδοθούν, τα δυστυχή φοβούνται,
ως έπαθαν του Αρκαδιού και τ’ άλλα συλλογούνται.
Μπέμπουν στον αρχηστράτηγον, ρωτούνε πώς να πράξουν,
από την ναυαρχίδα του προστάζει να τα κάψουν.
Πίσσα ανάφτουν με πανιά, ξύλα πετούν να φράξουν,
να τα φονέψουν δεν μπορούν, ζητούν να τα πλαντάξουν.
Σαν ήρθαν στην απελπισιάν οι άντρες συμφωνούσι,
για το χατήρι των παιδιών, τσι Τούρκους προσκυνούσι.
Προτείνουν: «μας υπόσχεστε φύλαξιν στην τιμήν μας,
μ’ άνε μας ξετιμήσετε, πάρετε την ζωήν μας».
Ομέρης δούδ’ υπόσχεσιν, γράφουν ’πού το ντοβλέτι,
«εγώ ’μαι αντιπρόσωπος ναι! μα τον Μουχαμέτη!
Εγώ είμαι στον τόπον σας, σήμεραν βασιλέας,
διατάσσω να σας δώσουνε ρούχα, ψωμί και κρέας».
Επίστεψαν στα λόγια του, κρατούν τα γράμματά του,
και παραδίδουν τα παιδιά εις τα στρατέματά του.
«Άντρες, γυναίκες φέρετε, είπε, στο ναυαρχείον»,
τα πράματα αρπάξασι και το τυπογραφείον.
Τους πρώτους μπέμπει στα Χανιά κι αμέσως σιδερώνει
ένα κοράσιο ’νός γιατρού, κρατεί, ξεμασκαρώνει.
Έβιασε το κοράσιον, τ’ αθών και ωραίον,
και βγάνει λίρες μια φουχθιά να δώσει των γονέων.
Κλαίσι, φωνιάζουν, δέρνονται, ζητούσι το παιδί των,
οι Κρητικοί εις άπιστους δεν δούδουν την τιμήν των.
Κ’ η κορασίδα του γιατρού κτυπά την κεφαλήν της,

653 Ν. Ψίχας, ό.π., σ. 95.

σκίζει τ'ωραϊόν πρόσωπον, φωνάζει την τιμήν της.
Ομέρης δεν σπλαχνίζεται, σιμώνει στην παρθένο,
έρωτας πάει της πουλεί, για σένα αποθαίνω.
Η νέα απαρηγόρητη φωνάζει “την τιμήν μου,
μ’ έβιασες, άπιστε πασά, πάρε και την ζωήν μου”.
Στον νου της βάνει θάνατον, σκέφτεται ν’ αποθάνει,
για την τιμήν να γκρεμισθεί, σαν του Δασκαλογιάννη. (κεφ. 118, στ. 3037- 3074)

Για την εισβολή του τουρκικού στρατού στα κεντρικά και δυτικά Σφακιά, τη συμπλοκή στην Ανώπολη και το φαρμάκωμα των Τούρκων στρατιωτών με φλόμους, ο Χατζημιχάλης γράφει στην “Κρητικοπούλα”:

.....
Συνάζονται οι αρχηγοί στα δυτικά Σφακία
για ν’ αποκρούσουν του Ομέρ την γενικ’ εκστρατείαν.
Σ’ Ανώπολη κι Αράδαινα παν να μονομερίσουν,
μ’ απόφασιν οι Έλληνες εκεί να πολεμήσουν.
Οι Κρήτες κ’ οι εθελονταί εμοίρασαν τα μέρη,
σαν αλυσίδα πλέκονται, προσμένουν τον Ομέρη. (κεφ. 119, 3075-3080)

.....
Από θαλάσσης, και ξηράς πανστρατιά προβαίνουν,
με το τραγούδ’ οι Έλληνες ανεβοκατεβαίνουν.
Φτάνουν εις την Ανώπολιν, με μάνητα μαλώνουν,
φλόμους ερρίζαν στο νερό, τσι Τούρκους φαρμακώνουν. (κεφ. 121, 3105 -8)

Η μάχη στο φαράγγι της Αράδαινας (β4, 231-236 και β8, 263-270)

Η διήγηση της μάχης στο φαράγγι της Αράδαινας είναι ετεροδιηγητική. Ο αφηγητής έμαθε γι’ αυτήν από Λακκιώτες και έναν εθελοντή που πολέμησαν σ’ αυτήν: “Οι ιδόντες τα πράγματα Λακκιώται μού διηγήθησαν τα ανωτέρων* και πλείστα τόσα θλιβερά συνάμα και ηρωικά, άτινα αδυνατών*, ούτε είμαι αρμόδιος να περιγράψω”. Άρα ο συγγραφέας-αφηγητής μεταφέρει τις διηγήσεις τους, αφού ο ίδιος βρισκόταν άρρωστος στον Ομαλό⁶⁵⁴.

Μετά την κατάληψη της Ανώπολης, 2.000 περίπου άτομα, εθελοντές και Κρητικοί,

654 Φαίνεται ότι και ο εθελοντής Ν. Ψύχας βρισκόταν στα Πηγαδάκια μαζί με τον Ζυμβρακάκη, γι’ αυτό και στη διήγησή του απουσιάζουν αναγκαίες λεπτομέρειες. Αναφέρει χαρακτηριστικά: “Τι συνέβη εν Αρραδένη αδυνατούμεν να περιγράψωμεν λεπτομερώς”. Εσφαλμένα επίσης νομίζει ότι ο Χατζημιχάλης ήταν στην Αράδαινα. Βλ. Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 99-100.

αποσύρθηκαν στο πλησίον φαράγγι της Αράδαινας⁶⁵⁵. Το στρατιωτικό συμβούλιο αποφάσισε οι Κυδωνιάτες και οι Σελινιώτες να υπερασπιστούν τη βόρεια είσοδο του φαραγγιού. Στο κέντρο του φαραγγιού τοποθετήθηκαν εθελοντές και Σφακιανοί. Την είσοδο του φαραγγιού από τη νότια παραλία φύλαγε ο Κωσταρός με τους Αποκορωνιώτες οπλαρχηγούς, Μαθιό Μυλωνογιάννη και Αναγνώστη Γογονή. Ο Ζυμβρακάκης με λίγους εθελοντές παρέμεινε στην ορεινή θέση Πηγαδάκια.

Στις 11 Ιουλίου ο τουρκικός στρατός επιχείρησε να εισβάλει από τη βόρεια είσοδο του φαραγγιού, αλλά αποκρούστηκε από τους Κυδωνιάτες και τους Σφακιανούς. Αφού οι Τούρκοι είδαν ότι είναι αδύνατη η εισβολή από βορρά, αποβίβασαν την επομένη μέρα στρατό στη νότια παράλια είσοδο του φαραγγιού. Ο Κωσταρός με τους πολεμιστές του αντιστάθηκε, αλλά δεν μπόρεσε να αποτρέψει την είσοδο των Τούρκων στο φαράγγι. Αποσύρθηκε άτακτα και δεν πρόφτασε να συνενωθεί ή να ειδοποιήσει τους επαναστάτες που βρίσκονταν τοποθετημένοι στο κέντρο(τους εθελοντές και Σφακιανούς). Συγχρόνως και από τη βόρεια είσοδο εισέβαλαν οι Τούρκοι και περικύκλωσαν τους επαναστάτες. Οι υπερασπιστές που είχαν τοποθετηθεί στο κέντρο βρέθηκαν στη μέση δύο πυρών. Η σάλπιγγα σάλπισε γενική υποχώρηση, αλλά ήταν πολύ αργά. Όσοι πρόλαβαν, υποχωρούσαν άτακτα προς τα υψώματα από το μονοπάτι, που βρίσκεται στο μέσον του φαραγγιού. Μερικοί επαναστάτες έσπευσαν να βοηθήσουν τους ευρισκόμενους συναδέλφους των στο κέντρο. Η μάχη εκ του συστάδην ήταν “λυσσώδης”. Μια ομάδα εθελοντών με φουστανέλες μάχονταν μέσα σ' ένα εκκλησάκι. Όταν διαπίστωσαν ότι είχαν κυκλωθεί, βγήκαν ξιφήρεις διασχίζοντας τους εχθρούς μέχρι που έπεσαν όλοι.

Ο Λακκιώτης Μιχαήλ Πρώιμος ή Μπελεγρής που έσπευσε να τους βοηθήσει τραυματίστηκε σοβαρά στον μηρό και δεν μπορούσε να μετακινηθεί. Όπως έμαθε ο αφηγητής από τη διήγηση ενός εθελοντή, ο Πρώιμος συνέχισε και τραυματισμένος να μάχεται κάτω από μια αγριαχλαδιά, ώσπου ξεψύχησε. Στον εθελοντή που του πρότεινε να του δώσει το όπλο του για να μην πέσει στα χέρια των εχθρών ο Πρωιμομιχελής είπε: “δεν αποχωρίζομαι από τον πιστόν σύντροφόν μου, έως ου αναπνέω, αλλά θα μάχομαι με αυτόν και να αποθάνω, ως απόθαναν οι πρόγονοί μου δια την ελευθερίαν”.

Ο αφηγητής πλέκει το εγκώμιο της αρετής του σπουδαίου αυτού πολεμιστή και διηγείται διεξοδικά την αριστεία του στη μάχη και θυμάται ότι πολλές φορές είχε συμβουλευσει τον γενναίο πολεμιστή να απέχει από παράτολμες επιθέσεις, για να μην τον στερηθεί γρήγορα η πατρίδα. Ο Πρώιμος όμως του είχε απαντήσει: “αυτή είναι η εποχή απού φανερώνονται οι άνδρες, σήμεραν ήλθε η ώρα να ξετελέσωμεν όσα δεν εμπόρεσαν οι παππούδες και πατέρες μας.

655 Το φαράγγι της Αράδαινας είναι από τα πιο εντυπωσιακά φαράγγια της Κρήτης, με μήκος 7 χιλιόμετρα. Οι κατακόρυφες πλευρές του φτάνουν τα 100 μέτρα ύψος. Το χωριό Αράδαινα είναι κτισμένο πάνω από το φαράγγι, με το οποίο επικοινωνεί με μικρό μονοπάτι, που ήταν η κύρια είσοδος προς το φαράγγι και το χωριό, παλαιότερα. Το φαράγγι της Αράδαινας καταλήγει νότια στην παραλία Διαλεσκάρι (σήμερα ακούγεται και Μάρμαρα).

Ταύτην την εποχήν δεν την βρίστομεν* καθημέραν, εγώ εξητούσα να εύρω αυτήν την περίστασιν να ιδώ τι αξίζω, δεν θέλω ν' αποθάνω εις την παλέτζα μου (στρώμα) με γιατρούς, αλλά εις τον μπόλεμον*, ως απόθαναν οι μπαρπάδες* και παππούδες μου, αλλά θα αφήσω παιδιά ορφανά και εμέ ορφανόν με άφησε ο πατέρας μου, ας ελευθερώσωμεν την πατρίδα μόνον και εκείνη θα φροντίση περί αυτών”⁶⁵⁶. Κοντά στον Πρώιμο μάχονταν και οι αξιωματικοί Νικολαΐδης και Σμολένσκη. Μετά την αποχώρηση των Τούρκων από την Αράδαινα, οι Λακκιώτες βρήκαν τα οστά του Πρώιμου καμμένα (οι Τούρκοι κατά τη συνήθη τακτική τους τεμάχιζαν τον νεκρό και τον έκαιγαν). Δίπλα του κείτονταν θαμμένοι δύο Τούρκοι στρατιώτες, που προφανώς είχαν σκοτωθεί από αυτόν.

Οι επαναστάτες αφού πέρασαν δυσπρόσιτα και άγρια βουνά, απομακρύνθηκαν από τα Σφακιά, χωρισμένοι σε τρεις ομάδες. Μια ομάδα κατήλθε στην Αγία Ρουμέλη και από εκεί ανέβηκε το φαράγγι της Σαμαριάς μέχρι τον Ομαλό. Η ομάδα του Ζυμβρακάκη δέχτηκε επίθεση στα Πηγαδάκια και αναγκάστηκε να αποχωρήσει προς τα δύσβατα Κρούσια και από εκεί με μεγάλη δυσκολία να φτάσει στην Κυδωνία. Οι Λακκιώτες με τους εθελοντές έφτασαν και αυτοί στα Κρούσια, για να βρουν νερό, και έπειτα διασχίζοντας τις απότομες κορυφές των Λευκών Ορέων έφτασαν στον Ομαλό. Κατά την υποχώρηση πολλοί εθελοντές λιποθυμούσαν από τη δίψα και τη ζέστη και κάποιοι από αυτούς πέθαναν κατά την πορεία. Ένας Λακκιώτης, συγγενής του Χατζημιχάλη, μετέφερε νερό σε “αραγούς” (ασκούς) για να ξεδιψάσουν οι στρατιώτες. Άλλοι Λακκιώτες έτριβαν στο στόμα των εθελοντών “αγουρίδες” (άωρα σταφύλια) για να ξεχάσουν τη δίψα τους. Ο αφηγητής χαρακτηρίζει τη μάχη της Αράδαινας “ολέθρια”.

Η κατάληψη των Σφακίων ολοκληρώθηκε με την πυρπόληση από τους Τούρκους των χωριών των “Αγοριτών” (Ορειών) Σφακιανών, της Ανόπολης, της Αράδαινας, του Άγιου Ιωάννη, των Λιβανιανών, του Μουρίου. Ο Ν. Ψύχας, που δεν ήταν στην Αράδαινα, παρέχει μια γενική εκτίμηση για τη μάχη:

“Τι συνέβη εν Αρραδένη αδυνατούμεν να περιγράψωμεν λεπτομερώς. Ό,τι γνωρίζομεν είναι ότι αμφοτέρα τα διαμαχόμενα μέρη εμάχοντο λυσσωδώς, έως ου οι επαναστάται ειδόντες εαυτούς περικυκλουμένους και ενδόντες εις τον όγκον και το διασταυρωμένων πυρ των πολεμίων υπεχώρησαν εις τα Κρούσια, αφήσαντες πολλούς νεκρούς επί χώραν, εξ ων πλείστοι εθελονταί, σκυλευθέντες παρά των εχθρών, και τινας αιχμαλώτους κρεουρηθέντας παραντίκα παρά των Αυτοκρατορικών στρατευμάτων”⁶⁵⁷.

Η ποιητική εκδοχή της μάχης της Αράδαινας στην “Κρητικοπούλα”, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί ένα ανεπτυγμένο αφηγηματικό μοτίβο, όπως το ορίσαμε στην εισαγωγή της

656 Παραθέτουμε αυτό το απόσπασμα από τα λόγια του Πρώιμου, όπως έχει διατυπωθεί στο κρητικό ιδίωμα. Η καθαρεύουσα του Χατζημιχάλη κατέστρεψε σε πολλά σημεία την αμεσότητα και τη δροσιά του λαϊκού λόγου.

657 Ν. Ψύχας, ό.π., σ. 100.

εργασίας μας:

Τ' άρματα τα ελληνικά, οι άντρες του πολέμου
χαρούμενοι κι ακλόνητοι την μάχην περιμένουν.
Οι Τούρκοι στον Ομπρος -Γιαλό και θέλουν να πατήσουν
τους Έλληνας, μα σκέφτονται πώς να τ' αποφασίσουν.
Κινά με τα στρατέματα, κανένα δεν αφήνει,
μέλλεται της Αράδαινας ο πόλεμος να γίνει. (κεφ. 121, στ. 3095-3100)

.....
Σύρουνται στην Αράδαινα, την φάραγγα κρατούνε,
μέρα και νύκτα με φωθιά, τρεις μέρες πολεμούνε.
Τρομακτικούς τσι κεραυνούς οι Τούρκοι σφενδονίζουν,
δεν χαμπαρίζουν οι -γ- Έλληνες, μούτε δεν τους κλονίζουν.
Εις του βουνού τους πρόποδας, το πέραμα κρατούσι
η Κυδωνία και Σέλινο, οι Τούρκοι δεν κοτούσι.
Στο κέντρον οι εθελονταί, οι Στερεολλαδίτες,
επέσασι ηρωϊκά σαν τσι Μαραθωνίτες.
Εκ' ήτον η διάβασις και η σκάλα που περνούσαν,
την οχυρώσαν δυνατά και την φιλονικούσαν.
Το τέλος προς τη θάλασσα προς του Διαλεσκάρι
εβλέπασιν οι Σφακιανοί εκεί μη ξεβαρκάρει.
Οι Κρητικοί στα ακρινά τα δύσκολα κρατούσι,
στη μέση 'χουν τους θελοντάς να τους επιτηρούσι.
Στα βορινά Ανωπόλεως εμέν' ο Ζαμπρακάκης,
εκεί 'σαν κι άλλοι Σφακιανοί και ο Πετροπουλάκης.
Εκεί κρατούσαν την γραμμήν, πάνω στα Πηγαδάκια,
ο Γογονής κι εμάχοντο τ' Αποκορωνιωτάκια.
Εκεί μαζ' ήτον κι ο Μαθθιός, άντρας τ' Αποκορώνου,
πιστότατος στο σύνθημα και δυνατός του πόνου.
Διακοπή δεν έκαμε ο πόλεμος κ' η φλόγα,
από πρωί μέχρι νυκτός επέφταν μυδροβόλα.
Οι μπάλες κόφτουν τα δενδρά, θερίζουν αστοιβίδες
και καταστρέφουν οι Έλληνες πλήθος Οσμανιήδες.
Κ' οι μεν κ' οι δε ανίκανοι, τα πράματα σε κρίση,
δεν ημπορεί Ομέρ -πασάς τους άλλους να πατήσει.
Δυο τρείς φορές επέρασαν κι έπεσαν οι Λακκιώτες,

στα μιτριζία των εχθρών μαζί κ' οι Σελινιώτες.
Εδαιμονίζετ' ο Ομέρ, τα κρέατα δαγκάνει,
σ' τσι βάρκες βάνει τον στρατόν, στα νότα τονε βγάνει.
Φλόγες από το πρόσωπον, τσι σάλπιγγες εβάρει
και ξάφνου φαίνετ' ο στρατός εις του Διαλεσκάρι.
Ο Κωσταρός δεν ημπορεί τσι Τούρκους να γυρίσει
και δεν προφθάνει τσ' Έλληνες να τσι πληροφορήσει.
Εσκότωσαν πολλούς εκεί, τον Ντελή-Χουσεϊνή,
τον ξακουσμένον Κρητικόν, το στράτεμα εθρήνει.
Σαν λύκοι τρέχουν οι Έλληνες να τους περιορίσουν,
μα τους κυκλώνουν, δεν μπορούν οπίσω να γυρίσουν.
Φτάνουν και τους εθελοντάς, στην μέση που βαστούνε,
οι Κρήτες των εφώναζαν, καθόλου δεν δροικούνε.
Ούλοι οι Τούρκοι τουφεκούν, τουφέκια και κανόνια,
οι σάλπιγγες κατακτυπούν, ως κάνουνε τ' αμόνια.
Ούτε Ελλήνων σάλπιγγες, ούτε φωνές δροικούνται,
από την ράχιν τους τραβούν, τότε μόνο κινούνται.
Οι Κρήτες βρίστουν τ' άσχημα, οι θελοντές κλεισμένοι
κ' οι μεν, κ' οι δε, εμάχοντο, ωσάν απορπισμένοι.
Απόσπασαν οι Κρητικοί, εθελοντάς με πόνους,
πολλοί ελιποθύμησαν, τους σήκωσαν στους νόμους.
Από νερό, 'πό κούραση, 'πό πείνα ξαντλημένοι,
στα Κρούσια αποσύρονται και πέφτουν λιγωμένοι.
Οι Κρητικοί εθελοντάς στους νόμους των βαστούνε,
και αγουρίδες για νερό, δούδουν, παρηγούνε.
Σε κλησιδάκ' εκλείστηκαν μέρος Στερεολλαδίτες,
μέχρις ενός επέσασι, σφάζουντ' απ' Αρβανίτες.
Επέσανε και Κρητικοί, ο Πρώιμος των Λάκκων,
ο Τσελεπής τσ' Ανόπολης, που μοιάζανε των δράκων.
Η μάχη ετελείωσε, μα πλέρωσαν οι αγάδες,
πολύν στρατόν εχάσανε, πολλούς Αρβανιτάδες. (κεφ. 121, στ. 3105-3162)

Η επιχείρηση κατάληψης του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 236-244 και β8, 270-275)

Αμέσως μετά τη μάχη της Αράδαινας και την υποταγή των Σφακίων, ο Ομέρ επιχείρησε να κυριεύσει τον Ομαλό, το “ασφαλές άσυλο” των επαναστατών. Η εισβολή στο οροπέδιο του

Ομαλού θα γινόταν συγχρόνως από τις δύο φυσικές εισόδους⁶⁵⁸, τη νότια, από τη μεριά της επαρχίας Σελίνου (Σελινιώτικος Γύρος ή Ποροσέλλια) και τη βόρεια (Φώκιες και Νερατζόπορα). Ο τουρκικός στρατός αποβιβάστηκε στο λιμάνι της Παλαιόχωρας Σελίνου και πήρε το δρόμο προς τα ορεινά για να εισβάλει στον Ομαλό από τον Σελινιώτικο Γύρο. Συγχρόνως ο Με(χ)μέτ με το στρατό του θα επιχειρούσε να καταλάβει τη βόρεια είσοδο. Για να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους, οι επαναστάτες διαιρέθηκαν σε δύο τμήματα: οι Σελινιώτες και οι Κισαμίτες τάχθηκαν να φυλάγουν την είσοδο από το Σέλινο, ενώ οι Κυδωνιάτες με τους εθελοντές την είσοδο από τις Φώκιες.

Από τις 25 έως τις 30 του Ιουλίου 1867 οι Τούρκοι προσπαθούσαν να κυριεύσουν τον Ομαλό από τη νότια είσοδο, αλλά έβρισκαν σθεναρή αντίσταση. Στις 31 Αυγούστου κατόρθωσαν να διαβούν με δόλο ένα μονοπάτι και να βρεθούν στα νότια των υπερασπιστών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι επαναστάτες από το Σέλινο και την Κίσαμο, που φύλαγαν την είσοδο, να αποσυρθούν στο Αχλαδίδι, οχυρή θέση πάνω από τον Σελινιώτικο Γύρο.

Λίαν πρωί οι Λακκιώτες και οι εθελοντές έμαθαν τι είχε συμβεί στη νότια είσοδο. Έτρεξαν τότε κατά την τοποθεσία Αρεβατζιά και κατόρθωσαν να αναχαιτίσουν στα Ρείκια του Ομαλού την ορμή του τουρκικού στρατού. Από εκεί λοξοδρόμησαν, για περισσότερη ασφάλεια, προς το βόρειο άκρο του οροπεδίου (στη θέση Τζανή Σπήλιος) και περικύκλωσαν τους αντιπάλους τους ορμώντας από τα γύρω υψώματα. Κάποιοι Τουρκοκρητικοί άρχισαν να πυρπολούν αγροτικούς οικίσκους, αλλά απωθήθηκαν όταν έφτασαν στον οικίσκο των Μαντάκων. Ο αφηγητής περιγράφει το κυνήγι των Τούρκων από τους Λακκιώτες με μια δυνατή παρομοίωση παρμένη από την αγροτική ζωή: “ερρίφθησαν κατ’ εκείνων, καθώς όταν ο σκύλος ιδή τον λαγών και μόνος του ρίπτεται, υλακτεί, ούτως και οι Λακκιώται γαβριούν* και κατασκορπίζουν εν τω άμα τους Τούρκους άνευ τουφεκισμού”. Είναι αξιοσημείωτη και αυτή η λεπτομέρεια: στην καταδίωξη, ο Χριστούλης (Κουτρούλης) από τους Λάκκους σκότωσε έναν Τούρκο, του έκοψε το κεφάλι και το πήγε λάφυρο στον Χατζήμιχάλη. Ο Αρχηγός για να τον ενθαρρύνει, του έδωσε ένα ναπολεόνι.

Καταδιωκόμενοι οι Τούρκοι, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν προς την είσοδο του Σελίνου, στη θέση Αρεβατζιά. Κατά τη δύση του ηλίου Λακκιώτες και εθελοντές συγκεντρώθηκαν εξουθενωμένοι και διψασμένοι “ως αθληταί εκ του κόπου και καύσωνος” στον Λάκκο του Καλλέργη. Εκεί δεκατρείς Λακκιώτισσες παρθένες τους έφεραν νερό σε αραγούς (ασκούς) για να ξεδιψάσουν. Τη νύχτα οι Λακκιώτες μετακινήθηκαν προς την είσοδο του

658 Το ίδιο σχέδιο είδαμε ότι είχε εφαρμόσει ο Ομέρ για την κατάληψη των Σφακίων, την εισβολή από τις εισόδους του Καλλικράτη και του Ασκύφου. Ο Ομαλός διαθέτει και μια τρίτη είσοδο προς νότο, το φαράγγι της Σαμαριάς. Ο Α. Κασελάκης με επιστολή του στον Χατζήμιχάλη στις 23-7-67 τον ενημερώνει για τις κινήσεις των Τούρκων να καταλάβουν τον Ομαλό από την είσοδο του Σελίνου, βλ. Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/7/79.

Σελίνου και έπιασαν θέσεις κοντά στο μέρος που είχε κατασκηνώσει ο τουρκικός στρατός. Πριν ξημερώσει επιτέθηκαν με ορμή (“ως ο ανεμοστρόβιλος εχύνοντο εκ πανταχόθεν”) στους Τούρκους που οπισθοχωρούσαν προς το Σέλινο. Όταν οι Σελινιώτες και οι Κισαμίτες αντιλήφθηκαν από το Αχλαδίδι, όπου βρίσκονταν, τη φυγή των Τούρκων, επέπεσαν και αυτοί καταπάνω τους και η καταδίωξη γενικεύτηκε.

Για να γλιτώσουν οι Τούρκοι, ανέβηκαν σε έναν λόφο και κρύφτηκαν κυκλικά του λόφου με σκοπό να παρασύρουν τους επαναστάτες μέχρι εκεί. Οι ενθουσιώδεις Λακκιώτες έπεσαν με ορμή πάνω στον κατάφυτο λόφο, αλλά περικυκλώθηκαν από τους Τούρκους και λίγο έλειψε να σκοτωθούν όλοι. Όπως μπορούσε ο καθένας, προσπαθούσε να αποφύγει τη “σπαλιόρα” (γενικό πυροβολισμό) των Τούρκων. Ο αφηγητής θαυμάζει και απορεί πώς οι επαναστάτες κατόρθωσαν να διαφύγουν χωρίς απώλειες. Η σωτηρία τους οφείλεται στο Θεό. Γράφει: “Θαυμάζω και απορώ ενθυμούμενος την ώραν εκείνην πως διεσώθημεν. Θεία χειρ εσκέπασε ίσως ημάς και ετύφλωσε τους αντιπάλους και όχι μόνον πάντες διαφύγαμεν* ζώντες, εκτός τριών πληγωθέντων ελαφρώς, αλλά και αποκρούσαμεν την καθ' ημών επίθεσιν, χωρίς οι πολέμιοι βήμα να μας εκτοπίσωσι[...]”.

Τελικά, οι Σελινιώτες και οι Κισαμίτες συνέχισαν την καταδίωξη των Τούρκων μέχρι το χωριό Αγία Ειρήνη Σελίνου, ενώ οι Λακκιώτες πριν επιστρέψουν στο χωριό τους πέρασαν από τον Πρασέ⁶⁵⁹ και πυρπόλησαν τα σπίτια δύο προυχόντων του χωριού, οι οποίοι ήταν συνεργάτες των Τούρκων και υποκινούσαν τους χωριανούς τους σε υποταγή.

Ο αφηγητής ολοκληρώνει την αφήγηση της ενότητας με το αφηγηματικό μοτίβο του απολογισμού της μάχης και της μνείας των ανδρών που διέπρεψαν (αρίστευσαν) σε αυτήν. Στη μάχη του Ομαλού διακρίθηκαν τα αδέρφια Σταματάκη, ο Β. Ακρωτηριανάκης, ο Βολανογιάννης, ο Μωρονογιάννης, το Εξάρι των Λάκκων. Πολύ επίσης θαυμάστηκε η γενναιότητα ενός δεκαπενταετούς εφήβου, του Μ. Μιχελέτου, και τεσσάρων ακόμη συνομηλίκων του. Σπουδαία ήταν και η συμβολή των εθελοντών Κίτσου, Κοντόγιαννη, Γάκη και Γώγου.

Ο Χατζημιχάλης έχει πλήρη συνείδηση ότι αφηγήθηκε τα γεγονότα από την οπτική γωνία των Λακκιωτών και των εθελοντών. Θεωρεί ότι ανάλογες αξιομνημόνευτες πράξεις θα συνέβησαν και στο στρατόπεδο των Σελινιωτών και Κισαμιτών, αλλά δεν τις γνωρίζει για να τις περιγράψει αναλυτικά. Προτρέπει λοιπόν τους άλλους αρχηγούς να καταγράψουν τα σπουδαία κατορθώματα των ανδρών τους για να μην λησμονηθούν⁶⁶⁰:

“Την λεπτομέρειαν των θέσεων τούτων και της μάχης εκ του μέρους των γνωρίζει

659 Πρασές, ορεινό χωριό με περίφημο καστανόδασος, νοτιοδυτικά των Λάκκων, στα όρια των επαρχιών Κυδωνίας και Σελίνου. Πράξεις εκδίκησης χριστιανών σε υποταγμένους χριστιανούς θα κορυφωθούν το επόμενο διάστημα της επανάστασης του 1866. Πρβλ. επιστολή κατοίκων του Πρασέ προς τον Χατζημιχάλη με ημερομηνία 1-7-67, στην οποία δηλώνουν ότι έχουν προσποιηθεί υποταγή στους Τούρκους για να μην καταστραφούν τα σπίτια τους: Α.Χ.Μ.Γ. 24/1/7/66.

660 Πρβλ. Α' Προοίμιο “Απομνημονευμάτων” β5, 60ν.

κάλλιον εμού ο Κριάρης, Κορκίδης και λοιποί οι πολεμούντες εκείθεν, οίτινες και χρεωστούν να περιγράψωσι μεθ' όλων των λοιπών και μεγάλων πολεμικών έργων των, ίνα μη αδικήσωσι εαυτούς, τους συναγωνιστάς των, και την όλην πατρίδα, ως εγώ νομίζω, και εκ του οποίου και εγώ αυτός ωρμήθην εις έργον ανώτατον και όλως ξένον των δυνάμεών μου, ανέλαβα τούτο, επιχειρώ προθέμενος, όχι να δείξω έργον ιστορικών, αλλά να δώσω ως φως τα έργα τοσούτων γενναίων και θερμών ανδρών, των οποίων και είναι τα γεγονότα της επαναστάσεως ταύτης, ως αποδεικνύονται και δια να εξερεθήσω εις φιλοτιμίαν τοσούτους συναδέλφους μου, πολιτικούς και στρατιωτικούς, καλλίτερους εμού να γράψωσι, όσα ούτοι είδον”.

Ας παρακολουθήσουμε και την ποιητική επεξεργασία του ίδιου γεγονότος στην “Κρητικοπούλα”. Το σχέδιο του Ομέρ, την αντίσταση των επαναστατών, την καταδίωξη των Τούρκων:

Τον Ομαλόν εβάλθηκε, διατάσσει [ενν. ο Ομέρ] να κινήσει
κι απού τα δύο ο στρατός αιφνίδια να πατήσει.

Τον πόλεμον ο Ομαλός αυτός είχε γεννήσει
και Τούρκου πόδας βάρβαρος, δεν είχ' εκεί πατήσει.

Πολλοί πασάδες προ πολλού, έβραζαν κι απειλούσαν
να τον πατήσουν σκέφτουνται, πολλάκις ομιλούσαν.

Ο Μουσταφάς απέτυχε κι Αλής κατεντροπιάσθη,
ο Μέρης από δυο μεριές διατάσσει να περάσει.

Το στράτεμ' από Σέλινο φτάν' εις τ' Απανηχώρι
και βρίστ' εκεί αντίσταση για τ' Ομαλό προχώρει.

Στα Ποροσέλλια ο στρατός με το σπαθ' οδηγείται
και για να μπει στον Ομαλόν, βιάζεται κι απειλείται.

Στη Γρέ-Κορφή, στα Ρεβατσά οι σάλπιγγες βροντούνε,
δίπλα στη Φώκια Έλληνες καθόλου δεν δροικούνε.

Τη Φώκια οχυρώνασι μαζί γυναίκες κι άντρες,
τσι Τούρκους επερίμεναν, 'πού τ' Ορθουνιού τσι μπάντες.

Έξαφνα το μανθάνουσι, τους επληροφόρησαν,
Τούρκοι από το Σέλινο τον Ομαλόν πατήσαν.

Κρήτες με τους εθελοντάς τρέχουν για να προφθάσουν,
τσι Τούρκους να μποδίσουνε γή πέρα να περάσουν.

Από τα Νεραντζόπορα Φωκιώτες προχωρούσι
τρέχουν σαν σιδηρόδρομος, τσι Τούρκους απαντούσι.

Με τη σημαίαν παν' ομπρός οι νέοι των Λακκιώτων,
πάντα όπου διαβαίνασι έδουδαν μέγα κρότον.

Στες Μαύρες δούδουν κούτελο κι εις του Γιαλέ την μούρη
σκοτώνουν, σφάζουν άπιστους, τους πιάνουν σαν γαϊδούρι.
Επιάσανε Βουκολιανούς, σφάζουν και Καντανιώτες,
το άνθος των μερών αυτών τσι κλαίν' οι Σελινιώτες.
Έκοψαν την μεγάλ' ορμή, 'πισθοδρομούν οι άλλοι,
στα Ρεβατσά μαζώνονται, απού 'ναι οι μεγάλοι.
Μονομεριούν οι Έλληνες και τσι περικυκλώνουν,
τσι πολεμούν μέχρι νυκτός, εκεί τσι μαστιγώνουν.
Περνούσι και εθελονταί, ζερβά τους οδηγούσι,
εφτάξασι στην Κουκουλέ, ζητούν νερό να πιούσι.
Του κόπου εξεψύχησαν, της δίψας βουβαμένοι,
κ' εις του Καλλέργη πέφτουσι, η ομιλιά δεν βγαίνει.
Λακκιώτισσες δέκα οκτώ, πού 'τριζαν σαν τα φρία,
στην κεφαλή φέρνουν νερό, από τα Ποτιστήρια.
Πίνουν νερόν οι άνθρωποι κ' οι λιποθυμισμένοι,
οι νέες αν δεν έφταναν, ήσαν αποθαμένοι. (κεφ. 124, 3192-3232)

.....

Ο αφηγητής περιγράφει την καταδίωξη των Τούρκων στον Σελινιώτικο Γύρο (είσοδο του Σελίνου). Παραλείπει όμως να διηγηθεί την παγίδα που είχαν στήσει οι καταδιωκόμενοι Τούρκοι στους Λακκιώτες σ' έναν λόφο. Πρόθεσή του στο ποίημα είναι να δώσει την ακμαία και πατριωτική εικόνα της επανάστασης. Στο τέλος αναφέρει τους αριστεύσαντες επαναστάτες (Κυδωνιάτες, έφηβους, εθελοντές). Υπενθυμίζουμε ότι οι αφηγήσεις του Χατζημιχάλη στο πεζό λόγο, αν και φέρουν το βάρος μιας δύστροπης καθαρεύουσας, στη δομή της αφήγησης παραμένουν λαϊκές. Η σύγκριση της ποιητικής και πεζής αφήγησης της μάχης στον Ομαλό αποτελεί μια ακόμη απόδειξη της αρχικής διαπίστωσής μας για τη συνύπαρξη της καθαρευουσιάνικης γλώσσας και της λαϊκής αφήγησης στο “Απομνημόνευμα” του Χατζημιχάλη.

Τους Τούρκους πλησιάζουσι, σφικτά παραγαδεύουν,
ντηρούν με το ξημέρωμα, καλόν καιρόν να εύρουν.
Οι Τούρκοι βλέπουν στ' Ομαλόν, να μένουν κινδυνεύουν,
πριν ξημερώσει, βιαστικοί τρέχουνε και μισεύουν.
Οι Χριστιανοί στα πέριξι κάθονται, τους κοιτάζουν
με λύσσαν πέφτουν, πιάνου τσι και ζωντανούς τσι σφάζουν.
Από τον Άγιο Θόδωρον άλλοι τσ' αποζυγώνουν,
στα Ποροσέλλια τρέχουνε και τσι περικυκλώνουν.
Των Λάκκων δυο-τρία παιδιά, δεκατεσσάρων χρόνων,

στα μιτριζία των Τουρκών εσπείρανε τον τρόμον.
Ο Μιχελέτος, Γιάνναρης, σέρνουν τον Σηφογιάννη,
πηδούν στα οχυρώματα, πετούνε το νιζάμι.
Την προσοχήν των αρχηγών, μάλιστα του Κριάρη,
τα συνεχάρη, τά 'βλεπαν, τα κάνανε καμάρι.
Σκοτώνουν, σφάζουν οι Έλληνες, τους βιάζουν, τους υβρίζουν,
κι απόυ τσι δέτες και γκρεμινούς τσ' αμπώθουν, τσι γρεμίζουν.
Με φόβον αποσύρουνται εις την Αγία Ειρήνη,
μικροί μεγάλοι λόγιαζαν, κανείς δε θ' απομείνει.
Χαρούμενοι και νικηταί στον Ομαλό γυρίζουν,
ευχαριστούνε τον Θεόν, αλλήλους χαιρετίζουν.
Ο Κίτσος και Κοντόγιαννης, οι Στερεολλαδίτες,
στον Ομαλ' οδηγούσασι του τόπου των τσ' οπλίτες.
Ο Γάκης με το σώμα του κι ο Γώγος επολέμα,
την Κρήτην υπηρέτησαν, στον Ομαλό με αίμα. (κεφ. 124, 3233-3256)

Η μάχη στο Κατωχώρι Κεραμειών (β4, 245-246 και β8, 280-282)

Ο Ζυμβρακάκης επέστρεψε από την επαρχία Σφακίων και διέμενε στο χωριό Κάμποι Κεραμειών⁶⁶¹. Στις 27 Αυγούστου ο Μεχμέτ πασάς εισέβαλε στα Κάτω Κεραμειά, αλλά οι Κυδωνιάτες τον απέκρουσαν στον Λούλο και Αλιγάνου (περιοχές των Κεραμειών). Στην αψιμαχία αυτή οι Τούρκοι συνέλαβαν και διαμέλισαν τον γενναίο οπλαρχηγό Εμμ. Χόνδο και φόνευσαν τον νεανία Ψαρό.

Μετά από δύο μέρες, στις 29 Αυγούστου, ο τουρκικός στρατός εμφανίστηκε ξανά απέναντι στους επαναστάτες που είχαν στρατοπεδεύσει στις Πασπάρες Κεραμειών. Εθελοντές και Κυδωνιάτες έσπευσαν από τους Κάμπους και τα Κεραμειά, αντίστοιχα, και απέκρουσαν την επίθεση των αντιπάλων κοντά στον Λούλο. Σ' αυτή τη συμπλοκή μάλιστα σκοτώθηκε ένας αξιωματικός του τουρκικού στρατού ("μοιραλάης"). Ο Μεχμέτ θύμωσε περισσότερο με τον θάνατο του αξιωματικού του και χρησιμοποίησε τον δόλο για να πατάξει τους επαναστάτες. Και να τι έκανε: Διέταξε τον στρατό του να κρυφτεί σε έναν ελαιώνα στην τοποθεσία Αμπέλια του

661 Το σημαντικό σε αυτό το σημείο της αφήγησης δεν είναι ότι ο Ζυμβρακάκης διέβη τα Λευκά Όρη από τα Σφακιά μέχρι να φτάσει στους ορεινούς Κάμπους Κυδωνίας, αλλά η οικονομική διάσταση της παραμονής του σε άλλη επαρχία. Συνάγεται ότι ο αρχηγός Ζυμβρακάκης διένειμε μέρος των χρημάτων που λάμβανε από την Κεντρική Επιτροπή της Αθήνας στην επαρχία όπου διέμενε. Γι' αυτό οι Κυδωνιάτες τον παρακαλούσαν να επιστρέψει στην επαρχία τους. Με ειλικρίνεια ο αφηγητής προβάλλει την έγνοια των επαναστατών και για τα χρήματα: "[...]ώστε αι άλλαι τρεις επαρχίαι έγγραψαν και τον εξήτησαν να επανέλθη και προς τας λοιπάς ως αναγκαία η παρουσία του εκεί και επειδή ελάμβανε ιδιαίτερα χρήματα τα διέθετε βεβαίως και τα διένειμε εις εκείνας ένθα ευρίσκεντο*" (β4, 245). Οι λεπτομέρειες αυτές απουσιάζουν στον έμμετρο λόγο της "Κρητικοπούλας".

χωριού Κατωχώρι. Βλέποντας οι επαναστάτες τους Τούρκους να μην κινούνται μέσα στον ελαιώνα, κατέβηκαν από τα υψώματα των Καμπίων (είναι τα ριζά των Λευκών Ορέων). Στη συμπλοκή που ακολούθησε οι Τούρκοι αντέδρασαν με ορμή. Οι επαναστάτες θα συλλαμβάνονταν ζωντανοί, αν δεν τους βοηθούσαν ντόπιοι και Λακκιώτες. Τότε σκοτώθηκε ο Χατζηροχατζής, γενναίο εικοσιπεντάχρονο παλληκάρι. Τη μέρα αυτή οι επαναστάτες μάχονταν νηστικοί, λόγω της αυστηρής νηστείας για την εορτή του Τιμίου Προδρόμου. Από τη ζέστη και τον κόπο 23 Λακκιώτες αρρώστησαν από εμπύρετο νόσημα (“εθερμάνθησαν”)⁶⁶².

Στη μάχη διακρίθηκαν εκτός από τους Λακκιώτες, οι εθελοντές Κίτσος και Κοντόγιαννης⁶⁶³ και ένας Ούγγρος συνταγματάρχης⁶⁶⁴. Με τη μάχη στο Κατωχώρι, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, τελείωσε και η θητεία του Ομέρ στην Κρήτη.

Η ίδια δομή στην παρουσίαση της μάχης του Κατωχωρίου ακολουθείται και στην “Κρητικοπούλα”⁶⁶⁵, συνεπώς για άλλη μία φορά επιβεβαιώνεται από το κείμενο η βασική μας θέση, ότι τόσο στην πεζή, όσο και στην ποιητική μορφή της διήγησης του Χατζημιχάλη υπάρχουν κοινά “αφηγηματικά μοτίβα”. Ας το επισημάνουμε ακόμη μια φορά: Το λαϊκό ποίημα και το λόγιο απομνημόνευμα του Χατζημιχάλη είναι συγκοινωνούντα δοχεία.

Στα Κεραμιά σιμώνουνε εχθροί και φίλ' ομάδι,
πόλεμο κάνουν φοβερό 'πού το πρωί ως το βράδυ.
Στου Λούλο συνεκρούστηκαν, πλησίον στην Μαλάξα,
οι Χριστιανοί τσι βιάσασι και τσι κατατρομάξαν. (κεφ. 125, 3259-3262)

.....
Ο Ζαμπρακάκης 'πό Σφακιά στους Κάμπους σταματίζει,
το στράτευμα τ' Ομέρ-πασά κοντά το τριγυρίζει.
Την προσβολή που πάθανε οι Τούρκοι προ δυο μέρες,
σκέφτουνται ν' αποδώσουνε και δείχνουσι φοβέρες.
Αίφνης στα Κάτω Κεραμιά, δίπλα στο Κατωχώρι,
ο Τούρκος φανερώνεται κι αγέρωχα προχώρει.

662 Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος όταν γιορτάζει στις 29 Αυγούστου λέγεται στη Κρήτη και Ριγολόγος, γιατί κατά την λαϊκή παράδοση τιμωρεί με ρίγο, τρεμούλα πριν τον πυρετό, όσους δεν νηστεύουν. Οι Λακκιώτες, διευκρινίζει ο αφηγητής, είχαν νηστέψει, αλλά αρρώστησαν από την εξάντληση και τη ζέστη.

663 Σύμφωνα με σχόλιο του Χατζημιχάλη στην “Κρητικοπούλα” ο Κίτσος και ο Κοντόγιαννης ήταν “αρχιλησταί, εστάλησαν εις Κρήτην να πολεμώσιν όπως αμνησθευθώσιν”. Βλ. “Κρητικοπούλα” (1894), σ. 178.

664 Ο Ούγγρος συνταγματάρχης λεγόταν Φέρντιναντ Σόρφριντ και είχε κατέβει στην Κρήτη μαζί με τον Άγγλο δημοσιογράφο Ιλαρίονα Σκίνερ τον Μάρτιο του 1867. Βλ. Σκίνερ, . Βλ. και επιστολή του εθελοντή Νικολαΐδη προς τον Χατζημιχάλη στην οποία γίνεται μνεία στον Ούγγρο συνταγματάρχη (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/103).

665 Επισημαίνουμε ότι στην αφήγηση της “Κρητικοπούλας” παρεμβάλλονται 14 στίχοι που αφορούν σε μάχη στον Χοιρόσπηλιο (Αγιά) (στίχοι 3263-3276). Πρόκειται για φαινόμενο συμφυρμού, σύνηθες στη λαϊκή λογοτεχνία. Ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” ξέχασε να διηγηθεί τη μάχη του Χοιρόσπηλιου που έγινε στις 8 Μαρτίου του 1867 κατά την οποία σκοτώθηκε ο Αντώνιος Ι. Γιάνναρης, ο αδελφός του, και βρήκε ευκαιρία σ' αυτήν την ενότητα να παρουσιάσει την πρώτη μάχη του Χοιρόσπηλιου ως σύγχρονη με του Κατωχωρίου: “Μέρος απού τα Κεραμιά εις την Αγιά γυρίζουν / και πίνουν το Χοιρόσπηλιο τσι Τούρκους αντικρίζουν”(3263-4). Υπενθυμίζουμε ότι στον Χοιρόσπηλιο συνέβησαν άλλες δύο συμπλοκές: στις 17 Μαρτίου του 1867 και στις 26 Ιουνίου του 1867.

Καιρόν δεν χάνουν οι Έλληνες, σαν πρέζα των εφάνη,
σαν μέλισσες του ρίχνονται, τα λογικά του χάνει.
Με τ' άρματα, με τσι φωνές, μ' ειρωνικά τραγούδια,
από παντού τον πολεμούν κι απάνω 'πού τα φρούδια.
Τέσσερις ώρες πολεμούν, μα σπούσι οι αγάδες,
τους διώχνουν, τους απογλακούν, φεύγουν σαν μασκαράδες.
Τούρκους πολλούς εσκότωσαν και ένα καϊμακάμη,
ο αρχηστράτηγος θωρεί, δεν έχει τι να κάμει.
Ντρέπεται να τον κυνηγούν, λυπάται τον στρατόν του
και σκέφτεται με πονηριά να βλάψει τον εχθρόν του.
Λέγει “στ' αμπέλια κάτσετε, μέσα στον ελαιώνα”
κι έξαφνα πέφτουν μέσα των, αυτοί που τους ζυγώναν.
Ολίγοι ακλουθούσανε, πολύ ήτο μακρεμένος,
τότε προστάζει τον στρατόν, ωσάν δαιμονισμένος.
Το ξαφνικό, τ' ανέλπιστο, ετάραξε τσι Κρήτες,
μαζί και τους εθελοντάς και ούλους τους οπλίτες.
Σχεδόν πάλι στας θέσεις του ήλθε με την απάτη,
μ' επίβουλο στρατήγημα, μα τού 'ρθε και μιντάτι.
Ενύκτωσε και δεν μπορούν να τον αποζυγώνουν
μά 'σαν κι οι άντρες νηστικοί, γιατί ήτο του Προδρόμου
Έπεσαν πέντε Έλληνες, ο γεις είναι Λακκιώτης,
ο Χαζηράκης, άφοβος κι εις τον ανθόν τση νιότης.
Ούγγρος αξιωματικός, θαρρώ συνταγματάρχης,
από ψηλά πυροβολεί, μάρτυς ήτο της μάχης.
Μ' αυτήν αποχαιρέτησε, την τελευταίαν μάχην
η Κρήτη τον Ομέρ-πασά, τον φοβερόν στρατάρχην. (κεφ. 125, 3277-3308).

Τα δώρα του Ααλή πασά και η Ελισάβετ Κονταξάκη (β4, 247, 251 και β8, 282-283)

Με το αφηγηματικό μοτίβο της άφιξης του Ααλή πασά, “βεζίρη” (πρωθυπουργού) του Σουλτάνου, αρχίζει μια νέα ενότητα στη διήγηση. Ο Ααλή αντικατέστησε τον Ομέρ πασά τον Σεπτέμβρη του 1867⁶⁶⁶. Μόλις έφτασε στα Χανιά κήρυξε τεσσαρακονθήμερο ανακωχή

⁶⁶⁶ Ο Ααλή πασά Μεχμέτ Εμίν (1815-1871) ήταν ένας από τους σημαντικότερους πρωθυπουργούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έφτασε στα Χανιά στις 22 Σεπτεμβρίου (όχι στις αρχές του Σεπτεμβρίου που αναφέρει ο Χατζημιχάλης) και στις 24 Σεπτεμβρίου έβγαλε προκήρυξη για 40/θήμερη ανακωχή των εχθροπραξιών και χορήγηση αμνηστίας στους επαναστάτες. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι παραχωρήσεις αυτές έγιναν μετά από έντονες πιέσεις των Μ. Δυνάμεων και ιδιαίτερα της Αγγλίας προς τον Σουλτάνο. Για την άφιξη και την προκήρυξη

καλώντας τους επαναστάτες να παραδώσουν τα όπλα. Έφερνε από την Πύλη ένα νέο νόμο (τον “Οργανικό Νόμο”) για τη διοίκηση της Κρήτης και πολλές υποσχέσεις (“θεία δώρα”, τις ονομάζει ο αφηγητής ειρωνικά). Για την επίτευξη του σκοπού του χρησιμοποίησε ως όργανα τους χριστιανούς πασάδες Αδοσίδη, Σάββα και Φωτιάδη, τον Σφακιανό Κοπάση και την “πολυθρύλητη” Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλα (κόρη του Βασιλείου) από τον Αλικιανό. Τα έμπιστα όργανά του έστελναν επιστολές στους επαναστάτες γράφοντας ότι ο γενναιόδωρος Σουλτάνος θα παραχωρούσε μεγάλα προνόμια και θα ίδρυε στην Κρήτη ανεξάρτητη ηγεμονία. Ο “έρως της ελευθερίας” όμως είχε υπερισχύσει. Πιστοί στον όρκο τους οι αρχηγοί των επαναστατών απέρριψαν τις προτάσεις του Ααλή.

Με όμοιο τρόπο, το τυπικό αφηγηματικό μοτίβο της αγγελίας του ερχομού του νέου διοικητή στα Χανιά αρχίζει μια νέα ενότητα και στην “Κρητικοπούλα”. Ο αφηγητής τονίζει τη διπλωματική δεινότητα και την πανουργία του νέου απεσταλμένου του “Πατισάχ” (Σουλτάνου).

Στους Πρέσβεις λέγ’ο Πατισάχ το πράμα θα ’συχάσει
και μπέμπει τον Αλή-πασά ογιά να τσι γελάσει.
Έπεμψε τον πρωθυπουργόν τον μέγαν κατεργάρη
και διαδούδει στα Χανιά πως έχει θεία χάρη.
Φέρνει μαζί του όργανα πιτήδεια απού την Πόλιν
και φαίνονται σαν χριστιανοί, μα ήσανε διαβόλοι.
Εκήρυξε ανακωχή, έγγραψε να σκεφτούνε
κ’ εις ένα μήνα οι Χριστιανοί πρέπει ν’ αποκριθούνε.
Τα όργανα ’πού τα Χανιά βγαίνουν στας επαρχίας
και διαλαλούν Αλής-πασάς είναι ψυχής αγίας.
Αυτός είναι σαν βασιλιάς, προστάζει, διορίζει,
έχει και θέλησιν καλήν, προνόμια χαρίζει.
Με την Ελλάδα οι Βασιλείς δεν θέλουν να ’νωθείτε,
ιδού καιρός κατάλληλος για να ωφεληθείτε.
Αφήσετε τον πόλεμον, πάψετε μπλιό την βίαν,
Αλή-πασάς σας χορηγεί σαν μια ηγεμονίαν.
Εδήλωσαν οι Βασιλείς, κανείς σας να μη μείνει,
με την Ελλάδα ένωσις απίστευτον να γίνει. (κεφ. 126, 3341-3358)

.....

Αλή-πασάς εκήρυξε μετά τον ορχομόν του,
ανακωχήν για να σκεφτούν και γράφει τον σκοπόν του.

Μαζώνει τα στρατεύματα από τας επαρχίας,
σαράντα μέρες σταματούν τ' άρματα της Τουρκίας.
Και των Ελλήνων τ' άρματα χωρίς πολέμους μένουν,
τας θέσεις κανονίζουνε, απάντησιν προσμένουν. (κεφ. 129, 3415-3420)

.....
Προκήρυξες στους αρχηγούς τσι Κρήτης διορίζει,
προνόμια δώρα πολλά Αλή-πασάς χαρίζει.

“Ο Πατισάχ μ' απέστειλε να σας πληροφορήσω,
Ό,τι ζητήξεν απ' αυτόν, εγώ θα σας χαρίσω,
τα μοναστήρια, τα χωριά κι ούλη σας την ζημίαν,
Ένωσιν δεν υπόσχομαι, μόν' από την Τουρκίαν”.

Μ' οι Κρητικοί απέρριψαν τ' Αλή-πασά τσι νόμους,
κι αναλαμβάνουν απ' αρχής τα βάσανα, τους πόνους. (κεφ. 131, στ. 3437-3444)

Τη μορφή της Ελισάβετ Κονταξάκη παρουσιάζει ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” αρκετά διεξοδικά. Με το σχήμα του συμφυρμού όμως (συχνό στη λαϊκή ποίηση) η δράση της μεταφέρεται στην προηγούμενη περίοδο, επί Ομέρ πασά⁶⁶⁷. Όχι βέβαια πως η όμορφη και εξαιρετικά μορφωμένη Ελισάβετ δεν υπηρέτησε πιστά και τον Ομέρ, αλλά η δράση της κορυφώθηκε επί Ααλή με τις επιστολές που έστειλε στους αρχηγούς των επαναστατών και δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες για να τους πείσει να αποδεχτούν τις προτάσεις του απεσταλμένου του Σουλτάνου. Οι επαναστάτες τής Κυδωνίας τής απάντησαν λακωνικά τούτο μόνο, ότι δεν πρόκειται να δεχτούν τα προνόμια του Ααλή μένοντας πιστοί στον όρκο τους για την Ένωση. Παραθέτουμε την απαντητική επιστολή του Χατζημιχάλη Γιάνναρη, από την εφημερίδα “Νόμος” της Σύρου:

“Έκ του εν Θερίσω Ελληνικού Στρατοπέδου

τη 17 7βρίου 1867

κυρία Ελισάβετ Κονταξάκη,

Εις απάντησιν των επιστολών σας, είπατε προς τον εντολέαν σας ότι ο Κρητικός λαός ουδ' ηπατήθη, ούδ' απατάται, αλλ' ο βαρύς της τυραννίας ζυγός τον ηνάγκασε να υψώση την σημαίαν της ελευθερίας, το δε σύμβολον αυτού είναι η μετά της μητρος Ελλάδος Ένωσις ή Θάνατος. Ως εντολείς λοιπόν του Κρητικού λαού και εις τον ιερόν και άγιόν μας όρκον μέχρι θανάτου απορρίπτομεν του Κυριάρχου σας τα άδωρα δώρα.

Ο αρχηγός της Κυδωνίας

667 Εξάλλου, αν ήθελε ο ποιητής, θα μπορούσε να μετακινήσει τους εν λόγω στίχους και να αντικαταστήσει μόνο το όνομα του Ομέρ πασά με το όνομα του Ααλή χωρίς να διαταραχθούν μετρικά οι στίχοι: π.χ. “ούλοι περιγελούσανε τ' Ααλή -πασά τα δώρα” (στ. 2774).

Χ. Μιχάλης Γιανναράκης

Οι οπλαρχηγοί και κατεταναίοι”[έπονται ονόματα] ⁶⁶⁸.

Η κρίση του αφηγητή της “Κρητικοπούλας” και των “Απομνημονευμάτων” για την Κονταξάκη είναι σαφώς αρνητική⁶⁶⁹. Είναι η δαιμόνια γυναίκα, το μίσθαρνο όργανο των Τούρκων, η “δούλα” του κατακτητή, το απαίσιο τέρας. Η Κονταξάκη- Βασιλακοπούλα ανήκε στην παράταξη των Αντεπαναστατών.

.....
Άκουσαν πως ο Μέρ πασάς, κοντά στην Συκοπούλα,
εκάθισε και δέχεται την Βασιλοκοπούλα. (κεφ. 108, 2759-2760)

.....
Μεταχειρίζετ’ όργανο την Βασιλακοπούλα,
απού την λογαριάζουνε οι Κρητικοί σαν δούλα.
Ετόλμησε των αρχηγών και γράφει αυτό το τέρας,
που με την παρουσίαν της μολύνεται αέρας.
Χαρίσματα υπόσχονται οι φίλοι του Στρατάρχου,
μ’ οι Κρητικοί τα νοιώθανε τα λόγια του Μονάρχου.
Πολεμικοί, πολιτικοί εγράφασι στην χώρα,
ούλοι περιγελούσανε τ’ Ομέρ-πασά τα δώρα. (κεφ. 108, 2767-2774)

Η καταστροφή του πλοίου “Αρκάδι” - Ο πλοίαρχος Κουρεντής στην Κυδωνία (β4, [244], 247-251 και β8, 276-279)

Εκείνη την εποχή έφτασε στην Κυδωνία η είδηση για την καταστροφή του πλοίου

668 εφ. “Νόμος”, Ερμούπολις, 30-7-1867. Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύονται οι επιστολές της Κονταξάκη και η προκήρυξη του Ααλή. Η φράση “άδωρα δώρα” της επιστολής επαναλαμβάνεται την πεζή και έμμετρη εκδοχή των απομνημονευμάτων. Για την αλληλογραφία της Ελισάβετ Κονταξάκη με τους επαναστάτες, βλ. και Τσιριντάνης, Β, ό.π., σ. 545-552. Στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης απόκειται η Συλλογή 17 με επιστολές των αντεπαναστατών και ιδιαίτερα της Ελισάβετ Κονταξάκη.

669 Πρβλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2401: “[...] Ο Ιω. Πετριδής και η μαινάς Ελισάβετ Κονταξάκη, δοξομανεστάτη αλλ’ ηρωστράτειον δόξαν ζηλούσα, προέβαινον εις πλαστογράφησιν επιστολών, πεμπομένων δήθεν παρά επαναστατών[...]”. Η Ελπίς Μέλαινα (βαρόνη Marie Esperance Brandt-von Schwartz) αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο βιβλίο για την όντως εξαιρετικά μορφωμένη, πολύγλωσση και φιλόδοξη κρητικιά Ελισάβετ Κονταξάκη, τη σπουδαγμένη στη Σχολή του προτεστάντη Hill, τη σύμβουλο και φίλη των Πασάδων, τη συνομιλήτρια των Προξένων των Μ. Δυνάμεων στα Χανιά. “Ιδιαίτερα ευφυής και επιδεκτική μαθήσεως, διέθετε αληθινή επιμέλεια και αγάπη για τις σπουδές της. [...] Ο κύριος Hill σύντομα ανακάλυψε τα σπάνια χαρίσματά της. Η μικρή Ελισάβετ, πνευματώδης και αξιαγάπητη, ήταν το επίκεντρο των συγκεντρώσεων· ο άγγλος πολιτικός και λόρδος Carlisle την ονόμασε στο έργο του περί Ελλάδας ‘the maid of Crete’ σε αντιδιαστολή με το the maid of Athens” του λόδρου Βύρωνα. Ο Λαμαρτίνος την ανέφερε στο έργο του ‘Ταξίδι στην Ανατολή’, ο δε Regaldi, ο μέγας φιλέλληνας ποιητής, ήταν τόσο γοητευμένος μαζί της που εγκατέλειψε την Αθήνα, μόνο και μόνο γιατί η νεαρή κρητικιά δεν ενέδωσε στις προτάσεις γάμου που της έκανε. [...] Αυτή η ομολογία μου ξεπερνούσε τις ενοχές της τουρκόφιλης Ελισάβετ που άρχισε να εκτοξεύει τέτοιους μύδρους κατά των συμπατριωτών της χαρακτηρίζοντάς τους κλέφτες, ληστές και συμμορίτες, ώστε αποφάσισα να αποφεύγω κάθε λέξη περί πολιτικής που θα μπορούσε να διαταράξει τη φιλική μας σχέση. Είναι σημαντικό ότι αυτές οι κρίσεις γράφονται την εποχή της επανάστασης του 1866. Βλ. Ελπίς Μέλαινα, *Περιηγήσεις στην Κρήτη, 1866-1870*, μετάφρ.- εισαγωγή Ιωάννα Μυλωνάκη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2008, σ. 113-118.

“Αρκάδι” στο νοτιοδυτικό ακρωτήριο της Κρήτης⁶⁷⁰. Το “Αρκάδι” με καπετάνιο τον Αναστάσιο Κουρεντή είχε εκφορτώσει μέρος του φορτίου στον όρμο της Αγίας Ρουμέλης, όταν εντοπίστηκε από τουρκικό σκάφος και αναγκάστηκε να βάλει πλώρη προς τα νερά της Αφρικής και έπειτα να επιστρέψει σε κάποιο όρμο της Κρήτης για να ολοκληρώσει την αποστολή του⁶⁷¹. Ενώ είχε προσεγγίσει για δεύτερη φορά στον όρμο της Αγίας Ρουμέλης εντοπίστηκε από το τουρκικό ταχύπλοο “Ιτζεδίν” και αμέσως άλλαξε πορεία προς τα δυτικά. Το “Ιτζεδίν” καταδίωξε το “Αρκάδι” και σε κοντινή απόσταση άρχισε να βάλει εναντίον του, συνεπικουρούμενο από δύο άλλα τουρκικά. Μία βολή του “Ιτζεδίν” κατέστρεψε τον δεξιό τροχό (τη “ρόδα” γράφει ο Χατζημιχάλης) του “Αρκαδίου”. Ο Κουρεντής έστρεψε το πλοίο προς την ξηρά και το προσάραξε σε ένα μικρό όρμο, πάνω στα βράχια, στο ακρωτήριο Κριός. Αφού το πλήρωμα και οι επιβάτες κατόρθωσαν να αποβιβαστούν σώοι στην στεριά και να πάρουν μαζί τους το υπόλοιπο φορτίο, ο Κουρεντής διέταξε την πυρπόληση του πλοίου για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων. Οι Τούρκοι το ρυμούλκησαν και το έστειλαν ως λάφυρο στην Κωνσταντινούπολη διαδίδοντας ότι η επανάσταση είχε εκπνεύσει.

Όμοια ο ποιητής της “Κρητικοπούλας” αναφέρεται στην είδηση της πυρπόλησης του “Αρκαδίου” και παράλληλα μνημονεύει τους ηρωικούς πλοίαρχους Κουρεντή, Αγγελικάρα, Ορλώφ, που με τα καταδρομικά “Αρκάδι”, “Κρήτη”, “Ενωσις” διασπούσαν τον ναυτικό αποκλεισμό και μετέφεραν εθελοντές, όπλα και τρόφιμα, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διατήρηση της επανάστασης⁶⁷².

Μανθάνουσιν οι αρχηγοί την είδησιν τροχάδη,

πλησίον στην Παλαιόχωρα εκάηκε τ’ «Αρκάδι».

Το κύκλωσαν τα τουρκικά ’πό πρύμνη κι από πλώρα,

670 Σωστά ο αφηγητής στο 8ο τετράδιο καταγράφει τα της καταστροφής του πλοίου πριν από την άφιξη του Ααλή(β8, 276-279). Στο 4ο τετράδιο όμως ενώ ξεκινά να διηγηθεί στο γεγονός στη σωστή χρονολογική σειρά (β4, 244), διακόπτει τη διήγηση γράφοντας ότι το επεισόδιο ακολουθεί. Πάντως είναι επιβεβαιωμένο ότι η καταστροφή του “Αρκαδίου” στο ακρωτήριο Κριός έγινε στις 7 Αυγούστου του 1867, όταν ακόμη βρισκόταν στην Κρήτη ο Ομέρ. Το 8ο τετράδιο δίνει αναλυτικές πληροφορίες για τη ναυμαχία του “Αρκαδίου” με το “Ιτζεδίν”, οι οποίες απουσιάζουν εντελώς στο 4ο τετράδιο. Ο εθελοντής Νικολαΐδης με επιστολή στις 11-8-67 από τον Ομαλό ειδοποιεί τον Χατζημιχάλη για την καταστροφή του “Αρκαδίου”, βλ. Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/97.

671 Το “Αρκάδι” είχε ναυπηγηθεί στην Αγγλία το 1863 και με το όνομα “Dream” και αγοράστηκε από την Αμερική με χρήματα των Ελλήνων του Λονδίνου. Ανήκε στην κατηγορία των πλοίων που έσπαζαν τον αποκλεισμό (“blockade runner”). Ήταν τροχήλατο, η κίνησή του δηλαδή γινόταν με δύο πλευρικούς τροχούς (“ρόδες”). Είχε μέγιστη ταχύτητα 18 κόμβους, εκτόπισμα 767 τόνους, μήκος 72 μ., 12 πυροβόλα. Το πλήρωμά του ήταν περίπου 100 άνδρες. Από τις 17 Φεβρουαρίου 1867 έως τα μεσάνυχτα της 7ης Αυγούστου 1867 είχε ενεργήσει 23 επικίνδυνες αποστολές στην Κρήτη. Με την πυρπόλησή του το πλοίο δεν έπαθε σοβαρές ζημιές, ρυμουλκήθηκε, στάλθηκε στην Πόλη ως λάφυρο, επισκευάστηκε κατόπιν και εντάχθηκε από τον Σεπτέμβρη του 1867 στο τουρκικό ναυτικό για τριάντα περίπου χρόνια και με την ίδια ονομασία, “Αρκάδι”, γεγονός που φανερώνει τη σημασία που έδιναν οι Τούρκοι για τη νίκη τους στη Μονή Αρκαδίου.

672 Για τα καταδρομικά και τις αποστολές τους βλ. Κωνσταντίνος Ράδος, *Τα καταδρομικά της Κεντρικής Υπέρ των Κρητών Επιτροπής εν τω αγώνι του 1866-69*, Αθήνα 1869. Στην πρώτη περίοδο της επανάστασης έδρασαν και τα ταχύπλοα ατιμόπλοια “Υδρα” και “Πανελλήνιον”. Δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε και τον πλοίαρχο Αναστάσιο Κοτζιά από τα Ψαρά, που κυβέρνησε κατά διαστήματα τα καταδρομικά “Υδρα”, “Πανελλήνιον” και “Αρκάδι”, ο οποίος για τη γενναϊότητά του υμνήθηκε από τον Βίκτορα Ουγκώ.

το «Ιτζεδίνι» έκοψε του «Αρκαδίου» την ρόδα.
Οι ναύτες του ελληνικού πηδούν στο «Ιτζεδίνι»,
σφάζουν, πετούν στη θάλασσαν 'πού 'στορικόν θα μείνει.
Τρία το περικόκλωσαν παπώρια του Σουλτάνου,
ο Κουρεντής διέταξε, ευθύς φωθιά του βάνουν.
Οι Έλληνες το κάψανε στη θάλασσα πηδούνε,
οι Τούρκοι παίρνουν την σκιάν τρόπαιον το θαρρούνε.
Τρία παπώρια με θροφές την άλλη εβδομάδα,
την «Κρήτη» και την «Ένωσιν» μπέμπουν 'πού την Ελλάδα.
Ο Σουρμελής, ο Κουρεντής, Ορλώφ, κι Αγγελικάρας
έσπερναν εις τα Τουρκικά τον φόβον, την τρομάρα.
Μέσα στην φουσκοθαλασσιά, στο σκότος ξεβαρκάραν,
στα βράχη, <σ'> τσ'ακροθαλασσιές άφοβα αριβάραν. (κεφ. 130, στ. 3420-3435)

Ο πλοίαρχος Κουρεντής μετά την καταστροφή του “Αρκαδίου” δεν βρήκε υποστήριξη στο Σέλινο και την Κίσαμο και μαζί με το πλήρωμά του, εβδομήντα περίπου άτομα, κατευθύνθηκε στον Ομαλό. Μόλις έμαθε ο Χατζημιχάλης για την απελπιστική κατάσταση του Κουρεντή, πήρε μαζί του τρία ζώα φορτωμένα με ψωμί, κρέας και σταφύλια και έσπευσε στον Ομαλό, όπου και συνάντησε τον πλοίαρχο. Για να απαλύνει την απελπισία του πλοιάρχου ο Χατζημιχάλης τού πρότεινε να κατεβεί στο στρατόπεδο της Κυδωνίας, που έδρευε στα Μεσκλά.

Εκεί, έγινε γνωστό ότι μερικοί επαναστάτες από τα Μεσκλά και το Θέρισο άρπαξαν “ασυστόλως και λυσσωδώς” τα ζώα αδύναμων υποταγμένων χριστιανών, τόσο για να εξασφαλίσουν την τροφή τους, όσο και για να τους εξαναγκάσουν, όπως ισχυρίζονταν, να ακολουθήσουν στην επανάσταση. Μετά απ' αυτή την πράξη συγκροτήθηκε συμβούλιο αποτελούμενο από τους προύχοντες των χωριών της Κυδωνίας και αποφασίστηκε να αποδοθούν τα ζώα στους ιδιοκτήτες τους. Σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου Κυδωνίας μόνο οι προδότες ενοχοποιούνταν, όχι οι οικογένειές τους, οι οποίες δεν έφταιγαν σε τίποτα να στερηθούν τα αναγκαία⁶⁷³. Οι άρπαγες αρνήθηκαν να επιστρέψουν τα ζώα με τη δικαιολογία ότι η πράξη τους ήταν εγκεκριμένη από το Αρχηγείο, το οποίο προέτρεπε την τιμωρία των προδοτών. Εξάλλου,

⁶⁷³ Πολλές επιστολές που απόκεινται στο Αρχείο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη αναφέρονται στην υπόθεση της κλοπής των ζώων των υποταγμένων. Οι κλέφτες είχαν φτάσει και μέχρι την επαρχία Κισάμου. Βλ. ενδεικτικά επιστολή της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης, στις 4-8-67, προς τον Χατζημιχάλη με εντολή να επιστραφούν τα ζώα στους κατόχους των (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/91), επιστολή του Αναγνώστη Μαρκουλάκη, οπλαρχηγού Κισάμου, προς τον Χατζημιχάλη για την αρπαγή ζώων που ανήκαν σε μία χήρα από την Κίσαμο (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/93 και 24/1/8/101), επιστολή της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης στις 10-8-67 με την οποία επισημαίνεται ότι η αρπαγή των ζώων “δύναται να καταστρέψει τους αρχικούς σκοπούς της επανάστασης” (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/96). Κατάλογος όσων από την Κίσαμο είχαν ζώα και τους τα έκλεψαν (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/102).

είπαν, τα πλείστα ζώα είχαν διανεμηθεί και φαγωθεί. Με κοινή απόφαση του Συμβουλίου και του Αρχηγείου Κυδωνίας διατάχθηκε να επιστραφούν τα ζώα και οι ένοχοι, που δεν συμμορφώνονταν, να φυλακιστούν στο ναό της Παναγίας⁶⁷⁴. Πιεζόμενοι οι άρπαγες επέστρεψαν τα ζώα στους ιδιοκτήτες τους με φροντίδα του Εμμ. Μαυρογένη.

Ο Κουρεντής έμεινε μερικές μέρες στα Μεσκλά, όπου γεύτηκε ορεινό ψητό αρνί και αφού αναθάρρυνε, είπε στον Χατζημιχάλη, που δεν το πίστευε, ότι εντός δύο μηνών θα γίνει η Ένωση. Στοιχημάτισαν μάλιστα ότι όποιος χάσει, δηλαδή δεν επαληθευτεί η πρόβλεψή του, θα έδινε στον νικητή το συμφωνηθέν κέρδος, ο Κουρεντής τα καλύτερα κιάλια της Αθήνας και ο Χατζημιχάλης ένα φορτίο από το καλύτερο τυρί των Λευκών Ορέων. Έπειτα συνεννοήθηκαν με τον Έλληνα πρόξενο στα Χανιά για την αποστολή χρημάτων και ενός ευρωπαϊκού πλοίου για τη μεταφορά του Κουρεντή στην Αθήνα. Με τη συνοδεία ομάδας Λακκιωτών ο Κουρεντής κατέβηκε τη Σαμαριά και έφτασε στην Αγία Ρουμέλη, όπου παρέμεινε ένα μήνα μέχρι να περάσει κάποιο πλοίο. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Αγία Ρουμέλη συνέβη το εξής δυσάρεστο περιστατικό: Οι κάτοικοι της Αγίας Ρουμέλης προσπάθησαν να αφαιρέσουν με τη βία τα όπλα εξαθλιωμένων εθελοντών που περίμεναν στο παράλιο να επιβιβαστούν σε κάποιο πλοίο. Η φρουρά του Κουρεντή και των Λακκιωτών αντέδρασε αμέσως και τραυμάτισε τους θρασεείς Αγιορουμελιώτες, οι οποίοι με τη σειρά τους χτύπησαν με λίθους και ρόπαλα τη φρουρά και φόνευσαν τον εικοσιπεντάχρονο σωματοφύλακα του Χατζημιχάλη, Εμμ. Μαναρόλη. Εξοργισμένοι οι Λακκιώτες εναντίον των Αγιορουμελιωτών ή “Κακαδητών”, όπως τους έλεγαν λόγω της συνεργασίας τους με τους Τούρκους, σκέφτηκαν να πυρπολήσουν την Αγία Ρουμέλη, αλλά οι φρονιμότεροι τους απέτρεψαν, γνωρίζοντας την εκδικητικότητα των Σφακιανών και τις συνέπειες που θα είχε αυτό στον αγώνα⁶⁷⁵.

Το περιστατικό της κλοπής των αιγοπροβάτων από τους επαναστάτες δεν αναφέρεται ούτε στη συντομότερη παραλλαγή του δου τετραδίου, ούτε στην “Κρητικοπούλα”. Είναι όμως μία από τις πιο ενδιαφέρουσες διηγήσεις, γιατί καταγράφει το φαινόμενο της ληστείας, γνωστό από τα προεπαναστατικά χρόνια, απ' τον καιρό της κλεφτουριάς. Οι επαναστάτες πολλές φορές άρπαζαν τα ζώα και των χριστιανών και τους απογύμωναν κυριολεκτικά. Το φαινόμενο αυτό δεν έχει εξεταστεί από τους ιστορικούς της επανάστασης του 1866. Η ιστοριογραφία έχει επικεντρωθεί στην πολεμική και πολιτική διάσταση της επανάστασης και παραβλέπει τον αγώνα της καθημερινής επιβίωσης των επαναστατών, τις μικροψυχίες των ανθρώπων, τη ληστεία.

Οι απεσταλμένοι της Αθήνας στην Αργυρούπολη- Φιλοπόλεμοι και Φιλειρηνιστές (β4, 252-258 και β8, 283-287)

674 Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου των Μεσκλών είναι κτισμένος πάνω στα ερείπια αρχαίου ειδωλολατρικού ναού των ελληνορωμαϊκών χρόνων.

675 Για τα ήθη γενικά των Σφακιανών και την εκδικητικότητά τους βλ. Γρηγόριος Παπαδοπετράκης,

Έπειτα από την άφιξη του Ααλή η Ελληνική Κυβέρνηση απέστειλε τριμελή επιτροπή στην Κρήτη, η οποία κόμιζε σημαντική επιστολή με προτάσεις και υποσχέσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης προς τους επαναστάτες⁶⁷⁶. Η Επιτροπή των Αθηνών αποβιβάστηκε στον Κεφαλά και από εκεί κατευθύνθηκε στην Αργυρούπολη⁶⁷⁷, όπου είχε τότε την έδρα της η Συνέλευση και η Κυβέρνηση της Επανάστασης. Στη σύσκεψη οι απεσταλμένοι της Αθήνας εκμυστηρεύτηκαν στις επαναστατικές αρχές τις παραγγελίες και υποσχέσεις της Ελλάδας και ζήτησαν την απόρριψη των προνομίων του Ααλή και τη διατήρηση του αγώνα. Οι πολιτικές αρχές της επανάστασης βρέθηκαν σε δίλημμα: είχαν να διαλέξουν ανάμεσα στα δελεαστικά προνόμια του Ααλή από τη μια μεριά και από την άλλη την υπόσχεση της Ελλάδας ότι θα συνέχιζε να χρηματοδοτεί τον αγώνα και να προστατεύει τους πρόσφυγες. Και επειδή ήταν δύσκολο να αποφασίσουν, κάλεσαν τους στρατιωτικούς αρχηγούς της επανάστασης από όλες τις επαρχίες της Κρήτης να συγκεντρωθούν στην Αργυρούπολη να αποφασίσουν για την πορεία της επανάστασης, τη λήξη ή τη συνέχισή της.

Με την άφιξη του Ααλή είχε αρχίσει να γίνεται εντονότερη η κάμψη και η κόπωση των επαναστατών. Κατά την διάρκεια της ανακωχής του Ααλή, όπως παρατηρεί ο αφηγητής, οι επαναστάτες βρήκαν την ευκαιρία να γυρίσουν για λίγο στα σπίτια τους και πολλοί απ' αυτούς αποσκίρτησαν από τον αγώνα, γιατί πείστηκαν από τις συζύγους⁶⁷⁸, τις μητέρες και τους συγγενείς τους να σταματήσουν να ακολουθούν τους επαναστάτες και να χάνονται άδικα, αφού η ένωση ήταν ανέφικτη.

Οι αρχηγέτες των όπλων όλης της Κρήτης, για να συγκρατήσουν τους στρατιώτες τους, απένεμαν στρατιωτικούς βαθμούς και τίτλους. Αποφασίστηκε η επαρχία Κυδωνίας να διαιρεθεί σε τέσσερα τμήματα, για να ικανοποιηθεί η φιλοτιμία των οπλαρχηγών. Στο άνω ανατολικό ορίστηκε αρχηγός ο Λυβιοπέτρος, στο κάτω ανατολικό ο Ι. Σπυριδάκης, στο άνω δυτικό ο Αναγνώστης

676 Η κυβέρνηση του Κουμουندούρου φοβούμενη ότι πολλοί επαναστάτες θα κατέθεταν τα όπλα μετά τις δελεαστικές προτάσεις του Ααλή για προνόμια και αυτονομία, απέστειλε τρεις εκπροσώπους της, τον Αντώνιο Παπαδάκη, αδελφό του Ισμαήλ Φερικ πασά, τον Γ. Νικολαΐδη και τον Σπ. Αντωνιάδη, για να πείσει τους επαναστάτες να συνεχίσουν τον αγώνα μέχρι την ένωση. (Ο Λιμπρίτης, που αναφέρει ο Χατζημιχάλης, ήταν σημαντικός αγωνιστής των ανατολικών επαρχιών, αλλά δεν είχε λάβει μέρος στην αποστολή). Η Επιτροπή των Αθηνών έφτασε στον Κεφαλά Αποκορώνου στις 5 Οκτωβρίου 1867 (Ο Χατζημιχάλης εσφαλμένα τοποθετεί την άφιξη της Επιτροπής τον Σεπτέμβριο του 1867). Σημειώνεται ότι η Αθήνα ενήργησε με μυστικότητα για την αποστολή, χωρίς να ενημερώσει προηγουμένως την Επταμελή Επιτροπή Κρητών, που βρισκόταν στην Αθήνα για διαπραγματεύσεις από τις 27 Σεπτεμβρίου 1867. Είναι προφανές ότι η κίνηση της Αθήνας γινόταν για να αποτραπεί η δημιουργία ηγεμονίας στην Κρήτη: “Ότε ο Αλής εστάλη εις Κρήτην, αναμφιβόλως τη προτροπή της διπλωματίας, φοβηθείσα η κυβέρνησις Κουμουندούρου την ηγεμονίαν, έπεμψε τετραμελή επιτροπή επίσης εις Κρήτην [...]” βλ. Ανώνυμος, *Σφάλματα*, ό. π., σ. 18. Για την αποστολή της τριμελούς επιτροπής των Αθηνών και τις επιδιώξεις της Κυβέρνησης Κουμουندούρου βλ. και Τσιριντάνης, ό.π., σ. 567-573.

677 Χωριό της επαρχίας Ρεθύμνου, με πολλές πηγές, κτισμένο πάνω στα ερείπια της αρχαίας Λάππας.

678 Ο αφηγητής υπονοεί τη δύναμη του γυναικείου λόγου και την επίδρασή του στην απόφαση των μαχητών. Οι ίδιες γυναίκες στην αρχή του αγώνα είχαν προτρέψει τους άντρες τους να μπουν στην επανάσταση, όπως είδαμε στις πρώτες ενότητες. Η επίδραση του γυναικείου λόγου στην ψυχή των μαχητών έχει εντοπιστεί και στο έργο της Αντωνούσας Καμπουροπούλας, η οποία αφηγείται ή μεταφέρει στη σκηνή τον αγώνα Τούρκων και Ελλήνων στη διάρκεια της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη. Βλ. Αντωνούσα Καμπουροπούλα, *Η Λάμπρω*, εισαγωγή και επιμέλεια Κωνσταντίνος Φουρνάρakis, Έρεισμα, Χανιά, σ. 28.

Μάντακας, στο κάτω δυτικό ο Εμμ. Μαυρογένης⁶⁷⁹. Για να ικανοποιηθούν ακόμη δύο επαναστάτες αναδείχτηκε αρχηγός στα χωριά του Ακρωτηρίου Κυδωνίας ο Αναγνώστης Τσούχλαρης, παραγκωνίζοντας τον Βασίλειο Καζάκο⁶⁸⁰ και αρχηγός Θερίσου ονομάστηκε ο Εμμανουήλ Τσεπέτης. Όλοι οι τμηματικοί επαρχιακοί αρχηγοί υπάγονταν στον γενικό αρχηγό της επαρχίας, τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Δόθηκαν επίσης οι τιμητικοί βαθμοί του χιλίαρχου, πεντακοσιάρχου, διακοσιάρχου, λοχαγού σε άλλους επαναστάτες. Οι Λακκιώτες οπλαρχηγοί θεώρησαν τους εαυτούς τους αδικημένους, επειδή περιοριζόταν η επιρροή τους στο ένα τέταρτο της επαρχίας. Μέσα σε αυτό το κλίμα απογοήτευσης και δυσαρέσκειας ήρθε το μήνυμα στους αρχηγούς της Κυδωνίας να σπεύσουν για συνομιλίες στην Αργυρούπολη. Κατά τη διάρκεια της απουσίας τους, βρήκαν την ευκαιρία να εισχωρήσουν στους Λάκκους προύχοντες με λακκιώτικη καταγωγή που κατοικούσαν στα πεδινά χωριά της Κυδωνίας⁶⁸¹ και να πείσουν με τα “άδωρα δώρα⁶⁸²” του Ααλή μια μεγάλη μερίδα των Λακκιωτών να αποσκιρτήσει από την επανάσταση.

Αφού έφτασαν στην Αργυρούπολη, οι στρατιωτικοί άκουσαν τις εισηγήσεις των απεσταλμένων της Αθήνας και των πληρεξουσίων της Συνέλευσης και έπειτα αποσύρθηκαν κατ' ιδίαν για να εξετάσουν τα λεχθέντα και να αποφασίσουν για πόλεμο ή ειρήνη. Όσοι ήταν υπέρ του πολέμου υποστήριζαν τη συνέχιση της επανάστασης, ενώ όσοι ήταν υπέρ του τερματισμού των εχθροπραξιών έλεγαν ότι έπρεπε να αποδεχτούν τις προτάσεις του Ααλή και με την εγγύηση των Δυνάμεων να οδηγηθούν σε ένα έντιμο συμβιβασμό, θέτοντας το πρώτο βήμα για την ελευθερία και τη βελτίωση της ζωής τους. Στο κείμενο των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη τα επιχειρήματα των οπαδών της ειρήνης δίνονται αρχικά σε ελεύθερο πλάγιο λόγο, ο οποίος αίφνης μετατρέπεται σε ευθύ. Με τη γνώμη της φιλειρηνικής μερίδας συμφωνούσε ο αφηγητής και ο Ζυμβρακάκης. Η παρέμβαση του Ζυμβρακάκη δίδεται σε ευθύ λόγο, με σύντομα και ξεκάθαρα επιχειρήματα. Ως αξιωματικός, είπε, θα έπρεπε να ακούσει τη διαταγή της ελληνικής κυβέρνησης, ως κρητικός όμως συμβούλευε να τερματιστεί ο πόλεμος (“[...]να σώσετε δια της ειρήνης ό,τι είναι δυνατόν, διό θα είναι προτιμητέον το ολίγον και έντιμον, παρά την άτιμον πτώσιν και τελείαν καταστροφήν του τόπου, μην περιμένετε ουδέν από τας Δυνάμεις”). Σε ευθύ λόγο έχουμε και τη

679 Σημειώνεται ότι κάθε τμηματικός επαρχιακός αρχηγός δεν μπορούσε να συγκεντρώσει παραπάνω από πεντακόσιους πολεμιστές. Οι τίτλοι ήταν τιμητικοί. Ο χιλίαρχος, για παράδειγμα, ποτέ δεν είχε υπό τις διαταγές του χίλιους στρατιώτες.

680 Ο Βασίλειος Καζάκος νιώθοντας αδικημένος εγκατέλειψε την επανάσταση και τάχθηκε με το μέρος των Τούρκων. Για τη δραματική εκτέλεσή του θα μάθουμε στις επόμενες ενότητες. Πρβλ. και αναφορά του Α. Τσουχλαράκη προς την Προσωρινή Κυβέρνηση της Κρήτης ότι ο Β. Καζάκος ήταν καταχραστής χρημάτων της επανάστασης (Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/9/123).

681 Οι προύχοντες αυτοί είχαν λάβει μέρος στο κίνημα του 1858. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Χατζή Γεώργιος Κοκκινιάκης είχε φυλακιστεί από τον Βελή. Ο Χατζή Μανόλης Γαλάνης, ενώ αρχικά ήταν με τους επαναστάτες αποστασιοποιήθηκε από αυτούς μετά τον φόνο του αδελφού του.

682 Το σχήμα της αντίφασης “ατομικά άδωρα δώρα” επαναλαμβάνεται και στην ποιητική μορφή της “Κρητικοπούλας”: Προσέξτε, μάθια ανοικτά, κρίσιμος είν' η ώρα, / μη σας πλανέσουν του Αλή τα άδωρά του δώρα” (κεφ. 127, 3361-2).

γνώμη της φιλοπόλεμης παράταξης, στην οποία ανήκε ο Χιονιουδάκης⁶⁸³, ο Κριάρης, και, σύμφωνα με όσα θυμάται ο αφηγητής, οι πλείστοι οπλαρχηγοί των ανατολικών επαρχιών⁶⁸⁴. Όσοι επέμεναν να συνεχιστεί ο πόλεμος είχαν τη γνώμη ότι οι Κρήτες δεν είχαν πλέον να χάσουν τίποτα. Έδιναν βάση στις υποσχέσεις της Ελλάδας και πίστευαν ότι η απομάκρυνση από τον αρχικό σκοπό της ένωσης, θα θεωρούταν ως προδοσία. Εν τέλει οι φιλοπόλεμοι αρχηγοί κατόρθωσαν να πείσουν τους υπόλοιπους. Ζητήθηκε μάλιστα να υπογραφεί από τους αρχηγούς των όπλων η απόφαση της συνέχισης του πολέμου, για να μην κατηγορηθούν οι πολιτικοί αργότερα σε περίπτωση αποτυχίας της επανάστασης.

Ο Χατζημιχάλης και οι άλλοι οπλαρχηγοί από τα Χανιά υπέγραψαν το έγγραφο και πήραν το δρόμο της επιστροφής στην επαρχία τους, γιατί εν τω μεταξύ είχαν φτάσει τα νέα για τις δραστηριότητες της αντεπαναστατικής μερίδας. Στον όρμο του Αλμυρού (σήμερα Γεωργιούπολη) είδαν ευρωπαϊκά πλοία (“ρωσοπρωσικά” κατά τον αφηγητή) να παραλαμβάνουν γυναϊκόπαιδα. Ήταν τόσο πολύς κόσμος που δεν μπορούσε να χωρέσει στα πλοία. Για να μην ανατραπούν οι βάρκες από το υπερβολικό βάρος, οι λεμβούχοι πετούσαν τους δυστυχείς αμάχους στη θάλασσα⁶⁸⁵.

Στην “Κρητικοπούλα”, παρουσιάζεται συνοπτικά η παράθεση των διαφορετικών απόψεων για τον τερματισμό ή τη συνέχιση της επανάστασης στη σύσκεψη της Αργυρούπολης. Η βασική δομή των δύο αφηγήσεων είναι ίδια. Μόνο που στην ποιητική μορφή λείπουν λεπτομέρειες και σχόλια τα οποία βρίσκονται στη μορφή των “Απομνημονευμάτων”. Βασική ιδέα και στις δύο μορφές της διήγησης είναι ότι η Συνέλευση (“Συνέλευσις”, όπως γράφει ο ποιητής) μετέθεσε το βάρος της ευθύνης για την τελική απόφαση στους οπλαρχηγούς, γιατί αυτοί σήκωναν το βάρος του πολέμου. Το έγγραφο που υπογράφηκε τελικά χαρακτηρίζεται “φοβερό”, γιατί οι οπλαρχηγοί δεσμεύονταν ότι με κάθε τίμημα να συνεχίσουν την επανάσταση μέχρις εσχάτων, ως την ένωση.

683 Ο Χατζημιχάλης καταλογίζει ιδιοτελή κίνητρα στην εμμονή του Χιονιουδάκη στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου: “Σταμ. Χιονιάς υπεστήριζε εκών άκων την εξακολούθησιν του αγώνος [τυφλοίς όμμασι ως μεγάλου υπαλλήλου και έχων συμφέροντα υλικά παρά τη] εν τω εσωτερικώ υπουργείω [θέσει του και επί παρουσία μάλιστα των απεσταλμένων της Κυβερνήσεώς του” (β8, 285). Γι’ αυτό κοιτάζοντας για άλλη μια φορά το γραπτό του διαγράφει κάποιες εκφράσεις.

684 Η γνώμη του αφηγητή ότι οι πλείστοι οπλαρχηγοί των ανατολικών επαρχιών ήταν υπέρ της επανάστασης δεν ευσταθεί. Το αντίθετο μάλιστα συνέβη. Οι πλείστοι οπλαρχηγοί των δυτικών επαρχιών με προεξάρχοντα τον πρόεδρο της Συνέλευσης, Παρθένιο Περίδη, ήταν υπέρ του πολέμου. Οι οπλαρχηγοί των ανατολικών επαρχιών (Ηρακλείου- Λασιθίου) κατά πλειοψηφία και οι πληρεξούσιοί τους, Λεωνίδα Γεωργιάδη ή Λόγιος και Κ. Σαρολίδης διαβλέποντας το αδύνατο της ένωσης ζητούσαν να τερματιστεί ο πόλεμος και να αποδεχτούν τα προνόμια και τον “Οργανικό Νόμο” του Ααλή. Οι επαναστάτες της δυτικής Κρήτης επιτέθηκαν στους οπλαρχηγούς των ανατολικών επαρχιών με τη φράση: “εμούτισαν οι Καστρινοί”. (προσκύνησαν τους Τούρκους οι Ηρακλειώτες) Βλ. Στ. Παπαδάκης, ό.π., 41.

685 Η περιγραφή του αφηγητή θυμίζει έντονα ανάλογες εικόνες κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή (ή όπως έχει ειπωθεί από ιστορικό κατά τον “συνωστισμό” στη Σμύρνη), όταν οι Έλληνες κυνηγημένοι από τους Τούρκους προσπαθούσαν να γαντζωθούν σε κάποιο πλοίο για να φύγουν στην Ελλάδα και οι ναύτες των Μ. Δυνάμεων τους κτυπούσαν τα χέρια με αποτέλεσμα να πέφτουν και να πνίγονται στη θάλασσα. “[...] οι δε λεμβούχοι κτυπόντες κατά των χειρών έρριπτον τους κρεμαμένους εντός της θαλάσσης” (β4, 258). Πρβλ. Σαράντος Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), Από το έπος στην τραγωδία*, Αθήνα 2013, σ. 254-267. Στη σ. 261 παρατίθεται απόσπασμα από την Ιστορία του Γ. Κορδάτου: “Άλλοι με βάρκες και άλλοι κολυμπώντας πήγαιναν στα πολεμικά πλοία της Γαλλίας, Αγγλίας και Ιταλίας, ζητώντας άσυλο, αλλά οι ναύτες τους πετούσαν στη θάλασσα, όταν σκαρφάλωναν στα πλοία και ακόμα τους έκοβαν τα χέρια...”.

Γράφει στην Αργυρούπολη, Συνέλεψις να τρέξουν,
οι αρχηγοί και προύχοντες με σκέψιν να προσέξουν.
Απ' ούλα τ' άκρη του Νησιού τρέχουν τροχάδη βήμα,
φτάνουν στην Αργυρούπολιν, εις το μεσαίον τμήμα.
Γράμματα του Αλή-πασά, γράμματα της Ελλάδος
διαβάζει η Συνέλεψις, ημέρας αποφράδος!
Προτείνει η Συνέλεψις, των αρχηγών μιλάτε,
“σήμερον από λόγου σας ο πόλεμος 'ξαρτάται.
Εσείς που είσθε στη φωθιά, εσείς που τυραννάστε,
έχετε το δικαίωμα τώρα ν' απηλογάστε”.
Ξεχωριστ' αποσύρονται οι αρχηγοί του τόπου,
και συζητούν τα πράματα και σκέφτονται του κόπου.
Δύο γνώμες φανερώνονται, πόλεμος και ειρήνη,
η πρώτη λέγει κι απαιτεί, κανείς μην απομείνει.
Η άλλη λέγει: «μάλιστα, εμείς θα σκοτωθούμε,
αν ζήσουνε τα τέκνα μας κι αν ελευθερωθούμε.
Τον όρκον μην αλλάξομεν, μήτε το πρόγραμμά μας,
αν έχομε πεποιθήσιν ογιά τη λευτεριά μας.
Αλλά τι λεν' οι Βασιλείς; Τι γράφουν αι Δυνάμεις;
Υποστηρίζουν κι απαιτούν να ζήσει ο Ισλάμης!
«Δεν είναι συμφερότερον, αν δούδ' ηγεμονία,
να κάμομε προσωρινή μία αυτονομία;
Δεν είναι εις ημάς καλλιά να προετοιμαστούμε
και να ζητούμε τον καιρόν ν' απολευτερωθούμε;»
«Όχι, οι άλλοι λέγουσι, αιτίες μας κρατούσι,
από τον όρκον ή πρόγραμμα θαν απομακρυθούσι.
Το κίνημά μας εθνικόν είν' ανακηρυγμένο,
πράμα και πνεύμα εθνικώς είναι βεβαιωμένο.
Πού ζουν τα γυναικόπαιδα εξήντα χιλιάδες,
οι πληγωμένοι, οι γέροντες, παιδιά με τσι μανάδες;
Τον πόλεμον ποιος τον βαστά; Καθ' εβδομάδα πλοία,
ποιος μπέμπει τα εφόδια και τας ζωοτροφίας;
Τόσ' ήρθαν και σκοτώθηκαν, ανδρείοι στρατιώται,
όλον το Πανελλήνιον δεν θα μας πει προδότες;
Κι η κεντρική Κυβέρνησις, ιδού διαλαμβάνει,

να μη δεκτούμε σύμβασιν κι ούλα τ' αναλαμβάνει.
Ποιο είναι δικαιότερον κι ορθόν ν' αποδεκτούμε,
κρίνετε και ψηφίσετε ούλοι ν' απογραφτούμε».
Έγγραφον γράφουν φοβερόν, το πρόγραμμά των να 'χουν,
πάνουν οι πρόβολ' αρχηγοί, την Ένωσι απογράφουν.
Παρέλαβ' η Συνέλευσι των αρχηγών την πράξιν
και παρηγγέλθη απ' αυτών πιστά να την φυλάξει.
Γράφουν οι πληρεξούσιοι εις τον Αλή ζητούνε,
άλλο από την Ένωσιν δεν θα παραδεκτούνε. (κεφ. 127, 3361-3406)

Η μεταστροφή του Ζουριδομάνολα - Η πολέμαρχος Αντωνούσα - Μέτρα κατά των αντεπαναστατών (β4, 258-269 και β8, 288-292)

Και δεύτερος ταχυδρόμος ειδοποίησε τον Χατζημιχάλη για την εξάπλωση του μιάσματος της προδοσίας και της δολοπλοκίας του Ααλή στην Κυδωνία. Στα τέλη Οκτωβρίου 1867 οι οπλαρχηγοί των τριών δυτικών επαρχιών του νομού Χανίων επέστρεψαν από την Αργυρούπολη στην Κυδωνία. Εκεί οι Κυδωνιάτες έμαθαν από το Συμβούλιο της επαρχίας για τις συνεννοήσεις της “πεπλανημένης μερίδας” των Λακκιωτών με τους προεστούς Κοκκινάκη και Γαλάνη. Ο Χατζημιχάλης κάλεσε τους οπλαρχηγούς του γειτονικού χωριού Θερίσου, τους αρχηγούς των επαρχιών Κισάμου και Σελίνου, Σκαλίδη και Κριάρη, να συγκεντρωθούν στον Φουρνέ, χωριό πριν από τους Λάκκους και εκεί να περιμένουν όσους Λακκιώτες είχαν κατέβει για συνεννοήσεις με τους αντεπαναστάτες.

Πολύ πρωί παρουσιάστηκε με αυθάδεια στο στρατόπεδο Κυδωνίας ο Ζουριδομάνωλας και ζήτησε από τον Χατζημιχάλη να μάθει τι ακριβώς αποφασίστηκε στην Αργυρούπολη. Όταν έμαθε για την απόφαση της εξακολούθησης του πολέμου είπε τα εξής χαρακτηριστικά: “Και με ποιούς θα πολεμάτε την Τουρκιά; Έχετε ακόμη να σκοτώνετε ανθρώπους; Δεν θα ακούουν πλέον κάμποσοι απού έμειναν από των Τουρκών ταις μπάλαις, αλλά θα σκεφθώμεν αλλέως δια να σωθώμεν και εμείς και όσα γυναικόπαιδα ζουν ακόμα”.

Θα πρέπει εδώ να θυμηθούμε ότι ο Χατζημιχάλης αρχίζει τα “Απομνημονεύματά” του με τη μνεία του ονόματος του Ζουριδομάνολα⁶⁸⁶. Ο Ζουριδομάνωλας (Εμμ. Ι. Ζουριδάκης) πρωτοστάτησε στην επανάσταση, ήταν αυτός που με τον Φιώτη από το Σέλινο σχεδίαζαν την κατάληψη της Γραμβούσας, αυτός που μαζί με τους υπόλοιπους είκοσι επτά Λακκιώτες έδωσε τον όρκο του 1866 στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου. Στη δύσκολη καμπή του αγώνα (μετά την άφιξη του Ααλή) ο αρχιεπαναστάτης παρέβη τον όρκο του, μετεστράφη και μεταπήδησε στις τάξεις

686 Βλ. β4, 1.

των αντεπαναστατών. Δεν βρισκόμαστε μόνο σε μια κρίσιμη στιγμή της επανάστασης, αλλά και σε ένα μεταίχμιο της ίδιας της διήγησης. Στο εξής όχι μόνο η επανάσταση θα φθείρεται καθώς περνούν οι μέρες όλο και περισσότερο, αλλά και η αφήγηση θα χάσει την ηρωική της λάμψη. Το αντιθετικό σχήμα της διήγησης, ο πόλεμος Επαναστατών εναντίον των Τούρκων, θα επεκταθεί και σε έναν πόλεμο Επαναστατών εναντίον όσων είχαν γίνει Αντεπαναστάτες.

Ας επανέλθουμε όμως στη διήγηση του Χατζημιχάλη. Μόλις άκουσαν τα λόγια του Ζουριδομάνολα, οι Θερισιανοί όρμησαν πάνω του, τον έριξαν χάμω και τον συνέλαβαν. Η αμηχανία των Λακκιωτών ήταν έκδηλη. Οι Λάκκοι που γέννησαν την επανάσταση, ντροπιάζονταν με τη συμπεριφορά του χωριανού τους. Για να μην οδηγηθούν σε ακρότητες, επενέβη ο Χατζημιχάλης, απέσπασε τον συλληφθέντα από τους Θερισιανούς και τον άφησε ελεύθερο με την προϋπόθεση ο αντεπαναστάτης Ζουριδομάνολας να συζητήσει με τους ομοϊδεάτες του και να υποβάλει την απόφασή τους στη Γ. Συνέλευση.

Την επόμενη μέρα ο Κριάρης και ο Σκαλίδης περνώντας από την τοποθεσία Βουρλολάκκουδο του Φουρνέ έτυχε να συναντηθούν με μια ομάδα αντεπαναστατών. Ο Κριάρης τους αναγνώρισε και διέταξε τους στρατιώτες του να τους καταδιώξουν. Αυτοί αισθανόμενοι ένοχοι για τα νέα τους φρονήματα, τράπηκαν σε φυγή. Συνελήφθη μόνο ένας, ο Μπιλαλογιώργης από τους Λάκκους. Εν τω μεταξύ και οι Λακκιώτες έφτασαν στον Φουρνέ, όπου έμαθαν για την καταδίωξη των αντεπαναστατών. Από εκεί μετέβησαν στο διπλανό χωριό Σκινέ, όπου οι στρατιώτες κατέλυσαν σε διάφορα σπίτια λόγω της βροχής.

Ο αφηγητής κάνει μια μικρή παρέκβαση για να διηγηθεί το επεισόδιο με την πολέμαρχο Αντωνούσα. Ενώ οι τρεις αρχηγοί (Χατζημιχάλης, Κριάρης, Σκαλίδης) βρισκόταν σε κάποιο σπίτι του Σκινέ και συζητούσαν μήκε ξαφνικά μέσα ένας στρατιώτης, αγκάλιασε την οικοδέσποινα που θήλαζε το μωρό της, κάθισε απέναντι της και την παρακάλεσε να του δώσει λίγο ψωμί. Ο Σκαλίδης βλέποντας τη σκηνή χαμογέλασε, αλλά ο Χατζημιχάλης εξοργίστηκε με την “απειθαρχία και χαμέρπεια” του στρατιώτη, ο οποίος προσέβαλε τα αυστηρά ήθη, συνομιλώντας με μια γυναίκα και βρίζοντάς τον, τον κάλεσε να βγει έξω. Ο Κριάρης που γνώριζε ποιος ήταν ο στρατιώτης είπε στον Σκαλίδη να διατάξει τον αυθάδη να φύγει. Τότε ο Σκαλίδης, στο εκστρατευτικό σώμα του οποίου ανήκε ο στρατιώτης, απευθύνθηκε ονομαστικά στην Αντωνούσα και την παρακάλεσε να αποχωρήσει, γιατί οι αρχηγοί είχαν να συζητήσουν κάτι σημαντικό. Τότε κατάλαβε ο Χατζημιχάλης: “Ήτον λοιπόν ο στρατιώτης η Αντωνούσα Καστάνη, ενδεδυμένη ανδρίσεια και οπλοφορούσα απαραλλάκτως ως οι στρατιώται της Κρήτης, εγώ δε δεν εγνώριζον ότι αυτή είχε μεταποιήσει την ενδυμασίαν της γνωρίζων μόνον ότι επολέμει εντός της επαρχίας της οσάκις επαρουσιάζετο ανάγκη με γυναικεία ενδύματα”⁶⁸⁷.

687 Επεσήμανα στην εισαγωγή της τραγωδίας “Η Λάμπρω” ότι η μεταμφίεση γυναικών σε άντρες και η συμμετοχή τους στον πόλεμο δεν είναι μόνο κοινός λογοτεχνικό μοτίβο, αλλά και μια πραγματικότητα. Βλ. ό.π., σ.

Επιχειρούμε και εμείς εδώ μια μικρή παρέκβαση παραθέτοντας συμπληρωματικά στοιχεία για την Αντωνούσα Καστανάκη (Καστάνη). Η Αντωνούσα γεννήθηκε στην Κερά Κισάμου, το έτος 1844. Στα 22 μόλις χρόνια της κάνει μια τεράστια για την εποχή της υπέρβαση, μία πράξη που τη μεταμόρφωσε από αδύναμη κοπέλα σε μεγάλη αγωνίστρια της Κρήτης. Τον πρώτο χρόνο της επανάστασης του 1866 η Αντωνούσα σκότωσε τον Μουλά δερβίση που είχε πάει στο σπίτι της να αρπάξει τα ζώα του πατέρα της. Έπειτα απ' αυτό η Αντωνούσα ντύθηκε αντρικά, κατέφυγε στα βουνά και ενώθηκε με τους επαναστάτες. Εντάχθηκε αρχικά στα σώματα των Κισαμιτών οπλαρχηγών και έπειτα πολεμούσε μαζί με τον αρχηγό Αναγνώστη Σκαλίδη. Ο ιστορικός της Κισάμου, Μιχαήλ Αναστασάκης, αναφέρει ότι τον Ιούλιο του 1867 η Αντωνούσα διακρίθηκε σε μάχες στην επαρχία Κισάμου.

Ο Παντελής Πρεβελάκης ανιστορεί στην “Παντέρμη Κρήτη”: “Οι Κρητικοί δεν περιμένανε να πάρουνε προίκα τη λευτεριά τους. Τηνε κερδίζανε καθημερινώς με το αίμα τους [...] Πενήντα Λακκιώτισσες ανεβήκανε πάνω στο βουνοκάμπι με μπαϊράκι δικό τους, όπου είχανε κεντημένη την Ένωση και γυρεύανε τουφέκια. Τις έτρωγε το σύζηλο πούχεν ακουστεί στον πόλεμο μια Κισαμίτισσα από την Κερά. Αντωνούσα με τ' όνομα, πούχε ντουφέκι με τον Τούρκο από την αρχή του Σηκωμού”.

Στην επανάσταση του 1878 η Αντωνούσα πολέμησε ξανά στο πλευρό του αρχηγού Σκαλίδη. Το 1882 κατέφυγε στην Ελλάδα, για να αποφύγει τη σύλληψή της από τους Τούρκους και εγκαταστάθηκε στον Πειραιά. Παρουσιάστηκε στον Βασιλιά, ο οποίος την ανακήρυξε οπλαρχηγό. Το 1897 ήρθε πάλι στην Κρήτη με τον ελληνικό στρατό και έλαβε μέρος στην τελευταία κρητική επανάσταση. Λίγα χρόνια αργότερα, η Αντωνούσα ολοκλήρωσε τη προσφορά της στους απελευθερωτικούς αγώνες της Πατρίδας με τη συγκρότηση σώματος και τη συμμετοχή της στον Ηπειρωτικό αγώνα. Το 1918 πέθανε στον Πειραιά⁶⁸⁸.

Επανερχόμαστε πάλι στη διήγηση του Χατζήμιχάλη. Ο αφηγητής παρομοιάζει την εξάπλωση των αντεπαναστατών σαν την επιδημική αρρώστια που ξεκινούσε από τα κάστρα, όπου κατοικούσαν κυρίως Τούρκοι, και απλωνόταν ως τα πιο απομακρυσμένα χωριά. Για να συγκρατήσουν την αρρώστια αυτή οι τρεις αρχηγοί συμφώνησαν να επιπέσουν από κοινού “πυρί και μαχαίρα” εναντίον κάθε ενός που αντέπραττε στην επανάσταση και ερχόταν σε συνεννόηση με τους Τούρκους. Υλοποιώντας αυτή τη συμφωνία οι Λακκιώτες πυρπόλησαν τα σπίτια των ενόχων για προδοσία στο χωριό Βατόλακος, δίπλα από τον Αλικιανό. Από εκεί πήγαν στο Γεράνι και κάλεσαν τον προύχοντα Χατζή Γιώργη Κοκκινάκη να τους δώσει εξηγήσεις για την αντεπαναστατική προπαγάνδα του. Αφού δεν εμφανίστηκε, έδωσαν στην πυρά τα σπίτια του, τις

46. Για παράθεμα του Π. Πρεβελάκη, Παντέρμη Κρήτη, Εστία, Αθήνα, χ.χ., σ. 215

688 Βλ. και αναλυτικότερα, Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Αντωνούσα Καστανάκη”, εφ. Νέοι Ορίζοντες, 10-9-2014. Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας υπέβαλε τα δικαιολογητικά της στην Επιτροπή Αγωνιστών για να πάρει τιμητικό βοήθημα (βλ. Αρχείο Αγωνιστών, στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης).

αποθήκες και τα πολύτιμα κειμήλιά του. Έπειτα έφτασαν στο Κοντομαρί. Ο Χατζημιχάλης πρώτος έβαλε φωτιά στο σπίτι του Γαλιανοχατζή (Χατζή Αντωνίου Γαλάνη) που ήταν συγγενής του (γαμπρός της οικογένειας Γιάνναρη). Η φωτιά μεταδόθηκε και στα σπίτια των ομοϊδεατών του. Αφού οι επαναστάτες συνέλαβαν μερικούς ενόχους, κατέληξαν στα Γριμπιλιάνα Κισάμου, χωριό το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία του επαρχιακού αρχηγού Σκαλίδη.

Την επομένη μέρα οι Κυδωνιάτες συνέλαβαν στα Γριμπιλιάνα ενόχους Κισαμίτες αντεπαναστάτες. Την πράξη αυτή των Κυδωνιατών κατέκρινε ο Σκαλίδης, με το επιχείρημα ότι αυτός μόνο, ως πολεμικός αρχηγός της επαρχίας του, ήταν υπεύθυνος για την τιμωρία των πλανεμένων. Ο Χατζημιχάλης τον αντέκρουσε υποδεικνύοντάς του την απόφαση, που είχε παρθεί πριν από δύο μέρες, και τον εξευτελισμό που είχαν υποστεί οι αντιφρονούντες Κυδωνιάτες. Ο Σκαλίδης όμως επέμενε στη γνώμη του. “Εις μάτην αι συμβουλαί πηγαίνουν, ο Σκαλίδης μικρολογεί εις το επαρχιακόν και κομματικόν [...]”, γράφει ο Χατζημιχάλης. Όταν ζητήθηκε από τον Κριάρη να παρέμβει και να υποστηρίξει το δίκαιο, εκείνος είπε ότι έχουν χρέος να καταδιώκουν τους αντεπαναστάτες στις τρεις επαρχίες⁶⁸⁹, αλλά οι άλλοι μπορούσαν να επεμβαίνουν μόνον όταν τους το ζητούσε ο οικείος αρχηγός της επαρχίας. Οι Κυδωνιάτες θεώρησαν την απάντηση του Κριάρη ως υπεκφυγή, για να αποδείξει τις επαρχίες Κισάμου και Σελίνου ως “ευάγωγες” και τη δύναμη των επαναστατών των αρκετή για να πατάξει τους αντιφρονούντες. Έτσι θα έμενε η μομφή της ύπαρξης προδοτών μόνο στην Κυδωνία. Οι συλληφθέντες Κισαμίτες δικάστηκαν κατ' ιδίαν και απολύθηκαν χωρίς να τιμωρηθούν. Ο Κριάρης επέστρεψε στην επαρχία του και καταδίωκε όσους θεωρούνταν ύποπτοι για προδοσία.

Καθώς επέστρεφαν οι Κυδωνιάτες στα ορεινά χωριά τους, πέρασαν ξανά από τα πυρπολημένα χωριά και απειλούσαν τους υπόπτους ότι θα υποφέρουν μύρια βάσανα, εάν δεν γύριζαν στην επανάσταση και δεν διέκοπταν τις συνεννοήσεις με τον Ααλή. Το Αρχηγείο Κυδωνίας επέβαλε έλεγχο στη διακίνηση των τροφίμων, τόσο για να προστατεύσει τους αδύναμους μετά τις καταχρήσεις των επαναστατών, όσο και για να εμποδίσει την πώληση χρήσιμων προϊόντων στους Τούρκους των Χανίων. Οι αγρότες έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με ειδική άδεια του φρουράρχου για να μετακινηθούν στα Χανιά. Αν κάποιος μετακινούνταν χωρίς άδεια, τού δήμευαν τα ζώα και τον έστελναν σε αναγκαστική υπηρεσία. Οι επαναστάτες της Κυδωνίας αγόραζαν από τους αγρότες όσα προϊόντα τους ήταν χρήσιμα και τα υπόλοιπα τους επέτρεπαν να τα πουλήσουν στα Χανιά. Όλοι γνώριζαν πως οι υποταγμένοι υπέφεραν πολύ, αν πωλούσαν τα προϊόντα τους χωρίς την άδεια του φρουραρχείου⁶⁹⁰.

689 Σημειώνεται ότι ο Σκαλίδης και ο Κριάρης ήταν σύντεκνοι (κουμπάροι) και μαζί πολεμούσαν σε όλες τις εκστρατείες. Στα λόγια και των τριών αρχηγών αποκαλύπτεται εντονότατα το στοιχείο της επαρχιακής φιλοτιμίας και μικροψυχίας την οποία επισημίναμε από την αρχή της διήγησης.

690 Η διαταγή του Αρχηγείου της Κυδωνίας που απαγορεύει την είσοδο των υποταγμένων χριστιανών στα φρούρια Χανίων και Κισάμου χωρίς άδεια των επαναστατών σώθηκε στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Βλ.

Στη συνέχεια ο αφηγητής κάνει μια μικρή παρέκβαση, για να διηγηθεί ένα επεισόδιο που συνέβη στους επαναστάτες του Εξαρίου⁶⁹¹. Η σύντομη αυτή διήγηση, που δεν ακολουθεί τη χρονολογική σειρά των γεγονότων, παραλείπεται στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου. Μια μέρα, διηγείται ο αφηγητής, το Εξάρι (οι έξι σωματοφύλακες του αρχηγού Κυδωνίας) συναντήθηκε με έναν παλιό γνώριμό των, τον Μουσταφά τσαούση, ο οποίος πολεμούσε τους επαναστάτες. Όταν αντάμωσαν, χάρηκαν που έβλεπαν ο ένας τον άλλο “ως αν ήσαν γνησιότατοι συνάδελφοι πιστοί φίλοι”. Ο Μουσταφά τσαούσης κέρασε τσιγάρα το Εξάρι. Έπειτα χριστιανοί και μουσουλμάνοι κάθισαν και συνομίλησαν. Ήθελαν να μάθουν σε ποιες μάχες πολέμησαν και πού διακρίθηκαν. Μεταξύ τους διημείφθησαν και τα εξής ενδεικτικά για τις ανθρώπινες στιγμές μέσα στη σκληρότητα του πολέμου: “Ως τότε, μπρε, σεις θα πολεμάτε;”. “Εως ου να υπάρξει ένας μας”, απεκρίθησαν, εμάς εκάησαν τα σπίθια μας, ερήμαξαν τα πράγματά μας, εσκοτωθήκαμεν τόσοι, επέμψαμεν τα γυναικόπαιδά μας εις την Ελλάδα, και δεν έχομεν πλέον άλλον παρά να πολεμώμεν, έως να πέσωμεν ούλοι ή να μας ελευθερώσουν αι Δυνάμεις. Δια να ζήσωμεν πλέον μαζί με τους Τούρκους μάς είναι αδύνατον”. “Βαλάι, μπρε, καλά το λέτε, σαν ήλθετε πλέον σ' αυτήν την θέσιν, πολεμάτε και ας πάει όπου πάει”. Προτού φύγουν, ευχήθηκαν να πολεμήσουν μεταξύ τους κάποια μέρα και ζήτησαν να μάθουν τα διακριτικά της σημαίας καθενός, για ν' αναγνωριστούν στο πεδίο της μάχης.

Ο αφηγητής παρατηρεί ότι στο διάστημα της ανακωχής, ο Ααλή πασά εργαζόταν να σπείρει τις αντεπαναστατικές ιδέες και τη διχόνοια στις επαρχίες και να δημιουργήσει άλλους δύο νομούς στην Κρήτη, του Λασιθίου και των Σφακίων, για να ελέγχει αποτελεσματικότερα τους Κρητικούς. Οι επαναστάτες είχαν να αντιμετωπίσουν ανυπέρβλητα προβλήματα, και παρ' όλα αυτά δεν έχαναν το θάρρος τους. Εύπιστοι και φανατισμένοι καθώς ήταν, πίστευαν σε φαντασιοκοπίες και υποσχέσεις και συνέχιζαν τον πόλεμο, γιατί ήθελαν να απαλλαγούν από τους τυράννους των.

Στην ποιητική μορφή της “Κρητικοπούλας” που είναι ένα καθαρά ηρωικό έμμετρο αφήγημα προφανώς δεν έχουν θέση η μεταστροφή του Ζουριδομάνολα στην παράταξη των αντεπαναστατών, η τιμωρία των αντιφρονούντων, οι επαρχιακές μικρο-φιλοτιμίες, οι φιλικοί διάλογοι με τους Τούρκους.

A.X.M.G., 24/1/9/180.

691 Ο Χατζημιχάλης εξηγεί τι ήταν το Εξάρι: “Εξανδρία η οποία απετελείτο εκ των Χριστούλη Κουτρουλάκη, Σπύρου Μαλινδρέτου, Εμμ. Ζουριδάκη, Ιωαν. Μανδακάκη, Κωνστ. Παυλάκη, Δημητρ. Κατελάνου, Λακκιωτών πλην του τελευταίου εκ Κεραμίων όντος εκτός των εξ τούτων και τέσσαρες άλλοι εξελέγησαν παρά του Γεν. αρχηγού Κυδωνίας Χ΄. Μ. Γιάνναρη εξ όλης της επαρχίας ταύτης κατ' απαιτησίν της, όπως μένωσιν παρ' αυτό ως υπασπισταί του, οι τέσσαρες όμως απεσύρθησαν αργότερα και έμειναν ούτω οι άνω εξ, οίτινες διά των μεγάλων και απιστεύτων ανδραγαθιών των καθιερώθη καθ' όλην την Κρήτη έκτοτε το «Εξάρι του Χ΄.Μ. Γιάνναρη» και εις τας τακτικάς μάχας οι ήρωες ούτοι και κατ' ιδίαν αποσπώμενοι οσάκις εύρισκον ευκαιρίαν διέπραξαν απίστευτα κατορθώματα, άτινα γραφόμενα ηδύναντο να απαρτίσωσιν τραγικωτάτην ιστορίαν”. Βλ. Κρητικοπούλα, (1894), σ. 144.

Η τρίτη κατάληψη των Λάκκων (β4, 269-271 και β8, 293-295)

Από τις αρχές Νοεμβρίου 1867 είχε φτάσει στα Χανιά ο νέος στρατιωτικός διοικητής της Κρήτης Χουσεΐν Αυνή πασάς. Στις 10 Νοεμβρίου του 1867 ο τουρκικός στρατός υπό τον Ραούφ πασά (αυλάρχη του Σουλτάνου, σύμφωνα με τον αφηγητή)⁶⁹² επιτέθηκε στους Λάκκους από τρία σημεία (από τα Σκαφιδάκια- Ορθούνι, δυτικά των Λάκκων, από του Μεταξωτού στ' Ασκορδαλού, βορειοδυτικά, και από τη Βούβα, στα ριζώματα, βόρεια των Λάκκων). Οι Λακκιώτες έσπευσαν να αποκρούσουν τους Τούρκους. Μια ομάδα εμπόδιζε στα Σκαφιδάκια την προέλαση του τουρκικού στρατού για λίγο και μια άλλη, περίπου σαράντα άτομα, κατέλαβε τη θέση Αμυγδάλους στην είσοδο των Λάκκων για να πυροβολήσει την εμπροσθοφυλακή των αντιπάλων. Όμως ο στρατός των Τούρκων κατάφερε να εκτοπίσει τους λίγους υπερασπιστές. Οι Λακκιώτες αποσύρθηκαν σε δυσπρόσιτα μέρη πέριξ των Λάκκων (Κωνσταντίνου, Μέλισσας κορυφή) και από εκεί πυροβολούσαν τους αντιπάλους τους. Το Εξάρι και άλλοι παράτολμοι νέοι όρμησαν για να εκδιώξουν τους Τούρκους από το χωριό τους, αλλά ήταν μάταιο. Οι Τούρκοι είχαν εκπορθήσει για τρίτη φορά τους Λάκκους. Ο αφηγητής είδε μόνο το τέλος της μάχης, αφού βρισκόταν στον Ομαλό για να διευθετήσει μια διένεξη για την τροφοδοσία.

Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής δίνει το όνομα του Τούρκου αξιωματικού, του Ραούφ πασά, που είχε διαταχθεί από τον στρατάρχη Χουσεΐν να καταλάβει τους Λάκκους, αλλά εμμένοντας στην ανάδειξη του ηρωισμού των υπερασπιστών των Λάκκων, παραλείπει από τη διήγησή του το σημαντικότερο, την εκπόρθηση των Λάκκων από τον τουρκικό στρατό. Ο ακροατής ή ο αναγνώστης του ποιήματος μένει μόνο με την εντύπωση της διεξαγωγής άλλης μιας μάχης στους Λάκκους όπου οι αντρειωμένοι Λακκιώτες και κυρίως το Εξάρι ορμούσαν για να απωθήσουν τους εχθρούς, ενώ οι τούρκικες μπάλες (=σφαίρες) έπεφταν σαν το κουκοσάλι (=χαλάζι).

Διατάσσει τον Ραούφ -πασά με στρατιάν μεγάλην,
σ' τσι Λάκκους και εις τα πέριξι το πάθος του να βγάλει.
Βγαίνει κατά το σύστημα πρώτον στην Κυδωνίαν,
απεσταλμένος έκτακτος Ραούφ με ειρωνείαν.
Προβαίνει στου Μεταξωτού, στη Βούβα, στο μουράκι,
βλέπει τους Λάκκους με θυμό και χύνει το φαρμάκι.
Τρέχουν να τον αποδεκτούν του τόπου οι αντρωμένοι,
γιατί στους Λάκκους προχωρεί κι από τ'Ορθούνι μπαίνει.
Οι νέοι ρίχνονται κι ορμούν, προπάντων το Εξάρι,
τούρκικες μπάλες πέφτουνε, ωσάν το κουκοσάλι. (κεφ. 131, 3445-3454)

692 Το 1869, μετά τη λήξη της επανάστασης, ο Γιάνναρης συναντήθηκε με τον Ραούφ στην Κωνσταντινούπολη και θυμήθηκαν τις μάχες που είχαν δώσει στην Κυδωνία βλ. Απομνημονεύματα Χατζημιχάλη, β2, 8.

Επιχειρήσεις για την κατάληψη της Ζούρβας από τους Τούρκους – Νυκτερινές επιθέσεις στο στρατόπεδο του Ραούφ (β4, 272-292 και β8, 295-322).

Μετά την κατάληψη των Λάκκων από τον Ραούφ, επτακόσιοι περίπου Κυδωνιάτες στρατοπέδευσαν στην Ζούρβα, κτισμένη σε οχυρό λόφο, ανατολικά των Λάκκων. Εκεί βρισκόταν και ο Ζυμβρακάκης. Ο Ραούφ πασάς επιχείρησε να καταλάβει τη Ζούρβα τρεις φορές, χωρίς όμως να το πετύχει και δέχτηκε ισάριθμες αντάρτικες νυκτερινές επιθέσεις.

Αναλυτικότερα, στις 13 Νοεμβρίου 1867 ο Ραούφ προσπάθησε να εισβάλει στη Ζούρβα τη νύκτα, με πολυάριθμο στρατό⁶⁹³, από τρία σημεία (από Μπουλέ, Σπαθί και φάραγγα της Μέλισσας). Οι προφυλακές των επαναστατών αναγνώρισαν εγκαίρως τις κινήσεις των αντιπάλων και άρχισε ο πυροβολισμός⁶⁹⁴. Οι επαναστάτες μάχονταν μανιωδώς και πέτυχαν να αποκρούσουν την έφοδο των Τούρκων στην τοποθεσία Ζαγρέ. Μάταια τα πυροβόλα των Τούρκων έβαλαν από από τους Λάκκους και τη Ζαγρέ κατά της Ζούρβας, ένα μάλιστα απ' αυτά διαλύθηκε και σκότωσε τους πυροβολητές που βρισκόταν κοντά. Βλέποντας ο Ραούφ τον ατελέσφορο αγώνα του στρατού του διέταξε υποχώρηση.

Έξι μέρες μετά την πρώτη επίθεση, στις 19 Νοεμβρίου, ο τουρκικός στρατός επιχείρησε με τον ίδιο τρόπο και την ίδια ώρα να εκπορθήσει τη Ζούρβα. Αυτή τη φορά ζήτησε τη βοήθεια του Μεμέτη (Μεχμέτ) από τον Αλικιανό, ο οποίος βάδισε εναντίον της Ζούρβας από το δρόμο του Θερίσου. Οι υπερασπιστές της Ζούρβας, καλά προετοιμασμένοι, κατέλαβαν τους οικίσκους πέριξ του λόφου και πολεμούσαν τους Τούρκους εκ του συστάδην με τόλμη, αυταπάρνηση και κέφι, φωνάζοντάς τους: “[...]Πάρτε τα κεμπάσια σας (τα δια ψητό κρέατά σας) να μη μας βρωμέσουν τον τόπον”. Εύστοχα απέκρουσαν και την επίθεση του Μεμέτη στο Θέρισσο. Λίγοι Τούρκοι που με τη βία προχώρησαν και έβαλαν φωτιά σε έξι οικίσκους που βρίσκονταν στη βορινή πλαγιά του λόφου της Ζούρβας αναγκάστηκαν να γυρίσουν πίσω μεταφέροντας στα χέρια τους έναν νεκρό στρατιώτη. Ο Ραούφ βλέποντας ότι ο στρατός του κινδύνευε να καταστραφεί, διέταξε ξανά υποχώρηση.

Και πάλι επανέρχεται στη διήγηση του αφηγηματικό μοτίβο της μνημόνευσης των μαχητών που άριστευσαν στη μάχη: Στη δεύτερη μάχη της Ζούρβας διεκρίθη ο εθελοντής αξιωματικός Κ. Τσάκωνας με τους εβδομήντα συναδέλφους του. Εκτός από τους άνδρες συμμετείχαν στη μάχη γέροι και γυναίκες. Δύο κοπέλες από τη Ζούρβα διέπρεψαν πολεμώντας, η Μαρία Τζιράκη,

693 Ο Χατζημιχάλης παραδίδει ότι στις 13 Νοεμβρίου επιτέθηκαν στους υπερασπιστές της Ζούρβας 13.000 Τούρκοι στρατιώτες. Ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός. Στη συνέχεια αναφέρει ότι την 1η Δεκεμβρίου οι Τούρκοι ήταν 6.000.

694 Ο Χατζημιχάλης κρίνει εκ των υστέρων ότι ο Κορκίδης, οπλαρχηγός του Σελίνου, με τους αντάρτες του δεν επιτέθηκε κατά των Τούρκων, αλλά ανέβηκε για ασφάλεια στη θέση Κεραμέ. Βέβαια δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι ήταν αδύνατο μια μικρή ομάδα ανταρτών από άλλη επαρχία να επιτεθεί κατά μέτωπο εναντίον ενός καλά οργανωμένου και ισχυρού στρατεύματος.

δεκαοκτώ χρονών, και η Αντωνούσα Βουλγαράκη, ανύπαντρη και αυτή⁶⁹⁵. Η πρώτη τραυματίστηκε πάνω από το μαστό και για πολλούς μήνες νοσηλευόταν κάτω από τη σκιά των κυπαρισσιών και των σφεντάμων. Τα ελληνικά όπλα δοξάστηκαν, η επαρχία της Κυδωνίας αναθάρρυσε και απέδειξε ότι δεν είχε υποταχθεί.

Την 1η Δεκεμβρίου ο Ραούφ ξεκίνησε από τους Λάκκους για να καταλάβει το Θέρισο και να επιπέσει κατόπιν εκ των νώτων στη Ζούρβα, αλλά οι επαναστάτες τον απώθησαν. Το Θέρισο φυλασσόταν αποτελεσματικά από Θερισιανούς και Αποκορωνιώτες. Και η τρίτη απόπειρα του τουρκικού στρατού να καταλάβει τη Ζούρβα, απέτυχε. Παράλληλα η Ζούρβα ενισχύθηκε, ως τις 10 του Δεκέμβρη, με εκατόν πενήντα Σφακιανούς υπό τη διεύθυνση του αρχηγού Στ. Χιονουδάκη. Προς τα μέσα του Δεκέμβρη οι επαναστάτες, λόγω ελλείψεως τροφών, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Ζούρβα. Μόνο τότε την κατέλαβαν οι Τούρκοι. Ο Ζυμβρακάκης κατευθύνθηκε προς τα ορεινά χωριά Κάμπους και Μαδαρό και ο Χατζημιγάλης με ομάδα Λακκιωτών ανέβηκε προς τη Στέρνα, ορεινή τοποθεσία νότια των Λάκκων. Αφού αρχηγός της Κυδωνίας αντιμετώπισε με επιτυχία έναν λόχο Τούρκων που κατευθύνονταν προς τη Στέρνα και προστάτευσε όσους κρύβονταν στα σπήλαια της περιοχής, έφτασε στον Ομαλό. Εκεί συναντήθηκε με τους εθελοντές Πετρίτση και Πουανσώ⁶⁹⁶, οι οποίοι είχαν φτάσει από το Θέρισο και ήταν ασθενείς. Τους δύο αρρώστους περιέθαλψαν οι νέες των Λάκκων, Δέσποινα Χ. Νικολούδου, Αικατερίνη Σ. Σταματάκη και Ειρήνη Γ. Λαφάκη, που εκτελούσαν τότε χρέη αποθηκάριου στο στρατόπεδο της Κυδωνίας: “Αι νεάνιδες γυμνώσαντες τους ξένους, αντικαταστήσαντες αυτών τα υγρά ενδύματα και αμέσως θερμάναντες ζωμόν και άλλα βοηθήματα, όσα ευρίσκοντο επί τη εξουσία αυτών, ους βεβιασμένως επότισαν και έπειτα σκεπάσαντες αυτούς και ανάψαντες πυρά, <οι ξένοι> έμεναν ακίνητοι και άλαλοι εις την κατάστασιν ταύτην εικοστέσερας ώρας, ότε ανανοηθέντες^{697*} εξήτησαν τροφήν και ό,τι ο ζωντανός έχει ανάγκην”.

Την περίοδο που επιχειρούσε ο Ραούφ να εκπορθήσει τη Ζούρβα, Λακκιώτες και εθελοντές πραγματοποίησαν τρεις νυκτερινές επιθέσεις στο στρατόπεδό του στους Λάκκους. Ο αφηγητής διηγείται λεπτομερώς τις θέσεις από τις οποίες επιτέθηκαν οι αντάρτες, καθώς και την κατάπληξη των Τούρκων που δέχονταν τις επιθέσεις καθώς ησύχαζαν, συζητούσαν γύρω από τις φωτιές ή προσεύχονταν⁶⁹⁸. Οι φωταψίες από τους πυροβολισμούς ήταν ένα παράξενο θέαμα μέσα στη νύχτα. Ο αφηγητής και πάλι υπερβάλλει λέγοντας (β4, 280) ότι είκοσι χιλιάδες όπλα πυροβολούσαν μεταξύ τους και ότι οι πυροβολισμοί ακούγονταν μέχρι τα Χανιά.

695 Η διήγηση προβάλλει σε αρκετά σημεία την προσφορά των γυναικών στην επανάσταση του 1866. Ο αφηγητής αναφέρθηκε στις πενήντα Λακκιώτισσες που είχαν δική τους σημαία και ήταν δεινές στη σκοποβολή, στην πολέμαρχο Αντωνούσα Καστάνη, στις δύο κοπέλες από τη Ζούρβα.

696 Ο Γάλλος Λέων Πουανσό (Léon Poinsont) ήταν επικεφαλής του λόχου των πενήντα Γαριβαλδηνών εθελοντών που πολέμησαν στην Κρήτη. Βλ. Α. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 100, 106 (passim).

697 ανανοούμαι=ανακτώ τις αισθήσεις μου, αντιλαμβάνομαι.

698 Η πολεμική τακτική των επαναστατών λίγο διέφερε από αυτή που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες στον Τρωικό Πόλεμο.

Στην “Κρητικοπούλα” ο αφηγητής συμφύρει τα γεγονότα που συνέβησαν από τις 19 Νοεμβρίου έως την 1η Δεκεμβρίου για κατάληψη της Ζούρβας σε δύο μέρες, κρατά όμως τα βασικά στοιχεία της περιγραφής και των τριών μαχών (επιθέσεις των Τούρκων και επιτυχείς αποκρούσεις των επαναστατών, επικουρία Μεμέτη, καταστροφή πυροβόλου, απομάκρυνση Κορκίδη, κάψιμο οικίσκων, άφιξη Σφακιανών). Αν δεν σωζόταν η αφήγηση των “Απομνημονευμάτων”, θα μέναμε με την εντύπωση ότι στη Ζούρβα έγινε μια μάχη, που κράτησε δύο συνεχόμενες μέρες. Ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” εμμένει στην ηρωική διήγηση, στην περιγραφή των κατορθωμάτων των επαναστατών. Αντίθετα, ο αφηγητής των “Απομνημονευμάτων” συνεχίζει να είναι προβληματισμένος με την μεταστροφή κάποιων Κυδωνιατών στο στρατόπεδο των αντεπαναστατών και την εικόνα που αυτό δημιουργούσε στην υστεροφημία της επαρχίας. Οι νίκες στη Ζούρβα ήρθαν να τονώσουν το ηθικό της Κυδωνίας: “Αι δύο αύται της τρίτης επαναλήψεως* μάχαι όχι μόνον εδόξασαν τα ελληνικά όπλα, καταίσχυνον δε τον εχθρόν, αλλ' απεθάρρυναν τσοούτον την νέαν επανάστασιν εφ' όλου του τόπου, αλλ' ιδίως εις αυτήν την Κυδωνίαν και <εις> την οποίαν είχαν ριζώσειν* τα ζιζάνια και αι ραδιουργίαι του Ααλή, ως αν ενομίζετο αφ' εαυτής κατησχυμένη και εφάινετο εν μεγάλη στενοχωρία [...] Ήδη τη συνδρομή Σελινιωτών, Αποκορωνιωτών και των εθελοντών <η> νικήτρια <Κυδωνία> επιμαρτυρήθη* απ' εντός της Ζούρβας κατά της τουρκικής λόγχης και θαρραλέα απετάνθη προς την Συνέλευσιν και τας γειτονεούσας συναδέλφους επαρχίας, ζητούσα την υλικήν και ηθικήν συνδρομήν των [...]. (β4, 278).

Ο αφηγητής στα “Απομνημονεύματα” παράλληλα με τις μάχες στη Ζούρβα διηγείται και όσα υπέφεραν οι υποταγμένοι Λακκιώτες από τους Τούρκους και τους επαναστάτες (β4, 272, 278, 283, 285): τις υποσχέσεις και τα δώρα του Ραούφ, αν πρόδιδαν τους επαναστάτες, την απελπιστική κατάσταση των υποταγμένων που ρακένδυτοι και φοβισμένοι είχαν να αντιμετωπίσουν την οργή Τούρκων και ανταρτών.

Αξιοσημείωτη είναι η λεπτομέρεια για τα ήθη της εποχής ότι οι επαναστάτες έκλειψαν από τη συνοικία Μπιμπιανά των Λάκκων την Αργυρώ Βερυκοκωσταντή, πλούσια μοναχοκόρη και αρραβωνιαστικιά ενός υποταγμένου, για να την παντρέψουν με έναν επαναστάτη, τον Βολανογιώργη (Οι επαναστάτες σίγουρα θα εκτίμησαν και την οικονομική επιφάνεια της νέφης). Ο αφηγητής θεωρεί ότι οι υποταγμένοι Λακκιώτες και κάτοικοι των γειτονικών χωριών δεν έβλαψαν τους επαναστάτες, εκτός από τον Κατογιάννη και τον Μεσκλιανό Παπαδαναγνώστη⁶⁹⁹,

699 Προς το τέλος της διήγησης θα μάθουμε πώς η επανάσταση εκδικήθηκε τον Παπαδαναγνώστη από τα Μεσκιά. Ο αφηγητής τον παραβάει με τον Εφιάλτη και τον “στολίζει” με τους χειρότερους επιθετικούς προσδιορισμούς: “αισχρός”, “άτιμος”, “μονομανής”, “μισάνθρωπος”, “κενόδοξος” (β4, 283), “κακός δαίμων” (β4, 339), “κακούργος”, “κακοηθέστατος”, “ανθρωπάριο” (β8, 3), “ψευτοέλληνας” (β8, 7), “κατηραμένος” (β8, 61). Σημειώνεται ότι ο Παπαδαναγνώστης ήταν αρχικά με τους επαναστάτες, αλλά προς το τέλος της επανάστασης συγκρότησε σώμα από Οθωμανούς και υποταγμένους χριστιανούς και κυνηγούσε τους επαναστάτες. Για τον “τουρκόφιλο” Παπαδαναγνώστη κάνει μνεία και ο Αναστασάκης, βλ. ό.π., σ. 167.

για τη δράση των οποίων θα μιλήσει παρακάτω.

Ακολουθώς, παραθέτουμε από την “Κρητικοπούλα” τις νίκες των επαναστατών στη Ζούρβα. Είπαμε ότι στην “Κρητικοπούλα” αποκλείεται κάθε αντιρωϊκό στοιχείο και συνεπώς κάθε αναφορά σε υποταγμένους, αντεπαναστάτες και προδότες:

Την Ζούρβα οχυρώνουσι, εκεί για να περάσουν,
μέρα και νύκτα τον Ραούφ πέφτουν κι αναταράσσουν.
Στην Ζούρβα το στρατόπεδον στέκει του Ζαμπρακάκη,
’νιούς τουφεκιού απόστασις, τους διαχωρίζει ρυάκι.
Ακαταπαύστως γίνονται τη νύκτα επιθέσεις,
μέρα και νύχτα του Ραούφ ανησυχούν τας θέσεις.
Και βάλθηκε με πιβουλιά τη Ζούρβα να πατήσει,
να τήνε κάψει σκέφτεται και να την ξαφανίσει.
Διαταγή ’πού τα Χανιά τ’ Αλή-Σαντριαζάμη
να ’ξαφανίσει τσ’ Έλληνες τσι Λάκκους το νιζάμι.
Από τσι Λάκκους ο Ραούφ την στρατιάν διατάσσει,
στην πρώτην μάχην με θυμόν, στην Ζούρβα να περάσει.
Μαζώνουνται κ' οι Χριστιανοί και πιάνουσι τα μέρη,
στην Ζούρβα την πανίσχυρον του στένουσι καρτέρι.
Μια νύκτα, τα μεσάνυκτα από τσι Λάκκους βγαίνει,
με ούλα τα στρατέματα στου Σκουλουδά προβαίνει.
Από Μεσκλά και το Σπαθί φθάνουν, δεν τουφεκούνε,
ατάραχοι οι Έλληνες με μπάλες χαιρετούνε.
Προβαίν’ απού το Θέρισο τ’ ασκέρι του Μεμέτη,
για να τους ζώσουν έξαφνα αμέτη μουχαμέτη.
Προβαίνουν, τσ’ αποδέχονται και τσι καλημερίζουν,
τι αγαπούν τους ερωτούν, τι θέλουν, τι ορίζουν.
«Εδά θα δείτε, μπρέ Ρωμιοί, θα μάθ’ η αφεδιά σας»,
«λάβετε, Τούρκοι, το λοιπόν, για την αυθάδειάν σας».
Ρίχνουντ’ απ’ ούλες τσι μεριές οι Έλληνες σαν λύκοι,
τσι Τούρκους διώχουν, κυνηγούν, τσι βάζουνε σε φρίκη.
Έσπασ’ ένα πυρόβολον μέσα σ’ αυτήν την βράση,
εις την Ζαγρέ το σέρνασι, δεν ξεύρουν πού να πάσι.
Φεύγουν, τρομάμενοι, θαρρούν πως τσι ζυγώνει Χάρος,
απού τσι Λάκκους ο Ραούφ ζητά να δώσει θάρρος.
Βάνει σε τάξη τον στρατόν, πυρόβολα μεγάλα,

πόλεμον από τρεις μεριές που τα βουνά εχάλα.
Στους λόγγους, στα περάματα, εις του Σπαθιού τα ρυάκια,
τους κυνηγούν οι Έλληνες με ξύλα και χαράκια.
Του Τούρκου το ξαφνίδιασμα, της νύκτας το σκοτίδι
έφεραν σύγχυσιν πολλήν στην φεύγα του Κορκίδη.
Κι από την Ζούρβα ανέβηκε, απάνω στην Καυκάλα,
αν έμενε θα γίνοντο θαμάσματα μεγάλα.
Νίκη στη Ζούρβ' ακούεται, οι Έλληνες νικούσι,
φωνάζουν του Ραούφ-πασά και τον περιγελούσι.
Μεγάλη τού 'φερε ντροπή, η Ζούρβα να νικήσει
και ούτε καν τον πόδα του, καθόλου να πατήσει.
Το αίσχος και την εντροπήν να ικανοποιήσει,
σκέπτεται κι ετοιμάζεται αύριο να την πατήσει.
Μαζώνει τα στρατέματα, από τα άκρα πέφτει,
αλλά με τόσην προσοχήν την νύκτα σαν τον κλέφτη.
Με ζήλον παλ' οι Κρητικοί τας θέσεις των λαμβάνουν,
πρωί αρχίζουν πόλεμο, το θάρρος των δεν χάνουν.
Διατάσσει με τας σάλπιγγας στη Ζούρβα να ορμήσουν,
να διώξουσι τους Έλληνας και να την πυρπολήσουν.
Τάγματα και συντάγματα τρέχουν και προχωρούσι,
τ' αμώθουνε με το σπαθί, τα βήματα μετρούσι.
Σαν λέοντες οι Έλληνες τας θέσεις των κρατούνε,
τα τάγματ' ανατρέπουνε, σκοτώνουν, διασκορπούνε.
Με κόπους εις τα βορινά επρόφταξαν σαράντα,
δύο σπίθια έκαψαν εκεί, μπροστά στην κάτω μπάντα.
Με βιάσιν φεύγουν και βαστούν στην ράχη σκοτωμένους
κ' οι Έλληνες τους κυνηγούν, τους διώχνουν φοβισμένους.
Και δεύτερον απέτυχαν την Ζούρβα να πατήσουν,
με κίνδυνον ετρέξανε, οπίσω να γυρίσουν.
Μάχες της πρώτης εποχής, νίκες ανθοστολίζουν,
σημαίες κι όπλα Χριστιανών στη Ζούρβα κυματίζουν.
Έγραψε η Συνέλευσις σε κάθε επαρχία,
στη Ζούρβα να συμμαζωκτούν, ήρθαν και τα Σφακία.
Μέσα στα μάτια του Ραούφ απέναντί του στέκουν
οι Έλληνες και έτοιμοι τα βήματά του βλέπουν. (κεφ. 131, 3459-3524)

Η πυργοποιία του Χουσεϊν – ακροβολισμοί και παρενοχλήσεις των επαναστατών στις δυτικές επαρχίες (β4, 293-304 και β8, 323-333)

Για να ελέγχει αποτελεσματικότερα τις περιοχές που δρούσαν οι επαναστάτες, ο νέος διοικητής της Κρήτης Χουσεϊν⁷⁰⁰ κάλεσε κτίστες από διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για να κτίσουν πύργους, γνωστότερους στην Κρήτη ως κουλέδες⁷⁰¹. Ο αφηγητής θεωρεί ότι η κατασκευή των πύργων άρχισε από τους Λάκκους. Από τη μια οι Λακκιώτες επαναστάτες ενεργούσαν ακροβολισμούς και δολιοφθορές για να παρακωλύσουν τις εργασίες ή να ματαιώσουν την ανέγερση των μικρών αυτών φρουρίων. Από την άλλη οι Τούρκοι για να προστατευτούν από τις επιθέσεις των ανταρτών ύψωσαν ξύλινα περιφράγματα γύρω από τους υπό ανέγερση πύργους και τοποθέτησαν στρατό να φυλάει τους κτίστες. Ασβέστη και άμμο προμηθεύονταν κυρίως από τα περίξ των Λάκκων. Όταν λοιπόν οι εργάτες ή στρατιώτες έβγαιναν από τα προστατευμένα οχυρώματα, για να μεταφέρουν υλικά (σανίδες, άμμο, σίδερα), οι επαναστάτες έπεφταν πάνω τους και τους σκότωναν. Άλλες φορές κατέστρεφαν τα ασβεστοκάμινα, που είχαν κατασκευάσει οι κτίστες για την παραγωγή ασβέστη. Η οργή των επαναστατών ήταν μεγάλη, γιατί με τους πύργους ο Χουσεϊν υποδούλωνε και ερήμωνε ακόμη βαθύτερα τον τόπο τους.

Ομοίως στην “Κρητικοπούλα” γίνεται αναφορά στην ανάληψη της διοίκησης από τον Χουσεϊν Αυνή πασά, στις αψιμαχίες στις δυτικές επαρχίες και στην πυργοποιία:

Τον Χουσεϊν Αυνή-πασά κάν’ αντιπρόσωπόν του,
του δούδει τα πολεμικά και ούλον τον στρατόν του.
Άπρακτος έφυγεν Αλής στην Πόλιν να περάσει
και λέγει ότι η Ελλάς τσι Κρητικούς ταράσσει. (κεφ. 132, 3531-34)

.....

Σ’ούλα τα μέρη πόλεμον την προσοχήν χωρίζει,
ζητά καιρόν, στα κεντρικά μέρη πύργους να κτίζει.
Στους Λάκκους, εις τον Ομαλόν και γύρωθεν στην Φώκια,
έντεκα πύργους έκτισε μεγάλους σαν μετόχια.
Κάμπους, Θέρισο, Κεραμιά, Αλικιανού και τ’ άλλα,
στην Κυδωνία έκτισε σαν φρούρια μεγάλα.
Κτίζει κ’ εις Αποκόρωνα, Σέλινο και Σφακία,

700 Πρβλ. Ψιλάκης, ό.π., σ. 2337-2338, 2344. Ο αφηγητής τοποθετεί χρονικά την έναρξη της κατασκευής των πύργων (κουλέδων) μετά την αναχώρηση του Ααλή πασά. Σύμφωνα με τα έγκυρες πηγές η αναχώρηση του Ααλή έγινε από το λιμάνι της Σούδας στις 14 Φεβρουαρίου 1868 βλ. Επιστολή Ανωνύμου Φίλου (ψευδώνυμο του γραμματέα του Ρωσικού Προξενείου Χανίων, Βουλγαρίδη) προς τον Χ" Μ. Γιάνναρη, στις 16-2-68. Πριν φύγει, ο Ααλή δημοσίευσε το διάταγμα του Νέου Οργανικού Νόμου (νόμος για τη διοίκηση της Κρήτης) που περιλάμβανε διατάξεις για την λειτουργία των δημογεροντιών, των δικαστηρίων, της Γενικής Συνέλευσης και επικύρωσε προηγούμενες παραχωρήσεις με το φερμάνι του 1858.

701 Ο Χατζημιχάλης αναφέρει ότι οι κτίστες ήταν Βούλγαροι, Αρμένιοι, Τούρκοι και Χαρβάτες, δηλαδή Κροάτες.

ύστερον καταφύγιον σ' αυτήν την επαρχία.

Κτίζουν αλλά οι Χριστιανοί τριγύρω πολεμούνε,

νύκτα τα Κρητικόπουλα καίνε και τους χαλούνε.

Γράφουν στην Πόλιν κι έρχονται Αρμένιοι και Βουλγάροι

χιλιάδες και ετελείωναν αμέσως το ντουβάρι. (κεφ. 133, 3539-3550)

Στα “Απομνημονεύματα” ο αφηγητής παραθέτει τους ακροβολισμούς που σημειώθηκαν από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο του 1868 σε όλες τις δυτικές επαρχίες και στους οποίους συμμετείχαν Λακκιώτες ή ευρύτερα το στρατόπεδο Κυδωνίας. Σ' αυτή την ενότητα οι ακροβολισμοί παρατίθενται ο ένας μετά τον άλλο χωρίς να δίδονται λεπτομέρειες περιγραφής. Στο τέλος κατά τη συνήθειά του ο αφηγητής αναφέρει τον αριθμό των νεκρών και τραυματιών. Από αυτές τις συνολικά εννιά αψιμαχίες στις δυτικές επαρχίες, δύο μόνο παρουσιάζονται στην “Κρητικοπούλα”, αυτές που έλαβαν χώρα στα Ζυμβραγού Κισάμου και στη Μονή Σελίνου.

Πρβλ. Η προσοχή εις τα Χανιά στρέφει του Χουσεΐνη,

στας επαρχίας τον στρατόν μοιράζει, διευθύνει.

Στρατόν στον Αποκόρωνα και εις την Κυδωνία,

στην Κίσσαμον, στο Σέλινο κι άλλον εις τα Σφακία.(κεφ. 133, 3535-3538)

.....

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε επαναστατική δραστηριότητα δεν συνέβαινε μόνο στη δυτική Κρήτη. Αψιμαχίες γίνονταν και στα κεντρικά και ανατολικά διαμερίσματα της Κρήτης, για τις οποίες τα “Απομνημονεύματα” δεν αναφέρουν τίποτα απολύτως. Αν είχαν σωθεί μόνο τα “Απομνημονεύματα”, θα μέναμε με την εντύπωση ότι μόνο οι δυτικές επαρχίες του νησιού πολέμησαν το 1866. Στην “Κρητικοπούλα”, ένα έργο που φιλοδοξεί να παρουσιάσει μια συνολικότερη εικόνα της επανάστασης του '66, ο αφηγητής μνημονεύει τους ήρωες των ανατολικών επαρχιών Παύλο Ντεντιδάκη, Ηρακλή Κοκκινίδη, Μιχάλη Κόρακα, Ζωγράφο(Ξανθουδίδη), Σφακιανάκη και τη συμβολή του Ηρακλείου και Λασιθίου στην επανάσταση του 1866 (Κρητικοπούλα” στίχοι 136, 3579-3594).

Ακολουθώντας τη διήγηση των “Απομνημονευμάτων” πληροφορούμαστε ότι στις 7 Ιανουαρίου 1868 οι Λακκιώτες επαναστάτες πραγματοποίησαν ακροβολισμούς εναντίον των τουρκικών στρατευμάτων που επιχειρούσαν να εγκατασταθούν στη Ζούρβα και κατά των συνεργείων που κατασκεύαζαν τους πύργους. Την επομένη μέρα ο Σάββας πασάς εξεστράτευσε εναντίον των ορεινών χωριών του Αποκόρωνα (Μελιδονίου, Ραμνής), κρησφύγετων οχυρών για τους επαναστάτες. Πριν από το χωριό Ραμνή έγινε μάχη στην οποία συμμετείχαν Κυδωνιάτες, εθελοντές και Αποκορωνιώτες. Σ' αυτήν διακρίθηκε ο αρχηγός της επαρχίας Αποκορώνου, Αναγνώστης Γογονής, ο οποίος και τραυματίστηκε. Ο αφηγητής δεν γνωρίζει τον αριθμό των

Τούρκων που σκοτώθηκαν, σημειώνει, πάντως, με αποπλιστική ειλικρίνεια, ότι συνήθως στις εκθέσεις παρουσιάζονταν να είναι πολύ περισσότεροι οι φονευμένοι Τούρκοι. Αυτή η σκόπιμη αλλοίωση των στοιχείων εξυπηρετούσε διπλό σκοπό: αφενός εμπύχωνε τους επαναστάτες, αφετέρου ήταν ένα όπλο στη μάχη της διπλωματίας.

Την ίδια μέρα, στις 8 Ιανουαρίου, ο Ραούφ πασάς επέπεσε κατά των επαναστατών που βρισκόταν στο Θέρισο και τους απώθησε μέχρι τους γύρω χιονοσκεπείς λόφους. Τότε συνεπλάκη ο Ταλιαδόρος, οπλαρχηγός Ακρωτηρίου με κάποιον νιζάμη. Για ώρα κτυπούσε ο ένας τον άλλο, ώσπου ο Ταλιαδόρος σκότωσε και σκύλευσε τον νιζάμη (τούρκο τακτικό στρατιώτη).

Στις 4 Φεβρουαρίου ο Σάββα πασάς αποβίβασε στρατό στον Εμπρόσγιαλο (Χώρα Σφακίων). Οι Σφακιανοί ζήτησαν τη βοήθεια των επαρχιών του δυτικού τμήματος. Αποφασίστηκε οι επαναστάτες των δυτικών επαρχιών να εφαρμόσουν την τακτική της προσέγκυσης του αντιπάλου προς τις θέσεις των επαναστατών. Το στρατήγημα ματαιώθηκε, γιατί εγκαίρως το κατάλαβαν οι Τούρκοι. Στην αψιμαχία που ακολούθησε μέχρι τα οχυρώματα των Τούρκων σκοτώθηκαν τέσσερις νέοι επαναστάτες.

Στις 12 Φεβρουαρίου έφτασε στο επαναστατικό στρατόπεδο της Κυδωνίας η είδηση ότι οι Τούρκοι προχωρούν προς τα Ζυμβραγού και τη Μαλάθυρο Κισάμου. Μετά τη σύγκρουση που έγινε στη Μαλάθυρο, οι Τούρκοι κατευθύνθηκαν στα Ζυμβραγού, όπου χίλιοι επαναστάτες από την Κίσαμο και την Κυδωνία έδωσαν μάχη εναντίον των Τούρκων. Στη μάχη αυτή διέπρεψαν οι απόγονοι των Πρωίμηδων, Καλογέρων και Σαριδαντώνηδων, οικιστών του χωριού από τους Λάκκους. Η προσπάθεια των επαναστατών να επιτεθούν εκ των νώτων στους εχθρούς απέτυχε και ο αρχηγός των Λακκιωτών, σύμφωνα με την παραλλαγή του 8ου τετραδίου, κινδύνευσε πολύ και σώθηκε χάρη στον γέρο Βολανοσταμάτη. Μια ομάδα ντόπιων Τούρκων επιτέθηκε στις γυναίκες του χωριού και τις ξέσχισε με τις λόγχες. Μία από αυτές ήταν η προβεβηκυία σύζυγος του αγωνιστή Πρώιμου. Τέσσερις Λακκιώτες φονεύθηκαν. Ο αφηγητής εξηγεί ότι κατέγραψε μόνο τους φονευμένους Λακκιώτες. Για τα κατορθώματα των μαχητών και τους νεκρούς από τις άλλες επαρχίες θα φρόντιζαν να γράψουν οι άλλοι επαρχιακοί αρχηγοί. Η βασική διαπίστωση ότι ο αφηγητής διηγείται μόνο τα κατορθώματα των Λακκιωτών επιβεβαιώνεται για άλλη μία φορά και από τον ίδιο. Συνεπώς από τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη αντλούμε πληροφορίες κυρίως για τους αγώνες και τους αγωνιστές της επαρχίας Κυδωνίας στην επανάσταση του 1866.

Για τη μάχη στα Ζ(Σ)υμβραγού υπάρχει και η έμμετρη απόδοσή της στην “Κρητικοπούλα”:

Στην Κίσαμο Αλή-Σαρχός στα Συμπραγού ανεβαίνει,

τον περιπλέκουν Κρητικοί σαν γάιδαρος γαέρνει.

Κακόπετρον και Συμπραγού οι Τούρκοι αποκλείονται,

σφάζουν γυναίκες και παιδιά, με τούτο εκδικούνται.

Αγωνιστού του Πρώιμου μίαν αντρογυναίκα,

Τούρκος της σκίζει το βυζί, τ' αρπά τη βαγιονέττα.
Κυδωνιάτες άρχιζαν την μάχην πεντακόσιοι
και τους αποζυγώνανε στην ράχη κι εις τ' αυλόχι.
Κτυτούν εις την Μαλάθυρον αριστερά οι άλλοι,
κ' οι δυο μεριές τους διώχνουνε με ταραχή μεγάλη.
Σαλπίζουν και μαζώνουνται, σε κορυφή σταθήκαν,
η νύκτα των βοήθησε και δεν αφανιστήκαν. (κεφ. 134, στ. 3555-3566).

Μετά τη μάχη στα Ζυμβραγού οι επαναστάτες έσφαξαν αρνιά και ρίφια και αντί για χρήματα έδωσαν στους ιδιοκτήτες των ζώων αποδείξεις του Αρχηγείου. Οι ιδιοκτήτες θα λάμβαναν το αντίτιμο, όταν ο τόπος θα απελευθερωνόταν. (Αυτό ήταν μια συνηθισμένη τακτική και απαντάται σε όλες τις επαναστάσεις της Κρήτης. Είναι βέβαιο ότι οι ιδιοκτήτες των ζώων ουδέποτε πήραν τα χρήματά τους).

Στα μέσα του Φεβρουαρίου οι επαναστάτες της Κυδωνίας μετακινήθηκαν στη Σούγια Σελίνου, για να παραλάβουν το μερίδιο τους από τα τρόφιμα που είχαν φτάσει από την Ελλάδα. Ο αφηγητής διηγείται ότι οι επαρχίες Κισάμου και Σελίνου είχαν ήδη διανεμίσει τα τρόφιμα και δεν είχαν αφήσει “ούτε σπυρί” στην “παραγκωνισμένη” Κυδωνία. Για άλλη μια φορά οι επαναστάτες της Κυδωνίας εκσφενδόνισαν ύβρεις και απειλές κατά των συναδέλφων των. Ο Χατζημιχάλης μπήκε στη μέση και παρακάλεσε τις επαρχίες να δείξουν μακροθυμία για χάρη του μεγάλου σκοπού. Έπειτα από συνδιαλλαγή των αρχηγών, χορηγήθηκε το ανάλογο στην Κυδωνία. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω τέτοιες αντιηρωικές διηγήσεις αποφεύγονται στην επική σύνθεση της “Κρητικοπούλας”. Για το θέμα της τροφοδοσίας των επαναστατών αναφέρονται μόνο τούτα τα γενικά σε στίχους:

Ετρέξανε στο Σέλινο αφού 'ρθε το παπόρι,
να πάρουν τα εφόδια κι ο Τούρκος επροχώρει. (κεφ. 135, 3567-8)

Προς το τέλος του Φεβρουαρίου οι επαναστάτες πραγματοποίησαν ακροβολισμούς εναντίον του τουρκικού στρατού στην Παλαιόχωρα Σελίνου χωρίς όμως επιτυχία. Στις αρχές του Μάρτη έγιναν αψιμαχίες στον Αλίκαμπο και τον Βαφέ Αποκορώνου. Προς το τέλος του Μάρτη εντόπιοι Τούρκοι από τη Μονή και το Ροδοβάνι Σελίνου επιτέθηκαν στους επαναστάτες, αλλά δεν κατορθώσουν να τους εκδιώξουν από τις θέσεις τους στον Λειβαδά και το Κουστογέρακο⁷⁰². Για τις μάχες στο Σέλινο γράφει ο Χατζημιχάλης στην “Κρητικοπούλα”:

Πιάνουν το Κουστογέρακο, στου Λειβαδά καθίζουν,
τους Τούρκους ετσακίσανε κι αναποδογυρίζουν.

702 Οι αψιμαχίες στο Σέλινο διήρκεσαν από το τέλος του Μάρτη ως τις πρώτες μέρες του Απρίλη 1868.

Συνάζουνε τα τρόφιμα και τα πολεμοφόδια,
κάνει την αποθήκη της καθ' επαρχία χώρια.
Πολέμους μ' ακροβολισμούς μέρα και νύκτα κάνουν,
στο Ροδοβάνι και Μονή την στρατιάν προσβάνουν. (κεφ. 135, 3569-3574)

Αντιπροσωπία Κυδωνιατών στην Αθήνα- Ο Κωσταρός υπέρ της αγγλικής προστασίας (β4, 304-306 και β8, 333-335)

Μετά τη σύγκρουση των Κυδωνιατών με τους Σελινοκισαμίτες στη Σούγια για τα τρόφιμα, εγκρίθηκε να αποσταλούν εκπρόσωποι της Κυδωνίας προς την Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή της Αθήνας για να ζητήσουν να αποσταλούν τρόφιμα ειδικά για την επαρχία τους, που πάντα αδικείται κατά τη διανομή. Για το σκοπό αυτό εστάλησαν στην Αθήνα ο Αναγνώστης Μάντακας και ο Εμμανουήλ Μαυρογένης⁷⁰³.

Αρχές Απριλίου του 1868 ο αρχηγός Αποκορώνου Κωσταρός Βολουδάκης έστειλε μήνυμα στον Χατζημιχάλη να συναντηθούν στο Μαραδό Κυδωνίας, ορεινό χωριουδάκι στα σύνορα Κυδωνίας και Αποκορώνου. Εκεί ο Κώστας, ανιψιός του Κωσταρού⁷⁰⁴, ανακοίνωσε στον Χατζημιχάλη ότι είχε λάβει ανώτερες οδηγίες να αποταθούν στην Αγγλία και να της ζητήσουν να γίνει στην Κρήτη ηγεμονία υπό την προστασία της. Ο αφηγητής των “Απομνημονευμάτων” συμπεραίνει ότι ο Κώστας είχε υποκινηθεί να υποστηρίξει αυτή την πρόταση από τον Άγγλο πρέσβη στην Αθήνα⁷⁰⁵. Στη συζήτηση που ακολούθησε μεταξύ του γέρο- Κωσταρού, του Κώστα,

703 Σε επιστολή του Σπυρίδωνα Αντωνιάδη προς τον Χατζημιχάλη την 1η Ιουνίου 1868 μαθαίνουμε μεταξύ άλλων σημαντικών ότι “[...] Τους απεσταλμένους σας Μαντακάκακη και Ι. Προσπαθούμεν να οικονομήσωμεν με χρήματα και να σας τους στείλωμεν αυτόθι”. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρνάρης, “Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χ' Μιχάλη Γιάνναρη”, ό.π., σ. 273-274.

704 Θα πρέπει να διορθωθεί το λάθος που επαναλαμβάνεται σε όλες τις ιστορίες και τις μελέτες για την κρητική επανάσταση του 1866 με την ταύτιση του Κωσταρού και του Κώστα. Πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα. Ο αρχηγός Αποκορώνου γέρο Κωσταρός Βολουδάκης ήταν πανέξυπνος, αλλά αγράμματος. Συνομιλούσε με τους πρέσβεις των μεγάλων δυνάμεων και διαμόρφωνε την πολιτική του σε συνεργασία με τον ανιψιό του Κώστα Π. Βολουδάκη, ο οποίος ήταν γλωσσομαθής και εξίσου οξύνους. Ο Χατζημιχάλης για να τους ξεχωρίσουμε όταν αναφέρεται στον γέρο αρχηγό τον αποκαλεί 'Κωσταρός'. Όταν πάλι αναφέρεται στον νεότερο ανιψιό του αρχηγού γράφει “Κώστας”. Οι ιστορικοί δεν παραξευτέθηκαν πώς ο αγράμματος βουκόλος γέρο- Κωσταρός μετέβαινε στην Αθήνα για συνομιλίες με τον Άγγλο πρέσβη; Τον διαχωρισμό των δύο προσώπων είχε προτείνει πρώτος ο Γ.Π. Εκκεκάκης. Βλ. Edward Postletwaite, *Ένα Γύρο στην Επαναστατημένη Κρήτη του 1867*, μετάφραση Λίζα Εκκεκάκη, επιμέλεια Γ.Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 2003, σ. 18-19. Τα 'Απομνημονεύματα' του Χατζημιχάλη το επιβεβαιώνουν. Βλ. και Πάρης Κελάϊδης, *Ο Σφακιανός Κωσταρός Βολουδάκης, αρχηγός Αποκόρωνα 1866-69*, Αθήνα 2000. (Το κείμενο του Κελάϊδη πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή, γιατί διαπιστώσαμε λάθη και παραλείψεις).

705 Ο Κώστας Π. Βολουδάκης είχε μεταβεί στην Αθήνα τον Αύγουστο του 1867 για να επισκεφτεί τους πρέσβεις των Μ. Δυνάμεων και να ζητήσει την παρέμβασή τους στη λύση του κρητικού ζητήματος (Για το χρόνο της μετάβασης του Κώστα στην Αθήνα βλ. και Α.Χ.Μ.Γ., 24/1/8/117). Τότε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου είχε δώσει αφειδώς υποσχέσεις στους εξαντλημένους επαναστάτες και κατά κάποιο τρόπο ο Βολουδάκης απομονώθηκε. Από τον Μάρτιο του 1868 όμως πρωθυπουργός της Ελλάδας ήταν ο Δημήτριος Βούλγαρης, φίλος των Άγγλων, ο οποίος επιθυμούσε να τερματιστεί η κρητική επανάσταση, αλλά αυτό να γίνει με παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων για να μην χάσει τη δημοτικότητά του. Τον Απρίλιο του 1868 ο Κώστας μετέβη ξανά στην Αθήνα για να εκθέσει την κατάσταση στην Κρήτη και να ζητήσει τη βοήθεια του Άγγλου πρέσβη. Αντίθετος με τις ενέργειες του Κωσταρού ήταν ο Σταμάτης Χιονιάς, αρχηγός των Σφακιών. Σημειώνεται ότι η ενέργεια του Άγγλου πρέσβη δεν εύρισκε σύμφωνους τους πρέσβεις των άλλων Δυνάμεων. Η Γαλλία εκείνη την εποχή είχε μεταστραφεί και υποστήριζε το

του Γογονή και του Χατζημιχάλη φάνηκε η διάσταση των απόψεων για το θέμα της αγγλικής ηγεμονίας. Ο Χατζημιχάλης ήταν αντίθετος με μια τέτοια εξέλιξη του κρητικού ζητήματος και με διπλωματικότητα είπε ότι μια τόσο σοβαρή απόφαση έπρεπε να παρθεί από τις πολιτικές επαναστατικές αρχές (Γ. Συνέλευση και Επαναστατική Κυβέρνηση)⁷⁰⁶. Υπενθύμισε επίσης στον πείσμονα Κωσταρό την απόφαση της Αργυρούπολης και τον όρκο τους, να μάχονται μέχρι θανάτου για την ένωση με την Ελλάδα.

Απόπειρα κατάληψης του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 306-311 και β8, 336-339)

Στα μέσα Απριλίου οι Λακκιώτες ειδοποιήθηκαν ότι σχεδιάζεται εισβολή των Τούρκων στον Ομαλό και ζητήθηκε από τους επαναστάτες η βοήθεια της Κισάμου, του Σελίνου και του Ζυμβρακάκη. Στη Φώκια, που είχε οχυρωθεί επιμελώς από τριακόσιους Λακκιώτες και πενήντα Λακκιώτισσες, συγκεντρώθηκαν περίπου δύο χιλιάδες επαναστάτες από την Κυδωνία, την Κίσαμο και εθελοντές, για να αντιμετωπίσουν την εισβολή. Μπροστά από τα χαρακώματα των επαναστατών στην Φώκια εμφανίστηκε ο τουρκικός στρατός. Τους αντιπάλους των επαναστατών οδηγούσαν δύο υποταγμένοι, ο Παπαδαναγνώστης και ο Μανιουδοκοκόλης⁷⁰⁷, στους οποίους οι επαναστάτες εκσφενδόνιζαν ύβρεις και ειρωνείες, πριν από τη μάχη⁷⁰⁸. Μόλις οι Λακκιώτες αντίκρισαν τους Τούρκους πήραν τη σημαία τους και τρέχοντας βρέθηκαν μπροστά στις θέσεις των αντιπάλων. Τους ακολούθησαν οι επαναστάτες από την Κίσαμο με τη δική τους σημαία. Αρχικά η ορμή των επαναστατών ανάγκασε τους Τούρκους να υποχωρήσουν από τις θέσεις τους. Έπειτα όμως η δύναμή των μειώθηκε. Σύγχυση δημιούργησε στους αντάρτες ένα μήνυμα που έστειλε ένας υποταγμένος ότι τάγματα τουρκικά είχαν αναχωρήσει τη νύχτα από τους Λάκκους μέσα από τα φαράγγια και υπήρχε κίνδυνος να ανεβούν στον Ομαλό και να επιτεθούν στις Φώκιες εκ των νότων. Λαμβάνοντας αυτό το μήνυμα οι επαναστάτες χωρίστηκαν σε δύο τμήματα και ο

status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία για να έρθει σε αντίθεση με την Αγγλία υποστήριζε κατ'επίφαση τον πόλεμο για ένωση προσδοκώντας τα δικά της οφέλη. Κοντολογίς καμία από τις υπόλοιπες Δυνάμεις της εποχής δεν θα άφηνε την Αγγλία να έχει τον πρώτο και μοναδικό λόγο για το Κρητικό Ζήτημα. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, "Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χ' Μιχάλη Γιάνναρη", ό.π., σ. 265-274. Η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή και οι Ανατολικές επαρχίες κατηγόρησαν τον Βολουδάκη ότι πρόδωσε την ιδέα της ένωσης. βλ. Ν. Τσιριντάνης, Β', ό.π., σ. 387-414.

706 Στις 13 Απριλίου 1868 η Γ. Συνέλευση της Κρήτης αποφάσισε την αποστολή των δέκα πέντε αντιπροσώπων της Κρήτης και του Γάλλου Γουσταύου Φλουράνης (που είχε πολιτογραφηθεί πολίτης Κρης) στην ελληνική Βουλή. Οι Κρήτες αποβιβάστηκαν στον Πειραιά στις 8 Μαΐου 1868 με σκοπό να μουν αιφνιδιαστικά στη Βουλή και να κηρύξουν την Κρήτη επαρχία του ελληνικού κράτους. Όμως ο πρωθυπουργός Δ. Βούλγαρης τους απέπεμψε και σε συνεργασία με τον Γάλλο πρέσβη απέλασε τον Φλουράνη. Βλ. Μαμαλάκης, Η επανάσταση, ό.π., σ. 331-333, Τσιριντάνης, Γ, ό.π., σ. 152-156 και Λ. Καλλιβεράκης, ό.π., σ. 222-249, όπου και εκτενείς αναφορές στα δημοσιεύματα του αθηναϊκού Τύπου της εποχής. Σώζεται μάλιστα φωτογραφία των 16 Κρητών βουλευτών στο Ι.Α.Κ. Το σημαντικό αυτό γεγονός της μετάβασης των Κρητών βουλευτών στην Αθήνα παραλείπεται στη διήγηση του Χατζημιχάλη, αν και ως εκπρόσωπος της Κυδωνίας συμμετείχε ο Ν. Νικολουδάκης (Νικολούδης).

707 Πρβλ. Μανιουδοκοκόλης (β8, 384).

708 "Τουρκολάτρες" και "αντίχριστους" και βοηθούς του Μωάμεθ αποκαλούν τους υποταγμένους οι επαναστάτες. Της επίθεσης με τα όπλα, προηγούνταν λεκτικές επιθέσεις. Αυτό συνέβαινε από την εποχή του Ομήρου. Ο Μανιουδοκοκόλης ήταν σωματάρχης του Παπαδαναγνώστη.

Χατζημιχάλης έδωσε νέες οδηγίες, αφενός να φυλαχτούν και τα δύο μέτωπα και αφετέρου οι μαχητές του να μην εκτίθενται σε αλόγιστο κίνδυνο. Παρ' όλα αυτά οι επαναστάτες που μάχονταν δίπλα στα οχυρώματα των Τούρκων δεν έχασαν την τόλμη τους και κατόρθωσαν να απωθήσουν τους Τούρκους από τις θέσεις τους στην κορυφή της Μπουρπαδοκεφάλας. Κάποιους φώναξε στους επαναστάτες ότι ο Ζυμβρακάκης πληρώνει μια λίρα για κάθε τουρκικό κεφάλι. Περίπου δεκατέσσερα κεφάλια Τούρκων (σύμφωνα με την ποιητική εκδοχή επτά κεφάλια) κόμισαν οι επαναστάτες στον Ζυμβρακάκη και τον ανάγκασαν να τους δώσει από μία λίρα στον κάθε ένα. Αν δεν ερχόταν το μήνυμα του υποταγμένου, σχολιάζει ο αφηγητής, όλη η δύναμη των επαναστατών θα ορμούσε συντονισμένα και θα εξόντωνε τους Τούρκους που βρίσκονταν στη Μπουρμαδοκεφάλα των Λάκκων.

Η απόπειρα κατάληψης του Ομαλού από τους Τούρκους τον Απρίλιο του 1868 περιγράφεται σε στίχους στην “Κρητικοπούλα” ως εξής:

Στον Ομαλό συνάθροιση υπό τον Ζαμπρακάκη,
βαρδιάνους έχουνε μακράν στη Φώκια, στο μουράκι.
Φωνή ηκούσθη έξαφνα, να και τον ταχυδρόμον,
Τούρκοι στην Φώκια ξάπλωσαν εκεί μέσα στον δρόμον.
Καθένας των οπλαρχηγών τρέχει, στον τόπον φθάνει,
με τον στρατόν του τρέχοντα θέσεις καταλαμβάνει.
Ξορμούν και πιάνει του Ζουμή των Λάκκων η Σημαία
στα μιτιρίζια των εχθρών ασικιαρέ στη θέα.
Μαζί μ' αυτούς ακολουθούν γλήγοροι Κισσαμίτες,
στην έφοδο ερρίχτηκαν με τσ' Απανωμερίτες.
Τους Τούρκους ξετοπίζουνε, ζυγώνουνε σαν τσ' αίγες
παίρνουσι την Καβαλαρέ και δέκα σισανέδες.
Σκοτώνουνε τους κυνηγούς, πιάνουνε με τα χέρια,
του Πατισάχ το τακτικό σφάζουν με τα μαχαίρια.
Ζητούσι με την σάλπιγγα βοήθει' από τσι Λάκκους,
απέναντι των Χριστιανών ούλά 'σανε του κάκου.
Μέσα σε κείνη τη χαρά, στα βήματα τα πρώτα,
φονάζουν Τούρκοι φτάζανε, μας πιάσανε τα νώτα.
Σαλπίζουν οι οπλαρχηγοί κι αμέσως σταματούνε,
και τρέχουνε κι αναρωτούν να πληροφορηθούνε.
Οι τολμηροί πολεμισταί ήσαν προχωρημένοι,
βλέπουν τους Τούρκους φεύγοντας, πέφτουν σαν λυσσιασμένοι.
Η τύχη όμως των εχθρών έκαμε και σωθήκαν,

τρέμοντες εις τους πύργους των, σαν τα σφακτά εμπήκαν.

Πιαστούς εσφάζασι εφτά, δεν τωνε κάμαν χάρη
και επήρασι τσι κεφαλές των Λάκκων το Εξάρι.

Μα λυπημένοι στρέφουσι, οι νέοι αδημονούσι,

πως έχασαν το εύρημα, τες κεφαλές βαστούσι. (κεφ. 137, στ. 3611-3638)

Το μήνυμα που είχε στείλει ο υποταγμένος Πάτερος για τις κινήσεις των Τούρκων δεν ήταν ψεύτικο. Ο τουρκικός στρατός δεν ανέβηκε το φαράγγι για να επιτεθεί εκ των νότων στους επαναστάτες, αλλά κατευθύνθηκε προς τη Ζούρβα από εκεί στα χωριά Θέρισο και Κάμπους Κυδωνίας. Για τις ωμότητες που διέπραξε ο τουρκικός στρατός σ' αυτά τα χωριά και τον φόνο του οπλαρχηγού Μυγιάκη⁷⁰⁹ πληροφορούμαστε από το κείμενο της “Κρητικοπούλας”:

Η φήμη βγήκ' αληθινή, μακράν στο πλάι ήσαν,

από τους Λάκκους έφυγαν, νύκτα δεν εσαλίσαν.

Στη Ζούρβα ανεβήκασι, κι όταν προβαίν' ο ήλιος,

βρίστουν και σφάζουν Καμπιανούς, Θερισιανούς σε σπήλιο.

Οι Τούρκοι τους εφτάζανε σ' ένα σπιτάκι μέσα,

κι ως τσ' είδανε πετάχτηκαν, τρεις άντρες εφονέψαν.

Το χιόνι τους ανάγκαζε να κρύφτουντ' εκεί μέσα,

βάρδιες δεν εβαστούσανε κι αμαχητί επέσαν.

Εσκότωσαν οπλαρχηγούς, τον Καμπιανόν Μυγιάκη,

ήτον οπλαρχηγού υιός κι είχε και μπαϊράκι. (κεφ. 138, 3439- 3648)

Αψιμαχίες ως το τέλος του Απριλίου του 1868- η εκτέλεση του Β. Καζάκου (β4, 311-316 και β8, 340-342)

Στις 22 Απριλίου οι επαναστάτες συνέχισαν τους ακροβολισμούς στα χωριά του Σελίνου Μονή, Ροδοβάνι, Επανωχώρι. Σ' εκείνα τα μέρη ο Χατζημιχάλης συνάντησε τον εθελοντή Λ. Πετροπουλάκη με τους στρατιώτες του⁷¹⁰. Οι Σφακιανοί ζήτησαν ξανά τη βοήθεια των γειτονικών επαρχιών για να καταστρέψουν τους πύργους που έκτιζαν οι Τούρκοι στον Εμπρόσγιαλο. Όμως και η δεύτερη επιχείρηση των επαναστατών στα Σφακιά απέτυχε. Στις 31 Απριλίου πενήντα Λακκιώτες κατήλθαν από τον Ομαλό στον Σκινέ και έκαψαν τα σπίτια των υποταγμένων του χωριού και έναν τουρκικό πύργο μεταξύ Σκινέ και Φουρνέ.

Εκείνον τον καιρό συνελήφθη από τους επαναστάτες στην Κίσαμο και εκτελέστηκε στον Ομαλό ο Βασίλειος Καζάκος, οπλαρχηγός Ακρωτηρίου, ο οποίος είχε “μουτίσει” στους Τούρκους.

709 Ο Χατζημιχάλης δεν θυμόταν πότε ακριβώς είχαν συμβεί τα σχετικά με τη σφαγή των γυναικόπαιδων και του Μυγιάκη και κατά λάθος στα “Απομνημονεύματα” τα τοποθετεί τον Δεκέμβριο του 1868. Γι' αυτό και έχει διαγράψει εκείνες τις σελίδες, σημειώνοντας ότι συνέβησαν πιο πριν (βλ. β8, σ. 59-61).

710 Λεωνίδας Πετροπουλάκης, γιος του γηραιού οπλαρχηγού από τη Μάνη Δημητρίου Πετροπουλάκη.

Ο αφηγητής κάνει μια μικρή αναδρομή, τη μοναδική μέσα στο απομνημόνευμα, στον πρότερο βίο του Καζάκου⁷¹¹. Δύο χρόνια πριν την επανάσταση του 1866, αναφέρει, ο Καζάκος κρυβόταν από επαρχία σε επαρχία, για να αποφύγει την εκδίκηση ενός πατέρα από το Ακρωτήριο, του οποίου είχε αρπάξει το δωδεκάχρονο κορίτσι για να το παντρευτεί και αφού το διακόρευσε, το εγκατέλειψε. Για να μην δυσφημιστεί ο αγώνας του 1866 από την παρουσία ανήθικων στοιχείων, ο Καζάκος δεν έγινε αρχικά δεκτός στις τάξεις των επαναστατών. Όταν η επανάσταση πήρε πολεμικό χαρακτήρα, ο Καζάκος διορίστηκε οπλαρχηγός των δεκατριών χωριών του Ακρωτηρίου έως το φθινόπωρο του 1867, που εκλέχθηκε οπλαρχηγός ο Αναγνώστης Τσούχλαρης⁷¹², ικανότερος και εντιμότερος, σύμφωνα με τον αφηγητή, αγωνιστής. Ο Καζάκος δυσανεστήθηκε πολύ για την έκπτωσή του από το αξίωμα και ζήτησε από τον Χατζημιχάλη και τον Ζυμβρακάκη να ακυρώσουν την εκλογή του Τσούχλαρη. Αυτό στάθηκε αφορμή ο Καζάκος να εγκαταλείψει την επαρχία του και να περιφέρεται σε άλλες επαρχίες, χάνοντας ακόμη περισσότερο την υπόληψή του. Έπειτα από φιλοδοξία και πλεονεξία κατέφυγε στις Τουρκικές Αρχές ζητώντας να τις υπηρετήσει και στον Πρόξενο της Ρωσίας Δενδρινό, για να του χορηγήσει μεγάλο χρηματικό ποσό και να φύγει στο εξωτερικό. Μέχρι όμως να δοθεί η απάντηση του Δενδρινού, ο Καζάκος κατετάγη στην Τουρκική Κρητική Χωροφυλακή και συγκρότησε σώμα ατάκτων από είκοσι δύο Χριστιανούς και επτά Οθωμανούς (“συλλέξας εκ του προχείρου συρφετόν και μαζώματα χριστιανών και τούρκων ιθαγενών [...]”), το οποίο είχε ως αποστολή την επιβολή της τάξης στην ύπαιθρο. Διόρισε τσαούσηδες τους υποταγμένους Μωραΐτη και Φανούριο και κατευθύνθηκε στην Κισάμιο καλώντας τους οπλαρχηγούς και τους πληρεξουσίους της επαρχίας αυτής να προσέλθουν κοντά του για να τους ανακοινώσει κάτι “σπουδαίον και ωφέλιμον”. Οι αρχηγοί της Κισάμου, σε συνεννόηση με τους υπόλοιπους αρχηγούς των δυτικών επαρχιών, τον συνέλαβαν στην Δέμπλα της Κισάμου, κοντά στον Ταυρωνίτη, και τον οδήγησαν στον Ομαλό, όπου έκτακτο στρατοδικείο τον καταδίκασε σε θάνατο μαζί με τους δύο λοχίες του⁷¹³.

711 Η αναδρομή βέβαια του Χατζημιχάλη είναι επιλεκτική. Ο Βασίλειος Καζάκος ή Κοζάκος είχε διατελέσει οπλαρχηγός του Ακρωτηρίου. Είχε επίσης υπηρετήσει ως κατώτερος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό. Ο πατέρας του καταγόταν από τη Ρωσία, εξ ου και το επίθετο Κα(ο)ζάκος, και κάποια στιγμή εγκαταστάθηκε στην Κρήτη και έγινε Κρητικός. Υπενθυμίζουμε ότι ο Ισμαήλ πασάς είχε φυλακίσει το 1862 μεταξύ άλλων και τους Χατζημιχάλη και Ιωάννη Καζάκο στον Φιρκά. Για να βοηθήσουν τα φυλακισμένα αδέρφια τους να δραπετεύσουν, είχαν κατέβει από την Ελλάδα ο Αντώνιος Γιάνναρης και ο Βασίλειος Καζάκος. Ο Εμμανουήλ Μπαλαντίνος στα σύντομα “Απομνημονεύματά” του, που απόκειται σε φάκελλο του Αρχείου Αγωνιστών στο Ι.Α.Κ., θεωρεί ότι η σύλληψη και εκτέλεση του Καζάκου οφείλεται σε προσωπική αντιπάθεια του Χατζημιχάλη για τον Καζάκο. Πάντως ένα είναι βέβαιο, η επανάσταση ήταν αμείλικτη σε αυτούς που μούτιζαν (υποτάσσονταν) στους Τούρκους.

712 Ο Α. Τσούχλαρης / Τσουχλαράκης σκοτώθηκε σε μία από τις τελευταίες μάχες της επανάστασης του 1866 στο Καλονόχι Ρεθύμνου στις 8 Δεκεμβρίου 1866. Αρχείο Κρητών Αγωνιστών.

713 Η σύλληψη της ομάδας του Καζάκου έγινε στο χωριό Δέμπλα Κισάμου στις 18-4-1868 από τον τμηματικό αρχηγό Κισάμου Γιαννουδοβαρδή. Πρόεδρος του στρατοδικείου που συγκροτήθηκε στον Ομαλό ήταν ο εθελοντής Αριστείδης Μπογιατζόγλου, αδελφός του Μίνωος Μπογιατζόγλου, Πρόεδρου της Επιτροπής Προμηθειών της Σύρου. Λέγεται ότι ο Καζάκος βλέποντας το τέλος του να πλησιάζει, ζητούσε γονατιστός συγγνώμη. Οι στρατοδίκες όμως δεν κάμφθηκαν. Ο Αναστασογιάννης, οπλαρχηγός Κισάμου, ήταν ένας από τους μάρτυρες υπεράσπισης του Καζάκου. Βλ. και Αναστασάκης, ό.π., σ. 181-187.

Η κατάληψη του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 316-325 και β8, 343-357)

Αρχές του Μαΐου σημειώθηκαν μικροσυμπλοκές στα Τρία Αλώνια και στα Σταυράκια Κισιάμου. Αυτή την περίοδο επίσης οι Λακκιώτες επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στους Τούρκους που είχαν οχυρωθεί στους πύργους της Σαβουρές των Λάκκων προξενώντας τους απώλειες, χωρίς όμως να μπορέσουν να ανατρέψουν την κατάσταση.

Το απομνημόνευμα συνεχίζει με μια σύντομη παρένθετη διήγηση για τον τραυματισμό του Χατζημιχάλη από απροσεξία. Ευρισκόμενος ο Χατζημιχάλης στον Ομαλού και συνομιλώντας με τον Ζυμβρακάκη, πάτησε κατά λάθος τη σκανδάλη του όπλου του, με αποτέλεσμα η σφαίρα να τον βρει σε ένα δάκτυλο του ποδιού του. Για πολύ καιρό ταλαιπωρήθηκε από τη μόλυνση που πήρε στο πόδι και σώθηκε χάρη στους πρακτικούς γιατρούς.

Οι Τούρκοι δεν κάμφθηκαν από την αποτυχία της εισβολής στον Ομαλό, τον Απρίλιο, και επιχείρησαν ξανά, ύστερα από ένα μήνα περίπου, να καταλάβουν το τελευταίο οχυρό των επαναστατών στη δυτική Κρήτη. Τέλη Μαΐου του 1868 συγκέντρωσαν στρατό και με τις οδηγίες των υποταγμένων χριστιανών, επιτέθηκαν τη νύχτα αιφνίδια στους επαναστάτες που φύλαγαν τη βόρεια είσοδο του οροπεδίου (θέση Φώκιες). Οι λιγοστοί επαναστάτες αντιστάθηκαν, αλλά γρήγορα εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και αποσύρθηκαν στο ύψωμα Ρείκια. Συγχρόνως οι Τούρκοι κάμπτοντας την αντίσταση των Κισαμοσελινιωτών επαναστατών εισέβαλαν και από τη νότια είσοδο του Ομαλού (Ποροσέλια)⁷¹⁴. Έτσι οι επαναστάτες βρέθηκαν στη μέση των εχθρικών πυρών από βορρά και νότο και γι' αυτό κατέφυγαν οι μεν Κυδωνιάτες και εθελοντές στα ανατολικά υψώματα του οροπεδίου και οι Σελινιώτες και Κισαμίτες στα νότια.

Μαθαίνοντας στην ανατολική Κυδωνία για την κατάληψη του Ομαλού, έφτασε στο οροπέδιο ο Λιβιοπέτρος με τους άνδρες του και επιτέθηκε, την επομένη, λίαν πρωί, στους Τούρκους. Η επίθεση των Κυδωνιατών του Λιβιοπέτρου αν και ορμητική, δεν μπόρεσε να απωθήσει τους αντιπάλους. Για πολλές μέρες οι επαναστάτες κατέβαιναν από τους γύρω λόφους και έκαναν νύχτα και μέρα ακροβολισμούς, παρενοχλώντας στους Τούρκους που κατείχαν τον Ομαλό.

Σε συμβούλιο που έγινε στο στρατόπεδο των Τούρκων αποφασίστηκε να γίνει εισβολή και στο φαράγγι της Σαμαριάς, για να καταστραφεί το τελευταίο άσυλο των επαναστατών, ο απρόσιτος τόπος, το καταφύγιο των τραυματιών, όπου υπήρχαν αποθήκες τροφίμων και πολεμοφοδίων. Επειδή όμως η διέλευση του φαραγγιού ήταν πολύ επικίνδυνη, οι Τούρκοι ζήτησαν τη βοήθεια των υποταγμένων χριστιανών ως περισσότερο έμπειρων του παράξενου αυτού τόπου. Ο

714 Η κατάληψη του Ομαλού έγινε στις 31 Μαΐου 1868. βλ. και επιστολή του Σπ. Αντωνιάδου στις 15-6-68. στο: Κωνσταντίνος Φουρναράκης', "Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χ' Μιχάλη Γιάνναρη", ό.π., σ. 275-276.

Κατογιάννης⁷¹⁵, υποταγμένος Λακκιώτης, γνωρίζοντας τη δυσκολία του εγχειρήματος και τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι Τούρκοι, αρνήθηκε να ηγηθεί της εισβολής στη Σαμαριά.

Στο συμβούλιο που έγινε στο στρατόπεδο των επαναστατών κρίθηκε σκόπιμο να αφηθεί ο αντίπαλος να εισχωρήσει στο φαράγγι, ώστε εκεί να εγκλωβιστεί και να εξοντωθεί ευκολότερα. Οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να διώξουν τους Κυδωνιάτες από τα ανατολικά υψώματα του Ομαλού και να διασφαλίσουν τα νότια τους. Παράλληλα οι Σελινιώτες και Κισαμίτες πλησίασαν προς τη μεριά του Γκίγκιλου και κατέλαβαν θέσεις πάνω από το φαράγγι, συγκεντρώνοντας τεράστιους λίθους, για να τους ρίξουν στους Τούρκους, που θα επιχειρούσαν να μπουν στο φαράγγι⁷¹⁶. Περιδεείς οι Τούρκοι από το επιβλητικό φυσικό τοπίο, το απότομο βάθος του φαραγγιού, το δύσβατο έδαφος και αναλογιζόμενοι τους επαναστάτες, που είχαν ακροβολιστεί πάνω από το φαράγγι και αυτούς που θα εφορμούσαν από τα νότια τους, ανέβαλαν την εισβολή στη Σαμαριά και επανήλθαν στην τοποθεσία Κουκουλέ του Ομαλού.

Μετά την κατάληψη του Ομαλού από τους Τούρκους ο Ζυμβρακάκης κατήλθε στο φαράγγι, στρατοπέδευσε στον Άγιο Νικόλαο, εκκλησία μετά το Ξυλόσκαλο της Σαμαριάς, και αφού άφησε τον Αριστεΐδη Βογιατζόγλου ως αρχηγό των εθελοντών, αναχώρησε προς την κεντρική Κρήτη για να φύγει στην Ελλάδα, όπου, όπως έλεγε, θα συζητούσε με τους πολιτικούς την κατάσταση στην Κρήτη⁷¹⁷.

Η επανάσταση είχε αρχίσει να πνέει τα λούστια. Μετά την κατάληψη του Ομαλού, οι ευάριθμοι επαναστάτες κυνηγημένοι από τους Τούρκους αποσύρθηκαν στα γύρω υψώματα του οροπεδίου περιμένοντας μια αλλαγή στην Ελλάδα ή την Ευρώπη, η οποία θα ευνοούσε τον αγώνα τους. Και ο αφηγητής παρατηρεί από ψηλά τα τεκταινόμενα στον Ομαλό, λόγω του τραυματισμού του, αντιλαμβάνεται την κρισιμότητα του αγώνα, αλλά δεν μπορεί να αντιστρέψει τα δεδομένα. Η κατάληψη του Ομαλού είναι περισσότερο συμβολική στη διήγηση, σηματοδοτεί την καταστροφή του τελευταίου προπυργίου των επαναστατών στα δυτικά. Θα πρέπει να θυμηθούμε ότι στην “Κρητικοπούλα” η αφήγηση άρχισε με τη σύναξη στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού. Στα τελευταία κεφάλαια του ποιήματος, λίγο πριν τη λύση του δράματος, ο αφηγητής διηγείται ποιητικά την κατάληψη του τόπου συνάντησης των επαναστατών από τις τρεις δυτικές επαρχίες

715 Πιθανόν να ταυτίζεται με τον ριμαδόρο Κατογιάννη, ο οποίος αναφέρεται στο γαμήλιο επύλλιο του Χατζήμιχάλη “Γάμος Κρητικός”. Ο Χατζήμιχάλης, επίσης, παραδίδει ότι τον Δεκέμβριο του 1868 ο Κατογιάννης συνέλαβε και παρέδωσε στις τουρκικές αρχές τον Μουσκουνητή, αγωνιστή Κυδωνίας (βλ. β8, 54).

716 Οι επαναστάτες δεν αποτολμούν να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλο κατά μέτωπο. Ο ανεφοδιασμός τους είναι δύσκολος και καταφεύγουν σε πρωτόγονα στρατηγήματα για την απόκρουση του εχθρού, όπως η ρίψη βράχων.

717 Ο Ζυμβρακάκης αναχώρησε τον Ιούλιο του 1868 από το Μπαλί Ρεθύμνου για την Ελλάδα. Σε επιστολές που έστειλε προς τον Χατζήμιχάλη Γιάνναρη στις 22 και 27 Δεκεμβρίου 1867 παραπονιόταν ότι οι αρχηγοί Κριάρης και Σκαλίδης τον φθονούσαν και τον κατηγορούσαν και με τη στάση τους τον εξωθούσαν σε παραίτηση. Ο Στυλιανός Παπαδάκης αναφέρει ότι από τον Μάιο του 1867 οι Κισαμοσελινιώτες (Σκαλίδης, Κριάρης Γιαννουδοβαρδής) δικαίως είχαν αποκηρύξει τον Ζυμβρακάκη, βλ. Στ. Παπαδάκης, *Απομνημονεύματα της εν της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866 και τα κατ' αυτήν διαδραματισθέντα μυστήρια*, Αθήναι 1870, σ. 83. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, *Φατριαστικές αντιπαραθέσεις ...*(υπό δημοσίευση). Για την αναχώρηση του Ζυμβρακάκη και την ημερήσια διαταγή του βλ., Τσιριντάνης, ό.π., σ. 180-181.

(Κυδωνίας, Σελίνου, Κισάμου).

Να καταλάβουν τ' Ομαλό τους μπήκε η ιδέα,
η θέσις του εις τον εχθρόν είναι πολύ σπουδαία.
Τρεις επαρχίες συγκρατεί, τα μυστικά κει λέσι,
να τον κρατούν οι Έλληνες, του Τούρκου δεν αρέσει.
Διατάσσουντ' ούλοι οι στρατοί Σελίνου -Κυδωνίας,
να πέσουν από δύο μεριές μια νύκτα αιφνιδία.
Δίπλα στη Φώκια προχωρούν κι από τα Ποροσέλλια,
φαίνονται τα χαράγματα στα Ρεβατσά σαν 'στέρια.
Γλακούν κι απού τσι δυο μεριές μέσα στην πεδιάδα,
καταλαμβάνουν τ' Ομαλόν μ' απάτη, με ξαφνάδα.
Τας θέσεις ανατολικά πίνουνε οι Λακκιώτες,
καθώς κι από τα νοτικά στέκουντ' οι Σελινιώτες.
Το σώμα των εθελοντών μαζί το Ζαμπρακάκη
περνούν προς το Ξυλόσκαλον με κι άλλο μπαϊράκι.
Τον πόλεμον πιάνου μεστά κι από τα δύο μέρη,
και σταματούσι τον εχθρόν, φτάνει το μεσημέρι.
Φτάνει το βράδυ, σύρονται σ' τσι Πάχνες του Καλλέργη,
στου Ξυλοσκάλου τη μεριά, τσ' Αγκαθωπής τα μέρη.
Την άλλην τα χαράγματα πέφτουν Κυδωνιάτες,
στην θέσιν Γαϊδαρόπορον τσι κάνουνε σαλάτες.
Πύργους να κτίσουν στ' Ομαλόν οι Τούρκοι μελετούσι,
μέρα και νύκτα οι Έλληνες δεν παύουν, πολεμούσι.
Τον τριγυρνούν ζερβά, δεξιά, τον έχουν ζαλισμένον,
ο Ομαλός εγίνηκε θέατρον των πολέμων.
Ακαταπαύστως ο στρατός δεν έχει ησυχάδα,
ο Ζαμπρακάκης σκέπτεται να φύγει στην Ελλάδα. (κεφ.139, 3649-3674)

Η αναφορά προς την Αγγλία - Οι ηγεμονιστές κατηγορούν τον Χατζημιχάλη (β4, 325-341 και β8, 357-365)

Ο αφηγητής διαπιστώνει την απελπιστική κατάσταση των επαναστατών μετά την κατάληψη του Ομαλού, το 1868. Αυτό ώθησε μερικούς επιτήδειους ανθρώπους να συντάξουν αναφορά προς την Αγγλία ζητώντας να καταστεί η Κρήτη ηγεμονία υπό αγγλική κυριαρχία. Αντίγραφα της αναφοράς εστάλησαν σε όλα τα τμήματα του νησιού για προσυπογραφή (Ιούνιος του 1868). Ο Ζυμβρακάκης χωρίς να λάβει την έγκριση των πολιτικών αρχών της επανάστασης, υπέβαλε στους

οπληρχηγούς του δυτικού τμήματος την αναφορά για υπογραφή⁷¹⁸. Αυτό ήταν μια απερίσκεπτη ενέργεια, σχολιάζει ο Χατζημιχάλης.

Η αναφορά συνοδευόμενη με τις παραινέσεις του Ζυμβρακάκη έφτασε και στο στρατόπεδο του Χατζημιχάλη, στο Αγούζι, και έγινε δεκτή από τους απελπισμένους επαναστάτες ως η μοναδική οδός σωτηρίας. Συνέπεσε τότε, να προξενήσουν αναβρασμό στο στρατόπεδο Κυδωνίας και οι οδηγίες από την Αθήνα, ότι ήταν ανάγκη χωρίς εξέταση και αναβολή να υπογραφεί η αναφορά. Ο Χατζημιχάλης μάταια προσπάθησε να εξηγήσει στους στρατιώτες του ότι έπρεπε πρώτα να εξεταστούν τα κίνητρα της αναφοράς και έπειτα αυτή να υποβληθεί για έγκριση στις αρμόδιες πολιτικές αρχές (Επαναστατική Συνέλευση και Κυβέρνηση). Τους υπενθύμισε μάλιστα την απόφαση που είχαν πάρει στην Αργυρούπολη, να μάχονται μέχρι την Ένωση. Οι στρατιώτες του έμεναν αμετάπειστοι και ζητούσαν επιμόνως από τον Αρχηγό τους να υπογράψει. Αυτός παρακάλεσε να του δοθεί προθεσμία δέκα ημερών για να συνεννοηθεί με την Επαναστατική Συνέλευση περί του πρακτέου.

Η Επαναστατική Συνέλευση ειδοποίησε τους οπλαρχηγούς να παρουσιαστούν αυτοπροσώπως στο μεσαίο τμήμα της Κρήτης, για να ληφθούν τελικές αποφάσεις. Η πρόταση να μεταβεί όλο το στρατόπεδο της Κυδωνίας στο μεσαίο τμήμα απορρίφθηκε και υπερίσχυσε να εκπροσωπηθεί στη Συνέλευση ο αρχηγός Κυδωνίας δια του οπλαρχηγού Εμμανουήλ Σκουλά. Ο Χατζημιχάλης έδωσε πιστοποιητικό (εκλογητήριο) και οδηγίες στον Σκουλά να ενεργήσει προς το συμφέρον της πατρίδας. Ο αφηγητής βρίσκει πάλι την ευκαιρία για να πλέξει το εγκώμιο της επαρχίας του και να δικαιολογήσει την αδυναμία απομάκρυνσης του επαναστατικού στρατοπέδου Κυδωνίας σε άλλα τμήματα.

Εν τω μεταξύ ο Μαυρογένης και ο Μάντακας επέστρεψαν στην Κυδωνία έχοντας ασπαστεί τις ιδέες του Κωσταρού περί της σύστασης αγγλικής ηγεμονίας και μαθαίνοντας ότι ο Χατζημιχάλης αρνιόταν να υπογράψει την αναφορά, θύμωσαν και πικρά εκφράστηκαν εναντίον του⁷¹⁹. Διαδόθηκε η φήμη ότι ο αγώνας απέτυχε και λύση δεν μπορούσε να βρεθεί εξαιτίας της άρνησης του Χατζημιχάλη, που απέκλειε τη σωτήρια λύση της αυτονομίας υπό αγγλική κηδεμονία. Οι αγωνιστές της Κυδωνίας πίστεψαν στα λεγόμενα των αφιχθέντων απ' την Αθήνα και κατηγορούσαν τον Χατζημιχάλη ότι εργαζόταν κινούμενος προς ίδιον όφελος και “δοξομανία” και ότι η αποστολή του Σκουλά στη Γενική Συνέλευση ήταν μια υπεκφυγή. Ο Χατζημιχάλης πέρασε

718 Το σχέδιο του ψηφίσματος στάλθηκε από τον Ζυμβρακάκη, που βρισκόταν στον Άγιο Νικόλαο Σαμαριάς, στον Χατζημιχάλη. Το σχετικό διαβιβαστικό ευρέθη στο Αρχείο Χατζημιχάλη και φέρει ημερομηνία 8 Ιουνίου 1868.

719 Οι Βολουδάκηδες (Κωσταρός και Κώστας ή μικρός Κωσταρός) είχαν παρασύρει τον Μάντακα και Μαυρογένη να πιστέψουν στην ιδέα της ηγεμονίας. Ο Χατζημιχάλης διηγείται μόνον όσα συνέβησαν στο επαναστατικό στρατόπεδο Κυδωνίας. Δεν γνωρίζουμε πώς αντέδρασαν οι επαναστάτες στις άλλες επαρχίες της δυτικής Κρήτης, γιατί δεν γράφτηκαν απομνημονεύματα από αυτούς. Από το δυτικό τμήμα (Χανιά) είχαν αρνηθεί να υπογράψουν, εκτός από τον Χατζημιχάλη, και οι αρχηγοί Κριάρης, Σκαλίδης και Χιονιάς (πρβλ. και β8, 369). Αντίθετα, ο Ζυμβρακάκης ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας για τη δημιουργία αγγλικής ηγεμονίας στην Κρήτη.

τότε μία από τις χειρότερες μέρες της ζωής του, “φοβερά τρικυμία”, την χαρακτηρίζει ο ίδιος. Οι Κυδωνιάτες χωρίστηκαν στα δύο. Η αποσύνθεση και η αποθάρρυνση των επαναστατών ήταν προφανής. Τη λύτρωση έδωσε η άφιξη του Εμμανουήλ Σκουλά, άνδρα φρόνιμου και μετριοφρονα, ο οποίος ανήγγειλε στους Κυδωνιάτες ότι είχε εγκριθεί κατά πλειοψηφία από την Συνέλευση να επιδοθεί δια της Επαναστατικής Κυβέρνησης ικετευτική αναφορά στον πρόξενο της Αγγλίας⁷²⁰.

Στη διήγηση παρεμβάλλονται, κάπως ασύνδετα, και δύο επεισόδια που συνέβησαν στην Κυδωνία εκείνες τις δύσκολες μέρες του Ιουλίου του 1868. Το πρώτο αφορά στη δολοφονία του αγωνιστή Κανελομανόλη (Κανελάκη) από τον Μουλά Μπαχρή. Όταν ο Κανελής συνελήφθη στο Ορθούνι, αρνήθηκε, παρά τα παρακάλια της γυναίκας του, να υποκριθεί τον υποταγμένο, με αποτέλεσμα οι στρατιώτες Μπαχρή να τον κατακρεουργήσουν (“δια των μαχαιρών κατέκοψαν αυτόν εις τεμάχια”). Το δεύτερο επεισόδιο αφορά σε μάχη που δόθηκε στις Αλιάκες Θερίσου μεταξύ Τούρκων και επαναστατών (20 Ιουλίου 1868). Οι επαναστάτες απέκρουσαν τη νυχτερινή επίθεση των Τούρκων και θα μπορούσαν να τους νικήσουν, αν δεν έφτανε τουρκική στρατιωτική επικουρία από τον Ομαλό, την οποία οδήγησε στα νώτα των επαναστατών ο “κακός δαίμονας” Παπαδαναγνώστης. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε ένας εξέχων επαναστάτης, ο Κωσταναστάσης, και τραυματίστηκε σοβαρά ο Γεώργιος Χαζηράκης.

Το θέμα της υπογραφής του ψηφίσματος προς την Αγγλία μετασχηματίζεται σε στίχους στην “Κρητικοπούλα” χωρίς ωστόσο καμία νύξη στην περιπέτεια του Χατζημιχάλη. Η αφήγηση της “Κρητικοπούλας”, όπως έχουμε επισημάνει, ξεπερνά το αυτοβιογραφικό επίπεδο του λόγου. Το σχόλιο όμως του αφηγητή στην “Κρητικοπούλα” για τις προθέσεις της Αγγλίας, δεν υπάρχει στα “Απομνημονεύματα”. Ο ρωσόφιλος Χατζημιχάλης στο ποίημα γίνεται ξεκάθαρος. Γεμάτος πικρία και αγανάκτηση τραγουδά ότι η αναφορά προς την “πονηρή” Αγγλία δεν είχε κανένα αποτέλεσμα: “Δεν τινε πείθουν την ψυχράν, την πονηράν Αγγλίαν”.

Το σώμα το πολιτικόν εβιάστηκε να γράψει
εις την Αγγλίαν αναφορά, με λύπη να το πράξει.
Γράφουν οι πληρεξούσιοι τους αρχηγούς ζητούνε,
να συνακτούν όλοι μαζί όπως συμβουλευθούνε.

720 Η Γενική Επαναστατική Συνέλευση συνεδρίασε στο Αμάρι Ρεθύμνου την 1η Ιουλίου 1868. Παρά τις αρχικές αντιρρήσεις των οπλαρχηγών από τις ανατολικές επαρχίες και μερικών αρχηγών από τις δυτικές επαρχίες υπογράφηκε τελικά κατά πλειοψηφία το ψήφισμα προς την Αγγλία. Όσοι έφεραν αντίρρηση προπηλακίστηκαν και κακοποιήθηκαν. Ο Π. Περίδης, που ήταν αντίθετος, ανέφερε χαρακτηριστικά σε επιστολή του προς τον Μπογιατζόγλου, λίγο πριν από την υπογραφή του ψηφίσματος, στις 29-6-1868: “σε διαβεβαιώ ότι όταν πρόκειται δια να έλθη η Αγγλία κυρίαρχος εις την Κρήτη ή να γίνη ηγεμονία υποτελής, θέλω συνηγορήσει να μένη κάλλιον υπό τον ζυγόν ακόμη εν διάστημα με την ελπίδα ότι θέλει προσαρτηθεί μίαν ημέραν εις την Ελλάδα”. Βλ. Λ. Βιδαλάκης, *Παρθένιος Περίδης ο Κρης*, Αθήνα 1980, σ. 67-68. Κρίνοντας εκ των υστέρων θα λέγαμε ότι ο Π. Περίδης και όσοι αντιτάχθηκαν στη δημιουργία μιας αγγλικής ηγεμονίας στην Κρήτη είχαν δίκιο. Αν η Κρήτη δίδονταν υπό αγγλική ηγεμονία, πιθανόν να είχε την ίδια τύχη με την Κύπρο. Οι βλέψεις της Αγγλίας στην Κρήτη δεν εμφανίστηκαν τότε. Από το 1806 η Αγγλία εξέταζε σοβαρά το ενδεχόμενο να καταλάβει την Κρήτη, αν η Ρωσία επεκτεινόταν σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η Γαλλία καταλάμβανε την Αίγυπτο. Βλ. Κάλλια Καλλιατάκη, *Αγγλία και Κρήτη, 1868, Κρητικά Χρονικά*, 25, 1973, σ. 49-50.

Δεν τηνε πείθουν την ψυχράν, την πονηράν Αγγλίαν
να προστατεύσει Έλληνες με λόγον, μ' ομιλίαν. (κεφ. 143, 3725-3730)

.....

Η πεζή διήγηση των “Απομνημονευμάτων” για την αψιμαχία στις Αλιάκες του Θερίσου μετασχηματίστηκε σε δεκαπεντασύλλαβους ως εξής:

Πόλεμον οι Κυδωνιείς, τσ' Αλιάκες του Θερίσου,
τσι Τούρκους εξυγώνανε πύργους εκεί μη κτίσουν.
Αφρίζει ο Ραούφ πασάς κι από τσι Λάκκους πέφτει,
προστάζει ούλους τσι στρατούς αμέτη μουχαμέτη.
Των Λάκκων τα στρατέματα ν' ανοίξουν μάχην τρέχουν,
και τ' Ομαλού διατάσσονται στο πλάι των και πέφτουν.
Πριν φτάξουν απού τ' Ομαλόν να 'ρθεί επικουρία,
στ' Αλιάκιες κινδυνεύουνε και στέκουν σ' απορία.
Πέφτει βασιλικός στρατός, μεγάλος καιϊμακάμης,
τ' άρματα παίρνουν Χριστιανοί, τρομάζει ο νιζάμης.
Οι Έλληνες ενίκησαν τους Τούρκους του Θερίσου,
κι αν τ' Ομαλού δεν έφταναν, ήθελαν τσ' αφανίσουν.
Έχασαν οι Κυδωνιείς οπλαρχηγούς αξίους,
Κωσταναστάση μ' άλλους τρεις, άντρες πολλά σπανίους.
Πολλοί επληγωθήκανε, Γιώργης το Χαζηράκι,
απού 'χασε τον αδερφόν, στο Κάτω Χωριδάκι. (κεφ. 142, 3709-3724)

Αψιμαχία στους Κάμπους Κεραμειών- Νέα σύναξη στα Σφακιά για την αγγλική ηγεμονία - Διάφορα γεγονότα κατά τη παραμονή των Κυδωνιατών στα Σφακιά (β4, 342- 362 και β8, 366-381)

Η πυργοποιία και οι επιτυχείς επεμβάσεις του τουρκικού στρατού είχαν αποκόψει κάθε επικοινωνία των επαναστατών με τις άλλες επαρχίες, αλλά και εντός της επαρχίας τους. Μετά την μάχη στις Αλιάκες του Θερίσου, περίπου πεντακόσιοι Κυδωνιάτες μετακινήθηκαν στο ορεινό Τσιχλοπήγαδο των Κάμπων Κεραμειών. Εκεί αποφασίστηκε να τους χορηγηθούν στους επαναστάτες εκ νέου στρατιωτικοί τίτλοι ως κίνητρο για την παραμονή τους στον αγώνα. Ο Χατζημιχάλης καταγράφει αναλυτικά τα ονόματα των επαναστατών Κυδωνίας στους οποίους δόθηκαν πιστοποιητικά και τιμητικοί τίτλοι. Ο ίδιος έλαβε έγγραφο το οποίο τού χορηγούσε ξανά τη γενική αρχηγία της επαρχίας.

Στις 7 Αυγούστου 1868 τουρκικός στρατός ξεχύθηκε από τα Χανιά και από τους πύργους της Μαλάξας για να καταλάβει τους Κάμπους των Κεραμειών, το τελευταίο οχυρό των Κυδωνιατών μέσα στα όρια της επαρχίας τους. Οι Τούρκοι βρήκαν την ευκαιρία να φτάσουν αιφνιδιαστικά τη νύχτα ως τις θέσεις των επαναστατών βοηθούμενοι από το σκότος και την πυκνή καταχνιά. Η αιμαχία ήταν σφοδρή. Οι Τούρκοι κυρίευσαν τους Κάμπους και οι επαναστάτες αποσύρθηκαν στα Αμπελάκια, οχυρή τοποθεσία κοντά στο χωριό. Στη μάχη αυτή, θυμάται ο αφηγητής, διακρίθηκαν για το θάρρος τους ο Μαυρογένης και ο Ταλιαδόρος. Ένας επαναστάτης από την Κυδωνία σκοτώθηκε και τέσσερις τραυματίστηκαν.

Στην “Κρητικοπούλα” διαβάζουμε μια γενική περιγραφή, χωρίς επιμέρους λεπτομέρειες, της μάχης στους Κάμπους Κεραμειών, που συναντάμε στα “Απομνημονεύματα”:

Στους Κάμπους πάλιν σκέφτεται πύργους να θεμελιώνει
και ξαφνικά ένα πρωί φτάνει και τσαντιρώνει.

Της Κυδωνίας τ’ άρματα τρέχουν και πολεμούσι,

μάχη μεγάλη κάνουσι, στα πλάγια του κτυπούσι. (κεφ. 144, 3731-3734)

Κατά την παραμονή των επαναστατών στους Κάμπους, έφθασαν στην τμηματική επιτροπή Κυδωνίας αποθαρρυντικά γράμματα από την Ελλάδα, τα οποία έγραφαν ότι δεν υπήρχε πια ελπίδα και το μόνο που τους έμενε ήταν να καταθέσουν τα όπλα. Αφού διαβάστηκαν οι επιστολές, κατέλαβε το λαό απελπισία. Τελικά αποφασίστηκε οι Κυδωνιάτες να εγκαταλείψουν την επαρχία τους και να μετακινηθούν προς τα Σφακιά. Διακόσιοι επαναστάτες μαζί με οκτώ πληρεξούσιους διέσχισαν τις κορυφές των Λευκών Ορέων και έφτασαν στο Ασκύφου Σφακίων⁷²¹. Στην Κυδωνία παρέμειναν εκατό περίπου, για να φυλάγουν τα γυναικόπαιδα και ακόμη ογδόντα έλαβαν άδεια να προσποιηθούν υποταγή, για να μεταβούν στην Ελλάδα και να συναντήσουν τις οικογένειές τους.

Στο Ασκύφου Σφακίων είχαν μεταβεί επαναστάτες από τις πέντε δυτικές επαρχίες για να συσκεφθούν για την αναζωογόνηση του αγώνα και να εξετάσουν την πρόταση περί της αγγλικής ηγεμονίας⁷²². Ο απελπισμένος λαός ανέθεσε στους Βολουδάκηδες (Κωσταρό και Κώστα) τη σωτηρία της επανάστασης, καθώς αυτοί ισχυρίζονταν ότι γνώριζαν τον τρόπο και τα μέσα για να επιτευχθεί μια λύση. Ο λαός συγκεντρώθηκε στις Καρές Ασκύφου, συνοικισμό ανατολικά του οροπεδίου Ασκύφου, για να ακούσει τα σωτήρια ρήματα των Βολουδάκηδων. Από τη διήγηση του Χατζημιχάλη συμπεραίνουμε ότι και οι αγορητές ανέβηκαν σε κάποιο περιτείχισμα (σαν σε “άμβωνα”) για να έχουν την εποπτεία του συναθροισμένου λαού. Ο γερο -Κωσταρός, βέβαια, δεν

721 Η παρακμή της επανάστασης είναι προφανής. Σε όλη την επαρχία της Κυδωνίας, σύμφωνα με όσα παραδίδει ο Χατζημιχάλης, είχαν μείνει περίπου τετρακόσιοι επαναστάτες, όταν στην ακμή των επαναστάσεων μόνο οι Λάκκοι και τα γειτονικά χωριά έδιδαν περίπου οκτακόσιους αγωνιστές.

722 Η νέα συνάντηση στο Ασκύφου (τον Αύγουστο του 1868) έγινε με πρόσκληση των Κωσταρών για να καμφθούν οι αντιρρήσεις των αρχηγών Χατζημιχάλη, Κριάρη, Σκαλίδη, Χιονιά, οι οποίοι δεν είχαν υπογράψει την αναφορά. Πρβλ και Τσιριντάνης, Γ', ό.π., σ. 258-266.

μιλούσε, μόνο παρατηρούσε αφ' υψηλού. Το λόγο έλαβε ο ανιψιός του, Κώστας Π. Βολουδάκης, ο οποίος με ρητορικές κινήσεις και πειστικά επιχειρήματα απευθύνθηκε στους επαναστάτες. Για την αποτυχία της επανάστασης, είπε, δεν ευθύνεται ο καθημαγμένος λαός, αλλά οι πολιτικοί και στρατιωτικοί εκπρόσωποί του, οι οποίοι πρόταξαν το συμφέρον και τη φιλοδοξία τους, απορρίπτοντας με περιφρόνηση την πρόταση της Αγγλίας. Αναφέρθηκε ακόμη ονομαστικά στους στρατιωτικούς που αρνήθηκαν να υπογράψουν, δείχνοντας τον Χατζημιχάλη, τον μόνο παρόντα απ' αυτούς. Αν υπέγραφαν όλοι⁷²³, είπε ο Κώστας, η Αγγλία θα μεσολαβούσε έστω και την ύστατη στιγμή να χορηγηθεί στην Κρήτη ηγεμονία. Έπειτα απ' αυτό, για δεύτερη φορά, ο λαός ξεσηκώθηκε κατηγορώντας τον Χατζημιχάλη⁷²⁴. Ο Κώστας Βολουδάκης υποδαύλιζε την οργή του λαού λέγοντας ότι όποιος δεν υπογράψει είναι προδότης και πρέπει να τουφεκιστεί.

Αφού εγκρίθηκε παμψηφεί να υπογραφεί η καινούργια αναφορά, ο Χατζημιχάλης παρακάλεσε το Θεό τουλάχιστον με την υπογραφή του στο ψήφισμα, να ωφεληθεί η Κρήτη και να απαλλαγεί από τους Τούρκους⁷²⁵. Το έγγραφο στάλθηκε επίσης για υπογραφή στους αρχηγούς Κριάρη και Σκαλίδη. Μόνο ο Χιονιουδάκης και ο Βογιατζόγλου, αρχηγός των εθελοντών, δεν το υπέγραψαν. Έπειτα εκλέχθηκε Επιτροπή αντιπροσώπων από τις πέντε δυτικές επαρχίες για να συναντηθεί στο μεσαίο τμήμα με τους οπλαρχηγούς Ρεθύμνου και Ηρακλείου και να τους πείσει για την αναγκαιότητα της προσφυγής στην Αγγλία.

Στην “Κρητικοπούλα” μετασηματίζεται σε στίχους η συνάθροιση στο Ασκύφου, παραλείπεται όμως ό,τι αφορά στην προσωπική περιπέτεια του Χατζημιχάλη. Ας το επισημάνουμε για μια ακόμη φορά: Αν ο ποιητής επέλεγε να προβάλλει το άτομό του, θα είχαμε μια αυτοβιογραφική ρίμα ή ένα έμμετρο απομνημόνευμα.

Γράφουσιν απού τα Σφακιά, εκεί να μαζωκτούσι,
του τμήματος οι αρχηγοί πού 'χουν να συσκευθούσι.
Στα Ασκύφου συμμαζώνονται και ζούνε με σταφύλια,
βιάζονται ν' απογράψουνε με μαραμένα χείλια.
Ο Κωσταρός ενόμιζε, λέει, ν' απογραφτούνε
κι αν απογράψουν βέβαια πως θα λευτερωθούνε.

723 Οι οπλαρχηγοί της δυτικής Κρήτης αναγκάστηκαν μετά από έντονες πιέσεις να υπογράψουν στις 18-8-1868 στο Ασκύφου νέο ψήφισμα προς την Αγγλία, αν και δεν είχαν λάβει απάντηση στο πρώτο. Αποφασίστηκε επίσης να σταλεί Επιτροπή προς τα άλλα τμήματα της Κρήτης ώστε από κοινού όλη η Κρήτη να υποβάλλει την αναφορά προς τον Άγγλο πρόξενο. Η διήγηση του Χατζημιχάλη θέλει να δείξει ότι η μεταστροφή του ήταν αποτέλεσμα έντονης πίεσης.

724 Η πρώτη επίθεση του λαού εναντίον του Χατζημιχάλη έγινε στο Αγούζι (βλέπε παραπάνω). Στο Ασκύφου αναφέρει χαρακτηριστικά ο αφηγητής ότι “εξηκολούθη η τρικυμία εκείνη κατ' εμού”. Οι υπόλοιποι αντιφρονούντες αρχηγοί δεν ήταν παρόντες. Ο Κριάρης και ο Σκαλίδης βρίσκονταν στην Τρυπητή, στα νότια παράλια, στα σύνορα Σφακίων και Σελίνου. Ο Χιονιάς δεν είχε επίσης παρουσιαστεί στη συνάθροιση, επειδή, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο αφηγητής, περίμενε να τελειώσει η επανάσταση για να επιστρέψει στη θέση του στο Υπουργείο Οικονομικών, είτε κατά μία άλλη εξήγηση, που διατυπώνεται στο 8ο τετράδιο, επειδή είχε αντιληφθεί τις ραδιουργίες των Κωσταρών.

725 Η δέηση στο Θεό είναι ένα επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο. Σε δύσκολες στιγμές ο αφηγητής ή οι ήρωες επικαλούνταν τη βοήθεια του Θεού ή των Αγίων.

Εκείνοι τα πιστέψανε, αρχίζουν και φωνιάζουν,
των αρχηγών ν' απογραφτούν, προστάζουνε και βιάζουν.
Απόγραψαν οι αρχηγοί αναφοράν με βίαν,
μα θέλουν κι άλλοι να γραφτούν, να μπέψουν στην Αγγλίαν.
Μπέμπουνε εις το Ρέθεμνος επιτροπή μεγάλη,
και προσκαλούν τον Κόρακα, υπογραφή να βάλει.
Ούλοι την απογράψανε και δούδουν στην Αγγλίαν,
συστήνουν για τα ορφανά να κάμει ευσπλαχνίαν.
Δεν έδωκεν ακρόασιν, τσι Κρητικούς εγέλα,
κ' υποστηρίζει την Τουρκιά, την γλύφει σαν αβδέλλα.
Το θάρρος δεν απόκαμε, των Κρητικών το πείσμα
και δεν αλλάσουν φρόνημα, μα προτιμούν το μνήμα.
Ο Κρητικός ξακολουθεί κι ας είν' και ρακενδύτης,
του Ζαμπρακάκη έγγραψαν να 'ρθεί αρχηγός της Κρήτης.
Συνέλεψις και αρχηγοί, επιτροπές και γέροι,
πόλεμον θα 'ξακολουθούν σ' όσα μπορούνε μέρη. (κεφ. 144, 3737-3758)

Στη συνέχεια, ο Χατζημιχάλης διηγείται γεγονότα που συνέβησαν κατά την παραμονή του επαναστατικού στρατοπέδου της Κυδωνίας στα Σφακιά (από τις 20 Αυγούστου έως 24 Σεπτεμβρίου 1868). “Άνευ αποτελέσματος”, αναφέρει, ήταν οι ακροβολισμοί των επαναστατών που σημειώθηκαν κατά το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου στο Φραγκοκάστελλο και τον Μπρόσγιαλο (β4, 352). Παρ' όλα αυτά ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας” για να δείξει ότι η επανάσταση δεν είχε εντελώς εκπνεύσει, παρουσιάζει τους “άνευ αποτελέσματος” ακροβολισμούς σαν μεγάλη νίκη των επαναστατών. Σ' αυτό το σημείο της διήγησης παρατηρείται μια αξιοσημείωτη ασυνήθη απόκλιση ανάμεσα στην πεζή και την ποιητική αναπαράσταση του ίδιου γεγονότος:

Κάτω στο Φραγκοκάστελλο, εις των Σφακιώ τη χώρα,
ανάφτουν μάχην φοβεράν κ' εκράτει πολλή ώρα.
Μάχονται μεγάλόψυχοι, που 'χουν καρδιά σαν πέτρα,
που δεν δειλιούν τον θάνατον, πυροβολούνε ντρέτα.
Οι Τούρκοι όμως πολεμούν μέσα απού τα πλοία
κ' οι Χριστιανοί τσι προσκαλούν να βγουν στην παραλία.
Κ' εις τα Κουρνοπατήματα πολλ' άλλοι πολεμούνε,
μ' αν είναι και λιγότεροι, οι Έλληνες νικούνε.
Ήσαν από το Ρέθεμνος, μαζί με τσι Χανιώτες,
μάχονται, συνορίζονται, νικούν τσι Μισιριώτες.

Φίλε, η επανάσταση αναλαμβάνει πάλι,

τ' άρματα τα ελληνικά υψώσανε κεφάλι. (κεφ. 145-146, 3759-3770)

Στις αρχές του Σεπτεμβρίου 1868 ο Χατζημιχάλης πήγε στην επαρχία Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνης για να λάβει τη συγκατάθεση της Συνέλευσης για την επιστροφή του Ιωάννη Ζυμβρακάκη στην Κρήτη⁷²⁶. Για το σκοπό αυτό έστειλε στην Αθήνα και τον γραμματέα του Γ. Βλαζάκη με προφορικές οδηγίες. Κάποια μέρα, στα Σελλιά Αγίου Βασιλείου, ο Χατζημιχάλης πληροφορήθηκε από τον οπλαρχηγό της περιοχής ότι σώματα Τούρκων ατάκτων, τα λεγόμενα Ζουρίδες⁷²⁷, έκαναν αιφνιδιαστικές επιθέσεις φονεύοντας άοπλους χριστιανούς και ομάδες επαναστατών. Ο αφηγητής διηγείται πώς είκοσι επαναστάτες από την Κυδωνία αψηφώντας την ενέδρα των αντιπάλων και τον άγνωστο τόπο, αφού έκαμαν το σταυρό τους, επιτέθηκαν στη Ζουρίδα. Το επεισόδιο αυτό του δίνει για άλλη μια φορά την ευκαιρία να εξάρει τα ανδραγαθήματα του Εξαρίου και των Λακκιωτών σε εκείνα τα μέρη.

Εν τω μεταξύ ο Σάββας πασάς απώθησε τους επαναστάτες από την Κράπη και έγινε κύριος του οροπεδίου του Ασκύφου, σε δεσπόζουσα θέση του οποίου έκτισε στρατιωτικό πύργο (σώζεται μέχρι σήμερα). Οι επαναστάτες της Κυδωνίας εγκατέλειψαν το Ασκύφου και αφού πέρασαν από τα Σκαφίδια, κατέληξαν στο Μουρί Σφακίων. Από εκεί οργάνωσαν επίθεση εναντίον των Τούρκων, που είχαν καταλάβει το Θέρισο. Η επιχείρηση αυτή δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα και οι επαναστάτες επέστρεψαν στα Σφακιά. Επίσης τον Σεπτέμβρη του 1868 πραγματοποίησαν μια δεύτερη επίθεση στους Τούρκους, που είχαν στρατοπεδεύσει στο Φραγκοκάστελλο, και τους παρέσυραν μέχρι το Καψοδάσος (η πρώτη επίθεση είχε γίνει στα τέλη Αυγούστου).

Ο αφηγητής μνημονεύει τα σχετικά με την τροφοδοσία των επαναστατών στις αρχές του φθινοπώρου του 1868. Το ζήτημα της τροφοδοσίας ήταν μείζον και είδαμε ότι απασχολεί τον απομνημονευματογράφο από την αρχή της επανάστασης. Οι αποστολές από την Ελλάδα συνεχίζονταν. Οι επαναστάτες μετέφεραν και ασφάλισαν στο ορεινό χωριό Άγιος Ιωάννης Σφακίων τα τρόφιμα που είχε ξεφορτώσει η “Ένωσις” στον όρμο του Λουτρού.

Στον Άγιο Ιωάννη Σφακίων έφτασε επιστολή του Μιχαήλ Κόρακα⁷²⁸, του “αείποτε προστάτου της πατρίδος και της ελευθερίας”, στην οποία ο γηραιός αρχηγός του Ηρακλείου

726 Η επιστροφή του Ζυμβρακάκη φαίνεται ότι είναι πρωτοβουλία του Χατζημιχάλη. Οι στρατιωτικοί αρχηγοί των επαρχιών Κισάμου, Σελίνου και Σφακίων καθώς και οι αρχηγοί του Ρεθύμνου και Ηρακλείου ήταν αντίθετοι με μια τέτοια εξέλιξη. Πρβλ. Τσιριντάνης, Γ', ό.π., σ. 336-342.

727 Οι Ζουρίδες ήταν σώματα ατάκτων Τούρκων τα οποία δημιουργήθηκαν ως αντιστάθμισμα στα σώματα των χριστιανών Καλησπέρηδων, τα οποία δρούσαν ακριβώς όπως τα σώματα των κλεφτών της ηπειρωτικής Ελλάδας.

728 Μιχάλης Κόρακας (1797-1882). Σπουδαίος αγωνιστής, αρχηγός των ανατολικών επαρχιών της Κρήτης το 1866. Το πραγματικό του όνομα ήταν Μιχάλης Καρούζος. Το παρωνύμιο που έγινε επίθετό του το πήρε από τους Τούρκους, γιατί στις μάχες έφερνε το θάνατο όπως ο κόρακας. Έλαβε μέρος στις επαναστάσεις του 1821, 1841, 1858, 1866-69. Βλ. και Γ. Πατεράκης, Ο καπετάν Μιχάλης Κόρακας, εκδ. Κνωσός, Αθήνα 1984. Η παραλλαγή του 8ου τετραδίου δια φωτίζει σε μία φράση τι ακριβώς συνέβη στον Κόρακα κατά τη συζήτηση της πρότασης των Βολουδάκηδων: [ο όχλος] “έστρεψε τα όπλα κατά του Κόρακα” (β8, 381). Έκδηλος επίσης είναι ο σεβασμός του Χατζημιχάλη στον γηραιό αρχηγό του Ηρακλείου, αγωνιστή από την επανάσταση του 1821: “Αποκριθείς αμέσως του γηραιού ηρωικού κείνου* λειψάνου της ταλαίνης Κρήτης [...]” (β8, 381).

εξέθετε όσα θλιβερά είχαν συμβεί στο μεσαιό τμήμα της Κρήτης κατά τη συζήτηση της πρότασης του Κώστα Βολουδάκη⁷²⁹ και ζητούσε τη γνώμη του αρχηγού της Κυδωνίας για τη νέα τροπή που έπαιρνε το Κρητικό Ζήτημα. Η ιδιόγραφη απαντητική επιστολή του Χατζημιχάλη προσπάθησε να δικαιολογήσει την υπογραφή των δυτικών οπλαρχηγών στο ψήφισμα για την αγγλική ηγεμονία ως αδήριτη ανάγκη λόγω της αρνητικής διεθνούς συγκυρίας και της αδυναμίας της Ελλάδας να εκπληρώσει την επιθυμία του έθνους. Το μόνο που έμενε, σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη, ήταν να τερματιστεί ο πόλεμος και οι Κρητικοί να διασφαλίσουν τη ζωή τους αποδεχόμενοι ένα προσωρινό μεταβατικό σύστημα διακυβέρνησης υπό την προστασία της Αγγλίας, αναμένοντας την κατάλληλη στιγμή για την πραγματοποίηση του προαιώνιου πόθου τους, την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια της διαμονής των Κυδωνιατών στα Σφακιά (τον Σεπτέμβριο του 1868) συνέβη και το εξής “παρατράγουδο”, όπως το χαρακτηρίζει ο αφηγητής. Επειδή είχαν κλαπεί από τις δυτικές μαδάρες των Σφακίων (ορεινές περιοχές των Λευκών Ορέων μεταξύ Σφακίων και Κυδωνίας) μέρος των προβάτων του Κοπασονικολάκη (αδελφού του αντεπαναστάτη Ανδρέα Κοπάση⁷³⁰) ο ιδιοκτήτης θεώρησε ένοχο κλοπής τον Ιωάννη Μανουσάκη από τους Λάκκους και ζήτησε από τον αρχηγό της Κυδωνίας να αποκαλύψει τον δράστη⁷³¹. Όμως η ενοχή του Μανουσάκη δεν αποδείχτηκε και το στρατιωτικό δικαστήριο τον έκρινε αθώο. Ύστερα από αυτό δώδεκα βοσκοί σταλμένοι από τον Κοπασονικολάκη άρπαζαν για αντεκδίκηση τα πρόβατα του Χατζημιχάλη και του πεθερού του, τα οποία είχαν μεταφερθεί από τους Λάκκους στον Άγιο Ιωάννη Σφακίων, υπό την επίβλεψη του Γιανναροπώλου⁷³². Η συμπεριφορά του Κοπασονικολάκη

729 Για γεγονότα στο μεσαιό τμήμα (Ρέθυμνο) μια μόνο νύξη γίνεται σε πλάγιο λόγο μέσα από την επιστολή του Μ. Κόρακα. Τα γεγονότα που συνέβησαν στο Ρέθυμνο σε λίγες γραμμές έχουν ως εξής: Στις 24-9-1868 η Γενική Συνέλευση των Κρητών ενέκρινε στα Λειβάδια Μυλοποτάμου, παρά τις έντονες αντιδράσεις του Κόρακα και των οπλαρχηγών της ανατολικής Κρήτης, ψήφισμα προς της Έξι Δυνάμεις, ζητώντας να αναγνωριστεί η Κρήτη αυτόνομη ηγεμονία, φόρου υποτελής στον Σουλτάνο. βλ. Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδή, 25, 1, αρ. εγγράφου 38. (Ι.Α.Κ.) Βλ. και Τσιριντάνης, ό.π., σ. 400-405. Πρβλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδη στον Χατζημιχάλη Γιάνναρη, ό.π., σ. 247-277. Ο Κόρακας και οι ανατολικοί αποκήρυξαν με επιστολές τους προς τον Βασιλιά και την Κεντρική Υπέρ των Κρητών Επιτροπή το ψήφισμα και κατηγορήσαν τους οπλαρχηγούς της δυτικής Κρήτης ότι απεμπολούσαν τον αγώνα για ένωση. Έπειτα από αυτό θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους μόνους πατριώτες και επαναστάτες, γιατί αυτοί έμειναν πιστοί στον όρκο για ένωση. Από την άλλη μεριά οι οπλαρχηγοί της δυτικής Κρήτης κατηγορούσαν τους ανατολικούς ότι χρηματοδοτούνταν από τη Ρωσία, υποστηρίζονταν από τους εθελοντές και υπέφεραν λιγότερο, γι' αυτό έγιναν όψιμα αδιάλλακτοι υποστηρικτές της συνέχισης του αγώνα. Ο Ανώνυμος χαρακτηρίζει το ψήφισμα ως την “κορωνίδα της αισχρότητος” βλ. *Σφάλματα*, σ. 33. Βλ. και Στ. Παπαδάκης, ό.π., σ. 51-57, Μαμαλάκης, Η κρητική επανάσταση, ό.π., σ. 407 Η σημαντική αυτή εξέλιξη δεν αναφέρεται στην “Ιστορία της Κρήτης” του Θ. Δετοράκη.

730 Ο Χατζημιχάλης χαρακτηρίζει τον Κοπασονικολάκη “ωμοβόρο* και κακοήθη”. Για τη συνεργασία θα ανταμειφθεί με αξίωμα ηγεμόνα της Σάμου.

731 Το θέμα της ζωοκλοπής ήταν ιδιαίτερα έντονο την περίοδο των κρητικών επαναστάσεων. Εξετάσαμε παραπάνω την αφήγηση για ζωοκλοπές από τους επαναστάτες της Κυδωνίας (Θερισσιανούς, Ζουρβιανούς και Λακκιώτες). Το φαινόμενο εξακολουθεί να υφίσταται ως τις μέρες μας στα ορεινά χωριά του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου και έχει μελετηθεί από ιστορικούς και κοινωνιολόγους. Γενικά για το φαινόμενο της ζωοκλοπής βλ. Ειρήνη Ταχατάκη, “Η ζωοκλοπή και η ποιμενική ζωή στην Κρήτη στην Ατχή του 20ου αιώνα”, *Αμάθεια*, 15, 1984, σ. 159-176.

732 Υπενθυμίζουμε ότι μία θεία του Χατζημιχάλη είχε παντρευτεί στον Άγιο Ιωάννη Σφακίων και τα παιδιά της πήραν το επίθετο της μητέρας τους. Πάλος στα Σφακιά λέγεται ο Παύλος >Γιανναροπώλος =Γιανναράκης Παύλος.

εξόργισε τους Αγιαννιώτες (κατοίκους του χωριού Άγιος Ιωάννης Σφακίων) οι οποίοι με τη σειρά τους ζητούσαν να τους δοθεί η άδεια να εκδικηθούν την οικογένεια των Κοπάσηδων. Τα οξυμένα πνεύματα ηρέμησαν με τη μεσολάβηση του Χατζημιχάλη και του Βαρδινογιάννη.

Αφού πέρασαν οκτώ μέρες, ο Κοπάσης παρουσιάστηκε με τη συνοδεία του στον Αϊ-Γιάννη. Δεν αρνήθηκε ότι κατείχε τα πρόβατα του αρχηγού της Κυδωνίας και είπε επίσης ότι δεν επρόκειτο να τα επιστρέψει, αν δεν βρίσκονταν τα δικά του. Η οργή και η αγανάκτηση των επαναστατών από την πράξη του Κοπάση ήταν μεγάλη. Αν ένα όπλο εκπυρσοκροτούσε, θα ακολουθούσε εμφύλιος αλληλοσπαραγμός. Ο Θεός έβαλε τελικά το χέρι του και επήλθε καταλλαγή. Οι Μανουσάκηδες υποσχέθηκαν να δώσουν όρκο για την αθωότητά τους και ο Κοπάσης να επιστρέψει τα πρόβατα⁷³³.

Η κλοπή των προβάτων είναι ένα αντιηρωικό επεισόδιο και γι' αυτό παραλείπεται στην “Κρητικοπούλα”. Αλλά και όσα θα ακολουθήσουν στη συνέχεια, δεν κρίθηκαν κατάλληλα να ενταχθούν σε ένα ηρωικό έπος. Στο εξής οι μόνες αντιστοιχίες περιεχομένου μεταξύ πεζής και έμμετρης αφήγησης θα είναι άφιξη του Πετροπουλάκη στην Κρήτη, ο αποκλεισμός της “Ενώσεως” στο λιμάνι της Σύρου από τον Χόβαρτ πασά και η είδηση για την απόφαση του Συνεδρίου των Παρισίων, με την οποία η ευρωπαϊκή διπλωματία τερμάτισε τον πόλεμο στην Κρήτη.

Ο φόνος του Παπαλάμπη (β8, 1-12 και β8, 382-385)

Οι εναπομείναντες επαναστάτες της δυτικής Κρήτης (Κυδωνιάτες, Σελινιώτες και Κισαμίτες) είχαν μείνει για πολύ καιρό μακριά απ' τα πολεμικά έργα. Γι' αυτό αποφάσισαν να αφήσουν τα Σφακιά και να δώσουν μια μάχη στην Κυδωνία. Θα εφάρμοζαν και πάλι μια συνήθη τακτική του ανταρτοπολέμου, την προσέγκυση δηλαδή των αντιπάλων προς τις θέσεις τους. Πενήντα νέοι πολεμιστές από δυτικές επαρχίες οδηγούμενοι από τον Σταματογιώργη σχεδίασαν να επιτεθούν τη νύχτα στους Τούρκους που είχαν στρατοπεδεύσει στους Λάκκους, για να τους παρασύρουν μέχρι τη Ζούρβα. Πηγαίνοντας προς τους Λάκκους, πέρασαν πρώτα από τα Μεσκλά, όπου πληροφορήθηκαν ότι εκείνη τη νύχτα είχε γίνει ο γάμος του Παπαλάμπη⁷³⁴, οπαδού του Παπαδαναγνώστη, με κουμπάρο τον περιβόητο Μουλά Μπαχρή⁷³⁵, ο οποίος αντάλλαξε τα στέφανα μέσω κάποιου χριστιανού. Η επανάσταση είχε βγάλει προκήρυξη ότι όποιος έπιανε ζωντανό ή νεκρό τον μισητό Παπαδαναγνώστη θα έπαιρνε βαθμούς και δώρα. Μια ώρα πριν ξημερώσει (“διαφωτίσει”) και ενώ οι τελευταίοι καλεσμένοι έφευγαν από το σπίτι των νεονύμφων,

733 Σύμφωνα με το έθιμο οι ζωοκλέφτες ορκίζονταν μπροστά στην εικόνα του Αγίου Γεωργίου. Από την παραλλαγή του 8ου τετραδίου μαθαίνουμε: “αλλ' ούτε οι μεν υπεβλήθησαν εις όρκον, ούτε οι δε απέδωκαν τα ποιμνιά μου” (β8, 381).

734 Στο 8ο τετράδιο διευκρινίζεται ότι ο λεγόμενος Παπαλάμης ήταν αδελφοποιητός του μισητού αντεπαναστάτη Παπαδαναγνώστη. Το Παπαλάμης ήταν παρωνύμιο του Χαράλαμπου (Λάμπη) Βουράκη.

735 Για τον γάμο χριστιανού με κουμπάρο μουσουλμάνο βλ. Κ. Φουρναράκης, Χατζημιχάλη Γιάνναρη, Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864, ό.π., σ. 57-59.

έφτασαν έξω από το σπίτι οι πενήντα επαναστάτες. Έσπασαν την πόρτα και μπήκαν μέσα. Ο γαμπρός κατάλαβε ότι κινδύνευε η ζωή του, δεν αντιστάθηκε, αλλά προσποιούνταν τον κοιμισμένο. Τότε οι επαναστάτες τον άρπαξαν από τα πόδια και τον έσυραν καταγής και αφού τον περιγέλασαν για τη συνεργασία του με τον Τούρκο, έστρεψαν τα όπλα των στο κεφάλι του. Η νύφη που δεν είχε προλάβει να κοιμηθεί με τον αγαπημένο της, βλέποντάς τον σκοτωμένο, άρχισε να φωνάζει. Γρήγορα ακούστηκε τι είχε συμβεί, και ο Μανιουδοκοκόλης, σωματάρχης του Παπαδαναγνώστη, έσπευσε να συλλάβει τους επαναστάτες. Δύο από τους επαναστάτες τραυματίστηκαν, αμέσως όμως οι διωκόμενοι έγιναν διώκτες, που κυνηγούσαν τους υποταγμένους οπαδούς του Παπαδαναγνώστη, όπως οι σκύλοι τους λαγούς. Την άλλη μέρα, οι νέοι επαναστάτες διηγούνταν το περιστατικό, συνέθεσαν μάλιστα και ένα περιπαιχτικό τραγουδάκι για τον άτυχο γαμπρό, που τραγουδιόταν στο ρυθμό των κλέφτικων⁷³⁶.

Ο αφηγητής εμμένει στις τελευταίες αφηγηματικές ενότητες των “Απομνημονευμάτων” στην εξιστόρηση της τιμωρίας των υποταγμένων από τους επαναστάτες⁷³⁷. Είναι φανερό ότι το επεισόδιο της θανάτωσης του ανυπεράσπιστου Παπαλάμπη δεν αποτελεί ηρωικό γεγονός, γι' αυτό και παραλείπεται στην “Κρητικοπούλα”, αντίθετα υποδηλώνει την παρακμή της επανάστασης. Όταν η επανάσταση ήταν εύρωστη, ήταν και πιο μεγαλόψυχη προς τους υποταγμένους .

Επιστροφή των επαναστατών στα Σφακιά (β8, 13-19 και β8, 386-389)

Ύστερα από την επίθεση στα Μεσκλά, οι επαναστάτες επέστρεψαν στα Σφακιά, όπου στις αρχές Νοεμβρίου του 1868 η “Ένωσις” αποβίβασε τροφές και πολεμοφόδια⁷³⁸ τα οποία διανεμήθηκαν ανάλογα με τον αριθμό των επαναστατών της κάθε επαρχίας και αποθηκεύτηκαν στον ορεινό Άγιο Ιωάννη⁷³⁹. Στα μέσα του Νοέμβρη πιεζόμενοι από το κρύος και την έλλειψη τροφών οι πολεμιστές κατέβηκαν στην παραλία της Αγίας Ρουμέλης, όπου λόγω της θάλασσας ήταν πιο ζεστά. Ο αφηγητής βρίσκει πάλι την ευκαιρία να στιγματίσει τους Αγιορουμελιώτες, τους “απόλεμους” όπως τους ονομάζει, οι οποίοι άρπαζαν τα τρόφιμα, που έφερναν τα πλοία από την Ελλάδα, και τα πουλούσαν έπειτα στους πεινασμένους επαναστάτες. Αξίζει να προσεχθεί ότι οι επαναστάτες ανέχονταν τη συμπεριφορά των υποταγμένων κατοίκων της Αγίας Ρουμέλης και δεν συγκρούονταν με αυτούς, γιατί φοβόταν ότι θα τους εκδικούνταν με χειρότερο τρόπο: “Οι

736 Φαίνεται ότι οι εθελοντές που είχαν κατέβει από την Ελλάδα είχαν φέρει μαζί τους και τη μουσική των κλέφτικων τραγουδιών. Το τραγούδι που υπονοείται είναι το γνωστό πανελληνίως: “Στου Παπαλάμπρου την αυλή, παπα -Λάμπραϊνα καημένη[...]”. Το τραγούδι κατατάσσεται στα ληστρικά.

737 Ήδη ο Χατζημιχάλης αφηγήθηκε την πυρπόληση των σπιτιών των υποταγμένων στα πεδινά χωριά της Κυδωνίας, την ταπείνωση που υπέστησαν ο Ζουριδομάνολας και ο Μπιλαλογιώργης, την εκτέλεση του Καζάκου, τώρα διηγείται στη δολοφονία του Παπαλάμπη, θα ακολουθήσει η διήγηση για την τιμωρία του Κουτρολογιάννη, πρώην “αρχαιτεριστή”.

738 Πρβλ. Αναστασάκης, Ιστορία της Κισάμου, ό.π., σ. 208

739 Όπως προκύπτει από τη διήγηση οι εναπομείναντες επαναστάτες από τις τρεις δυτικές επαρχίες που διέμεναν στα Σφακιά ήταν περίπου 350.

πολυπαθείς αγωνισταί ανείχοντο την αυθάδειαν των αισχρών και απάτριδων τούτων Σφακιωτών, των ατιμασάντων τα ηρωικά Σφακιά, και γενικώς την νήσον, και κολακεύοντες έτι τούτους, ίνα μη εξαναγκάσωσι την κακοήθειάν των και καταφύγουν εις έτι χειρότερον καταφύγιον, την καταστρεπτικήν προδοσίαν”.

Στη συνέχεια, ο αφηγητής διηγείται μια μάχη παραθαλάσσια, που συνέβη εκείνο τον καιρό στην Αγία Ρουμέλη. Κάποια μέρα οι επαναστάτες μετέφεραν τροφές με μια βάρκα από το Διαλεσκάρι στην Αγία Ρουμέλη και εντοπίστηκαν από τουρκικό πλοίο που έπλεε στην περιοχή. Οι δεκαπέντε αγωνιστές έσυραν τις βάρκες στη στεριά και ειδοποίησαν τους υπόλοιπους. Αμέσως όλοι οι επαναστάτες συγκεντρώθηκαν στην παραλία και “έπεσαν σαν λιοντάρια” στις λέμβους του πολεμικού “Ιτζεδίν”. Τα κανόνια του τουρκικού έριχναν τα βόλια “σαν βροχή” και όμως οι επαναστάτες αψηφώντας τον κίνδυνο όρμησαν πάνω στις τουρκικές λέμβους και σε αυτό ακόμη το πολεμικό, που βρισκόταν αρόδο σε κοντινή απόσταση από την ακτή. Άλλοι επαναστάτες πυροβολούσαν τις λέμβους και το πλοίο από την ακτή και άλλοι μπήκαν στη θάλασσα για να φονεύσουν τους ναύτες αναποδογυρίζοντας τις βάρκες. Σε λίγο η θάλασσα βάφτηκε κόκκινη από το αίμα των σκοτωμένων Τούρκων. Μάταια το “Ιτζεδίν” προσπαθούσε να βοηθήσει τους ναύτες του. Τα κανόνια του κατάντησαν άχρηστα και τα σκοινιά του κόπηκαν από τους πυροβολισμούς των επαναστατών. Ο αφηγητής τελειώνει με το αφηγηματικό μοτίβο του απολογισμού της μάχης: προξενήθηκαν αρκετές ζημιές στον εχθρό χωρίς οι Κρητικοί να πάθουν βλάβη. Στη μάχη διακρίθηκε για μία ακόμη φορά ο εβδομηντάχρονος Βολανοσταμάτης, που είχε χάσει το γιο του στην πρώτη μάχη της επανάστασης.

“Οι 350 ευρεθέντες εκεί άνδρες των ημετέρων ως μεμεθυσμένοι ερρίφθησαν καθ' όλων των ανοικτών παραθαλασσίων και πολλοί ριφθέντες εντός της θαλάσσης τουφεκούντες και βρυχώμενοι και αμιλλώμενοι τις να διαβή τον άλλον και συλλάβη εχθρικήν λέμβον, διότι ολόκληρον μήνα οι πολεμισταί μας δεν είδαν έργα πολεμικά, ότε ήλθον εις το πεδίον του Άρεως και ήσαν πεπυρωμένοι, αλλά και το περιστατικόν ήτον αιφνίδιον και κατάλληλον, θεωρούντες αυτόν ως παιγνίδιον*”(β8, 15).

Η περιγραφή της μάχης είναι περισσότερο ένα ωραίο λογοτεχνικό παιγνίδι παρά μια πολεμική έκθεση. Ο αφηγητής δεν ξεχνά να διανθίσει το λόγο του με τις απαραίτητες σύντομες παρομοιώσεις, οι οποίες θα δούμε να επαναλαμβάνονται αυτούσιες ως λογότυποι σε πολλά σημεία της έμμετρης αφήγησης. Οι υπερβολές επίσης είναι ολοφάνερες. Κρίνοντας ρεαλιστικά, φαντάζει εξωπραγματικό μια ομάδα επαναστατών να καταδιώκει από την ξηρά ένα πολεμικό πλοίο και να μείνει ανέπαφη.

Έπειτα από λίγες μέρες οι επαναστάτες ανέβηκαν από την Αγία Ρουμέλη το φαράγγι της Σαμαριάς, για να επιτεθούν στους Τούρκους που είχαν στρατοπεδεύσει στους πύργους του Ομαλού. Οι ακροβολισμοί των επαναστατών γύρω από τους πύργους κράτησαν από το πρωί μέχρι

το βράδυ, χωρίς όμως να μετακινήσουν τους Τούρκους από τις θέσεις τους. Έτσι οι αγωνιστές αποσύρθηκαν ξανά στο κρησφύγετό τους, το φοβερό φαράγγι της Σαμαριάς.

Το Εξάρι κλέβει τα βόδια των Τούρκων από την Αγιά (β8, 19- 35 και β8, 389-394)

Το διήγημα της ενότητας εξαίρει το παράτολμο θάρρος των έξι σωματοφυλάκων του Χατζημιχάλη (στην παραλλαγή του 8ου τετραδίου, σ. 390-391, παρατίθενται τα ονόματα των συμμετεχόντων). Ο αφηγητής δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας στο συμβάν, αλλά έμαθε γι' αυτό από τις διηγήσεις του Εξαρίου (“[...]οι πολλοί εκήρυξαν θαύμα, οπότεν ήκουσαν τα ανωτέρων* πώς εξήχθησαν”). Άρα, βρισκόμαστε μπροστά σε μία ετεροδιηγητική αφήγηση. Το Εξάρι, λοιπόν, σύμφωνα με την παραδοθείσα αφήγηση, βγήκε από το φαράγγι της Σαμαριάς τη νύχτα και αφού πέρασε απαρατήρητο από τις τουρκικές φρουρές έφτασε στην Αγιά (Αγιά), όπου υπήρχαν μάνδρες για τον στάβλισμα των ζώων του τακτικού στρατού. Δύο στόχους είχε βάλει το Εξάρι: αφενός να συλλάβει κάποιον αγά ως αντάλλαγμα για την απελευθέρωση αιχμαλώτων και αφετέρου να βρει τρόφιμα για τους λιμοκτονούντες επαναστάτες. Ο πρώτος στόχος απέτυχε και σχεδίασαν την υλοποίηση του δεύτερου, να κλέψουν δηλαδή τα βόδια των Τούρκων που βρίσκονταν καλά κλειδωμένα (“περατωμένα”) σε ψηλές μάνδρες και να τα μεταφέρουν στη Σαμαριά. Ο τουρκικός στρατός είχε στρατοπεδεύσει γύρω απ' την Αγιά και επιτηρούσε την περιοχή. Οι νέοι του Εξαρίου έκαναν τα σώματά τους σκάλα για να εισέλθουν στη μάνδρα και να ανοίξουν (“ξεπερατώσουν”) τις πόρτες. Οι Τούρκοι φύλακες αν και αντιλήφθηκαν τον κρότο, δεν αντέδρασαν. Όπως υποθέτει ο αφηγητής αυτό συνέβη γιατί οι φρουροί νόμισαν ότι είχαν περικυκλωθεί από πολλούς επαναστάτες. Έξι μόνο παλληκάρια ήταν αρκετά για να κλέψουν τριάντα δύο βόδια. Για να ολοκληρωθεί το σχέδιο έπρεπε στη συνέχεια να τα οδηγήσουν μέσα στο φαράγγι της Σαμαριάς προτού ανατείλει ο ήλιος.

Για να μην κινήσουν την υποψία των τουρκικών φρουρών από την Αγιά μέχρι τον Ομαλό, οι έξι νέοι πέρασαν μέσα από τα μέρη που επιτηρούνταν, προσποιούμενοι Τούρκους βοσκούς, που μετέφεραν με δυνατές φωνές τα ζώα τους από τα Χανιά. Και οι ίδιοι απορούσαν πώς θα ξεγελούσαν τους Τούρκους και επειδή πίστευαν ότι ένα τέτοιο έργο δεν μπορεί να κατορθωθεί μόνο από τους ανθρώπους, ζήτησαν τη βοήθεια του Θεού και, ευρισκόμενοι στον Αλικιανό, έκαμαν τάμα, αν γυρίσουν αβλαβείς στη Σαμαριά, να διαθέσουν δέκα λίρες για την επισκευή των εκκλησιών των Λάκκων.

Σε αυτό το σημείο της διήγησης ο αφηγητής επαναλαμβάνει το γνωστό από άλλες περιπτώσεις αφηγηματικό μοτίβο της επίκλησης του Θεού για την επιτυχία μιας επιχείρησης. (Πρβλ. το τάμα για την κατασκευή του ναού του Αγίου Παντελεήμονα έπειτα από την απόδραση του Χατζημιχάλη από τον Φιρκά).

Εκ συμφώνου εξεδήλωσαν ότι “εάν κατορθωθή να διαφύγωμεν αβλαβείς και μετά των

βοών εξ όλων των στρατοπέδων του εχθρού, δεν πρέπει να το αποδώσωμεν ούτε εις την τόλμην μας, αλλ' ούτε και εις τον αριθμόν ή την ειδικότητά μας, αλλά είναι θεία βοήθεια, σκεπάζουσα ημάς και αποτυφλώνουσα τους τυράννους. Και εάν διασωθώμεν και προφθάσωσι τα βόδια τούτα εις το στρατόπεδον, από τώρα υποσχόμεθα να δώσωμεν εις επιδιόρθωσιν των εκκλησιών των Λάκκων, Αγίου Γεωργίου και Αγίου Αντωνίου δέκα λίρας από όσον χρηματικόν θα μας δώσωσι οι φροντισταί”.

Έμεναν τέσσερις ώρες ώσπου να ξημερώσει και τα έξι παλληκάρια έπρεπε να διαβούν από επικίνδυνες φρουρές στους Λάκκους, στις Φώκιες, στον Ομαλό και τα δύσβατα μέρη για να φτάσουν στον προορισμό τους. Όταν περνούσαν από τον πύργο της Κάτω Σαβουρές των Λάκκων άρχιζε να χαράζει. Ερωτήθηκαν από την τουρκική φρουρά της Σαβουρές ποιοι είναι. Το Εξάρι τους απάντησε με θράσος: “στραβοί είσθε να μας ειδήτε ποιοι είμεθα;”. Όταν οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν τι είχε συμβεί ήταν αργά. Το Εξάρι είχε περάσει τα βόδια από τους “δέτες” (απότομες πλαγιές) του Φηνηδερού (όπου γκρεμίστηκαν δύο βόδια) και ασφάλισε τα κλοπιμαία στο φαράγγι της Μέλισσας. Αφού ξεκουράστηκε (“ξαπόστασε”) στη Στέρνα, ανέβηκε την επομένη στον Ομαλό, περνώντας απαρατήρητο από τις φρουρές του οροπεδίου, κατέβηκε το δύσβατο μονοπάτι των Ποτιστηρίων (όπου σκοτώθηκαν έξι ακόμη βόδια) και μπήκε στο φαράγγι. Όταν οι επαναστάτες, που βρίσκονταν στη Σαμαριά, είδαν το Εξάρι να μεταφέρει τη λεία, δεν πίστευαν στα μάτια τους. Ήταν ένα θαύμα. Τα εικοσιπέντε βόδια ήταν γι' αυτούς σαν την τροφή που μετέφερε ο Άγγελος στον προφήτη Ηλία, γράφει ο Χατζημιχάλης. Οι τροφοδότες των τριών επαρχιών αντάμειψαν με χρήματα τα παλληκάρια για τη θαυμαστή πράξη τους και εκείνα έδωσαν το ποσόν που είχαν τάξει (δέκα οθωμανικές λίρες) για την επισκευή δύο εκκλησιών του χωριού τους.

Η κλοπή των βοδιών παρέχει στους μελετητές του αγώνα του 1866 μία ακόμη μαρτυρία για τις ληστρικές επιθέσεις που γινόταν στην τελευταία φάση της επανάστασης στα ζώα των χριστιανών και των Τούρκων με σκοπό να βρεθούν τα αναγκαία για τη συντήρηση του επαναστατικού στρατοπέδου⁷⁴⁰.

Οι υποταγμένοι Λακκιώτες κατά τις τελευταίες μέρες της επανάστασης- η είδηση της παράδοσης του Πετροπουλάκη (β8, 35-41 και β8, 394-396)

Ο αφηγητής κάνει μια μικρή παρέκβαση στρέφοντας το βλέμμα του στους υποταγμένους Λακκιώτες. Η μαρτυρία του είναι πολύτιμη και άγνωστη στην επίσημη ιστοριογραφία, η οποία συνήθως αναλώνεται στη σύνταξη ενός ηρωικού αφηγήματος, σαν να είχε η επανάσταση του 1866 την καθολική αποδοχή του λαού, αγνοώντας ότι υπήρχαν και Κρήτες χριστιανοί, που για

740 Στη παραλλαγή του 8ου τετραδίου αναφέρεται χαρακτηριστικά: “[...]ιθαγενείς υπόσχονται άμα εφοδιασθώσι να διατηρήσωσι οπωσδήποτε ή ληστρικός την επανάστασιν μέχρι ανοίξεως” β8, 369.

διαφόρους λόγους, όπως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, είχαν συνεργαστεί ή υποταχθεί στους Τούρκους.

Αρχές Δεκεμβρίου του 1868, αναφέρει ο αφηγητής, οι Λακκιώτες βγήκαν από το κρησφύγετό τους για να αναζωογονήσουν με κάποια αψιμαχία την επανάσταση και να συναντηθούν με τις δύσμοιρες οικογένειές τους στα βουνά. Τις νύχτες πλησίαζαν τους υποταγμένους χωριανούς τους και τους έδιναν χρήματα (τα τελευταία που τους είχαν απομείνει από τις αποστολές της Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής) και ό,τι άλλο κειμήλιο είχαν για να τους προμηθεύσουν από τα Χανιά τρόφιμα, ενδύματα και υποδήματα. Έπειτα τους τα έπαιρναν δήθεν με τη βία, γιατί, αν οι Τούρκοι ανακάλυπταν τη συνεργασία, θα τους τιμωρούσαν με μεγάλα βάσανα. Τότε ήταν που κάποιοι συγχωριανοί τους εξομολογήθηκαν στο Εξάρι πως είχαν μετανιώσει για την επονειδιστη υποταγή τους και έκλαιγαν βλέποντας την άθλια ζωή τους μετά τις απατηλές υποσχέσεις των Τούρκων. Το Εξάρι ανακοίνωσε εμπιστευτικά στον Χατζημιχάλη όσα είχε μάθει και αποφασίστηκε να αρχίσουν διαπραγματεύσεις με τους επικεφαλής των υποταγμένων. Τους προτάθηκε λοιπόν να σταλθεί υπογραμμένη αναφορά στα Προξενία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, στην οποία να δηλώνεται η μεταστροφή τους και να εκθέτονται όσα είχαν υποφέρει από τους Τούρκους. Όσοι Λακκιώτες είχαν “μουτίσει” (υποταχθεί), για να αποσεισουν από πάνω τους το όνειδος, υποσχέθηκαν να υπογράψουν την αναφορά και να γίνουν αυτοί το παράδειγμα για ανάλογες ενέργειες στις υπόλοιπες δυτικές επαρχίες. Το γεγονός αυτό αναπτέρωσε το ηθικό των επαναστατών⁷⁴¹. Ενώ οι Λακκιώτες ασχολούνταν με την υπογραφή της αναφοράς, έφτασε στους Λάκκους η είδηση για την δεύτερη εκστρατεία του Πετροπουλάκη στην Κρήτη, την άφιξή του στο Ρέθυμνο και τη θλιβερή απόφαση τής παράδοσής του στους Τούρκους.

Ο αφηγητής δεν διηγείται με λεπτομέρειες όσα τραγικά συνέβησαν στον εκστρατευτικό σώμα του Πετροπουλάκη, ούτε προσπαθεί να κατανοήσει τις πράξεις του⁷⁴². Παραθέτει μόνο την

741 Σημειώνεται ότι στην παραλλαγή της διήγησης, όπως καταγράφεται στο 8ο τετράδιο, δεν αναφέρει τίποτα για την αναφορά που θα υπέγραψαν οι υποταγμένοι Λακκιώτες. Δεν γνωρίζουμε αν τα περί της αναφοράς των υποταγμένων είναι μια επινόηση του Χατζημιχάλη κατά τη δεύτερη επεξεργασία της αφήγησης με σκοπό να απαλλάξει κάποιους χωριανούς του από την κατηγορία της συνεργασίας με τον εχθρό. Ας έχουμε επίσης υπ' όψη ότι η Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή καλλιεργούσε μέχρι την ύστατη στιγμή ελπίδες για την αίσια έκβαση του αγώνα και πίεζε τους επαναστάτες να κρατήσουν την επανάσταση μέχρι την άνοιξη, στέλνοντας ψευδείς ειδήσεις και ανεδαφικές υποσχέσεις. Βλ. και Κ. Φουρναράκης, “Επιστολές Σπυρίδωνος Αντωνιάδου”, ό.π., σ. 262-266.

742 Στα μέσα του Νοέμβρη του 1868 ο γηραιός αγωνιστής από τη Μάνη Δημήτριος Πετροπουλάκης, αφού στρατολόγησε εθελοντές από την Αθήνα και την Πελοπόννησο, επιβίβαστηκε από το Γύθειο στο καταδρομικό “Ένωσις” έχοντας μαζί του χίλιους εθελοντές. Ύστερα από ένα σύντομο σταθμό στην Κίμωλο για ν' αποφύγει την επιτήρηση των τούρκικων περιπολικών η “Ένωσις” αποβίβασε αρχικά στις 27 Νοεμβρίου 1868 τον Δημήτριο Πετροπουλάκη με 300 εθελοντές στον όρμο Καλά Χωράφια Μυλοποτάμου και στις 30 του ίδιου μήνα στο Πρασονήσι Αγίου Βασιλείου τον Λεωνίδα Πετροπουλάκη, γιο του Δημητρίου, με τους υπόλοιπους 700 εθελοντές. Στις αρχές του Δεκεμβρίου, έπειτα από κουραστικές οδοιπορίες στα ορεινά του νομού Ρεθύμνου το σώμα του Πετροπουλάκη συναντήθηκε στη Μπισταγή με τους εντόπιους επαναστάτες και αποφασίστηκε να δοθεί μάχη στη Μονή Ασωμάτων και στη συνέχεια στις Βρύσες Αμαρίου. Η μάχη στις Βρύσες αποδείχτηκε καταστροφική για τους Έλληνες. Εκεί σκοτώθηκαν διακόσιοι εθελοντές. Σε νέα επίθεση που έγινε στο Μύρθιο Ρεθύμνου στις 9 Δεκεμβρίου οι Έλληνες έχασαν τη ζωή τους ακόμη εκατόν στρατιώτες. Στις 12 Δεκεμβρίου 600 εθελοντές μετέβησαν στο οροπέδιο του Καλλικράτη Σφακίων, όπου 350 παραδόθηκαν στους Τούρκους. Στο Ασκίφου Σφακίων ο Δημήτριος

είδηση. Εξάλλου, όπως έχει ειπωθεί, η διήγηση των “Απομνημονευμάτων” επικεντρώνεται στο στρατόπεδο της Κυδωνίας. Το ηρωικό αφήγημα της “Κρητικοπούλας” αναφέρει την καταστροφή που υπέστησαν οι εθελοντές του Πετροπουλάκη, στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1868, συμπληρώνοντας τη διήγηση των “Απομνημονευμάτων”. Για το γεγονός της παράδοσης του Πετροπουλάκη με τη μεσολάβηση του Γάλλου προξένου Σαμπουαζώ θα αναφερθεί σε άλλη σελίδα των “Απομνημονευμάτων” (βλ. β8, σ. 55-57). Ο Χατζημιχάλης θεωρούσε ότι η παράδοση του Πετροπουλάκη έδωσε τη χαριστική βολή στην επανάσταση (“Ο κρίνων λοιπόν ορθώς και απαθώς τα πράγματα θα μαρτυρήσει ότι έφερε οριστικώς την πτώσιν της επαναστάσεως η αποστολή του γενναίου πατριώτου Πετρο<πουλάκη>, χωρίς ίσως βεβαίως αυτός να το θέλη”). Για τη συνεισφορά του Πετροπουλάκη στον κρητικό αγώνα και τις δύο εκστρατείες του στην Κρήτη πολύτιμες πληροφορίες αντλούμε από τα “Απομνημονεύματά” του, που εκδόθηκαν με επιμέλεια του Α. Βρίγγα αμέσως μετά το τέλος της επανάστασης του 1866⁷⁴³.

Ιδού πώς παρουσιάζεται στην “Κρητικοπούλα” η εκστρατεία του Πετροπουλάκη:

Μέσα σε τούτον τον καιρόν, εις τον βρασμόν, τον κόπον,
Πετροπουλάκης με πολλούς ξεβάρκαρε στον τόπον.
Κάτω στο Μυλοπόταμον, στο τμήμα του Ρεθέμνου,
με κίνδυνο οι Κρητικοί ψηλότερα τους σέρνουν.
Παίρνουν τα Ρεθεμνιώτικα, εις τα Σφακιά να μπουνε,
στη μέση, κάτω στα Σελλιά τσι Τούρκους απαντούνε.
Νύκτα, βροχή κι ακάτεχοι και πέφτουν στην πλεκτάνα,
το τέταρτον εχάθηκε, αδίκως αποθάναν.
Σε άκρη φτάνουν των Σφακιά, πέρα στον Καλλικράτη,
οι Κρητικοί ετρέξανε και δούδουε μιντάτι.
Μάχη μεγάλη γίνεται, αίμα πολύ εχύθη,
η νύκτα τσι ξεχώρισε, κανείς δεν ενικήθη.

Πετροπουλάκης έλαβε επιστολή του Γάλλου προξένου Σαμπουαζώ με την οποία του ανακοινώθηκε ο αποκλεισμός της “Ενώσεως” στη Σύρο και ότι πια δεν υπήρχε ελπίδα για συνέχιση της επανάστασης. Ο Σαμπουαζώ επίσης προσφέρθηκε να μεσολαβήσει στην Τουρκική Διοίκηση για να μην εκτελεστούν σαράντα αιχμάλωτοι εθελοντές, εφόσον ο Πετροπουλάκης θα αναχωρούσε για την Ελλάδα. Δεκαπέντε μέρες από την άφιξή του στην Κρήτη ο Πετροπουλάκης παραδόθηκε στο Ασκύφου και λίγες μέρες αργότερα αναχώρησε με τουρκικό πλοίο και με τους εναπομείναντες εθελοντές από τις Καλύβες Αποκορώνου για τη Σύρο. Βλ. Ψιλάκης, Δ, ό.π., σ. 1136, Κριάρης, Γ, ό.π., σ. 757.

743 Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην υπό τον ήρωα Δ. Πετροπουλάκη, Έκθεσις Δημητρίου Πετροπουλάκη περί της δευτέρας εις Κρήτην εκστρατείας αυτού, Αθήνα 1869. Απόλυτα θετική είναι η κρίση του Κάρολου Μένδελσων Βαρθόλδη για τον γηραιό πατριώτη Δημήτριο Πετροπουλάκη, τον οποίο παρομοιάζει με τους αρχαίους Σπαρτιάτες Λυκούργο και Λεωνίδα. Βλ. Κ. Μ. Βαρθόλδη, ό.π., σ, 63-64. Αναλυτικά αναφέρει και ο Μ. Αναστασάκης για την τύχη του Πετροπουλάκη. Βλ. Μ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 211-215. Πρβλ. Ιωάννα Διαμαντούρου, ό.π., σ. 275-276.

Εις τα Σφακιά μαζώνονται με τους αντιπροσώπους
και μάχονται με τα στοιχεία και δοκιμάζουν κόπους. (κεφ. 150, στ. 3835-)

Η απόπειρα του Χατζημιχάλη να διαφύγει στην Ελλάδα (β8, 43-54 και β8, 396-401)

Επειδή ήταν αδύνατο να γίνουν σπουδαίες επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του χειμώνα (ήταν τότε αρχές Δεκεμβρίου του 1868), ο Χατζημιχάλης σκέφτηκε να φύγει για την Αθήνα. Εκεί, όπως ισχυρίζεται, θα εξηγούσε στην Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο αγώνας και θα συντελούσε με την παρουσία του στην εξεύρεση των μέσων για τη συνέχιση της επανάστασης την άνοιξη. Δεν ανακοίνωσε όμως τη σκέψη του στους οπλαρχηγούς της Κυδωνίας, γιατί γνώριζε την αντίθεσή τους, αλλά τη συζήτησε με μερικούς έμπιστους πολεμιστές του, οι οποίοι πείστηκαν ότι η μετάβασή του στην Ελλάδα θα είχε ωφέλιμα αποτελέσματα. Εάν η επανάσταση έσβηνε μέχρι να γυρίσει, ο Αρχηγός της Κυδωνίας υποσχόταν να επανέλθει με ατμόπλοιο και να τους παραλάβει στην ελεύθερη Ελλάδα.

Με συνοδεία πέντε συμπολεμιστών ο Χατζημιχάλης έφυγε από το στρατόπεδο Κυδωνίας για το ακρωτήριο Ροδωπού, όπου συνήθως προσέγγιζαν πλοία από την Ελλάδα. Στο δρόμο συναντήθηκε με ομάδα Λακκιωτών, οι οποίοι έμαθαν τι σχεδίαζε και το ανακοίνωσαν στους οπλαρχηγούς στη Σαμαριά. Δημιουργήθηκε τότε μεγάλη αναταραχή και λίγο έλειψε ο Χατζημιχάλης να αποκηρυχτεί για την πράξη του. (“[...] όστις μεταβάς εις Σαμαριά μεταδώσας άλλως πως προς τούτους, φαίνεται, την αναχώρησίν μου, εξήφθησαν οι ακούσαντες και υποθαλάπμενοι υπό του κακώς σκεπτομένου Κορκίδου οι Κυδωνιάται, ως με είπον μετ' ολίγον, προέβησαν εις πραξικόπημα εναντίον μου, μόλις που δεν ήλθον εις αποκήρυξίν μου”, βλ. β8, 45).

Ο αρχηγός της Κυδωνίας έφτασε ξημερώματα στη Μονή Γωνιάς και στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τα Αφράτα⁷⁴⁴, στο μετόχι του Αγίου Αντωνίου. Από εκεί έστειλε επιστολή στον Ν. Σακόπουλο, πρόξενο της Ελλάδας στα Χανιά, προκειμένου να του εξασφαλίσει κάποιο καϊκι για τη μεταφορά του. Πέρασαν δεκαπέντε μέρες και πλοίο δεν φαινόταν για να τον παραλάβει. Η κακοκαιρία και οι περιπολίες των τούρκικων πλοίων, σύμφωνα με τον αφηγητή, εμπόδιζαν την προσέγγιση των καϊκιών⁷⁴⁵. Αφού απελπίστηκε να περιμένει, πρότεινε στη συνοδεία του να μεταμφιεστούν σε καλόγερους, να μπουν στο φρούριο των Χανίων και να συναντήσουν τον Έλληνα πρόξενο. Η σκέψη όμως αυτή απορρίφθηκε ως ανεδαφική και αναξιοπρεπής. Εν τω μεταξύ η Τουρκική Διοίκηση είχε μάθει για τις κινήσεις του Χατζημιχάλη και έστειλε στρατό στα

744 Οι μετακινήσεις γίνονταν συνήθως βράδυ για να αποφύγουν οι επαναστάτες τα βλέμματα των Τούρκων. Τα Αφράτα είναι παράλιο χωριό της επαρχίας Κισιάμου στο ακρωτήριο Ροδωπού. Για την προσπάθεια των οπλαρχηγών να εγκαταλείψουν την Κρήτη βλ. και Τσιριντάνης, Γ', ό.π., σ. 390-393.

745 Ας έχουμε υπ' όψει μας ότι στις 2 Δεκεμβρίου ο Χόβαρτ πασάς κανονιοβόλησε και απέκλεισε στο λιμάνι της Σύρου το καταδρομικό “Ενωσις”, το οποίο επέστρεφε από την Κρήτη έπειτα από τη δεύτερη αποβίβαση των εθελοντών του Πετροπουλάκη. Φαίνεται λοιπόν ότι ήταν αδύνατο να προσεγγίσει κάποιο πλοίο από την Ελλάδα στην Κρήτη εκείνη την περίοδο.

παράλια για να τον συλλάβει. Ένας υποταγμένος παραπλάνησε τους τούρκους στρατιώτες, που τον αναζητούσαν, λέγοντάς τους ότι ο Χατζημιχάλης είχε αναχωρήσει από τον όρμο των Αγίων Αποστόλων του Γαλατά Κυδωνίας, και ήδη βρισκόταν στη Σύρο. Λίγες μέρες έπειτα, ο πρόξενος Σακόπουλος ενημέρωνε με επιστολή τον Χατζημιχάλη για όσα είχαν συμβεί στον Πετροπουλάκη και απέτρεπε την αναχώρηση του αρχηγού της Κυδωνίας από την Κρήτη. Έτσι ο Χατζημιχάλης αναγκάστηκε να επιστρέψει στο τελευταίο καταφύγιο της επανάστασης, στη Σαμαριά.

Η απόφαση του Χατζημιχάλη να μεταβεί στην Ελλάδα εκείνη την κρισιμότερη στιγμή δημιουργεί πολλές απορίες. Πίστευε άραγε ότι θα μπορούσε να παρακάμψει τις πολιτικές αρχές της Επανάστασης (Κυβέρνηση και Συνέλευση) και να συνομιλήσει με τις Επιτροπές της Αθήνας για να βρεθεί λύση; Ή μήπως ήθελε να εγκαταλείψει τους πολεμιστές του για να σωθεί; Στις 14 Δεκεμβρίου, εξάλλου, είχαν αναχωρήσει από την Κρήτη, με το ίδιο πλοίο που μετέφερε τον Πετροπουλάκη, οι αρχηγοί του Αποκόρωνα Γογονής, Σήφακας, Κωσταρός και ο αρχηγός Σφακίων Χιονιουδάκης⁷⁴⁶. Είναι βέβαιο πάντως ότι ο Χατζημιχάλης αντιλαμβανόταν πως η απομάκρυνσή του από την Κρήτη θα δημιουργούσε μεγάλες αντιδράσεις και γι' αυτό ήθελε να παρουσιαστεί όχι ως δική του πρωτοβουλία, αλλά ως επιθυμία και πίεση των στρατιωτών του (“[...]“εγώ μεταβαίνω τώρα αμέσως, εάν εσείς αναλαβαίνετε το βάρος, να μεταδώσετε εις τους άλλους μας την μετάβασίν μου εις Ελλάδα αναγκαία και προελθούσα από σας, εκβιάσαντές με να μεταβώ δι' ολίγον χρόνον και παραλάβω τροφάς και άλλα αναγκαία” βλ. β8, 43).

Οι τελευταίοι ακροβολισμοί γύρω απ' τον Ομαλό (β8, 57-69 και β8, 402-408)

Η παράδοση του Πετροπουλάκη είχε προξενήσει αρνητική εντύπωση, αλλά δεν είχε απελπίσει τους επαναστάτες. Θα έκαναν υπομονή να περάσουν οι δύο μήνες του χειμώνα, και την άνοιξη θα συνέχιζαν τον αγώνα. Αποφασίστηκε τότε, περί τα τέλη Δεκεμβρίου του 1868 να βγουν από το φαράγγι και να συνάψουν κάποια μικρή μάχη για να πάρουν θάρρος, ν' αποφύγουν τους απεσταλμένους του πασά, να δείξουν στους Τούρκους ότι η επανάσταση δεν είχε σβήσει. Έτσι, χωρισμένοι σε αποσπάσματα κατέλαβαν την ορεινή γραμμή από τις Φώκιες ως τους Καμπιά. Οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν τις κινήσεις των επαναστατών και έστειλαν στρατιώτες με αρχηγό τον Παπαδαναγνώστη για να συλλάβει τους τελευταίους επαναστάτες της δυτικής Κρήτης.

Στα Ξυλόσπιτα του Ομαλού ο Μαναρολογιάννης ειδοποίησε με αλληγορικά λόγια μια ομάδα επαναστατών ότι οι Τούρκοι βάδιζαν εναντίον τους. Ύστερα, ο πεθερός του Χατζημιχάλη επαγρυπνώντας σε άλλη τοποθεσία είδε οπτασία⁷⁴⁷ και εγκαίρως ειδοποίησε τον γαμπρό του ότι ο

746 Βλ. Κριάρης, Γ' ό.π., σ. 758, Αναστασάκης, ό.π., σ. 217 και Φουρναράκης, Επιστολές, ό' π., σ. 279.

747 “Ούτος ονειρευόμενος ησθάνθη ότι ήμεθα περικυκλωμένοι και επειδή εις άλλας περιστάσεις είδε τοιαύτας οπτασίας και επαληθεύσαν* κατά γράμμα [...]” (β8, 63). Τη σημασία των ονείρων και την ερμηνεία τους επισημάναμε και σε άλλα σημεία της αφήγησης. Γι' αυτό και το χαρακτηρίσαμε ως επαναλαμβανόμενο αφηγηματικό μοτίβο (όνειρο Χατζημιχάλη στη φυλακή, φοβερά οπτασία Χατζημιχάλη που τον εμποδίζει να συναντήσει τον Ισμαήλ, όνειρο του Συντέκνου στην “Κρητικοπούλα”).

“καταραμένος” Παπαδαναγνώστης βρισκόταν κοντά τους, έτοιμος να τους επιτεθεί με μεγάλη δύναμη. Για να αποφύγουν την κύκλωση των Τούρκων, οι επαναστάτες, που ήταν περίπου 130, άφησαν τα πράγματά τους απόμερα στα ριζά του Βρυσιού και αποσύρθηκαν στις κορυφές των λόφων Τρομάρισσας και Βρυσιού. Από το Καθάριο Πλάι το σώμα του Παπαδαναγνώστη ρώτησε τους επαναστάτες για την ταυτότητα και τον προορισμό τους. Οι επαναστάτες απάντησαν στους διώκτες τους με την ερώτηση “μην είσαι αφού τα πουλημένα κρέατα;”, η οποία εξερέθισε τους υποταγμένους. Μετά απ’ αυτό, ο πρώτος πυροβολισμός ρίχτηκε, προτού δοθεί το σύνθημα της μάχης. Ακολούθησε πεισματώδης σύγκρουση. Η οργή και η αγανάκτηση των επαναστατών διπλασίασαν τη δύναμή τους. Τα ανδράποδα, όπως αναφέρει ο αφηγητής, του Παπαδαναγνώστη εκδιώχθηκαν μέχρι του Σκουλουδά αφήνοντας πίσω τους νεκρούς και τραυματίες. Έπειτα από τη μάχη οι επαναστάτες αναζήτησαν τα πράγματά τους εκεί όπου τα είχαν αποθέσει, αλλά δεν τα βρήκαν. Τα είχαν αρπάξει οι εχθροί, οδηγημένοι από ένα σκυλί. Τότε έχασε και ο Χατζημιχάλης το μάλλινο πανωφόρι και το σάκο του που περιείχε τη σφραγίδα της επαρχίας του και τα βαθμολογικά έγγραφα.

Η απομόνωση και η έλλειψη τροφίμων ανάγκασε μερικούς επαναστάτες να προσεγγίσουν ξανά τους υποταγμένους των Λάκκων για να τους προμηθεύσουν τα αναγκαία. Οι υπόλοιποι κρύφτηκαν στη Σαμαριά. Εν τω μεταξύ είχε φτάσει η είδηση για τον αποκλεισμό της “Ενώσεως” στο λιμάνι της Σύρου από τον Χόβαρτ πασά και την διακοπή των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας -Τουρκίας⁷⁴⁸. Κανείς δεν έδινε ελπίδες για συνέχιση της επανάστασης. Παρ’ όλα αυτά οι επαναστάτες συνέχιζαν να πιστεύουν ότι την τελευταία στιγμή οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις θα επενέβαιναν για να σωθούν οι χριστιανοί της Κρήτης. Για να κρατήσουν ζωντανή την τελευταία σπίθα της επανάστασης στη δυτική Κρήτη, οι αγωνιστές βγήκαν από τη Σαμαριά και διεξήγαγαν ακροβολισμούς κατά των Τούρκων που είχαν οχυρωθεί στα Γαϊδουρόπορα του Ομαλού.

Οι τελευταίοι ακροβολισμοί στη δυτική Κρήτη παραλείπονται στην “Κρητικοπούλα”, γίνεται όμως εκτενής αναφορά στον αποκλεισμό της “Ενώσεως”.

Μέσα στην ανακάτωσιν, στην μαυρονεφιασμένη,
την Σύραν την εμπορικήν έχουν αποκλεισμένην.
Ναύαρχος ήρθε προ καιρού ένας ψευτο-Ιγγλέζος,
στην θάλασσαν διηύθυνε και μοιάζει σαν Μαλτέζος.
Δεν δύναται τον πόλεμον στην Κρήτη να προλάβει
και την Ελλάδα σκέφτηκε αυτός να καταλάβει.
Ο ψευτολόρδος έφταξε απόζω ’πού τη Σύρα,
με διαταγή του Πατισάχ και με μεγάλη μοίρα.

748 Βλ. για τη ρήξη των διπλωματικών σχέσεων, βλ. Τσιριντάνης, Γ, ό.π., σ. 497-503 και Ιωάννα Διαμαντούρου, ό.π., σ. 276 και 285-286.

Το άξαφνο κι ανέλπιστον οι Έλληνες θωρούσι
και στέλνουν πλοίων έκτακτο να μάθουν, ερωτούσι.
Την «Ένωσιν» εζήτησε και «Κρήτη» τροφοδότας,
«ήλθα με στόλον δυνατόν έχω και στρατιώτας».
Οι Κρητικοί που βρέθηκαν στην Σύρα μαζωκτήκαν,
μαχαίρια παίρνουν κι άρματα, στην «Ένωσιν» εμπήκαν.
Και περιμένουν τον Χοβάρτ, πλησίον να σιμώσει,
τα λόγια τα υβριστικά και τ' άλλα να πλερώσει. (κεφ. 150, 3851-3865)

Η τιμωρία του Κουτρουλογιάννη (β8,71-83)

Η διήγηση για την τιμωρία του Κουτρουλογιάννη βρίσκεται μόνο στην δεύτερη επεξεργασία του λεγόμενου δου τετραδίου. Επισημαίνουμε ξανά ότι οι σελίδες β8, 71-83 του αυτογράφου φέρουν διαγραφές με μολύβι, που πιθανότατα έχουν γίνει από τον ίδιο τον συγγραφέα. Φαίνεται ότι ο Χατζημιχάλης, το 1912, όταν επιθεωρούσε ξανά τις ιστορικές σημειώσεις του για να τις στείλει στην εφημερίδα “Ακρόπολιν” να δημοσιευθούν, έκρινε πως η διήγηση για τον Κουτρουλογιάννη θα έπρεπε να απαλειφθεί, αφού έθιγε τη μνήμη ενός συγχωριανού του και γενικότερα την τιμή του χωριού του. Ο Ιωάννης Γ. Κουτρούλης (Κουτρουλογιάννης) ήταν ένας από τους “αρχιεταιριστές” της επανάστασης, ένας από αυτούς που έδωσαν τον όρκο στον Άγιο Αντώνιο των Λάκκων για την έναρξη του αγώνα. Όμως προς το τέλος ο Κουτρουλογιάννης μεταπήδησε στο στρατόπεδο των αντεπαναστατών. Ανάλογα, είδαμε παραπάνω, έπραξε και ο Ζουριδομάνολας, αρχιεπαναστάτης που μεταστράφηκε έπειτα στους Τούρκους.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία, ο Χατζημιχάλης πληροφορήθηκε ότι ο υποταγμένος πια Κουτρουλογιάννης αντενεργούσε και δεν συμφωνούσε να υπογραφεί η αναφορά των υποταγμένων προς την Πύλη και τους Προξένους, γι' αυτό και ζήτησε τη βοήθεια των Κυδωνιατών να συλλάβουν τον Κουτρουλιάννη και να ματαιώσουν τις αντεπαναστατικές του ενέργειες. Οι συναγωνιστές του Χατζημιχάλη διαφώνησαν με τη σύλληψη, αναλογιζόμενοι ότι χωρίς τη σύμπραξη και των άλλων επαρχιών, θα ήταν πολύ επικίνδυνο εξήντα ως ογδόντα άνθρωποι να υλοποιήσουν το σχέδιο. Για να μην επαναληφθούν όσα δυσάρεστα είχαν συμβεί στα Γριμπιλιανά με τη συμμετοχή επαναστατών από τις άλλες επαρχίες, ο Χατζημιχάλης επιχείρησε μόνος του τη σύλληψη του συγχωριανού του. Κατεβαίνοντας από τον Ομαλό προς τους Λάκκους συνάντησε τον Μανουσοφραγκιά, τον Δρουμποπαναγιώτη και τον Νικόλαο Σκουλά, τους οποίους πήρε βοηθούς του. Η εμφάνιση των τεσσάρων επαναστατών στα Παπαδιανά των Λάκκων προκάλεσε τρόμο στις γυναίκες των υποταγμένων. Έπειτα οι τέσσερις επαναστάτες έμαθαν ότι ο αντεπαναστάτης που ζητούσαν, βρισκόταν στο Κειθεχώρι. Έφτασαν ως εκεί και έσπρωξαν την

πόρτα του σπιτιού στο οποίο κρυβόταν, φωνάζοντας: “σήκω, προδότα, απάνω”. Ο αδελφός του Κουτρούλη έσπευσε να τον υπερασπιστεί, υποχώρησε όμως χωρίς ν' αντισταθεί, γιατί νόμισε ότι το σπίτι ήταν κυκλωμένο από πολλούς επαναστάτες. Σε λίγα λεπτά ο Κουτρολογιάννης είχε πέσει στα χέρια του Χατζημιχάλη. Την επομένη μέρα ο αντεπαναστάτης οδηγήθηκε στη θέση Γρηγόρη για να ανακριθεί. Ο Χατζημιχάλης του υποσχέθηκε ότι δεν θα τον βλάψει, αν του εξομολογούταν όσα γνώριζε και ασπαζόταν το σχέδιο για την υπογραφή της διαμαρτυρίας. Με αρκετή ενάργεια ο αφηγητής διηγείται την τιμωρία του προδότη (φτύσιμο και λεκτική βία), αλλά και τη μεταστροφή του παραστρατημένου αμέσως μετά τη συνειδητοποίηση του αμαρτήματός του:

“Άρχιξε* λοιπόν εις την ανάκρισιν να διηγείται, όσα εγνώριζε, αλλά μετ' ολίγων συναθροισμένων των λογάδων* επαναστατών εκείσε και έκαστος άμα έβλεπε αυτόν αναπηδών εξεθαυμβείτο και ανεφώνει, πού ευρέθη ο προδότης!

Άλλος πτύων αυτού το πρόσωπον, “ακόμη θα τον κλαδίζετε* τον άτιμον!”, άλλος, “δεν τον φονεύετε, το βρομόσκυλο, να ξεβρωμέση η γη όπου πατεί”. Ταύτα και άλλα ακούν* ο ποτέ εταιριστής και αρχεπαναστάτης, εμπαιζόμενος και περιφρονούμενος, εκάλεσε ιδιαίτέρως ευνοούμενον, όντινα παρεκάλεσε να πυροβολήση και φονεύση αυτόν, διότι, έλεγε, η τοιαύτη ζωή είναι χειρότερα του θανάτου.

Αποκατέστη άλαλος και ερυθρίασε, βλέποντες αυτόν ενομίζαμεν ότι αποθνήσκει, μ' άλλους λόγους απέθανε ηθικώς και δεν τον έμελε πλέον ότι και αν ήκουε, ούτε απόκρουσιν* καμία δεν έδιδε.” (β8, 81).

Ο Κουτρολογιάννης έδωσε υπόσχεση να αποπλύνει το αμάρτημά του και να επανορθώσει το λάθος του. Αφού γύρισε στην οικογένειά του κατέστη ξανά ένθερμος υποστηρικτής της λιγόζωσης πια επανάστασης. Ο αφηγητής προβάλλει σε αυτή τη ενότητα τις έννοιες της αμαρτίας, της προδοσίας αλλά και της εξομολόγησης και της μετάνοιας. Ο Κουτρούλης μετανόησε, εξάλειψε το σφάλμα και αποκαταστάθηκε στα μάτια των αγωνιστών. Ο Παπαδαναγνώστης αντίθετα έμεινε αμετανόητος και γι' αυτό ασυγχώρητος.

Η απόφαση του Συνεδρίου των Παρισίων (β8, 83 και β8, 409)

Ενώ οι επαναστάτες περίμεναν ότι ο αποκλεισμός της “Ενώσεως” στο λιμάνι της Σύρου και η διακοπή των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας - Τουρκίας θα ήταν αφορμή να ξεσπάσει ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος, που θα απέβαινε προς το συμφέρον του κρητικού αγώνα, έφτασε η δυσάρεστη είδηση της απόφασης του Συνεδρίου των Παρισίων⁷⁴⁹. Με το Συνέδριο των Παρισίων οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις αποφάσισαν να τερματιστεί ο αγώνας των χριστιανών της Κρήτης για απελευθέρωση και ένωση με την Ελλάδα.

749 Για τη διάσκεψη των Παρισίων βλ. όσα αναλυτικότερα γράφει ο Τσιριντάνης, ό.π., σ. 611-683. Πρβλ. και Ιωάννα Διαμαντούρου, ό.π., σ. 287.

“Και αντί του τελεσιγράφου αίφνης και ανελπίστως μάς έρχονται γράμματα εκ των προξένων των Χανίων και εξ Ελλάδος, τα οποία καθαρώς και επισήμως μας ειδοποιούν τα των Παρισίων συνθηκολογήματα των Δυνάμεων, την συγκατάθεσιν και της ελλ<ηνικής> κυβερνήσεως και την υπογραφήν αυτής, δώσασα ότι εις το εξής δεν συγχωρεί να μετακομίσωσι εις Κρήτην μήτε τροφήν, μήτε πολεμοφόδια, μήτε πολεμιστάς και ότι πάσαν συγκοινωνίαν μεταξύ Ελλάδος και Κρήτης οριστικώς διεκόπη. Λαβόντες τα γράμματα ειδοποιήθησαν τα του τμήματος των Χανίων αποσπάσματα των επαναστατών να συναχθώσι ταχέως ή τουλάχιστον ν' αποστείλωσι τους οπλαρχηγούς των και τους πληρεξουσίους εις την φάραγγα Σαμαρίας, όπου έχουν να συσκεφθώσι περί σπουδαίων και αποφασιστικών πραγμάτων, δηλαδή περί της τύχης της επαναστάσεως και του κρητικού λαού”. (β8, 83)

Η πεζή αφήγηση για το Συνέδριο των Παρισίων (1869) μετασχηματίστηκε ποιητικά στην “Κρητικοπούλα”:

Οι Βασιλείς συνομιλούν, εκείνοι οι προστάτες,
το έγκλημα και τ' άδικον έχουν οι αποστάτες.
Μπέμπουν αντιπροσώπους των, σκέφτονται στα Παρίσια,
στους Τούρκους κ' εις τους Έλληνας να δώσουν δίκιο ίσια.
Οι Τούρκοι και οι Έλληνες λέσι να προληφθούσι,
πόλεμον να μη κάνουνσι, να τους ανησυχούσι.
Καθίζουν στο Συνέδριον κείνοι που θα τσι κρίνουν,
του Τούρκου λέσι, “κάθισε”, τσ' Έλληνας δεν αφήνουν.
Ο διπλωμάτης Έλληνας, ο Ραγκαβής, των λέγει,
«δικάσετε, φιλότουρκοι, απόντ' εμού», και φεύγει.
Προστάζουσι τους Έλληνας, μαπαρούτι μήτε πλοία
να μη φανούνε στο Νησί, σ' ούλη την παραλία.
Οι μαχηταί εσφάζοντο, λέσι το δίκαιόν μας,
θα μασε σώσουν οι Βασιλείς από τον τύραννό μας.
Έξαφνα φτάνει είδησις, μια τρομερά αγγελία,
διατάσσουνε, οι Κρητικοί να μείνουν στην Τουρκίαν.
Έρχεται μαύρη είδησις, πικρότατο μαντάτο,
κι άστραψε σ' ούλο το Νησί, το έκαμε άνω κάτω.
Η άδικη απόφασις των χριστιανών Μονάρχων,
[α]'κουστήκαν αναστεναγμοί, 'πού των αγύχων βράχων. (κεφ. 151-152, στ. 3867-3886)

Η παράδοση των επαναστατών της δυτικής Κρήτης στο φαράγγι της Σαμαριάς (β8, 85-140 και β8, 410-424)

Το τέλος του δράματος της τριετούς επανάστασης δόθηκε στο νομό Χανίων στο φαράγγι της Σαμαριάς, στο οποίο είχαν εγκλωβιστεί περίπου πεντακόσιοι επαναστάτες με τους οπλαρχηγούς τους και μέλη της Γ. Συνέλευσης από την Κυδωνία, το Σέλινο και την Κίσαμο πολιορκημένοι από τα στοιχεία της φύσης (φοβερό χιονιά, αφιλόξενα βράχια) και την πείνα, στερημένοι από πολεμοφόδια, παγιδευμένοι από τον εχθρικό στρατό και στις δύο εισόδους του φαραγγιού (Ξυλόσκαλο -Πόρτες Αγίας Ρουμέλης). Ευρισκόμενοι σε άκρα απελπισία οι τελευταίοι μαχητές της δυτικής Κρήτης σκεφτόταν να αυτοκτονήσουν για να μην πέσουν στα χέρια των Τούρκων.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1869 οι πολιορκημένοι της Σαμαριάς με προτροπή του Παρθενίου Περίδη, προέδρου της Γ. Συνελεύσεως, έγραψαν επιστολή προς τον Τούρκο Γ. Διοικητή Χουσεΐν Αβνή πασά στην οποία ανακοίνωναν ότι θα παρέδιδαν τα όπλα με την προϋπόθεση να εξασφαλιστεί ευρωπαϊκό πλοίο για να τους μεταφέρει στην Ελλάδα. Και ο Κριάρης που δεν είχε προλάβει να κατέβει στο φαράγγι λόγω του χιονιά εγγράφως είχε δηλώσει τη συγκατάθεσή του στη γνώμη των υπολοίπων⁷⁵⁰.

Ως ταχυδρόμο για να μεταφέρει την επιστολή στον Χουσεΐν διάλεξαν οι επαναστάτες τον Νικόλαο Σκουλά (Σκουλοκοκόλη), σημαιοφόρο του Χατζημιχάλη. Ο Σκουλάς προσποιούμενος τον υποταγμένο πέρασε απαρατήρητος από τους Λάκκους, έφτασε ανενόχλητος στα Χανιά και επέδωσε στον Γενικό Διοικητή την επιστολή των επαναστατών.

Από τη Σαμαριά οι οπλαρχηγοί έστειλαν στους Λάκκους τρεις νέους (Κουτρολοχριστόδουλο, Μωρογιάννη, Μαλινδρέτο) για να αναζητήσουν τον Σκουλά. Οι τρεις απεσταλμένοι έμαθαν ότι ο Σκουλάς, όταν επέστρεφε από τα Χανιά συνελήφθη από τους Τούρκους. Μαζί μ' αυτόν συνελήφθησαν έξι επαναστάτες, που βρέθηκαν στους Λάκκους και έξι υποταγμένοι με τους οποίους συνεργάζονταν οι επαναστάτες. Ο σκληρός Τουρκοκρητικός Μουλά Μπαχρή αξίωνε να τουφεκιστούν οι συλληφθέντες, για να εξαναγκαστεί ο Χατζημιχάλης να υποταχθεί.

Οι τρεις απεσταλμένοι αντιμετώπιζαν τεράστιες δυσκολίες για να εισέλθουν ξανά στο φαράγγι και να πληροφορήσουν τους αρχηγούς για όσα είχαν συμβεί στους Λάκκους. Την είσοδό τους στη Σαμαριά εμπόδιζε το πυκνό χιόνι. Με τα σώματά τους και τα κοντάκια των όπλων τους διέσχιζαν το χιόνι, που είχε συσσωρευθεί στο Ξυλόσκαλο. Κατά την κάθοδό τους μια χιονοστιβάδα έριξε τον Μωρογιάννη σε κρημνό, 150 οργιές βάθος. Οι άλλοι δυο (οι και τρεις κατά την άλλη εκδοχή) κατόρθωσαν να φτάσουν ως τον πάτο του φαραγγιού (στη Ρίζα της Σκάλας).

750 Στη δεύτερη παραλλαγή του 8ου τετραδίου παρατίθεται η επιστολή του Κ. Κριάρη (β8, 95), η οποία δεν υπάρχει στην πρώτη παραλλαγή του ίδιου τετραδίου.

Τότε ο Κουτρολοχριστούλης με μεγάλη δυσκολία προχώρησε προς τον κρημνό, βρήκε τον Μωρογιάννη τραυματισμένο και τον μετέφερε μέχρι τη σπηλιά του Καντύλη, όπου βρισκόταν ο Αρχηγός της Κυδωνίας. Σύμφωνα με τον άγραφο νόμο ο συμπολεμιστής έπρεπε να βρεθεί νεκρός ή τραυματίας και να λάβει τις αναγκαίες φροντίδες κατά περίπτωση. Έπειτα στη σύναξη των καπεταναίων που έγινε στη Σαμαριά οι επαναστάτες πληροφορήθηκαν ότι οι Τούρκοι σχεδίαζαν να φονεύσουν τους συλληφθέντες στους Λάκκους.

Εν τω μεταξύ οι υποταγμένοι Λακκιώτες αφενός για να σώσουν τους συγγενείς τους αφετέρου για να ξεπλύνουν τη ντροπή τους για τη συνεργασία τους με τους Τούρκους προσέγγισαν τον Τούρκο αξιωματικό Μπαχρή ζητώντας του να αναβάλει την εκτέλεση των συλληφθέντων, δίνοντας υπόσχεση να πείσουν τους εναπομείναντες επαναστάτες να παραδοθούν. Από την πλευρά των επαναστατών που κρυβόταν στο φαράγγι στάλθηκε ο Δρακογιώργης⁷⁵¹, άνδρας εγνωσμένης αξίας, και παρουσιάστηκε στους Τούρκους ζητώντας αναβολή εκτέλεσης, δίνοντας διορία τριών ημερών για την παράδοση των επαναστατών.

Οι επαναστάτες δεν είχαν καμία ελπίδα. Ο τουρκικός στρατός τους είχε αποκλείσει και από τις δύο εισόδους της Σαμαριάς⁷⁵². Ο Σάββα πασάς είχε εισβάλει στο φαράγγι με το στρατό του από την Αγία Ρουμέλη και έφτασε στο χωριό Σαμαριά προτείνοντάς τους να παραδοθούν χωρίς αιματοχυσία. Οι οπλαρχηγοί και οι πληρεξούσιοι εξόρκιζαν τους αρειμάνιους αγωνιστές να μην πυροβολήσουν κατά του Σάββα πασά, αλλά να υποχωρήσουν σιωπηλά προς το Νερούτζικο. Οι Τούρκοι στρατιώτες βαδίζοντας πίσω τους προσκαλούσαν κοροϊδεύοντάς τους για την κατάληξη του αγώνα τους. Ο Παρθένιος Περίδης με πατριωτικές παραινέσεις προσπαθούσε να δώσει θάρρος στους πολεμιστές που υποχωρούσαν κλαίγοντας σαν γυναίκες. Η πρόταση του Κριάρη να διαφύγουν οι αρχηγοί στο εξωτερικό δεν έγινε δεκτή από τους στρατιώτες.

Ενώ αυτά συνέβαιναν στο φαράγγι, οι φανατικοί Τουρκοκρήτες με προεξάρχοντα τον Μουλά Μπαχρή πίεζαν τους Τούρκους στρατιωτικούς να σκοτώσουν τους συλληφθέντες. Ο Γ. Διοικητής όμως απέστειλε αγγελιαφόρο και ζήτησε να οδηγηθούν με ασφάλεια στα Χανιά ο Ν.

751 Ο πατέρας του Δρακογιώργη ήταν ο περίφημος Δράκος, που έδρασε κατά την επανάσταση του 1821 στους Λάκκους. Ο ποιητής Α. Αντωνιάδης πήρε στοιχεία από την προσωπικότητά του Δράκου και τη δράση του για να πλάσει με ένα συμφυρμό προσώπων και εποχών τη μορφή του ήρωα Δράκου στην “Κρητιίδα”, έπος που διαδραματίζεται την εποχή της Ενετοκρατίας (επανάσταση Καντανολέοντα).

752 Η επανάσταση του 1866 τελείωσε στην περιοχή της δυτικής Κρήτης στο φαράγγι της Σαμαριάς, όπου είχαν εγκλωβιστεί οι τελευταίοι επαναστάτες. Δεν είναι ευρέως γνωστό ότι ο απρόσιτος φυσικός χώρος του φαραγγιού της Σαμαριάς λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας για να συμβούν στο χώρο αυτό δύο ακόμη σημαντικά γεγονότα: Η κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς το 1941 δεν ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 1941, αλλά στις 4 Σεπτεμβρίου του 1941 με την κατάληψη του οικισμού της Σαμαριάς. Επίσης ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Κρήτη έληξε στο φαράγγι της Σαμαριάς, όπου δόθηκε η τελευταία μάχη μεταξύ των ανταρτών και των δυνάμεων της χωροφυλακής. Βλ. Αντώνης Πλυμάκης, “Στον Γκίγκιλο και τη Σαμαριά ολοκληρώθηκε η κατάκτηση της Κρήτης”, εφ. Χανιώτικα νέα, 23 Μαΐου 2015, σ. 33. Την τελευταία μάχη στο φαράγγι το 1948 απέδωσε λογοτεχνικά η Μάρω Δούκα, βασίζομενη σε αληθινά γεγονότα. Βλ. Μάρω Δούκα, *Έλα να πούμε ψέματα*, Μυθιστόρημα, Αθήνα 2014. Για τη μάχη της Σαμαριάς βλ. και Σπύρου Μπλαζουδάκη και Γιώργη Τζομπανάκη, *35 χρόνια Αντίσταση, Οι δύο αντάρτες της Κρήτης*, αφηγούνται τη ζωή τους, Αθήνα 1977, σ. 295-308, και Λευτέρης Ι. Ηλιάκης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Κρήτη*, Χανιά 2002, σ. 85-112.

Σκουλάς⁷⁵³ και οι υπόλοιποι αιχμάλωτοι.

Η επανάσταση στη δυτική Κρήτη είχε τελειώσει⁷⁵⁴. Τριακόσιοι περίπου επαναστάτες, στρατιώτες, πληρεξούσιοι, οπλαρχηγοί, έκοψαν με το σώμα τους το χιόνι, ανέβηκαν το Ευλόσκαλο και παραδόθηκαν στις Φώκιες (οι Κυδωνιάτες με τους πλείστους Κισαμίτες) και στο Σελινιώτικο Γύρο (ο Κορκίδης και ο Περίδης)⁷⁵⁵. Οι υπόλοιποι διακόσιοι παραδόθηκαν την επομένη στον Σάββα μέσα στο φαράγγι. Μόνο ο Κριάρης δεν παραδόθηκε⁷⁵⁶. Οι προπορευόμενοι ειδοποίησαν τον ανώτερο Τούρκο αξιωματικό (“στρατάρχη” στο κείμενο) για την παράδοση των επαναστατών. Ο στρατάρχης, αναφέρει ο απομνημονευματογράφος, που βρισκόταν στη θέση Ζουμή φέρθηκε φιλόφρονα στους παραδοθέντες επαναστάτες ξενίζοντάς τους γενναιόδωρα. Διέθεσε μάλιστα και “χρυσοστολίστους ίππους” για τη μεταφορά των αρχηγών (Χατζημιχάλη, Μάντακα, Μαυρογένη, Αναστασογιάννη) ως τη σκηνή του. Την επομένη ο Τούρκος αξιωματικός τους μεν απλούς αγωνιστές απέλυσε, τους δε αρχηγούς των επαναστατών οδήγησε στα Χανιά.

Περίλυποι οι επαναστάτες της δυτικής Κρήτης παραδόθηκαν στους Τούρκους. Ο αγώνας τους που είχε αρχίσει πριν από τρία χρόνια τερματιζόταν χωρίς θετικό αποτέλεσμα για αυτούς. Η Κρήτη παρέμενε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο αφηγητής περιγράφει τα συναισθήματα των επαναστατών, τη γενική κατήφεια, τον πόνο της ψυχής τους, την απογοήτευση: “Όπου ευρίσκετο ο καθείς έμεινε ξηρός και κλείναντες τας κεφαλάς επί των όπλων άρχιζαν* τινών να τρέχουν μαύρα δάκρυα εκ των οφθαλμών, αναστενάζοντες πάντες από ψυχής” (β8, 121)⁷⁵⁷. Για το ίδιο θέμα διαβάζουμε σε στίχους στην “Κρητικοπούλα”:

“Άλαλοι οι πολεμισταί, στέκουσι νεκρωμένοι,
σαν να των ήρθε αρρωστιά, φαίνονται εσκεμμένοι.
Μικροί, μεγάλοι τά ’χασαν, στέκουν αφηρημένοι,

753 Επειδή ο Σκουλάς μετέφερε την είδηση στον Διοικητή Χουσεϊν Αυνή πασά για την παράδοση των επαναστατών θεωρείτο πρόσωπο που έπρεπε να τύχει προστασίας, πρόσωπο ιερό, σύμφωνα με το σχόλιο του αφηγητή. Ανάλογη αντίληψη είχαν και οι αρχαίοι Έλληνες. Ο άγραφος αυτός νόμος της προστασίας των αγγελιαφόρων τηρούνταν απαράβατα και στην Τουρκοκρατία (Πρβλ. “Ο Σκουλάς βεβαίως εθεωρείτο ιερός ως πρέσβυς και αμέσως απεστάλη εις Χανία [...] β8, 135).

754 Οι Κρητικοί της Ανατολικής Κρήτης συνήλθαν στο Χουμεριάκο Μεραμπέλου και αποκήρυξαν τους Κρητικούς της δυτικής Κρήτης που είχαν παραδοθεί. Λίγες μέρες αργότερα, στις 18 Ιανουαρίου 1869 παραδόθηκαν και οι επαναστάτες της Ανατολικής Κρήτης. Βλ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 218-219. Για τις αντεγκλήσεις επαναστατών ανατολικής και δυτικής Κρήτης βλ. Τσιριντάνης, Γ, ό.π., σ. 394-398.

755 Επειδή δεν υπήρχε ανώτερος αξιωματικός στον Σελινιώτικο Γύρο για να παραδοθούν οι Κοκίδης και Περίδης, οδηγήθηκαν την επομένη στον τούρκο αξιωματικό που βρισκόταν στη θέση Ζουμή (β8, 140). Ο Α. Σκαλίδης είχε διαφύγει στην Αθήνα. Για την παράδοση των επαναστατών στη Σαμαριά βλ. και Μ. Αναστασάκης, ό.π., σ. 216-221.

756 Ο Κριάρης με μια ομάδα πιστών συντρόφων του κατέφυγε στο Σέλινο, με την ελπίδα να βρει πλοίο για να διαφύγει στο εξωτερικό. Εντοπίστηκε όμως από ένα τουρκικό απόσπασμα στη σπηλιά που κρυβόταν, και αφού αντιστάθηκε γενναία, παραδόθηκε στους Τούρκους: “Ο Κριάρης πάλιν δεν παρεδόθη, αλλά παραλαβών δώδεκα πλησίους μεθ’ αυτού και λαθών τας φρουράς επέρασε τα εχθρικά προπύργια και έφθασε εις το παραθαλάσσιον, όπου διέμενε τινάς ημέρας, αναζητών πλοίαριον δια να απέλθη. Η κυβέρνησις όμως μετά την παράδοσιν ημών λαβούσα αυστηρά μέσα, ανεκάλυψε τον κρυπτόμενον. (β8, 140).

757 Πρβλ. “Τενικός στεναγμός και εμπαθής τρικυμιάν* ηκούσθη ως βροντή εξ όλων των μεγαλοκάρδων εκείνων ανδρών” (β4, 129).

την ώραν ταύτην, ευτυχείς είν' οι αποθαμένοι” (κεφ. 152, 3887-3890)

Η αφήγηση της παράδοσης των επαναστατών στη Σαμαριά έχει μετασχηματιστεί σε στίχους μέσα στο χειρόγραφο των “Απομνημονευμάτων ως εξής:

’Σ τα χίλια οκτακόσια, <ει>ς τα εξήντα εννέα
Μαύρη αντάρα πλάκωσε, αραχνιασμένη μέρα.
Συνάζονται οι αρχηγοί στας πέντε του Γενάρη
’ς την Σαμαριά εις το λαγκόν με συλλογή μεγάλη.
Συνάζονται οι αρχηγοί γρήγορα αποφασίζουν 5
σημαιοφόρου του Χαντζή τα γράμματα χειρίζουν.

Γράφουνε του διοικητού να τωνε στείλη πλοία,
να φύγουνε από το Νησί, να γίνη ησυχία.
Μα ο πασάς τωνε μηνά να μην αναχωρήσουν,
αλλά το γρηγορότερον νάρθουν να προσκυνήσουν. 10

Συνέλαβαν τον κομιστήν με δώδεκα Λακκιώτες
τσι σωματάρχους του Χατζή, τσ' άξιούς του στρατιώτες.
Τούρκοι από τη Σαμαργιά ορμούνε και οι Φοκιώτες,
το χιόνι δεκαπέντε οργιές, χωρίς τροφή οι σταθιώτες.
’Ηλθε η ώρα η πικρά, η τεθλιμμένη μέρα, 15

για ν’ αποχαιρετήξομεν, αδέλφια, την Μητέρα!
Τρία στοιχεία φοβερά που μασε κυνηγούνε,
η πείνα, χιόνι κι η τουρκιά χάσκουν να μασε πιούνε.
Τα γράμματα μας ήρθανε μέσα από την Γαλλία
την Κρήτη αποφασίσανε να μείνει εις την Τουρκίαν. 20

Ο Κόρακας δεν είναι εδώ, πρέπει κι αυτός να μάθη,
τον σημερινόν κατακλυσμόν για να ταχύνη νά ’ρθη.
Δεν μένει επανάστασιν* σ’ ούλην την άλλην Κρήτην,
σήμερον σβήνει κι απ’ εδώ, ω τεθλιμμένη Μήτηρ!
Χώρις πολεμοφόδια ίντα να πουν ’ς τους Κρήτας, 25

τον μήνα ούλον θρέφομεν βελάνια τους οπλίτας.
Κλαίτε βουνά, κλαίτε δεντρά, βοάτε σεις φαράγγια,
σήμερον ούλον το νησί στολίζεται τα μαύρα.
Σήμερον ξεχωρίζομεν και χάνομεν τον πλούτον,
σήμερον παραδούδομεν την Μήτηρ μας στον Τούρκον! 30

Μη προσκυνήσωμε, αδερφοί, του Τούρκου τον τζαμπίτην,
ω αρειμάνιοι βλαστοί, ω ήρωες της Κρήτης.

Μη δώσομεν τα όπλα μας τα αιματοβαμμένα
μαζί μας να τα έχομεν συντρόφους εις τα ξένα.
Εκεί να τα κρεμάσωμεν πλησίον με τα θεία, 35
ώστε ν' αποπλερώσουνε το χρέος στην Πατρίδα.
Μακράν να παν να σμίξωμεν λαούς υπό δουλεία,
που νά 'χουν την απόφασιν για την ελευθερίαν.
Στον λίθον να τυπώσωμεν τον όρκον πατριώται,
ώστε να ζούμεν εις την γην, μη γίνωμεν προδόται. 40
Δεν μας κατηγορεί κανείς, όπου θε να περνούμεν,
μάλιστα θα μας αγαπούν, θα μας παρηγορούνε.
Σκοπόν ψηλόν ζυγώνομεν που κι ο Θεός προστάζει,
ανταμοιβή υπόσχεται σωτήριον ς' τον Νάδην.
Απομονήν ας έχομεν και σταθερήν καρδίαν, 45
ώστε ν' ανάψη η φωθιά σε ούλην την Πατρίδα.
Ευχήσου μας, Μητέρα μας, μέσα απού την καρδίαν,
γρήγορα ν' απανέρθωμεν* με την ελευθερίαν.
Εχύσαμεν αίμα ποταμόν κ' εβάψαμεν τα όρη
και μη βαραίνης εις εμάς, ω τεθλιμμένη κόρη. 50
Πού πας τους ανδρωμένους* σου, πολυπαθή Κριάρη,
σ' τζι Τούρκους θα παραδής και συ Χατζή Μιχάλη;
Άραγε δεν λυπήσθε σεις, Μάντακα, Μαυρογένη,
Κορκίδη και Παρθένιε, του τόπου πιστεμένοι;
Π' άγετε τους στραθιώτες σας, τους κλεινούς ήρωάς σας, 55
άραγε δεν σκέπτεσθε τα νυν, μήτε τα μέλλοντά σας;

Τρίτο βιβλίο

Η μεταφορά του Χατζημιχάλη από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη (β2, σ. 2-6)

Το τρίτο βιβλίο αποτελεί περιληπτική διήγηση όσων έζησε ο Χατζημιχάλης μετά το τέλος της επανάστασης του 1866 έως την έναρξη της επανάστασης του 1878. Σύμφωνα με την αφηγηματική θεωρία του Genette το τρίτο βιβλίο (τετράδιο 2 και λυτά φύλλα στο 10ο φάκελλο) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συνοπτικής αυτοδιηγητικής αφήγησης. Μόνο ένα επεισόδιο, στη δεκαετή σχεδόν χρονική περίοδο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, περιγράφεται αναλυτικά. Αυτό είναι το ταξίδι της επιστροφής του Χατζημιχάλη από τη Ρωσία στην Κρήτη. Το συντομότερο τρίτο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” έχει σωθεί σε δύο πεζές μορφές. Όπως ήδη σχολιάσαμε παραπάνω στο τρίτο βιβλίο παρατηρείται μια μετάβαση από το απομνημόνευμα στην αυτοβιογραφία.

Μετά το συνέδριο των Παρισίων, την καταδίκη της Κρήτης και την παράδοση των οπλαρχηγών, ο Χατζημιχάλης με εντολή του Γενικού Διοικητή Κρήτης Χουσεΐν Αυνή πασά τέθηκε υπό την επίβλεψη του Τζανή (Τζανάρα)⁷⁵⁸, εκπροσώπου του Γενικού Διοικητή στο Ρέθυμνο. Ο Χατζημιχάλης παρέμεινε ένα μήνα στο Ρέθυμνο, ώσπου ο Χουσεΐν Αυνή πασάς τον μετακάλεσε στα Χανιά, για να τον πάρει μαζί του στην Κωνσταντινούπολη. Η μετάβαση του Χατζημιχάλη στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον Γενικό Διοικητή Κρήτης δημιουργεί απορίες, που δεν διευκρινίζονται στο κείμενο. Θεωρώ ότι ο Χουσεΐν, που εν τω μεταξύ είχε γίνει υπουργός των στρατιωτικών του Σουλτάνου, θέλησε να πάρει τον Χατζημιχάλη στην Κωνσταντινούπολη για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Ο Χατζημιχάλης, ως εξέχων στρατιωτικός αρχηγός της επανάστασης του 1866, μεταφερόταν στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας “χάριν διασκεδάσεως”, γράφει το χειρόγραφο, για κατ' οίκον επιτήρηση με στόχο τον προσεταιρισμό του από τους Τούρκους. Την ίδια τακτική είδαμε ότι είχε εφαρμόσει και ο Ισμαήλ Χακίμ πασάς το 1864. Θα πρέπει, νομίζω, να αποκλείσουμε εδώ το ενδεχόμενο δόλου για εξόντωση του Χατζημιχάλη μακριά απ' την Κρήτη, αφού αυτό δεν προκύπτει πουθενά μέσα από το κείμενο⁷⁵⁹.

Ο Χατζημιχάλης επιβιβάστηκε στο πολυτελές σουλτανικό ταχύπλοο, το οποίο είχε σταλθεί ειδικά στα Χανιά για να παραλάβει το νέο υπουργό του Σουλτάνου Χουσεΐν Αυνή πασά. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ο Χατζημιχάλης προτιμούσε να περνά απομονωμένος στην καμπίνα του προσποιούμενος τον άρρωστο. Λυπημένος για την κατάληξη του αγώνα της Κρήτης δεν ήθελε να συμμετέχει στις διασκεδάσεις και να τρώει, επειδή εκείνη την περίοδο ήταν Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Στο πλοίο βρισκόταν και ο Χόβαρτ πασάς, ο εξωμότης Άγγλος πλοίαρχος του Σουλτάνου, ο οποίος είχε κανονιοβολήσει και αποκλείσει το καταδρομικό “Ένωσις” στο λιμάνι της Σύρου τον Δεκέμβριο του 1869⁷⁶⁰. Καθώς το ταχύπλοο περνούσε απ' τα στενά του Εγρίπου (Εύβοιας) ο Χατζημιχάλης συνομίλησε με τον Χόβαρτ πασά και βρήκε την ευκαιρία να τον ειρωνευτεί για την προστασία που παρείχε ένας πρώην λόρδος στους χριστιανομάχους Τούρκους. Στη συνέχεια το βασιλικό ταχύπλοο έκανε μια στάση σε ένα λιμάνι⁷⁶¹, όπου το υποδέχτηκαν στρατάρχες, ναύαρχοι, πλήθος κόσμου και επτά μουσικές μπάντες. Ο Χατζημιχάλης για να μην δυσαρεστήσει τον Χουσεΐν αποβιβάστηκε από το πλοίο, αλλά απομακρύνθηκε από την τελετή. Και σε αυτό το σημείο ο απομνημονευματογράφος προβάλλει τον εαυτό του ως το ξεχωριστό

758 Πιθανόν θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Τζανή Ρενιέρη, φίλο του Χατζημιχάλη.

759 Όπως διαβάζουμε, ο αρχηγός της Κυδωνίας δεν μεταφερόταν σιδηροδέσμιος στην Πόλη, αλλά ως ελεύθερος πολίτης της Αυτοκρατορίας, έτυχε μεγάλων περιποιήσεων κατά τον πλου. Αν υπήρχε υπόνοια για θανάτωσή του από τους Τούρκους, θα αναφερόταν. Εξάλλου, ο ίδιος ο Χατζημιχάλης χαρακτηρίζει τον Χουσεΐν Αυνή πασά “προστάτη” του (β2, σ. 17-18).

760 Πρβλ. Απομνημονεύματα” β8, 402-408 και “Κρητικοπούλα”: Μέσα στην ανακάτωσιν, στην μαυρονεφιασμένη, /την Σύραν την εμπορικήν έχουν αποκλεισμένην. /Ναύαρχος ήρθε προ καιρού ένας ψευτο-Ιγγλέζος, /στην θάλασσαν διηύθυνε και μοιάζει σαν Μαλτέζος. (στ. 3851-4).

761 Το λιμάνι δεν αναφέρεται. Υποθέτω ότι ήταν της Θεσσαλονίκης, αφού στο μέρος εκείνο υπήρχαν και οι προξενικές αρχές της Αγγλίας και Αυστρίας.

άτομο που πάνω του πέφτουν τα βλέμματα όλου του κόσμου. Όταν οι χριστιανοί που είχαν πάει στο λιμάνι για να δουν τη λαμπρή τελετή έμαθαν για τον Χατζημιχάλη, άφησαν τη μουσική και τον περιστοίχισαν. Ένας ιερέας σπόγγιζε τα δάκρυά του, γιατί συμπονούσε τους Κρητικούς, συμπεραίνει ο αφηγητής. “[...]διότι εγώ είχον λοξοδρομήσειν* και εστάθην εν τω μέσω του πλήθους των χριστιανών. Εν τη συγχύσει εκείνη διεδόθη η φήμη περί του ονόματός μου και ο όχλος των χριστιανών εν τω άμα διασπάται και με περιστοιχεί, στρέψας την προσοχήν του από την μουσικήν”.

Έπειτα, οι ακόλουθοι του πασά εντόπισαν τον Χατζημιχάλη και τον οδήγησαν στην ομήγυρη των υψηλών αξιωματούχων. Οι αξιωματούχοι συνομίλησαν με τον Χατζημιχάλη και ο υποναύαρχος Πραΐμ μετέφραζε τους διαλόγους. Θα είχε ενδιαφέρον να μάθουμε τις ερωτήσεις των Τούρκων αξιωματούχων και τις αποκρίσεις του Χατζημιχάλη, αλλά ο απομνημονευματογράφος δεν κατέγραψε τον διάλογο. Ο Χατζημιχάλης απομακρύνθηκε από το χώρο της τελετής και βρέθηκε ξανά ανάμεσα στο πλήθος των χριστιανών. “Ο λαός πάλιν περίεργος να με ίδη εκ του πλησίου* διαμιάς απεχωρίσθη της μουσικής, έτρεξε και με περιεστοίχισε, οποίος μετά παλμού, με παρετήρει και αναστέναξε”. Ο “μαγνήτης” του ξεχωριστού ήρωα τραβά και πάλι το πλήθος. Κατά την παράθεση γεύματος στο πλοίο προς τιμήν του Άγγλου και Αυστριακού προξένου, ο Χατζημιχάλης αρνείται να συγχρωτιστεί με τους “φιλότουρκους Φράγκους”.

Ο Χατζημιχάλης στην Κωνσταντινούπολη – Συναντήσεις με υψηλά ιστάμενους (β2, σ. 7-10)

Το βασιλικό πλοίο έφτασε στην Κωνσταντινούπολη και ο Αυνή πασάς εγκαταστάθηκε στο πολυτελές σπίτι του. Εκεί όρισε και του Χατζημιχάλη ένα δωμάτιο για να μένει. Ο αφηγητής θυμάται κατά την παραμονή του στην Πόλη τη συνάντησή του με το μεγάλο βεζίρη Ααλή και άλλους τούρκους και έλληνες αξιωματούχους. Αρχικά ο Χατζημιχάλης μετέβη, συνοδεία του υιού του Ρεσίτ πασά,⁷⁶² στο σπίτι του τούρκου πρωθυπουργού, όπου συνάντησε κατά τύχη και τον πρώην Μητροπολίτη Κρήτης Διονύσιο Χαριτωνίδα⁷⁶³. Και οι τρεις τους είχαν πολλά να θυμηθούν. Ο Μητροπολίτης ήταν διερμηνέας στη συζήτηση. Ο Ααλή ρώτησε να μάθει γιατί οι επαναστάτες της Κρήτης απέρριψαν τα προνόμια που τους υποσχόταν με τον Οργανικό Νόμο⁷⁶⁴ και ο Χατζημιχάλης του απάντησε ότι ο χριστιανικός λαός καθώς ήταν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος προσδοκούσε την επέμβαση της Ευρώπης για τη λύση του Κρητικού ζητήματος. Έπειτα από λίγες

762 Ο Ρεσίτ (Ρεσίτης) πασάς του Ηρακλείου είχε εισβάλει στα Σφακιά το 1867 (β4, 222-231). Ο γιος του, πληροφορούμαστε στο 3ο βιβλίο (2ο τετράδιο), ήταν υπασπιστής του Χουσεΐν Αυνή πασά.

763 Ο Διονύσιος είχε συναντηθεί με τον Χατζημιχάλη στο Ηράκλειο το 1859 (βλ. β9, 122-130). Οι Κρητικοί είχαν αποκηρύξει τον Διονύσιο ως “τουρκόφρονα” στην επανάσταση του 1866. Εγκατέλειψε τον θρόνο του στην Κρήτη το 1868. Το 1887 εξελέγη οικουμενικός πατριάρχης.

764 Ο Ααλή πασάς (1815-1871) κατέβηκε στην Κρήτη τον Σεπτέμβριο του 1867. Οι επιδέξιοι διπλωματικοί χειρισμοί του δημιούργησαν προβλήματα στην ελληνική κυβέρνηση και στους επαναστάτες. Ο Ααλή υποσχόταν σημαντικά προνόμια εκτός από την ένωση. Οι επαναστάτες να απορρίψουν τα προνόμια του Ααλή (Πρβλ. β4, 247, 251, 252-258). Πρβλ. και Γρ. Παπαδοπετράκης, ό.π., σ. 546.

μέρες ο Χατζημιχάλης συναντήθηκε με τον Ραούφ πασά, υπασπιστή και σταβλάρχη του Σουλτάνου, με τον οποίο αντιμεχόταν στις μάχες που είχαν γίνει στους Λάκκους και τη Ζούρβα το 1867.⁷⁶⁵ Θυμήθηκαν τα περασμένα και ο Ραούφ ξενάγησε φιλόφρονα τον Χατζημιχάλη στους βασιλικούς στάβλους και του υποσχέθηκε να τον πάρει μαζί του στα θερινά σουλτανικά ανάκτορα.

Καθώς πλησίαζε το Πάσχα του 1869 οι ομογενείς της Κωνσταντινούπολης έστειλαν τον Γενή Ντουινιά στην οικία του Αυνή πασά για να συναντήσει τον Χατζημιχάλη⁷⁶⁶. Κατόπιν συνεννόησης ο Γενή Ντουινιάς εγγυήθηκε στον Αυνή και έλαβε την άδεια να φιλοξενήσει τον Χατζημιχάλη στο Σταυροδρόμι⁷⁶⁷. Περνώντας από το Φανάρι ο Χατζημιχάλης επισκέφτηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο και έλαβε την ευχή του Πατριάρχη Γρηγορίου Στ'⁷⁶⁸. Στο Πέραν, στο σπίτι του πλούσιου ομογενή Χατζή Γεωργίου Κωνσταντινίδη,⁷⁶⁹ γνώρισε τον πρέσβη της Ελλάδας και άλλους επιφανείς ομογενείς της Πόλης. Ο αφηγητής θυμάται με περηφάνια την είσοδό του στα κοσμικά σαλόνια των Ρωμιών της Πόλης και απαριθμεί στη συνέχεια μια σειρά από αγαθοεργίες που πέτυχε μέσω των υψηλών γνωριμιών του.

Ο Χατζημιχάλης προστάτης των Κρητικών (β2, 10-17)

Εκείνο τον καιρό ο διάκονος του μαρτυρικού ηγουμένου Γαβριήλ, που σπούδαζε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, παρουσιάστηκε στον Χατζημιχάλη και του ζήτησε να μεσολαβήσει στην Κυβέρνηση του Σουλτάνου προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του και να εξασφαλιστούν χρήματα για την ανοικοδόμηση της Μονής Αρκαδίου. Ο Χατζημιχάλης συνέταξε αναφορά προς το Πατριαρχείο και σε συνεργασία με τους ομογενείς κατόρθωσε να δοθούν από τον Ααλή χίλιες λίρες για την ανοικοδόμηση του ναού της Μονής. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ευφυής Χατζημιχάλης, σαν άλλος Οδυσσέας, για να πείσει Ρωμιούς και Τούρκους της Πόλης χρησιμοποίησε επιδέξια το όπλο της διπλωματίας. Αν αρνιόταν ο Σουλτάνος να βοηθήσει, τους είπε, είχε έτοιμη αναφορά προς τη Ρωσική Πρεσβεία και αν η Ρωσία χρηματοδοτούσε την ανοικοδόμηση της Μονής⁷⁷⁰, αυτό θα εξέθετε την Κυβέρνηση του Σουλτάνου.

765 Βλ. για τις μάχες β4, 269-292.

766 Ο Γενή Ντουινιάς ήταν φιλέλληνας βουλγαρικής καταγωγής.

767 Σταυροδρόμι: μεγάλη και πλούσια συνοικία της Κωνσταντινούπολης, όπου κατοικούσαν οι Ρωμιοί. Από τους Ευρωπαίους καλείτο Πέραν, από τους Τούρκους, Μπέγιογλου.

768 Γρηγόριος Στ' (Φουρτουινιάδης) (Ρούμελι Φενέρι 1798 -Κων/πολη 1881). Πατριάρχης σε δύο περιόδους:α) 1835-1840 και β) 1867-1871. Εκείνη την εποχή απασχολούσε το ζήτημα της αποσκίρτησης της Εκκλησίας της Βουλγαρίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο Χατζημιχάλης είχε ακούσει σχετικές συζητήσεις για το εκκλησιαστικό και κατ' επέκταση πολιτικό αυτό ζήτημα στη λέσχη των Ρωμιών που λειτουργούσε στο σπίτι του Χ' Γ. Κωνσταντινίδη. Για την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1871 και τον Πατριάρχη Γρηγόριο Στ' βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΓ', (Εκδοτικής Αθηνών), 1977, σ. 301-305.

769 Ο Χατζή Γεώργιος Κωνσταντινίδης (Κων/πολη 1810-1883). Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και εργάστηκε ως εισπράκτορας και γραμματέας του Αγιοταφικού Μετοχίου της Κωνσταντινούπολης. Διέθετε τεράστια περιουσία. Στην οικία του στο Πέραν στεγαζόταν η Ελληνική Πρεσβεία. Βλ. και Μανουήλ Γεδεών, *Πατριαρχικής Ιστορίας Μνημεία*, τ. Α', *Γρηγορίου Ε' Διάδοχοι*, Αθήνα 1922, σ. 3-4.

770 Πρβλ. αντίγραφο επιστολής προς τον αρχιμανδρίτη Λεωνίδα της Ρωσικής Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, Αρχείο Χατζημιχάλη τετράδιο 7ο, σ. 1-9.

Κάποια μέρα στο σπίτι του τραπεζίτη Πέτρου Καμάρα ο Χατζημιχάλης έθεσε στους ομογενείς το ζήτημα της προστασίας των κατατρεγμένων Κρητικών. Εκείνο τον καιρό είχαν φτάσει στην Πόλη δύο Λακκιώτισσες, η Κουτρούλαινα και η Κωτένταινα, ζητώντας τη συνδρομή του Χατζημιχάλη για να αρθεί η δήμευση των κτημάτων τους⁷⁷¹. Ο Χρηστάκης Ζωγράφος ανέλαβε και πάλι να διαπραγματευθεί με τον Ααλή για την υπόθεση των γυναικών. Αν οι Τούρκοι δεν ήσαν τη δήμευση, οι τραπεζίτες της Πόλης θα αποζημιώναν τις γυναίκες. Μαζί με τα θύματα της επανάστασης είχε φτάσει τότε στην Πόλη ζητώντας αποζημιώσεις και ένας Δρακάκης από το Ηράκλειο, που παρουσιαζόταν ως αντιπρόσωπος της Κρήτης, αλλά στην πραγματικότητα ήταν συνεργάτης της Τουρκικής Διοίκησης. Ο απομνημονευματογράφος τον συνάντησε στο γραφείο του Χρ. Ζωγράφου και τον επέκρινε για το θράσος του. Ο αληθινός εκπρόσωπος της Κρήτης, ο Χατζημιχάλης, λαμβάνει από τους πλούσιους ομογενείς μηνιαία συνδρομή 20 λίρες.

Η άφιξη στην Πόλη του Άγγλου διαδόχου και η παρουσία του ισχυρού Ρώσου πρεσβευτή Ιγνάτιεφ ήταν τότε μια καλή συγκυρία που έδωσε την ευκαιρία στον Χατζημιχάλη να επιτύχει δια της διπλωματικής οδού την απελευθέρωση Κρητών αγωνιστών, του παπα- Γιαμαλή από το Λασίθι⁷⁷², του Σγουρού από το Ρέθυμνο, του Κασελάκη από το Σέλινο⁷⁷³ και πέντε εθελοντών αξιωματικών, οι οποίοι είχαν συλληφθεί μετά το τέλος της επανάστασης και κρατούντο στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης. Ο ίδιος μάλιστα ο υπουργός της Αστυνομίας, ο περιβόητος Χουσνής⁷⁷⁴, αθηνής διώκτης του Χατζημιχάλη στην Κρήτη, κάλεσε τον Χατζημιχάλη στο Υπουργείο και του έδωσε την άδεια να αναγγείλει στους φυλακισμένους την απελευθέρωσή τους.

Ο Χατζημιχάλης έπρεπε να ενδιαφερθεί και για τους συμπατριώτες του που επέστρεφαν στην Κρήτη “γυμνοί και τετραχλισμένοι”, πένητες και απελπισμένοι, και τού έστειλαν επιστολές στις οποίες εξέθεταν την καταστροφή των περιουσιών τους, την βεβήλωση των ναών, τις διώξεις που υφίσταντο από τους Τούρκους και τον παρακαλούσαν να τους βοηθήσει. Σύμφωνα με όσα διηγείται ο αφηγητής του απομνημονεύματος, με τη μεσολάβησή του επετεύχθη η αποστολή χρημάτων από τη Ρωσική Κυβέρνηση για την επισκευή κατεστραμμένων ναών στην Κρήτη. Ο ρόλος του προστάτη των Κρητικών (ο Χουσεΐν Αυνή τον ονομάζει “καπού κιαχγιάς της Κρήτης”= καπού κεχαγιάς, δηλαδή επιτετραμμένος αντιπρόσωπος, τοποτηρητής στην Υψηλή Πύλη) που

771 Για τις δημεύσεις κτημάτων των επαναστατών από την Τουρκική Διοίκηση βλ. και Π. Κριάρης, Γ', ό.π., σ. 105.

772 Παπά Γεώργιος Γιαμαλής (Γιαμαλάκης) γεννήθηκε στο Κάτω Χωριό Ιεράπετρας. Συμμετείχε στην επανάσταση του 1866 ως οπλαρχηγός και πρόεδρος της Επαναστατικής Επιτροπής Ανατολικών Επαρχιών. Αρνήθηκε να παραδοθεί μετά τη λήξη της επανάστασης, επιχείρησε να διαφύγει στην Ελλάδα και συνελήφθη, μεταφέρθηκε στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης. Αφέθηκε ελεύθερος με τον όρο να μην επιστρέψει στην Κρήτη. Ο αφηγητής αναφέρει (β2, 16) ότι εξασφάλισε ράσα για τον Γιαμαλή που ήταν “ιερός”. Ο ιδιωματικός τύπος “ο ιερός” απαντάται αυτούσιος και στον Μ. Τζ. Μπουνιαλή. [Ο παπά Μαρουλιανός ήταν και αυτός αγωνιστής ιερέας από τον Μαρουλά Ρεθύμνου, διέφυγε στα ορεινά της Κρήτης και δεν κρατήθηκε στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, γι' αυτό και στο αυτόγραφο του Χατζημιχάλη διαγράφεται το όνομά του].

773 Αναγνώστης Κασελάκης, από το Σέλινο, αγωνιστής και πληρεξούσιος στη Γ. Συνέλευση των Κρητών, συμμετείχε στην ομάδα των κρητών βουλευτών που πήγαν στην Αθήνα το 1868.

774 Βλ. για τον Χουσνή και την πρώτη φυλάκιση του Χατζημιχάλη στην Κρήτη στο β9, 101-130.

έπαιρνε ο Χατζημιχάλης, δεν άρεσε στον Αυνή πασά, γι' αυτό του απαγόρευσε να ασχοληθεί ξανά με τα κρητικά ζητήματα και την προστασία των συμπατριωτών του.

Το σχέδιο φυγής του Χατζημιχάλη στη Ρωσία (β2, 18-23)

Τα λόγια του Αυνή εξέπληξαν τον Χατζημιχάλη και τον έβαλαν σε σκέψεις. Κατάλαβε ότι όχι μόνο έπρεπε να υπακούει στις τυφλά στις εντολές των Τούρκων, αλλά και ότι το μέλλον του στην Πόλη ήταν δυσοίωνα. Γι' αυτό αποφάσισε να φύγει κρυφά για τη Ρωσία. Την απόφασή του ανακοίνωσε αρχικά στους ομογενείς της Πόλης. Λίγες μέρες αργότερα έμαθε ότι θα του χορηγηίτο από τον Σουλτάνο μηνιαίο βοήθημα 45 τουρκικές λίρες, αν έμενε για πάντα στην Κωνσταντινούπολη. Προφανώς, οι Τούρκοι ήθελαν με τα χρήματα να εξαγοράσουν τον αγωνιστή και τον αποκόψουν μια για πάντα από την Κρήτη. Η είδηση αυτή του δημιούργησε νέες σκέψεις. Νυχθημερόν σχεδίαζε την απόδρασή του από τον κλοιό της τουρκικής διπλωματίας. Ο Χατζημιχάλης ανακοίνωσε τη σκέψη του και στον Έλληνα πρέσβη Αλέξανδρο Ραγκαβή, αλλά ο πρέσβης δεν φάνηκε πρόθυμος να τον βοηθήσει για να μην διαταράξει τις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁷⁷⁵.

Ηθική συμπαράσταση βρήκε ο ήρωας της αυτοβιογραφίας από τον Αμερικανό πρέσβη, όταν τον επισκέφτηκε στο σπίτι του με τον Κ. Βασιάδη⁷⁷⁶. Ο Αμερικάνος εξέφρασε στον Χατζημιχάλη τον θαυμασμό του για τους Κρητικούς και τον αγώνα τους που είχε γίνει γνωστός σ' όλον τον κόσμο. Τρόπος όμως για την απόδραση του Χατζημιχάλη από την Κωνσταντινούπολη δεν βρισκόταν. Μια νύχτα ο Χατζημιχάλης συνάντησε αναπάντεχα σε σπίτι Ρωμιού της Πόλης τον πρόξενο Σπ. Δενδρινό, “ φίλο και συνεργάτη”, όπως αναφέρει, του αγώνα της Κρήτης, και ζήτησε τη βοήθειά του για να φύγει στη Ρωσία. Ο Δενδρινός τού εξήγησε τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε στην ξένη χώρα, αλλά βλέποντας την επιμονή του συγκατένευσε να τον βοηθήσει. Στις 15 Μαΐου 1869 ο Χατζημιχάλης επιβιβάστηκε σε ένα πλοίο, που ερχόταν από τα Ιεροσόλυμα με Ρώσους προσκυνητές, αφού πρώτα άλλαξε την κρητική ενδυμασία και φόρεσε φράγκικα ρούχα,⁷⁷⁷ για να μη γίνει αντιληπτός. Έπειτα από δυο μέρες έφτασε στο λιμάνι της Οδησού⁷⁷⁸.

775 Αλέξανδρος Ραγκαβής (1809-1892), διπλωμάτης, αρχαιολόγος, συγγραφέας. Η συνάντηση του Χατζημιχάλη με τον Ραγκαβή έγινε κατά την εορτή του περίφημου “Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως”, προσκεκλημένοι του προέδρου του Συλλόγου Κωνσταντίνου Βασιάδου.

776 Κωνσταντίνος Ηρ. Βασιάδης (Δελβινάκι Ηπείρου 1821- Κων/πολη 1890). Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το 1848 εξέδωσε τον Α' Φιλιππικό και τους τρεις Ολυθιακούς του Δημοσθένη. Για την εργασία του αυτή το Πανεπιστήμιο της Λειψίας του απένειμε το 1857 τιμή ένεκεν τον τίτλο του διδάκτορα. Υπήρξε καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής έως το 1862. Με πρωτοβουλία του ιδρύθηκε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως”, το “Εκπαιδευτικόν Φροντιστήριον”, ο “Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος”, ο “Σύλλογος υπέρ της Γυναικείας Παιδεύσεως”.

777 Ο Χατζημιχάλης αφηγείται ως εξής την αλλαγή της ενδυμασίας: “Κλησθείς εν τω δωματίω μου αμέσως και και απογυμνωθείς τα κρητικά σαλιβαρομίτανα* ενενθύθη* τα φράγκικα και θέσας αντί του φεσίου το καπέλον επί της κεφαλής, εξήλθα του ξενοδοχείου λογιώτατος [...]” (β2, 22). Η διήγηση αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί με την άρνηση των Κρητικών το 1862 να κατέλθουν στο νησί τους με ευρωπαϊκά ενδύματα (β9, 177).

778 Οδησός, πόλη στη Μαύρη Θάλασσα. Οι Έλληνες άρχισαν να εγκαθίστανται με προτροπή της Μ.

Ο Χατζημιχάλης στην Οδησό και στην Πολτάβα (β2, 23-27)

Σύμφωνα με τις οδηγίες του Ιγνάτιεφ, ο Χατζημιχάλης παρέμεινε στο πλοίο, μέχρι που νύχτωσε, και έπειτα οδηγήθηκε στο αρχοντικό του μεγαλέμπορα Γεωργίου Βουτσινά⁷⁷⁹. Τα χαράματα της επόμενης μέρας δημιουργήθηκε ένα ευτράπελο επεισόδιο⁷⁸⁰, επειδή ο Χατζημιχάλης δεν γνώριζε τι ακριβώς ήταν το κόκκινο τσάι, που του σέρβιρε μια Ρωσίδα υπηρέτρια. Είναι ένα σημείο που η αφήγηση κερδίζει τον αναγνώστη με τη ζωντάνια του προφορικού λόγου: “Μπάρμπα”, φωνάζω προς αυτόν, εκείνος αποκρίνεται, “Ε, Τι θέλεις;”. “Μία γυναίκα, τω λέγω, μου έφερε εδώ ζεστόν νερόν και μου το ξαμώνει για να το πιώ, φαίνεται, μα δεν ξέρω τι είναι”. Εκείνος κόβει το γέλιο, αποκρινόμενος, “τι σου έφερε;”. “Ζεστόν νερόν ή γιατρικόν, μα δεν θέλω 'γω πρωί ζεστόν νερόν”.

Η Ρωσική Διοίκηση ζήτησε από τον Χατζημιχάλη να μην εξέρχεται από το σπίτι του Βουτσινά και να αλλάξει το όνομά του, για να μην αναγνωριστεί από τον Τούρκο πρόξενο. Πράγματι, ο αφηγητής της ιστορίας εφοδιάστηκε με έγγραφα, που έγραφαν το όνομα Νικολαΐδης και έλεγαν ότι ήταν έμπορος. Έπειτα παρουσιάστηκε στον διοικητή της Νέας Ρωσίας Κοτζεμπού⁷⁸¹, ο οποίος τον υποδέχτηκε φιλόφρονα, τον ρώτησε για την επανάσταση στην Κρήτη και του εξέφρασε την επιθυμία της Ρωσικής Κυβέρνησης να απομακρυνθεί σε κάποια πόλη που δεν υπήρχαν προξενεία, για να μην κατηγορηθεί η Ρωσία για υπόθαλψη πολιτικού φυγά. Μετά από είκοσι μέρες ο Κοτζεμπού διέταξε έναν αξιωματικό να εγκαταστήσει τον Χατζημιχάλη στην Πολτάβα⁷⁸², πρωτεύουσα της Μικρής Ρωσίας. Ο Υποδιοικητής της Πολτάβα υποδέχτηκε τον Χατζημιχάλη και του παρείχε κάθε διευκόλυνση ώστε να είναι άνετη η διαμονή του στην πόλη. Λίγες μέρες αργότερα, ανακοινώθηκε ότι με διαταγή του τσάρου χορηγείτο στον Χατζημιχάλη μηνιαίο χρηματικό βοήθημα εκατόν αργυρά ρούβλια⁷⁸³. Οι γνωριμίες του αφηγητή με

Αικατερίνης στην Οδησό μετά το 1770 (Ορλωφικά) και συνέβαλαν στην ακμή της πόλης, καθιστώντας την ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της ελληνικής διασποράς. Το 1814 ιδρύθηκε εκεί η Φιλική Εταιρεία.

779 Ο Γεώργιος Βουτσινάς ήταν από τους πιο πλούσιους Έλληνες της Οδησού και ο εμπορικός του οίκος από τους γνωστότερους ήδη από την εποχή της επανάστασης του 1821. Ο Βουτσινάς είχε προσφέρει στη Ρωσία μεγάλα χρηματικά ποσά κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου και το 1867 ηγήθηκε πρωτοβουλίας για τη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ του ελληνικού κράτους. Το 1869, όταν συναντήθηκε με τον Χατζημιχάλη, ήταν γέροντας.

780 Ο αφηγητής αναφέρει το επεισόδιο με την υπηρέτρια ως σκηνή, όπως ακριβώς θα το λέγαμε με αφηγηματολογικούς όρους: “ώστε ετελείωσε η σκηνή εκείνη κρατών τον γέρον* εις άκρατον γέλωτα” (β2, 25). Πρβλ. και Ερατοσθένης Καψωμένος, *Αφηγηματολογία*, Πατάκης 2004, σ. 145.

781 Αντίγραφα επιστολών του Χατζημιχάλη προς τον διοικητή της Νέας Ρωσίας Πέτρο Κοτζεμπού και τον πρέσβη Ιγνάτιεφ σώζονται στο 7ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη, σ. 36-37, 39-40, 42 (βλ. παραπάνω στην ενότητα όπου περιγράφονται τα τετράδια του Χατζημιχάλη). Το όνομα του Διοικητή στο β7, σ. 42 γράφεται “Κοτοεμπού”. Ο Ιγνάτιεφ ήταν ο θεωρητικός εκφραστής του πανσλαβισμού στα Βαλκάνια. Φαίνεται ότι ο Χατζημιχάλης δεν είχε αντιληφθεί ότι ο αναπτυσσόμενος πανσλαβισμός ερχόταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα της Ελλάδας στις αλτρώτες περιοχές που διεκδικούσαν από κοινού οι Βαλκανικοί λαοί. Πρβλ. Clogg Richard, *Σύντομη Ιστορία της Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 133.

782 Πολτάβα, πόλη της κεντρικής Ουκρανίας, στον ποταμό Βόρσκλα.

783 Όπως προκύπτει από το Αρχείο Χ" Μ Γιάνναρη, η χορηγία του τσάρου προς τον Χατζημιχάλη ήταν ισόβια. Βλ. ενημερωτική επιστολή της Τραπεζής Αθηνών στις 12/28 Απριλίου 1912. Πρβλ. Στο 7ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη στις σ. 40-41 επιστολή σχετική με το θέμα (αναφέρθηκε στη ενότητα της περιγραφής των τετραδίων).

πάμπλουτους Έλληνες του εξωτερικού και οι επιδαμιλεύσεις της Ρωσικής Κυβέρνησης στον ξεχωριστό ήρωα της Κρήτης και φίλο της Ρωσίας είναι βασικοί στόχοι της διήγησης σ' αυτή την ενότητα των απομνημονευμάτων.

Ανιψιοί και συναγωνιστές του Χατζημιχάλη στη Ρωσία (β2, 28-33)

Μετά την εγκατάσταση του Χατζημιχάλη στην Πολτάβα άρχισαν να φτάνουν συναγωνιστές του από την Κρήτη αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Πρώτος έφτασε ο Νικόλαος Σκουλάς, σημαιοφόρος των Λάκκων στην επανάσταση και μαζί του ο Χατζή Δημήτρης από τα Αφράτα και ο Ταρατσιανός από το Δαράτσο. Οι δύο τελευταίοι μετά από λίγο μετέβησαν στην Πετρούπολη. Ακολούθως έφτασαν στην Πολτάβα οι Λακκιώτες Γεώργιος Βλαζάκης (Μπλαζογιώργης), Σπυρίδων Μαλινδρέτος, Χριστούλης Κουτρούλης⁷⁸⁴. Λίγο αργότερα παρουσιάστηκε ο Εμμανουήλ Ν. Ζουρίδης, μέλος του Εξαρίου, και ο Αντώνιος Ν. Γιάνναρης⁷⁸⁵, ανιψιός του Χατζημιχάλη.

Ο αφηγητής παρουσιάζει συνοπτικά τη συμπεριφορά και την πρόοδο του καθενός “ψυχογιού”, που βρέθηκε κάτω από την ισχυρή προστασία του. Ο Ν. Σκουλάς θαμπωμένος από τους χρυσοστόλιστους αξιωματικούς του ρωσικού στρατού, που είδε μια μέρα σε επίσημη τελετή, ζήτησε να καταταγεί στον ρωσικό στρατό, όπου προόδευσε και, όπως αναφέρει ο απομνημονευματογράφος, έγινε το υπόδειγμα των στρατευμάτων της Πολτάβας⁷⁸⁶. Αμέσως μετά την κατάταξη του Σκουλά στο στρατό, ο Χατζημιχάλης προσέλαβε οικοδιδασκάλους, οι οποίοι τους μάθαιναν τη ρωσική αλλά και στοιχεία γεωγραφίας και της αριθμητικής⁷⁸⁷ και επειδή τα έξοδα ήταν πολλά ο αρχηγός ζήτησε από τη Ρωσική Κυβέρνηση να του αυξήσει το επίδομα, για να μπορέσει να συντηρήσει τους άνδρες που είχε υπό την επίβλεψή του.

Αφού πέρασε ένας χρόνος και τελείωσε το χορηγηθέν επίδομα, κάθε “ψυχογιός” έπρεπε να αναλάβει μια εργασία. Ο αφηγητής αναφέρει ότι ο Μπλαζογιώργης⁷⁸⁸, επηρέασε τους υπόλοιπους να μην καταταγούν στο στρατό. Ο Χριστούλης Κουτρούλης μετέβη στην Οδησό και προσλήφθηκε υπάλληλος στον σιτέμπορο Ιγγλέση, αλλά γρήγορα εγκατέλειψε τη δουλειά και τριγυρούσε με τον Μπλαζογιώργη γυρεύοντας δανεικά από τους ομογενείς. Στη συνέχεια,

784 Πρβλ. αντίγραφο επιστολής με ημερομηνία 25-5-1870 στο 7ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη, στις σ. 74-75, σχετικά με την άφιξη των τριών συναγωνιστών του και στις σελίδες 91-95 σχετικά με τον Εμμ. Ζουρίδη (αναφέρθηκε και παραπάνω στη περιγραφή του 7ου τετραδίου).

785 Χωρίς κανένα χρονικό προσδιορισμό, ο Χατζημιχάλης παρουσιάζει την άφιξη των Αντωνίου Γιάνναρη σχεδόν σύγχρονη με των υπολοίπων, ενώ όπως προκύπτει από επιστολή έγινε στο τέλος του 1872 ή στις αρχές του 1873. Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, ΙΑΚ, επιστολή υπ. αριθμ' 31/ 1, με ημερομηνία 7-11-1872 στην οποία ο Αντώνιος εκφράζει την επιθυμία του να μεταβεί στη Ρωσία.

786 Στο 7ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη (σ. 162-164) αντίγραφο επιστολής σχετικά με την εισαγωγή του Ν. Σκουλά στο ρωσικό στρατό. Όπως προκύπτει από τον φάκελο του Αγωνιστή, που απόκειται στο Αρχείο Αγωνιστών (Ι.Α.Κ.), ο Νικόλαος Σκουλάς σκοτώθηκε στη μάχη της Πλεύνας το Νοέμβριο του 1877.

787 Η αριθμητική θα ήταν αναγκαία για να εργαστούν στα σιτεμπορικά της Οδησού.

788 Ο Γεώργιος Β(Μπ) λαζάκης είχε σπουδάσει στη Ριζάρειο και ήταν γραμματέας του Χατζημιχάλη στην επανάσταση του 1866.

δούλεψε για λίγο σε ελληνικό εστιατόριο της Οδησού και έπειτα, με συστάσεις του Χατζημιχάλη στο σιτεμπορικό του Σουγδουρή στο Ροστόβι⁷⁸⁹. Το 1875 απολύθηκε από το κατάστημα του Σουγδουρή λόγω αμέλειας και έκτοτε έγινε μέλος συμμορίας ληστών, ώσπου τον συνέλαβαν στο Ταϊγάνι. Για τη διαγωγή του Κουτρούλη δεν θέλει όμως να γράψει περισσότερα. Ο Γιώργης Βλαζάκης (Μπλαζογιώργης) μετέβη αρχικά στην Οδησό και έπειτα στο Ροστόβι και το Ταϊγάνι, όπου μετήρχετο τον οικοδιδάσκαλο στα παιδιά των Ελλήνων ομογενών. Ο Εμμανουήλ Ζουριδάκης αφού δούλεψε για λίγο στην Οδησό στο κατάστημα του σιτεμπόρου Παρασκευά, έφυγε και επέστρεψε στην Αθήνα, όπου παντρεύτηκε. Ο Σπυρίδων Μαλινδρέτος βρήκε δουλειά στον εμπορικό οίκο του Γ. Βαλιάνου στο Ταϊγάνι. Ο ανιψιός του Χατζημιχάλη, ο Αντώνιος Γιάνναρης, που είχε εγκαταλείψει το γυμνάσιο στην Αθήνα και παρουσιάστηκε στον θείο ζητώντας του χορηγία για να τελειώσει το γυμνάσιο σε κάποια χώρα της Ευρώπης, πείστηκε από τον θείο του να επιστρέψει στην Αθήνα, για να ολοκληρώσει τις σπουδές του και έπειτα να αναλάβει το Δημοτικό Σχολείο των Λάκκων και να συλλέξει δημοτικά τραγούδια και προφορικές ιστορίες για την επανάσταση⁷⁹⁰.

Το 1871 ο Χατζημιχάλης έλαβε άδεια της Ρωσικής Κυβέρνησης για να επισκεφθεί τη Σεβαστούπολη⁷⁹¹ και άλλα μέρη στη χερσόνησο της Κριμαίας (αρχαίας Ταυρίδας), όπου από τα πανάρχαια χρόνια κατοικούσαν Έλληνες. Στη Σεβαστούπολη είδε τα οχυρώματα, στα οποία διεξήχθησαν μάχες τον καιρό του Κριμαϊκού και έξω από την πόλη ελληνικές αρχαιότητες και τον ναό, στον οποίο βαπτίστηκε ο Βλαδίμηρος⁷⁹². Έπειτα δια ξηράς έφτασε στη Γιάλτα, θέρετρο των τσάρων, και δια θαλάσσης στη Θεοδοσία, Παντικάπαιο, Αζοφική (την αρχαία Μαιώτιδα λίμνη) και αποβιβάστηκε στο Ταϊγάνι⁷⁹³, πόλη με εύρωστη ελληνική παροικία. Έπειτα από το ταξίδι αυτό ο Χατζημιχάλης ζήτησε από τις Αρχές να φύγει από την Πολτάβα και έλαβε την άδεια να μετοικήσει

789 Ροστόβι (Ροστόφ επί του Ντον), πόλη στις εκβολές του ποταμού Ντον (Τάναϊς των αρχαίων), στη Αζοφική.

790 Το 1876 ο Αντώνιος Ν. Γιάνναρης εξέδωσε στη Λειψία μια σημαντικότερη συλλογή δημοτικών τραγουδιών (*Kretas Volkslieder nebst distichen und sprichwortern, Ασματα Κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών*/ von Anton Jeannarakí, Leipzig, 1876). Η συγκέντρωση του υλικού οφείλεται στην προτροπή του θείου του. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, *Εν Χανίοις*, 2, Ετήσια Έκδοση του Δήμου Χανίων, 2008, σ. 121-123, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Χατζημιχάλη προς τον ανιψιό του σχετικά με την έκδοση των δημοτικών τραγουδιών (Ταϊγάνι, 11-8-1875). Ο Οργανικός Νόμος του 1868 έδωσε τη δυνατότητα στις κοινότητες ή δημογεροντίες να ιδρύσουν ελληνικά σχολεία, βλ. Κάλλια Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, “Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση”, *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Γ', Ηράκλειο 1985, σ. 79-80.

791 Πόλη και σημαντικό λιμάνι στη βορειοδυτική ακτή της Κριμαίας. Την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου διεξήχθησαν εκεί σφοδρές μάχες και τον Σεπτέμβριο του 1855 η πόλη καταλήφθηκε από τους Αγγλογάλλους. Σημειώνεται ότι τον Σεπτέμβριο του 1855 είχε γίνει το επεισόδιο του Κυρτωμάδου (βλ. τετράδιο 9, σ. 12-18) κατά το οποίο ο Χατζημιχάλης εκδικήθηκε τους αγάδες που διασκέδαζαν για την ήττα της Ρωσίας.

792 Βλαδίμηρος Α' ο Μέγας, αρχηγός των Ρως (980-1015). Ασπάστηκε τον χριστιανισμό και βαπτίστηκε στην Χερσόνα της Κριμαίας.

793 Ταϊγάνι (= Ταγκαρόγκ), παράλια πόλη στην Αζοφική με σημαντική ελληνική κοινότητα. Οι Έλληνες έμποροι και πλοιοκτήτες (Βαλιάνοι, Σκαραμαγκάδες, Μουσούροι κ.α.) αποτελούσαν την αριστοκρατία της πόλης και είχαν υπό τον έλεγχό τους το εμπόριο σταριού. Η πρώτη επίσκεψη του Χατζημιχάλη στο Ταϊγάνι, όπως προκύπτει από τα αντίγραφα επιστολών-λόγων στο 7ο τετράδιο (σ. 102-105) έγινε τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1871.

στο παραθαλάσσιο Ταϊγάνι⁷⁹⁴.

Ο Χατζημιχάλης στο Ταϊγάνι. Πρόταση στον Μαρή Βαλλιάνο να χριστεί ηγεμόνας της Κρήτης (β2, σ. 37-38 και Φ.10,Η/43r -Φ.10/Η45r)

Ο Χατζημιχάλης διέμενε στο Ταϊγάνι κάνοντας παρέα με πλούσιους ομογενείς, οι οποίοι τον περιέβαλαν με αδελφική αγάπη⁷⁹⁵. Μια πολυμαθής και πολύγλωσση αρχόντισσα της παροικίας, η Ευγενία Π. Σκαραμαγκά, τον παρότρυνε να καταγράψει τις αναμνήσεις του από την επανάσταση και έτσι άρχισε να ασχολείται με τη συγγραφή.

Το 1875, όταν άρχισε επανάσταση στην Βοσνία-Ερζεγοβίνη⁷⁹⁶, οι Κρητικοί άρχισαν να τρέφουν ελπίδες για επίλυση του Κρητικού ζητήματος. Στην Αθήνα ιδρύθηκε ο Σύλλογος το “Κέντρον” με πρόεδρο τον Ι. Ζυμβρακάκη για να βοηθήσει τους Κρητικούς που στο μεταξύ είχαν αρχίσει στη Κρήτη συνεννοήσεις και ορκωμοσίες⁷⁹⁷. Τότε συνέβη και το εξής περιστατικό το οποίο παραδίδεται μόνο στη δεύτερη παραλλαγή των σημειώσεων του Χατζημιχάλη (Φ.10/Η44v-45r): Μια μέρα ο Χατζημιχάλης πήρε την πρωτοβουλία να προτείνει στον φίλο του Μαρή Βαλλιάνο, πλούσιο πλοιοκτήτη του Ταϊγανίου⁷⁹⁸, να χρηματοδοτήσει τη νέα επανάσταση στην Κρήτη και να χριστεί ηγεμόνας της. Η πρόταση αυτή που τελικά δεν ευοδώθηκε, θεωρώ ότι έγινε μετά την απόρριψη ανάλογης πρότασης προς τον πρίγκιπα Γρηγόριο Υψηλάντη, πρέσβη της Ελλάδας στη Βιέννη (Σεπτέμβριος 1876)⁷⁹⁹. Σε άλλες σελίδες του 2ου τετραδίου ο Χατζημιχάλης στιχουργεί την πεζή διήγηση του τρίτου βιβλίου και παρέχει ακόμη ένα παράδειγμα για την ώσμωση της πεζής και ποιητικής εκδοχής των “Απομνημονευμάτων” του.

“Μια μέρα πού 'τον ξαστεργιά, μέρα χαριτωμένη,
και φύσα Νότος με Γαρπή μια είδησιν μου φέρνει.

794 Στο κείμενο δεν αναφέρεται πότε ακριβώς ο Χατζημιχάλης μετοίκησε στο Ταϊγάνι. Όπως συνάγεται από σημείωση στο 8ο τετράδιο η μετοίκηση έγινε το 1873. Ο χρόνος της ιστορίας, που παρεμβάλλεται από τον Αύγουστο του 1871 έως τις αρχές του 1873 περνά χωρίς καμία καταγραφή στο απομνημόνευμα.

795 Σημειώνεται ότι οι Έλληνες του Ταϊγανίου δώρισαν στον Χατζημιχάλη ένα ασημένιο σπαθί με λαβή από ελεφαντόδοντο, το οποίο μετά από αίτημά μας διαπιστώσαμε ότι βρίσκεται στο Μουσείο της Ελληνικής Εθνολογικής Εταιρείας (Παλαιά Βουλή Αθήνας).

796 Οι βιαιότητες των Τούρκων κατά των επαναστατημένων χριστιανών στη Βοσνία -Ερζεγοβίνη (1875) οδήγησαν σε παρέμβαση των Ρώσων, που κατέληξε μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1877 στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878, η οποία προωθούσε τα σχέδια του Πανσλαβισμού.

797 Στις 15 Σεπτεμβρίου 1876 συγκεντρώθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο 700 διαπρεπείς Κρητικοί της Αθήνας και αποφάσισαν για τη συνέχιση του αγώνα που προσωρινά είχε διακοπεί. Ψιλάκης, Δ', ό.π., σ. 2502.

798 Μαρή Βαλλιάνος (Κεραμιές Κεφαλληνίας 1808-Ταϊγάνι 1896). Κατόρθωσε μετά από πολλές δυσκολίες να γίνει ο μεγαλύτερος έμπορος σιτηρών στην Ευρώπη με στόλο πάνω από τριακόσια ατμοκίνητα πλοία, στα οποία εργάζονταν χιλιάδες Έλληνες. Διέθεσε μεγάλο μέρος της τεράστιας περιουσίας του σε φιλανθρωπικούς σκοπούς και μαζί με τον αδελφό του Παναγή Βαλλιάνο έκτισαν το μέγαρο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Ο ανδριάντας του υπάρχει στην είσοδο της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

799 Η πρωτοβουλία της πρότασης προς τον Γρηγόριο Υψηλάντη ανήκει στον Παρθένιο Κελαϊδή, την οποία ασπάστηκαν φίλοι του στην Αθήνα, αλλά απέρριψε η ελληνική διπλωματία. Βλ. Σταύρος Κελαϊδής, *Ο Παρθένιος Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)* Χανιά, 1930, σ.61-69 και την αδημοσίευτη εργασία μου: “Δώδεκα επιστολές του επισκόπου Κισάμου Γερασίμου Στρατηγάκη σχετικές με την εγκαθίδρυση ελληνικής ηγεμονίας στην Κρήτη το 1876”.

Σ' την χώραν του Τανάϊδος, σήμερον Ταϊγάνι,
απού την Κρήτην μήνυμα μετά χαράς μου φτάνει.

Εκεί φιλοξενούμουνε απού τον μέγαν Τζάρον, 5
τους ομοπίστους άρχοντας, τους πρώτους των Μπογιάρων.

Έλληνες από παλαιά και νέοι στ' ακρογιάλια,
έμποροι μελιουνισταί απ' αγοράζουν στάργια.

Με προσκαλούσαν, μ' έλεγαν, εις την εφημερίδα,
πολέμους ετοιμάζουνε, γλήγορα στην πατρίδα. 10

Σαν ήλθε και το μήνυμα απού την Κρήτην μέσαν,
δεν είναι πλέον ψόματα, συντρόφια μ' εκαλέσαν.»⁸⁰⁰

Από το Ταϊγάνι μέχρι την Αθήνα (Φ10/Η, 45- 49r)

Τον Μάιο του 1877 ο Χατζημιχάλης έλαβε την άδεια της Ρωσικής Κυβέρνησης να μεταβεί στην Κρήτη, όπου, με αφορμή τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877⁸⁰¹, είχαν αρχίσει προετοιμασίες για μια νέα επανάσταση. Ο πόλεμος της Ρωσίας εναντίον του Σουλτάνου είχε αποκλείσει τη δίοδο μέσω Κωνσταντινουπόλεως και έτσι ο Χατζημιχάλης έφτασε στη Βιέννη μέσω Κιέβου, Μόσχας, Βαρσοβίας. Στην πρωτεύουσα της Αυστρίας θαύμασε τα μουσεία και τα λαμπρά οικοδομήματα. Από την Βιέννη μετέβη στην Τεργέστη⁸⁰², όπου οι ομογενείς τον υποδέχτηκαν θερμά, τον φιλοξένησαν, τον συνόδευσαν σε εκδρομή μέχρι τη Βενετία και του απένειμαν μετάλλιο που εικόνιζε από τη μια όψη τη Μονή Αρκαδίου και από την άλλη τον αναγενόμενο φοίνικα. Από την Τεργέστη ο Χατζημιχάλης επιβίβαστηκε σε αγγλικό πλοίο, το οποίο αφού έκανε μια στάση στην Κέρκυρα (ο Χατζημιχάλης μόλις πάτησε το ελληνικό έδαφος, αναφέρει χαρακτηριστικά, έσκυψε και φίλησε το χώμα), έφτασε στον Πειραιά, όπου και πάλι οι πατριώτες τον υποδέχτηκαν εγκάρδια και με ενθουσιασμό. Οι πληροφορίες για το πέρασμα του Χατζημιχάλη από διάφορες πόλεις μέχρι να φτάσει στην Αθήνα δεν καταγράφονται στο 2ο

800 Το ποίημα: “Από Ταϊγάνιον εν Κρήτη – 1877 κατά Μάϊον” βρίσκεται στο β2, σ. 172-186.

801 Για τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877 και τον αντίκτυπό του στην ελληνική κυβέρνηση βλ. Ευάγγελος Κωφός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΓ, (της Εκδοτικής Αθηνών), 1977, ό.π. σ. 326-330.

802 Στην πόλη αυτή της Βόρειας Ιταλίας ήταν έντονη η παρουσία του Ελληνισμού. Ο ναός του Αγίου Νικολάου και τα κτήρια της Κοινότητας μαρτυρούν τη δύναμή του στην πόλη αυτή. Ο Βολανάκης που αναφέρει ο Χατζημιχάλης ως “έγκριτο” της Τεργέστης θεωρώ ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον κρητικής καταγωγής θαλασσογράφο Κωνσταντίνο Βολανάκη (Ηράκλειο Κρήτης 1837- Αθήνα 1907), ο οποίος εκείνη την εποχή εργαζόταν στην Τεργέστη.

τετράδιο, υπάρχουν μόνο στα συρραμμένα φύλλα του 10ου φακέλου και αναπτύσσονται ποιητικά στο αυτοβιογραφικό στιχούργημα με τίτλο “Από Ταϊγάνιον εν Κρήτη – 1877 κατά Μάϊον” / Ερχομός Χ" Μ. Γιάνναρη εις Κρήτην”. (“Ερχομός”).

“Τον δρόμον τον βυζαντινόν είχαν αποκλεισμένο,
Σέρβοι και Ρώσοι πολεμούν, <'ς> την Αουστρίαν μπαίνω.

Μέρες και νύκτες δώδεκα με σιδερένιο δρόμον, 15
στα σύνορα τα προυσικά κι ήτο μια σιάδα μόνον.

Σ' τα μέρη τα ουγγαρικά δάσα και πεδιάδες,
ζωντόβολα πολλών λογίων και πλήθος αγελάδες.

Μα κει όντεν εφτάναμεν κ' εφάνηκεν η Βιένα,
παιδιά ποια χέρα έγγιξε; Δεν έγινε με μπένα; 20

Δυό μέρες την εγύριζα με Ρούσον δραουμάνο,
κι όντεν την θέλω θυμηθώ, μόνον τον νου μου χάνω.

Είδα στην Μόσκα πλουτισμόν και πλήθος μοναστήργια,
μα και της Βιένας την περνούν στα πλούτη και τα κτήργια.

Αφήνω τα διγήματα, τα πλούτη και τα κάλλη, 25
να τρέξω σ' το ταξίδι μου, πού 'ναι δουλειά μεγάλη.

Απού την Βιένα μια νυκθιά, φτάνω στο γυρογιάλι,
επέρνου όρη και βουνά με μια χαράν μεγάλη.

Οι Έλληνες του Τριεσθιού το μάθανε κ' εφτάζαν,
καθόλου δεν μ' εγνώριζαν, να με φιλούν αράζαν. 30

Και χαιρετώ την θάλασσαν μ' ο νους σ'την Κρήτην τρέχει,
και να πετάξη πολεμά, απομονή δεν έχει.

Καθίζω σ' ένα αγγλικό και φτάνω στον Πειραιά,
ψυχή, καρδιά αναγαλλιούν στον εθνικόν αέρα.”

Οι Κρητικοί της Αθήνας διαιρεμένοι σε παρατάξεις(β2, σ. 39-41 και Φ10/H49r-51r)

Ο Χατζημιχάλης βρήκε τους Κρητικούς της Αθήνας διηρημένους σε δύο παρατάξεις, τους “Κεντριστές” και τους “Ελληνόφρονες”. Οι “Κεντριστές”, που πήραν το όνομά τους από τον Σύλλογο “Κέντρον”⁸⁰³, με πρόεδρο τον Ιωάννη Ζυμβρακάκη, έβλεπαν θετικά τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης χριστιανικής ηγεμονίας στην Κρήτη, σαν ένα μεταβατικό στάδιο μέχρι την οριστική ένωση. Από την άλλη μεριά οι “Ελληνόφρονες”, κυρίως οι καταγόμενοι από τις επαρχίες Κισάμου και Σελίνου, με αρχηγό τον Αναγνώστη Σκαλίδη, θεωρούσαν ότι μία μόνο λύση του κρητικού ζητήματος θα μπορούσε να υπάρξει, η ένωση με την Ελλάδα. Ο Χατζημιχάλης, που ανήκε στους “Κεντριστές”, αμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα έσπευσε να συμφιλιώσει τα αντιμαχόμενα πολιτικά στρατόπεδα, χωρίς να το κατορθώσει. Φίλος του Ζυμβρακάκη απ' την εποχή της επανάστασης του 1866, θεωρούσε ως αιτία της διάσπασης των Κρητικών τον Σκαλίδη⁸⁰⁴. Οι “Κεντριστές” πλησίασαν την Οικουμενική Κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Κανάρη για να βολιδοσκοπήσουν τις διαθέσεις των υπουργών της. Ο γέροντας Κανάρης ήταν μόνο κατ' όνομα πρωθυπουργός, αναφέρει ο αφηγητής, αφού ο κάθε υπουργός είχε δική του άποψη για το κρητικό Ζήτημα. Ιδιαίτερα αρνητικός στο ενδεχόμενο έναρξης επανάστασης στην Κρήτη εκείνη τη στιγμή ήταν ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος είχε πει στους Κρητικούς ότι “εάν μίαν μόνον τουφεκιάν ρίψωμεν σήμερον καταστρέφωμεν τα σχέδια του όλου εθνικού προγράμματος” (Φ10/H50r).

Εκείνη την εποχή οι συγκεντρωμένοι στο Κλήμα Αποκορώνου επαναστάτες δέχτηκαν αποθαρρυντικά μηνύματα από τον Μίνω Σαπουντζάκη και τον Μάρκο Ρενιέρη, δύο σημαίνοντες Κρητικούς της Αθήνας, που εξέφραζαν τις θέσεις της Κυβέρνησης. Σύμφωνα πάντα με τον Χατζημιχάλη, η μαρτυρία του οποίου χρήζει περισσότερης διερεύνησης, οι δύο αυτοί Κρητικοί έστειλαν επιστολή στους επαναστάτες του Κλήματος να διαλυθούν με το πρόσχημα ότι η Ελλάδα δεν θα στήριζε την επανάσταση. Αργότερα, ο Ρενιέρης προσπάθησε να δικαιολογηθεί στον Χατζημιχάλη λέγοντας ότι εξαπατήθηκε από τον Σαπουντζάκη⁸⁰⁵.

803 Η πλήρης ονομασία του Συλλόγου ήταν “Κρητικόν Κέντρον”. Βλ. Ψιλάκης, Δ, ό.π., σ. σ. 2502. Για τον όρκο της οργάνωσης βλ. Αρχείο Ι. Ζυμβρακάκη, φ. 4, 32/2/1059 (Ι.Α.Κ.). Στην Αθήνα δραστηριοποιούνταν επίσης ακόμα δύο πατριωτικοί σύλλογοι, “Η Εθνική Άμυνα” με πρόεδρο τον Κ. Παπαρηγόπουλο και “Η Αδελφότης” με πρόεδρο τον Ι. Μεσσηνέζι (βλ και β2, σ. 42) με στόχο την ενίσχυση επαναστατικών κινημάτων στις “ αλύτρωτες περιοχές” Κρήτη, Ήπειρο, Θεσσαλία. Η “Άμυνα” ήταν ανοικτά υπέρ της ένωσης της Κρήτης, ενώ η “Αδελφότης” δεν ήταν αρνητική με την ιδέα της ηγεμονίας. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, “Πολιτικές και στρατιωτικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878”, *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3, 1989, σ. 99-127, ιδιαίτερα σ., 116. Σημειώνεται ότι στις 21 Ιανουαρίου 1878, παράλληλα με την επανάσταση στην Κρήτη, ο ελληνικός στρατός εισέβαλε στη Θεσσαλία. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σ. 330-333.

804 Ο τελικός στόχος και των δύο παρατάξεων ήταν ίδιος, η διαφορά υπήρχε στα πρόσωπα που ηγούνταν των παρατάξεων και στον τρόπο επίτευξης του τελικού στόχου. Η διαμάχη Γιάνναρη- Σκαλίδη έχει τις ρίζες της, όπως είδαμε, στην επανάσταση του 1866. Παρ' όλες τις διαφορές τους όμως οι δύο οπλαρχηγοί συνεργάζονταν στις μάχες των επαναστάσεων.

805 Πάντως, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι το 1878 η “Άμυνα” με πρόεδρο τον Μ. Ρενιέρη, κρητικής καταγωγής τραπεζίτη, και μέλη τον Μ. Σαπουντζάκη, Ν. Δεικτάκη, Ι. Λιμπρίτη και άλλους βοηθά την επανάσταση του 1878 στην Κρήτη. βλ. Ψιλάκης, Δ', σ. 1248.

Ο αφηγητής στην πρώτη μορφή των σημειώσεών του (Φ10/Η) δεν ήθελε να δώσει άλλες λεπτομέρειες για τα προσκόμματα που έφερναν οι παράγοντες της Αθήνας. Ήταν δυσάρεστα γεγονότα, που τότε δεν θα ήθελε να δημοσιοποιηθούν: “Καταπαύω ενταύθα την περιγραφήν [...]Υπερπηδώ λοιπόν και θα διατρίψω εις την κατάληξιν και το τέλος του αγώνος ούτου* 1878”.

Προετοιμασίες για την κάθοδο των οπλαρχηγών (β2, 42-46)

Στη δεύτερη επεξεργασία των σημειώσεών του (στο 2ο τετράδιο) ο Χατζημιχάλης δίνει περισσότερες πληροφορίες για τις συνεννοήσεις των οπλαρχηγών με τους κυβερνητικούς κύκλους της Αθήνας, αλλά και τα εμπόδια που συναντούσαν μέχρι να επιβιβαστούν στα καΐκια για να πάνε στην Κρήτη. Σημειώνει όμως στο περιθώριο: “Αδημοσίευτα τ' άνωθεν” (β2, 46). Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στα “Απομνημονεύματα”, από την Κρήτη έφταναν στην Αθήνα παρακλητικές επιστολές προς τους οπλαρχηγούς να κατέβουν στην Κρήτη, για να ηγηθούν του νέου αγώνα, ειδάλλως, οι επαναστάτες θα εκπατρίζονταν, γιατί δεν άντεχαν άλλο την τουρκική καταπίεση. Με πολλούς τρόπους, όπως αναφέρει ο αφηγητής, η Ελληνική Κυβέρνηση εμποδίζε την αναχώρηση των οπλαρχηγών και παράλληλα η Οθωμανική Πρεσβεία απαιτούσε τη σύλληψή τους.

Ατελέσφορες ήταν και οι αναφορές που έστελναν οι οπλαρχηγοί στο Υπουργείο ζητώντας χορηγία για να κατέβουν στο Νησί. Στην ποιητική παρουσίαση των ίδιων γεγονότων μαθαίνουμε ότι οι κύκλοι της Αθήνας έλεγαν στους οπλαρχηγούς να αναχωρήσουν μετά την κατάληψη της Πλεύνας (“Ερχομός” στίχος 52)⁸⁰⁶. Απελπισμένοι από την αναμονή, δυο οπλαρχηγοί, ο Μυλωνογιάννης και ο Πλουμής, νοίκιασαν πλοίο με χρήματα που είχε μαζέψει ο Π. Κελαϊδής από την Ευρώπη και κατέβηκαν πρώτοι στην Κρήτη φέρνοντας μαζί τους και τετρακόσια αμερικάνικα όπλα (τύπου “σασεπώ”).

Προσκεκλημένος ο Χατζημιχάλης στα ανάκτορα, εξήγησε στον Βασιλιά ότι ο σκοπός της καθόδου των οπλαρχηγών στην Κρήτη ήταν η κήρυξη της ένωσης. Ο βασιλιάς Γεώργιος του ευχήθηκε για την επίτευξη του μεγάλου σκοπού και τον παρέπεμψε στον διοικητή της Τράπεζας Ελλάδος Μ. Ρενιέρη να του δώσει χρήματα για το ταξίδι (και τη συντήρηση του εκστρατευτικού του σώματος). Ακολούθως ο Χατζημιχάλης ανακοίνωσε στους οπλαρχηγούς Κορκίδη (Σελίνου) και Γιαννουδοβαρδή (Κισάμου)⁸⁰⁷ ότι επρόκειτο να αναχωρήσει. Αφού μάλιστα φρόντισε να δοθεί και στους άλλους δύο οπλαρχηγούς μια χορηγία, όλα ήταν έτοιμα.

Και σε αυτήν την ενότητα του τρίτου βιβλίου ο αφηγητής συνεχίζει την περιαυτολογία του. Μιλήσαμε παραπάνω για τη μετάβαση από το απομνημόνευμα στην αυτοβιογραφία. Ο αφηγητής παρουσιάζεται ως ο ξεχωριστός οπλαρχηγός, που συνομιλεί με τον Βασιλιά, διαμεσολαβεί στον

806 Η κατάληψη της Πλεύνας από τους Ρώσους έγινε στις 28 Νοεμβρίου 1877. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, ό.π., σ. 330.

807 Οι οπλαρχηγοί Γιαννουδοβαρδής και Κορκίδης είχαν αντιζηλίες με τους Σκαλίδη και Κριάρη αντίστοιχα. Για την κάθοδο του Κριάρη και του Σκαλίδη στην Κρήτη το 1878 βλ. Αναστασάκης, όπ', σ. 233.

τραπεζίτη Ρενιέρη για άλλους οπλαρχηγούς, λαμβάνει χρήματα για την εκστρατεία του. Παρατηρούμε επίσης ότι επιλέγει να μην καταγράψει τίποτα για την προετοιμασία και την κάθοδο δύο υπολογίσιμων αρχηγών, του Κριάρη και του Σκαλίδη, οι οποίοι ήταν “Ελληνόφρονες” και συνεπώς εχθροί του Ζυμβρακάκη και πολεμικοί αντίζηλοι. Σε στίχους τα ίδια γεγονότα παρουσιάζονται ως εξής:

“Μιαν σύνοδον καθίζομεν, μ' απόφασιν μιλούμεν,
συνοδοευμένοι μ' άρματα στην Κρήτην να διαβούμεν. 40

Απού της Κρήτης τα βουνά καθίζουνε και γράφουν,
στον Σύλλογον των αδελφών για να ταχύνουν να 'ρθουν.

Μαζώνουνται οι αρχηγοί που κάμανε και κρότον,
και κάνουν μιαν απόφασιν στον όρκον των τον πρώτον.

Θα πα να πολεμήσωμεν μ' απόφασιν στην Κρήτην, 45
απού τα Όρη τα Λευκά, μέχρι του Ψηλορείτην.

Τον όρκον θα κρατήξωμεν ούλοι μικροί, μεγάλοι,
τον Τούρκον θα νικήσωμεν, γιατ' είχε ανεμοζάλη.

Αναφορά εδώκαμεν στο Υπουργείο μέσα,
πάμεν να πολεμήσωμεν και να μας δώσουν μέσα. 50

Το Έθνος το ελεύτερο κ' οι πρώτοι μάσε λέσι,
μη βιάζεσθε και φεύγετε, άμα η Πλεύνα πέση.

Μα 'πού την Κρήτην γράφουνε, μη στέκεστε κι ελάστε,
κ' οι Ρούσοι κλειούν το ζήτημα, βλέπετε, μην κοιμάστε.”

Το περιπετειώδες ταξίδι του Χατζημιχάλη από τον Πειραιά στην Κρήτη (β2, σ. 47-51 και Φ10/Η52 r- Φ10/Η57v)

Την προπαραμονή του Αγίου Νικολάου ο Χατζημιχάλης, οι σύντροφοί του και ο γραμματέας του Χαράλαμπος Φανδρίδης αναχώρησαν από το Παλαιό Φάληρο με σπετσιώτικο καΐκι. Πέρασαν από τον Πόρο και τις Σπέτσες και έφτασαν το βράδυ, με άσχημες καιρικές

συνθήκες, στα Βάτικα Μονεμβασίας, όπου αποβιβάστηκαν για να ανεφοδιαστούν. Το ταξίδι συνεχίστηκε με σφοδρό ανατολικό άνεμο. Στις 5 Δεκεμβρίου το καΐκι προσάραξε στην Καμαρέλα⁸⁰⁸, των Αντικυθήρων⁸⁰⁹. Βλέποντας τους κινδύνους ο μονόφθαλμος Σπετσιώτης καπετάνιος σκέφτηκε να ματαιώσει το ταξίδι, αλλά ο Χατζημιχάλης τον απείλησε ότι θα τον έπνιγε (“θαλάσσωνε”), αν δεν έφερνε σε πέρας το έργο που είχε αναλάβει επί πληρωμή. Φοβούμενος ο Χατζημιχάλης μήπως οι μαχητές του εγκαταλειφθούν στο Σιγκλιό και χάσουν το στόχο τους, μπήκε στο πλοίο με δεκαπέντε συντρόφους του και παρά τη σφοδρή θαλασσοταραχή εξανάγκασε τον καπετάνιο να βάλει πλώρη για την Κρήτη. Κατά τα μεσάνυχτα από το χιονιά το κατάρτι του καϊκιού έσπασε, τα πανιά σκίστηκαν και το πλεούμενο έμεινε ακυβέρνητο. Μάταια οι πέντε σύντροφοι που είχαν μείνει στα Αντικύθηρα άναβαν φωτιές στις κορυφές για να κατευθύνουν το καΐκι. Το σκοτάδι ήταν βαρύ. Ο κυβερνήτης του σκάφους (“καπετάνιος”)δεόταν μπροστά στην εικόνα του Αγίου Νικολάου και οι ναύτες του τρομοκρατημένοι έλεγαν ότι το πλοιάριο θα βουλιάξει και τα πτώματά τους θα παρασυρθούν απ’ τα κύματα μέχρι την Μπαρμπαριά (Αίγυπτο). «Μη φοβάσθε, μα άνθρωπον επίσημον βαστούμεν*, οποίος πηγαίνει δια μεγάλα έργα και δεν θα χαθώμεν» τους είπε ο πλοίαρχος (β2, 48). Και πάλι ο αφηγητής αναφέρεται στον εαυτό του, στον ξεχωριστό ήρωα, που μέσα στην τρικυμία μένει αλώβητος και ατάραχος: “Με τοιαύτην απελησίαν διήλθομεν όλην την νύκτα, αλλά το περίεργον ότι οι άνθρωποί μου ήσαν πετρωμένοι εντός του μικρού αμπαρίου με τα όπλα και κάσας, ξερασμένοι* και ελεεινοί, δεν εγνώριζαν τα συμβάντα. Εγώ όμως ενώ δεν αντέχω τη θάλασσα τότε όρθιος εξέρνου* και καθόλου δεν το αισθάνουμου*, αλλ’ ούτε ο φόβος δεν με κυρίευσε εμένα εις τα γόνατα και επιτηρούσα εκ της μπουκαπόρτας τα γινόμενα σκεπτικός αλλά ψυχρά” (β2, 49). Ξημερώνοντας η 6η Δεκεμβρίου ένας ναύτης αντίκρισε στεριά, τη νότια ακτή των Αντικυθήρων. Ο άγιος Νικόλαος, όπως αναφέρει ο αφηγητής, που γιόρταζε εκείνη τη μέρα, τους είχε σώσει⁸¹⁰. Για να ευχαριστήσουν το Θεό έκαναν Λειτουργία για τον Άγιο και έψαλλαν την Ακολουθία του αγίου Μύρωνα, προστάτη των Αντικυθήρων,⁸¹¹ και τον Παρακλητικό Κανόνα στη Θεοτόκο. Ύστερα από τη Λειτουργία έτυχαν φιλοξενίας από τους κρητικής καταγωγής Αντικυθήριους (Σιγκλιώτες) και μετά την επισκευή του πλοίου κατευθύνθηκαν στην Κρήτη. Πλησιάζοντας στον όρμο Μένιες και στη Γωνιά οι Κρήτες μαχητές αντίκρισαν τουρκικά πλοία και για να τ’ αποφύγουν, αποβιβάστηκαν σε ένα μικρό, αλλά καλά προφυλαγμένο κόρφο.

808 Καμαρέλα, ο μοναδικός απάνεμος όρμος των Αντικυθήρων βορειοδυτικά. Τα Αντικύθηρα λέγονται και Σιγκλιό.

809 Η λαϊκή ονομασία των Αντικυθήρων είναι Σιγκλιό.

810 Εδώ επανέρχεται στη διήγηση το αφηγηματικό μοτίβο της σωτηρίας του ήρωα με την επέμβαση κάποιου Αγίου.

811 Ο άγιος Μύρων, ο θαυματουργός, είναι τοπικός άγιος, προστάτης των Αντικυθήρων (εορτάζει την 17η Αυγούστου).

Καΐκια πιάνομεν κρυφά καμπόσοι καπετάνοι, 55

εις την αρχήν του Δικεμπριού, μα τρικυμία κάνει.

Τ' αγιού Νικόλα το σπερνό εις τους Σιγκλιούς απόξω,
τα ψάργια πώς δεν μ' έφαγαν, θα πω, δεν θα το χώσω.

Κατάρτι πέφτει με πανιά, χάνει και το τιμόνι,
ο καπετάνιος δέεται, πιλότου του θυμώνει. 60

Άχι,, πως πνίγομέστανε! Δεν μαςε μένει άλλο,
γή πάμεν εις την Μπαρμπαργιά απόψε δίχως άλλο.

Στ' αμπάρι κλειούνε τ' άρματα, τους πέντε σωματάρχους,
και δούδουνε συχώρεση Σπετζιώτες <'ς> τους πλοιάρχους.

Σε τούτην την απελπισιά κάθομαι, συλλογούμαι, 65
ανθρώπους φέρνομεν πιστούς λένε, δεν θα πνιγούμεν.

Μά 'φταξε το ξημέρωμα και τους Σιγκλιούς θωρούμεν,
με τα κουπιά σιμώνομεν στο γύρ' όπως μπορούμεν.

“Μεγάλος είναι ο σκοπός, πιλότος τώνε λέει,
κ' οι επιβάτες δίκαιοι, καθόλου δεν μας μέλει”. 70

Στον ιερέα μπέμπομεν να ψάλη λουτρουγία,
<'ς> τον Μύρωνα τον θαυμαστόν και εις την Παναγία.

Μασε δεκτήκαν οι κάτοικοι, οι Κρητικοί φευγάδες,
γιατ' ήσανε από σειρές κ' έτυχαν σε καυγάδες.

“Άγε Νικόλα, βουήθα μας, εις την Κρήτην να διαβούμεν, 75
εκεί που γεννηθήκαμεν, πάμεν να πολεμούμεν”.

Κατόπι 'που την λουτρουγία στας τέσσερις το βράδυ,
αράδ' αράδα κάτζαμεν εις το καΐκι ομάδαι.

Πάρτε τα τουφέκια σας, λέμεν, ετοιμαστήτε,
γή μπάλα, γή στην θάλασσαν, να μη παραδοθήτε. 80

“Θωρείς εκείνο το βουνό στο πρώτο τ' αποπάνω;
Εκεί βάλε την πρύμη σου, λέμε του καπετάνο”.

Το ονομάζουν Ροδωπού λεν το και Κάβο- Σπάθος,
στον Άι- Γιώργη η θάλασσα δεν έχει τόσο βάθος”.

Τέσσερις ώρες με πανί και με κουπιά στα χέργια, 85
με σηκωμένα τ' άρματα και με γδυμνά μαχαίργια.

Φτάνομεν στο Τουρκαύλακον, Τούρκον δεν απαντούμεν,
νύχτα πολλή μας έμενε λέμεν να προχωρούμεν.

Του καπετάνο του στραβού το σχέδιο εδόθη,
μα παίζουν πήδο με φωνή και στέκονται ολόρθοι. 90

“Κάτζετε, πιάστε τα κουπιά, σιάζετε τα πανιά σας,
γιατί, καημένοι, οι Κρητικοί θα σπάσουν την κοιλιά σας”.

“Τον γύρο γύρο πήγαινε, θωρείς το μοναστήρι;
Με ζόρε ή με θέλημα δεν έχει άλλο χαίρι.

Μα πήρες το απάνω σου, φίλε μου, το γομάρι, 95
θέλεις, δε θέλεις σήμεραν θα γίνης παλληκάρι”.

Κοντεύαμεν εις την Γωνιά κάτω από τ' Αφράτα,
το Βολανάκι φώναξε, ιδέτε μια φρεγάτα!!

Πιάνω το κιάλι και θωρώ τρία θεργιά ομπρό μας,
παίρνομ' ομπρό μας τ' άρματα, κάνομεν τον σταυρόν μας. 100

“Άνδρες, κρατείτε τ' άρματα, στον μπόλεμον θα μπούμεν,
Τούρκοι να μη μας πιάσουνε, να μη παραδοθούμεν

Ούλοι μας το γνωρίζομεν να πολεμούμεν, πάμεν,
κι όχι σε γάμους, σε χαρές, καλά φαγιά να φάμεν.

Εδά θα τ' αποδείξωμεν ίντά 'χομεν στον νουν μας, 105
κι αν μοιάζωμεν των παλαιών, των πάππων, του κυρού μας”.

Τα παλληκάργια στ' άρματα πέφτουν σα λυσσιασμένα,
φυσέκια, κάσες παίρνουσι, στέκουν ετοιμασμένα.

Ναύκληρος στρέφει τα πανιά, μιλεί του κι ο πιλότος,
“σαν κόρφος είναι 'πα κοντά” ψιθύρισε ο πρώτος. 110

“Επιάσανέ μας ζωντανούς οι Τούρκοι δίχως άλλον,
άχι! Οψές να πνίγουμου” λέγει ο στραβός των άλλων.

Ήθελε ο Θεός κ' η μοίρα μας, βρίσκομεν σαν λιμάνι,
ο Τούρκος δεν μας ένωσε και σάλεμα δεν κάνει.

Ρίκτουν την βάρκαν στον γιαλόν πέφτουν τα παλληκάργια, 115
τουφέκια, κάσες κουβαλούν, στρώνουν τα γυρογιάλια.

“Τρέξετε, βάρδιες πιάσετε στα πλάγια, τ' ακρογιάλια,
τον Τούρκον να παλέψετε, σήμερα παλληκάργια.

Την Κρήτην την πατήσαμεν, του τόπου μας το χώμα,
κείνο που μαςε γέννησε, δεν είναι, αδέλφια, ψόμα”. 120

Απού την βάρκα στην ξηρά οι άνδρες επηδήσαν,
και με χαρά εσκύφτασι χάμαις την γήν φιλούσαν.

“Μάνα, καλώς <σ'> ηυρίκαμεν, ήλθαμεν στην αυλή σου,
Τούρκους να πολεμήσωμεν, δώσε μας την ευκή σου.

Μάνα, ξαναγυρίσαμεν απού την εξορίαν, 125

κ' ήρθαμεν ν' αποθάνωμεν για την ελευτερίαν”.

Ακούστηκε ψηλά φωνή, σαν μια βροντή μεγάλη,
“Καλώς τα τέκνα τ' ακριβά, πού 'ρθαν κοντά μου πάλι.

Τα χρόνια που μου λείπετε, μαύρη ήτονε η καρδιά μου,
κι εδά καλώς μ' ορίσατε, πάλι στην αγκαλιά μου. 130

Τα χρόνια που μου λείπετε, μαύρη ήτονε η καρδιά μου,
γι' αυτό σας δούδω την ευκή 'πού τα ποδάνυχά μου.

Ευκή τζ' ευκής μου, τέκνα μου, εις την πορπατηξιά σας,
κ' εις τα μεγάλα έργα σας, στην εθνικήν δουλειά σας”.

Η άφιξη του Χατζημιχάλη στην Κρήτη (β2, 51-54 και Φ10/Η59r-Φ10/Η 61r)

Μετά την αποβίβαση της ομάδας του Χατζημιχάλη στην Κρήτη, ο Σπετσιώτης καπετάνιος αναχώρησε εσπευσμένα. Ο Χατζημιχάλης διέταξε τους συντρόφους του να φυλάξουν τα όπλα σε μια σπηλιά κοντά στη θάλασσα και πήραν το δρόμο από δύσβατα και δασώδη μέρη ώσπου έφτασαν στο χωριό Αφράτα. Ένας χωρικός που πήγαινε την αυγή το στάρι στο μύλο παρατήρησε τους αφιχθέντες και καθώς περνούσε από τα Γριμπιλιανά διέδωσε ότι έφτασε ο Χατζημιχάλης στην Κρήτη με τρεις χιλιάδες ρώσικο στρατό. Από αυτή και μόνο τη μνεία μπορούμε να αντιληφθούμε πώς έβλεπε ο απλός λαός τον ήρωα.

Η φήμη για το “στράτευμα” του Χατζημιχάλη μεταδόθηκε ως το τουρκικό απόσπασμα, το οποίο κλείστηκε από το φόβο του σε στρατιωτικό πύργο. Προτού αντιληφθούν οι νιζάμηδες (τούρκοι στρατιώτες) την πραγματικότητα, ο Χατζημιχάλης ανέβηκε για περισσότερη ασφάλεια στον λόφο της Μαραθοκεφάλας, απ' όπου έστειλε ανθρώπους του για να μεταφέρουν τα όπλα από τη σπηλιά και προσκάλεσε με γράμματα τον λαό να συγκεντρωθεί κοντά του. Σε λίγες ώρες έφτασαν από τα γύρω χωριά πεντακόσιοι άντρες. Όλα ήταν έτοιμα για να ξεκινήσει η επανάσταση του 1878. Το ποιητικό παράλληλο της πεζής διήγησης έχει ως εξής:

Συνάσουν κάσες κι άρματα, μες τζι σπηλιές τα βάνουν, 135
και τρέχουν κατά την Γωνιά νύχτα καιρόν δεν χάνουν.

Απάνω στα Γριμπιλιανά ήτο Τουρκών στρατώνα,
κι εμάθανε πως ο Χατζής έρχεται με κολώνα.

Ήτονε και νιζάμικο, ήσαν κι Αρβανιτάδες,
μαθαίνουν έφταξε ο Χατζής και σέρνει τρεις χιλιάδες. 140

Με αυτό το γεγονός τελειώνουν τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Ο αφηγητής σταματά απότομα τη διήγησή του, χωρίς να αναφερθεί στις μάχες, αλλά και στα σημαντικό πολιτικό παρασκήνιο που οδήγησε στην υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα”

Η σύνθεση της “Κρητικοπούλας” προχωρούσε παράλληλα με την καταγραφή των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη για την επανάσταση του 1866. Όπως έχει επισημανθεί, η πρώτη μορφή των “Απομνημονευμάτων”, γραμμένη σε κόλλες συρραμμένες χωρίς εξώφυλλο, αρχίζει να γράφεται το Σεπτέμβριο του 1873 και ολοκληρώθηκε τέλος του Μάρτη του 1874. Το τετράδιο που παραδίδει την “Κρητικοπούλα” αναφέρει ως χρονολογία σύνθεσης του ποιήματος το 1873, ενώ στο μύθο του ποιήματος, στην πρώτη έκδοση, αναφέρεται ότι γράφτηκε στο Ταϊγάνι το 1874:

“στα εβδομήντα τέσσερα Ροστόβι -Ταϊγάνι,
εγράφηκαν εις το χαρτί αυτά π' αναθιβάνει”.

Αυτό πιθανότατα σημαίνει ότι η “Κρητικοπούλα” άρχισε να γράφεται το 1873 και ολοκληρώθηκε το 1874. Ο πολεμικός αρχηγός της Κυδωνίας έγινε ο κατεξοχήν επικός ψάλτης της επανάστασης του 1866. Ο Παντελής Πρεβελάκης παρουσιάζοντας τον αγωνιστή- λογοτέχνη Γιάνναρη στη μυθιστορία του «Ο Κρητικός» αναφέρει:

«Τα λόγια του πέφτανε καμπανιστά, θα `λεγες πως τα τραγουδούσε. Στην εξορία του στη Μοσκοβιά, ύστερα από τον άτυχο Σηκωμό του `66, ο πικραμένος αρχηγός είχε καθίσει κ' έβαλε στη ρίμα τον πόνο του νησιού. Το τραγούδι του το `πε «Κρητικοπούλα» - μια ριμάδα κάπου χίλιους στίχους πολιτικούς. Από τότε η φωνή του είχε πάρει ένα περπάτημα που ακουγόταν σαν τραγούδι⁸¹²».

Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης στην “Κρητικοπούλα” έδωσε ποιητική μορφή στα γεγονότα που κατέγραφε στο 2ο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” (εξιστόρηση επανάστασης του 1866-69). Ήδη στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο ανακοινώθηκε ότι υπάρχει αντιστοιχία στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη και στην «Κρητικοπούλα»⁸¹³. Θα πρέπει βέβαια εξαρχής να διευκρινιστεί ότι στην “Κρητικοπούλα” δεν γίνεται μια μηχανική μεταφορά του πεζού λόγου σε έμμετρο. Αν και το θέμα της αφήγησης των “Απομνημονευμάτων” και της “Κρητικοπούλας” είναι όμοιο (η κρητική επανάσταση του 1866), παρατηρούνται ωστόσο σημαντικές διαφορές κατά τη μεταφορά της πεζής σε ποιητική αφήγηση, τόσο στη γλωσσική μορφή, όσο και στην αφηγηματική σύνταξη. Ο αφηγητής των “Απομνημονευμάτων” εξιστορεί σε μια άκρως ιδιόμορφη καθαρεύουσα, η οποία βρίθει από σολοικισμούς και βαρβαρισμούς, ενώ οι

812 Βλ. Παντελή Πρεβελάκη, *Ο Κρητικός, τ. Β, Η πρώτη λευτεριά*, Αθήνα 1949, σ. 192.

813 Βλ. Κωνσταντίνος Π. Φουρναράκης, “Το συγγραφικό έργο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Αναφορά στο Αρχείο του”, *Πεπραγμένα του I' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 37-53.

τρεις αδελφοκτοί συνομιλούν στο κρητικό ιδίωμα. Διαφορές επίσης ανάμεσα στην “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα” δημιουργούν και τα ποιητικά στρατηγήματα που επινοεί ο ποιητής Χατζημιχάλης Γιάνναρης. Για να αποκτήσουν τα ιστορικά γεγονότα ποιητική διάσταση εντάσσονται σε ένα ποιητικό σχέδιο, όπου γίνονται επιλογές, παραλείπονται λεπτομέρειες ή προσθέτονται ποιητικά και δραματικά στοιχεία, οτιδήποτε δηλαδή είναι αναγκαίο για να μετατραπεί η Ιστορία σε Ποίηση.

Στα “Απομνημονεύματα” ένας αφηγητής, που ταυτίζεται με τον Χατζημιχάλη, παραθέτει το ένα γεγονός δίπλα στο άλλο, τη μια μάχη δίπλα στην άλλη χωρίς αναδρομές στο παρελθόν. Διηγείται τις αναμνήσεις του εμμένοντα σε ό, τι είδε, βίωσε ή έμαθε από τους Λακκιώτες. Στην “Κρητικοπούλα” τρεις αφηγητές (ο Σύντεκνος, ο Συμπέθερος και ο Αδελφοκτός) αναλαμβάνουν να διηγηθούν όσα γνωρίζουν από την επανάσταση του 1866. Αυτό που δίνει την ώθηση για να μετατραπεί το ιστορικό απομνημόνευμα σε ποίηση είναι επινόηση ενός οράματος που βλέπει ξεμερώματα Κυριακής ένας από τους τρεις αφηγητές. Το θεόσταλτο όραμα, η εμφάνιση της Κρήτης είναι η αιτία για τη δράση των Κρητικών. Ένας Άγγελος, απεσταλμένος από τον Θεό, εξηγεί στους Κρητικούς τη σημασία του οράματος. Ο ίδιος Άγγελος θα εμφανιστεί και στο τέλος της αφήγησης του πολέμου για να παρηγορήσει τους καθημαγμένους Κρητικούς. Είδαμε ότι η αφήγηση στα “Απομνημονεύματα” αρχίζει με το σχέδιο για κατάληψη του φρουρίου της νησίδας Γραμβούσας, το οποίο τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, αφού η άλωση της Γραμβούσας θεωρήθηκε επικίνδυνη, ακατόρθωτη και στρατηγικά άχρηστη. Αλλά και ο τόπος της πρώτης σύναξης του Λαού δεν ταυτίζεται στα δύο κείμενα. Από τα “Απομνημονεύματα” γνωρίζουμε ότι οι Λακκιώτες συγκεντρώθηκαν για την ορκωμοσία της επανάστασης στο ναό του Αγίου Αντωνίου των Λάκκων την Τρίτη του Πάσχα του 1866 και όχι στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού. Αντίθετα, η σύναξη του κρητικού λαού και των τριών αδελοποιτών στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού, που διηγείται ο ποιητής στην “Κρητικοπούλα”, είναι ένα εύρημα του Χατζημιχάλη, το οποίο επανέλαβε στην “Ιστορία” του ο Β. Ψιλάκης και στην “Παντέρμη Κρήτη” ο Παντελής Πρεβελάκης⁸¹⁴. Η σύναξη στον Άγιο Παντελεήμονα του Ομαλού, όπως πλάθεται στο ποίημα, γίνεται για συμβολικούς λόγους. Το οροπέδιο του Ομαλού ήταν η κοιτίδα των επαναστάσεων, τόπος απαλλαγμένος από την επιτήρηση του Τούρκου δυνάστη, στον οποίο μπορούσαν να συγκεντρωθούν αντιπρόσωποι από τις δυτικές επαρχίες για να συνεννοηθούν. Δεν πρέπει επίσης να λησμονούμε ότι το εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα είναι φορτισμένο συναισθηματικά, γιατί είχε κτιστεί το 1862 από τους συντρόφους του Χατζημιχάλη Γιάνναρη ως τάμα για τη σωτηρία του⁸¹⁵.

814 Βλ. Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμος Δ', (Α' έκδοση 1909), εκδ. Μινώταυρος, χ.χ., σ. 2153. και Παντελής Πρεβελάκης, *Παντέρμη Κρήτη*, εκδ. Εστίας, Αθήνα χ.χ. (α έκδοση 1945), σ.9.

815 Για τις αφηγηματικές τεχνικές της “Κρητικοπούλας” που συμβάλουν στη δημιουργία της επικής πνοής και της ποιητικότητας θα μιλήσουμε αναλυτικά σε χωριστή ενότητα.

Ας δούμε τώρα μέσα από συγκεκριμένα χωρία της “Κρητικοπούλας” και των “Απομνημονεύματων” τον τρόπο εργασίας του ποιητή και του πεζογράφου Χατζημιχάλη. Η διήγηση ενός τραγικού συμβάντος του πολέμου, όπως ο θάνατος μιας μάνας και των παιδιών της από την αστιία και το κρύο παραδίδεται σε δύο μορφές, την πεζή και την ποιητική. Σε μία από τις παραλλαγές των “Απομνημονεύματων” διαβάζουμε:

«Και τοιαύτη η κατάσταση των οικογενειών τούτων εξηκολούθησαν την πορείαν των προς τον Ομαλόν δια των χιονοσκεπών ορέων οκτώ ωρών ανωμάλου και δασώδη θέσεων, ένθα πολλαί ψυχαί γυναικόπαιδα απαντούσαμεν μετά δέκα ημέρας αποξηρανθέντα νεκρά και όλον τον κυπαρισσέ, και εξ ών έγγραψε ο Γάλλος Φλοράνς ιδών αυτά ιδίοις όμμασι, ως η Μαρία Μαρινάκη γυνή του από Αλικιανού Ν. Συνιόρη μετά δύοων παιδων το έν δωδεκαετές θυγάτριον, ανεύρωμεν καθήμενον νεκρόν επί πριναρίου και οκταμηνιαίον βρέφος αποξηρανθέν ες τους κόλπους της νεκράς της μητρός, θηλάζων έτι νεκράς της μητρός έως ου αποξηράνθη κρατών εις το στόμα τον μαστόν» (β4,σ. 132).

Στην “Κρητικοπούλα” το ίδιο γεγονός αποδόθηκε με το ρυθμό του δεκαπεντασύλλαβου ως εξής:

“Το χιόνι τσι πολιορκεί, πολλά παιδιά κ’ η μάνα
στα δάση χιονιστήκασι, επέσαν κι αποθάναν.
Πολλοί απάντηξαν αυτά νεκρά αγκαλιασμένα,
τα είδε κι ο καλός Φλοράνς στο χιόνι ξεραμένα.
Συνιόρη η νεκρά γυνή, με δυο παιδιά μαζί της,
το ένα βυζανόμενο κ’ εκράθειε το βυζί της». (κεφ. 100)

Η βασικότερη διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο κείμενα είναι στη χρήση της γλώσσας. Στην “Κρητικοπούλα” οι λέξεις αποκτούν ρυθμό και ομοιοκαταληξία και περιβάλλονται με ιδιαίτερο συναισθηματικό βάρος, βαθύτερο και πολυσήμαντο νόημα. Ο αφηγητής με τη διήγηση στην καθαρεύουσα πληροφορεί τον αναγνώστη ότι το χειμώνα του 1867 οι επαναστάτες αντιμετώπισαν φοβερές δυσκολίες εξαιτίας του σφοδρού χειμώνα και της παντελούς έλλειψης τροφίμων με συνέπεια πολλά γυναικόπαιδα να πεθάνουν στα βουνά. Ένα από τα θύματα ήταν η Μαρία Μακρινάκη με τα δυο μικρά παιδιά της. Στην ποιητική μορφή δεν μένει στο επίπεδο της μετάδοσης μιας πληροφορίας για το θάνατο των αμάχων στα χιονισμένα βουνά. Ο ποιητής διατυπώνει το μήνυμα με τη φράση: “το χιόνι τσι πολιορκεί”. Το στοιχείο της Φύσης προσωποποιείται και το ποιητικό ρήμα “πολιορκεί” γεννά στο νου και την καρδιά του αναγνώστη ένα πολύσημο νόημα. Σκεπτόμαστε αρχικά τον εγκλεισμό των επαναστατών από τη Φύση. Έπειτα έρχεται αβίαστα ο

συνειρμός με τους “Ελεύθερους Πολιορκημένους” του Σολωμού, όπου η Φύση γίνεται πειρασμός, ένας από τους αναβαθμούς στη δοκιμασία των μέχρι την κατάκτηση της ηθικής Ελευθερίας. Στην “Κρητικοπούλα” δεν διαβάζουμε μια πεζή είδηση για σφοδρή χιονόπτωση, κλείσιμο των δρόμων λόγω του χιονιά, αλλά πολιορκία από το χιόνι (!). Ο θάνατος της μάνας και των παιδιών, επίσης, θα μπορούσε να παρουσιαστεί ψυχρά, σαν ένα απλό καθημερινό συμβάν μέσα στη φρίκη του πολέμου. Σαν μια αγγελία θανάτου στο δελτίο Τύπου που περνά απαρατήρητη, γιατί δεν έχει συναισθηματικό βάρος. Δεν είναι μόνο η δραματικότητα της σκηνής, η μάνα και τα παιδιά της νεκρά στο χιόνι, περισσότερο είναι πως “το ένα (ήταν) βυζανόμενο κ’ εκράθειε το βυζί της”. Όχι μωρό, βυζανιάρικο ή βρέφος, αλλά “βυζανόμενο”. Η γραμματική θα μας έλεγε ότι τέτοια μετοχή δεν υπάρχει στη γλώσσα μας. Ο αναγνώστης του ποιήματος όμως καταλαβαίνει ότι το παιδάκι προσπαθούσε να κρατηθεί στη ζωή, βυζαίνοντας από ένα στήθος, που ήταν ήδη νεκρό. Και ο αφηγητής, όταν είναι ποιητής, δεν βλέπει ότι το νεκρό βρέφος κρατούσε την πηγή της ζωής, μια πηγή που ήταν πια ξερή.

Η έμμετρη διήγηση της μάχης της Πόντας ή Σωμαρίου Αγίας Ρουμέλης είναι ένα παραδείγματα που βοηθεί να εξετάσουμε την ποιητική πύκνωση. Ο Χατζημιχάλης διηγείται στα “Απομνημονεύματά” του σε 15 σελίδες μεγάλου σχήματος (β4, 140-155) την προαναφερθείσα μάχη. Στο τέλος της πεζής διήγησης κρίνοντας τη συγγραφική πράξη αποφαινεται ότι ο λόγος του είναι αληθινός ως προς τα γεγονότα, αλλά ότι πλατειάζει και ο τρόπος αφήγησής του είναι ξηρός και άχαρος:

“Περί της μάχης ταύτης λεπτομερώς ή και περιττολογώ, αλλ’ ίνα λάβη σαφή και καθαρά ιδέα ο αναγνώστης, δια τε τον τρόπον της συγκροτήσεως των μαχών μας και δια να κατανοήση την σπουδαιότητα της μάχης ταύτης της επονομασθείσης μάχη Αγίας Ρωμέλης, προσπάθησα, όσον αι δυνάμεις μου μοι επέτρεπαν να διαθέσω την αρχήν και το τέλος έστων ξηρός και άχαρον, αλλά πιστώς και καθαρά τα πράγματα[...]”. β4, σ. 155

Όντως στο πεζό κείμενο συσσωρεύονται λεπτομέρειες, περιττές πολλές φορές. Ο αφηγητής μάς οδηγεί βήμα -βήμα στην προετοιμασία, στη διεξαγωγή και στα αποτελέσματα της μάχης. Η μια φράση ακολουθεί την άλλη φορτωμένη με άκαμπτες απόλυτες μετοχές και φορτικές λεπτομέρειες ονομάτων, τόπων, πραγμάτων. Ποιοι αγωνιστές έφτασαν, πώς έφτασαν και από πού. Συμβούλια, συσκέψεις επί συσκέψεων, προτάσεις, αποφάσεις, συνεννοήσεις, πριν από τη μάχη. Περιγραφή του τόπου της μάχης, των θέσεων του εχθρού, των οχυρώσεων. Ο αφηγητής του πεζού λόγου θέλει να δείξει όχι μόνο την αλήθεια, αλλά και να την τεκμηριώσει κατά κάποιον τρόπο. Χρησιμοποιεί δηλαδή τις δυνατότητες που του προσφέρει η αναφορική / γνωστική λειτουργία της γλώσσας. Τα πορίσματα της Γλωσσολογίας βοηθούν στην περιγραφή και αποσαφήνιση του φαινομένου. Ως γνωστόν, ήδη από την αρχαιότητα οι Στωικοί διατύπωναν την άποψη ότι η ποίηση είναι ένα

δευτερογενές σύστημα που χρησιμοποιεί το πρωτογενές σύστημα της γλώσσας με διαφορετικό τρόπο, είναι θα λέγαμε μια γλώσσα μέσα στην κοινή γλώσσα της επικοινωνίας μας. Στη σύγχρονη εποχή ο R. Jakobson, έχοντας προφανώς υπόψη του τη θεωρία των Στωικών, μίλησε για τη διαφορά της καθημερινής και της ποιητικής γλώσσας. Γνώρισμα και στόχος της πρώτης, είπε, είναι η “αναφορική λειτουργία”, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η “ποιητική λειτουργία” έχει ως στόχο και αντικείμενο της επικοινωνίας το ίδιο το μήνυμα και όχι τόσο την πληροφορία⁸¹⁶. Προχωρώντας παραπέρα ο Jakobson ταξινόμησε και όρισε τις έξι βασικές λειτουργίες της γλώσσας, την αναφορική ή γνωστική, τη συναισθηματική, τη βουλητική, τη φατική, τη μεταγλωσσική και την ποιητική, ανάλογα με τους παράγοντες, τις συνθήκες και τον επιδιωκόμενο σκοπό της επικοινωνίας. Αλλά ας γυρίσουμε στις αναμνήσεις του Χατζημιχάλη για να δούμε πώς εφαρμόζονται στην πράξη οι θεωρίες των Στωικών και του Jakobson. Πληροφορούμαστε στα “Απομνημονεύματα” διεξοδικότατα για τα σχέδια της μάχης, τον τόπο, την απόφαση:

“[...] απεφάνθη να καταληφθώσι αι των δύο πλευρών της φάραγγος θέσεις, η Πόντα δεξιά από θαλάσσης των εχθρών και το αριστερόθεν αυτόν Σωμάριον, το οποίον κατεχόμενον υπ' αυτών των εχθρών χρησίμευον ως άμεσον ασφάλειαν αυτών. Αι δύο θέσεις είναι εις την αυτήν γραμμήν και απόστασιν από τους εχθρούς και απέναντι η μία προς την άλλην, αλλ' η μεν Πόντα εχρειάζετο 5 περίπου ώραι να διέλθουν οι άνδρες μέρη δύσβατα και κρημνώδη, προς δε κατωφές, γυμναί και καταφαναί αι θέσεις, ας έπρεπε να καταλάβουν, από το πρόσωπον όμως της προσβολής ήτον κρημνώδεις [...]”. β4, 140

Ακολουθεί η λεπτομερής περιγραφή της μάχης και των κινήσεων των εμπολέμων. Ο απομνημονευματογράφος σταματά για λίγο και εστιάζει στο θάνατο του Χριστοδούλη, περιγράφοντάς τον με δραματική ένταση. Έπειτα το μάτι του αφηγητή διευρύνεται για να συμπεριλάβει όλους τους νεκρούς, τους τραυματίες, ονόματα, πολλά ονόματα. Τίποτα δεν πρέπει να παραλειφθεί, αφού τα “Απομνημονεύματά” του θα χρησιμοποιηθούν από τον ιστορικό για τη συγγραφή της Ιστορίας. Τα σκοτωμένα παλληκάρια θα απαθανατιστούν με την καταγραφή του ονόματός τους, αφού η επίσημη ιστοριογραφία ξεχνά τη συμβολή των απλών ανθρώπων στη δημιουργία του ιστορικού γεγονότος. Η σκέψη του αφηγητή αναζητά την αντικειμενικότητα και γι' αυτό είναι γεμάτη από μακροσκελείς συλλογισμούς, αναλυτικά επιχειρήματα, συμπεράσματα, κρίσεις για παραλείψεις και άστοχες ενέργειες. Όλα πρέπει να καταγραφούν, να αποδειχτούν, όπως σε μια στρατιωτική έκθεση / ανταπόκριση. Ο αναλυτικός και αποδεικτικός λόγος είναι δουλειά του ιστορικού, υπαινίσσεται σε δύο στίχους της “Κρητικοπούλας: “την πλιότερην εξήγησιν εις άλλους την αφήνω” κεφ. 88, στ.1834, “εκείνοι που θα γράψουσι, ας εύρουν να τα κρίνου” κεφ. 93, στ.

816 Βλ. R. Jakobson, “Γλωσσολογία και Ποιητική”, μτφ. Άρης Μπασλής, *Σπείρα*, τχ. 1, 1975, σ. 30-67. και Γ. Μ. Σηφάκης, *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988, σ. 73-75 και Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ποιητική*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 76-78.

2050. Ας δούμε άλλο ένα χωρίο από την πεζή διήγηση της μάχης, το οποίο θα βοηθήσει στη σύγκριση ακόμη περισσότερο:

“[...]Τέλος [180] 110 Λακκιώται εκ των επάνω και κάτω*, ήτοι εκ των κατοίκων εις Λάκκους και εκ των αποίκων εις τα διάφορα χωρία Κισσάμου και Κυδωνίας, [ήτοι] δηλαδή Συμπραγιανούς, Μαλεμιανούς, Κοντομαριανούς, Γερανιώτας, Ξαμουδοχωριανούς, κ.λ., μέρος Κεραμειανών, ο Βογιατζόγλους μετά των υπ' αυτού και οι οδηγοί εκ του Αγίου Ιωάννου το όλον ως έγγιστα 180 άνδρες. Και οι μεν Λακκιώται οδηγώντο υπό τους πληρεξουσίους Νικολούδου, Ν. Μάντακα, Ζουριδοχριστοδούλου, Σταματογεώργη, και οι κάτω Λακκιώται υπό τους Σαριδομανώλη, άξιον υιόν του Σαριδαντώνη, τον Καλογεροστυλιανόν, τους Πρωίμηδες. Οι δε Κεραμειανοί υπό τους Παπαδαντώνου, του Μπικογιώργη και Εμμ. Χόνδρου [...]”. β4, 141

Η ποιητική απόδοση του ίδιου επεισοδίου διαφέρει όχι ως προς την ουσία των γεγονότων, αλλά ως προς τον τρόπο έκφρασης, το ύφος. Στην έμμετρη απόδοση το γεγονός οι 15 πυκνογραμμένες σελίδες συμπυκνώνονται σε 81 στίχους (κεφ. 103, στ. 2471-2552). Η ποιητική αφήγηση κυλά γοργά. Λέγονται τα απολύτως απαραίτητα. Οι συσκέψεις, τα συμβούλια και οι θέσεις των αντιπάλων φτάνουν να ειπωθούν σε λίγους στίχους. Το ρήμα περιγράφει τις πράξεις και είναι κυρίαρχο στη δομή του στίχου. Ένα δίστιχο θεμελιώνεται έχοντας στα τέσσερα ημιστίχια, τέσσερα ρήματα “εις κεφαλήν γωνίας”: κινούν, φτάνουν, πιάνουσι, χάνουν:

“Κρυφά κινούν απ’ Ομαλόν σ’ Αγιά - Ρωμέλη φτάνουν,
νύκτα τας θέσεις πιάνουσι, ποτέ καιρόν δεν χάνουν.

Ακλούθηξαν οι Σφακιανοί από τον Αϊ -Γιάννη,
με τον Γιανναρομιχελή, δικοί Βαρδινογιάννη.

Η Κυδωνία, Σέλινο κι αργά οι Κισσαμίτες
για το ψωμί πιαστήκανε, τούτοι με τσι Ριζίτες.

Την Πόντα κι ούλη την γραμμήν νύκτα καταλαμβάνουν

κ’ οι Τούρκοι στ’ ακροθάλασσο κακό στο νου δεν βάνουν”. (στ. 2477-2484)

Για να διηγηθεί ο ποιητής στην “Κρητικοπούλα” τη σύγκυση των Τούρκων αρκούν τέσσερις στίχοι. Στο πεζό χρειάστηκαν πολλές σελίδες και φράσεις. Αυτό που έγινε στη μάχη περισσότερο υποβάλλεται μέσα από τα σχήματα λόγου, παρά αναφέρεται: “οι μπάλες των Χριστιανών ωσάν φουρτίνα πέφτουν”. Τι μπορεί να φανταστεί ο αναγνώστης μ' αυτό το στίχο; Ότι τα πυρά των χριστιανών ήταν τόσα πολλά και σφοδρά, σαν τη φουρτουνιασμένη θάλασσα. Μόνο όποιος έχει δει τη μανιασμένη θάλασσα μπορεί να κατανοήσει αυτό που είχε συμβεί. Η παρομοίωση μπορεί να περιγράψει το γεγονός, όταν η λεπτομερής πεζή εκδοχή αδυνατεί με τον αναφορικό, αναλυτικό λόγο να αποδώσει την πραγματικότητα.

“Ο ένας στέκει, πλύνεται κι ο άλλος το βρακί του
κρατεί και τρέχει ἔδω κι εκεί να σώσει την ζωήν του.
Την κεφαλήν σκεπάζουνε, τι το συμβάν δεν βλέπουν,
οι μπάλες των Χριστιανών ωσάν φουρτίνα πέφτουν”. (στ. 2495-8)

“Φρίκη κατέλαβε δια μιας τους αμεριμνούντας πολεμίους και τους μεν ατάκτους ιθαγενείς και Αλβανούς έβλεπες διεσπαρμένους, τρέχοντας άνω και κάτω, τους μεν πλενομένους επί του ποταμού, πίπτοντας εντός του ύδατος, τους δε κατουρούντας κρατούντες δια της μίας χειρός τα βρακία και με την άλλην καλύπτοντες την κεφαλήν έτρεχον συγχυσμένοι, οι κοιμώμενοι ανίσταντο ως αφηρημένοι και ούτε όπλον εξητούσαν, ούτε πού είναι οι πολεμούντες αυτούς εχθροί παρετήρουν, αλλ' ως καταδιωκόμενοι χοίροι υπό κυνών, έσπευδον και ερρίπτοντο εις την θάλασσαν. Τον τακτικόν στρατόν πάλιν εβλέπομεν ως εν αγορά συρφετόν, έχων τα όπλα πυραμίδας επί πλατέας και ούτως αναφωνών και σπεύδων ένθεν και ένθεν κρυπτόμενος εις τας σκηνάς και πικροδάφνας, οι δ' αξιωματικοί του απορούντες το αιφνίδιον συμβεβηκώς και στέκουν άπρακτοι περιμένουν τι ο στρατάρχης θα προστάξει. Η πρώτη ενέργεια του τε στρατάρχου και των αξιωματικών ήτον ξιφήρεις να εβγάλουν από τας σκηνάς τους κεκρυμμένους στρατιώτας δια να λάβουν τα εγκαταλειφθέντα όλα των, και η δευτέρα απόπειράν των, ίνα εφοδιάσουν απόσπασμα στρατιωτών και αποστείλουν προς τους από το Σωμάριον προσκαλούντας βοήθεια δια της σάλπιγγος”. (β4, 145)

Η ποιητική γλώσσα της “Κρητικοπούλας” χρησιμοποιεί τα σχήματα λόγου του δημοτικού τραγουδιού, της προφορικής ποίησης δηλαδή, για να αφηγηθεί δραματικά και να αποδώσει συνοπτικά τη σύγκρουση των Τούρκων και των Επαναστατών. Μέσα σ' ένα μόνο στίχο, με τη συσσώρευση ρημάτων και το τριμερές σχήμα αποδίδεται καλύτερα η ορμή των επαναστατών και τα συναισθήματα των προσώπων: τα άρματα των Ελλήνων “1 φονεύγουν, 2 καταστρέφουνε, 3 τρομάζουν τους εχθρούς των” (στ. 2506). Αλλού συσσωρεύονται ουσιαστικά για να υποδηλώσουν τον πανικό των εχθρών: “Σ τσι σφάκιες, 'ς τσι φασκομηλιές, μέσα 'ς τσι ποταμίδες / τρυπώνουν και τα όπλα των στένουνε πυραμίδες” (στ. 2513-4). Και έπειτα οι στρατοί του Σουλτάνου “στο αίμα κολυμπούνε”, το νερό αλλάζει χρώμα και γίνεται “σαν τον οίνο”, οι σκοτωμένοι κείτονται ο ένας δίπλα στον άλλο “σαν σαρδέλες”.

Ο Γ. Σεφέρης στο δοκίμιό του για τον Μακρυγιάννη αναπτύσσει μια γνώμη του P. Valery για την πρόζα και την ποίηση και με μια μεταφορική εικόνα κάνει πιο χειροπιαστή τη διαφορά του πεζού και ποιητικού λόγου⁸¹⁷. Η πρόζα, αναφέρει, μοιάζει με τον βηματισμό, η ποίηση με το χορό

817 Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Ο ποιητής και ο χορευτής*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988, σ. όπου και το ευρωπαϊκό θεωρητικό πλαίσιο της άποψης του Σεφέρη.

Αν και το κριτικό σχήμα που προτείνει ο Σεφέρης δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να εξηγήσει την ποιητικότητα που παρατηρείται σε μακρά αφηγηματικά ποιήματα, είναι όμως χρήσιμο για να κατανοήσουμε τη δύναμη της λέξης στο ποίημα. Ο Σεφέρης δε θεωρεί κάποια από τις δύο μορφές λόγου ανώτερη, αλλά επισημαίνει πώς φτιάχνεται ο ωραίος πεζός ή ποιητικός λόγος. Βασικό στοιχείο της ποίησης είναι η λέξη, βασικό στοιχείο της πρόζας η φράση:

“Η ποίηση είναι ένα είδος χορού, η πρόζα είναι και πρέπει να είναι, ένα βάδισμα που μας οδηγεί κάπου. [...] Στην ποίηση, το προηγούμενο βήμα δε χάνεται ποτέ μέσα στο επόμενο, απεναντίας μένει καρφωμένο στη μνήμη ως το τέλος και ακέραιο μέσα στο σύνολο του ποιήματος. Στην πρόζα, κάθε βήμα καταναλίσκεται μόλις τελειώσει ο προορισμός του, που είναι να προχωρήσουμε. Η μονάδα στην ποίηση είναι η λέξη· η μονάδα στην πρόζα είναι η φράση, είναι η παράγραφος, είναι η σελίδα που γυρίζουμε σιωπηλά. Η μορφή της και ο ρυθμός της είναι ο δρόμος, καθώς τον ακολουθούμε· και το περιεχόμενό της τα πράγματα που συνδυάζονται, καθώς τα βλέπουμε προχωρώντας.[...]”⁸¹⁸.

Τι σημαίνει ποιητική ανάπτυξη ενός θέματος μπορούμε επίσης να το καταλάβουμε και από την έμμετρη διήγηση του ολοκαυτώματος της Μονής Αρκαδίου στην “Κρητικοπούλα”. Ο Χατζημιχάλης στα “Απομνημονεύματά” του αναφέρεται μόνο με μια φράση στο κορυφαίο αυτό γεγονός του 1866. Στην πρώτη επεξεργασία των “Απομνημονευμάτων” γράφει: “μετά την πτώσιν του Αρκαδίου” (β8, σ. 151) και τίποτα άλλο. Στη δεύτερη μορφή, ο ανιψιός του, Αντώνιος Γιάνναρης, διασκεύασε: “Εν τούτω τω μεταξύ ο Μουσταφάς μεταβάς, ως είρηται, εις τας επαρχίας Ρεθύμνης είχε καταστρέψει το Αρκάδιον.” (β4, 26). Τίποτα άλλο (!). Στο απομνημόνευμά του ο Χ" Μ. Γιάνναρης θεώρησε ότι έπρεπε να διηγηθεί μόνο τα βιώματά του με κέντρο αναφοράς τους Λάκκους και τους Λακκιώτες. Ο Χατζημιχάλης και οι Λακκιώτες δεν είχαν λάβει μέρος στη μάχη του Αρκαδίου.

Αν ο Χατζημιχάλης φιλοδοξούσε να γράψει την Ιστορία του αγώνα του 1866, δεν θα παρέλειπε να συλλέξει πληροφορίες, να διαβάσει εκθέσεις και βιβλία, για ν' αναπτύξει όσα συνέβησαν στην ηρωική Μονή⁸¹⁹. Στην “Κρητικοπούλα” ο Χατζημιχάλης νομιμοποιείται να μιλήσει για πράγματα που δεν βίωσε χρησιμοποιώντας ένα αφηγηματικό τέχνασμα. Την ιστορία του Αρκαδίου την διηγείται όχι ο ίδιος, αλλά οι τρεις φίλοι αδελφοποιητοί σε εκατόν ένδεκα στίχους (κεφ. 91, στ. 1907-2018). Συγκρίνοντας την ποιητική διήγηση του Χατζημιχάλη (μέσω του Αδελφοκτού) για το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου με τις ιστορικές ρίμες της εποχής και γνωρίζοντας

818 Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Α', Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 254-5.

819 Ο Γιάνναρης είχε επισκεφθεί το Αρκάδι και είχε γνωρίσει τον ηγούμενο Γαβριήλ. Τον Μάιο του '66, προτού αρχίσει η επανάσταση, επισκέφτηκε με αντιπροσωπία από τα Χανιά τη Μονή προκειμένου να ενημερώσει τον ηγούμενο και να συνεννοηθεί με τα μέλη της Επαναστατικής Επιτροπής Ρεθύμνου για τη σχεδιαζόμενη επανάσταση. Έδρα της Επιτροπής Ρεθύμνου ήταν η Μονή Αρκαδίου. Βλ. *Απομνημονεύματα* β4, 25-26. Για τη Μονή Αρκαδίου και την επανάσταση του 1866 κλασικό θεωρείται το βιβλίο: Τιμόθεος Βενέρης, Μητροπολίτης Κρήτης, *Το Αρκάδι δια των αιώνων*, Αθήνα 1938, το οποίο περιέχει πλήθος ιστορικών στοιχείων, μαρτυριών και λογοτεχνικών κειμένων για το Αρκάδι. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι ο Μητροπολίτης Κρήτης αγνοεί την ποιητική απόδοση του γεγονότος στην “Κρητικοπούλα”.

από επίσημες εκθέσεις πώς εξελίχθηκαν τα γεγονότα, εύκολα διαπιστώνουμε ότι η ποιητική αφήγηση υστερεί σε ιστορικό πραγματισμό, δεν έχει δηλαδή τις ιστορικές λεπτομέρειες για όλα τα πρόσωπα και την τοπογραφία, την επίθεση του Μουσταφά, το σχέδιο άμυνας των πολιορκημένων. (βλ. και παρακάτω αναλυτική παρουσίαση στην ενότητα για τις ρίμες του 1866). Η ποίηση όμως, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, δεν προβάλλει επιμέρους λεπτομέρειες από διάφορες ιστορικές στιγμές, αλλά προσπαθεί να συλλάβει το γενικό, δίνοντας δηλαδή στις ανθρώπινες πράξεις ένα φιλοσοφικό νόημα⁸²⁰. Ο Γιάνναρης για να προβάλλει την εθελοθυσία των μαρτύρων του Αρκαδίου καταφεύγει στη δραματική εξιστόρηση αποφεύγοντας την παράθεση ιστορικών λεπτομερειών. Οι πρωταγωνιστές του δράματος, ο Δημακόπουλος, ο Κορωναίος, η Δασκαλάκαινα, ο ηγούμενος Γαβριήλ και τα γυναικόπαιδα μιλούν στους μισούς ακριβώς στίχους της διήγησης. Τα λόγια, βέβαια, αυτά δεν είναι μια ακριβής καταγραφή των λόγων των νεκρών ηρώων, αλλά όσα θα μπορούσαν να πουν κατά το “εικός και το αναγκαίον”. Ο Χατζημιχάλης θέλησε μέσα από τον λόγο των πρωταγωνιστών του δράματος, των δημιουργών του ιστορικού γεγονότος, να δείξει την απόφασή τους να ζήσουν ελεύθεροι ή να πεθάνουν.

Η Δασκαλάκη έτρεξε φωνιάζει του Γουμένου
και δούδει θάρρος του λαού του στενοχωρεμένου.
«Αδέρφια μας κι αγωνισταί, ούλοι που πολεμάτε,
παιδιά, γυναίκες σήμερα και γέρους μη ρωτάτε.
Εδώκετ' όρκο στο Χριστό για λευτεριά και μόνη
ούλοι ξεσπιτωθήκαμε με μια βουλή, μια γνώμη.
Τα όπλα σας μη δώσετε να μη παραδοθούμε
κι αν περισσεύουν άρματα κ' εμείς θα πολεμούμε.
Κι αν πρόκειται οι βάρβαροι να βλάψουν τη τιμή μας,
παρακαλούμε, αδερφοί, πάρτε την ζωή μας».
(Κρητικοπούλα, στ. 1969-1978)

Η “Κρητικοπούλα” είναι ένα μακρύ αφηγηματικό ποίημα, όπως τα ομηρικά ποιήματα. Ως το 112 κεφάλαιο, η αφηγηματική και ποιητική σύνταξη του ποιήματος είναι περισσότερο δουλεμένη, και γι' αυτό το στοιχείο της ποιητικότητας εντονότερο, πετυχαίνεται με τις κατάλληλες λέξεις, τα σχήματα λόγου, το διάλογο, τη δραματοποίηση των γεγονότων. Από εκεί και λίγο πριν το τέλος της ποιητικής σύνθεσης, παρατηρείται μια κάμψη και η πεζολογία εισβάλλει εντονότερα. Οι μάχες δηλαδή της επανάστασης διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς δραματοποίηση και συνεχονται παρουσιαζόμενες ως διηγήσεις κάποιου αδελφοκτού. Η επίδραση της προφορικής ιστορικής ρίμας ανιχνεύεται σε όσα

820 Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, ό.π., IX 1-3, 1451b.

κεφάλαια του ποιήματος υπερισχύει η απλή παράθεση συμβάντων και η πεζολογία. Τότε ακριβώς μειώνεται η δραματοποίηση των ιστορικών γεγονότων και τα σχήματα λόγου (αντιθέσεις, τριμερές, επαναλήψεις κ.λπ.) γίνονται σπανιότερα. Οι απλοϊκοί ριμαδόροι παρ' όλο που δεν φείδονται λεπτομερειών στα πολύστιχα ποιήματά τους, απέφευγαν τα σχήματα λόγου και τους εκτενείς διαλόγους, γιατί κύριος σκοπός τους ήταν να παραθέσουν σε δίστιχα πληροφορίες για ένα γεγονός⁸²¹. Αντίθετα στο κλέφτικο και ριζίτικο τραγούδι παρατηρούμε μια ποιητική πύκνωση των ιστορικών γεγονότων στα απολύτως απαραίτητα και γι' αυτό κυριαρχούν τα σχήματα λόγου, αποστροφές, σύντομοι διάλογοι, στοιχεία τα οποία πιο πολύ υποβάλλουν μια ατμόσφαιρα, ό,τι συνιστά στη δημιουργία εντονότερης ποιητικότητας. Το φαινόμενο μιας εντονότερης πεζολογίας παρατηρείται και σε μερικές ραψωδίες της “Ιλιάδας”, όπου ο Όμηρος παραθέτει μάχες επί μαχών και ονόματα σκοτωμένων στρατιωτών, όπως σε μια χρονογραφική καταγραφή (για παράδειγμα στη ραψωδία Ν). Στα μέρη αυτά της “Ιλιάδας”, θέλω να πω, ανιχνεύεται περισσότερο το ύφος της προφορικής ηρωικής ποίησης, που ήταν γνωστή στον Όμηρο, αλλά για εμάς χάθηκε για πάντα. Η ποίηση αυτή θα εξιστορούσε χρονογραφικά τις σπουδαιότερες μάχες και τα ονόματα των ηρώων. Αλλά και στην ιστοριογραφία έχει παρατηρηθεί ανάλογο φαινόμενο. Η αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας είναι κατά τη J. De Romilly μια ενότητα που έχει υποστεί τη μεγαλύτερη επεξεργασία από τον ιστορικό. Αντίθετα στο Θ' Βιβλίο του Θουκυδίδη η επεξεργασία δεν έχει προχωρήσει, με αποτέλεσμα πολλά σημεία να είναι σκοτεινά και τα σχόλια περιορισμένα⁸²². Στα τελευταία κεφάλαια της “Κρητικοπούλας” ο ποιητής ξαναβρίσκει τον ποιητικό ρυθμό. Κορυφαίες στιγμές στα τελευταία κεφάλαια οι αποστροφές του πληγωμένου επαναστάτη στον Άγγελο και των επαναστατών στην Κρήτη.

Στην εκτίμηση της ποιητικής σύνταξης της “Κρητικοπούλας” θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι είναι ένα αφηγηματικό ποίημα, που σημαίνει ότι περιορίζεται το επίπεδο της συνδήλωσης. Ως γνωστόν η σημασία στη γλωσσική επικοινωνία παράγεται στον συνταγματικό και στον παραδειγματικό άξονα. Στην αφηγηματική πεζογραφία προτεραιότητα έχει ο συνταγματικός άξονας. Στην ποίηση αντίθετα, ο παραδειγματικός άξονας παράγει σημασία στο επίπεδο της συνδήλωσης, λειτουργώντας με τις σχέσεις ομοιότητας ή αντίθεσης των σημείων⁸²³.

821 Από την μελέτη της ιστορικής ρίμας, σε ένα μεγάλο corpus κειμένων, καταλήξαμε στο συμπέρασμα για την πεζολογία της κρητικής ρίμας. Παρακάτω εξετάζεται σε χωριστή ενότητα η κρητική ιστορική ρίμα σε σχέση με την “Κρητικοπούλα”. Ο Γιάννης Αποστολάκης έγραφε ότι “η έγνοια του Κρητικού τραγουδιστή πηγαίνει όλη στο περιστατικό και όχι στον άνθρωπο· κύριο μέλημά του είναι πως να συνθέσει ιστορία”. Βλ. Γιάννης Αποστολάκης, *Το κλέφτικο τραγούδι*, Αθήνα 1950, σ. 96-97. Σε ρίμες που γράφτηκαν από μορφωμένους κρητικούς παρατηρούμε αύξηση των σχημάτων του λόγου, ιδιαίτερα των επικών παρομοιώσεων. Οι εγγράμματοι ριμαδόροι έχουν ως πρότυπο τον “Ερωτόκριτο” και όσοι μετά το 1878 σπουδάζουν στην Αθήνα τον Όμηρο. Το ύφος κυμαίνεται από το λαϊκό ως το λόγιο. Ένα παράδειγμα λόγιας ρίμας είναι αυτή για τη μάχη του Αλικιανού. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Η ιστορική ρίμα ‘Η μάχη του Αλικιανού, 15 Μαρτίου 1878’: η αφήγηση της μάχης, *Εν Χανίοις*, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, τ. 7, 2013, σ. 201-244.

822 J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σ. 83.

823 Βλ. και Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ποιητική*, Πατάκης, Αθήνα 2003, σ. 111-117.

Υπάρχουν ποιητικά κείμενα που μετέχουν και της αφηγηματικότητας, γιατί λόγω της φύσης τού είδους τους δομούν τη σημασία πάνω στον συνταγματικό άξονα. Τέτοια είναι τα έπη όλων των εποχών. Εδώ, νομίζουμε, ότι κατατάσσεται και “Η Κρητικοπούλα”. Υπάρχουν όμως και πεζά που μετέχουν της ποιητικότητας, γιατί η σημασία τους δομείται περισσότερο στον παραδειγματικό άξονα. Τέτοια θα λέγαμε ότι είναι τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη ή τα πεζά του Καρυωτάκη. Η ποίηση του Καβάφη δείχνει πώς μια πεζή λέξη ή έκφραση μπορεί να λειτουργήσει ποιητικά: “Μα τα παράθυρα δεν βρίσκονται ή δεν μπορώ / να τάβρω. Και καλύτερα ίσως να μην τα βρώ”. Είναι δύο στίχοι από το ποίημα του Καβάφη “Παράθυρα”. Φράσεις της καθημερινής ομιλίας, λέξεις χωρίς κανένα ποιητικό στολίδι γίνονται αληθινή ποίηση, γιατί η λέξη “παράθυρα” αποκτά ένα βαθύτερο συμβολικό νόημα στην παραδειγματική οργάνωση του κειμένου. Απ’ την άλλη πλευρά, στοιχεία της ημερολογιακής, της μυθιστορηματικής, της επιστολικής και δοκιμιακής γραφής βρίσκουμε στο μοντέρνο ποιητικό λόγο. Ο Σεφέρης, για παράδειγμα, δε διστάζει να τιτλοφορήσει ποιητικές συλλογές του “Ημερολόγιο καταστρώματος”, “Μυθιστόρημα”, φράσεις που παραπέμπουν στην πρόζα. Ο ίδιος σχολιάζει την αδυναμία μερικών ποιητών να εκφραστούν στον πεζό λόγο, αλλά και την ωφέλεια που θα είχε η ποίηση από την επίδραση του πεζού λόγου:

“Το θέμα είναι ενδιαφέρον. Θα το κοίταζα από μίαν άλλη πλευρά· έμαθαν την ποίηση μόνον από την ποίηση που βρήκαν στη διάθεσή τους· κι αν υπήρχε κάποια πρόζα, το βρήκαν αντιποιητικό να ωφεληθούν απ’ αυτούς· εννοώ για σκοπούς ποιητικούς. Και θα ήταν ωφέλιμο, αν μάθαιναν οι ποιητές μας να χρησιμοποιούν την πρόζα για σκοπούς ποιητικούς. Η γλώσσα στη ρίζα της είναι ενιαίο πράγμα”.⁸²⁴

Συσχετικός Κατάλογος: Κυριότερα ιστορικά γεγονότα όπως αναφέρονται στην “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα”.

Για να δείξουμε την αντιστοιχία των γεγονότων στην πεζή και ποιητική εκδοχή καταρτίσαμε συσχετική λίστα (βλ. παρακάτω). Το πεζό κείμενο θα μπορούσε να υποστηρίξει το ποίημα πραγματολογικά και να διευκρινίσει ορισμένα γεγονότα, που περιγράφονται συμπυκνωμένα στην ποιητική εκδοχή. Ως εκ τούτου το πεζό είναι και ένα εκτενές σχόλιο για την “Κρητικοπούλα”. Και το αντίστροφο φυσικά συμβαίνει.

κεφ. 1-8, στ. 1-146: Ο Σύντεκνος αποκαλύπτει ένα όνειρο στους αδελφοκτούς του. Περιγραφή της Κρητικοπούλας (Μάνας -Κρήτης). Σκέψεις για να ερμηνεύσουν το όνειρο.

--- (δεν υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές στα “Απομνημονεύματα”. Πρόκειται για καθαρό ποιητικό στρατήγημα)

824 Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ε*, Ίκαρος, Αθήνα 1973, σ. 73.

κεφ. 9-45, στ. 147-930: Συνέλευση του λαού στον Άγιο Παντελεήμονα Ομαλού, συζήτηση για την επανάσταση.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 10-13

κεφ. 27, σ. 461-502 (μέρος της προηγούμενης ενότητας): Οι σπουδαίοι αγωνιστές της επαρχίας Κυδωνίας στη διήγηση της Νικολούδαινας.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β5, 75r-84r

κεφ. 46-47, στ. 931- 964: Απεσταλμένοι από το τμήμα των Χανίων ενημερώνουν τα υπόλοιπα τμήματα του Νησιού.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 23-29

Κεφ. 48-52, στ. 965-1034: Συγκέντρωση πληρεξουσίων της Κρήτης στα Μπουτσουνάρια, αγορεύσεις ιερωμένων και πληρεξουσίων από τα τμήματα Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 21-22

Κεφ. 53-56, στ. 1035-1064: Ο Ισμαήλ πασάς θορυβημένος για τη συγκέντρωση των επαναστατών στέλνει τους Συμβούλους του στα Μπουτσουνάρια. Οι Χριστιανοί τους καθησυχάζουν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 20-21

Κεφ. 57-60, στ. 1065-1110: Ορκωμοσία Χριστιανών στη Μονή Αγίας Κυριακής Βαρυπέτρου. Υπόμνημα Χριστιανών προς τον Σουλτάνο και τις Μ. Δυνάμεις.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 29-30

Κεφ. 61, στ. 1111-1120: Ένας από τους Προξένους των Μ. Δυνάμεων κοινοποιεί το μυστικό υπόμνημα στον Ισμαήλ.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 31

Κεφ.61, στ. 1121-1130: Ο Σουλτάνος στέλνει φιρμάνι στον Ισμαήλ πασά και τουρκικά στρατεύματα αποβιβάζονται στην Κρήτη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 32

Κεφ. 61, στ. 1131-1154: Ο Μπράτης και ο Κοπάσης, απεσταλμένοι του Ισμαήλ, φτάνουν στη Επιτροπή των Χριστιανών, που βρίσκεται στο Μπρόσνερο, και ζητούν από τους χριστιανούς να παραδώσουν τα όπλα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4,32

Κεφ. 62, στ. 1155-1186: Οι Χριστιανοί αποκηρύσσουν τον Ισμαήλ, υψώνουν τη σημαία της επανάστασης και διακηρύσσουν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4,33

Κεφ. 63, στ. 1187-1208: Η Επιτροπή των Χριστιανών, η οποία στο εξής ονομάζεται Γ. Συνέλευση, οργανώνει τον Αγώνα, στέλνει αντίγραφα της αποκήρυξης της τουρκικής διοίκησης στην Κρήτη, ζητά από την Αθήνα πολεμοφόδια.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 33

Κεφ. 63, στ. 1209-1226: Η Συνέλευση των Κρητικών στο Μελιδόνι Αποκορώνου ξεφεύγει των Τούρκων, οι οποίοι προσπαθούσαν να τη συλλάβουν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 34

Κεφ. 63-65, 1227-1288: Η Συνέλευση αναθέτει την αρχηγία στο στρατηγό Δημήτριο Καλλέργη και κάνει εκκλήσεις για βοήθεια στον Βερναδάκη και άλλους πατριώτες του εξωτερικού.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 31-32, 39

Κεφ. 66, στ. 1289-1304: Τα πρώτα πολεμοφόδια και οι πρώτοι εθελοντές (Πετρίτσης, Μποσταντζόγου, Νάσος, Αγγελίδης) από την Αθήνα φτάνουν στα Ροδωπού Κισάμου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 34-35

Κεφ. 66, στ. 1305-1324: Πολεμικές προετοιμασίες.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 35

Κεφ. 67, στ. 1325-1334: Οι πρώτες μάχες της επανάστασης: Πλατανέ Σελίνου, Κεραμειών Κυδωνίας (16-8-66) και Μαλάξας Κυδωνίας (17-8-66).

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 35-38 και β4, 41-43

κεφ. 67, στ. 1335-1364: Οι Τούρκοι συγκεντρώνονται προς τις Βρύσες Αποκορώνου. Εκκλήσεις για βοήθεια.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 39

Κεφ. 68-69, στ. 1365-1388: Ο αφηγητής επικαλείται την ομόνοια.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 66

Κεφ. 69-70, στ. 1389-1424: Οι Τούρκοι της Καντάνου στέλνουν ταχυδρόμο στον Ισμαήλ ζητώντας βοήθεια. Ο ταχυδρόμος συλλαμβάνεται και σκοτώνεται.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 59

Κεφ. 71-72, στ. 1425-1468: Μάχη Βρυσών Αποκορώνου. Χίλιοι Χριστιανοί νικούν πέντε χιλιάδες Τούρκους. Ηρωικός θάνατος Νεράντζη. Τα Κρητικόπουλα πολεμούν γενναία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 39

Κεφ. 73, στ. 1469-1490: Νέος στρατάρχης της Κρήτης διορίζεται ο Μουσταφά πασά Κιριτλής.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 43

Κεφ. 73, στ. 1491-1520: Μάχη Μαλάξας Κεραμιών. Ηρωικός θάνατος Ιωάννη Βολάνη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 48-54

Κεφ. 74-75, στ. 1506-1519: Οι δολιότητες Μουσταφά πασά για να υποτάξει τους Χριστιανούς.

Κεφ. 76-77, στ. 1520-1555: Μάχη Σταυρού Καντάνου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 60-61

Κεφ. 78, στ. 1556-1561: Από το τμήμα των Χανίων ζητούν ως στρατιωτικό αρχηγό τον Ι. Ζυμβρακάκη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 61

Κεφ. 79-80, στ. 1562-1615: Οι Χριστιανοί καταδιώκουν τους Καντανιώτες Τούρκους που μεταφέρονται στα Χανιά μέχρι τον Πλατανιά και τους προκαλούν μεγάλες απώλειες. Αριστεία Πανάγου Γιανναράκη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 62-64

Κεφ. 81, στ. 1616-1621: Οι Χριστιανοί θάβουν τους σκοτωμένους τους στο Κοντομαρί και αναχωρούν για τον Αλικιανό με τους τραυματίες. Απολογισμός της μάχης.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 64

Κεφ. 82, στ. 1622-1641: Οι επαναστάτες σχεδιάζουν να αποκλείσουν τα Χανιά.

Κεφ. 82- 83-84, στ. 1642- 1695: Πρώτη μάχη των Λάκκων στις 27-9-66. Ο Μουσταφά πασάς καίει τους Λάκκους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 68-72

Κεφ. 85-86, στ. 1696-1729: Ο Μουσταφάς καίει τα Μεσκλά και το Θέρισσο. Μάχη Θερίσου στις 28-9-66. Αποχώρηση Τούρκων με σημαντικές απώλειες. Απολογισμός της μάχης: ηρωικός θάνατος Θερισσιανών και Σελινιωτών και δύο πρώτων οπλαρχηγών, του Βολάνη και Παπίλαρη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 73-74

Κεφ. 86, στ. 1730-1737: Δεκαεπτά Λακκιώτες εφορμούν στην Αγιά και σκοτώνουν τριάντα Τούρκους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 78-79

Κεφ. 87, στ. 1738-1775: Μάχη του Σαμωνά (10-10-66) με συμμετοχή των πέντε επαρχιών των Χανίων. Ο Ζυμβρακάκης ερχόμενος από τα Σφακιά στρατοπέδευσε στον Βαφέ.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 84-89

Κεφ. 88, στ. 1776-1789: Ο Μουσταφάς καταλαμβάνει τους Κάμπους Κεραμιών. Οι επαναστάτες αποσύρονται πέριξ των Κάμπων.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 90-91

Κεφ. 88, στ. 1790-1845: Μάχη του Βαφέ (13-10-66). Αποθάρρυνση Χριστιανών.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 92-93

Κεφ. 89, στ. 1846-1859: Το “Πανελλήνιο” προσεγγίζει στα Σφακιά, αλλά διώχεται με εντολή του Τσιριντάνη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 93

Κεφ. 89, στ. 1860-1895: Μάχη των Πεμονίων Αποκορώνου. Στη μάχη για τη σωτηρία της σημαίας διακρίθηκαν οι: Παναγιώτης Γιάνναρης, Γεώργιος Κριάρης και Π. Φρουδάκης.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 95-99

Κεφ. 90-92, στ. 1896- 2017: Το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 103 [βλ. σχετικό σχόλιο για τη μη ανάπτυξη του κορυφαίου γεγονότος στα Απομνημονεύματα]

Κεφ. 93, στ. 2018-2026 Ο Μουσταφάς επιστρέφει στα Χανιά. Οι Χριστιανοί συγκεντρώνονται στην Παναγιά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 100

Κεφ. 93, στ. 2026- 2049: Μάχη Καστελλίου Κισσάμου. Θάνατος αρχηγού Φρουδάκη, Μαυροδημητράκη, ιερέων Σελίνου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 100-102

Κεφ. 94, στ. 2050-2195: Δεύτερη Μάχη των Λάκκων με τη συμμετοχή οπλαρχηγών από όλη την Κρήτη (30-11-66). Θέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Η μάχη κορυφώνεται στο λόφο του Σαβουρέ. Στη μάχη διακρίθηκαν ένας λοχαγός από το Μαυροβούνιο, οι οπλαρχηγοί του Ηρακλείου Π. Ντεντιδάκης και Γ. Δασκαλάκης, δύο Λακκιώτισσες. Οι Χριστιανοί αποσύρονται στη Ζούρβα, για να την υπερασπιστούν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 103-105

Κεφ. 94, στ. 2196- 2227: Ο Κορωναίος θέτει το ζήτημα της γενικής αρχηγίας και ανηφορίζει προς Ομαλό. Στη Ζούρβα μένει μόνο το σώμα του Ζυμβρακάκη και οι Λακκιώτες για να την υπερασπιστούν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 105-106

Κεφ. 98, στ. 2228-2241: Οι Έλληνες συγκεντρώνονται στις Φώκιες. Από τον Ομαλό ο Ζυμβρακάκης διευθύνει. Παρίστανται και οι οπλαρχηγοί Γενίσαρλης, Σαράτσογλους, Τριτάκης, Κριάρης, Πρωτόπαπας, Γογονής, Τσοντάκης.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 108-118

Κεφ. 98, στ. 2242-2251: Ο πλοίαρχος Πημ παίρνει πρόσφυγες και τους μεταφέρει στην Αγγλία. Χιλιάδες γυναικόπαιδα κοιμούνται στα παράλια Σούγια και Αγίας Ρουμέλης περιμένοντας να φύγουν για την Ελλάδα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 119

Κεφ. 98, στ. 2253-2259: Το της αρχηγίας ζήτημα. Διαμάχη Κορωναίου- Ζυμβρακάκη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 120

Κεφ. 98, στ. 2260-2299: Μάχη στις Φώκιες (8-12-66). Ο Καντιδοχριστόδουλος προσπαθεί να

σώσει τους Χριστιανούς. Οι Χριστιανοί δεν κατορθώνουν να κρατήσουν τις θέσεις τους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 120-125

Κεφ. 98, στ. 2300-2315: Ο Μουσταφάς κινείται προς το Σέλινο χωρίς να συναντήσει αντίσταση. Οι Χριστιανοί στρατοπεδεύουν στο Κουστογέρακο Σελίνου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 127-129 και β8, 143

Κεφ. 98, στ. 2316-2331: Ο Κορωναίος θέτει πάλι το της αρχηγίας ζήτημα. Οι τμηματικοί αρχηγοί μεταβαίνουν στα τμήματά τους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 129-130 και β8, 147-148

Κεφ. 98, στ. 2332- 2341: Πολλοί εθελοντές εγκαταλείπουν τον αγώνα και φεύγουν για την Ελλάδα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 140 και β8, 151

Κεφ. 98-99, στ. 2342-2359: Πολλά γυναικόπαιδα πέθαναν από το κρύο και την πείνα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 132

Κεφ. 100, στ. 2360- 2369: Τουρκική φρεγάτα προσποιείται ότι θα πάρει τα γυναικόπαιδα και τα σκοτώνει.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4 134 και β8, 157-159

Κεφ. 100-101, στ. 2370-2423: Ο Ρώσος ναύαρχος Βουτακόφ σώζει γυναικόπαιδα και τα μεταφέρει στην Ελλάδα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 134-137 και β8, 159-167

Κεφ. 101, στ. 2424-2430: Εθελοντές και Κρητικοί βιώνουν τις κακουχίες στον Ομαλό.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 160-161 και β8, 169

Κεφ. 102-103, στ. 2431-2469: Ο Μουσταφάς εισέρχεται στα Σφακιά και συνεννοείται με τον Τσιριντάνη. Οι Σφακιοί υποκρίνονται υποταγή.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 138-139 και β8, 170-171

Κεφ. 103, στ. 2470- 2479: Οι χριστιανοί αρχηγοί των τριών δυτικών επαρχιών αποφασίζουν να εισβάλλουν στα Σφακιά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 140 και β8, 171

Κεφ. 103, στ. 2480-81: Κισσαμίτες και Ριζίτες διαμάχονται για το ψωμί.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 156-158 και β8, 193-195

Κεφ. 103, στ. 2482- 2551: Μάχη Πόντας – Σωμαρίου (6-1-67) με συμμετοχή όλων των δυτικών οπλαρχηγών. Πολεμικό επεισόδιο στη θάλασσα. Πολλοί Μουσουλμάνοι σκοτώθηκαν στη μάχη ή πνίγηκαν. Από τους Χριστιανούς που έπεσαν μαχόμενοι ξεχώριζαν οι Λακκιώτες Χρ. Ζουριδάκης, Ν. Βολάνης. Ο Μουσταφάς γράφει ψευδείς ειδήσεις στην Πύλη ότι τάχα υπέταξε το Νησί.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 141-156 και β8, 173-192

Κεφ. 104, στ. 2552-2563: Σφακιανοί και Αποκορωνιώτες επιτίθενται στον Μουσταφά πασά στο οροπέδιο του Ασκύφου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 158-159 και β8, 196-197

Κεφ. 104, στ. 2552-2563: Ο Μουσταφάς φεύγοντας για την Κράπη δέχεται ξανά την επίθεση των Σφακιανών και καταλαβαίνει ότι οι Σφακιανοί, που δήλωναν υποταγή, τον εξαπάτησαν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 160 και β8, 199

Κεφ. 104, στ. 2576-2583: Ο Μουσταφάς στέλνει αχυρανθρώπους ως πληρεξουσίου της Κρήτης στην Πόλη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 172 και β8, 209

Κεφ. 106, στ. 2584-2627: Ο στρατηγός Αλή Σαρχός με το στρατό του ανηφορίζει προς τα ορεινά της Κυδωνίας. Η μάχη διεξάγεται μέσα στο χιονισμένο τοπίο στις Κακές Πλευρές, πλησίον στις Φώκιες (27-1-67). Νυκτερινή επίθεση Χριστιανών στο στρατόπεδο του Σαρχού. Ο Γάλλος Γουσταύος Φλουράνς ενθαρρύνει τους μαχητές στη μάχη. Οι εθελοντές καταδιώκουν τον Σαρχό μέχρι το Χλιαρό. Οι Χριστιανοί συλλαμβάνουν Τούρκους ταχυδρόμους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 162-165 και β8, 203-207

Κεφ. 107, στ. 2628-2639: Ο Αλή Σαρχός κατευθύνεται προς την Κίσαμο. Μάχη στον Αϊ Κυρ-Γιάννη Κισσάμου. Συμετοχή Κισσαμιτών, Σελινιωτών και Λακκιωτών. Τραυματισμός Γιαννουδοβαρδάκη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 173 και β8, 208

Κεφ. 107, στ. 2640- 2651: Οι οπλοφόροι προσπαθούν να βρουν ψωμί να φάνε. Συγκέντρωση αντιπάλων και μάχες στην περιοχή του Αλικιανού.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 174-175 και β8, 210-213

Κεφ. 107, στ. 2652- 2669: Οι εθελοντές ζητούν από τον Ζυμβρακάκη να μάχονται με δική τους σημαία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 177 και β8, 215

Κεφ. 107, στ. 2670- 2744: Η μάχη των Μπουτσουναρίων (20-3-66). Οι οπλαρχηγοί δεν άκουσαν τη γνώμη του γηραιού οπλαρχηγού Λιβιοπέτρου με αποτέλεσμα να εκτεθούν σε κίνδυνο. Τριάντα δύο Χριστιανοί σκοτώθηκαν. Οι Τούρκοι κόβουν το κεφάλι του αδελφού του Χατζημιχάλη, Παναγιώτη, και το περιφέρουν τρεις μέρες στα Χανιά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 181-185 και β8, 217-222

Κεφ. 108, στ. 2744- 2753: Οι επαναστάτες λαμβάνουν ενθαρρυντικά γράμματα από την Αθήνα και την είδηση ότι το “Πανελλήνιο” μετέφερε πολεμοφόδια. Οι οπλαρχηγοί μεταβαίνουν στο Σέλινο (Σούγια) για να παραλάβουν τρόφιμα και όπλα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 187, 191 και β8, 226

Κεφ. 108-109, στ. 2754- 2781: Ο Ομέρ πασάς φτάνει στην Κρήτη ως νέος διοικητής. Η Ελισάβετ Κονταξάκη (Βασιλακοπούλα) γίνεται όργανο των Τούρκων και προτείνει στους επαναστάτες να παραδοθούν. Οι επαναστάτες απορρίπτουν τις υποσχέσεις του Ομέρ.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 192 και β8, 226

Κεφ. 110-114, στ. 2782- 2879: Ο Ομέρ πασάς σχεδιάζει να υποτάξει τα Σφακιά. Ο Ζυμβρακάκης με τους στρατιώτες του στρατοπεδεύει στην Κράπη και ο Κορωναίος στον Καλλικράτη. Ο Ομέρ προσβάλλει τους επαναστάτες και στα δύο σημεία (8-7-67). Στην Κράπη στέλνει τον στρατηγό Μεμέτη και στον Καλλικράτη οδεύει ο ίδιος. Οι στρατιές του Ομέρ δεν κατορθώνουν να απωθήσουν τους Χριστιανούς. Ενός Σφακιανού το σκυλί καταδίωκε με μανία τους Τούρκους.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 203-204 και β8, 232-235

Κεφ. 115, στ. 2880-2940: Ο Ομέρ κατευθύνεται στο προς το Ηράκλειο. Στον Μυλοπόταμο δέχεται επίθεση των επαναστατών. Η εκστρατεία του Ομέρ κατά του Λασιθίου. Καταστροφή οροπεδίου Λασιθίου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 204 και β8, 236 [Για την καταστροφή του οροπεδίου Λασιθίου υπάρχει μόνο μια απλή αναφορά στα Απομνημονεύματα. Πρβλ. και ολοκάτωμα Αρκαδίου]

Κεφ. 116, στ. 2941-2978: Ο Ομέρ πασάς ακολουθούμενος από τον Ρεσίτ, στρατιωτικό διοικητή του Ηρακλείου εισέβαλε στα Σφακιά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 222-223

Κεφ. 116-117-118, στ. 2979-3031: Αιματηρές μάχες της Ίμβρου και Ασκύφου Σφακίων. Γενναία πολεμούν εθελοντές, Ανωγιάνοι, Λακκιώτες και Σελινιώτες.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 224-227 και β8, -254

Κεφ. 118, στ. 3032-3035: Οι επαναστάτες αποσύρονται στα Σκαφίδια και στο Μουρί Σφακίων ζητώντας νερό και τροφή.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 228 και β8, 259-260

Κεφ. 118, στ. 3036-3073: Γυναικόπαιδα καταφεύγουν σε σπήλαιο για να σωθούν. Ο Ομέρ αθετεί την υπόσχεσή του να τα αφήσει ελεύθερα και βιάζει ένα κορίτσι. Το κινητό τυπογραφείο των επαναστατών πέφτει στα χέρια των Τούρκων.

Κεφ. 118-119, στ. 3074-3083: Οι επαναστάτες συγκεντρώνονται στην Ανάπολη και Αράδαινα των Σφακίων. Στα παράλια φτάνει βοήθεια, τροφή και πολεμοφόδια.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 231

Κεφ. 120-121, στ. 3084-3161: Η μάχη της Αράδαινας (14-7-67). Τουρκικός στρατός καταφθάνει από τη θάλασσα (Διαλεσκάρι). Εθελοντές και Κρήτες αποσύρονται στα Κρούσια. Σ' ένα εκκλησάκι που κλείστηκαν μερικοί Στερεοελλαδίτες σκοτώθηκαν όλοι. Στη Μάχη αυτή σκοτώθηκαν επίσης ο Πρώιμος και ο Τσελεπής (Δασκαλάκης).

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 232-233 και β8, 263-269

Κεφ. 122, στ. 3162-3173: Η Μάχη της Αγίας Ρουμέλης (16-7-67). Ο Μεμέτης κατευθύνεται στον Αποκόρωνα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 234 και β8, 270

Κεφ. 122-123, στ. 3174-3191: Πενήντα Λακκιώτισσες συγκροτούν σώμα και μάχονται με δική τους σημαία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 188-189

Κεφ. 124, στ. 3192-3255: Ο Ομέρ εισβάλλει στον Ομαλό, την κοιτίδα της επανάστασης. Μάχες σε διάφορα σημεία, όπου υπήρχαν δίοδοι. Δεκαοκτώ Λακκιώτισσες βοηθούν τους μαχητές. Δυο τρία παιδιά δεκαεσσάρων χρόνων διαπρέπουν στη μάχη. Στις μάχες συμμετέχουν και εθελοντές.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 306-311 και β8,271-275

Κεφ. 125, στ. 3256- 3261: Μάχη Κεραμιών και Λούλου (27-8-67)-.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β8,280

Κεφ. 125, στ. 3262-3275: Μάχη Χοιροσπήλιου. Θάνατος Αντωνίου Γιάνναρη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 174-175 και β8, 210

Κεφ. 125, στ. 3276-3305: Μάχη Κατωχωρίου (29-8-67). Οι Λακκιώτες πολεμούν νηστικοί, γιατί ήταν του Προδρόμου. Στη Μάχη σκοτώθηκε το Χαζηράκη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 246 και β8, 281

Κεφ. 126, στ. 3307-3339: Αντίποινα των Χριστιανών στις βιαιότητες των Τούρκων. Καίουν τριάντα τέσσερα χωριά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4,212 και β8,242

Κεφ. 126, στ. 3340-3357: Η Πύλη στέλνει τον Ααλή πασά στην Κρήτη, ο οποίος κηρύττει ανακωχή και προτείνει στους Χριστιανούς ηγεμονία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 247 και 282

Κεφ. 127-129, στ. 3358-3419: Απεσταλμένοι της Ελλάδας φτάνουν στην Αργυρούπολη για να συζητήσουν με τους επαναστάτες τις προτάσεις του Ααλή. Οι Χριστιανοί απορρίπτουν τις προτάσεις Ααλή και συνεχίζουν τον αγώνα για την Ένωση.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 252-257 και β8,283-289

Κεφ. 130, στ. 3420-3425: Το πλοίο “Αρκάδι” εμβολίζεται από το “Ινζεδίν” και καταστρέφεται κοντά στο ακρωτήριο Κριός. Συνεχίζονται όμως οι αποστολές πολεμοφοδίων από άλλα πλοία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 244,250 και β8, 278-279

Κεφ. 131, στ. 3436- : Ο Ααλή στέλνει τον Ρεούφ πασά στους Λάκκους. Οι Τούρκοι προσπαθούν να καταλάβουν τη Ζούρβα, που υπερασπίζονται οι Έλληνες. Τρίτη μάχη των Λάκκων (10-11-67).

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 269-271 και 295-300

κεφ. 132-133, στ. 3437-3553: Ο Χουσεΐν πασάς φτάνει στην Κρήτη και αρχίζει το πρόγραμμα της κατασκευής πύργων. Οι Χριστιανοί με νυκτερινές επιθέσεις τους χαλούν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 293 και β8, 301

Κεφ. 134, στ. 3555-3566: Μάχες στην επαρχία Κισσάμου, στα χωριά Ζυμβραγού, Κακόπετρο, Μαλάθυρο.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 298 και β8, 327

Κεφ. 135, στ. 3367-3594: Οι επαναστάτες εφοδιάζονται με τρόφιμα που αποβιβάζουν τα πλοία στα παράλια του Σελίνου. Την άνοιξη του '68 γίνονται μάχες στην επαρχία Σελίνου (Λειβαδά, Ροδοβάνι, Μονή), στα Σφακιά, στον Αποκόρωνα και στο νομό Ηρακλείου. Στις μάχες του Ηρακλείου σκοτώθηκαν οι αρχηγοί Κοκκινίδης και Ντεντιδάκης.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 311 και β8, 339

Κεφ. 136, στ. 3595- 3610: Μάχη στο Θέρισσο (16-5-68). Οι επαναστάτες απωθούν τους Τούρκους από τις Αλιάκες και Μεσκλά. Δυο νέοι Λακκιώτες νεκροί.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 322-324 και β8, 345-350

Κεφ. 137, στ. 3611-3638: Οι Λακκιώτες βοηθούμενοι από τους επαναστάτες των δυτικών επαρχιών διώχνουν τους Τούρκους που επιχειρούν να εισβάλουν στον Ομαλό.

Κεφ. 138, στ. 3639-3648: Οι Τούρκοι σφάζουν Καμπιανούς και Θερισσιανούς σ' ένα σπήλαιο.

Κεφ. 139, στ. 3649-3674: Οι Τούρκοι εισβάλλουν από δύο εισόδους στο οροπέδιο του Ομαλού και καταλαμβάνουν το κέντρο των επαναστάσεων (1-6-68). Οι Έλληνες παρενοχλούν τους Τούρκους που θέλουν να κτίσουν πύργους. Ο Ζυμβρακάκης φεύγει για την Ελλάδα.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 322-325 και β8, 373

Κεφ. 140, στ. 3675-3680: Ο Σάββας πασάς ζητά από τους Αποκορωνιώτες να υποταχθούν.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 356

Κεφ. 141, στ. 3681-3688: Οι μάχες συνεχίζονται στους νομούς Ρεθύμνου και Ηρακλείου.

Κεφ. 142, στ. 3689-3724: Αψιμαχίες στο Αγούζι, στο Σέλινο και στις Αλιάκες Θερίσου.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 328 και β8, 356-362

Κεφ. 143-144, στ. 3725-3758: Οι πολιτικοί στέλνουν ψηφίσματα για προστασία από Αγγλία. Πρόσκληση στους στρατιωτικούς όλων των τμημάτων να υπογράψουν. Η “πονηρά” Αγγλία μένει ασυγκίνητη. Οι Χριστιανοί ζητούν στον Ζυμβρακάκη να επιστρέψει ως αρχηγός της Κρήτης.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β4, 325-327, 350 και β8, 365-371

Κεφ. 145, στ. 3759-3768: Αψιμαχία στο Φραγκοκάστελλο. Οι Τούρκοι κτυπούν τους Χριστιανούς από τα πλοία.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β8,372

Κεφ. 146-147, στ. 3769-3796: Τελευταίες αναλαμπές της επανάστασης. Νίκες των Χριστιανών και στα τρία τμήματα της Κρήτης. Χιλιάδες γυναικόπαιδα φεύγουν για την Ελλάδα.

Κεφ. 148, στ. 3797-3828: Οι οπλαρχηγοί που πολέμησαν στις κρητικές επαναστάσεις.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, εν μέρει στα β5, 61r -65v και β5, 78r-84r

κεφ. 149, στ. 3829-3834: Το τμήμα των Χανίων συγκεντρώθηκε στα Σφακιά.

Κεφ. 150, στ. 3835-3848: Ο Πετροπουλάκης κατεβαίνει στην Κρήτη με εθελοντές. Αποβιβάζεται στο Μυλοπόταμο και πιεζόμενος φτάνει στα Σφακιά, όπου γίνεται μάχη.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β8, 41, 53, 69

Κεφ. 150, στ. 3849-3866: Η “Ένωσις” αποκλείεται στο λιμάνι της Σύρου από τον Χόβαρτ πασά.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β8, 83 και β8[α' μορφή], 403

Κεφ. 151- 155, στ, 3867-4010: Διάσκεψη των Παρισίων. Η Κρήτη καταδικάζεται να μείνει στην Τουρκία. Αποδοκιμασία των Βασιλιάδων που βοήθησαν την Τουρκία και ευγνωμοσύνη για τους ξένους που βοήθησαν τους Χριστιανούς.

Πρβλ. Απομνημονεύματα, β8, 83 και β8 [α' μορφή] 409

Κεφ. 156-157, στ. 4011-4028: Τα χρονικά όρια της επανάστασης του '66 και ο επικός ψάλτης της.

Έμμετρα και πεζή ανάπτυξη του ίδιου θέματος

Το συγγραφικό έργο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη θέτει και άλλο ένα μείζον ζήτημα ποιητικής, την παράλληλη σύνθεση κειμένου από τον ίδιο συγγραφέα σε πεζό και ποιητικό λόγο. Απ' όσο ξέρουμε, αυτό το θέμα δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά μέχρι τώρα στη λογοτεχνία μας. Θα άξιζε λοιπόν μια ενδελεχέστερη εξέταση του θέματος. Στη μελέτη μας θα ασχοληθούμε μόνο με όσα κείμενα συγγραφέων παρήχθησαν από τους ίδιους σε δύο μορφές (πεζό και ποίημα)⁸²⁵. Θα ξεκινήσουμε την εξέταση του φαινομένου της διπλής μορφής (πεζό και ποίημα) από τους λαϊκούς κρητικούς ριμαδόρους και θα επεκταθούμε σε παραδείγματα από τη βυζαντινή ως τη σύγχρονη ελληνική ποίηση.

Πρέπει καταρχάς να εξηγήσουμε τον τρόπο και τον λόγο για τον οποίο ο λαϊκός ριμαδόρος παρήγαγε κείμενο σε δύο μορφές. Ο ριμαδόρος διηγείτο (σε πεζό λόγο) ένα γεγονός που τους έκανε εντύπωση. Αν γνώριζε να γράφει μπορούσε να κρατήσει σημειώσεις για το περιστατικό που του έκανε εντύπωση. Υπήρχαν ριμαδόροι που γνώριζαν ανάγνωση και γραφή και πολλοί απ' αυτούς υπηρετούσαν στο ψαλτήρι της εκκλησίας, γι' αυτό και αποκαλούνται και “αναγνώστες”. Το αρχικό πεζό σχέδιασμα τους βοηθούσε να συνθέσουν σε έμμετρο λόγο, ο οποίος εύκολα απομνημονεύεται.

Ένας ριμαδόρος που διηγόταν έμμετρα και πεζά το ίδιο γεγονός είναι ο Γεώργιος Σολιδής, ο οποίος είχε χρηματίσει οπλαρχηγός του Γιάνναρη στις τελευταίες κρητικές επαναστάσεις. Στη δεκαετία του 1950 ο μακαριστός επίσκοπος Κισάμου και Σελίνου Ειρηναίος Γαλανάκης κατέγραψε σε τετράδια τις διηγήσεις του Σολιδή, ένα μέρος από τις οποίες δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες στην εφημερίδα “Παρατηρητής” των Χανίων⁸²⁶. Έτσι σώθηκε εκτός από την παρακολούθηση του τρόπου σύνθεσης των κειμένων και μια εκδοχή βιογραφίας του Γιάνναρη καμωμένη από ένα λαϊκό αφηγητή, κοντά στις μορφές αυτοβιογραφίας και βιογραφίας, οι οποίες παραδίδονται στο Αρχείο Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Σολιδής διηγήθηκε πρώτα σε πεζό λόγο και έπειτα τραγουδιστά σε ρίμα το ίδιο θέμα, το οποίο αφορούσε στη σύλληψη και φυλάκιση του Γιάνναρη από τον Χουσνή το 1859 και τη “συνάντηση” του αγωνιστή με τον Σουλτάνο (στην πραγματικότητα με ανώτερους Τούρκους αξιωματούχους στην Πόλη)⁸²⁷. Ο εν λόγω ριμαδόρος, βέβαια, δεν είχε την ικανότητα να μετατρέψει την πεζή αφήγηση σε πραγματική ποίηση. Γι' αυτό η μόνη διαφορά της πρόζας του από την ποιητική μορφή είναι η ομοιοκαταληξία:

825 Συνεπώς δεν θα εξεταστεί εδώ η πεζή διασκευή του Διγενή Ακρίτα, η οποία δεν έγινε από τους ποιητές των παραλλαγών του έπους, ούτε την ίδια εποχή. Την πεζή διασκευή του Ακρίτη δημιούργησε ο Μελέτιος Βλαστός το 1632 και δημοσίευσε ο Δ. Πασχάλης το 1926 (βλ. *Λαογραφία*, θ', 1926, 305-441). Το φαινόμενο που εξετάζουμε εδώ δεν μοιάζει ούτε με τον τρόπο δημιουργίας των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη, ο οποίος μεταμόρφωνε το πεζό απόσπασμα ενός ιστορικού σε ποίηση. Οι ερευνητές έχουν εντοπίσει τις πεζές ιστορικές πηγές του ποιητή. Βλ. και Κ. Π. Καβάφης, *Ατελή Ποιήματα, 1818-1932*, φιλολογική έκδοση Renata Lanagnini, Αθήνα, 1994, σ. 93, 142-144, 163-170 passim.

826 Βλ. εφ. Παρατηρητής Χανίων, 20 έως 30 Ιουλίου 1965.

827 Βλ. Φουρνάρης Κωνσταντίνος, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, ό.π., σ. 126-130.

“Κάθε πρωί με τη δροσιά π' ανοίγουνε όλα τ' άθη
αφρουκαστείτε να σας πω για του Χατζή τα πάθη.
Στα χίλια οκτακόσια εις τα εξήντα πάνω,
στους Λάκκους κάνει στράτεμα τ' ασκέρι του σουλτάνο.
Ωγιά να πιάσουν τον Χατζή, της Κρήτης το κεφάλι,
για δεν αφήνει την τουρκιά να προχωρήσει πάλι.
Μια ταχυνή ξημέρωμα μην είχε ξημερώσει
στο σπίτι του Κατοχατζή τ' ασκέρι πάει να ζώσει [...]”.

Ένα άλλο παράδειγμα διπλής σύνθεσης σε πεζό και ποιητικό λόγο εντοπίσαμε στο αδημοσίευτο Αρχείο του Παύλου Βλαστού. Ο Βλαστός εκτός από ανυπέβλητος συλλέκτης κάθε πολιτισμικού φαινομένου που παρήγαγε ο κρητικός λαός ήταν και ποιητής. Έγραφε ποίηση μιμούμενος το δημοτικό τραγούδι. Μια ιστορική ρίμα του για τον χαϊνή, κρητικό επαναστάτη, του 1821, Αστρινό Χατζιδάκη, συνοδεύεται από την καταγραφή πεζής διήγησης για το ίδιο ακριβώς θέμα.⁸²⁸ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε μεγαλύτερη έκταση στο “Βουκολικόν” του Π. Βλαστού, πολύστιχο ποιμενικό ειδύλλιο, που εκτείνεται σε 2.496 στίχους και απόκειται στον 17ο τόμο του Αρχείου του. Από συστηματική μελέτη διαπιστώσαμε ότι ο Βλαστός μετασχημάτισε σε ιαμβικούς ενδεκασύλλαβους δύο μύθους, που είχε καταγράψει στον 28ο τόμο του Αρχείου του. “Η νεράϊδες του Τριπόδο και ο βοσκός” (σ. 85-89) αποτέλεσε τον πυρήνα της έμμετρης ιστορίας του Ροδάρη, και ένα άλλο παραμύθι “Η Ογλήγορη νεράϊδα που την πήρε ένας κι έκαμε δυο παιδιά, η Πανώκλα, το κονοστάσι τ' Αγίου Χαράλαμπου”(σ. 138-140) της ιστορίας του Αρχαύλη⁸²⁹.

Μια εν ζωή λαϊκή αφηγήτρια και ριμαδόρος, η Ολυμπία Δεσποτάκη-Δρακακάκη (1932-) χρησιμοποίησε πεζό και ποιητικό λόγο, για να διηγηθεί στη γιατρό Π. Ντουντουλάκη την εκτέλεση των τεσσάρων αδελφών της από τους Γερμανούς στον Κακόπετρο Κισσάμου τον Ιούνιο του 1944.⁸³⁰ Το παράδειγμα αυτό επιβεβαιώνει ότι ο ιστορικός προφορικός λόγος της Κρήτης παρουσιάζεται μερικές φορές σε έμμετρη και πεζή σύνταξη. Παραθέτουμε ένα μικρό δείγμα από τις δύο μορφές της αφήγησης της Ολυμπίας Δεσποτάκη:

“[...]Οι περισσότερες χωριανές ήρθανε και μονομερίσανε σε μας. Οι γυναίκες κουβαλήσανε τ' αδέρφια μου στο σπίτι του θείου μου, γιατί η μητέρα μου φοβήθηκε μην έρθουν πάλι οι Γερμανοί και κάψουν το σπίτι και δε βρει ούτε πτώματα να θάψει. Το πρωί σηκωθήκανε, βάλανε τα παιδιά

828 Βλ. Αρχείο Παύλου Βλαστού, τόμος 15, σ. 829-832 (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης).

829 Βλ. Παύλος Βλαστός, *Βουκολικόν*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Φουρναράκης, Εκδόσεις ΓΑΚ- Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, Χανιά 2012, σ. 45-47.

830 Βλ. Πηνελόπη Ι. Ντουντουλάκη, *Η μνήμη και η στάχτη III*, Χανιά 2006, σ. 42-56. Η ίδια συνέλεξε και τις πεζές αφηγήσεις της Ευγενίας και του Δημητρίου Σειραδάκη για το ολοκαύτωμα του χωριού Λιβαδά Σελίνου και τον μαρτυρικό θάνατο της δεκαεξάχρονης Μαίρης Σειραδάκη, καθώς και την έμμετρη απόδοση του γεγονότος από την Ειρήνη Σειραδάκη. Βλ. Πηνελόπη Ντουντουλάκη, *Η μνήμη και η στάχτη VI*, Χανιά 2009, σ. 99-119.

πάνω στις πόρτες και τα κατεβάσανε ένα ένα. Στο πρώτο έβαλε τον ώμο η μητέρα μου αλλά στη μέση του δρόμου έπεσε κάτω και λιποθύμησε.

Τα κηδέψανε στον Μιχαήλ Αρχάγγελο. Νεκροθάφτες ήταν η εξαδέρφη μου Σοφία Δεσποτάκη, και η Χρυσάνθη η Τσιγλάκη. Τα αδέρφια μου θάφτηκαν δυο- δυο, ο Μανώλης και ο Σπύρος μαζί και τα δίδυμα σε άλλο τάφο. Όταν εγύρισε η Σοφία στο σπίτι της (όπως η ίδια μου διηγούταν προχθές μόλις) ετρέχανε τα αίματα από τα ρούχα της. Ούτε παπάς υπήρχε να τους κηδέψει ούτε ψάλτης[...]⁸³¹.

Ιδού το ίδιο θέμα ανεπτυγμένο σε στίχους:

“[...]Παίρνουν τα, τα σηκώνουνε, στο σπίτι να τα πάνε,
κι Παναγία κι ο Χριστός κλαίνε και συμπονάνε.
Την άλλη μέρα η μάνα τους η Δεσποτοκωστίνα,
στον ώμο της τα σήκωσε, τα πήγε εις το μνήμα.
Δυο δυο τα βάζανε στη γη στις εκκλησιάς την άκρη,
και ο ουρανός εσειστήκε κι έριξε μαύρο δάκρυ.
Παπάς δεν ήτανε εκεί, ευχή για να τους δώσει,
μητ' άνθρωπος για την ταφή, στη γη να τους κουκλώσει[...]⁸³²”

Αληθινή αποκάλυψη ήταν για μας όταν το Μάιο του 2013 βρεθήκαμε στο σπίτι του Γεωργίου Φουντουλάκη, στο χωριό Κερά Κισάμου στο πλαίσιο προγράμματος καταγραφής προφορικών ιστορικών μαρτυριών. Ο κύριος Φουντουλάκης γεννήθηκε στα 1926 και μας διηγήθηκε αρχικά σε πεζό λόγο και έπειτα σε στίχους, μια οδυνηρή εμπειρία που έζησε ως δεκαετράχρονος έφηβος, τη σύλληψη και τη φυλάκισή του από τους Γερμανούς στις Φυλακές της Αγιάς Χανίων την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής στην Κρήτη⁸³³.

Παραθέτουμε στη συνέχεια παραδείγματα εμφάνισης του φαινομένου της ποιητικής και πεζής απόδοσης του ίδιου θέματος και σε άλλες περιπτώσεις στη ελληνική λογοτεχνία.

Ο J. Koder επισήμανε ότι ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος έγραψε τα θεολογικά του έργα σε πεζό και σε έμμετρο λόγο και παρατηρεί ότι η ποιητική εκφορά του λόγου δημιουργεί έξαρση σε νοήματα και συναισθήματα, τα οποία μένουν συγκρατημένα στον πεζό λόγο⁸³⁴. Θα πρέπει να διευκρινιστεί όμως ότι ο τρόπος σύνθεσης του Συμεών δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον τρόπο εργασίας του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Όπως μάς επιβεβαίωσε ο Αθανάσιος Μαρκόπουλος σε επιστολή του, στον Συμεών υπάρχουν παράλληλες ιδέες ή νύξεις στον πεζό και ποιητικό του λόγο,

831 Πηνελόπη Ντουντουλάκη, ό.π., σ. 53-54.

832 Πηνελόπη Ντουντουλάκη, ό.π., σ. 46

833 Το υλικό έχει κατατεθεί στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και λόγω της έκτασής του δεν είναι δυνατόν να δημοσιευτεί στην παρούσα μελέτη ολόκληρο.

834 Βλ. Joannes Koder, “Ο Συμεών ο νέος Θεολόγος και οι ύμνοι του”, *Τέσσερα κείμενα για την ποίηση του Συμεών του νέου Θεολόγου*, εκδίδει Α. Μαρκόπουλος, Αθήνα, 2008, σ. 11 και 17.

αλλά τίποτα περισσότερο, γι' αυτό και οι μελετητές δεν καταφεύγουν στα πεζά του Συμεών, όταν θέλουν ν' αναλύσουν τα ποιήματά του⁸³⁵. Το αντίθετο συμβαίνει με το έργο του Χατζημιχάλη. Στο δεύτερο και τρίτο βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” έχουν δημιουργηθεί παράλληλα με την “Κρητικοπούλα” και τον “Έρχομό”, όπως δείξαμε παραπάνω.

Περισσότερο κοντά στον τρόπο σύνθεσης του Χατζημιχάλη, βρίσκεται ο επίσκοπος Αρσένιος (1550-1626), ο οποίος συνέθεσε ένα έμμετρο απομνημόνευμα με τίτλο: “Κόποι και διατριβή του ταπεινού αρχιεπισκόπου Αρσενίου γράφει και την προβίβασιν του Πατριάρχου Μοσχοβίας”⁸³⁶ και παράλληλα μετέφερε τα ίδια γεγονότα στον πεζό λόγο. Στο έργο του αφηγείται το ταξίδι του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία του Τρανού στη Ρωσία, ο οποίος έφτασε μέχρι εκεί για να ζητήσει βοήθεια από τους Ρώσους και να επιτρέψει την ίδρυση του Πατριαρχείου της Ρωσίας (1588). Ο συγγραφέας ήταν ευνοούμενος του Ιερεμία και διερμηνέας του στο ταξίδι. Από το ταξίδι αυτό προέκυψε η παραγωγή ενός κειμένου πολιτικής-εκκλησιαστικής σκοπιμότητας σε στίχους, εύληπτο και ευσύνοπτο, με στόχο να εξυμνήσει τον Ιερεμία και να δικαιολογήσει την ίδρυση του Ρωσικού Πατριαρχείου, η οποία είχε προκαλέσει αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη. Ο Αρσένιος επεδίωξε να εξυπηρετήσει διαφορετικούς επικοινωνιακούς σκοπούς με τις διαφορετικές μορφές του κειμένου του. Καίριες είναι οι παρατηρήσεις του Άλκη Αγγέλου για τη συγγραφή του Αρσενίου Ελασσόνος⁸³⁷. Ο έμμετρος λόγος, επισημαίνει, επέτρεψε στον Αρσένιο να κινηθεί αρχικά πιο ελεύθερα στο θέμα, να αποκρύψει κάποια στοιχεία, τα οποία φανέρωσε έπειτα στην αναλυτική πεζή εκδοχή του κειμένου, που παίρνει τη μορφή εκκλησιαστικού χρονικού.

Το φαινόμενο της πεζής και ποιητικής εκδοχής του ίδιου θέματος θα πρέπει να μελετηθεί συγκριτικά και με τον τρόπο δημιουργίας του σολωμικού έργου. Ως γνωστόν, ο Σολωμός κατέγραφε τις ποιητικές του ιδέες σε πεζό κείμενο στα ιταλικά και έπειτα έδινε την ποιητική εκδοχή του σε στίχους στα ελληνικά. Ο Ν. Β. Τωμαδάκης πρώτος επεσήμανε τη σπουδαιότητα των ιταλικών πεζών για την κατανόηση και τη σωστή έκδοση των ποιημάτων του Σολωμού.⁸³⁸ Τα πεζά ιταλικά σχεδιάσματα αξιοποίησε ο Στυλιανός Αλεξίου στην έκδοση του Σολωμού με

835 Επιστολή 2-9-2015. Και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε τον καθηγητή κ. Α. Μαρκόπουλο.

836 Για το κείμενο βλ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Καθίδρυσις Πατριαρχείου εν Ρωσσία, εκδ. Ν. Δραγούμη, εν Αθήναις εκ της τυπ. Α.Δ. Βηλαρά, 1859. Πρβλ. *Το Απομνημόνευμα, 1453-1953*, επιμέλεια Γ.Π. Κουρνούτος, Αετός, Αθήνα 1953, σ. 73- 78. Οι πρώτοι στίχοι του απομνημονεύματος έχουν ως εξής: “Γίγνωσκε πάλιν, αδελφέ, τη πρώτη του Μαΐου, / εν κάστρω Λύβι ήλθε μοι γράμμα του πατριάρχου / Ιερεμίου του σοφού του νέου του Ιώβου / του Κωνσταντινουπόλεως, του παναγιωτάτου”.

837 Άλκη Αγγέλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΑ, σ. 345. Για τη ζωή και το έργο του Αρσενίου Ελασσόνος βλ και Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία των εν ταις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-18210)*, τύπ. Α. Κορομηλά, 1868. Σημαντικότερη η μελέτη του Φώτης Δημητρακόπουλος, *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626)*, Βίος, έργο, απομνημονεύματα, συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής, Κυριακίδης, Αθήνα 2007.

838 Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, “Αγνωστοί στίχοι του Σολωμού”, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1936, σ. 224, σημ. 3. Ας σημειωθεί ότι η διδακτορική διατριβή του Τωμαδάκη είναι η πρώτη που εκπονήθηκε για το έργο του Σολωμού. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκης, *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Δ. Σολωμού*, Αθήνα 1935. Ο Σεφέρης για τον πεζό και ποιητικό Σολωμό γράφει: “Ο Σολωμός δεν του έλειπαν τα φτερά· όμως είναι πρώτης γραμμής πεζογράφος”. Βλ. Γ. Σεφέρης, *Μέρες*, Ε. Ίκαρος Αθήνα 1977, σ. 37.

εντυπωσιακά αποτελέσματα⁸³⁹. Παρά τις όποιες ενστάσεις, που κατά καιρούς διατυπώθηκαν για την έκδοσή του, μας έδωσε με αντιπαραβολή των πεζών ιταλικών και των ελληνικών ποιημάτων του Σολωμού, κείμενα καταληπτά. Η αξιοποίηση των ιταλικών πεζών σε σχέση με την ποιητική μορφή στα ελληνικά φανέρωσε έναν νέο Σολωμό, περισσότερο προσιτό και λιγότερο σκοτεινό.

Θεωρούμε ότι τα πεζά ιταλικά κείμενα του Σολωμού δεν ήταν μόνο μια υπόμνηση, η οποία τον βοηθούσε να συνθέσει την ποιητική ιδέα. Ήταν και ένα μέτρο σύγκρισης των δυνατοτήτων της ποιητικής και πεζής σύνταξης. Είναι επίσης γνωστό ότι ο Σολωμός μελετούσε συστηματικά τον τρόπο σύνθεσης του δημοτικού τραγουδιού. Στον “Κρητικό” εξάλλου ο Σολωμός μιμείται, πέρα από τον “Ερωτόκριτο” και τα ομοιοκατάληκτα δίστιχα της κρητικής ιστορικής ρίμας. Ο Κρητικός, που αφηγείται σε στίχους τα βιώματά του στην επανάσταση του 1821 και τον θάνατο της αγαπημένης του είναι ένας ριμαδόρος.

Παραθέτουμε από πεζό ιταλικό κείμενο ένα απόσπασμα σε μετάφραση του Λίνου Πολίτη και ακολούθως την ποιητική επεξεργασία του ίδιου θέματος:

α) πεζό κείμενο μεταφρασμένο από τα ιταλικά

“Ωστόσο η τρικυμία αύξαινε, και σημάδι δε φαινόταν από τα απομεινάρια του ναυαγίου. Έσχιζα το σκοτεινό πέλαγο με την κορασιά κάτω από τη μασχάλη. Ήμουν κουρασμένος, η καρδιά μου κτυπούσε δυνατά πλάι στο κεφάλι της κορασιάς. Ήταν μακριά τ' ακρογιάλι.

Θα πω την αλήθεια, μα τις ψυχές εκείνων που έπεσαν πολεμώντας· μα το αίμα που χύθηκε στην Κρήτη, μα, μα, μα, μα την ψυχή Εκείνης που με άφησε μόνον. “Γλήγορα λάλησε, σάλπιγγα, και ξύπνησε τη ζωή που βλασταίνει πάνω στους τάφους σαν την τριανταφυλλιά, κι ας αποκριθεί ο καινούργιος αντίλαλος κι όχι οι παλιοί που κουράστηκαν από τη βλαστήμια και από τις ψευτιές των ανθρώπων. Εγώ θα τινάξω το σάβανο από το χώμα του τάφου, θα βρεθώ μες στη μεγάλη κοιλάδα ανάμεσα στους αναστημένους. “Μην είδατε τη θεϊκιά γυναίκα; Ήταν μονάχη; Κοιτούσε γύρω; Αργοπορούσε το βήμα; Η γη χάθηκε, οι ουρανοί έγιναν καινούριοι· και ο έρωτας ζει. Πέστε μου αν την είδατε· θέλω να τη βρω και να κριθώ μαζί της.” [18]⁸⁴⁰.

β) ποιητική μορφή του πεζού ιταλικού αποσπάσματος

“Έκοίτα, κι ήτανε μακριά ακόμη τ' ακρογιάλι·

αστροπελέκι μου καλό, για ξαναφέξε πάλι!

Τρία αστροπελέκια επέσανε, ένα ξοπίσω στ' άλλο,

πολύ κοντά στην κορασιά με βρόντημα μεγάλο·

839 Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμέλεια-εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Στγμή, Αθήνα 1994.

840 Η μετάφραση στο: Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό, μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 406-407 [“Η δομή του “Κρητικού”]. Το κείμενο του ποιήματος που παρατίθεται στη συνέχεια είναι απόσπασμα από την έκδοση του Στ. Αλεξίου: Διονυσίου Σολωμού, ό.π.

τα πέλαγα στην αστραπή κι ο ουρανός αντήχων,
οι ακρογιαλιές και τα βουνά μ' όσες φωνές κι αν είχαν.

Πιστέψετε π' ό,τι θα πω είν' ακριβή αλήθεια,
μα τες πολλές λαβωματιές που μόφαγαν τα στήθια,
μα τους συντρόφους πόπεσαν στην Κρήτη πολεμώντας,
μα την ψυχή που μ' έκαψε τον κόσμο απαρατώντας.
(Λάλησε, σάλπιγγα! Κι εγώ το σάβανο τινάζω,
και σχίζω δρόμο και τσ' αγνούς αναστημένους κράζω:
“Μην είδετε την ομορφιά που την Κοιλιάδα αγιάζει;
Πέστε να ιδήτε το καλό εσείς, κι ό,τι σας μοιάζει.
Καπνός δε μένει από τη γη· νιος ουρανός εγίνη.
Σαν πρώτα εγώ την αγαπώ και θα κριθώ μ' αυτήνη”. [...]

Ο Λίνος Πολίτης παρατήρησε στο επίγραμμα για την Φραγκίσκα Φραίζερ το εφάμιλλο της ποιητικής και πεζής μορφής. Ως γνωστόν το επίγραμμα αυτό του Σολωμού σώθηκε ακέραιο, εκδόθηκε μάλιστα όσο ζούσε ο ποιητής σε μονόφυλλο. Ο Λίνος Πολίτης παραθέτει τις δύο μορφές και επισημαίνει: “Οι θαυμάσιοι όμως στίχοι του επιγράμματος, οι τόσο αληθινά μεστοί σε νόημα και σμιλευμένοι στη μορφή, είναι μία αφάνταστη ποιητική συμπύκνωση. Υπάρχει και εδώ το πρώτο ιταλικό σχέδιασμα, που είναι ένα κείμενο καταπληκτικό και αποκαλυπτικό μαζί, από τα ωραιότερα ασφαλώς πεζά σχεδιάσματα του Σολωμού που μας έχουν σωθεί, όσο κι αν βέβαια είναι εξαιρετικά δυσκολονόητο”.⁸⁴¹

Το αξιοπρόσεχτο αυτό φαινόμενο στο έργο του Σολωμού σχολιάζει και ο Ανδρέας Καραντώνης ιδιαίτερα στους “Ελεύθερους Πολιορκημένους”: “Στα πεζά του σημειώματα – ένα είδος σχεδίου επικής σκηνογραφίας, που έχουν κι αυτά εκείνη την παραδειγματική ουσιαστικότητα του πεζού λόγου του Σολωμού – απεικονίζει αρκετές στιγμές από την πολιορκία του Μεσολογγίου. Το έζωνε ο εχθρός από στεριάς και θάλασσα, την ώρα που οι πολιορκημένοι έλπιζαν να φανεί για να τους σώσει ο ελληνικός στόλος. Ο Σολωμός περνώντας από το σχέδιο στην ποιητική πραγματοποίηση, όλες αυτές τις δραματικές λεπτομέρειες τις σφυκτόκλεισε μονομιάς στο συμπυκνωματικό μα και και για τούτο άσβηστα εντυπωσιακό στίχο:

πέλαγο μέγα βράζ' ο εχθρός μπρος στο φτωχό καλύβι. [...]”.⁸⁴²

Το 1884 ο Κωστής Παλαμάς δημοσίευσε την πρώτο κριτικό σημείωμά του για τον Σολωμό

841 Βλ. Λίνος Πολίτης, ό.π., σ. 314.

842 Βλ. Ανδρέας Καραντώνης, *Φαναριώτικη και επαναστασιακή ποίηση*, Αθήνα 1987, Επικαιρότητα, σ. 77.

με τίτλο “Επί τη Επετειώ της Εξόδου”⁸⁴³. Δυο χρόνια στο ποίημα “Σολωμός” συνόψισε σε στίχους την κριτική του για τον Σολωμό, με θέσεις που παραμένουν αναλλοίωτες στις μεταγενέστερες ανεπτυγμένες σε πεζό κείμενο κριτικές του. Οι επιφυλάξεις του Παλαμά για την αποσπασματικότητα στην ποίηση του Σολωμού είναι χαρακτηριστικές. Παραθέτουμε αποσπάσματα από την πεζή και έμμετρη κριτική του.

α) Απόσπασμα από την πεζή μορφή της κριτικής (1884):

“Εσχεδίαζεν (ο Σολωμός) επί του χάρτου ατάκτους γραμμάς, ευώδεις, ωραίους, αλλά μεμονωμένους, ημιτελείς στίχους, και απέσβηνε και επαρχήνιζε, και ουδέν επεραίου. Το επιμόχθως επί των κυμάτων θεμελιούμενον οικοδόμημα της ημέρας κατέστρεφε οργίλη νηρηίς, η συναίσθησις της ανεπαρκείας του έργου, η δίψα της ανταξίας προς την έμπνευσιν τελειότητος, και ο ποιητής απέθανεν εν τω υψηλώ τούτω αγώνι”.⁸⁴⁴

Ιδού και απόσπασμα από το ποίημα “Σολωμός” (1886):

“[...]Γι' αυτό στον τραγουδιών σου το βιβλίο
σκόρπιοι, ριγμένοι σαν από τύχη,
μισόπλαστοι, ένας ένας, δύο δύο,
μαζή^(sic) αστράφτουν και σβύνουν τόσοι στίχοι” [...]

Το ξακουστό παλάτι την ημέρα
στα κύματα χτιστό θαμποβολουόσε,
μα όταν η νύχτ' απλώνοταν 'κει πέρα,
νεράιδα πεισματάρα το χαλούσε. [...]”⁸⁴⁵

Ο ίδιος ποιητής διατύπωσε το εγκώμιο και την κρίση του για τον λόγιο, τον κριτικό, τον μεταφραστή, τον λογοτέχνη Ιάκωβο Πολυλά σε στίχους και σε πεζό με τίτλο “Όταν πέθανε ο Πολυλάς”:

α) Αποσπάσματα από το πεζό κείμενο:

“Το έτος που έφυγεν εσημείωσε και εν άλλο αλησμόνητον γεγονός. Τον θάνατον του Ιακώβου Πολυλά. Μεγαλεπίβολε διδάσκαλε, δεν θ' αποτυπώσω την εικόνα σου από την “κορφή της

843 Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, εκδόσεις Μπίρης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, τ. ΙΕ', σ. 11-17. Το ποίημα “Σολωμός” απόκειται στη συλλογή “Τα τραγούδια της Πατρίδας μου”.

844 Βλ. Κωστής Παλαμάς, *ό.π.*, σ. 13.

845 Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 136-137. Κριτικές θέσεις του Παλαμά για τον Σολωμό σε πεζή μορφή βλ. και: “Ο ποιητής Σολωμός”, τ. Β' , σ. 484- 504 και “Σολωμός, η ζωή και το έργο του”, *ό.π.*, τ. Στ', σ. 27-78. και “Η κριτική και ο Σολωμός”, *ό.π.*, τ. Στ', σ. 79- 94. Ιδιαίτερα για την κριτική του στην αποσπασματικότητα του σολωμικού έργου βλ. *όπ'*, τ. Στ', σ. 61-66. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Από το 'Μισολόγγι' του Δ. Σολωμού στη 'Μεσολογγιάδα' του Α. Αντωνιάδη”, *Πεπραγμένα Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ*, επιμέλεια Κ. Δημάδης, τ. Β', σ. 862-873.

ζωής', όπου έχεις στήσει το μετερίζι σου, κατά την έκφραση ενός από τους προσφιλέστερους μαθητάς σου. Θα γονυπετύσω μόνον ευσεβώς ενώπιόν σου.

Υπήρξε θαυμαστής μάλλον ή μαθητής του τρανού Σολωμού. Μετέφραζεν άλλωστε προς γνώσιν αποκλειστικήν του ειδώλου του τους δυσπροσίτους στοχασμούς της γερμανικής φιλοσοφίας [...] Πνεύμα ευρισκόμενον εις αδιάκοπον εξέλιξιν, υφιστάμενον τον νόμον της προόδου, ως ουδείς μετέφρασεν τον Άμλετ άλλως τε ή ως είχε μεταφράσει προ πολλών ετών την “Τρυκυμίαν” και την “Ιλιάδα” άλλως πως ή ως μετέφρασε την “Οδύσσειαν”[...] ⁸⁴⁶.

β) Ιδού και ένα δείγμα από την ποιητική μετάπλαση της κριτικής σε σονέτο, με τον ίδιο ακριβώς τίτλο:

“Όταν πέθανε ο Πολυλάς”

[...] Στων παραδείσων τα υπερκόσμια καλοκαίρια,
στης Λύρας τ' άστρο, εκεί που ο ψάλτης κι ο τεχνίτης,
λάμπουν αθάνατ' από πνεύμα περιστέρια,
του Σολωμού σε σέρνει ο ίσκιος ο μαγνήτης[...]

Κατάβαθα αβασίλευτο βλέπε μπροστά σου,
και σαν αέρι από λατρεία πνέε τριγύρω
στον Όμηρο, μακάριε, και στο Σαιξπήρο !”

Στη μοντέρνα ποίηση το φαινόμενο της ποιητικής και πεζής μορφής κειμένου εντοπίσαμε σε ποιήματα του ποιητή Γιώργη Μανουσάκη. Αν και δεν έχει μελετηθεί ως τώρα η επίδραση τού δημοτικού τραγουδιού στο έργο του, θεωρώ ότι είναι υπαρκτή. Τα διακεείμενα από τη δημοτική ποίηση και το λαϊκό ήθος ανιχνεύονται εύκολα στο πεζό του “Όταν το πέλμα μας εταίριαζε με το χόμα”⁸⁴⁷. Οι όντως αξιόλογες εργασίες του Αφιερώματος της “Νέας Εστίας” για τον Γιώργη Μανουσάκη αναφέρονται αποκλειστικά στα θέματα της ποίησής του, δεν ασχολούνται με ζητήματα ποιητικής στο έργο του⁸⁴⁸. Θεωρούμε λοιπόν ότι ο μοντέρνος ποιητής γνώριζε τον τρόπο σύνθεσης των λαϊκών ποιητών. Με μια πρώτη ανάγνωση του ποιητικού του έργου διαπιστώνεται η σχέση που υπάρχει στα δημοτικά τραγούδια του Χάρου και στα μεταφυσικά ποιήματα τού Μανουσάκη, όσα ορμώνται δηλαδή από το βίωμα του θανάτου, τις συναισθηματικές και φιλοσοφικές δονήσεις που προκαλεί.

846 Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, εκδόσεις Μπίρης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, τ. Β', σ. 100- 102, η παρουσίαση σε στίχους στο: Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, ό.π., τ. Γ', σ. 30.

847 Γιώργης Μανουσάκης, *Όταν το πέλμα μας εταίριαζε με το χόμα*, μυθιστόρημα χωρίς μύθο, Φιλολογικός Σύλλογος “Χρυσόστομος”, Χανιά 2000.

848 Βλ. *Νέα Εστία*, τόμος 165, Μάρτιος 2007, Αφιέρωμα στο Γιώργη Μανουσάκη.

Στα 1969 ο Μανουσάκης έγραψε τη στοχαστική ταξιδιωτική εντύπωση “Οδοιπορικό των Σφακιών”. Ένα χρόνο έπειτα, το 1970, στην ποιητική του συλλογή “Το σώμα της σιωπής” δημοσίευσε την ποιητική εκδοχή του οδοιπορικού του σε μια ενότητα με τίτλο “Σφακιανό Τρίπτυχο”, στο οποίο περιλαμβάνονται τα εξαιρετικά ποιήματα:α) “Φραγκοκάστελλο”, β) “Το κορίτσι της Αράδαινας”, γ) “Σφακιανό κοιμητήρι”. Παραθέτουμε δείγμα από την πεζή και ποιητική εκδοχή του ίδιου θέματος. Στο συγκεκριμένο παράθεμα βλέπουμε πώς ο πεζός λόγος του Μανουσάκη μετέχει της ποιητικότητας και πώς ο λυρισμός του ενώ είναι συγκρατημένος, χωρίς μέτρα, περιττά στολίδια στην έκφραση, κάπως πεζός, αφού ακολουθεί το ρυθμό της καθημερινής ομιλίας, έχει μεγάλο φιλοσοφικό βάθος και ποιητικότητα.

α) Απόσπασμα από την πεζή μορφή:

“Κάτω απ’ το χωριό μέσα στο λιόφυτο, συναντούμε μιάν εκκλησιά, όχι μεγαλύτερη από δωμάτιο σπιτιού. Είν’ ένας βυζαντινός Αι- Γιώργης. Ο μισός βρίσκεται θεμελιωμένος μέσα σε βράχο, που οι βροχές και τα νεροπάσματα τον έχουνε σκάψει από κάτω κι έχει κλονιστεί και γέρνει. Μαζί του γέρνει κι ολόκληρο το εκκλησιδάκι. [...]

Η εικόνα ενός σπιτιού, που καταρρέει εγκαταλειμμένο, γεννά πάντα θλίψη. Είν’ ο θάνατος μιας οικογένειας που συντελείται μπρος τα μάτια σου. Η εικόνα όμως της εκκλησιάς, που στερήθηκε τις φροντίδες των ανθρώπων και παραδόθηκε ανυπεράσπιστη στην καταλυτική δύναμη του καιρού και των στοιχείων της φύσης, αναδίνει μια πολλαπλή τραγικότητα. Είναι πρώτα ο θάνατος ή η φυγή όλων εκείνων που στεγάζονταν κάτω από τη σκέπη της, θάνατος των ελπίδων, της χαράς, του πόνου και της πίστης που κρεμάστηκαν τόσες φορές σας τσαμπιά μέλισσες από την οροφή της. Είναι ύστερα η υποψία του θανάτου της ίδιας της υπερβατικής δύναμης που για χάρη της εκτίστηκε και που ανάμεσα στους τέσσερις τοίχους της εδέχτηκε τόσες εκδηλώσεις λατρείας από γενεές γενεών. [...]

Ο Αι- Γιώργης του Πατσιανού είν’ ένα υποψήφιο ερείπιο. Γατζωμένος απάνω στο βράχο που τονε στήριζε τόσους αιώνες και τώρα τονε τραβά στο χαμό, μόνος στην ερημιά του, ανάμεσα στις πάμπολλες ελιές που βογκούν από τα βάνουσα ραπίσματα του αέρα, υπομένει καρτερικά τη μοίρα του. [...]

Οι τοίχοι είναι μαυρισμένοι και μουχλιασμένοι, με ιστούς από αράχνες στη γωνιές. Οι τοιχογραφίες συμπαθητικές απλοϊκές μορφές λαϊκής τέχνης, έχουνε ξεθωριάσει και ξεφτίσει. Η υγρασία που ανεβαίνει από τα θεμέλια, τα νερά που μαίνουν από τις σχισμές, δουλεύουνε με γοργό ρυθμό να σβήσουνε τα χρώματα και τις γραμμές. Έχεις την εντύπωση πως οι ζωγραφισμένοι άγιοι αποσύρονται ένας- ένας, εγκαταλείποντας το ετοιμόρροπο κτίσμα. (Πρώτοι έφυγαν εκείνοι που μια ραγισματιά τους εχώρισε το πρόσωπο ή το σώμα στα δυο). Αποσύρονται όμως ή πεθαίνουνε κι αυτοί τον αργό θάνατο της φροράς του ναού που τους εστεγάζε, από τον καιρό που ο ανώνυμος ζωγράφος τους έβγαλε από απλή, δυνατή και αράγιστη ψυχή του και τους έστησε πυκνούς – για να

χωρέσουν όλοι – στις επιφάνειες των τοίχων του μικρού εκείνου χώρου. ⁸⁴⁹[...]”

β) Απόσπασμα από την ποιητική εκδοχή του ίδιου θέματος:

ΣΦΑΚΙΑΝΟ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙ

Απ’ όταν το πέλημα μας έμαθε
Να ταιριάζει καλά με το χώμα το ξέραμε:
Εκεί στο χώρο του μικρού περιβόλου
Στον κόρφο του αρχαίου ελαιώνα
Ήταν ο τόπος της ανάπαυσής μας.
Μας το βεβαίωνε η σιωπή
Και τα μισοσβησμένα αχνάρια
Από τα χωνευτήρια των προγόνων.

Μας το υποσχόταν ο λαός των αγίων
Ο αραδιασμένος στους τοίχους της μικρής εκκλησιάς
Με τα μεγάλα εκστατικά μάτια
Που ξέρανε να ερευνούν το βάθος της καρδιάς μας [...]

Τώρα τους νιώθαμε να μας εγκαταλείπουν
Υποκύπτοντας στη φθορά που ανεβαίνει απ’ τα χώματα
Όμοια όπως αφανίστηκαν τα φθαρτά σώματά μας.
Χλωμαίνουν οι αιώνιες όψεις
Και χάνονται πίσω απ’ τις πέτρες των τοίχων
Τις πέτρες και τη λάσπη που δε δέχονται πια
Να κρατήσουν το σεπτό σχήμα τους
Και το παραδίδουν στο τίποτα.
Αρμοχωρίζει το οικοδόμημα του ναού [...]

Κιόλας οι πέτρες αρχίσαν να μας πληγώνουν
Κ’ οι ανήσυχες ρίζες ζητούν να μας διώξουν
Από τα βάθη που λογιάζουν δικά τους. [...]

849 Γιώργης Μανουσάκης, *Οδοιπορικό των Σφακιών*, Κέδρος, Αθήνα, 1980, σ. 54-59. Η επιλογή των αποσπασμάτων δική μου.

Σύντομα τα οστά μας θ' ασπρίζουνε
κάτω από τ' ανάλγητο φεγγάρι
θλιβερά ξερά τρίμματα που άλλοτε συνείχε η ελπίδα
κ' η πίστη. Καθώς τα απ' αιώνων νεκρά λιθάρια
θα σκορπίσουν στα πέρατα
μη προσδοκώντας πια τον ήχο της σάλπιγγος.⁸⁵⁰

Αυτοβιογραφικό στιχούργημα;

Τεκμηριώθηκε, νομίζουμε, παραπάνω η σχέση της “Κρητικοπούλας” με τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη. Παρ' όλα αυτά δεν χαρακτηρίσαμε το ποίημα έμμετρη αυτοβιογραφία / απομνημόνευμα. Καμιά σχέση δεν έχει η “Κρητικοπούλα” με τις πολύστιχες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, όπως αυτές, που για παράδειγμα, έγραψε ο Καισάριος Δαπόντε⁸⁵¹ ή τις έμμετρες βιογραφίες⁸⁵². Λίγοι μόνο στίχοι από την έμμετρη αυτοβιογραφία του Δαπόντε δείχνουν τη διαφορά:

Χριστέ, βοήθει μοι να πω τα κατά τον σταυρόν σου,
και τα κατά τον δούλον του προς τον Αλέξανδρό σου.
Πολλάκις με είχες ειπεί, φίλτατε μπεηζαδέ μου,
να σε ειπώ τα κατ' εμέ, και δεν τά ' πα ποτέ μου,
με το να ήτον ατελής η περιήγησίς μου,
κ' ήθελεν είσθαι ατελής και η διήγησίς μου.
Ήμουν εγώ μεσοστρατίς, ακόμη περπατούσα,
και να σε πώ τα κατ' εμέ σωστά δεν ημπορούσα.
Τώρα δε όπου έλαβαν τα διαβήματά μου,
τέλος το τελειώτατον, καλά τε και κακά μου,
τώρα που ετελείωσεν η περιήγησίς μου
εκείν' η πολυχρόνιος και η πολυειδής μου,
και ήλθα εις το Άγιον το Όρος με υγείαν,
και πλέον αναπαύθηκα, ηύρα την ησυχίαν,
άνοιξα το κελλίον μου, έπιασα το κοντύλι,
και τον Θεόν εδόξασα με νουν και με τα χείλη.

850 Γιώργης Μανουσάκης, *Το σώμα της σιωπής*, Χανιά, 1970, σ. 42-44. Η επιλογή των αποσπασμάτων δική μου.

851 Καισάριος Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Εστία, Αθήνα 1997.

852 Διάσημη είναι η έμμετρη βιογραφία του Αλή πασά Τεπελενλή (1744-1822), η “Αληπασιάς”, που συνέθεσε στην ελληνική γλώσσα και σε ιαμβικούς δεκαπεντασύλλαβους ο Τουρκαλβανός Χατζή Σεχρέτης. Βλ. Κ.Ν. Σάθας, *Ιστορικά διατριβαί, α' ενέργειαι των ιπποτών της Μελίτης επί του ελληνικού αγώνος, β' Αλβέρστι, σχέδιον διανομής του τουρκικού κράτους, γ' Αληπασιάς του τουρκαλβανού Χατζή Σεχρέτη*, Εν Αθήναις, τυπ. Αν. Κορομηλά, 1870.

Ιδού οπού τα κατ' εμέ πάντα μετ' ακριβείας
τα γράφω, καθώς αγαπάς, εν είδει ιστορίας [...] (Κήπος Χαρίτων, κεφάλαιο Α', σ. 1-18)

Ο Μανουήλ Γεδεών παρατήρησε για τον Δαπόντε: “Ο Δαπόντες ανέγραψεν εν τη περιοδεία ταύτη παν ό,τι είδε και ήκουσε περιεργον, καίπερ μεμνημοιρών βεβαίως, διότι δύο μόνον ώτα και δύο είχε χείρας, ν' ακούη ολίγα και να γράφη[...]”⁸⁵³ Στην ‘Κρητικοπούλα’ οι τρεις αδερφοκοί διηγούνται τα γεγονότα και η δράση του Χατζημιχάλη στην επανάσταση του 1866 εντέχνως αποκρύπτεται. Για το πώς θα μπορούσε να γραφτεί μια έμμετρη αυτοβιογραφία ακόμη και στο τρίτο πρόσωπο, καταλαβαίνουμε από το στιχούργημα του Εμμανουήλ Βυβιλάκη⁸⁵⁴, που το εξέδωσε στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866. Στο αυτοβιογραφικό πολιτικό στιχούργημα με τίτλο “Ο προγεγραμμένος Κρης ή ο Φατριασμός της Κεντρικής Επιτροπής” ο Βυβιλάκης αναφέρεται στην εθνική δράση του κατά τη διάρκεια των κρητικών επαναστάσεων και υπερασπίζεται τις πολιτικές απόψεις του⁸⁵⁵. Αν και η αφήγηση εκφέρεται στο κάπως αποστασιοποιημένο τρίτο πρόσωπο, το στιχούργημα δεν κρύβει ότι πρόκειται για κείμενο με το οποίο ο συγγραφέας περιαντολογεί και απολογείται. Παραθέτω τους πρώτους στίχους του για να γίνει περισσότερο κατανοητό:

“Σ την πρώτην επανάστασιν, την πρώτην ηλικίαν,
προσέφερ' ολοκαύτωμα, όλην δεκαετίαν.
Κατά ξηράν και θάλασσαν μαχόμενος γενναίως,
ηρίστευ' εν τω μεταξύ των πρώτων καίτοι νέος. [...]”

Παραμένοντας στη συγκριτική διερεύνηση της “Κρητικοπούλας” με άλλα έμμετρα κείμενα για να διαπιστώσουμε το είδος της αφήγησης, μπορούμε να τη συγκρίνουμε την έμμετρη βιογραφίας του Γεωργίου Χατζηγηγοράκη, αγωνιστή με σπουδαία δράση την εποχή των κρητικών επαναστάσεων, την οποία ο ανώνυμος στιχουργός συνέθεσε από ευγνωμοσύνη προς τον βιογραφούμενο⁸⁵⁶. Η παράθεση μόνο λίγων στίχων δείχνει την πρόθεση του ανώνυμου ποιητή, που βιογραφεί έμμετρα τον ευεργέτη του:

“Το χίλια οκτακόσια εις τα πενήντα τρία

853 Μ.Ι. Γεδεών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Κωνσταντινούπολη, Γ' 1882, 740.

854 Για τον Εμμ. Βυβιλάκη βλ. Μιχάλης Τρούλης, *Εμμανουήλ Βυβιλάκης. Η ζωή, η δράση και το έργο του*, εκδ. Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2005. Ο Βυβιλάκης, σπουδασμένος στη Γερμανία ήταν ο πρώτος που απάντησε στη θεωρία του Φαλμεράιερ: Εμμανουήλ Βυβιλάκης, *Ο νεοελληνικός βίος σε σύγκριση με τον αρχαιοελληνικό. Μια αμφίδρομη ερμηνεία*, μτφρ. από τα γερμανικά Πετράκης Σάββας, Ηράκλειο 2005.

855 Βλ. Ο προγεγραμμένος Κρης ή ο φατριασμός της Κεντρικής Επιτροπής υπό Ε. Βυβιλάκη, *Εν Αθήναις*, εκ του τυπογραφείου Ραδαμάνθους, οδός Αχαρνών αρ. 7, 1868. Βλ. και Μιχάλης Τρούλης, Εμμανουήλ Βυβιλάκης, σ. 203.

856 Η βιογραφία αποτελείται από 389 στίχους. Για το κείμενο Βλ. Ιωάννα Ραμουτζάκη, “Γεώργιος Ι. Χατζηγηγοράκης. Η συμβολή του στην Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα”, *Κρητολογικά Γράμματα*, 21, 2008, σ. 130-140.

νέοι και γέροι και παιδιά, ακούσ' ιστορία:
Μέσα στη Χώρα των Σφακιών, στις πέντε του Φλεβάρη,
εγίνηκεν ένα παιδί κ' ήτον ένα καμάρι.
Πατέρα είχεν ιατρόν, κ' ελέγετο Σηφάκης,
Χρυσ' ήτον η μητέρα του, κ' αυτό ήτο Γεωργάκις.
Χατζηγηγόρης ήτανε και το επίθετόν του,
και όλοι τότε' ελέγανε, δεν βρίσκειτ' όμοιόν του. [...] (στ. 1-8)

Ο Χατζημιχάλης στην “Κρητικοπούλα” δεν θέτει ως σκοπό της έμμετρης αφήγησής του την προβολή της δράσης του το 1866, αλλά την εξύμνηση και την καταγραφή του τρίχρονου αγώνα των συμπολεμιστών του. Αν ο Χατζημιχάλης έγραφε έμμετρη αυτοβιογραφία θα είχαμε ένα κείμενο σε πρώτο πρόσωπο, όπου ο συγγραφέας θα άφηνε μια ιδανική εικόνα του στους μεταγενέστερους για τον εαυτό του και θα βρισκόταν σε συνεχή αντιπαράθεση με τους αντιπάλους του, στρατιωτικούς ή πολιτικούς, καθώς έκαμε ο Μακρυγιάννης στον πεζό λόγο ή ο Βιβιλάκης στο έμμετρο στιχούργημά του. Ο Γιάνναρης δεν κατατρώχεται να αποδείξει ότι η συμπεριφορά του ήταν πιο πατριωτική, πιο αγωνιστική, οι πολιτικές του θέσεις για το κρητικό ζήτημα καλύτερες από των άλλων πολεμικών ηγετών. Μάλιστα αποποιείται το ρόλο του αφηγητή των γεγονότων και παραχωρεί την εξιστόρηση του πολέμου στους τρεις Αδελφοκτούς. Αν δεν είχαν σωθεί τα “Απομνημονεύματά” του κανείς δεν θα μπορούσε να υποπτευθεί ότι στις αφηγήσεις των αδελφοκτών και του ποιητή κρύπτεται ο λόγος του απομνημονεύματος. Ενώ υπάρχουν τόσες αναφορές για τη δράση τόσων προσώπων στις διάφορες μάχες του αγώνα, για τους άθλους των και των ηρωικό τους θάνατο, για το ελεύθερο φρόνημα των αντιπροσώπων του λαού στις Συνελεύσεις, πουθενά, μα πουθενά δεν ακούμε για τη δράση του Χατζημιχάλη, έστω και σε τρίτο πρόσωπο. Αυτό το γεγονός θα έπρεπε να το λάβουμε σοβαρά υπόψη μας, όταν αναφερόμαστε στο είδος του ποιήματος.

Περιεχόμενο της “Κρητικοπούλας” - Αφηγηματικές ενότητες

Το θέμα της “Κρητικοπούλας” δηλώνεται στον πρόλογο, συνήθεια της επικής ποίησης την οποία χρησιμοποίησε και ο Κορνάρος. Στο προοίμιο ο ποιητής επικαλείται τη φώτιση της Παναγίας, όπως ο Όμηρος της Μούσας, για να μπορέσει να εξιστορήσει τα πάθη της Κρήτης το 1866. Η επίκληση στο θεϊόν παρατηρείται στις λαϊκές ιστορικές ρίμες, αλλά και σε συνθέσεις λογίων ποιητών⁸⁵⁷. Συνεχιστής μιας μακράς επικής παράδοσης που ξεκινά από τα χρόνια του

857 Ο Π. Κατσαίτης στο ποίημα του “Κλαυθμός Πελοποννήσου” κάνει μια εκτενέστατη επίκληση στην Παναγία, η οποία επίκληση αρχίζει ως εξής: “Ω μούσα, οπού δεν σου στεφανώνει / την κεφαλή φθαρτής δάφνης κορώνα / εκεί απάνω στ' όρος του Ελικώνα [...]” βλ. Εμμ. Κριαράς, ό.π., [65r στ. 1-3], σ. 127. Πρβλ. την αρχή του ποιήματος

Ομήρου, θεωρεί ότι η ποίηση είναι αποτέλεσμα θεϊκής έμπνευσης. Η ανάκληση του παρελθόντος είναι για τον ποιητή μια επώδυνη και συνάμα λυτρωτική διαδικασία. Οι αναμνήσεις του πολέμου ταρασσουν τα σπλάχνα του. Η εξωτερίκευση όμως των οδυνηρών συναισθημάτων ανακουφίζει την ψυχή του. Ο ποιητής αναφέρει ότι δίσταζε “να μπει σ' αυτό το κίνδυνο”, στην περιπέτεια της γραφής δηλαδή, αφού δεν ανήκε στους μορφωμένους, δίσταζε να ασχοληθεί με ένα τόσο δύσκολο έργο, αλλά το χρέος τον παρακίνησε⁸⁵⁸ να απαθανατίσει με το λόγο του τους ήρωες και τα πάθη της Κρήτης το 1866.

“Μία μεγάλη ταραχή, ένα μεγάλο πάθος,
μου κατατρώγει την καρδιά, τα σπλάχνα κει στο βάθος.[...]”
Έκαμα την απόφασιν, το χρέος μ’ επιβάλλει,
στο μέγα χάος να ριχτώ, αφού φοβούνται άλλοι.
Ακούσετε την ταραχήν, στην Κρήτην την μεγάλην,
από μian άκρα του Νησιού, ώστε να πα στην άλλην.
Στα χίλια οκτακόσια έτος εξήντα έξε,
Τα βάσανα να διγηθώ, ω Παναγιά μου, τρέξε”.(κεφ. 1,στ.1-2 και 11-16)

Αν ο Χατζημιχάλης έγραφε ως ιστορικός θα έπιανε το νήμα της αφήγησης απ’ τη διερεύνηση των αιτιών του μεγάλου ξεσηκωμού. Ως λογοτέχνης κτίζει την πλοκή του ποιήματος με αφορμή ένα θεόσταλτο όραμα⁸⁵⁹. Ένας Χανιώτης—ο ποιητής τον ονομάζει Σύντεκνο—αξιώνεται μια μέρα, ξημερώματα Κυριακής να δει σε όραμα μια όμορφη κόρη αλυσοδεμένη. Σύμφωνα με τη λαϊκή δοξασία το όνειρο ή η οπτασία, όταν φανερωθεί πρωί της Κυριακής είναι θεόπεμπτο και επαληθεύεται αμέσως⁸⁶⁰. Ο Χατζημιχάλης πίστευε ότι με τα όνειρα ο Θεός τον προειδοποιούσε στις δύσκολες στιγμές της ζωής του, τον βοηθούσε να πάρει σωστές αποφάσεις, να προλέγει την έκβαση μιας πολεμικής επιχείρησης⁸⁶¹. Ο ανώνυμος Χανιώτης Σύντεκνος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως λογοτεχνικό πρόσωπο του ίδιου του συγγραφέα.

Η κόρη, πλάσμα του άφθαρτου κόσμου των Ιδεών, με εξαισία σαρκική ομορφιά, ζητεί απ’ τα παιδιά της να την λυτρώσουν απ’ τα βάσανα και τη σκλαβιά. Ο Σύντεκνος αξιώθηκε να αντιληφθεί

του Τζ. Κορωναίου, *Μ. Μπούα, Ανδραγαθήματα*: “Ω δέσποτα παμβασιλεύ και των απάντων κτίστα, / εύσπλαχνε και μακρόθυμε και των κινδύνων ρύστα, / βουλόμενος ανδραγαθίας του Μερκουρίου γράψω / το όνομά σου τ’άγιον ένε μου χρεία να κράξω” και τα προίμια στο “Τραγούδι Δασκαλογιάννη”, στα “Ποιήματα Τραγικά” της Αντωνούσας Καμπουροπούλας. Τα παραδείγματα δεν εξαντλούνται εδώ. Βλ. όσον αφορά στη λαϊκή ρίμα και Δ. Α. Πετρόπουλος, “Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και στην Κύπρο”, *Λαογραφία*, ΙΕ’, 1953, σ. 385-386.

858 Πρβλ. «Του κύκλου τα γυρίσματα, [...] των αρμάτων οι ταραχές, [...]του έρωτα η εμπόρεση και της φιλίας η χάρη παρακίνησαν τον αφηγητή στον «Ερωτόκριτο» να αρχίσει τη διήγηση.

859 Πρβλ. Το όνειρο της Αρετούσας στο τέταρτο μέρος του «Ερωτόκριτου» και πώς αυτό κινητοποιεί τον ψυχικό της κόσμο. «Μια νύχτα, μια βαθειάν αυγή το γάμο εμιλούσα / και τότες όνειρο βαρύ είδεν η Αρετούσα.», Δ', στ. 49-50.

860 Βλ. Μιχαήλ Κ. Στεφανίδης, “Όνειροπομποί”, *Λαογραφία*, Ζ', 1923, σ. 260.

861 Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Μια έμμετρη επιστολή του Χ' Μιχάλη Γιάνναρη από την Τήνο, παρατηρήσεις ως προς τη θρησκευτικότητά του”, ό.π., σ. 125.

τη θεϊκή βούληση, αφού “Όνειρος ο Θεός και δι’ αυτού θέαμα” κατά τον Ησύχιο, και γίνεται ο σύνδεσμος ανάμεσα στον πνευματικό και τον γήινο κόσμο. Αυτός θ’ αποκαλύψει το μήνυμα της κόρης στους υπόλοιπους. Το θεϊκό κάλλος της Κρητικοπούλας γεννά στην ψυχή του Συντέκνου τον θείο Έρωτα και την επιθυμία να εξηγήσει τη σημασία του οράματος. Η περιγραφή της κόρης εκπλήσσει ευχάριστα με το γλωσσικό πλούτο και τη λεπτή παρατήρηση της ομορφιάς του γυναικείου σώματος. Ιδού πώς περιγράφει την Κρητικοπούλα:

“Ευγενικό τ’ ανάβλεμμα, τα μάτια φλόγα βγάναν,
μακρά μαλλιά, αξέπλεκτα, κάτω στην ράχην φτάναν.
Τα φρούδια της καμπουρωτά, πλεμένα με μετάξι
κι ούλα της τα’ ποθέματα με ομορφιά και τάξη.
Μικρούτσικο το στόμα της και ο λαιμός κρουστάλλι,
τα στήθια και το πρόσωπο κόκκινο πορτοκάλι.
Ένα ψιλό πουκάμισο εφόρειε σαν φουστάνι,
όπως και αν σας τα διγηθώ, ο νους μου δεν τα φτάνει.
Ψιλή, λιανή η μέση της και ζώστρ’ από μετάξι,
αν δεν εφόρειε σίδερα, εθάργες θα πετάζει.
Τα χέρια ως τον άγκωνα έδειχναν κρουσταλλένια
Μα οι κερκέλλοι τά `χανε ολίγον πληγωμένα.
Κοντ’ αλυσίδα των χεριών, μακρύτερη στα πόδια,
μα φαίνετο χρυσό πουλί και άγγελος στα λόγια.
Θαρρώ να καταλάβετε από την δίγησιν μου,
το πλασμ’ αυτό δεν έτυχε ποτέ μου στην ζώήν μου. (κεφ. 3, στ.73-89)

Ο Σύντεκνος καλεί στο σπίτι του δυο φίλους του, το Ρεθεμνιώτη Αδερφοκτό και τον Καστρινό Συμπέθερο, για να τους ενημερώσει σχετικά με το όραμα. Οι τρεις ανώνυμοι φίλοι-αδελφοποιτοί αντιπροσωπεύουν στο ποίημα τα τρία διοικητικά διαμερίσματα του Νησιού την εποχή της Τουρκοκρατίας, και είναι ενωμένοι με τους ιερούς κοινωνικούς δεσμούς της “συντεκνιάς”, που δημιουργούσε την ακατάλυτη πνευματική συγγένεια με το μυστήριο του βαπτίσματος, της “συμπεθεροσύνης”, που ένωνε τις οικογένειες με το γάμο και της “αδερφοσύνης”⁸⁶², που σφυρηλατούσε την αναγκαία ενότητα μεταξύ των αγωνιστών πριν από κάθε επανάσταση.

862 Για τους αδερφοποιτούς ή αδερφοχτούς στην Κρήτη και τους τρόπους αδελφοποιίας βλ. Παναγιώτης Κ. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Β', τεύχος α', Αθήνα 1931, προσθήκη σ. 9-10. Επίσης στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Πυρσού*, τ. Α, Αθήνα 1928, σ. 586 και Δετοράκης Θεοχάρης, “Η αδελφοποιία στην Κρήτη”, *Κρητολογία*, 7 (1978), σ. 131-151. Πρβλ. Κ. Άμαντος, “Επιτίμιον κατά της αδελφοποιίας”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Δ, 1927, 280-284.

Οι τρεις φίλοι - αδελφοποιητοί αποφασίζουν να συγκαλέσουν το λαό στο οροπέδιο του Ομαλού. Εκεί, όλοι μαζί θα προσευχηθούν στον Θεό να τους αποκαλύψει τη σημασία του οράματος, να “ξεδιαλύνει” το όνειρο⁸⁶³. Τη συγκέντρωση του Ομαλού, τον Ιανουάριο του 1866, η οποία θέτει τις βάσεις της Επανάστασης, αναφέρει και ο ιστορικός Βασίλειος Ψιλιάκης⁸⁶⁴. Μετά τη λειτουργία στο ιστορικό εκκλησάκι του αγίου Παντελεήμονα⁸⁶⁵ γίνεται παράκληση.

“Στον Άγιον Παντελεήμονα, πλησίον στα πηγάδια,
εκεί μαζώνεται λαός, ποτίζουν τα κοπάδια.
Στο κλησιδάκι το μικρό γίνετ’ η λειτουργία,
κρατούν κεριά, προσεύχονται, ζητούν την ευλογίαν.
Σ’ τσι πέτρες γονατίζουνε, σκύφτουν προσηλωμένοι
κι ακούουσιν την προσευχή με πόνο δακρυσμένοι. [...]” (κεφ.11, στ.169-174)

Ο Θεός εισακούει τις ικεσίες του λαού και στέλνει έναν Άγγελο που εξηγεί το νόημα της οπτασίας: η κόρη ήταν η μάνα Κρήτη και ζητεί απ’ τα παιδιά της να την απελευθερώσουν⁸⁶⁶. Όπως ακριβώς συμβαίνει στα ομηρικά έπη η θεϊκή επίνοια και όχι η ατομική βούληση κινητοποιεί τους ήρωες και τους οδηγεί σε μεγάλες αποφάσεις και γενναίες πράξεις.

Η παρουσία του Αγγέλου στην αρχή και το τέλος της διήγησης, σύμφωνα με το κυκλικό σχήμα, συγκροτεί την αφηγηματική σύνταξη και υποδηλώνει τη βαθιά θρησκευτική συνείδηση του ποιητή. Η επανάσταση γίνεται με θεϊκή υπόδειξη, και όχι με ρωσική υποκίνηση⁸⁶⁷. Η Κρήτη ζητά από τα παιδιά της να επαναστατήσουν για να απελευθερωθεί από την κυριαρχία του Σουλτάνου. Το θεϊκό όραμα κινητοποιεί τους Κρητικούς και γίνεται αιτία της επανάστασης. Αυτό, νομίζουμε, σημαίνει ποιητική ερμηνεία της ιστορίας, γιατί γνωρίζουμε ότι τα αίτια και η αφορμή της επανάστασης του 1866 ήταν άλλα. Έτσι οι Κρητικοί αναλαμβάνουν τον τριετή αγώνα για την απελευθέρωση της Κρητικοπούλας. Το ποίημα κλείνει με το κυκλικό σχήμα: ο Άγγελος που

863 Ο ευλαβής Σύντεκνος επίζητεί την ερμηνεία του οράματος μέσω της προσευχής και της θείας λειτουργίας, αντίθετα με τη γενικότερη λαϊκή πρακτική να εξηγούνται τα όνειρα με βάση τα ονειροκριτικά του Αρτεμιδώρου και του Αστραμύχου. Βλ. και Μιχαήλ Στεφανίδου, ό.π., σ. 260-261.

864 Βλ. Βασίλειος Ψιλιάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμος δ, χ.χ., εκδ. Μινώταυρος, σ.2153(α΄ έκδοση 1909): “Αποταχθείς ούτως ο Χατζημιχάλης κατέλαβε τας αητήτους ρίζας αυτού και εν συννεοήσει μετ’ άλλων Λακκιωτών προ πάντων, εν οίς ο οίκος των Μαντάκων, των Νικολούδηδων, των Γιαννακάκηδων εκ των πρώτων [...] συνεκρότησαν εν Ομαλώ Συμβούλιον, εν ω συνδιασκευθέντες έθηκαν τας βάσεις της επαναστάσεως[...]”.

865 Το εκκλησάκι κτίστηκε μετά τη σωτηρία του Χ Μ, στις 17-2-1862. Δεκαεπτά Λακκιώτες έκαμαν τάμα να μπορέσει ο αρχηγός τους να δραπετεύσει απ’ τη φυλακή, όπου τον είχε κλείσει ο Ισμαήλ πασάς και να κτίσουν το εκκλησάκι του αγίου Παντελεήμονα στον Ομαλό.

866 Έχοντας υπ’ όψει του ο Π. Πρεβελάκης τον Αρχάγγελο στην “Κρητικοπούλα” γράφει: “Η Κρήτη σύστηκε απ’ άκρη σ’ άκρη σα νάκουγε τη σάλπιγγα του Αρχάγγελου. Τα παλληκάρια μπαίναν αγκαλιαστά στις εκκλησιές, πιάνουνταν αλυσίδι μπροστά στο κόνισμα του Δεσπότη Χριστού και αδερφοσμίγανε [...]”. Βλ. Παντελής Πρεβελέκης, *Παντέρμη Κρήτη*, Αθήνα Εστία, (α΄ έκδοση 1945) χ.χ.σ. 22. Επισημαίνω ότι ακόμη και στη λεκτική διατύπωση φαίνεται η συμβολή του Γιάνναρη: “απ’ άκρη σ’ άκρη” πρβλ. Κρητικοπούλα στ. 14 “από μίαν άκρα του νησιού ώστε να πα στη άλλη”.

867 Αν και ρωσόφιλος ο Γιάνναρης σ’ όλη του τη ζωή, αποφεύγει μια τέτοια πεζή ερμηνεία για τα κίνητρα της επανάστασης.

παρουσιάστηκε στη αρχή της διήγησης εξηγώντας το όραμα, εμφανίζεται και στο τέλος δίνοντας κουράγιο στους καθημαγμένους Κρητικούς μετά την αποτυχία της επανάστασης. Ο Άγγελος εμφανίζεται στη σύναξη του λαού για να καθορίσει την εξέλιξη της Ιστορίας, όπως η βουλή του Διός θα πραγματοποιήσει τα γεγονότα της Ιλιάδας. Η Θεία Πρόνοια γίνεται φορέας της ιστορικής εξέλιξης, παρεμβαίνει στην Ιστορία θαυματουργικά με εμφάνιση του Αγγέλου, αντιπροσώπου του Θεού. Η βούληση της Θείας Πρόνοιας θα εκφραστεί μέσω της συλλογικής συνείδησης και όχι μέσω μιας μοναδικής χαρισματικής προσωπικότητας⁸⁶⁸. Κατ' αντιστοιχία ο Σπ. Ζαμπέλιος είχε διατυπώσει, λίγα χρόνια νωρίτερα, την ίδια ιδέα επηρεασμένος προφανώς από τον Hegel: “Όπερ λαός βούλεται ομοφώνως, τούτο και τελείται θελήματι Κυρίου ... Ο Θεός το θέλει”⁸⁶⁹.

Στον Ομαλό γίνεται συζήτηση, που θυμίζει την «αγορά» των ομηρικών επών. Γέροντες Κρητικοί, σαν άλλοι Νέστορες, αναθυμούνται τα παλιά, διηγούνται στους νεότερους τα δεινά της Κρήτης στην Τουρκοκρατία ανά επαρχία της δυτικής Κρήτης και μνημονεύουν τις ένδοξες κρητικές γενιές που κράτησαν άσβηστη τη φλόγα της ελευθερίας από την εποχή της Επανάστασης του 1821⁸⁷⁰. Ο ποιητής αποτυπώνει σε στίχους μια πραγματικότητα. Οι γέροντες συνήθιζαν να διηγούνται στους νέους προς παραδειγματισμό την επαναστατική παράδοση της Κρήτης. Οι ποιητικοί κατάλογοι των ηρωικών οικογενειών, όπως και οι κατάλογοι των νεών της Ιλιάδας, είναι αρκετά μακροσκελείς⁸⁷¹. Οι απόγονοι των επαναστατών θα πρέπει να αναδειχτούν «πολλώ κάρρονες» στην νέα επανάσταση.

“Της Κυδωνίας τα χωριά ούλά `σαν μαζωμένα,
τα παλικάρια της καλά στέκουν αγκαλιασμένα,
Γιαννάρηδες, Πρωίμηδες, Παρασκιανοί, Μπολάνοι,
Σαριδαντώνης, Λούπηδες, Χάλοι και Κατελάνοι,

868 Το ερμηνευτικό σχήμα της αιτίας της επανάστασης, όπως το δίνει ποιητικά ο Χατζημιχάλης ταυτίζεται κατά κάποιο τρόπο με τις απόψεις του αγίου Αυγουστίνου (345-430 μ.Χ) στο περίφημο έργο του “De Civitate Dei”. Η Ιστορία κατά τον Αυγουστίνου εξηγείται τελεολογικά, με την έννοια ότι προετοιμάζει τη Βασιλεία του Θεού. Συνεπώς η Θεία Πρόνοια επεμβαίνει στην Ιστορία είτε άμεσα, με εξαιρετικά, απροσδόκητα, υπερφυσικά γεγονότα, είτε έμμεσα, φωτίζοντας τους ανθρώπους, ώστε οι πράξεις τους να συμβάλλουν στην πραγμάτωση της Βασιλείας του Θεού. Βλ. και Αύγουστος Μπαγιόνας, *Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 98-104. Πρβλ. και Αντώνης Λιάρος, *Αποκάλυψη, ουτοπία και Ιστορία, οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις Αθήνα, 2012, ιδιαίτερα τις απόψεις του στο κεφάλαιο “Ο ιστορισμός, ανάμεσα στο έθνος και στον Θεό”, σ. 237-250, όπου μεταξύ άλλων υποστηρίζει ότι “ισχυρή θέση βέβαια, είχε η θρησκεία και στους εθνικισμούς που αναπτύχθηκαν στον ορθόδοξο κόσμο, και βεβαίως στην Ελλάδα”.

869 Βλ. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, “Λόγιοι και Γλώσσαι της ΙΔ' Εκατονταετηρίδος”, *Πανδώρα*, τ. Ζ', 1856, σ. 128. Πρβλ. και Taylor C., *Hegel*, Cambridge University Press, 1975, σ. 389-393. Απίθανη θεωρώ τη γνώση αυτού του θεωρητικού πλαισίου από τον Γιάνναρη. Ο ποιητής γράφει ως πιστός χριστιανός, αλλά η ταύτιση με τη θεωρία του Ζαμπέλιου είναι αξιοσημείωτη.

870 Πρβλ. την άποψη του ιστορικού Β. Ψιλάκη: “Και ήτο η Κρητική του 1866-69 άλλη Ελληνική Επανάστασις, συνέχεια του Ιερού εκείνου του έθνους Αγώνος”, *ό.π.*, σ. 2157.

871 Νομίζω ότι δεν είναι εφικτό από τους ποιητικούς καταλόγους των αγωνιστών να βγάλουμε συμπεράσματα για τον πληθυσμό των χωριών / επαρχιών της Κρήτης. Στους ποιητικούς καταλόγους καταγράφονται, όπως πολύ εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί σε σύγκριση με τα παλαιά Δημοτολόγια των Δήμων και Κοινοτήτων, τα Μητρώα Αρρένων νομού Χανίων, και τους εκλογικούς καταλόγους του 1906, που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, όχι όλες οι οικογένειες των χωριών/ επαρχιών, αλλά μόνο οι σημαίνουσες, όσες δηλαδή είχαν αναδείξει αγωνιστές. Η λειτουργία των ποιητικών καταλόγων, όπως εξηγήσαμε, είναι εντελώς διαφορετική.

Μούτσηδες και Κοκολιανοί, Παπαδεντρές και Πίπος,
οι Καντιλιέροι, Φιώτηδες, Λεβέντηδες και Μπίκος[...]”(κεφ.27,465-70)

Ο Λαός αποδέχεται τη θείκη πρόσκληση, αναλαμβάνει την ηρωική ιδιότητα, γίνεται το υποκείμενο δράσης και επιβεβαιώνει με ορκωμοσία την απόφασή του να αγωνιστεί. Κινητοποιείται για να εξαλείψει το αδίκημα που υφίσταται η κόρη. Στο ποίημα δεν ξεχωρίζει ένας κεντρικός ήρωας. Ακόμη, όπως ειπώθηκε, και η δράση του ποιητή - Χατζημιχάλη ως γενικού αρχηγού Κυδωνίας αποσιωπάται εντελώς για να προβληθεί ο Κρητικός Λαός, το συλλογικό υποκείμενο δράσης.

Την άνοιξη του '66 λίγο πριν αρχίσουν οι πολεμικές συγκρούσεις οργανώνεται νέα συνέλευση, στο μετόχι της Αγίας Κυριακής και στα Μπουτσουνάρια, με συμμετοχή πληρεξουσίων από όλο το νησί. Οι αγορεύσεις των αντιπροσώπων του λαού και των ηγετών του αγώνα δια φωτίζουν τα αίτια της επανάστασης. Οι «αγώνες λόγων» των χριστιανών και των αντιπροσώπων του πασά περιγράφουν τις πρώτες αντιδράσεις των αντιπάλων.(κεφ. 45-65) Τα γεγονότα ως το κεφάλαιο 65 συγκροτούν την πρώτη αφηγηματική ενότητα και προετοιμάζουν την εξέλιξη της δράσης στη δεύτερη.

Στη δεύτερη και εκτενέστερη ενότητα συντελείται η κορυφαία πράξη του έπους, ο τριετής αγώνας των Κρητών για την απελευθέρωση της Κρητικοπούλας.(κεφ. 66-149) Η κόρη μπορεί να μην έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως ισχυριζόταν ο φιλόλογος Αντώνιος Γιάνναρης, είναι όμως το πολύτιμο πρόσωπο⁸⁷² για το οποίο ο λαός αναλαμβάνει τον αγώνα. Αν και η Κρητικοπούλα εμφανίζεται μόνο στην αρχή του έπους, είναι διαρκώς παρούσα στη σκέψη των Κρητικών. Η αφηγηματική σύνταξη αιτιολογεί τον τίτλο του έπους.

Οι Κρητικοί αγωνίζονται με ηρωισμό και αυταπάρνηση. Έχουν ν' αντιμετωπίσουν ισχυρούς αντιπάλους: τη στρατιωτικά υπέρτερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, την ιδιοτελή πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και τις αδυσώπητες δυνάμεις της φύσης, το κρύο και την πείνα. Τα πάθη τους είναι μεγάλα και φοβερά: κάθε είδους στερήσεις, ατιμώσεις, καταστροφές και το χειρότερο όλων, το θάνατο. Μόνη βοηθός των Κρητικών είναι η Παναγία. Η φιλοπατρία και η αγάπη για την ελευθερία είναι οι αξίες που τους κινητοποιούν. Ο αγώνας διεξάγεται ανάμεσα στο καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο:

“Την νίκην των οι Χριστιανοί δεν δούδουν στην αντρεία,
το δίκαιο και τ' άδικο δούδει την λευτερία.[...]” (κεφ.76,στ.1540-1541)

Ο αναγνώστης πληροφορείται με τη συνομιλία των τριών φίλων για τις μάχες της

872 Ο όρος είναι παρμένος από τη θεωρία του Α.Ι.Γρεϊμας για το μοντέλο δρωσών δυνάμεων στα αφηγηματικά κείμενα. Βλ. αναλυτικά: Ερατοσθένης Καψωμένος, *Αφηγηματολογία*, Πατάκης, Αθήνα, 2003,113-134.

επανάστασης του 1866 στη δυτική κυρίως Κρήτη, τα πάθη των αμάχων και τις πυρπολήσεις των Λάκκων και άλλων χωριών από τους Τούρκους. Από το ποίημα μπορούμε να αντλήσουμε αξιόπιστες ιστορικές πληροφορίες, αφού ο Χατζημιχάλης υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές εκείνης της ιστορικής εποχής, πληροφορίες κυρίως για τον αγώνα στις δυτικές επαρχίες. Θα πρέπει να επισημάνουμε άλλη μία φορά ότι ο ποιητής αφηγείται όσα γεγονότα της επανάστασης έχει ίδια αντίληψη, τα βιώματά του. Αποφεύγει τη γενική εξιστόρηση του αγώνα σ' όλη την Κρήτη.

Η έλευση και αποχώρηση απ' την Κρήτη των Τούρκων διοικητών στη διάρκεια του τριετή αγώνα κατανέμει την αφήγηση σε χρονικές περιόδους: εποχή του Ισμαήλ (κεφ. 66-72), του Μουσταφά (κεφ. 73-108), του Ομέρ (κεφ. 109-126), του Ααλή (κεφ. 127-131), του Χουσεΐν (κεφ. 132-151). Οι αφηγητές επισημαίνουν κάθε χρονική και διοικητική αλλαγή με κατάλληλες εισαγωγικές φράσεις: “Νέον στρατάρχη Μουσταφά μπέμπουν απού την Πόλιν” (στ. 1469), “Εμπέψανέ μας, φίλε μου, τον ξακουσμένο Μέρη” (στ. 2776) κλπ.

Η τρίτη αφηγηματική ενότητα (κεφ. 150-157) περιλαμβάνει το τέλος του αγώνα, τη λύση αφηγηματικής σύνταξης. Το Συνέδριο των Παρισίων αποφασίζει η Κρήτη να παραμείνει σκλαβωμένη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Κρητικοί εξαναγκάζονται να σταματήσουν τον αγώνα τους χωρίς να πετύχουν το ποθούμενο, την απελευθέρωση της μάνας Κρήτης. Ένα πληγωμένο παλληκάρι παραπονείται για την αδικία των Μεγάλων Δυνάμεων, επικαλείται τους παλιούς αγωνιστές και ζητά παρηγοριά απ' τον Άγγελο. Η επιφάνεια του Αγγέλου, ως από μηχανής Θεού, δίνει κουράγιο και τονώνει το ηθικό των Κρητών. Ο Άγγελος συνδέει την αρχή με το τέλος της διήγησης, κατά το κυκλικό σχήμα, δείχνοντας ότι τίποτα στην αφηγηματική σύνταξη δεν είναι τυχαίο, αλλά ότι το ποίημα διέπεται από εσωτερική συνοχή. Τα βάσανα των Κρητικών, αποτέλεσμα θεϊκής τιμωρίας σύμφωνα με τη γνωστή θεολογική εξήγηση⁸⁷³, θα τέλειωναν μια μέρα. Μια νέα ορκωμοσία υποδηλώνει τη συνέχιση του αγώνα στο μέλλον. Οι καταδιωκόμενοι αρχηγοί της Επανάστασης, πριν φύγουν για την εξορία, αντικρίζουν απ' τα βουνά τη μάνα Κρήτη και της αναπέμπουν δοξαστικό ύμνο.

Στους τελευταίους στίχους του έπους ο ποιητής αποκαλύπτει το όνομά του, δίνει πληροφορίες για τη μόρφωσή του και το ήθος του έργου του, κάνει ένα σύντομο απολογισμό της ζωής του. Οι στίχοι αυτοί φέρνουν στη μνήμη μας τους αντίστοιχους του του επιλόγου του

873 Πρβλ. όσα στιχουργεί ο Μανόλης Σκλάβος για το σεισμό που κατέστρεψε το Ηράκλειο τον 16ο αιώνα: “Τις είδε τέτοια φοβερά σημεία 'ς τον καιρόν μας, / ωσάν μας τά 'δειξεν εμάς εφέτος ο Θεός μας, / να πέφτου τ' άστρα του ουρανού, οι μέρες να μαυρίζου, / τα τίμια ξύλα του σταυρού και εικόνες να γυρίζου; / Και ταύτα πάντα εγίνησαν ωγια να μας διδάξη / και α δε μετανοήσωμεν, θέλει μασε πατάξει, / με το σπαθί το τούρκικο να κόψη τα κορμιά μας, / και αιχμάλωτοι να γένωμεν ωγιά τα κρίματά μας. Λοιπόν, αν θέλτε νά 'βρωμεν εις τες πληγές βοτάνια, / ας πέσωμεν προς τον Θεόν όλοι με μια μετάνοια, [...] στ. 139- 148 βλ. Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Η συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου*, Αθήνα, 1955, σ. 29. Την ίδια ιδέα εκφράζει και ο Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης: “Επαίδευσάς μας, Κύριε, δια το παισίμιόν μας / με την δικαίαν κρίσιν σου εις χείρας των εχθρών μας, / αλλά, πάλι, λυπήσου μας, δια το έλεός σου / και δια της τεκούσης σε αγράντου και μητρός σου[...]” βλ. ό.π., σ. 800-4. Το θέμα δεν εξαντλείται με αυτά τα παραδείγματα.

«Ερωτόκριτου».

“Κι όσα ἔγραψε ο στιχουργός στη Νιά Κρητικοπούλα,
ζητά σας τη συγχώρεσιν, γιατί δεν τα γραψ’ ούλα.
Λακκιώτης την καταγωγήν Γιάνναρης η γενεά του,
προσκυνητής κ’ εξόριστος από την φαμελιά του.
Κι όσα θωρείτε τ’ άκουσε, είδε και μοναχός του,
σ’ ούλα ανακατώθηκε κι έκαμε κι απατός του.(κεφ.157 στ. 4022-2)

Με την εκτενή ιστορική αφήγηση της “Κρητικοπούλας” ο ποιητής μεταδίδει στις επερχόμενες γενεές την ηρωική παράδοση της Κρήτης θέτοντας ως πρότυπο τις αξίες των ανθρώπων που δημιούργησαν το κρητικό έπος του 1866-69. Η αυτοσυνείδηση, το σύστημα αξιών και η πορεία των Κρητικών στο μέλλον διαμορφώνονται από το βάρος αυτής της μεγάλης Ιστορίας⁸⁷⁴. Ο ποιητής τονίζει τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του έπους του στο αφιερωματικό μόντο της ‘Κρητικοπούλας’. Η αφήγησή του είναι “υποδειγματική”:

“Λαέ της νέας γενεάς και δουλωμένης Κρήτης
τους πόθους των πατέρων σου ξετέλειψ' ως πολίτης
Ἐσ αφιερώ τα βάσανα, σου μεταδίδω πόνους
και να φανείς αντάξιος σαν ούλους τους προγόνους
Ο πονήσας”

Ο Ερατοσθένης Καψωμένος ταξινόμησε τις ιστορικές αφηγήσεις σε τρεις κατηγορίες με βάση το χειρισμό της ιστορικής ύλης: την “υποδειγματική αφήγηση”, όταν η αφήγηση λειτουργεί ως παράδειγμα για μίμηση ή αποφυγή, την “αντικειμενική συστοιχία” όπου το παρελθόν προτείνεται ως κλειδί για την ερμηνεία και την κατανόηση του παρόντος και το “ιστορικό βίωμα”, όπου η ιστορική αφήγηση ενσωματώνει την ιστορική διαχρονία στην παρούσα στιγμή⁸⁷⁵. Το έπος του Χατζημιχάλη κατατάσσεται στο πρώτο είδος. Είναι μια “υποδειγματική αφήγηση”, αφού ο αφηγητής σηματοδοτεί την ιστορική πράξη έτσι που να προσφέρεται ως παράδειγμα για μίμηση. Το παρελθόν καθορίζει το περιεχόμενο και τις αξίες του παρόντος σύμφωνα με το σημειωτικό σχήμα: πρότυπο vs μίμηση. Η γνώση του ιστορικού παρελθόντος για τον ποιητή της Κρητικοπούλας είναι αναγκαία για να εκτιμήσουμε τις δυνάμεις μας και να δημιουργήσουμε το μέλλον. Είναι η βάση για

874 Όμοια η Ιλιάδα, για παράδειγμα, από την αρχαιότητα ως σήμερα, χρησιμοποιείται για διαμορφώνει την εθνική συνείδηση και να παραδειγματίζει τους Έλληνες.

875 Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, “Το Ιστορικό βίωμα στην Κυπριακή λογοτεχνία”, *Αφιέρωμα στην Κύπρο για τα πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο “Οι τέχνες και τα Γράμματα στην Κύπρο”, 5-8 Αυγούστου 2010, Χανιά -Λευκωσία 2012*, σ. 185- 218. Ο ίδιος επισημαίνει τη συγγένεια όσο και τη διαφορά της 'παραδειγματικής' από την κατά Genette “θαμιστική” αφήγηση: G. Genette, *Αφηγηματολογία, θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2003, σ. 147.

την προκοπή του λαού. Μόνο όταν ο λαός γνωρίζει τις αξίες και τους αγώνες των προγόνων του, θα συνεχίσει το έργο αυτών που θυσιάστηκαν και θα φανεί αντάξιός τους. Η θεική μορφή της Κρητικοπούλας επισημαίνει σε κάθε Κρητικό:

“Ρωτήξετε να μάθετε ποια ήτο η αρχή σας
ποιοι ήσαν οι παππούδες σας, ποια η καταγωγή σας.
Άμε να πεις στ’ αδέρφια σου ό,τι είδες κι ό,τι λέγω
κι ανέ το καταδέχονται, άστε με πα να κλαίω.
Αν δεν λυπάστε, πες τώνε, την δόλια σας την μάνα,
ας σώσουν την τιμήν τώνε κ’ εκείνων π’ αποθάναν”.(κεφ.3,στ. 59-64)

Αφηγηματικές τεχνικές

Είναι σκόπιμο σ’ αυτό το σημείο να εξετάσουμε τις αφηγηματικές τεχνικές⁸⁷⁶ του ποιήματος, οι οποίες είναι ιδιαίτερα αξιόλογες. Στην «Κρητικοπούλα» ένας εξωδιηγητικός αφηγητής, ο ποιητής αναλαμβάνει, να οργανώσει τη διήγηση. Τα γεγονότα όμως της επανάστασης δεν τα μαθαίνουμε μόνο απ’ αυτόν, αλλά και από τις μεταδιηγήσεις ενδοδιηγητικών αφηγητών. Οι τρεις αδελφοποιτοί, δηλαδή ο Χανιώτης, ο Ρεθεμνιώτης και ο Καστρινός, διηγούνται διαλεγόμενοι και σχολιάζουν τα γεγονότα της Επανάστασης. Αρκετές φορές δημιουργείται η εντύπωση της κατάργησης των αφηγηματικών επιπέδων. Παρατηρείται το φαινόμενο οι τρεις αδερφοποιτοί να σχολιάζουν τη διήγηση του εξωδιηγητικού αφηγητή σαν να είναι παρόντες και να ακούν, όσα εκείνος διηγείται.⁸⁷⁷ Έτσι, στο κεφάλαιο 100 ο αφηγητής-ποιητής αναφέρει την επέμβαση του Ρώσου ναυάρχου Βουτακώφ, ο οποίος έσπευσε να παραλάβει από τα νότια παράλια της Κρήτης τα γυναικόπαιδα για να σωθούν. Ο ποιητής δε μπορεί να κρύψει τα φιλορωσικά του αισθήματα. Στο επόμενο κεφάλαιο ο Συμπέθερος παίρνει αφορμή από τη διήγηση του αφηγητή και απευθυνόμενος στους δύο άλλους αδερφοποιτούς σχολιάζει το γεγονός ως: «Σημείον επεμβάσεως μέγα αυτό το βήμα,/ να μπέμπουν τα παπόρια των να παίρνουνε το θύμα». Άλλοτε πάλι ένας ενδοδιηγητικός αφηγητής, όπως ο γέροντας στο κεφάλαιο 27 αναλαμβάνει για μια στιγμή το ρόλο του εξωδιηγητικού αφηγητή— αν δεχτούμε το στίχο⁸⁷⁸ όπως είναι στην πρώτη έκδοση— παρουσιάζει και δίνει το λόγο στον επόμενο ενδοδιηγητικό αφηγητή.

Η «Κρητικοπούλα» επιβεβαιώνει την άποψη του Μπαχτίν⁸⁷⁹ ότι τα επικά ποιήματα είναι μονοφωνικά⁸⁸⁰. Οι φωνές του αφηγητή-ποιητή και των τριών αδελφοποιτών αναμειγνύονται και

876 Στην ανάλυση της αφήγησης ακολουθούμε τη θεωρία του G.Genette. Βλ. Gerard Genette, *Σχήματα III*, μτφ. Μπ. Λυκούδης, επιμ. Ερ. Καψωμένος, Πατάκης Αθήνα 2007 και Ερατοσθένης Καψωμένος, *Αφηγηματολογία, θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Αθήνα 2005.

877 Βλ. κεφ. 100 και 101, 102 και 103.

878 « Ο ξάδερφός μου πρόβαλε Γιώργης και τώνε κάνει...»

879 Μιχαήλ Μπαχτίν, Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής, μτφ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, 1980, σ. 200.

880 Στο κεφ. 104, για παράδειγμα, δεν είμαστε σίγουροι αν συνεχίζει να ομιλεί ο σύντεκνος ή αν πήρε το λόγο ο

δεν διακρίνονται. Στο κεφάλαιο 73, αν δεν υπήρχε η ένδειξη της αλλαγής του αφηγητή, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι συνεχίζεται ο λόγος του Αδερφοκτού από το προηγούμενο κεφάλαιο. Μόνο στον τελευταίο στίχο του κεφαλαίου 73 μαθαίνουμε ότι: «αυτά τα κουβεδιάζουνε οι τρεις αδερφωμένοι» (στ.1505). Αλλά και από το κεφάλαιο 147 έως το 154 όπου φαίνεται ότι μιλεί μόνο ο αφηγητής- ποιητής, θα μπορούσαμε, λόγω της μείξης των φωνών, να αποδώσουμε την αφήγηση αυτή στους τρεις διαλεγόμενους αδελφοποιτούς. Σε άλλα σημεία του ποιήματος, στη φωνή του αφηγητή ενσωματώνεται⁸⁸¹ ο ευθύς λόγος των προσώπων χωρίς εξάρτηση από λεκτικό ρήμα, με απόλυτη ταύτιση των δύο φωνών.

“Ξετάζει την πολιτικήν, προβάλλει τας Δυνάμεις,
«πόσον το δυσανάλογον εμείς κ’ οι Μουσουλμάνοι! [...]” (κεφ.51, 1017-18)

“Ο Σύντεκνος κι Αδερφοκτός πηδούν αγκαλιασμένοι:
«Συμπέθερε, εις την Τουρκιά ως πότε σκλαβωμένοι;
Σήκω και συ με μια καρδιά, με μια ψυχή οι τρεις μας
να βάλουμε σ’ ενέργεια ό,τι ζητεί η Πατρίς μας”. στ. 675

Άλλοτε η εισβολή του ευθύ λόγου ενός προσώπου γίνεται τόσο απρόοπτα και μόνο στο τέλος μαθαίνουμε ποιος ομιλεί.

“Θυμούμαι τον παλιόν καιρόν καλές νοικοκεράδες”[...]
“Αυτά `πε η Νικολούδαινα και τ’ άκουσα απατός μου”[...] (κεφ. 27,στ. 451 και 502)

Το υψηλό ποσοστό του ευθύ λόγου στην «Κρητικοπούλα» αυξάνει τη θεατρικότητα/δραματικότητα του έργου. Δημιουργείται η εντύπωση ότι βρισκόμαστε δίπλα στους πρωταγωνιστές της επανάστασης του 1866 και τους ακούμε, όταν συζητούν. Οι αφηγητές χρησιμοποιούν ποικιλία εκφράσεων για να δώσουν το λόγο στα πρόσωπα και να σχολιάσουν τον τρόπο της ομιλίας: «Στέκει με γλώσσα και μιλεί για τα παλιά και βράζει,/ κι ο λόγος του τους άναψε κι ούλους τσ’ ενθουσιάζει»(στ.434-5). Συχνά, όμως, τα πρόσωπα της ιστορίας παίρνουν το λόγο χωρίς τη μεσολάβηση⁸⁸² του αφηγητή, τεχνική που παρατηρείται και στον «Ερωτόκριτο», γεγονός που αυξάνει τη θεατρικότητα και καθιστά αναγκαία τη δήλωση των ομιλούντων προσώπων.

Στο σχέδιο του ποιητή ήταν να εντάξει στην αφήγηση και τις προηγούμενες κρητικές επαναστάσεις κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, αφού ο αγώνας του 1866 ήταν η συνέχειά τους.

αφηγητής, αφού οι φωνές τους ταυτίζονται.

881 Βλ. κεφ. 27 έως 30, 38, 55 κλπ.

882 Βλ. κεφ.4,7, 10έως 14, 18έως 22,25,28,34,37,38 κ.τ.λ.

Η αναδρομή στα περασμένα πάθη της Κρήτης γίνεται με μια σειρά μεταδιηγήσεων από οκτώ ενδοδιηγητικούς αφηγητές, τους τρεις αδελφοκτούς και τους πέντε γέροντες, οι οποίοι μιλούν στην συνέλευση του λαού. Δύο απ' τους γέροντες μεταφέρουν στο λαό τις διηγήσεις⁸⁸³ τριών γυναικών απ' τους Λάκκους, της Μανωλέδαινας, της Νικολούδαινας και της Καζάλαινας. Οι γέροντες επικαλούνται την αξιοπιστία της ιστορικής αναδρομής, αφού την είχαν και οι ίδιοι ακούσει από «καπετάνισσες», γυναίκες γνωστών οπλαρχηγών απ' τους Λάκκους, για να διηγηθούν τα πολεμικά κλέη κάθε επαρχίας και τις ένδοξες γενιές της (εγκιβωτισμένες διηγήσεις). Η εκτενής αυτή παρέκβαση καταργεί τη γραμμική αφήγηση των γεγονότων για να συνδέσει την επανάσταση του '66 με την επανάσταση του '21 και να δείξει τη συνέχεια που υπήρχε στις ηρωικές γενιές. Οι αναδρομές επίσης αιτιολογούν κατά κάποιο τρόπο και την απόφαση του κρητικού λαού να ξεκινήσει μια νέα επανάσταση.

“Πιστέψετε μου Χριστιανοί, όρκο αν θέλτε, κάνω,
αλήθεια έχω να σας πω, ψόματα δε σας βάνω.
Γυναίκες τα διγούντανε και μαρτυριά θα φέρω,
δεν λέω από μέρους μου, μ' ό,τι είδα κι ό,τι ξέρω”.(κεφ.27,στ.437-40)

Ας σημειωθεί εδώ ότι μόλις άρχισε η Επανάσταση του '66 κυκλοφόρησε ένα δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο με τίτλο: «Τα δεινά της Κρήτης υπό τους Τουρκομάνους» τύποις Αθηνάς, εν Αθήναις τη 26^η Αυγούστου 1866. Στο έντυπο αυτό γίνεται μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην αντίσταση των Κρητικών στους κατακτητές από το 70 π. Χ., όταν ο Ρωμαίος Μέτελλος κατέκτησε την Κρήτη.

Η ένταξη των αφηγήσεων των τριών Λακκιωτισσών στη διήγηση των γερόντων γίνεται χωρίς εισαγωγική σύνδεση, απρόοπτα, με μείξη των φωνών. Η απρόοπτη αυτή μετάβαση από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο είναι χαρακτηριστικό της προφορικής αφήγησης.⁸⁸⁴ Η χρήση, μάλιστα ενεστώτα στις διηγήσεις των τριών γυναικών καταργεί το διαχωρισμό του χρόνου σε παρόν και παρελθόν και δημιουργεί την αίσθηση ότι οι τρεις καπετάνισσες βρίσκονται στη συνέλευση του λαού το 1866.

“Σηκώνετ' η Καζάλαινα, στέκεται στα ποδάρια,
τ' αδράχτι τση παράτησε και έπιασε τα φάδια.
“Γι' αυτόν τον Αποκόρωνα, καλέ, δεν ομιλείτε;” (κεφ.29,587-89)

Στο ποίημα του Χατζημιχάλη σύντομες ή εκτενέστερες παρομοιώσεις παρμένες κυρίως απ'

883 Εδώ παρατηρούμε, σύμφωνα με την ορολογία της αφηγηματολογίας, την ένταξη στην πρώτη μεταδιήγηση μιας άλλης μεταδιήγησης. Βλ. G. Genette, *Σχήματα III*, ό.π., σ. 306-309.

884 Πρβλ. Μάρθα Αποσκήτη, “Παρατηρήσεις στη γλώσσα του Μπουνιαλή”, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 49.

τη φύση και την καθημερινή ζωή, καθώς και μεταφορικές εκφράσεις συμβάλλουν στη δημιουργία της λογοτεχνικότητας. Ιδού δύο παράδειγματα παρομοιώσεων:

Ποιος να σκοτώνει πλιάτερους , ποιος ζωντανούς να πιάνει
και του εχθρού τσι μπαλωτές στο νου του δεν τσι βάνει.
σκαθώς προβατοκούραδο που πα να το κουρτίσει,
να μπει ο βοσκός στη μέση του, με μιας να το σκορπίσει,
ως παίζουν οι βοσκοί φωνή και τα σφακτά ξιπούνε,
σαν σκύλοι μπούν στη μέση των κι αιφνίδια ταραχθούνε,
να τα μερώσει προσπαθεί, στην κούρτα να τα βάλει,
κι εκείνα φεύγουν πα και κει με ταραχή μεγάλη.(κεφ.72, στ.1455-62)

Τα ιστορικά γεγονότα, τέλος, αποκτούν ενάργεια και παραστατικότητα με την εκφορά τους σε δραματικό ενεστώτα, που έρχεται σε αντίστιξη με τον ιστορικό/επικό αφηγηματικό τρόπο, που είναι παρελθοντικός.

Από την έμμετρη εγκωμιαστική ιστορία και τη χρονογραφία έως την “Κρητικοπούλα”

Το μεγάλο γεγονός της επανάστασης του 1866-69 απαιτούσε ένα νέο ραψωδό που θα εξιστορούσε με στίχους το μεγάλο γεγονός της επανάστασης του 1866. Η ιστορική αφήγηση δια στίχων έχει μακρά παράδοση στην ελληνική γραμματεία. Επειδή στα ομηρικά έπη και στον “Διγενή”, στη “Διήγηση του Βελισάριου”, στον “Πόλεμο της Τρώαδας” το μυθολογικό στοιχείο συμπλέκεται αχώριστα με το ιστορικό, θα περιορίσουμε την συγκριτική επισκόπηση στα έργα εκείνα με σαφή ιστορικό προσανατολισμό. Εξάλλου ο Κ. Κρουμβάχερ στην “Ιστορία” του κάνει ένα σαφή διαχωρισμό σε “μυθολογικά και ιστορικά ποιήματα εθνικής υποθέσεως”⁸⁸⁵. Επώνυμοι βυζαντινοί στιχουργοί, ανώνυμοι στιχουργοί μετά την Άλωση, Κρητικοί την εποχή της Αναγέννησης και ανώνυμοι ριμαδόροι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας μετέδωσαν με στίχους σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Μία συνοπτική αναδρομή στους κυριότερους σταθμούς αυτής της λογοτεχνικής παραγωγής και συνάμα ένα σχέδιο για μια εκτενέστερη συγκριτική μελέτη, η οποία υπερβαίνει τις προθέσεις της εργασίας μας, θα βοηθήσει καλύτερα στην κατανόηση του γραμματειακού είδους και του ύφους της “Κρητικοπούλας”. Η αναγωγή του ειδικού στο γενικό, η υπαγωγή του μέρους στο όλον είναι, νομίζουμε, μια ασφαλής φιλολογική μέθοδος.

Το εγκωμιαστικό ποίημα “Ηρακλειάς” που συνέθεσε ο Γεώργιος Πισίδης τον 7ο αιώνα για να εξυμνήσει τις νίκες του αυτοκράτορα Ηρακλείου εναντίον των Περσών ήταν το πρότυπο για το ποίημα “Άλωσις Κρήτης” που έγραψε ο Θεοδόσιος Διάκονος (920-990)⁸⁸⁶. Ο ποιητής σε χίλιους

885 Κ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Γ', μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Αθήνα, 1900, σ. 78.

886 Είναι εύγλωττη η ταξινόμηση του H.Hunger, αφού εντάσσει αυτά τα έργα στην ενότητα “ιστορική επική

περίπου ιαμβικούς τρίμετρους αφηγείται τη νίκη του Νικηφόρου Φωκά εναντίον των Σαρακηνών κατακτητών της Κρήτης. Το έργο χρονολογείται αμέσως μετά την πτώση του Χάνδακα (961) και χωρίζεται σε “ακρούσεις”, που υποδηλώνει ότι απαγγέλθηκε μπροστά στον αυτοκράτορα Ν. Φωκά. Όπως επισημαίνει ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης στη διατριβή του: “Ό,τι όμως δεν θησαυρίζει η ποίηση, κερδίζει η ιστορία, καθ’ όσον το ποίημα αποτελεί μία των σπουδαιότερων ιστορικών πηγών του ενδόξου γεγονότος”⁸⁸⁷.

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής, βυζαντινός χρονογράφος του 12ου αιώνα, γράφει την περίφημη έμμετρη χρονογραφία του και εξιστορεί σε 6.733 πολιτικούς στίχους τα γεγονότα από κτίσεως κόσμου μέχρι την ανάρρηση στο θρόνο του Αλεξίου Α' Κομνηνού⁸⁸⁸. Ο δεκαπεντασύλλαβος, η επιλογή κατανοητού από το ευρύ κοινό λεξιλογίου, τα στολίδια των σύνθετων επιθέτων, το χρονογραφικό πνεύμα (αναφορές σε αξιοπερίεργα, θρύλους, θαύματα, προκλητικές ιστορίες για τη ζωή και το χαρακτήρα των αυτοκρατόρων, απλοϊκή παράθεση συμβάντων κ.λπ.) έκαναν τη χρονογραφία του αγαπητή στους ολιγογράμματος ανθρώπους, που δεν κατανοούσαν τα ιστορικά κείμενα των αττικιστών, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός και η Άννα Κομνηνή.

Έμμετρες χρονογραφίες έγραψαν στη συνέχεια ο Ιωήλ και ο Εφραίμ για τη ζωή των οποίων οι ειδικοί δεν γνωρίζουν πολλά πράγματα⁸⁸⁹. Ο Ιωήλ θα έγραψε τη χρονογραφία του κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Το έργο του είναι ένα συμπύλημα καταλόγων βασιλέων από την εποχή της Δημιουργίας μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το 1204. Ο Εφραίμ επηρεασμένος από τον Μανασσή γράφει στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα το χρονικό του σε δωδεκασύλλαβους. Η χρονογραφία του προσπαθεί να ταιριάζει τον κλασικισμό και τις λαϊκές τάσεις της εποχής του και περιέχει διηγήσεις για τους αυτοκράτορες από τον Καλιγούλα ως το Μιχαήλ Η'⁸⁹⁰.

Το “Χρονικό του Μορέως” (αρχές του 14ου αιώνα) εξιστορεί σε εννιά χιλιάδες δεκαπεντασύλλαβους και δημώδη γλώσσα την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους σταυροφόρους και τη δημιουργία του πριγκιπάτου της Αχαΐας. Είναι ένα ανθελληνικό έργο που προβάλλει τον Φράγκο Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο ως πρότυπο ιπποτικής αρετής. Η φιλολογική παράδοση του κειμένου αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μετατροπής ενός έμμετρου

ποίηση”, βλ. H.Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', μτφ. Τ. Κόλλιας κ.ά., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 514-518.

887 Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού “Άλωσις Κρήτης”*, διατριβή επί διδακτορία, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1960. Το παράθεμα στη σ. 33 της εισαγωγής. Στο ποίημα του Θεοδοσίου οι Κρήτες ταυτίζονται με τους Άραβες. Βλ. ό.π., σ. 44.

888 Για τη ζωή και το έργο του Μανασσή βλ. Κ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Β', ό.π., σ. 764-773, H. Hunger, ό.π., σ. 250-255. Με το έργο του Μανασσή έχει ασχοληθεί διεξοδικά ο Οδυσσέας Λαμψιδής με πολλά δημοσιεύματά του σε επιστημονικά περιοδικά. Όπως έχω δείξει σε αδημοσίευτη εργασία μου στο Παν/μιο Κρήτης τα άπαξ λεγόμενα σύνθετα επίθετα του Μανασσή μπορεί να συγκριθούν ως προς τη λογοτεχνική λειτουργία τους με τα σύνθετα επίθετα που έπλασε ο Καζαντζάκης στην “Οδύσσεια” του.

889 Βλ. H. Hunger, ό.π., Ιωήλ σ. 326-327, Εφραίμ σ. 329-332.

890 Βλ. και Κ. Κρουμβάχερ, ό.π., σ. 792-795 και Εφραίμ του Αινίου, *Χρονογραφία*, έκδοση Οδυσσέα Λαμψιδή, τ. Α+Β, Αθήνα 1984.

κειμένου σε πεζό. Αν και δεν υπάρχει απόλυτη ομοφωνία για το ποια παραλλαγή του “Χρονικού” προηγείται, τείνει να επικρατήσει η άποψη ότι από το αρχικό ελληνικό κείμενο⁸⁹¹, που συνέθεσε κάποιος στιχουργός προήλθαν, με διάφορους τρόπους, οι πεζές διασκευές στα γαλλικά, ιταλικά και τα αραγονικά της βόρειας Ισπανίας⁸⁹².

Κατά τον 15ο αιώνα γράφτηκαν τα εξής ιστορικά στιχουργήματα: Ένα ποίημα σε ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους αφηγείται την εισβολή του Μογγόλου Ταμερλάνου (Timur Lenk) στη Μ. Ασία (αρχές 15ου αιώνα). Ο ποιητής του είναι άγνωστος. Τη Μάχη της Βάρνας του 1444 στην οποία ηττήθηκαν από τους Τούρκους τα στρατεύματα των Ούγγρων και Βλάχων από τους Τούρκους εξιστορεί ένας άλλος ανώνυμος στιχουργός σε 466 στίχους. Το “Ανακάλυμα της Κωνσταντινούπολης”, γραμμένο πιθανότατα από κρητικό στιχουργό, αμέσως μετά την Άλωση, μεταδίδει σε δεκαπεντασύλλαβους το θλιβερό άγγελμα της Άλωσης της Πόλης. Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, γράφει ο στιχουργός, προέτρεψε τους Κρητικούς υπερασπιστές της Πόλης να κόψουν το κεφάλι του και να το μεταφέρουν στην Κρήτη. “Θρήνος ή Άλωσις της Κωνσταντινούπολης” επιγράφεται και ένα άλλο ομόθεμο με στιχούργημα που πρέπει να γράφτηκε μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Τούρκους. Ο άγνωστος στιχουργός φαίνεται φιλενωτικός και θαυμαστής του αυτοκράτορα Ιωάννη του Η'. Στην άλωση της Αττικής από τους Τούρκους το 1456 αναφέρεται ένα άλλο άτεχνο στιχούργημα, στο οποίο η Αθήνα θυμάται την παλιά της δόξα και θρηνεί για την καταστροφή της. Στα τέλη του 15ου αιώνα Μανόλης Λιμενίτης, γνωστότερος παλαιότερα ως Εμμανουήλ Γεωργιάς, έγραψε σε ανομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους το “Θανατικόν της Ρόδου” για να εξιστορήσει την επιδημία πανώλης που ξέσπασε στη Ρόδο το 1498⁸⁹³.

Αρχές του 16ου αιώνα ο Μανόλης Σκλάβος με ένα στιχούργημα που τιτλοφορείται “Η συμφορά της Κρήτης” περιγράφει τον τρομερό σεισμό της 29/30 Μαΐου 1508 που κατέστρεψε το Ηράκλειο⁸⁹⁴. Ο Ζακυνθινός Τζάνες Κορωναίος έγραψε το 1519 ένα πολύστιχο ποίημα σε δεκαπεντασύλλαβους και ενδεκασύλλαβους, “Τα Ανδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα”, για να εξυμνήσει τον Μερκούριο Μπούα, Αρβανίτη που γεννήθηκε στο Ναύπλιο και διέπρεψε ως διοικητής μισθοφόρων Ελλήνων στρατιωτών, υπηρετώντας τη Βενετία, τη Γαλλία και τη Γερμανία (τέλη 15ου αρχές 16ου αιώνα). Τον 16ο αιώνα επίσης ο εξελληνισμένος Ιταλός Ιωάννης Αξαγιώλης

891 Ο πρώτος εκδότης της ελληνικής παραλλαγής J. Schmitt (1904) θεωρούσε ως αρχικό το ελληνικό κείμενο. Ο Ιταλός καθηγητής G. Spadaro, “Studi introduttivi alla Cronica di Morea”, *Siculorum Gymnasium*, 12, 1959, σ. 125-152 αμφισβήτησε αυτή τη θέση, αλλά αντικρούστηκε με πειστικά επιχειρήματα από τους: Γ. Κεχαγιόγλου, “Δυσκολίες στο κείμενο του Χρονικού του Μορέως”, *Ελληνικά* 27, 1974, σ. 254-267 και M.J. Jeffreys, “The Chronicle of Morea: Priority of the Greek version”, *Byzantinische Zeitschrift*, 68, 1975, σ. 304-350.

892 Στην περίπτωση του Χατζημυχάλη δείξαμε ότι η διασκευή της πεζής εκδοχής δεν γίνεται μηχανικά, δεν είναι δηλαδή απλή μεταφορά του πεζού κειμένου σε στίχους. Ο Γιάνναρης καταστρώνει ένα ποιητικό σχέδιο για να μετατρέψει το απομνημόνευμά του σε ποίηση.

893 Στην εργασία μας δεν παρατίθενται όλα τα ιστορικά ποιήματα της εποχής. Αναλυτικά τα έχει παρουσιάσει ο Κ. Κρουμβάχερ στην Ιστορία του. Βλ. Κρουμβάχερ, ό.π., σ. 79-119.

894 Μπουμπουλιδής Φαίδων, *Η Συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου*, Αθήνα 1955.

παρακαλεί με στίχους τον αυτοκράτορα της Γερμανίας και της Ισπανίας Κάρολο Ε' να εκστρατεύσει κατά των Τούρκων (“Διήγησις Συνοπτική Καρόλου Ε’”). Την ίδια εποχή και ο Κερκυραίος Ιάκωβος Τριβόλης γράφει σε οκτασύλλαβους που ομοιοκαταληκτούν την “Ιστορία του Ταγιαπιέρα” για να εξυμνήσει τον Βενετό ναύαρχο που πολέμησε κατά των Τούρκων. Πιθανότατα κρητικός είναι ο στιχουργός που εξιστόρησε με τον “Θρήνο της Κύπρου” την κατάληψη της Κύπρου το 1571 από τους Τούρκους. Φαίνεται ότι το πέρασμα από την Κρήτη του συμμαχικού στόλου της Βενετίας, του Βατικανού και του Φιλίππου Β' της Ισπανίας για να βοηθήσει την Κύπρο, είχε προκαλέσει μεγάλη εντύπωση στον ανώνυμο Κρητικό στιχοπλόκο. Για τον Αρσένιο Ελασσόνο που έγραψε σε στίχους για το ταξίδι του Πατριάρχη Ιερεμία του Τρανού στη Ρωσία αναφερθήκαμε σε άλλη ενότητα⁸⁹⁵.

Ο Αντώνιος Αχέλης από το Ρέθυμνο διηγήθηκε την πολιορκία της Μάλτας από τους Τούρκους στα 1565 και τη νικηφόρα αντίσταση των Ιωαννιτών ιπποτών με ένα έμμετρο ποίημα, που τιτλοφορείται: “Μάλτας Πολιορκία”. Το ποίημα βασίζεται σε δημιουργική διασκευή ενός βιβλίου του Ιταλού χρονογράφου Marino Fracasso, το οποίο είχε κυκλοφορήσει αμέσως μετά την πολιορκία της Μάλτας⁸⁹⁶. Ο Αχέλης κάνει εκτεταμένη χρήση επικών παρομοιώσεων από διάφορα επικά έργα και κυρίως από τον Αργιόστο. Ο Στ. Κακλαμάνης, αξιόλογος μελετητής του Αχέλη, συγκρίνοντας άλλες έμμετρες ιστορικές διηγήσεις του 15ου και 16ου αιώνα με τη “Μάλτας Πολιορκία” έδειξε ότι ο Αχέλης με τις αφηγηματικές καινοτομίες και με την ευρεία χρήση δάνειου επικού υλικού επιδίωξε να συνθέσει επικό ποίημα και όχι μια παραδοσιακή ιστορική ρίμα. Για το θέμα ο Κακλαμάνης αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά: “Στο ‘Μάλτας Πολιορκίας’ η πλατιά χρήση δάνειου επικού ποιητικού υλικού φανερώνει τη θέληση του Αχέλη να προσδώσει στο έργο του τις ιδιότητες του υψηλού, του επίσημου και του μεγαλοπρεπούς, και έτσι να ανατρέψει την παγιωμένη από την παράδοση εικόνα της έμμετρης μεν, αλλά πεζότροπης ιστορικής αφήγησης και τη μονοδιάστατη θεματική της ύλης του”⁸⁹⁷. Το παράδειγμα του Αχέλη είναι εύγλωττο για να κατανοήσουμε πώς ένα θέμα της σύγχρονης ιστορίας του ποιητή μπορεί να πάρει επική πνοή, χωρίς

895 Για τις έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις που αναφέρθηκαν βλ. αναλυτικότερα στις ιστορίες της λογοτεχνίας, όπου αναφέρονται και στοιχεία για τα χειρόγραφα και τις παλαιότερες εκδόσεις τους: Κ. Κρουμβάχερ, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. Γ', μτφρ. Σωτηριάδη, σ., Κ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα, 2η έκδοση, χ.χ., σ. 34, 62, Mario Vitti, *Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Οδυσσέας*, Αθήνα 1978, σ. 39-49, Hans- Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988, σ. 249-264, Στυλιανός Αλεξίου, *Ελληνική Λογοτεχνία, από τον Όμηρο στον 20ο αιώνα*, στιγμής, Αθήνα 2010, σ. 210, 362-3, 391, 409-410. Από τις εκδόσεις των ποιημάτων αναφέρουμε μόνο τις τρεις πρόσφατες: α) Τζανε Κορονεός, *Le gesta di Mercurio Bua*, a cura di Roberta Angiolillo, Edizioni dell' Orso, Alessandria 2013, β) Μανόλη Σκλάβου, *Της Κρήτης ο χαλασμός*, επιμ. Τασούλα Μαρκομιχελάκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2014, γ) Εμμανουήλ/Μανόλης Λιμενίτης, *Το θανατικόν της Ρόδου*, επιμ. G. St. Henrich, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2015.

896 Βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, “Η Μάλτας Πολιορκία του Αντωνίου Αχέλη και το ξένο πρότυπό της”, *Κρήτη και Ευρώπη: συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία, Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, επιμ. Κ. Ψυχογιός, Βάρβαροι Κρήτης 2001, σ. 31-40.

897 Στέφανος Κακλαμάνης, “Διακειμενικότητα και ποιητική τέχνη: Αχέλης και Κορνάρος”, στο: *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμέλεια Στ. Κακλαμάνης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006, σ. 267.

να υπάρξει αποστασιοποίηση από τα ιστορικά γεγονότα και χωρίς οι σύγχρονοι ήρωες να περιβληθούν με την αχλή του μύθου. Στο μελέτημά μας προσπαθούμε να δείξουμε με ποιους τρόπους ο Χατζημιχάλης κατόρθωσε να υπερβεί τις απλοϊκές ιστορικές ρίμες.

Τα ιστορικά γεγονότα του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), που λόγω της μεγάλης διάρκειάς του, της εμπλοκής ευρωπαϊκών πολεμικών δυνάμεων και των αντιπάλων Ενετών και Τούρκων είχε πάρει ευρωπαϊκές διαστάσεις, εξιστόρησαν πολλοί συγγραφείς σε πεζό ή στίχους. Από τα εννέα ελληνόγλωσσα έμμετρα έργα θα αναφέρουμε τα δύο πιο γνωστά, γιατί υπάρχουν και άλλα που παραμένουν αδημοσίευτα⁸⁹⁸.

Η Μ. Αλεξίου επισημαίνει ότι η “διήγηση δια στίχων του δεινού πολέμου του εν τη νήσω Κρήτη γενομένου [...]” του Άνθιμου Διακρούση, που εκδόθηκε το 1667 είναι ένα “χρονικό πολέμου” και όχι ένας θρήνος, αν και στο έργο υπάρχουν επιρροές από τις γνωστές λογοτεχνικές συμβάσεις θρήνου πόλεων⁸⁹⁹. Ο Διακρούσης φαίνεται ότι είναι αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων κατά την πολιορκία των Χανίων (1645), γι' αυτό και τα περιγράφει διεξοδικά. Τα υπόλοιπα γεγονότα έως την πτώση του Μεγάλου Κάστρου, για τα οποία δεν είχε ίδια αντίληψη, έχουν κατασκευαστεί με λογοτεχνικό υλικό συστηματικά αντλημένο από τον Αχέλη και από προφορικές αφηγήσεις Κρητικών που είχαν φτάσει πρόσφυγες στη Βενετία, όπως έδειξε ο Στ. Κακλαμάνης. Το χρονικό του Διακρούση απευθύνεται στο ευρύ αναγνωστικό κοινό της εποχής του, γι' αυτό και είναι γραμμένο στην κοινή ομιλούμενη του 17ου αιώνα και σε δεκαπεντασύλλαβο. Το ποίημα στερείται ιστορικού πραγματισμού. Ο ποιητής δεν αναφέρει τα ονόματα των πρωταγωνιστών, τα τοπωνύμια, τις ακριβείς θέσεις των αντιπάλων στην πολιορκία των Χανίων⁹⁰⁰.

Ο Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής είχε υπόψη του τον Διακρούση, όταν έγραφε τον “Κρητικό Πόλεμο”, πολύστιχο ποίημα, που τυπώθηκε το 1681 και περιγράφει τα γεγονότα από την απόβαση των Τούρκων στη Δυτική Κρήτη μέχρι την κατάληψη του Χάνδακα. Ο ανιψιός του Χατζημιχάλη, Αντώνιος Γιάνναρης, χαρακτήριζε τα ιστορικά ποιήματα του Διακρούση και του Μπουνιαλή “έμμετρα μοιρολόγια” και συνιστούσε “την εις λήθην παραπομπήν τοιούτων ανιαρών στιχουργημάτων”⁹⁰¹. Ο τελευταίος εκδότης του ποιήματος, Στ. Αλεξίου, επισημαίνει τις τεράστιες αποκλίσεις στις κρίσεις των φιλολόγων σχετικά με τη λογοτεχνική αξία του Μπουνιαλή, αφού από άλλους θεωρείται αξιόλογος ποιητής και από άλλους κακότεχνος στιχουργός και χρονικογράφος. Όσοι όμως με ευκολία χαρακτηρίζουν το ποίημα έμμετρη χρονογραφία δεν πρόσεξαν τους λογοτεχνικούς τρόπους και τα κειμενικά ευρήματα του ποιητή με τα οποία τα γεγονότα του

898 Για τα ελληνικά ποιήματα με θέμα τον Κρητικό Πόλεμο, αλλά και τα αδημοσίευτα έργα βλ. Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, *Ο Κρητικός Πόλεμος*, κριτική έκδοση Στ. Κακλαμάνης, Αθήνα 2008, σ. 85-88.

899 Βλ. Margaret Alexiou, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, επιμ., μτφρ. Δ. Ν. Γιατρομανωλάκης, Παναγιώτης Α. Ροϊλός, Αθήνα 2002, σ. 164.

900 Βλ. Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, *Ο Κρητικός Πόλεμος*, ό.π., σ. 89.

901 Αντώνιος Γιάνναρης, εφ. *Νέα Έρευνα Χανίων*, φ. 516, 18-12-1908.

χρονικού γίνονται αξιόλογη ποίηση⁹⁰². Η Μάρθα Αποσκίτη παραλληλίζει τον Μπουνιαλή με τον Μακρυγιάννη: “Στον Μπουνιαλή έχομε ένα Μακρυγιάννη του ΙΖ αιώνα, έναν άνθρωπο με μικρή μόρφωση, αλλά με μεγάλη ψυχή και με εκφραστικές δυνατότητες⁹⁰³”.

Θα μπορούσε να είναι γνωστά τα δύο κείμενα του Κρητικού Πολέμου στον Χατζημιχάλη; Αποσπάσματα από το ποίημα του Μπουνιαλή δημοσιεύτηκαν από τον Κωνσταντίνο Σάθα το 1869⁹⁰⁴, ο οποίος παρουσίασε χαρακτηριστικά αποσπάσματα από διάφορες μάχες και τη φιλονικία του Ρεθύμνου και του Κάστρου. Ο Στ. Αλεξίου παρατήρησε ότι ο Σάθας μεταγράφει το κοινό όνομα λάκκοι, που σημαίνει τους τάφρους γύρω από τα κάστρα, ως τοπωνύμιο: Λάκκοι⁹⁰⁵. Το χωριό του Χατζημιχάλη, οι Λάκκοι, είχε γίνει γνωστό σ' όλους τους Έλληνες για τη συμμετοχή του στον αγώνα του 1866. Είναι λοιπόν πιθανόν κάποιος πλούσιος ομογενής στο Ταϊγάνι της Ρωσίας να προμήθευσε τον Χατζημιχάλη ένα αντίτυπο της έκδοσης του Σάθα.

Η “Διήγησις δια στίχων” του Διακρούση είχε κυκλοφορήσει ένα χρόνο πριν την επανάσταση του 1866 στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Κρητικού λόγιου και θερμού πατριώτη, Εμμανουήλ Βυβιλάκη⁹⁰⁶. Το λησμονημένο κείμενο του Διακρούση, δημοσιευμένο σε δύο δεκαεξασέλιδα, έφτασε μέχρι την Κρήτη για να συνεγείρει τους Κρητικούς. Στον πρόλογο ο τυπογράφος καλεί τους συμπατριώτες του να θέσουν ως πρότυπο τη διήγηση του Διακρούση και να καταγράψουν με απλότητα σε στίχους σημαντικά προσωπικά ή συλλογικά γεγονότα. Το κάλεσμα του Βυβιλάκη ήταν ένα επιπλέον κίνητρο για τους κρητικούς ριμαδόρους και μάλλον έφτασε και ως τον Χατζημιχάλη. Παραθέτουμε τη σημαντική για το θέμα μας αναφορά:

“Δεν μετακινήσαμε δε παντάπασιν ούτε το λεκτικόν, ούτε τας ανορθογραφίας της ιστορίας ταύτης, δια να ενθαρρύνωμεν και τους απλουστέρους και αμαθεστέρους χωρικούς, να συγγράψωσιν έκαστος την ιστορίαν της επαρχίας ή του χωρίου του ή και ενός μόνου γνωστού προς αυτόν συμπατριώτου, διότι εκ των τοιούτων απλών και ατέχνων διηγήσεων, διατηρείται η ιστορία εκάστου ατόμου και γεγονότος αγνή και ανόθευτος, από την προστιθεμένην πολλάκις αυτή ποικιλίαν των χρωμάτων της σχολαστικής επιδείξεως.”

Στις αρχές του 18ου αιώνα ο Κεφαλλονίτης Πέτρος Κατσαΐτης έγραψε σε ομοιοκατάληκτους ενδεκασύλλαβους ένα μακροσκελέστατο ποίημα τον “Κλαυθμό Πελοποννήσου”. Στο ποίημα η Ελλάδα και η Πελοπόννησος προσωποποιημένες μιλούν για το ένδοξο παρελθόν και τη δυστυχία τους μετά την

902 Βλ. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλη, *Κρητικός Πόλεμος*, εισαγωγή-επιμέλεια Στ. Αλεξίου, Μ. Αποσκίτη, Στιγμή, Αθήνα 1990, σ. 111-113.

903 Μάρθα Αποσκίτη, *ό.π.*, σ. 49.

904 Κωνσταντίνου Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 1869, σ. 223-307.

905 Βλ. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλη, *ό.π.*, σ. 32.

906 Βλ. *Διήγησις δια στίχων του δεινού πολέμου του εν τη Νήσω Κρήτη γενομένου* [...], εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ραδαμάνθους, 1865. Το μόνο γνωστό δεκαεξασέλιδο σώζεται στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης (“Ανέμη”). Δεν είναι τυχαίο ότι μέσα στην επανάσταση του 1866 εκδίδει ο Κ. Σάθας τον “Κρητικό Πόλεμο” του Αθανασίου Σκληρού, ποίημα σε αρχαιοπρεπή γλώσσα και μέτρο για την κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους το 1669. Βλ. Αθανασίου Σκληρού, *Κρητικός Πόλεμος, ελληνικά ανέκδοτα, περιυναχθέντα και εκδοθέντα κατ' έγκρισιν της Βουλής, εθνική δαπάνη, υπό Κωνσταντίνου Ν. Σάθα*, Αθήνησι, 1867.

τουρκική εισβολή. Η Πελοπόννησος παραπονιέται στην Ελλάδα για την εγκατάλειψή της από την Ευρώπη και ψέγει την Κρήτη που αδιαφόρησε, ιδιαίτερα δε την Κυδωνία. Το ποίημα γράφτηκε λίγο μετά την κατάληψη του Ναυπλίου από τους Τούρκους (1715) κατά την οποία ο Κατσαΐτης αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στα Χανιά. (“Κλαυθμός Πελοποννήσου ονομάσθη / στην χώραν Κυδωνίας εις την Κρήτην. / Ποίημα είν' του Πέτρου Κατσαΐτη”)⁹⁰⁷.

Η έμμετρη ιστορική αφήγηση της Αντωνούσας Καμπουροπούλας “Ποιήματα Τραγικά” (1840) εξιστορεί σε δεκαπεντασύλλαβο και μικτή γλώσσα την έναρξη, τις κυριότερες πολεμικές συγκρούσεις της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη και το τραγικό τέλος της. Όπως έχουμε αλλού υποστηρίζει, στο κείμενο της Αντωνούσας διασταυρώνονται τα ρεύματα της λόγιας και της λαϊκής παράδοσης, η αφήγηση του λόγιου χρονογράφου και του αγράμματος κρητικού ριμαδόρου⁹⁰⁸. Την παράδοση της κρητικής ιστορικής ρίμας η στιχουργός φαίνεται ότι την γνωρίζει καλά και με τα “Ποιήματα Τραγικά” κυριεύει ένα κατεξοχήν αντρικό λογοτεχνικό οχυρό, με την έννοια ότι είναι η μόνη γυναίκα, που καταπιάστηκε με την ιστορική αφήγηση, ασχολία που από τα χρόνια του Ομήρου ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών. Η στιχουργός ξεπερνά το αυτοβιογραφικό επίπεδο του λόγου, ασχολούμενη με το είδος της έμμετρης ιστοριογραφίας, δείχνοντας έτσι ότι με το έργο της, “προϊόν του γυναικείου πνεύματος”, εισέρχεται στη δημόσια σφαίρα, ιστορεί τα κοινά και τα εθνικά και όχι τα ιδιωτικά, κατακτά την ιστοριογραφία, ένα κατεξοχήν αντρικό λογοτεχνικό είδος. Ο φιλαναγνώστης Χατζημιχάλης θα είχε διαβάσει το ποίημα της Καμπουροπούλας. Δύο χαρακτηριστικά της αφήγησης της Καμπουροπούλας συναντιόνται και στην έμμετρη αφήγηση του Χατζημιχάλη: η παρεμβολή διαλογικών σκηνών, που εξιστορούν τα ιστορικά γεγονότα και η έμφαση στην περιγραφή των μαχών, που αποτελεί το βασικό κορμό της αφήγησης⁹⁰⁹.

Εκατό ακριβώς χρόνια χωρίζουν την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1769-1770) και τη μεγάλη επανάσταση της Κρήτης του 1866-69. Εκατό ακριβώς χρόνια μετά από την καταστροφή του πύργου του γενίτσαρου Αλιδάκη (1774) γράφτηκε η “Κρητικοπούλα” (1874). Τα πολύστιχα τραγούδια του Δασκαλογιάννη (στίχοι 1032) και του Αλιδάκη (στίχοι 530) είναι δύο σπουδαία κείμενα τα οποία μας αποκαλύπτουν τον τρόπο δημιουργίας μιας επικής σύνθεσης με βάση την

907 Εμμ. Κριαράς, Κατσαΐτης, “Ιφιγένεια”, “Θυέστης”, “Κλαυθμός Πελοποννήσου”, ανέκδοτα έργα, κριτική έκδοση, Αθήνα 1950. / Emm. Kriaras, Katsaitis, Iphigenie-Thyeste- La plainte du Peloponnese, édition critique, Athenes, 1950. Για τη διάρθρωση του ποιήματος βλ. ό.π., σ. ιβ'-ιε'. Χαρακτηριστικοί οι εξής αυτοβιογραφικοί στίχοι του ποιητή: “Ο γράψας ταύτα αιχμάλωτον είχασι τονε φέρει / από την Πελοπόννησον στα Κρητικά τα μέρη / έπειτα από την άλωσιν της χώρας Αναυπλίου, / οπόγινε εις τις εννιά μηνός του Ιουλίου”. Βλ. ό.π., σ. 203.

908 Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης γυναικείας ταυτότητας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της ποιήτριας Αντωνούσας Καμπουράκη”, *Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 2010, Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο από το 1204 έως σήμερα*, τ. Δ', επιμέλεια Κ. Δημάδης, Αθήνα 2011, σ. 290-292. Βλ. και Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “εις σε φιλάτη μου, Πατρίς, θα 'κδώσω ιστορίαν’: ποίηση και ιστορία στο έργο της Αντωνούσας Καμπουροπούλας”, ανακοίνωση στο Συμπόσιο “Η Κρήτη από τη σκοπιά της ιστορίας των γυναικών και της σχέσης των δύο φύλων, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά, 5-9-2015 (υπό δημοσίευση).

909 Πρβλ. Τον πίνακα περιεχομένων της Κρητικοπούλας, όπου συναντούμε τους τίτλους “Πρώτη μάχη των Λάκκων [...], Μάχη εν Θερίσω [...], Μάχη εν Αγυιά [...]” και τους τίτλους των κεφαλαίων στο ποίημα της Αντωνούσας, που επιγράφονται ως “Πόλεμος και νίκη των Ελλήνων / Κρητών” στο τάδε μέρος.

προφορική παράδοση. Ως τώρα οι μελετητές συμφωνούσαν στον επικό χαρακτήρα των τραγουδιών, στην ομοιότητά τους ως προς το ύφος, στο ότι γράφτηκαν λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα, στα οποία αναφέρονται και ότι είναι δημιουργίες απλοϊκών βοσκών, που έτυχε να καταγραφούν και έτσι να διασωθούν.

Ο C. Mango διατύπωσε την άποψη ότι το τραγούδι του Δασκαλογιάννη προέρχεται από τη σύνθεση προφορικών ιστορικών τραγουδιών και μοιρολογιών που είχαν ως θέμα τους τον ήρωα⁹¹⁰. Τέτοια τραγούδια πράγματι τραγουδιούνται μέχρι σήμερα στα Σφακιά και ευρίσκονται στις περισσότερες συλλογές δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης. Ακριβώς αντίθετη πορεία ως προς τη δημιουργία του τραγουδιού του Δασκαλογιάννη πρότεινε ο Δ. Πετρόπουλος, ο οποίος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι από την πολύστιχη ρίμα του Μπάρμπα Πανζελιού προήλθαν οι συντομότερες ρίμες για τον Δασκαλογιάννη, που τραγουδιόνταν στα γλέντια⁹¹¹.

Ως προς το όνομα του ποιητή του “Τραγουδιού του Δασκαλογιάννη” και το χρόνο σύνθεσης του ποιήματος είχε επικρατήσει η άποψη ότι το τραγούδι το συνέθεσε αγράμματος, αλλά προικισμένος με τη θεία δωρεά της ποιήσεως βοσκός, ο μπάρμπα Πανζελιός (Παντελής) και το κατέγραψε ο ανιψιός του Αναγνώστης του παπά Σήφη Σορδύλης. Παρασύρθηκαν από τον εφθαρμένο – μάλλον σκόπιμα- στίχο του ποιήματος: “Στα χίλια εφτακόσια 'γδοηνταέξι έτος / που του Δασκάλου τον γκαιρό δεκάξι χρόν' οφέτος” και θεώρησαν ότι το ποίημα γράφτηκε δεκαέξι χρόνια μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη.

Ο Βασίλειος Λαουδράς είχε προσέξει ήδη από το 1947, ερευνώντας με τη βοήθεια του τουρκομαθή Ν. Σταυρινίδη το Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου, ότι οι ιστορικές πληροφορίες που μας δίνει το Τραγούδι του Δασκαλογιάννη είναι σε πολλά σημεία ανακριβείς. Αν και δεν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι είναι ποίημα πολύ μεταγενέστερο, επεσήμανε ότι πρέπει να χρησιμοποιείται με επιφύλαξη από τους ιστορικούς. Μόνο ο Ν. Β. Τωμαδάκης είδε το περίτεχνο ύφος και τη λογιότητα του ποιητή των δύο δίδυμων ποιημάτων, του Δασκαλογιάννη και του Αλιδάκη, και τα θεώρησε έργα ενός ποιητή που έζησε εκατό χρόνια έπειτα από την επανάσταση του Δασκαλογιάννη. Εξέφρασε μάλιστα την άποψη ότι ποιητής τους είναι ο Εμμανουήλ Βαρδίδης, αγωνιστής του 19ου αιώνα και εκδότης της εφημερίδας “Λευκά Όρη”. Η άποψη του Τωμαδάκη ως προς τον χρόνο σύνθεσης του ποιήματος θεωρούμε ότι μέλει να αποδειχτεί σωστή⁹¹².

Όλα αυτά που αναφέραμε ως τώρα για την πατρότητα της ρίμας του Δασκαλογιάννη και το χρόνο της σύνθεσής της δεν θα είχαν αξία, αν δεν είχαν σχέση με τον τρόπο και το χρόνο σύνθεσης της “Κρητικοπούλας”. Αυτό που δείχνει το “Τραγούδι του Δασκαλογιάννη” είναι πώς ένας επώνυμος δημιουργός ακουμπώντας στο υλικό της προφορικής παράδοσης δημιούργησε μια επική

910 Βλ. C. Mango, “Quelques remarques sur la chanson de Daskaloyannes”, *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1954, σ. 44-54.

911 Βλ. Δ. Πετρόπουλος, “Του Δασκαλογιάννη τα τραγούδια”, *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1954, σ. 227-237.

912 Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικά Δοκίμια και Μελέται*, Αθήνα, 1954, σ. 54-55. Αναλυτικά στοιχεία της έρευνάς μας, που επιβεβαιώνουν την άποψη του Τωμαδάκη θα παρουσιάσουμε σε χωριστή μελέτη.

σύνθεση με έντονο το προσωπικό στοιχείο, ένα ποίημα που ξεπερνά τα απλοϊκά ιστορικά στιχουργήματα. Με τον ίδιο τρόπο εργάστηκε και ο Χατζημιχάλης. Η χειρόγραφη παράδοση της “Κρητικοπούλας” έρχεται επίσης να επιβεβαιώσει την άποψη του C. Mango ότι τα πολύστιχα ποιήματα του Δασκαλογιάννη και του Αλιδάκη είχαν εξαρχής καταγραφεί⁹¹³. Ο Σήφης Σκορδύλης στιχούργησε τον τρόπο παράδοσης του κειμένου: “εγώ εκράθιου το χαρτί κ' εκράθιου και τη μπένα, / κ' εκείνος μου δηγάτονε και τά 'γραφα 'να ένα” (στ. 995-6). Όταν ένα πολύστιχο ποίημα γραφεί, μπορεί, αν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες, να γίνει γνωστό και να αφομοιωθεί από την προφορική παράδοση, όπως για παράδειγμα συνέβη με τον “Ερωτόκριτο”.

Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης όταν έγραφε την “Κρητικοπούλα” δεν είχε υπόψη του τα εκτενή επικά τραγούδια του Δασκαλογιάννη και Αλιδάκη, που εκδόθηκαν πρώτη φορά το 1879 από τον E. Legrand. Θα γνώριζε όμως σίγουρα τις συντομότερες λαϊκές ρίμες του Δασκαλογιάννη που τραγουδιόταν σ' όλη την Κρήτη στα πολυήμερα γλέντια των γάμων⁹¹⁴. Η σχέση των Γιαννάρηδων με τα Σφακιά είναι ισχυρή, αφού μια θεία του Χατζημιχάλη είχε παντρευτεί στον Άι- Γιάννη Σφακίων και λόγω της δυναμικής προσωπικότητας τα παιδιά της λεγόταν Γιανναράκια. Σημειώνουμε ότι ο Χατζημιχάλης με τον ξάδελφό του τον Γιανναρομιχελή από τα Σφακιά τιμώρησαν τους Τούρκους αγάδες στον Κυρτομάδω Χανίων. Ο Χατζημιχάλης θυμάται στην “Κρητικοπούλα” την Ανθούσα, κόρη του Δασκαλογιάννη, που, σύμφωνα με μια εκδοχή της προφορικής παράδοσης⁹¹⁵, βίασαν οι Τούρκοι μετά τη σύλληψη του πατέρα της. Η Ανθούσα δεν άντεχε την ντροπή και αυτοκτόνησε πέφτοντας σε πηγάδι. Το ίδιο ήθελε να κάμει και μια άλλη κόρη απ' τα Σφακιά την οποία βίασαν οι Τούρκοι στην επανάσταση του 1866:

“Στον νου της βάνει θάνατον, σκέφτεται ν' αποθάνει,
για την τιμήν να γκρεμισθεί, σαν του Δασκαλογιάννη.” (“Κρητικοπούλα”, στ. 3073-4).

Ποιήματα για την επανάσταση του 1866

Η Κρητική επανάσταση του 1866-69 και κυρίως η θυσία του Αρκαδίου συγκλόνισε τον κόσμο και ενέπνευσε πλήθος ποιητών⁹¹⁶. Λόγιοι ποιητές συνέθεσαν ποιητικά έργα όλων των ειδών (επύλλια, δράματα, λυρικά ποιήματα, ωδές, επιγράμματα), τα οποία ελάχιστα έχουν μελετηθεί στο

913 Βλ. C. Mango, *ό.π.*, σ. 46-47.

914 Ο Α. Γιανναράκης στα 1875 εξέδωσε τα σύντομα τραγούδια του Δασκαλογιάννη. Αργότερα ο Παύλος Φαφουτάκης, *Συλλογή κρητικών ασμάτων εις την δημόδη γλώσσαν*, Αθήνα 1889, θα εκδώσει τη ρίμα που αποδίδεται στον μπάριμπα Πανζελιό.

915 Πρβλ. Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888, σ. 146.

916 Ο αντίκτυπος του γεγονότος στο εξωτερικό ήταν ιδιαίτερα μεγάλος, δημιούργησε, θα λέγαμε, ένα κλίμα φιλοκρητισμού, όπως εκείνο του φιλελληνισμού το 1821. Από τους διάσημους ξένους φιλοκρήτες θα αναφέρουμε τον Βίκτωρα Ουγκώ και την επιστολή του μετά το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου που αρχικά δημοσιεύτηκε στην εφ. Παλιγγενεσία, φ. 1051, 26-11-1866, τον Γουστάβο Φλουράνς, καθηγητή στο Παρίσι, που κατέβηκε στην Κρήτη για να πολεμήσει και τιμήθηκε ως “πολίτης Κρης” και τον Αμερικανό γιατρό Σαμουήλ Χάου, που οργάνωσε στη Βοστώνη Επιτροπή Βοήθειας για τους Κρητικούς. Βλ. για τη δράση του σχετικά έγγραφα στις συλλογές του ΙΑΚ υπ' αρ. 25 (Αρχείο Π. Κελαϊδή) επιστολής 12/ 24-7-1867 και συλλογή υπ' αρ. 3, (Αρχείο Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής), έγγραφο 6/18 Μαΐου 1867.

σύνολό τους. Τα δημοσιεύματα του Γ. Σακελλαριάδη, παλαιότερα, και της Α. Αθανασοπούλου, πιο πρόσφατα, επικεντρώνονται στα έργα του Αθηναϊκού Ρομαντισμού και στον “Όρκο”⁹¹⁷. Αγνοείται όμως εντελώς η αξιολογή “Κρητικοπούλα”. Καμία αναφορά επίσης δεν γίνεται στα ποιήματα του Θ. Αφεντούλη και Ι. Κωνσταντινίδη, πιθανόν επειδή η ποιητική τους είναι επηρεασμένη από τη λαϊκή ποίηση. Ο Κωστής Παλαμάς σχολιάζοντας την ποιητική παραγωγή, που προκάλεσε η επανάσταση του '66 επισημαίνει: “Η Κρητική Επανάστασις του 1866 εγέννησε ένα πλήθος στιχουργικών εγκλημάτων που καλά βρίσκονται λησμονημένα εις αιώνες των αιώνων με το ευεργέτημα της παραγραφής. Έπαιξαν και αυτά τα δύστυχα το ρόλο τους”⁹¹⁸.

Από την πλούσια αυτή ποιητική παραγωγή θα ασχοληθούμε στην ενότητα αυτή της μελέτης μας μόνο με όσα έργα λογίων ποιητών αντλούν την έμπνευσή τους στη μορφή και το περιεχόμενο από τη λαϊκή ιστορική ρίμα. Είναι αξιοσημείωτο ότι η λαϊκή παράδοση μολιάζει τα έργα μορφωμένων ποιητών της Αθήνας, φανερώνοντας ότι η επίδραση της δημόδους παράδοσης είναι ισχυρή στην εποχή της παντοδυναμίας της καθαρεύουσας. Από την ποίηση λογίων ποιητών της Αθήνας προκύπτει ότι η δημοτική ποίηση αποτελούσε πρότυπο για μίμηση. Εξάλλου και ο τρόπος επικοινωνίας του λόγιου και του λαϊκού ποιητή με το αναγνωστικό κοινό ήταν ο ίδιος σε περίοδο πολέμου. Πολλά ποιήματα επώνυμων ποιητών για την επανάσταση του 1866 πρωτοκυκλοφόρησαν σε μονόφυλλα ή δεκαεξασέλιδα, ακριβώς όπως κυκλοφορούσαν σε “φυλλάδες” όσες ανώνυμες ρίμες λαϊκών ποιητών κατόρθωναν να καταγραφούν και να φτάσουν στο τυπογραφείο.

Σε μονόφυλλο κυκλοφόρησε αρχικά ένα ποίημα του κορυφαίου ποιητή του Αθηναϊκού Ρομαντισμού Αχιλλέα Παράσχου εμπνευσμένο από τα παράτολμα ταξίδια του καταδρομικού “Αρκαδίον”, το οποίο έφτανε με χίλιους κινδύνους στην Κρήτη για να μεταφέρει τρόφιμα και πολεμοφόδια: “Αχιλέους^(sic) Παράσχου, Ο 13ος Πλους του “Αρκαδίου”, τύποις Φρ. Μοφερράτου, διανέμεται δωρεάν”. Σ' ένα άλλο φυλλάδιο βρήκαμε τυπωμένο ποίημα του Θεμιστοκλέους Σολομού σχετικά με το ηρωικό ολοκαύτωμα του Αρκαδίου⁹¹⁹. Από το φυλλάδιο συνάγουμε ότι ο Θ. Σολωμός είχε κατέβει στην Κρήτη το 1867: “Θεμιστοκλέους Σολομού, Η Μονή Αρκαδίου, “Γαλάζιον^(sic), 31 Δεκεμβρίου 1867”.

917 Βλ. Χ. Γ. Σακελλαριάδη, “Το Αρκάδι στην ποίησή μας”, *Ελληνική Δημιουργία*, ΣΤ', 1950, σ. 683-691. Μερικοί από τους ποιητές που αναφέρονται στο άρθρο: Μαρκοράς, Επ. Άννινος, Σπ. Λοβέρδος, Δ. Παπαρρηγόπουλος, Σπ. Βασιλειάδης, Αχ. Παράσχος, Γ. Παράσχος, Τ. Αμπελά, Α. Βορεάδης, Α. Αντωνιάδης. Οι εφημερίδες επίσης “Έθνοφύλαξ” και “Παλιγγενεσία” του 1866 γεμάτες με στιχουργήματα. Αφροδίτη Αθανασοπούλου, “Ο απόηχος του κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων Ρομαντικών”, *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1995, σ. 31-53. Πρβλ. και [της σύνταξης] “Το Αρκάδι στην ελληνική ποίηση”, *Νέα Εστία*, τεύχος 944, 1966, Αφιέρωμα στην Κρητική Επανάσταση του 1866, σ. 1572-1589, όπου το ανθολόγιο περιλαμβάνει όλες τις μορφές ποίησης, το Δημοτικό Τραγούδι, τους Ρομαντικούς και τους Επτανησίους, αλλά δεν αναφέρονται τα σημαντικότερα ποιήματα των Αφεντούλη, Κωνσταντινίδη και Χ" Μ. Γιάνναρη.

918 Βλ. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, 12, ό.π., σ. 272

919 Θα πρέπει να ταυτίσουμε το στιχουργό αυτό με τον Κεφαλλονίτη δικηγόρο Θ. Σολωμό, στον οποίο ο Χατζημιχάλης εμπιστεύτηκε τα “Απομνημονεύματά” του για να τα μεταφέρει στην Ευγενία Σκαραμαγκά.

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1866 κυκλοφόρησαν ανώνυμα σε φυλλάδιο οι τρεις πρώτες ραψωδίες του ποιήματος “Κρητικά” του Θεόδωρου Αφεντούλη. Εντοπίσαμε δημοσιευμένη σε δυσεύρετο φυλλάδιο την τρίτη ραψωδία: “Η εν Βρύσαις των Αποκορώνων (sic) μάχη. Η συνθηκολόγησις των Αράβων”. Το φυλλάδιο έχει τίτλο: “Τα Κρητικά, ποίημα αφιερωμένο εις τους εν Κρήτη αγωνιζομένους, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ιω. Αγγελοπούλου, κατά την οδόν Αθηνάς 72, 1867 [σς 37-56, σχ. 8ο]”. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο κόσμος στην Αθήνα πληροφορούνταν τα πολεμικά γεγονότα στην Κρήτη, όχι μόνο από τις εφημερίδες, αλλά και μέσα από τα στιχουργήματα διαφόρων ποιητών⁹²⁰.

Το ποίημα του Θ. Αφεντούλη⁹²¹, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια συγκριτική μελέτη η οποία θα έδειχνε την επίδραση της λαϊκής ιστορικής ρίμας στο έργο λόγιων ποιητών. Ο Αφεντούλης δημοσίευσε τις τρεις πρώτες ραψωδίες από το ποίημα του “Κρητικά” ενώ εξελισσόταν η κρητική επανάσταση. Το επισημαίνουμε αυτό για να επιβεβαιώσουμε την άποψη ότι τα δημοτικά ιστορικά ποιήματα δημιουργούνται συγχρόνως με τα ιστορικά γεγονότα στα οποία αναφέρονται ή λίγα χρόνια αργότερα⁹²². Τότε τα γεγονότα είναι αποτυπωμένα έντονα στη μνήμη και θερμαίνουν την καρδιά του ποιητή. Ο Αφεντούλης είχε σκοπό να συμπεριλάβει όλα τα γεγονότα της επανάστασης του 1866 και η σύνθεσή του θα γραφόταν τμηματικά, παράλληλα με τα γεγονότα. Έμεινε όμως ανολοκλήρωτη. Αιτία ήταν η απογοήτευση του ποιητή από την πορεία του κρητικού αγώνα:

“Ἦθελον, ἐπεθύμουν νὰ παρέτεινα τὴν ἀφήγησιν δι' ὅλου τοῦ κρητικοῦ ἀγώνος τοῦ 1867-1868 ἀλλὰ τὰ συμβάντα τότε μου ἐπέχυσαν τοσαύτην θλίβιν εἰς τὴν καρδίαν, ὥστε μου παρέλυσαν πᾶσαν πτήσιν τῆς φαντασίας. Σήμερον εἶναι πλέον ἀργά [...]”⁹²³.

Αφορμή για τη σύνθεση του ποιήματος, όπως αναφέρει ο ποιητής, στάθηκαν οι ρίμες για την επανάσταση του 1866 ενός τυφλού Κρητικού πρόσφυγα, που τραγουδούσε στον Πειραιά. Παραθέτουμε τη μαρτυρία του Αφεντούλη από τον πρόλογο της συνολικής έκδοσης του ποιήματος το 1881. Η μαρτυρία αυτή προστίθεται σ' αυτήν που έχει επισημάνει ο Αλέξης Πολίτης για τον τυφλό ριμαδόρο της Κωνσταντινούπολης⁹²⁴.

“Ἐτυχε νὰ ἀκούσω ἐν τινὶ καφενείῳ τοῦ Πειραιῶς ἀόμματόν τινα πρόσφυγα Κρήτα, ὅστις ἀφηγείτο εἰς στίχους τὰ τραγικά τῆς πατρίδος τοῦ συμβάντα. Ἀυτὰ ταῦτα καὶ ἡ βαρεία καὶ ὠδικὴ φωνή, μεθ' ἧς ἀπηγγέλοντο, με συνεκίνησαν μέχρι δακρῦων παραμείνας δε μέχρι τέλους τῆς ραψωδίας καὶ προσενεγκὼν τὸν ὀβολόν μου εἰς τὸν δίσκον τοῦ ραψωδοῦ ἀπήλθον, ἀνακυκλῶν ἐν

920 Τα δυσεύρετα αυτά φυλλάδια απόκεινται στη συλλογή σπανίων εντύπων του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης. Η καταγραφή του φυλλαδίου του Θ. Ορφανίδη από τη βιβλιοθήκη του Ιακώβου Καλαϊσάκη (ΙΑΚ).

921 Θ. Αφεντούλης (1824-1893), καθηγητής, πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ποιητής και κριτής των Πανεπιστημιακών Διαγωνισμών.

922 Βλ. και Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, κριτική έκδοση Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1985, σ.

923 Θ. Αφεντούλη, *Φιλολογικά Πάρεργα, II, Τα Κρητικά, Ωδαί Αλκαϊκαί, σύμμικτα*, επιμέλεια και δαπάνη Ιω. Αγγελόπουλου, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου της Παλιγγενεσίας, 1881, σ. 6.

924 Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 199.

τη διανοία τα ακουσθέντα. Όσον δε πλείον ανελογιζόμεν αυτά, τόσω βαθύτερον ενετυπούντο εις την μνήμην μου, και τόσω μάλλον με έτερπον. Εστοχάσθην, ότι ότι ίσως άσκοπον δια τας σήμερον περιστάσεις δεν είναι να δεσμεύσω δια της γραφής τα περρόντα έπη του ραψωδού, και να δημοδιεύσω εις συνδούλησιν του πατριωτικού πυρ'ος, το οποίον καίει και σήμερον και πάντοτε τα σπλάχνα του έθνους. Ούτως εστοχάσθην, ούτως και έπραξα. Και ιδού δημοσιεύω τις τρεις πρώτες ραψωδίες των Κρητικών. Ευτυχής δε θα νομίζομαι, αν επιτύχω να συγκινήσω τον λαόν υπέρ ου γράφω τόσον, όσον με συνεκίνησεν αυτός δια του τυφλού ραψωδού του και πολύ μάλλον δια των έργων του⁹²⁵”.

Με μια πρώτη ανάγνωση των “Κρητικών” θα μέναμε με την εντύπωση ότι ο Αφεντούλης μεταφέρει στο γραπτό λόγο τη ρίμα του αόμματου ριμαδόρου. Διαπιστώνουμε όμως προσεκτικότερα ότι το ποίημα του Αφεντούλη έχει διαφορετική δομή και ύφος από την ιστορική κρητική ρίμα, η οποία επικεντρώνεται σε ένα περιστατικό, είναι συντομότερη και αρκετά πεζολόγος. Οι εκτενείς παρομοιώσεις, οι συνεχείς διασκελισμοί, οι διαλογικές σκηνές ή η μνεία της ροδοδάκτυλης Ηούς, με την οποία ξεκινά συνήθως μια νέα μέρα στα ομηρικά έπη, είναι ευρήματα λόγιου ποιητή:

“Χάραξεν η γλυκειά αυγή τριαντάφυλλο, δροσάτη,
και στρώνει τημ πλεξούδα της στη ζαφειρένια πλάτη
της θάλασσας, κι απανωθιό λαμποκοπώντας βγαίνει
το μέγ' αστέρι τ' ουρανού και με χρυσάφι νδένει [...]” (σ. 45)

Στα προλεγόμενα των “Κρητικών” με ένα γνωστό συγγραφικό τέχνασμα⁹²⁶, ο Αφεντούλης επιδιώκει να φανεί ως απλός διαμεσολαβητής του λόγου ενός ανώνυμου ραψωδού. Το ίδιο ακριβώς τέχνασμα είχε χρησιμοποιήσει ο Σολωμός στον “Κρητικό” παρουσιάζοντας το ποίημα σαν να είναι η αυτοδιηγητική αφήγηση ενός ανώνυμου ριμαδόρου, ο οποίος μετά την καταστροφή της Κρήτης, το 1824, και το πνιγμό της αγαπημένης του, έφτασε πρόσφυγας στη Ζάκυνθο και διηγείται έμμετρα την ιστορία του.

Ο διαπρεπής καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Θ. Αφεντούλης έγραφε τα επιστημονικά του συγγράμματα, τις κρίσεις των Πανεπιστημιακών Διαγωνισμών και δίδασκε στην επίσημη γλώσσα του κράτους, την καθαρεύουσα. Στα “Κρητικά” όμως μιμήθηκε το λαϊκό / δημοτικό λόγο. Η δημοτική του Αφεντούλη είναι ηχηρή, γεμάτη στολίδια, και ο στίχος του έχει

925 Θ. Αφεντούλη, *ό.π.*, σ. 1.

926 Ανάλογα παραδείγματα: Ο Παπαδιαμάντης σε μερικά διηγήματά του φαίνεται σαν να μεταφέρει το λόγο ενός αφηγητή, γι' αυτό και στο τέλος προσθέτει “δια την αντιγραφήν”. Ο Στράτης Μυριβήλης στον πρόλογο του βιβλίου “Η ζωή εν τάφω” παρουσιάζει τις αφηγήσεις του αντιπολεμικού μυθιστορηματός του να προέρχονται από το ημερολόγιο ενός σκοτωμένου αξιωματικού, το οποίο “ανακάλυψε” μετά το θάνατο του.

διαφορετική δομή από του δημοτικού τραγουδιού. Θα λέγαμε ότι μοιάζει με τη δημοτική στις αρματολικές εποποιίες του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη:

“Θυμούμουν, αχ! της Κυδωνιάς⁹²⁷ (sic), τημ πατρική μου στέγη,
και άκουγα το μάτι μου στο δάκρυ του να πλέγη,
ανάβανα ταις δροσεραίς βρυσούλαις, τα ποτάμια,
τους κήπους, τα τριαντάφυλλα, ταις λεύκαις, τα καλάμια,
τον άνεμο που βόιζε κ' εχάιδευε τους κλώνους,
και στηγ καρδιά μου αγροίκαγα της ερημιάς τους πόνους⁹²⁸[...]”

Ο Αφεντούλης θεωρεί το λαϊκό κρητικό ποιητή που άκουσε στον Πειραιά ως ένα από τους συνεχιστές της ομηρικής παράδοσης, έναν ομηρίδη. Με τη σειρά του και ο Αφεντούλης θεωρεί τον εαυτό του συνεχιστή του Ομήρου, γι' αυτό χωρίζει τα “Κρητικά” σε ραψωδίες. Η πρώτη ραψωδία αναφέρεται στην οργάνωση της επανάστασης, “τη συνωμοσία”, η δεύτερη στις αντιδράσεις του Ισμαήλ και την κήρυξη της επανάστασης, η τρίτη στη μάχη των Βρυσσών και στη συνθηκολόγηση των Τούρκων. Αναλυτικότερα, η πρώτη ραψωδία αρχίζει με μια σύσκεψη στο Ομαλό, την ημέρα της εορτής του αγίου Γεωργίου, μετά από πρόσκληση του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Σ' αυτήν έχουν κληθεί “τρεις 'γούμενοι, τρεις προεστοί και τρεις καπετανέοι” για να εκφράσουν τη γνώμη τους για τη σχεδιαζόμενη επανάσταση. Ο Γιάνναρης παίρνει το λόγο και διηγείται ότι κατά την φυλάκισή του από τους Τούρκους είδε ένα όνειρο, στο οποίο του παρουσιάστηκε ο άγιος Γεώργιος για να τον εμπνεύσει να αποδράσει από τη φυλακή και, αφού συνεννοηθεί με τους τους ηγήτορες του τόπου, να πάει στο Αρκάδι και να ξεσηκώσει το λαό. Είναι αξιοπρόσεχτο ότι ο Αφεντούλης δίνει πρωταγωνιστικό ρόλο στον Χανιώτη οπλαρχηγό. Στην “Κρητικοπούλα” όμως η δράση του Χατζημιχάλη αποσιωπάται γι' αυτό και το όραμα της Κρητικοπούλας το βλέπει ένας ανώνυμος καπετάνιος, ο Χανιώτης Σύντεκνος. Στο απόσπασμα που παραθέτουμε από το ποίημα του Αφεντούλη, μιλεί ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης:

“Εκεί που στρεφοδέρνουμαν, και τέτοια συλλογιούμαι,
κοντά στα ξημερώματα βαθειά αποκοιμούμαι,
και γλέπω ένα όνειρο. Λάμπη τη φυλακή μου
την περιχάει, και δροσιά σταλάζει στο κορμί μου.
Απ' τα ουράνια ψαλμουδιαίς ακούω κι αντιχούνε,
σαν όταν εις τα Χερουβείμ παππάδες λειτουργούνε,
κ' αφάνη μου, πως ήτανε της φυλακής σχισμένος
ο θόλος, εκατέβαινε λαμπρά αρματομένος

927 Εννοεί της επαρχίας Κυδωνίας.

928 Θ. Αφεντούλης, ό.π., σ. 17.

ο άγιος ο σημερινός καβάλα στ' άλογό το,
κ' έλαμπε χάρι ανέκφραστη από το πρόσωπό του.
Τον είδα και τιχάχτηκα στα γόνατα μπροστά του
και με τομ πόνο στην καρδιά φιλάω τ' άρματά του·
άχνη μιλιás δε μούβγαινε απ' τ' ανοιχτό του στόμα,
μόνο το δάκρυ έπεφτε σαν τη βροχή στο χώμα.
Τότε με το κοντάρι του ο άγιος τημ πλάτη
μ' άγγιξε κι είπε: “μη δειλιάς, και στέγνωσε το μάτι!
Κείνο που θέλεις θα γενή! Θα ξημερώση ημέρα
χαρά και για τογ Κρητικό θα λάμψη στη δευτέρα
ανάστασι της 'λευθεριάς το ζηλεμένο άστρο,
και στηγ κορφή του το σταυρό θα βάλη κάθε κάστρο.
Είσαι ταχύ ελεύθερος· πήδεξε το χαντάκι,
εγώ το σώμα σου φτερό, το πόδι ζαρκαδάκι
θα κάμω και ακράτητος πάρε το φύσημά σου
προς το Αρκάδι για να πης εκεί τα πατερμά σου·
και να ειπής στο γούμενο, πούχε το όνομά μου,
πως είναι προσταγή Θεού, κ' είναι το θέλημά μου,
να πάη να βρη τρεις 'γούμενος και τρεις καπετανέους
να κάμουνε συμβούλιο με τρεις νυκοκυραίους
και ν' αναβούν στον Ομαλό εις του νερού τη Μάνα
όταν ανθίση το κλαδί να βρούνε τηγ κρυψάνα ⁹²⁹[...]”

Είπαμε ότι η σύνθεση του Αφεντούλη δεν ολοκληρώθηκε. Θα λέγαμε λοιπόν ότι με την “Κρητικοπούλα” ο Χατζημιχάλης ολοκληρώνει τα “Κρητικά” του Αφεντούλη. Η συγγένεια των δύο ποιημάτων στην αφηγηματική δομή και στο περιεχόμενο είναι τόσο ισχυρή, που θεωρώ βέβαιο ότι ο Γιάνναρης είχε υπόψη του τα “Κρητικά” όταν έγραφε την “Κρητικοπούλα”. Η επικοινωνία ανάμεσα στα κείμενα, η διακειμενικότητα, σύμφωνα με την ορολογία της σύγχρονης κριτικής, είναι νόμιμη και παρατηρείται σε πολλά αξιόλογα λογοτεχνικά κείμενα. Αν πάρουμε ως παράδειγμα μόνο τη λογοτεχνική παραγωγή της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής θα διαπιστώσουμε ότι η “Μάλτας Πολιορκία”, ο “Ερωτόκριτος”, η “Θυσία του Αβραάμ” η “Ερωφίλη” οι κωμωδίες κ.λ.π. έχουν ως πρότυπο κάποιο έργο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, γνωστό ή λανθάνον το οποίο αναδημιουργούν και το ξεπερνούν με την αφηγηματική ή σκηνική οικονομία και τη γλωσσική

αρτιότητα. Ειπώθηκε ότι ο Αχέλης εξιστορεί την πολιορκία της Μάλτας παίρνοντας επικούς στίχους από τον Ariosto, ο Διακρούσης με τη σειρά του δανείζεται στίχους από τον Αχέλη και ο Μπουνιαλής πολλά οφείλει στους προηγούμενους για τη δική του εξιστόρηση του “Κρητικού Πολέμου”. Η φιλολογική κριτική αποφαίνεται για την αξία ενός κειμένου όχι τόσο εξετάζοντας την πρωτοτυπία του μύθου/υπόθεσης, αλλά εξετάζοντας την επιτυχία της αναδημιουργίας ενός προγενέστερου έργου στους αφηγηματικούς τρόπους, στη γλώσσα και στο ύφος. Ο Χατζημιχάλης οργανώνοντας ένα καινούργιο αφηγηματικό σχέδιο και αξιοποιώντας στοιχεία από τη γλώσσα του Κορνάρου και του δημοτικού τραγουδιού κατόρθωσε να εξιστορήσει έμμετρα την τριετή επανάσταση των Κρητικών στην “Κρητικοπούλα”.

Το δεύτερο ποίημα που μελετήσαμε για ν' ανιχνεύσουμε την επίδραση του λαϊκού λόγου σε λόγιο ποιητή είναι “Η εκστρατεία του Ομέρ Πασσά κατά του Λασιθίου” του Ιωάννη Κωνσταντινίδη⁹³⁰. Το ποίημα γράφτηκε κατά τη διάρκεια της επανάστασης, στα 1868, και δημοσιεύτηκε στη Σύρο⁹³¹. Ο ποιητής του, τον οποίο αγνοούν οι ιστορίες της λογοτεχνίας, γεννήθηκε στις Γούβες Ηρακλείου το 1848 και απεβίωσε στην Αθήνα το 1917. Ο θεματικός πυρήνας του επικού ποιήματός του προέρχεται από διηγήσεις (έμμετρες ή πεζές) Κρητών προσφύγων που συνέλεξε ο ίδιος ο ποιητής⁹³². Έτσι μαζί με το υλικό της προσωπικής δημιουργία του Κωνσταντινίδη διαπιστώνεται ότι συνυπάρχει και ένα λογοτεχνικό υπόστρωμα το οποίο αντλείται από τη συλλογική δημιουργία, τις λαϊκές ιστορικές διηγήσεις. Ιδιαίτερα όσον αφορά στη γλωσσική έκφραση τηρείται το ιδίωμα του κρητικού λαού και αποφεύγονται τα λόγια στοιχεία. Ο Κωνσταντινίδης όμως δεν μένει στο ύφος της λαϊκής αφήγησης, γιατί στόχος του ήταν να συνθέσει έπος με υλικό από τα σύγχρονα γεγονότα. Στην επίτευξη της επικότητας συμβάλλει η συστηματική άντληση λογοτεχνικών στοιχείων από τον “Ερωτόκριτο”. Στο ποίημα του Κωνσταντινίδη εντοπίσαμε μετασχηματισμένες φράσεις⁹³³ από τον Ερωτόκριτο, παρομοιώσεις και γνωμικά ανεπτυγμένα κατά το πρότυπο της ρητορικής του Κορνάρου⁹³⁴. Μέχρι σήμερα έχει επισημανθεί η επίδραση του Κορνάρου στους μείζονες λογοτέχνες μας⁹³⁵. Στο εξής θα πρέπει να στρέψουμε το

930 Ιωάννου Κωνσταντινίδου του Κρητός, *Η εκστρατεία του Ομέρ Πασσά κατά του Λασιθίου*, τύποις Μ. Π. Περίδου, εν Ερμούπολει 1868.

931 Στην “αγγελία” για τους συνδρομητές της έκδοσης αναφέρει: “Παραμένων εν Τήνω εις των ταλαιπώρων προσφύγων Κρητών και άνευ έργου ών, ησυχολούμην περί την σύνταξιν ολογοστίχων ποιημάτων, οτέ μεν επαινών την καρτερίαν και αυταπάρνησιν των μεγαλοψύχων συμπατριωτών μου, αγωνιζομένων υπέρ της ανθρωπότητος [...]”.

932 Βλ. Τιμόθεος Βενέρης, *Το Αρκάδι δια των αιώνων*, ό.π., σ. 378-380.

933 Ενδεικτικά αναφέρονται οι φράσεις: “Ψυχομαχεί του θανατά”, “κι εμουγκαλίσθη τρεις φοραίς”, “στην υστερήν του ώρα”, “πεζοί και καβαλάροι” (36) “κάλλη χαριτωμένα”, “σαν αετός επέτανε”, “σέρνει το σπαθί του”, (37), “στον κόσμο ξακουσμένος”, “το πρόσωπό των λάμπει” (41), “στο Κάστρον εγεννήθηκε στο Κάστρον ανετράφη” (47), “ήτονε δεκοχτώ χρονώ” (48), “γελούν οι κάμποι” (52), “θεργιό της Κρήτης” (56), “τα σπλάχνα του πλακώνει” (58) “τρομάρα τηνε πιάνει” (62), “χοχλακά και βράζει” (67). Ο θάνατος του Τούρκου Μπραζέρη περιγράφεται με στίχους που θυμίζουν έντονα το θάνατο του Καραμανίτη (βλ. σ. 36).

934 Ερωτοκρίτεια γνωμικά και παρομοιώσεις υπάρχουν και στις σελίδες 11-12, 20, 22, 26-27, 34, 36-37, 46-47, 51, 52, 58, 62, 63.

935 Για την επίδραση του Κορνάρου στους Σολωμό, Παλαμά, Σικελιανό, Ρίτσο, Πρεβελάκη, Σεφέρη βλ.

ενδιαφέρον μας και στους ελάσσονες και ιδιαίτερα σ' αυτούς που λόγω καταγωγής έγραψαν στο κρητικό ιδίωμα. Παραθέτουμε μια ρητορική ανάπτυξη γνωμικού:

“Όλα τα πράγματα' έχουν αρχήν μα έχουνε και τέλη,
και γέρος γίνετ' άνθρωπος από μικρό κοπέλλι.
Χιλιά λογιά μπερδέματα εβγαίνουν εις τη μέση,
Κι όσο ψηλώση άνθρωπος πάλι θε να ξεπέση.
Από βλαστάρι το δενδρό μεγάλους σέρνει κλώνους,
Σαπίζει, ξεπατώνεται, χάνεται μετά χρόνους.
Και κάθε έθνος πάντοτε από μικρόν αρχίζει,
Και ύστερα ξαπλώνεται πολλούς ανθρώπους 'ρίζει.
Μα πάλι κι όσα 'βρίσκονται στον κόσμον γεννημένα,
Με τον καιρόν 'ξοφλίζονται και χάνοντ' ένα ένα.
Κι ότι είναι νάλθη απ' το Θεió, θα νάλθη με την τάξι,
Σαν θέλει ο Θεióς, δίδει πτερά τ' ανθρώπου να πετάξι.
Και σκάλαις κάνει ο Θεός και άλλους κατεβάξει,
Και άλλους πάλι με καιρό εις τα ψηλά τους βγάξει.
Κ' έχομε το παράδειγμα απ' τους παλιούς τους χρόνους,
Πως βασιλιάδες γκρέμισε από μεγάλους θρόνους.
Ετσά κατέβασεν και μας, μα ήλθε πάλ' η ώρα,
Επέρασεν η συννεφιά, απόβρεξεν η μπόρα. [...]”

Στο ποίημα του Κωνσταντινίδη, λοιπόν, βλέπουμε πώς η λαϊκή ρίμα αλλάζει ύφος στα χέρια ενός μορφωμένου ποιητή. Η απλοϊκή παρατακτική δομή της ρίμας συνυπάρχει με στίχους όπου το ύφος αλλάζει εντελώς με περίτεχνες ρητορικές αναπτύξεις ιδεών, μετρικούς διασκελισμούς, περιγραφές, με πρωτότυπα λογοτεχνικά ευρήματα, στοιχεία ενός ιδιαίτερα καλλιεργημένου ύφους. Το ποίημα επικεντρώνεται στα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στις ανατολικές επαρχίες του νησιού και ιδιαιτέρως στην καταστροφή του Οροπεδίου Λασιθίου από τις ορδές του Ομέρ πασά. Σε καίρια σημεία της διήγησης εντάσσονται δύο όνειρα του Ομέρ πασά, τα οποία αποκαλύπτουν το σκληρό χαρακτήρα του αρνησίθρησκου στρατηγού. Τρεις θρήνοι επίσης ποικίλουν τη διήγηση, ο πρώτος αναφέρεται στην καταστροφή της Κρήτης (στίχοι 39, σ. 9-10), ο δεύτερος στο θάνατο του νεαρού Πετροπουλάκη και άλλων Μανιατών εθελοντών (στίχοι 56, σ. 43-45) και ο τρίτος στην αγαπημένη του ήρωα (είναι το μοιρολόι του Μανωλιού). Θεωρούμε πιθανό ο Κωνσταντινίδης

να είχε διαβάσει το ποίημα του Ακάκιου Διακρούση από την έκδοση Βιβιλάκη του 1865, στο οποίο απαντώνται θρήνοι για την καταστροφή της Κρήτης⁹³⁶.

“Κλαύσατ' οπούσθε άνθρωποι, κι ο ήλιος και φωτίζει,
κ' η πέτρα όπου δε γροικά κ' εκείνη ξεδακρύζει.
Κλαύσατ' οπούσθε χριστιανοί 'ς όλη την οικουμένη.
Την Κρήτην, τον παράδεισον, την νήσον των μακάρων,
εις κόλασιν μετέβαλεν η λύσσα των βαρβάρων”. (Κωνσταντινίδης, σ. 9)

Ο ποιητής επηρεασμένος από έργα του Ρομαντισμού εισάγει το ερωτικό στοιχείο μέσα στην εξιστόρηση του πολέμου στην ανατολική Κρήτη. Πρόκειται για την ιστορία αγάπης του Μανωλιού και της Μαρίας. Μια νέα από το Λασιθί, η Μαρία, ντύνεται ανδρικά και ακολουθεί τον αρραβωνιαστικό της, το Μανώλη, στις μάχες. Σε μια μάχη ένα βόλι εχθρικό κτυπά την Μαρία. Ο Μανώλης θρηνεί την αγαπημένη του. Μετά από λίγο θα την ακολουθήσει στο θάνατο, κτυπημένος και αυτός από εχθρική σφαίρα⁹³⁷.

“Κι όποια 'γαπά με την καρδιά, τρομάρα την επιάνει,
όταν ιδή τον αγαπά όλα τα λόγια χάνει.
Τι να του 'πή πολλαίς φοραίς ημέραις συλλογάται,
Σαν τον ιδή τα 'λησμονά και λέξιν δε θυμάται.
Και όποιαν κι αν ηγάπησε κανένα μπιστεμένα,
ας πη αν είναι ψεύματα, όσα 'χω 'δω γραμμένα.
Έτσι λοιπόν ο έρωτας το έκαμε και τώρα,
κ' η κόρη όλα τά 'χασε την ιδιαμένην ώρα.
Τρέμ' η καρδιά της, και κτυπά, μπλαβίζει, κοκκινίζει,
και τι να 'πη του Μανωλιού καθόλου δεν γνωρίζει”⁹³⁸.

Ο Χατζημιχάλης πιθανόν να είχε διαβάσει το ποίημα του Κωνσταντινίδη. Η εμφάνιση της Κρήτης ως κόρης και στα δύο ποιήματα συνηγορεί γι' αυτή την άποψη⁹³⁹. Ο Γιάνναρης βέβαια

936 Βλ. Ακάκιος Διακρούσης, ό.π., στίχοι 1119-1242. Ενδεικτικά οι πρώτοι στίχοι του θρήνου: Δεύτε, πηγαί, αντήσατε ύδωρ τοις οφθαλμοίς μου, / να κλάψω και να θρηνηθώ εξ' όλης της ζωής μου. Πώς να σε κλάψω, άθλια και πώς να σε θρηνήσω, τους διωγμούς και χαλασμούς πώς να τους αρχινίσω; [...]

937 Έτσι πέθανε και μια άλλη Κρητικοπούλα, η Λάμπρω, λογοτεχνική ηρωίδα του ομώνυμου δράματος της Αντωνούσας Καμπουροπούλας. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης (επιμέλεια), Αντωνούσα Καμπουροπούλα, *Η Λάμπρω*, εκδ. Έρεισμα, Χανιά, 2013.

938 Ιωάννης Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 62-63. Οι στίχοι που επιλέξαμε θυμίζουν έντονα την ανάλυση της ιατρικής περί έρωτος, όπως την απέδωσε Β. Κορνάρος. Βλ. και Massimo Peri, *Του πόθου αρρωστημένος, ιατρική και ποίηση στον “Ερωτόκριτο*, μτφ. Α. Αθανασοπούλου, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 1999.

939 Την εικόνα της Κρήτης στον Χατζημιχάλη και τον Κωνσταντινίδη θα εξετάσουμε στη συνέχεια σε χωριστή ενότητα. Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί στη σχέση των δύο ποιημάτων είναι μια κοινή παρομοίωση. Η άτακτη φυγή των στρατιωτών παρομοιάζεται με τα πρόβατα που σκορπούν εδώ και εκεί από τον φόβο Βλ. Ιωάννης Κωνσταντινίδης, ό.π., σ. 36 και “Κρητικοπούλα”, κεφ. 72, στ. 1457-1465.

θέτει ένα πιο ευρύ στόχο, να παρουσιάσει όλο τον τριετή αγώνα των Κρητικών με περισσότερο πραγματισμό, επικό ρεαλισμό, θα λέγαμε, τον οποίο πετυχαίνει στηριζόμενος στα βιώματά του.

Λαϊκοί ριμαδόροι για την επανάσταση του 1866

Έπειτα από τις λόγιες ποιητικές δημιουργίες, ας περάσουμε τώρα στην λαϊκή ποίηση για την επανάσταση του 1866. Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης γνωρίζει τον “κύκλο” των δημοτικών τραγουδιών για την επανάσταση του 1866 και ο ίδιος ως ενεργητικός δέκτης της παράδοσης συνέθετε ιστορικές ρίμες, έχει μάλιστα δημοσιευτεί μία ρίμα του, που αναφέρεται στο ιστορικό επεισόδιο της παράδοσης των τελευταίων αγωνιστών μέσα στο φαράγγι της Σαμαριάς. Είναι δηλαδή ένας από τους γνωστούς ποιητές δημοτικών ασμάτων, κατά την έκφραση του Νικολάου Πολίτη⁹⁴⁰. Ο ολιγογράμματος πολεμιστής είχε επίσης συνειδητοποιήσει την αξία της δημοτικής λογοτεχνικής παράδοσης, γι' αυτό και χάρη στην καθοδήγηση και στην οικονομική του στήριξη σώθηκαν τα κρητικά δημοτικά τραγούδια με την καταγραφή και την έκδοση, που πραγματοποίησε ο ανιψιός του, Αντώνιος Γιάνναρης στα 1876⁹⁴¹. Το σημαντικό είναι ότι οι λαϊκές ρίμες που αφηγούνταν διάφορα επεισόδια του πολέμου ή εξυμνούσαν τους ήρωες κατόρθωσαν να ενταχθούν από τον Χατζημιχάλη σε μια ευρύτερη σύνθεση που εξιστορεί όλον τον πόλεμο του 1866.

Το έπος, όπως έδειξε στη σπουδαία μελέτη του ο C.M. Bowra, συνδέεται με ένα ευρύ κύκλο προφορικών ιστορικών τραγουδιών⁹⁴². Οι κλασικοί φιλόλογοι παραδέχονται ότι τα ομηρικά έπη στηρίχθηκαν σε μια μακρά επική παράδοση ηρωικών τραγουδιών, τα οποία τραγουδούσαν οι αοιδοί στις αυλές των βασιλιάδων. Ο διεθνώς αναγνωρισμένος ομηριστής Ι.Θ.Κακριδής επεσήμανε ότι τα τραγούδια αυτά των λαϊκών βάρδων, που δυστυχώς δεν σώθηκαν μέχρι σήμερα, μετασχημάτισε και ενέταξε στις δύο μεγάλες επικές συνθέσεις του ο Όμηρος⁹⁴³. Βαθύς γνώστης της επικής ποίησης και ο Ιάκωβος Πολυλάς παρατήρησε, πολύ νωρίτερα, ότι ο Όμηρος συγκέντρωσε και οργάνωσε σε μεγάλα έπη τα απλοϊκά δημώδη άσματα των λαϊκών ποιητών της εποχής του:

940 βλ. Ν. Γ. Πολίτης, “Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων”, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α', Αθήνα 1920, σ. 228.

941 Βλ. Κωνσταντίνου Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, *ό.π.*, σ. 115-138.

942 Βλ. C. M. Bowra, *Heroic Poetry*, Macmillan, London, 1952, σ. 510.

943 Βλ. Ι.Θ. Κακριδής, *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου, Θεσσαλονίκη 1971, κυρίως σ. 10-111, 174-175, 180-181, 242. Στη μελέτη του αναδεικνύει επίσης τη συνέχεια της αρχαίας επικής ποίησης στο νεότερο ελληνικό δημοτικό τραγούδι (βλ. *ό. π.*, σ. 169-199). Ο Ιωάννης Κακριδής για να αποκαλύψει ότι παλαιότερο μυθολογικό ποιητικό υλικό βρίσκεται μετασχηματισμένο μέσα στα έπη του Ομήρου εισήγαγε τη μελέτη διαφόρων μυθικών θεμάτων. Την πρωτοπόρα μέθοδο του την ονόμασε “νεο-ανάλυση”. Ξεκινά από την παραδοχή της ενότητας και της ποιητικής αξίας των ομηρικών επών, για να ερευνήσει την προηγούμενη επική ύλη που εντάχθηκε στα ποιήματα του Ομήρου, βλ. Ι.Θ.Κακριδής, *Ομηρικές έρευνες*, Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 4, Αθήνα 1944. Η “νεοανάλυση” όμως δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στην “Κρητικοπούλα” επειδή ο ποιητής δεν συνθέτει παλαιούς “μύθους”, αλλά μια σειρά από ιστορικά γεγονότα. Τα “αφηγηματικά μοτίβα” της “Κρητικοπούλας”, όπως τα ονομάσαμε, δεν ταυτίζονται με τους “μύθους”, αλλά είναι θέματα που επαναλαμβάνονται είτε για να βοηθήσουν τον λαϊκό αφηγητή στη διήγηση (π.χ. εξαγγελία άφιξης πασάδων, απολογισμοί μαχών) είτε είναι θέματα που επιλέγει να προβάλλει εμφατικά (όνειρα, βοήθεια Αγίου, ρόλος γερόντων).

“Κατόπιν πολλών αιδών, ήτοι δημοτικών ποιητών, οι οποίοι, με τα απλά τους και αυτοδίδακτα, ως τα λέγει ο Όμηρος, τραγούδια, διέσωσαν πανταχού της Ελλάδος όλας τας αρχαίας παραδόσεις, και τας θρησκευτικές και πολιτικές, ανέτειλε εις τον Ελληνικόν ορίζοντα ο μέγας εκείνος νους, ο θεΐος Όμηρος, του οποίου έμεινε άγνωστος ο τόπος της γεννήσεώς, ως να επρόκειτο με τούτο να εκφραστεί η αλήθεια ότι η θεία φαντασία του Ομήρου είναι κτήμα όχι της ιδιαίτερης πατρίδας του, αλλά όλης της Ελληνικής φυλής⁹⁴⁴”.

Τώρα πια δεν αμφισβητείται και η ύπαρξη βυζαντινών ηρωικών ασμάτων, παλαιότερων της γραπτής σύνθεσης του έπους του Διγενή. Ο Σ. Κουγέας είχε επισημάνει τη μαρτυρία του επισκόπου Καισαρείας Αρέθα (αρχές 10ου αιώνα) ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν περιπλανώμενοι (“αγύρτες”) από σπίτι σε σπίτι, που τραγουδούσαν επ' αμοιβή ηρωικά τραγούδια, “ωδάς τινας συμπλάσαντες πάθη περιεχούσας ενδόξων ανδρών”⁹⁴⁵. Ο Γρηγόριος Σηφάκης μάλιστα πρότεινε μια συστηματική μορφολογική ανάλυση του έπους του Διγενή για να αποδειχτεί πώς συγκροτούνται οι θεματικές ενότητες του κειμένου από μικρότερα ποιητικά κείμενα (τραγούδια)⁹⁴⁶.

Στα χρόνια μετά την Άλωση η επική παράδοση της μετάδοσης αξιομνημόνευτων γεγονότων συνεχίστηκε από επαγγελματίες περιπλανώμενους ριμαδόρους. Έχουν συγκεντρωθεί και αξιολογηθεί μαρτυρίες για την ύπαρξη επαγγελματιών ριμαδόρων στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα από τον 18 έως τον 19ο αιώνα⁹⁴⁷. Αλλά σε γειτονικούς λαούς παρατηρείται το φαινόμενο της παραγωγής λαϊκής επικής ποίησης. Τα λαϊκά επικά τραγούδια των νότιων Σλάβων κατέγραψαν οι Milman Parry και Albert Lord⁹⁴⁸.

Πολλοί ριμαδόροι στον ελλαδικό χώρο είχαν το προνόμιο να είναι οι αποκλειστικοί τραγουδιστές ενός αγωνιστή ή μιας μεγάλης οικογένειας αγωνιστών⁹⁴⁹. Στην Κρήτη και την Κύπρο η ρίμα έφτασε σε μεγάλη ακμή τον 19ο αιώνα⁹⁵⁰. Ειδικότερα οι κρητικοί ριμαδόροι τραγουδούσαν

944 Βλ. Ιάκωβος Πολυλάς, *Απαντα*, επιμέλεια Γ. Βαλέτα, εκδ. Νίκα, Αθήνα 1969, σ. 172-173.

945 Βλ. *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης*, κριτική έκδοση -επιμέλεια Στυλιανός Αλεξίου, Ερμής, 1985, σ. ρβ'-ρλγ' όπου αξιοποιείται η επισήμανση του Σ. Κουγέα, “Αι εν τοις σχολίοις του Αρέθα λαογραφικά είδησεις”, *Λαογραφία*, 4, 1912-13, σ. 239. Πρβλ. και Γ.Μ.Σηφάκης, ό.π., σ. 200. Τα ίδια αναφέρει και ένα χωρίο του Χρονικού του Συνεχιστή του Θεοφάνη. Βλ. Hans-Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδου Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988, σ. 99.

946 Βλ. Γρηγόριος Σηφάκης, “Ζητήματα ποιητικής του Διγενή Ε και των ακριτικών τραγουδιών”, *Αριάδνη*, 5, 1989, σ. 125-139. Ως μέτρο σύγκρισης λαμβάνονται τα επιβιώματα των ακριτικών τραγουδιών από διάφορες περιοχές του ελληνισμού.

947 Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 190-199. Πρβλ. και Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Β', Αθήνα 1973, σ. 659-661.

948 Βλ. Albert Lord, *The singer of tales*, Harvard University, 1960 και Milman Parry and Albert Lord, *Serbo-croatian Heroic Songs*, Cambridge and Belgrade 1954, v. 1 p. XVI+497 (Harvard University Press and Serbian Academy of Sciences). v. 2, XXI+448. Πολλά από τα σερβοκροάτικα τραγούδια μαγνητοφωνήθηκαν επί τόπου. Αξίζει ιδιαίτερα να επισημανθεί ότι οι καταγραφείς- εκδότες παρέδωσαν μια αποτελεσματική μέθοδο για τον τρόπο προσέγγισης των προφορικών ποιητών (π.χ. Υπέβαλαν ερωτήσεις για το πόσα τραγούδια ήξεραν, από πού τα έμαθαν, αν τα μάθαινε με τον τίτλο τους, αν γνώριζαν την παλαιότερη επική παράδοση κλπ). Σημαντικά είναι τα πολύστιχα επικά τραγούδια που συνέθεσε ο Avdo Mededovic, ο τελευταίος, όπως ονομάζεται, επικός ποιητής των Σλάβων.

949 Βλ. Αλέξης Πολίτης, ό.π., σ. 194.

950 Βλ. Δημήτριος Πετρόπουλος, “Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και την Κύπρο”, *Λαογραφία*, 15, 1954, σ. 374-400. και τη διδακτορική διατριβή του Κ. Γιακαλή, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 1976. Δεν υπάρχει

τις ρίμες με ένα είδος μουσικής απαγγελίας⁹⁵¹. Μερικές πολύστιχες ρίμες καταγράφηκαν σε χειρόγραφα. Από τα τέλη του 19ου αιώνα και ως τα τέλη του 20ου οι ριμαδόροι της Κρήτης τύπωναν τις ρίμες σε φυλλάδια και τις πουλούσαν⁹⁵². Ο Καζαντζάκης γνώριζε όλη αυτή τη λογοτεχνική παραγωγή και στον “Καπετάν Μιχάλη” περιγράφει τον ριμαδόρο Κριαρά, που τραγουδούσε ρίμες για το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου:

“Βρήκαν το σπίτι γεμάτο γυναίκες, δικές τους και ξένες. Όλη η γειτονιά είχε μαζευτεί ν' ακούσει το ριμαδόρο, το γερο- Κριαρά, που τώρα να έφτασε και έμπαινε στο αρχοντικό του καπετάν Σήφακα· στο σπίτι αυτό εύρισκε το πιο καλό και μπόλικο φαΐ, και κόνευε πάντα. [...] Πήγαινε από χωριό σε χωριό, τραγουδούσε τις ρίμες του και γέμιζε το ταγάρι. Στέκουνταν οι χωριάτες γύρω του και μωροθαμάζονταν πού τα 'βρισκε τα λόγια και πώς τα ταίριαζε και πώς έκανε τα μάτια να κλαίει! Ξαναζωντάνευε το '21, ανέβαιναν από τα μνήματα οι μεγάλοι αγωνιστές, τινάζονταν στον αγέρα το Αρκάδι, έπιαναν οι γέροι τα φαρδιά πολύχρωμα μαντίλια τους και σκούπιζαν τα κλάματα. “Ακόμα στέκει και πολεμάει το Αρκάδι, συλλογίζονταν, ακόμα καίγεται, θα βαστάξει όσο η ρίμα ετούτη αθάνατο!”⁹⁵³

Ο Παντελής Πρεβελάκης αναφέρει επίσης σχετικά: “Οι λυράρηδες φέρνανε γύρω τα χωριά και σκορπούσανε σα σπόρο στις ψυχές τις ρίμες του Αρκαδιού και του Κόρακα, του Χατζημιχάλη και του Κριγιάρη, του Κοκκινίδη και της “Ένωσις”. Μια δεύτερη Κρήτη, πες τηνε πλασμένη από σύννεφα, κρεμόταν απάνω στα βουνα΄κι άστραφτεν από δόξα”⁹⁵⁴.

Η “Κρητικοπούλα” είναι ίσως το μοναδικό ιστορικό έπος στο οποίο μπορούμε να ανιχνεύσουμε την επίδραση της προφορικής λογοτεχνίας, γιατί έχει διασωθεί ένα μεγάλος αριθμός δημοτικών ιστορικών τραγουδιών για την επανάσταση του 1866. Αν και δεν αμφισβητείται η ύπαρξη ηρωικών τραγουδιών, τα οποία έλαβε υπ' όψη του ο Όμηρος για να συνθέσει τα έπη του, δεν σώθηκαν συλλογές με αρχαία ηρωικά δημοτικά τραγούδια. Σε αυτό το σημείο όμως είναι αναγκαίες και δύο διευκρινίσεις που διαφοροποιούν τα συμπεράσματά μας από τη θεωρία της προφορικής σύνθεσης των Parry- Lord. Δεχόμαστε ότι ο Χατζημιχάλης χρησιμοποίησε τρόπους της προφορικής ποίησης, αλλά το έπος του, η “Κρητικοπούλα” δεν συντέθηκε προφορικά. Εξάλλου, όπως σωστά επεσήμανε ο C.M. Bowra, ο ποιητής μεγάλων επών συνθέτει γραπτώς τα ποιήματά του⁹⁵⁵. Η δεύτερη παρατήρηση μας είναι ότι ο Χατζημιχάλης δεν στηρίζεται μόνο στη λαϊκή

μια συνολική έκδοση ή ανθολόγηση κειμένων της κρητικής ρίμας και η ποιητική της είναι ακόμη αδιερεύνητη.

951 Πρβλ. Samuel Bauy -Bovy, “Les airs des “Rimes” et de “Rotocritos”, *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Γ', Αθήνα, 1981, 31-45.

952 Γνώρισα προσωπικά τον ριμαδόρο Σταμάτη Κουφογιαννάκη, ο οποίος τύπωνε και πουλούσε τις ρίμες του. Φυλλάδιο: ‘Χαιρετισμός στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ. Ειρηναίο, Καστέλλι’ 1972 [οκτασέλιδο] και Σταμάτης Κουφογιαννάκης, Ο ξεσηκωμός για την επαναφορά του Σεβ. Μητροπολίτου κ. Ειρηναίου, Χανιά 1980 [δωδεκασέλιδο].

953 Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο καπετάν Μιχάλης, (ελευθερία ή θάνατος)*, Αθήνα ³1974, σ. 398-399.

954 Βλ. Π. Πρεβελάκης, *Παντέρμη Κρήτη*, σ. 323-4. Η αφήγηση του Πρεβελάκη επιβεβαιώνεται από τις συλλογές κρητικών δημοτικών τραγουδιών.

955 C.M. Bowra, *ό. π.*, σ. 240 και Ι.Θ.Κακριδής, *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, *ό.π.*, σ. 7-8.

προφορική λογοτεχνία, αλλά και στη γραπτή ποιητική παράδοση. Η επίδραση του “Ερωτόκριτου”, του Θεόδωρου Αφεντούλη, του Ι. Κωνσταντινίδη και πιθανότατα του Σολωμού εμπλούτισε και εξύψωσε την απλοϊκή κρητική ρίμα⁹⁵⁶.

Η “Κρητικοπούλα” συνδέεται, λοιπόν, με την ύπαρξη ενός ευρύ κύκλου προφορικών ομοικατάληκτων ηρωικών ασμάτων που τραγουδήθηκαν ή κυκλοφόρησαν σε φυλλάδια για την επανάσταση του 1866. Τέτοιες ιστορικές ρίμες μελετήσαμε στην πληρέστερη, αλλά αδημοσίευτη ως τώρα συλλογή του Παύλου Βλαστού (Ι.Α.Κ.). Για την ποιητική της ιστορικής ρίμας προτείναμε σε παλαιότερη εργασία μας τη διάκριση της αφηγηματικής ρίμας σε διηγηματική, ιστορική και βιογραφική⁹⁵⁷. Ο λαϊκός ποιητής δηλαδή διηγείται έμμετρα ένα μόνο επεισόδιο του πολέμου (“διηγηματική ρίμα”), δημιουργώντας ένα έμμετρο διήγημα που αναφέρεται σε συγκεκριμένο τόπο, χρόνο και πρόσωπα⁹⁵⁸. Το αξιοπρόσεχτο είναι ότι ο Χατζημιχάλης κατόρθωσε στην “Κρητικοπούλα” με το αφηγηματικό τέχνασμα του διαλόγου των τριών αδελφοκτών να εντάξει στη διήγησή του πολλά επεισόδια, πολλά “διηγήματα” της επανάστασης του 1866-69. Άλλοτε πάλι ο λαϊκός ριμαδόρος επιχειρεί να διηγηθεί μια ολόκληρη ιστορική περίοδο (για παράδειγμα την επανάσταση του 1821), συνθέτοντας για “ιστορική” ρίμα. Δεν κατορθώνει όμως να δημιουργήσει μια πλατιά επική αφήγηση, να συνθέσει δηλαδή έπος που να περιλαμβάνει όλο τον αγώνα, όλες τις μάχες της επανάστασης, την αρχή και το τέλος της. Η ρίμα, για παράδειγμα που συνέθεσε ο στιχοπλόκος Αναγνώστης Χαζίρης⁹⁵⁹ για την επανάσταση του 1821, εκτείνεται σε μόλις 114 στίχους, παραθέτοντας συμβάντα της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη, χωρίς να αναπτύσσει και να προβάλλει τις πράξεις των ανθρώπων και να καταγράφει συναισθήματά τους. Άλλες φορές ο ριμαδόρος της Κρήτης αναφέρεται στη ζωή και στα σπουδαιότερα κατορθώματα ενός ήρωα του πολέμου. Από το είδος της βιογραφικής ιστορικής ρίμας⁹⁶⁰ ο Χατζημιχάλης χρησιμοποιεί μόνο το εγκωμιαστικό στοιχείο της και μάλιστα πολύ σύντομα σε ένα ή δυο το πολύ στίχους, γιατί η “Κρητικοπούλα” είναι το έπος που προβάλλει το συλλογικό υποκείμενο δράσης και όχι τους ατομικούς ήρωες. Μακροσκελέστατοι, επίσης, έμμετροι εγκωμιαστικοί κατάλογοι για τους ήρωες της επανάστασης του 1866 εντοπίζονται στη λαϊκή προφορική ποίηση. Ο Αναγνώστης Ντούνης, για παράδειγμα, συνέθεσε ένα τέτοιο κατάλογο για τους ήρωες του 1866 από τον οποίο λείπει η ποίηση, αλλά τον θερμαίνει ο άδολος πατριωτισμός⁹⁶¹. Στην “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη οι

956 Πρβλ. το παράδειγμα του Ομήρου. Ο Κακριδής αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Όμηρος “χειραφετήθηκε από τη λαϊκή επική ποίηση”. Βλ. Ι.Θ. Κακριδής, *ό.π.*, σ. 10-11.

957 Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναργης και το δημοτικό τραγούδι”, *ό.π.*, σ. 123-126

958 Η ρίμα, για παράδειγμα, που συνέθεσε ίδιος ο Χατζημιχάλης, παρουσιάζει μόνο ένα επεισόδιο του αγώνα του 1866, την πολιορκία των τελευταίων επαναστατών στο φαράγγι της Σαμαριάς από τους Τούρκους και την παράδοσή τους ύστερα από την είδηση των αποφάσεων του Συνεδρίου των Παρισίων (τόπος: Σαμαριά, χρόνος: αρχές Ιανουαρίου 1869, πρόσωπα: τελευταίοι επαναστάτες).

959 Για τη ρίμα του Χαζίρη στο Anton Jeannarakí, *Άσματα Κρητικά/ Kretas Volkslieder*, Leipzig 1876, σ. 45.

960 Παραδείγματα έμμετρων λαϊκών βιογραφιών για τους ήρωες της επανάστασης του 1866 βρίσκουμε πάμπολλα στις Συλλογές του Π. Φαφουτάκη και του Π. Βλαστού.

961 Τη χρονογραφική συρραφή συμβάντων σε δίστιχα παρατηρούμε και σε μια εκτενέστερη ρίμα του ίδιου

ποιητικοί κατάλογοι εντάσσονται στην επική σύνθεση μέσα από το λόγο των τριών γυναικών από τους των Λάκκους⁹⁶². Αυτό, θέλουμε να πούμε, είναι έργο επικού ποιητή, που συνθέτει γραπτά το κείμενό, όχι προφορική δημιουργία ανώνυμου ή και επώνυμου λαϊκού ριμαδόρου.

Η έμμετρη διήγηση του Χατζημιχάλη για το Αρκάδι (κεφ 91 στ. 1907-2018) δείχνει πώς εργάζεται ένας επικός ποιητής, ο οποίος έχει υπόψη του ένα ευρύ κύκλο προφορικών ηρωικών τραγουδιών. Είναι ευτυχής σύμπτωση για τη φιλολογία ότι για το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου σώθηκαν 11 ρίμες. Όπως επισημαίνει ο Γ. Σπυριδάκης οι ρίμες αυτές γράφτηκαν κατά τη διάρκεια της επανάστασης του '66 ή λίγο μετά από αυτήν⁹⁶³. Έτσι μπορούμε μέσα από το corpus αυτών των κειμένων με μια συγκριτική ανάλυση να επισημάνουμε ομοιότητες και διαφορές με τη σύνθεση του Χατζημιχάλη.

Μελετήσαμε τις ρίμες για το 1866 από την αδημοσίευτη συλλογή του 15ου τόμου του Π. Βλαστού. Σημειώνουμε στη συνέχεια τον πρώτο και τελευταίο στίχο της ρίμας από το χειρόγραφο του Βλαστού, την έκταση του διαλόγου, σύντομα σχόλια για το ύφος και τη γλώσσα, στίχους που αναφέρονται στον Γιάνναρη. Ιδιαίτερα σχολιάζουμε τις περιπτώσεις, όπου παρατηρείται να εισβάλλει εντονότερα το λόγιο στοιχείο στην αφήγηση του ιστορικού επεισοδίου. Η εξέταση αυτή έδειξε τις αποκλίσεις, αλλά ενίοτε και τις συγκλίσεις της “Κρητικοπούλας” με τις λαϊκές ρίμες. Από την εξέταση αυτή συνάγεται επίσης ότι οι λαϊκοί ριμαδόροι εμμένουν στη διαπραγμάτευση ενός μόνο ιστορικού επεισοδίου. Τέλος, παρατηρούμε ότι οι διαλογικές σκηνές στις ρίμες του 1866 είναι πολύ περιορισμένες σε σχέση με την ανάπτυξη του διαλογικού στοιχείου στην “Κρητικοπούλα”.

(1) Τίτλος: Η τριετής επανάστασις της αναξιοπαθούσης Κρήτης από του 1866-1868 (στίχοι 228) [σ. χ/φ 1101-1110]

Πρώτος στίχος: Κρήτη! Και ποιόν επήραξες, ποιον είχες αδικήσει,

Τελευταίος στίχος: κιανένα δεν επήραξε, κιανείς μην απονάται.

Ποιητής ήταν ο Στυλιανός Σηφάκης από το Σέλινο, όπως φαίνεται από τους στίχους του epilόγου: «Θυμάστε και του ποιητού Στυλιανού Σηφάκη / [ο]’που σύνθεσε και το ‘βγαλε αυτό το τραγουδάκι» (στ. 223-224). Ο Βλαστός το αντέγραψε στη συλλογή του από χειρόγραφο που του

ριμαδόρου για το κίνημα του 1858. Ένα μέρος αυτής της ρίμας είχε την τύχη να διασκευαστεί και να γίνει δημοτικό τραγούδι, που τραγουδιόταν στα γλέντια με το μακρόσυρτο “πολεμικό σκοπό” Αναγνώστου Ντούνη, *Οι αγώνες της Κρήτης, Ποιήματα*, εκδιδόμενα υπό Κωνστ. Δουνάκη, Εν Χανίοις, 1910, σ. 16-28 και 29-47. Πρβλ. το μετασχηματισμό σε λαϊκή ρίμα στο Anton Jeannarakis, *Άσματα Κρητικά/ Kretas Volkslieder*, Leipzig 1876, σ. 84-88.

962 Ποιητικοί κατάλογοι νεών και βασιλέων εντάσσονται από τον Όμηρο και στη σύνθεση της “Ιλιάδας”.

963 Βλ. Γεώργιος Σπυριδάκης, “Δημόδη άσματα και λαϊκά ποιήματα περί την πυρπόλησιν της Μονής Αρκαδίου”, *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Δ', σ. 430-437. Με τα σημερινά κριτήρια η εργασία του Γ. Σπυριδάκη θα λέγαμε ότι είναι εντελώς αμέθοδη. Ασχολείται με τη σύγκριση των ιστορικών γεγονότων που καταγράφονται στις ρίμες του Αρκαδίου και όχι με την ποιητική τους. Εξετάζεται δηλαδή αν ο Γαβριήλ αυτοκτόνησε ή πυρπόλησε τη Μονή, αν οι Αμαριώτες είχαν συνδράμει τους πολιορκημένους ή όχι κ.λπ., τα οποία αφήνει αναπάντητα.

προμήθευσε ο Ιωσήφ Μανουσογιαννάκης από την Ύμβρο Σφακίων, ριμαδός αλλά και συλλογέας χειρογράφων που περιείχαν κρητικές ιστορικές ρίμες. Σημειώνουμε εδώ ότι ο E. Legrand δημοσίευσε τη ρίμα του Δασκαλογιάννη από χειρόγραφο που του προμήθευσε ο Μανουσογιαννάκης. Ο ριμαδός εισάγει στο θέμα με μια ποιητική αποστροφή προς την σκλαβωμένη Κρήτη και αναφορά στις αποτυχημένες επαναστάσεις του 1821, 1833 και 1841 για την απελευθέρωσή της. Κεντρικό θέμα της ρίμας είναι η ανάπτυξη ενός επεισοδίου στην αρχή της επανάστασης: Το πρώτο μέρος της διήγησης αφορά στη σύναξη του Ομαλού, που έβαλε τα θεμέλια της επανάστασης και το δεύτερο στην αντίδραση των Τουρκοκρητικών και του εξισλαμισμένου Ισμαήλ πασά: «Σ την Κρήτη ήτονε Πασάς Ισμαήλ Ροδοκανάκης, / είχε τουρκέψ' από μικρός. Γιατρός και Συρνωιτάκης (στ. 63-64) ».

Ο ριμαδός εμπνέεται από τη Μεγάλη Ιδέα: «χαίρετε! και με το καλό να μπούμεν εις την Πόλι» (στ. 222) και γράφει μέσα στο γενικό ενθουσιασμό για την προετοιμασία του αγώνα και προτού αρχίσει η πρώτη μάχη της επανάστασης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά στην σύναξη του Ομαλού και στον Γιάνναρη: “Κι από τους Λάκκους δυο τρεις με το Χατζή Μιγάλη, / γιατί δεν ήτονε καιρός να μαζωχτούσι άλλοι”. (στ. 47-48).

Διάλογος: 10 στίχοι

(2) τίτλος: Η επανάσταση της Κρήτης κατά το έτος 1866 (στίχοι: 176) [σ. χ/φ 1111-1117]

Πρώτος στίχος: Φουρτίνα βλέπω ‘ς τα βουνά κι αντάρα ‘ς τα λαγκάδια,

Τελευταίος στίχος: ας έχει αυτός τη ζάχαρι κ’ οι Τούρκοι το φαρμάκι.

Ποιητής της ρίμας είναι ο Αναγνώστης Ρεθεμνιωτάκης από το χωριό Πετροκεφάλι της επαρχίας Μαλεβυζίου. Όπως συνηθίζεται στον επίλογο της ρίμας δίνει περισσότερα στοιχεία για το πρόσωπό του: Κι αν ερωτάς ποιος το ‘βγαλε τούτο το τραγουδάκι, / ‘ς το Μαλεβύζι το ‘βγαλεν ένα Ρεθεμνιωτάκη, / Τζώρτζης το παρανόμι του, τόνομα Ζαχαράκη, / ας έχει αυτός τη ζάχαρι κ’ οι Τούρκοι το φαρμάκι (στ. 173-176). Η ρίμα κυκλοφόρησε σε φυλλάδιο στην Αθήνα το 1867 και από εκεί την αντέγραψε ο Βλαστός.

Ο ριμαδός ραψωδεί τα γεγονότα του πρώτου έτους της επανάστασης ως την καταστροφή του Αρκαδίου. Ξεκινά την ρίμα του όχι με τη γνωστή επίκληση στη θεότητα, αλλά με την ωραία παρομοίωση της θαλασσοταραχής (φουρτίνας), η οποία έχει κατακλύσει την Κρήτη. Έπειτα δίνει την τυπική χρονική ένδειξη της αρχής της διήγησής του: «’Σ τα χίλια οκτακόσια εξήντα έξε απάνω» (στ. 17). Η διήγηση δομείται σε δύο επεισόδια: α) στην αντίδραση του Ισμαήλ πασά μόλις έμαθε τις πρώτες κινήσεις των επαναστατών και στην αντίδραση του διαδόχου του Μουσταφά πασά, η οποία κατέληξε στο κορυφαίο γεγονός του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου: «Τ’ Αρκάδι το περίφημο, τ’ αρχαίο μοναστήρι, / έγινε τω Μαρτύρω μας το άγιο κοιμητήρι. / Σκοτώθηκε Τουρκιά πολλή ως

χίλιοι εξακόσιοι, / και ψυχομέτρι Χριστιανοί ως χίλιοι εξακόσιοι» (στ. 153-156). Ο ριμαδόρος εκτιμά ρεαλιστικά την πολιτική κατάσταση και πιστεύει ότι το ζήτημα θα λυθεί μόνο με συνεργασία και θέληση των τριών Μεγάλων Δυνάμεων.

Αναφορά στον πρωταγωνιστικό ρόλο του Γιάνναρη: «Χατζή Μιχάλης έστειλε χαιρετισμό ‘ς αγάδες, / οι Χριστιανοί δε θέλουνε να λέγονται ραγιαδες. / Τ’ άκουσ’ ο Ισμαήλ πασάς και θέλει να τους πιάσει, / και στους κερκέλους των Χανιώ όλους να τους κρεμάση» (στ. 25-28).

Διάλογος: 10 στίχοι

(3) τίτλος: Έτερον της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866-68 (στίχοι 146) [σ. χ/φ 1117-1122]

Πρώτος στίχος: Μαύρα θλιμμένα σύννεφα ο γέρω Ψηλορείτης,

Τελευταίος στίχος: και τρεις χιλιάδες Αραπιά και δυο απ’ την Ασία.

Ο ανώνυμος ριμαδόρος πιθανότατα καταγόταν από το Ρέθυμνο και γι’ αυτό αναφέρει πολλά ονόματα των πολιορκημένων στο Αρκάδι και λεπτομέρειες για το ολοκαύτωμα. Η ρίμα αρχίζει με μια προσωποποίηση του γέρο Ψηλορείτη, ντυμένου με μαύρα σύννεφα, ως ένδειξη πένθους για τα σκοτωμένα παιδιά της Κρήτης. Ο αφηγητής, προτού διηγηθεί την κύρια ιστορία, μνημονεύει συνοπτικά, σε 30 στίχους, τα χωριά της Κρήτης που συμμετείχαν στην επανάσταση του ’66 (είναι μια μορφή ποιητικού καταλόγου, που συναντάμε και στην “Κρητικοπούλα”). Τα περισσότερα στοιχεία για τη συμβολή των χωριών θα τα γράψουν άλλοι ριμαδόροι που γνωρίζουν καλύτερα τα τοπικά γεγονότα: «οι ριμαδόροι ας γράψουνε για κάθε επαρχία». Η κεντρική διήγηση αφορά στη μάχη και την καταστροφή της Μονής Αρκαδίου (στ. 71- 146). Το στιχούργημα διαπνέεται από ένα σφοδρό αντιδυτικό πνεύμα, εξαιτίας της υποστήριξης των Δυτικών Δυνάμεων στην Τουρκία: «πάρε μας Θεέ μου! την Τουρκιά και θέσε την ‘ς τους Φράγγους, / να πάθουν όσα πάθαμε από τσ’ ανθρωποφάγους» (στ. 137-8).

Αναφορά στους Λάκκους: «και σεις Λακκιώτες ξακουστοί σαν άντρες πολεμάτε» (στ. 46).

Διάλογος: - (κανένας στίχος)

(4) τίτλος: Οι ήρωες του 1866 εν Κρήτη (στίχοι 360) [σ. χ/φ 1123-1134]

Πρώτος στίχος: Θεέ και Βασιλέα μου, Χριστέ αληθινέ μου,

Τελευταίος στίχος: αν έσφαλα εις τίποτα δεν το ‘φθασεν ο νούς μου.

Ποιητής είναι ο Αναγνώστης Ντουνάκης, όπως δηλώνεται στον επίλογο της ρίμας: «Ο ποιητής του άσματος Κρης, Αποκορωνιώτης, / ο πάπος κι ο προπάπος του καθεαυτό Λακκιώτης. / ‘Σ το Πρόβαρμα γεννήθηκε Ντουνάκης γεννεά του, / κι άνε λανθάν’ εις τίποτε πταί’ η αμάθειά του». Το ποίημα, σύμφωνα με σημείωση στο τέλος του γράφτηκε στις 19 Μαΐου 1869 και εκδόθηκε σε δεκαεξασέλιδο φυλλάδιο το 1877 υπό του Γ. Ν. Σ.

Ο ριμαδόρος είχε εποπτεία όλου του αγώνα, αφού συνέθεσε τη ρίμα του στο τέλος της επανάστασης. Αρχίζει με την τυπική επίκληση: «Θεέ και βασιλέα μου Χριστέ αληθινέ μου,». Σύντομες αναφορές στον εκτεταμένο πρόλογο, που περιλαμβάνει δύο θέματα, γίνονται αφενός στις προηγούμενες κρητικές επαναστάσεις (στ. 7- 22) και αφετέρου στο κορυφαίο γεγονός του Αρκαδίου (στ. 61- 122). Η ρίμα δεν διηγείται ένα επεισόδιο του αγώνα, αλλά μνημονεύει τους ήρωες της επανάστασης του '66 απ' όλη την Κρήτη: «ν' αναθιβάλλω ήρωας πρωταγωνιζομένους», αναφέρει ο ριμαδόρος χαρακτηριστικά στους πρώτους στίχους. Ένας μακρύς εγκωμιαστικός ποιητικός κατάλογος αγωνιστών είναι το στιχούργημα (στ. 123- 352): «Εγκωμιάζω κι επαινώ όλους τους σκοτωμένους, / και τους μεγάλους και μικρούς που εκάμανε πολέμους» (στ. 123-4)

Διάλογος: 16 στίχοι

Για τους Γιαννάρηδες Χ" Παναγιώτη και Χ" Μιχάλη υπάρχουν δύο στίχοι: “τον Παναγιώτη τον Χατζή, όπου δεν ήτον άλλος” στ. 164 και “Χατζημιχάλη Αρχηγόν κι' αυτόν της Κυδωνίας “ στ. 251

(5) τίτλος: Ευμένιος Ιεροδιάκων (στίχοι 110) [σ. χ/φ 1151-1155]

Πρώτος στίχος: Πέτε μου η Μητρόπολις γιατί είνε θλιμμένη;

Τελευταίος στίχος: του Διακουμή ένας υγιός και λεν τον Αναστάση.

Ποιητής της ρίμας είναι ο Αναστάσιος του Διακουμή Βλατάς από το χωρίο Μάραθος Μυλοποτάμου: «'Σ το Μάραθο το έβγαλε και τόχει με την τάξι, / του Διακουμή ένας υγιός και λεν τον Αναστάση» (στ. 109-110). Τη ρίμα υπαγόρευσε ο αγράμματος ριμαδόρος στον Π. Βλαστό και την κατέγραψε το 1869.

Στον πρόλογο με ένα τυπικό διάλογο 14 στίχων γνωστοποιείται το θέμα. Η ρίμα αναπτύσσει τη διήγηση ενός μόνο ιστορικού επεισοδίου, τον ηρωικό θάνατο του ιεροδιακόνου Ευμενίου (Ρογδιά Μαλεβυζίου 1841- 1866) στη Μάχη του Αλμυρού Ηρακλείου, η οποία έγινε στις 29-8-1866. Η ρίμα διηγείται με εξαιρετική ακρίβεια και με τις αναγκαίες λεπτομέρειες τη μάχη. Είναι ένας ύμνος για το σκοτωμένο νεαρό ιεροδιάκονο και παράλληλα μια πολεμική έκθεση σε στίχους.

Διάλογος: 22 στίχοι

Χατζημιχάλης: “Μα ‘γω θα βγω στο πόλεμο και θα γυρίσω πάλι, / να πα να ιδώ την Πιτροπή και τον Χατζή Μιχάλη” (στ. 25-6)

(6) Τίτλος: Οι μάρτυρες του Αρκαδίου (στίχοι 115) [σ. χ/φ 1165-1169]

Αρχή: Κάθε πρωί, κάθε βραδύ και κάθε μεσονύχτι,

Τέλος: Για τέτοια πράξη άδικη, για τόση ασπλαχνία

Ο ποιητής της ρίμας είναι άγνωστος. Ο Βλαστός αντέγραψε τη ρίμα από οκτασέλιδο φυλλάδιο που είχε κυκλοφορήσει τον Ιανουάριο του 1867. Η γλώσσα της ρίμας είναι η κοινή δημοτική και όχι το κρητικό ιδίωμα. Η δομή του στίχου και γενικά το ύφος δεν είναι λαϊκά. Αυτά

μας οδηγούν στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο ποιητής ήταν κάποιος λόγιος πατριώτης. Η ρίμα επικεντρώνεται σε ένα θέμα, αλλά στην περιγραφή του ιστορικού γεγονότος του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου υπάρχει σαφώς μεγάλη διαφορά από τη λαϊκή ρίμα. Εντοπίζονται καλλιλογίες, ποιητικές εικόνες, αλλά και ένα έλλειμμα ιστορικού πραγματισμού. Ο ποιητής της μάλλον θεωρεί τη ρίμα του σαν έμμετρο ελεγείο για τους μάρτυρες του Αρκαδίου, σαν «μοιρολόγι», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά. Οι παρακάτω στίχοι φαίνεται πως επηρέασαν τον Γιάνναρη:

Όπου ακόμη ο καπνός του μπαρουτιού ο μαύρος,
Με τον καπνό του λιβανιού πήγ' ανακατωμένος
Ωσάν κολώνα υψηλή 'ς τον ουρανό ανεβαίνει,
Και τη θωρεί με θαυμασμό η γή η οικουμένη (στ. 29-32)

Διάλογος:-- (κανένας στίχος)

(7) τίτλος: Η ολοκαύτωση της ιεράς και Ηρωίδος Μονής Αρκαδίου (στίχοι 256) [σ. χ/φ 1170-1183]

Αρχή: 'Σ τα χίλια οχτακόσια ' τα εξήντα εξ' απάνω,

Τέλος: και η θρησκεία του Χριστού παντού να βασιλεύση.

Ο ποιητής και αυτής της ρίμας είναι άγνωστος. Η ρίμα καταγράφηκε από χειρόγραφο το οποίο παρέδωσε στον Π. Βλαστό ο Μιχαήλ Λαγκουβάρδος από το Βυζάρι Αμαρίου. Το στιχούργημα αρχίζει με ένα τυπικό στίχο, ο οποίος βρίσκεται αυτούσιος και στη ρίμα υπ' αρ. 8. Στη ρίμα αυτή δεν υπάρχει στην αρχή η τυπική επίκληση στο Θεό και ο ριμαδόρος δεν αποκαλύπτει το όνομά του στους τελευταίους στίχους. Η ρίμα αναφέρεται σε ένα μόνο γεγονός, στο ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου. Ο Βλαστός σημειώνει εύστοχα ότι το ποίημα είναι «ιστορικώτατον εν λεπτομερείαις» (σ. 1181). Πράγματι ο ποιητής με επικό ρεαλισμό διηγείται τα σχετικά με την πολιορκία, την άλωση, το θάνατο του ηγουμένου και άλλων αγωνιστών, το ολοκαύτωμα, την αιχμαλωσία όσων επέζησαν. Με χρονολογικές λεπτομέρειες διηγείται τα γεγονότα από την Τετάρτη 8 Νοεμβρίου ως και την Παρασκευή 11 Νοεμβρίου, όταν έγινε η μεταφορά των αιχμαλώτων στο Ρέθυμνο. Ο ριμαδόρος είναι πιθανότατα κάποιος Αμαριώτης που συμμετείχε στη μάχη του Αρκαδίου ή είχε πληροφορίες από αυτόπτη μάρτυρα. Δεν είναι άμοιρος παιδείας και καλλιτεχνικής ευαισθησίας. Δύο εκτενείς παρομοιώσεις του (στ. 71-80 και 143-154), παρμένες από ναυτική ζωή το επιβεβαιώνουν.

Διάλογος: 18 στίχοι

Για τον Χατζημιχάλη αναφέρει: “Συστήνουνε Επιτροπή και σύναξι μεγάλη, /κ' η επαρχίες Αρχηγούς με το Χατζημιχάλη”.(στ. 3-4)

(8) τίτλος: Η Μονή Αρκαδίου/ Η ολοκαύτωση αυτού 8 Νοεμβρίου 1866 (στίχοι 72) [σ. χ/φ 1184-1186]

Αρχή: ώστε να στέκουν τύραννοι και μάρτυρες θα πέφτουν,

Τέλος: κι όσοι πάλι εζήσασι να ιδούν ελευθερία.

Ποιητής της ρίμας είναι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βλαστού, ο Ιωάννης Ιωσήφ Δασκαλάκης από το χωριό Καρίνες Αμαρίου. Το κείμενο δημοσιεύεται και στη Συλλογή Παύλου Φαφουτάκη.

Ενσωματώνεται στη ρίμα ποιητικός πρόλογος τεσσάρων στίχων καμωμένος από το Βλαστό. Η ρίμα του Δασκαλάκη αρχίζει με ένα τυπικό στίχο, που προσδιορίζει χρονικά το ιστορικό γεγονός: ‘Σ τα χίλια οχτακόσια εξήντα έξ απάνω» (πρβλ. ρίμα υπ’ αρ. 7). Μετά από μια σύντομη εισαγωγή για το λόγο της επανάστασης, η ρίμα επικεντρώνεται στο γεγονός του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου. Υστερεί όμως, σε σχέση με τη ρίμα υπ’ αρ. 7, στην παράθεση ιστορικών λεπτομερειών.

Διάλογος: 11 στίχοι

Στίχοι που επηρέασαν τον Χατζημιχάλη και αναφέρονται παραλλαγμένοι στην “Κρητικοπούλα”:

“Σκοτώθηκε Τουρκιά πολλή, ως χίλιοι εξακόσιοι,
Και ψυχομέτρι χριστιανοί χριστιανοί χαθήκαν εννιακόσιοι.
Κι επιάσασι και ζωντανούς σαράντα δυο νομάτους
‘σ το Ρέθεμνος τους έμπεψε και πήτε τα’ άρματά τους”. (στ. 61-64)

Υπάρχει εκτενής αναφορά στον Χατζημιχάλη:

“Χατζή Μιχάλης έπεψε χαιρετισμό ‘ς τσ’ αγάδες,
«οι χριστιανοί δε θέλουνε να λέγουντ’ αραγιάδες».
‘Στο Ρέθεμνος κ’ εις τα Χανιά έπεμψεν ένα γράμμα,
οι καπετάνοι να ‘ρθουνε σαν αδελφοί αντάμα.
Λόγο για να μιλήσουνε πρώτα να ορκωθούνε,
Δια να μη φανερωθεί ο λόγος που θαπούνε.” (στ. 9-14)

(9) τίτλος: Δ' έτερον της πυρπολήσεως της ηρωικής μονής Αρκαδίου. (στίχοι 172) [σ. χ/φ 1187-1192]

Αρχή: Καλά το λεν οι παλαιοί: - «Μαλώτρα 'ν' η αλήθεια»

Τέλος: κι ώστε να λευτερωθή θα μάχεται η Κρήτη.

Ο ποιητής της ρίμας είναι άγνωστος. Στη ρίμα του λαϊκού ριμαδόρου ο Βλαστός ενσωμάτωσε ένα δικό του έμμετρο πρόλογο 22 στίχων. Ο πρόλογος του Βλαστού όμως είναι ένα ξένο σώμα, που καμιά σχέση δεν έχει με τη συγκεκριμένη, «περί πράγμα εν» διήγηση του ανώνυμου λαϊκού ποιητή. Ο Βλαστός είναι ένας λόγιος ριμαδόρος και στον πρόλόγό του ασχολείται με πολιτικά ζητήματα περί Σουλτάνου και φιλοσοφικά περί αληθείας. Ύποπτο ως προς την πατρότητα θεωρούμε και τον εκτενή επίλογο της ρίμας (στ. 149-172)

Η ρίμα αρχίζει με τον τυπικό στίχο: «'Σ τα χίλια οχτακόσια έτος εξήντα έξε,» (πρβλ. και ρίμες υπ' αρ. 7,8). Θέμα αυτής της διήγησης είναι η λεπτομερής εξιστόρηση του ολοκαυτώματος του Αρκαδίου: προετοιμασία και προτάσεις του Μουσταφά για υποταγή των πολιορκημένων, άφιξη της μπουμπάρδας, αυτοκτονία Γαβριήλ, γιουρούσια Τούρκων, ανατίναξη, νεκροί και αιχμάλωτοι. Παρά τις λεπτομέρειες υπολείπεται σε ιστορικό πραγματισμό σε σχέση με τη ρίμα υπ' αρ. 7.

Διάλογος: 16 στίχοι

Πιθανές επιδράσεις στους στίχους της “Κρητικοπούλας”:

Πέμπει το Μουσταφά πασά την Κρήτη να ημερέψη στ. 24

Μαύρη φωθιά σας έκαψε με τσ' Αποκορωνιώτες. στ. 34

Μα θα ξεράσης όσον πihς αίμα σαν την αβδέλα στ. 62

Γυναίκες, κόρες και παιδιά φυσέκια κουβαλούσι στ. 78

Γύρου τρυγύρου εξώσανε το Μέγα Μοναστήρι στ. 89

Ευθύς απού την έρριξαν, Αλλάχ!, Αλλάχ! Φωνιάζουν στ. 95

Και σέρνει ο Κούβος το σπαθίκι' ο Δράκος το μαχαίρι στ. 129

Φωθιά, καπνός και κτίρια κορμιά κομματιασμένα στ. 151

Δυο έτη η Κρήτη πόλεμο εβάσταξεν ακόμη στ. 165

(10) Τίτλος: Ε' ΕΤΕΡΟΝ Η ανατείναιξις, πυρπόλησις και καταστροφή της Ιεράς και Ενδόξου ηρωικής Μονής Αρκαδίου. 8 Νοεμβρίου 1866 (στίχοι142) [σ. χ/φ 1193- 1197]

Αρχή: Η Τουρκική Κυβέρνησις υπόσχετ' αιωνίως

Τέλος: έως να 'ρθή η ανάστασις και η ελευθερία

Η ρίμα του λαϊκού ποιητή αρχίζει από το στίχο 7: «Στα χίλια οχτακόσια έτος εξήντα έξη». Αφήγηση με δραματικό ύφος για την απόφαση των πολιορκημένων να μείνουν στη Μονή. Χρησιμοποιείται το γνωστό αφηγηματικό μοτίβο της πρότασης και της άρνησης επί της πρότασης. Ο Διοικητής αποστέλλει αναφορά - τελεσίγραφο και λαμβάνει την άρνηση των Κρητικών: «Πέτε μου καπετάνοι μου ποια 'ν' τα ζητήματά σας / Να σας τα δώση ο Βασιλιάς να πάτε 'ς τα παιδιά σας.»(στ. 27-28)

Αξιοπρόσεχτες είναι και οι λεπτομέρεις για για τα παλληκάρια από διάφορα χωριά του Ρεθύμνου, που έσπευσαν να βοηθήσουν τους πολιορκημένους, αλλά και των δυνάμεων του τουρκικού στρατού:

“Είσανε γυναικόπαιδα πλιά από εξακόσια,

Κοράσια αγγελόπλαστα και παλληκάρια τόσα”. (στ. 93-94)

Η ιστορική ρίμα του ανώνυμου λαϊκού ποιητή καταντά ένα πολιτικό μανιφέστο για τη δόλια πολιτική της Τουρκίας με την προσάρτηση, σύμφωνα με υποσημείωση, ενός προλόγου έξι στίχων από το Βλαστό. Παρέμβαση του Βλαστού θα πρέπει να θεωρηθεί και ο επίλογος της ρίμας (στ. 114-142) με τον μακρύ πολιτικό λόγο του Γαβριήλ προς τους χριστιανούς, λίγο πριν το ολοκαύτωμα, που καμία σχέση δεν έχει με το ύφος της ρίμας του ανώνυμου στιχουργού:

«Δεν φταίει ο Τούρκος άγριος γιατ' είνε φυσικό του,

Το κρέας το χριστιανικό είνε το φαγητό του.

Μα φταίουν τσ' Ευρώπης άρχοντες, αυτ' η Διπλωματία,

Που δε μαςε γλυτώνουνε 'που τ' άγρια θηρία”. (στ. 117-120) [...]

Διάλογος: 19 στίχοι και ο ύποπτος για την πατρότητά του πρόλογος 29 στίχοι

(11) τίτλος: ΣΤ' ΕΤΕΡΟΝ Η ολοκαύτωσις και καταστροφή της Ιεράς και ενδόξου Μονής του Αρκαδίου 1866 (στ. 128) [σ. 1199-1203]

Αρχή: Παιδιά! Σαββάτο ήτονε, γή Κυριακή, γή Τρίτη,

Τέλος: και τρία χρόνια πάλευε με το ψευδοπροφήτη.

Συνθέτης του τραγουδιού είναι ο λαϊκός ποιητής Σταμάτιος Δρανδάκης από το χωριό Ζουρίδι Ρεθύμνου. Το ύφος της ρίμας είναι ημιλόγιο, όπως θα έλεξε ο Στ. Κυριακίδης, φανερώνει

ότι έχει δημιουργηθεί από άνθρωπο που γνώριζε αρκετά γράμματα και πιθανότατα γράφει αρκετά χρόνια μετά την καταστροφή του Αρκαδίου. Ο ποιητής ξέρει για τη «βυζαντινή πόρτα» του Αρκαδίου, ανάγοντας προφανώς την ίδρυση της Μονής στα χρόνια του Βυζαντίου. Ξέρει επίσης τους «φελάχους» της Αιγύπτου και το «δεντρό της ελευθερίας» (από τη Γαλλική Επανάσταση). Στο προοίμιο δεν αναφέρεται στο κύριο γεγονός της εξιστόρησης, αλλά γίνεται μια ιστορική αναδρομή (στ. 3-18) στις προηγούμενες κρητικές επαναστάσεις και στην επανάσταση του '66: «Πρώτον να σας διηγηθώ 'που τα εικοσιένα» (στ. 3) Η διήγηση για το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου περιλαμβάνεται στους στίχους 48-108. Ο σύντομος διάλογος Πασά και Ηγουμένου σε τρεις στίχους, οργανωμένος με το σχήμα άρση- θέση, προσδίδει δραματικότητα στην αφήγηση. Η φωτιά καίει «σαν πύρινο ποτάμι» (στ. 76) τους Τούρκους. Ο ποιητής αναφέρει ότι τη φωτιά στην μπαρουταποθήκη έδωσε ο Γιάννης Σκουλάς από τα Ανώγεια. Και ο συλλογέας Π. Βλαστός σημειώνει για τον πυρπολητή: «ήτο ιδέα τινων Μυλοποταμιτών δια το μεγαλείον, ενώ ως και πιστικόταται μαρτυρία υποδεικνύουν τον Γιαμπουδάκην [ενν. ως πυρπολητή]». Απουσιάζει από την αφήγηση ο πραγματισμός, οι λεπτομέρειες εκείνες που θα υποδήλωναν ότι ο ποιητής είναι σύγχρονος των γεγονότων που διηγείται. Ο πολιτικός και εγκωμιαστικός επίλογος της ρίμας και η εξαιρετικά μεγαλόπρεπη ποιητική εικόνα του ολοκαυτώματος είναι στοιχεία που μεταξύ άλλων δείχνουν ότι η ρίμα δεν είναι σύνθεση αγράμματος ριμαδόρου:

“Βρούχος μεγάλ’ ακούστηκε και σείσθ’ ο Ψηλορείτης,
σαν κάτεργ’ όλο το νησί κουνήθηκε της Κρήτης.
Άστραψ’ ο κόσμος με βροντή κι αστροπελέκια βγαίνουν,
κ’ ανέβηκαν ‘ς τον ουρανό και πάλι κατεβαίνουν.
Κολώνα βγήκε σα δεντρό καπνός, κορμιά και σκόνι,
το δέντρο της ελευθεριά σας να ‘ωε σημειώνει.
Κι ανέβηκ’ ως τα νέφαλα, ως τ’ άστρα, ως το θρόνο,
χωρίς κορμιά οι Μάρτυρες μόν’ οι ψυχαί των μόνο!
Να κάμουν τα παράπονα εις τον Δικαιοκρίτη,
πως δεν ελευθερώνουμε οι βασιλείς την Κρήτη”. (στ. 99-108)

Ο Χατζημιχάλης λοιπόν είχε μπροστά του τη μακρά επική παράδοση των λαϊκών ασμάτων τα οποία πήρε αφηγηματικά και γλωσσικά στοιχεία και επινόησε ένα τρόπο να συνθέσει τα επιμέρους ιστορικά διηγήματα σε μια ενότητα με το λογοτεχνικό τέχνασμα του διαλόγου των αδελφοκτών. Ακριβώς το ίδιο συνέβη και όταν βρέθηκε ο ποιητικός νους ενός Ομήρου ή ο συνθέτης του έπους του Διγενή.

Η σχέση του Γιάνναρη με την προφορική παράδοση της ιστορικής ρίμας ανιχνεύεται μέσα στην αφηγηματική σύνταξη της “Κρητικοπούλας”. Οι αφηγητές του ποιήματος προτρέπουν τους

συνομιλητές/ ακροατές να ακούσουν όσα έμμετρα διηγούνται. Με αυτό τον τρόπο και οι αναγνώστες γίνονται κοινωνοί και ωτακουστές των προφορικών διηγήσεων των αφηγητών. Αυτό υποδηλώνει δηλαδή ότι ο προφορικός λόγος (πεζός ή ποιητικός) ήταν ο κατεξοχήν τρόπος μετάδοσης των πληροφοριών και της ιστορικής γνώσης στην αγροτική κοινωνία της Κρήτης τον 19ο αιώνα.

Ο Γιάννης Αποστολάκης έχει επισημάνει, σωστά, την πεζολογία, τη μονοτονία και την πολυλογία της ιστορικής κρητικής ρίμας⁹⁶⁴. Η “Κρητικοπούλα” όμως δεν είναι μια άτεχνη ιστορική ρίμα, ούτε μια έμμετρη χρονογραφία. Ο Γιάνναρης δεν συγκολλά απλά δίστιχα για να διηγηθεί τα γεγονότα, όπως θα έκανε ένας ριμαδόρος. Δεν παραθέτει χρονολογικά και με περισσή απλοϊκότητα τα γεγονότα, όπως θα έκανε ένας Βυζαντινός χρονογράφος. Εργάζεται πάνω σε ένα ποιητικό σχέδιο. Αυτό καταρχάς που κάνει το ποίημα να μετατραπεί από έμμετρη αυτοβιογραφική μαρτυρία σε ποίηση είναι το όνειρο ενός Κρητικού και η εμφάνιση της προσωποποιημένης ιδέας της Κρήτης με τη μορφή μιας πανέμορφης κόρης, με την οποία και ξεκινά η αφήγηση. Ο τρόπος σύνταξης της αφήγησης αναδεικνύει τον Γιάνναρη ποιητή και όχι στιχοπλόκο, λαϊκό δημιουργό με ιδιαίτερο καλλιτεχνικό αισθητήριο, προικισμένο λαϊκό ποιητή. Ο Γιάνναρης στην “Κρητικοπούλα” πατά γερά στην παράδοση, αλλά συγχρόνως την ξεπερνά, την πλουτίζει, την εξευγενίζει με το ταλέντο του, δημιουργεί ένα έργο με προσωπικό ύφος, δίνει επική πνοή στην έμμετρη αφήγησή του.

“Ερωτόκριτος” και “Κρητικοπούλα”

Στην “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη ανιχνεύεται επίσης το μπόλιασμα της παράδοσης της ιστορικής ρίμας με την εγγράμματη ποιητική παράδοση της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής. Από τη λογοτεχνική επικοινωνία του νεώτερου ποιητή με ένα ανυπέβλητο λογοτεχνικό πρότυπο, προέκυψε, μια νέα σύνθεση, ένα κείμενο αρτιότερο λογοτεχνικά, με διακριτή δομή και πρωτότυπη αφήγηση. Στην ενότητα αυτή επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση των επιδράσεων του “Ερωτόκριτου” στην “Κρητικοπούλα”. Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πώς το λογοτεχνικό πρότυπο αξιοποιήθηκε δημιουργικά από τον Γιάνναρη και προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της ιστορικής αφήγησης. Στην “Κρητικοπούλα” δεν βρίσκουμε, αναφομοίωτα δάνεια, μηχανική μίμηση ή συρραφή στίχων του πρωτοτύπου⁹⁶⁵.

Είναι παραδεκτό ότι ο “Ερωτόκριτος” ήταν η σπουδαιότερη καλλιτεχνική υποθήκη για τους ποιητές στα χρόνια της Τουρκοκρατίας⁹⁶⁶. Η πρόσληψή του επιβεβαιώνεται από τις πολλές

964 Γιάννης Αποστολάκης, *Το κλέφτικο τραγούδι*, Αθήνα 1950, σ. 96-97.

965 Για σύγκρισης των δύο έργων λάβαμε υπόψη ανάλογη μελέτη και τα κριτήρια που έχει θέσει ο D. Holton. Βλ. Ντέιβιντ Χόλτον, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Αθήνα 2000, σ.82.

966 Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, “Δημώδη βιβλία. Ο Ερωτόκριτος”, *Λαογραφία*, Α, 1909, σ. 19: “*Των δημοδών βιβλίων, τα οποία απετέλουν συνήθη αναγνώσματα του ελληνικού λαού μέχρι προ πενήκοντα ετών, ο Ερωτόκριτος ήτο το κοινότερον και προσφιλέστατον*”. Πρβλ. Κ. Γ. Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες*, εν Χανίοις 1929, σ. 5. και Ν. Β. Τωμαδάκης, “Ο Ερωτόκριτος και οι Τούρκοι”, *Δρήρος*, τεύχ. 5, 1937, σ. 136-137. Για τις επιδράσεις του

εκδόσεις και την οικειοποίηση μεγάλων αποσπασμάτων του από την προφορική παράδοση. Υπήρχαν άνθρωποι στον ελλαδικό χώρο που γνώριζαν μεγάλα κομμάτια του ποιήματος απέξω, γι' αυτό και ο Fauriel δεν δίστασε να συμπεριλάβει ένα απόσπασμά του στη συλλογή των δημοτικών τραγουδιών. Αν και ο “Ερωτόκριτος” είναι ποίημα λόγιου ποιητή, ο λαός τον αισθανόταν πάντα ως δικό του τραγούδι, γιατί είχε γραφτεί στη γλώσσα του και πάνω στα χνάρια, στις συντακτικές δομές του δημοτικού τραγουδιού. Η Μ. Alexiou συνοψίζοντας απόψεις πολλών μελετητών τον ορίζει “ως το κείμενο με τη μεγαλύτερη επιρροή ως λογοτεχνικό και γλωσσικό πρότυπο, αλλά και όσον αφορά στη διαμόρφωση των σύγχρονων ελληνικών αυτοσυνειδήσεων καταλαμβάνοντας μια θέση στη μεταγενέστερη λογοτεχνία παρόμοια με του Δάντη ή του Shakspeare, με τη διαφορά ότι, ενώ είναι σχετικά άγνωστο ως λογοτεχνικό κείμενο έξω από την Ελλάδα, διατήρησε τη δική του ζωή στον λαϊκό πολιτισμό”⁹⁶⁷.

Στο ξεκίνημα της κρητικής επανάστασης του 1866 ο Γεώργιος Τερτσέτης έδωσε μια διάλεξη με θέμα “Περί Κρήτης και Ερωτοκρίτου”⁹⁶⁸. Είναι, νομίζω, το σπουδαιότερο κριτικό κείμενο, που γράφτηκε για τον “Ερωτόκριτο”, πριν από το μελέτημα του Σεφέρη. Ο Τερτσέτης χαρακτηρίζει τον Ερωτόκριτο ως ποίημα εθνικό, γιατί “περιέχει την ουσία του έθνους, εβύζαξε το γάλα του, πνέει την ψυχή του”. Στον Ερωτόκριτο αποφαίνεται ο Τερτσέτης κυριαρχεί η βασική αξία της ελληνικής εθνότητας, η ευμορφία και η ανδρεία, το “καλοκάγαθον”. Ο Κορνάρος επέλεξε ως τόπο της μυθιστορίας του της Αθήνα, που ήταν “ο νους και η καρδιά της Ελλάδος”. Ο Τερτσέτης επίσης παρατηρεί εύστοχα ότι μονομαχίες του Κρητικού με τον Καραμανίτη και του Ρωτόκριτου με τον Άριστο υποδηλώνουν την επικράτηση του ελληνισμού, που βρίσκεται στο σταυροδρόμι Ανατολής (Καραμανίτης) και Δύσης (Άριστος). Στα χρόνια της σκλαβιάς “το εθνικό βιβλίο” των Ελλήνων, αυτό που κράτησε ζωντανή την εθνική συνείδηση και έπλασε τους εθνικούς ήρωες: “Διατί να μην ειπούμε και ημείς, ότι ο Ερωτόκριτος έλαβε μέρος, επιρροήν εις τα ανδραγαθήματα των Ελλήνων κατά το 1821 και ακόλουθα έτη; Τον ανέγνωσε, κύριοι ακροαταί, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, τον ανέγνωσε ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Κανάρης. [...]”.

Οι θέσεις του Τερτσέτη έρχονται, συμπτωματικά, να υποστηρίξουν τη θέση μας για τις επιδράσεις του Κορνάρου στον Χατζημιχάλη:

“Τι με παρακίνησε, σεβαστοί ακροαταί να λάβω σήμερα θέμα μου το ποίημα του Ερωτόκριτου; Φανερόν! Η ευγένεια, ο ηρωισμός των ανδρών της Κρήτης μου ενθύμησε την αξία, την ευγένεια του κρητικού ποιήματος και το επήρα κείμενο ομιλίας. Είναι τι ευγενέστερο,

Ερωτόκριτου στη Νεοελληνική Λογοτεχνία βλ. Βιστέντσου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, ό.π., σ. ρζ'-ρλ'.

967 Βλ. Margaret Alexiou, “Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση”, στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, Ηράκλειο 2002, σ. 336.

968 Πρώτη δημοσίευση στον “Αιώνα” στις 20-8-1866, αρ. φ. 2173, με τίτλο “Λόγος του Γ. Τερτσέτου, εκφωνηθείς εν τω Αθηναίω κατά την έναρξιν της δευτέρας περιόδου αυτού, τη 16 Οκτωβρίου 1866. Τα παραθέματα από την έκδοση: Γεωργίου Τερτσέτη, Άπαντα, τ. Β', επιμέλεια Γ. Βαλέτας, Αθήνα, σς 299-307.

νομιμότερο από τα έργα, από την απόφασι των φιλοκινδύνων ανδρών της Κρήτης, να χυθούν εις τα δεινά του πολέμου δια ν' αποφύγουν το πικρό ημερολόγιο της δουλείας και να καταταχθούν, ως πρέπει και ως η φύσις του Έλληνοσ το καλεί, εις την τάξι των πολιτισμένων λαών της Ευρώπης. [...]"

Ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας”, αποκαλύπτει στους τελευταίους στίχους του ποιήματος την ταυτότητά του, ακριβώς όπως και ο ποιητής του “Ερωτόκριτου”: “Βισέντζος είν' ο ποιητής και στη γενιά Κορνάρου, / που να βρεθή ακριμάτιστος σα θα τον πάρη ο Χάρος [...]"⁹⁶⁹. Οι στίχοι του επιλόγου της “Κρητικοπούλας” δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για την παιδεία του ποιητή, για τον τρόπο δημιουργίας του ποιήματος, τη μορφή και το ήθος του έργου:

“Ω! αναγνώσται, ξεύρετε, πριν μάθετε ποιος γράφει,
χιλιάδες εις τους στίχους του θαν απαντάτε λάθη.
Κι αν θα καλορωτήξετε, ποίησιν να ζητάτε,
το ξεύρω, ούλοι μια φωνή θα τον κατηγοράτε.
Μ' αν θέλετε να μάθετε ολίγον αναγνώθη,
ξέρει μερκά παπαδικά, ελληνικά δεν νοιώθει.
Κι ο φίλος του βιβλίου του τα πράματα ας ζητάζει,
τα γράμματά του άνθρωπος δύσκολα τα διαβάζει.
Κι όσα 'γραψε ο στιχουργός στη Νια Κρητικοπούλα,
ζητά σας την συγχώρησιν, γιατί δεν τα 'γραψ' ούλα.
Λακκιώτης την καταγωγήν, Γιάνναρης η γενιά του,
προσκυνητής κ' εξόριστος από την φαμελιά του.
Κι όσα θωρείτε τ' άκουσε, είδε και μοναχός του,
σ' ούλα ανακατώθηκε κ' έκαμε κι απατός του”. (στ. 4015-4028)

Ο Χατζημιχάλης ονόμασε το έργο του “Νια Κρητικοπούλα” και το αντιπαραβάλλει σιωπηρά με την παλιά ερωτική μυθιστορία του Κορνάρου. Εξάλλου και ο Αντώνιος Γιάνναρης σε γράμμα προς το θείο του απεκάλεσε την “Κρητικοπούλα”, “Ερωτόκριτο”: “Ως προς τον Ερωτόκριτό σου είμαι πρόθυμος να επιθεωρήσω τα χειρόγραφέ σου, αλλ' ουχί προ του ερχομένου σεπτεμβρίου [...]"⁹⁷⁰.

Ο Κορνάρου στην ερωτική μυθιστορία του παρακινείται να μιλήσει για τα “γυρίσματα του κύκλου”, τις “ταραχές των αρμάτων”, την “εμπόρεση του έρωτα” και τη “χάρη της φιλιάς”. Ο αφηγητής της “Κρητικοπούλας”, που, όπως είπαμε, στους στίχους του επιλόγου προσωποποιείται

969 Βλ. Βισέντζου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1980, Ε, 1543-4. Εφεξής: *Ερωτόκριτος*.

970 Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, επιστολή φ.1, 31/126 (ΙΑΚ) . Ας θυμηθούμε ότι και ο Π. Πρεβελάκης έχοντας ως υπόδειγμα το έργο του Κορνάρου τιτλοφόρησε μια ποιητική του σύνθεση “Νέο Ερωτόκριτο”

και είναι ο Χατζημιχάλης, γνωστοποιεί στους πρώτους στίχους της αφήγησής του το θέμα του και καλεί τους ακροατές του ν' "αφουκραστούν", (να ακούσουν), για τη μεγάλη επανάσταση του 1866. Μιλά ως εντολοδόχος του λαού του, για να εκφράσει τη συλλογική μνήμη, τα συναισθήματα των πολλών και ν' απαθανατίσει τους ήρωες.

“Ακούσετε την ταραχήν, στην Κρήτη την μεγάλην,
από μian άκρα του Νησιού, ώστε να πά στην άλλην.
Στα χίλια οκτακόσια, έτος εξήντα έξε
τα βάσανα να διγηθώ, ω Παναγιά μου, μπέψε.
Αίμα παιδιών και γυναικών, των Χριστιανών τα πάθη,
μέρος θα γράψω σήμερα, ο κόσμος να τα μάθει”. (στ. 13-18)

Ως προς τις λεκτικές ομοιότητες στα δύο ποιήματα αυτές θα πρέπει ν' αναζητηθούν όχι τόσο σε μεμονωμένες λέξεις, αλλά κυρίως σε φράσεις (λεκτικά σύνολα) επειδή ο Γιάνναρης παίρνει το λεξιλόγιο όχι κατευθείαν από τον “Ερωτόκριτο”, αλλά από το κοινό προφορικό γλωσσικό ταμείο του κρητικού λαού.

Παραθέτουμε μια ρίμα - λογοπαίγνιο που βρίσκεται και στα δύο ποιήματα:

“Τα φρούδια της καμπουρωτά, πλεμένα με μετάξι
κι ούλα της τ' αποθέματα με ομορφιά και τάξη”.(Κρητικοπούλα 75-76)

“Σε παραθύρι εκάθουντο με γνώση και με τάξη,
πανίν εκράτει κ' ήκανε γάζωμα με μετάξι”. (Ερωτόκριτος, Β 609-10)

Και ένα παράδειγμα από όμοιο λεκτικό σύνολο “ψηλού δεντρού”:

“Δεν μοιάζουν τα σουσούμια της απλού ανθρώπου κόρη,
παρομοιάζει άγγελον, ψηλού δενδρού σταθώρι”. (Κρητικοπούλα, 106-107)

“[...]πως είν' αφέντης, βασιλιός, ψηλού δεντρού κλωνάρι,
πειδή τον συντροφιάζουσι πεζοί και καβαλάροι”. (Ερωτόκριτος, Β 405-6)

Ιδού και δυο χαρακτηριστικά δίστιχα που περιγράφουν τα παλληκάρια. Νομίζω ότι, αν δεν ξέραμε ποιοι στίχοι είναι από το κάθε ποίημα, θα ήταν δύσκολο να τους ξεχωρίσουμε:

“Στο διώμα, στην πορπατηξιά, εις το κορμί, στη χάρη,
τον κόσμον εθαμπώνασι και τσ' είχανε καμάρι”. (Κρητικοπούλα, 539-540)

“[...]πάσι με ζάλα μετρητά, με διώμα επορπατούσαν,
κι όλοι τους μυριοχαίρονταν εκεί που τους θωρούσαν”. (Ερωτόκριτος Β, 2076-7)

Η παγανιστική επίκληση των στοιχείων της Φύσης⁹⁷¹, μέσα στο κείμενο του Ορθόδοξου ποιητή, μοιάζει σαν ανάμνηση στίχων του *Ερωτόκριτου*:

“Ορκίζομέστα στον Χριστόν, στον Ήλιο, στην Σελήνη
γή να τινάξομε ζυγόν ή γεις μην απομείνει”. (Κρητικοπούλα, στ. 1105-6)

“Μα τ' Άστρον, μα τον Ουρανόν, μ' Ανατολή, μα Δύση
και μα τη Γη που τα κορμιά θε να μας καταλύση
και μα τον Ήλιο το ζεστό, μα Φέγγος, μα Σελήνη,[...]” (Ερωτόκριτος, Δ, 1621-3)

Και μερικές ακόμη χαρακτηριστικές περιπτώσεις, που νομίζω ότι δεν είναι συμπτώσεις. Τα δυο πρώτα χωρία μπορούν να σχηματίσουν μια νέα ρίμα:

Φθάνει στα Ρεθεμνιώτικα, κλιτός κι απορπισμένος (Κρητικοπούλα, 2887)
κλιτός πολλά και ταπεινός, στεγνός και σουρωμένος (Ερωτόκριτος, Α 1066)

ο κόσμος ελογάριαζε θαμάσματα μεγάλα (Κρητικοπούλα, 2058)
κ' εκάμα στην παλληκαριά θαμάσματα μεγάλα (Ερωτόκριτος, Β 2076)

Ευγενικό τ' ανάβλεμμα, τα μάτια φλόγα βγάναν (Κρητικοπούλα, 73)
με θλιβερόν ανάβλεμμα η πρικαμένη κόρη (Ερωτόκριτος, Δ 394)

Αρχίζει γεις αθιβολές, τα πάθη του να λέει (Κρητικοπούλα, 27)
πάντα για τον τραγουδιστήν αθιβολές εκίνα (Ερωτόκριτος, Α 436)

Η Κρητικοπούλα, αναλογικά με τον Ερωτόκριτο δεν έχει τόσες πολλές περιγραφές⁹⁷² και εκτενείς παρομοιώσεις, όταν όμως αυτό συμβαίνει είναι από τις καλύτερες ποιητικές στιγμές της. Αν και ο Κορνάρος αποφεύγει να αναπτύξει διεξοδικά την περιγραφή της Αρετούσας, επιμέρους εικόνες που συνθέτουν την περιγραφή της Κρητικοπούλας, όπως τα “μακρά μαλλιά”, το “ευγενικό ανάβλεμμα”, “το χρυσό στεφάνι”, η μόρφωσή της στην Αθήνα, η φυλάκισή της, παραπέμπουν στην εικόνα της όμορφης κόρης, που πρώτος ζωγράφισε ο Κορνάρος. Ο Χατζημιχάλης πατά με σιγουριά πάνω στο ιδίωμα, ξέρει τον τρόπο με τον οποίο θα αναπτύξει το λόγο για να περιγράψει

971 Ο Π. Πρεβελάκης θυμήθηκε τον όρκο, όπως τον διατύπωσε ποιητικά ο Γιάνναρης και έγραψε: “Οι κατηχημένοι ζυγώσανε μπρος τα βημόθυρα, σκύψανε τα κεφάλια τους και ο Παρθένιος τους διάβασε τον όρκο: Ορκίζομαι στον Ιησού Χριστό, στον Ήλιο, στη Σελήνη [...] Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, ό.π., σ. 14.

972 Ο Bowra παρατήρησε ότι στο έπος οι περιγραφές αποφεύγονται, γιατί αυτό που προέχει είναι η αφήγηση της δράσης. Βλ. C. M. Bowra, ό.π., σ. 132 κ. έ.

τη θεϊκή ομορφιά.

“Στρογγυλομηλοπρόσωπη κι αντανακλούσ’ ακτίνες,
φαίνεται να γεννήθηκε κ’ εσπούδαξε <σ’> τσ’ Αθήναις.
Ευγενικό τ’ ανάβλεμμα, τα μάτια φλόγα βγάναν,
μακρά μαλλιά, αξέπλεκτα, κάτω στην ράχην φτάναν.
Τα φρούδια της καμπουρωτά, πλεγμένα με μετάξι
κι ούλα της τ’ αποθέματα με ομορφιά και τάξη.
Μικρούτσικο το στόμα της και ο λαιμός κρουστάλλι,
τα στήθια και το πρόσωπο, κόκκινο πορτοκάλι”. (στ. 71-78)

Με ανάλογη εκφραστική δύναμη περιγράφει ο Χατζημιχάλης και τους νέους που συμμετέχουν στον αγώνα, όπως ο Κορνάρος τα παλληκάρια στο αγώνισμα της γκιόστρας. Τα σχήματα λόγου είναι τόσα πολλά και η ποιότητα της γλώσσας τέτοια, που δεν τη συναντούμε στις απλοϊκές ιστορικές ρίμες.

“Κουτάλες είχαν ανοικτές, τα στήθια των σκουλάτα
τα χέρια και τα πόδια των παχιά, μακριά, γεμάτα.
Με μέση δακτυλιδωτή, ξανθόμαυρο μουστάκι,
μακροί και αλαφρόκορμοι, επέτουν σαν γεράκι.
Τα μηλομάγουλά τωνα τα ροδοκοκκινάτα
σγουραφιστά και λάμπανε, σαν τα μεγάλα άστρα.
Έτρεχαν και επηδούσανε, επαίζανε το βόλι
κοπελιαράδες διαλεκτοί απού τσ’ ορέγουντ’ όλοι.
Μ’ αρματωσιές ασημωτές, εις τη λιγνή των μέση,
άνθρωπος δεν τους έβλεπε να πει πως δεν τ’ αρέσει”. (στ. 491-500)

Οι σύντομες παρομοιώσεις στην “Κρητικοπούλα” είναι πάρα πολλές (αναφέρουμε μερικές, “σαν γεράκι” 868, “σαν φίδια” 1214, “σαν λέοντες”, “σαν τίγρεις” 1581, “σαν σαρδέλες” 1713, “σαν δαίμονες” 1874,) και έλκουν την καταγωγή τους από την ποιητική της κρητικής ρίμας. Κάποιες απ’ αυτές επαναλαμβάνονται στα ημιστίχια, λειτουργούν δηλαδή ως λογότυποι για την κατασκευή του στίχου. Αυτό που ενδιαφέρει σ’ αυτήν την ενότητα είναι εκτενέστερες παρομοιώσεις που περιγράφουν μάχες με σκηνές από την ποιμενική ζωή. Εδώ θα πρέπει να αναζητήσουμε τον Όμηρο με τη διαμεσολάβηση του Κορνάρου:

“Σκαθώς προβατοκούραδο, που πα να το κουρτίσει,
να μπει ο βοσκός στη μέση του, με μιας να το σκορπίσει,
ως παίζουν οι βοσκοί φωνή και τα σφαχτά ξιπούνε,
σαν σκύλοι μπουόν στη μέση των κ’ αιφνίδια ταραχθούνε,

να τα μερώσει προσπαθεί, στη κούρτα να τα βάλει
κι εκείνα φεύγουν πα κι εκεί με ταραχή μεγάλη.
Σας είπα το παράδειγμα, θαρρώ να το νοείτε,
να λάχετε στον πόλεμο, φίλοι μου, να θωρείτε. (στ. 1459-1466)

Φωνιάζουν που την μιάν μεριάν, τρέχουν από την άλλην,
ουλημερνής ἔξακολουθεί με ταραχήν μεγάλην.
Μέσα στα δάσ' οι μεν τους δε φωνιάζουν και ζυγώνουν,
στα κυπαρίσσια σαν λαγούς φτάνουν και τους σκοτώνουν.
Λακκιώτες είν' οι κυνηγοί, εδρόσισαν τα χέρια
με τα τουφέκια σκότωναν πολλούς και με μαχαίρια". (στ. 3009-3014)

Στην “Κρητικοπούλα”, βέβαια, δεν συναντάμε τις περίφημες ρητορικές αναπτύξεις ιδεών, τη λεπτομερή ανάλυση του χαρακτήρα των ηρώων και έντονο το γνωμολογικό στοιχείο του “Ερωτόκριτου”. Θεωρούμε ότι ο Γιάνναρης δεν χρησιμοποιεί αυτές τις ποιητικές τεχνικές, γιατί η φύση του θεματός είναι διαφορετική, έχει να διηγηθεί πολλά ιστορικά συμβάντα, να συμπεριλάβει στην αφήγησή του ηρωικές πράξεις πολλών ηρώων. Επηρεασμένος από την παράδοση της προφορικής ιστορικής αφήγησης εξιστορεί την τριετή μάχη των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων με ρεαλισμό. Δεν έχει το χρόνο να διακόψει τη διήγηση για να περιγράψει τη φύση, να αναπτύξει θεωρητικά μιαν ιδέα ή να φιλοσοφήσει για την πολιτική, τον πόλεμο, την πατρίδα, τη ζωή και το θάνατο. Διαφορετική ποιητική σύνθεση έχει και ο “Νέος Ερωτόκριτος” του Παντελή Πρεβελάκη, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Α. Δεκαβάλλες. Η επική αφήγηση του Κορνάρου αντικαταστάθηκε από τη λυρική αυτονομία του κάθε δίστιχου στο νεότερο ποίημα⁹⁷³.

Εντονότερη φαίνεται η επίδραση του “Ερωτόκριτου” στην αφηγηματική σύνταξη της “Κρητικοπούλας”. Σήμερα διαθέτουμε πολλές μελέτες για τις αφηγηματική τεχνική του “Ερωτόκριτου”, που δείχνουν με πόση μαστοριά ο Κορνάρος μεταδίδει την ιστορία του. Από λογοτεχνική διαίσθηση και ο ποιητής της “Κρητικοπούλας” αντλεί αφηγηματικούς τρόπους από το κατεξοχήν λογοτεχνικό πρότυπό του, οι οποίοι συμβάλλουν στη λογοτεχνικότητα του έργου του και κάνουν πιο θελκτική την ιστορική διήγηση. Είπαμε παραπάνω ότι την ιστορία της επανάστασης του '66 δεν την διηγείται μόνο ένας εξωδιηγητικός αφηγητής, που όπως είπαμε στο τέλος ταυτίζεται με τον ποιητή, αλλά και τρεις ενδοδιηγητικοί αφηγητές, οι τρεις αδελφοκτοί, ο Χανιώτης σύντεκνος, ο Ρεθεμνιώτης αδελφοκτός και ο Ηρακλειώτης συμπέθερος, που διαλεγόμενοι παρουσιάζουν τα γεγονότα. Οι αναδρομικές αφηγήσεις των τριών γυναικών, συζύγων οπλαρχηγών με τις οποίες δίνονται τα κυριότερα χαρακτηριστικά κάθε επαρχίας του νομού Χανίων και μνημονεύονται οι

973 Βλ. Αντώνης Δεκαβάλλες, *Εισαγωγή στο λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πρεβελάκη*, Αθήνα 1985, σ. 86.

ενδοξότεροι άνδρες της, μπορούν να παραβληθούν με τις αναδρομικές αφηγήσεις στο δεύτερο μέρος του “Ερωτόκριτου”, όπου ο ποιητής δίνει πληροφορίες για το χαρακτήρα και τον πρότερο βίο κάθε αρχοντόπουλου που συμμετέχει στο αγώνισμα της γιόστρας.

Η μυθική διαμάχη του Κρητικού Χαρίδημου και του Καραμανίτη Σπιθόλιοντα παρουσιάζεται στην “Κρητικοπούλα” στην ιστορική της διάσταση. Οι μακροσκελέστατες εξιστορήσεις των τριών αδερφοκτών, αλλά και κάθε άλλου προσώπου ακολουθούν την αγωνιστική και αντιθετική δομή, βασικό δομικό σχήμα που διατρέχει και όλη τη διήγηση του Κορνάρου, σύμφωνα με τον Γιώργο Σεφέρη⁹⁷⁴. Η αντίθεση Χριστιανών και Μουσουλμάνων της Κρήτης, όχι Κρητικών και Τούρκων, που φανερώνεται ως μακροχρόνια διαμάχη του αφέντη και το ραγιά, ως αγώνας λόγων για το δίκαιο και το άδικο ανάμεσα στον δυνάστη και στον επαναστάτη, ως περιγραφή της πολεμικής σύγκρουσης των αντίθετων δυνάμεων. Η απάντηση των πρώτων (προεστών) στις προτάσεις του Τούρκου διοικητή για υποταγή, πριν την καταστροφή των Λάκκων είναι χαρακτηριστική του αντιθετικού πνεύματος:

“Προτάσεις παλ’ ο Μουσταφάς προτείνει των Λακκιώτω,
προνόμια, χαρίσματα επρόβαλε των πρώτων.
Οριστική απάντηση του Μουσταφά ορίζουν:
«οι Λάκκοι να ξεριζωθούν, σε σένα δεν μουτίζουν [...]”. (στ.1673-76)

Ο Χατζημιχάλης μετασχημάτισε και τον μύθο του “Ερωτόκριτου” δίνοντάς του νέο νόημα. Ειπώθηκε παραπάνω ότι στην “Κρητικοπούλα” δεν παρουσιάζεται ένας κεντρικός ήρωας. Πρωταγωνιστής ήρωας του ποιήματος είναι το συλλογικό υποκείμενο δράσης, ο κρητικός λαός, αυτός που αγωνίζεται για να απελευθερώσει την Κρήτη, όπως ο Ερωτόκριτος αγωνίστηκε για να κερδίσει την Αρετούσα και το βασίλειο του Ηράκλη. Ταύτισε τα πάθη του Ερωτόκριτου με τα πάθη του Κρητικού λαού, που αγωνίζεται και ταλαιπωρείται για χάρη της αγαπημένης του Κρήτης. Εξάλλου η εικόνα της αλυσοδεμένης Κρητικοπούλας παραπέμπει στη φυλακισμένη Αρετούσα, η οποία θα λυτρωθεί και θα βρει την ευτυχία μόνο χάρη στη φρόνηση και την παλικαριά του Ερωτόκριτου – του Κρητικού λαού.

“Δεν τρέπεστε να βλέπετε μάν’ αλυσοδεμένη,
και να την βωλοσέρνουνε στα κόπρα πατημένη”; (στ. 53-54)

974 Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές, Α'*, Ίκαρος, Αθήνα ⁴1981, σ. 290-291. Τεκμηρίωση της επισήμανσης του Σεφέρη βλ. Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, “Η ρητορική της αντίθεσης στην Κρητική Λογοτεχνία της Ακμής”, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β'1, Ρέθυμνο 1995, σ. 313-324.

Οι ομοιότητες αυτές πιθανόν οδήγησαν τον Αντώνιο Γιάνναρη⁹⁷⁵, ν' αποκαλέσει, μάλλον χαριτολογώντας, το ποίημα Ερωτόκριτο σε επιστολές⁹⁷⁶ προς το θείο του. Του έγραφε, λοιπόν, από την Αγγλία στις 14/26-2-1894:

«[...] Ως προς τα Ερωτοκρίτου σου είμαι πρόθυμος να επιθεωρήσω το χειρόγραφόν σου, αλλ' ουχί πρό του ερχομένου Σεπτεμβρίου καθ' όσον είμαι πνιγμένος να τυπώσω χειρόγραφον όπερ έχω συμβληθεί να παραδώσω τον Αύγουστον, [...] Το έργον θα φανή ίσως χρήσιμον εις μεταγενεστέρους χρόνους αν απεικονίζει μετά ποητικής ευφυίας και απλότητος τα συμβάντα και την γλώσσαν της εποχής του, τουτέστι κρητικά πράγματα και γλώσσαν των ημερών σου. Πάσα εγκατάμιξις προγενεστέρας ιστορίας και γλωσσικής επιτήδευσις έσται η καταδίκη του έργου. Οι επιλογικοί στίχοι ους μοι εγκλείεις εύστοχοι και άξιοι λόγου [...]».

Δυο μήνες αργότερα στις 9/21-4-1894 ο Αντώνιος γράφει στο θείο του: «[...] Τα περί εκτυπώσεως του Ερωτοκρίτου καίπερ εγείρουσι την περιέργειάν μου εμβάλλουσί μοι και υπόνοιαν μη η εσπευσμένη έκδοσις του βιβλίου ελαττώση την αξίαν του. Είναι αναντίρρητον γεγονός και αποδεδειγμένον ότι η εις τοιαύτα έργα σπουδή ελαττώνει την αξίαν φιλολογικού έργου. Εάν δεν προχώρησεν ήδη ο τύπος πολύ, καλόν θα ήτο να μοι έπεμπες το χειρόγραφον μετά του ήδη εκτυπωθέντος μέρους προς επιθεώρησιν».

Το υψηλό ποσοστό του ευθέως λόγου είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό της “Κρητικοπούλας”, σαφώς μεγαλύτερο απ' ό,τι στα έμμετρα υστεροβυζαντινά χρονικά και στις ιστορικές ρίμες. Στον “Ερωτόκριτο” οι ρήσεις φτάνουν το 42%, σύμφωνα με τον υπολογισμό του D. Holton⁹⁷⁷. Στο έπος του Γιάνναρη το ποσοστό ευθύ λόγου είναι υψηλότερο και αγγίζει περίπου το 70%. Ο αφηγητής-ποιητής παραχωρεί το λόγο στους ενδοδιηγητικούς αφηγητές, οι οποίοι διηγούνται διαλεγόμενοι τις μάχες της επανάστασης. Γι' αυτό τα ομιλούντα πρόσωπα δηλώνονται, όπως σε ένα θεατρικό κείμενο. Θα πρέπει, βέβαια, να διευκρινιστεί ότι οι διαλογικές σκηνές στον Κορνάρο και τον Χατζημιχάλη έχουν εντελώς διαφορετική λειτουργία. Ο Κορνάρος με τον ευθύ λόγο αναλύει, διαφωτίζει, ερμηνεύει το χαρακτήρα και τις σκέψεις των ηρώων της μυθιστορίας. Αντίθετα ο Χατζημιχάλης δεν ενδιαφέρεται για την ανάλυση του χαρακτήρα των προσώπων που αφηγούνται την Ιστορία. Μ' αυτό τον τρόπο η “Κρητικοπούλα” διατηρεί κυρίαρχο τον αφηγηματικό/ επικό χαρακτήρα της. Οι διάλογοι, δηλαδή, υφίστανται για να μεταδοθούν τα γεγονότα του 1866, κυρίως από τους τρεις αδερφοκτούς -διοργανωτές της επανάστασης. Οι αδελφοκτοί παίρνουν το λόγο για

975 Ο Αντώνιος Ν. Γιάνναρης (1852-1909) καθηγητής του Πανεπιστημίου St. Andrews στη Σκωτία ασχολήθηκε κυρίως με τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας. Γνωστότερα συγγράμματά του είναι η έκδοση των “Κρητικών Ασμάτων”, Λειψία 1876 και Ιστορική Γραμματική «A historical Greek grammar chiefly of the Attic dialect, Λονδίνο 1897.

976 Βλ. Συλλογή 31, Αντωνίου Γιάνναρη, επιστολές υπ' αρ. 126 και 127 (I.A.K.=Ιστορικό Αρχείο Κρήτης).

977 Βλ. Ντέιβιντ Χόλτον, ό.π., σ. 96 (Πρώτη δημοσίευση στο *Cretan Studies*, 1 (1988), σ. 157-167).

να μην παρουσιαστούν τα γεγονότα από την οπτική γωνία ενός μόνο παντογνώστη αφηγητή-ποιητή.

Στον “Ερωτόκριτο” και στην “Κρητικοπούλα” εντοπίζουμε ποικιλία εισαγωγικών εκφράσεων με τις οποίες οι αφηγητές δίνουν το λόγο στα πρόσωπα που μιλούν, σχολιάζουν το ύφος της ομιλίας, την πορεία από την ανάμνηση προς την προφορική διήγηση. Οι αφηγητές “αναθιβάλλουν”, “αναστορούνται” και “διγούνται”⁹⁷⁸. Ιδού λίγα δείγματα στίχων:

“Την γνώμην τ’ ο Συμπέθερος είπε κι ευθύς σωπαίνει
κι Αδερφοκτός σηκώνεται με γλώσσα πυρωμένη”. (στ. 99-100)

“Τα όσ’ αναθιβάλετε και εμείς γνωρίζομέν τα,
άλλα θα πω με μαρτυριά κι αυτά πιστέψτετέ τα”. (στ. 434-435)

“Κι εγ’ άκουσα τον κύρη μου τους Σφακιανούς επαίνα,
τα όσα εδιγάτονε τον άνθρωπο τρελλαίνα”. (στ. 515-516)

Άλλες φορές ο αφηγητής -ποιητής αποσύρεται από το προσκήνιο και αφήνει τους αδερφοκτούς να διαλέγονται μόνοι τους, όπως συμβαίνει σε ένα θεατρικό κείμενο⁹⁷⁹. Γι’ αυτό η δήλωση των ομιλούντων προσώπων είναι αναγκαία. Αξιομνημόνευτο είναι και το φαινόμενο στο λόγο του αφηγητή-ποιητή να εισβάλλει εντελώς ξαφνικά ο ευθύς λόγος κάποιου προσώπου⁹⁸⁰:

“Τουφέκια, πέτρες στρέφουνε να τσι λιθοβολήσουν,
Γρηγόρη και Μπάτρη αγά, απού ’λθαν να τσι βρίσουν.
Το σώμα της Επιτροπής, τρέχει, βουτά στη μέση,
«τους πρέσβεις μη πειράξετε, καθόλου αυτοί δεν φταίσι.
Από τους ανωτέρους των εστάλησαν να πούνε,
αβίαστοι και ζωντανοί εις τα Χανιά θα μούνε [...]». (στ. 1149-1154)

Ο Κορνάρος στη μυθιστορία του απευθύνεται σε ωτακουστές, όχι αναγνώστες και προτρέπει: “αφουκραστείτε το λοιπόν κι ας μάθη απού 'χει γνώση” (Ερωτόκριτος, Α, στ. 17).

978 Πρβλ: “ν’ αναθιβάλλω και να πω τα κάμαν και τα φέρα”(Ερωτόκριτος Α, 18)

979 Βλ. για παράδειγμα τα κεφάλαια 3-4, 7-8, 12-14, 17-18, 20-22, 67-69, 71-72, 99-101 της *Κρητικοπούλας*. Το ανάλογο φαινόμενο στον Ερωτόκριτο έχει επισημανθεί από την Μάρθα Αποσκήτη, “Παρεμβάσεις του αφηγητή στον Ερωτόκριτο”, *Παλίμψιστον*, 14-15, 1994-5, σ. 36 και μελετηθεί αναλυτικότερα από τον Arthur Bot, “Πώς μεταδίδεται ο ευθύς λόγος των προσώπων στον Ερωτόκριτο”, *Cretan Studies*, 6 (1998), σ. 427-439.

980 Ο Arthur Bot επισημαίνει στον Ερωτόκριτο (Δ, στ. 427-430) ανάλογη τεχνική και εξηγεί ότι ο αφηγητής περιγράφει την επιθετικότητα του Ηράκλη και μ’ αυτό τον τρόπο προετοιμάζει την γλωσσική επίθεση του βασιλιά που ακολουθεί εντελώς ξαφνικά. Βλ. ό.π., σ. 433.

Ανάλογα και ο ποιητής και οι άλλοι αφηγητές της “Κρητικοπούλας” απευθύνονται σε ακροατές. Ιδού μερικοί στίχοι της “Κρητικοπούλας”:

“ Ακούσετε την ταραχήν, στην Κρήτη την μεγάλην” 13

“ν’ ακούσετε στην Κίσσαμον, στο Σέλινο να κλαίτε”. 318

“Δεν είναι όσ’ ακούσετε ψόματα μ’ όρκο μόνο,
αδέρφια, αν πιστεύετε, εγώ τα βεβαιώνω”. 509-510

“Ακούσετε απόκριση την δούδουν οι στραθιώται” 1957

Ο D. Holton υποστήριξε ότι ο “Ερωτόκριτος” τραγουδήθηκε από το λαό και πολλά κομμάτια του διαδόθηκαν προφορικά χάρη στην ύπαρξη ενός “προφορικού υπολείμματος” στη σύνθεση και στην εκτέλεση του⁹⁸¹. Ζητούμενο όμως παραμένει γιατί η “Κρητικοπούλα” δεν είχε την τύχη του Ερωτόκριτου. Απ’ όσα γνωρίζουμε δεν διαδόθηκε προφορικά, όπως άλλα ιστορικά ποιήματα, γι’ αυτό και δεν βρίσκουμε αποσπάσματά της σε μεταγενέστερες συλλογές κρητικών δημοτικών τραγουδιών, ούτε διασκευάστηκε από το λαό, όπως για παράδειγμα συνέβη με τις πολύστιχες ρίμες του Αναγνώστη Ντούνη. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη διαφοροποίησης στην πρόσληψη και διάδοση των πολύστιχων ιστορικών τραγουδιών στα τέλη του 19ου αιώνα. Αν το ποίημα είχε δημοσιευτεί το 1874, θα είχε άλλη τύχη, απ’ αυτή που γνώρισε, όταν δημοσιεύτηκε, τέσσερα μόλις χρόνια πριν από την απελευθέρωση της Κρήτης (1898);

Η σχέση του Χατζημιχάλη με τον “Ερωτόκριτο” πιστοποιείται και από ένα εξωκειμενικό γεγονός. Ο Χατζημιχάλης με μεγάλο ενδιαφέρον στήριξε την προσπάθεια τού ανιψιού του Αντωνίου Γιάνναρη για επιστημονική έκδοση του εμβληματικού κειμένου της Κρητικής Λογοτεχνίας⁹⁸². Ευρισκόμενος στην Αθήνα κατόρθωσε να δανειστεί από την Εθνική Βιβλιοθήκη και ν’ αποστείλει στον ανιψιό του στα Χανιά μία από τις πρώτες εκδόσεις του Ερωτόκριτου, καθώς και το περιοδικό *Ιλισσός*, στο οποίο γίνεται μνεία της πρώτης έκδοσης του ποιήματος. Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης ο Αντώνιος αφιέρωσε τη μελέτη του περί Ερωτοκρίτου “Τω γεραρώ της Κρήτης στρατιώτη και πολλά μ’ ευεργετήσαντι θείω Χ. Μ. Γιάνναρη”⁹⁸³.

981 Ντέιβιντ Χόλτον, ό.π., σ. 107.

982 Η έκδοση ανατέθηκε στον Αντώνιο Γιάνναρη με ψήφισμα της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών το 1886 και επιχορηγήθηκε με διάταγμα του Διοικητή Σάββα πασά. Δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε. Βλ. *Ερωτόκριτος*, ό. π., σ. κη'-κθ'.

983 Βλ. Α. Ν. Γιάνναρη, *Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού*, Αθήνα 1889.

Ποίηση και Ιστορία

Προφανής είναι η σχέση της “Κρητικοπούλας” με την Ιστορία. Θέμα του ποιήματος είναι η μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-1869. Οι εκτενείς υποσελίδιες σημειώσεις του ποιητή για τα γεγονότα τεκμηριώνουν την ιστορική αλήθεια και κατατοπίζουν τον αναγνώστη. Εξάλλου στους τίτλους των περιεχομένων δίδεται συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων γεγονότων της επανάστασης. Νομίζω ότι θα ήταν ατελέσφορο, αν φορτώναμε τις ήδη υπάρχουσες σημειώσεις με παραπομπές από τις “Ιστορίες” του Ψιλάκη, του Κριάρη, του Παπαδοπετράκη, του Αναστασάκη, για να αναφέρουμε μόνο τους παλαιότερους Κρήτες ιστορικούς, αριθμούς από τις σελίδες των εκθέσεων του Έλληνα προξένου στα Χανιά ή από τα αδημοσίευτα αρχεία της επανάστασης του 1866-69 και της Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής για να αποδείξουμε το αυτονόητο, ότι όσα αναφέρει ο αφηγητής και οι τρεις αδελφοκτοί στην “Κρητικοπούλα” δεν είναι επινοήματα της φαντασίας του Χατζημιχάλη, όπως θα ήταν αφελές να επιβεβαιώσουμε την αξιοπιστία του Σολωμού για τα γεγονότα του Μεσολογγίου παραπέμποντας σε ιστορικούς, απομνημονευματογράφους, εφημερίδες και επίσημα έγγραφα της εποχής. Εξετάσαμε παραπάνω την αφήγηση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη σε σχέση με την “Κρητικοπούλα” και αυτό αρκεί.

Ο Χατζημιχάλης στην “Κρητικοπούλα” διηγείται μέσω των λογοτεχνικών προσώπων τις αναμνήσεις του, των δυσάρεστων εμπειριών του πολέμου του 1866 “τα βάσανα να θυμηθώ...”. Έχει παρατηρηθεί ότι κύρια πηγή έμπνευσης για το σύνολο της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα είναι η μνήμη, καθώς οι αφηγητές των ποιημάτων και των διηγημάτων ανακαλούν γεγονότα και συμβάντα που οι ίδιοι είχαν βιώσει το παρελθόν. Η μελέτη της Ιστορίας ως πηγή έμπνευσης για τη λογοτεχνία υποχωρεί και τα ιστορικά μυθιστορήματα, που γράφονταν κατά τα πρότυπα του Scott αρχίζουν να φθίνουν. Οι συγγραφείς της εποχής πίστευαν ότι η δημιουργική φαντασία δεν είναι αναγκαία, όταν υπάρχει το ταμείο της μνήμης. Ο αφηγητής είναι αυτόπτης ή αυτήκοος ιστορικών ή κοινωνικών γεγονότων. Τα ηθογραφικά διηγήματα, που ξεκινούν να γράφονται εκείνη την εποχή, έχουν ως βασική πηγή έμπνευσης τη μνήμη, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα διηγήματα του κορυφαίου πεζογράφου μας Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Με εύγλωττο τρόπο έχει συνοψίσει σε μια φράση του ο Ροΐδης τη λογοτεχνική τάση εκείνης της εποχής: “ [ο ποιητής] ουδέν πράγματι δημιουργεί, αλλά μόνον ενθυμείται και συνδυάζει⁹⁸⁴”.

Η μεγάλη αξία της “Κρητικοπούλας” έγκειται όχι τόσο στο ιστορικό υπόβαθρο, στις περιγραφές μαχών και στα γεγονότα, που είναι γνωστά ή επιβεβαιώνονται από πάμπολλες ιστορικές πηγές, αλλά στο φορτίο της μνήμης και του βιώματος που κουβαλά. Οι τρεις αδελφοκτοί και ο

984 Βλ. Εμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, Ε', επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα, 1978, σ. 302.

αφηγητής είναι αντιπρόσωποι του λαού όλης της Κρήτης, μιλούν εξ ονόματος του λαού, εκφράζουν τις σκέψεις και τα συναισθήματά του. Μέσα από τον ποιητικό τους λόγο γνωρίζουμε πώς βίωσε ο απλός λαός τα γεγονότα του 1866. Θα ήταν λάθος να δούμε την “Κρητικοπούλα” μόνο ως ιστορική πηγή. Ιστορικές σημειώσεις για τον ιστορικό του μέλλοντος άφησε για τα ίδια γεγονότα και με περισσότερες λεπτομέρειες ο Χατζημιχάλης στα “Απομνημονεύματά” του. Νομίζουμε ότι άλλος ήταν ο σκοπός του Χατζημιχάλη συνθέτοντας το ποίημα. Με την “Κρητικοπούλα” ήθελε να ντύσει με την αθάνατη στολή της Ποίησης τα γεγονότα της Ιστορίας. Θέλησε με τη διαφορετική μορφή που διάλεξε να μετασχηματίσει την Ιστορία επί το “φιλοσοφώτερον”, αν και αγνοούσε τη θέση του Αριστοτέλη:

“Φανερόν δε εκ των ειρημένων και ότι το τα γενόμενα λέγειν, τούτο ποιητού έργον εστί, αλλ' οία αν γένοιτο και τα δυνατά κατά το εικός ή το αναγκαίον. Ο γάρ ιστορικός και ο ποιητής ου τω ή έμμετρα λέγειν ή άμετρα διαφέρουσιν (είη γάρ αν τα Ηροδότου εις μέτρα τεθείναι και ουδέν ήττοναν είη ιστορία τις μετά μέτρου ή άνευ μέτρων), αλλά τούτω διαφέρει, τω το μεν τα γενόμενα λέγειν, τον δε οία αν γένοιτο. Διο και φιλοσοφώτερον και σπουδαιότερον ποίησις ιστορίας εστί. Η μεν γαρ ποίησις μάλλον τα καθόλου, η δε ιστορία τα καθ' έκαστον λέγει. [...]”⁹⁸⁵

Η “Κρητικοπούλα” βέβαια δεν είναι Ποίηση, επειδή γράφτηκε σε στίχους. Και η Ιστορία του Ηροδότου, εξηγεί ο Αριστοτέλης, θα μπορούσε να στιχουργηθεί, χωρίς να χάσει το χαρακτήρα του ιστοριογραφικού έργου. Ο Γιάνναρης μετέτρεψε τα ιστορικά δεδομένα σε ποίηση με την ποιητική οργάνωση των γεγονότων. Ο αγώνας του λαού στην “Κρητικοπούλα” είναι το κύριο, το γροργίο, καθώς θα έλεγε ο Σολωμός, αφού γίνεται με θεϊκή εντολή, αποκτά, θα λέγαμε, βαρύτητα και καθολικότητα. Στα πεδία των μαχών δεν συγκρούονται μόνο οι Κρητικοί και οι Τούρκοι, αλλά το καλό με το κακό, ο δεσποτισμός με το αίτημα για την αυτοδιάθεση των λαών, η ιδέα με την ύλη. Το κράτος του κακού, ο Σουλτάνος και τα όργανά του, νικά παροδικά. Ο συνεχής αγώνας του καλού θα θριαμβεύσει κάποτε, οι Κρητικοί θα ελευθερώσουν τη μάνα τους την Κρήτη και θα ενωθούν με την Ελλάδα. Ο ποιητής πιστεύει ότι ο Θεός επιτρέπει παροδικά τη συνέχιση της σκλαβιάς. Τώρα θέλει να μοιραστεί τον πόνο του, διηγούμενος τα πάθη της Κρήτης: “Μέρα και νύχτα βάσανο κ' αιώνιο φαρμάκι /με τυραννούν και τ' άντερα μου βγάνουν με καμάκι” (στ.3-4). Με την τέχνη της ποιήσεως επέρχεται στο τέλος η κάθαρση, η λύτρωση στη ψυχή του ποιητή και του αναγνώστη - ακροατή.

Χαρακτηρίσαμε την “Κρητικοπούλα” έπος με την ευρύτατη σημασία της λέξης, αλλά και για να δείξουμε την επιβίωση της ομηρικής επικής παράδοσης στο έργο του λαϊκού δημιουργού⁹⁸⁶.

985 Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, IX,1- 9, 1451 b, Ακαδημία Αθηνών, μετάφρασις Σ. Μενάνδρου, εισαγωγή - ερμηνεία Ι. Συκουτρή, Εστία, Αθήνα χ.χ.,

986

Ο Κωστής Παλαμάς, ένας από τους σημαντικότερους κριτικούς της λογοτεχνίας μας, στην “Ποιητική” του δίνει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των λογοτεχνικών ειδών και βρίσκει να υφίσταται μια ανάμειξή τους:

“Το σωστό είναι πως οι τρεις τρόποι που εκδηλώνουν την ποίηση, δηλονότι η εξομολόγηση, η αφήγηση και η σύγκρουση, που κάνουν τα λεγόμενα είδη, το λυρικό, το επικό, το δραματικό, παίζουν το μέρος τους αράδ' αράδα ή και συντροφικά στα ποιήματα αυτά. Φαινόμενο όχι ασυνήθιστο της τέχνης που είναι περιττό και να σημειωθεί. Στη σφαίρα της ανώτερης κριτικής θεωρίας είδη καλά δεν υπάρχουν ξεχωρισμένα, καθαρα, σημαδεμένα με σφραγίδες και από την αρχή που φανερώθηκε του κόσμου η ποιητική. Το ξεχώρισμα και το σημάδεμα έρχονται ύστερα και γίνονται αγάλια αγάλια για την ευκολία των κριτικών ψαξιμάτων και για την ανάλυση [...]”⁹⁸⁷.

Θα έλεγα παραφράζοντας τον ποιητή ότι το έπος είναι η αφήγηση του εμείς, σε αντίθεση με τη λυρική ποίηση που είναι η αφήγηση ενός εγώ. Η δραματική ποίηση μιμείται τους λόγους κάποιων προσώπων. Σε κάθε σπουδαίο κείμενο παρατηρείται η μείξη και όχι η απομόνωση των ειδών. Οι μελετητές του “Ερωτόκριτου” παρατήρησαν την εναλλαγή στο επικό και λυρικό είδος μέσα στο ίδιο έργο. Η “Κρητικοπούλα” μετέχει του επικού είδους, γιατί το εγώ του ποιητή-αφηγητή καταργείται. Η αυτοβιογραφική αφήγηση μετασχηματίστηκε σε επική. Η φωνή του ποιητή απέκτησε μια καθολική εμβέλεια, πέρασε από το προσωπικό στο απρόσωπο. Παράλληλα όμως με τους εκτενείς διαλόγους των προσώπων η “Κρητικοπούλα” μετέχει και της δραματικότητας, θεατρικότητας.

Χαρακτήρισα την “Κρητικοπούλα” ιστορικό έπος, όχι για να τη συγκρίνω με τα έπη του Ομήρου ως προς το χειρισμό του μύθου, αλλά για να δείξω το επικό πλάτος της αφήγησης και να την διαχωρίσω από τις ρίμες και την έμμετρη χρονογραφία. Θα ήταν ανιστόρητο να ζητούμε ένα ν Όμηρο στην Κρήτη του 19ου αιώνα. Το αγωνιστικό ηρωικό πνεύμα, κύριο χαρακτηριστικό του έπους, διαπνέει την “Κρητικοπούλα”. Η σύνθεση της “Κρητικοπούλας” δομείται πάνω στον πολύχρονο αγώνα των Χριστιανών και Μουσουλμάνων της Κρήτης. Η “Κρητικοπούλα” είναι έπος και για ένα ακόμη βασικό λόγο: έχει άμεση σχέση με ιστορικά γεγονότα και συνδέεται, όπως αποδείξαμε σε άλλο μέρος αυτής της μελέτης με ένα ευρύ κύκλο δημοτικών τραγουδιών, τις ιστορικές / ηρωικές ρίμες, που γράφτηκαν για τα γεγονότα της επανάστασης του 1866.

Ο Στ. Αλεξίου υποστήριξε εύστοχα για τον Ακρίτη: “Έπος δεν είναι μόνο το μεγάλο, το ανεπτυγμένο, σύνθετο, πολυπρόσωπο και υψηλής στάθμης έπος, όπως ήταν το ομηρικό. Υπάρχει ως προβαθμίδα και το απλούστερο, μικρό έπος, που χαρακτηρίζεται και αυτό, κατά γενική

από εμάς ο James Notopoulos συνέδεσε την τέχνη των ριμαδόρων με την επική παράδοση. (“Homeric and Cretan Heroic Poetry” American Journal of Archaeology, LXXIII, 1952, σ. 35) και ο Γρηγόρης Σηφάκης σωστά επισήμανε ότι η επική αφηγηματική ποίηση των νεότερων χρόνων εξιστορεί “κλέα ανδρών”. (Γ. Μ. Σηφάκης, ό.π., σ. 64-65).

987 Κωστή Παλαμά, Άπαντα, τόμος 10, εκδ. Μπίρης, Αθήνα, χ.χ., σ. 531-532.

παραδοχή, από τη σύνδεση, άμεση ή έμμεση, προς ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα και παραδόσεις, καθώς και από τη σχέση προς ένα κύκλο ασμάτων, από τα οποία το έπος αντλεί όχι μόνο την ύλη του, αλλά και εκφραστικούς τρόπους της προφορικής ποιήσεως⁹⁸⁸. Το έπος του Διγενή Ακρίτη⁹⁸⁹, δεν ανήκει στις έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις, εδράζεται όμως σε ιστορικά γεγονότα και σε ένα κύκλο ιστορικών δημοτικών τραγουδιών (ακριτικά), τα οποία επεξεργάστηκε η δημιουργική φαντασία ενός ανώνυμου ραψωδού, ο οποίος είχε την τέχνη να δώσει επική μορφή στα ιστορικά γεγονότα. Ο Αθανάσιος Μαρκόπουλος, εξάλλου, ξεκινώντας από τη γνώμη παλαιότερων μελετητών επανέφερε τη συζήτηση για τη σχέση του “Διγενή” με τη βυζαντινή χρονογραφία και ιδιαίτερα με το είδος της εγκωμιαστικής βιογραφίας της εποχής⁹⁹⁰.

Το μυθικό παρελθόν από μόνο του δεν μπορεί να συγκροτήσει έπος. Τα σύγχρονα γεγονότα μπορούν να πάρουν επική διάσταση με τη γραφίδα ενός εμπνευσμένου ποιητή. Είδαμε παραπάνω πώς ο Αχέλης προσέδωσε επικότητα στη διήγηση σύγχρονων γεγονότων. Εξάλλου είναι γνωστό ότι εκτός από τα μυθολογικά έπη, στα οποία η ιστορία συμπλέκεται με το μύθο, υπάρχουν και τα φιλοσοφικά, τα διδακτικά, τα αιτιολογικά και τα ιστορικά έπη⁹⁹¹. Για την κατανόηση του γραμματολογικού χαρακτηρισμού, που προτείνουμε, βοηθούν οι τεχνικοί όροι γένος και είδος, γνωστοί και από τη λογική. Ποιητικά γένη είναι το επικό, το δραματικό και το λυρικό. Είδη του επικού γένους είναι το μυθολογικό, το διδακτικό και το ιστορικό. Ας έχουμε επίσης υπόψη μας ότι τα λογοτεχνικά γένη και είδη είναι έννοιες δυναμικές, δηλαδή εξελισσόμενες.

Το έπος δεν αναφέρεται μόνο σε ένα μακρινό ιστορικό παρελθόν, περιβεβλημένο με μυθική διάσταση, αλλά και σε σύγχρονα γεγονότα. Ιστορικό έπος χαρακτηρίζεται η “Farsalia” του Ρωμαίου ποιητή Λουκανού (Marcus Annaeus Lucanus, 39-65π. Χ.), που διηγείται τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Καίσαρα και του Πομπήιου⁹⁹². Το έπος αυτό γράφτηκε λίγα χρόνια μετά τη μάχη των Φαρσάλων και ο ποιητής θέλησε να υπερβεί τις συμβάσεις του είδους, γι' αυτό και το έπος του βρίσκεται στον αντίποδα της “Αινειάδας”. Στη “Farsalia” το θέμα είναι παρμένο από τη σύγχρονη ιστορία, το μυθικό στοιχείο εκλείπει, οι θεοί δεν παρεμβαίνουν στις πράξεις των ανθρώπων, οι κεντρικοί ήρωες απομυθοποιούνται, εγκαταλείπεται το υψηλό ύφος της ηρωικής ποίησης.

Στα καθ' ημάς ο Αντώνιος Ιωάννου Αντωνιάδης έγραψε επτά ιστορικά έπη έχοντας ως πρότυπο τον Όμηρο. Για να συνθέσει τα έπη του μελετούσε ενδελεχώς τις ιστορικές πηγές και μετέβαινε στους ιστορικούς τόπους για επιτόπια έρευνα. Συνέλεγε επίσης πρωτογενή επική ύλη από

988 Βλ. Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, όπ., σ. ξθ'. Τις ίδιες απόψεις επανέλαβε ο καθηγητής Στ. Αλεξίου σε αλληλογραφία μας για τον χαρακτηρισμό του γραμματικού είδους της Κρητικοπούλας.

989 Η σύνταξη της δημώδους παραλλαγής τοποθετείται στις αρχές του 12ου αιώνα. Βλ. Στ. Αλεξίου, “Παρατηρήσεις στον Ακρίτη”, *Αριάδνη*, ΕΕΦΣΠΚ, 1, 1983, σ. 54.

990 Βλ. Α. Μαρκόπουλος. “Ο Διγενής Ακρίτης και η Βυζαντινή Χρονογραφία”, *Αριάδνη*, ΕΕΦΣΠΚ, 5, 1989, σ. 165-171.

991 Βλ. και Γ. Βελουδής, *Γραμματολογία, Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994, σ. 82-103.

992 Για τον Λουκανό βλ. Paul Merchant, *Το έπος*, μτφρ. Ι. Ράλλη Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1983, σ. 61-65.

το στόμα του λαού, τραγούδια, θρύλους και παραδόσεις, την οποία μεταγλώττιζε στην καθαρεύουσα και στη συνέχεια ενέταξε στα μακρά του έπη. Για την πραγμάτωση του επικού ο Παλαμάς τον χαρακτήρισε ως τον κατεξοχήν επικό ποιητή του νεότερου Ελληνισμού. Η “Μεσολογγιάς” του γράφτηκε κατά κάποιον τρόπο για να συμπληρώσει την ιστορική αφήγηση στα “αποσπάσματα” που μας άφησε ο Σολωμός. Με το έργο του αυτό πραγματώνει την αισθητική του απόλυτου πραγματισμού και των ιδεών του Σπ. Ζαμπέλιου⁹⁹³.

Έχουμε επισημάνει τέσσερα θέματα στη διήγησή της “Κρητικοπούλας”, που φέρνουν στο νου μας τα ανάλογα θέματα από τα ομηρικά έπη: α) την επίκληση στη Μούσα/ Παναγία β) την επιφάνεια/θεοφάνεια του Αγγέλου γ) την ομιλία των γερόντων στη σύναξη/αγορά του λαού δ) τους ποιητικούς καταλόγους των νεών στην Ιλιάδα, των παλληκαριών στην Κρητικοπούλα. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η ύπαρξη όμοιων θεμάτων δεν σημαίνει ότι ο Γιάνναρης γράφει έπος μιμούμενος τον Όμηρο — εξάλλου εντελώς διαφορετικές είναι οι εποχές και ο τρόπος σύνθεσης των δύο ποιημάτων — αλλά ότι ζει σε μια “αρχαϊκή εποχή”, διαφορετική πάντως από τη σημερινή εποχή της τεχνολογίας και της παγκοσμιοποίησης, στην οποία η σχέση του ανθρώπου με το θείον ήταν έντονη, οι γέροντες ήταν ιδιαίτερα σεβαστοί και είχαν τον πρώτο λόγο στην κοινότητα και η ανδρεία στη μάχη θεωρούνταν αποτέλεσμα της ηρωικής καταγωγής των παλληκαριών.

Την ιδέα της ηρωικής γενεαλογίας υπηρετούν οι μακροσκελέστατοι ποιητικοί κατάλογοι των ηρωικών οικογενειών των δυτικών επαρχιών στην “Κρητικοπούλα”. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για τον χριστιανικό πληθυσμό των χωριών του νομού Χανίων, όταν στους καταλόγους καταγράφονται μόνο οι “άριστοι”, οι ένδοξοι δηλαδή πολεμιστές των επαρχιών. Οι γενεαλογικές αναφορές είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του έπους και απαντώνται στην Ιλιάδα και στον Διγενή, ιδιαίτερα στη σύνταξη τού χειρογράφου G.

Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του έπους είναι ότι το εγώ του ποιητή εξαφανίζεται, σε αντίθεση με τη λυρική ποίηση, που κατεξοχήν εκφράζει σε πρώτο πρόσωπο τη βίωση του προσωπικού συναισθήματος. Δείξαμε παραπάνω ότι ο Χατζημιχάλης εξαφάνισε από την αφήγησή του το εγώ για να εξυμνήσει δια μέσου πολλών αφηγητών τους άθλους πολλών ηρώων. Από τα χρόνια του Ομήρου το έπος διαφύλασσε στους στίχους του τη λαϊκή μνήμη, ό,τι ο λαός θεωρούσε σημαντικό για να απαθανατιστεί με το λόγο.

993 Περισσότερα για τον Α. Αντωνιάδη και το έργο του και τη σχετική βιβλιογραφία στο: Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Από το ‘Μισολόγγι’ του Δ. Σολωμού στην ‘Μεσολογγιάδα’ του Α. Αντωνιάδη”, *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ε.Ε.Ν.Σ.*, (Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2015), τ. Β', Αθήνα 2015, σ. 861- 873 (www.eens.org).

Γλώσσα και στιχουργία της “Κρητικοπούλας”

Τα γράμματα που γνώριζε ο Χατζημιχάλης για να καταγράψει τις σκέψεις του ήταν λίγα: ανάγνωση και γραφή. Δεν είχε την τύχη, όταν ήταν μικρός, να φοιτήσει στο σχολείο. Έμαθε μερικά κολυβογράμματα από τον πατέρα του, που ήταν ιερέας. Όταν ήταν τριάντα χρονών και υπηρετούσε στο Τάγμα των Κρητών στην Αθήνα, ένας φοιτητής της ιατρικής, του παρέδωσε λίγα μαθήματα για να μάθει την καθαρεύουσα. Δεν ήταν όμως δυνατό σε αυτή την ηλικία και σε τόσο μικρό διάστημα να γίνει πλήρης κάτοχος της λόγιας γλώσσας. Επεδίωξε να μάθει την καθαρεύουσα, γιατί εκείνη την εποχή η γνώση της λόγιας γλώσσας διαχώριζε τους μορφωμένους αστούς από τον αγράμματο λαό των αγροτικών περιοχών. Και ο Μακρυγιάννης έμαθε γράμματα “στα γεράματα”, τριάντα πέντε χρονών, για να αποτυπώσει στο χαρτί τα “Απομνημονεύματά” του. Ο Σεφέρης σημειώνει: “Γιατί έτσι όπως μας φανερώνεται ο Μακρυγιάννης, βλέπουμε ολοκάθαρα πως αν ήταν αγράμματος δεν ήταν διόλου ένας ορεσίβιος ακαλλιέργητος βάρβαρος. Ήταν ακριβώς το εναντίον: ήταν μια από τις πιο μορφωμένες ψυχές του ελληνισμού”⁹⁹⁴. Το ίδιο θα μπορούσα να ισχυριστώ και για τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη.

Ο Χατζημιχάλης έγραψε τις επιστολές του και τα Απομνημονεύματά του σε μια ιδιόμορφη καθαρεύουσα, γεμάτη γραμματικά λάθη και σολοικισμούς, ενώ για την «Κρητικοπούλα» συνειδητά επέλεξε το κρητικό ιδίωμα. Γι’ αυτό θεωρούμε ότι η «Κρητικοπούλα» είναι μια ανεκμετάλλευτη, πολύτιμη πηγή για τη μελέτη του ιδιώματος της δυτικής Κρήτης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Στο συγγραφικό έργο του Γιάνναρη (“Απομνημονεύματα” και “Κρητικοπούλα”) υπάρχει αυτή η πάλη του αρχαϊσμού με το δημόδες⁹⁹⁵. Η μεγάλη διάσταση ανάμεσα στην επίσημη διάνοηση και στη λαϊκή αμόρφωτη μάζα, που παρατηρείται στα τελευταία χρόνια της Μακεδονικής Δυναστείας με την αναβίωση του κλασικισμού, εμφανίζεται ξανά και τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα με την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Όσον αφορά στον Γιάνναρη αυτή η διαπάλη ενυπάρχει στο ίδιο πρόσωπο, όπως στο βυζαντινό Κωνσταντίνο Μανασσή, ο οποίος, τον 12ο αιώνα, έγραψε τη “Σύνοψη Χρονική” σε δεκαπεντασύλλαβους και απλή γλώσσα, ενώ τις “Εκφράσεις” και το έμμετρο “Οδοιπορικό” του σε λόγια γλώσσα και ιαμβικά τρίμετρα. Ο λόγος του γλωσσικού διχασμού στους δύο αυτούς συγγραφείς είναι ο εξής: Η επιλογή διαφορετικού γλωσσικού οργάνου καθορίζει και το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Με την “Κρητικοπούλα” ο Γιάνναρης αφηγείται την επανάσταση του 1866 στον κρητικό λαό, ενώ τα “Απομνημονεύματά” του θα ήθελε, αφού διορθωθούν γλωσσικά από τους ανιψιούς του, να διαβαστούν από τους λογίους και τους ειδήμονες ιστορικούς.

994 Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Α', Ίκαρος, Αθήνα ⁴1981, σ. 237.

995 Ανάλογο φαινόμενο έχει εξετάσει ο Εμμανουήλ Κριαράς στα κείμενα του Βυζαντίου. Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, “Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας”, *Βυζαντινά*, 8, 1976, 215-243, ιδιαίτερα 217-219.

Οι απλές συντακτικές δομές, που συναντάμε στο λαϊκό λόγο (προφορικό ή γραπτό), οι σύντομες προτάσεις, η επανάληψη του συντακτικού σχήματος (υποκείμενο, ρήμα, αντικείμενο), η συνοδεία των βασικών όρων της πρότασης με ελάχιστους προσδιορισμούς, η παρατακτική σύνδεση εντοπίζονται στην “Κρητικοπούλα” και στα άλλα στιχουργήματα του Γιάνναρη. Συντακτικές δηλαδή δομές εύληπτες από τους απλούς ανθρώπους, πολύ κοντά στην καθημερινή ομιλία. Το λαϊκό ύφος φανερώνεται και στη δομή της αφήγησης, στις αντιπαραθέσεις χριστιανών και Οθωμανών, στα πεδία των μαχών και στις λογομαχίες. Οι αγώνες λόγων των Μουσουλμάνων και Χριστιανών δεν έχουν την καταγωγή τους με τους αγώνες λόγων της αρχαίας ρητορικής, που συχνά συναντούμε στην Ιστορία του Θουκυδίδη, αλλά στους αγώνες λόγων στις αρχαϊκές κοινωνίες όλου του κόσμου, όπου κάθε αντίπαλος, πριν να δείξει τη δύναμή του έργω στη μάχη, δίνει και ένα δείγμα της ικανότητάς του στο λόγο, όπως στην “Ιλιάδα”. Αντιθετικούς λόγους έχουμε επισημάνει και στις λαϊκές ρίμες αλλά και στο λαϊκό θέατρο της ίδιας εποχής.

Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε επίσης ότι στο κρητικό ιδίωμα της “Κρητικοπούλας” έχουν παρεισφρήσει μερικά λόγια γλωσσικά στοιχεία, τα οποία όμως δεν διαταράσσουν το δημώδη χαρακτήρα της. Το στοιχείο του κρητικού ιδιώματος ποσοτικά υπερισχύει στο ποίημα. Γι’ αυτό και αποφύγαμε να χαρακτηρίσουμε τη γλώσσα του ποιήματος μικτή, όπως τη θεωρούσε ο Αντώνιος Γιάνναρης γράφοντας στον θείο του: “επέμενον και εις την χρήσιν κρητικής δημώδους γλώσσης και εις την παράλειψιν πάσης προγενεστέρας ιστορικής αναμίξεως”⁹⁹⁶. Άλλωστε, και ο Ξανθουδίδης είχε διαπιστώσει ότι η “Ερωφίλη” του Γεωργίου Χορτάτση “έχει απόχρωσιν τινά λογιωτέραν”. Τα λόγια στοιχεία στα έργα του Χορτάτση μελέτησε αναλυτικά η Κομνηνή Πηδώνια⁹⁹⁷ στη διατριβή της, παρ’ όλα αυτά δε θεωρεί τη γλώσσα του έργου μικτή, ούτε αποφάνθηκε ότι αλλοιώθηκε η βασική πρόθεση του ποιητή να εκφραστεί στο κρητικό ιδίωμα⁹⁹⁸.

Περνώντας στον 17ο τα λόγια γλωσσικά στοιχεία αρχίζουν να πυκνώνουν στα κείμενα που είναι γραμμένα στη γλώσσα του λαού. Οι εκδότες του “Ζήνωνα” το πρόσεξαν αυτό. Γι’ αυτό και καταχώρισαν σε ειδικό γλωσσάρι τις λόγιες λέξεις⁹⁹⁹. Η εισβολή λόγιων στοιχείων στη γλώσσα του λαού κατά τον 19ο αιώνα είναι ακόμη μεγαλύτερη λόγω της επιβολής της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Είναι γεγονός ότι ο Χατζημιχάλης δεν ακολουθεί την ποιητική των μεγάλων ποιητών της Κρητικής Λογοτεχνίας της Ακμής, με την οποία επιδιώκονταν η καθαρότητα

996 Βλ. Αρχείο Αντωνίου Γιάνναρη, επιστολή 31/128, (I.A.K.).

997 Βλ. Κομνηνή Πηδώνια, *Τα λόγια γλωσσικά στοιχεία στα έργα του Χορτάτση*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1977.

998 Μία πρόχειρη στατιστική γλωσσική ανάλυση της “Κρητικοπούλας” απέδειξε τη συντριπτική υπεροχή του δημοτικού στοιχείου στο ποίημα. Υπάρχουν ρίμες του ΧΜ, όπου το μεικτό στοιχείο της γλώσσας είναι ολοφάνερο, όπως στην δημοσιευθείσα από τον γράφοντα έμμετρη επιστολή του Χατζημιχάλη από την Τήνο. Στην περίπτωση της Κρητικοπούλας, αν εξαιρέσουμε τα λόγια τελικά -νι, και μερικούς λεξιλογικούς τύπους που είχαν καθιερωθεί και ενσωματωθεί στη δημοτική, υπερισχύει στη γλώσσα το ιδιωματικό γλωσσικό στοιχείο.

999 Ζήνων, επιμέλεια Στ. Αλεξίου- Μ. Αποσκήτη, Στιγμή, Αθήνα, 1991. Για τα λόγια λεξιλογικά στοιχεία βλ. ό.π., σ.280-282.

του ιδιώματος με την πυκνότητα των διαλεκτικών στοιχείων, και την αποφυγή των λόγιων και κοινών νεοελληνικών¹⁰⁰⁰.

Ας σκεπτόμαστε πάντα ότι από το 17ο αιώνα μέχρι τον 19ο πολλά πράγματα έχουν αλλάξει και ότι ακόμη και ο λόγος του Σολωμού στα πρώτα του ποιήματα δεν είναι ανόθευτος από λόγια στοιχεία, αν και κανείς δεν ισχυρίστηκε ότι η γλώσσα του είναι μικτή. Το μικτό γλωσσικό στοιχείο, “το ημιλόγιο”, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Κυριακίδης, συναντάται και στις απλοϊκές ρίμες του 19ου αιώνα. Πρέπει τέλος να σημειώσουμε ότι η γλώσσα του Μακρυγιάννη δεν είναι η καθαρή δημοτική, αλλά έχει δεχτεί την επίδραση της καθαρεύουσας, όπως έδειξε η Μ. Στουγγάρη¹⁰⁰¹.

Εξάλλου, το πλήθος των τελικών νι στα ουσιαστικά και στις καταλήξεις των ρημάτων, όπου αυτά δεν είναι ανεκτά στην κρητική διάλεκτο θα μπορούσαν να μας παρασύρουν να χαρακτηρίσουμε τη γλώσσα της Κρητικοπούλας” μικτή. Θα ήταν σωστότερο, αν λέγαμε, ότι είναι ένα ορθογραφικό και μόνο κατάλοιπο της λόγιας γλώσσας, που προβλημάτισε και τον Claude Fauriel στην έκδοση των Δημοτικών Τραγουδιών το 1824. Ο Fauriel σημείωσε το τελικό -ν, γιατί ήταν η εκδοτική τακτική της εποχής, αν και γνώριζε ότι δεν απέδιδε τη σωστή προφορά. Στο πρόλογο της έκδοσης αιτιολογεί την επιλογή αυτή ως εξής:

«Οι νεότεροι Έλληνες δεν προφέρουν καθόλου στην ομιλία τους, ή μάλλον τρώνε μερικές φορές στην προφορά τους το τελικό νι που δηλώνει την αιτιατική των ουσιαστικών, την ονομαστική των ουδετέρων και το πρώτο πρόσωπο πληθυντικού των ρημάτων. Λογάριαζα να παραλείψω και εγώ αυτό το τελικό νι στο τυπωμένο κείμενο και ν’ ακολουθήσω ακριβώς στην ορθογραφία τη λαϊκή προφορά. Αλλά οι περισσότεροι Έλληνες που τους ρώτησα σχετικά, με βεβαίωσαν πως η ορθογραφία ετούτη, ολότελα ασυνήθιστη στο γράψιμο και στα βιβλία, θα ενοχλούσε τους συμπατριώτες τους. και αναγκάστηκα να δεχτώ τη γνώμη τους»¹⁰⁰².

Ο επιμελητής της νεότερης έκδοσης της Συλλογής του Fauriel, Αλέξης Πολίτης, αφαίρεσε τα λόγια τελικά -ν και τα έθεσε στο κριτικό υπόμνημα. Ανάλογο προβληματισμό είχε και ο επιμελητής της έκδοσης των “Οραμάτων και Θαυμάτων” του στρατηγού Μακρυγιάννη, ο οποίος δεν ακολούθησε τη γνώμη του Γιώργου Σεφέρη που θεωρούσε ότι είναι προτιμότερο να αφαιρεθούν τα λόγια τελικά -ν από το λόγο του Μακρυγιάννη, αφού ο στρατηγός δεν τα πρόφερε¹⁰⁰³. Την αυστηρή τήρηση της φωνολογίας, της στίξης και των λόγιων -ν του αυτογράφου επέλεξε και ο Γιώργος Σαββίδης παρουσιάζοντας την “Προσευχή του Μακρυγιάννη”, ένα

1000 Βλ. Βοσκοπούλα, επιμ. Στ. Αλεξίου, Ερμής, Αθήνα 1977. σ. 52

1001 Βλ. Στρουγγάρη Μάγδα, “Ο λογιολατρισμός και η επίδρασή του στα γραφτά του Μακρυγιάννη”, *Δωδώνη*, 8, 1979, 111-215.

1002 Βλ. Claude Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο 2000, σ. 15.

1003 Βλ. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Οράματα και Θαύματα*, επιμέλεια Αγγελου Παπακόστα, Αθήνα 1983, σ.281-282. Πρβλ. Γιώργου Σεφέρη, *Δοκιμές*, Α, Αθήνα 1974, σ. 439.

απόσπασμα από τα “Οράματα και Θάματα”¹⁰⁰⁴. Πίστευε ότι η μόνη θεμιτή παρέμβαση ήταν να μεταγράψει το κείμενο στο σύγχρονο ορθογραφικό σύστημα. Στην έκδοση του “Ερωτοκρίτου” ο Αλεξίου αφαίρεσε τα λόγια τελικά -ν του επτανησιακού χειρογράφου και της πρώτης έκδοσης, προτιμώντας ένα ορθογραφικά ομαλότερο και ποιητικά καλαισθητό κείμενο¹⁰⁰⁵.

Ο Χατζημιχάλης στην ίδια λέξη άλλοτε χρησιμοποιούσε το νι σύμφωνα με την ορθογραφία της καθαρεύουσας και άλλοτε το παρέλειπε. Θεωρούμε ότι στο ορθογραφικό σύστημα του Χατζημιχάλης επέδρασαν και οι λαϊκές εκδόσεις του «Ερωτόκριτου, που κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή, οι οποίες είχαν φθείρει το κείμενο του Κορνάρου με την υιοθέτηση στοιχείων της καθαρεύουσας και του λογίου τελικού -ν στην αιτιατική των ουσιαστικών. Έχουμε υπόψη μας την έκδοση του «Ερωτόκριτου» στα 1865 από το τυπογραφείο του «Φοίνικος» της Βενετίας. Σ’ αυτήν εκτός από τα λόγια τελικά -ν συναντάμε και αλλαγές σε λέξεις προς το λογιότερο. Διαβάζουμε, παραδείγματος χάρι: «Του έρωτος η μπόρεςες και της φιλιάς η χάρι». Ο ίδιος στίχος αποκαταστημένος από τον Αλεξίου: “Του έρωτα η εμπόρεση και της φιλιάς η χάρι”(Α, στ. 7).

Όπως ειπώθηκε, ο Αντώνιος Γιάνναρης είχε επιμείνει στο θείο του “εις την χρήση κρητικής δημόδους γλώσσης και εις την παράλειψιν πάσης προγενεστέρας ιστορικής αναμίξεως”. Παρ’ όλα αυτά, στην Κρητικοπούλα μερικές λέξεις παραδίδονται με τη μορφολογία της καθαρεύουσας, ενώ θα μπορούσε, χωρίς να διαταραχθεί το μέτρο ή η ρίμα να έχουν γραφτεί στη δημοτική. Κάποιες επίσης γραφές που ακολουθούν τη μορφολογία της καθαρεύουσας δεν αποκλείεται να προέρχονται από το χέρι του Χατζημιχάλη και κάποιες άλλες από το χέρι του αντιγραφέα του χειρογράφου του.

Το λόγιο στοιχείο στην ‘Κρητικοπούλα’ εντοπίζεται κυρίως σε λέξεις που προέρχονται από την εκκλησιαστική γραμματεία, τη στρατιωτική ορολογία και καθιερωμένους νεολογισμούς, τη στρατιωτική αλληλογραφία και τις εκθέσεις μαχών, που συνέτασσαν οι γραμματιζόμενοι. Από το “εθελονταί” και “εθελονταίς” ο Χατζημιχάλης σχηματίζει ένα πιο δημοτικοφανές υβρίδιο με τη σίγηση του πρώτου φωνήεντος: “θελοντές”. Η λέξη “στράτευμα” συνυπάρχει με το μετασχηματισμένο δημοτικό τύπο “στράτεμα”. Ομοίως και τους δύο αυτούς τύπους έγραφε ο Μακρυγιάννης (!) Λόγιες εκφράσεις και λέξεις που ακολουθούν τη μορφολογία της δημοτικής δένονται αρμονικά και δεν διαταράσσουν το δημοτικό γλωσσικό χαρακτήρα. Στα τραγούδια της Πατρίδος μου του Κωστή Παλαμά συναντάμε λόγιους και δημοτικούς τύπους, για παράδειγμα: “λευθεριά” και “ελευθερία”, “πατρίς” και “πατρίδα”. Προφανώς όμως υπερισχύουν οι δημοτικοί γλωσσικοί τύποι:

Πατρίς, και ξένους μάγεψε το φως του εικοσιένα
της 'λευθεριάς σου τάστρο!

Ευρέθη κ' ένας Βούλγαρος κ' εκλείσθηκε για Σένα

1004 Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, “Η προσευχή του Μακρυγιάννη”, *Διαβάζω*, 101 (5-9-1984), σ. 58-73.

1005 Βλ. Βιντσέντσος Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα 1980, σ. μθ'-ν'.

Ελάχιστες εἶναι καὶ οἱ τούρκικες λέξεις στὴν “Κρητικοπούλα”, συγκριτικά με τὶς ἱστορικές ρίμες καὶ χρησιμοποιοῦνται, κυρίως, γιὰ νὰ δηλωθοῦν ἀξιώματα τῶν Τούρκων καὶ ἐννοίες τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας. Στὰ υποσελίδιες σημειώσεις τῆς πρώτης ἐκδόσεως ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχόλια γιὰ τὶς μάχες τῆς ἐπανάστασης ὑπάρχουν καὶ ἐπεξηγήσεις γιὰ λέξεις τοῦ κρητικῆς ἰδιώματος, ποὺ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἦταν εὐχρηστες καὶ κατανοητὲς στοὺς Κρητικούς. Θεωροῦμε λοιπὸν ὅτι τὰ ἐρμηνευτικά λήμματα ἀπευθύνονταν στοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες, ποὺ πιθανότατα θὰ συναντοῦσαν δυσκολίες διαβάζοντας τὸ ποίημα. Στὴν ἐποχὴ μας, βέβαια, τὰ σχόλια τοῦ Γιάνναρη εἶναι πολὺτιμα καὶ γιὰ τοὺς Κρητικούς ἀναγνώστες, ἀφοῦ κάποιες ἀπὸ τὶς λέξεις δὲν εἶναι κατανοητὲς μετὰ τὴν δραματικὴ συρρίκνωση τοῦ γνήσιου κρητικῆς ἰδιώματος, τὸ ὁποῖο καλλιεργήθηκε τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ ἔδωσε μιὰ ὑψηλῆς ποιότητας λογοτεχνικὴ γλῶσσα.

Στὴν Κρητικοπούλα ἐντοπίζονται καὶ λογότυποι (formulas), τυπικὰ ἡμιστίχια ἢ τυπικὲς φράσεις με μετρικὴ ἀξία, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται αὐτούσια ἢ παραλλαγμένα στὴν ἴδια θέση τοῦ στίχου καὶ βοηθοῦν τὸν ποιητὴ νὰ συνθέσει ἓνα μεγάλο ποίημα¹⁰⁰⁷. Με λογότυπους ἔχουν γραφτεῖ τὰ μακρὰ ἀφηγηματικὰ ποιήματα τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας, τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ὁ “Ἀκρίτης”, ὁ “Ἐρωτόκριτος”, ἀλλὰ καὶ τὰ δημοτικὰ ἀφηγηματικὰ ποιήματα. Ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ λογότυπων στὴν “Κρητικοπούλα” καταρρίπτει τὴν ἀποψη γιὰ τὴν προφορικὴ σύνταξη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ τοῦ Διγενή.

Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν “Κρητικοπούλα” εἶναι ἐνδεικτικά:

κεῖτεται σαν σαρδέλες. 1714, κείτουνται σαν σαρδέλες 2534, σαν κλέφτης 1530, 3015, 3170, 3504, σαν μασκαράδες 3022, 3288, σαν λέοντες 2138, 3511, 3786, στένουνε καρτέρι 3178, στένουσι καρτέρι 3472, στένουν σ’ τσι βάρδιες 1808, στένουνε τ’ ἀρχηγεία 1893, στένει τὰ πυροβόλα 1929, παίρνουν¹⁰⁰⁸ τὸ μπαρούτι 1451, Παίρνουν πολεμοφόδια 1753, παίρνουν [ἐνν. καταλαμβάνουν] οἱ Κισσαμίτες 1625, Καὶ τὴν Μαλάξα παίρνουνε 1627, Παίρνουν καὶ τὰ Γυρίσματα 1628, παίρνουσι τὴν Κεφάλα 2095, παίρνουσι τὴν Καβαλαρὲ 3622, Παίρνουν τὰ Ρεθεμνιώτικα 1839, παίρνουν [ἐνν. περισυλλέγουν] τσι πληγωμένους 1620, παίρνουν τὰ

1006 Κ. Παλαμάς, *Ἀπαντα*, τ. Α', ἐκδόσεις Μπίρης, σ. 61.

1007 Ὁ Μ. Parry καὶ ὁ Α. Lord μελετώντας τὰ τραγούδια τῶν Σλάβων ἐντόπισαν τὶς “φόρμουλες” (λογότυπους) ποὺ βοηθοῦν τὸν λαϊκὸ ποιητὴ νὰ συνθέσει τὸ μακροσκελὲς τραγούδι τοῦ καὶ συνέδεσαν τὸ φαινόμενο αὐτὸ με τοὺς λογότυπους ποὺ ἐντοπίζονται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Λογότυποι ἀπαντώνται καὶ στὰ ἐλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια ὅπως ἔδειξε ὁ Γρηγόρης Σηφάκης, κυριότερος εἰσηγητὴς τῶν τῆς θεωρίας τῶν Μ. Parry - Α. Lord στὴν Ελλάδα, Βλ. Γ.Μ. Σηφάκης, *Για μιὰ ποιητικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ*, ὅ.π., σ. 81-92. Θὰ ἠθέλα ὅμως καὶ πάλι νὰ διευκρινίσω ὅτι ἡ θεωρία τῶν Πέρι καὶ Λόρντ γιὰ τὴν προφορικὴ σύνθεση τῶν ἐπῶν δὲν νομίζω νὰ ἰσχύει γιὰ τὰ μεγάλα ἔπη, ὅπως ἡ ἴ “Ἰλιάδα”, ὁ “Διγενὴς Ἀκρίτης”, ὁ “Ἐρωτόκριτος”, ἡ “Κρητικοπούλα”. Ὁ Χατζημιχάλης ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἐπικοὶ ποιητὲς χρησιμοποιοῦν ἐτοιμὲς φόρμουλες ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης, γιὰ τὶς εὐκολύνουν στὴ γραπτὴ σύνθεση τοῦ μεγάλου ἔπους. Βλ. καὶ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, *Ἀκριτικά*, τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Ἡράκλειο 1979, σ. 38. Ὁ Γ. Μ. Σηφάκης, ὅ.π., σ. 89 διατυπώνει τὸ ζήτημα γιὰ τὴν προφορικὴ ἢ γραπτὴ σύνθεση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

1008 Τὸ ρήμα παίρνω ἔχει πολλὰ σημασίες: λαμβάνω, κυριεύω, περισυλλέγω.

γυναικόπαιδα 2248, τσι φαμελιές να παίρνουν 1343, τσι φαμελιές να παίρνει 1366, τσι
 πληγωμένους παίρνουν 1393, και παίρνουν γυναικόπαιδα 1398, παίρνουνε τα γυναικόπαιδά
 μας 2410, να παίρνουνε το θύμα 1412, Δεν υποφέρναν την ντροπήν 311, 'πό πείνα
 υποφέρνουν. 1344, τα τόσα υποφέρνουν. 2666, φέρνει κρασί μοσκάτο 29, Μα φέρνει κάποιες
 δυσκολιές 239, πέτρες και ξύλα φέρνουν 331, φέρνει μελάνι και χαρτί 1038, Φέρνουν τα
 υπομνήματα 1117, κι οι άλλοι φέρνουν το νερό 1774, στην κεφαλή φέρνουν νερό 3230,
 Φέρνει μαζί του όργανα 3345, Ακούσετε¹⁰⁰⁹ την ταραχήν 13, ακούσετέ μου 35, Ακούσετέ μου
 τ' όνειρον 65, την πρότασιν ν' ακούσει 149, Με προθυμιά τ' ακούσανε 153, ακούουσι την
 προσευκή 174, λακταρά ν' ακούσει 179, τα λόγι' ακούσανε 211, ακούσασι το πράμα, 231 σαν
 παραμύθι ακούσαμε 244, τα σημερινά ν' ακούσωσι 246, ακούσατε τα τύραννα 294, ακούσετε
 στην Κίσσαμον 318 ακούσετε κι εμένα 373, ακούσετέ με 399, ακούσετε ψόματα 508,
 Ακούσετε Καστάνηδες 613, ακούσετέ με 655, ακούσουν των μεγάλω 694, Ακούσετέ μ' 893,
 τ' ακούει 1242, ν' ακούσει 1348, ακούσετε προσεκτικά 1368, των πρώτων των ακούσαν
 1667, ακούονται παράπονα 1800, Ακούσετε απόκριση 1957, ακούει τσι φωνές 2401, Τ'
 ακούσετε 2455, Ακούσετ' οι πατέρες μας 2801, ακούσανε παντού 2855, μήτε ν' ακούσει 3002,
 Νίκη στη Ζούρβ' ακούεται 3497, Φωνή ακούσθη 3613, ακούστηκαν αναστεναγμοί 3886, τ'
 ακούσανε 3950, ήσαν αγαπημένοι¹⁰¹⁰ 20, ήσαν πλουμισμένοι 490, ήσαν ματωμένα 1406,
 ήσαν σγουραφισμένοι 1686, ήσαν πεινασμένοι 1800, ήσαν μαραμένοι 1891, ήσαν
 αρματωμένοι 2804, ήσαν φοβισμένοι 2864, ήσαν αποθαμένοι. 3232, ήσαν προχωρημένοι
 3631, διηγούνται στα παιδιά 450, μας τα διηγήτονε 554, διηγείται στον λαόν 1086, τα βάσανα
 να διγηθώ 16, τα διγηθώ 80, να διγηθούμε 157, οδηγεί τον διαλεκτόν 748, σε δρόμον να
 'δηγήσει 874, τα οδηγήσουνε 1326, οι Σφακιανοί 'δηγούσι 2331, μονάχο να 'δηγείται 2656,
 Ο Ζαμπρακάκης οδηγεί 2793, ο ίδιος οδηγείται 2824, οδηγεί πολύν στρατόν 2825, με το
 σπαθ' οδηγείται 3203, τους οδηγούσι 3225, στον Ομαλ' οδηγούσασι 3254, να μας 'δηγήσει
 3908, χύνει κει φαρμάκι 2952, χύνει το φαρμάκι 3450, και τρέχουν ανυπόμονοι 1874, προσμένουν
 ανυπόμονοι 2114, Αυτά τα τυραννίσματα 425, τα τόσα τυραννίσματα 956, από την τυραννία
 1008, από την τυραννία 1166, δείχνουν με τη χέρα 215, δείχνει με τη χέρα 556, δείχνεις τα παιδιά
 μας 2226, Λίρες του δείχν' 2267, δείχνουν την αντρεία 2314, δείχνουνε φοβέρες 3280, δείχνουν
 συλλογισμένοι 830, δείχνουν αρχηγίες 1196, αχλάδα διάλεξαν 217, Το μπαϊράκι διάλεξαν 457,
 Την θάλασσαν edιάλεξαν 1567, Edιάλεξε την Κίσσαμον 2631, μελετά τον θάνατον 2020, τόπον τση
 μάχης μελετούν 2074, για να κινήσει μελετά 2766, Η θέσις των είναι βουνά 543, Η θέσις μας είναι
 γερή 2821, η θέσις του εις τον εχθρόν 3650, κρατούσι θάμα 404, κρατούνε θάμα 410, κρατούσι το

1009 Είναι εντυπωσιακή η συχνότητα του λογότυπου που περιέχει το ρήμα ακούω. Αυτό θα πρέπει να συσχετιστεί με όσα έχουμε αναφέρει για την προφορική μετάδοση των γεγονότων της αφήγησης.

1010 Όλοι οι λογότυποι με το ρήμα ήσαν και την παθητική μετοχή βρίσκονται στο δεύτερο ημιστίχιο του δεκαπεντασύλλαβου, το αποτελούμενο από επτά συλλαβές.

τιμόνι 2102, κρατούσαν τη γραμμή 3121, κρατούσι τον αγώνα 3805, κρατούν τον όρκο 3804, τας θέσεις σας κρατείτε 1321, θέσεις κρατούν 2136, τας θέσεις των κρατούνε 3511, κρατούν Καρανοσκάφιδα 2094, κρατούν τσ' Αλιάκες 2094, κρατούν 'που την Περιστερέ 2139, κρατούν και τσι Κακές Πλευρές 2595, κρατούν τον Καλλικράτη 2871, Φωνιάζουν απού τα Χανιά «αμέτη μουχαμέτη 2713, τον Ζαμπρακάκ' αναζητά, αμέτη μουχαμέτη 2976, για να τους ζώσουν έξαφνα αμέτη μουχαμέτη 3478, προστάζει ούλους τσι στρατούς αμέτη μουχαμέτη 3712, γλήγορα θα το διώξετε το τούρκικο μιλέτι 1468, όσοι πιστοί, και χάνεται το τούρκικο μιλέτι 2714, Το σώμα της Επιτροπής 1151, Το σώμα το πολιτικό 1225, 3725, Το σώμα του λαού 1345, το σώμα Ζαμπρακάκη 2203, Το σώμα των εθελοντών 2655, 2717, 3661, και μέσα τι βαστούνε 90, τσι βαστούν φοβέρες 262, Βαστούνε και γδυμνά σπαθιά 263, τον λαόν βαστούνε 977, τα μυστικά βαστούνε 1081, Τούτο βαστούνε μυστικό 1119, βαστούσι τ' άρματά μας 1650, ξεχωριστά βαστούνε 2731, στην μέση που βαστούνε 3143, στους νόμους των βαστούνε 3155, τις κεφαλές βαστούσι 3638, αναρωτήξετέ με 400, 656, των Λάκκων ο πρωταθλητής 1504, των Λάκκων τα καλά παιδιά 1670, των Λάκκων οι στραθιώτες 2129, Των Λάκκων δυο-τρία παιδιά 3241, Λάκκων η Σημαία 3617, των Λάκκων το Εξάρι 3636, Των Λάκκων τα στρατέματα 3713, πάνε να πολεμήσουν 3699, πάνε να πολεμούσι 3702, λείπουν πολεμοφόδια 1220, 1788, στέκουν συλλογισμένοι 213, στέκουν αγκαλιασμένα 466, στέκουν μεμονομένοι 1663, Με τα μαχαίρια στέκουνε 1941, στέκουν με τα μαχαίρια 2005, στέκουσι νεκρωμένοι 2008, στέκουν ετοιμασμένοι 2792, στέκουν συλλογισμένοι 1965, στέκουν αρματωμένες 3180, στέκουσι νεκρωμένοι 3887, στέκουν αφηρημένοι 3889, Αδερφωμένοι τρεις 683, οι τρεις αδερφωμένοι 1506, 1949, πω το μυστικό μου 31, να πει το μυστικό του 104, να πει τα μυστικά του 2762, τα μυστικά βαστούνε 1801, Τούτο βαστούνε μυστικό 1119, μαζί και Σελινιώτες 1727, 2637, 2998, 3132, μαζί με Ρεθεμνιώτες 2100, μαζί με τσι Χανιώτες 3767, σκοτώνουν, σφάζουν άπιστους 3218, Σκοτώνουν, σφάζουν οι Έλληνες 3247, σκοτώνουν, σφάζουν 3218, Εσφάζασι και εσφάζοντο 883, Με λύσσαν σφάζουν, σφάζονται 1831, τσι Τούρκους σφάζουν, σφάζονται 2006, σφάζετ' ανθρωποφάγους 1359, σφάζετε γυναικόπαιδα 3026, τσι Μυσιριώτες σφάζουν 1758, σφάζουν και Καντανιώτες 3219, να σφάζουν Μισιριώτες 2564, σφάζουν με μαχαίρι 3042, σφάζουν με τα μαχαίρια 3624, γράφουν γράμματα¹⁰¹¹ 759, 1561, γράφουνε εκθέσεις 1715, Έγγραφον γράφουν 3401, γράφουν των Προξένων 1603, γράφουν ορκομωσίαν 1084, γράφουν εις τσι Βασιλείς 1120, γράφει στον αφέντη του 1124, γράφει στο Μισίρι 1125, Γράφ' ο Σουλτάνος 1131, Γράφουν οι πληρεξούσιοι 1195, 3405, 3727, γράφει τον σκοπόν του 3416, Γράφει τας εντυπώσεις του 3591, Γράφουνε και των Κρητικών 1201, Γράφουν και εις την Κυβέρνηση 1237, των πολεμάρχων γράφει 1319, Γράφουν του γενικού πασά 1407, Εις την

1011 Με το ρήμα γράφω απαντώνται λογότυποι με τη μεγαλύτερη συχνότητα.

Ελλάδα γράφουσι, 1557, εις την Ελλάδα γράφουν 3553, Στα Προξενεία γράφουνε 1319, Γράφουν από την Κίσσαμον 2031, Γράφουσιν απού τα Σφακιά 3737, Γράφουν στη Κράπη 2865, Γράφουν στην Πόλιν 3549, γράφουν στας επιτροπάς 3833, γράφουν ᾽πού το ντοβλέτι 3053, Γράφει στην Αργυρούπολιν 1363, γράφαν τα φερμάνια 3688, Φέρνουν τα γυναικόπαιδα 265, Μένουν τα γυναικόπαιδα 2213, Τρέχουν τα γυναικόπαιδα 2367, Χιλιάδες γυναικόπαιδα 1565, 1850, ούλα τα γυναικόπαιδα 1568, 2222, 2252, 2396, 3694, με τρεις χιλιάδες λαϊκούς 258, Ως τρεις χιλιάδες Έλληνες 2871, πέντε χιλιάδες Τούρκοι 1442, πέντε χιλιάδες άντρες 1535, τρεις χιλιάδες άντρες 2645, Πέντε χιλιάδες Χριστιανοί 1537, κλαίνε, φωνιάζουν, δέρνουνται 1402, Κλαίσι, φωνιάζουν, δέρνουνται, 3065, κρυφά την νύχτα προχωρεί 1742 (με παραλλαγές το ρήμα “προχωρεί” στην ίδια ακριβώς θέση, στην όγδοη συλλαβή: 2617, 2916, 3452), το ζήτημα το σημερινό (“το ζήτημα” επανάληψη της λέξης στην αρχή του στίχου: 241, 1017, 1249, 2320), σήμερα να σκεφτούμε 680 (επανάληψη του ρήματος “να σκεφτούμε” στο τέλος του στίχου: 857, 1013, 1155).

Η “Κρητικοπούλα” έχει γραφτεί σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, το κατά παράδοση μέτρο των αφηγηματικών ποιημάτων. Ο στίχος του Χατζημιχάλη είναι σε γενικές γραμμές αρμονικός και φανερώνει ότι έχει βγει από χέρι καλού τεχνίτη. Το νόημα είναι οργανωμένο σε δύο στίχους και όχι σε μεγαλύτερες στιχουργικές ενότητες, γι’ αυτό και το χειρόγραφο διαχωρίζει κάθε δίστιχο με διάστιχο. Το νόημα κυρίως ολοκληρώνεται σε κάθε ημιστίχιο¹⁰¹², υπάρχουν όμως και στίχοι με διασκελισμό, φαινόμενο που δεν παρατηρείται συχνά στο δημοτικό τραγούδι, και δείχνουν ότι ο ποιητής επηρεάστηκε από τον «Ερωτόκριτο».

Ο δεκαπεντασύλλαβος της “Κρητικοπούλας” στις καλύτερες στιγμές του — γιατί μπορεί να βρούμε σε ένα τόσο μεγάλο ποίημα και μερικούς στίχους άτεχνους — φανερώνει την ευεργετική επίδραση μιας υψηλότερης τέχνης. Δομικά σχήματα του δεκαπεντασύλλαβου, που χρησιμοποίησε ο Κορνάρος, όπως το τριμερές ή και τετραμερές σχήμα, το σχήμα του παραλλήλου εντοπίζονται και στην “Κρητικοπούλα”. Οι στιχουργικές αυτές δομές είναι γνωστές από το δημοτικό τραγούδι και από εκεί τις πήρε ο Κορνάρος, όπως έδειξε ο Γ. Μ. Σηφάκης¹⁰¹³. Ένας απλοϊκός ριμαδόρος αποφεύγει αυτά τα σχήματα. Συσσωρεύει πληροφορίες, χωρίς να ενδιαφέρεται τόσο για την αισθητική συγκίνηση που δημιουργεί η γλωσσική μορφή. Δίνει ένα κείμενο μονότονο, μονότροπο και φορτικά πεζό. Για τον ριμαδόρο τα αναφερθέντα σχήματα λόγου, που βασίζονται στην επανάληψη, είναι περιττά στολίδια, χάσιμο χρόνου, που εμποδίζει την εξιστόρηση των γεγονότων.

1012 Πρόκειται για την “αρχή της ισομετρίας” στο δημοτικό τραγούδι, “ένας στίχος, ένα νόημα”, βλ. Γ.Μ.Σηφάκης, *ό.π.*, σ. 96.

1013 Για τη σχέση του Ερωτόκριτου με το δημοτικό τραγούδι βλ. Γ. Μ. Σηφάκης, “Ο Ερωτόκριτος και τα στιχουργικά χνάρια του λαϊκού δεκαπεντασύλλαβου”, στο *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2006, σ. 429-438.

Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα από το τριμερές σχήμα¹⁰¹⁴:

“Ρωτήξετε να μάθετε ποια ήτο η αρχή σας,
ποιοι ήσαν οι παππούδες σας, ποια η καταγωγή σας”. (59-60)

“Αδερφοκτός ελάλησε κι άλλος τον διασκελίζει,
δρομιάζει, τον συχνοθωρεί και τον υποστηρίζει”. (στ. 237-238)

Και μια ανάπτυξη στίχου με το τετραμερές σχήμα με παράλληλη συσσώρευση ουσιαστικών:

“Με σέβας, με ταπείνωση, με τάξη, μ’ ησυχία,
κάθουντ’ οι πληρεξούσιοι ζητούν την λευτεριά”. (στ. 983-984)

Και μόνο δυο παραδείγματα με παράλληλο σχήμα, όπου το νόημα επαναλαμβάνεται και στα δύο ημιστίχια:

“ακούσατε τα τύραννα, τα πάθη των γονιώ μου”. 294

“απ’ αφανίζουν τσι Ρωμιούς, απού τσι ξολοθρεύουν”. 382

Αν και το νόημα στην Κρητικοπούλα ολοκληρώνεται κυρίως σε κάθε στίχο, εντοπίζουμε και στίχους, όπου η αυτοτέλεια αυτή κλονίζεται με το διασκελισμό¹⁰¹⁵, ενώ, έχει παρατηρηθεί, ότι στις ρίμες το νόημα ολοκληρώνεται σε κάθε στίχο. Ο μετρικός τονισμός του ποιήματος δεν είναι τόσο “ποικίλος και λυγρός”, όπως του Ερωτόκριτου, αφού οι συνιζήσεις σπανίζουν¹⁰¹⁶. Αρκετοί δεκαπεντασύλλαβοι σταματούν στην τομή με σημείο στίξης, αλλάζοντας το μετρικό ρυθμό για να δοθεί περισσότερη έμφαση. Η μορφή αυτή είναι άλλο ένα δείγμα έντεχνης επεξεργασίας του λόγου, που έλκει την καταγωγή της από τον Κορνάρο¹⁰¹⁷:

Και βλέπεις την κατάσταση; Θωρείς την αλυσίδα; 47

1014 Για το τριμερές σχήμα, βλ. Γ.Μ. Σηφάκης, ό.π., σ. 165-174 και 201-208.

1015 Δείγματα στίχων με διασκελισμό: 313-314, 323-324, 407-408, 411-412, 741-742, 993-994.

1016 Εξωτερικές ή εσωτερικές χασμωδίες επίσης δεν παρατηρούνται στη “Κρητικοπούλα”. Ο R. Beaton έχει παρατηρήσει ότι η ύπαρξη εσωτερικών χασμωδιών σε κείμενα, που είναι γραμμένα σε δεκαπεντασύλλαβους, φανερώνει ότι το γλωσσικό υλικό τους προέρχεται από τη λόγια γλώσσα και δίνει ως παράδειγμα τους στίχους της “Χρονογραφίας” του Μανασσή. Βλ. R. Beaton, *Notices of Alexiou's*, Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, *J. H. B.*, CVI, p. 271-272.

1017 Βλ. Στυλιανός Αλεξίου, *Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της*, Στιγμή, Αθήνα 1985, σ. 30-31.

Πού αι χρυσές ελπίδες μου; Πού 'ναι τα πρώτα χρόνια, 57

“Ίσα μ’ εμέ θα μπεις εσύ; Γκιαούρη, να! σ’ αρέσει; 392

Για τα κοράσια τι να πεις; Ξανθά, αγνά, παρθένα, 945

Μπορεί με την ιδιόμορφη καθαρεύουσα των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη να χάσαμε την αποκάλυψη ενός ακόμα ταλέντου στην πεζογραφία μας, ύστερα από τον Μακρυγιάννη. Ο Χατζημιχάλης χρησιμοποίησε στον πεζό λόγο την καθαρεύουσα, όπως είχε διαμορφωθεί στην ιστοριογραφία και στη διοίκηση του νεοελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα. Μπορεί να λυπούμαστε για τη χαμένη λογοτεχνία στον πεζό λόγο του Χατζημιχάλη, όμως η ποιητική εκδοχή των ίδιων ακριβώς γεγονότων, που έδωσε με την “Κρητικοπούλα”, τον κατατάσσει, νομίζουμε, σε θέση εφάμιλλη με τον Μακρυγιάννη. Αν ο Μακρυγιάννης είναι ένας από τους σπουδαιότερους πεζογράφους μας, που χρησιμοποίησε τη λαϊκή γλώσσα, ο Χατζημιχάλης είναι ένας από τους σημαντικότερους λαϊκούς ποιητές του 19ου αιώνα.

Η εικόνα της Κρήτης / Κρητικοπούλας

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε την καταγωγή της ποιητικής εικόνας της Μητέρας Κρήτης. Ποιητές με πατριωτισμό προσωποποίησαν την έννοια της Πατρίδας. Ο Μπουνιαλής, ο Σολωμός, ο Μαρκοράς και άλλοι συνομιλούν μαζί την μητέρα Πατρίδα και ζωγραφίζουν ποιητικά την οραματική μορφή της. Ο Μακρυγιάννης απογοητευμένος από την κατάσταση που είχε περιέλθει η Ελλάδα μετά τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού κράτους πολλές φορές συνομιλεί με την Πατρίδα στα “Απομνημονεύματά” του¹⁰¹⁸. Η εμφάνιση της Πατρίδας είναι ένας κοινός λογοτεχνικός τόπος της πατριωτικής λογοτεχνίας και πιθανότατα ο βιβλιόφιλος Χατζημιχάλης είχε υπόψη του ανάλογες τέτοιες “εκφράσεις”. Με την επισήμανση αυτή δεν θέλουμε να πούμε ότι ο Χατζημιχάλης απλά μιμήθηκε άλλους ποιητές. Ο αρχηγός της Κυδωνίας βίωσε καθημερινά, στον πόλεμο και στην ειρήνη, την ιδέα της Κρήτης. Η παράδοση μάλιστα αναφέρει ότι, όταν διέμενε στο Ταϊγάνι, του πρότειναν να παντρευτεί μια πλούσια κόρη απ’ την οικογένεια Ράλλη. Εκείνος όμως αρνήθηκε λέγοντας ότι ήδη ήταν παντρεμένος με την Κρήτη¹⁰¹⁹.

Η ποιητική φανέρωση της Κρητικοπούλας δημιουργεί στην ψυχή του Χατζημιχάλη μεγάλη ευφορία, με αποτέλεσμα σ’ αυτό το κεφάλαιο του έργου του να γράψει τους ωραιότερους στίχους του. Ο Χανιώτης σύντεκνος αξιώθηκε να συνομιλήσει μαζί της. Η μορφή της περιγράφεται

1018 “Πατρίς, να μακαρίζεις όλους τους Έλληνες, ότι θυσιάστηκαν δια σένα να σ’ αναστήσουνε, να ξαναειπωθείς άλλη μια φορά ελεύθερη πατρίδα [...] Από όλα αυτά, καιμένη πατρίδα, δεν θα σωθούνε τα δεινά σου, ότι σιδερώνουν την αρετή εκείνοι όπου σε κυβερνούσαν και σε κυβερνούν, και τώρα κατατρέχουν το δίκαιον και την αλήθειαν και με ψέματα θέλουν και με σπιγούνους να σε λευτερώσουνε [...], Στρατηγού Ι. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 147.

1019 Η γυναίκα του Ελένη πέθανε το 1865, μετά τον τοκετό της.

ξεκάθαρα (κεφ. 3, στίχοι 67-88). Έχουμε την αίσθηση ότι το πνεύμα της Κρήτης ενανθρωπίζεται. Οι στίχοι 67-88 είναι ένας ύμνος στη γυναικεία ομορφιά. Τίποτα δεν υπονοείται. Η θεϊκή μορφή φανερώνεται μπροστά μας. Ο Χατζημιχάλης ενσάρκωσε, όπως ο Σολωμός, μέσα στο άγιο βήμα της ψυχής του τη μορφή της μάνας Κρήτης για να τη χαρίσει και στα άλλα τα παιδιά της. Ένας βαθύς ιδεαλισμός διατρέχει το ποίημα του «αγράμματος» Κρητικού. Η μορφή της μάνας Κρήτης, του Αγγέλου, των διαλεγόμενων αδελφοποιτών απηχούν ανάλογα μοτίβα και πρόσωπα των «Ελεύθερων Πολιορκημένων»¹⁰²⁰.

“Κ’ εμπρός μου φανερώνεται χρυσή Αγγελούλα,
“γνωρίζεις με; μου φώνιαξε, είμαι Κρητικοπούλα.
Εγώ 'μαι που σ’ ανάθρεψα, σου πότισα το γάλα,
εσένα και τ’ αδέρφια σου, ούλα, μικρά, μεγάλα.
Σας έδωκα το αίμα μου, είστ’ από την καρδιά μου,
κομμάτ’ από την σάρκα μου, τα ίδια τα παιδιά μου.
Και βλέπεις την κατάστασιν; Θωρείς την αλυσίδα;
Το πληγωμένο σώμα μου, ’πό σας δεν είν’ ελπίδα;
Μάνα που γέννησε παιδιά και τα ’καμε μεγάλα,
τα πότισε το αίμα της και τά ’θρεψε με γάλα.
Μάνα που γέννησε παιδιά, τα στόλισε με τ’ άνθη,
ήλπιζε να την αρνηθούν, η σπλαχνοσύνη’ εχάθη;
Δεν τρέπεστε να βλέπετε μάν’ αλυσοδεμένη,
και να την βωλοσέρνουνε στα κόπρα πατημένη;
Δεν σας ταράσσει την ψυχήν; Άχι! Δεν σας πειράζει,
η μάν’ αφού τα τέκνα της έλεος να φωνάζει.
Πού αι χρυσές ελπίδες μου; Πού ’ναι τα πρώτα χρόνια,
π’ ούλοι σας εξηλεύγανε κ’ είσθε μικράκι’ ακόμα;
Ρωτήξετε να μάθετε ποια ήτο η αρχή σας,
ποιοι ήσαν οι παππούδες σας, ποια η καταγωγή σας.
Άμε να πεις στ’ αδέρφια σου ό,τι είδες κι ό,τι λέγω

1020 Η επανάσταση του 1821 έδωσε δύο εξάισιους ποιητές, τον Διονύσιο Σολωμό και τον Ανδρέα Κάλβο. Ο Σολωμός οραματίζεται τη Μάνα Ελλάδα μέσα στο πολιορκημένο Μεσολόγγι και της ζητά να του χαρίσει τη φωνή της για να διηγηθεί την πολιορκία και την πτώση του Μεσολογγίου:

“Μητέρα μεγαλόψυχη στον πόνο και στη δόξα,
κι αν στο κρυφό μυστήριο ζουν πάντα τα παιδιά σου
με λογισμό και μ’ όνειρο, τι χάρ’ έχουν τα μάτια,
τα μάτια τούτα να σ’ ιδούν μες στο πανέρμο δάσος [...]”

Στις Ωδές του Κάλβου παρουσιάζεται η προσωποποίηση της άυλης ιδέας της Πατρίδας (Ζακύνθου) και το όραμα της σπαρασσόμενης Ελλάδας στην οδή “το Φάσμα”:

“Ω φιλόπατρις, / ω θαυμασία νήσος, / Ζάκυνθε, συ μου έδωκας / την πνοήν και του Απόλλωνος / τα χρυσά δώρα [...]” (Ο Φιλόπατρις).

κι άνε το καταδέχονται, άστε με πα να κλαίω.

Αν δεν λυπάστε, πές τωνα την δόλια σας την μάνα,

ας σώσουν την τιμήν τωνα κ' εκείνων π' αποθάναν". (Κρητικοπούλα κεφ, 3, στ. 47-64)

Η μορφή της μάνας Κρήτης εμφανίζεται και στο ποίημα του Χατζημιχάλη, "Ο Ερχομός", στο οποίο ο αυτοδιηγητικός αφηγητής διηγείται το περιπετειώδες ταξίδι του από τη Ρωσία στην Κρήτη. Μόλις οι σύντροφοι του Χατζημιχάλη φτάνουν στην Κρήτη για να λάβουν μέρος στην επανάσταση του 1878, σκύβουν και φιλούν το χώμα της. Και τότε εμφανίζεται μπροστά τους η Κρήτη και ακούγεται ο εξής διάλογος:

"Μάνα, καλώς <σ' > ηυρίκαμεν, ήλθαμεν στην αυλή σου,

Τούρκους να πολεμήσωμεν, δώσε μας την ευκή σου.

Μάνα, ξαναγυρίσαμεν απού την εξορίαν, 125

κ' ήρθαμεν ν' αποθάνωμεν για την ελευτεριάν".

Ακούστηκε ψηλά φωνή, σαν μια βροντή μεγάλη,

"Καλώς τα τέκνα τ' ακριβά, πού 'ρθαν κοντά μου πάλι.

Τα χρόνια που μου λείπετε, μαύρη ήτονε η καρδιά μου,

κι εδά καλώς μ' ορίσατε, πάλι στην αγκαλιά μου. 130

Τα χρόνια που μου λείπετε, μαύρη ήτονε η καρδιά μου,

γι' αυτό σας δούδω την ευκή 'πού τα ποδάνυχά μου.

Ευκή τζ' ευκής μου, τέκνα μου, εις την πορπατηξιά σας,

κ' εις τα μεγάλα έργα σας, στην εθνικήν δουλειά σας".

Έχει ενδιαφέρον να δούμε την προσωποποίηση της Κρήτης και σε άλλους ποιητές. Ο Μανόλης Σκλάβος στο στιχούργημά του "Θρήνος της Κρήτης" (αρχές του 16ου αιώνα) προσωποποιεί την Κρήτη και διαλέγεται μαζί της για την αιτία του καταστρεπτικού σεισμού: .

Ω Κρήτης! Τρέμω να το πω εκείνο που τυχαίνει,

το κάλλος πού 'χες πού 'ναι το;κ' είς' έτσι χαλασμένη;

Και τις τον εξεστόλισεν τον στολισμόν σου, Κρήτη,

και δεν απόμεινεν γερόν έξω και μέσα σπίτι;

.....

λέγει: 'Μη μ' ονειδίζετε, κ' έχετε μέγα κρίμα!
Δεν μ' έριξεν εμέ σπαθίν ουδέ μπουρμάδα Τούρκου,
ουδέ του Ούγκρου τ' άρματα, ουδέ του Μαμελούκου.
Τα τέκνα μου με χάλασαν από την βλαστημιά τους,
κ' εχάλασαν τα σπίτια μου οπού 'σαν γονικά τους. (στ. 171-184)

Ο Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, ποιητής με σαφή εθνική συνείδηση, στον «Κρητικό Πόλεμο» μάς άφησε την περίφημη συνομιλία με την Πατρίδα του, το Ρέθυμνο. Στον ποιητή φανερώνεται η Πατρίδα- Κρήτη, εγκαταλελειμμένη από όλους, πικραμένη από τις συμφορές των παιδιών της, καθημαγμένη από τη σκλαβιά. Σαν τη φυσική μάνα ενδιαφέρεται για την τύχη των παιδιών της και με αγωνία ρωτά τον ποιητή: “τάχα να ζουν οι ιερείς[...]”, “ για τες γυναίκες σε ρωτώ τις μυριοτιμημένες[...]”, “Και τα παιδιά π' αφήκασι οι μάνες κι αρνηθήκα, / τάχα τι να τα κάμανε οι Τούρκοι σαν τα βρήκα;” (Κρητικός Πόλεμος, κεφ. 49). Η εικόνα της Μητέρας Πατρίδας στον Μπουνιαλή μπορεί να παραβληθεί με τη μορφή της σκλαβωμένης Κρητικοπούλας. Εξάλλου, τα χρόνια της σκλαβιάς της Κρητικοπούλας άρχιζαν από την εποχή του Μπουνιαλή και συνεχίζονταν ως τα χρόνια του Γιάνναρη.

“Εκεί ' μουν η βαριόμοιρη μαζί με τα παιδιά μου,
κ' έκλαιγα κ' εσκοτώνουμουν κ' έσερνα τα μαλλιά μου·
κι ουδένας δεν εσίμωσε να με παρηγορήσει,
να πιάσουσι τα χέρια μου ή κιας να μου μιλήσει”. (Κρητικός Πόλεμος, 99, στ. 19-22)

Η Πατρίδα/ Κρήτη ζητά από τον Μπουνιαλή να της διηγηθεί τον πόλεμο και την άλωση του Ρεθύμνου από τους Τούρκους. Η επική λογοτεχνική σύνθεση του Μπουνιαλή γίνεται για χάρη της Πατρίδας. Στην Πατρίδα του, και όχι στους αναγνώστες, αποκαλύπτεται ως λογοτέχνης. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτή η ποιητική συνομιλία του Μπουνιαλή με την Πατρίδα δεν ήταν άγνωστη και στον Σολωμό¹⁰²¹.

<Πατρίδα>

“Ωφου, τ' αυτιά μου τι αγροικούν, ω, λόγια πικραμένα,
και γιάντα να τ' αφήσουνε ετότε μετά μένα;
Αν είσαι από το Ρέθεμνος, κι αν είμ' εγώ δική σου,
τη μάχη μου καταλεπτώς σήμερα μου δηγήσου”. (Κρητικός Πόλεμος, 50, 15-18)

1021 Πρβλ. Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, ό.π., σ. 113.

<Ποιητής>

“Μ' α ρέγεσαι και πεθυμάς να μάθεις τ' όνομά μου,
πάσ' αρετήν εστόλισες τ' αδέλφια τα δικά μου:
Μαρίνο με βαπτίσασι, Τζάνες είν' η γενιά μου,
και Μπουνιαλή με κράζουσι κ' έτσ' είναι τ' όνομά μου”.(Κρητικός Πόλεμος, 102, 27-30)

Στην Πατρίδα του την Κρήτη απευθύνεται και ο Κρητικός ριμαδόρος στο επικολυρικό ποίημα του Δ. Σολωμού “Κρητικός”:

“[...] κι ετάραζε τα σπλάχνα μου ελευθεριάς ελπίδα
κι εφώναζα “ω θεϊκιά κι όλη αίματα Πατρίδα”.
Κι άπλωνα κλαίοντας κατ' αυτή τα χέρια με καμάρι,
καλή 'ν' η μαύρη πέτρα της και το ξερό χορτάρι.[...]”¹⁰²²

Για την Πατρίδα της την Κρήτη έγραψε τα “Ποιήματα Τραγικά”, έμμετρη ιστορική αφήγηση, η Αντωνούσα Καμπουροπούλα (1790-1875), με την Κρήτη συνομιλεί στο στιχούργημά της “Η φωνή της ψυχής μου προς την Κρήτην”, που αποτελεί την επιτομή του βίου της και το λογοτεχνικό της μανιφέστο:

Πατρίς μου, η αγάπη σου μου φέρνει αγρυπνίας,
και δια σε κατήντησα να γράψω τραγωδίας.
Κι επιθυμώ το χόμα σου να έλθω να πατήσω,
και ελευθέρα να σε δω και πλέον να μην ζήσω.[...]
Ω! τότ' από τον τάφον μου θα εύγει η σκιά μου,
μεγαλοφώνως κράζουσα την άμετρον χαράν μου.
Τους τελευταίους λόγους μου, Πατρίδα, θα αφήσω,
ενόσω ζω τα πάθη μου και σε Σε να υμνήσω.

Ο Ιωάννης Κωνσταντινίδης στα 1868 ζωγράφισε ποιητικά την Κρήτη σαν μια όμορφη κόρη, που αποσπάται βίαια από την αγκάλη της Μητέρας της και βασανίζεται απάνθρωπα. Οι εραστές της θα τρέξουν να τη λυτρώσουν. Ο Κωνσταντινίδης υποβάλλει γενικά στην ομορφιά της Κρήτης, δεν τη δείχνει. Από τη ζωγραφιά του λείπει το συγκεκριμένο, όλα εκείνα τα στοιχεία (βλέμμα, μαλλιά, φρύδια, στόμα, λαιμός, στήθια, κορμί) που συγκροτούν τη σωματική ομορφιά της Κρητικοπούλας (κεφ 3, στ. 67-88). Η Κρήτη στο ποίημα του Κωνσταντινίδη κρύβει σαν σεμνή παρθένα το πρόσωπό της από τους εραστές της. Ο Χατζημιχάλης αξιώθηκε να δει το πρόσωπό της. Και στα δύο

1022 Διονύσιος Σολωμός, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 229.

ποιήματα οι εραστές της Κρήτης θα αγωνιστούν για να ελευθερωθεί η πανώρια αυτή κόρη, άλλη μια ένδειξη για ύπαρξη διακειμενικότητας στην “Κρητικοπούλα”.

“Στρέψε και κύτταξε καλά βαθειά εκεί πο πέρα!
Θωρείς τα μαύρα σύννεφα που 'βγαίνουν στον αέρα;
Είναι της Κρήτης στεναγμοί ... η άμοιρη φωνάζει,
Ακούετε 'στα σπλάχνα της πώς χοχλακά και βράζει.
Τι βλέπω, Θέ μου! 'σήκωσεν το έρμο της κεφάλι ...
Κ' είδε το ματωμένο της έρμό της περιγιάλι ...
Ιδέτε εκεί ... τα χέρια της στους ουρανούς υψόνει!
Φωνάζει πως την άφησαν μ' όλους τους Τούρκους μόνη ...
Ζωγράφοι! Ζωγραφίσετε μια 'παινεμένη κόρη,
όπου την προύκισεν ο Θεός μ' ό,τι καλόν εμπόρει.
Με κάθε είδος αρχοντιάς και ευμορφιά και χάρη,
να λάμπει εις την θάλασσαν ως τ' ουρανού φεγγάρι.
Στρέφουν, θωρούν τα εύμορφα, και θαυμαστά της κάλλη
οι ερασταί! Και όλοι των ανοίγουν την αγκάλη.
Ο εις γλυκά την συντηρά, άλλος την καμαρόνει,
Κι άλλος που στέκει από μακράν το χέρι του απλόνει.
Κι αυτή τους αποστρέφεται, κανένα δεν ξανοίγει,
'Στα ρόδα τα παρθενικά το πρόσωπό της κρύβγει.
Το χέρι της βάνει εμπρός και κάνει το σταυρό της,
Κανείς δεν αξιώθηκε να δει το πρόσωπό της” [...]¹⁰²³.

Στον «Όρκο» του Γεράσιμου Μαρκορά, ποίημα εμπνευσμένο από την επανάσταση του '66, και άρα ομόθεμο της “Κρητικοπούλας”, παρουσιάζεται η Κρήτη πάνω στα ερείπια του Αρκαδιού. Το ποίημα, κατά σύμπτωση, εκδόθηκε το 1874, τη χρονιά που γράφτηκε η «Κρητικοπούλα». Ο “Όρκος” ακολουθεί την ποιητική παράδοση του “Κρητικού” του Σολωμού. Το κοινό θέμα των συνεπειών της επανάστασης στη ζωή δύο νέων αρραβωνιασμένων και τρεις οι βασικές αξίες, “οι μεγάλες ουσίες” “Θρησκεία, Πατρίδα κ' Έρωτας”¹⁰²⁴ υπάρχουν στο ποίημα του δασκάλου και του μαθητή. Διεξοδική εξέταση του ύφους των δύο ποιημάτων θα έδειχνε και τις διαφορές τους, ότι ο Σολωμός είναι πιο κοντά στο δημοτικό τραγούδι, ενώ ο Μαρκοράς ακολουθεί ένα πιο περίτεχνο, προσωπικό και πιο εγγράμματο λογοτεχνικό ύφος.

1023 Ιωάννου Κωνσταντινίδου του Κρητός, *Η εκστρατεία του Ομέρ Πασσά κατά του Λασιθίου*, τύποις Μ. Π. Περίδου, εν Ερμούπολει 1868, σ. 67-68.

1024 Βλ. Βλ. Γεράσιμος Μαρκοράς, *Ο Όρκος*, επιμέλεια Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα, 1985, σ. 53.

Στον “Όρκο” η αρραβωνιαστικά και η Κρήτη ταυτίζονται στα μάτια του παλληκαριού. Άνθρωπος και Ιδέα, ύλη και πνεύμα δένονται αχώριστα. Μια κρητικιά προσφυγοπούλα, η Ευδοκιά, γυρίζει στην Κρήτη και μαθαίνει ότι ο αρραβωνιαστικός της Μάνθος σκοτώθηκε στο Αρκάδι. Πηγαίνει στο Αρκάδι για να τον συναντήσει, και πριν πεθάνει και η ίδια, βλέπει σε όραμα τη μορφή του Μάνθου, ο οποίος της διηγείται όσα συνέβησαν στη μάχη και στο ολοκαύτωμα της Μονής (εγκιβωτισμένη -αναδρομική αφήγηση). Ο Μάνθος εξηγεί πώς η Κρήτη, που έμοιαζε στην αγαπημένη του, καλούσε τους αγωνιστές να πάνε κοντά της, να λάβουν μέρος στην επανάσταση, να υπερασπιστούν το Αρκάδι. Ο νέος ερωτεύεται και η θυσιάζεται και για τα δύο πρόσωπα, την αρραβωνιαστικά και την Πατρίδα.

“Την είδα στ’ άρματα παντού! Του κάκου ολόγυρά της
Τ’ αμπέλια η στια κατάτρωε, τους κήπους, τα χωριά της.
Μες του καπνού το σύννεφο λες κ’ έδειχνε Μεγάλη,
Σαν το πουλί της Αραπιάς, ξανανιωμένα κάλλη.
Είχε φορέσει τυλιχτά κατάπλατη σημαία,
Στο χώμα σαν τα μάτια σου, σαν ο ουρανός ωραία,
Πίστη θερμή στο μέτωπο της έλαμπε σαν άστρο.
Θρόνο της είχε τα βουνά, κάθε της ράχη κάστρο!
Ω! καθώς πρώτα κλαυτερή δεν ‘ηταν η φωνή της!
Εβόα μ’ αυτήν η θάλασσα κ’ εβρόντα ο Ψηλορίτης
Αλλ’ όπου δυνατότερα να ηγάη την αγρουκούσα,
Με ορμήν ακράτητη κ’ εγώ στην μέση ερροβολούσα.
Μία μέρα - δεν αστόχησα τέτοια φωνή ποτέ μου!
Λες κι ήταν πόνου βογγητό και σάλπιγγα πολέμου:
Στ’ Αρκάδι, λέει το βλέμμα σας, καλά παιδιά μου ας γύρη!
Άγρια Τουρκιά περίζωσε το μέγα μοναστήρι.[...]

Ακούτε ! Ακούτε! - πολεμούν, στη γη τα γόνατά σας!
Τ’ άρματα χάμου! Κατ’ αυτού τα μάτια κι η καρδιά σας!
Μέσα στη φλόγα που ψηλά σαν αστραπή θα ιδήτε,
Γενναία σε κάθε φλέβα σας, ω τέκνα, πυρωθείτε!”[...]¹⁰²⁵

Εμπνευσμένο από την επανάσταση του 1866 είναι και το ανολοκλήρωτο μελόδραμα του Γεωργίου Παράσχου “Η μάχη των Κεραμειών” (Οκτώβριος 1866), που δημοσιεύτηκε στην εφ.

1025 Βλ. Γεράσιμου Μαρκορά, *Ο Όρκος*, στίχοι 805-832 [Η επιλογή των στίχων δική μου].

“Εθνοφύλαξ” στις 30-10-66. Ένα λυρικό τραγούδι που παρουσιάζει την αναγεννημένη Κρήτη μελοποιήθηκε ως θούριο από τον Σπυρίδωνα Καίσαρη¹⁰²⁶. Το θούριο αυτό έγινε το κατεξοχήν τραγούδι στις μάχες των τελευταίων κρητικών επαναστάσεων γι' αυτό και λέγεται ο “Ύμνος της Κρήτης”¹⁰²⁷. Η προσωποποιημένη Κρήτη, μια κόρη που σφύζει από νιάτα, δύναμη, ορμή αναδύεται μέσα από τις φλόγες του πολέμου και σπάζει τις βαριές αλυσίδες της σκλαβιάς.

“Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη,
τα βαριά της τα σίδερα σπα
Και σαν πρώτα χτυπιέται - χτυπά
και γοργή κατεβαίνει.

Με μεγάλο θεόρατο δόρυ,
όλη νιάτα πετά και ζωή,
Και σε τόση φωτιά και βοή,
τρέμουν δάση και όρη”.

Η Κρήτη στον Ν. Καζαντζάκη γίνεται περισσότερο φιλοσοφική ιδέα, η οποία συνοψίζεται στην “Κρητική ματιά” στην ενατένιση της αβύσσου, του αναπόφευκτου τέλους χωρίς φόβο και ελπίδα, αλλά με συνεχή αγώνα για να μετατραπεί η ύλη σε πνεύμα. Στο “Καπετάν Μιχάλη” ζωντανεύει τον αγώνα των Κρητικών ενάντια στον Τούρκο με ένα μόνο σύνθημα “ελευθερία ή θάνατος”. Τα πάθη του Χριστού κάθε Μεγάλη Εβδομάδα ταυτίζονταν στην καρδιά των Κρητικών με τα πάθη της Κρήτης¹⁰²⁸. Οι Κρητικοί προσδοκούσαν την ανάσταση της Κρήτης, την απελευθέρωσή της την απαλλαγή της από τον ζυγό του Τούρκου. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τον “Καπετάν Μιχάλη”:

Σοβαρό είναι το πρόσωπο της Κρήτης, πολυβασανισμένο. Η Κρήτη έχει, αληθινά, κάτι το πανάρχαιο, το άγιο, το πικραμένο και περήφανο, που έχουν οι χαροκαμένες μάνες που γέννησαν παλικάρια. [...] Ο Κοσμάς κοίταζε αχόρταγα. “Ετούτη είναι η Κρήτη, ετούτο είναι το χώμα που μ' έπλασε, ετούτη είναι η μάνα ...” μονολογούσε και η καρδιά του χτυπούσε να σπάσει. Όταν συλλογίζονταν από μακριά την Κρήτη, μια φωνή σηκώνονταν μέσα του, αυστηρή, ανήλεη. Κι αυτός έσκυβε το κεφάλι και σόπαινε. “Τί έκαμες τόσων χρονών που είσαι; τον ρωτούσε. Δεν ντρέπεσαι; Τόσον καιρό αγωνίζεσαι και παλεύεις με τον αγέρα, ξεθυμαίνεις με τα λόγια, παρατάς το κρέας, θρέφεσαι με τον ίσκιο, δε σε θέλω!”. Ήταν η Κρήτη που του φώναζε, κι αυτός έσκυβε το

1026 Η σύνθεση του Καίσαρη έχει τίτλο “Η ολονυχτία της Κρήτης” Βλ. και Αφροδίτη Αθανασοπούλου, “Ο απόηχος του κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων ρομαντικών”, *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών και Νεοελληνικού Πολιτισμού Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ. 34.

1027 Ανδρέας Γιακουμάκης, *Θούρια στην Κρήτη του 19ου αιώνα, από τη συλλογή του Π.Γ. Βλαστού*, πρόλογος Κ. Φουρναράκης, Έκδοση Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, Χανιά 2013, σ. 12 (από τον Πρόλογο του Κ. Φουρναράκη).

1028 Βλ. Ν. Καζαντζάκης, *Ο Καπετάν Μιχάλης*, εκδ. Ε. Καζαντζάκη, Αθήνα 1974, σ. 8.

κεφάλι και σώπαινε”¹⁰²⁹.

Συγκλονιστικός είναι ο Π. Πρεβελάκης στον “Νέο Ερωτόκριτο” μια εμβληματική σύνθεση στην οποία γεφυρώνεται η αντίθεση της παράδοσης και του μοντερνισμού. Ο Ερατοσθένης Καψωμένος παρατηρεί ότι ο Πρεβελάκης “πατώντας στέρεα, μέσω της εικονοπλασίας, στην εμπειρία των αισθήσεων, πραγματώνει ομαλά και αβίαστα, την αναγωγή του πραγματικού στο μυθικό, του εμπειρικού στο ιδεατό, του ανθρώπινου στο Κοσμικό, του επικαιρικού στο αιώνιο, μέσα σ’ ένα μυθικό σύμπαν που εμπνέεται από τη χριστιανική εσχατολογία”¹⁰³⁰. Ο ποιητής απευθύνεται στη Μάνα του Κρήτη:

Κρήτη, με κράζεις με φωνή καμπάνας, από πέρα,

το μέταλλό της η ζεστή πού 'χει γλυκάνει μέρα.

Κρήτη, με κράζεις με φωνή θελητική που μοιάζει
με τον αχό του σήμαντρου που τό 'σφιξε τ' αγιάζει.

- Αν είσαι, Κρήτη, μάνα μου, πες μου το για να ζήσω!”
- Παιδί μου! Με το στόμα σου γυρεύω να μιλήσω!”

Σαν τον αθώο που κυνηγούν σε φυλακή να χάσου,
νησί μου, αρμένισα ανοιχτά να ιδώ το δικασμό σου.

Το κλάμα σου, πολύπαθο νησί, το 'δα από πέρα
ν' αγνίζει σα ζεστή πηγή στον παγωμένο αγέρα.[...]

Ω χώμα περιπόθητο! Η ζέστα σου ανεβαίνει
κι ανάθεμα στα σκέλη μου σαν την νοτιά μου μπαίνει!

Το χάδι νιώθω του άνεμου, σύντας σε ξαναβρήκα,
και του νερού τ' ανάσασμα και του σπερνού τη γλύκα[...]

Στον χώρο του μοντερνισμού κινείται η φιλοσοφική ποιητική σύνθεση του Δημήτρη Κακαβελάκη “Κρήτη Όνειρο Μέγα” η οποία χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες: α) Προγονική ταχύτητα, β) Σήψη του αλάθητου, γ) Α-καθόριστο, δ) Το πρωτογενές ποίημα. Η ιδέα της Κρήτης μέσα στο χώρο, την ιστορία και τον χρόνο διατρέχει όλη τη σύνθεση:

[...] Η Κρήτη σώμα πόθου ξανθά

Δόρατα το καρφώνουν λεγεώνες το

Σταυρώνουν λέοντες το δαγκώνουν

Μαύροι κουρσάροι το νεκρώνουν

1029 Βλ. Ν. Καζαντζάκης, ό.π., σ. 431.

1030 Παντελής Πρεβελάκης, *Ο Νέος Ερωτόκριτος*, περιέχει cd “Ο άγιος Ερωτόκριτος” του Ν. Μαμαγκάκη, πρόλογος Ερ. Καψωμένος, εκδ. Ιδαία, Αθήνα, 2008, σ. 8. Το απόσπασμα από το ποίημα στη σ. 133.

Νικη-φόροι το λυτρώνουν κι ύστερα πάλι
Ημισέληνοι το ξανα-σταυρώνουν
Κι έτσι το θείο σώμα της νήσου
Με κρίνα στεφανωμένο και αίμα διαποτισμένο
Με όνειρα ανυψωμένο αντιμάχεται
ΠΑΝΤΑ φωτιά στα τειειείχη
ίσκιοι λεηλασιών όχθες δακρυρροούσες
Σινδόνια φθοράς κεφαλές ασώματες
Μέρες καταστροφής ουρανίων διαζωμάτων
Fictus deus
Filliiii deus
DeEeEeus [...] ¹⁰³¹

“Κρητικοπούλα” και “Παντέρμη Κρήτη”

Ο Παντελής Πρεβελάκης θαύμαζε τον Χατζημιχάλη και τον θεωρούσε ως ένα από τους συνεχιστές της ομηρικής επικής παράδοσης¹⁰³². Στάθηκε γι' αυτόν, όπως μαρτυρεί, ένας από τους δασκάλους του στη τέχνη και τον μνημόνευσε δίπλα στον Σολωμό και τον Μακρυγιάννη στην ομιλία του κατά την τελετή αναγορεύσεώς του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Παραθέτω ολόκληρο το απόσπασμα:

“Αλλ’ αν οι ποιητές μας 'με λογισμό και μ' όνειρο' υψώθηκαν στην ιδέα της Ελλάδας και της Ελευθερίας, ποιός θα πίστευε ότι ένας απαίδευτος Κρητικός αγωνιστής αποδείχτηκε ισάξιος με εκείνους σε οραματική δύναμη; Ο αγωνιστής αυτός είναι Ο Λακκιώτης οπλαρχηγός Χατζημιχάλης Γιάνναρης (1827-1916) που διακρίθηκε στους απελευθερωτικούς αγώνες της Κρήτης. Μετά τον άτυχο τέλος του Σηκωμού του '66, ο Χατζημιχάλης μεταβαίνει ως πρόσφυγας στην ομόδοξη Ρωσία, και εκεί αναλαμβάνει το έργο ν' ανιστορήσει την πρόσφατη εθνική περιπέτεια. Σ' ένα επικό ποίημα με χίλιους περίπου ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους, που έχει τον τίτλο Η Κρητικοπούλα που εκδίδεται ανωνύμως στην Αθήνα στα 1894, ο νέος ραψωδός ακολουθώντας παραδείγματα από την πιο μακρυνή αρχαιότητα - όμως ζωντανά ακόμα, καθώς δείχνουν άλλες συγκαρινές ριμάδες – εξιστορεί τους αγώνες και τα πάθη των Κρητών” με τον ιδεαλισμό που ιδιάζει στους λαϊκούς βάρδους, και συνάμα περιγράφει το όραμα της ενσαρκωμένης Κρήτης που του φανερώθηκε στ' όνειρό του. Η Κρήτη φανερώνεται στο άξιο τέκνο της ως όμορφη κόρη “με χρυσό στεφάνη”, “σγουραφιστή στην ομορφιά”, “μ’ ευγενικό ανάβλεμμα”, και “με μακριά μαλλιά

1031 Δημήτρης Κακαβελάκης, *Κρήτη Όνειρο Μέγα*, εκδ. Κερδισός, Χανιά, 2011, σ. 55.

1032 Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, πρόλογος στο ιστορικό δράμα, *Ηφαιστειο*, Εκδόσεις των Φίλων, . Έχουμε αναφέρει και σε άλλες υποσημειώσεις της παρούσας εργασίας τη διακειμενικότητα Κρητικοπούλας” και “Παντέρμης Κρήτης”.

αζέπλεχτα”, που χύνονται πίσω στη ράχη της. Η συνολική όψη είναι αρχαιότροπη:

Το όραμα του Κρητικού ραψωδού αξίζει να παραλληλισθεί με το είδωλο της Ελευθερίας που εμφανίζεται στον Φλαμανδό εθνικό αγωνιστή Κόμητα του Έγκμοντ, στο ομώνυμο δράμα του Γκαίτε. Στην τελευταία σκηνή του δράματος, η Ελευθερία αιωρείται στο μισοσκόταδο της φυλακής, ‘με ουράνια ενδύματα, λουσμένη στο φώς, πατώντας σ’ ένα σύννεφο”, και προσφέρει στον κοιμισμένο μελλοθάνατο ένα δάφνινο στεφάνι. Ακούγεται πολεμική μουσική. Ο Έγκμοντ ξυπνάει, αναπολεί τ’ όνειρό του: “Η ουράνια Ελευθερία είχε πάρει τη μορφή της αγαπημένης μου”, μονολογεί. “Εβάρδιδιζε μπροστά μου με τα πόδια αιματοβαμμένα, με τις κυματιστές πτυχές του χιτώνα της κηλιδωμένες από αίμα...”.

Η σύντομη αυτή παρέκβαση ελπίζω να μη θεωρηθεί περιττή. Η συγγένεια των οραμάτων του ορεσίβιου Κρητικού και του μεγάλου Γκαίτε δείχνει ότι οι αρχαίες προσωποποιήσεις των ιδεών εξακολουθούσαν έως χθές ακόμα να επισκέπτονται την ανθρώπινη φαντασία”¹⁰³³.

Στα *marginalia* της “Παντέρμης Κρήτης” αναφέρεται η «Κρητικοπούλα» μεταξύ άλλων κειμένων, τα οποία βοήθησαν τον Χατζημιχάλη «να ξαναζήσει και κατόπι να εκφράσει σ’ ένα χρονικό το Σηκωμό του ‘66»¹⁰³⁴. Πράγματι, ο Πρεβελάκης μιμήθηκε την εξωτερική μορφή της λαϊκής έκδοσης της «Κρητικοπούλας» και γι’ αυτό χώρισε την «Παντέρμη Κρήτη» σε 225 κεφάλαια, έδωσε τους τίτλους των κεφαλαίων στον πίνακα περιεχομένων και κατένειμε τα γεγονότα σε εποχές. Διάλεξε επίσης ένα λαϊκότροπο αφηγητή για ν’ αφηγηθεί την Επανάσταση του 1866 ξεκινώντας, όπως ο Γιάνναρης, απ’ την ορκωμοσία στον Άγιο Παντελεήμονα. Μελετώντας και τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη διαπίστωσα ότι το επεισόδιο της εκτέλεσης του ήρωα Κανελή από τους Τούρκους δεν υπάρχει στην “Κρητικοπούλα”. Το αναφέρει όμως ο Πρεβελάκης στην “Παντέρμη Κρήτη”. Αυτό σημαίνει ότι ο Π. Πρεβελάκης είχε μελετήσει στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη.

Ο καθηγητής Μιχάλης Πασχάλης σε πρόσφατο δημοσίευσμά του διερευνώντας το λόγο των λαϊκών αγωνιστών και απομνημονευματογράφων στο έργο του Πρεβελάκη¹⁰³⁵, επιβεβαίωσε την επίδραση του Χατζημιχάλη στον Παντελή Πρεβελάκη, καταλήγοντας στο ίδιο συμπέρασμα που είχαμε και εμείς διατυπώσει προηγουμένως στην ανακοίνωσή μας στο Ι’ Κρητολογικό Συνέδριο το 2006. Στο Παράρτημα υπάρχει ένας συσχετικός πίνακας περιεχομένων της “Κρητικοπούλας” και της “Παντέρμης Κρήτης” για να δείξουμε την απόλυτη ταύτιση των δύο κειμένων, όσον αφορά στην παράθεση των επεισοδίων της επανάστασης του 1866.

Έχουμε όμως να παρατηρήσουμε ότι τα δύο ομόθεμα κείμενα (“Κρητικοπούλα” και

1033 Σχόλιο στη μυθιστορία “Ο Κρητικός”, ομιλία του Π. Πρεβελάκη κατά την τελετή της αναγόρευσής του σ’ επίτιμο Διδάκτορα από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, στις 3 Μαΐου 1984, βλ. Παντελή Πρεβελάκη, *Δείκτες Πορείας*, Αθήνα 1985, σ. 95-97.

1034 Παντελή Πρεβελάκη, *Παντέρμη Κρήτη*, Αθήνα, Εστία, χ.χ.σ.371[ά έκδοση 1945].

1035 Βλ. Μιχαήλ Πασχάλης, “Μύθος και Ιστορία στον Παντελή Πρεβελάκη ή ο ιστός της αράχνης”, *Νέα Εστία*, Δεκέμβριος 2009, τεύχος 1828, σ. 1000.

“Παντέρμη Κρήτη”) διαφέρουν ριζικά στην αφηγηματική σύνταξη, στη οργάνωση δηλαδή της ιστορίας. Ο τίτλος του χρονικού του Πρεβελάκη μοιάζει με τον τίτλο του έπους του Γιάνναρη. Όμως ο Πρεβελάκης δεν προσωποποιεί, δεν ενσαρκώνει τη μορφή της Κρήτης. Το 211 κεφάλαιο της «Παντέρμης Κρήτης» έχει τίτλο: “Ο πόνος της Κρήτης. Μιλά η Κρήτη”. Δεν φανερώνεται όμως εδώ η μορφή της Κρήτης, αλλά των Κρητικών. Στην «Παντέρμη Κρήτη» τα γεγονότα παρατίθενται χρονολογικά σύμφωνα με τις αρχές της χρονογραφίας. Στην «Κρητικοπούλα» τα γεγονότα οργανώνονται σ’ ένα ποιητικό σχέδιο, σύμφωνα με τις αρχές της λογοτεχνίας.

Ο αφηγητής της «Παντέρμης Κρήτης» δεν δίνει το λόγο στους πρωταγωνιστές των γεγονότων. Στο κεφάλαιο 30, για παράδειγμα, ο τριτοπρόσωπος-ετεροδιηγητικός αφηγητής διηγείται την πυρπόληση των Λάκκων απ’ το Μουσταφά. Ο λόγος των πρωταγωνιστών της Ιστορίας απουσιάζει. Ο ανώνυμος αφηγητής του χρονικού του Πρεβελάκη δεν είναι αυτόπτης μάρτυρας. Μελέτησε συγγράμματα Ιστορίας για να μεταφέρει σε πλάγιο λόγο το γεγονός. Με διαφορετικό τρόπο παρουσιάζεται το ίδιο γεγονός απ’ τον Χατζημιχάλη στο κεφάλαιο 83 της «Κρητικοπούλας». Πριν αρχίσει η πυρπόληση, ακούμε τους Λακκιώτες ν’ απαντούν αγέρωχα στην αξίωση του Μουσταφά για υποταγή.

Πρεβελάκης: “Ο Μουσταφάς μαϊνάρισε δυο μερόνυχτα το τουρκομάνι να μην πέσει στο διάγουμο και μήνυσε στους Λακκιώτες να πάνε να προσκυνήσουν. Ένας Λακκιώτης – Γαλαναντώνης με τόνομα – αποκότησε να δώσει γνώμη στους χωριανούς του να στέρξουνε το θέλημα του πασά για να γελάσουνε τον καιρό. Άλλος Λακκιώτης, ο Μιχάλης ο Μάντακας, του άναψε χωρίς δεύτερο λόγο την κουμπούρα του και τον άφησε στον τόπο. Η απόκριση ήρθε στο σερασκέρη από τα μπουμπουνίσματα των βουνών που διπλαντιλαλήσανε το σμπάρο. Αμόλησε τότες τη σκυλόσκονη, διαγουμίσανε και κάψανε τα σπίτια, μαγαρίσανε τις εκκλησιές, αναχώσανε τα μνήματα και λιχνίσανε τα κόκκαλα στον άνεμο. Πένθη που τάχε πραγύνει ο καιρός τα ξύπνησε το ανόσιο έργο τους. Ο Μουσταφάς, από τη λύσσα που το έκαιγε, έβαλε και πήγαν ως το χώμα με τα ξινάρια το αρχοντικό των Γιαννάρηδων και ξεθεμελιώσανε το σκολειό. [...]”.¹⁰³⁶

Χατζημιχάλη Γιάνναρης:

“Με μάνητα αποκρίνονται κι αγέρωχα του λένε:

«πριν να πατήσεις Αρβανέ, τα σπίθια μας τα καίμε.

Δεν μας ξυπούνε προσταγές και τουρκικές φοβέρες,

τα λάβαμ’ ούλα κατά νου από καιρό ’πό μέρες.

Μια λύπη μόνον μας κρατεί οι Λάκκοι αν καούνε

και δεν προφτάξουν άρματα μ’ αίμα να πλερωθούνε”. [...] (κεφ. 83, 1655-1660)

1036 Παντέρμη Κρήτη, ό.π., σ. 45-46.

Πρώτη φωθιά με το στρατό ο Μουσταφάς προτείνει,
οι Λάκκοι να ξεριζωθούν, πέτρα μην απομείνει.
Διατάσσει ούλο τον στρατό, φωθιά εις τσι Λακκιώτες,
κολώνες απού τον καπνό βλέπουν οι στρατιώτες.
Οι στύλοι μαύροι φαίνονται και σαν χρωματισμένοι,
απού τα δάκρια του λαού ήσαν σγουραφισμένοι.
Στέκουν Λακκιώτες πολεμούν και λένε με ελπίδα:
«καείτε Λάκκοι σαν κερι, θυσία στην Πατρίδα».
Αγρίεψαν και πολεμούν σαν τα θεριά το τέρας,
δεν λησμονώ, ώστε να ζω εκείνης της ημέρας.
Τρεις μέρες καίει ο Μουσταφάς κι απού τη γη ξεθάφτει
τα προϊόντα του λαού, θαμμένα 'ναι γεμάτη". [...] (κεφ. 84, 1681-1692)

Με πολλές ιστορικές λεπτομέρειες, εξάλλου, δίνονται στην «Παντέρμη Κρήτη»¹⁰³⁷ τα γεγονότα στη Μονή Αρκαδίου και προβάλλεται η επίδραση που είχαν στην ψυχή του αφηγητή. Η στιγμή της ανατίναξης της μπαρουταποθήκης περιγράφεται με λέξεις, που υποβάλλουν ένα κλίμα ζόφου και θανάτου:

«Θάχε περάσει μισή ώρα που λιανίζονταν μπρος στη σιδερόπορτα και μέσα στην αυλή, οπότεν γίνηκε κατά την Καστρινή Πόρτα μιαν άξαφνη σιγαλιά, σα να σταμάτησε καμιά φτερωτή. Τα γυναικόπαιδα που στριγγλίζανε στη μπαρουταποθήκη είχανε βουβαθεί μονομιάς και κρεμαστεί από την ειδή του Γιαμπουδάκη. Τόνε τηράζαν που γύρισε προσηλιακά κ' έκαμε το σταυρό του. Έσυρε από τη μέση την κουμπούρα και την άναψε μέσα στο λαγούμι. Η γης ταρακουνήθηκε και λαύρισεν απάνω η φωτιά σα ν' άνοιξε ο Άδης τον καταποτήρα του. Το ανώγι και η σκεπή σηκωθήκανε στον αέρα σαν αχεροκάλυβο και σωριαστήκανε πάνω σε αθώους κι αμαρτωλούς. Ο τοίχος πούβλεπε την ανατολή κόπηκε ξυστά από τη γης και πλάγιασε μονόπατα πάνω σ' αθώους και αμαρτωλούς. Τα βογγητά και τα ουρλιάσματα σκεπάσανε το βροντισμό της μάχης. Δεν άργησε ν' ακουστεί και το δεύτερο λαγούμι, στην μπαρουταποθήκη πούχανε κάτω από το κελί του γουμένου. Το μπαρούτι εδώ είταν αναδομένο κ' η μίνα ξεθύμανε. “Λαγούμι!~ Λαγούμι!” ξεφωνίζανε τρέχοντας οι Τούρκοι και θαρούσανε πως η γης άνοιγε όπου πατούσανε να τους καταπιεί. Οι φωτιές ξεχνούνταν ένα γύρο από τα παραθύρια σα ζωντανές. Ο ουρανός είχε χαμηλώσει στα κεφάλια τους μαύρος και μπουκωμένος από τα σύννεφα. [...] Η ασβόλη και ο κουρνιαχτός σβήνανε το δροσερό αγέρα»(κεφ. 71).

1037 Κεφ. 49 έως 80.

Στο αντίστοιχο κεφάλαιο της “Κρητικοπούλας” ο ποιητής εξηγεί το χρέος και το μεγαλείο της θυσίας των πολιορκημένων του Αρκαδίου μέσα από τα λόγια και τις πράξεις των πρωταγωνιστών του δράματος. Η στιγμή του ολοκαυτώματος, της θείας μετουσίωσης μέσα στην φωτιά, περιγράφεται με στίχους που πλησιάζουν την ποιητική διατύπωση των ιστορικών γεγονότων, όπως την έδωσε η γραφίδα του Σολωμού:

“Η αστραπή και η βροντή σε μια στιγμή εβγήκαν,
τείχη, Τούρκοι και Χριστιανοί στον Ουραν’ ανεβήκαν.
Των Χριστιανών τα σώματα ανάψαν σαν λιβάνι
και εις τον θρόνον του Θεού η μυρωδιά προφθάνει”.[...] (κεφ.92 ,2000-03)

Το χειρόγραφο της “Κρητικοπούλας”, η πρώτη και η νέα έκδοση

Ένα τόσο πολύστιχο ποίημα, όπως η “Κρητικοπούλα” δεν είναι προϊόν προφορικής σύνθεσης, όσο και αν ο ποιητής του χρησιμοποίησε τους τρόπους δημιουργίας του δημοτικού τραγουδιού και ιδιαίτερα της ρίμας. Είναι όμως αβάσιμο να πιστέψουμε ότι η “Κρητικοπούλα” είναι ένα ποίημα που γράφτηκε με ευκολία, κολλώντας απλά ο ποιητής χιλιάδες δίστιχα για να εξιστορήσει την επανάσταση. Όπως γνωρίζουμε από άλλες συνθέσεις του ο Γιάνναρης έγραφε και ξανάγραφε μέχρι να οριστικοποιήσει το τελικό κείμενό του.

Δυστυχώς το αυτόγραφο της “Κρητικοπούλας” δεν σώθηκε. Μόνο ένα μικρό σπάραγμα δυο σχισμένων σελίδων από το αυτόγραφο του ποιητή εντοπίσαμε στο αρχείο του, που περιέχει τους στίχους 1035 έως 1050 και 1064 έως 1078. Από αυτό φαίνεται ότι ο ποιητής υπέβαλε τα έργα στην ποιητική βάσανο μέχρι να τα φτάσει σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο. Πάνω στην πρώτη μορφή του αυτογράφου διακρίνουμε διορθώσεις και προσθήκες με άλλο μελάνι.¹⁰³⁸ Το γεγονός αυτό δείχνει ότι ο ποιητής ενδιαφερόταν για τη μορφή και την ποιότητα του λόγου του. Δεν ήταν ένας ριμαδόρος που ένωνε άτεχνα δίστιχα για να ενημερώσει το κοινό του για διάφορα συμβάντα, χωρίς να νοιάζεται για το αισθητικό αποτέλεσμα. Ο Χατζημιχάλης διατηρούσε με μεγάλη επιμέλεια στο αρχείο του την αλληλογραφία και όλες τις επεξεργασίες των έργων του, αυτόγραφα και αντίγραφα, γι' αυτό και είναι απορίας άξιο, γιατί δεν σώθηκε το αυτόγραφο της “Κρητικοπούλας”.

Η “Κρητικοπούλα” παραδίδεται σε μαύρο σταχωμένο τετράδιο 240 ριγωμένων σελίδων, διαστάσεων 29×19 εκ. του Αρχείου Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Στο εξώφυλλο υπάρχει επικολλημένη ετικέτα γραμμένη από τον Εμμ. Γιάνναρη με την επιγραφή: “ Βιβλίον υπ' αριθ. 3^{ov} / Ιστορικά χειρόγραφοι / σημειώσεις / Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη /

1038 Για τις διαδοχικές επεξεργασίες όλων των έργων του αναφερθήκαμε για πρώτη φορά σε ανακοίνωσή μας στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Βλ. Κωνσταντίνος Π. Φουρναράκης, “Το συγγραφικό έργο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Αναφορά στο Αρχείο του”, *Πεπραγμένα του I' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, έκδοση Φιλολογικός Σύλλογος “Χρυσόστομος”, Χανιά 2011, τόμος Γ5, σ. 37-53.

Γεν. Αρχηγού Κυδωνίας / 1873”. Στο οπισθόφυλλο επικολλημένη ετικέτα από Χατζημιχάλη με την επιγραφή: “Σημειώσεις X. Μ. Γιάνναρη / περί των αγόνων της Κρήτης / εν Ταιγανίω Ρωσίας / 1873”. Άρα, έχουμε μια ασφαλή ένδειξη ότι τα κείμενα του τετραδίου άρχισαν να γράφονται στο Ταϊγάνι της Ρωσίας το 1873. Στα φύλλα 1 r- 183 r: παραδίδεται το ποίημα, το οποίο είχε αρχικά τον τίτλο: “Πάθη, αγώνες και περιπέτεια των χριστιανών της Κρήτης το 1866-69 αναμεμιγμένα μετά παλαιότερων” εν Ταϊγανίω 1875, υπό ΧΜ Γιάνναρη”. Όταν το ποίημα δημοσιεύτηκε το 1894, δόθηκε ο τίτλος “Κρητικοπούλα”. Το ποίημα, όπως παραδίδεται καλλιγραφημένα στο 3ο τετράδιο, έχει αντιγραφεί για χάρη του Χατζημιχάλη από το απολεσθέν σήμερα αυτόγραφο του. Το αντίγραφο φέρει λίγες διορθώσεις με μολύβι ή μελάνι από το χέρι του ποιητή.

Σχετικά με το όνομα του αντιγραφέα αναθεωρώ παλαιότερη άποψή μου στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Τότε είχα υποθέσει ότι αντιγραφέας του χειρογράφου της “Κρητικοπούλας” ήταν ο Ν. Φανδρίδης, γραμματέας του Χατζημιχάλη στην επανάσταση του 1878. Θα μπορούσαμε υποθέσουμε επίσης ότι αντιγραφέας του εν λόγω χειρογράφου ήταν ο Αντώνιος Γιάνναρης, ο οποίος βρισκόταν στο Ταϊγάνι το 1873, αλλά τότε ο θείος του είχε ολοκληρώσει μόνο ένα μέρος της πεζής επεξεργασίας των “Απομνημονευμάτων” του και όχι την “Κρητικοπούλα”. Ο γραφικός χαρακτήρας εξάλλου δεν μοιάζει με του Αντωνίου, όπως τον γνωρίζουμε από το 1ο τετράδιο του Αρχείου Χατζημιχάλη και τις επιστολές του προς το θείο του. Όπως επίσης συμπεραίνουμε από επιστολή του το 1892, ο Αντώνιος δεν δείχνει να γνωρίζει πολλά για την “Κρητικοπούλα”, ζητά μάλιστα από το θείο του να του αντιγράψει το κείμενο σε “ημίκλαστον χάρτην” για να το επιθεωρήσει πριν δοθεί στο τυπογραφείο¹⁰³⁹.

Τώρα μπορούμε να πούμε με περισσότερη σιγουριά ότι το αντίγραφο το οποίο παραδίδει την “Κρητικοπούλα” γράφτηκε αργότερα, πιθανόν λίγο πριν το ποίημα δοθεί στο τυπογραφείο, από τον Λακκιώτη Αντώνιο Βολάνη, βαπτισμιό του Χατζημιχάλη και γραμματέα του στις τελευταίες επαναστάσεις. Σε αυτό συνηγορεί και ο γραφικός χαρακτήρας του αντιγράφου του ποιήματος και επιστολών του Α. Βολάνη προς τον Χατζημιχάλη. Στον υπ' αριθμ. 271 φάκελλο του Αρχείου Αγωνιστών (I.A.K.) απόκειται έγγραφο σχετικά με τον Αντώνιο Ν. Βολάνη. Απ' αυτά συνάγεται ότι ο Αντώνιος Βολάνης γεννήθηκε στους Λάκκους το 1854. Έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1878, ως σημαιοφόρος του αρχηγού Κυδωνίας. Για τη γενναιότητά του τιμήθηκε με το βαθμό του σπλαρχηγού β' τάξεως και του πεντακοσιάρχου. Από σειρά διοριστήριων εγγράφων, που χρονολογούνται από το 1880 φαίνεται ότι διετέλεσε γραμματέας της κοινότητας των Λάκκων και του Ειρηνοδικείου Χανίων. Το 1892 εκδιώχθηκε από τις τουρκικές αρχές και κατέφυγε στην Αθήνα, όπου συνάντησε τον Χατζημιχάλη. Κατήλθε στην Κρήτη ξανά και συμμετείχε στην επανάσταση του 1896-97. Υποθέτουμε ότι η αντιγραφή από το αυτόγραφο του ποιητή έγινε μετά την άφιξη του Βολάνη στην Αθήνα το 1892.

1039 βλ. Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη 31/ επιστολή 126 (I.A.K.)

Κατά την αντιγραφή ο Βολάνης είναι πιθανό να επέφερε κάποιες αλλαγές, φωνολογικές κυρίως και επί το λογιότερον στο αρχικό κείμενο του ποιητή. Ανάλογη στροφή προς το καθαρευουσιάνικο τυπικό έχει παρατηρηθεί στα αντίγραφα, που παρασκεύασαν οι φίλοι του Σολωμού, για το ποίημα “Εις τον θάνατον του Λόρδου Μπάιρον”, επισήμανε ο Στυλιανός Αλεξίου: “Στο ποίημα για τον Byron η παραβολή με τα ΑΕ 140 κ.ε., 209 κ.ε., έδειξε ότι τα αντίγραφα αυτά, που τα φιλοπόνησαν γνωστοί του Σολωμού, έχουν συχνά “λογιότερους” τύπους (όπως κτίσι, φωτισθή, ατάρακτοι, μάγευμα, χειραπλώνω, σπινθοβολή κ.α.). Ο Σολωμός αυτά δεν τα θίγει, αλλά θα ήταν αφέλεια να δεχθούμε ότι τα ασπαζόταν. Σωστά ο Πολυλάς αποκατέστησε τις περισσότερες φορές τους δημοτικούς τύπους. Υπάρχουν επίσης πολλά μετρικώς άχρηστα τελικά -ν που ο Πολυλάς άλλοτε τα διατηρεί και άλλοτε τα απομακρύνει. Π.χ. Στη στροφή 38 γράφει το θυμό, αλλά στην επόμενη θυμόν¹⁰⁴⁰”.

Όσον αφορά στο χειρόγραφο αντίγραφο της “Κρητικοπούλας” φαίνεται ότι ο Α. Βολάνης άλλαξε συστηματικά το τζ του ποιητή σε τσ και αφαίρεσε το γ πριν το ημίφωνο ι (π.χ. χωργιό >χωριό). Στο αντίγραφο ανάμεσα στα ομοιοκατάληκτα δίστιχα του ποιήματος υπάρχει κενό μιας γραμμής, ενώ στο σπάραγμα και την πρώτη έκδοση δεν υπάρχει. Σε αντίθεση με την πρώτη έκδοση η αρίθμηση των κεφαλαίων στο αντίγραφο έχει τεθεί στο αριστερό περιθώριο κάθε σελίδας. Τα επεξηγηματικά σχόλια και οι τίτλοι των κεφαλαίων του πίνακα περιεχομένων παραδίδονται μόνο από την πρώτη έκδοση. Είναι πάντως παρήγορο ότι το σωζόμενο αντίγραφο έχει την αποδοχή του Χατζημιχάλη, ο οποίος το επιθεώρησε και επέφερε λίγες διορθώσεις ή συμπληρώσεις με το χέρι του.

Είκοσι χρόνια μετά την σύνθεση του ποιήματος ο Χατζημιχάλης αποφάσισε να το δημοσιεύσει και ζήτησε τη βοήθεια του ανιψιού του Αντωνίου Γιάνναρη, γνωστού κλασικού φιλολόγου στο Πανεπιστήμιο του Αγίου Ανδρέα της Σκωτίας. Ο ανιψιός του δέχτηκε να επιθεωρήσει το χειρόγραφο, αλλά συνέστησε στο θείο του να περιμένει λίγο, λόγω φόρτου εργασίας¹⁰⁴¹. Τελικά, ο Χατζημιχάλης προχώρησε στην έκδοση χωρίς να στείλει όλο το χειρόγραφο για να το ελέγξει ο Αντώνιος.

Για την πρώτη έκδοση φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε το σωζόμενο χειρόγραφο. Όταν το 1894 το κείμενο δόθηκε στο τυπογραφείο του Κωνσταντίνου Αντωνιάδη, προστέθηκαν τα επεξηγηματικά σχόλια, οι τίτλοι του πίνακα περιεχομένων, η αφιέρωση του ποιητή και οκτώ εισαγωγικοί στίχοι οι οποίοι τυπώθηκαν με μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία. Οκτώ στίχοι πριν απ’ το προοίμιο τυπωμένοι με μικρότερα στοιχεία πληροφορούν για τον τόπο και χρόνο σύνθεσης του ποιήματος.

[...]Στα εβδομήντα τέσσερα Ροστόβι -Ταϊγάνι
εγράφησαν εις το χαρτί αυτά π’ αναθιβάνει.

1040 Διονυσίου Σολωμού, *Ποιήματα και πεζά*, επιμέλεια -εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα 1994, σ. 89.

1041 Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη 34/ επιστολή 126.

Στην πρώτη έκδοση προτιμήθηκε ο τίτλος «Κρητικοπούλα», αν και ο Αντώνιος Γιάνναρης δεν τον θεωρούσε εύστοχο, επειδή, όπως έγραψε σε επιστολή προς το θείο του, δεν απέδιδε συνοπτικά το περιεχόμενο του ποιήματος¹⁰⁴².

Όταν το ποίημα δημοσιεύτηκε¹⁰⁴³ είκοσι χρόνια έπειτα από τη σύνθεσή του, το 1894, δεν αναγραφόταν το όνομα του ποιητή στο εξώφυλλο της έκδοσης. Για την πατρότητα του ποιήματος μαθαίνουμε μόνο στους στίχους του epilόγου. Αν και δεν έχει μελετηθεί συνολικά η εκδοτική μορφή των ιστορικών τραγουδιών που δημοσιεύτηκαν αυτοτελώς από τους δημιουργούς τους τον 19^ο αιώνα, συμπεραίνουμε ότι συνήθως το όνομα του λαϊκού ποιητή δεν αναγραφόταν στο εξώφυλλο. Μερικές φορές γραφόταν τα αρχικά γράμματα του ονόματος ή το ψευδώνυμο¹⁰⁴⁴ στο εξώφυλλο. Μόνο στους τελευταίους στίχους της σύνθεσης γινόταν γνωστό το όνομα του ποιητή.

Είπαμε ότι η «Κρητικοπούλα» δεν είχε εκδοτική επιτυχία. Οι Κρητολόγοι και οι μελετητές της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα δεν κατανόησαν την αξία της με αποτέλεσμα το έργο να μείνει στην αφάνεια. Ελάχιστοι ειδικοί γνώριζαν μέχρι σήμερα την ύπαρξή της. Κάποιοι μάλιστα τη συνέχεαν, λόγω της κατάληξης των ονομάτων, με τη “Βοσκοπούλα”[...]. Μετά την πρώτη έκδοση του ποιήματος έγινε μόνο μια επανέκδοσή του, χωρίς σχολιασμό, σε μια δίτομη συλλογή ιστορικών ποιημάτων¹⁰⁴⁵. Το ποίημα όμως χάθηκε μέσα στον όγκο του ιστορικού υλικού και κανείς δεν το πρόσεξε.

Η παρούσα έκδοση της Κρητικοπούλας έγινε για πρώτη φορά με αντιβολή του σωζόμενου χειρογράφου και της πρώτης έκδοσης του 1894. Από την αντιβολή φάνηκε ότι ο ποιητής επέφερε λίγες αλλαγές στο κείμενο, προτού δοθεί στο τυπογραφείο. Αποφάσισε, για παράδειγμα, να συμπληρώσει ή να αντικαταστήσει στίχους που αναφέρονται σε ονόματα σπουδαίων κρητικών οικογενειών. Έτσι στην πρώτη έκδοση απαλείφει από τους ποιητικούς καταλόγους τα ονόματα εκείνων, οι οποίοι στη διάρκεια της επανάστασης του '66 έβλαψαν τον αγώνα με τη φιλοτουρκική στάση τους.

Θα πρέπει, όμως, εξ αρχής να δηλώσουμε ότι δεν θεωρούμε το χειρόγραφο πιο αξιόπιστη πηγή απ' την πρώτη έκδοση, η οποία έγινε με την επίβλεψη του ποιητή και μόνο σ' αυτή παραδόθηκαν τα σχόλια και οι τίτλοι των κεφαλαίων, τα περιεχόμενα του ποιήματος. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι άλλοτε το χειρόγραφο και άλλοτε η πρώτη έκδοση παραδίδει μια λέξη με ιδιοματική χροιά. Το χειρόγραφο, για παράδειγμα, παραδίδει τις πιο πολλές φορές τη λέξη «στράτευμα», ενώ η πρώτη έκδοση τον ιδιοματικό τύπο: «στράτεμα». Άλλες φορές το χειρόγραφο

1042 Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη 31, επιστολή 128.

1043 Η Κρητικοπούλα, ήτοι αγώνες και πάθη της Κρήτης του 1866, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1894.

1044 Πρβλ. *Τα παράπονα του Γέρο-Θόδωρου του Κρητικού*, εν Αθήναις 1879 και “Ο θάνατος του εκ Κισσάμου της Κρήτης Ιωάννη Παπαγιαννάκη από το Έλος Νια Χωριά, τελευτήσαντος την 21η Φεβρουαρίου 1877”, ποιητής:Ν. Ι.Δ., Αθήνα, 1877.

1045 Βλ. Γιάννη Ν. Μάντακα, *Κρητικών Αγώνων Ιστορικές Επιλογές*, Χανιά 2000, σ.225-361.

παραδίδει τη γραφή «Χριστιανός», καθαρά ιδιωματικό τύπο, εκεί όπου η πρώτη έκδοση γράφει τον κοινό τύπο: «Χριστιανός». Στο σωζόμενο σπάραγμα του αυτογράφου ο Χατζημιχάλης γράφει: “χρισθιανός”. Πόσο ταλαντεύεται ο γραφέας του χειρογράφου, η πρώτη έκδοση, αλλά προφανώς και ο ίδιος ο Χατζημιχάλης στην επιλογή ενός λόγιου ή δημοτικού τύπου φαίνεται από το παράδειγμα:

“Ἐθελονταίς και Κρητικοί κινούν φιλονικίας,
οι μεν κ' οι δε παράδειγμα φέρουν ανδραγαθίας” (πρώτη έκδοση)

“Ἐθελονταί και Κρητικοί κινούν φιλονικίαις,
οι μεν κ' οι δε παράδειγμα φέρουν ανδραγαθίαις” (χειρόγραφο)

Σε αυτές τις περιπτώσεις στην παρούσα έκδοση προτιμήσαμε τη γραφή που είναι φωνητικά και μορφολογικά πιο κοντά στο κρητικό ιδίωμα.

Επισημαίνουμε όσον αφορά το τελικό -ν στην αιτιατική των ουσιαστικών και στη γενική πληθυντικού ότι δεν τηρείται απαράβατα ο κανόνας της καθαρεύουσας για το τελικό -ν. Η πρώτη έκδοση συνήθως το παραλείπει, προσαρμόζοντας τη λέξη στη φωνολογία του κρητικού ιδιώματος. Ένα μόνο παράδειγμα:

«Καθίζουν, γράφουν γράμματα, τα μπέμπουν των μεγάλω
στον Ομαλόν να συναχτούν μια μέρα δίχως άλλο» (στ. 757-758).

Η σίγηση του τελικού -ν στη γενική πληθυντικού είναι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κρητικού ιδιώματος. Στους ίδιους στίχους το χειρόγραφο παραδίδει τις γραφές «μεγάλων» και «άλλον». Άλλοτε το χειρόγραφο παραδίδει την αιτιατική ενικού χωρίς το τελικό -ν: «και να ζητούν με φρόνησι αυτών την προστασία» (κεφ.56, στ.1064). Στον ίδιο στίχο η πρώτη έκδοση γράφει: «την προστασίαν». Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα πιο πολλά -νι απαντώνται στο χειρόγραφο. Μερικές φορές, προφανώς από τυπογραφική αβλεψία, δε σημειώνεται στην πρώτη έκδοση το τελικό -ν μετά από λέξεις που αρχίζουν από στιγμιαίο ή διπλό σύμφωνο (ξ,ψ): «μη ξεχάσετε» στ. 665, «στο Τούρκο» στ.1120, «στη Πατρίδα» στ.1606 κλπ.

Θεωρούμε ότι η ύπαρξη του τελικού -ν στην αιτιατική των ουσιαστικών, όπου δε δικαιολογείται για λόγους μετρικούς, είναι ένα ορθογραφικό κατάλοιπο της καθαρεύουσας, που φανερώνει την επίδραση της λόγιας γλώσσας στον ποιητή και δεν αποδίδει σωστά την προφορά του κρητικού ιδιώματος. Διαφωτιστικός για το φαινόμενο αυτό είναι ο προβληματισμός του Cl. Fauriel στην έκδοση των Δημοτικών Τραγουδιών ήδη από το 1823. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο Fauriel αναγκάστηκε να δημοσιεύσει τα δημοτικά τραγούδια με τα καθαρευουσιάνικα -νι, γιατί

έτσι ήταν τότε η εκδοτική τακτική. Η ακόλουθη μαρτυρία δείχνει με τον πιο παραστατικό τρόπο την εισβολή του λόγιου τελικού -νι στη λαϊκή γλώσσα των αγωνιστών: «Μια μέρα ο Καραϊσκάκης χρειάστηκε να γράψει βιαστικά ένα γράμμα. Χτύπησε τα χέρια. “Να ’ρθή ο γραμματικός!”. Τρέξανε και φέραν έναν άλλον(όχι το Χριστίδη). “Όχι αυτόν! είπε ο Καραϊσκάκης· εκείνον τον άλλο, που βάνει το -ν στον πάτο να μου φέρετε!”(στο τέλος της λέξης)»¹⁰⁴⁶. Στην παρούσα έκδοση της «Κρητικοπούλας» διατηρήσαμε το “καθαρευουσιάνικο” -νι, όπου υπήρχε και στο χειρόγραφο και στην πρώτη έκδοση, ενώ το αφαιρέσαμε, όταν ο ένας από τους δύο μάρτυρες το παραλείπει.

Έχοντας μια εξοικείωση με τα χειρόγραφα του ποιητή διαπιστώνουμε ότι και οι δυο μάρτυρες του κειμένου απέδωσαν το φθόγγο «τζ», που χρησιμοποιούσε συστηματικά ο ποιητής, σε «τσ». Διατηρήσαμε¹⁰⁴⁷ παντού τη γραφή «τσ», αν και είναι δύσκολο να αποδοθεί η σωστή προφορά του νεότερου κρητικού ιδιώματος μόνο με το φώνημα «τσ». Γνωρίζουμε, επίσης ότι ο Χατζημιχάλης ήθελε να δηλώσει την προφορά του άτονου -ι, που προήλθε από συνίζηση, μετά το ρ και πριν από άλλο φωνήεν ως -γι και έγραφε: “παλληκάργια, χωργιό, λευτεργιά, Σωμαργιού, Μπουτσουνάργια”. Το ίδιο ορθογραφεί και ο γραφέας του χειρογράφου. Ακολουθήσαμε όμως στην παρούσα έκδοση την πρώτη έκδοση, η οποία παραλείπει το -γ, χωρίς να το δηλώσουμε στο υπόμνημα γραφών, επειδή θέλαμε να προσαρμόσουμε το κείμενο στη σύγχρονη ορθογραφία. Ας τα έχει αυτά υπόψη του όποιος δε θα διαβάσει σιωπηρά το ποίημα.

Μερικοί άμετροι στίχοι της πρώτης έκδοσης που οφείλονται σε τυπογραφική αβλεψία, αποκαταστάθηκαν μετά την αντιπαραβολή. Διορθώσαμε την αρίθμηση των κεφαλαίων του πίνακα περιεχομένων της πρώτης έκδοσης. Εμπλουτίσαμε τη στίξη κυρίως με εισαγωγικά για να ξεχωρίσουμε τον ευθύ λόγο των ομιλούντων προσώπων. Αξίζει να σημειωθεί ότι το χειρόγραφο έχει πιο επιμελημένη στίξη απ’ την πρώτη έκδοση.

Για να διευκολύνουμε τον αναγνώστη σημειώνουμε αφαίρεση ή έκθλιψη, όπου στο χειρόγραφο ή στην πρώτη έκδοση ενώνονται οι λέξεις σαν να έχει γίνει κράση, χωρίς να το δηλώσουμε στο υπόμνημα γραφών. Και σ’ αυτή την περίπτωση το χειρόγραφο καινοτομεί, αφού αποφεύγει τις περισσότερες φορές να τις ενώνει. Ακολουθήσαμε, επίσης, τη σωστή γραφή της πρώτης έκδοσης, που σημειώνει το ευφωνικό έψιλον δίπλα στην αντωνυμία και όχι σαν αύξηση δίπλα στο ρήμα: “τηνε πατούν”, “τωνε κάνει” (πρώτη έκδοση), όχι όπως στο χειρόγραφο “την επατούν”, “των εκάνει”.

Στην πρώτη έκδοση γίνεται κατάχρηση των κεφαλαίων, ακόμη και στα περιληπτικά ουσιαστικά, σε αντίθεση με το χειρόγραφο. Μερικές έννοιες, όμως, που για τον ποιητή έχουν ιδιαίτερη ιερότητα και βαρύτητα όπως “Πατρίς”, “Ένωσις” κ.τ.λ. γράφτηκαν, όπως στην πρώτη έκδοση, με κεφαλαίο. Γράψαμε επίσης με κεφαλαίο τα ουσιαστικά Χριστιανός και Μουσουλμάνος, όταν στο ποίημα δηλώνεται η Ελληνική και Τουρκική εθνότητα αντίστοιχα.

1046 Βλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000, σ.600.

1047 Πρβλ. Γεωργίου Χορτάση, *Ερωφίλη*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου- Μάρθα Αποσκίτη, Αθήνα 2001, σ. 8

Από σεβασμό στη χειρόγραφο και έντυπη παράδοση του κειμένου διατηρήσαμε το χωρισμό σε κεφάλαια, αν και αυτός παρουσιάζει πολλές αδυναμίες. Στα κεφάλαια 27 και 28 ο Γεώργιος αρχίζει να μιλά στους δυο τελευταίους στίχους του κεφ. 27 και ο λόγος του συνεχίζεται στο κεφ.28. Δεν είναι επίσης σκόπιμο ο λόγος των πληρεξουσίων να διασπαστεί σε δυο κεφάλαια, το 44 και 45. Ο ίδιος αδικαιολόγητος, κατά τη γνώμη μας, χωρισμός παρατηρείται στα κεφ.53-54, 69-70, 71-72, 73-74, 78-79, 117-118. Τοποθετήσαμε την αρίθμηση των κεφαλαίων στο αριστερό περιθώριο, όπως στο χειρόγραφο και όχι ανάμεσα στους στίχους, όπως στην πρώτη έκδοση, και προτιμήσαμε την ενιαία στιχαρίθμηση στο ποίημα. Όπου κρίναμε αναγκαίο προσθέσαμε μέσα σε γωνιώδεις αγκύλες τα ονόματα των ομιλούντων προσώπων.

Η παρούσα φιλολογική έκδοση απευθύνεται στο σύγχρονο αναγνώστη, γι' αυτό θεωρήσαμε προτιμότερο να εκδώσουμε το ποίημα σύμφωνα με την ορθογραφία της «Μικρής (Σχολικής) Νεοελληνικής Γραμματικής» του Μ. Τριανταφυλλίδη, (έκδοση 1976) για όσες λέξεις ακολουθούν τη φωνολογία και τις καταλήξεις της νεοελληνικής γλώσσας. Έτσι, γράψαμε «στην Πόλη» (στ.1476), «να μεταλάβουνε» (στ.736), ενώ για τις λέξεις που ακολουθούν τη φωνολογία και τις καταλήξεις της λόγιας γλώσσας διατηρήσαμε τη γραμματική της καθαρεύουσας: «την Πόλιν» (στ.1469), «να μεταλάβωσι» (στ.737). Δείγμα της συνύπαρξης λογίων και δημοτικών στοιχείων στο λόγο του ΧΜ είναι ότι οι λεξιλογικοί τύποι: «Πατρίς, Κυβέρνησις, Συνέλευσις, στρατιώται, εθελονταί» που μπορούν να βρεθούν λίγους στίχους παρακάτω ως:«Πατρίδα, στραθιώτες, εθελοντές ή και θελοντές, Συνέλευσις». Ας σημειωθεί ότι τα γλωσσικά αυτά υβρίδια (“Συνέλευσις”, “θελοντές” κ.λπ.) απαντώνται ακριβώς έτσι και στον Μακρυγιάννη¹⁰⁴⁸! Και να σημειωθεί ότι όταν έγραφε ο Γιάνναρης δεν είχαν εκδοθεί τα Απομνημονεύματα του ρουμελιώτη στρατηγού. Αυτό σημαίνει ότι αυτές οι παραφθορές των λόγιων λέξεων υπήρχαν στα χείλη των ανθρώπων του λαού. Η διαλεκτική κατάληξη μετοχών σε -σμένος εκεί που η κοινή ελληνική προτιμά την κατάληξη - μένος / γμένος είναι αρκετά συχνή: “λησμονησμένους” 6, “τρομασμένους” 1531, “πολιορκησμένους” 1532. Όμοιους τύπους συναντάμε και στα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη: “κατατρομασμένοι” β9, 84,. Συνεπώς ο τίτλος “Ελεύθεροι Πολιορκησμένοι” που διαβάζουμε στα αυτόγραφα του Σολωμού είναι σωστός. Ο κοινός τύπος “Πολιορκημένοι” οφείλεται σε επέμβαση του Ι. Πολυλά.

Γνωρίζουμε από τη μελέτη των αυτογράφων ότι ο ποιητής, παρ' όλο που κάνει πολλά ορθογραφικά λάθη από παραδρομή, γράφει το κρητικό ιδίωμα ακολουθώντας σε γενικές γραμμές το ορθογραφικό σύστημα της καθαρεύουσας, με το οποίο, λόγω έλλειψης αξιόπιστης νεοελληνικής γραμματικής, γράφονταν και τα κείμενα της δημοτικής. Τηρεί το η και αν ω της υποτακτικής. Χρησιμοποιεί επίσης την παλαιότερη κατάληξη της αιτιατικής πληθυντικού - αις για τα

1048 Για την επίδραση της λόγιας γλώσσας στον Μακρυγιάννη διαθέτουμε τη μελέτη της Μ. Στρογγάρη, “Ο λογιολογισμός και η επίδρασή του στα γραπτά του Μακρυγιάννη”, *Δωδώνη*, 8, (1979), σ. 111-215.

πρωτόκλητα θηλυκά. Γράφει τον τύπο “τσι” και “τσι”, συνήθως με υπογεγραμμένη, για να δηλώσει αντίστοιχα το αρσενικό και θηλυκό άρθρο στον πληθυντικό. Αυτά τα στοιχεία είναι χρήσιμα σε όποιον θα εξετάσει τη λογιосύνη του ποιητή και την επίδραση των εντύπων στο έργο του, θα ξένιζαν όμως το σύγχρονο αναγνώστη του ποιήματος, γι' αυτό και τα προσαρμόσαμε στο σύγχρονη ορθογραφία, χωρίς φυσικά να αλλοιώσουμε τη φωνολογία.

Ο αντιγραφείας του χειρόγραφου της Κρητικοπούλας μερικές φορές καινοτομεί, εισάγοντας γραφές που βρίσκονται πιο κοντά στη σύγχρονη ορθογραφία απ' ό,τι η πρώτη έκδοση. Γράφει, δηλαδή, την ονομαστική και αιτιατική πληθυντικού των πρωτόκλητων σε -ης με -ες (Λακκιώτες, Χανιώτες), όπως και στον πληθυντικό τα δημώδη αρσενικά και θηλυκά ονόματα σε -ας, -α (ραγιάδες, αγάδες, νοικοκεράδες). Γράφει την πρόθεση “σε” με το άρθρο, συνήθως ενωμένα “στο, στα”, όπως σήμερα. Χρησιμοποιεί συχνότερα την έκθλιψη ή την αφαίρεση, και διακρίνει το αρσενικό και θηλυκό άρθρο στον πληθυντικό (τσι, τση). Αντίθετα η πρώτη έκδοση προτιμά παντού την κατάληξη -αις, ορθογραφεί την πρόθεση “σε” με σίγμα χωρισμένο από το άρθρο δηλαδή “ς' το” ή “σ' το”, χρησιμοποιεί συχνότερα ενωμένες γραφές σαν να πρόκειται για κράση, γράφει χωρίς διάκριση το άρθρο “τσι” στον πληθυντικό. Σε επιλογή του γραφέα οφείλονται, επίσης, και οι γραφές “είναι”, “ναι”, “ναι”, ενώ η πρώτη έκδοση ορθογραφεί “είνε”, “νε”, “νιε”. Λέξεις της κοινής δημοτικής ή του ιδιώματος που προέρχονται από σίγηση κάποιου αρχικού φωνήεντος και όχι από έκθλιψη ή αφαίρεση στο χειρόγραφο γράφονται χωρίς απόστροφο (“κονίσματα”, “ντρέπεστε” “κει”). Αντίθετα στην πρώτη έκδοση επισημαίνεται με την απόστροφο η πρώτη μορφή της, συνήθως λόγια ('κονίσματα=εικονίσματα, 'ντρέπεστε=εντρέπεστε κλπ.). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις προτιμούμε την ορθογραφία του χειρογράφου.

Υπάρχουν, βέβαια, και γραφές στο χειρόγραφο ή και στην πρώτη έκδοση που θα ξένιζαν τον σύγχρονο αναγνώστη, γι' αυτό και αντικαταστάθηκαν με γραφές της νέας ελληνικής γραμματικής. Δεν θεωρήσαμε δηλαδή αναγκαίο να γράψουμε τα ρήματα σε-ώνω με την κατάληξη -όνω, που συνηθιζόταν εκείνη την εποχή. Το ίδιο συνέβη με την κατάληξη των ουσιαστικών σε -ίδες (γράψαμε -ήδες, π.χ., Γιαννάρηδες) και τον αόριστο των ρημάτων της β' συζυγίας -ίσα (γράψαμε -ήσα, π.χ., αποχαιρέτησα). Προτιμήσαμε την ορθογραφική απλοποίηση που έχει προταθεί και εφαρμοστεί στην έκδοση δημοδών κειμένων και γι' αυτό δε διακρίναμε τύπους της οριστικής και υποτακτικής με -η, -ω. Γράψαμε παντού τον ιδιωματικό τύπο του άρθρου στον πληθυντικό “τσι” και για τα δύο γένη, όπως έχει καθιερωθεί στις νεότερες εκδόσεις έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας. Γράψαμε επίσης την κατάληξη των θηλυκών -αις ως -ες, όταν το ουσιαστικό ακολουθεί τη φωνολογία της δημοτικής και την αιτιατική τριτόκλητων ουσιαστικών -ις με -ιν, σύμφωνα με τη γραμματική της καθαρεύουσας. Αντικαταστήσαμε όμως το -ι με -η, όταν η λέξη, αν και προέρχεται

από την αρχαία τρίτη κλίση, φωνητικά ακολουθεί τη δημοτική¹⁰⁴⁹. Έτσι, για παράδειγμα, συνυπάρχουν οι τύποι της αιτιατικής “Πόλιν” και “Πόλη”.

Δεν είμαι βέβαιος, αν ο ποιητής θα ενέκρινε την τωρινή φιλολογική έκδοση. Νομίζω πάντως ότι θα ήταν συγκαταβατικός, αν δεχτούμε ότι αποδεχόταν την ορθογραφία του αντιγραφέα του χειρογράφου του ή του πρώτου εκδότη του. Όπως φαίνεται από το αρχείο του θα ήθελε να επεξεργαστούν φίλοι και συγγενείς τις ιστορικές του σημειώσεις, γι' αυτό εκτός από τα ανορθόγραφα και εν πολλοίς σλόικα αυτόγραφέα του, σώθηκαν και ορθογραφημένες και σύμφωνα με το τυπικό της καθαρεύουσας επεξεργασίες των “Απομνημονευμάτων” του.

Μετά το κείμενο του ποιήματος υπάρχει ένα υπόμνημα. Όλες οι γραφές του υπομνήματος δεν μπορούν να θεωρηθούν απορριπτέες, αλλά παραλλαγές ή διαφορετικές γραφές μιας λέξης (*variae lectiones*), αφού γνωρίζουμε ότι ο Χατζημιχάλης χρησιμοποιούσε αρκετά συχνά για την ίδια λέξη λόγιες και δημοτικές καταλήξεις χωρίς εξαίρεση. Άλλοτε πρόσθετε το τελικό λόγιο -ν ακολουθώντας τη φωνολογία της καθαρεύουσας, ενώ σε άλλη επεξεργασία, το παρέλειπε¹⁰⁵⁰. Ο Στ. Αλεξίου χρησιμοποιεί τον όρο “διπλές αυθεντικές γραφές”, όταν γίνονται σε διαφορετικά αντίγραφα του έργου από τον ίδιο τον ποιητή. Ο Ξανθουδίδης είχε σωστά διαισθανθεί ότι υπήρχαν περιπτώσεις “διπλής παραδόσεως εχούσης την αρχήν ίσως εις δευτέραν διασκευήν αυτού του ποιητού”. Τα χειρόγραφα του Χατζημιχάλη το επιβεβαιώνουν. “Εναλλακτικές γραφές” τις ονομάζει ο Στ. Αλεξίου, οι οποίες έμειναν από αβλεψία σε κάποια χειρόγραφα. Στην περίπτωση του Χατζημιχάλη αυτό φαίνεται ξεκάθαρα στο ποίημα για την επανάσταση του 1878, για το οποίο διαθέτουμε το αυτόγραφο του ποιητή και στις δυο επεξεργασίες. Στην παρούσα έκδοση της “Κρητικοπούλας” οι γραφές του χειρογράφου δηλώνονται με το σύμβολο X, οι ελάχιστοι στίχοι του αυτογράφου με το Γ και εκείνες της πρώτης έκδοσης με το Α.

Η κριτική για την “Κρητικοπούλα”

Παρά τη σπουδαιότητά της “Η Κρητικοπούλα” δεν μελετήθηκε ως τώρα, ούτε αποτιμήθηκε η λογοτεχνική του αξία. Η κριτική του Αντωνίου Γιάνναρη ήταν αδημοσίευτη μέχρι πρόσφατα. Όπως συμπεραίνουμε, ο Αντώνιος Γιάνναρης δεν κατανόησε την αξία του ποιήματος με αποτέλεσμα η κριτική του να είναι ατεκμηρίωτη και άδικη¹⁰⁵¹. Μεταξύ άλλων θεωρούσε ότι ο τίτλος του ποιήματος είναι άστοχος και άσχετος, γιατί η Κρητικοπούλα δεν πρωταγωνιστεί στο ποίημα. Χαρακτήριζε το έργο έμμετρη χρονογραφία και πίστευε ότι με τον καιρό το έργο θα καταστεί ξηρό και ακατανόητο ανάγνωσμα που θα ενδιέφερε μόνο τους

1049 Τη λύση αυτή εφάρμοσε ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος στην κριτική έκδοση του Παπαδιαμάντη.

1050 Βλ. “Ο Ερωτόκριτος και η ποιητική του”, *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμέλεια Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2006, σ. 37. Για τις διπλές αυθεντικές γραφές βλ Αλεξίου, Ερωτόκριτος, ό.π., σ. ν'

1051 Ο Στ. Αλεξίου επεσήμανε τις άστοχες κρίσεις του Αντωνίου Γιάνναρη και για τον Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλή. Βλ. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου, *Ο Κρητικός Πόλεμος*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου – Μ. Απισκίτη, Αθήνα 1995, σ. 108.

συναγωνιστές του ποιητή και όσους Κρητικούς ενδιαφέρονται για την ιστορία τους.

Η πραγματικότητα, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, είναι εντελώς διαφορετική. Το ότι η “Κρητικοπούλα” δεν ευτύχησε να γίνει γνωστή και να έχει εκδοτική επιτυχία τουλάχιστον στην Κρήτη, δεν έχει να κάνει με τη λογοτεχνική της αξία, αλλά με άλλους ιστορικούς παράγοντες. Λίγα χρόνια μετά τη δημοσίευση του ποιήματος η Κρήτη απελευθερώθηκε και ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος. Οι Κρητικοί άρχισαν να προσαρμόζονται στα γλωσσικά και πολιτισμικά πρότυπα που επιβάλλονταν από την Αθήνα. Η πλειοψηφία του κοινού προτιμούσε, όπως φαίνεται και από σχετικά δημοσιεύματα του τύπου της εποχής τα εύπεπτα μεταφρασμένα ρομάντζα και ηθογραφικά διηγήματα. Το ηρωικό πνεύμα, που είχε δημιουργήσει το έπος του 1866 άρχισε να σιγά σιγά να εκλείπει και το ιδίωμα της Κρήτης δεν ήταν τόσο ευπρόσδεκτο και κατανοητό. Θα έπρεπε να περιμένουμε πολλά χρόνια, ως την παραμονή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου για να στραφεί ο Παντελής Πρεβελάκης στο λαϊκό πολιτισμό και ν' ανακαλύψει έπειτα την ηρωική διάσταση στο μύθο της Κρήτης και την “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη. Παραθέτουμε στη συνέχεια ένα απόσπασμα απ' την επιστολή¹⁰⁵² του Αντωνίου Γιάνναρη, σχετικό με την “Κρητικοπούλα”:

“Fern Cottage, The Vale, Hampstead N. W.

London. Εν Λονδίνω τη 27/9 Ιουλίου 1894

Σεβαστέ μοι θείε,

Προ ημερών έλαβον τελευταίαν σου επιστολήν και μετ' αυτής την Κρητικοπούλαν σου, δεν σοι απήντησα δ' ευθύς διότι μοι ήτο αδύνατον να περιέλθω το έργον σου αμέσως ένεκα των πιεζουσών ασχολιών μου.[...]

Περί του βιβλίου σου η γνώμη ην εσχημάτισα είνε ότι είσαι μεν αξιέπαινος δια τον κόπον και τας οικονομικάς θυσίας ας υπέστης, αλλ' αμφιβάλλω αν σοι προσθήση ηθικά κεφάλαια. Το συγγράφειν είνε πάντη διάφορον της φιλοπατρίας και του ηρωισμού άτινα είναι τα κύριά σου γνωρίσματα και κεκτημένα κεφάλαια. Δεν λέγω ότι το βιβλιάριον στερείται πάσης οιασδήποτε αξίας, αλλ' οφείλω να ομολογήσω ότι είναι θνησιγενές. Εν πρώτοις ο τίτλος Κρητικοπούλα είναι άστοχος, διότι κόρη ουδόλως πρωταγωνιστεί. Έπειτα παρέλιπες να παρεμβάλης και εγκατασπείρης επεισόδια ερωτικά,

1052 Βλ. Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη, 31/επιστολή 128. Την ύπαρξη της επιστολής είχα αναφέρει σε ανακοίνωσή μου στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Το συγγραφικό έργο του Χατζη Μιχάλη Γιάνναρη, ό.π., σ. 48.

κωμικά, περιγραφικά και τα τοιαύτα ούτως ώστε να καταστήσης το θέμα σου επαγωγόν εις αναγνώστας μη συμμετασχόντας του αγώνος. Όπως έχει νυν η Κρητικοπούλα είναι απλή έμμετρος χρονογραφία της Επαναστάσεως του 1866 προορισμένη διά συναγωνιστάς και αμέσως διαφερομένους Κρήτας. Επειδή οι τοιούτοι σύγχρονοι αναγνώσται εκλείπουσιν οσημέραι και θα εκλείπουσιν παντελώς μετά ολίγα έτη, το βιβλίον θα καταστή ξηρόν και ήκιστα ευνόητον ανάγνωσμα του μέλλοντος. Επίσης διαφωνώ ως προς τας διά μακρόν περιγραφάς των παθών των ημετέρων προγόνων διότι τούτο προϋποθέτει μικροψυχίαν και ανανδρείαν αυτών, άλλως ουδέποτε ήθελον ανέχεσθαι επί μακρόν τοιούτους ανδραποδώδεις εξευτελισμούς. Σημειωτέον προς τούτοις ότι παρομοιώσεις των περί σε ηρώων προς λυσασμένας τίγρεις(σ.72) καθιστά αυτούς αντιπαθείς, διότι τίγρις δύναται να ονομασθή μόνον ο μισητός εχθρός. Λυπούμαι ότι δεν είδον το χειρόγραφον προ της δημοσιεύσεως αυτού, διότι εκτός πολλών άλλων επέμενον και εις την χρήσιν κρητικής δημώδους γλώσσης και εις την παράλειψιν πάσης προγενεστέρας ιστορικής αναμιξεως, αφού μάλιστα τα διδάγματα είναι σφαλερά. Τα περί Ριζινίας και των του Μίνωος αγώνων λόγου χάριν είνε φαντασιοσκοπία, διότι αποδείξεις δεν έχομεν. Το κατ' εμέ όλαι αι υποσημειώσεις ήσαν περιτταί, οσάκις δε προσθέτουσιν νέον τι, τούτο ώφειλε να συμπεριληφθή εντός του κειμένου.

Ελπίζω ότι δε θα δυσαρεστηθής σφόδρα διά τας ανωτέρω παρατηρήσεις αναλογιζόμενος ότι προέρχονται παρά μέλους της οικογενείας σου όπερ ενδιαφέρεται αμέσως και επιθυμεί μόνον να διατηρήση αλώβητον το γόητρον του ονόματός σου.[...]

Ο σος ανεψιός

Α. Ν. Γιάνναρης”

Ο Αντώνιος Γιάνναρης είχε διατυπώσει ανάλογες υποτιμητικές κρίσεις και για την έμμετρος ιστορικές αφηγήσεις του Διακρούση και του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, οι οποίες εξιστορούν τον Κρητικό Πόλεμο του 1669. Χαρακτήριζε τα ποιήματα “έμμετρα μοιρολόγια” και συμβούλευε “την εις λήθην παραπομπήν τοιούτων ανιαρών στιχουργημάτων”¹⁰⁵³. Υποθέτουμε ότι ως κλασσικός φιλόλογος θα ήθελε οι ποιητές να αφηγηθούν τους πολέμους έχοντας ως πρότυπο την Ιλιάδα. Έχοντας μάλλον υπόψη του και την εναλλαγή ερωτικών και πολεμικών επεισοδίων στην πλοκή του “Ερωτόκριτου” ή το κωμικό στοιχείο, που παρατηρείται σε μερικές ραψωδίες των ομηρικών επών (Ξ, Ιλιάδας), θα ήθελε μια διαφορετική πλοκή στην “Κρητικοπούλα” για να γίνει ελκυστικότερη σε

1053 Βλ. εφ. *Νέα Έρευνα* (Χανίων), φ. 516, 18-12-1908.

μη Κρήτες αναγνώστες, όπως συμπεραίνουμε από επιστολή προς τον θείο του: “[...] Έπειτα παρέλιπες να περιλάβης και εγκατασπείρης επεισόδια ερωτικά, κωμικά, περιγραφικά και τα τοιαύτα, ούτως ώστε να καταστήσης το θέμα σου επαγωγόν εις αναγνώστας και συμμετασχόντας του αγώνος”¹⁰⁵⁴. Οι απόψεις αυτές νομίζουμε ότι είναι προσωπικές και ατεκμηρίωτες και δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές, αν κρίνουμε το έργο αντικειμενικά και όχι με βάση τις επιθυμίες μας ή τις φιλολογικές ενασχολήσεις μας. Ο έρωτας ενός ζευγαριού στον πόλεμο, οι περιπέτειες, ο θάνατος του αγαπημένου ήταν προσφιλή θέματα του ρομαντισμού και θα μπορούσαν να δώσουν μια επικολυρική σύνθεση σαν τον “Όρκο” του Μαρκορά. Αλλά και το ιστορικό ποίημα του Ιωάννη Κωσταντινίδη για τις μάχες της επανάστασης στο Λασιθί καταλήγει στην εξιστόρηση του έρωτα του επαναστάτη Μανώλη και της αγαπημένης του¹⁰⁵⁵. Ένα ποίημα του πολέμου δεν κερδίζει πάντα λογοτεχνικά με την εισαγωγή του ερωτικού στοιχείου. Η τραγικότητα του πολέμου και το αίτημα για μια ζωή ελεύθερη μπορεί να εκφραστεί μέσα από πραγματικά γεγονότα, από τον ηρωισμό, την αυτοθυσία, τον έρωτα των ανθρώπων για την Ελευθερία και την Πατρίδα.

Ο Αντώνιος Αντωνιάδης, καθηγητής του Αντωνίου Γιάνναρη, που έγραψε έπη μιμούμενος τον Όμηρο δομεί την “Κρητιίδα” του πάνω σε ένα τραγικό ερωτικό ειδύλλιο, ενώ στον “Εθελοντή της Κρήτης” τα γεγονότα της επανάστασης του 1866 είναι το φόντο για να προβληθεί ο έρωτας του εθελοντή Αλέξανδρου και μιας Κρητικιάς, της Ροδάμιας. Ο εθελοντής αφήνει τη μάχη, γιατί αρρωσταίνει και βρίσκει περιποίηση από τη Ροδάμια. Τότε πλέκεται το ειδύλλιο. Το ζευγάρι μνηστεύεται. Ο Αντωνιάδης εν μέσω του μεγάλου πολέμου του 1866 έχει διάθεση να κάμει λαογραφία, να περιγράφει τα έθιμα του αρραβώνα, να διηγηθεί τον έρωτα του ζευγαριού. Ένα ελληνικό καταδρομικό παίρνει τους δύο νέους για την Ελλάδα, όπου ο νέος θα θεραπευόταν. Στη διάρκεια του πλου συναντούν τυχαία τη φιλόδοξο κυρία Χάου, τη σύζυγο του Αμερικάνου φίλου της Κρήτης Σάμουελ Χάου. Η καλή κυρία τους συμπαραστέκεται, αλλά δεν κατορθώνει να σώσει τη ζωή του εθελοντή. Αλλά και το επικολυρικό ποίημα ο “Όρκος” του Γ. Μαρκορά αναφέρεται στον αγώνα του '66 ακροθιγώς και αυτό γίνεται μέσα από τις σκέψεις μιας νέας, που έχει κατέβει για να βρει τον σκοτωμένο αγαπημένο της μέσα στα ερείπια του Αρκαδίου. Σημειώνουμε, τέλος, ότι στα 1916 παρουσιάστηκε η όπερα του Σπύρου Σαμάρα “Κρητικοπούλα”. Από το λιμπρέτο της, που ευτυχώς ανακαλύφθηκε πρόσφατα, μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα για το πώς ο Α. Γιάνναρης φανταζόταν την πλοκή με “εγκατεσπασμένα” ερωτικά επεισόδια. Στην ομώνυμη όπερα παρακολουθούμε τον έρωτα και την ένωση της ηρωίδας με το αγαπημένο της στον καιρό μιας κρητικής επανάστασης κατά των Ενετών.

1054 Βλ. Συλλογή Αντωνίου Γιάνναρη, 31/128 (ΙΑΚ). Για τις κωμικές σκηνές στα ομηρικά έπη βλ. θ 226-366, σ 1-116, Α 571-600, Β 211-270.

1055 Ερωτικά επεισόδια συναντάμε στην “Αινειάδα” του Βιργιλίου και στον “Μαινόμενο Ορλάνδο” του Αριόστο.

Συνοψίζοντας την κριτική μας για τον ποιητή της “Κρητικοπούλας” θα λέγαμε ότι δημιούργησε ως έντεχνος ραψωδός, όχι ως απλοϊκός ριμαδόρος. Δεν παραθέτει μόνο χρονολογικά τα γεγονότα της επανάστασης, αλλά τα συνδέει σε μια ενότητα, ιστορική, χρονική και ποιητική. Οι πρωτότυπες αφηγηματικές τεχνικές του, ο εσωτερικός διάλογος με άλλα κείμενα, το συγκινησιακό πάθος της αφήγησης, οι επικές εικόνες, η δραματικότητα σε συνδυασμό με μια εκφραστική γλώσσα δημιουργούν ένα κείμενο το οποίο ξεχωρίζει ως μια σημαντική λαϊκή δημιουργία, με την έννοια ότι αγγίζει τον παλμό της λαϊκής ψυχής και εκφράζει το πνεύμα το κρητικού λαού.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα διατριβή επιχειρήθηκε η μελέτη του συγγραφικού έργου του Χατζημιχάλη Γιάνναρη, με τη χρήση κάθε πρόσφορης φιλολογικής και ιστορικής μεθοδολογίας. Για να συγκροτήσουμε ένα αναγνώσιμο κείμενο των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη ταξινομήσαμε τα τετράδια του Αρχείου του με μια λογική και χρονολογική ακολουθία, διαχωρίζοντας τις “παραλλαγές” (διαφορετικές επεξεργασίες) από τις “διασκευές” που είχαν γίνει από άλλους με τη συγκατάθεση του Χατζημιχάλη μέσα στα τετράδιά του. Αφού θέσαμε τις βασικές εκδοτικές αρχές μας, προτείναμε μια “συνοπτική” έκδοση των παραλλαγών των “Απομνημονευμάτων”, με τη σημασία που έχει η λέξη “συνοπτικός” στα Ευαγγέλια.

Ακολούθως, εξετάσαμε τις ιδιαιτερότητες των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη. Ο λαϊκός αγωνιστής έγραφε σε μια ιδιόμορφη καθαρεύουσα, η οποία βρίθει σολοικισμών και βαρβαρισμών, το υπόστρωμα όμως της αφήγησής του είναι καθαρά λαϊκό, όπως αποδεικνύεται από την αντιπαραβολή του κειμένου των “Απομνημονευμάτων” και της “Κρητικοπούλας”. Με άλλα λόγια ο Χατζημιχάλης ντύνει την απλοϊκή σκέψη ενός λαϊκού ανθρώπου με το περίβλημα της καθαρεύουσας. Αναφερθήκαμε σ’ αυτόν τον γλωσσικό διχασμό του Χατζημιχάλη και προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε γιατί τα “Απομνημονεύματά” του γράφτηκαν στην λόγια γλώσσα, ενώ η “Κρητικοπούλα” στο κρητικό ιδίωμα.

Επισημάναμε με στοιχεία του κειμένου πώς ο Χατζημιχάλης στα “Απομνημονεύματά” του μεταβαίνει από την αυτοβιογραφία, στο απομνημόνευμα και από εκεί στην τοπική χρονογραφία. Κρίναμε εκτενώς την ιστορική αξιοπιστία της αφήγησης του Χατζημιχάλη και αποδείξαμε ότι η οπτική γωνία του συγγραφέα περιορίζεται από το είδος του λόγου με το οποίο ασχολείται και από τους στόχους που υπηρετεί. Δεν γράφει την ιστορία της επανάστασης του 1866, αλλά “σημειώσεις” χρήσιμες για τον ιστορικό.

Δείξαμε επίσης ότι η στη σύνθεση των “Απομνημονευμάτων” και της “Κρητικοπούλας” παρατηρούνται επαναλαμβανόμενα θέματα, τα οποία ονομάσαμε “αφηγηματικά μοτίβα”. Ομοίως στην “Κρητικοπούλα” εντοπίστηκαν λογότυποι που βοήθησαν τον ποιητή να συνθέσει γραπτά το ιστορικό έπος του.

Η αναλυτική εξέταση του περιεχομένου των “Απομνημονευμάτων” και της “Κρητικοπούλας” έδειξε τι σημαίνει παράλληλη σύνθεση κειμένου σε πεζή και ποιητική μορφή. Φέραμε ανάλογα παραδείγματα από άλλους συγγραφείς, ιδιαίτερα από το Σολωμικό έργο. Απαντήσαμε στο ερώτημα γιατί η “Κρητικοπούλα” δεν είναι μια μεταφορά των αναμνήσεων του Χατζημιχάλη σε στίχους. Μελετήσαμε την ποιητική γλώσσα της και τις πρωτότυπες αφηγηματικές τεχνικές της. Δείξαμε πώς ο ποιητής κατόρθωσε να εντάξει τα επεισόδια του πολέμου, την

εγκωμιαστική και αυτοβιογραφική ρίμα σε ένα μακροσκελές ποίημα και να δώσει στο ποίημά του επική πνοή ξεπερνώντας τις απλοϊκές ιστορικές ρίμες της εποχής του. Φαίνεται ότι ο “Ερωτόκριτος”, ως το σπουδαιότερο λογοτεχνικό πρότυπο του Χατζημιχάλη, επέδρασε ευεργετικά στη γλώσσα και την αφήγηση της ποιητικής του σύνθεσης. Η “Κρητικοπούλα” σε αντίθεση με τα “Απομνημονεύματα” έχει γραφτεί στο κρητικό ιδίωμα και όχι σε “λόγια μικτή γλώσσα”. Παραθέσαμε λογοτεχνικά παράλληλα κείμενα στα οποία η Κρήτη προσωποποιείται και αποδείξαμε με συγκεκριμένα στοιχεία ότι ο Π. Πρεβελάκης μιμήθηκε τον Χατζημιχάλη Γιάνναρη και μετασημάτισε χωρία της “Κρητικοπούλας” σε πεζό λόγο στην “Παντέρμη Κρήτη”.

Υποδείξαμε επίσης τις αρχές για μια νέα έκδοση αυτού του σπουδαίου ποιήματος. Από τη συστηματική μελέτη φάνηκε ότι ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης είναι ο σημαντικότερος λαϊκός ποιητής του 19ου αιώνα. Εκατόν πενήντα χρόνια μετά την κρητική επανάσταση του 1866 το συγγραφικό έργο του επαναστάτη -ποιητή βγήκε από την αφάνεια και μελετήθηκε σε τούτη την εργασία.

Βιβλιογραφία

Α) Βιβλιογραφία για τη Λογοτεχνία

- Abrams M. H., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, Αθήνα, 1996.
- Alexiou Margaret, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, επιμ., μτφρ. Δ. Ν. Γιατρομανωλάκης, Παναγιώτης Α. Ροϊλός, Αθήνα 2002.
- Alexiou Margaret, “Λογοτεχνία και λαϊκή παράδοση”, στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. D. Holton, Ηράκλειο 2002.
- Beaton R, Notices of Alexiou's, Βασίλειος Διγενής Ακρίτης, *J. H. B.*, CVI, p. 271-272.
- Beck Hans-Georg, *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1988
- Bot Arthur, “Πώς μεταδίδεται ο ευθύς λόγος των προσώπων στον Ερωτόκριτο”, *Cretan Studies*, 6 (1998), σ. 427-439.
- Bowra C.M., *Heroic Poetry*, Macmillan, London, 1952
- Fenik B., *Typical Battle Scenes in Iliad. Studies in the Narrative Techniques of Homeric Battle Description*, Wiesbaden, 1968.
- Genette G, *Σχήματα III*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, επιμ. Ερ. Καψωμένος, Πατάκης Αθήνα 2007
- Genette G., *Αφηγηματολογία, θεωρία και μέθοδοι ανάλυσης της αφηγηματικής πεζογραφίας*, Πατάκης, Αθήνα, 2003,
- Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β', μτφ. Τ. Κόλλιας κ.ά., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001
- Jakobson R., “Γλωσσολογία και Ποιητική”, μτφ. Άρης Μπασλής, *Σπείρα*, τχ. 1, 1975, σ. 30-67.
- Jeannarakis Anton, *Άσματα Κρητικά/ Kretas Volkslieder*, Leipzig 1876.
- Kendall P. M., *The Art of Biography*, New York, 1965.
- Koder Joannes, “Ο Συμεών ο νέος Θεολόγος και οι ύμνοι του”, *Τέσσερα κείμενα για την ποίηση του Συμεών του νέου Θεολόγου*, εκδίδει Α. Μαρκόπουλος, Αθήνα, 2008,
- Lord A. B., “Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos” *TAPA*, 82, 1951, σ. 71-80.
- Lord A. B., *The singer of Tales*, Cambridge- Massachusetts, 1960
- Mango C., “Quelques remarques sur la chanson de Daskaloyannes”, *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1954, σ. 44-54.
- Merchant Paul, *Το έπος*, μτφρ. Ι. Ράλλη Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1983
- Moullas Panayotis, *Les Concours Poetiques De L' Universite d' Athenes, 1851-1877*, Athenes 1989, σ. 242
- Notopoulos James, “Homer and Cretan heroic poetry: a study of comparative oral poetry”, *American Journal of Philology*, 73, 1952, 225-250.
- Onley J., *Autobiography. Essays theoretical and critical*, Princeton 1980.
- Parry Milman and Albert Lord, *Serbocroatian Heroic Songs*, Cambridge and Belgrade 1954, v. 1 p. XVI+497 (Harvard University Press and Serbian Academy of Sciences). v. 2, XXI+448
- Parry M., *The Making of Homeric Verse*, The Collected Papers of Milman Parry, ed. Adam Parry, Oxford, 1971,

- Pashley R., *Ταξίδια στην Κρήτη*, τ. Α και Β, μτφρ. Δάφνη Γόντικα, Ηράκλειο 1991
- Peri Massimo, *Του πόθου αρρωστημένος, ιατρική και ποίηση στον "Ερωτόκριτο"*, μτφ. Α. Αθανασοπούλου, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 1999.
- Romilly de J, *Ιστορία και λόγος στον Θουκυδίδη*, ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Shelston A., *Βιογραφία*, μτφρ. Ι. Ράλλη, Κ. Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Sherrad Ph., *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό*, μτφ. Δ. Κωνσταντίνου- Χριστοδούλου, Αθήνα 1971.
- Snell Bruno, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984
- Taylor C. , *Hegel*, Cambridge University Press, 1975
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978.
- Αγγέλου Άλκης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΑ,
- Αθανασοπούλου Αφροδίτη, "Ο απόηχος του κρητικού αγώνα στην ποίηση των Ελλήνων Ρομαντικών", *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1995, σ. 31-53.
- Αλεξίου Στ, "Παρατηρήσεις στον Ακρίτη", *Αριάδνη*, ΕΕΦΣΠΚ ,1, 1983,
- Αλεξίου Στυλιανός, *Ακριτικά*, το πρόβλημα της εγκυρότητας του κειμένου Ε, Ηράκλειο 1979
- Αλεξίου Στυλιανός, *Ελληνική Λογοτεχνία, από τον όμηρο στον 20ο αιώνα*, Στιγμή, Αθήνα 2010.
- Αλεξίου Στυλιανός, *Η Κρητική Λογοτεχνία και η εποχή της*, Στιγμή, Αθήνα, 1985
- Αμπελάς Τιμολέων, *Οι μάρτυρες του Αρκαδίου*, εν Σύρω, 1867 (θεατρικό έργο)
- Αντωνιάδης Ι. Αντώνιος, *Κρητικός*, ήτοι ο Λακκιώτης Δράκος και της Κρήτης οι ορεινοί, έπος ποιηθέν μεν υπό Αντωνίου Αντωνιάδου, καθηγητού εν Πειραιεί, τυχόν δε του πρώτου επαίνου εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του φιλογενούς Κ. Βουτσινά, τη 7η Μαΐου 1867, εκδίδεται δαπάνη Κ. Αντωνιάδου, Αθήναι 1868.
- Αντωνιάδης Ι. Αντώνιος, *Κρητικός*, ήτοι ο Λακκιώτης Δράκος και της Κρήτης οι ορεινοί, τύπ. Η Πρόοδος, Χανιά 1899.
- Αντωνιάδης Ι. Αντώνιος, *Ο εθελοντής της Κρήτης*, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1881
- Αποσκήτη Μάρθα, "Παρατηρήσεις στη γλώσσα του Μπουνιαλή", *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 49.
- Αποσκήτη Μάρθα, "Παρεμβάσεις του αφηγητή στον Ερωτόκριτο", *Παλίμψιστον*, 14-15, 1994-5
- Αποστολάκης Γιάννης Μ., *Τα δημοτικά τραγούδια*, Α', :Οι συλλογές, Αθήνα 1929.
- Αποστολάκης Γιάννης, *Το κλέφτικο τραγούδι*, Αθήνα 1950
- Αράγης Γιώργος, "Ο μακρυγιαννισμός στην αφήγηση", *Δοκιμασία*, 1973, σ. 51-54.
- Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, μετφ. Σ. Μενάρδου-εισαγωγή, κείμενο, ερμηνεία Ι. Συκουτρή, Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, χ.χ.
- Αυγουστίνος Άγιος, *Εξομολογήσεις*, τ. Α+Β, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, 1999.
- Αφεντούλη Θ., *Φιλολογικά Πάρεργα, ΙΙ, Τα Κρητικά, Ωδαί Αλκαϊκαί, σύμμικτα*, επιμέλεια και δαπάνη Ιω. Αγγελόπουλου, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου της Παλιγγενεσίας, 1881
- Βαγενάς Νάσος, *Ο ποιητής και ο χορευτής*, Κέδρος, Αθήνα 1979
- Βαρδίδης Εμμανουήλ, *Κρητικάί ρίμαι*, Εστία, Αθήνα 1888

- Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη, κριτική έκδοση Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1985
- Βασιλείου Θανάσης, “Τα πολλά πρόσωπα του Μακρυγιάννη” εφ. *Καθημερινή*, 24-2-2013.
- Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία, Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1994
- Βλαστός Παύλος, *Βουκολικόν*, εισαγωγή -επιμέλεια Κωνσταντίνος Φουρναράκης, Εκδόσεις ΓΑΚ- Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, Χανιά 2012
- Βλαχογιάννης Γιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000
- Βλάχος Άγγελος, *Μεροληψίες του Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1974.
- Βυβιλάκης Εμμανουήλ, *Ο προγεγραμμένος Κρης ή ο φατριασμός της Κεντρικής Επιτροπής υπό Ε. Βυβιλάκη*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ραδαμάνθους, οδός Αχαρνών αρ. 7, 1868
- Γαλανάκη Ρέα, *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ πασά*, Άγρα, Αθήνα 1989 (μυθιστόρημα)
- Γιάνναρη Χατζημιχάλη, *Η Κρητικοπούλα*, ήτοι αγώνες και πάθη της Κρήτης του 1866, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1894.
- Γιάνναρης Αντώνιος Ν., *Περί Ερωτοκρίτου και του ποιητού αυτού*, Αθήνα 1889
- Γιάνναρης Αντώνιος, εφ. *Νέα Έρευνα Χανίων*, φ. 516, 18-12-1908.
- Γιαννουλόπουλος Γεώργιος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Πόλις, Αθήνα 2003.
- Δάλλας Γιάννης, *Εποπτείες*, τ. Ι, Αθήνα, 1954.
- Δαπόντες Καισάριος, *Κήπος Χαρίτων*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, Εστία, Αθήνα 1997.
- Δεκαβάλλες Αντώνης, *Εισαγωγή στο λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πρεβελάκη*, Αθήνα 1985
- Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα χ.χ.
- Δημαράς Κ.Θ., *Δοκίμιο για την Ποίηση*, Νεφέλη, Αθήνα 2η 1990
- Δημητρακόπουλος Φώτης, *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626)*, Βίος, έργο, απομνημονεύματα, συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής, Κυριακίδης, Αθήνα 2007.
- Διαβάζω*, τεύχος 101, 1984, Αφιέρωμα στο Μακρυγιάννη
- Διαβάζω*, τεύχος 155 (1986) Αυτοβιογραφικός Λόγος.
- Διακρούσης Άνθιμος (Ακάκιος), *Ο Κρητικός Πόλεμος*, κριτική έκδοση Στ. Κακλαμάνης, Αθήνα 2008.
- Ελύτης Οδυσσέας, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα 1974
- Ελύτης Οδυσσέας, *Εν Λευκώ*, Ίκαρος, Αθήνα 1992
- Εντευκτήριο*, τεύχη 28-29, (1994)
- Εφραίμ του Αινίου, *Χρονογραφία*, έκδοση Οδυσσέα Λαμπιδή, τ. Α+Β, Αθήνα 1984.
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων, “Λόγιοι και Γλώσσαι της ΙΔ' Εκατονταετηρίδος”, *Πανδώρα*, τ. Ζ', 1856, σ. 128
- Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Καθίδρυσις Πατριαρχείου εν Ρωσσία*, εκδ. Ν. Δραγούμη, εν Αθήναις εκ της τυπ. Λ.Δ. Βηλαρά, 1859
- Ζήνων*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου- Μ. Αποσκήτη, Στιγμή, Αθήνα, 1991
- Ήμελλος Στέφανος Δ., *Λαογραφικά*, τ. Α', Δημώδεις Παραδόσεις, Αθήνα 1988.
- Θάνατος, βλ. “Ο θάνατος του εκ Κισσάμου της Κρήτης Ιωάννη Παπαγιαννάκη από το Έλος Νια Χωριά, τελευτήσαντος την 21η Φεβρουαρίου 1877”, ποιητής:Ν. Ι.Δ., Αθήνα, 1877.

- Θέμελης Γ., *Ποίηση και πεζογραφία*, δοκιμή για μια βαθύτερη διάκριση των ορίων, εκδ. Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη 1972.
- Θέμελης Γιώργος, *Ένα μονόλογος για την ποίηση*, εκδ. Κωνσταντινίδης, Αθήνα 1975
- Καβάφης Κ.Π., *Ατελή Ποιήματα*, 1818-1932, φιλολογική έκδοση Renata Lanagnini, Αθήνα, 1994.
- Καγιαλής Τάκης, “Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή”, στο Π. Πούλιος (επιμ.), *Περί κατασκευής*, Νήσος, 1996, σ. 337-345.
- Καγιαλής Τάκης, “Ο Μακρυγιάννης του Σεφέρη”, *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 31-64.
- Καζαντζάκης Νίκος, *Ο καπετάν Μιχάλης*, (ελευθερία ή θάνατος), Αθήνα ³1974
- Κακλαμάνης Στέφανος, “Διακειμενικότητα και ποιητική τέχνη: Αχέλης και Κορνάρος”, στο: *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμέλεια Στ. Κακλαμάνης, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006,
- Κακλαμάνης Στέφανος, “Η Μάλτας Πολιορκία του Αντωνίου Αχέλη και το ξένο πρότυπό της”, *Κρήτη και Ευρώπη: συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, επιμ. Κ. Ψυχογιός, Βάρβαροι Κρήτης 2001, σ.31-40
- Κακριδής Ι. Θ., *Ομηρικά Θέματα*, από τον κόσμο των αρχαίων, τ. Α΄, Αθήνα 1981.
- Κακριδής Ι.Θ., *Ομηρικές έρευνες*, Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 4, Αθήνα 1944
- Κακριδής Ι.Θ., *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 11, Θεσσαλονίκη 1971
- Καμπουροπούλα Αντωνούσα, *Η Λάμπρω*, εισαγωγή-επιμέλεια Κωνσταντίνος Φουρναράκης, Χανιά 2013.
- Καραντώνης Ανδρέας, *Φαναριώτικη και επτανησιακή ποίηση*, Αθήνα 1987
- Καραντώνης Αντρέας, *Φυσιογνωμίες*, τ. 1, σ. 13-31.
- Καρπόζηλος Απόστολος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ.1-2, Κανάκης, Αθήνα 1997.
- Καψωμένος Ερατοσθένης Γ., “Η ρητορική της αντίθεσης στην Κρητική Λογοτεχνία της Ακμής”, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β'1, Ρέθυμνο 1995, σ. 313-324.
- Καψωμένος Ερατοσθένης, *Αφηγηματολογία*, Πατάκης, Αθήνα, 2003
- Καψωμένος Ερατοσθένης, “Το Ιστορικό βίωμα στην Κυπριακή λογοτεχνία”, Αφιέρωμα στην Κύπρο για τα πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατία, *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Οι τέχνες και τα Γράμματα στην Κύπρο*, 5-8 Αυγούστου 2010, Χανιά -Λευκωσία 2012, σ. 185- 218.
- Καψωμένος Ερατοσθένης, *Ποιητική*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 76-78.
- Κεχαγιόγλου Γ., “Δυσκολίες στο κείμενο του Χρονικού του Μορέως”, *Ελληνικά* 27, 1974, σ. 254-267
- Κεχαγιόγλου Γιώργος, “Ο πεζός Διγενής Ακρίτης, Η παραλλαγή της Άνδρου και το νεοελληνικό γραμματειακό της πλαίσιο”, *ΕΕΦΣΠΘ*, 3, 1993, σ. 313-339.
- Κορνάρος Βιτσένσος, *Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση Στ. Αλεξίου, Αθήνα 1980
- Κουρνούτος Γ. Π., *Απομνημόνευμα 1453-1953*, Βασική Βιβλιοθήκη, Αετός, Αθήνα 1953
- Κριαράς Εμμ., “Η διγλωσσία στα υστεροβυζαντινά γράμματα και η διαμόρφωση των αρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας”, *Βυζαντινά*, 8, 1976, σ. 216-243.
- Κριαράς Εμμ., Κατσαΐτης, “*Ιφιγένεια*”, “*Θυέστης*”, “*Κλαυθμός Πελοποννήσου*”, *ανέκδοτα έργα*, κριτική έκδοση, Αθήνα 1950.

- Κριάρης Αριστείδης, *Πλήρης συλλογή Κρητικήν δημοτικών ασμάτων*, Αθήνα 1920.
- Κρουμβάχερ Κ., *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, τ. α', β', γ', μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Εν Αθήναις, 1900.
- Κυριακίδης Στ., *Το δημοτικό τραγούδι*, Συναγωγή Μελετών, εκδοτική Φροντίδα και εισαγωγή Άλκης Κυριακίδου- Νέστορος, Ερμής, Αθήνα 1978.
- Κωνσταντινίδης Ιωάννης, *Η εκστρατεία του Ομέρ Πασσά κατά του Λασιθίου*, τύποις Μ. Π. Περίδου, εν Ερμουπόλει 1868.
- Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007
- Λορεντζάτος Ζήσιμος, “Το τετράδιο του Μακρυγιάννη”, *Μελέτες*, τ. Α', Εκδ. Δόμος και Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2007, σ. 476-562
- Λουκάτος Δημήτριος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992
- Μακρυγιάννη στρατηγού, *Οράματα και Θάματα*, επιμέλεια Άγγελου Παπακώστα, Αθήνα 1983,
- Μακρυγιάννης Ιωάννης, *Απομνημονεύματα*, έκδοση Μπάυρον, Αθήνα χ.χ., ανατύπωση με εισαγωγή της έκδοσης του 1907.
- Μανουσάκα Μ.Ι., “Και πάλι το τραγούδι για τον Ερρίκο της Φλάντρας”, *Λαογραφία*, ΙΕ', 1953, σ. 370.
- Μανουσάκης Γιώργης, *Οδοιπορικό των Σφακιών*, Κέδρος, Αθήνα, 1980
- Μανουσάκης Γιώργης, *Όταν το πέλμα μας εταίριαζε με το χώμα*, μυθιστόρημα χωρίς μύθο, Φιλολογικός Σύλλογος “Χρυσόστομος”, Χανιά 2000.
- Μανουσάκης Γιώργης, *Το σώμα της σιωπής*, Χανιά, 1970
- Μάντακας Γιάννης Ν., *Κρητικών Αγώνων Ιστορικές Επιλογές*, Χανιά 2000, σ.225-361.
- Μαρκόπουλος Α., “Ο Διγενής Ακρίτης και η Βυζαντινή Χρονογραφία”, *Αριάδνη*, ΕΕΦΣΠΚ, 5, 1989, σ. 165-171.
- Μαρκόπουλος Αθ., *Η θέση του χρονογράφου στη Βυζαντινή κοινωνία*, νοοτροπία, τεχνοτροπία, Ίδρυμα Γουλανδρή- Χορν, Αθήνα 1993.
- Μαρκοράς Γεράσιμος, *Ο Όρκος*, επιμέλεια Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα, 1985.
- Μαστροδημήτρης Παναγιώτης, *Νεοελληνικά*, τ Β, Αθήνα 1984.
- Μαυράκης Νίκος, *Η Οδύσσεια της Ποίησης*, από το έπος στον μεταμοντερνισμό, Σοκόλης, Αθήνα 2007
- Μπαμπινιώτης Γ., “Η γλώσσα του Μακρυγιάννη. Υπόδειγμα γλώσσας ή ύφους;” περ. *Ιταλοελληνικά*, τ. 1, 1984, σ. 157-166.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Γλωσσολογία και Λογοτεχνία*, Αθήνα, 2η, 1991
- Μπαχτίν Μ., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα, 1980
- Μπορτολής, *Το τραγούδι του Τσελεπή Δασκαλογιάννη*, Χανιά 1939,
- Μπουμπουλίδης Φαίδων, *Η Συμφορά της Κρήτης του Μανόλη Σκλάβου*, Αθήνα 1955
- Μπουνιαλή Μαρίνου Τζάνε, *Κρητικός Πόλεμος*, εισαγωγή-επιμέλεια Στ. Αλεξίου, Μ. Αποσκήτη, Στιγμή, Αθήνα 1990, σ. 111-113.
- Ν.Ι.Δ., *Ο θάνατος του εκ Κισσάμου της Κρήτης Ιωάννη Παπαγιαννάκη από το Έλος Νια Χωριά, τελευτήσαντος την 21η Φεβρουαρίου 1877*”, ποιητής:Ν. Ι.Δ
- Νέα Εστία*, τόμος 165, Μάρτιος 2007, Αφιέρωμα στο Γιώργη Μανουσάκη.
- Ντούνης Αναγνώστης, *Οι αγώνες της Κρήτης*, Ποιήματα, εκδιδόμενα υπό Κωνστ. Δουνάκη, Εν Χανίοις, 1910
- Ντουντουλάκη Πηνελόπη Ι., *Η μνήμη και η στάχτη III*, Χανιά 2006

- Ντουντουλάκη Πηνελόπη, *Η μνήμη και η στάχτη VI*, Χανιά 2009
- Ξανθινάκης Α., *Το Γλωσσικό Ιδίωμα της Δυτικής Κρήτης*, Χανιά Δήμος Χανίων, 1996
- Πάγκαλος Γ., *Περί του Γλωσσικού Ιδιώματος της Κρήτης*, τ. 1-5, Αθήνα 1971
- Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, εκδόσεις Μπίρης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα χ.χ.
- Παναγιωτάκης Νικόλαος Μ., *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού "Άλωσις Κρήτης"*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 1960.
- Παντελή Πρεβελάκη, *Ο Κρητικός*, τ. Β', Η πρώτη λευτεριά, Αθήνα 1949
- Παράπονα, βλ. *Τα παράπονα του Γέρο-Θόδωρου του Κρητικού*, εν Αθήναις 1879
- Παρίσης Ιωάννης, Παρίσης Νικήτας, *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2005.
- Πασχάλης Δημήτριος, "Οι δέκα λόγοι του Διγενούς Ακρίτου, πεζή διασκευή" *Λαογραφία*, Θ', 1926, 305-441
- Πασχαλίδης Γρηγόρης, *Η Ποιητική της Αυτοβιογραφίας*, Σμίλη, Αθήνα 1993.
- Παύλος Φαφουτάκης, *Συλλογή κρητικών ασμάτων εις την δημόδη γλώσσαν*, Αθήνα 1889,
- Πεντζελιός μπάρμπα, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, εισαγωγή-σχόλια Βασίλειος Λαούρδας, Ηράκλειο Κρήτης 1947.
- Πετρόπουλος Δ. Α., "Οι ποιητάρηδες στην Κρήτη και στην Κύπρο", *Λαογραφία*, ΙΕ', 1953, σ. 374-400
- Πετρόπουλος Δ., "Του Δασκαλογιάννη τα τραγούδια", *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1954, σ. 227-237.
- Πηδώνια Κομνηνή, *Τα λόγια γλωσσικά στοιχεία στα έργα του Χορτάση*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1977
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια*,: Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1998
- Πολίτης Αλέξης, *Το δημοτικό τραγούδι*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010,
- Πολίτης Λίνος, *Γύρω στον Σολωμό*, μελέτες και άρθρα (1938-1982), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985
- Πολίτης Νικόλαος Γ., "Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων", *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α', Αθήνα 1920
- Πρεβελάκη Παντελή, *Παντέρμη Κρήτη*, χρονικό του ξεσηκωμού του 1866, Αθήνα, 1949.
- Πρεβελάκη Πρεβελάκης, *Δείκτες Πορείας*, Αθήνα 1985, σ. 95-97.
- Πρεβελάκης Παντελής, "Πώς κήκε το Αρκάδι" *Νέα Εστία*, τ.80, αρ 944(1966), σ. 1474-1487.
- Πρεβελάκης Παντελής, *Ο Κρητικός*, τ. Β, Η πρώτη λευτεριά, Αθήνα 1949, σ. 192.
- Πρωτοψάλτης Ε. Γ.(επιμέλεια) *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, Αθήνα 1955-1957.
- Ραγκαβής Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, τ. 4, επιμ. Τ. Καγιαλής, Αθήνα 1999.
- Ραμουτζάκη Ιωάννα, "Γεώργιος Ι. Χατζηγρηγοράκης. Η συμβολή του στην Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα", *Κρητολογικά Γράμματα*, 21, 2008, 130-140.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, *Άπαντα*, Ε', επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα, 1978
- Σαββίδης Γ.Π., "Η προσευχή του Μακρυγιάννη", *Διαβάζω*, 101 (5-9-1984),σ. 58-73.
- Σάθας Κ. Ν., *Ιστορικά διατριβαί*, α' ενέργειαι των ιπποτών της Μελίτης επί του ελληνικού αγώνος, β' Αλβέρστι, σχέδιον διανομής του τουρκικού κράτους, γ' Αληπασιάς του τουρκαλβανού Χατζή Σεχρέτη, Εν Αθήναις, τυπ. Ανδ. Κορομηλά, 1870.

- Σάθας Κωνσταντίνος, *Ελληνικά ανέκδοτα*, περισυναχθέντα και εκδιδόμενα κατ' έγκρισιν της Βουλής εθνική δαπάνη, υπό Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, α) Τζάνε Κορωνοαίου, Μπούα Ανδραγαθήματα, β) Σουμάκη, Ρεμπελιό ποπολάρων, γ) Μάτεση Ημερολόγιον, Τυπ. Φωτός, Αθήνησι 1867
- Σακελλαριάδης Χ, Γ., “Το Αρκάδι στην ποίησή μας”, *Ελληνική Δημιουργία*, ΣΤ', 1950, σ. 683-691.
- Σαχίνης Απόστολος, *Προσεγγίσεις, Δοκίμια κριτικής*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1989.
- Σελλά Μάξη Ελένη, *Διγλωσσία και κοινωνία*, Η ελληνική πραγματικότητα, Προσκήνιο, Αθήνα 2001.
- Σεφέρης Γιώργος, *Δοκιμές, Α' και Β'*, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 254-5
- Σεφέρης Γιώργος, *Μέρες*, Ε, Ίκαρος Αθήνα 1977
- Σηφάκης Γ.Μ., “Ο Ερωτόκριτος και τα στιχουργικά χνάρια του λαϊκού δεκαπεντασύλλαβου”, στο: *Ζητήματα Ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2006, σ. 429-438.
- Σηφάκης Γ.Μ., “Ο παραδοσιακός χαρακτήρας της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και τέχνης, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, τ. Γ'Β', 1973, σ. 453-470.
- Σηφάκης Γ.Μ., *Για μια ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 1988
- Σηφάκης Γρηγόρης, “Ζητήματα ποιητικής του Διγενή Ε και των ακριτικών τραγουδιών”, *Αριάδνη*, 5, 1989, σ. 125-139.
- Σκληρός Αθανάσιος, *Αθανασίου Σκληρού, Κρητικός Πόλεμος, ελληνικά ανέκδοτα, περισυναχθέντα και εκδοθέντα κατ' έγκρισιν της Βουλής*, εθνική δαπάνη, υπό Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Αθήνησι, 1867.
- Σολωμός Διονύσιος, *Ποιήματα και πεζά*, επιμέλεια -εισαγωγές Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα 1994
- Σπυριδάκης Γεώργιος, “Δημώδη άσματα και λαϊκά ποιήματα περί την πυρπόλησιν της Μονής Αρκαδίου”, *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Δ', σ. 430-437
- Σταμέλος Δημ., *Ρουμελιώτικη πεζογραφία*, από το Μακρυγιάννη ως σήμερα, 1829-1969, Αθήνα 1969.
- Στεφανίδης Μιχαήλ Κ., “Όνειροπομποί”, *Λαογραφία*, Ζ', 1923, σ. 260.
- Στρουγγάρη Μάγδα, “Ο λογιωτατισμός και η επίδρασή του στα γραφτά του Μακρυγιάννη”, *Δωδώνη*, 8, 1979, 111-215.
- Τερτσέτης Γεώργιος, *Άπαντα*, τ. Β', επιμέλεια Γ. Βαλέτας, Αθήνα, σ. 299-307.
- Τσιριμώκου Λίζυ, *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα 2000.
- Τσολάκης Ε. Θ., *Εισαγωγή στη μεσαιωνική ελληνική φιλολογία*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τωμαδάκης Ν. Β., “Άγνωστοι στίχοι του Σολωμού”, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1936, σ. 224, σημ. 3.
- Τωμαδάκης Ν. Β., *Εκδόσεις και χειρόγραφα του ποιητού Δ. Σολωμού*, Αθήνα 1935.
- Τωμαδάκης Ν.Β., *Νεοελληνικά Δοκίμια και Μελέται*, Αθήνα, 1954,
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., “Το τραγώδιον της Κρήτης”, *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στην επανάσταση του 1866, τ.80, αρ. 944, 1966, σ. 1550-1555
- Φαρίνου- Μαλαματάρη Γ., *Μυθιστορηματική βιογραφία (1830-1880)*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών- Ίδρυμα Γουλανδρή Χόρν, Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα, σ. 103-118.
- Φαφουτάκης Ι. Παύλος, *Συλλογή ηρωικών κρητικών ασμάτων*, Αθήναι, 1889
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος (εισαγωγή-επιμέλεια), Καμπουροπούλα Αντωνούσα, Η *Λάμπρω*, Έρεισμα, Χανιά, 2013.

- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Αντωνούσα Καμπουροπούλα, μια λησμονημένη Χανιώτισσα ποιήτρια (1870-1875)”, *Εν Χανίοις*, 4, Δήμος Χανίων 2010, σ. 233-272.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Από το 'Μισολόγγι' του Δ. Σολωμού στη 'Μεσολογγιάδα' του Α. Αντωνιάδη”, *Πεπραγμένα Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της ΕΕΝΣ*, επιμέλεια Κ. Δημάδης, τ. Β', σ. 862-873.
διαδουκτιακά: www.eens.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “εις σε φιλάτη μου , Πατρίς, θα 'κδώσω ιστορίαν': ποίηση και ιστορία στο έργο της Αντωνούσας Καμπουροπούλας’ ”, ανακοίνωση στο Συμπόσιο “*Η Κρήτη από τη σκοπιά της ιστορίας των γυναικών και της σχέσης των δύο φύλων*”, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά, 5-9-2015 (υπό δημοσίευση).
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης γυναικείας ταυτότητας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της ποιήτριας Αντωνούσας Καμπουράκη”, *Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών*, Γρανάδα 2010, Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο από το 1204 έως σήμερα, τ. Δ', επιμέλεια Κ. Δημάδης, Αθήνα 2011, σ. 290-292.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Η ιστορική ρίμα 'Η μάχη του Αλικιανού, 15 Μαρτίου 1878', η αφήγηση της μάχης”, *Εν Χανίοις*, Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, τ. 7, (2013), σ. 201-244
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Μια έμμετρη επιστολή του Χ" Μιχάλη Γιάνναρη από την Τήνο, παρατηρήσεις ως προς τη θρησκευτικότητά του”, *Εν Χανίοις*, 3, 2009, σ. 121-152.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, περ. *Εν Χανίοις*, Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, 2, 2008, σ. 126-130.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Το συγγραφικό έργο του Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Αναφορά στο Αρχείο του”, *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμος Γ5, Χανιά, 2011, σ. 35-53.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Το συγγραφικό έργο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Αναφορά στο Αρχείο του”, *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, έκδοση Φιλολογικός Σύλλογος “Χρυσόστομος”, Χανιά 2011, τόμος Γ5, σ. 37-53.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι, *Εν Χανίοις*, Ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, Χανιά 2008, σ. 128-131.
- Φουρναράκης Κωνσταντίνος, *Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Γάμος Κρητικός εις Λάκκους Κυδωνίας 1864*, γαμήλιο επύλλιο, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Γρανάδας, 2008
- Χόλτον Ντέιβιτ, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*, Αθήνα 2000
- Χορτάσης Γεώργιος, *Ερωφίλη*, επιμέλεια Στ. Αλεξίου- Μάρθα Αποσκήτη, Αθήνα 2001
- Χρυσομάλλη -Henrich, “Αυτοβιογραφία και μυθοπλασία. Διαδικασίες μυθοπλαστικής μετατροπής του προσωπικού βιώματος και τα ίχνη τους στο λογοτεχνικό κείμενο” Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη, Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης Τομέα ΜΝΕΣ, ΑΠΘ, Αθήνα 2001, σ. 344-357.

B) Βιβλιογραφία για την Ιστορία

- Arnakis Georgiades G., “Αμερικανοί στην Κρητική Επανάσταση του 1866: ο Χάου και ο Στίλμαν, *Νέα Εστία* 1966, Αφιέρωμα στην Κρητική επανάσταση του 1866, σ. 1601-1604.
- Arnakis Geogriades G., “Consul Stillman and the Cretan Revolution of 1866”, *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1966, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 99-106
- Ballot Jules, *Histoire de l' Insurrection Cretoise*, Paris 1868.
- Berard Victor, *Κρητικές Υποθέσεις*, Οδοιπορικό 1897, μετάφραση -εισαγωγή Γ. Μοραγλής, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994.
- Chatelet Francois, *Η γέννηση της Ιστορίας, η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Λένα Κασίμη, Σμίλη, Αθήνα 1992
- Clastres P., *Αρχαιολογία της βίας, ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες*, μτφρ. Β. Κούγκουλος, Αθήνα χ.χ.
- Couturier Henri, *Η Κρήτη, η θέσις αυτής εξ απόψεως δικαίου*, μτφρ. Τιμόθεος Βενέρης, Ηράκλειον 1912.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδος 1770-1923*, (μτφ. Α. Ξανθόπουλου), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989
- Desmaze Edmond, *Souvenirs d' Philhellene, Goustave Flourens et l' insurrection Cretoise de 1866-1868*, Lyon, 1869.
- Driault Edouard, *Το ανατολικό ζήτημα από τις αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών*, Αθήνα 1997
- Hobsbawm E., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, μετ. Μ. Οικονομόπουλου, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992.
- Howe Samuel, *Λόγοι των ρητόρων της εν Βοστώνη υπέρ των Κρητών γενομένης συνελεύσεως*, Αθήναι 1867.
- Iggers George, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα*, μετ. Π. Ματάλας, Νεφέλη 1999.
- Perrot Georges, *L' ile de Crete. Souvenirs de voyage*, Παρίσι 1867
- Stillman William, *The Cretan insurrection of 1866-7-8*, New York 1874.
- Αγγελάκης Εμμ., “Εγγραφα των Κρητικών Επαναστάσεων του 1821 και 1866”, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 3, (1940), σ. 215
- Άγγλου τινός, *Η Κρητική επανάστασις του 1866 μέχρι του 1868*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Θέμιδος, 1869
- Αιών, εδημερίδα, 1866-1869
- Αλεξάκης Ι.Σ., *Η τριετής Κρητική επανάστασις του 1866-1869 και η δεκαήμερος μάχη εις το Λασιθί 20-30 Μαΐου 1867*, Αθήνα 1968.
- Αλήθεια 1866-1869.
- Αναστασάκης Μιχαήλ Ν., *Ιστορία της Κισσάμου επί Τουρκοκρατίας*, Χανιά 1938 (δεύτερη έκδοση Αθήνα 1983)
- Αναστασάκης Μιχαήλ, *Αι Αζΐαι της Κισσάμου*, Χανιά 1954.
- Ανδριώτης Νίκος, “Χριστιανικοί και μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924”, *Μνήμων*, 26, Αθήνα 2004.
- Ανδρουλάκης Γιάννης Εμμ., *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125πΧ. - 1922)*, Ηράκλειο 1997
- Ανωύμου, *Η Κρητική επανάστασις του 1866-1868 υπό Άγγλου τινός κατοικούντος εν Κρήτη*, Αθήναι 1869.

Ανωνύμου, *Τα σφάλματα των εν Ελλάδι επί της Κρητικής επανάστασεως 1866-67-68 υπό μέλους τινός της επανάστασεως, ου την διαμονήν εν Τουρκία ήδη ο Σουλτάνος αρνείται*, (φυλλάδιο που εκδόθηκε αμέσως μετά την επανάσταση, χ.χ. Στο τέλος της έκδοσης η σημείωση έγραφε 5,6,7,8,9,10 Ιουλίου 1871.

Αργυρόπουλος Κωνσταντίνος, *Περί του λαού της νήσου Κρήτης*, (διατριβή αναγνωσθείσα εν τω φιλολογικώ συλλόγω “Βύρωνι”, κατά συνεδρίασιν της 15ης Δεκ. 1874, Αθήνα 1875

Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, τ. Α', Β', Αθήνα 1922-1930.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Αι ανέκδοτοι επιστολαί και το ημερολόγιον ενός εθελοντού του κατά την εν Κρήτην επανάστασιν του 1866*, Θεσσαλονίκη 1938.

Βαρδίδης Εμμ.], *Συλλογή Κρητικών Επιστολών εις την εγχώριον διάλεκτον ή Κάτοπτρον του Δημοσίου των Χριστιανών της Κρήτης φρονήματος από του έτους 1868-1878*, συλλεγείσα και εκδοθείσα υπό ---, εν Αθήναις 1878. (πιθανόν έργο του Εμμ. Βαρδίδη).

Βαρθόλδη Μένδελσων Κάρολος, *Οι περί ελευθερίας της Κρήτης αγώνες*, εν Οδησσώ 1891.

Βαρθόλδου Μένδελσων Κάρολος, *Ο εθνικός αγών της Κρήτης*, εν Αλεξανδρεία 1870

Βασιλικοπούλου- Ιωαννίδου Α., *Η Βυζαντινή Ιστοριογραφία*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1984.

Βενέρη Τιμόθεου, *Το Αρκάδι δια των αιώνων*, Αθήναι 1938.

Βερέμης Αθανάσιος, “Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΓ', Αθήνα 1977

Βιδαλάκης Λυκούργος, *Παρθένιος Περίδης ο Κρης*, Αθήναι 1970.

Βλαβογιλάκης Μιχαήλ, *Πρωτοπόροι της Κρητικής ελευθερίας*, Χανιά 2013

Βλάχου Ν. “Ο ιστοριοδίφης και ο ιστορικός”, *Νέα Εστία*, ΜΔ', (1948), 64-68

Βουλή των Ελλήνων, *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος-21ος αιώνας*, επιμ. Ι.Κ. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή -Herihg, Ευρυδίκη Αμπατζή, Αθήνα 2006

Γρηγοράκης Μιχάλης, “Συμβολή στη βιβλιογραφία της Κρητικής Επανάστασης του 1866-69”, εφ. *Παρατηρητής Χανίων*, φφ. 749-757, 19 έως 29 Μαρτίου 1966.

Γριτσόπουλος Τ. Αθ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-1971, σ. 33-253.

Γρυντάκης Γιάννης, *Σφάζετε...Σφάζουμε, Η κρητική επανάσταση του 1858, γεγονότα και διπλωματία*, Αθήνα 2007

Δαμιανάκος Σ., “Κοινωνική ληστεία και αγροτοποιομενικός πολιτισμός στην Ελλάδα”, στο Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, σ. 71-107

Δασκαλάκης Γ.Δ., “Ο Οργανικός Νόμος της Κρήτης του 1867”, *Νέα Εστία*”, αφιέρωμα στην επανάσταση του 1866, τ.80, αρ. 944, 1966, σ. 1605-1613.

Δασκαλάκης Μάξιμος, *Συμβολή εις την Κρητικήν ιστορίαν*, εν Αθήναις 1902

Δετοράκης Θ., “Η αδελφοποιία στην Κρήτη”, *Κρητολογία*, 7 (1978), σ. 131-151

Δετοράκης Θεοχάρης, “Η αδελφοποιία στην Κρήτη”, *Κρητολογία*, 7, 1978,

Δετοράκης Θεοχάρης, *Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1645-1898)*, Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός, Β', Ηράκλειο 1988

Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990

Δετοράκης Μανώλης, “Το Κεντρικό Θεραπευτήριο στη μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866-69”, *Παλίμψηστον*, τ. 5, 1987, σ. 185-203.

Δημαράς Κ.Θ., *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986

Δημοτάκης Γ., *Τα Χανιά στο πέρασμα του χρόνου*, Αθήνα 1969

Διαμαντούρου Ιωάννα, “Η κρητική επανάσταση του 1866-69”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 253-277.

Διάταγμα Αυτοκρατορικών προς τον Διάταγμα Αυτοκρατορικών προς τον Μ. Βεζύρη Μωχάμετ Εμίν Ααλή πασά, 8 Σεπτεμβρίου 1867 και *Οργανικός Νόμος 8 Ιανουαρίου 1868. Διάταγμα προς Χουσεΐν Αυνή πασάν*, 28 Φεβρουαρίου 1868.

Διπλωματικά έγγραφα μετά της περί Κρήτης εκθέσεως της Α.Υ. Του Μεγάλου Βεζύρη προς την Α.Μ. Τον Σουλτάνον, Κωνσταντινούπολις, τυπ. “Βυζαντινίδος”, 1868

Δοντά Δόμνα, “Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ και η Κρητική επανάσταση του 1866-69”, *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Δ', Αθήνα 1969, σ.

Έκθεσις περί των εν Αρκαδίω συμβάντων. Δελτίον της Κεντρικής των Κρητών Επιτροπής, Αθήναι 25 Νοεμβρίου 1866.

Έκθεσις της Αμερικανοελληνικής Επιτροπής και του δόκτορος Σαμουήλ Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη γυναικοπαίδων μέχρι της 1ης Απριλίου 1868, Αθήνα 1868

Έκθεσις της πρώην επί της περιθάλψεως των προσφύγων Κρητών επιτροπής, Αθήναι 1868.

Έκθεσις της τε Αμερικανικής Επιτροπής και του Σ. Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη γυναικοπαίδων μέχρι 1ης Απριλίου 1868, Αθήναι 1868

Εκκεκάκης Γ.Π., “Το εικονογραφημένο ημερολόγιο του επικεφαλής των ιταλών εθελοντών στην επανάσταση του 1866”, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2005, σ. 217-229.

Εκκεκάκης Γεώργιος, “Ο Κρήτης Ιωαννίκιος (1856-1858), όπως παρουσιάζεται σε ένα αγνοημένο περιηγητικό χρονικό”, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 7-8, Ρέθυμνο 1992, σ.

Εκστρατεία Α' των Μανιατών εις Κρήτην υπό τον ήρωα Δ. Πετροπουλάκη, Έκθεσις Δημητρίου Πετροπουλάκη περί της δευτέρας εις Κρήτην εκστρατείας αυτού, Αθήνα 1869.

Ελ. Πρεβελάκη και Βασ. Πλαγιανάκου Μπεκιάρη (επιμέλεια), *Η Κρητική Επανάστασις του 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη Προξένων της Ελλάδος*, Μνημεία Ιστορίας Ακαδημίας Αθηνών, τόμος Α, Αθήνα 1967 και τόμος Β Αθήνα 1970.

Ελευθέρα Γνώμη (Χανίων), φ. 1-7/ 6 έως 12 Οκτωβρίου 1930.

Ελευθέρα Γνώμη, εφημερίδα Χανίων, φ. 1-7/ 6 έως 12 Οκτωβρίου 1930.

Ελευθέρα Σκέψις, εφημερίδα Ηρακλείου, φ. 599 έως 604/ 3-8 1930 έως 9-8-1930.

Ελεύθερον Βήμα, φ.449/7-12-1913

Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Β, αρ.27/14-5-1901.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Β, αρ.51/5-6-1912 και παράρτημα, τεύχος Β, αρ.34/25-6-1912.

- Ζαμπετάκης Εμμ., “Ανέκδοτα διπλωματικά έγγραφα της επαναστατικής περιόδου του 1866 εν Κρήτη”, *Κρητικά Χρονικά*, ΙΓ' (1959),
- Ζαμπετάκης Εμμ., “Συμβολή εις την ιστορίαν της Κρητικής Επανάστασεως του 1866, Το Γαλλικό Προξενείο Χανίων και η Κρητική Επανάστασις του 1866”, *Κρητικά Χρονικά*, 12 (1964), σ. 50-160
- Ζαμπετάκης Εμμ., “Συμπληρωματικά διπλωματικά έγγραφα της προεπαναστατικής 1866 εν Κρήτη”, *Κρητικά Χρονικά*, ΚΕ (1973),
- Ζαμπετάκης Εμμανουήλ, “Ανέκδοτα διπλωματικά έγγραφα της προεπαναστατικής περιόδου του 1866 εν Κρήτη”, *Κρητικά Χρονικά*, 13 (1959), σ. 84-122.
- Ζαμπετάκης Εμμανουήλ, “Η Ρώσοι εις την Κρήτην”, *Κρητικά Χρονικά*, 18, 1964, σ.
- Ζαμπετάκης Εμμανουήλ, “Προσπάθεια προσηλυτισμού των Κρητών εις τον Καθολικισμόν τον ΙΘ' αιώνα”, *Κρητικά Χρονικά*, 11 (1957), σ.
- Ζαμπετάκης Εμμανουήλ, “Συμβολή εις την ιστορίαν της Κρητικής Επανάστασεως του 1866” *Κρητικά Χρονικά*, 17 (1963), σ.
- Ζυμβρακάκης Ιωάννης, *Απάντησις προς τον εν Βερολίνω καθηγητήν Μελδενσώνα- Βαρθόλδην τον περιγράψαντα τον τελευταίον εθνικόν αγώνα της Κρήτης κατά των Τούρκων*, Αθήναι 1870.
- Herzfeld M., Παραστάσεις του ανδρισμού στην ορεινή Κρήτη”, *Αρχαιολογία*, 41 (1991), σ. 72-78
- Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α, Herodotus, *Historiae A'*, επ. C. Hude, Oxford Classical Texts, 1976.
- Θεοτοκάς Νίκος, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη, απομνημόνευμα και ιστορία*, εκδ. Βιβλιόραμα. 2012.
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Thucydides, *Historiae A*, cur. Henricus Stuart Jones, Oxford Classical Texts, 1970.
- ΙΛΑΕΚ, *Μνημεία των Κρητικών Επανάστασεων*, επανάστασις 1821-1830, τ. Πρώτος, Αθήναι 1978
- ΙΛΕΡ, *Σεβαστέ μοι θείε την δεξιάν σας ως υιός κατασπάζομαι', οι επιστολές του Αντωνίου Ν. Γιάνναρη προς τον Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη*, εισαγωγή - έκδοση κειμένου Νικόλαος Παπαδογιαννάκης και Ελπινίκη Νικολουδάκη-Σουρή, Ρέθυμνο 2009,
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτικής Αθηνών, τ. ΙΓ, Αθήνα 1980
- Κάλλια Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου, «Τα 'Προσηλυτιστικά' στην Κρήτη, 1859 -1860», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1, Ηράκλειο 2005, 179-197.
- Καλλιατάκη Κ., Αγγλία και Κρήτη 1868, *Κρητικά Χρονικά*, ΚΕ', 1973, σ. 229-277.
- Καλλιατάκη Κάλλια, “Αγγλία και Κρήτη το 1868”, *Κρητικά Χρονικά*, 25, 1973, σ. 229-277.
- Καλλιατάκη- Μερτικοπούλου Κ., *Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1984.
- Καλλιατάκη Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: η περίπτωση της Κρήτης, 1868-1877*, Αθήνα 1988
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.
- Καλλονάς Στυλιανός, “Ο ηγούμενος Γαβριήλ”, *Κρητική Εστία*, τευχ. 125-126,

- 1962, σ.
- Καλλονάς Στυλιανός, “Ο Πάνος Κορωναίος”, *Κρητική Εστία*, τευχ. 163-164, 1966, σ.
- Καλλονάς Στυλιανός, “Παρθένιος Περίδης, ο πρωτεργάτης και πρωταθλητής της επανάστασης του 1866”, *Κρητική Εστία*, τευχ. 165, 1966, σ.
- Καλλονάς Στυλιανός, *Η Κρήτη Ολοκαύτωμα(1866-1869)*, Αθήνα 1963.
- Καλομενόπουλος Νικόστρατος, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894.
- Καραβαλάκης Ι.Μ., “Αντώνιος Παπαδάκης, ο μέγας πατριώτης και μέγας εθνικός ευεργέτης, *Αμάθεια*, Δ, τεύχος 16-17 (1973), 18-19 (1973), 20-21 (1974)
- Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1832-1932)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 2006
- Καρδάσης Β., *Έλληνες Ομογενείς στη νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Καψωμένος Γεώργιος, *Μορφές ημιθέων, Χ" Μ. Γιάνναρης*, Χανιά 1966.
- Κελαϊδής Πάρης, *Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων*, Αθήνα 2007
- Κελαϊδής Σταύρος, *Ο Παρθένιος Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)*, Εν Χανίοις 1904.
- Κήρυξ, φ. /22-7-1916
- Κολοκοτρώνης Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από το 1770 έως το 1836*, καταγραφή Γ. Τερτσέτης, Αθήνα 1846.
- Κονδυλάκης Ιωάννης, *Ιστορία και γεωγραφία της Κρήτης*, εκδ. Δ', Αθήνα 1903
- Κονδύλης Γεώργιος, *Ιστορία τριών οικογενειών της μεγάλης διασποράς, Σκαρμαγκαά, Σκανδαβή, Κονδύλη*, Αθήνα 1994.
- Κοντογιώργης Γ, *Κοινωνική και πολιτική αυτοδιοίκηση, οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, εκδ Λιβάνης 1982
- Κορωναίος Πάνος, “Εκθεσις της δευτέρας εκστρατείας του στρατάρχου Ομέρ κατά των Σφακίων”, *Αρμονία*, 1900, σ. 354-368.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914) Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988
- Κουρνούτος Γ. Π., *Απομνημονεύματα*, Βασική Βιβλιοθήκη 44, Αθήνα 1954.
- Κρέμος Γεώργιος, *Νεωτάτη Γενική Ιστορία*, Αθήνα 1890.
- Κρητικού Κώδικος*, τεύχος πρώτον περιέχον τα κατά το 1858 εκδοθέντα διατάγματα Οργανικού Νόμου του 1867 μετά σχετικών Αυτοκρατορικών Φερμανίων, διατάγματα τινά μεταγενέστερα και την εν Χαλέπα Σύμβασιν του 1878 μετά των αναγκαίων σημασιώσεων και παραπομπών, Εν Χανίοις , τυπ. Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, 1879.
- Κριάρης Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της επανάστασεως του 1866*, Χανιά 1902.
- Κριάρης Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων,(νέα) τ. 1-3*, αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα 1932-1938.
- Κριτοβουλίδης Καλλίνικος (:), *Φυλλάδα για τσοι Τούρκους της Κρήτης, γραμμένη από ένα γέρω Κρητικό το 1858*, χ.τ., χ.ε.

Κριτοβουλίδης Καλλίνικος, *Απομνημονεύματα του περί της αυτονομίας της Ελλάδας πολέμου των Κρητών*, Αθήνα 1859.

Κυριαζόπουλος Βασ, “Αι επαναστάσεις των Κρητών 1866 και 1878 και ο πλοίαρχος Σουρμελής, *Κρητικά Χρονικά*, ΚΔ', 1972, σ. 7-64.

Κωστής Κώστας, “Κοινότητες, Εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων”, *Μνήμων*, 13, 1991, σ. 57-75.

Λάσκαρις Στ., *Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1914*, Αθήνα 1947

Λάσκαρις Στ., *Το Ανατολικόν ζήτημα 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948

Λατσιθιωτάκης Κ., “Ελπίδες και απογοητεύσεις από τον ξεσηκωμό του 1866”, *Νέα Εστία*”, αφιέρωμα στην επανάσταση του 1866, τ.80, αρ. 944, 1966, σ. 1605-1613.

Λιάκος Αντώνης, “Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη”, *Παλίμψηστον*, 14/15, 1994-1995, σ. 191-224.

Λιάκος Αντώνης, “Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος, η δόμηση του εθνικού χρόνου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ.Θ.Δημαρά*, Αθήνα 1999

Λιάρος Αντώνης, *Αποκάλυψη, ουτοπία και Ιστορία, οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις Αθήνα, 2012

Λιάτα Ε., “Οι κοινότητες”, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.2. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 2003

Λογοδοσία Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής, Αθήνα, 1869.

Λουκιανός, *Έργα*, Lucianus, Opera, επιμ. Μ. Macleod, t. III, Oxford Classical Texts, 1980.

Μακρυμιχάλης Στ., “Ανέκδοτα έγγραφα εκ του αρχείου Σκουλούδη σχετικά με την επανάσταση του 1866-69”, *Κρητικά Χρονικά*, ΙΒ' (1958), σ. 7-96

Μαμαλάκης Ιωάννης, “Ο Samuel Howe και η κρητική επανάστασις του 1866, *Κρητικά Χρονικά*, Γ', 1949, σ. 299-320.

Μαμαλάκης Ιωάννης, “Ο Πάνος Κορωνάιος και η εκστρατεία του Ομέρ στο Λασιθί”, *Κρητικά Χρονικά*, 5, 1951, σ. 163-230.

Μαμαλάκης Ιωάννης, “Το ζήτημα της αποστολής του Μαυροκορδάτου ως κυβερνήτου της Κρήτης” *Κρητικά Χρονικά*, 3, 1949, σ. 16-34.

Μαμαλάκης Ιωάννης, *Η Κρητική Επανάστασις του 1866-1869*, έκδοση Ι.Λ.Α.Ε.Κ., Χανιά 1983.

Μαμαλάκης Ιωάννης, *Ο αγώνας του 1866-69 για την Ένωση της Κρήτης, Ι, Η επιβολή της Ιδέας*, Θεσσαλονίκη 1942.

Μαμαλάκης Ιωάννης, *Ο αγώνας του 1866-69 για την Ένωση της Κρήτης, ΙΙ. Η περίοδος του Μουσταφά πασά*, Θεσσαλονίκη 1947.

Μαμαλάκης Ιωάννης, *Το δράμα του Αρκαδίου και η ιστορική σημασία του*, Θεσσαλονίκη 1947.

Μάντακας Γιάννης Ν., *Κρητικών Αγώνων Ιστορικές Επιλογές*, Χανιά 2000,

Μάρκογλου Εμμ., *Το ενδιαφέρον του Αμερικανικού λαού δια την Κρητικήν Επανάστασιν του 1866-69*, Αθήνα 1970.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, Πυρσού, τόμοι Α'-ΚΔ', Αθήναι 1938 (για τα βιογραφικά σημειώματα και τοπωνύμια που αναφέρονται στα κείμενα του Χατζημιχάλη Γιάνναρη)

- Μέλαινα Ελπίς, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870*, μτφ. Εισαγωγή Ιωάννα Μυλωνάκη, Ηράκλειο 2008.
- Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη, *Θέματα Νεοελληνικής φιλολογίας*, Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά, Α. Π. Θ., Αθήνα 2001.
- Μοάτσος Ερρίκος, Χουσεΐν Αυνή πασάς, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα τ. 24, σ. 691.
- Μορφακίδης Μόσχος- Matilde Morcillo Rosillo, Έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ισπανίας για το Κρητικό ζήτημα, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, σ. 451-466.
- Μοτάκης Στυλιανός, Αναγνώστης Σκαλίδης, *Γενικός Αρχηγός Κισάμου 1818-1901*, Χανιά 1968
- Μουρέλλος Ιωάννης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. Α, Β, Γ, Εκδόσεις Ερωτόκριτου, Ηράκλειο Κρήτης 1950.
- Μπαγιόνας Αύγουστος, *Η θεωρία της Ιστορίας από τον Θουκυδίδη στον Sartre*, Θεσσαλονίκη 1980
- Μπαμπινιώτης Γεώργιος, “Η γλώσσα του Μακρυγιάννη. Υπόδειγμα ύφους;” *Ιταλοελληνικά*, 1, 1988, 157-166.
- Μπολανάκης Ιωάννης, “Η συμβολή του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός” στη μεγάλη κρητική επανάσταση του 1866”, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2005, σ. 231-239.
- Μυλωνογιάννης Γεώργιος, *Η Επανάσταση του 1878 στην Κρήτη και η Σύμβαση της Χαλέπας*, Χανιά 2002
- Νανάκης Ανδρέας, *Εκκλησιαστικά Κρήτης, 19ος-20ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Νέα Έρευνα, φ.1182/10-12-1913
- Νέα Έρευνα, φ.1980/23-7-1916, σ.2
- Νουχάκης Ι., *Κρητική χωρογραφία*, Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού, αποστάσεων κλπ. Αθήνα 1903.
- Ουγκώ Βίκτωρ, *Στην Εξορία*, μετφρ. Κ.Ν.Χρυσάνθου, Αθήναι, χ.ε., χ.χ. Μεταφράζονται οι επιστολές που έστειλε ο Β. Ουγκώ στους Κρητικούς το 1866-69, στον Ι. Ζυμβρακάκη και στον Κώστα Βολουδάκη.
- Παλιγγενεσία 1866, 1867
- Παναγιωτάκη Πόπη, “Η Κρήτη στα κείμενα Γάλλων περιηγητών και συγγραφέων (τέλη 18ου αρχές 20ου)”, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2005, σ. 105119.
- Παντουβάκης, “Στοιχεία για τον Ευρωπαϊκό Φιλοκρητισμό στην Επανάσταση του 1866”, *Κρητική Πρωτοχρονιά*, 2, (1962), σ. 221
- Παπαγιώργης Κωστής, *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*, Αθήνα 2003.
- Παπαδάκης Γεώργιος, “Κωνσταντίνος Κριάρης, ο αρχηγός του Σελίνου”, *Κρητική Εστία*, τεύχη 166-167, 1966, σ.
- Παπαδάκης Ν. Ι., “Πολιτική Σάτιρα εν Κρήτη”, *Κρητικά Μελέται*, Α', 1933, σ. 123-139.
- Παπαδάκης Νικόλαος Ι., *Ζημίες και αποζημιώσεις Κρητικών επαναστάσεων*, εν Χανίοις 1934

- Παπαδάκης Στ. Μ., *Κρητικάί σελίδες ή κρητικά απομνημονεύματα* εξιστορούντα τα σημαντικότερα γεγονότα της Κρήτης και τας κατά της εθνικής αυτής αποκαταστάσεως καταχθονίους και υπούλους και μυστηριώδεις ενεργείας των πολεμίων ... από του 1830 μέχρι σήμερον, Αθήνα 1911
- Παπαδάκης Στυλιανός, *Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επανάστασεως του 1866 και τα καθ' εαυτήν διαδραματισθέντα μυστήρια*, Αθήνα 1870.
- Παπαδάκης Στυλιανός, *Νύξεις περί της αγγλικής εν Κρήτη πολιτικής*, Αθήνα 1880
- Παπαδαντωνάκης Γεώργιος, *Η διπλωματική Ιστορία της επανάστασεως του 1866*, Αθήνα 1920.
- Παπαδία -Λάλα Αναστασία, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528), η επανάσταση του Γαδανολέου-Λυσσογιώργη*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1983
- Παπαδοπετράκης Γρηγόριος, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα 1888, και επανέκδοση 1974.
- Παπαμανουσάκης Στρατής, *Η ξενοκρατία στην Κρήτη*, Αθήνα 1979.
- Παπαντωνάκης Γεώργιος, *Η διπλωματική ιστορία της Κρητικής Επανάστασεως του 1866*, εν Αθήναις 1926
- Παρατηρητής, 20 έως 30 Ιουλίου 1965.
- Πασχαλίδης Γρηγόρης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα 1993.
- Πατεράκης Μ. Γεώργιος, “Το άγνωστο Αρκάδι: η ολοκαύτωση και οι ηρωικοί πρωταγωνιστές της υπό το πρίσμα νέων ερευνών”, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2005, σ. 203-211.
- Πεπονάκης Μανόλης Γ., “Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη το 1859/60 και η Ρωμαιοκαθολική προπαγάνδα”, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 18, 1998, σ. 113-217.
- Περίδης Παρθένιος, *Απομνημονεύματα, η Κρητική επανάστασις του 1866*, εκ του τυπογρ. Λιωνή, Αθήνα 1900.
- Περραιβός, *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1957
- Πεσσαρίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20ου αιώνα, η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μετφ. Οντέντ Βαρών -Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Νεφέλη, Αθήνα 1998
- Πετροπουλάκης Δημητρίος, *Περί της δευτέρας εις Κρήτην εκστρατείας του*, Αθήνα 1869.
- Πρακτρικίδης Ζ., *Χωρογραφία της Κρήτης*, συνταχθείσα το 1818, εκδ. Β' επιμέλεια Ν. Σταυρινίδη, εισαγ. Ν.Β.Τωμαδάκη, Ηράκλειο 1983
- Πρεβελάκης Ε., “Το κρητικό ζήτημα, 1821-1862. Υπόμνημα του Α.Σ. Green και άλλα έγγραφα από το Αρχείο του Foreign Office”, *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), σ. 54-94
- Πρεβελάκης Ε., “Το κρητικό ζήτημα, 1821-1862. Υπόμνημα του Α.Σ. Green και άλλα έγγραφα από το Αρχείο του Foreign Office”, *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), σ. 54-94
- Πρεβελάκης Ελευθέριος, *Η Μεγάλη Κρητική Επανάστασις του 1866*, Αθήνα 1966.
- Ράδος Κωνσταντίνος Ν., *Τα καταδρομικά της Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής εν τω αγώνι του 1866-68*, εν Αθήναις 1896
- Ρενιέρης Μάρκος, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Δοκίμιον, Αθήνα 1841

- Σάθα Κωνσταντίνου, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, 1869, σ. 223-307.
- Σαρίπολος Ν.Ι., *Ολίγαι λέξεις ως ιδιωτική απάντησις εις την επίσημον έκθεσιν της Α.Υ. Του Ααλή Πασά, Μεγάλου Βεζύρου, προς την Α.Μ. Τον Σουλτάνον, μετάφραση από τα γαλλικά Α. Μηλιαράκη*, Αθήνα 1868
- Σβολώπουλος Κωνσταντίνος, *Η γέννηση της ιστορίας του νέου ελληνισμού*, Βιβλ. Εστίας, Αθήνα 2006
- Σβορώνος Νικ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχάς, Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Σβορώνος Νίκος Γ., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 31987.
- Σβορώνος, “Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866”, *Αριάδνη*, 1, (1983), σ. 308-319.
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 2000.
- Σκανδάμης Ανδρέας, *Σελίδες Πολιτικής Ιστορίας και Κριτικής: η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος, 1832-1862*, Αθήνα 1961
- Σκανδάμης Ανδρέας, *Σελίδες Πολιτικής Ιστορίας και Κριτικής: η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος, 1832-1862*, Αθήνα 1961
- Σκίννερ Ιλλαρίων, *Σκληραγωγία εν Κρήτη κατά το έτος 1867, μεταφρασθείσαι εκ του Αγγλικού υπό Θ. Γ. Δίξωνος*, Αθήνα 1868.
- Σκόκος Φ.Κ., *Σύντομον βιογράφημα / Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη / οπλαρχηγού Κρητός*, *Ημερολόγιον του 1892*, σ. 353-363.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988
- Σκουλάς Αχιλλέας Ι., *Οι Λάκκοι και οι Λακκιώται*, Χανιά, 1961
- Σκουλάς Αχιλλέας, *Ο Σκουλής Κόκκος και οι απόγονοί του*, Χανιά 1960
- Σουρμελής Διονύσιος, *Ιστορία των Αθηνών κατά των υπέρ ελευθερίας αγώνα: αρχομένη από της επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων, διηρημένη σε τρία βιβλία*, Εν Αιγίνη, τυπ. Α. Κορομηλά, 1834.
- Σουρμελής Ν.(Σουρμελή Δανιήλ, δαπάνη), *Οι εις Κρήτην 25 πλοί του πλοιάρχου Νικολάου Σουρμελή και η ναυμαχία της Ενώσεως*, Αθήνα 1868.
- Σπανάκης Στέργιος, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, τ. Α+Β, Ηράκλειο, 1991
- Σταυράκης Ν., *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λ.π., ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890
- Σταυριανού Μιράντα, *Η αγγλική πολιτική και το κρητικό ζήτημα (1831-1841)*, Αθήνα 1986
- Σταυρούδης Στυλιανός, *Η εν Κρήτη Επανάστασις του 1866 και οι εξ Ηρακλείου απομνημονευματογράφοι αυτής*, υπό Στ. Α. Σταυρούδου, γενικού γραμματέως της Κεντρικής Επιτροπής του πολιτικού κινήματος του 1858 και γενικού στρατιωτικού γραμματέως του Αρχηγείου του Τμήματος Χανίων εν τη επαναστάσει του 1866, Εν Ερμούπολει Σύρου, τύποις Ρ. Πρίντεζη, 1870
- Σταυρούδης Στυλιανός, *Απάντησις προς το υπουργείον Ζαΐμη και τους εκμεταλλευτάς της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα 1869

Σταυρουλάκης Χριστόφορος, “Ενας Κρητικός καπετάνιος αφηγείται την επανάσταση του '66”, *Νέα Εστία*, αφιέρωμα στην επανάσταση του 1866, τ.80, αρ. 944, 1966, σ. 1605-1613 [αφήγηση Ν.Νικολούδη].

Στεργέλλης Α.Π., “Η συγκέντρωση των Μουρνιών και τ'αποτελέσματά της στις εκθέσεις του Foreign Office, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 1975, σ. 311-320.

Τερτσέτης Γεώργιος, *Άπαντα: Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836 (υπό Θεόδ. Κολοκοτρώνη)*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1953.

Τρούλης Μιχάλης, *Εμμανουήλ Βυβιλάκης. Η ζωή, η δράση και το έργο του*, εκδ. Καλαϊτζάκης, Ρέθυμνο 2005

Τσατσαρωνάκη Κ., “Μία έκθεση ωμοτήτων του 1866”, *Κρητικά Χρονικά*, Η' (1954), σ. 7-48

Τσιριντάνης Νικόλαος, *Η πολιτική και διπλωματική Ιστορία της εν Κρήτη επαναστάσεως του 1866-1869*, τόμοι Α-Γ, Αθήνα 1950-1951.

Τωμαδάκης Ν.Β., (έκδοση) *Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*Α', Αι πηγαί, Αθήνα 1974

Τωμαδάκης Ν.Β., “Η κρητική επανάστασις του 1866-69”, *Κρητική Εστία*, 81-82, 1959, σ.

Τωμαδάκης Ν.Β., “Ιστορικοί, Απομνημονευματογράφοι και Ποιηταί του Αγώνος 1821-1838” *Παρνασσός*, 8, περβ', 1966, 221-229.

Τωμαδάκης Νικόλαος Β., “Η κρητική επανάστασις του 1866-69 (σύντομον ιστορικών διάγραμμα μετά βιβλιογραφίας)”, *Νέα Εστία*, τ. 80, αρ. 944, 1966, σ. 1488-1502

Τωμαδάκης Νικόλαος Β., “Συμβολή εις την βιβλιογραφία των κρητικών επαναστάσεων, Β. Βιβλιογραφία της επαναστάσεως 1866-1869”, *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β, 1939, 198-238.

Τωμαδάκης Νικόλαος Β., “Ειδήσεις και έγγραφα της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας, *Επετηρίς Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών*, 1, 1933, σ.

Τωμαδάκης Νικόλαος,” Το μυστικόν Κρητικόν Υπόμνημα της 15/27 Μαΐου 1866”, *Αθηνά*, 47, 1937, σ.222-236.

Υπουργείον Εξωτερικών Ελλάδος, Κυανή Βίβλος, έγγραφα αφορώντα εις την εν Παρισίοις συγκροτηθείσαν σύνοδον περί της ελληνοτουρκικής, οίς προσετέθησαν και τα τελευταία έγγραφα, τα αφορώντα εις την ρήξιν των μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας σχέσεων, Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, μηνί Ιανουαρίων 1868.

Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτρφ. Κ. Χατζηδήμου-Ι. Ράλλη, Ράππα, Αθήνα 1989.

Φουρναράκης Κωνσταντίνος Γ., *Προκηρύξεις πασάδων* (εκ της ιστορίας της επαναστάσεως του 1866), Εν Χανίοις, χ.χ.

Φουρναράκης Κωνσταντίνος Γ., *Διοικήσεις και δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, Εν Χανίοις 1929

Φουρναράκης Κωνσταντίνος Γ., *Τουρκοκρήτες*, εν Χανίοις 1929

Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Επιστολές του Σπυρίδωνος Αντωνιάδου στον Χατζημιχάλη Γιάνναρη”, *Εν Χανίοις*, Ετήσια Έκδοση Δήμου Χανίων, 5, 2011, σ. 261-282.

Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Η περιμάχητη Πολιτεία της Γραμβούσας” ανακοίνωση στο *ΙΑ΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο 2011 (υπό δημοσίευση)

Φουρναράκης Κωνσταντίνος, “Φατριαστικές αντιπαραθέσεις και εμπαιθείς κατηγορίες στην επανάσταση του 1866”, ανακοίνωση στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου στο Ηράκλειο κατά τη διάρκεια Συνεδρίου που οργάνωσε η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη το 2013 στην επέτειο της ένωσης με την Ελλάδα, υπό δημοσίευση στα Πρακτικά

Χαρλαύτη Τζελίνα, *Ιστορία της ελληνικής ναυτιλίας*, 19ος -20ος αιώνας, Αθήνα 2001

Χατζηδάκης Ιωσήφ, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881, (ανατύπωση Καραββία Αθήνα 1969)

Χουρμούζης Βυζάντιος Μ., *Κρητικά*, Αθήνα 1842

Χρηστάκης Γ.- Πατεράκης Γ., *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1996.

Χρονικόν Ανέκδοτον Γαλαξειδίου [...], μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων, νυν πρώτον εκδίδοντος Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Αθήνησιν, τυπ. Ιωάννου Κασσανδρέως, 1865

Ψιλάκης Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης*, χ.τ. χ.χ. (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης του 1909 από τις εκδόσεις Μινώταυρος)

Ψύχας Νικόλαος, *Η επαναστατική εικόν των δυτικών της Κρήτης διαμερισμάτων ή ανασκευή χωρίων τινών του καθηγητού Μενδελσώνος Μπαρθόλδου*, Αθήνα 1870

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

Διαφορετικές οπτικές γωνίες στην εξιστόρηση της Μάχης της Αράδαινας (Ιούλιος 1867)

α) Η έκθεση του Έλληνα προξένου στα Χανιά Ν. Σακόπουλου για τη μάχη (17-7-1867).

“Όσον δ’ αφορά τας πολεμικάς εργασίας, επληροφορήθημεν τα εξής: ότι μετά την εκ του οροπεδίου Ασκύφου υποχώρησιν του αρχηγού κ. Ζιμπρακάκη ο μεν πολυάριθμος τουρκικός στρατός κατέλαβε και το χωρίον Ανώπολιν, εκείνος δε κατέλαβε τας παρά την Αράδαιναν οχυράς θέσεις, όπου επί τρεις ημέρας και νύχτας, από της 10-13 του ισταμένου μηνός, επολέμει πεισματωδώς κατά των πολυπληθών εχθρών, εις ούς επήνεγκε μεγάλην βλάβην. Οι Χριστιανοί πολεμούντες καίτοι εις προς είκοσι κατώρθωσαν καθ’ ολον τούτο το διάστημα όχι μόνον να εμποδίσωσι τον εχθρόν του να καταλάβη τας θέσεις εκείνας αλλά και να τον αναγκάσωσι να υποχωρήσει. Απελπισθείς τότε ούτος του να προβή απεβίβασε δύο χιλιάδας στρατού εις θέσιν Διαλισκάρι και διά των ετέρων τεσσάρων χιλιάδων εκεί ευρσκομένων κατώρθωσεν υποστηριζόμενος υπό των τηλεβόλων των πλοίων και όλην την ημέραν πολεμούμενος να καταλάβη περί την δύσιν του ηλίου θέσεις τινά(ς), δι’ ών προσέβαλεν εκ των νώτων τους εν Αραδαίνη μαχομένους επαναστάτας, οίτινες τέλος ηναγκάστησαν να εγκαταλείψωσιν αυτήν”.¹⁰⁵⁶

β) Η διήγηση του Γρηγορίου Παραδοπετράκη στην “Ιστορία των Σφακίων”

Ενωθέντων, ώσπερ έφημεν, των τριών στρατευμάτων εν Ασφένδω αί οικογένειαι, προσδραμούσαι, κατέφυγον εις Αγίαν Ρωμέλην, ένθα κατά καλήν τύχην εύρον δύο ευρωπαϊκά πλοία και ανεχώρησαν δια την Ελλάδα, όπως ευρέθησαν ρακένδυτοι, ανυπόδητοι και ελλειναιί. Οι δε Σφακιονοί απαλλαγέντες τούτων συναπεφάσισαν μετά των επελθόντων ομόρων και εθελοντών να αντισταθώσι και αναχαιτίσωσιν, ει δυνατόν, την ορμήν του πολεμίου από την φάραγγα της Αράδαινας, όστις διατέμνει όλην την επαρχίαν από τα ύψιστα όρη έως εις την θάλασσαν και όστις επομένως, ενόμιζον αγνοούντες την ιστορίαν, ότι ήθελεν εξασφαλίσει εαυτούς εκ των νώτων· αλλά συνέβη ακριβώς ό,τι και τω 1770 και ω 1824.

Η μάχη συνήφθη (15 Ιουλίου) φοβερά και πεισματώδης διά ξηράς και θαλάσσης. Από τα έμπροσθεν είχαν οι Έλληνες μόλις όντες 1000 τον αριθμόν τον κολοσσιαίον στρατόν υπερβαίνοντα τας 75000¹⁰⁵⁷, από δε τα όπισθεν 9 θωρηκτά πλοία άτικός εξεσφενδόνιζον δια μιάς πολλάς σφαίρας επί των νώτων αυτών. Επί τέλους δ’ δρών ο πολέμιος την ισχυράν αντίστασιν των Ελλήνων, μετήνεγκε χιλιάδας τινάς στρατού δια θαλάσσης εις την δυτικήν όχθην της φάραγγος, όποθεν

¹⁰⁵⁶ Ελ. Πρεβελάκη και Βασ. Πλαγιανάκου Μπεκιάρη (επιμέλεια), Η Κρητική Επανάστασις του 1866-1869. Εκθέσεις των εν Κρήτη Προξένων της Ελλάδος, Μνημεία Ιστορίας Ακαδημίας Αθηνών, τόμος Α, Αθήνα 1967, σ. 400.

¹⁰⁵⁷ ‘Αλλ’ ως βεβαιούται διετέθησαν κατά της Κρήτης 117.000 στρατού και 37 ατμόπλοια, δύναμιν οίαν ουδέις ποτέ άλλος κατακτητής διέθετο κατά της νήσου από της δημιουργίας αυτής.

αναβάντες αθεάτοι εις Αράδαιναν προσέβαλον ραγδαίως εκ των νώτων τους Έλληνας τούτο ιδόντες παρ' ελ'ίδα ετράπησαν εις ανωφερή φυγήν προς τα Κρούσια, αλλ' όντες ήδη περικυκλωμένοι, του δε τόπου όντος και θαρού έπεσον ως 25 νεκροί εκ διαφόρων σωμάτων.

Μετά το πέρας δε της ατυχούς ταύτης μάχης, ουδέν είχε πλέον ο εχθρός να εκτελέση εν Σφακίοις, αν και ουδείς τω κατοίκων, ουδ' αυτού του Τσιριντάνη εξαιρουμένου, προσήλθε να τω δηλώση υποταγήν. Ο Ρεσίτ πασάς πληγωθείς ενταύθα και προφασισθείς, ότι άφηκε τας επαρχίας του Ηρακλείου εις την διάποισιν των εκεί επαναστατών, έφυγεν εσπευσμένως μεσούτος του Αυγούστου. Φεύγοντα δε οι παρατυχόντες Καλλικρατιανοί, Ασφεδιώται, Καψοδασιανοί και πολλοί Αγιοβασιλείται κατεδίωκαν αυτόν στενώς και επήνεγκον πολλάς ζημίας εκ των νώτων, έως ότου έφθασαν εις τον Πλατύν ποταμόν. Κατά την ορολογίαν αυτού του Ρεσίτ, εάν και ο εν Μεσσαρά τότε ησυχάζων Κόρακας επετίθετο εκ των έμπροσθεν κατ' αυτού, η πανωλεθρία παντός του στρατού θα ήτο άφευκτος, διότι ήσαν εντελώς απηυδημένοι εκ της στενής καταδιώξεως. Εν τούτοις η πληγή του Ρεσίτ πασά ένεκεν της καταδιώξεως και του μεγάλου κόπου της κατεσπευσμένης φυγής κατέστη σοβαρά και τέλος τον έφερεν εις τον τάφον. Έπεσε δε εν Αράδαινα και έτερος επισημότατος εν οθωμανοίς ο Δελή Χουσεϊν.

Απορίας άξιον πως ο άλλως αγαθός Μ. Κόρακας, ενώ αυτός συνεχώς εβοηθείτο υπό των Σφακιανών και ανέκαθεν διετήρει φιλίας αμοιβαίας, που λέγομεν, αυτός ουδέποτε ανταπέδωκε τα ίσα. Και την φοράν ταύτην εβοηθήθη ως Αρχηγός εις το τμήμα του και μάλιστα εις το Λασίθι, αλλ' όταν ο αντίπαλος του Ρεσίτ ανεχώρησε μεθ' όλης σχεδόν της στρατιάς του διά τα Σφακιά, αυτός εκάθισεν αμέριμνος εις την Πομπηίαν του! Εάν και ούτος παρηκολούθει κατά πόδας τον Ρεσίτ εις τα Σφακιά, ώστε οι Σφακιανοί σύμπαντες σχεδόν τον Ομέρ έως εις το Λασίθι, βεβαίως θα κατήνεγκον εις αυτόν μεγίστην φθοράν εν Καλλικράτει, όπου ήθελεν ευρεθή μεταξύ τριών πυρών. Η δε φθορά του Ρεσίτ θα συνεπέφερε και την του Μεχμέτ, όστις, εάν δεν ήγνουτο ταχέως με τον στρατόν του Ομέρ, θα έφευγεν εκ Σφακίων κακήν κακώς έχων. Τούτων δε γενομένων τα σχέδια του Ομέρ θα κατεστρέφοντο και οι Σφακιανοί δεν θα υφίσταντο όσα υπέφερον.

Πλην αλλ' ου μόνον ο βοηθηθείς Κόρακας έμεινεν όλως αδιάφορος εις τα δεινοπαθήματα των βοηθησάντων αυτόν, αλλά και οι Σελινιώται άπαντες έφυγον προ του κινδύνου, πλην του φιλοτίμου οπλαρχηγού Α. Σπηνιώτη μετά των υπ' αυτόν ανδρών. Και ο Κριάρης ελθών εκάθισεν εις τα Κρούσια, θεώμενος απαθώς τας γινομένας σκηνάς χωρίς ελάχιστον να λάβη μέρος!

Πολλοί δε και εκ των ελθόντων μετά του Κορωναίου από τας της Ρεθύμνης επαρχίας έφυγον προ του κινδύνου, προφασισθέντες ότι ο Ρεσίτ, ερχόμενος εκ των του Ηρακλείου μερών, έμελλε να διέλθη τας επαρχίας των και διαφθρείρη αυτάς ούσας απροστατεύτους. Η πρόφασις αυτή όσω μεν φαίνεται δεδικοιολογημένη, τοσούτω εστί σαθρά, διότι, ότε αυτοί ανεχώρουν εκ Σφακίων, ο Ρεσίτ είχε διέλθη τας επαρχίας των και όταν επλησίαζεν εις τα Σφακία αυτοί ηδύναντο κάλλιστα να τον παρακολουθήσωσι κατά πόδας και εν Σφακίοις να τω επενέγκωσι βλάβην μεγάλην ο δε Μεχμέτ δεν θα ηγνούτο μετά του Ομέρ ταχέως και τα σχέδιά

του μετ' αυτού θα κατεστρέφοντο. Εν συντόμω δε ο εχθρός εν Σφακίοις είναι εχθρός μόνον των Σφακιανών και ούχί της Κρήτης. Τούτο πολλάκις εν λύπη είδομεν. 1058

Εάν τα πάθη και η κακοβουλία δεν ημποδίζον τους Κρήτες να σπεύδωσιν από τα πέρατα της Μεγαλονήσου εις τα Σφακία τω 1821 επί της εισβολής του Οσμάν, τω 1824 επί της του Χουσεΐν, το 1828 επί της του Μουσταφά, τω 1867 επί της του αυτού, οι πολέμιοι θα ενεταφιάζοντο ομού με την δόξαν των εις τας αξένους κοιλάδας και τα δάση των Λευκών Ορέων δια παντός· αλλ' αντί να καταπλήξωσι τον κόσμον δι' ενός τοιούτου κατορθώματος και εξαναγκάσωσι την διπλωματίαν, ίνα αλλοφρονήση και υπέρ της αποκλήρου Κρήτης, διέδιδον τότε οι μωροί, ότι δεν αγωνίζονται εν Κρήτη υπέρ ελευθερίας, αλλ' ίνα ληστεύωσιν!

Ωφείλον οι τετυφλωμένοι να εύχονται διακαώς υπέρ της εις Σφακία συνεχούς εισβολής των πολεμίων, ίνα και αυτοί σπεύδωσιν αυθορμήτως εκεί και τας μεν κεφαλάς των στέφωσι δάφναις; Τους δε πολεμίους εξοντώνωσιν. «Άλλως τε και τα Σφακία κατά την επιθυμίαν των φθονούντων αυτά, λέγει ο Ν. Ψύχας, καθιστάμενα ούτω πεδίων της πάλης αυτά μεν θα παρεδίδοντο εις αφεύκτον πανωλεθρίαν, αι δε επαρχίαι αυτών θα εσώζοντο και όμως πράττουσι πάντοτε το εναντίον...». Εις ταύτα προσθέτομεν και ημείς ότι και αν ο εχθρός ημποδίζετο ένεκεν φόβου να εισβάλλη εις τα Σφακία, και τούτο θα ήτο κοινόν συμφέρον διότι θα είχαν εν μέρος της Κρήτης όλως ελεύθερον διά τε τας κοινάς του αγώνος ενεργείας και άσυλον διά τας οικογενείας και τα πολυτιμότερα αυτών πράγματα. Εν τούτοις, ίνα και τα Σφακία περιέλθωσιν εις βεβαίαν πανωλεθρίαν, πυρί τα πάντα μιχθήτωσαν. Τούτο πολλοί αναιδώς έλεγον! Αλλ' οπωσδήποτε οι επιμείναντες τότε εν Σφακίοις Κρήτες και οι εθελονταί, αυτοί μάλλον επολέμησαν τον εχθρόν· διότι το πλείστον μέρος των Σφακιανών ησχολείτο εις διάσωσιν των οικογενειών των, ας ή κουφότης των εν Αθήναις διευθυντών δεν είχε αφαιρέσει εισέτι εκείθεν με την πρόφασιν, ότι αι οικογένειαι των Σφακιανών είσιν εν ασφαλεία και ούτω συνεσώρευον εκεί ου μόνον τας των αγωνιστών, αλλά και τας των υποτελών και προδοτών, τας οποίας μάλλον περιποιούντο, όπως μη πολεμώσι τον αγώνα, ως έλεγον. Οι δε σύζυγοι τούτων εννοείται, ότι μεγάλης ησυχίας απελάμβανον χάριν του εντίμου επαγγέλματός των!

Καθάπερ έφημεν, μετά την μάχην της Αράδαινας, ουδαμού πλέον εύρισκεν ο πολέμιος ισχυρόν αντίστασιν, ώστε επίστευσεν ότι η επανάστασις εντελώς κατεστράφη. Τούτο ο στρατάρχης Ομέρ εδήλωσεν εις την Πύλην ως γεγονός τετελεσμένον. Εν τούτοις και αυτός, ως οι προκάτοχοί του ψευσθείς εγένετο καταγέλαστος και απεβλήθη εκ της Κρήτης λίαν κατησχυμένος, ως και οι προ αυτού”¹⁰⁵⁹

1058 Όρα σελ. 97, 120, 212, 324, 326, 377, 380

1059 Γρηγόριος Παπαδοπετράκης, Ιστορία των Σφακίων, Αθήνα 1888,σ. 535-539.

γ) Η διήγηση του Βασιλείου Ψιλάκη στην “Ιστορία της Κρήτης”

“Ο Ρεσίτ σπεύδων κατηθύνθη εις Ηράκλειον και εκεί απέθανεν εν τη εν Αραδένη μάχη έπεσε και ο εν Οθωμανοίς επιφανής Ηρακλειώτης Κρητοτούρκος Δελή – Χουσεΐν ο αντίπαλος του Κόρακα, περί ου ή δ’ ημώνδης Μούσα, δήθεν συλλυπουμένη, εποίησε τούτο το δίστιχον.

«Ντελή μου Χουσεΐν μου, ηντάτανε γραφό σου

‘Στ’ Αράδενας το πέραμα να δής το θάνατό σου»

Ο Παπαδοπετράκης δε, δρών τότε εν τοις πρώτοις πρόσωπον, μέμφεται τινας εκ των επιφανών αγωνιστών, εν οις και τον Κόρακαν και τον Κριάρην 1060 ότι ο μεν ούτε προελαύνοντα εις Σφακία τον Ρεσίτ προσέβαλεν, ούτ’ επανακάμπτοντα αλλά μόνον οι παρατυχόντες εκ Καλλικράτους, Ασφένδου, Καψοδάσου και πολλοί εξ’ Αγίου Βασιλείου, ο δ’ ότι ελθών εκάθισεν εις τα Κρούσια θεώμενος εκείθεν απαθώς τας κάτω εν Αραδένη σκηνάς μόνου του Κακοδικιανού οπλαρχηγού Αναγνώστου Φούμη ή Σπινιώτου εκ τν Σελινιωτών μετά των περί αυτών τότε φιλοτίμως συγκινδυνεύσαντος 1061 μετά την συνένωσιν τουτέστι των τουρκικών στρατών εν Ασφένδω αι οικογένειαι προσέφυγον εις τα δυτικότερα, εις την Αγία Ρουμέλην, όπου κατ’ ευτυχίαν, τυχούσαι δύο ευρωπαϊκά πλοία, επεβιβάσθησαν εις αυτά και απήλθον εις την Ελλάδα. απαλλαγέντες τότε της περί αυτών μερίμνης οι Σφακιονοί απεφάσισαν μετ’ άλλων προσελθόντων και εθελοντών ν’ αναχαιτίσωσι κατά το δυνατόν τον προβαίνοντα πολέμιον κατά την διατέμνουσαν από των υψίστων ορέων μέχρι της θαλάσσης μεγάλην φάραγγα της Αραδένης. Οι Τούρκοι προβαίνονται συνενωμένοι ήδη, προσέβαλον τη 6 Ιουλίου τους περί τον Ξηρόκαμπον, ενισχυθέντες, μετ’ ισχυρού σώματος υπό τον Χατζημιχάλην, ενώ ο Ζυμβρακάκης επετήρει τον Μεχμέτ. Και διεφιλονείκησαν μεν βήμα προς βήμα την προέλασιν των πολεμίων, αλλ’ εν τέλει υπεχώρησαν προ της υπεροπλίας εις Σκαφιδάκια, κυριευθέντος του Μουρίου και πυρποληθεισών των οικιών αυτού και εκείθεν εις Νιάτον προς αναψυχήν τινά. Ο δε Ζυμβρακάκης παρελθόν την 7 Ιουλίου εν προφανεί κινδύνω τον εχθρόν κύκλω κατέλαβε τα οχυρά Σκαφιδάκια, αλλ’ αποκλειόμενος ούτω και αυτός, μετέβη εις α υπέρ την Ανάπολιν και Αράδενα μέρη προς αντίκρουσιν των επερχομένων εξ Ασφένδου. Ήδη προ της 10 Ιουλίου οι Τούρκοι προελαύνοντες εξ’ ανατολών επεφάνησαν προ της παραπλεύρωσ της Αραδένης Ανωπόλεως και εκυρίευσαν αυτήν. Οι αντιταχθέντες κατ’ αυτών Χατζημιχάλης, Γογονής, Μαθιός, Γ. Τσελεπής, Μπομπολάκης, οι αξιωματικοί Νικολαΐδης, Κ. Σμολένσκης, Χατζηδημητρίου οπισθοχωρούσιν εις Αράδενα, όπου προσβαλόντες αυτούς οι Τούρκοι απεκρούσθησαν αλλά την επιούσαν αποβιβασθέντος σώματος εχθρικού εις Διαλισκάρι, εκβάλλονται εκείθεν οιάκαμπτοι ούτοι αγωνισταί. Επί της πείσμονος εκείνης κατά την φάραγγα αντιστάσεως κατά τοσούτου εχθρικού στρατού και των αλληπαλλήλων εκεί συμπλοκών, ενώ οι παλαιόντες κατ’ αυτού ήσαν χίλιοι μόνον περίπου και προσεβάλλοντο και εκ θάλασσης όπισθεν υπό πολλών θωρηκτών, οι πολέμιοι αποβιβάσαντες καθ’ οδηγίας, ως ελέγετο. Τσιριντανικών, εις την

1060 Όρα Παπαδοπ. σελ. 537.

1061 «Περί του Φούμη τούτου βρέφους επί της Ελληνικής Επανάστασεως μόλις σωθέντος κατά την σφαγήν του Κακοδικίου. Ο μεν Κόρακας κατά πάσαν πιθανότητα δεν θα εδυνήθη να επιχειρήση τι κατά του Ρεσίτ μετά τον φοβερόν εκείνον προ μικρού εν Λασηθίω ανεμοστρόβιλον· τον δεν άφινεν αυτόν βεβαίως να καθεύδη, υποκεντριζόμενον και υπό του Σκαλίδη, ή του Ζυμβρακάκη πάντοτε αρχηγία.

δυτικήν όχθην της φάραγγος χιλιάδας τινάς στρατού και υπέρφαλαγγίσαντες ούτως αθέατοι τον εκεί τεταγμένον Κωσταρόν και υποχωρήσαντα άνω εις Άγιον Ιωάννην και ανελθόντες, ενώ οι κατά μέτωπον τόσο ευάριθμοι ήσαν απησχολημένοι έμπροσθεν κατά τοσούτου επιτιθεμένου εχθρού, προσβάλλουσι ραγδαίως εκ των νώτων τους ούτως απελπιστικώς αγωνιζομένους οίτινες ιδόντες τούτοι αίφνης και παρ' ελπίδα ετράπησαν εις φυγή, σπεύδοντες προς τας ειςτα Κρούσια ανωφερείας, όντες όμως ήδη περικεκυκλωμένοι σχεδόν και του χώρου όντος αδένδρου και γυμνού υπέστησαν ου μικράν φθοράν, πεσόντων εκεί 25 περίπου εκ διαφόρων σωμάτων, εν οίς και ο εκ Λάκκων ανδρειότατος μαχητής και οπλαρχηγός Μπελεγρεής, ως και ο αρχηγός των δυτικών Σφακίων Γ. Τσελεπής Δασκαλογιάννης. Περιέργως συνέβη και τότε εν τη φάραγγι της Αράδενης, ό,τι και τω 1770 επί του μεγαλωνύμου Δασκαλογιάννη και τω 1824 επί του Αιγυπτίου στρατηλάτου Χουσεϊν βέη, αλλ' εν τελεία των αγωνιστών εξαντλήσει και εν τοσαύτη του εχθρού υπεροπλία. Οι δε περί το Ζυμβρακάκην αξιωματικοί και τον Καβρόν αποκρούοντες εκ Καλού Λάκκου και Μουρίου τους κάτωθεν άλλους επερχομένους, απεσύροντο εις Σκαφιδάκια, εν ώ χρόνω οι εν Αραδένη εκκαλούν αυτούς να καταλάβωσι τα υπέρ την Ανώπολιν Πηγαδάκια, όπερ και εγένετο μετά του Λεων. Πετροπουλάκη και των Στερεοελλαδιτών, του Παύλου Μωράκη κατελθόντος εις Αράδεναν. Ούτω παραταχθέντες προ της Φάραγγος της Αραδένης και κάτωθεν και άνωθεν αυτής αντέκρουον πανημερίως τους ως κύματα εμμανώς επερχομένους πολεμίους οι τόσω ευάριθμοι εκείνοι αγωνισταί, ότε τέλος ως προείρηται, κατελήφθησαν τα νώτα αυτών".¹⁰⁶²

δ) Η διήγηση του Παναγιώτη Κριάρη στην "Ιστορία της Κρήτης"

Περί την μεσημβριάν της 11 Ιουλίου ο πλημμυρίσας εις Σφακιά εχθρός είχε καταλάβει και την Ανώπολιν, εγκαταλειφθείσαν υπό των επαναστατών, οίτινες μετέβησαν εις Αράδαιναν, όπου έφθασε και ο Κριάρης έλθων εκ Κισάμου δια της παραλίας του Αγίου Παύλου ως είδομεν. Αλλ' ήδη και τα τρία εχθρικά στρατεύματα του Ομέρ, Μεχμέτ, Ρεσίτ και Σαρχός είχαν επιτύχει τελείως την ένωσίν των αφ' ενός μεν προς το μέρος του Φραγκοκάστελου δια τμήματος των δυνάμεων του Ρεσίτ ως είδομεν, αφ' ετέρου δε προς το Ασκύφου δια των υπολοίπων αυτού δυνάμεων. Ούτω τα τρία στρατεύματα απετέλουν οιωρεί συνεχή γραμμήν από Ασκύφου δια Καλλικράτους, Φραγκοκαστέλλου εις Καλό Λαγγά, Τρικουκιάν και Χώραν Σφακίων, αποκλείουσιν την προς τα Β.Α. τα Α και Μ της επαρχίας ταύτης διέξοδο. Πάντες όθεν οι εν τη επαρχία τούτη επαναστάται Κρήτες και εθελονταί ώφειλον να βαδίσωσι προς τα Β.Δ. και προς δυσμάς, όπερ και εγένετο του Χατζή Μιχαήλ εν τω μεταξύ πάσχοντος κατά την πόδα και πυρέσσοντος αναχωρήσαντος δ' εις Όμαλός προς θεραπείαν. Ο Ζυμβρακάκης διαμένων έτι εις Σκαφιδάκια ηρώτησε τότε δι' επιστολής τους εις Αράδαιναν συγκεντρουμένους ήδη αρχηγούς, αν ήτο ανάγκη να μεταβή και ούτος εις βοήθειαν των εκεί. Οι αρχηγοί απήντησαν τότε εις αυτόν συνιστώντες να καταλάβει την θέση Λιμνιά (Πηγαδάκια) κείμενη αρκτικώς και ου μακράν της Ανωπόλεως, ίνα εκείθεν φυλάττη το πλευρόν των εν Αραδαίνη προς μάχιν ετοιμαζομένων πολεμιστών. Απέστειλεν όθεν ο Ζυμβρακάκης τον λοχαγόν Λ. Πετροπουλάκη (όστις αναχωρήσας τη 3 Ιουλίου

1062 Βασίλειος Ψιλιάκης, Ιστορία της Κρήτης, Γ', εκδ. Νέας Έρευνας, Χανιά 1909, σ. 1027-1029.

εκ Σελιών του Αγ. Βασιλείου είχε μετά επικίνδυνον πορείαν προ τινός ενωθή μετ' αυτού) και τους υπό τον Δεδούσην και Κοντογιάννην εθελοντάς (Στερεολλαδίτας) και άλλους τινάς εις Λιμνία θέσιν ηδη κατείχεν ο Παυλής Μοράκης μετά των υπ' αυτόν Σφακιανών. Άμα δε των ανωτέρω εκεί φθασάντων ο Μοράκης απεσύρθη και κατέλαβε θέσιν εγγυτέραν προς την Αράδαιναν. Κατά την διάρκειαν των ανωτέρω γεγονότων και μέχρι της καταλήψεως του Μουρίου υπό του εχθρού η Γενική Συνέλευσις και Προσωρινή Κυβέρνησις παρέμενον εις Μουρί ηδη δε τούτο καταληφθέντος αύτη μετέβη εις Αγίαν Ρουμέλην.

Από της εσπέρας ήδη της 11 Ιουλίου ο εχθρός ακολουθήσας επαναστάτας τινάς καταφεύγοντας εις Αράδαιναν ενήργησεν αναγνώρισιν της θέσεως ταύτης. Αλλά το προς τα εκεί πεμφθέν τμήμα απεκρούσθη υπό των περί τους αρχηγούς Κριάρην και Σκαλίδην, ελθόντας εκ Κισάμου μετά Σελωνιωτών και Κισαμιτών και των υπό τους αδελφούς αναγνώστην, Νικ. Και Μάρκον Μάντακας και Τσελεπίν καταφυγόντων εκεί μετά την από Ασφένδου, Μουρίου και Ξηροκάμπου αποχώρησιν των, πάντων τεταγμένων επί του προς δυσμάς χείλους της μεγάλης και βαθείας φάραγγος της Αραδαίνης, ήτις κατερχομένη από των υπερκειμένων των χωρίων Ανωπόλεως και Αραδαίνης υπερειών των Λευκών ορέων διαχωρίζει ταύτα διά βαθυτάτης κοίτης. Οι Τούρκοι είχαν φθάσει μέχρι του προς ανατολάς χείλους της φάραγγος, υφιστάμενοι δε τα πυρά των επί του απέναντι χείλους οχυρωμένων Ελλήνων ηναγκάσθησαν να σταματήσωσι και οχυρωθώσιν εκεί, αφού υπέστησαν ού μικράς απωλείας. Την επομένων οι Έλληνες κατείχον τας θέσεις των, αρχόμενοι εκ του ρείθρου της φάραγγος όπου οι υπό τους Κριάρην, Κορκίδην και Κωνσταντίνο Μπασιάν έως 450 άνδρες, ανωτέρω δ' αυτών οι υπό τους Γογονήν, Μυλωνογιαννάκην, Τσελεπίν, αδελφούς Μάνδακας, Μπομπολάκην, κ.λ. Αποκορωνιώται και Σφακιανοί έως 500, αριστερόθεν δι' αυτών οι εθελονταί υπό τους αξιωματικούς Νικολαΐδην, Σμολένσκην, Ξανθουδάκην, ανθυπασπιστήν Δημητρίου, υπαξιωματικός Κ. Βεστάρχην και Ν. Μπαϊρακτάρην έως 250, εν οίς Γαριβαλδινοί τίνες παρά την Αράδαιναν. Αλλά εθελονταί μετά του λοχαγού Πετροπουλάκη ευρέθησαν εις Λιμνία, ως είδομεν. Σφακιώται υπό τους Τσόντον, Καβρόν, κ.λ. και πολλοί εθελονται υπό τους αξιωματικούς Σολιώτην Ταμβακάν, Βούλγαρην, Σπηλιοτόπουλος, Λώρην, Καλύβαν κ.λ. εις Σκαφιδάκια, όπου ο Ζυμβρακάκης, δυτικώς του Καλού Λάκκου, ον κατείχεν ήδη ο Ρεσίτ πασσάς. Τέλος Σφακιώται τινες μετά του Γέρω Κωσταρού ήσαν εις Διανισκάρι, θέσιν πλησίον της παραλίας, όπως εκείθεν αποκρούσωσιν ενδεχομένεν εκ του μέρους εκείνου προς τα όπισθεν των Ελλήνων αποβίβασιν.

Ολόκληρος η ανωτέρω των Ελλήνων δύναμις δεν υπερέβαινε τας 2 χιλιάδας μαχητών. Ευτυχώς την αριθμητικήν αδυναμίαν αυτών ανεπλήρου ο πατριωτισμός των τοςάκις αναδειχθείς μέχρι τούδε, η αυτοθυσία, ο ηρωϊσμός, αλλά και το απρόσιτον του εδάφους εφ' ου ημύνοντο. Ο εχθρός διά μεγαλειτέρων δυνάμεων επεχείρησε και την επομένην ημέραν να απωθήση τους πολεμιστάς τούτους, προσβαλλόμενους μάλιστα και εκ του πλευρού μακρόθεν υπό των περί τον Πετροπουλάκην εθελοντών· αλλά κατά ταύτην ουδέν επέτυχε απέναντι της ακλονήτου εμμονής των γενναίων τούτων επιμενόντων εις τας θέσεις των. Αλλ' αι απώλειαι αυτού ήδη ήξανον και έδει να σκεφθή περί εξευρέσεως άλλης οδού προς εκδίωξιν των αντιπάλων του. Αναζητήσας δε, δυστυχώς εύρε τοιαύτην μέσω του φιλοτούρκου και τα πάντα μηχανουμένου τότε προδότου Τζιριντάνη, όστις δι' ουδέν άλλο εσκέπτετο ή πώς να διασώση την περιουσίαν του. Ούτος, ως εγνώσθη τότε

δια συγγενούς του υπέδειξε εις τους εχθρούς ατραπόν δι' ης ηδύναντο απαρατήρητοι πλησιάζοντες να επιτεθώσιν εκ των νότων κατά των ως άνω γενναίως αμυνομένων Ελλήνων. Δυστυχώς δε η Γενική Συνέλευσις καίτοι εγκαίρως ειδοποιηθείσα δι' επιστολής των αρχηγών Κριάρη, Τσελέπη και Αναγνώστη Μάντακα δεν επρόφθασεν ή δεν ηδυνήθη να αποστείλη προς το μέρος εκείνο δύναμιν ικανήν ίνα παρακωλύσει την τοιαύτην του εχθρού ενέργειαν¹⁰⁶³.

Η εν λόγω επιστολή εστάλη πράγματι την τρίτην ημέραν, καθ' ην ο εχθρός και πάλιν επανέλαβε ζωηρότερον μάλιστα την επίθεσιν του. Αποκρουσθείς όμως και πάλιν αναγύσθη να σταματήσει και ν' αναμείνει πλέον το δια της άνω ενεργείας προσδοκώμενον αποτέλεσμα. Πράγματι δε την 14^η του μηνός οπότε είχε συγκεντρωθεί άπασα η δύναμις του Τουρκικού στρατού με κέντρον την Ανόπολιν ο Ομέρ επιβιβάσας τμήμα του ει.3 χιλ. ανδρών υπό τον Δελή Χουσεϊν του Ηρακλείου επί πλοίων μετεβίβασε εις θέσιν τινά πλησίον της γνωστής θέσεως Διανισκάρι και ολίγω πέραν αυτής. Ο αποβιβασθείς δε στρατός ούτος εκδιώξας τότε τους εκεί φυλάσσοντας μετά ματαίαν αντίστασιν αυτών προς το μέρος του Αγίου Ιωάννου, καθ' ην εφονεύθησαν τινες, εν οίς ό εκ Βαφέ Δημ. Βαλσαμάκης, επεφάνη αίφνης την 15^η ακολουθών την υποδειχθείσαν ατραπόν κατά τα νότα των επαναστατών, εν ώ έτι χρόνω Αψησχόλει αυτούς κατά μέτωπον προσβληθέντας ο έναντί των πολύς στρατός. Ευτυχώς οι πυκνοί πυροβολισμοί και οι κανονιοβολισμοί ιδίως οι οποίοι ηκούοντο εις Αράδαιναν ως προερχόμενοι εκ του μέρους της παραλίας προς το Διανισκάρι κατά τα εξημερώματα της 15^{ης} έβηκαν εις υποψίαν τον προς το κάτω μέρος της φάραγγος μαχόμενον Κριάρην και ίδια τον παρ' αυτώ υπηρετούντα γραμματέα του και πολεμιστήν Ιωάννη Τρακάκην, ότι ενεργείται επίθεσις και προς τα εκεί δι' ο και απεστάλη υπό του αρχηγού τούτου επικουρία προς το Διανισκάρι με εντολήν όπως ευθύς αμ' ως αυτή φθάνουσα ίδη βεβαιωμένην την απόβασιν δόση το σύνθημα δια πυροβολισμών. Το αποσταλέν πράγματι μικρόν σώμα φθάνον επί των ύπερθεν του Αγ. Ιωάννου κορυφών παρετήρησεν ότι τουρκικός στρατός είχεν ήδη απωθήσει τους εις Διανισκάρι υπερασπιστάς και εχώρει πλέον διά του προς Ν. της Αραδαίνης επιδπέδου, ίνα καταλάβη τα νότα των επαναστατών. Οι Έλληνες ηπειλούντο ήδη σοβαρώς, ειδοποιηθέντες όμως οπωσδήποτε εγκαίρως περί του κινδύνου, δεν διέτρεχον να ευρεθώσιν υπό τα διασταυρούμενα πυρά του εχθρού ήρχισαν υποχωρούντες ατάκτως και προστατευόμενοι υπό των ανδρών του Κριάρη και Μάντακα κατέφυγον προς την υψηλήν θέσιν «Κρούσια». Πολλοί εν τούτοις κατά την υποχώρησιν ταύτην καταδιωχθέντες εκ του συστάδην διέτρεξαν κίνδυνον, βαλλόμενοι δε εφονεύθησαν 18 εθελονταί, εν οίς υπηρέτης του Σμολένσκη, ο οπλαρχηγός Γ. Τσελεπής, ο καπετάν Μιχαήλ πρωϊμάκης, εις σαλπικτής και

1063 Εν Αράδαινα Σφακίων τη 13 Ιουλίου 1867.

Προς την Γενική Συνέλευσιν της Κρήτης

Είς Αγίαν Ρουμέλην

Έστω προς είδησίν σας ότι τρεις αλλεπαλλήλους ημέρας έχομεν ακατάπαυστον πόλεμον και οι Τούρκοι εξήπλωσαν εις όλα να περιχέιλα έως το Διανισκάρι και υπάρχει μεγίστη ανάγκη πολεμοφοδίων τροφών και επικουριών στρατού. Όθεν μετά την παραλαβήν της παρούσης μας αμέσως να λάβετε μέτρα προς θεραπείαν των αναγκών μας, να στείλετε τα αναγκαία και από τους αυτόσε άνδρας επικουρίαν τουλάχιστον εκατόν εις Διανισκάρι, διότι άλλως συλλογισθήτε τας συνεπειάς επειδή όταν οι εχθροί καταλάβουν αυτήν την θέσιν κινδυνεύει ου μόνον η Αγία Ρουμέλη αλλά και η Σαμαριά.

Κωνσταντίνος Κριγιάρης, Γεώργιος Τσελεπής, Αναγνώστης Μαντακάκης

εις Αποκορωνιώτης, περί τους 15 δε άλλοι ετραυματίστησαν και 6 συνελήφθησαν ζώντες, οίτινες αυθωρεί εσφάγησαν.

Εκ των Τούρκων κατά την τριήμερον σχεδόν ταύτην μάχην περί τους 85 είχαν φονευθή και ισάριθμοι τραυματισθή. Οι δε υπό τον Πετροπουλάκην εις Λιμνιά προσβληθέντες κατά μέτωπον και ούτοι υπεχώρησαν προς τας υπωρείας των Λευκών ορέων, *οπόθεν* μετάβησαν εις Κρούσια και είτα εις Αγίαν Ρουμέλην. Εις Κρούσια δε είχαν τραπή ήδη και οι περί τον Κωσταρόν μετά του Βαρδινογιάννη πρώτοι εκ Διανισκαρίου υποχώρησαντες. Τούτους δε ηκολούθησε και ο ανωτέρω εις Σκαφιδάκια παραμένων Γενικός αρχηγός Ζυμβρακάκης μετά των παρ' αυτώ εθελοντών και Κρητών.

Ο εχθρός κατέλαβεν ήδη την Αράδαιναν, ήν και επυρπόλησεν όπως είχε πράξει και διά την Ανώπολιν και τον Αγ. Ιωάννην. Οι Έλληνες φεύγοντες εξ' Αραδαίνης δεν ημέλησαν εν τούτοις να εκδικηθώσι τους εχθρούς των. Ρίψαντες εις τα εκεί δύο φρέατα δηλητηριώδεις τινάς και ακαθάτους ουσίας προξένησαν σοβαράς ασθένειας εις τους εξ' αυτών αντλήσαντας και ποτισθέντας αντιπάλους, ων τινες επιβιασθέντες των πολιών και μεταφερόμενοι εις Χανιά απέθανον καθ' οδόν. Έκτοτε δε παρέμεινε παρά τοις εντοπίοις το εξής δίστιχον αδόμενον εις ανάμνησιν του κατά την αυτήν μάχην πεσόντος Δελή Χουσεϊν:

Ντελή μου Χουσεϊν μου, ιντά τονε γραφτό σου

Σ' τσ' Αράδαινας το πέραμα να βρείς το θάνατό σου.

Ούτως εγένετο η εν Αραδαίνη μάχη, εις ην αναφερόμενος ό της Ιστορίας των Σφακίων συγγραφεύς ηγούμενος Παπαδοπετράκης και κατηγορών του Κόρακα, ότι δεν ηκολούθησε κατά πόδας τον Ρεσίτ του δε Κριάρη ως μη συμμετασχόντος παντάσιν εις την κατά του Ομέρ εκστρατείαν ταύτην, λέγει εν σελ. 537 της Ιστορίας του: *«Πλην άλλ' ού μόνον ο βοηθηθείς Κόρακας έμεινεν όλως αδιάφορος εις τα δεινοπαθήματα των βοηθησάντων αυτόν, αλλά και οι Σελυνιώται άπαντες έφυγον πρό του κινδύνου, πλην του φιλοτίμου οπλαρχηγού Α. Σπινιώτη μετά των υπ' αυτόν ανδρών. Και ο Κριάρης έλθων εκάθισεν εις τα Κρούσια, θεόμενος αποθώς τας γενομένας σκηνάς χωρίς ελάχιστον να λάβη μέρος!»* 1064

1064 Ευτυχώς και προς αποκατάστασιν της αληθείας διεσώθη εις χείρας του συγγραφέως της παρούσης η αυτόγραφος ανωτέρω επιστολή των τριών αρχηγών, παραδοθείσα μετά πολλών εγγράφων εις το εν Χανίοις ιστορικών αρχείον, δι' ης αποδεικνύεται ή επί τριήμερον μέχρι της μεγάλης μάχης της Αραδαίνης συμμετοχή του Κριάρη εις τον προς υπεράσπισιν των Σφακίων αγώνα, όσον δ' αφορά τον Κόρακαν είδομεν ότι και ούτος δεδικοιολογημένως απουσίασεν αυτού. Ο δε Ζυμβρακάκης εν τη προς Μενδελσώνα Βαρθόλδην απαντήσει του δεν ώκνησε ν' αναγράψη την αλήθειαν ότι ο Κριάρης συμμετέσχε της εν Αραδαίνη μάχης. Εκ τούτων δε όπως και εξ' άλλων περιστατικών αποδεικνύεται η κακοπιστία του ως άνω συγγραφέως, δυστυχώς δε και πληρεξουσίου παρά τη Γενική Συνελεύσει και σεβασμίου ηγούμενου. Απορίας άξιον όμως είναι πως μετά τα ανωτέρω, άτινα ηδύνατο κάλλιστα να εξακριβώση ο νεώτερος ιστορικός Ψιλάκης, ούτος αντί τούτων έγγραψεν εν σελ. 1026, Τομ.3^{ov} της Ιστορίας του: *«Ο μεν Κόρακας κατά πάσαν πιθανότητα δεν ηδυνήθη να επιχειρήση τι κατά του Ρεσίτ μετά τον φοβερόν εκείνον εν Λασηθίω ανεμοστρόβιλον τον δε Κριάρην, αν αληθώς έπραξε το τοιούτον, διότι άλλοι διαφεύδουσιν αυτό δεν άφινεν αυτόν βεβαίως να καθεύδη, υποκεντριζόμενον και υπό του Σκαλίδη ή του Ζυμβρακάκη πάντοτε αρχηγία!»*. Ούτω και οι δύο ιστορικοί ου μόνον εξήγησαν να μειώσωσι την ανά το Πανελλήνιον απλωθείσαν τότε δόξαν των γενναιοτάτων προμάχων της ελευθερίας της Κρήτης Κωνσταντίνο Κριάρη και Μιχαήλ Κόρακα, αλλά και να κατηγορήσωσιν τον Κριάρην, ο μεν πρώτος επί απαθεία απέναντι των δεινοπαθημάτων των συναγωνιστών του Σφακιανών, ο δε επί ζηλοφθόνω φιλοδοξία! Ευτυχώς ο Ψιλάκης δεν απέκλεισε εντελώς τους Σελυνιώτας της ανωτέρω μάχης, διότι αναγράφει ότι μόνον ο οπλαρχηγός του Κακοδικίου Αναγνώστης Φούμης ή Σπινιώτης εκ των Σελυνιωτών συνεκινδύνευσε φιλοτίμως μετά των περί αυτόν, μιμούμενος κατά τούτο, τον πολύν ως άνω Παπαδοπετράκην. Αλλά γαίαν ας έχωσιν ελαφράν αμφότερον ή θεία πρόνοια ανέθηκεν εις τον υιόν του ούτω αδικηθέντος πατρός την υπεράσπισιν του δια αδιαφεύστου αποδείξεως.

Διά της καταλήψεως της Αραδαίνης ο εχθρός εγένετο κύριος απάσης της επαρχίας των Σφακίων, υπολειπομένου μόνο του προς δυσμάς τμήματος αυτής, του της Αγίας Ρουμέλης, εκτεινομένου αφ' ενός μεν προς την επαρχίαν του Σελύνου αφ' ετέρου δε προς τον του Ομαλού κεντρικός οροπέδιον”¹⁰⁶⁵.

ε) Η διήγηση του Ιωάννη Μαμαλάκη στο βιβλίο του “Η κρητική επανάστασις του 1866-69”

“Την επαύριον 11.7.67 ο εχθρός προσέβαλε την Ανώπολιν. Ο Γογονής με 150 περίπου άνδρας συνεπλάκη με την εμπροσθοφυλακήν του εχθρού αλλ’ οι εχθροί ήσαν πολυάριθμοι και ηναγκάσθησαν τόσον οι μετά του Γογονή, όσον και οι κατόπιν σπεύσαντες προς ενίσχυσίν του να υποχωρήσωσιν εις Αράδαιναν.

Ούτω την 12.7.1067 εις μεν την Αράδαιαν υπήρχον Σφακιανοί υπό τους Γεώργιον Τσελεπή, Ι Βαρδινάκην και Α. Βαρδουλάκην, Κυδωνιάται υπό τους Α. Μαντακάκην, Μπελεγρήν κ.α. Σελινιώται υπό τον Κ. Κριάρην, Αποκορωνιώται υπό τους Α. Γογονήν, Μαθιόν Μυλωνογιαννάκην, Α. Αλικαμπιώτην και Κ. Μαλινόν και τα σώματα εθελοντών των Σμολένσκη, Ν.Νικολαΐδη και Κίτσου.

Δια την υπεράσπισιν δε των κορυφών της Ανωπόλεως προς την θέσιν Λίμνη ήσαν τα σώματα του Λέων. Πετροπουλάκη, του Ν. Κοντογιάννη και ετέρων εθελοντών υπό τους Ν. Ψύχαν, Σταφυλάν και Φιλίππου και Ασφενδιώται υπό τους Π.Μοράκην και Μανούσον Μπολιωτάκην.

Και δια την υπεράσπισιν της παραλίας Διαλισκαρίου είχαν έλθει ο αρχηγός Αποκορώνου Κωσταρός Βολουδάκης και ο καπετάν Βασ. Μπομπολάκης μετά τινών Σφακιανών και Αποκορωνιωτών, ουχί πλειοτέρων των 60 ανδρών.

Ούτως ότε ο εχθρός την 12.7.1967 δια μανιωδών επιθέσεων απειράθη να εκβιάση τας της φάραγγος της Αράδαινας εισόδους, απεκρούσθη μετά μεγίστης ζημίας.

Την επομένην επανελήφθη η μάχη περί το λυκαυγές, αλλ’ ακαι πάλιν ο εχθρός απεκρούετο. Περί την 1.00 μ.μ. ώρας όμως επτά πολεμικά πλοία φέρουσι περί τας 3 χιλ. άνδρας εις τον όρμον Διαλισκάρι και υπό τον συνεχή κανονιοβολισμόν από τα πλοία ήρχισε να αποβιβάζεται ο στρατός εις την παραλίαν. Ο απεσταλμένος του Κωσταρού προς τους εν Αραδαίνη δεν έγινε δυνατόν να φθάση και ούτως ο Κωσταρός, αφού επί δίωρον έβαλλε συνεχώς κατά των αποβιβαζομένων, εξηναγκάσθη να υποχωρήση.

Και μετά μίαν ώραν το χωρίον Αράδαινα επολιορκείτο υπό των Τούρκων. «Οι εντός του χωρίου, το σώμα του Ν. Νικολαΐδη και το του Σμολένσκη, ως και τινες Λακκιώτες και Σελινιώτες επολέμουν μετ’ απεριγράπτου ανδρείας», κατά τον Σμολένσκη. «Αφού πλέον εκινδύνευον πάντες να κυκλωθώσιν εντελώς, ήρχισαν να υποχωρώσι και ούτοι προς τα υψηλοτέρας θέσεις, αλλά πάντοτε ηρωικώς μαχόμενοι και δια του ξίφους ακόμη, δι’ ο και πολλοί εξ’ αυτών εφονεύθησαν και άλλοι συνελήφθησαν. Μετά την τρομεράν αυτήν πάλην, κατορθώσαντες νάναβώμεν εις υψηλοτέρας θέσεις, αμυνόμενοι πάντοτε, απεσύρθημεν εις την τοποθεσίαν Κρούσα, όπου και διενυκτερεύσαμεν. Αί ζημιαί των ημετέρων εις την τριήμερον ταύτην πάλην

1065 Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων*, (νέα) τ. 1-3, αναθεωρημένη έκδοσις, Αθήνα 1932-1938, Γ, σ. 449-454.

αναβαίνουνσιν εις 20 φονευθέντας και άλλους τόσους πληγωμένους”.¹⁰⁶⁶

στ) Η διήγηση του Π. Πρεβελάκη στην “Παντέρμη Κρήτη”

“Ο Ομέρ – πασάς έβγαλε έναν πεζοδρόμο από το Φραγκοκάστελο και προσκαλούσε τους Σφακιανούς να προσκυνήσουνε. Είτανε στις 10 του Ακλωνάρη. Αυτοί μαζώνουνταν στα δυτικά Σφακιά και συντάζονταν, με την βοήθεια του Ζιμπρακάκη και των Χανιωτών καπετανέων, να διαφεντέψουνε τον τόπο τους. Ο άπιστος είχε πατήσει απολέμιστος τον Μπρόσγιαλο, -την πατρίδα του εθνοκατάρατου του Τσιριντάνη-, και στις 11 του μήνα πήρε την Ανώπολη. Οι Κρητικοί είχανε πολεμήσει εδώ μιάν ημέρα, και τραβηχτήκανε παραπέρα αφού φαρμακώσαμε με φλόμο τα πηγάδια. Η χοντρή τους δύναμη είχε ταμπουρωθεί μπρος στο χωριό την Αράδαινα, όπου ελπίζανε να βαστηχτούνε. Την Αράδαινα τηνε χωρίζει από την Ανώπολη ένα μακρύ φαράγγι, που κάνει τον τόπο πολύ γερό για πόλεμο. Ο Τούρκος βάρεσε ένα μερόνυχτο με το κανόνι ταντικρινά ταμπούρια, αμή χαμπάρισε γρήγορα πως με τούτο οι Κρητικοί δεν ξετοπίζονται. Δοκίμασε μια – δυό φορές να τους κεφαλώσει, μα το μέρος οπούθε θα μπόριε να πάρει την ανεγυρίδα το βαστούσε δυνατά ο Λεωνίδας ο Πετροπουλάκης. Ο σεράρης έβαλε σ’ εφαρμογή άλλο σκέδιο κ’ έκαμε σινιάλα να ζυγώσει η αρμάδα. Φόρτωσε μερικά καράβια στρατό και τον έβγαλε στις πλάτες των Χριστιανών στη θέση Διαλισκάρι. Το πέραςμα κείνο το φύλαγε ο γέρο Κωσταρός, αμή που να ‘νακρατήσει ο ζάβαλης τέτοιο λεφούσι! Η παραταγή των Χριστιανών δεν άργησε να το νιώσει στη ράχη της. Πολέμησε ανάμεσα σε δύο φωτιέρς, άφησε καμπόσους σκοτωμένους και τραβήχτηκε στα Κρούσια το βουνοκάμπι. Οι Κρητικοί κουβαλούσανε πισώπλατα τους λαβωμένους τους και μερικούς από τους εθελοντές πούχαν αποκάμει σε κείνα τα τραχώνια. Αντί για νερό, μασούσανε στο δρόμο τις αγγουρίδες να ξεδιψάζουν. Μερικοί από το σώμα του Ζιμπρακάκη που αποκοκοπήκαν από τους συντρόφους τους, κλειστήκανε σ’ ένα κλησιδάκι και σκοτωθήκανε πολεμώντας ως το ύστερο”.¹⁰⁶⁷

ζ) Η έμμετρη διήγηση του Χατζημιχάλη Γιάνναρη στην “Κρητικοπούλα”

Κεφ. 121: Τ’άρματα τα ελληνικά, οι άντρες του πολέμου 3095
χαρούμενοι κι ακλόνητοι την μάχην περιμένουν.
Οι Τούρκοι στον Ομπρος -Γιαλό και θέλουν να πατήσουν
τους Έλληνας, μα σκέφτονται πώς να τ’ αποφασίσουν.
Κινά με τα στρατέματα, κανένα δεν αφήνει,
μέλλεται της Αράδαινας ο πόλεμος να γίνει. 3100
Από θαλάσσης, και ξηράς πανστρατιά προβαίνουν,
με το τραγούδ’ οι Έλληνες ανεβοκατεβαίνουν.
Φτάνουν εις την Ανώπολιν, με μάνητα μαλώνουν,
φλόμους ερρίζαν στο νερό, τσι Τούρκους φαρμακώνουν.
Σύρουνται στην Αράδαινα, την φάραγγα κρατούνε, 3105
μέρα και νύκτα με φωθιά, τρεις μέρες πολεμούνε.
Τρομακτικούς τσι κεραυνούς οι Τούρκοι σφενδονίζουν,
δεν χαμπαρίζουν οι -γ- Έλληνες, μούτε δεν τους κλονίζουν.

1066 Ιωάννης Μαμαλάκης, Η Κρητική Επανάσταση του 1866-69”, Χανιά 1983, σ.

1067 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, κεφ. 142, σ. 204-206

Εἰς τοῦ βουνοῦ τοὺς πρόποδας, τὸ πέραμα κρατοῦσι ἡ Κυδωνία καὶ Σέλινο, οἱ Τούρκοι δὲν κοτοῦσι.	3110
Στο κέντρον οἱ εθελονταί, οἱ Στερεολλαδίτες, επέσασι ἠρωϊκά σαν τσι Μαραθωνίτες. Ἐκ' ἦτον ἡ διάβασις καὶ ἡ σκάλα που περνούσαν, τὴν οχυρώσαν δυνατά καὶ τὴν φιλονικούσαν.	3115
Τὸ τέλος πρὸς τὴ θάλασσα πρὸς τοῦ Διαλεσκάρη εβλέπασιν οἱ Σφακιανοί ἐκεῖ μὴ ξεβαρκάρει. Οἱ Κρητικοὶ στα ακρινά τα δύσκολα κρατοῦσι, στὴ μέση ἔχουν τοὺς θελοντάς να τοὺς επιτηροῦσι.	3120
Στα βορινά Ἀνωπόλεως ἐμέν' ὁ Ζαμπρακάκης, ἐκεῖ ἔσαν κι ἄλλοι Σφακιανοί καὶ ὁ Πετροπουλάκης. Ἐκεῖ κρατοῦσαν τὴν γραμμὴν, πάνω στα πηγαδάκια, ὁ Γογονῆς κι ἐμάχοντο τ' Ἀποκορωνιωτάκια.	3125
Ἐκεῖ μαζ' ἦτον κι ὁ Ματθιός, ἄντρας τ' Ἀποκορώνου, πιστότατος στο σύνθημα καὶ δυνατός τοῦ πόνου. Διακοπὴ δὲν ἔκαμε ὁ πόλεμος κ' ἡ φλόγα, ἀπὸ πρωὶ μέχρι νυκτός ἐπέφταν μυδροβόλα.	3130
Οἱ μπάλες κόφτουν τα δενδρά, θερίζουν ἀστοιβίδες καὶ καταστρέφουν οἱ Ἕλληνες πλήθος Ὀσμανιλήδες. Κ' οἱ μὲν κ' οἱ δε ἀνίκανοι, τα πράματα σε κρίση, δὲν ἠμπορεῖ Ὁμέρ -πασάς τοὺς ἄλλους να πατήσει.	3135
Δυὸ τρεῖς φορές ἐπέρασαν κι ἐπέσαν οἱ Λακκιώτες, στα μιτιρίζια τῶν ἐχθρῶν μαζὶ κ' οἱ Σελινιώτες. Ἐδαιμονίζετ' ὁ Ὁμέρ, τα κρέατα δαγκάνει, σ' τσι βάρκες βάνει τὸν στρατόν, στα νῶτα τονε βγάνει.	3140
Φλόγες ἀπὸ τὸ πρόσωπον, τσι σάλπιγγες εβάρει καὶ ξάφνου φαίνετ' ὁ στρατός εἰς τοῦ Διαλεσκάρη. Ὁ Κωσταρός δὲν ἠμπορεῖ τσι Τούρκους να γυρίσει καὶ δὲν προφθάνει τσ' Ἕλληνες να τσι πληροφορήσει.	3145
Ἐσκότωσαν πολλοὺς ἐκεῖ, τὸν Ντελή-Χουσεῖνη, τὸν ξακουσμένον Κρητικόν, τὸ στράτευμα ἐθρήνει. Σαν λύκοι τρέχουν οἱ Ἕλληνες να τοὺς περιορίσουν, μα τοὺς κυκλώνουν, δὲν μποροῦν ὀπίσω να γυρίσουν.	3150
Φτάνουν καὶ τοὺς εθελοντάς, στὴν μέση που βαστοῦνε, οἱ Κρήτες τῶν ἐφώναζαν, καθόλου δὲν δροικούνε. Οὔλοι οἱ Τούρκοι τουφεκοῦν, τουφέκια καὶ κανόνια, οἱ σάλπιγγες κατακτυποῦν, ὡς κάνουνε τ' ἀμόνια.	3155
Οὔτε Ἑλλήνων σάλπιγγες, οὔτε φωνές δροικούνται, ἀπὸ τὴν ράχιν τοὺς τραβοῦν, τότε μόνο κινούνται. Οἱ Κρήτες βρίστουν τ' ἄσχημα, οἱ θελοντές κλεισμένοι κ' οἱ μὲν, κ' οἱ δε, ἐμάχοντο, ὡσάν ἀπορπισμένοι.	3160
Ἀπόσπασαν οἱ Κρητικοί, εθελοντάς με πόνους, πολλοὶ ἐλιποθύμησαν, τοὺς σήκωσαν στους νόμους. Ἀπὸ νερό, ἔπο κούραση, ἔπο πείνα ξαντλημένοι, στα Κρούσια ἀποσύρονται καὶ πέφτουν λιγωμένοι.	3165
Οἱ Κρητικοὶ εθελοντάς στους νόμους τῶν βαστοῦνε, καὶ ἀγγουρίδες γιὰ νερό, δούδουν, παρηγοῦνε. Σε κλησιδάκ' ἐκλείστηκαν μέρος Στερεολλαδίτες, μέχρις ἐνός ἐπέσασι, σφάζουντ' ἀπ' Ἀρβανίτες. Ἐπέσανε καὶ Κρητικοί, ὁ Πρώιμος τῶν Λάκκων, ὁ Τσελεπῆς τσ' Ἀνώπολης, που μοιάζανε τῶν δράκων.	3170

Η μάχη ετελείωσε, μα πλέρωσαν οι αγάδες,
πολύν στρατόν εχάσανε, πολλούς Αρβανιτάδες.

η) Η πεζή διήγηση του Χατζημιχάλη Γιάνναρη στα “Απομνημονεύματα”

β4, σ. 230 Αμέσως μετά την αναχώρησίν μου εκ της Αράδαινας οι στρατάρχαι των πολεμίων την 9 Ιουλίου οδήγησαν τα στρατεύματα εκ Μπροσγιάλου κατά την Ανώπολιν διαμενόντων, όπου και μετά μικράς αντιστάσεις έγιναν κύριοι της Ανωπόλεως και των πέριξ αυτών, ένθα γενναίος υπερασπιζόμενος ο Τζελεπής την γενήτειρά* του, έπεσε θύμα, υστέρησε τους συμπολεμιστάς του της οπλαρχηγίας.

Οι εκείθεν προϊδόντες ότι αδύνατον ήτον ν' αντικρούσωσι, οι ολίγοι την κατά της Ανωπόλεως μεγάλην στρατείαν των πολεμίων και γνωρίζοντες οι κάτοικοι της Ανωπόλεως ότι δεν υπάρχουν πηγαί, ειμή μόνον τα εντός της κόμης πηγάδια, εσκέφθησαν ούτοι ίνα φαρμακώσωσι* τα ύδατα των πηγαδίων, οίτινες και πριν της υποχωρήσεως μία ημέραν συνήθροισαν φλόμους, ους κατέκοψαν εις τμήματα, έρριψαν εν αυτοίς εκτός ενός εξ ου είχαν ανάγκη να πίνωσι οι ίδιοι μέχρις της τελείας αποχωρήσεως εις την πλησίον οχυράν Αράδαιναν.

Οι εχθροί λοιπόν κυριεύσαντες την Ανώπολιν εν καιρώ μάλιστα μεγίστου καύσωνος, έπεσαν δειψαλέοι πίνον- //

β4, σ. 231 [229]τες ύδωρ άνευ ιδέας τοιαύτης, οίτινες έως ου αναχωρήσωσι την τρίτην ημέραν, την άνομον εκείνην και απατειλήν πράξιν, περί τους τρακοσίους* εκόμισαν εις τα νοσοκομεία εξ ων οι πλείστοι τούτων απέθανον εκ λυσεντερίας*.

Οι από την Ανώπολιν ημέτεροι μετά των δύο τρίτων των λοιπών θέσεων, απεσύρθησαν και οχυρώθησαν εις Αράδαινα την χωρίζουσαν αυτήν, της Ανωπόλεως η απέραντος και βαθυτάτη φάραγξ παρ' ης υπάρχουν μόνον τρεις διαβάσεις.

Εκεί Κρήτες και εθελονταί περί τας δύο χιλιάδας ετοποθετήθησαν, αφού πρώτον συνεκρότησαν συμβούλιον οι τε εχθροί των επαρχιών και εθελοντών σωματάρχαι, απεφάσισαν και διετάχθησαν οι μεν Κυδωνιάται να καθέξωσι την ανωτάτην αρκτικώς είσοδον και παραπλεύρως αυτών, οι υπό τους Κριάρου και Κορκίδου Σελινιώται.

Εις το μέσον ενέκριναν να μένωσι οι εθελονταί συμβοηθούμενοι υπό των ιθαγενών, ως ειδημονεστέρων εν ανάγκη υποχωρήσεως, ένθα ήτον ανακτημένη* η είσοδος και ακατόρθωτος η διάβασις εκείθεν των πολεμίων. Το άλλον άκρον της φάραγγος, νοτίως κατά το περιθαλάσσιον, θέσιν Διαλεσκάρι, κατείχε ο γέρων Κωσταρός μετ' άλλων ειδημόνων ιθαγενών των πέριξ χωρίων Λιβανιανών, Αγίου Ιω<άννη>, Γογονή κ.λπ.

Ο Ζυμβρακάκης διέμενε μετά πολλών ιθαγενών [Γογονη] Παυλή, Μωράκη, Καβρού, Ανωπολιτών κ.λπλ, από ανατολάς θέσιν Πηγαδάκια, άνωθεν, βορείως της Ανωπόλεως.

Την 11 Ιουλίου οι πολέμοι επροχώρησαν κατά την Αράδαινα, αφού απέκρουσαν τους

αντικρούσαντας αυτούς πρώτον, κατά των πέριξ του στρατοπέδου των Ανωπολίτας και λοιπούς ευαρίθμους, όπου και μαχόμενος φονευθείς ο εξ ηρωικής οικογενείας αρχηγός αυτών Τζελεπής ή Δασκαλάκης.

Πλησιάσαντες δ' οὔτοι εις το αντίπερα της από Αράδαινας φάραγγος ήρχιξε* αμέσως σφοδροτάτη μάχη, εξηκολούθη ημέρα και νύκτα άνευ αποτελέσματος. Οι Λακκιώται μάλιστα και μέρος Σελινιωτών την πρώτην ημέραν διαβάντες την φάραγγα επετέθησαν κατά των εχθρικών προχωμάτων, οίτινες δις και τρεις αποδίωξαν τους προφύλακας των θέσεων των. //

β4, σ. 232 [230] Την επιούσαν 12 ο Ομέρ διευθύνων εκ της θαλάσσης τας κινήσεις και βλέπει την αντίστασιν εκ μέρους των ημετέρων, προς δε την ζημίαν των στρατευμάτων του και το αδύνατον της προόδου αυτού, αποβίβασε υπό την θάλασσαν δια μικρών πλοίων μέρος του στρατού, περιστοιχισμένου υπ' ιθαγενών Τούρκων του Ηρακλείου κατά την υπό του Κωσταρού κατεχομένην θέσιν Διαλεσκάρι, εξεδίωξεν αυτούς εκείθεν μετά αντιστάσεως αρκούσης, αφού πρώτον εφόνευσαν οι ημέτεροι τον διαβόητον ιθαγενήν Δελή Χουσεϊνι, του οποίου τον θάνατον έκλαυσαν οι συντοπίτες του απαρηγόρητοι.

Αποχωρούντων των παρά τον Κωσταρόν λοξώς και βορειοδυτικώς βεβιασμένοι, δεν εδυνήθησαν όχι μόνο να πλησιάσωσι και συνενωθούν μετά των εν Αραδαίνη λοιπών, χρησιμεύσωσι εις αντίστασιν ή τουχάλιστον πληροφορήσωσι αυτούς ότι αποβιβάσθησαν εχθροί εις Διαλεσκάρι και ότι επροχώρεσαν κατά των νώτων και ήδη οι εν Αράδαινα ευρίσκονται περικυκλωμένοι, αλλά αποκόψαντες αυτούς και αίφνης εισέπεσαν από τα νώτα αυτών οι Τούρκοι άρχιξε* η αλληλομαχία.

Συνάμα δε μετά την από βήμασιν* των πολεμίων εκ Διαλεσκάρι, την επίθεσιν εκ των νώτων των ημετέρων, οι από το αντίπερα εχθροί της φάραγγος εν εκείνη τη ώρα επλησίασαν κατά το χείλος της φάραγγος και εξ όλων των θέσεων εκκινούσε ο εχθρικός στρατός γενικόν πυρ των όπλων και πυροβόλων, οι δ' ημέτεροι ούτε αμυδρώς ηδυνήθησαν ν' ακούσωσι ή νοήσουν την κατ' αυτών περικύκλωσιν εκ των αποβιβασθέντων. Μάτην οι εν τοις άκροις πρώτοι των ημετέρων συγκρουσθέντες¹⁰⁶⁸ αναφωνούσουν* και παρεκάλουν τους εντός της Αράδαινας να αποχωρήσωσι και οι μεν έσπευδον δρομαίοι κατά το κέντρον, πρώτοι ιδόντες τον κίνδυνον, ίνα πληροφορήσωσι τους λοιπούς περί της απωλείας των, οι δε σποράδην, όσον έκαστος ηδύνετο, κατέφευγον εις τα πέριξ όρη.

Η σάλπιγξ των ημετέρων εσάλπιξε την υποχώρησιν, αλλά τις ακούει αυτήν; Το γενικόν πυρ των εχθρών έπιπτε ως κεραυνός κατ' αυτών, από 100 βημάτων απόστασιν. Οι ιδόντες τα πράγματα Λακκιώται μού διηγήθησαν τα ανωτέρων και πλείστα τόσα θλιβερά συνάμα και ηρωικά, άτινα αδυνατών, ούτε είμαι αρμόδιος να περιγράψω. //

1068 συγκρουσθέντες

β4, σ. 233[231] Τέλος πάντων η υποχώρησις έγινε άνευ τάξεως και οι ευρεθέντες Σελινιώται και Λακκιώται εκτός της περικυκλώσεως όπως ουν κατείχον τους πρόποδας των ορέων έσπευσαν άμα είδον την ανάγκη εις βοήθειαν των κινδυνευόντων εν τω κέντρω εθελοντών κ.λπλ, οίτινες ως έλεγον ουκ ολίγον συνέτεινον, αποκρούοντες την πρόοδον των πολεμίων εν τη λυσσώδη αλληλομαχία, των μεν ορμούντων όπως διανοίξωσι την διάβασιν, των δε εχθρών ίνα παρεμποδίσωσι και κατασφάξωσι καθ' ολοκληρίαν¹⁰⁶⁹ αυτούς.

Μερίς εκλεκτών Στερεολλαδιτών φουστανελάδων, εκ των προσφάτως αφιχθέντων, ευρεθείσα εντός οχυρού ναϊδίου κατά το κέντρον εις μικροτάτην απόστασιν, δι' ου έπιπτεν ως ραγδαίας βροχής αι εχθρικάί βολαί εκ του απέναντι και ανωφερούς της φάραγγος, καθ' ον καιρόν εγένετο η συμπλοκή και μη γνούσα καθόλου τα διαδραματιζόμενα εις τα όπισθεν αυτών, κατά των συναδέλφων των, ως μαχόμενοι λυσσωδώς κατά των έμπροσθεν ότε ιδούσα εαυτή περιστοιχουμένη παρ' εχθρών, έμεινε εντός του ναϊδίου φονεύουσα και φονευομένη μέχρις ου είχαν πολεμοφόδια και τελειωσάντων τούτων, οι ζώντες έτι, εξήλθον ξιφήρεις διασχίζοντες τας ορδάς μέχρις ου έπεσε και ο τελευταίος.

Η λυπηρά αύτη υποχώρησις των χριστιανών απεθάρρυνε και διασκόρπησε τα λείψανα της Αραδαίνης ως ουδεμίαν άλλην περίστασιν. Υποχωρούντες εκ του κόπου και δειψης πολλοί των λεπτών και ασυνηθίστων εις την σκληραγωγίαν εκ των εθελοντών προπάντων, έπιπτον λιγοθυμούντες και τινές εις τας χείρας και ώμους των Λακκιωτών απέθαναν άνευ πληγής ή άλλης τινός αιτίας. Ανεψιός μου τις, Ιω, Εμμ. Παπαγιανναράκης διέσωσε τινάς τυχών να φ'ερη μεθ' εαυτού ολίγον ύδωρ εις αραγόν (δέρμα αιγός) και αγουρίδας (αώρους¹⁰⁷⁰ στραφυλάς) δι' ων μέσων μετεχειρίσθησαν οι Λακκιώται εις τους πλέον απελπισμένους και όλως ημιθανείς εθελοντάς έτριβον επί των στομάτων αυτών τας αγουρίδας επιβοηθούντες αυτούς από απόστασιν εις απόστασιν διαβαίνοντες τα άγρια όρη, τους τραχείς και ανύδρους βράχους μέχρις ου έφερον αυτούς εις Κρούσσα, ένθα υπήρχε ύδωρ και ήσαν συνηθροισμένοι οι λοιποί. //

β4 σ. 234 [232] Οι δε κατέχοντες τα Πηγαδάκια εις την γραμμήν εκείνην Ζυμβρ<ακάκης>, Πετρουλάκης Λ., Π. Μωράκης, ο Α. Καβρός κ.λπ αντέκρουσαν την κατ' αυτών επίθεσιν, άλλου σώματος από Ανωπόλεως διευθυνθέντος κατ' εκείνων, αλλ' [ελθών και έτερον] επιτέλους εξαναγκάσθησαν ν' αποχωρήσωσι και ούτοι εις τας κορυφάς των Λευκών Ορέων και εκείθεν την άλλην δια πολλών κόπων διέβησαν τα δάση και βράχη συνενώθησαν μετά των λοιπών εις Κρούσσα. Εκείθεν εξαναγκασθέντες οι ημέτεροι ως εκ της πείνης διεσκορπίσθησαν και το πλείστον* μέρος κατήλθε εις την φάραγγα της Αγίας Ρωμέλης και Σαμαρίας, ο Ζυμ<βρακάκης> επανήλθε εις Μουρί και Σκαφιδάκια με άλλους, διότι ο εχθρός επανήλθε αμέσως, αφού έγινε κύριος των δυτικών Σφακίων, εις Εμπρόσγιαλον, και εκείθεν εις τα άλλα τμήματα και επαρχίας

1069 καλοκληρία
1070 αορούς

ήλθε και έμενε, λέγω, εις τας θέσεις ταύτας ακροβολών* κατά των Εμπροσγιάλων εχθρικών στρατευμάτων.

Το τρίτον εδιευθύνθη αμέσως από Κρούσσια δια των ανωτάτων κορυφών των Λευκών¹⁰⁷¹ Ορέων, Πλακοσέλι, Λιμνή κ.λπ εις τον Ομαλόν, ως επί το πλείστον Λακκιώται και εθελονταί.

Ο εχθρός γενόμενος κύριος των δυτικών Σφακίων, επυρπόλησε κατά το σύνηθες τα χωρία αυτών Ανώπολιν, Αράδαινα, Άγιον Ιω<άννην>, Λιβανιανά και Μουρί και την 15 Ιουλίου μετέφερε δια των πλοίων στρατόν μερικών¹⁰⁷² ταγμάτων και αποβίβασεν άλλον εις Αγίαν Ρωμέλην, οποίος επρόσβαλε τους εκεί ημετέρους, άλλον επίσης αποβίβασε εις Σούγια του Σελίνου και το πλείστον τούτου απεχώρησε εις τ' αλλά τμήματα μετά του Ρεσίτου.

Εν τη σπουδαία, αλλά καταλήξασα κατά των ημετέρων ολεθρία μάχη της Αράδαινας έπεσαν αρκετοί εκ των ημετέρων, των πλείστων τούτων ζωντανών κατακρεουργηθέντων, εις υπήρξε και ο αρχεταιριστής γενναίος οπλαρχηγός και διάσημος δια των ατομικών και παντρικών* του ανδραγαθημάτων Πρωιμομιχελής ή Μπελεγρή, του οποίου τον θάνατον και υστέρησιν [δεν] έκλαυσαν όχι μόνον οι Λάκκοι, αλλ' όλον το δυτικόν τμήμα και οι τούτου εθελονταί, γνωρίζοντες πάντες την αξίαν και την σημασίαν του εις την επανάστασιν. //

β4, σ.235 [233] Ούτος έμενε με τους εθελοντάς πλησίον των Νικολαΐδου και Σμολένσκην περιελθών εκείθεν, ίσως προς κατασκόπευσιν των θέσεων εκείνων, καθ' ην ώραν έγινε η επίθεσις εκ των νώτων υπό των εχθρών και ιδών αυτόν εθελοντής μάς εδιηγήθη τα εξής:

Ριφθείς μετά των εθελοντών ως οδηγός κατά των εμφανισθέντων εκ των νώτων, μαχόμενοι και επροχώρουν να διασχίσωσι τους πολεμίους, ότε τρωθείς εις τον μηρόν και θραυσθέντος του ποδός δεν εδύναντο να κινήται, όστις καθίσας επ' αρχάδος* προετοιμάζετο, και αντέκρουσεν των κατ' αυτού σπυδόντων πολεμίων. Ο ειρημένος εθελοντής ζητεί αυτού να του δώση το όπλον του και αν σωθή να το μεταδώση των Λακκιωτών και δοθή εις τα παιδιά του, αλλά απαντά ο γενναιόφρων Πρώιμος, “δεν αποχωρίζομαι από τον πιστόν σύντροφόν μου, έως ου αναπνέω, αλλά θα μάχομαι με αυτόν και να αποθάνω, ως απόθθαναν οι πρόγονοί μου δια την ελευθερίαν”.

Δεν απομακρύνθη ο εθελοντής 50 βήματα και στρέψας είδε τους εχθρούς και περιεκύκλωσαν τον Μπελεγρή, αλλ' ούτος εκλέξας, ως έλεγε, ένα του οποίου πυροβολεί, έρριψε χαμαί και εν τω άμα επέπεσεν ξιφήρης και κατέκοψαν αυτόν.

Πολλάκις νουθετών εγώ του ν' απέχη των μεμονωμένων αυτού εκδρομών και παρατόλμων επιθέσεων, ίνα μη υστερήση άώρως της συνδρομής του την επανάστασιν, εγκαταλείψει δε και την επταμελή οικογένειά του εις τους δρόμους, όστις αποκρινάμενος, “αυτή είναι η εποχή απού φανερώνονται οι άνδρες, σήμεραν ήλθε η ώρα να ξετελέσωμεν όσα δεν εμπόρεσαν οι παππούδες και πατέρες μας. Ταύτην την εποχήν δεν την βρίστομεν* καθημέραν, εγώ εξητούσα να εύρω αυτήν

1071 Λακών
1072 μινικών

την περίστασιν να ιδώ τι αξίζω, δεν θέλω ν' αποθάνω εις την παλέτζα μου (στρώμα) με γιατρούς, αλλά εις τον μπόλεμον*, ως απόθαναν οι μπαρπάδες* και παππούδες μου, αλλά θα αφήσω παιδιά ορφανά και εμέ ορφανόν με άφησε ο πατέρας¹⁰⁷³ μου, ας ελευθερώσωμεν την πατρίδα μόνον και εκείνη θα φροντίση περί αυτών”. //

β4, σ. 236 [234] Του ειρημένου τα προτερήματα και αι χάρητες, η γενναιότης, το ελκυστικόν και η επιρροή [ήσαν] εις όλα τα στρατόπεδα του τμήματός μας, ήσαν γνωστά. Οι Λάκκοι είχαν άνδρας πολεμιστάς αφόβους και ως λέοντες επολεμούσαν και όλοι ούτοι υπετάσσοντο εις αυτόν και με ένα νόημά του, ερρίπτοντο εις το πυρ, πλην προπορευομένου πάντοτε και εις όλας τας επιχειρήσεις του εσκεπτεντο* το πριν, καλώς και άμα έκανε την απόφασιν δεν ήτον πλέον επιστροφήν, ούτε αντιλογία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

Παραδείγματα αυτούσιας μετατροπής των στίχων της “Κρητικοπούλας” σε πεζό λόγο από τον Π. Πρεβελάκη.

α) Ο Μουσταφά πασάς συλλαμβάνει γυναικόπεδα στη Ζούρβα

Κεφ. 97: Μένουν τα γυναικόπαιδα στου Μουσταφά τη χάρη και μπέμπει τον Μουλά -Μπαχρή στη Ζούρβα να τα πάρει.
Ούλες οι οικογένειες ήσαν των οπλοφόρων, 2215
ο Μουσταφάς τας σύναξε, με λευτερίας όρον.
Αν έλθουνε οι άντρες σας να δώσουν τ' άρματά των
κ' υποταχθούν στον Πατισάχ, θα πάρουν τα παιδιά των.
Οι πλιότερ' όμως τού 'γραψαν, σκληρά του απαντούνε,
«μάθ' Αρβανέ ότ' όρκος μας, γράφ' όλοι να χαθούμε». 2220
Άνθρωπον μπέμπουν να του πεί στου Μουσταφά να πάει,
ούλα τα γυναικόπαιδα, ας ψήσει να τα φάει.
«Μα κι αν τα πάρομ' από σε κι αν δεν λευτερωθούνε
γή πάλι θ' αποθάνουνε γή θα ξενιτευτούνε.
Μη φοβερίζεις το λοιπόν, να δείχνεις τα παιδιά μας, 2225
ούλα τ' αποφασίσαμε για την Ελευτεριά μας.
Τον Χάροντα ως σύντροφον, τιμήν την ανθρωπιά μας,
τα πράματά μας έκαψες, ψήσε και τα παιδιά μας».

“Την επαύριο, ταχινή – ταχινή, ο Μουσταφάς έπεψε το Μουλά-Μπαχρή με τη μάγκα του και σήκωσε τα γυναικόπαιδα από την προσκυνημένη Ζούρβα και τα σαλάγησε ως τους Λάκκους. Από 'κει έστειλε μήνυμα στους άντρες να τρέξουνε να κάμουνε ράϊ, αν δε θέλουν να ξετιμήσει τις γυναίκες τους και να λουροσύρει τα παιδιά τους. «Μάθε, Αρβανίτη, -του αποκριθήκανε,- πως ο όρκος μας γράφει να λευτερωθούμε ή να χαθούμε. Μόνο μη φοβερίζεις με τα παιδιά μας, κι αν σου γουστάρει ψήσε τα, σούβλισέ τα, καθώς έκαψες τα σπίτια μας.”¹⁰⁷⁴

1073 πετάρας

1074 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 87, σ. 121-122.

β) Ο Καντιδοχριστόδουλος και η κατάληψη της Φώκιας από τον Μουσταφά

Κεφ. 98 Ο Μουσταφάς εβάλθηκε τη Φώκια να πατήσει

κι εζήτησε κατάσκοπον τον τόπον να γνωρίσει.

Μαζί του μένει Αντρουλής, εκείνος ο Κοπάσης,
Λακκιώτη επροσκάλεσε, τού 'πε να τσι περάσει.

Του Καντιδοχριστόδουλου το μυστικό προτείνει, 2265
που πήγε την γυναίκα του, να σώσει, τούτον κρίνει.

Λίρες του δείχν' ο Μουσταφάς και λέγει στον Κοπάση
δώρα, αν νύκτα το στρατό στη Φώκια θα περάσει.

Το βάρος παίρνει απάνω του, δεν κάνει να στριφώσει,
σκέφτεται το ταχύτερο τους αδερφούς να σώσει. 2270

Τον ανιμιόν του πρόφταξε τον Μανωλαρογιάννη,
στη Φώκια και εις τον Ομαλόν γράφει, διαλαμβάνει.

Απόψε αναδέχθηκα τσι Τούρκους να σας φέρω,
εις της Δρακώνας τη κορφή, προσέχετε το μέρος.

Το γράμμα με τον άνθρωπον μέσα στη Φώκια φτάνει, 2275
κι ο Ζαμπρακάκης στ' Ομαλό αμέσως το λαμβάνει.

Ο Χρίστος στέκει ανήσυχος, δεν φαίνεται' ανιμιός του,
εζήτησε του Μουσταφά, να πάει μοναχός του.

Επρότεινε του Μουσταφά, πρώτα να δοκιμάσει,
που βρίσκονται οι Χριστιανοί, εύκολα να περάσει. 2280

Μόνος παρουσιάζεται, και των Φωκιώτ' ορίζει
τας θέσεις, τα πατήματα, πού θά 'ρθει, διορίζει.

Επέστρεψ' ο Χριστόδουλος, αλλ' ο πασάς μαντεύγει
ομπρός διατάσσει τον στρατόν, γιατί δεν του πιστεύγει.

Στον Ομαλόν των αρχηγών έλεγαν οι Λακκιώτες,
σε κίνδυνο ευρίσκονται μεγάλο οι Φωκιώτες. 2285

Κι όσοι πιστεύγουν στον Χριστό, στου Βέργερη ας τρέχουν,
βάρδιες να στέσομε καλές, τσι στρατές να προσέχουν.

Γυρίζουν λεν των αρχηγών, τον κίνδυνο που τρέχουν
αλλά φοβούνται την βροχή, που σκέπασμα δεν έχουν. 2290

Βαθειά αυγή παρατηρούν το θέατρον ομπρός των,
τες αστραπές και τσι φωνές, σφαγή των αδερφών των.

Της Φώκιας οι πολεμιστές υπόφεραν το πάθος,
διότι ως απρόσεκτοι έκαμαν μέγα λάθος.

Οι Τούρκοι κατεδίωξαν, στα Ρίκια επροχώρουν, 2295
κι οι Έλληνες ν' αντισταθούν καθόλου δεν εμπόρουν.

Οι αρχηγοί απ' Ομαλό στο Σέλινο δροδιάζουν,
της Φώκιας τον κατακλυσμόν ετούτοι δεν λογιάζουν.

Ο Ζαμπρακάκης έμεινε ζερβά εις το Χλαδίδι,
των σφαζομένων συνδρομή δεν έφθανε να δίδει. 2300

Οι Τούρκοι τρέχουν στα βουνά την Γρέ Κορφή περάσαν,
λαβαίνουν τσι Κακές Πλευρές, το Σέλινο επιάσαν.

“Ο Μουσταφάς έκαμε το σχέδιο να χτυπήσει νύκτα τη Φώκια, έχοντας οδηγούς μερικούς Τουρκοκρητικούς που ξέρανε τα πατήματα. Ένας χριστιανός από τους Λάκκους – Καντηλοχριστόδουλο τονε κράζαν- είχε απομείνει στο χωριό με τη φαμελιά του, κ' επειδή οι Τούρκοι τονε φυλάγανε για

τζασίτη, δεν τον είχανε χαλασμένο. Ετούτος μπήκε στον κίντυνο να τρέξει στους αδερφούς του να μαντέψει το μυστικό. Ο Κριγιάρης κακόβαλε να το ακούσει και πήγε να τονε γδάρει ζωντανό,. Περισσότερη φρονιμάδα δεν είχε κείνος ο λιόντας! Τα παληκάρια είχανε μελετήσει στο γιόμα τους τη σπάλα του αρνιού κ' επειδής οι κόκκινες γραμμές που μαρτυρούνε το αίμα είτανε λιγοστές και σκορπισμένες, γείρανε στα γιατάκια τους, κοντά στις φωτιές, και τονε πήρανε του καλού καιρού. Ο Μουσταφάς ξεσήκωσε στάγρια μεσάνυχτα το φουστάτο του, διάβηκε τα Ποροσέλια και την Καημένη Κεφάλια κ' έζωσε πρι να φέξει η μέρα το χριστιανικό στρατόπεδο. Τόσοι άνθρωποι που ανεβήκανε, δεν ακούστηκε μηδέ ο χαλικισμός τους απ' το πολύ το χιόνι. Το σπαροκόπι που άναψε τον ντουινιά, οι κοιμισμένοι το πήρανε στον ύπνο τους για κανένα ξερομπουμπούνισμα τούρανού. Δεν άργησαν νάρθουνε στα σύγκαλά τους, αρπάξανε τα ντουφέκια τους και σκορπιστήκανε στους γκρεμούς σαν ταγρίμια που ακούσουνε ταραχή στην ερημιά τους. Ο σουϊταρής έδωσε στην τρουμπέτα αναπνιά και παρακινούσε τους νιζάμηδες στο γιουρούσι. Οι δικοί μας γλακούσανε χωρίς να ρίξουνε ντουφεκιά, πηδούσανε τα τραχώνια, κατακυλούσανε στα κακοπίζαβα".¹⁰⁷⁵

γ) Η μάχη στην Αγία Ρουμέλη (Πόντα- Σωμάρι)

κεφ. 103 Κτίζουν τα μιτιρίζια των στην Πόντα κι αντιπέρα,
και ξημερών' οι Έλληνες φωνάζουν «καλημέρα».
Η καλημέρα σαν πρικιά εφάνη των αγάδων,
ο πρωινός χαιρετισμός από των αραγιάδων. 2490
Μπάλες διασταυρώνουνται, τους Τούρκους ξαφνιδιάζουν,
φεύγουν με χωρίς άρματα, Αλλάχ! Αλλάχ! φωνάζουν.
Κοιμούντ' οι ντόπιοι κι ο στρατός, τρέχει απάνω κάτω,
πού ν' αποδώσουν σκέφτουνται το θλιβερό μαντάτο.
Ο ένας στέκει, πλύνεται κι ο άλλος το βρακί του 2495
κρατεί και τρέχει 'δώ κι εκεί να σώσει την ζωήν του.
Την κεφαλήν σκεπάζουνε, τι το συμβάν δεν βλέπουν,
οι μπάλες των Χριστιανών ωσάν φουρτίνα πέφτουν.
Οι Έλληνες πυροβολούν, φωνιάζουν και το γιούχα
κι οι Τούρκοι απορπίζονται, χάνουν το θάρρος πού 'χαν. 2500
Οι Μποτσαρέοι αντικρύ κράζουν «ζήτω Λακκιώτες,
απού 'στε πρώτοι στη φωθιά, μεγάλοι πατριώτες».
Κι από την Φασκομηλωπήν εθελοντές και Κρήτες,
ξορμούν κατά του Σωμαριού, πετούν σαν τσι πετρίτες.
Τ' άρματα τα ελληνικά ρίκτουν τσι κεραυνούς των, 2505
φονεύγουν, καταστρέφουνε, τρομάζουν τους εχθρούς των.
Οι Τούρκοι αξιωματικοί έχασαν την σειρά των,
με τα σπαθιά τους βιάζουνε να πιάσουν τ' άρματά των.
Ζητούν με βία του στρατού το θάρρος να εμπνεύσουν,
και τους αναστηλώνουσι, στη θάλασσα μη -μ- πέσουν. 2510
Από Βοριά έχουν φωθιά, την θάλασσα 'π' τον Νότον,
οι αστραπές και οι βροντές τσι τράλισαν κι ο κρότος.

1075 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 89, σ. 123-124.

Σ'τσι σφάκιες, τσι φασκομηλιές, μέσα τσι ποταμίδες
 τρυπώνουν και τα όπλα των στένουνε πυραμίδες.
 Από πρωί 'ξακολουθεί, η μάχη δεκατίζει, 2515
 και ο στρατάρχης τι να πει, να κάμει δεν γνωρίζει.
 Άλλο παρά την θάλασσα δεν έχουν σωτηρία,
 κι άλλο δεν περιμένουσι παρά αιχμαλωσίαν.
 Ωρες επτά των Χριστιανών τα άρματα νικούνε,
 και του Σουλτάνου οι στρατοί στο αίμα κολυμπούνε. 2520

“Την επαύριο το ξημέρωμα, την ώρα που οι Τούρκοι πλενόντανε στο ποτάμι, τα κρητικά ντουφέκια λαλήσαν από τρεις μεριές. Οι νιζάμηδες τα χάσανε. Η σάλπιγγα ακούστηκε να τους περμαζώνει παραλοϊσμένη. Τρέξανε μισογδυμένοι στο τοιχογύρι πούχανε χτισμένο γύρω από τα τσαντήρια τους, κι αρπάξανε τα ντουφέκια τους. Η μάντρα τους τυλίχτηκε στον καπνό, τα κανόνια τους βράσανε. Οι Κρητικοί τους είχανε ταψί από κάτω τους; Και τους θερίζανε. Δεν τους απόμενε παρά να γυρέψουνε γλυτωμό στη θάλασσα. Ρίξανε μία βάρκα στο νερό να πάει να δώσει είδηση του Μουσταφά. Οι Κρητικοί τη βάλανε στο σημάδι και την αναποδογυρίσανε. Η θάλασσα βάφτηκε κόκκινη, καθώς το νερό του ποταμού το ίδιο κείνο πρωί. Στο σταύρωμα της μέρας, το σμπαροκόπι έσυρε κατά 'κει μία φρεγάδα και μία γολέτα, κ' οι Τούρκοι ανασάνανε. Στείλανε πάνω τους λαβωμένους τους –πέντε βάρκες καργαρισμένες- και μπήκανε στη σκέπη των κανονιών. Η φωτιά βάστηξε ως τη νύχτα, χωρίς οι Κρητικοί να κλονιστούνε, κι ας τους είχε παραβώσει η δίψα, κει πάνω στα βράχια πούχανε ταμπουρωθεί. Η άλλη τους ζημιά είτανε μικρή”.¹⁰⁷⁶

ε) Ο ναύαρχος Βουτακώφ σώζει τα γυναικόπαιδα

κεφ. 100 Κατόπιν φαίνεται' άλλη μια στην Τρυπητή ξαμώνει,

ήτο ο Ρούσος Βουτακώφ, μεγάλη δε σιμώνει.

Ήτον ο Ρούσος Ναύαρχος, μα 'χει καλόν αέρα,
 οι φαμελιές του φώνιαξαν προστάτη και πατέρα.
 Οι οπλοφόροι βλέπουσι, εχθρόν τονε θαρρούσι, 2375
 στρέφουν τα όπλα κατ' αυτού και του πυροβολούσι.

Ματαίως κρούει σήμαντρα, σηκώνει και σημαίας,
 μ' οι Κρητικοί Τούρκον τον λέν', δόλιον σαν τας γραίας.
 Μέσα στην ανακάτωση, του Τούρκου τα καράβια,
 επρόβαλαν κ' επιάσασι του ρωσικού τα πλάγια. 2380

Στένουνται γύρω, τρίγυρα τα τουρκικά τα πλοία,
 σενιάλα ανεβάζανε κ' εκάναν ομιλία.

Διατάσσ' ευθύς ο Βουτακώφ κι ανοίγουν τα πορτέλα,
 τρεις κ' ενενήντα φαίνονται μπουρμπάδες σαν βαρέλια.
 Οι Τούρκοι φοβερίζουνε κι οι Ρούσοι δεν προσμένουν,
 με βιάση ανεβάζουνε σημαία του πολέμου. 2385
 Ο Τούρκος αναγκάζεται και πάει με την λέμβον

1076 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 101, σ.140-141.

κι ο Βουτακώφ, με διαταγή «ήρθα εδώ, σου λέγω!»
 Επάνω στο κατάστρωμα μαζί συνομιλούνε,
 ο Τούρκος υποχώρησε κ' οι δυο αποχαιρετούνε. 2390
 Τότε ο Ρούσος Ναύαρχος διατάσσει με τη βία,
 εννέα βάρκες νά'βγουνε όξω στη παραλία.
 Μαζεύγουν γυναικόπαιδα, τσι πληγωμένους παίρνουν,
 στον «Νεύσκη τον Αλέξανδρον» του Ναύαρχου τα φέρνουν.
 Την ναυαρχίδα τριγυρνούν, στρέφουν το πρόσωπόν των, 2395
 κι ούλα τα γυναικόπαιδα έκαναν τον σταυρόν των.
 Μέρα και νύκτα βάνουσι, το πλοίον εφορτώσαν
 και παίρνουν γυναικόπαιδα ως χίλια πεντακόσια.
 “Σώσε μας από την σφαγήν, φύλαξε την τιμήν μας
 και αν μας σώσεις σήμερα, θα είσαι ο σωτήρ μας”. 2400
 Της πλώρης το παράθυρο ο Βουτακώφ ανοίγει,
 βλέπει κι ακούει τσι φωνές, τα δάκρυά του σφουγγίζει.
 Ναύτες κι αξιωματικούς διατάσσει να βοηθούνε
 τους δυστυχείς, όσον μπορούν, να υπερασπιστούνε,
 ρούχα να δώσουν των γδυμνών, θροφή των πεινασμένων, 2405
 και θεραπείαν δυνατή των μπαλωταρισμένων.
 Τα μένοντα εφώναζαν «πάρε μας στην Ελλάδα»,
 «μείνετε κ' επανέρχομαι μέσα στην εβδομάδα».

“Δεν περάσανε πολλές μέρες, ανάφανε μπρός στην Τρυπητή ένα τριπόντε με ρούσικη σημαία. Οι Κρητικοί το πήρανε για τούρκικο κι ανοίξανε απάνω του φωτιά. Ο Μόσκοβος τους έκανε σινιάλα, χτυπούσε ένα σήμαντρο – αυτοί τίποτα. Είταν ο αμιράλης ο Βουτακώφ, κι ερότανε με την καπιτάνα από τα Χανιά, όπου είχε μαθευτεί η πιβουλιά του Τούρκου, με την απόφαση να σηκώσει όσα γυναικόπαιδα μπορέσει. Το συμπαροκόπι ξακλουθούσε από τη στεριά, οπότε να σου τρία τούρκικα βλεπτικά που κεφαλώνανε τον κάβο. ζυγώσανε κατά το ρούσικο, αρχίζανε γύρω του τις κοντόβολτες, και το μεγαλύτερό τους ανεβοκατέβαζε τα σινιάλα και του μιλούσε. Ο Μόσκοβος δεν έδωσε απόκριση, μόνο ισάρισε την παντιέρα του πολέμου. Ακούστηκε μία βουρλισμένη τρουμπέτα κ' η χλαπαταγή από το ναυτολόϊ, που άνοιγε μάνι-μάνι τα πορτέλα κ' έσερνεν όξω τις λουμπάρδες. Οι Κρητικοί πετρώσανε να δούνε τέτοιο ξαφνικό. Ο Τούρκος εκατέβασε μία βάρκα, κ' ένας αξιωματικός ανέβηκε στο ρούσικο. Ο Βουτακώφ του μίλησε ξερές κουβέντες, χωρίς να τονε μπάσει πέρα από το κεφαλόσκαλο. Την ίδια ώρα, το τσούρμιο σκανταγιάριζε τα νερά κ' η καπιτάνα ζύγωνε τη στεριά. Τα τούρκικα γυρίσανε πλώρη κατά το πέλαγο. Το ρούσικο έβγαλε εννιά βάρκες στο γιαλό και φόρτωνε αδραχτά τα γυναικόπαιδα. Οι πρώτες φαμελιές πατήσανε την κουβέρτα σειώντας τα κονίσματα πούχανε γλυτώσει από τα καμένα σπίτια τους. Οι Ρούσοι κάνανε το σταυρό τους και τα προσκυνούσαν, αγκαλιάζανε τους λαβωμένους και τους εκαταφιλούσαν. Είτανε μία γιορτή να τους θωρείς! Ακόμα κ' η βίγλα πάνω από την κόφα έσκυφε στον κόσμο που μελίσσιαζε στη ρίζα του καταρτιού και φώναζε: «Ντομπρό παγιάλοβατ! Ντομπρό παγιάλοβατ!» (Καλωσορίσετε! Καλωσορίσετε!). Ο αμιράλης έστεκε παράμερα και σφούγγιζε τα μάτια του. Ανέβασαν χίλιες πεντακόσιες ψυχές, τους δώκανε θροφή και ρούχα να ντυθούνε. Τους λαβωμένους

τους βάλανε να πλαγιάσουνε. Αυτοί πούχανε παραπομείνει στο περιγιάλι κουνούσανε τα χέρια τους και φωνάζανε: «-Γρήγορα να γαείρετε, αδέρφια! Γρήγορα, να γλυτώσετε κ' εμάς!» Ένας γέρος αξιωματικός φούχτωσε την τρομπαμαρίνα και τους απηλογιότανε με φωνή σαν καμπάνα: «-Χριστός! Χριστός!»¹⁰⁷⁷.

στ) Ο Ομέρης βιάζει μια χριστιανή κόρη

κεφ. 118 Έβιασε το κοράσιον, τ'αθών και ωραίων,
και βγάινε λίρες μια φουχθιά να δώσει των γονέων.
Κλαίσι, φωνιάζουν, δέρνονται, ζητούσι το παιδί των, 3065
οι Κρητικοί εις άπιστους δεν δούδουν την τιμήν των.
Κ' η κορασίδα του γιατρού κτυπά την κεφαλήν της,
σκίζει τ'ωραίων πρόσωπον, φωνάζει την τιμήν της.
Ομέρης δεν σπλαχνίζεται, σιμώνει στην παρθένο,
έρωτας πάει της πουλεί, για σένα αποθαίνω. 3070
Η νέα απαρηγόρητη φωνάζει “την τιμήν μου,
μ' έβιασες, άπιστε πασά, πάρε και την ζωήν μου”.
Στον νου της βάνει θάνατον, σκέφτεται ν' αποθάνει,
για την τιμήν να γκρεμισθεί, σαν του Δασκαλογιάννη.

“Απομένανε τα γυναικόπαιδα πούχανε χωθεί στο φαράγγι της Νίμπρος. Ετούτα δεν τάχανε στην προστασία τους τα κονσολάτα, γιατί δεν προφτάζανε να τα μάθουνε. Ο Ομέρης έβγαλε πάνω τους το άχτι του. Απ' όλο 'κείνο το ψυχομέτρι, δεν άφησε στη ζωή παρά ένα μοναχό κοράσι, κλωνάρι ψηλής γενιάς, που το λιμπίστηκε για τα κάλλη του. Τόσυρε μέσα στο παβιόνι του και του πήρεν, ο σκύλος, τον ανθό του”¹⁰⁷⁸.

ζ) Το μαρτύριο του Κανελομανόλη

β4, σ. 330 “Μεταβάς τότε απ' Αλιάκαις ο γενναίος οπλαρχηγός Κανελομανόλης εις Ορθούνι, διαμονήν της οικογενείας του, όπως αλλάξη¹⁰⁷⁹ και φορέση τα ξεσχισμένα ενδύματά του. Κατά τύχην διαβαίνων εκείθεν στρατός τουρκικός, οδηγούμενος υπό ιθαγενών Τούρκων και περικυκλώσας την κόμην αιφνιδίως επί σκοπώ να συλλάβη επαναστάτας.

Ο Κανελής λοιπόν ευρεθείς εντός χαλασμένου οικίσκου μετά της οικογενείας του και καταφθάσαντος του στρατού δεν του επέτρεπε η θέσις και η ώρα εντός της οικογενείας του ν' αντικρούση και εκπληρώση το ιερόν καθήκον του να φονεύση και να φονευθή, διότι η νεαρά γυνή του σπεύσας πρώτη, ανέκραξε προς τους εμφανισθέντας πολεμίους, “μη φονεύσετε τον άνδρα μου, διότι ήλθε να μουτίση”. Ο πιστός εις τον όρκον του Κανελής αναταραχθείς ακούσας την λατρευομένην παρ' αυτού σύζυγον προφέρουσα την λέξιν υποταγήν και εις υποταγήν προσφέρουσα τον σύζυγον, πλην ανδρευθείς* και κρατήσας εαυτόν δεν αντείπε. Εις την στιγμήν εκείνην

1077 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 115, σ. 164-165.

1078 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 140, σ. 203.

1079 αλλάξ

προφθάσας ανώτερος τις αξιωματικός του τακτικού εις τον η πονούσα γυνή αποτειναμένη επανέλαβε τα αυτά, όστις ακούσας την ζωηράν πρότασιν της Ελληνίδος συστήνουσα και παρακαλούσα θερμώς αυτόν να μη κακοποιήση τον άνδρα της, επονομάζη αυτόν βέη, εφέντη προσεκάλεσε τον Κανελήν να τον παρα//

β4, σ. 331 [327] κολουθήση διατάπτων όμως σπείρα στρατιωτών να τον περιστοιχήσωσι. Αποσερθείς* εν τη σκηνή ή ιδιαιτέρω μέρει ανακρίνων και εξετάζων τον Κανελήν τα περί της υποταγής του, πότε δηλαδή έφυγε εκ του στρατοπέδου των επαναστατών και διατί δεν παρουσιάσθη αυθορμήτως εις τας πλησιεστέρας αρχάς. Η συνείδησις του Λακκιώτου απαγόρευε αυτόν του να ψευσθή και να επιορκήση, αν και η ανάγκη και το συμφέρον της παρουσίας του και το στρατόπεδον της επαναστάσεως υπαγόρευε και απαιτούσε να τροπολογηθή προς ώρας και να εξεφυγή της μαχαίρας του Τούρκου. Αλλ' ούτος απεναντίας αντείπε εκείνα τα οποία επρότεινε η σύζυγός του, ειπών ότι δεν ήλθε δια μουτισμόν, ούτε προσκυνά Τούρκους, έως ου οι πατριώται του δεν υποταχθούν όλοι ή δεν ελευθερωθή η πατρίς του απ' αυτούς.

Η περιστασιακή* αύτη έκφρασίς του προς τους στρατηγούς του πολέμου και η κατ' αυτού έπαινοι ως ανδρείου και αδαμάστου επαναστάτου από μέρους των ιθαγενών Τούρκων και ιδίως του Μουλά Μπαχρή, εβίασε τον στρατάρχη να οπισθαγκωνίση τον νέον Κανελήν, τον οποίον αμέσως παραδώσας αυτόν υπ' ευθύνην του φανατικού Μουλά Μπαχρή να μετακομίση αυτόν εις Χανίαν την ανωτέραν αρχήν.

Ο ωμοβόρος και άνανδρος Μουλάς περιστοιχίζων αυτόν από του στίφους των αχαλινώτων εντοπίων κατήρχετο προς τον Σκινέ και πριν φθάση εις το χωρίον, εν τω μεταξύ Ορθουνίου και Σκινέ εις την θέσιν Χλιαρόν, διατάζας τα θηρία, τους οπαδούς του να επιπέσωσι κατά του δεδεμένου ήρωος, τον οποίον δια των μαχαιρών κατέκοψαν αυτόν εις τεμάχια, αποκριθείς εις τους ερωτώντας ή ανακρίνοντας δήθεν αυτόν ότι εφόνευσε αυτόν, επειδή επεχείρησε να φύγη και εξορμίζων επλήγωσε τινάς των ανθρώπων και ότι ήτον αδύνατον να εισέλθη εις Χανία". //

“Ας μιλήσω και για μιάν άδικη ώρα, που έβγαλε έναν καινούριο μάρτυρα. Ένας οπλαρχηγός – Κανελομανόλης τόνομά του- είχε ξεκόψειμιά μέρα από τους συντρόφους του να πάει στη φαμέλια του στ' Ορθούνι νάλλάξει ρούχα. Ένα τούρκικο τάγμα, έχοντας μαζί του μερικούς ρέμπελους, έτυχε να περνά από το χωριό. Τον έζωσε μέσα στο σπίτι του προτού προλάβει να σηκώσει ντουφέκι, και τον έπιασε ζωντανό. Η γυναίκα του έπεσε στα γόνατα, στηθοχτυπιότανε μπρός στα πόδια του μιραλάη και τον παρακαλούσε να χαρίσει τη ζωή στον άντρα της, ότ' είχε κατέβει απ' το βουνό με σκοπό να προσκυνήσει. Ο Κανελομανόλης λυπήθηκε το στεφάνι του, δεν αρνήθηκε τα λόγια της. Ο Τούρκος βρέθηκε ψυχικάρης, τονε πήρε δεμένο και τον έφερε στο κατάλυμά του: «-Γιαραμπήγ σουκιούρ (δόξα το Θεό) να λες, και να χρωστάς τη ζωή σου στα κλάματα της γυναίκας σου!» «- Η γυναίκα σουπέ ψώματα, γιατί δεν ήρθα να μουτίσω, μόνο νάλλάξω ρούχα και να γυρίσω στο μπαϊράκι μου. Έχω όρκο αμοσμένο!»

«-Κιαφίρη! Ταβλόπιστε! Λουροδέστε τον τον άτιμο και δώστε τον του Μολά-αγά να τονε πάει στη χάψη!»
Ο Μολά-αγάς είταν ένας μπαϊρακαγασής, γυρακουσμένος χριστιανομάχος. Πήρε λουροδεμένο τον τίμιον άντρα και κινήσανε για τα Χανιά. Στο μεσοστράτι φώναξε στους λούπηδες πούσερνε να σταθούνε. Δέσανε τον Κανελομανόλη σ' ένα δέντρο και του κόψανε κομμάτι – κομμάτι τις σάρκες του”.¹⁰⁸⁰

Τα Περιεχόμενα του βιβλίου “Παντέρμη Κρήτη” του Π. Πρεβελάκη σε σχέση με τα “Απομνημονεύματα” και την “Κρητικοπούλα” του Χατζημιχάλη Γιάνναρη

BIBLIIΟ A' ΤΑ ΠΡΩΤΟΠΙΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΗΚΩΜΟΥ

- Τα πρωτοπιάσματα του Σηκωμού. Οι πρώτοι αμοσμένοι
- Τα κεφάλια του νησιού προσκαλούνται να μαζωχτούν στα Μπουτσουνάρια **Κρητικοπούλα, κεφ. 9-45, Απομνημονεύματα, β4, 10-13**
- Η σύναξη. Ο Χατζημιχάλης πάει να παρακινήσει τους χασομερισμένους.
Κρητικοπούλα, κεφ. 46-47, Απομνημονεύματα, β4, 23-29
- Η τάξη στη σύναξη. Οι αντενέργειες του Βαλή. Η Σύναξη.
Κρητικοπούλα, κεφ. 48-52, Απομνημονεύματα, β4, 21-22
- Νέος όρκος. Υπογραφή αναφοράς στο Σουλτάνο.
- Οι πληρεξούσιοι μελετούν ένα υπόμνημα για τους Δυνατούς του Κόσμου.
- Υπογράφεται το υπόμνημα
Κρητικοπούλα, κεφ. 57-60, Απομνημονεύματα, β4, 29-30
- Ο Βαλής κατατρέχει την Επιτροπή της Σύναξης. Πολλοί Τούρκοι χωριάτες πάνε να κλειστούνε στα κάστρα.
- Η απόκριση του Σουλτάνου
Κρητικοπούλα, κεφ. 62, Απομνημονεύματα, β4, 63
- Τα χαζιρέματα των Κρητικών. Οι Μισιρλήδες κυνηγούνε την Επιτροπή του Κοινού.
- Η Κρήτη ακούει τη σάλπιγγα κι ανεμοτραντάζεται
- Οι Τουρκοκρητικοί κλείνονται κ' οι αποδέλοιποι στα κάστρα
- Το πρώτο ντουφέκι το ρίχνει ο Κριγιάρης στην Κάντανο. Η αποκήρυξη του Σουλτάνου. Το ψήφισμα της Ένωσης.
Κρητικοπούλα, κεφ. 67, Απομνημονεύματα, β4, 35-38
- Συναγερμός της ρωμοσύνης. Τα κομιτάτα Αθήνας και Σύρας.
- Η Γενική Σύναξη των Κρητικών διορίζει τους αρχηγούς.
- Το καπετανιλίκι στην Κρήτη.
- Ο Καπετάν Μιχάλης ο Κόρακας
- Ο Χατζημιχάλης ο Γιάνναρης
- Ο Κωσταντής ο Κριγιάρης
- Μάχη στις Βρύσες
Κρητικοπούλα, κεφ. 71-72, Απομνημονεύματα, β4, 39
- Οι Τουρκοκρητικοί αυταδιάζουν όξω από τα κάστρα

BIBLIIΟ B' ΠΡΩΤΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΗΚΩΜΟΥ Ο ΜΟΥΣΤΑΦΑ - ΠΑΣΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΚΑΔΙ

- Ο Σουλτάνος στέλνει στην Κρήτη το Μουσταφά πασά. Ο Μουσταφάς
- Ο Μουσταφάς στην Κρήτη. Οι ραδιουργίες του

1080 Παντελής Πρεβελάκης, Παντέρμη Κρήτη, εκδ. Εστία, Αθήνα, χ.χ., κεφ. 182, σ. 267-268.

- **Κρητικοπούλα, κεφ. 73, Απομνημονεύματα, β4, 43**
- Ετοιμασίες του Μουσταφά. Μάχη προς τη Μαλάξα.
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 73, Απομνημονεύματα, β4, 48-54**
- Το ασκέρι ξεκινά για την Κάντανο.
- Λευτέρωμα των πολιορκισμένων Τούρκων στην Κάντανο
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 76-77, Απομνημονεύματα, β4, 60-61**
- Οι αποστολές της Ελλάδας. Ζωθορφές κ' εθελοντές.
- Το σεφέρι του Μουσταφά στην Κυδωνία.
- Μάχη στις Αλιάκες
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 85-86, Απομνημονεύματα, β4, 73-74**
- Κηδεία σκοτωμένων και πόλεμος
- Ο σηκωμός στα Ρεθεμνιώτικα. Φτάνει ο Κορωναίος, αρχηγός στο ρεθεμνιώτικο Τμήμα
- Μάχη μπρος στο κάστρο του Ρεθέμνου.
- Ο σηκωμός στα Καστρινά. Η αμάχη Τούρκων και Χριστιανών
- Το σεφέρι του Μουσταφά στο Αποκόρωνα
- Ξολοθρεμός του νησιού με την φωτιά. Η λύσσα του Μουσταφά
- Τα γυναικόπαδα στα βουνά
- Πως δουλεύει το Κομιτάτο στη Σύρα. Τα κουρσάρικα.
- Φτάνει ο Ζιμπρακάκης, αρχηγός στο χανιώτικο Τμήμα, με 275 εθελοντές.
- Οι Ζιμπρακάκηδες
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 78, Απομνημονεύματα, β4, 61**
- Οι καπετανέοι της δυτικής Κρήτης συμβουλεύονται με το Ζιμπρακάκη
- Οι εθελοντές στο Βαφέ. Η άτυχη μάχη του Βαφέ
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 88, Απομνημονεύματα, β4, 92-93**
- Το αποκάρδισμα του κόσμου. Ο Τσιριντάνης αντενεργεί στον Αγώνα.
- **Κρητικοπούλα, κεφ. 89, Απομνημονεύματα, β4, 93**
- Ο Μουσταφάς κινά σεφέρι για τα Ρεθεμνιώτικα
- Ο Μουσταφάς φοβερίζει και προσκαλεί το ραγιά να προσκυνήσει.
- Οι εθελοντές μες στο χειμώνα και την ανέχεια
- Ο Ζιμπρακάκης λημεριάζει στη Δρακώνα της Κυδωνίας
- **ΤΟ ΑΡΚΑΔΙ**
- Που και πως είναι το μοναστήρι το Αρκάδι.
- Το Αρκάδι, κέντρο επαναστατικό
- Ο γούμενος Χατζή – Γαβριήλ Μαρινάκης
- Ο πασάς του Ρεθύμνου φοβερίζει το Αρκάδι
- Ο Κορωναίος ορμηλεύει τους Αρκαδιώτες σα στρατιωτικός
- Άσκημα σημάδια, προμηνύματα του χαμού
- Πρώτη μέρα του μπλόκου. Οι Τούρκοι μπρός στο μοναστήρι.
- Ο πασάς καλεί τους κλεισμένους να παραδοθούν.
- Το μοναστήρι σφίγγεται από τέσσερις μεριές
- Ο πόλεμος στον Ανεμόμυλο
- Η πρώτη νύχτα. Οι μοναστηρίτες γράφουνε του Κορωναίου.
- Δέηση για το μοναστήρι στην εκκλησία
- Οι τρεις ταχυδρόμοι φεύγουνε
- Η γραφή φτάνει στον Κορωναίο.
- Ο όρθρος στο μοναστήρι. Οι κλεισμένοι συγχωρούνται και μεταλαβαίνουνε.
- Ο Χατζή-Γαβριήλ δίνει καρδιά στον κόσμο.
- Η δεύτερη μέρα του μπλόκου. Το κανόνι του κάστρου χτυπά τη Ρεθεμνιώτικη Πόρτα.

- Μερικοί ρέμπελοι χώνουνται στο μοναστήρι από μία χαλάστρα και πάλι πισωπατούνε.
- Οι κλεισμένοι ανοίγουνε δύο λαγούμια. Αποφασίζουνε να καούνε.
- Το κανόνι γκρεμίζει τη Ρεθεμνιώτικη Πόρτα. Τα γιουρούσια
- Οι Τούρκοι μπαίνουνε στο μοναστήρι. Η σφαγή στη μεγάλη αυλή
- Ο Χατζή – Γαβριήλ παρουσιάζεται στερνή φορά.
- Ο Γιαμπουδάκης βάνει φωτιά στο λαγούμι.
- Οι Αρναούτηδες κ’ οι ρέμπελοι μέσα στο μοναστήρι. Η σφαγή στην τράπεζα.
- Ο αγώνας κρατεί στα κελιά και στα Μερσοκούμια
- Οι Τούρκοι καλούνε τους ύστερους αγωνιστές να παραδοθούνε.
- Οι Χριστιανοί παραδίνονται
- Ο Μισιρλή-πασάς μέσα στο μοναστήρι.
- Οι Τούρκοι θανατώνουνε τους εθελοντές.
- Οι αιχμάλωτοι μπαίνουνε στο δρόμο για το χωριό τη Μέση
- Ο Μουσταφάς πάει να δει τους αιχμαλώτους.
Το μαρτύριο κι ο χαλασμός του Κούβου.
- Οι αιχμάλωτοι μεταφέρονται στο Ρέθεμνος. Οι άντρες ρίχνονται στα σίδερα.

Κρητικοπούλα, κεφ. 90-92 (Αρκάδι)

ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΚΑΔΙ

- Πως ακούστηκε στην οικουμένη η θυσία του Αρκαδιού.
Αγοράζεται στην Αγγλία το πυρόσκαφο «Αρκάδι»
- Ο πόλεμος σ’ όλο το νησί. Ο Βυζάντιος αστοχά μπρος στο Κίσαμο Καστέλι.
- Ο θάνατος ενός σαραντάπηχου.

Κρητικοπούλα, κεφ. 93, Απομνημονεύματα, β4, 100-102

- Ο Μουσταφάς κινά καινούριο σεφέρι.
- Μάχη στο Σαβουρέ.

Κρητικοπούλα, κεφ. 94, Απομνημονεύματα, β4, 103-104

- Οι τσακισμένοι επαναστάτες στη Ζούρβα, κ’ ύστερα στη Φώκια.

Κρητικοπούλα, κεφ. 94 και 98, Απομνημονεύματα, β4, 105-106 και 108-118

- Ο Μουσταφάς σκλαβώνει γυναικόπαιδα και φοβερίζει τους άντρες.
- Ένα εγγλέζικο πολεμικό σηκώνει φαμελιές από το Σέλινο.

Κρητικοπούλα, κεφ. 98, Απομνημονεύματα, β4, 119

- Ο Μουσταφάς χτυπά νύχτα τη Φώκια

Κρητικοπούλα, κεφ. 98, Απομνημονεύματα, β4, 120-125

- Ο Μουσταφάς ξεχύνεται στο Σέλινο.

Κρητικοπούλα, κεφ. 98, Απομνημονεύματα, β4, 127-129 και β8, 143

- Οι Κρητικοί ξανασυντάζουνται. Μερικοί εθελοντές αποκαρδίζουνε.

Κρητικοπούλα, κεφ. 98, Απομνημονεύματα, β4, 140 και β8, 151

- Που βρίσκεται ο Σηκωμός. Ανέχεια και ακαταστασία.
- Ο Ζιμπρακάκης στρατοπεδεύει στον Ομαλό. Οι κακοπάθειές του ‘κει πάνω.
- Η ζωή στον Ομαλό. Πεζοδρόμοι, τουτουτζήδες, τζασίτηδες.

Κρητικοπούλα, κεφ. 101, Απομνημονεύματα, β4, 160-161 και β8, 169

- Χωσιές του Χατζημιχάλη.
- Η Επιτροπή της Γενικής Σύναξης διορίζει Προσωρινή Κυβέρνηση.
- Χριστούγεννα στα 1866.
- Φτάνει ο Πετροπουλάκης με το μπαϊράκι του 700-800 ντουφέκια.
- Ποιος είναι ο συνταγματάρχης Δημήτρης Πετροπουλάκης
- Ο Μουσταφάς ξεμπαρκάρει στα Σφακιά.

Κρητικοπούλα, κεφ. 102-103, Απομνημονεύματα, β4, 138-139 και β8, 170-171

- Οι επαναστάτες χτυπούνε τους Τούρκους στην Αγιά Ρουμέλη.

Κρητικοπούλα, κεφ. 103, Απομνημονεύματα, β4, 141-156 και β8, 173-193

- Ο Μουσταφάς ετοιμάζεται να γυρίσει στα Χανιά.
 - Ο χαλασμός των Τούρκων στο δρόμο του γυρισμού
Κρητικοπούλα, κεφ. 104, Απομνημονεύματα, β4, 158-160 και β8, 196-199
 - Ο Μουσταφάς γυρίζει με το στρατό του στα Χανιά
 - Το Τουρκομάνι πάει να κάμει ρεμπελιό στη χώρα
 - Ο πόλεμος στα Καστρινά και στο Μυλοπόταμο. Διχομέριες.
 - Η Πόρτα στέλνει στο νησί το Σερβέρ-εφέντη. Οι χασραγιάδες
 - Φράγκοι φιλέλληνες στην Κρήτη. Ο Ουγκώ για το Σηκωμό.
 - Δεύτερο γράμμα του Ουγκώ στους Κρητικούς
 - Έργα της Προσωρινής Κυβέρνησης. Εκστρατεία στο Αμάρι. Θάνατος ήρωα
 - Το σεφέρι του Αλή Σαρχού-πασά στην Κυδωνία
Κρητικοπούλα, κεφ. 106, Απομνημονεύματα, β4, 162-165 και 203-207.
 - Χριστιανοί κι Αλή Σαρχός. Οι Εξαρίτες
 - Ο Αλή Σαρχός σηκώνει το στρατόπεδό του και τραβά για την Κίσαμο.
Κρητικοπούλα, κεφ. 107, Απομνημονεύματα, β4, 173 και β8, 208
 - Ένα τούρκικο πολεμικό πάει με μπαμπεσιά να σηκώσει φαμελιές από τη Σούγια
 - Ένα ρούσικο πολεμικό σηκώνει φαμελιές από την Τρυπητή.
Κρητικοπούλα, κεφ. 100-101, Απομνημονεύματα, β4, 134-137 και β8, 159-167
 - Ο Ζιμπρακάκης ετοιμάζει εκστρατεία.
Η Γενική Σύναξη στολίζει σημαία στους εθελοντές.
Κρητικοπούλα, κεφ. 107, Απομνημονεύματα, β4, 177 και β8, 215
 - Οι Χριστιανοί χτυπούνε τους Τούρκους μπρος στα Χανιά
 - Οι Τούρκοι φέρνουν επικουρίες, κερδαίνουνε τη μάχη
Κρητικοπούλα, κεφ.107, Απομνημονεύματα, β4,181-185 και β8, 217-222
 - Ο πόλεμος στην Κίσαμο και στα Ρεθεμνιώτικα.
Ο καπετάν Γιώργης Δασκαλάκης λαβώνεται και πεθαίνει.
 - Το μπαϊράκι του Πετροπουλάκι στο Αρκάδι.
 - Πως γιορτάστηκε η Ανάσταση του Εικοσιένα σ' ένα χωριό της Κρήτης
 - Το Μπαϊράκι του Πετροπουλάκη στο Δισκούρι. Ο παπά-Βησσαρίος.
 - Γραφές από την Ελλάδα. Τα κουρσάρικα
Κρητικοπούλα, κεφ. 108-109, Απομνημονεύματα, β4, 192 και β8, 226
 - Που βρίσκεται ο Σηκωμός ύστερα από εννιά μήνες.
Ο Σουλτάνος κράζει πίσω το Μουσταφά πασά κ' ετοιμάζει στράτευμα με τον Ομέρ – πασά.
Κρητικοπούλα, κεφ. 108-109, Απομνημονεύματα, β4, 192 και β8, 226
- ΒΙΒΛΙΟ Γ΄
ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΗΚΩΜΟΥ
Ο ΟΜΕΡ – ΠΑΣΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
- Ο Ομέρ – πασάς ξεμπαρκάρει στη Σούδα
 - Η Προσωρινή Κυβέρνηση οργανώνει αντίσταση στα Σφακιά.
 - Ο Ομέρ-πασάς στον Αποκόρωνα
 - Ο Ομέρ-πασάς τσακίζει μπρός στα Σφακιά.
Η λύσσα του ξεσπάζει στους αδυνάτους.
Κρητικοπούλα, κεφ. 110-114, Απομνημονεύματα, β4, 203-204 και β8, 232-235
 - Οι σκοτωμένοι κ' οι λαβωμένοι στις δύο μεριές.
Τα γυναικόπαιδα θάφτονται στα χιόνια.
 - Ο Ομέρ-πασάς παίρνει το δρόμο για τα Καστρινά.
Κρητικοπούλα, κεφ. 115, Απομνημονεύματα, β4, 204 και 236
 - Ο Ρεσίτ – εφέντης σμίγει τον Ομέρ-πασά στο Πέραμα

- Ο Ομέρ – πασάς κάνει γης Μαδιάμ τον τόπο
- Ο Ομέρ- πασάς πατάει με πόλεμο το Λασίθι.
- Ο Ομέρ – πασάς τραβιέται και στρατοπεδεύει στο Καστέλι της Πεδιάδας.
Ο θάνατος ενός αλλαξόπιστου.
- Ο Έλληνας βασιλιάς αρραβωνιάζεται στη Μοσκοβιά.
Πως το δέχονται στην Κρήτη.
- Ο Ομέρ – πασάς σχεδιάζει καινούριο σεφέρι στα Σφακιά.
- Ο Μεχμέτ – πασάς κινά πρώτος από τον Αποκόρωνα να χτυπήσει τα Σφακιά.
Ο πόλεμος που του κάνει ο Ζιμπρακάκης.
Κρητικοπούλα, κεφ. 116-118, Απομνημονεύματα, β4, 222-228 και β8, 254, 259-260
- Ο Ομέρ – πασάς ξεμπαρκάρει κοντά στο Φραγκοκάστελο.
Τα γυναικόπαιδα παίρνουνε τα βουνά, χώνουνται στις σπηλιές.
- Ο Ρεσίτ – πασάς ξεχύνεται από τον Καλλικράτη. Οι τρεις πασάδες σμίγουνε με τα φουσάτα τους, πατούνε τ' Αόρι του Κάστρου.
- Τι απογίνανε τα γυναικόπαιδα στις σπηλιές.
Ο Ομέρης ντροπιάζει μιάν κορασιά.
Κρητικοπούλα, κεφ. 118
- Ο Φραντζέζος αμιράλης ξεμπερδεύει την κορασιά.
- Μάχη της Αράδαινας
Κρητικοπούλα, κεφ. 120-121, Απομνημονεύματα, β4, 232-233 και β8, 263-269
- Ντισμπάρκο του Ομέρ στην Αγία Ρουμέλη. Η ρημαγή του τόπου.
Κρητικοπούλα, κεφ. 122, Απομνημονεύματα, β4, 234 και β8, 270
- Ο Ομέρης γυρίζει στα Χανιά από πελάγου.
Ο Ρεσίτης στο Μεγάλο Κάστρο από στεριάς.
- Η προσφυγιά στα περιγιάλια του νοτιά.
- Τα χριστιανικά καράβια σηκώνουνε δεκατρείς χιλιάδες ψυχές.
- Η προσφυγιά στην Ελλάδα.
- Ο Σουλτάνος αποφασίζει να περιοδέψει τα χριστιανικά βασίλεια.
- Πενήντα Λακκιώτισσες στολίζουν μπαϊράκι δικό τους.
Κρητικοπούλα, κεφ. 122-123, Απομνημονεύματα, β4, 188-189
- Πόλεμος πάνω στον Ομαλό.
Κρητικοπούλα, κεφ. 124, Απομνημονεύματα, β4, 306-311 και β8, 271-275
- Το «Αρκάδι» παίρνει είδηση πως ο Φραντζέζος θα το μαντατέψει στον Τούρκο
- Το «Αρκάδι» στην Κρήτη. Το δοξασμένο τέλος του
- Πως αποδέχονται στην Ελλάδα το καινούριο Αρκάδι.
- Τρακαρίσματα στα Χανιώτικα. Το στερνό ντουφέκι του Ομέρ.
B I B Λ I O Δ'
ΤΡΙΤΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΗΚΩΜΟΥ
Ο ΑΑΛΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
- Είδησες πως η Κρήτη αστοχά την Ένωση.
Οι Χριστιανοί καίγουνε το τουρκικό βίος.
Κρητικοπούλα, κεφ. 126, Απομνημονεύματα, β4, 212 και 242
- Η Γενική Σύναξη στέλνει στην Αθήνα το γούμενο τον Παπαδοπετράκη να ζητάσει να μάθει.
- Η κακή είδηση βγαίνει αληθινή. Ωστόσο ο Κουμουντούρος αγωνίζεται.
- Ο γούμενος γυρίζει στην Κρήτη, παρακινά τους πατριώτες να μελετήσουνε τις προσφορές του Μεγάλου Βεζίρη που στέλνει ο Σουλτάνος.
- Ο Μεγάλος Βεζίρης Ααλής φτάνει στην Κρήτη.
- Οι Κρητικοί αποστρέγουνε τις προσφορές του Ααλή.
Κρητικοπούλα, κεφ. 126-129, Απομνημονεύματα, β4, 247, 252-257 και β8, 283-289
- Οι πολεμιστές γιορτάζουνε που δε σκολάζει το ντουφέκι.

- Το κουρσάρικο ή «Ένωσις» κάνει το πρώτο του ταξίδι στην Κρήτη.
- Το κουρσάρικο η «Κρήτη» σπάζει κι αυτή τον μπλόκο.
- Τα καινούρια τεχνέματα του Ααλή. Η ψευτοσύναξη που καλεί.
- Ο Ααλής αποπαίρνει τον Ομέρη μπρός στην ψευτοσύναξη.
- Ο Ααλής οργανώνει καινούρια διοίκηση.
- Το σεφέρι του Χουσεΐν Αβνή-πασά. Το σχέδιό του να μαϊνάρει το
Σηκωμό χτίζοντας πύργους πάνω στους δρόμους και στις κορφάδες.
Κρητικοπούλα, κεφ. 132-133, Απομνημονεύματα, β4, 293 και 301
- Τα κουρσάρικα σπάζουνε ξακολουθητικά τον μπλόκο. Μία φουρτούνα.
- Ο πόλεμος Κίσαμο, Αποκόρωνα και Σφακιά.
Κρητικοπούλα, κεφ. 134, Απομνημονεύματα, β4, 298 και 327
- Πως πολεμά ο Χουσεΐν Αβνή-πασάς.
Η Ελλάδα εφοδιάζει όπως δύνεται το νησί.
Κρητικοπούλα, κεφ. 135, Απομνημονεύματα, β4, 311 και β8,339
- Μπαίνει καινούριος χρόνος, το '68. Τα κουρσάρικα στην χειμωνιά.
- Διχομέρες. Ένας Αρβανίτης πάει να σκοτώσει το Ζιμπρακάκη
- Ο Ααλής μισεύει από την Κρήτη αποκαρδισμένος.

ΒΙΒΛΙΟ Ε΄

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΥΡΓΟΥΣ

- Οι πύργοι. Ο πόλεμος στα Καστρινά
- Ο θάνατος του Ηρακλή του Κοκκινίδη.
- Μία λυπητερή ιστορία. Ο καταδικασμός του Καζάκου.
Απομνημονεύματα, β4, 312-315
- Τα κουρσάρικα ξακολουθούνε τα ταξίδια τους μέσα σε καινούρια κίντυνα
- Οι χανιώτικες επαρχίες αποφασίζουνε να στείλουνε το Ζιμπρακάκη
στην Αθήνα. Το ταξίδι του εμποδίζεται από τη διχόνοια.
- Τρακαρίσματα μπρός στους Λάκκους το χωριό, στην Κίσαμο
και στον Αποκόρωνα.
- Οι Κρητικοί στέλνουν ακάλεστοι μερικούς πληρεξούσιους στην
Ελληνική Βουλή.
- Οι Τούρκοι πατούνε στον Ομαλό και χτίζουνε πύργους.
Κρητικοπούλα, κεφ. 139, Απομνημονεύματα, β4, 322-326 και β8, 373
- Ο τίμιος θάνατος του Κανελομανόλη
Απομνημονεύματα, β4, 330-331
- Οι Κρητικοί συλλογίζονται να γυρέψουνε την Ηγεμονία, με την
προστασία της Αγγλίας.

Κρητικοπούλα, κεφ. 143-144, Απομνημονεύματα, β4, 325-327 και β8, 365-371

- Που βρίσκεται ο Σηκωμός. Οι πύργοι. Η Ανέχεια. Οι πρόσφυγες.
- Οι πόλεμος στα Καστρινά
- Καινούρια δοκιμή των Κρητικών να γυρέψουνε το Αφεντάτο
- Η Γενική Σύναξη παίρνει την μεγάλη απόφαση.
- Το ψήφισμα για το Αφεντάτο. Σχέδιο για το πολίτευμα.

ΒΙΒΛΙΟ ΣΤ΄

ΤΟ ΑΓΓΕΛΟΜΑΧΗΜΑ ΤΟΥ ΣΗΚΩΜΟΥ

- Ο αγώνας μαραίνεται. Οι πύργοι κλείνουνε τα περιγιάλια
- Ποιοι μένουνε πιστοί στον πρώτον όρκο και γυρεύουνε την Ένωση.
- Το σκορπιστό ντουφέκι. Το Κομιτάτο δίνει καρδιά στους αγωνιστές
- Ο πόλεμος Χανιά, Ρέθεμνος, Μεγάλο Κάστρο.
Οι αγωνιστές δανείζουνε το κοινό.
- Η Γενική Σύναξη σκολάζει, στενεμένη από την ανέχεια

- Η «Ένωσις» στο εικοστό τρίτο ταξίδι της.
Οι πύργοι κλείνουν το Σφακιανό γιαλό
- Οι επαναστάτες μαζώνονται στον Ομαλό. Μια όμορφη κλεψιά.
- Ο Πετροπουλάκης στρατολογεί φανερά στην Αθήνα και στη Μάνη.
Ο Σουλτάνος φοβερίζει με πόλεμο το ελληνικό.
- Η «Ένωσις» μεταφέρει στην Κρήτη τον Πετροπουλάκη με τους ανθρώπους του
Κρητικοπούλα, κεφ. 150, Απομνημονεύματα, β8, 41, 53, 69
- Η «Ένωσις» ανταμώνει τον τούρκικο στόλο.
- Ποιοι κυβερνούνε τη μάχη. Χόβαρτ-πασάς και Σουρμελής
- Η ναυμαχία της «Ένωσης».
- Τι ακολούθησε Σύρα Αθήνα. Ο Χόβαρτ μπλοκάρει το λιμάνι της Σύρας.
Κρητικοπούλα, κεφ. 150, Απομνημονεύματα, β8, 83 και β8 (α) 403
- Το τελεσίγραφο της Πόρτας. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος είναι έτοιμος να ξεσπάσει.
- Οι Μεγάλοι ζορίζουνε την Ελλάδα να υποχωρήσει.
Η «Ένωσις» πενθεί την ανεργία όπου την δικάσανε.
- Ο γέρο Πετροπουλάκης στην Κρήτη.
- Οι κακοπάθειες που σέρνει το μπαϊράκι του Πετροπουλάκη κι ο χαλασμός του στον Άη Βασίλη.
- Το μπαϊράκι φτάνει κακωσέχοντα στον Καλλικράτη.
Πόλεμος στην Καλλικράτη.
- Ο Πετροπουλάκης ζορίζεται να 'νοίξει παζάρια να βάλει κάτω τ' άρματα.
- Το μπαϊράκι του Πετροπουλάκη παραδίνεται και γυρίζει στη Μάνη.
- Το τίμιο τέλος της Προσωρινής Κυβέρνησης
- Το Συνέδριο του Παρισιού δικάζει την Ελλάδα.
Κρητικοπούλα, κεφ. 151-155, Απομνημονεύματα, β8, 83 και β8(α)409
- Ο πόνος της Κρήτης. Μιλά η Κρήτη
- Οι στερνοί μεγαλομάρτυροι στο φαράγγι της Σαμαριάς.
- Οι καπετανέοι της δυτικής Κρήτης βάνουνε κάτω τ' άρματα.
Απομνημονεύματα, β8, 85-140 και β8(α) 410-424
- Ο Καπετάν Κριγιάρης πασκίζει να φύγει στο ελληνικό.
- Ο Καπετάν Κριγιάρης παραδίνεται λαβωμένος.
- Οι καπετανέοι της ανατολικής Κρήτης βάνουνε κάτω τ' άρματα.
Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ
- Ύστερα από τα συχάσματα
- Η άνοιξη παίρνει τον κόσμο με το ξαφνικό
- Καινούρια παληκάρια βγαίνουνε στο κλαρί
- Η κλεφτουριά πάνω στα βουνά
- Πως θρηνά και κηδεύει η κλεφτουριά τους σκοτωμένους της
- Το νησί λαυρίζει ξανά μες στις φωτιές του πολέμου.
- Οι Τούρκοι κ' οι προσκυνημένοι στους κάμπους
- Οι χαϊνήδες πάνω στις κορφές
- Μνημόσυνο στους μάρτυρες. Το καθημερινό τάμα.

Πρόλογος σ. 2-4

Ζητούμενα, μεθοδολογία, βασικές θέσεις σ. 5-8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' σ. 19-137

Ο επαναστάτης- ποιητής

Τα Αρχείο του Χατζημιχάλη Γιάνναρη

Περιγραφή τετραδίων και φύλλων που περιέχουν τα “Απομνημονεύματα” του Χατζημιχάλη.

Περιγραφή των τετραδίων του Αρχείου Χατζημιχάλη

Λυτά φύλλα “εκ των Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Χρόνος συγγραφής των “Απομνημονευμάτων”

Οι παραλλαγές των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Οι διασκευές των “Απομνημονευμάτων” Χατζημιχάλη

Προτεινόμενη ταξινόμηση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Πρόταση για συνοπτική έκδοση των Παραλλαγών

Παρατηρήσεις στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Η Γλώσσα των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Η αφηγηματική σύνταξη των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Το χαρισματικό άτομο και η κοινότητα των Λάκκων

Άλλες ιδιομορφίες των “Απομνημονευμάτων” του Χατζημιχάλη

Αυτοβιογραφία, απομνημόνευμα, τοπική ιστορία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' σ. 138-405

Αναλυτική εξέταση μορφής και περιεχομένου των “Απομνημονευμάτων”

Προλογικά σημειώματα “Απομνημονευμάτων”

Η αφιέρωση της συγγραφής (β5, 70ν, β91-2, φ.1-Η)

Τα προοίμια των “Απομνημονευμάτων” (β5, 60ν, β5, 75r και β5, 28ν)

Συμπληρωματικές εισαγωγικές σημειώσεις για την επανάσταση του 1866-69 (β5/1-8 και β5/60r και Φ10, τετρασέλιδο “Εκ των Απομνημονευμάτων”)

“Εναντίον του χαρακτήρος μου ...” (β5, 74r- 75r και Φ10, τετρασέλιδο εκ των Απομνημονευμάτων”)

Ιστορικές παραδόσεις των Λάκκων- Γενεαλογίες (β5,71r- β5/73ν και β6,1r-17ν και β6,132- 132)

Οι αγωνιστές της Κυδωνίας (β5,75r-β5/84r)

Βιβλίο πρώτο

Η εποχή της καλογερικής (β9, 7-12)

Το επεισόδιο του Κυρτομάδου (β9, 12-18)

Η πρώτη φυλάκιση (β9, 18-41)

Τα προηγηθέντα του κινήματος του 1858 (β9, 41-45)

Το κίνημα του 1858 (β9, 46-102)

Τα γεγονότα μετά το κίνημα του '58 (β9/101-121)

Η φυλάκιση του Χ' Μ. Γιάνναρη από τον Χουσνή (β9,122-130)

Τα Προσηλυτιστικά (β9/ 130- 142)

Η δήθεν “αλλαξοθηρσικία” (β9,143-152)

Η παρουσία των Ρώσων (β9, 153-158)

Ο Χατζημιχάλης στην Αθήνα- Πιστός στην παράδοση (β9/159-164)

Το Τάγμα των Κρητών (β9,165-177)

Η αντιοθωνική συνωμοσία και η διάλυση του Τάγματος των Κρητών (β9, 177- 197)

Η σύλληψη και η φυλάκιση του Χατζημιχάλη (β9,198- 207)

Η απόδραση του Χατζημιχάλη (β9, 208-224)
 Ο Ισμαήλ πασάς και οι Λάκκοι, η διαμαρτυρία του 1864 (β9,225-235)
Βιβλίο δεύτερο
 Το σχέδιο κατάληψης της Γραμβούσας – η ορκωμοσία (β4, 1-5)
 Ο Χατζημιχάλης εντάσσεται στον αγώνα (β4, 6-13)
 Ενημέρωση των επαναστατών και η θέση του Δενδρινού (β4, 14- 17)
 Οι πρώτες κινήσεις των Λακκιωτών (β4, 18-22)
 Η αποστολή στις ανατολικές επαρχίες (β4, 23-28)
 Η υπογραφή της αναφοράς και οι επόμενες κινήσεις (β4, 28- 32)
 Τα πρώτα πολεμοφόδια- Η μάχη στο Σταυρό Καντάνου (β4, 33- 42)
 Η άφιξη του Μουσταφά πασά - Μάχη Κεραμειών (β4, 43-58)
 Οι αξιώσεις των Σφακιανών - Η πρώτη πυρπόληση των Λάκκων (β4, 59-72)
 Η μάχη του Θερίσου -Το επεισόδιο στην Αγιά (β4, 73-83)
 Η μάχη στο Σαμωνά Αποκορώνου - Η πυρπόληση των Κάμπων (β4, 84- 90)
 Η μάχη του Βαφέ- Η υποταγή των Σφακιανών -Η μάχη στα Πεμόνια (β4, 91-99)
 Η μάχη στο Καστέλλι Κισάμου (β4, 100-102)
 Η δεύτερη μάχη των Λάκκων (β4, 103-116)
 Καταφυγή στα νότια παράλια και η καταδίωξη στις Φώκιες (β4, 116-126)
 Ο Μουσταφά πασά και οι επαναστάτες στο Σέλινο, το της αρχηγίας ζήτημα (β4, 127- 132 και β8, 143-153)
 Το δράμα των γυναικόπαιδων και ο πλοίαρχος Βουτακώφ (β4, 132-137 και β8, 155-167)
 Ο Μουσταφά πασάς στα Σφακιά - Η μάχη της Αγίας Ρουμέλης (β4, 138- 156 και β8, 168-192)
 Διαμάχες για λίγο ψωμί – Ο Μουσταφάς στο Ασκύφου (β4, 156- 160 και β8, 193-197)
 Ο Γουσταύος Φλουράνης (β4, 160, 163-164 και β8, 198, 205-206)
 Αψιμαχίες στην Κυδωνία- Νυκτερινές επιθέσεις- Αντίποινα (β4,160- 172 και β8, 198- 208)
 Πληρεξούσιοι στην Πόλη - Μάχη στον Αϊκυργιάννη Κισάμου (β4, 172-173 και β8, 208-209)
 Η μάχη του Χοιρόσπηλιου Κυδωνίας (β4, 173-175 και β8, 210-211)
 Η μάχη στα Μπουτσουνάρια - Η σημαία των εθελοντών (β4, β8, 214-224)
 Ενθαρρυντικές ειδήσεις -Διαμάχες για το αλεύρι (β4, 186-187, 190-191 και β8, 224-226)
 Λακκιώτισσες συστήνουν δικό τους εκστρατευτικό σώμα (β4, 188-189)
 Η άφιξη του Ομέρ πασά- Συμπλοκές στον Λούλο και στη Μαλάξα (β4, 191-200, β8, 226-232)
 Η προσπάθεια του Ομέρ να εισβάλει στα οροπέδια Ασκύφου και Καλλικράτη Σφακίων (β4, 200-204 και β8, 232- 236)
 Ο Ομέρ προς το Λασίθι- Πεθαμένα γυναικόπαιδα στον Αποκόρωνα-Αψιμαχίες στον Αποκόρωνα (β4, 204-207 και β8, 236-239)
 Οι εκθέσεις προκαλούν αντιζηλίες στις επαρχίες – ο άτακτος πόλεμος (β4, 206-210, β8, 239-240)
 Αψιμαχία στη Μονή Γωνιάς (β4, 210-213, β8, 240-242)
 Οι Κυδωνιάτες πυρπολούν τα σπίτια των Τούρκων- Μάχες των Κυδωνιατών στο Γεράνι και στο Χοιρόσπηλιο (β4, 214- 221 και β8,211-212, 243-252)
 Η εισβολή των Τούρκων στα Σφακιά τον Ιούνιο του 1867 (β4, 222-231 και β8, 252-263)
 Η μάχη στο φαράγγι της Αράδαινας (β4, 231-236 και β8, 263-270)
 Η επιχείρηση κατάληψης του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 236-244 και β8, 270-275)
 Η μάχη στο Κατωχώρι Κεραμειών (β4, 245-246 και β8, 280-282)
 Τα δώρα του Ααλή πασά και η Ελισάβετ Κονταξάκη (β4, 247, 251 και β8, 282-283)
 Η καταστροφή του πλοίου “Αρκάδι” - Ο πλοίαρχος Κουρεντής στην Κυδωνία (β4, [244], 247-251 και β8, 276-279)
 Οι απεσταλμένοι της Αθήνας στην Αργυρούπολη- Φιλοπόλεμοι και Φιλειρηνιστές (β4, 252-258 και β8, 283-287)
 Η μεταστροφή του Ζουριδομάνολα - Η πολέμαρχος Αντωνούσα - Μέτρα κατά των

αντεπαναστατών (β4, 258-269 και β8, 288-292)
 Η τρίτη κατάληψη των Λάκκων (β4, 269-271 και β8, 293-295)
 Επιχειρήσεις για την κατάληψη της Ζούρβας από τους Τούρκους – Νυκτερινές επιθέσεις στο στρατόπεδο του Ραούφ (β4, 272-292 και β8, 295-322).
 Η πυργοποιία του Χουσεΐν – ακροβολισμοί και παρενοχλήσεις των επαναστατών στις δυτικές επαρχίες (β4, 293-304 και β8, 323-333)
 Αντιπροσωπία Κυδωνιατών στην Αθήνα- Ο Κωσταρός υπέρ της αγγλικής προστασίας (β4, 304-306 και β8, 333-335)
 Απόπειρα κατάληψης του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 306-311 και β8, 336-339)
 Αψιμαχίες ως το τέλος του Απριλίου του 1868- η εκτέλεση του Β. Καζάκου (β4, 311-316 και β8, 340-342)
 Η κατάληψη του Ομαλού από τους Τούρκους (β4, 316-325 και β8, 343-357)
 Η αναφορά προς την Αγγλία - Οι ηγεμονιστές κατηγορούν τον Χατζημιχάλη (β4, 325-341 και β8, 357-365)
 Αψιμαχία στους Κάμπους Κεραμειών- Νέα σύναξη στα Σφακιά για την αγγλική ηγεμονία - Διάφορα γεγονότα κατά τη παραμονή των Κυδωνιατών στα Σφακιά (β4, 342- 362 και β8, 366-381)
 Ο φόνος του Παπαλάμπη (β8, 1-12 και β8, 382-385)
 Επιστροφή των επαναστατών στα Σφακιά (β8, 13-19 και β8, 386-389)
 Το Εξάρι κλέβει τα βόδια των Τούρκων από την Αγιά (β8, 19- 35 και β8, 389-394)
 Οι υποταγμένοι Λακκιώτες κατά τις τελευταίες μέρες της επανάστασης- η είδηση της παράδοσης του Πετροπουλάκη (β8, 35-41 και β8, 394-396)
 Η απόπειρα του Χατζημιχάλη να διαφύγει στην Ελλάδα (β8, 43-54 και β8, 396-401)
 Οι τελευταίοι ακροβολισμοί γύρω απ' τον Ομαλό (β8, 57-69 και β8, 402-408)
 Η τιμωρία του Κουτρουλογιάννη (β8, 71-83)
 Η απόφαση του Συνεδρίου των Παρισίων (β8, 83 και β8, 409)
 Η παράδοση των επαναστατών της δυτικής Κρήτης στο φαράγγι της Σαμαριάς (β8, 85-140 και β8, 410-424)
Βιβλίο τρίτο
 Η μεταφορά του Χατζημιχάλη από την Κρήτη στην Κωνσταντινούπολη (β2, σ. 2-6)
 Ο Χατζημιχάλης στην Κωνσταντινούπολη – Συναντήσεις με υψηλά ιστάμενους (β2, σ. 7-10)
 Ο Χατζημιχάλης προστάτης των Κρητικών (β2, 10-17)
 Το σχέδιο φυγής του Χατζημιχάλη στη Ρωσία (β2, 18-23)
 Ο Χατζημιχάλης στην Οδησό και στην Πολτάβα (β2, 23-27)
 Ανιψιοί και συναγωνιστές του Χατζημιχάλη στη Ρωσία (β2, 28-33)
 Ο Χατζημιχάλης στο Ταϊγάνι. Πρόταση στον Μαρή Βαλλιάνο να χριστεί ηγεμόνας της Κρήτης (β2, σ. 37-38 και Φ.10,Η/43r -Φ.10/Η45r)
 Το ταξίδι της επιστροφής από το Ταϊγάνι μέχρι την Αθήνα (Φ10/Η, 45- 49r)
 Οι Κρητικοί της Αθήνας διαιρεμένοι σε παρατάξεις(β2, σ. 39-41 και Φ10/Η49r-51r)
 Προετοιμασίες για την κάθοδο των οπλαρχηγών (β2, 42-46)
 Το περιπετειώδες ταξίδι του Χατζημιχάλη από τον Πειραιά στην Κρήτη (β2, σ. 47-51 και Φ10/Η52 r- Φ10/Η57v)
 Η άφιξη του Χατζημιχάλη στην Κρήτη (β2, 51-54 και Φ10/Η59r-Φ10/Η 61r)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' σ. 406-532

Η “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα”

Συσχετικός Πίνακας: Κυριότερα ιστορικά γεγονότα όπως αναφέρονται στην “Κρητικοπούλα” και τα “Απομνημονεύματα”.

Έμμετρη και πεζή ανάπτυξη του ίδιου θέματος

Αυτοβιογραφικό στιχούργημα;

Περιεχόμενο της “Κρητικοπούλας” - Αφηγηματικές ενότητες
Αφηγηματικές τεχνικές της “Κρητικοπούλας”
Από την έμμετρη εγκωμιαστική ιστορία και τη χρονογραφία έως την “Κρητικοπούλα”
Ποιήματα για την επανάσταση του 1866
Λαϊκοί ριμαδόροι για την επανάσταση του 1866
“Ερωτόκριτος” και “Κρητικοπούλα”
Ποίηση και Ιστορία στην “Κρητικοπούλα”
Γλώσσα και στιχουργία της “Κρητικοπούλας”
Η εικόνα της Κρήτης / Κρητικοπούλας
“Κρητικοπούλα” και “Παντέρμη Κρήτη”
Το χειρόγραφο της “Κρητικοπούλας”, η πρώτη και η νέα έκδοση
Η κριτική για την “Κρητικοπούλα”
Συμπεράσματα σ. 533-534
Βιβλιογραφία σ. 535-553
Παράρτημα Α και Β σ.554-582
Περιεχόμενα